

सुधासू

१०००

१०००

वैशाख : १९८६

१९८६

संख्या ३

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩	વૈરાખ : ૧૯૮૬	અંક ૧
૧ ત્રીજા વર્ષે	૧
૨ સહારે	મહાવાલ મહાજાડલાલ મજમુદાર...	૩
૩ ઉર પારણાં [કાવ્ય] ...	સુરેશ ગાંધી...	૬
૪ શુદ્ધ-સૈન્ય-સામગ્રી ...	વિદ્યાધી ..	૭
૫ કલ્યાણ [વાર્તા] ..	કૃષ્ણગવ મોદિસે	૯
૬ પ્રતિકાવ્યો ...	નૌતમ ...	૧૦
૭ લુહી જ દષ્ટિ [કાવ્ય]...	દેવજી ગ. મોદા	૧૪
૮ પુરુષને બગાડનારી કોણ ? --ઘરની કે બહારની ?	ગજરત્ન વા. વિ. ભેશી	૧૫
૯ મૌન [કાવ્ય] ..	'નૌતમ' ...	૧૯
૧૦ 'હિત્તર વાઢ' કે 'હિત-સહ-વાઢ'	'ગોલિયા ભેશી' ...	૨૦
૧૧ શબ્દન શરણ...	પ્રમા	૨૪
૧૨ શાખ ...	નર્મદાશંકર દ. વ્યામ ...	૨૮
૧૩ વિદ્યાસઘાતી ! [વાર્તા] ..	પદ્મજ ...	૩૦
૧૪ ગીતજાની રસી ...	ચમનવાવ ...	૩૬
૧૫ શું ઘરે ? [કાવ્ય] ...	'દિમહત' ...	૪૩
૧૬ છૂંટાં ફૂલ	૪૪
૧૭ તાગ-તણખા	૪૭

‘ નવા વર્ષથી સંચાલનમાં કરવા ધારેલો ફેરફાર
આવતા અંક પર મુલતવી રહેલ છે. ’

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ માથે--

દિન--

૩-૮-૭

ખર્ચા--

૩-૮-૭

પરદેશ--

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેન્ડ નં ૩	હોદ્દા ભાવ
૧ પાત્ર	૪૦	૭૧	૮	કવર પેન્ડ નં ૪	ખમણો ભાવ
૨ ,	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮૧	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફેરવામળી દરેક વખતના ૧૦% વધારે.

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વગ્રાહ્ય, સુવાચ્ય, સરળ ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કોશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકે ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તકપ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગ સુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ ગ્રાહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના ‘મિત્રમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, ગ્રાહકો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને રોકડ ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

આઠ આનાની એક એવી છ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ની એક નકલ આખા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલાશે; એવી અગિયાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ, પંદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીશ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે. આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેનાં નાણાં પોતાની માલિકીનાં ગણી શકશે; જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૨-૮-૦માં આપવામાં આવશે. આમ કુપન ખરીદી ગ્રાહક બનનારને આઠ આના કુપનના + અઢી રૂપિયા = રૂપિયા ત્રણમાં ‘સુવાસ’ પરવડશે. [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ઇતિ મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે.]

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી ૧-૧૨-૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજીમુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રણેયો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુણેશ્વર પ્રસાદજી ખખરદાર

મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસેને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—ગરુડભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન માહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફક્ત અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર દરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મદસ્તતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—દશવિંધ મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાંસુભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાબક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરામ

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રણેયોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક ગદ્યનો સંયોગ દોઝોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના શોષિત માહિત્યપ્રસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

૬ સંસ્કૃતિ-પ્રબલ્ધવન

૧ બે મહોત્સવો	૪	૧૦ ગ્રામસેવા	૨૬
પ્રમા		રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	
૨ જાપાનની પ્રગતિનું સાચું રહસ્ય	૧૪	૧૧ ૧૯૮૬	૨૯
ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમાણી		ચ	
૩ સાહિત્ય અને જીવન	૨૮	૧૨ આમોત્તરિ	૩૩
રાજરત્ન વાસુદેવ વિ. જોષી		રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	
૪ સંસ્મરણ	૧૫૭	૧૩ સ્વર્ગની સફર	૩૭૧-૪૧૧
મોહન વ. કક્કર		નરસિંહ	
૫ રંગીન પ્રજાઓ	૧૭૯	૧૪ સ્ત્રી અને પુરુષ	૩૯
નરસિંહ		ચ	
૬ યુગદર્શન	૨૦૩	૧૫ આપઘાત ખાટે માનવજાતિની	
ચ		તૈયારી	૪૪૧
૭ નવું અને જૂનું	૨૧૭	અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	
ગૌતમ		૧૬ વામાચારનો પુનર્જન્મ	૫૨૧
૮ જીવન સંસ્મરણ	૨૨૨	નરસિંહ	
પ્ર		૧૭ સૂચાતી માતાઓ	૫૨૬-૫૬૩
૯ આપણને હાંકી કાઢશે	૨૫૭	ચમનલાલ	
આરામ			

૭ કલા-રમતગમત-વિનોદ

૧ સર્વિ-રસાયણ	૯૧	૩ ઓલિમ્પિક રમતગમતો	૪૮૧
શાંતિલાલ ખાવીશી		નરસિંહ	
૨ રિવાજનો અવાજ	૨૧૧	૪ ચલ-ચિત્ર	૫૭૪
ઓલિયા જોશી		વિદ્યાર્થી	

૮ વિજ્ઞાન

૧ ક્ષ-કિરણો	૧૨૭	૩ જવાહિર	૩૨૪
ચીમનલાલ સંઘવી		નરસિંહ	
કાશીનાથ અ. દામલે		૪ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો	૩૬૭
૨ યાંત્રિક દરજીની જીવનકથા	૨૩૮	કાશીનાથ અનંત દામલે	
કાશીનાથ અ. દામલે		૫ રેલવે	૫૦૦
		અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	

૯ અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

૧ જનસંખ્યા	૬૬	૭ જાન્યુઆરી ૧૯૫૬ ને વ્યવસ્થા	૩૬૪
૨ શ્રમ	૧૩૬	૮ મુદ્દાઓ	૪૨૪
૩ શ્રમ વહેંચણી	૧૮૫	૯ નાણું	૪૭૭
૪ ધન	૨૧૯	૧૦ બેન્ક	૫૫૬
૫ યુદ્ધ અને આર્થિક ઉત્થાપન	૨૬૨	૧૧ અંતિમ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન	૨૧૩,
૬ રેલવેનું સંચાલન	૩૩૩	પ્રાણસંકર જોશી	૪૦૩

૧૦ ઇતિહાસ-સંશોધન

૧ વટપદ [વટાદરા]ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ૭૫, ૧૪૧, ૧૬૩, ૨૩૧, ૨૭૫, લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી ૩૧૫, ૩૭૯, ૪૫૯	૩ ગુજરાતનો સૂકાયેલો સમુદ્ર અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા	૩૫૯
૨ નાગર-ગૌરવ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૪ મોઢ જાતિનું મૂળ વતન- મોહનજી ડોરે સૌ. ચન્દ્રકલા માણેકલાલ શેઠ	૪૬૩

૧૧ ભૂગોળ-પ્રવાસ

૧ નેપાળ : સ્વર્ગસીડી નરસિંહ	૨૮૨	૨ હિંદ-દર્શન વિદ્યાર્થી	૨૮૯
--------------------------------	-----	----------------------------	-----

૧૨ ચર્યાપત્રો

૧ લાવબુદ્ધસ્થિતિને વ્યભિચારી કેણે કહ્યો છે ? ચ.-લ.	૧૦૧	૩ ઐતિહાસિક બૂઝાણાં નરસિંહ	૧૪૭
૨ સાહિત્ય-પરિપદના પ્રમુખો નરસિંહ	૧૦૨	૪ પરદેશી આંખે ચ.-લ.	૧૬૩

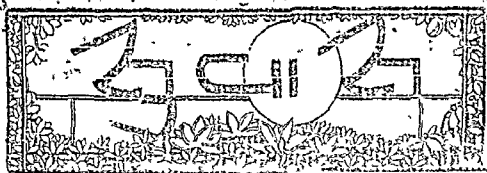
૧૩ પ્રકીર્ણ

૧ નવા વર્ષે તંત્રી	૧	તંત્રી ૪૫, ૧૯૭, ૨૯૧, ૩૩૬, ૪૮૭, ૫૩૪, ૫૭૮
૨ ગાયરી ૩૯, ૯૭, ૧૫૨, ૧૯૫, ૨૯૬, તંત્રી		૫ તારા-તણખા ૧૦૫, ૧૫૪, ૨૦૧, ૨૯૭, તંત્રી ૩૪૫, ૩૯૩, ૪૩૬, ૪૮૯, ૫૩૭, ૫૮૫
૩ નાંધ ૪૩, ૧૦૩, ૧૫૧, ૧૯૯, ૩૪૧, તંત્રી		૬ છૂટાં ફૂલ ૨૪૮, ૩૩૯, ૩૮૮, ૫૮૧ તંત્રી
૪ અન્ય પરિચય ચ. રતિલાલ ઉ. પટેલ	૯૩ ૯૪	૭ ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય ૩૮૭ તંત્રી
		૮ અંગત તંત્રી

૨ લેખકક્રમ-

૧ અમૃતલાલ વસંતરામ પંડ્યા ૩૫૯, ૪૦૭, ૪૪૬, ૫૦૦, ૫૪૧	૮ કુમાર	૩૬૩, ૩૭૮
૨ અરદેશર ફરામજી ખમરદાર ૨૫૨	૯ કૃષ્ણરાવ મોહિલે	૩૦૩
૩ ઇ. ન. ૧૮, ૨૭૯, ૫૧૩	૧૦ કૃષ્ણવદન જોતડી	૨૦૮
૪ 'ઉર્મિલ'	૧૧ કેશવલાલ પટેલ	૧૦૮
૫ 'આલિયા જોશી'	૧૨ કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૫૬
૬ કાન્તિલાલ મો. ગાંધી ૨૧૭	૧૩ 'ગૌતમ'	૨૧૭, ૩૪૮, ૪૨૭
૭ કાશીનાથ અ. દામલે ૧૨૭, ૨૩૮, ૩૬૭	૧૪ ચ. ૪૯, ૧૦૭, ૨૦૩, ૨૯૯, ૩૪૭, ૩૯૫, ૪૪૩, ૪૯૧, ૫૨૬	

૧૫ ચ.	૯૩, ૧૦૧, ૧૯૩, ૫૦૬	૩૪ પ્રાણશંકર જોષી	૨૧૩, ૪૦૩
૧૬ ચમનલાલ	૧૦૯, ૪૧૨, ૫૨૯, ૫૬૩	૩૫ પ્રેમજી દુલેરાય કારાણી	૫૪૫
૧૭ ચમનલાલ સંઘવી	૧૨૭, ૧૬૭, ૨૫૩, ૩૯૮	૩૬ બાલચંદ્ર મ. પરીખ	૩૭, ૭૦, ૧૩૧
૧૮ ચંદ્રકલા માણિકલાલ શેઠ	૪૬૩	૩૭ બારાસ	૨૫૭
૧૯ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૫૫૯	૩૮ ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	૨૫૮, ૩૫૫
૨૦ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૩૧૯	૩૯ ભોળીલાલ જયચંદ સોરેસરા	૩૭૬
૨૧ જોશલાલ ત્રિવેદી	૧૨૨, ૧૫૮, ૫૫૧	૪૦ મનુભાઈ ત્રિવેદી	૫૧
૨૨ તંત્રી ૧. ૩૯, ૪૩, ૪૫, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૪૮, ૨૯૧, ૨૯૬, ૨૯૭, ૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૩૬, ૪૩૯, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૯, ૫૨૭, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૭, ૫૭૮, ૫૮૧, ૫૮૫		૪૧ મહેન્દ્રકુમાર દેશાઈ	૧૮૮, ૩૫૮, ૩૯૮, ૪૮૩
૨૩ ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમાણી	૧૪	૪૨ મૂળજીભાઈ પી. શાહ	૨૧૮, ૫૨૬
૨૪ 'ત્રિશંકુ'	૪૫૨	૪૩ મૂળશંકર જોષી ૩, ૨૬૧, ૪૭૧, ૫૦૯	
૨૫ દેવજી રા. મોદા	૪૩૨, ૪૯૬	૪૪ મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૮૫
૨૬ ન	૧૫૫	૪૫ મોહન વ. ઠક્કર	૧૨૨, ૧૫૭, ૩૫૪
૨૭ નરસિંહ ૨૩, ૧૪૭, ૧૭૯, ૨૮૨, ૩૨૪, ૩૭૧, ૪૧૭, ૪૮૬, ૫૨૧, ૫૬૯		૪૬ રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ	૯૪
૨૮ નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ ૬૬, ૧૩૬, ૧૮૫, ૨૧૯, ૨૬૨, ૩૩૩, ૩૬૪, ૪૨૪, ૪૭૭, ૫૫૬		૪૭ રતિલાલ મહેતા	૯
૨૯ નિરંજન	૧૧૫	૪૮ રમણલાલ ભટ્ટ	૩૩૨
૩૦ 'નૌતમ' ૩, ૧૩, ૫૧, ૧૨૨, ૧૭૮, ૨૩૭, ૨૫૧, ૩૦૨, ૩૨૯, ૪૯૩, ૫૪૮, ૫૭૭		૪૯ રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ ૬૧, ૨૬૭, ૩૩૦	
૩૧ પ્ર.	૨૨૨	૫૦ રમણ વ્યાસ	૪૪૫, ૫૨૮, ૫૪૪
૩૨ પ્રમા ૪, ૭૯, ૧૪૫, ૧૮૯, ૨૪૫, ૨૭૨, ૩૧૦, ૩૮૩, ૪૨૮, ૪૮૪, ૪૯૭, ૫૫૨		૫૧ રમણિક મેઘાણી	૩૨
૩૩ પ્રભુલાલ શુક્લ ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૬૭, ૫૪૦, ૫૭૩		૫૨ લાલચંદ્ર ભગવાત ગાંધી ૭૫, ૧૪૧, ૧૬૩, ૨૩૧, ૨૭૫, ૩૧૫, ૩૭૬, ૪૫૬	
		૫૩ 'વસંતાનુજ'	૪૪૨, ૪૬૮, ૫૧૦
		૫૪ વામુદેવ જાની	૧૩૫
		૫૫ વામુદેવ વિ. જોષી	૨૮
		૫૬ વિદ્યાર્થી	૨૨૫, ૨૮૯, ૫૭૪
		૫૭ વિવિધ	૫૦
		૫૮ શાન્તિલાલ ખાવીરી	૯૧
		૫૯ સરોદ	૫૦૫
		૬૦ સૌજન્ય	૪૭૨
		૬૧ સ્વયંજ્યોતિ	૫૪૭
		૬૨ હરશુભરાય ગો. માંડલિયા ૫૨, ૧૨૩	

અહ્યાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાક્યા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ નું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : વૈશાખ

[અંક ૧]

ત્રીજા વર્ષે

આ અંકથી 'સુવાસ' તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

પહેલાં બે વર્ષના તેના અનુભવ ધાર્યા કરતાં કંઈક વિશેષ કડવા નીવડ્યા છે. પહેલા વર્ષે તેણે અણધારી આર્થિક ખોટ અનુભવી, છતાં બીજા વર્ષમાં એણે પ્રવેશ કર્યો—એવી આશાએ કે આ વર્ષમાં તો એ ખોટ ધણી હળવી બનશે. પણ યુદ્ધના સંયોગો કે એવાં જ બીજાં કારણે ધાર્યું પરિણામ તો ન જ આવ્યું. આમ છતાં એ ઉત્સાહભરે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે—એવી ચોક્કસ ભાવના સાથે કે આ વર્ષમાં તો પ્રભુ તેને આર્થિક મણતરીએ પોતાનું કરીજ સેશે. અને એ ભાવના સફળ નીવડવાની અમને આશા છે. ગુજરાતી પ્રભુ પરનો અમારો વિશ્વાસ હજી કાયમ છે.

ગયાં બે વર્ષમાં સુવાસે પોતાનું ચોક્કસ સ્થાન મેળવી લીધું છે; પ્રભુ અને સાહિત્યકારોએ એને વધાવી લીધું છે; વર્તમાનપત્રોએ એની પ્રશંસા કરી છે; તેના લેખો રસિક, અભ્યાસપૂર્ણ, નવીનતાભર્યા અને રસ્યક મનાયા છે; સંખ્યાબધ સામયિકોએ એવા લેખોને ફરી પ્રગટ કરવામાં ગૌરવ નિહાળ્યું છે; પ્રથમ પંક્તિના, પ્રતિષ્ઠિત ને ઊગતાં તેજસ્વી લેખકોનો એને સહકાર મળ્યો છે. એના પ્રત્યેક અંકમાં વિષયવૈવિધ્યતા જળવાવા સાથે જ વસ્તુ અને વિચારમાં કંઈક ને કંઈક નવીન સામગ્રી દેખા દે છે. વાચકવર્ગના મોટા ભાગે એને ગુજરાતનાં ચાર—પાંચ અગ્રગણ્ય સામયિકોમાંના એક તરીકે ઓળખાવ્યું છે; કોઈકે એને 'વસંત' કહ્યું છે. તો ધણીએ એને 'સાહિત્ય' ના નવા અવતાર તરીકે વધાવ્યું છે. આ સ્થિતિએ અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓતી વચ્ચે પણ અમારા ઉત્સાહને નવજીવન બદ્યું છે. અને અમે ગમે તે સંયોગોમાં પણ ત્રીજું વર્ષ સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

દિંદનાં બીજાં પ્રાતિક સાહિત્યોને મુકાબલે ગુજરાતી સાહિત્યની આર્થિક સ્થિતિ ધણી ફગાસ છે. બીજા પ્રાન્તોમાં સામાન્ય સામયિકો પણ પાંચ પાંચ હજારની આઠકસંખ્યા ધરાવે છે. ત્યારે ગુજરાતમાં અગ્રગણ્ય સામયિકોને પણ એક હજારને આડે પહોંચતાં અગ્રિ પાછી આવે છે. ગુજરાતી પ્રભુના મોટા વર્ગને મફતિયું વાંચવાની દેવ કાંઈ ગઈ છે. જે

મધ્યમવર્ગ થોડા પૈસા ખર્ચી શકે તેમ છે તેની રચિ મોટે ભાગે અધિષ્ટ સાહિત્યે આકર્ષી લીધી છે. પ્રજાના એકદમ કેળવાઈ ગયેલા ને સંસ્કારી લેખાતા સમૃદ્ધિસંપન્ન વર્ગને કેવળ અંગ્રેજીનો જ મોહ લાગ્યો છે. પૈમાની જ પૂજા કરતા વર્ગને 'ચોપાનિયું' ને કચરાની ટોપલીમાં જ પધરાવવાની ટેવ હોય છે. ને જોયો ગુજરાતી સાહિત્ય કે સામયિકને હોંશ હોંશ વાંચે છે કે વિચારે છે તેમની પાસે ઘણી વખત આર્થિક માનુકૂળતા નથી હોતી. પરિણામે મુંદર કાટિયું ગુજરાતી સાહિત્ય તારીફ મેળવી શકે છે, પોષણ નથી મેળવી શકતું. તે આ રિચિનિર્મા સર્જનશીલ શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રવાહ મંદ પડે તો દોષ દેવાય છે બિચારા સાહિત્યકારો પર. ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં દોષ જોનારાઓ ધ્રુષ્ટ છે કે ગુજરાતી લેખકો અને સામયિકોએ દવા પર જીવીને જ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવું જોઈએ.

કલા કે સાહિત્ય એ પ્રકારના આશ્રયે જ જીવી કે વિકાસ પામી શકે છે: એક પ્રજાશ્રય, બીજો રાજાશ્રય. રાજાશ્રયની આશા તો આજે નષ્ટ બની ગઈ છે. પરિણામે પ્રજાના સક્રિય ટેકા પર જ સાહિત્યના જીવનનો આધાર છે. ને પ્રજાનો મોટો ભાગ પોતાની આ જવાબદારી પ્રત્યે જો ઉપેક્ષા સેવે તો પછી સાહિત્યે કચરમાં જ દટાવું રહ્યું.

ગુજરાતી પ્રજાએ જો જીવવું હોય, પોતાની સમૃદ્ધિને બચાવવી હોય, પોતાના ઇતિહાસને અમર કરવો હોય, પોતે વિકાસમાર્ગે વળવું હોય તો પોતાના સર્જનશીલ સાહિત્યને ટાઈ પળ ઉપાયે બચાવી લેવાને તેણે તરત જ કૃતનિશ્ચય બનવું જાણ્યું.

સુવાસે એ વર્ષના જ આયુષ્યમાં જો પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવી લીધેલ છે તે તેની વિશિષ્ટતાનો પુગવો છે. બીજા વર્ષે તેણે શં શં આપ્યું છે તે સાથેની વાર્ષિક અનુક્રમશીલ પરથી જણાશે. ત્રીજા વર્ષે એ કરતાં પણ વિશેષ આપવાની અમને હોંશ છે.

ગયા વર્ષે મિત્રોની બાબતમાં 'સુવાસ' પોતાની બાવનાને સિદ્ધ કરી શકેલ નથી. પણ લગાઈના કારણે ઊભા થયેલ નવા સંયોગમાં એટલી તુટિ ક્ષમ્ય લેખારો એવી આશા છે. એ સિવાય, ચાલુ લવાજમમાં જ 'સુવાસે' લેખસામગ્રી અને કદની બાબતમાં પોતાનું ધોરણ જળવરી ગામ્ધું છે એટલું જ નહિ, લેખન-મામમીની વિશિષ્ટતા સંબંધમાં તો તેણે દિનપ્રતિદિન વિકાસ સાધ્યો છે. અને આ વર્ષે એજ લવાજમમાં સાહિત્યિક વિશિષ્ટતા અને કદની બાબતમાં વિકાસ સાધવાની એને ઉમેદ છે.

માસિકને વધારે પ્રગતિમાન બનાવવાને નવા અંકથી સંચાલનમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવે છે તે આવશ્યક ચર્મ પડશે એવી આશા છે. લેખકોમાંથી વધારે સક્રિય સહકાર આપનાર બાઈને 'મલાદકાર મંડળ'માં અધ્યાપક પ્રતિનિધિત્વ પણ એટલું જ સરથાને લેખારો એમ માનીએ છીએ.

પ્રજા પાસેથી અમે અંતમાં એક જ આશા રાખીએ છીએ—જેઓ માલક બની શકે તેમ હોય તેઓ ચોક્કસ 'સુવાસ'નાં માલક બને, ન બની શકે તેમ હોય તે બીજાને માલક બનાવવા પ્રયાસ કરે. અને જે જે સદ્ગૃહસ્થોને નમૂનાના અંક મોકલાય છે તેઓ એક અંક વાંચી બીજા જ અંકે માલક બનવા સંબંધી દા—ના નો ઉત્તર મોકલાવી દે અથવા તો બીજો અંક ન રવીકારતાં તે પાછો મોકલાવે.

'લેખકમંડળ,' મિત્રમંડળ, 'વાચકમંડળ'ને 'કૃપન'ને લગતી પરસ્પરસહાયક ને લાભદાયો થોળનાઓ પ્રત્યે પણ પ્રજાનું લક્ષ બેઝીએ છીએ.

હિંદના બીજા પ્રાંતોના જેવી ગુજરાત પણ એક ભૌગોલિક તથા સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. તેને પોતીકા ભાષા, પોતીકું સાહિત્ય, પોતીકા આચારવિચાર તથા પોતીકા શિલ્પ, ચિત્ર તથા સ્થાપત્ય અને સંગીતની કલા છે. તેને પોતાની અનોખી નાતગત છે. પોતાનું વાણિજ્ય તથા લોકવ્યવહારની નીતિ છે. તેનું પોતાનું સાહસ છે અને તેનો પોતાનો નિષ્ઠાલસ ભક્તિભાવભર્યો લોકધર્મ છે. આ બધી હકીકતોનો બનેલો એવો પચરંગી એનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસનું જાન-વર્તમાન ગુજરાતને બહુ મોઢું મોઢું થવા પામ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રગ્ન કચ્છ અને આણંદથી માંડીને દક્ષિણમાં છેક ખાનદેશ સુધી પથરાયેલી છે; અને તેનામાં એક પ્રકારની સાંસ્કારિક એકતા છે. તેના વિસ્તૃત કંઠાજ પ્રદેશને લીધે, અને તેની સપાટ ભૂમિને લીધે અસંખ્ય પ્રગ્નઓના ચર પર ચર, જેટલા દરિયાઈ માર્ગે તેટલા જ જમીન માર્ગે તેની ભૂમિ પર ગમતા ગયા છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો બહુ ઓછો ભાગ એવો હશે જેનાથી દરિયાકાંઠા બહુ દૂર હશે.

આવા એક અખંડ અને અભેદ એવા ગુજરાતનો સાંસ્કારિક વ્યક્તિ તરીકેનો વિચાર બહુ ઓછાને અને તે પણ બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં આવ્યો છે. તેને લીધે આપણામાં પ્રાંતિક અભિમાન ઓછું છે એમ કહેવું પડે છે. પૃથ્વી પર પથરાયેલાં ગુજરાતી સંસ્કારોની વેલ કઈ સંસ્કૃતિ અને કલાસંસ્કારો સાથે લેતી મધ છે અને પોતાની વસાહતોમાં કયા સ્વરૂપમાં પોતાનું ગુજરાતીપણું ટકાવી રહી છે તેનો પરિચય પણ તેના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વને સમજવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. 'આત્માને ઓળખો' એમ કહેવામાં પોતાના સારા નરસા બધાએ અંશોનો તાગ કાઢવાનો આદેશ રહેલો છે; અને આત્મજ્ઞાન જેટલું જ આત્મભાન પણ આપણને આપણું વ્યક્તિત્વ સમજવામાં ઉપયોગી છે.

બ્રિટીશ જમાનામાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાં ૫૩ ઊભેળનાર પહેલા કવિ નર્મદને ગણાવવા પડશે. 'ગુજરાતીઓની સ્થિતિ'ના એમના નિબંધમાં આ વિષયનો સૂત્રપાત થયેલો આપણે બેઠ શકીએ છીએ. તેમના પછી ગુજરાતના ઇતિહાસનું તથા તેના પુરાતત્ત્વનું અન્વેષણ કરનારો વર્ગ, જન્મે તથા સંસ્કારે ગુજરાતી નહોં એવો હતો. બ્રિટીશ સરકારના પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતાના બર્ગેસ અને કઝિન્સ જેવા કેટલાક વિદ્વાનો, ઇલાકાના કેળવણીખાતાના ડૉ. બ્યુક્સર અને ડૉ. પીટર્સન જેવા અધ્યાપકો તથા મુસ્લીમ, હરકરી અને ન્યાયખાતાના કાર્નેસ, વોટસન, રે, સ્કોટ અને બેઇલી જેવા અમલદારોએ પોતાની નોકરીને અંગે અથવા તો અંગત શોખ તરીકે આ દિશામાં કામ કર્યું હતું; પરંતુ તેમને તેમના અભ્યાસમાં બેઠે એ તેટલું મહત્વ કે જાંડી સહાનુભૂતિ નહોતાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ડૉ. જગવાનદાસ દેસાઈ, શ્રી. વલ્લભાઈ આચાર્ય, ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ, શ્રી. વજ્રેચંદ્ર ઓઝા, ડૉ. જીવણજી મોદી-એટલાં નામ ગણાયા પછી, ગુજરાતની અનેકવિધ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરનાર કે તે ખાતે જાંડી જિજ્ઞાસા ધરાવતો વર્ગ જોતજોતામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો જણાય છે.

* શ્રી. મણિલાલ દિનેશીના 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત' નો સત્કાર કરતો પ્રવેશ,

દી. બા. રણછોડભાઈ, દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, પ્રો. મણિલાલ દિવેદી, આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ, પ્રો. હોડીવાળા, પ્રો. દામિસેરિયટ અને પ્રો. બળવંતરાય દાકાર જેવા સાહિત્ય તથા પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ન ગણાવીએ તો તેમને અન્યાય થાય. પરંતુ અહીં તો તેમના દષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને લખવું પ્રાપ્ત થાય છે કે અખિલ હિંદને સ્પર્શ કરતા અભ્યાસવિષયોમાં તેમનું ખ્યાન રહેવાને લીધે, કેવળ ગુજરાત માટે-ગુજરાતની અનોખી સંસ્કૃતિ માટે-ન પૂરાય એવી જિજ્ઞાસાની તમના તેમનામાં દુર્ભાગ્યે જાગી નહોતી.

શ્રી. રણજિતરામના “ગુજરાતની એકતા”ના લેખમાં, અને કવિ ન્હાનાલાલની “ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ: અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ”ની કવિતામાં ગુજરાતના અને ગુજરાતીઓના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વને સભાગ્વામાં આવ્યું છે. તે જ પરપરામાં થયેલું કૈલાલાલ મુનશીનું “ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ”નું વ્યાખ્યાન, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનો “ગુજરાતી પ્રજાનું ધડતર”નો લેખ, શ્રી. કેશવલાલ કામદારનું “ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું ધડતર”નું લખાણ, તથા શ્રી રત્નમણિરાવનું “ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન” તથા ગુજરાતના વહાણવટા સંબંધી તથા તેના ઔચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ લખાયેલો લેખસમૂહ—આ બધાં આ દિશામાં થયેલાં યાદ રાખવા જેવાં ચિંતનો છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીનું નામ, જીવનના ગમે તે વિષયની વાત કરવાની હોય તોપણ સંભાર્યા વગર ચાલવાનું નથી. તેમણે જન્મભાવેલો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં આદેશોને પરિણામે ગુજરાતમાં ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ સ્થપાયું; અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ, તેનું સાહિત્ય, તેની કલા વગેરેના અભ્યાસનું પુનઃસંસ્મરણ કરવામાં આવ્યું. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, પંડિત બેચરદાસ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી કાકા દાલેશ્વર વગેરે તેના આદિ અભ્યાસકેા ખન્યા. આમાંના કેટલાક આ પહેલાં પણ આ ક્ષેત્રમાં છૂટુંછવાયું કામ કરી રહ્યા હતા. તેમની મોઝે મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી તથા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી જેવા મુનિમહારાજો તથા શ્રી ચીમનલાલ દલાલ, શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ, ડૉ. ત્રિલુવનદાસ તથા પંડિત લાલચંદ ગાંધી જેવાં વિદ્વાનોના ગુજરાતના પુરાતત્ત્વની દિશામાં થયેલા પ્રયત્નો પણ સર્વથા નોંધપાત્ર છે. શ્રી ગિરિજાશંકર આચાર્ય તથા રણછોડલાલ જાની અને શ્રી ડિસફરનો કાળો પણ જાણવા જેવો છે.

દી. બા. અવેરીનાં “મુસલમાનો સંપર્કને લીધે ગુજરાતીઓ પર થયેલી અસર”નાં સફ્રમ અન્વેષણો પણ ન બૂલી શકાય.

શ્રી રવિશંકર રાવળનાં તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈનાં ગુજરાતના કલાવૈભવ સંબંધનાં લખાણો તથા શ્રી જગન્નાથ પાઠકના ગુજરાતના ચિલ્પ, સ્થાપત્ય ઉપરાંત ગુજરાતના રાચરચીકો સંબંધીના લેખો ગુજરાત પ્રત્યે ગમતા ઉત્પન્ન કરાવનારા છે. શ્રી ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતાએ દિંદી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતી ચિત્રકલાની એક મહત્ત્વના અંકાત તરીકે કરાવેલી ઓળખાણ તથા શ્રી સાગભાઈ નવાળે તેના સમર્થનમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં નવાં વિપુલ સાધનોવાળો ‘ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ પણ ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી અવેરચંદ મેઘાણીએ સોરઠી ધરાના શરાતનની, દાનાઇની, બહારવટાની તથા સતપરંપરા અને શેઠપરંપરાના સંગીત-ધ્વનની કરાવેલી પિઠાન પણ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ જ

મુદ્રવવા જેવી છે. શ્રી. રામચુરાના પ્રયત્નોને પણ આ પ્રવૃત્તિમાં તેમના બેરુબંધ જેવા જ ગણી શકાય.

કોઠ નૌશીરવાન ધૂધીનો " ગુજરાતના વૈષ્ણવો "નો મંહાનિબંધ તથા દી. આ. નખેદા-શંકર મહેતા અને શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર જેવાનાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ તથા સાંપ્રદાયિક ધર્મનાં અન્વેષણો, ગુજરાતને લક્ષ્યમાં રાખીને થયેલાં છે; અને તેથી તે મૂલ્યવાન ઘટે છે.

આમ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસના અંગે થયેલા પ્રયત્નોની ઊંડતી નોંધ આટલેથી પૂરી થાય છે. એ પુરાતત્ત્વવિદોની પરંપરામાં શોભે તેવી પ્રવૃત્તિ આદરનાર શ્રી મણિભાઈ દિવેદી છે; અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં દક્ષિણ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા પ્રત્યે પહેલવહેલું આટલું ધ્યાન ખેંચનાર પણ શ્રી મણિભાઈ દિવેદી છે. એમના આ અભ્યાસલેખો, તેમાં મહત્ત્વનો અને કિંમતી ઊમેરો કરે છે. તેમના " પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત " ના પુસ્તકને આ દૃષ્ટિએ જ હું ખૂબ આવકારું છું; અને તેમને આવા અસામાન્ય વિષયમાં અસાધારણ રસ લેતા જોઈ પ્રસન્ન થાઉં છું અને સત્કારું છું.

શ્રી. મણિભાઈનાં પહેલાં લખાણો, પુસ્તકાકારે સન ૧૯૩૬ માં " ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત " એવા નામથી પ્રકટ થયાં હતાં. ત્યારથી જ તેમણે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસો-ઓનું સાતું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે પુસ્તકના પુસ્કર્તા શ્રી રમણલાલ દેસાઈના શબ્દોમાં લખીએ તો " તેમાં વિદ્વતા છે, શોધન છે, સુઘટિત કલ્પના છે. ઇતિહાસ છે અને સ્વ-દેશાભિમાન છે. " એમાં મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતના નદીપ્રદેશોમાં વિકસેલી અને વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિનું પ્રથમ ઊંડું દર્શન કરાવ્યું છે; અને ખાસ કરીને કામરેજ તથા નવસારીની આસપાસ વેરાગેલી પટેલી પુરાતત્ત્વની વિપુલ સામગ્રી પ્રત્યે અભ્યાસીઓની નિરાસાને તેમણે નાગતી કરી છે.

તેમના " પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત "ના આ ખીજ અંથમાં; ત્યાંના પ્રાચીન ઇતિહાસ-પર છૂટક પ્રકાશ પાડતા વધુ વિગતોવાળા લેખોનો સંગ્રહ છે. પૂર્ણ અને તાપીની ખીણોનો પ્રદેશ, કુબેર બંકારી જેવાં ડાંગનાં જંગલો અને કાંકણપટ્ટી સુધીના સાગરકાંઠો-એમાં વિવિધ-રંગી પુરાતન સંસ્કૃતિનાં મંમિશ્રણ થયાં હતાં. તેનું જ્યાન તેમણે પોતાનાં ભ્રમણોદ્ધાર મેળવેલા કેટલાક પ્રાચીન અવશેષોને આધારે કર્યું છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાને જૂસ્તરવિદ્યા, માનવવંશવિદ્યા, લિપિ-જ્ઞાન, મુદ્રાવિજ્ઞાન, બાળાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરેનો ઝોહાવત્તો પરિચય હોવો ઘટે છે. અને એ સર્વ વિષયોનું કામચલાઉ જ્ઞાન શ્રી. મણિભાઈએ એક શોખના વિષય તરીકે, પોતાના આજીવનસાધમાંથી થોડીક પળો ફાળવ કાઢીને મેળવી લીધું છે. વર્તમાન ગુજરાતમાં જણાતી અભ્યાસશીલતાની મંદીના વખતમાં તેમનો આવો વિદ્યાઅ્યાસ જરૂર પ્રશંસાને પાત્ર છે. છતાં એ બધું શીખી લેવામાં તેમને અનેક મર્યાદાઓ-સમય, સાધન અને દ્રવ્યના અભાવની નંદી છે તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વનાં અન્વેષણોને ધપાવવા માટે " ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી " સ્થપાઈ છે. તેણે શ્રી મણિભાઈને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કરી, તેમના યોગક્ષેમનું વહન થાય તેવો વિચાર કરી, ફક્ત પુરાતત્ત્વ-અન્વેષણના કામે રોકી લેવા ઘટે છે. અને પહેલાં પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા એમના ગાદ પરિચયવાળા દક્ષિણ ગુજરાતનાં એકંદર ગામો સંબંધી પ્રાથમિક નોંધો તેમની પાસે તૈયાર કરાવી લેવા જેવી છે; તેથી

ભવિષ્યના અભ્યાસીઓને માટે કીમતીમાં કીમતી સાધન નિર્માણ થશે. આ “સરોધન મંડળ” આવા એક અભ્યાસીના શોખનો લાભ ઉઠાવશે તો તેટલાથીયે તેનું અસ્તિત્વ તેટલાપૂરતું સફળ થયું ગણાશે. કારણ કે દરેક વિજ્ઞાનયોજનામાં પહેલાં સૂત્રપાત કરનારની જરૂર પડે છે, જેણે પાડેલી કેડીએ કામ કરનાર પછીથી ધણા નીકળી આવશે.

શ્રી મણિભાઈનું આ પુસ્તક વાર્તા જેવી રસિક અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયું છે. કેટલેક કેસો તો એ ગદ્ય કવિતાની નજીક આવી જાય છે. એકજ ઉદાહરણ ટાંકું છું:

“માંડવી કર્મો આજે પણ તાપીને તીરે છે. પણ આજે એ મહોડાઓનું માંડવી નથી. તેની રંગ નીતરતી સુદડીના રંગારા નથી. એ રંગ ઉડી ગયા છે! પેશ્વાના પાટનગરમાં જઈ, ખાંડના ખેલ ખેલી આવેલા મહોડાના વરાળે આજે બળદની રાશ પકડી દેઈ ખેડે છે; અને નિઃસત્ત્વ બનેલું માંડવી તાપીને તટે આ બધા ધુટડા ગળીને ભિંબે છે!”

“પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત” ના સવિસ્તર પુરાતત્ત્વ અન્વેષણ પછી ગુજરાતના બીજા ભાગોની જાહેરાતથી બીજા અભ્યાસીઓદ્વારા ન્યારે આપણે બરાબર પિછાણી શકીશું જ ત્યારે જ પ્રો. ખુશાલ શાહે જેમ અખિલ હિંદ માટેનું “Splendour that was Ind” નું અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું છે તેવું જ ગુજરાત માટે “Glory that was Gujarat” લખાવું સુલભ થઈ પડશે.

શ્રી. મણિભાઈને તેમના અભ્યાસને વિકસાવવાની અનેક સુંદર તક પ્રાપ્ત થાય એટલું ઇચ્છી આ સત્કારલેખ પૂરો કરું છું.

ઊર બારણાં

સુરેશ ગાંધી

[૫૨૫]

લડયાં ઝઘડીયાં કહુ વચનડ'બધી બેઉએ
અસંગત પ્રહાર વાણીયુધના કયાં આધડયાં,
તને હુલવી હું રડ્યો કંઈકવાર બેઉ રડયાં
અસંગદ કથા બધી; દિન ગયો અસૂક થયું,
ચલો સખી ઉઘાડી ખંધ ઊરબારણાં આપણે
ભિંબાં રહી સજોડલે હૃદયના પ્રભુની કને
મહા ગહન મૌનનું અલખ ગીત આરાધીએ.

યુદ્ધ-સૈન્ય-સામગ્રી

વિધાર્થી

સ્ત્રી અને પુરુષની જેમ પૃથ્વી અને યુદ્ધ પણ અનાદિ કાળથી સંકળાયેલાં છે. પહેલો પુરુષ કે પહેલી સ્ત્રી એનો જેમ નિર્ણય નથી થઈ શકતો તેમ પહેલું યુદ્ધ કે પહેલી પૃથ્વી એનો પણ નિર્ણય નહોતો થઈ શકતો. કેમકે પાર્શ્વજાતી માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પણ ધૃત્વર અને રૂપતાન વચ્ચેના યુદ્ધને આભારી છે.

જગત પર પ્રાણીઓની સંખ્યા જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ તેમ તેમની વચ્ચે વિચાર અને વર્તનની અથડામણોનાં મૂળ પણ વધતાં આટ્યાં. આ અથડામણોના નિરાકરણનો એક માત્ર માર્ગ બળ રહ્યો, અને ધીમે ધીમે જગત બળવાનોના હાથમાં સરકતું ગયું.

આવાં બળોના એકીકરણમાંથી રાજસત્તાઓ જન્મી. અને એ રાજસત્તાઓ એકમેક પર સરસાઈ મેળવવાને અથવા પરસ્પરના મતભેદના નિરાકરણના માર્ગ તરીકે યુદ્ધનો આશ્રય લેવા લાગી.

પરિણામે યુદ્ધ પણ ઇવનનું મહત્વનું અંગ બન્યું. એક કલા તરીકે તેનો વિકાસ થવા લાગ્યો. ભારતીય ઋષિવરોએ આખી પ્રજા યુદ્ધના કારણે લોહિયાળ ન બની જાય તે માટે પ્રજાના ચોથા ભાગને ક્ષત્રિયવર્ગ તરીકે સ્થાપી તેના પર બળ, યુદ્ધ અને પ્રજાના સંરક્ષણની જવાબદારી મૂકી. યુદ્ધ એ કેવળ ખૂનરેશન જ ન બની જાય તે ખાતર તેમણે સમાન સંખ્યા અને સમાન સામગ્રીથી જ યુદ્ધ કરવું, રાત્રે લડવું નહિ, સ્ત્રી કે બાળક પર હાથ ન લેવામંત્રી, નમેલા શત્રુને મારવો નહિ વગેરે યુદ્ધનાં નિયમનો ધડ્યાં.

જગતના ઇતિહાસમાં પહેલપ્રથમ વ્યવસ્થિત યુદ્ધ આદિ પુરુષવર ઋષિમહેશના બે પુત્રો-ભરત અને બાહુબલી વચ્ચે ખેલાયું. પણ એ યુદ્ધને એ બંને રાજાઓના હૃદયમાં જ મર્યાદિત બનાવી દેવાયું. આ પછી રાજા સુદાસ અને દશ-ગતિઓ વચ્ચે યુદ્ધ ખેલાયું- જેમાં ૭ લાખ સૈનિકોએ ભાગ લીધો. રામાયણના યુદ્ધમાં જે સત્રો વપરાયાં તે જોતાં જણાય છે કે તે સમયે યુદ્ધકલા અને શસ્ત્રસામગ્રી સુંદર સ્વરૂપમાં વિકાસ સાધી ચક્ર્યાં હતાં. તે સહી મહાજયારતના યુદ્ધમાં ૬૮ અલૌકિક તેનાઓ સમરશૂનિ ૪૨ આવી જીમી. એ સમયે યુદ્ધકલા અને શસ્ત્રસામગ્રીએ અલૌકિક સ્વરૂપ સાધી લીધું હતું. એ અલૌકિકતાએ લાખો માનવોનો ભોગ લીધો. ને ઋષિવરોના પ્રયાસથી એ યુદ્ધ પછી શસ્ત્રસામગ્રીને ખૂબજ મર્યાદિત બનાવી દેવામાં આવી. તે પછીના ભારતીય રાજાઓએ સૈન્યસંખ્યાને વિપુલ બનાવી છે પણ શસ્ત્રસામગ્રી અને યુદ્ધનીતિને તો તેમણે અચૂક જાળવી રાખી છે.

પણ દિંદમાં યુદ્ધની આ નીતિ-મર્યાદા ધડાવા સાથે જ પરદેશમાં તે અમર્યાદિત બનવા લાગ્યું. ભારત પર ચડી આવેલા સિંહદેરે યુદ્ધનીતિનો ત્યાગ કરી એક રાત્રે વિશ્વાસથી સુતેલા આઠ હજાર દિંદી સૈનિકોને કાપી નાંખ્યા. તે પછીના યવન આક્રમણકારોએ પણ એક પણ પ્રકારની ભારતીય યુદ્ધનીતિને માન ન આપ્યું. પૃથ્વીરાજ સોલંકીએ ધોરની સાત સાત વાર દરાવીને જવા દીધો, છતાં એ જ અનાયરજાને મહાન ભારતીય સમ્રાટનો કપટથી વધ કરાવ્યો. તે પછીના મુસલમાન શાસકોએ તો કપટની હદ જ નથી રાખી. જલાલુદ્દીને રણ-

થંભોરના શાસક વીરનારાયણને મહેમાન તરીકે આમંત્રી એનું ખૂન કર્યું. અલ્લાહીદીને દગા ફટકાની આગતમાં પાછું જ ન ગેયું. ઔરંગઝેબ પણ એ જ નીતિને અનુસર્યો.

તે છેવટે અંગ્રેજો—એમણે તો ન જાળવી યુદ્ધનીતિ, ન જાળવી શસ્ત્રમર્યાદા કે ન જાળવી સંધિપત્રોની પવિત્રતા. ગિનવશકરી પ્રગ્ન પર પણ તેમણે હાથ ઉગામ્યો. પણ કુદરતની ગદ્દનગતિએ આટલી અનીતિ છતાં એમના જ હાથમાં હિંદનું શાસન જવા દીધું. ને હિંદમાં અંગ્રેજોનું એમ ખીજ પણ કાળા પ્રગ્નના દેશોમાં એ જ અંગ્રેજોનું કે ખીજ ગોરી પ્રગ્નઓનું અનીતિના રસ્તે પ્રભુત્વ જામવા લાગ્યું.

પણ ગોરી પ્રગ્નને આ અનીતિનો બદલો આપવો પડ્યો છે અને હજી પણ આપવે પડે છે. ખસો વર્ષ થયાં યુરોપની ભૂમિ પર કે એ ભૂમિવાસીઓના કારણે જગત પર મક્ક યુદ્ધો ખેલાઇ રહ્યાં છે. એ યુદ્ધોમાં લાખો—કરોડો લશ્કરી કે ગિનવશકરી માણસો મર્યા છે ને મરે છે, દ્રવ્યની નદીઓ વહી છે ને વહે છે, આખા જગતને થોડીજ પળોમાં ભરખીભૂત કરી મૂકે એવાં દાનવી સાધનો શોધાયાં છે ને હજી શોધાય છે.

નેપોલિયનિક યુદ્ધમાં યુરોપે સાઠ લાખ લગભગ માણસો ગુમાવ્યાં ને કરોડો પાઉંડને ધુમાડો કર્યો. એ યુદ્ધમાં દ્રવ્યની બાગતમાં વધુમાં વધુ ભોગ ઇંગ્લાંડને આપવો પડ્યો. તે પછી તરતના સંસ્થાનિક યુદ્ધમાં ફ્રાન્સે અઢી લાખ સૈનિકો ને ૫૫૦ લાખ પાઉંડનો ભોગ આપ્યો ત્યારે ઇંગ્લાંડે પચાસ હજાર સૈનિકો ને ૯૩૧૦ લાખ પાઉંડ ગુમાવ્યા. ક્રીમિયન યુદ્ધમાં ૪૬૦૦૦ માણસો ને ૩૧૩૦ લાખ પાઉંડનો ધુમાડો થયો. આફ્રિકન યુદ્ધમાં ૯ લાખ સૈનિકો ને ૧૨૧૦ લાખ પાઉંડનો ભોગ લેવાયો. ફેન્કો-જર્મન યુદ્ધમાં એકલા ફ્રાન્સનેજ ૩૧૬૦ લાખ પાઉંડનો ધુમાડો કરવો પડ્યો.

૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં ૮૦૫૩૮૪૮ માણસો માર્યા ગયાં ને ૧૯૫૬૭૪૧ ધાયલ થયાં. આ યુદ્ધમાં ૫૬૧૨૨૦ લાખ પાઉંડ હોમાયા. તેમાં એકલા ઇંગ્લાંડનેજ ભાગે ૧૩૫૭૮૦ લાખ પાઉંડનો ફાળો આપ્યો. સૂકાની પાછળ થીકું બળે તેમ સ્થિતનના લાભના એ યુદ્ધમાં દિંદને પણ ૬૮૭૦ લાખ પાઉંડ આપવા પડ્યા.

તે એ ભયંકર યુદ્ધને એક પચ્ચીસી પૂરી થાય તે પહેલાંજ નવા વિગ્રહનાં મંદાલ થઈ ચૂક્યાં છે. આ યુદ્ધના ચરઆતના સાત મહિના દરમિયાન એકલા સ્થિતનને નેકું કરી પાઉંડનો ખર્ચ થઈ ચૂક્યો છે ને સેંકડો વદાળો હુબવાથી આવેલી નુકશાનીનો અંદાજ કાઢવો પણ મુશ્કેલ છે. થોડાક દિવસના નોવેન્બરન યુદ્ધે લીધેલો ભોગ પણ ભયંકર લેખાયે છે. આ રિયતિમાં આખું યુદ્ધ કેવું નીવડશે એની કલ્પના કરતાં પણ કમકમાટી છૂટે છે.

વર્તમાન યુદ્ધોની આ ભયંકરતા શસ્ત્રમર્યાદા ને યુદ્ધનીતિના ત્યાગનેજ આભારી છે પ્રગ્નઓના હિતના નામે ગોરા વૈશાનિકોએ નૌકા, વિમાન, ડાઇનેમાઈટ, ભયંકર શસ્ત્રો વગેરેની શોધ કરી ને તેનો વપરાશ વિશેષતઃ યુદ્ધમાંજ થવા લાગ્યો. એ ભયંકર સામગ્રીની સંદાઈલીલા મણવાજીવી છે:

ખોરખ—તેનો આકાર તુંબા જેવો હોય છે; તે વિમાનમાંથી તેમજ તોપમાંથી પણ ફેંટી શકાય છે. વિમાનમાંથી ફેંકાતા ખોરખને પાંખો હોય છે—જેની મદદથી ધારેલા સ્થળેજ તેનો ધા કરી શકાય છે. આવા ખોરખો જલદી ભાંગી જાય એવી ધાતુના કેમ્બલન બનાવેલા હોય છે.

હિંચા હિંચા ગગનમેદી ધાટોથી વીંટાયલા સન્નનગઢ ઉપર રામદાસ સ્વામીએ પોતાની મદૂલી બાંધી ને મઠ સ્થાપ્યો. સન્નનગઢ સુન્નતાથી ઉભરાવા લાગ્યો. પતિત-પાવની ગંગા-સમી રામદાસની ભૂતિએ અનેક પતિનોતે પાવન કરવાનું સુકાર્ય આરંભ્યું. સ્થળે-સ્થળે પવિત્ર વાતાવરણ સર્જાયું. ગમે તેવો પાપી માણસ પણ એ જગ્યાએ પોતાના પાપી સ્વભાવને ધડીલાર વિસારી દેતો. મંથન અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહની ત્યાં ભૂમિકા રચાણી. સદ્ગત્ય ત્યાં વિલસવા લાગ્યું. ગંપૂર્ણ વિરક્તિનું એ સ્થાન થયું.

રાત્રીનો સમય હતો. લગભગ નવ દશ વાગ્યા હશે. પૂર્ણિમાનો ઝગમગનો ચંદ્રઆખીએ વનસ્થળીને રૂપેરી રંગથી રંગેલો હતો. આબુઆબુથી હિંસક પ્રાણીઓના બરાડા સંભળાતા હતા. ગરીબ બિચારાં હરણાંઓ આશ્રય શોધતાં મદૂલીની આસપાસ ધૂપાઈ જતાં. ન્હાના શા કૂલબાગથી વીંટાયલી મદૂલી સોદામણી લાગતી વાળીઝાડી સ્વચ્છ બનાવેલા આંગણાની વચ્ચેવચ્ચ અખંડ ધૂણી સળગતી હતી; એ ધૂણીની આરાપાસ, ગોળકુંડાળું કરી વીસ પચીસ શિખો બેસા હતા. પાસે એક વ્યાધાસન પડ્યું હતું. વાળુ કરી રામદાસ સ્વામી એ વ્યાધાસન ઉપર બિરાજ્યા. કલ્યાણ સ્વામીના માટે પાન બનાવવા ગયો. સ્વામીના શિષ્યોમાં એક શાસ્ત્રી પણ હતા. એ સમયમાં, એ શાસ્ત્રી સૌથી વિદ્વાન અને જ્ઞાની લેખાતા. મઠનું ધણુંખરું કામ એમને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

“મહારાજ! આપે કલ્યાણને પાન બનાવવાનું કામ સોંપ્યું છે. પણ એને તો કશું જ સમજતું નથી. અક્ષય વિનાનો એ બુદ્ધિલ છે.” શાસ્ત્રી બોલ્યા.

જે દિવસથી કલ્યાણ આવ્યો તે દિવસથી જ શાસ્ત્રીના હોશકોશ ઊડી ગયેલા. એ ઈર્ષાથી બળવા લાગ્યા. કલ્યાણ જેવા જડભરત ઉપર દિવસે દિવસે સ્વામીની કૃપા વધવા લાગી એથી એમને ધણું જ દુઃખ થતું. ગમે તે પ્રકારે કલ્યાણને અહીંથી ખસેડવો એવી શાસ્ત્રીએ પેરવીઓ રચવા માંડી. આજ એને એ સમય મળ્યો. કલ્યાણની ગેરહાજરીમાં એમણે મહારાજના કાન ઊંચેરવા શરૂ કર્યા.

“એમ! શાસ્ત્રીજી, ખરું પૂછો તો જોને કશું જ સમજતું નથી એ જ માણસ મને ખબર પસંદ છે. કારણ કે એને કશું જ સમજતું નથી એટલે એની દષ્ટિ માત્ર સેવા ઉપર જ કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે.” રામદાસ સ્વામી માત્ર હસ્યા.

“એ ખરું મહારાજ, પરંતુ કલ્યાણ તો આપને બે દિવસથી એકું પાન ખવાડે છે. મ્હોમાં ચાવી-બૂકા કરી કલ્યાણ આપને પાન લાવી આપે છે. એકું ખવાડે છે અને ભૂકું બોલે છે.”

“એમ! તો ખસ ક્યાં ગયો?” રામદાસ સ્વામીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“ખસ તો પરમ દિવસથી બોવાઈ ગયો છે. ઘણો શોધ્યો પણ જડતો નથી.” પોતાના શબ્દની શી અમર થાય છે તે જેવા શાસ્ત્રી સ્વામી તરફ એકી નજરે બેઠ રહ્યા. પણ સ્વામી તો માત્ર હસતા હતા.

મહારાજે કલ્યાણને પાન બનાવવાનું કામ સોંપ્યું એટલે શાસ્ત્રીએ ખસ છપાવી રાખ્યો. ખસ જડે નહિ અને મહારાજને વખતસર પાન અપાય નહિ તો મહારાજ કલ્યાણ ઉપર ગુસ્સે ધાય, એ વિચારે શાસ્ત્રીએ આ કૃત્ય કર્યું. પણ કલ્યાણે તો ખસ ન જડ્યો એટલે ખસની જગ્યાએ મોઢાનો ઉપયોગ કર્યો.

“કલ્યાણ ક્યાં છે ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“પાન બનાવવા જ ગયો છે.” શાસ્ત્રી બોલ્યા.

“હીક.” મહારાજ ફરી હસ્યા. શાસ્ત્રીજી વિચારમાં પડ્યા. આવી ભયંકર બૂલ કલ્યાણે કરી છતાં મહારાજ ગુસ્સે થતા નથી જોનું કારણ એમને ન જડ્યું. કલ્યાણ તો જંગલી દોર, એવકૂદ જડભરત જેવો છે. એના ઉપર શા માટે મહારાજની કૃપા થતી હશે એ એમને ન સમજાયું. જ્ઞાનની મોટાઈમાં મરત બનેલા અભિમાની શાસ્ત્રીને ક્યાંથી ખતર હોય કે માન કરતાં ભક્તિ ને ભાવનું વધુ મહત્ત્વ છે. આમ ગુરુશિષ્યની વાતો ચાલતી હતી એટલામાં કલ્યાણ જમણા હાથમાં પાનનો બૂકો લઈ આવ્યો.

કલ્યાણ એની માતા સાથે એક બૂંપડીમાં રહેતો હતો. એના પિતા તો એ ન્હાનો હતો ત્યારે જ પરલોકના નિવાસી થયા હતા. એની માતા મહેનત મજૂરી કરી એ જથ્થા પૂરતું ખાવાનું લઈ આવતી. કલ્યાણ તો દનો, ખરેખરે જડભરત; અક્ષલને વિચાર એનાથી દોઢ કોસ દૂર ભાગતાં. એની માતાને એની ચિન્તા થતી.

એક દિવસ કલ્યાણ જંગલમાં લાકડાં ફાડવા ગયો. એ એક ઝાડ ઉપર ચડ્યો. એ ઝાડ તળે એક ફૂલો હતો. જે ડાળખી ઉપર એ ઊભો હતો તે જ ડાળખી એ કાપવા સાગ્યો. પાસેના ખીજા ઝાડ તળે રામદાસ સ્વામી બે-ત્રણ શિષ્યો સાથે ઊભા હતા; તે એના તરફ નેઈ રહ્યા. જૂની પુરાણી શોધ મંપૂર્ણ થઈ હોય એમ એમને લાગ્યું. એક પલમાં એમણે એને ઝાળખ્યો. એ શું કરે છે એ જોતા રામદાસ સ્વામી ઊભા રહ્યા.

પાંચદશ મિનિટમાં તો એ ડાળખી તૂટી અને કલ્યાણને લઈ નીચે ફૂવામાં આવી. કલ્યાણની માતા કલ્યાણને શોધતી ત્યાં આગળ આવી. “કાર્જ છોકરાને તમે જોયો ?” રામદાસ સ્વામીને એણે પૂછ્યું.

“હા. અક્ષલ વિનાનો જડભરત છે.”

“ક્યાં છે ?”

“જો. પેલા ફૂવામાં.”

કલ્યાણની માતા એકદમ ફૂવા તરફ દોડી ગઈ અને અંદર ડોકિયું કરી જોયું. “મહારાજ ! મારા છોકરાને કાઢો !” એ રડવા લાગી.

“બાઈ ! જો. આ છોકરો તદ્દન બેઅક્ષલ છે. એને કાઢવો તો શું અને ન કાઢવો તો શું ! તું એ અને સોંપી દે, હું એને વિદ્વાન બનાવીશ.”

“તમે એને વિદ્વાન બનાવશો !” કલ્યાણની માતાને અપૂર્વ આનંદ થયો.

“બનાવીશ. એનું નસીબ ધણું જ મોટું છે. જગતમાં એ વંદનીય થશે. અનેક પતિતોને ઉદ્ધારક બનશે.”

“તો તો મહારાજ ! કારો એને.” એ મહારાજના પગે પડી.

રામદાસ સ્વામીએ કલ્યાણને બહાર કાઢ્યો અને પોતાની મઢૂલીમાં લઈ ગયા.

દિવસે દિવસે મહારાજની કૃપા એના ઉપર વધવા લાગી; ને શાસ્ત્રીના હૃદયમાં છપાગ્નિ સળગવા લાગ્યો.

કલ્યાણે પાનનો બૂકો મહારાજના હાથમાં મૂક્યો અને નમસ્કાર કરી, પાંસે એક ખાલુએ બેઠો.

“મહારાજ ! ખાશો નહિ. એ તો એકું છે.” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હશે. એકું હશે તો પણ એ એટલું બધું સ્વાદિષ્ટ છે કે એ મને ફેંકી દેવું મનનું નથી. માટે હું ખાઈશ જ.” બેઠો, કલ્યાણ !” મહારાજે કલ્યાણ તરફ જોયું.

“હું, મહારાજ.” કલ્યાણે હાથ જોડ્યા.

“તું કેટલું સ્વાદિષ્ટ પાન બનાવે છે ?” કલ્યાણના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં એ બોલ્યો. કલ્યાણે મોંને હાથ જોડી રહ્યો.

“તું એમાં શું શું નાખે છે ?”

“મહારાજ ! કાથો, ચૂરો ને સોપારી.”

“વાર. કલ્યાણ ! તું પાનનો બૂકો શી રીતે કરે છે ?”

“મહારાજ ! ખસમાં એને ખાંકું છું.”

“એમ !” મહારાજે શાસ્ત્રી તરફ જોયું. શાસ્ત્રી હસ્યા; મનમાં મંત્રકાયા. હવે કલ્યાણની ખરાબર ખબર લેવાશે એ વિચારે હરખાયા.

“હા હા.”

“તો હવે આવ એ ખસ ! મારે જોવા છે કેવો છે એ.”

કલ્યાણે બીચો ને ખસ લેવા ગયો. શાસ્ત્રીને અપૂર્વ આનંદ થયો. ખસ તો પોતે સંતાડી રાખ્યો છે એટલે હવે કલ્યાણ રાત્ર આગળ બેઠો. પડ્યો—જોઈ પડ્યો અને એને પાંધણિયું મળ્યું. બધા શિષ્યો એકબીજા તરફ જોવા લાગ્યા. બધાએ શાસ્ત્રી તરફ વિનયની એક નજર નાંખી. આજ એમની પ્રકૃતિ સફળ થઈ એટલે અજિમાનથી એમનાં દેહાં કુલીવાં લાગ્યાં. હવે શું થાય છે એ જોવા યોગી પણ મુશી તે ચૂપકીધી બેઠો.

તરત જ કલ્યાણ આંચ્યો. એના હાથમાં તલવાર ચમકતી હતી. ધૂણી પાસે આવી એણે ગુરૂને નમસ્કાર કર્યો.

“કેમ, તું ખસ લેવા ગયો હતો ને ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“હા હા.” ટૂંકમાં જ એણે જવાબ આપ્યો.

“ક્યાં છે, ખસ ?”

“આ રહ્યો ખસ.” કહી એક ઝટકે એણે ધડધી સિર છૂટું કર્યું ને ગુરૂની આગળ ધવું. શાસ્ત્રી તથા પ્રીતિ શિષ્યો અવાજ અની જોવા—બધી કંપવા લાગ્યા. રામદાસ માત્ર દડતાથી બેઠો દડતા. એમણે કલ્યાણનું માથું ખોળામાં લીધું કે ધડ જમીન ઉપર ધડડ અવાજ સાથે પડ્યું.

“શાસ્ત્રીજી ! જોયું ! આનું નામ ભક્તિ; આનું નામ જાવ ને એ જ સેવા. તમે દહેતા દતા ને કે એને કશું જ સમગતું નથી. તે ખરાબર છે. ખસ તે શું અને સિર તે શું ! એ જોમાં એને જરાય ભિન્નતા દેખાતી નથી. માત્ર એ સમજે છે એક સેવાધર્મ. તમને ખબર છે !—રામચંદ્રએ સખરીનાં એમાં ખોર ખાધાં હતાં. એ શા સાડ ? એ ખોરમાં ભક્તિ ને

તે કાવ્ય એક-બીજા કાવ્યમાં થોડા ફેરફાર કરીને જ લખેલું હોય છે. થોડામાં થોડા ફેરફારથી વધારેમાં વધારે બિન અર્થ નિબંધન કરવામાં તેની ખૂબી રહેલી છે." સૌથી વિશેષી બાબત બગવતા અને ઉપદાસ હોઈ, જેમાં બગવ અર્થ હોય એવાં મૂળ કાવ્યો જ મોટેભાગે પ્રતિ-કાવ્ય માટે પસંદગી પામે છે.

"ગદ્ય કરતાં પદ્ય મનુષ્યના અંતરને વધારે સ્પર્શી શકે છે" એટલે ગદ્યના હાસ્યકરતાં પદ્યનું હાસ્ય સત્વર અને વધારે સચોટપણે હાસ્ય ઉપજાવી શકે છે." આ કારણથી જ જગતભરનાં સાહિત્યોમાં જોઈ વળીશું તો વધુ સફળ 'પેરડી' ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં જ વધારે સંખ્યામાં મળી આવશે.

પ્રતિકાવ્ય એ પ્રતિ-કાવ્ય છે એટલે સાહિત્યમાંથી એનો કંકણ જ કાઢી નાખવો એ વાન વ્યાજની તો નજ ગણાય. સાચું પ્રતિકાવ્ય તો મૂળના નામથી માંડીને પંક્તિએ પંક્તિ અને શબ્દશબ્દનો આખા પ્રતિધોષ પાડતું હોય; અને આને માટે ભાષા અને ક્ષાપર-સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ અને કાવ્યસાહજના ઊંડા જ્ઞાનની જરૂર તો છે જ, પણ સાથે-સાથે નૈસર્ગિક હાસ્યની શક્તિ હોવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. "કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય" એ જેટલું કાવ્ય માટે એટલું જ 'પ્રતિકાવ્ય' ને માટે પણ ખરું છે, કેમકે પ્રતિકાવ્ય એ પણ આખરે તો કાવ્ય જ છે ને!

સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનાં પ્રતિકાવ્યો લોકોમાં સહેલાઈથી પ્રિય થઈ પડે છે એ ખરું. પણ 'પ્રતિકાવ્ય'ની સફળતા-અસફળતાને મોટા ભાગ એના પર જ અવલંબે છે એમ માનવું જૂઠું લાગે છે. 'એક જ દે ચિનગારી' કે 'કાષ્ઠનો લાડકવાયો' નાં અનેક સારાં પ્રતિકાવ્યો થયાં છે એનું કારણ એ કાવ્યો ખૂબ લોકપ્રિય હતાં એ જ એમ કહેવું એ ખરાબર નથી; એ જ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનાં કેટલાંક એવાં પ્રતિકાવ્યો પણ થયાં છે, જે પ્રતિકાવ્યો લેખે સાવ નિબંધ જ ગયાં હોય. જ્યાં આ કાવ્યપ્રકાર સારા પ્રમાણમાં ખેડાયો છે, એવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેટલાંક એવાં પ્રતિકાવ્યો પણ છે જેનાં મૂળ કાવ્યો વિસરાઈ ગયા હતાં 'પ્રતિકાવ્યો'ની લોકપ્રિયતા દિનપ્રતિદિન ઘટવાને જાહેર વધતી જ રહી હોય. A. C. Wardના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ સફળ પ્રતિકાવ્યમાં લોકોને આનંદ આપવાનો સ્વતંત્ર ગુણ આવશ્યક છે.

પ્રતિકાવ્યકાર એટલા પ્રમાણમાં સર્જનાત્મક સાહિત્યનો સર્જક : હોવો જ જોઈએ. 'પ્રતિકાવ્ય' એ પણ ક્ષા તો ખરી જ. પછી ભલે ક્ષા લેખે આપણે એને કાવ્ય જેટલી ઊંચી ન ગણીએ.

[આણ]

—o—

જુદી જ દષ્ટિ

દેવજી રા. મોદા

ગુલાબોના કાંટા ભણી ન વળવા દે નજરને,
મને એની મીઠી મુરબી મહીં તું મુઘ કરી દે;
પછી એ મોહથી ફરી નવ કદી જાગૃત થઈ,
થઈ તહોયે કાંટા નહિ, પણ ગધે પુષ્પ નીરખું.

પુરુષને બગાડનારી કેણી?

—ધરની કે બહારની?

લેખક : રાજરત્ન વા. વિ. જોશી,
બી. એ., એલએલ. બી., વડોદરા.

અનુવાદક : શંકરજીતી મોહનજીતી ગોસાઈ

આમ જોઈએ તો મારા મિત્રની પત્ની નક્કર જેવી સુંદર, બુદ્ધિમાન ને ચાલાક છે; બાળસંગોપન અને માદાંજોની માવજત કરવામાં હોંશિયાર છે. ગૃહકાર્યમાં દમ અને પતિપ્રરાયણ છે. આમ છતાં મારો એ મિત્ર બીજી સ્ત્રી પાછળ દૂર છે. તે સ્ત્રી રૂપની દૃષ્ટિએ મારાં બાબી (મિત્રપત્ની) સાથે બીબી રહેવાને પચ્ચ લાયક નથી. ખરું કહું તો ભાબીની દાસી તરીકે પણ શોભી શકે એમ નથી. ભાબી જેવી સુસ્વરૂપ અને આદર્શ આર્ય પત્નીને તરછોડી એક દુસ્ત્ર સ્ત્રીના નાદે લાગનાર મારા મિત્ર ઉપર અને ખૂબ ક્રોધ સહ્યો. મારો મિત્ર પચ્ચ કાંઈ ઉલ્લુ, ઉચ્છ્રંખત્ર અને મવાલી વૃત્તિનો નહોતો. તેની નૈતિક કલ્પના અને કામળ બાવનાઓ હું સારી રીતે જાણતો હતો. આથી તો મને તેની આ વૃત્તિ વધુ ગૂઢ લાગી. ભાબીએ જ્યારે વાત ઉપરથી વાત કરતાં મને એ હકીકત કહી ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું, “આજસુધી કેમ કાંઈ કહ્યું નહિ?” ‘ઘણા દિવસથી કહેવાનું કરતી હતી પણ એવો મોકો જ ન મળ્યો.’ તેમનો આ જવાબ સાંભળી તેમના સહનરીશ વિનયની મને દયા આવી. તે જ દિવસે મેં મારા મિત્રને એકાંતમાં બોધડા લીધો. મૈત્રીનો સંબંધ તોડી નાખવાની ધમકી બતાવતાં જ એનો અહેરો પડી ગયો ને તે એકદમ દયામણું દેખાવા લાગ્યો. ‘હજી એ માનવતાને બૂલ્યો નથી! મૈત્રી તોડી નાંખીશ તો એને માણસાઈમાંથી હઠી ગતાં વાર નહિ લાગે; મૈત્રીના દોરથી આજે નહિ તો કાલે અધઃપતનની ગતિમાંથી તેને ઉપર ખેંચી શકાયો,’ એમ મને થયું; મારો અર્થો ક્રોધ યમી ગયો. મારી નરમ થયેલી વૃત્તિ હું બોલી બતાવું તે પૂરે જ તે ગદ્ગદિત થઈ બેસી:

“ખરું કહું તો તું નહિ મને; પણ સાચું પૂછે તો એનામાં જીવનની ઉષ્મા જ નથી. રૂપક કહું! આર્યક સ્ત્રીત્વ જ એનામાં નથી એમાં મારો પણ દોષ છે જ, કમ્પ્રમ કૈ છું; પણ તેથી મેં એની અવહેલના કદી પણ કરી નથી.”

તેનો એ જવાબ મને નવાઈઘેરો તો લાગ્યો જ, તે ભાબી સાથે, છોકરાઓ સાથે પ્રેમ અને આનંદથી પહેલાંતી માફક જ વર્તે છે, એ વાત નાકમ્પ્રસ કરી સકાય એમ નહોતી. તેણે કાદલા ઉઘાડાના દુર્ગ્ગિનમાંથી હું ભાબી તરફ જોવા લાગ્યો. ધીમેધીમે કાંઈ નવું જ દેખ, કાંઈ બીજું જ સ્ત્રી, કાંઈ જુદો જ ગૃહસંસાર હું જોતો હોઉં એમ મને લાગ્યું. ભાબી એટલાં સપ્રમાણ, મોડાં ને સુંદર દર્તા કે હું આજસુધી તેમને કોઈ સુંદર પ્રતિમા મનથી માનતો હતો અને ખરેખર આજે તે મને હજી મંગેભરમરની પૂતળી જેવાં સુંદર, સપ્રમાણ પણ તેટલાં જ નિર્જીવ લાગ્યાં. તેમની પતિસેવા, તેમનું વ્યવહારકૌશલ તદ્દન નિર્દોષ ખરું પણ એમાં હોંશ નહોતી. એ નાનકડા સંસારનું વાતાવરણ શુદ્ધ, સાસ્ત્રિક ખરું પણ એમાં

ભાભીના આર્થિક વર્તનનો ઉદાસ અગર જામિનો ઉછાળો નહોતો. એ વાતાવરણ, તેથી ગૂંગળાવનારૂં અને ઉદાસ હતું. ભાભીના વર્તનમાં એટલું ગાંભીર્ય, એટલી સહનશીલતા, અને એટલી વિનયશીલતા છે કે મારા મિત્રની તો શું પણ એનાં ન્હાનાં બાળકોની રમતિયાળ વૃત્તિ જ્યાં ને ત્યાં ફરી જાય. ભાભીની નિર્દોષ સાત્ત્વિકતા અને એમના નાનકડાં સંસારના ગંભીર વાતાવરણને લીધે દોષિત કાર્તિકસ્વામીની સમાધિ પાસે જ ખીતા ખીતાં જિભા હોઠએ એમ આપણને લાગે. ભાભીમાં ચીડિયો સ્વભાવ, વિનોદ, રસણું, અલ્લપણું, ડંખીલું બોલવું, આંચક્ય અને ઓઢવા-પહેરવાની ટાપટીપ હોત તો ભાભી આ પાસાદાર હીરાના વધના ચમકાટમાં આર્થિક રીતે દીપી ઊઠત અને મારો મિત્ર એમના દીપ્તિવલ્લયની ચોમેર પતંગોની માફક આખું જીવન ધૂમરીઓ ખાયા કરત, એમ મને પણ લાગવા માંડ્યું. મારા મિત્રને જે જીવતપણું, આર્થિક સજીવપણું જોઈતું હતું તે મારાં ભાભી ખતાવી શક્યાં નહિ. જ્યાં એણે સજીવતા જોધ, જીવનની ધબક જોધ ત્યાં એ દોડી ગયો. આમાં મારા મિત્રની મૂર્ખાઈ હોય તો પણ એનું કારણ તો ભાભીનું હતું વર્તન જ છે.

મારા મિત્રની પ્રવૃત્તિ અને ભાભીની આ અવસ્થા અપવાદરૂપ નથી; એ તો સાર્વત્રિક પરિસ્થિતિ છે. ‘બદાર રખડનારા’ ધણા પુરુષોની સ્ત્રીઓ સુસ્વરૂપ અને સુસ્વભાષી પણ હોય છે. તેમના શુભોનો આવો ખદશો પનિ તરફથી મળે એ ખરેખર દુર્લભ છે તો પણ એમ થવાનાં પણ કેટલાંક બ્યવહારિક કારણો હોય છે જ. એ કારણો ક્યાં અને સાચી નિવારી શકાય એ પ્રત્યેક પરિણીત સ્ત્રીએ જાણવું આવશ્યક છે.

પુરુષ ગમે તેટલો સુસંસ્કૃત ભલે હોય તોપણ કેટલાક પ્રકૃતિધર્મો એની નસોમાં હકથી બીટેલા રહે છે જ. પુરુષને સ્ત્રીના સંદર્ભનો અનિવાર મોહ હોય છે. એટલે દરજ્જે ઈતર પ્રાણીઓથી એનો દરજ્જો ઘેર હકી શકાય. પુરુષ ભલે ગંરકારી, દરેક ને પ્રોદ હોય છતાં પણ એને સ્ત્રીમાં શારીરિક અને બૌદ્ધિક સંદર્ભનું મિશ્રણ જ વધુ આકર્ષે છે. પુરુષ જન્મે જ ખેલદિલ હોય છે—ઓછે અથવા વધે અંશે; એટલે એની રમતિયાળ સાચી મળતાં જ એમનામાં એકરાગ જન્મે છે. આ ખેલદિલોથી બીજી ઉપર ચડાઈ કરવાની તેને જેટલી હોંશ હોય છે તેટલી જ ઈચ્છા તેને બીજી તેના પર હક્કી કરે એ માટે હોય છે. પહેલવાન દુર્બળ માણસોને સતાવતો નથી; મિત્ર તરીકે પણ તેમને તે સ્વીકારતો નથી. તુલસીજી-પછી તે જુદિનું હોય, શરીરનું હોય, શૈર્ષ્યનું હોય, અગર યુક્તિનું હોય—એ મૈત્રીનું અધિષ્ઠાન છે. આ સામર્થ્યનો સમાનધર્મ રતેલની અલંગ સાંકળ છે. પુરુષ નાવી-વપ્રિય અને ઉન્માદક વૈચિત્ર્યનો બોક્તા છે. બૌદ્ધિક સૈદ્ધ્ય થોડેપણે અંશે એને રપશે છે ખરું, પણ એની આંકડાઓ તો છેવટે શરીરસંદર્ભ પર જ લુપ્ત થાય છે. સ્ત્રી પ્રત્યે પુરુષની આવી પ્રવૃત્તિ છે. જે સ્ત્રી આ પ્રવૃત્તિની યુક્તિથી ઉપામના કરે એને પુરુષ વધ વધે-પછી તે પરિણીત પત્ની હોય કે અપરિણીત મૈત્રીની હોય. પુરુષ ધણી વિવેકી હોય, પરિસ્થિતિ એને ચોમેરથી દાખી ગૂંગળાવતી હોય, દારિદ્ર્ય અગર ધ્યેયના ખ્યાસમાંથી તે જાંચો આવતો ન હોય તો ને ગમે તેવી પત્ની સાથે સંસારનું ગાંડું એણે રાખે છે, પણ કેટલીક અતૂઠ આંકડાઓ સદ્વર્તની મનુષ્યને દુઃખી બનાવે છે. પુરુષો અકેડી ન જાય, વધી ગયેલા સુમાર્ગે ચડે અને સમજી પણ દુઃખી પુરુષોને જીવનમાં ઉદ્ધાસ સાંપડે એવું વર્તન રાખવાની જવાબદારી સુગૃહિણી ઉપર આવી પડે છે.

અને આપણા સમાજની સુઘૃદિણીઓ તો પતિની ભાવનાઓ તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા ધરાવે છે. પતિ પોતાના પર પ્રેમ કરે એ છોકરાં થવા જટલું સૃષ્ટિકર્મોધીન છે, પ્રેમ અને સંતતિની સમૃદ્ધિ કાલાધીન છે એમ માનનારી સ્ત્રીઓ કાંઈ થોડી નથી. પરમાર્થ, ધાર્મિક મતો અને કથાપુરાણમાં રચીપચી રહેતી. જૂના ઠાળની સ્ત્રીઓ અકાળે પ્રાંત બને છે, વૈરાગ્યનો દેખાવ કરે છે. બહેલી સ્ત્રીઓ કેવળ આળસથી ઉદાસીને ચઢી જાય છે. પતિને પ્રેરણાની, ઉત્લાસની, ઉત્તેજનની જરૂર હોય છે એ બેમાંથી એક પણ પ્રકારની જરૂર વિષે સ્ત્રી ભાગ્યે જ વિચારે છે. વધુમાં વધુ બેપરવાઈ ક્યાંય બતાવવાની હોય તો પતિ પાસે-કારણ એવો તોર બીજા શા માટે ચલાવી લે? અમારી સ્ત્રીઓને હજી સંસારશાસ્ત્રના કક્કાની પણ ખબર નથી એમ લાગે છે. છંપા-છોકરાં થવાં એ કાંઈ સંસારની સીમા નથી અને સંસારનો મર્મસાર તો એ ખાસ નથી જ નથી. એટલે બેચાર બાળકો થયાં એટલે સંસારસાગર તરી જતયાં એમ માનવાનું નથી. કેટલી સ્ત્રીઓને પોતાના પતિનું મન સંપાદન કરતાં આવડે છે? ઘણી થોડી સ્ત્રીઓને-એ જવાબ દરેક પુરુષના અંતઃકરણમાં ધોળાંઈ રહેલો જણાશે. એનું કારણ પુરુષોની પ્રવૃત્તિઓ તરફ સ્ત્રીઓ કદી લક્ષ જ આપતી નથી એ છે.

પુરુષ સૌંદર્યભોગી છે. પત્ની સારા વર્તનથી એની ભાવનાઓને પોષે છે કદી? બહાર જવાના પોશાક જેટલો જ સુખ સુખ પોશાક ઘરમાં કેટલી સ્ત્રીઓ પહેરે છે? ઘરમાં કિમતી વસ્ત્રો પહેરવાં એવું વક્તવ્ય નથી. સાદાં પણ સુખ સુખ ચપોચપ વસ્ત્રો પહેરવાથી પણ શરીર આકર્ષક ઉઠાવ પામે છે. રોજીંદા બ્યવહારમાં પણ એવી ટાપટીપ અને મોહકતા લાવી શકાય કે જેથી લક્ષના પ્રારંભ કાળમાં દેખાતી આકર્ષકતા પુરુષને નિંદગી સુધી બતાવી નચાવી શકાય. છતરો સાથે લાડથી વર્તવું ગર્વણીય જ લેખાય પરંતુ પતિ પાસે લાડ કરવા, લક્ષ્મણુ વિનય દાખવવો એ કશું જ નહિ પણ અત્યંત અનિવાર્ય પણ છે. પત્ની એટલે અદ્યત્થી દરેક વૃક્ષ સાંભળનારો પટાવાલો કે સ્ત્રીઓ ઉપરો અમલદાર ન હોવો જોઈએ એવી પ્રત્યેક પતિની ઇચ્છા હોય છે. પત્ની તરફ તે મિત્રની માફક નિકટ-વર્તીપણાથી, વિશ્રામસ્થાનની માફક રમતિયાળ વૃત્તિથી જુએ છે. પોતાની પત્ની સુંદર દેખાય, આકર્ષક દેખાય, લાડીલી દેખાય-ટૂંકમાં મોહક દેખાય અને થાય એમ એને ગમતું હોય છે. તેમજ તે મિત્રની માફક રમતિયાળ વૃત્તિની હોય એમ પણ તેને લાગે છે. તે મુજબ કરે, મરકરી કરી પતિપર સરસાર્થ મેળવે, સામી મળક કરતાં લટકાથી રસણું લે અને છેવટે હાર સ્વીકારી પતિ ઉપર વિજય મેળવે એવી તેની અપેક્ષા હોય છે. આ દૃષ્ટિએ કેટલી સ્ત્રીઓ વર્તે છે? દરેક જણ માટે સુંદર શરીર હોય એ શક્ય નથી; પણ સુંદર દેખાવું તો શક્ય છે. નૈસર્ગિક ખોડખાંપણો પતિના મનમાંથી બ્રૂસાર્થ મેળવી હોય છે. બીજાની આંખે નહિ દેખાતાં સૌન્દર્યનું રહસ્ય તદ્દન કંપે સ્ત્રીનો પતિ પણ હૃદયમાં સાચવે છે. આત્મીયતાની ભાવના અને ભાવનાઓની સમરસતા એ અદ્ભુત પ્રસાધનથી રંગાયેલાં પતિ-પત્ની જ એકમેકને સુંદર દેખાય છે, એકમેકને ગમી શકે છે. પણ એ સૌન્દર્ય વધુ 'દેખીતું' બને, પુરુષના આકર્ષણનું યોગ્ય સ્થાન થાય, પતિ પણ એમાંથી ખુમારી નોઈ ધન્ય બને એવી ઘણી સાબિતો સ્ત્રીઓ બે બ્યાનમાં લે તો કરી શકે, માત્ર તેઓ આવી બાબતો તરફ ધ્યાન કરે છે.

આ સૌન્દર્યસાધનાના આવેશમાં સ્ત્રીઓએ વિનયને વીસરવેા એમ નથી. ઊલટું વિનયની માત્રા સાથે પુરુષતા કુતૂહલની માત્રા વધે છે. સ્ત્રી એ જગતનો ક્રોધકો છે. એ ક્રોધો ઉકેલવાની પુરુષની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે એ મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનયના પડદાથી અત્યંત રાખીને જેટલી વધારી શકાય તેટલી સ્ત્રી વિષેની પુરુષની આસક્તિ વધતી જાય. કુતૂહલ શમતાં જ તેને તેનો ધિક્કાર વહુટે છે. આમ વિનયની કિંમત જેટલી છે તે અતુર ગૃહિણીઓ સમજશે. આ વિનય નાનીમોટી વાતોમાં પણ મૂર્ત થવે જોઈએ. જૂની સ્ત્રીઓના કેટલાક વિનયના નિયમો આવી વૃત્તિના પોષક છે. પતિના દેખતાં મોં ધોવું, ન્હાવું, વાળ સમારવાં, ચણિયા સિવાય ફક્ત સાડી પહેરી ફરવું, કમળ સિવાય આરવું એ તેઓએ વર્ત્ય માન્યું હતું. આ નિયમો અવશ્ય પાળવા જેવા છે. પુરુષની સૌંદર્યોપાસક દષ્ટિ-જહારના ભસકા અને ટાપટીપ નીચે સંતાડેલું એક પ આહુય નગરે ચડે તો તેને તિરસ્કાર છૂટશે. આદર્શ સૌંદર્યની ચોક્કસતા તેને દેખાશે અને તે ઉદાસ થશે. શરીરસૌંદર્ય પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ બૌદ્ધિક સૌંદર્યસાધન અવશ્ય કરવું જોઈએ. વિનોદ અને હાસ્ય એ આદહાદક અંગે લાભજે તો પણ સાત્ત્વિક અને ઉદાર વિચારથી જ લુહિનું સૌંદર્ય દીપે છે. પત્નીના વિચારો ભ્રમ્ય હોય તો પુરુષને તે મોટો આધાર લાગે છે અને તે તેનો પૂજક બને છે. વિચારની ઉચ્ચતા જે તેણે વિદ્યાથી પણ સાધ્ય કરી નથી તે પોતાની પત્નીમાં સ્વાભાવિક જોઈ તે સ્ત્રી-હૃદયના પાવિત્ર્યની તારીફ કરે છે. દુઃખ અગર અડચણના પ્રસંગે એની હાંફ મેળવે છે. એનાથી ઊલટું હુદ વિચારની પત્ની આગળ પુરુષ પોતાનું હૃદય ખોલવા તૈયાર નથી હોતો. એના વિશ્વાસનું નિવાસસ્થાન જનવાની લાયકી જે કાઢતી હોય તો તે શુદ્ધ અને વિચારથીજ પત્નીની જ છે. તેથી આ બૌદ્ધિક સૌંદર્ય પણ સ્ત્રીઓએ કેળવવું જોઈએ—મેળવવું જોઈએ. સંસાર એ એક શાસ્ત્ર છે, એને પાર પાડવા માટે જેટલાક નિયમો પાળવા પડે છે, દુઃખ પણ સહન કરવું પડે છે.

જેને ઘેર પેટપૂર સ્વાદિષ્ટ તીર્થાત્મનમતનું ખાવાનું મળતું નથી તે હોટેલમાં જાય છે, અને હંમેશ માટે ટેવાય છે. જે પત્ની પતિની બાવનાની બરદાસ કરતી નથી તેનો પતિ ઘર છોડી બહાર ભટકી સુખનાં સાધનો શોધવા માડે છે. હોટેલની વસ્તુઓમાં સ્વચ્છતા, સાત્ત્વિકતા ક્યાંથી હોય ? પણ નમતમાટ એમાં ખૂબ હોય છે. તેથી ઘર છોડી બહાર ભટકનાર પુરુષને બીજી દષ્ટિ જ રહેતી નથી નવીનતાની સતત શોધમાંથી વૈચિત્ર્યની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એકવાર વૈચિત્ર્યનું વ્યસન વળગ્યું કે મુક્ત થવાની આશા યોડી જ. આમ આ પ્રશ્ન ઉપેક્ષણીય નથી.

પણ બહેન ગયેલો પુરુષ કદી ઠેકાણે નહિ આવે એમ માનવાનું નથી. તેને રસ્તે ચકાવનાં વાર લાગે છે અને તેના ઉપાયો જરા લુહા પણ ખરા. જાનુંજપનું ખાતી વડુને પેટપૂર જમવાનું મળે તો ચોરીને ખાવાની તેની કુટવ જાય છે, તેની જ રીતે બહેનના પુરુષને જરૂરી સવલન ધરમાં મળવા લાગે તો તેનું વ્યસન છૂટે. જે કારણોથી તે બહેન ગયો હોય તે કારણો અતુર પત્નીએ શોધી કાઢવાં અને ઉલ્લુખ ભરી કાઢવી. કાઢીને રમતિ-યાળ, કાઢીને નિઃશંકાથી તો કાઢીને મિનભાવિણી પત્ની ગમતી હોય છે પણ આ તેની પસંદગીઓ સંભાળવામાં આવે તો તે ફરી ધરમાં રહેવા માંડશે. આજે પણ આવા

પતિની પત્ની ઠેકણક ઉપાયો અજમાવતી જ હોય છે; પરન્તુ તેની ઉપાયયોજના ધરમૂળથી ખોટી હોય છે એમ ખેદથી કહેવું પડે છે. પતિને તેની સ્ત્રીમિત્રો વિષે વખત-કવખતે ઉતારી પાડી બોલવાથી તે વધુ સ્વીકાય છે. પુરુષ પોતાનો ગુન્હો સર્ગાવહાલાંથી, બાળકોથી, તે પાડોશીઓથી છુપાવવાની પરાકાષ્ઠા કરતો હોય છે; પણ સ્ત્રીકર્મ બેકામ અનેલી તેની પત્ની જ જો તેનાં પાપો પોષાગતી કરે, બધાના દેખતાં એને હલકો પાડે તો પુરુષ દંટાળી જાય છે, નિર્લજ્જ અને છે. દેખીતી રીતે તે પત્નીના માથામાં લાકડાની ફાયરો નથી મારતો પરન્તુ તેના કકળાટથી તેના અંતરમાં વધુ ગડીઓ પડે છે. આનો લાવનાશુન્ય થઈ, પોતાની આખર ઉપર તરાપ મારનારી સ્ત્રી પર વિશ્વાસ ન મૂકવાનો તે નિશ્ચય કરે છે અને પરિણામે પતિપત્ની વચ્ચેનું અણુબનાવનું અંતર વધતું જ જાય છે. વહી ગયેલા પુરુષને પાછો ઠેકણે લાવવો હોય તો તેણે તેના ગુન્હા કે તેની ઉણપના ઉચ્ચારથી પણ દૂર રહેવું જોઈએ, તેના તરફ પહેલાં જોટલો જ આદર બતાવવો જોઈએ. આવા પતિની પત્નીએ તેના વિશ્વાસ સંપાદન કરી લેવો જોઈએ, એના અપરાધ તરફ આંગળી ચીંધ્યા સિવાય વર્તવું જોઈએ. તે પોતે વાત કાઢે તો સહાનુભૂતિ બતાવવી જોઈએ. ગુન્હેગાર પથાનાપના પાવકથી હંમેશા પ્રજળતો હોય છે. સહાનુભૂતિનો શીતળ વાયુ અંતરમાં ઊંડતા ભડકાઓ કારવા-તેમાંથી ઉગરવા એને જોઈતો હોય છે એ સહાનુભૂતિના સિંચનથી જ એ જુલેલો માર્ગ છોડે છે. પત્નીનું અનુપમ ઔદાર્ય પાપીમાં પણ પોતાનો અપરાધ કબૂલી ક્ષમા માગવાની ઈચ્છા જન્માવી શકે. પણ તે ક્યારે ?—ત્યારે તેમ કરતાં તેના પતિત્વને, એના પુરુષત્વને ખામી ન લાગે ત્યારે તેથી આવી સ્ત્રીઓએ પણ નિરાશ ન થતાં પોતાના પતિને માર્ગે ચડાવવા સતત પ્રયત્ન જારી રાખવો. માત્ર પ્રયત્નની માફક ઉપાય પણ ઉચિત અને અચૂક હોવા જોઈએ, જોઈતું જ.

પુરુષની લાવનાશી અજાણ્ય અને તની અગદમ ન કુનાર જ નને ખરી રીતે બગાડે છે. ધરતી એને ધકેલી મૂકે અને ગહાગની પાસે ત જાય એમાં દોષ ધરતીનો જ ! આપણો જ રૂપિયો ખોટો; ખીનને શો દોષ દેવો ?

મૈન

“ નૈતમ ”

કવીશ ના કાબ્ય કરી હૈવે હું:
આ ખીનનું તું બહુ ભાંગી જતાં
સંવાદ ના સાધી શકાય, બોળહું
આલાપી રૈ ગાન બસૂર હાવાં
સંગીત બ્રહ્માંડ વીણાનું ચારુ
શેણે કરું ભંગ ? ભણું ન એથી
આ ખીનનું નીરવ, મૈન મારું ?

‘હિટલર-વાદ’ કે ‘હિત-લડ-વાદ’

[એક રમૂજ સંવાદ]

“આલિયા ભેશી”

પ્રસંગ : લડાઈની શરૂઆતનો.

સ્થળ : મુંબઈનું એક દિવાનખાનું.

[રામો બાઈસાહેબ પાસે જઈ રહ્યો છે.]

બાઈ સાહેબ : આમાં શાક કેમ નથી ?

રામો : બાઈ, આજે મારકીટમાં ગોડીરો છે.

બાઈ સાહેબ : અને દાતણ આટલાં જ કાં ?

રામો : મોંઘાં ઘટ ગયાં છે.

બાઈ સાહેબ : કેમ ?

રામો : લડાઈ ચર્ષ છે, ઈમ કે’ છે. [રામો કામે વળગી જાય છે].

બાઈ સાહેબ : મુઆ વાધરા !

[આરામ-ચુરડી ઉપર ધણી છાપું બાંધે છે, તેની પાસે જઈને]

તમે ધારાસભા ગયો છો, પણ આવા વાધરી લોકને લડાઈ કરતાં કેમ અટકાવતા નથી ?

ધણી : [છાપામાંથી માથું ઊંચું કરીને] કયા વાધરી ?

ધણિયાણી : આ દાતણ કાપે છે ઈ લોક રામો કહે છે કે લડાઈ પૂરજોશમાં સળગી છે, એમાં દાતણ મોંઘાદાટ ચર્ષ ગયાં છે.

ધણી : [હમીને] ડીવર ! એ કાંઈ કાળી—વાધરીની લડાઈ નથી. એ તો મોટી લડાઈની વાત છે.

ધણિયાણી : લે—ચળી ! મોટી લડાઈ કેને ચર્ષ ?

ધણી : તમારે જાણવું છે ? વાત શરૂ કરું !

ધણિયાણી : કીયોતે ! મેં કાન કયા ધરેણે મૂક્યા છે !

ધણી : પોણનું નામ તો તમે સાંભળ્યું છે ના ?

ધણિયાણી : હા, હા, આપણી બબ્બલીની નચુંદોઈનો નાનો, પેલો પોસભાઈ પારખ છ—ને ?

ધણી : નહિ—નહિ. એ—નહિ.

ધણિયાણી : ત્યારે પેલી—પોલ-પત્રિકા ?

ધણી : અરે—એ પણ નહિ. આ તો પોલ લોકો યુરોપ ખંડમાં વસે છે તે.

ધણિયાણી : તી ઈ ! એને લડાઈ શું છે ?

ધણી : આ પોલ લોકોનું ડાન્સીંગ બંદર.....

ધણિયાણી : કેવો બંદર ?

ધણી : ડાન્સીંગ બંદર.

ધણિયાણી : હં. હં. સરકસમાં નાચે-કૂડે મે ડાન્સ કરે ઈ બંદર ને ?

ધણી : અરે ! એવો વાંદરો નહિ. આ તો જેમ આપણું મુંઝવું બંદર છે તેમ પોલાન્ડનું ડાન્ઝીંગ બંદર છે.

ધણિયાણી : તથે ! એમ સરખું કીયોની ! ઈ બંદરમાં શું લડાઈ થઈ?

ધણી : બંદરમાં નહિ, પણ બંદર માટે.

ધણિયાણી : એટલે ?

ધણી : એટલે કે ડાન્ઝીંગ બંદર પોલ લોકોનું છે. જરમની કહે છે કે.....

ધણિયાણી : કઈ જરમની ?

ધણી : જરમની નહિ, પણ જરમની. જરમની કહે છે કે એ બંદર મૂળ માફ છે. અને મારા લોકો તેમાં વસે છે, તે ખોટી રીતે પોલાન્ડને મળ્યું છે તે હું પાછું લઈશ.

ધણિયાણી : એનું હોવાને ઈ ક્યે, એમાં બીજાના આપણું શું ગય છે ?

ધણી : પણ જર્મનની પાંચશેરી કેમ ચાલે ?

ધણિયાણી : ચાલે છે જ ને ? તમે નમાલા, તી તમારો વાડો તમાગજ બાંધો તે જર્મનથી પચાવી પાડ્યો, ને તમે હાથ ઝાઢી એસી રહ્યા.

ધણી : તે—શું હું જંગ આદે ? મેં તો કેવરાબું હતું કે પંચ કરો.

ધણિયાણી : હવે—ક્યાં પંચ ! ઈ તો—નાગાહારે નાગા જ થાવું જોઈ એ.

ધણી : એ મારો સ્વભાવ નથી

ધણિયાણી : જો સ્વભાવ ચાલ્યો છે ! તો પછી તમારી આ બધી માલમિલકતે દઈ દોને ! બહુ લાગી આવતું હોય તો ! મારે શું ? બહે—તમારાં હૈયાં—છોકરાં જૂબ્યે મરે, અને બાલે અમે બીજા ભાગીએ !

ધણી : પણ—ડીવર ! આવી અગમ્ય વાત લાવી મારી સાથે નાહક લડાઈ કાં આદરો ?

ધણિયાણી : લે—ખાઈ ! લડાઈની વાત તમે છોડી, અને લિલટા મને વળગો છો ? તમારા હિતને માટે બે શબ્દો કહીએ, અને અમારે જોઈયુ તમને ના ગમતું હોય તો અમે આ—આદ્યા. [જવા માટે છે.]

ધણી : [પાછો હાથ ખેંચીને] મારા ઉપર વિના કારણ શા માટે રાપ કરો છો ?

ધણિયાણી : તથે—મને પજવો છો શું કામ ?

ધણી : અરે ! આપણે તો વિશ્વાસતની વાત કરતાં હતાં. તેમાં તમને પજવવા મારે કંઈ કારણ નથી, હવે સાંભળગો ના ?

ધણિયાણી : મેં તમને ક્યારે અટકાવ્યા ?

ધણી : ત્યારે—શાંત ચાઓ. પોલ લોકોનું ડાન્ઝીંગ બંદર પરાણે બળજબરીથી લઈ લેવાની હિટલરે ગર્જના કરી.....

ધણિયાણી : લે ! પેલાં કેતાંતા કે જરમની લેવા માગે છે. હવે વળી કીયો છો કે હિતલરે ગરજના કરી. તમારી વાતમાં ઢગધડો જ ક્યાં છે ?

ધણી : ઉતાવળાં કાં ચાઓ ? એ બંને એકજ બાબત છે : જરમની એ દેશ છે અને હિટલર તેના મુખ્યત્વાર છે.

ધણિયાણી : હોય. ધરધરના સૌ મુખત્વાર હોય, એમાં શું ?

ધણી : પણ—આ હિટલરે તો આપડી જરમન પ્રજાને દાબી દીધી છે.

ધણિયાણી : તી ઈ ! તમેય ક્યાં મુખત્વારી વાપરતા નથી ? અને જરાક પણ તમારા હિતનાં બે વેણ કહેવા જઈ એ, તો તમે અમારૂં મોટું તોડી ભીયો છો, એનું શું ?

ધણી : એવી જખરાઈ તમારા ઉપર વપરાતી હોવાનું જો ખરેખર બનતું હોય તો હું જનાયદાર ખરો. ચાલો-પછી ? બીજું કાંઈ કહેવું છે ?

ધણિયાણી : તો-બીજું અમારેય શું કહેવાપણું હોય !

ધણી : ઠીક-ત્યારે ! આ હિટલરે ડાન્ઝીંગ બંદર પોલલોકનું.....

ધણિયાણી : પોલ કાણુ ?

ધણી : કેમ ! વળી બૂલી ગયા ! પોલાન્ડ દેશના વતનીઓ.

ધણિયાણી : સમજી, પછી ?

ધણી : પોલલોકનું ડાન્ઝીંગ બંદર હેર હિટલરે બલજખરીથી લઈ લેવાની ગર્જના કરી, એટલે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ તેને કીધું કે—‘ભાષા ! અત્યારસુધી તો જેના તેના મુલક પચાવી પાડ્યા એ તમારી ગુડાગીરી અમે ચલાવી લીધી. હવે થયું થયું પોલ લોકોનું આ બંદર કે તેના કબજાની બીજી કાંઈ જમીન હવે આક્રમણ કરીને અમે લઈ લેવા દેશું નહીં.....

ધણિયાણી : પોલ લોકોની વાતમાં વળો આ બીજા લોકો શું કામ કૂદ્યા ?

ધણી : બહુજ સુંદર પ્રશ્ન. હું તમને પૂછું છું કે નબળાને સળગા દબાવે ત્યારે એવા સળગાને કાણુ સમજાવે ?

ધણિયાણી : લે ! ઈ તો નાનું છોકરૂંય કાચે કે સળગાથી મોટો હોય ઈ. નાનાનું વજન તો શું પડે ?

ધણી : વાહ ! બહુજ ઠીક. તો—આમાં પણ પોલ લોકો શસ્ત્ર-મરંજમ અને સાધન સામગ્રીમાં જર્મન લોકોથી ઊતરતા, એટલે જર્મનીના મહાવડિયા અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો પોલ લોકોની બહારે ધાયા.

ધણિયાણી : એમ !

ધણી : હા, એ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો હિટલરને કીધું કે ‘હિસાની વાત રહેવા દો, અ—હિસાથી વાટાઘાટ કરો તો પછી અમને વાધો નથી.’

ધણિયાણી : અ—હિસાની વાત તો માતમાગાધી બાપુને મોટે શોભે.

ધણી : ખરૂં છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ હિટલરને સંદેશો પાઠવ્યો કે ‘કૃપા કરીને હજારોને દબાવો નહીં, એ સમ્યક્તા કે મંરકારિતા ન જ કહેવાય. ભાતુભાવ અને માનવતા ગુણ વાપરી ન્યાયધર્મથી વર્તન કરો તો ઉપકાર.’

ધણિયાણી : પછી હિત—લડ માન્યો !

ધણી : અરે—એ પાણું પૂતળું માને એવો કયા છે ? એ તો મહામાણને પણ મૂર્ખ લેખે એવો છે. અત્યારે ગાંધીજીની તત્ત્વડીનો અવાજ મુરોપમાં સાંભળે જ કાણુ ?

ધણિયાણી : લે ! આ હિત—લડ એવો તુંડમિલજી ને નાગો છે ?

ધણી : દારતો. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ તો એને ચોખેચોખું મુણાવી દીધું કે. “નાગા ચારો તો હવે અમારે પણ તમારી સાથે નાગા થાવું પડશે;” તો હિટલરે પકાર કર્યો કે—‘આવી જાઓ.’ એટલે ‘અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકોએ પણ કીધું કે—‘ત્યારે—આવી જાઓ.’

ધણિયાણી : વાહ ! તંપ તો—આ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો જર્મની કરતાં પરાપકારી અને બસા તો ખરા.

ધણી : બસાં તો—દુનિયાના દરેક દેશમાં ધણિયો માણસો હોય છે. રાજ—તંત્રવાદનોજ આ વાંધો છે.

ધણિયાણી : શું કીધું ?

ધણી : વાદનો વાંધો.

ધણિયાણી : જોયું ? તમારે ફરીફરીને મારા ઉપરજ ઊતરી પડવું છે. આ તમારા ધરનો કારભાર અમે ચલાવીએ છીએ એટલે અમે વાદીયાં એમજને ? તમે બસાં અને અમે જૂડાં ! તમારા ધરનો કારભાર મારે હવે એક ધડીય સાચવવો નથી. પછી કાંઈ ! અમે જૂડાં થવા માગતાં જ નથી. બસ થયું. પછી મારે કાંઈ સાંભળવું જ ન પડે ને ! લે—અમે વાદીયાં !

ધણી : અરે ! અરે ! હું તો નાઝીવાદ અને શાહીવાદની વાત કરું છું

ધણિયાણી : મને તમે ઉડાવોમાં, મારે એવી તમારી શાહી કે ડાહીવાદની વાત જ સાંભળવી નથી, પછી કાંઈ !

ધણી : બહે—હમણાં નહીં સાંભળો, તો પછી બંગગોળા પડશે ત્યારે જીવને જોખમે સાંભળવું પડશે.

ધણિયાણી : હે ! હે !

ધણી : હા. હું તમને ખડું જ કહું છું કે ખાંડ ખાંડ કરે એવા આ રાક્ષસીવાદો વચ્ચે વઢવાડ થઈ, અને વિગ્રહ થયો પછી થઈ ચૂક્યું. વિકાળ રૂપ ધારણ કરે, પછી તેમાં હું—તમે કે—છોકરાં કાંઈ પણ સલામત રહેવાનાં નથી.

ધણિયાણી : કાં ! કાં !

ધણી : આ વાદો એક—બીજા પર વર્ચસ્વ મેળવવા માટે સમગ્ર વિશ્વને ઉપરતળે કરી નાંખે, દયા-ધર્મનો છોટો વટીક રાખવાના નહીં. નિર્દોષ શહેરીઓ અને સ્થાનોપર બોંબના વરસાદ વરસાવે અને તેમાં માનવજીવોનો મહાર થાય.

ધણિયાણી : ઓય—માડી ! એટલું બધું ! આંહી પણ બંધ પડે !

ધણી : દુશ્મનો કાંઈ પણ છોડે નહિ. આંહી પણ પાડે તો પાડે.

ધણિયાણી : ઓય—મા ! આ લડાઈ ! પીટયા ! એવા બધા વાદોનું સત્યાનાશ જન્મે ! તમે અત્યારલગી છાપાં શું વાંચ્યા કરો છો અને મુંગા મુંગા બેસી શું રહ્યા છો ? રામા ! એ—રામા !

ધણી : રામાનું શું કામ છે ?

ધણિયાણી : રામા ! અરે—રામા—આ ! જલદી બાબા—બેબી અને કાકુને નિશાળથી તેડી લાવ્ય.

ધણી : કાં—આં ?

ધણિયાણી : શું કાં ? આપણે એક ધડીય હવે આંહી રહેવું નથી. મારા તો જીવ ધરાતો નથી. દેશમાં અટ્ટાણે જ ઊપડી જવું છે. તમે સાબદા થાવ. રામા ! અરે—રામા—આ ! પીટયો મમસો ! પણ ટાંકણે કાણ જણે કયાં મૂલો.....

[ધણિયાણી ઢાંકણોફાંક્યા રામાની શોષમાં ભય છે, અને ધણી તાબી રહે છે. ટાબ્યો.]

જીવન ઝરણ

પ્રમા

બેદિન્યમપતિ લિયોપોલ્ડ બીજીની મોટર એક પ્રસંગે નગર-અધિકારના માર્ગે પર ઝડપથી આગળ વધતી હતી. તે વખતે મોટરમાં બેઠેલ રાજાએ હેઠથી જોયું તો મોટરને ન્યાં ફેંટાતા માર્ગે પર વાળી લેવાની હતી ત્યાં એક ડોશીને તેણે એક મંતાનને ફેડ પર ને બીજાને આંગળીએ વળગાડી, એ જ માર્ગે ચડી આવતી ને ઝડપથી ધસી આવતી મોટરને જોઈ બેઠાકણી બનીને ત્યાજ ભ્રમિતનો જેમ ફરી જતી જોઈ અતિ વેગે દોડતી મોટરને અટકાવવાનો એક ઉપાય ન રહ્યો. ને ગમ્મતે કણુના પથ્થુ વિલગ વિના ફાઇવરને આઘાત કરી.

“મોટરને વાળવાની નથી સીધી ખાઈમાં જવા દો.”

ફાઇવરે તરત જ આચાને ઝીલી લીધી. ને બીજી જ ક્ષણે માર્ગચૂકેલી મોટર પાસેની ખાઈમાં ગળડી પડી. પથ્થુ તે પછે લાગેલા સખત આંચકાથી મોટરમાંના બંને પુરુષ ઉછાળે ખાઈ ફેંકી હેઠે તળાવના કિનારે પટકાયા. બંનેને ગંભીર ઈજા તો થઈ પથ્થુ તે બંનેના હૃદયમાં એક માતાને તેનાં મંતાન સાથે બચાવી લીધાનો મિષ્ટ મંતોષ હતો... થોડાક દિવસની સારવારે એ બંનેને ઉગારી લીધા.

*

*

*

સેનાપતિ હીને એક વૃક્ષ નીચે જોબેય જોઈ દુશ્મનસૈન્યે તેના પર તોપના ગોળા વર્ષાવવા માંડ્યા. હીએ તરત જ પોતાના સૈન્યની મધ્યમાં-સક્ષાત્ત રચેલા આઠવા જવાને પગલાં ઉપાડ્યાં. પથ્થુ તે જ ક્ષણે તોપમાગના સ્પીયુ નાદથી ગમગાવલ એક ચક્રલીના કુમળા બચ્ચાને તેણે એ વૃક્ષ પરના માળામાંથી નીચે ગળડી પડતું જોયું.

હી તરત પાછો ફર્યો. ચક્રલીના બચ્ચાને હાથમા લઇ તે વૃક્ષ પર ચડ્યો. ને દુશ્મનોના ગોળાની પરવા વગર એ બચ્ચાને માળામા સારી રીતે ગોઠવ્યા પછી જ તે પોતાના સૈન્ય તરફ વળ્યો.

દુશ્મી આ પ્રસંગ જોઈ રહેલા સેનાપતિના મિત્રોએ પૂછ્યું. “નામવર, આપના અમૂલ્ય જીવન કરતાં ચક્રલીના બચ્ચાનો કિંમત વધારે ગણાડો?”

“હું યુદ્ધે ચડેલો સૈનિક છું.” હીએ હમીને કહ્યું, “મારે માટે તોપના ગોળાથી મૃત્યુ એ વીરમૃત્યુ ગણાય. પણ ચક્રલીના એ નિર્દોષ બચ્ચાનું જો મારા દેખતાં એ રીતે મોત થાય તો તે ખૂન લેખાય; હું મારા દયાધર્મને ચૂક્યો ગણાઉં.”

*

*

*

એક પક્ષીની રક્ષામાં પોતાના પ્રાણુ આપનાર વીર મુંજની પાછળ માતા જોમખાઈ ન્યારે આંસુ સારતાં હતાં ત્યારે પુત્ર લખધીરજીએ માતાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “માડી, બાઈનું મોત નિર્દોષની રક્ષા કરતાં યશું છે. તેમાં રડવાનું ન હોય. તારે તો પ્રભુ આગળ માગવું જોઈએ કે અમે—તારા બીજા પુત્રો પણ એવું મોહું મોત વરીએ.”

સ્વીડનપતિ, ચાર્લ્સ બારમે સ્વરૂપવતી રમણીઓથી ખૂબ જ ડરતો. પોતાનું ચારિત્ર નિષ્કલંક રાખવાની તેને હોશ હતી. તે માનતો કે પુરુષ જે પરત્નીની મોહિનીમાંથી દૂર રહી શકે તો જગતની અડધોઅડધ મુશ્કેલીઓ આપોઆપ મટી જાય.

એક દિવસે સવારે દ્વારપાળે તેને ખબર આપ્યા કે બારણે એક કન્યા તેના પિતાને થયેલ અન્યાયની ફરિયાદે આવી છે.

ચાર્લ્સ આમન પરથી જડી એકદમ કન્યાની વિગત સાંભળવા દોડ્યો. પણ પછી કંઈક યાદ આવતાં તેણે પૂછ્યું, “શું એ કન્યા રૂપાળી છે?”

“હા હા,” દ્વારપાળે હસીને કહ્યું, “તે જુવાન છે. ફૂટડી છે, તેજનો અંબાર છે; રૂપરૂપનું મણિ છે, ચારસની પૂતળી જેવી છે; ભેદને ઈશ્વર પણ મોહી પડે એવી છે.”

“હીક.” રાજાએ દ્વારપાળની ઊર્મિઓને શાંતિથી ઠારતાં કહ્યું, “એને જરા કાળો પુરમે પહેરાવો અને પછી મત્રીઓ અને રાજમહેલની બીજી સ્ત્રીઓની હાજરીમાં તેને તરત અમારી સમક્ષ રજૂ કરો.”

x

x

x

અમેરિકન મંત્રી સુમ્નેર ચાર્લ્સ બાલપણથી જ સ્ત્રીના પ્રસર્ગથી દૂર ભાગતો. જે સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓની પાછળ એના મિત્રો ભગવાની જેમ શુંજવા માડે એવી સ્ત્રીઓના તે પડછાયો પણ ન લેતો.

અનેક સુંદરીઓએ તેને લલચાવવા પ્રયાસ કર્યો. પણ એકે તેમાં સફળ ન બની શકી.

એક દિવસે અમેરિકાની એક રૂપરમણીએ સુમ્નેરના મિત્રો સાથે શરત કરી કે, “જો હું સુમ્નેરને આજી ન શકું તો પાંચસો ડોલર હારી જાઉં, ને આજી શકું તો તમારે મને પાંચસો ડોલર આપવા.”

સુમ્નેરના મિત્રોએ બધી જ ખુશીથી આ શરત કબૂલી લીધી.

તે પછી રૂપરમણીએ ખાણીને એક જંગી જલસો ગોઠવ્યો. તે જલસામાં તેણે સુમ્નેરના મિત્રોની સામે અંકેક સુંદર રમણીને બેસાડી; ને સુમ્નેરની સામે તે પોતે, કામદેવને પણ લલચાવે એવા આકર્ષક સ્વરૂપમાં સજ્જ બની, બેઠી બેઠી.

સુમ્નેરના મિત્રો પોતપોતાની સુંદરીઓ સાથે વાતે વળગ્યા. રૂપરમણીએ પણ હસી-હસીને સુમ્નેરને લલચાવવા માડ્યો. પણ સુમ્નેર તો નીચે મોઢે ખાવામાં જ પરોવાઈ રહ્યો. રમણીએ મોં પર શરમના શેરડા સાથે એની યાળા ખેંચવા માંડી.

સુમ્નેરે તરત જ પોતાની ખુશી અવળા ફેરવી નાંખી, ને પાસે બેઠેલા એક જડા, બેડોળ અને સીસમના કકડા જેવા દેશી પુરુષ-નોકરને પોતાની સમીપ બેસાડી તેની સાથે તે વાતોએ વળગ્યો.

તે જલસો પૂરો થયો ત્યાંસુધી તેણે તે પુરુષની સાથે વાતો કર્યા જ કરી. રૂપરમણીને ગર્વ તો સમૂળગો ફરી જ ગયો. તેણે સુમ્નેરના મિત્રોના હાથમાં પાંચસો ડોલરની નોટ મૂકી.

x

x

x

એક પ્રસંગે એ જ સુમ્નેર મહાશયે પુસ્તકાલયમાં પ્રવેશતાં સાથેથી હેટ ઉતારી નાંખી. પુસ્તકાલયમાં ફરતી સુંદરીઓએ આ જોઈ ગર્વ અનુભવ્યો.

સુભેરના ત્યાં ઊભેલા એક ટીખળી મિત્રે પૂછ્યું, “નામદાર, સુંદરીઓના માનને ખાતર આપે હેટ ઉતારી તે જોઈ અમે ખુશ થયા છીએ, પણ તમારી નાનુક તખિયત જોતાં...”

“તખિયત ગમે તેવી હોય. પણ પુસ્તકો સમીપ વિનયપૂર્વક હેટ ઉતારી નાંખવાનું મેં મત લીધેલું છે.”

સેક્ટસગરીએ પોતાની મિત્રમંડળીમાં કહ્યું, “બહેને પુરુષો જુદા જુદા પત્થ કાઢે કે મતમતાંતરે રચાવે. આખર તો એ બધા એક જ ધર્મના અનુયાયી છે.”

સમીપમાં ખેડેલી એક સુંદરીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “નામદાર, એ ધર્મ કયો ?”

“દેવી,” સેક્ટસગરીએ કંઈક દસીને કહ્યું, “એ ધર્મ એવો છે કે જે સુંદરીને મોઢે સહેલાઈથી ન કઢી દેવાય.”

નામાંકિત અમેરિકન રાજપુરુષ વેબ્સ્ટરના નિવાસસ્થાને એક પારસલ આવ્યું. વેબ્સ્ટરે પાસે વસતા એક ગૃહસ્થની સ્વરૂપવતી કન્યાની મદદથી એ પારસલ પરથી ગાંઠો છોડવા માંડી. ગાંઠો છૂટી રહેતાં વેબ્સ્ટરે કહ્યું, “હવે આપણે એક એવી ગાંઠ બાંધીએ કે જે જિંદગી સુધી ન છૂટે.”

“બધી જ ખુશીથી.” કન્યાએ હસીને સંમતિ આપી.
વેબ્સ્ટરે પાસે પડેલ દોરો લઇ એક ગાંઠ બાંધી; કન્યાએ એ ગાંઠને પાકી કરી.
તે વેબ્સ્ટરનું એ કન્યા સાથેનું લગ્ન અમેરિકામાં વધુમાં વધુ સુખી ને કલહહીન નીવડ્યું. વેબ્સ્ટરે પ્રેમની ગાંઠને એ દોરો જિંદગી સુધી બળબી રાખેલો.

શુરુ ગોવિન્દસિંહ એક પ્રસંગે તેમના ફેટલાક ભક્ત સૈનિકો સાથે આનંદપુરના કિલ્લામાં દાખ ગયા. કિલ્લાની આસપાસ પથરાયેલી વિરાટ મોગલસેનાએ તે કિલ્લા પર ઝનૂની દુમલો કર્યો. બચાવનો એકે ઉપાય ન રહ્યો. પણ ગોવિન્દસિંહે કિલ્લાને છોડી નવા કરતાં ફુફમોને આધીન બનવા કરતાં લડીને મરવાનું વધારે પસંદ કર્યું.

આ સમયે તેમના શિષ્યોમાંથી ચાળીસ જણે શુરુ પાસે કિલ્લો છોડી જવાની પરવાનગી માગી. શુરુએ કંઈક દુઃખભર્યા સ્વરે દસીને કહ્યું, “તમે ખુશીથી જઈ શકો છો. પણ તેમ કરતાં પહેલાં તમારે મને શુરુ તરીકે નાકબૂદ કરવો જોઈએ, સિન્યમાંથી રાજનામું આપવું જોઈએ.”

ચાળીસે સૈનિકો રાજનામું આપી શુભ રીતે કિલ્લો છોડી ગયા. પણ જ્યારે તે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તેમની પત્નીઓએ, માતાઓએ, બહેનોએ, પુત્રીઓએ સૈનિકધર્મ તજી દેવા માટે તેમના પર શીટકાર વર્ષાઓ. સૈનિકોને પણ પશ્ચાતાપ થયો. તે તત્કાલ પાછા ફર્યા, ને કિલ્લાને ઘેરી પડેલી મોગલસેના પર તેમજે ઝનૂની દુમલો કર્યો.

એ સંઘ્રામમાં ચાળીસે સૈનિક ખપી ગયા, પણ રાજાવલી મોગલસેનાએ પોતાના ડેરા-તંત્ર કિલ્લા પાસેથી ઉઠાવી લીધા. ગોવિન્દસિંહ જ્યારે એ પીછેઠઠનું કારણ જાણવાને બહાર નીકળ્યા ત્યારે પોતાને તજી ગયેલા સૈનિકોને સમરબૂમ પર સ્તેષા જોતાં તેમની આંખે દર્વનાં આંસુ આવ્યાં.

તેમણે નીચા નમીને પ્રત્યેક સૈનિકના કપાળે યુગ્મન કર્યું, ને તે ચાળીશમાંથી એકાદ પણ જીવતો હોય તો તેના પાસેથી સૈનિકાની અંતિમ ઇચ્છા જાણવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો. ને મહાનસિંહ નામે એક ધાયલ સૈનિક તેમને કંઈક સજીવ જણાયો.

“પુત્ર, તમારી કંઈ ઇચ્છા બાકી છે ?” ગુરુએ સજળ નયને પૂછ્યું.

“અમને માશી.....”

“તમે વીર છો. તમારા આ માદસે તમારી કીર્તિને ઉજાડવાળા કરી છે.”

“અમારૂં ગજનામું...”

ગુરુએ તે જ જગ્યાએ સૈનિકાનું રાજનામું ફાડીને સળગાવી મૂક્યું. ને મહાનસિંહે શાંતિથી પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

x

x

x

દક્ષિણમાં, આઠ વર્ષની વયના એક નિર્દોષ બાળકે ઔરંગઝેબની સમક્ષ આવી તેને નમનપૂર્વક વિનંતિ કરતાં કહ્યું, “શહેનશાહ, મારા પિતાજી આપની કેદમાં છે. જોઈએ તો મારો પ્રાણ લો, પણ એમને મુક્ત કરો.”

“પ્રાણ આપી શકીશ ?” ઔરંગઝેબ વાંધની જેમ ગળ્યો.

“હા, હલ્લુર.”

ઔરંગઝેબ તરત જ એ બાળકનો એક કાન તરવારથી કાપી નાખતાં બોલ્યો, “બોલ, હજી પણ પ્રાણ આપવાની ભાવના છે ?”

“હા હા,” બાળકે હસીને કહ્યું.

ઔરંગઝેબ બાળકનો બીજો કાન કાપી નાખતાં ગળ્યો, “બોલ હવે ?”

“જોઈએ તો મરતક ઉતારી લો.” બાળકના મુખ પર પિતાની મુકિતની આશાનું સ્મિત પથરાયું.

“જાઓ,” ઔરંગઝેબ પાસે ઊભેલા સરદારને આદા કરતાં બોલ્યો, “આ બાળકના પિતાને હમણાં ને હમણાં જ સામેના ઝાડે વળગાડી બંદૂકની ગોળીએ ઉડાડી મૂકા. જેનું બાળક આટલું તેજસ્વી છે તેનો પિતા કેટલો શક્તિશાળી હશે ? એવાને તો જીવતા જ ફૂંકી દેવા.”

ને એ બાળકના દેખતાં જ ઔરંગઝેબે એના પિતાના શરીરને ગોળીઓથી વીધી નંખાવ્યું.

x

x

x

શીખગુરુ ગોવિન્દસિંહ ત્યારે મોગલ-સલ્તનત સામે ધર્મયુદ્ધમાં ઊતર્યા ત્યારે તેમણે પોતાના પત્નીને એકાંતવાસમાં મોકલાવી દીધેલાં. યુદ્ધની પૂર્ણાવધિ અને વિજય પછી તેઓ બહાર આવતાં ગુરુને તેમણે પૂછ્યું, “મારા ચાર બાલપુત્રો ક્યાં છે ?”

“દેવી” ગુરુએ દુઃખને દબાવી શાંતિથી કહ્યું, “ચારે પુત્રો યુદ્ધમાં ખપી ગયા છે.

પણ બદલામાં પુત્ર મળી શીખ પ્રજા જીવંત બની છે. હવે એ પ્રજાને જ પુત્ર ગણી આપણે એનું પાલન કરવું પડે.”

અર્થશાસ્ત્રનું એક પ્રકરણ—

શાખ [Credit]

નર્મદાસંકર હ. વ્યાસ

સામાજિક દૃષ્ટિએ Creditનો અર્થ આપણે આખર કરીએ છીએ, પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ તેનો અર્થ શાખ થાય છે. આર્થિક વ્યવહારમાં શાખ ખૂબ જ શક્તિવાળું વિનિમયનું સાધન છે. જે વ્યક્તિની શાખ છે, તેની પાસે શાખના પ્રમાણમાં ખરીદશક્તિ છે. શાખને પરિણામે સમાજમાં લેનાર અને દેનાર, લેણુદાર અને દેણુદાર, કરજદાર અને શાહુકાર એવા ભાગો પડે છે. લેણુદાર તથા કરજદાર બંને શાખની શક્તિથી ખીજના પૈસાનો ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે સમાજના પૈસાનો સતત ઉપયોગ શાખની લેવડ-દેવડના પરિણામે થવા કરે છે. માનવસમાજ પ્રગતિશીલ હોઇને જગતનો આર્થિક વ્યવહાર દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. વધતા જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવાને માટે જેટલા પ્રમાણમાં સોનાનું ભંડોળ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં સોનું મળતું નથી, પરિણામે આર્થિક વ્યવહારનું સોનામાં અંકાતી કિંમતનું સમતોલપણું રહેતું નથી. જેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક વ્યવહાર વધે તેટલા પ્રમાણમાં વિનિમયનું સાધન વધતું જ જોઇએ. પણ સોનાની પૂરતિ થતી નહિ હોવાથી, વધતા જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવા માટે વિનિમયનું સૂક્ષ્મ સાધન શાખના સ્વરૂપમાં શોધવામાં આવ્યું. એટલે આર્થિક વ્યવહારના પદ્ધતિ સામે માત્ર સ્થૂળ સોનાનાર્થ જ નહિ પણ તેની સાથે સૂક્ષ્મ શાખને પણ આર્થિક વ્યવહારના પદ્ધતિને સમતોલ રાખવાને મૂકવામાં આવે છે. સોનાનું પ્રમાણ વધે કે ઘટે પણ જેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક વ્યવહાર વધે છે કે ઘટે છે તેટલા પ્રમાણમાં શાખને વિસ્તારવામાં કે સંકેચવામાં આવે છે; જરૂરિયાત પ્રમાણે શાખનો વિસ્તાર અને સંકેચ શક્ય હોવાથી વસ્તુઓની કિંમતમાં કે નાણાંઓની કિંમતમાં વધઘટ થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

વિનિમયનું આ સૂક્ષ્મ સાધન સમાજની આર્થિક પ્રગતિ અમુક અંશે થવા પછીજ શક્ય બન્યું છે. વાસ્તવિક રીતે સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર એ વસ્તુઓનો વિનિમય કે શ્રમનો વિનિમય જ છે. વિનિમયના સાધનનો આશ્રય લઇને આર્થિક વ્યવહાર થતો હોવાથી એવી જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થઇ કે જગતનો આર્થિક વ્યવહાર એટલે પૈસાની લેવડ-દેવડ; પણ લોકો જેમ જેમ આર્થિક વલણચાળા બનતા ગયા અને અર્થશાસ્ત્ર સમજતા ગયા તેમ તેમ આ માત્ર પૈસાની લેવડ-દેવડનો આભાસ દૂર થયો અને પૈસાનો ઉપયોગ માત્ર વિનિમયના સાધન તરીકે જ નહિ, પણ વસ્તુની કિંમતની આંકણી તરીકે થતો હોવાથી લેવડ-દેવડની વસ્તુઓની કિંમત પણ પૈસામાં નોંધી શકાય છે. નાણાંનો ઉપયોગ હિસાબના સાધન તરીકે પણ થતો હોવાથી વસ્તુઓની પરસ્પર લેવડ-દેવડનો હિસાબ વસ્તુઓની કિંમત પ્રમાણે પૈસામાં રખાય છે. દુકામાં કાંઈપણ મળતા આર્થિક વ્યવહારમાં વસ્તુઓની સંખ્યા ઉપર ભાર દેવામાં આવતો નથી, પણ એ વસ્તુઓની સંખ્યાની કિંમત નાણાંમાં ફેટલી થાય છે તેની ઉપર જ ખ્યાન આપવામાં આવે છે.

સમાજનું આર્થિક બંધારણ બે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત હોય, સ્થિર હોય, અને સમાજના અત્યેક સભ્યના જાનમાલની સહીસલામતી હોય તોજ શાખની હસ્તી સંભવી શકે. પરસ્પરનો વિશ્વાસ—સમાજમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ એ શાખનો આધારસ્થંભ છે. કાંઈ પણ સમયે આ વિશ્વાસનું વાતાવરણ નબળું પડે તો શાખ નિર્બળ અને સત્તહીન બને છે.

શાખ ઉત્પાદનનું તેમજ ઉપભોગનું એક જબરદસ્ત સાધન થઈ શકે છે. ઉત્પાદક શાખ જેટલી ક્ષાયદાકારક છે તેટલી જ ઉપભોગાત્મક શાખ નુકશાનકારક છે. શાખનો વલુવિચાર્યો ઉપયોગ હંમેશાં નુકશાનકર્તા છે. શાખને પરિણામે સપત્તિનો વિકાસ સુંદર રીતે થાય છે. પૈસા પૈસાને રળે છે એ કથનના મૂળમાં શાખનો ઉપયોગ રહેલો છે. નાણું એક જગ્યાએ નિર્જીવ બની પડી રહે તો તે નાણું સમાજનું તેમજ વ્યક્તિની પામે હોવા છતાં વ્યક્તિનું પણ હિત સાધી શકતું નથી. એ નાણાની બે શાખ ઉપર લેવડદેવડ કરવામાં આવે તો તે નાણું વ્યક્તિને આવકનું સાધન થઈ પડે છે, તેમજ સમાજમાં નાણું ફરતુ રહેવાથી સમાજના આર્થિક વ્યવહારમાં સુગમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

મુખ્યત્વે કરીને શાખનાં પાંચ સર્વસાધારણ સાધન છે. શાખનું પ્રથમ અને મુખ્ય સાધન ચેક—cheque—છે. ચેકના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે: (૧) સાદો ચેક—Bearer cheque—, કાંઈ પણ વ્યક્તિ બેંકમાં જઈ આ ચેક વટાવી શકે છે. આવા ચેકને નાણાંની માફક વાપરી શકાય છે. (૨) હુકમનો ચેક—Order cheque—, જે માણસના નામનો ચેક હોય તે જ માણસ બેંકમાં આ ચેકને વટાવી શકે છે, અથવા તો એ માણસ કોઈપણ માણસને આ ચેકની પાછળ શેરા કરીને તે આપી શકે છે. ચેક ઉપર ચોગ્ય શેરા થયા વિના બેંકમાં ચેકને સ્વીકારવામાં આવતો નથી. (૩) Crossed cheque—, પહેલા બે પ્રકારના ચેક કરતાં આ પ્રકારનો ચેક બહુ જ સહીસલામતી ભરેલો હોય છે. ચેકની વચમાં અથવા તો ચેકના ખૂણા ઉપર બે સમાંતર લીટીઓ દોરવામાં આવેલી હોય છે. આ પ્રકારનો ચેક બેંકમાં વટાવી શકાતો નથી પણ માત્ર જમા કરાવી શકાય છે. એટલે ચેકના બદલામાં શેકડા નાણું મળતું નથી પણ જેના નામનો ચેક હોય અથવા તો ચેક ઉપર જેના નામનો શેરા હોય તેના ખાતામાં ચેકની રકમ જમા થાય છે. (૪) Specially crossed cheque—, ત્રીજા પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર એક ડગલું આગળ વધે છે. બે લીટીની વચમાં અમુક બેંકનું નામ લખેલું હોય છે એ જ બેંકમાં આ ચેકના પૈસા જમા થાય છે.

શાખનું બીજું સાધન હંડી—Draft—છે. હંડીનો ઉપયોગ ધણા જૂના કાળથી થતો આવ્યો છે પણ વર્તમાન યુગમાં બેંકના વિકાસ સાથે હંડી શાખનું વ્યવસ્થિત અને સંગીન સાધન બનેલ છે.

શાખનું ત્રીજું સાધન—Bills of Exchange છે. આ બીલ, જેને હંડી પણ કહેવામાં આવે છે,—એટલે લેણદારે દેણદારની ઉપર પોતાને અથવા તો બીજા કોઈ માણસને પૈસા આપવાનો કરેલો હુકમ. આવા બીલને લેણદેણના સાધન તરીકે વાપરી શકાય છે.

શાખનું ચોથું સાધન કાગળની નોટ છે. આમાં Promissary note નો પણ સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વાસઘાતી!

૫૬૪

૧

અપરાન્ત (આધુનિક યાણા જીસો) નાં એક બંદરો સમ્રાટ પ્રલોકેશીના રાજ્યની સમૃદ્ધિ બતાવતાં હતાં. એ બંદરોમાં સુપારક (સોપારા) મુખ્ય ગણાતું હતું. એ બંદરેથી ધરાન, અરબસ્તાન, મિથ્ર પ્રત્યાદિ દેશોમાં ભારતીય માલનો નિકાસ થતો હતો. એ બંદરની સમૃદ્ધિ સમસ્ત ભારતના ગૌરવનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. એજ બંદરેથી સદીઓ પહેલાં લાટ-અપરાન્તના કુશળ નાવિકોએ દૂર સુદૂર પૂર્વમાં ગયા સુમાત્રામાં ભારતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું અને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું.

સુપારક બંદરના મુખદ્વાર પર એક કિલ્લો હતો. એ દુર્ગના ઉપરના ભુરજ પરથી ધણે દૂર સુધી સમુદ્ર પર દષ્ટિ નાંખી એક પ્રહરી હમેશ ખેરી રહેતો હતો. સમ્રાટ પ્રલોકેશીના જમણા હાથ સમો કુશળ વૌર સહદેવ એ દુર્ગનો રક્ષક હતો. સહદેવના હાથ નીચે પાંચ સહસ્ત્ર કુશળ નાવિકોનું સૈન્ય હતું. સહદેવના શીશ, સ્વભાવ અને ધર્મતત્ત્વરતાને લીધે સુપારકના નાગરિકો પોતાને સુરક્ષિત સમજતા હતા. સહદેવ જનતાનો તેમજ સમ્રાટનો પ્રિયપાત્ર હતો.

૨

“મહારાજ, હું સુપારકથી આવે એક મહત્વની ખબર લઈ આવ્યો છું. ફત્તને મોકલવાનું અયોગ્ય ધાર્યું માટે સ્વયં આવ્યો છું.”

“શું ખબર છે?”

“મહારાજ, અરબસ્તાનમાં એક નવા ધર્મનો ઉદય થયો છે એ તો આપણને પહેલાં ખબર મળી હતી.”

રાખનું પાંચમું અને છેલ્લું સાધન Book-credit છે. વર્તમાન યુગમાં પ્રણા જરો આર્થિક વ્યવહાર સાખથી જ કરવામાં આવે છે. અમુક સમયને અંતે પરસ્પરથી જ દ્વિસાધો ચોક્કસ કરી માત્ર બાકીની લેવડ-દેવડ કરવાની રહે છે. આ સાધનથી પ્રત્યેક સોદા વખતે કે પ્રત્યેક આર્થિક વ્યવહાર માટે નગદ નાણાંની આવશ્યકતા રહેતી નથી. સોદાની કિંમત ચોપડાઓમાં નોંધાય છે. અને અમુક સમય માટેના પરસ્પરના થયેલા સોદાઓની કિંમત એકબીજાની સાથે ગ્રહણવાનાં બાકીમાં વધારા-પટ્ટાડા પૂરતું જ નાણાંની લેવડ-દેવડ કરવાની રહે છે.

રાખને ચક્ર બનાવવી મુખ્ય એ સંસ્થાઓ છે. (૧) બેંક અને (૨) Clearing Houses.

“હા, પણ તેનું શું ?”

“મહારાજ, એ ધર્મના અનુયાયીઓ સર્વત્ર ફર વર્તાવી રહ્યા છે. પારસ એઓના હાથમાં આવી ગયું છે અને ગાંધાર પર પણ એઓની ફર દૃષ્ટિ પડી છે.”

“પરંતુ ગાંધારરાજ કાંઈ નિર્બળ નથી.”

“હા મહારાજ, ગાંધારનરેશે હાલ તુરત તો એ વિકટવાહિનીને અટકાવી છે, પરંતુ એઓના ધર્મશુરુઓએ સમુદ્રમાં ભારતમાં પ્રવેશ કરવાનું વિચાર્યું છે.”

“તને એ વાત કાણે કહી ?”

“મહારાજ, મારો ગુપ્તચર શ્રીધર અરબસ્તાનનાં વહાણોમાં આ વખતે ખાસ ગયો હતો. તે એમ પણ ખબર લાવ્યો છે કે સૌવીર (સિધુ) પ્રદેશ પર ચડાઇ કરવાની એમના ધર્મશુરુઓની ઈચ્છા હતી પરંતુ અમુક વેપારીઓએ આપણા બદરોની સમૃદ્ધિનાં વખાણ કર્યા છે માટે એમનો વિચાર આ તરફ ફર્યો છે.”

“તું શું કરવા માંગે છે ?”

“મહારાજ, આપણી જળસેનાને તૈયાર રાખી સમુદ્રમાં ફરતી મૂકી દેવી જોઈએ. દુર્ગની સેનાની સખ્યા ત્રણ ગણી કરવી જોઈએ. બદરમાંના પ્રત્યેક વિધર્મી વેપારી પર નજર રાખવા હું શ્રીધરને કહી દઉં છું.”

કંઈક વિચારી સમ્રાટ બોલ્યા, “સહદેવ, તારો વિચાર મને પણ માન્ય છે. પરંતુ જળસેનાના એક ભાગને સંસ્થાન (સંજણ) ના ખારામાં રાખી મૂકવો એ વધારે ઠીક યર્થ પડશે.”

“હા મહારાજ, આપનો વિચાર ઉત્તમ છે. હું સાગરભટ્ટને આદેશ આપી દઇશ.”

“સહદેવ, ખ્યાન રાખજો આ કસોટીમાં આર્યાવર્તના સમ્રાટ હર્ષને પરાજિત કરવાથી મળેલું ગૌરવ જૂંસાર્ધ નહિ જાય !”

“મહારાજ, સહદેવનો પ્રાણ રહેતાં સુપારિકતુ ગૌરવ જશે નહિ !”

૩

આર્યાવર્તમાં સમ્રાટ શ્રીહર્ષનું તથા દક્ષિણાવર્તમાં સમ્રાટ પુલકેશીનું સામ્રાજ્ય હતું. અરબસ્તાનમાં ધરલામનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. અને મહોન્મત ઈસ્લામી સેનાએ પારસ, શીલીસ્તાન, મિથ્ર, દ્રીપોત્રી, સીરિયા ઇત્યાદિ રાજ્યો જમીનદોસ્ત કીધાં હતાં. ભારતવર્ષની કાંતિ અને સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને ખલીફાઓએ ભારત પર દૃષ્ટિ નાખી. આર્યાવર્તના પ્રખળ સમ્રાટ હર્ષની સેનાને હરાવવી અસંભવિત જણી એ તરફનો વિચાર પડતો મૂકાયો. હજુ ગાંધાર અને કાશ્મીરનાં હિંદુ રાજ્યો ભારતને માટે રક્ષકરૂપ હતાં. સમુદ્રમાં સુપારિક પર ચડાઇ કરવાની ખલીફાઓની મહત્વાકાંક્ષા જાળી. તે માટે ખલીફાના જામુસો અને વેપારીઓ બધી સામગ્રી એકઠી કરવા લાગ્યા.

૪

“દેવ, અરબસ્તાનના ઉમરશૈક આજે આપને મળવા આવ્યા છે.”

“કરણ !”

“કાલે તેમનાં વહાણ અરબસ્તાન જવાનાં છે અને તેઓ પણ જવાના છે.”

“વારૂ, એમને અંદર લઇ આવ.”

ઉમરશૈકને અંદર લાવવામાં આવ્યા. તેઓ લોચા કદના એક આરબ હતા.

“સલામ, સહદેવજી. હમે કાલે પાછા જઇએ છીએ. આપને સલામ કરવા આવ્યો છું.”

“કીક, તમે સુઅરૂપ જઈ પહોંચો એ પ્રભુ પાસે માથું ધું. મારી ઈચ્છા પણ જુદા જુદા દેશો જોવાની થાય છે, પરંતુ કર્તવ્યવશ લાચાર છું.”

“હમારો અરબસ્તાન એકવાર તમે જરૂર જુઓ સહદેવજી, હમારા ખલીફા પણ તમને મળી ઘણા ખુશ થશે.”

“ઉમરશેક, માઈ એ સૌભાગ્ય કહેવાય કે તમારા ખલીફાને પણ મારે માટે લાગણી છે.”

“સલામ, સહદેવજી હું હવે રજા લઉં છું.”

“વાર.”

૫

પ્રાતઃકાળમાં જ ઉમરશેકનાં વહાણો સહ ચડાવી મુર્પારકનું બંદર છોડી ચાલી નીકળ્યાં. છેલ્લો ભુરજ વટાવતાં વહાણો પરથી નાવિકોનો રજા ધીમે ધીમે જતો હતો.

સહદેવ હજુ પ્રાતઃસ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં તો દોડતા ભૂત્યે આવી ખબર આપી કે શ્રીધર મળવા આવ્યો હતો અને અગત્યનું કામ છે એમ જણાવ્યું હતું. સહદેવે તેને બંદર મોકલવા કહ્યું.

“દેવ, ઉમરશેકનાં વહાણોને અટકાવવાની આજ્ઞા કરો અને બૂધરને નજરબંધ કરો.”

“કેમ ?”

“દેવ, બૂધરે કાલે ઉમરશેકને આપણા સમુદ્ર-કિનારાનું માનચિત્ર અને ખીજ ખાનગી ખાખતો આપી છે અને બદલામાં પાંચ હજાર સુવર્ણમુદ્રા લીધી છે.”

“એનો પુરાવો શું ?”

“દેવ, મિત્રસેન ગુપ્તચરે પોતે એ વાત સાંભળી છે. કાલે રાત્રે ઉમરશેક બૂધરને ઘેર ગયા હતા અને મોડી રાત્રે બહાર નીકળ્યા. મિત્રસેને છૂપાઈને વાતો સાંભળવા પ્રયત્ન કરીયા પરંતુ સ્પષ્ટ સાંભળી ન શક્યો.”

“તો રાત્રે કેમ ખબર ન આપી ?”

“દેવ, મિત્રસેનના હાથપગ ખાંધી કાર્મ માણસે તેને અંધારી ગલીમાં નાંખી દીધો હતો. તે સવારે છટી દોડતો આવ્યો છે.”

કંઈક વિચારી સહદેવ બોલ્યો:

“વાર, જળચર (જોખનું તામ) ને ઉમરશેકનાં વહાણોનો પ્રીક્ષો પ્રકાશ કરે. બૂધરના ધરની ચારે તરફ પ્રહરી મૂકી દે. બૂધરને તેમજ મિત્રસેનને મારી સમક્ષ લાવવા કહે.”

“જેની આજ્ઞા.”

૬

“બૂધર,” સહદેવ બોલ્યો, “તે ઉમરશેકને આપણા સમુદ્રનું માનચિત્ર આપ્યું છે એ વાત ખરી છે ?”

“કાણ કહે છે ?”

“મિત્રસેન એ વાતનો સાક્ષી છે.”

“કંઈક વિચારી બૂધર બોલ્યો, “એ વાતનો પુરાવો શું છે ?”

“ઉમરશેકનાં વહાણો પકડાય તો સખ્ત પુરાવો હાથ આવશે.” મિત્રસેન બોલ્યો.

“સહદેવજી,” બૂધર બોલ્યો, “હું કાંઈપણ જાતનો બચાવ કરીશ તો તે તમારે ગમે

ઊતરશે નહીં, પણ એટલું ધ્યાન રાખજો કે મિત્રસેનને હાથપગ બાંધી નાંખી દેનાર બકિત સહેલાઈથી તેની હત્યા પણ કરી શકતો.”

થોડુંક મૌન સેવ્યા પછી સહદેવ બોલ્યો, ‘વારુ, બૂધર તને સમ્રાટની પાસે ન્યાય મેળવવા મોકલું છું.’

૭

સહદેવની ચિંતા વધવાનું કારણ એ પણ હતું કે ઉમરશેઠનાં વહાણોને જળચર પકડી શક્યું નહિ. બૂધરે માનચિત્રોની બાબતમાં કંઈ પણ ખુલાસો કરવાની સ્પષ્ટ ના કહી હતી. સહદેવ સસ્થાન, નારગોલ, વગઈ અને દહાણુકા (દિહણુ)નાં સામુદ્રિક યાત્રુઓના કિલ્લાઓની દેખરેખમાં પડ્યો. બૂધરને મિત્રસેન સાથે સમ્રાટ પુલકેશીની પાસે મોકલ્યો.

૮

‘બૂધર,’ સમ્રાટ બોલ્યા; ‘તે ઉમરશેઠને માનચિત્રો આપ્યાં હતાં ?’

‘હા મહારાજ.’

‘બૂધર, ભારતવર્ષમાં નરાધમો ઉત્પન્ન કરવાની કળાદુપતા આવી ગઈ છે એની મને ખબર ન હતી.’

‘મહારાજ !’

‘ચૂપ, તું જાણે છે—વિશ્વાસઘાત લૌકિક તેમજ પારલૌકિક દષ્ટિએ અક્ષમ્ય પાપ છે !’

‘હા મહારાજ, પરંતુ એ વિશ્વાસઘાતના મૂળ કારણ પરથી સાચો ન્યાય આપી શકાય.’

‘શું તું એમ કહેવા માગે છે કે વિશ્વાસઘાત કરવાને તને કંઈ મહત્ત્વનું કારણ મળ્યું હતું ?’

‘મહારાજ, મારો કોઈ પણ પ્રકારનો ખ્યાલ કરતાં પહેલાં તમારી પાસે એક વાચના કરૂં છું.’

‘વિશ્વાસઘાતીની વાચનાનો સ્વીકાર થવો નહીં જોઈએ મહારાજ’ એક સલાસદ બોલ્યો. મિત્રસેને તેમાં ટહુકો પૂર્યો. સમ્રાટ ચૂપ બેઠો. થોડીવાર તે બોલ્યા, ‘બૂધર જ્યાંસુધી મને તારી પૂર્વની સુંદર સેનાઓની સ્મૃતિ છે ત્યાંસુધી તને મૃત્યુદંડ તો નહીં જ આપું. પરંતુ તારે માવજત્તવન કારાગૃહમાં રહેવું પડશે !’

‘મહારાજ, આપની દયા અસ્થાને નથી એનો પુરાવો મળી ગય એજ પ્રભુ પાસે માગુ છું.’

૯

‘મહારાજ’ સહદેવ બોલ્યો, ‘અરબસ્તાનનાં વહાણોનો કાફલો આપણા તટ પર આક્રમણ કરવા આવી રહ્યો છે.’

‘તે તેના સ્વાગતની શી તૈયારી રાખી છે ?’

‘મહારાજ, વસઈના ફર્જ પર પ્રતિષ્ઠાન પાંચ સહસ્ત્ર પ્રખળ ધનુર્ધારીઓ મહાસાગરના એક એક બિંદુ પર નજર રાખી શકુની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.’

‘સંસ્થાનનું રક્ષણ કેમ થશે ?’

‘મહારાજ. સંસ્થાનમાં આપણા સુનંદા નાવિકોનો કાફલો રાખ્યો છે અને પારદા (પાર) નદીના મુખ પાસે કોરાલના ત્રણ સહસ્ત્ર કુશળ સૈનિકો છે. દાહાણુકા (દિહણુ) નદીના મુખ પાસે વનમાં આશ્રના ત્રીસ સહસ્ત્ર કુશળ ખડ્ગયુદ્ધકુશળ સૈનિકો મૂક્યા છે.’

‘રામનગર તથા વિજયદર્શીમાં લાટના આબીરોની સેના જરૂર રાખજો. તને યાદ હશે કે એજ આબીરોના પૂર્વજોએ શકોને હરાવ્યા હતા.’

‘હા, મહારાજ, એ વાત ધ્યાનમાં જ છે, પરંતુ મને એક વાતની સમજણ નથી પડતી.’

‘કંઈ વાતની ?’

‘આરખોનો કાફલો પારદા નદીના મુખ તરફ કેમ જઈ રહ્યો છે ! ત્યાં તો તેઓ

કાળમુખમાં જઈ રહ્યા છે. ત્યાં અને મંરથાનની પાસે ઊનરવાની સલાહ કોણે આપી હશે ?

‘બૂધરનું માનચિત્ર ત્યારે શું ખોટું હતું ?’

‘મહારાજ, મને કંઈ સમજાય પડતી નથી. -વાર મહારાજ, હવે શનુ પર આક્રમણ કરીએ છીએ.’

૧૦

ઉમરશેકને મળેલા માનચિત્રને આધારે આરણ-નૌકાએ મંરથાન, દાહલુકા અને પારદા પાસે આવી પહોંચી. તટ સાંત હતો. આરણને લાગ્યું કે મહેસાઈથી ઊતરી રથળ પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી શકશે. ‘અદલાહો અકબર’ના અવાજે અપરાંતનો કિનારો ગળવી મૂક્યો.

મંરથાનમાં ઈસ્લામી સેનાને ઊતરતા વાર લાગી નહીં. એકાએક ‘સત્રાટ પુલકેદીનો જય’-‘હરહર મહાદેવ’ના જયધોષની સાથે આયુધચમેના આરણો પર તૂટી પડી. આરણો ચમક્યા. પારદા નદીના મુખમાં સંતાપલો વસાણોનો કાફલો હવે દેખાવા લાગ્યો અને સહદેવના કુશળ નાવિકાએ આરણોની નૌકાઓ ઘેરી લીધી.

આરણોની સેના છિન્નખિન્ન થઈ ગઈ. આયુધચોનો આ વિજય ઇતિહાસમાં એક સુવર્ણપૃષ્ઠ તરીકે શોભે છે. આરણોના સેનાપતિ તથા ઉમરશેક કેદ પકડાયા. ઉમરશેક પર આરણ-સેનાપતિ પુષ્કળ ગાળો વરસાવતો હતો. કેદખાનામાં પણ તે અપરાધો બોલતો હતો.

૧૧

‘દોનખના કુત્તા, શું તને ખબર ન હતી કે કાફીરોની ફૌજ આ જગ્યાએ સંતાપલી હતી ?’

‘જનાખ, મારો નકશો ખરાખર છે. એ જગ્યાએ ફૌજની જગ્યા બનાવેલી નથી.’

‘એ નકશો તને કોણે આપ્યો ?’

‘જનાખ, એ નકશો એ રાજના ખાસ નકશા બનાવનારે આપ્યો છે. એ ખોટો નહીં હોય !’

‘તો પછી શું તે ફટી ગયો છે કે શું ?’

‘અદલાહ જાણે, કાફીરોનો ભરોસો શું ?’

‘પણ પહેલો નકશો કેમ સાથે નહીં લીધો ?’

‘તે ખોટો હતો માટે ફેંકી ખરો નકશો લીધો.’

‘બેવફૂદ, તું બકાલ જ રહ્યો. પહેલો નકશો જ ખરો હોવો જોઈએ.’

ઉમરશેક મૌન ધારણ કરી બેઠા.

૧૨

સત્રાટને મિત્રસેનના આપઘાતની ખબર મળી તથા બંદી આગળોની વાતનું ધોરણ મળ્યું ત્યારે સત્વર બૂધરને કારાગારમાંથી સલામાં લાવવાને તેણે હુકમ કરીધો.

બૂધર આગ્યો. તેના મુખ પર અપૂર્વ ચાંતિ હતી. તેણે આવીને મહારાજને નમન કરીધું.

‘બૂધર તું ખરેખર કહે કે ઉમરશેકની પાસે કશું માનચિત્ર ગયું હતું ?’

‘મહારાજ, એ જ માનચિત્રના આધારે આરણોનું આક્રમણ થયું છે.’

‘પરન્તુ આરણસેના સરથાન અને પાગદાના મજબૂત અને ગુપ્ત દૂર્ગોમાં મૂર્ખોની શાફક કપાવા નહીં આવે.’

‘મહારાજ તેનો ખુલાસો મિત્રસેનને પૂછો !’

‘બૂધર, તને ખબર હશે કે મિત્રસેન આત્મહત્યા કરી છે.’

‘મહારાજ, વિશ્વાસપાતીનો અંત ખીન્ને શું દોષ ?’

સમરત સભા ચમકી. વિશ્વાસઘાતી કાણુ ? બૂધર, કે મિત્રસેન !

‘બૂધર, તું સ્પષ્ટ કહી દે કે આ બધી રમત શું છે ?’

‘મહારાજ, મિત્રસેન તમારો વિશ્વાસપાત્ર હતો; પરંતુ એ મહો ભયંકર અને ખોટા હતો. સહદેવની જગ્યા એને ભેળવી હતી એણે ઉમરશોકને આપણા સમુદ્રતટનું ખરું માનચિત્ર આપ્યું હતું.’

‘શું કહે છે !’

‘હો, મને એ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ માનચિત્ર અરબસ્તાન રવાના થઈ ચૂક્યું હતું.’

સમરત સભા ઊંચે મને વાત સાંભળતી હતી.

‘મહારાજ, મેં એનો પ્રતિકાર કરવાની આ જ મુક્તિ ઠાઠી.’

‘કઈ મુક્તિ ?’

‘ઉમરશોકને મેં ખરાબર વિશ્વાસપૂર્વક મિત્રસેનનું માનચિત્ર ખોટું છે એમ ફસાવ્યું, અને મારું માનચિત્ર આપ્યું. હું જાણતો હતો કે આપણી એ જળમાર્ગે આવી એક પથુ આરબ જીવતો નહીં જાય.’

‘સાબાશ, પણ તે એ બાજતની વાત કેમ કરી નહીં ?’

‘મહારાજ, પણ મને સમય મળ્યો નહીં. મિત્રસેનને ખબર પડી કે તેની દેશદ્રોહિના બહાર પડી જાય તેમ હતું માટે મને બદી બનાવડાવ્યો.’

મર્વે ચૂપ હતા.

‘મહારાજ, મારો બચાવ અને મારી દલીલ કાઢીને ગળે ઊતરતે નહિ અને મેં બચાવ કરવો બચ્ચ ધાર્યો મેં એ તરફ સંકેત કીધો હતો કે જે માણસે મિત્રસેનના હાથ-પગ બાંધ્યા હતા તે માણસ તેની હત્યા પણ કરી શકતે.’

‘બૂધર, અને જે ઉમરશોકના વહાણ પકડાયાં હોત તો ?’

‘મહારાજ, એમા આપણને લાલ થત નહીં. આરબોનું આક્રમણ તો થવાનું જ હતું અને જે ઉમરશોક પકડાતે તો આક્રમણ ખરા માનચિત્રને આધારે થતે તો આપણું ભાવિ ભયમા હતું.’

સભાસદો અને સમ્રાટ એક અદ્ભુત આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એકાએક સમ્રાટ બોલ્યા, ‘બૂધર, અને જે વિશ્વાસઘાતના આરોપખર તને દેહદહ દીધો હોત તો ?’

‘મહારાજ, આ દેહતું પતન સામ્રાજ્યના ગદાણુ માટે થાય તેનાથી વધારે ગૌરવમય મૃત્યુ શું હોઈ શકે ? હા, પરંતુ મિત્રસેનનો કાયડો અણઉકેલ્યો રહી જતે.’

સમ્રાટે બૂધર તરફ નેચું. બૂધરના મુખ પર ગૌરવભર્યું સ્મિત હતું. ‘સમ્રાટ પુલકેશીની જય’ના જયનાદે સભા ચુંછ ઊઠી. સમ્રાટે ઊઠીને બૂધરને આલિંગન કીધું.

‘આજથી બૂધર તું સામ્રાજ્યનો સ્થલ કહેવાશે.’

‘સમ્રાટની જય’--‘બૂધર સેનાપતિની જય’ના જયનાદો સંભળાવા લાગ્યા, અને ફર મુદ્દર સુપારિકના બંદર પર, સાગરના વલ્લરચળ પર આંખો માંડી બેઠેલા સહદેવને એ જયનાદે પશ્ચાતાપના આસુ પાડતો બનાવી દીધો.

વિશાળ સમુદ્રના તરંગોમાં પણ એ જયનાદે સ્ફૂર્તિ, આણી અને એ સંદેશો અરબસ્તાન પહોંચાડવાને સ્પર્ધા કરતા તરંગો એક પછી એક દોડવા લાગ્યા. એ વિજયના ફળસ્વરૂપ ખીર્જ વ્રણસો વર્ષો સુધી અપરાન્તનો કિનારો ચવનોને માટે ભયનું કારણ બન્યો હતો.

તેમણે રસીના લાભદાયી ધંધો પડે તો ન જ મૂક્યો. તેમણે હવે જે બાળકને મંદ શીતળા નીકળ્યા હોય તેમના હાથ પરની રસી બીજાઓને આપવા માંડી. પણ આવી રસી પૂરતા પ્રમાણમાં મળે નહિ અને જે બાળકના હાથ પરથી એવી રસી લેવાઈ હોય તેના શરીરમાં રહેલા બીજા એવી રાગોને પણ પ્રચાર થવા માંડે—આ કારણે આ પ્રયોગ પણ મુરકેલ જણાયો. છેવટે તેમણે વાહરડાંઓને રસીથી શીતળાને રોગ લાગુ પાડી, તે રોગના પડેની રસી બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને હજી પણ એ ઉપયોગ એજ સ્વરૂપમાં ચાલુ છે.

આ રસી બનાવવાને વાહરડાને પકડીને ટેબલ સાથે બાંધવામાં આવે છે. પછી એના વાગ દાઢી નાંખી તેના શરીરને ધસીને ચક્રચક્રતું બનાવવામાં આવે છે. તે પછી એ શરીર પર ૧૨૦ ડેકાણે લાક્ષાના જખમ કરવામાં આવે છે. એ જખમમાં શીતળાની ઝેરી રસી પૂરી એ વાહરડાને આઠ દિવસ સુધી, એનું માથું દિવાલ સાથે જોડ્યું બાંધી રાખી, તબેક્ષામાં પૂરી મૂકવામાં આવે છે. પરિણામે વાહરડાના શરીર પર ફેફસાઓ થાય છે અને એ ફેફસાઓને દબાવી તે નીચેથી નાંખવામાં આવે છે. એમાંથી જે પડે ઝરે છે તેને ઝીમરીનમાં સાચવી રાખવામાં આવે છે. તે પછી જીગતી પ્રજને શીતળાના રોગમાંથી બચાવી લેવાના નામ નીચે તેના હાથમાં એ પડે ભરેલા સોયા ધોતવામાં આવે છે.

શીતળાની જેમ ટાઈફોઇડ અને પારાટાઇફોઇડ [મોતીઝરાના જ અમુક પ્રકાર] પણ જિંદગીમાં એક જ વખત થાય એવી માન્યતા ચાલે છે. એટલે પ્રજને શીતળાની જેમ એ રોગમાંથી બચાવી લેવાને એની પણ રસી અપાય છે. સૈનિકોને માટે તો આ રસી મુકાવવી એ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી ગણાય છે.

આ રસી બનાવવાને ટાઈફોઇડના દરદીના દસ્તમાં પાણી ભેળવી, તેને પીચકારીથી ઘોડાના શરીરમાં ભરી, ઘોડાને એ રોગ લાગુ પાડવામાં આવે છે; પછી વાહરડાની જેમજ ઘોડાને સડવી એના પડેને ટાઈફોઇડની રસી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ પ્રો. વીલિયમ એસ્કર ને ડૉ. ફૂડ કેમર જેવાનાં સત્તાવાર પ્રમાણોથી શીતળા કે મોતીઝરા જિંદગીમાં એક જ વખત નીકળે છે એ માન્યતા ખોટી નીવડવા લાગી પરિણામે દાકતરોએ રસી વારંવાર મુકાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો. તે એમ ક્યાં છતાં જ્યારે એવા રસી મુકાવનારાઓને એ રોગ લાગુ પડવાજ લાગ્યો ત્યારે દાકતરો પાસે એક જ દલીલ રહી અને તે એ કે રસી બરોગર નહિ મુકાણી હોય માટે તે ફરી મુકાવવી.

જેનરે રસીની શોધ કર્યા પછી તરત જ ઇંગ્લાંડમાં એક ખાનગી દવાખાનું ખોલવામાં આવેલું અને એવી જાહેરાત કરવામાં આવેલી કે આ દવાખાનામાં રસી મુકાવનાર બ્યક્તિને જો ફરી શીતળા નીકળે તો તેને પાંચ ગીનીનું ઇનામ આપવામાં આવશે. પણ અનેક માણસોને પાંચ પાંચ ગીનીનું ઇનામ આપીને આ દવાખાનું બિચારું ખેસી ગયું. પરિણામે એ પ્રવૃત્તિ કંઈક મંદ પડી ગઈ. પણ જેનરનો ઉત્સાહ અને રસીના દિમાયતીઓની હીલચાલથી પ્રિટિય પાર્લામેન્ટમાં આ પ્રશ્નની જણાવટ કરવામાં આવી. અને પાર્લામેન્ટે રસી મુકાવવા ઇચ્છનારને મગવડના ટરી આપવાને ૧૮૦૮માં વાર્ષિક ત્રણ હજાર પાઉંડના ખર્ચેને મંજૂરી આપી. એ પછી તરત જ તે અંગે સાત સ્થળો ખોલવામાં આવ્યાં ને તેનો પ્રમાણ વધેના જ આશયે.

આ રસીનો ઇતિહાસ જોઈએ શૈમાચક છે તેટલો જ તે કરુણ અને જગતગ્યાપી છે. અનેક દેશોએ રસી મુકાવવાની પ્રયાને ફરજિયાત બનાવી છે અને પછી એનાં નિષ્ફળ ને કરુણ પરિણામોથી ઝીકાઈને તેમાંના ધણાખરાએ તેને મરજિયાત કરી મૂકી છે.

શીળી ટંકાવવાની પ્રયાને કાયદાથી ફરજિયાત બનાવવાનું પ્રથમ માન બેરિયાને ફાળે જાય છે. ૧૮૦૭ માં ત્યાં પ્રત્યેક પ્રમખને રસી મુકાવવો જ જોઈએ એવો કાયદો ધડામાં આબો. પણ ૧૮૭૧માં એ પ્રદેશમાં શીતળાનો રોગ એવા ભયંક પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યો કે દોઢ ટકા જોટલી પ્રજા એ જ રોગથી ખતમ થઈ ગઈ.

૧૮૧૦ માં કેન્સાઈ એવો કાયદો ધડયો. છતાં ૧૮૨૪ થી ૧૮૩૫ ના ગાળા દરમિયાન એ દેશમાં ૧૧૨ ટકા જોટલાં મૃત્યુ તો એ જ રોગને આભારી હતાં. ૧૮૭૨માં પાટનગરની પ્રજાનો ૧૧ જોટલો ભાગ એ જ રોગથી મરણ પામ્યો.

સ્વીડને ૧૮૧૬માં એવો કાયદો ધડયો. પરિણામમાં, તે કાયદો ધડાયા પહેલાં શીતળાના કારણે દશ લાખે સરેરાશ ૧૩૩ મૃત્યુ થતાં તે વધીને ૧૮૭૩ માં ૨૬૧ થયા ને ૧૮૭૪માં તે ૬૩૬ ની પ્રખ્યાતિ પહોંચ્યાં.

પ્રિયાએ ૧૮૩૫ માં રસીનો ફરજિયાત કાયદો ધડયો. ત્યાં એ કાયદાને અમલમાં મૂકવાને બેઠક સખતાર્થ પણ વપરાવા માંડી પરિણામમાં, ૧૮૨૧ થી ૧૮૩૦ સુધીના ગાળામાં શીતળાના કારણે તે પ્રદેશનું મૃત્યુપ્રમાણ દશ લાખે સરેરાશ ૧૮૭ નું હતું તે વધીને ૧૮૭૧ માં ૨૪૩૨ નું ને ૧૮૭૨ માં ૨૬૨૪ નું બન્યું. ૧૮૭૧-૭૨ ના ગાળા દરમિયાન એ દેશમાં એ રોગથી ૧૨૪૯૪૮ માણસો મરણ પામ્યાં. પરિણામે ૧૮૭૪માં ત્યાં એક જ વખત નદિ પણ પ્રમંથે પ્રમંથે વારંવાર રસી મુકાવવાનો કાયદો ધડામાં આબો.

ઇંગ્લાંડે પણ ૧૮૫૩માં ફરજિયાત રસી મુકાવવાનો કાયદો ધડયો. છતાં એ જ રોગના કારણે એ દેશમાં ૧૮૫૭-૫૮માં ૧૪૦૦૦; ૧૮૬૩-૬૪માં ૨૦૦૦૦ ને ૧૮૭૧-૭૨માં ૪૪૯૪૮ મૃત્યુ થયાં. ૧૮૭૦ માં લંડનમાં શીતળાનું મૃત્યુપ્રમાણ દશહજારે એકનું, ૧૮૭૧ માં ત્રણનું ને ૧૮૭૨ માં પચીસનું આવ્યું. પરિણામે પ્રજાએ રસી મામે જોહાદ ઉઠાવી ને ૧૮૭૫માં કાયદાની લગામ સહેજ ઢીલી બની. આ ગાળા દરમિયાન ઇંગ્લાંડનાં હજારો કુટુંબોના અગ્રણીઓએ પોતાનાં તંદુરસ્ત સંતાનોના હાથમાં સોયા ધોવાવવા કરતાં જોલ, દંડ કે નોકરીના ત્યાગને વિશેષ પ્રમદગી આપી.

લેસ્ટર નગરનાં કુટુંબોએ રસી સામે સખત વિરોધ નોંધાવી રસી મુકાવનારાઓનું પ્રમાણ દૈનિક ટકાથી ઉતારી પાંચ ટકાનું કરી નાંખ્યું. પરિણામમાં, ત્યાં શીતળાનું મૃત્યુપ્રમાણ ઇંગ્લાંડના ખીજ ભાગો કરતાં ઘણું જ ઓછું હોતું.

ગ્લાસેસ્ટર નગરના એક કુટુંબમાં પિતાએ પોતાની નાની પુત્રીને મનાડી દોધી ને કેઝી સખીન નામે મોટી પુત્રીને ફાકતરે હાથ પર ૭ ટેકાએ શીળી ટાંક્યાં. મહિના પછી બંને બહેનોને શીતળા નીકળ્યાં; તેમાં શીતળા ટકાવનારી મરી ગઈ, ન ટકાવનારી અચી ગઈ. એ જ પરગણામાં રમી ટકાવેલા પ્રદેશમાં જ્યારે એ રોગ ભયંકર સ્વરૂપમાં ફાટી નીકળ્યો ત્યારે દર્દીઓને મક્કિ જાતમદદ કરનારાઓના આગેવાને રમી મુકાવવાની ધસીને ના કહેતી, ને તે કેાધ પણ જાતની ઈજા વગર બચી ગયેલા.

રોશીસમાં ૧૮૮૭-૮૮માં રમી ટકાવેલાં ૫૦૩૫ માણસોને શીતળાનો રોગ લાગ પડેલો. આ બધાં પરિણામોથી ૧૮૯૮માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે એવો કાયદો પસાર કર્યો કે જે માખાપો પોતાનાં બચ્ચાં તંદુરસ્ત છે ને તેમને રસી મુકાવવાની જરૂર નથી તે સંબંધમાં

ધણુન-ધ-અતુતા, શીરોઝશાહ તખલખ, ખાખગ, ચાંદખીખી, નૂરજહાં; દાદુ, કખીર, નાનક, આખા ફરીદ; ઉમર, અલી, હુસેન, અખદુલ, અજીઝ, ખલીફ; અલી, હરુન-ઉર-રશીદ, અખદુલ રહેમાન ત્રીજો.

ખણીતા શીઘ્ર—ઉત્પાદક એક હે વીટની વિમાનની મુસાફરીમાં હંમેશાં એ સીટ રીઝર્વ કરાવે છે: એક તેમના શરીરને માટે, બીજી તેમના પગ મૂકવાને માટે.

કેટલાક સમય પહેલાં ખણીના સુક્તવિહારવાદી યદૂનંદ રસેલની ન્યુયોર્ક સીટી કોલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક થયેલી. મીસીસ છન કે નામની બાઇએ પોતાનાં સતાન એ કોલેજમાં લખતાં હોઈ ત્યાં નીતિધાતક વિચારો ધરાવનાર માનવીની અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થાય તે સામે સુખીમ કાર્ટમાં વિરોધ નોંધાવ્યો. તે સુખીમ કાર્ટ એ નિમણૂક પાછી ખેંચાવી.

સુંખર્ષના માણ ગવર્નર લોર્ડ લોમ્બે તાજેતરમાં 'સિટનનો કેસ' નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં તેમણે વર્તમાન યુદ્ધને એક ધર્મયુદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના બચાવના યથ તરીકે ઓળખાવવા પ્રયામ કર્યો છે. પરદેશમંત્રી લોર્ડ હેલીફાક્સે એની પ્રગમક પ્રસ્તાવના લખી છે. એચ. જી. વેલ્સ એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં કહે છે, 'આ પુસ્તકમાં આખા જગતમાં કેવળ અંગ્રેજ-પદ્ધતિ જ સ્થાપિત કરવાની મુરદ તરવરતી જણાય છે.'

માણસ પોતાના વાળ પોતાને હાથે જ કાપી શકે એની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દર્શાવતો એક અન્ય અમેરિકાના એક પ્રકાશકને પ્રકાશન-અર્થે મળ્યો છે. એ અન્યના લેખકના જણાવવા પ્રમાણે આખા જગતમાં આ વિષય પર આ એક જ અન્ય છે અને તે વીશ વર્ષની મહેનતે તૈયાર થયેલ છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી લશ્કર અને નાણાની જેમ પ્રચાર પણ યુદ્ધનું એક મહત્ત્વનું અંગ થઈ પડ્યું છે. ગત મહાયુદ્ધમાં જર્મનીમાં ફેંકવામાં આવેલી પત્રિકાઓએ જ જર્મન લશ્કરમાં બેઠેલી ફાલેલી. ખણીતા અમેરિકન લેખક એચ. સી. પીટર્સને તાજેતરમાં 'Propaganda for War' નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં ગત મહાયુદ્ધમાં પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન અંગ્રેજ-વિરોધી છતાં અંગ્રેજોના અદ્ભુત પ્રચારથી અમેરિકાને યુદ્ધમાં શી રીતે મોકાવાનું પડ્યું તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ યુદ્ધમાં જર્મન પ્રચાર વધારે પ્રબલ મનાય છે એક અંગ્રેજ પત્રકારના જણાવવા પ્રમાણે, 'યુદ્ધની શરૂઆતમાં અમેરિકન પ્રબળતા ૪૪ ટકા જેટલો ભાગ અંગ્રેજપક્ષે હતો, થોડાક મહિના વર્તાં તે ૨૯ ટકા આવ્યો અને અત્યારે ૨૩ ટકા જેટલો જ ભાગ અંગ્રેજપક્ષે લડવાની તરફેણ કરે છે.'

જગતમાં આફ્રિકાને જ એક એવો દેશ છે ત્યાં લશ્કર નથી, નૌકાદળ નથી, બેકારી નથી, રાષ્ટ્રીય ઝણ નથી. તે પ્રદેશમાં ૧૦૭ જ્વાળામુખી પર્વતો આવેલા છે છતાં ત્યાંના જેવી સ્પાંતિ બીજે ક્યાંય નથી. માત્ર મહિનામાં અંગ્રેજ લશ્કરે એ પ્રદેશને પોતાના કાબૂમાં લીધો છે.

કલા-સાહિત્ય—ઠવિથી ન્હાનાસાલના લગ્નપર્વના પચાસમા વર્ષ નિમિત્તે ગુજરાતમાં ડેર ડેર ઊજવાયલ 'પ્રેમભક્તિ દામ્પત્ય સુવર્ણ-મહોત્સવ.' વડોદરામાં 'સંસ્કાર-મંડળ'ના આયોગે એ મહોત્સવની ભવ્ય ઊજવણી. કવિવર ઠાગોત્રી ટંબી જન્મજયંતિ. તે પ્રસંગે સેનાપતિ ચાંચ કાઠ રોક, ચીનની ધારાસભાના પ્રમુખ તથા હિંદની અને જગતની બીજા અનેક નામાદિત વ્યક્તિઓ તરફથી તેમને મળેલાં અભિનંદન. દરમિયાન મહારાજાએ ના. વાઘસરોયને મહાત્માજીના બસ્ટની કરેલી ભેટ. ન્યુથિયેટર્સના બંણીતા દિગ્દર્શક ખરૂઆ શીક્ષક કોર્પોરેશનમાં જોડાય છે. પાવાનદમાં દિગંબર નૈનોએ ઊજવેલો ભવ્ય મહોત્સવ. શ્રી હંસરાજ વાઘસરોયે કરેલી નવા રેડિયાની રોષ. મદ્રાસ પબ્લીક સર્વિસ કમીશન પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે, 'નોડરીના નવા હમેદવારી ચોપડીના કોડા, ફેશનદાર અને નોડરી મોટી મોટી ભાગે ગેરલાયક હોય છે': [વાત તદન સાચી હશે. પણ એની જવાબદારી તો રાજા હાલકર્ય કારણમ્ છે.] મુંબઈમાં ખેલાયલો કુસ્તીનંજ. હિંદુસ્તાનીની છાયા નીચે હિંદભરમાં વધી રહેલો વર્ડુ ભાષાનો પ્રચાર. રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સેન્ટ ડેવિયર્સ કોલેજને સોંપવાની વિચારણા : [હિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કેવળ ખ્રિસ્તીઓ જ નથી કરતા, હિંદુઓ પણ કરે છે.]

દેશ—વર્ષા ખાતે મહાસભાની કાર્યવાહીની એક, દિલ્હીમાં ખાનબહાદુર અલ્લાહબક્ષના પ્રમુખ-પદે આઝાદ મુસ્લીમ પરિષદ. કીપલાનીએ હિંદુસ્તાનમાં ક્યાંક અનાનીસ્તાન ઊભું કરવાની બહાર મૂકેલી ચેલંજના : [પાકીસ્તાન, અંત્યજસ્તાન, દ્રવિડીસ્તાન, શીખસ્તાન, અનાનીસ્તાન—કશ્મીરના એક જ ચેલંજના હવે બાકી રહી છે.] મહાત્માજી કહે છે : 'આઝ કરોડને વૈમનસ્થનું જે પાનાર મુસ્લીમ લીજ ઇસ્લામની કુસેવા કરી રહી છે': [સેવાયમોં ભતીવ ગદનો યોગિનામવ્યગમ્ય.] પંતબ ધારાસભામાંથી શ્રી : ગોપીચંદ ભાર્ગવે સત્યાગ્રહમાં જોડાવા ખાતર આપેલું રાજીનામું. અમદાવાદમાં મીલ—મલૂર પ્રમની સમાધાની, મહેસાણામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજાપરિષદની એક. રાજકોટમાં દિવાનની ફેરબહી. વર્ષાદને આકર્ષવા જનમનગમાં આઠ રોપાયાં છે ને કાઢિયાવાડના બીજા ભાગોમાં પણ રોપારો. ઠાકામાં બદમાશોના હાથમાં સપડાયેલી એક હિંદુ યુવતીએ તે બદમાશોમાંના એકને સાઈ કહોતાં તે 'બદમાશો બીજાઓના પંતમાંથી તે બહેનને બચાવી લીધી, ને સાઈ તરીકે ઘેર મૂકી ગયો: [સાઈ-બહેનના પવિત્ર સંબંધની છવનદોરી હજી નથી વડી રાખી.] પંચમઢીમાં એક પાડાએ પોતાના માલિકની પાછળ આપેલું છવનનું બસિદાન : [દેશને ખાતર છવન ન હોમી રાકતા યુવાનોને ઉરકેરવાને જ જો એ પાડાએ એમ કહ્યું હોય તો તે રાજદ્રોહી સેખાવો જોઈએ.] નાગપુરના એક ગુજરાતી ખાલુમાલિકે પુત્રવધૂ પર પંજે જમાવવાને કરેલું કહેવાઈ પુત્રનું ખૂન : [એ પણ એક યુગબસિદારી છે.] સ્વામી સહજનંદની ધરપકડ ને તેમને ત્રણ વર્ષની કેદ. રંજુનમાં કોમી રમખાણ. લખનૌ ને જન્યુમાં બોમ્બના ધડાકા. લખનૌમાં શિયા—સુન્ની દુલ્લહા. સિંધની નેલમાં તોફાન. પંચમઢી નજીકનું એક ગામ આગથી ખસાંસ. બંણીતા વેપારી અને ડાનવીર શ્રી આનંદીલાલ પોદાર તથા લલ્લુભાઈ ડવેરીનું અંબસાન, નાયબ હિંદી ચહેરે દિંદને આપેલી

ધમકી ને વેળુડમેને એ પ્રત્યે દર્શાવેલી દિલગીરી. [વેળુડમેને એ નાખતું દિંદી વહરના પહે હોત તો એ ધમકી કઈક સુદર હોત એમ માનવાને હિંદમાં હજી મોટું તૈયાર નથી એન એક કમનસીબી છે ને !] તવા હિંદી વહર તરીકે એલ. સી. એમરીની થયેલી નિમજૂક. કાહોલ નજીક લાયકાર રેનવે-અકસ્માત : ૧૮ મરણ ને સો લગલગને હત. લાવનગરમાં ગળીર બનતો ટ્રામવે-સત્યામહ.

પરદેશ-જર્મનીએ ચાલુ યુદ્ધમાં ૬૭૦૦૦૦ ટનના ૯૨ જહાજ ને જિટને ૬૬૭૦૦૦ ટનના ૧૭૨ જહાજ સુમાવ્યા છે [પ્રત્યેક વસ્તુના જર્મની સાથે એનું મરણ પણ સંકળાયતું જ હોય છે.] ૪૦૦૦૦ થી ૫૦૦૦૦ ટનની એવી ૮ થી ૧૨ યુદ્ધનૌકાઓ જાપાન ગ્રાસ રીતે બાધી રહ્યું છે [સુધામા જર્મનનાર નહિ મરે એમ માનવું કદાચ મુશ્કેલ છે.] જિટને યુદ્ધના સાત મહિના દરમિયાન ૯૦ કરોડ પાઉંડ ખર્ચ્યા છે ને આવતા વર્ષ દરમિયાન ૨૭૦ કરોડ પાઉંડ ખર્ચવાની ગણતરી છે [ધન્યવાદ !] આવતા વર્ષના ફેબ્રુઆરી ૧૨૩૪ કરોડ પાઉંડના ખર્ચેને પહોંચી વળવાને જિટનમાં નવા કરવેરા. યુગોરોવિયા, સ્વીડન ને હોલાંડમાં જર્મન જનસુસોની ધરપકડ જર્મન પરદેશમંત્રીના કથન પ્રમાણે 'મિત્ર-રાજ્યો તરફથી રાજ્યોને યુદ્ધમાં સંડોવવા માગતા હતા માટે જ જર્મનીએ નોર્વે-ડેન્માર્કનો કબજો લીધો છે.' આ કથન સાથે સાર સેમ્યુઅલ હોરના વળતા પ્રહાર. નોર્વેમાંથી મિત્ર-રાજ્યોએ પાણી ખેંચતું પોતાનું લશ્કર એ કૃત્ય માટે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પ્રધાનમંત્રી પર આકરા પ્રહારો પરિણમી વડાપ્રધાન મી. ચેમ્બરલેનનું રાજીનામું ને મી. ચર્ચિલની તે સ્થાને નિમજૂક. નોર્વેમાં જર્મન લશ્કરની કબૂલવામાં આવેલી સર્વોપરિતા. છટાલિયન વર્તમાનપત્રોના કથન પ્રમાણે નેપોલિયનનું અધૂરું કામ ટીટલર પૂર કરી. ઇટલીમાં યુદ્ધરંગી વાતાવરણ. ટૂર્કી અને ઈજીપ્તે સરકાય માટે લીધેલા હડપી પગલા. ઈજીપ્તથી હવે ફ્રાંસ સિવાયના બીજા દેશોમાં છાપા, તકરા કે ફોટોગ્રાફ્સ મોકલવાની મનાઈ. રશિયાએ ઇસ્ટોનિયાની સરહદ પર સાર કરેલી હડપી કિલ્લેબંધી. સેમ્યુઅલ ચર્ચ નામે એક અમેરિકન ટીટલરને પકડી લાવનાર માટે જાહેર કરેલું દસ લાખ ડોલરનું ઇનામ. અમેરિકાએ ચાલી ખરીદ કરવાની નીતિ ખંધ કરી છે. ચીનમાં એક લાખ ત્રીશહજાર જાપાનીઝ સૈનિકોની હત્યા. લંડનમાં દારૂગોળાના કારખાનામાં લાયકાર હડપી. ઈજીપ્ત, ફ્રાંસ ને અમેરિકામાં લાયકાર રેલવે-હોનારત. સીરિયામાં લાયકાર જળપ્રલંથ. જર્મનીએ હોલાંડ, બેલ્જિયમ ને લક્ઝમ્બર્ગ પર કરેલી ચડાઈ. તે અંગે ટીટલરે, મિત્રરાજ્યો આ દેશોને રસ્તે જર્મની પર ચડાઈ લાવવા માગતા હતા એવું બતાવેલ બહોતું ફ્રાંસમાં કેટલેક રંધળે જર્મન વિમાનોએ અણવેશો બોમ્બમાર્ગ. બેલ્જિયમ ને હોલેંડમાં ચાલુ કાર્યકર યુદ્ધ. મિત્રરાજ્યોના ૭૦૦ ને જર્મનીના ૪૦૦ વિમાનોની ખુવારી. બેલ્જિયમની કિલ્લેબંધીના કેટલાક અગરવના કિલ્લાઓ જર્મનીને કબજે. હોલેંડ પર જર્મનીના જબરો કાબૂ હોતોડની રાણીને કેદ કરવાનો જર્મન લશ્કરનો પ્રયાસ. તે રાણી ઇન્ગાડમાં ને લક્ઝમ્બર્ગનું રાજકુટુંબ પેરીસમાં. હોલેંડ છેલ્લે જર્મનીને શરણે થાય છે. બેલ્જિયમમાં ફ્રાંસે વિમાનોની મદદથી બેવાઈ રહેલો લાયકાર સચાંમ. હોલેંડે પાંચ દિવસના યુદ્ધમાં સુભાવિતું એક લાખનું લશ્કર. અમેરિકાની મિત્ર-રાજ્યોની તરફેણમાં વધતી જતી વરણ મોટોટાલ વગેરે સંશ્લિષ્ટ મુસદ્દોઓ ગલીંનમાં.

શ્રવાશ્ર

ઃ અંક ૦

અંક : ૨૬

સચાલક

ભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

વેલ : ૧૯૮૬

વૃન : ૧૯/૦

નવી

ચીમનલાલ અમુલખ મંધવી

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩	કોટ : ૧૯૯૬	અંક ૨
૧ રણકાર	૪	૪૬
૨ મૃત્યુ પગડી [કાવ્ય] ...	મુરેશ ગામી	૫૦
૩ જ્ઞાતિસંસ્થા... ..	રમણલાલ વર્મતપાલ દેસાઈ	૫૧
૪ વિચિત્ર અશ્વ [કાવ્ય]...	દેવજી રા. મોઢા	૫૩
૫ જીવન ઝરણુ	પ્રમા	૫૪
૬ નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તત્વો	કાન્તિલાલ વિદ્યુતરામ ત્રિવેદી	૫૭
૭ મગજ કે હૃદય ? [કાવ્ય]	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	૫૮
૮ આરંધક [વાર્તા] ...	પ્રભુલાલ શુક્લ	૫૯
૯ જાત્રાસત્ર	અમનલાલ	૬૧
૧૦ રહસ્યમયી મુન્દરી ! [કાવ્ય]	નૌતમ	૭૧
૧૧ પ્રતિકાવ્યો	નૌતમ	૭૨
૧૨ યુદ્ધના અશ્વણીઓ ...	નર્મિદ	૭૬
૧૩ આર્થિક આપત્તિ	નર્મદાસકર દ. વ્યાસ	૮૧
૧૪ વિરલ વાર્તા... ..	પદ્મજી	૮૪
૧૫ યુદ્ધ-સાહિત્ય	વિદ્યાર્થી	૮૬
૧૬ અન્ધ-ચરિત્ર	૯૦
૧૭ છૂટાં ફૂલ	૯૨
૧૮ તારા-તણખા	૯૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

દિદ—

ખર્ચ—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણી ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨ ફૂટ વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ. ૧૪-૧-૪૦

નૈયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમા સ્થાન અપાય છે. અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વશ્રદ્ધા, સુવાચ્ય, સરળ ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સળખમાં વિદ્યાપીઠના ઠાકરને અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જોઈએ જે મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તકપ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગ સુદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ ગ્રાહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના ‘મિત્રમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, ગ્રાહકો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને રોકક ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે

આઠ આનાની એક એવી છ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ની એક નકલ આખા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલાશે, એવી અગિયાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ, પંદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીશ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેનાં નાણા પોતાની માલિકીના ગણી શકશે, જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૨-૮-૦ માં આપવામાં આવશે. આમ કુપન ખરીદી ગ્રાહક બનનારને આઠ આના કુપનના + અઢી રૂપિયા = રૂપિયા ત્રણમા ‘સુવાસ’ પરવડશે. [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ ઈં મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે]

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી ૧-૧૨-૦મા આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કૌટિ હજીસુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રસેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને ઠાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરેશર દુરામણ ખજારદાર

મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા મતપ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે..

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યયા’ નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... સેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા બાબાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—એનીવાડી વિજાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો !—અત્યારે રચનાની ટાપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—શ્રવિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા સેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના સેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-રશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રસેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો પ્રયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—ખ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી બાબાના પ્રાપ્તિપ્રશ્ન સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

‘સુવાસ’ના ગ્રાહકો વી. પી.ની રાહ ન જોતાં ત્રીજ વર્ષનાં પોતાનાં લવાજમ ત્વરાએ મોકલાવી આપે એવી વિનંતિ છે.

નોંધણી છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહકો વધારવાને અને ‘સુવાસ’ને માટે જાહેરખબરો મેળવવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે સુસાક્ષરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે આહુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs 9/-. Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.

Sole Distributors —

ORIENTAL PUBLISHERS

THE NEW BOOK Co.

Raopura, opp Tower, Baroda

Hornby Road, Fort, Bombay

“ એ શી રીતે ? ”

“ હું પાંત્રીશ કરોડ કહેવાતાં સંતાનની માતા છું. ”

“ ને આપનાં એ સંતાન-આપના સંગ્રહણ માટે કંઈ ઉપાય નથી અજમાવી શક્યા ? ”

“ અજમાવતા હશે કેટલોક, સાચા-ખોટા ” દેવી સચકે હારયપૂર્વક બોલ્યાં, “ પણ તે મારે માટે નહિ, તેમની પોતાની ‘વાહવાહ’ને માટે. મને તો તેઓ સમૂળગી વીસરી ગયા છે. મને ચૂંચનારાઓએ તેમને પણ ઘેન પાચુ છે. હાથમા જશ્વરો નચવી તેઓ તાળીઓ પારે છે ને એ એકેક તાળીએ મારી છાતીમાં એકેક બાણો ગોંડાય છે. પણ હું તેમને દેખાતી નથી. સ્વાર્થ એમનો દેવ છે; ગુલામી એમનું મંદિર છે, કુસુપ એમનો ઘંટ છે, નીતિભંગ, નિર્જનતા ને વિલાસ એમના પૂજનયાજ છે; ગર્વ એમનો કળશ છે; હુંપદનો એમણે ધ્વજ રાખે છે. ને જીવનની લાલમ્પાને એમણે એ ધ્વજની દોરી બનાવી છે. ”

“ આ સ્થિતિમા આપ સુક્તિની આશા રાખો છો ? ” મારી આંખો મહેજ બીની બની.

“ જરીકે નહિ, ” દેવી મક્કમ સ્વરે બોલ્યાં, “ મારે તત્કાળ સતી થવું જ જોઈએ. પણ મારું હૈયું ચીરાય છે. કરોડો પુત્રોની જહેવાતી ‘મા’ છતાં હું અદ્યપસંખ્યને હાથે ચૂંચાઉં છું; એ સ્થિતિમાં મારા પ્રાણ નથી દૂરતા. હું સાચે જ પુત્રહીન હોત તો મને જરીકે દુઃખ ન માત. પણ કરોડો માનવાં મને ‘મા’ કહે છે. તેમને જન્મ દેનારી મા પારકે હાથે ચૂંચાય તો એમની આંખોમાં ખુલસ બરાવાતું, પણ મને ચૂંચાતી જોઈ એમનું ચીન્હો લોહી જરીકે ગરમ નથી બનતું હું મરકરીની ‘મા’ રહી છું. મારે એ ‘મા’ સખ પાછો ખેંચવો છે. હું વાંઝણી કહેવાઉં છું; મારે ખરેખરી વાંઝણી બનતું છે. પછી હું સતોષપૂર્વક સતી બની શકીશ. ”

“ એ શી રીતે બને ? ” મારી આંખો વધારે સજળ બની.

“ નપુમકની મા વાંઝણી કહેવાય છે. મારા દરેક પુત્રના હાથમાં બંગડી પહેરાવેલે ને હું માનીશ કે હું પુત્રહીન-વાંઝણી હતી. ”

x

x

x

બીજો દિવસે પ્રભાતમાં માતાને ચિતા પર ચડાવી ત્યારે હું એના ખોળામાં ફૂદી પડ્યો ત્યારે કરોડો બંગડીઓના ગજુકારને અમારા કાનની નજીક આવતો અટકાવવા અને એ કાન પર અમારી સળગતી દલેણાઓ ઢાકી દીધી

મૃત્યુ પગલી

મુરેશ ગાંધી

[હરિણી]

શિશિર રાત્રિ શાને પેલાં હજવાં ફૂલો લે જતી,
અરધખીલતી પાંખડીઓને ન્યાં સુગંધી અલી,
જીવનગીતની વાગેલી ન્યાં ધીમી સૂર બેસરી,
સુરલી ફૂલની, ન્યાં એ સૂરોને મૃત્યુ પગલી પડી.

જાતિ સંસ્થા

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

કોમ અને જાતિના મૂળ બંધારણમાં સર્વોદયનો આશય હોય અને સ્થળ, સમય તથા સમાજની જરૂરિયાતને અંગે સામાજિક-સમાજ ઉપયોગી કાર્યની વહેંચણીનો જ ઉદ્દેશ હોય સમાજને દેહ છે, મન છે, ગતિ છે અને દેહ, મન અને ગતિ સ્વચ્છ, બળવાન અને પ્રગતિશીલ અને એમ હોય તો જ સમાજનું સ્વાસ્થ્ય મચવાય સમાજના દેહને, આત્માને, ગતિને સ્વાસ્થ્ય આપવા માટે જ આપણી કામોના અને જાતિઓનાં બંધારણ રચાય છે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વર્ગ આરોગ્યમય, પ્રકૃત્વ અને આબાદ બને, સૌને સંસ્કાર મેળવવાના માર્ગ ખુલ્લા રહે એ સમાજનો ઉચ્ચતમ વિકાસ કહેવાય, અને કામો તથા જાતિઓના વિભાગો એ જ ઉદ્દેશથી રચાય છે સર્વને ઉપયોગી થઈ પડવા માટે, સર્વોદયનું ધ્યેય અને સર્વોદયનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યા માટે જ જાતિનું અસ્તિત્વ હોય છે એ ધ્યેય, એ કાર્યક્રમ અમલમાં ન આવતો હોય તો જાતિસંસ્થા નિરુપયોગી જ નહિ પરંતુ રોગિષ્ઠ અને અનિષ્ઠ બની જાય છે

હિંદુસ્તાનની જાતિસંસ્થા સૈકાઓ યથા હિન્દુસમાજનો રોગ બની ગઈ છે વ્યક્તિ અને સમાજસમરતને તે ખરેખર ઉપકારક બનતી અટકી ગઈ છે હિંદુસમાજની ગતિ અને પ્રગતિને તે રોધે છે એમાં ઊંચનીચના લેવકર ભેદ પડ્યા છે અને એક કોમ તો આપણે એવી બનાવી દીધી છે કે જેને હિંદુસમાજમાં ગણવા છતાં તેને આક્રમકમાં આપણે આભાસિત માનતા નથી ગયા છીએ આગ અર્પણ-અર્પણ સુધી વિજાગીકરણને લઈ જતી જાતિસંસ્થા સમાજમાં એક નિષ્કૃત રોગરૂપ છે એમ માનનારી પણ ના પાડવા સુધીની આપણી તૈયારી એકજ વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરે છે આપણે આપણા રોગને પણ ચલાવે જેવી વિપરીત માનસ-ભૂમિકાએ પહોંચી ગયા છીએ

આ સ્થિતિ બદલે જ છૂટકો છે જાતિ ધંધા ઉપર રચાતી હોય તો તેમાં કશી હરકત નથી પરંતુ વશપરપગને જ આપણે જાતિનો આધાર બનાવીએ છીએ ત્યારે એક લેવકર બૂલ કરી બેસીએ છીએ માનવીને વશપરપરાથી વિદ્વતાના, વશપરપરાથી જ કારીગરીના અને વશપરપરાથી જ મજૂરીના વલણ મળે જાય છે એમ માનવું એ યુજેનીસ-સુપ્રજન શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા છતાં પણ ચર્ચા નથી ચર્ચા એ છે કે સંસ્કાર, કના અને કાર્ય-કૌશલ્ય એ સર્વને વશમાં મળે છે અને તેના ઉપર ચર્ચા હજી છે મંસ્કારપ્રાપ્તિ મહેનતનો તિરસ્કાર કરતી હોય તો એ ધમંડના રોગથી ગ્રસ્ત બને છે ક્યા મેદાત બની આગસ્ટ કે વ્યસની બની જાય તો તે નિર્ગૃહ બોમ્બર બની જાય છે અને મહેનતમાત્ર મજૂરીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો તેમાં જડતા, મદતા અને પશુતા દાખવ થાય છે એટલે સંસ્કાર ધમડી ન બને, કલા વ્યસની ન બને અને અને કમકોશલ જડ ન બને એવી જ યોજના પ્રત્યેક સમાજમાં હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ સમાજના પ્રત્યેક અંગમાં, પ્રત્યેક જાતિમાં એ ત્રણે પ્રાપ્તિ કે હક્કનો સમન્વય થવો જોઈએ

પણ આ પ્રમાણે ચતુ અટક્યું છે; અને એટલે જ જ્ઞાતિસંસ્થાઓ સિધ્ધિ, અધ્યાપોર મિથ્યાભિમાની તે પ્રગતિરોધક બની રહે છે. જ્ઞાતિસંસ્થા સુખસગવડવાળું મંદાન મટી કેદખાનું બની જાય છે. કામદાર માળાપને ત્યાં જ-મનારથી ચિત્ર ન દોરાય અને ચિત્ર દોરનારથી વેદાભ્યાસ ન જ થાય એવી ઊભી થતી જડ પરિસ્થિતિ નથી કારીગરને ઉપકારક, નથી કલાકારને ઉપકારક કે નથી વિદ્વાનને ઉપકારક. એ જ્ઞાતિ-પક્ષાધાત સેકડો વર્ષથી આપણને લાગુ પડ્યો છે. હિંદની પરાધીનતાનું એક કારણ એ જ્ઞાતિમંદતા અને જ્ઞાતિજડતા.

એ રોગ કેમ દૂર કરવો એ મહાપ્રશ્ન હિંદુસમાજ આગળ નિદાન સો વર્ષથી તો ઊભો થયો જ છે. નર્મદે વર્ષો પહેલાં ગાયું કે:

‘જાતિબંધન કાટ તે તૂટી પડે.’

અને એ જ નર્મદ સુધારાની ઉચ્છ્રંખલતા અને મહીનતાથી ગભરાઈ જાતિ-બંધનના સ્વીકારમાં માનતા ચર્ષ ગયા. દલપતરામે ગાયું કે:

‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’.

બંને યોજનાઓનો ઉપયોગ છે. દીવાલો તોડવીએ પડે અને બાંધવીએ પડે. બંધિયાર હવા અને પ્રકાશનો અભાવ હોય ત્યાં જરૂર દીવાલ તોડવી પડે. પૂર આવે ત્યારે પાળ પણ બંધાય અને ધગધગતો તાપ હોય ત્યારે છાપડે પણ બંધાય. અને આપણા હિંદુસમાજમાં આજે કેદખાનું બની ગયેલી અનેક દીવાલો હિંદુસમાજ ઉપર ચૂંચેલાં અનેકાનેક ધુગનાં આક્રમણોથી બચવા બાંધેલી છે એ ઐતિહાસિક મત્ય પણ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. જ્ઞાતિ સંસ્થા પ્રત્યે અતિ ઉગ્ર બનતાં પહેલાં ઈતિહાસને ઓળખીએ તો રોગનું નિદાન સરળ થઈ પડે.

જ્ઞાતિ-સંમેલનો આવાં નિદાન અર્થે રચાય તો જ તેમનો સાચો ઉપયોગ થઈ શકે. જ્ઞાતિ એ જડમર્મદઓમાં પુરાઈ રહે તો કાર્ય માટે તે ચોક્કસ ક્ષેત્ર આપે છે; માનવીની સંખ્યા મર્યાદિત કરી કાર્યક્ષેત્રને સુગમ, સુસ્પષ્ટ અને સૌથી કામ કરી શકાય એવડું નાનું બનાવે છે; પરસ્પરનાં સ્પર્શસ્થાનો વધારી આપે છે; અને સચ્ચાઈ હોય તો ભ્રાતૃભાવને ગાઢ બનાવી એક ઉપયોગી ગિરાદરી ઊભી કરી આપે છે. નવાં મંડળો, નવી સંસ્થાઓ, નવાં ચંદ્રો અને વર્તુળોની આપણે ઉપરછલી રચનાઓ ક્યેં જઈએ છીએ. જ્ઞાતિસંસ્થાઓમાં નવીનતા પ્રવેશ પામે તો નિરચક નવાં નવાં ઊભાં થતાં મંડળો અટકી આપણી જ્ઞાતિસંસ્થા દ્વારા પ્રગતિ કરી શકાય કે કેમ એ પ્રયોગ આવાં સંમેલનો અંગે થઈ શકે એમ છે.

આપણી જ્ઞાતિઓમાં મહેનત અને કારીગરી ઉપર જ ભાર મૂકીને પોતાનું મહત્ત્વ આચવી રૂખનારી સંસ્થાઓમાં કારીગરવર્ગમાં ખૂટતી જ્ઞાતિઓ અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. તોલ, ભાવ, અણગમ, બખર વગેરે વ્યાપાર વ્યવસ્થામાં તેમજ ગામ કે શહેરના સાર્વજનિક કાર્યવ્યવહારમાં મહાજનનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે આજના બદલાતા યુગમાં પણ આપણે જાણીએ છીએ. અને એ મહાજનમાં કારીગરજ્ઞાતિનું કાયમ અને માનવંત સ્થાન છે.

અંગમહેનતને ઓછી કરનાર અગર વ્યવસ્થિત કરનાર યંત્રવહીવટમાં એવી જ્ઞાતિનો અત્યંત યશસ્વી ફાળો છે. આપણી સમાજરચનામાં નાનાં મોટાં યંત્રો, યોજનાઓ અને પ્રક્રિયાઓની નિત્ય જરૂર છે. એ નિત્યની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી માનવીનાં સુખ, સાધનો અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનાર વર્ગ સદા પૂજ્ય ગણાવો જોઈએ. સંખ્યા કરનાર બાહ્યજન જ માત્ર નહિ પરંતુ સંખ્યા માટેની આચમની ધડનાર પણ આપણાં વંદનને પાત્ર છે. એ આચમનીના ધડનાર પાછળ બાહ્યજન ઈચ્છે છે એવું જ પવિત્ર વાતાવરણ, ઇશ્વર પ્રત્યેના પૂજ્યભાવ અને બક્ષિભાવ, એકામતા પ્રેરતી કલાત્રેણી અને આખો સમાજ સ્વીકાર એવી

આકૃતિ ધડવાની કલ્પના આચમનીને ધડનાર કલાકારને હાથ કરવાં પડે છે. બ્રાહ્મણુત્વ વગર એ વાતાવરણ આકારમાં ઊતરી શકે જ નહિ. બ્રાહ્મણુત્વ ઉપરાંત એ ધડનારની પાસે કલા અને કૌશલ્ય પણ જોઈએ જે વર્ગમાં એ ગુણ હોય, એ વર્ગ માનને પાત્ર છે.

બ્રાહ્મણુ હોઈને માત્ર ભિક્ષુક બનવું તેના કરતાં બ્રાહ્મણુ હોઈને-અગર ન હોઈને પણ-ઉપયોગી સોની, હુદાર કે સુતાર બનવું એ જરાય ઊતરતું નથી.

એવી કામોએ બહુ હિમ્મત કલાના પુરપો ઉત્પન્ન કર્યા છે. અષો વેદાંતી, પ્રો. ત્રિભુવન-દાસ ગજ્જર, નર્મદાશંકર સોમપુરા, હીરા કડિયો વગેરે અનેક નામો યાદ આવે એમ છે.

એમાંથી માત્ર બે જ વર્તમાન નામો મંગોધી બે બોલ કહું.

એક હરિચંદ મંછારામ. વીસનગરના વતની એ કલાકુશળ પાચાલે તિબ્બેરીની બનાવટમાં નામ મેળવ્યું એટલુંજ નહીં, તેમની કુશળતાએ તેમને આપેલું ધન તેમણે અત્યંત ઉદારતા-પૂર્વક વાપરી જનતાની સેવા કરી દાતારતું મહામાનવત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. એ સદ્ગતને પગલે આપણે બધા જ ચાલી શકીએ એમ ધન્યછીએ. પૈમે મળવો-ન મળવો એ મોટું ભાગે અકસ્માતનું પરિણામ છે. આપણી પાસે હરિચંદ જેવો પૈસો ભલે ન હોય. તેમની કુશળતા, ઉદારતા અને સેવાભાવનો અંશ પણ હોય તો આપણે ભાગ્યશાળી ધર્મીયુ.

બીજું મહાર્ પરીચિત નામ મારા યુવાન મિત્ર ત્રિભુવનદાસનું. 'સુન્દરમ'ને નામે ગુર્જર સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિની ટાચે પહોંચેલા એ પાંચાલ કારીગરજાતિનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન છે. એ રત્ન સમગ્ર ગુજરાત પાસે ધરવા માટે આપ્યું ગુજરાત એ જાતિનું આભારી છે. વર્તમાન યુગના સર્વ સરકારો જીલ્લાવાની, એ સરકારોને યોગ્ય મરસ્વતીની નૂતન ભૂતિ ધડવાની, અને એ ભૂતિનો સ્વીકાર કરાવવાની તાકાત કારીગરજાતિમાં છે એની સાબિતી 'સુન્દરમ' આપી રહ્યા છે.

આવી ભવ્ય શક્તિઓ ઉપજાવનાર, સમાજમાં મદત્તરત્વું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર, ધમંડ વગર હલકી-ભારે સેવા કરી સૌના સુખસાધનો વધારી આપનાર કામો ગુજરાતની અને હિંદની સાચી સેવામાં પ્રવૃત્ત યશ હિંદની માનસ અને આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારવામાં સારો ફાળો આપી શકે એમ છે-જે જાતિના બંધારણમાં રહેલું રહસ્ય-સેવાભાવ અને કાર્ય-વિભાગનું-સમગ્રય તો.

વિચિત્ર અશ્રુ

દેવશ રા. મોહા

વીંધ્યા ઉરના મર્મ જ સીધા,
શબ્દોના કારી ધા કીધા;
મૂંઝે મોંએ સૌ સહી લીધા:
આંસુડાં ના'વ્યાં !

હુઃખ વિષે જરી સમતા દાખી,
સ્વજન ગણીને કરી જરી ઝાંખી;
ઉર-પંખાળત જાની ભાખી:
આંસુડાં ના'વ્યાં !

દક્ષિણમાં વિચરતા અગરત્ય મુનિએ એક પ્રસંગે પોતાની પત્ની લોપામુદ્રાને બોલાવી લાવવાને શિષ્ય તૃણગિન્દુને ઉત્તર દિશામાં રવાના કરતાં કહ્યું, “તેની સાથે પાછા વળતી વળતે તારે તેનાથી એક વાંસ જેટલા છેટે રહીને મુસાફરી કરવી.”

“જેવી આગા” —કહી તૃણગિન્દુ રવાના થયો.

પાછા વળતાં તૃણગિન્દુએ ગુરુની આગા અક્ષરશઃ જાળવી રાખી. પણ નર્મદાનાં કાંઠાં નીરમાં ન્યારે લોપામુદ્રા ફળવા લાગ્યાં ત્યારે તેમણે આગળ ચાલતાં તૃણગિન્દુને પોતાની મહેર બોલાવ્યો. તૃણગિન્દુએ ગુરુની આગા અને ગુરુપત્નીની દશા વચ્ચેનો વિરોધ નિહાળ્યો. ને પળતાર વિચાર કરી તે નદીમાં પડ્યો ને લોપામુદ્રાને ખચાવી લીધાં.

અગરત્ય મુનિએ ન્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમણે તૃણગિન્દુને પોતાની સમીપ બોલાવી કહ્યું:

“જીવન કરતાં આગાપાલનની કિંમત વિશેષ છે. તેં એવી આગાનો વાંગ કર્યો છે. તારે માટે સ્વર્ગનાં દાર બંધ રહે એવો દું તને શ્રાપ આપું છું.”

આના ઉત્તરમાં તૃણગિન્દુએ પણ તેજસ્વી વાણીમાં ગુરુને શ્રાપ આપતાં કહ્યું:

“ને આગાપાલનું ગંભીર પરિણામ નિહાળી, માનવી જો એવા પરિણામમાંથી નચવાને, શુદ્ધ ને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી, આગાને કષ્ટગુરુ ભંગ કરે તો એને પાપ માનવું જો માનવજાતિનું અપમાન છે. તમે એ અપમાન કરી રહ્યા છો. ને તેથી તમારે માટે પણ સ્વર્ગનાં દાર બંધ રહે એવો દું પણ તમને શ્રાપ આપું છું.”

x

x

x

વિક્રમ પોતાની કુમારવયે, ગરીબ સ્થિતિમાં, ન્યારે એક મિત્ર સાથે, પર્વતમાળા-ઓમાં રખડતો હતો ત્યારે તેના મિત્રને માહિતી મળી કે, “જો કાંઈ તેજસ્વી યુવાન શૈલજામળ પર્વત પર પાવડાનો ધા કરી ‘દા દૈવ’-કહી દીન બની બેસે તો તેને તે પર્વતમાંથી એક અમૂલ્ય રત્ન મળી આવે છે.”

વિક્રમ ગામ કરતા કચ્છ સુધી આ એ અમંગલિન હતું. એટલે મિત્રે તેને એક પાવડો લાવી આપી શૈલજામળ પર્વતની કિંમતી માટી બોદવાની સલાહ આપી; અને એમ કરતાં વિક્રમે ન્યારે પર્વત પર પાવડાનો ધા કર્યો ત્યારે તે મિત્ર અકસ્માતે તેની સમીપ જઈ બોલી કહ્યો, “ભાઈ, આજે તો ધેરથી માતાના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા છે.”

વિક્રમ તરત જ ‘દા દૈવ’ કહેતાં જમીન પર બેસી ગયો. ને તરત જ તેણે ત્યાં ધા મારેલો ત્યાં એક અમંગલનું મોતી દેખાવું. તે ગોળીને હાથમાં લેતાં મિત્રે માતાના મૃત્યુના ખોટા સમાચાર આપવા માટે દિલગીરી દર્શાવી વિક્રમને પોતાની મુક્તિ સમજાવી.

“ ધિક્કાર છે, તારા આ લોભને ” મિત્રના હાથમાંથી રત્ન પડાવી લઈ તેને પાસેની ખીણમાં ફેંકી દેતાં વિક્રમ મન્યો, “ પુરુષાર્થને તજી દઇ-દીન બનીને બીજા માગવી તે કરતાં તો મૃત્યુ લાખોગણું વધારે સુંદર છે. ”

x

x

x

ગુર્જરપતિ મૂળરાજ એક પ્રસંગે એક તપસ્વીને મળવા ગયો. ત્યાં તેણે તપસ્વીની નજીક પડેલી સાદડીને ધરધર ધૂળતી જોઇ. રાજાએ વિરમય પામી તપસ્વીને તેનું કારણ પૂછ્યું.

“ રાજાજી, મને સખત તાવ થયો છે. પણ તું મારે આંગણે અતિથિ તરીકે આવ્યો છે. મારે તારું સન્માન કરવું ધટે. તે માટે મારા તાવને મેં થોડાક સમય માટે આ સાદડીને સોંપ્યો છે. ”

રાજાએ વિશેષ આશ્ચર્ય પામતાં વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, “ આવી અદ્યુત શક્તિ છે તો પછી આપ તાવને સમજગી દૂર કાં નથી કરી દેતા ? ”

“ રાજા ” તપસ્વી હસીને બોલ્યા, “ આ દેહ આપણને આપણાં શુભ-અશુભ કર્મનાં પરિણામ ભોગવવાને મળ્યો છે. એ પરિણામ ભોગવાયા વિના કર્મ કાઢી ને છોડતાં નથી, એટલે માનવીની દરજ્જા છે કે પરિણામ શાંતિથી ભોગવવાં, ને નવાં અધર્મિત કર્મ કરતાં દૂર રહેવું. ”

x

x

x

એક પ્રસંગે રાજા બોજ કાઢ સતી સ્ત્રીનું અપૂર્વ લાવણ્ય નિહાળવાને સંન્યાસીના વેશે તે સતીને આંગણે પહોંચ્યો. સતીએ સંન્યાસીને જોતાં જ તેને બોજન માટે ધરમાં નહોતર્યો ને તે ફરીતો રમ કાઢવા બેઠી. પણ ફરીમાંથી કેમ કરતાં રસની છલોછલ ધાર ન વહુટે. ને સતી જ્ઞાનિભર્મા વદને બોલી:

“ શું આ દેશનો રાજા એટલો લંપટ બન્યો છે કે ફરી પણ પોતાનાં રૂપરસ ગોપવે છે ? ”

સંન્યાસીના વેશમાં રહેલા રાજાની આંખ તરત જ ખૂલી ગઇ. તેણે જીડીને સતીને ‘માતા’ કહી પ્રણામ કર્યાં. સતીએ તેના માથા પર હાથ મૂક્યો. ને ફરીમાંથી રસ જલકવા લાગ્યો.

બીજે પ્રસંગે એજ રાજા ગુપ્તવેશે એક જેતરમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તરસ લાગતાં તેણે ખેડૂતપત્ની પાસે પાણી માગ્યું. ખેડૂત-સ્ત્રીએ પાસે પડેલી એક શેલડી બાગી રાખીને તેના રસથી પ્યાલો ભરી આપ્યો. રાજાએ તે રસ ગટગટાવી જઈ ફરી બીજે માગ્યો.

ખેડૂત-સ્ત્રીએ હસીને બીજી શેલડી બાગી. પણ આ પ્રસંગે રસ ધણો ઓછો નીકળ્યો. ને આંખમાંથી આંસુ સારતાં ખેડૂત-સ્ત્રી બોલી, “ શું આ દેશનો રાજા એટલો લોભી બન્યો છે કે શેલડી પણ રસ નથી છોડતી ? ”

રાજા અમક્યો. તેણે ખેડૂતસ્ત્રીની માફી માગતાં કહ્યું, “ બાઈ, હું જ રાજા છું. તમને પાણીને બદલે રસ વાપરતાં જોઈ મને તમારા પાસેથી વધારે કર પડાવવાની લાલચ થઈ આવી. પણ હવે એ વિચાર માટે પણ મને દુઃખ થાય છે. ”

ખેડૂતસ્ત્રીએ ત્રીજી શેલડી બાગી. ને પ્યાલો તેના રસથી છલોછલ ભરાઈ ગયો. -

x

x

x

ચીનના શહેનશાહે પોતાના વિરોધી જનેરા એક વીરને દાખી દેવાને તે વીરની ધરડી માતાને પકડીને ફેદ કરી. છતાં જ્યારે એ વીર શરણે ન જ આવ્યો ત્યારે શહેનશાહે કેદી ડોચીને ઠહામ્યું, “ તારા પુત્રને શાંતિનો સંદેશ કઢાવ. નહિતર તને રીઆયી-રીખાવીને મારીશું. ”

“એમ !” શહેનશાહનો એ ગદેશ લાવેલા મરદારના હાથમાંથી ખેંચી ઝૂંટવી લઈ, તે વડે પોતાની જોતીને ચીરી નાંખી. સરદારને તેનું ખેંચર પાછું સોંપતાં તે વૃદ્ધા જોલી, “તારીમાં કે તારા રાજામાં જે માનવતાનો જરીક પણ અંશ હોય તો મારા પુત્રને મારો છેદકો મદેશ પહેંચાડજે કે, ‘ખેટા, માતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત બન્યો છે. હવે ખુદથી તરવારે તું તારી વિશાળ ફરજો જાનવજે.’”

જેમીલોનની રાણી નીટાકીસે પોતાની કબર પર લખાવેલું કે, “અહીં અખૂટ દ્રવ્ય-બંડારો ભરેલા છે. મારી પ્રજામાંથી જે કાંઈ ગરીબ કે અશક્ત હોય તેણે આ કબર ખોદવી. તે નીચેથી જોઈતું ધન મેળવી લેવું.”

વર્ગો સુધી ફાક પડ્યું જેમીલોનવાસીએ એ કબર ન ખોદી. પણ ધરાનના શહેનશાહ રેલિયસે ત્યારે જેમીલોન છૂટી લીધું ત્યારે તેણે દ્રવ્યબંડારો લૂટી લેવાને રાણી નીટાકીસની કબર પણ ખોદાવી નાખી. નીચેથી કશું જ ન નીકળ્યું. ફક્ત એક સપાટ પથર નીકળ્યો, જે પર લખેલું હતું: “તું માનવી જ નથી, નહિતર મરેલાને ન સતાવત.”

મધ્યયુગના ખ્રિસ્તી-સંપ્રદાયમાં એક એવો સંકેત પેસી ગયેલો કે માનવી બને ગમે તેવાં પાપ કરે પણ ‘જે તે ખ્રિસ્તી-ધર્મચુર પાસેથી માશીપત્ર લખાવી લે તો ધર્મર એને એ પાપોમાંથી મુક્તિ બક્ષે છે.

આ સંયોગોમાં, લીખીકના એક અમીરે નગરના મુખ્ય ધર્મચુર પાસે જઈ પૂછ્યું:

“ચુરદેવ, મેં કેટલાંક પાપ કર્યા છે, ને કેટલાંક હજી પણ થવા સંભવ છે. એ પાપોમાંથી આપ. મને મુક્તિ બક્ષી શકો ?”

“લખીજ પુરીથી,” ધર્મચુરએ હસીને કહ્યું, “તે માટે ફક્ત પૂરતાં નાણાં જોઈએ.”

તે અમીરે એક સાખ રૂપિયા આપી ધર્મચુર પાસેથી બધાં જ પાપોનું માશી-પત્ર લખાવી લીધું.

દરેક મમય જતાં એ ધર્મચુરની બદલી બીજા નગરમાં થઈ. તે પ્રગંગે તે ધર્મચુરએ પોતાની લાખોની સપત્તિ ને શાહી રાચરચીલા સાથે લીખીકથી વિદાય લીધી. તે માર્ગમાં કેટલાંક માણસો માથે જોમેલા પ્રથમના અમીરે તેમની બંધી માલમિલકત લૂટી લીધી.

“પાપી !” ધર્મચુરએ ગર્જના કરી.

“ચુરદેવ, અબગઓ મા,” અમીરે દસીતે જોલ્યો, “આ પાપનું તો મેં આપના પાસેથી પહેલેથી જ માશીપત્ર લખાવી લીધું છે.”

જામ્બીની અમેરિકન નટી એન શેરીડનને હાવર્ડ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ ઉતારી પાડેલી. ઉત્તરમાં નટીએ રોયલ્ટી સ્વરે જાણાવ્યું, “ખબર છે, મારી વાર્ષિક આવક અડી લાખની છે—તમારા આખા વિદ્યાલય કરતાં પણ વિશેષ.”

ઉત્તરમાં વિદ્યાર્થીઓએ હસીને કહ્યું: “એ જંગી આવક જ આપની જીવનવિવિધક નિષ્પ્રજનાનો પુરાવો છે.”

નૃત્ય-કલાનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો

કાન્તિલાલ વિશ્વરામ ત્રિવેદી
(અધ્યક્ષ-નૃત્યકાર)

લલિત કલામાં જે જે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે તેમાં નાટ્ય, સંગીત, નૃત્ય વગેરે કલા પ્રમુખસ્થાને છે.

આ કલાઓનું વિવેચન કરનાર શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં છે. તેમાં ભરતમુનિનું 'ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર' પ્રમાણભૂત ગણાય છે. કવિકુલશુક કાલિદાસની ઊક્તિ પ્રમાણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં અભિનય, સંગીત અને નૃત્યનો સમાવેશ થાય છે.

ભરતમુનિના મત પ્રમાણે નાટ્યની ઉત્પત્તિ અતિ પ્રાચીન છે. ભરતમુનિએ ધ્યાનથી માંડીને પ્રત્યેક દેવ પાસેથી કંઈક કંઈક સામગ્રી એકઠી કરી છે. એ ઉપરાંત, ઋગ્વેદમાંથી નાટ્ય, યજુર્વેદમાંથી અભિનય, સામવેદમાંથી ગાન અને અથર્વવેદમાંથી રસ લઈ તેમણે નિરાણું નાટ્યશાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે.

ભરતમુનિના એ 'ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર' પરથી એટલી ખાત્રી થાય છે કે નાટ્ય, સંગીત અને નૃત્યની ઉત્પત્તિ આપણા વેદમાંથી જ થયેલી છે.

'પ્રાયેગ સર્વલોકસ્ય નૃત્તમિષ્ટં સ્વમાવૃત્તઃ।' સર્વ મનુષ્યને સ્વાભાવિકપણે જ નૃત્ય તો આવડે જ છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુના હલનચલનમાં એક પ્રકારનું સૌન્દર્ય રહેલું જ છે. પછી તે હલનચલન કૃત્રિમ હોય કે સ્વાભાવિક હોય. કૃત્રિમ હલનચલન એ પણ એક પ્રકારનું નૃત્ય તો છે જ.

આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વાભાવિક હલનચલનમાંથી ઈશ્વરદત્ત અંગને એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વલણ દષ્ટ, તે વલણને ઈર્ષ્યવિશિષ્ટ નિયમમાં બાંધી લીધું આનું નામ નૃત્ય.

પ્રાચીન સમયમાં આ કલાનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. એનું સ્થાન પ્રથમ પકિતમાં હતું. એ સમયના હિન્દુ રાજાઓનાં સંતાનોને આ કલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. બૃહલકની કથા આની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રાચીન સમયમાં, રાજદરબારમાં નૃત્યકલાનું કેટલું માન હતું તેની ઉત્કૃષ્ટ કદપના કાલિદાસના 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકમાં દરદત્ત અને ગણદાસ-આ બંને પાત્રોના સંવાદમાંથી સહજ મળી આવે છે.

સંગીત અગર ગાયનકલા અને નૃત્યકલા, આ બંને, પ્રાચીનકાળથી, સાથોસાથ ઊતરી આવેલ છે; કારણ કે બંનેનું સ્થાન એકબીજામાં ઓળખેલ થયેલું છે. મનુષ્યને જેટલી ગાયનકળા સ્વાભાવિક છે તેટલીજ નૃત્યકલા સ્વાભાવિક છે. કદાચ જો એમ કહીએ કે ગાયનકલા કરતાં નૃત્યકલા મનુષ્યમાત્રને અધિક સ્વાભાવિક છે તો આમ કહેવામાં જરાય અત્યુક્તિને સ્થાન નથી.

નૃત્યકલાની પ્રાથમિક અવસ્થામાં, માત્ર શારીરિક-અંગવિક્ષેપ-ક્રિયા કરવાની રહે છે,
૩,

પરંતુ દ્વિતીય—તૃતીય અવસ્થામાં સંગીતકલાની જોડમાં કાજા રહેવું પડે છે; તાલ પ્રમાણે શબ્દને અનુસરવું પડે છે; આત્માબેદ સમજી, શબ્દના ભાર-સૂચક અભિનયને અનુસરવું પડે છે.

નૃત્યની ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવદર્શક નૃત્ય અને સાહિત્ય નૃત્તા—એમ બે પ્રકાર પડે છે. આ બંને પ્રકારમાં ખામ ફેર છે.

લાવદર્શક નૃત્ય એ અંગવિશેષથી ઉપજતું મૂક ગાન છે. આ બાબતમાં નૃત્યવિવેચક જીવ પોણના શબ્દો પણ આમ જ છે.

નૃત્ય-નૃત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નૃત્તી માત્ર વિશેષે ।—આ ધાતુ પરથી થયેલી છે. આ અંગવિશેષનો પ્રારંભ પાદતાલથી થાય છે. પાશ્ચાત્ય નૃત્યકલાની સુમંગલિ સાધનાર અધકાર મિ. બ્યૂ એ'પ (Beauchamp) પ્રારંભના આ પાદતાલના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર આપે છે. એ પ્રકારને તેણે 'નૃત્તપાદ' એવી મેંટા આપી છે. ભારતીય નૃત્ય-વિચારદો એ પ્રારંભના પાદતાલને અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારની કલ્પનામાં વહેંચી નાખે છે, અને એ સર્વને શાસ્ત્રશુદ્ધ, નિયમયુક્ત કહે છે.

નૃત્તાચાર્ય કાલેએ, નૃત્યમાં હસ્તક્રિયાના પ્રકારો, ભરતમુનિ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં આપ્યા છે. પાદ કરતા દસ્ત વિશેષ સુદરતા સૂચવે છે એવી જ એકજ પાદતાલમાં અનેક હસ્તક્રિયાને રચાન મળ્યું છે.

હાથ, પગ, કાઠાં, કટિ, ગરદન વગેરે વિવિધ શારીરિક અવયવોનું હલનચલન, પ્રમાણસર—તાલમર, અમુક વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.

નૃત્યકલાનાં આ બધા વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે.

પ્રાચીન ભારતમાં નૃત્યકલાનો અંપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. કાલાંતરે આ કલા નામશેષ થઈ રહી, અને છેવટે ઉચ્ચ સમાજમાંથી અદસ્ય થઈ ધણી સમય સુધી, ઉચ્ચ અને જુદાંમાન વર્ગો એના તરફ દુર્લેક્ષ ગણ્યું એજ એની કમનસીબી.

દિન્દની જમિ પર, વૈભવસપત્ત અને કલાગ્રેમી મુસલમાન બાદશાહોનો જમાનો આવ્યો ત્યારે નૃત્યકલાને ઉત્તેજન મળ્યું તો પણ મહેલાંના જેવું સ્થાન એ કલા લઈ શકી નહિ.

ત્યારપછીના મગડી મામાન્યમાં વિવિધ કલાઓને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તો પણ નૃત્યકલા પ્રથમ દરજ્જે પહોંચી શકી નહિ.

પરંતુ મુગલો એ નૃત્યકલાનો પુનર્જન્મ થયો છે,

મગલ કે હૃદય ?

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ બી. એ.

* [માસિક]

મૃદુલ શિશુક હેયુ સુક્ત નિર્બંધ કોણ;
સરલ મધુર મારે જોઈએ છે સદાયે;
અણુધ મતિ-વિતર્કે નિશ્ચયાભાવવાળું,
શિશુમગલ ન મારે જોઈએ છે જરૂરે.

પ્રાણમુહૂર્ત મહેશ કરવા જતો. સ્મૃતિને સતેજ કરતા, એનન અને ઉલ્લાસભર્યા પ્રભાતના શાંત વાતાવરણમાં ધડીક કવિતાની કડીઓ ગોઠવતો, ધડીક સરકતી કલ્પનાને પકડવા મયામણ કરતો તે ગુજરાત-નગરના બેઠાબાઠના એક બગલા નજીક આવી પહોંચતો ત્યારે નીચેના ખંડમાંથી મંગીતની તાલબદ્ધતામાં ઊઠતા ધૂધરમાળના રણકાર તેના પગને ચંભાવી દેતા. વિતાનને ભરતી એ સ્વરસૃષ્ટિ તેના હૃદયને પથ્થરમાં અવનવા ભાવ પ્રેરતી. ને તેના સ્મરણપટ પર એ રણકાર દરબડી ચડાવેા કરતા.

રાત્રિની શાંત નિઃસ્તબ્ધતામાં હાયાચિત્ર જેવી ચાલી જતી વણજારના ધૂધરનો 'મધુર રણકાર સૂતેલા કોઇ અમિતને જગાડી છે, તેમ આ ધૂધરમાળના રણકાર તેને સ્વપ્નમાંથી જગાડી દેતા.

પ્રભાતે નિત્ય કરવા જતું એ તેનો ક્રમ યથા ગયો. બગલા નજીક આવી પહોંચતાં, ફરી એજ રણકાર, એજ સુરાવટ તેની નવી કાવ્યસૃષ્ટિ ઊભી કરતાં.

તેને ખબર નહોતી કે નૂતન રચાપત્યકલાના પ્રતીક સરીખો ને ફૂલછોડની સુગંધથી મધમધતો આ આછાનીલા રંગનો સુખડ બંગસો કાનો હતો ? તેને ખબર નહોતી કે એકજ વાગેશીનના યેગ સૂરની ગિલાવટમાં તબલાના ઠેકા સાથે વાતાવરણને નચાવતી એ પાનીઓ કાની હતી ! પણ ઠેકા દારથી એ પાનીઓ કોઈ મીરાં કે સગવળની બવા પાને માનવ-હૃદયને કવિના, નૃત્ય અને મંગીતથી પુનિત કરવા સરનામણ કોઇ ચિરયોવનાની હશે તેમ તે કલ્પતો. ને, આ સ્વપ્નશોભનાનુ અંતરિક્ષે પાદપ્રસ્થાવન કરી તેનું અંતર પુષકિત થતું.

પછી તો આ બંગસો તેનું પૂજમંદિર બની ગયું મંદિરમાં નાચતી દેહવસ્ત્રી તેની આરાધ્ય-મૂર્તિ બની ગઇ. ને એ મૂર્તિના ધૂધરનો રણકાર તેનાં કાવ્યોનો પ્રસાદ બની ગયો.

જેમ જેમ આ કલ્પનામૂર્તિને એક હકત-પ્રણયીની તપસાધનાથી તે આરાધવા લાગ્યો તેમ તેમ તેનાં કાવ્ય-સર્જનોની એ પ્રેરણા બનતી ગઇ. નવ નવાં રૂપે—અવનવા ભાવે, વિવિધ કવિતા-સામગ્રીએ એ તેનાં કાવ્યોમાં પ્રેયસી બનીને રાચી. ઊર્મિ, ચિંતન, ભાવ, પ્રસાદ અને માર્દવરૂપી તેનાં કાવ્યોનું બધું મર્જનતંત્ર આ મનોમૂર્તિની આસપાસ રચાઈ. તેની પ્રાંતીય દષ્ટિ મર્વદેશી બની. અવિરત અને અખસિત રીતે મર્મર ગતિએ વહેના તેના કાવ્યપ્રવાહે બાતુકની સૃષ્ટિમાં નવો પ્રાણ ધબકાવ્યો. તેની કવિતા શુવનમોદિની બની જગતને પ્રેરવા લાગી. તેના કાવ્ય-ત્રયોએ કવિતા—ક્ષેત્રમાં નવીન પગદંડી પાડી.

એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું હતું. હજુપે તે ત્યાં કરવા જતો. વાતાવરણમાં એ જ પુષ્પ-સુગંધ, એજ સ્વરો, એજ નર્તન. પણ હવે મહેશને દૂરથી એ પુષ્પસુગંધ ઝીલવાને બદલે એ ફૂલોને ચૂંટવાની ઇચ્છા યથા આવતી. તેને વરેલ કીર્તિ અને ધનથી એ બગલાને પોતાનો કરવાની એણે તેના અંતરના કોઈ અગાણ ખૂણે ઊઠતી. જે પાનીઓને તેણે સ્વપ્નમાં

પૂજા હતી તેને નીરખવાની તેને ઝંખના થતી. હવે એ પાનીઓ ઉપરની દેહલતા નિહાળવાની વૃત્તિ તેના ચિત્તને વ્યાકુળ કરતી. સરસ્વતી ને મીરાં બનીને પ્રેરતી એ કલ્પના-મૂર્તિનું દેહ—સૌન્દર્ય જોવા તેનાં ચક્ષુઓ તણપતાં. ને રોજ રોજ એ સૌન્દર્યમૂર્તિ કેવી હશે તેની વિવિધ કલ્પનાઓમાં તે ખલાવશે બની જતો.

ભાવનાજગતમાં ઊડતા આ માનવકવિને હવે માનવીને મુલબ એવી જીવન-સૃષ્ટિ સર્જવાની અને એ સૃષ્ટિમાં સ્વૈરવિહાર કરવાની એપણા યર્ષ હતી.

રાત્રિના ચાર વાગ્યા હતા. મહેશે કાંઈ સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો. દૂર દૂર ક્ષિતિજમાંથી ઊઠતો કોઈ ધ્વનિ તેના કર્ણપટ પર અથડાતો હતો. એ સંગીતના તાલે તાલે કોઈ રૂપાની ધંટડીના અવાજ જેવો નૂપુરઝલ્લુકાર ઊઠવા માંડ્યો હતો. નાચતી કમ્બુજ પાનીઓ દેખાતી હતી. નૂપુરો ઉપર તારક ટીપકીવાળો શ્યામ સાણુ પગલે પગલે હેલાતો હતો. સાણુ પરની સફેદ પામરી વિહંગની પાખ સરીખી ઊડતી હતી. કરમાં યુષ્પયુગાની મંજરીમાલા શોભતી હતી. સપ્રમાણ દેહલતામાંથી અબોધ સુગંધી પ્રસરી રહી હતી. દેહવેલીની કતિ, કૌમુદિયીથે વધુ ઉજ્જવલ દીસતી હતી. કમકતા પગોમાં, દહેકાતી દેહવસ્ત્રીમાં ને નાચતી અંશુલિઓમાં અદીક નૃત્ય ભર્યું હતું. ગૂચાયલી વેણી કટિ પ્રદેશ પર અથડાઈ રંગોળાતી હતી. વિશાલ બાલપર તારક-ટીપકીઓએ બીજ-ચંદ્રનું ચિત્રામણ કર્યું હતું. ઘાટીલા મુખની પ્રતિભા તેજઃપુંજ જેવી હતી. સરિમત ને અર્ધબીડાપલ્લે અધરોએ મેષધનુ આપ્યાં હતાં. કાજળે આંજલ નયનોની તેજ્યમક વીજળીથીયે વેધક હતી. તેનાથી આ સ્વરૂપ-પ્રકાશ ઝીલી શકાયો નહોતો. તે સકાળો બેઠો યદને જોલ્યો, "નર્તિકા! નર્તિકા!"

તેનાં નેત્રો ખૂલી ગયાં. ખંડમાં અંધકાર હતો. તે ઊભો થયો, ને સ્વપ્નમાં નિત્ય સંતોવતો આ નર્તિકાને આજ નીરખવાનો નિશ્ચય કરી નર્તિકાના મૃદપ્રતિ જવા ઉપડ્યો.

આજ કોઈ કાવ્યની કલ્પના તેને આવતી નહોતી. આજ તેને સ્વપ્નમૂર્તિનાં અંગો નિહાળવાની ધેલછા લાગી હતી. ને, એ કલ્પનામાં ને કલ્પનામાં તે નર્તિકાના અંગલા નચેક આવી પહોંચ્યો.

પ્રજ્ઞાતના છ વાગ્યા હતા. મહેશે દારમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ દૂર જારી વતી ફૂલછોડને પ્રાણી પાતા, ચાલીશકે વર્ષના, ગોઠણસુધી પહેરેલ મેલા સફેદ ધોતિયાથી સળગ એવા, ગોટી ચમકતી આંખોવાળા, શ્યામ વર્ણના લેખાએ ઘાંટો પાડી પૂછ્યું:

"કિરકા કામ હમ?"

"કિસીકા બો" મહેશે તેની સામે જોવા વિના બેપરવાઈથી જવાબ આપ્યો.

માણી આ વિચિત્ર પ્રત્યુત્તરથી ને દારપ્રવેશ કરનારની દેખીતી મૃદતાથી ચુરસે થયો. ને જારી પડતી મુઠી, મહેશે તરફ આવતાં તરફકર્યો:

"અંદર જોનેડી મનાઇ હૈ."

મહેશે કંઈ પણ ઉત્તર ન દીધો. તે ઉતાવળે પગલે જે ખંડમાંથી સંગીતના સ્વરો ઊઠતા હતા તેની નજીક, માણી તેને રોકે તે પહેલાં, આવી પહોંચ્યો, ને ધંટડી (Call Bell)ની ચાંપ દબાવી.

ત્યાં, સહાયથી એલેલ વાંકડિયા વાળવાળા, સ્વચ્છ સફેદ ખમીશ ને ધોતિયાથી મુચ્ચળ એવા કોઈ રૂપાળા યુવાને દાર જોઈયું. તેણે મહેશે પર દૃષ્ટિ ફેંકી, ને તેના મુખાવિંદની પ્રતિભાથી જાણે અંગતર્થ ગયો. તેમ તેમ અચકાકાને તે જોલ્યો.

“કાણુ છો આપ ? કાનું કામ છે ?”

“મહેશ. નર્તિકાદેવીને મળવું છે.”

“કાણુ, કવિ, મહેશ ?”

“હા.”

દાર ખોલનાર પુરુષનો અવાજ ખંડમાં નૃત્ય કરતી નર્તિકાએ સાંભળ્યો. તેણે નૃત્ય મંધ કર્યું. ને સફાળી દાર મમીપ આવતાં, નમન કરી ખોલી:

“કાણુ, આપ છો કવિ મહેશ ?” ને તેનાં ચક્ષુ બંધ થયાં.

“હા.” મહેશે ઉભય હાથથી વદન સ્વીકારી આ સ્વરૂપવતીના રૂપથી અંજનમળણે પોતે રૂપસમાધિમાં લીન ચર્ષ ગયો ન હોય તેવા ભાવથી પ્રત્યુત્તર દીધો.

નર્તિકા સ્વસ્થ થઇ ને જમણા હાથવતી આવકારસૂચક મુદ્રા દર્શાવી ખોલી:

“પધારો, કવિ. અંદર આવો.”

ને મહેશે ખંડપ્રવેશ કરવાં પ્રથમ ડગ ભર્યું ત્યાં મહેશ ને નર્તિકાના મુખપર છવાતા, નજરે તે બંને ધૂંધેધૂંધનાં પ્રણયી ન હોય તેવા, વિચિત્ર ભાવ દેખી દિડ્ડમૂઠ બનેલ લેયો ખોશ્યો:

“લેકિન માયછ! શાયદ આપ ભૂલ રહો છે આપકા હકમ. ‘ગિના મંજૂરી કિસીકુ’ બી મત આને દો.’ હે છ ?”

“હાં મંજૂરી! મંજૂરી!” નર્તિકાએ માળાની વાતને મુક્ત હાસ્યમાં ઉડાડતાં કહ્યું, ને મહેશ તથા દાર ખોલનારને ઉદેશી ખોલી: “ચાલો, ચાલો, અંદર ચાલો.”

સહુ અંદર ગયાં.

ને માળા તેની માયછની આ વિચિત્ર વર્તણૂકથી આશ્ચર્ય પામી પ્રવેશદારનાં પગધિયાં પર બેઠો. કડિયાના ખિસ્સામાંથી કમાવેલ તંબાકુ કાઢીને બે હાથથી તેને યોળતાં યોળતાં માથું ધૂણાવતો બેઠો લાગ્યો, “મંજૂરી! હાં; મંજૂરી! અમ સજ બાતકી મંજૂરી. રામા લેયા! અબ કયસી મઝા ?”

ખંડ મધ્યે જતાં, મહેશને જાણુના એક સોફા તરફ અંચુલિનિર્દેશ કરતાં નર્તિકા ખોલી: “બેસો.”

મહેશ બેઠો. નર્તિકા સાણુ સંકેરતી તેની બાજુમાં બેઠી, અને આંગળીઆવતી વેણીને હસ્સો રમાડતી ખોલી:

“ધણો જ આનંદ થયો આજ મને આપનાં દર્શનથી. આપનાં કાળ્યો હું વાંચતો તમારે મને થતું કે આપનાં દર્શનનો લાલ મને મળે તો કેવું ?”

“હું તો આ તરફ હંમેશાં ફરવા આવું છું. દરરોજ બહારથી નૃત્યની રમઝટ સાંભળતો ને મને આપનાં દર્શન કરવાની અને નૃત્ય નીરખવાની ઉત્કંઠા થઈ આવતી.” ખંડની સગવડનું નિરીક્ષણ કરતાં મહેશ ખોશ્યો.

“આપ અહીં સુધી ફરવા આવો ને અમને દર્શનનો પણ લાભ ન આવો ?” મહેશની આંખમાં આંખ પડેલી, સરકતી સાણુની કોર સંકેરતાં નર્તિકા ખોલી.

“આપ, એકે અગાણુ નર્તિકા. ન યોળાણું ન પિછાણું. કેમ કરી આવવું ?”

“આપ મારાથી અપરીચિત છો કાં ? હું છું મંદાકિની.”

“કાણુ ? આંતરરાષ્ટ્રીય નર્તિકા મંદાકિની તે આપ...” “આપ” શબ્દ પર બારે મૂકી મહેશે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની પૂછ્યું.

મંદાકિનીએ ‘હકાર’માં શિર હલાવ્યું. ને બોલી: ‘યુરોપની છેલ્લી સફર પૂરી કર્યા પછી ‘કચક નૃત્ય’ના અભ્યાસ માટે હું એક વર્ષ થયાં અહીં રહી છું. સાધના માટે નિવૃત્તિની જરૂરત હોવાથી ખાલ જગતને મ્હારા આ રહેઠાણની મં જાણુ થયાં નથી દીધી.”

“આપનાં વૃત્તોનો અવાજ હું સાંભળતો ત્યારે, મને થતું કે આપ જરૂર કોઈ મહાન નર્તિકા હશે.”

ને, ખંડમાં થોડો વખત ચૌન પ્રસર્યું. ત્યાં બાજુમાં બિભેલા નોકરને ઉદ્દેશી મંદાકિની બોલી:

“કિરણ ! બે કપ ચાવના લાવતો.”

“હા હા, બહેનજી ! હમણાં લાવ્યો.” કહી કિરણ ચાલ્યો ગયો.

મહેશ મંદાકિનીનું સ્વરૂપ નીરખી રહ્યો હતો. તેને લાગતું હતું કે તેની કલ્પનામૂર્તિ મંદાકિનીમાં આવીને સમાઈ જતી હતી. ને આ કલ્પનાથી મંદાકિની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં તેની આંખો ચિંતનની કાંઈ અદૃષ્ટ ભૂમિકા કલ્પતી થતી જતી હતી. અને તેમાંથી તેજસ્વ્યનાર ચમકતો હતો, આ તેજસ્વ્યમક સાથે મુખના ભાવો કવિ-હૃદયની આરસીની છાયા બની ઓપતા હતા.

વાર્તાલાપમાં મંદાકિની મહેશના મુખના ભાવો અને આંખોની તેજસ્વ્યમકમાં થતા ફેરફારો જોઈ રતબ્ધ બની ગઈ હતી. કવિજોની કવિતા આંખોની તેજસ્વ્યમક ને સિંચરતા-મંજ સમાવણી હોય છે એમ તેણે માન્યું. તે ઊભી થઈ અને વાચોલીન-વાજક તથા તબલચીને વાજિત શરૂ કરવાની સંતા કરી.

વાજિતની સુરાવટે ને ધૂધરમાળના રણકારે મહેશની વિચારમાળા તૂટી. ને નયનો મંદાકિની પર ડેરવતાં તે ‘અભિસારિકા’-નૃત્ય કરી રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું. મહેશને આજ એ ચિરપરિચિત ટેકામાં અજળ ચેતન લાગ્યું. એ ધૂધરમાં વધુમુશ્વે રણકાર સંભળાણો. વાચોલીન અને તબલચી અનેરી ‘ધૂન’ જમાવી હોય તેમ તેને લાગ્યું. મંદાકિનીના આજુબાજો અને દેહસ્પર્શ તેણે કદાચ હતાં તેથી વધુ મુદ્દર દીસ્યાં. આ સ્વરજમાવટમાં એકતાન થઈ તે ડાહ્યા લાગ્યો. ને તેનો પ્રાણ જલે બીડી બીડી એ રણકારમાં પુરાઈ જતો હોય તેમ તેને આલાસ થયો. મંદાકિનીના સ્મિતમાં, તેની મુદ્રાઓમાં, દેહ-વર્ણાકમાં, નૃત્યમાં જલે ‘પ્રણયનો અભિસાર’ ન જાણે હોય તેમ તેણે કલ્પ્યું. તેણે મંદાકિનીનાં નયનો મંદો જોયું તો જલે કોઈ અનેક તેજ તેને ખેંચી રહ્યું હતું.

નૃત્ય પૂરું થયું ને મંદાકિનીએ ચોક્કા ઉપર મહેશની બાજુમાં બેસતાં પૂછ્યું: “નૃત્ય ગમ્યું ?”

“ગમ્યું ?” જલે કોઈ તન્દ્રામાંથી જાગ્રત થતો હોય એ રીતે મહેશે સામે પ્રમ પૂછ્યો, ને સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો:

“હા ગમ્યું. ખૂબ ગમ્યું. કેટલું અદ્ભુત !”

“ખૂબ પ્રશસ્તિ કરો છો કાં ?”

“તમારું નૃત્ય એ માગી લ્યે છે.”

“કવિ ! તમારાં ‘વસોમરા’, ‘વીધિકા’, ‘પાથેર’ વગેરે મહાકાવ્યો હું વાંચતી ત્યારે તમારી કલાદૃષ્ટિ માટે મને માન થઈ આવતું.”

ત્યાં કિરણુ ચાપ તથા નાસ્તો લઈ આવ્યો, ને દીપોપર દે મૂકી. કિરણુને જોઈ મંદાકિનીએ કપકાલમાં અવાજે કહ્યું: ‘અરે, ચાપ તે તું હજી હવે લાવે છે કે ?’

ખાખી ખમીય-અને ચડી પહેરેલો, અસ્તવ્યસ્ત બાલ ને દીન : મુખમુદ્રાવાળો, સુક-લકડી બાંધાતો અનાથ કિરણુ એની બહેનજના આ પ્રશ્નથી ધૂનવા લાગ્યો અને ડરથી કંપતાં બોલ્યો:

“બહેનજી, ચાપ તો ક્યારનીયે તૈયાર થઈ ગઈ હતી. પણ ખાંડ સાથે કપમાં ચાપનું પાણી નાખી માથે દૂધ રેડું તો ચાપ ફિક્કી થઈ જાય. વળી ચાપનું પાણી નાખું તો ચાપ કડક થઈ જાય. ને, પાણી ને દૂધ ને દૂધ ને પાણી એમ નાખતાં નાખતાં ચાપ બગડી ગઈ એટલે નવી બનાવવી પડી, ને બહેનજી જરા ‘દર’ થઈ ગયો.”

મહેશ અને મંદાકિની કિરણુના આ ઉત્તરથી હસવા માંડ્યાં. એની બહેનજીને હસતી જોઈ પોતે કાંઈ પરાક્રમનું કાર્ય કરીને બહેનજીને ખુશ કર્યો છે તેમ માની તે પણ હસવાં માંડ્યો.

કિરણુ પર નજર જતાં, તેને હસતો જોઈ મંદાકિની તડકી ઊઠી:

“અરે મુરખ, આમાં હસવાનું તે શું છે ? કયું બહાદુરીનું કામ કર્યું છે તે ?”

કિરણુ છાતીલો પડી બાલુના ખંડમાં ઊરાઈ ગયો ને હસવું કે રડવું તેની તેને ખબર પડી નહિ.

“ઠીક, સાચું ત્યારે. હવે હું આપની રમ લઈશ” કહી મહેશ ઊઠ્યો. મંદાકિની પણ ઊઠી. અને ઊઠતાં ઊઠતાં બોલી:

“તમે હર વખત અહીં આવતા રહો તો ? નૃત્યમાં કવિતા બાજશે તો ચૌર જ બમાવટ થશે. હું સવારના પાંચથી આઠ વાગ્યા સુધી નૃત્યની ‘પ્રેકટીસ’ કરું છું.”

“જરૂર આવીશ” કહી મહેશ વંદન કર્યું. ને ખંડના ખૂણામાં બેઠેલા વાયોલીન વાજક તથા તબલચોને સ્મિતથી નમન કરી ચાલવા માંડ્યું.

મંદાકિની આ વિચિત્ર પુરુષને તે દેખાતો બંધ થયો નહિ ત્યાંસુધી, બારણામાં બિભી નીરખી રહી.

મહેશ ઘેર ગયો. એ ચક્ષુઓ તેના સ્વપ્નમાં તરી રહ્યાં. એ નાચતી અંશુલિઓ હવામાં વિંકાઈ રહી.

હવે તે નિત્ય સવારના મંદાકિનીને ઘેર આવતો. ને રોજ સાહિત્ય અને નૃત્યકલા વિષેના વાર્તાલાપોમાં પ્રજુલ્યો છૂપો આહ્વાદ અનુભવતો.

પણ હવે તે મહેશને મંદાકિનીના દેહની ઝંખના લાગી હતી. ચક્ષુમાં ચક્ષુ પરાવી ઊરના શ્વાસ વ્યક્ત કરતી પ્રજુલ્યસમાધિમાં લીન થવા તે આતુર થતો. રાત-દિવસ તેને મંદાકિનીનાં જ ચમણાં સતાવતાં. જાણે ગર્જતા સાગરકંઠે તે મંદાકિનીને પકડવા જઈ રહ્યો હોય; જાણે બગીચાના કાંઈ એકાંત ખૂણામાં બંને બેઠાં હોય ત્યારે મંદાકિનીની વેણીમાંથી અરતાં ફૂલને બાંધી તે વેણીમાં નાખી રહ્યો હોય; જાણે સરોવર અને સરિતાનાં સંગમ સ્થાને કાંઈ વડલાની શીતળ છાંયે બિભી, બંને પ્રકૃતિદર્શન કરી રહ્યાં હોય; જાણે કમનીય-કુંજોમાં ને લીલોછમ વાડીઓમાં બંને વિહરી રહ્યાં હોય; જાણે ગાડીમાં, મોટરમાં, ટ્રેનમાં, જહાજમાં મસ્તી તોફાન કરતાં બંને રહેલગાહે નીકળી પડ્યાં હોય; ને જાણે શરમ્ભંદની

રાત્રે આંદની પાથરી મિંધુનાં શાંત જળમાં બંને વહેતી હોડીમાં અધર—પાન કરી રહ્યાં હોય;—એવાં સ્વપ્નો તેને રાતદિન જંપવા દેતાં નહિ.

તેની વર્તણૂકમાં અને સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું અસર્યે આવી ગયું હતું. માટીના આ માનવ—કવિને હવે માટીની ભૂખ લાગી હતી.

મંદાકિનીને જીવન-સખી બનાવ્યા વિના પોતે જંપીને બેસી શકશે નહિ તેમ તેણે માન્યું. મંદાકિનીના કરની ચાચના કરવા તેના ગૃહે જ્યાં ઉપડ્યો.

અંધા નમતી હતી. વાતાવરણ શાંત હતું. તે અંદર ગયો. ને મંદાકિનીના ખંડનાં અર્ધ—બીડલ બારણાંને ધક્કો દઈ દ્વાર—પ્રવેશ કરતાં ખંડમાં દષ્ટિ ફેંકી, તો તેણે મંદાકિનીને તેના વાગોલીન-વાજક સાથે વિકૃત સ્થિતિમાં બેઠેલી જોઈ. તેની જાણતી જામિયો શમી ગઈ. એક પળ તે જડ ચઢ જાઓ રહ્યો. મંદાકિની પર બીજી દષ્ટિ નાખવા તેની આંખોમાં શક્તિ રહી નહિ. કચુંક કષ્ટી તેણે વાંસો ફેરવ્યો ને પગ ઉપાડ્યા.

મંદાકિની તેને ખંડ-પ્રવેશ કરતો જોઈ સ્વસ્થ થવા કાશીય કરી રહી હતી. મહેશને પાછો ફરતો જોઈ ક્ષોભિત મુખમુદ્રાએ, શરમાતાં નયનોએ ને મૂંઝતા અવાજે તે બોલી જાહી: “કવિ! ઝો કવિ!”

પણ મહેશ તે અબ્બે સાંભળ્યા નહિ. રાત્રિની શાંતિમાં, મહેશનાં પગલાંને અવાજ જાહી રહ્યાં.

વર્ષાને ચાલકી ઝંખે તેમ મંદાકિની મહેશને ઝંખતી બેઠી. દ્વાર ખખડે કે બહાર કાઢનાં પગલાંને અવાજ સંભળાય ત્યારે મહેશ આવતો હશે એમ કષ્ટી મંદાકિની બારીમાંથી ડાકું કાઢતી, ને મહેશ નહિ દેખાતાં, આકાશમાં કાઢકે બટકતી એકાકી વાદળી પર આંખો ફેરવતી.

પણ મહેશ આવ્યો નહિ. ત્રણ દિવસ વીત્યા તોયે તે પાછો ફર્યો નહિ. તેણે નોકર દ્વારા કહેણ મોકલ્યું તોયે તે ન આવ્યો.

મંદાકિનીથી આ વિરહતાપ સહી શકાયો નહિ. તે બહાર નીકળી, ગાડી ભાડે કરી, ને મહેશને મળવા જીપડી. મહેશને ઘેર પહોંચી, દાદર ચડી, તેના ખંડનાં બારણાં પર આંગળીવતી ત્રણ ટકારા કર્યા ને ખૂસ મારી “કવિ! ઝો કવિ!”

જવાબમાં ધડિયાળના બાર વાગ્યાના ટકારા સંભળાયા. તેણે બારણાંને ધક્કો દીધો. દ્વાર ખુલ્લું હતું. બારમાં દષ્ટિ ફેંકતાં અહોતહો વેરાવત્ર પુસ્તકો ને હસ્તલિખિત ટાળ્યો નજરે પડ્યાં.

તે નીચે જીતરી, ને દાદરા પાસેની બેરડીમાં સુતેલા બેપાને જગાડનાં બોલી: “મખન લેમા! ઝો, મખન લેમા!”

કુલકર્ણી નિદ્રામાંથી જાગતો બેપો બખાવા લાગ્યો:

“એજ ક્યા મુશીબન દે. મે બાણુ ઓર માયજલોક, હમસોકકું કલીશી સોનેકું નહિ દેમા.”

“ઝો, સોનેવાસે! જરા મુન તો સદી. બાણુજ કહાં દે?”

“ક્યા બાણુજ! ઝો માયજ આપ.” મંદાકિનીને આજખી પયારીમાંથી બેપો મેકો ધરો ને હેબકાઈ જઈ જોવ્યો.

“હા, માથુજી. કીધર હે વો?”

“કીધર, માથુજી! વો તો ચલે ગયે.”

“ચલે ગયે? કહાં?” જાણે વીજળી પડી હોય તેવા આઘાતથી મંદાકિની ખેલી.

“વો તો નહિ માલુમ, માથુજી!” દીન બની લેંચાએ જવાબ આપ્યો.

“અચ્છા” મંદાકિનીએ એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

તે ઘેર ગઇ. પોતાના ખંડનાં બારણાં બંધ કર્યાં. મેજના ખાનામાંથી ‘પેડ’ તથા ‘ચેન’ કાઢ્યાં. પત્ર લખી પરખીડિયામાં ખીડ્યો. બાજુના ખંડમાં ગઇ. દવાઓવાળા કબાટમાંથી એક શીશી કાઢી. ને તેમાંથી થોડો પ્રવાહી પદાર્થ કાચના પ્યાલામાં રેડી, તે પીધો, ને શય્યા પર ઢળી પડી.

x

x

x

ત્રણ દિવસ પહેલાં સ્વપ્નેય ન માની શકાય કે કદાચી શકાય એવું દ્રશ્ય જોઈ મહેશના મગજમાં તોફાન ઊઠ્યું હતું. પોતાની પ્રિયતમા પરપુરુષના પ્રેમમાં છે એ કદવનાએ તેને કમકમાં આવ્યાં. ને પોતાની અપાત્રતા માટે તિરસ્કાર થયો. મંદાકિની ક્યારેય પોતાની યશો નહિ તેમ તેણે માન્યું. મંદાકિનીને જૂલવા માટે સહેર છોડી, કોઈને જણાવ્યા વિના, પડોશના સહેરમાં ઊપડી ગયો. પણ મંદાકિનીથી તે જેટલે દૂર જતો ગયો તેટલી તે નજદીક આવતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. જેમ જેમ તે મંદાકિનીને જૂલવા કોશીલ કરી રહ્યો તેમ તેમ મંદાકિનીના જ વિચારો તેને હરખો સતાવવા લાગ્યા. એ ધૂધર—રણકાર, એ સંગીત, એ નૃત્ય, એ ધૂન વગેરે એ જેટલે અંશે વીસરવા મથામણ કરી રહ્યો તેટલે અંશે તે કંપેનાસૃષ્ટિ તેના સ્મરણપટ પર ધર કરીને બેઠી. ત્રણ દિવસનો આ વિરહ-સંતાપ તેનાથી સહી શકાયો નહિ. તેનું હૃદય મંદાકિનીને મળવા તલપાપડ ચર્ચ રહ્યું. તેણે સાંજની, ટ્રેન પકડી ને બીજે દિવસે સવારના પાંચ વાગે પોતાને ગામ પહોંચતાં, સ્ટેશનથી સીધો મંદાકિનીને ઘેર જવા ઊપડ્યો. પ્રભાતના છ વાગ્યા હતા. દોઢ વર્ષના આ પરિચિત વાતાવરણે તેની હૃદય—ધમક વધારી દીધી. ઝપાટાભેર તે મંદાકિનીના ખંડ પ્રતિ ઊપડ્યો. ને આજ દાર બંધ બેઠ તેને આશ્ચર્ય થયું. તેણે દાર ધણધણાવ્યું ને ખૂમો પાડી, પણ કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. ને દાર તોડાવ્યું. ખંડમાં બેસ્યું તો મૃત મંદાકિની સસ્મિત વદને પોઠી હતી. ને મેજ ઉપર એક કવર પડ્યું હતું. શિયલ ગાત્રે ને કંપતા હાથે મહેશે કવર ખોલ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું:

“જ્ઞાલા મહેશ,

ત્રણ યુગ જેવા ત્રણ દિવસ સુધી તમારી રાહ બેઠ પણ તમે ન આવ્યા. તમને મળવા તમારે ઘેર આવી, પણ તમે ન મળ્યા. પ્રીતમ! કવિઓનાં હૃદય પત્થર જેવાં નિષ્કુર થશે ત્યારે પૃથ્વીનું શું થશે?

વિધિએ આપણુ બંનેને યુગયુગનાં પ્રણયી થવા સર્જેલ છે. આ જગતમાં હું તમને મારા ન કરી શકી તેટલી મારી પ્રણયસાધના ઝોણી. પણ એ સાધના પૂરી કરવા હું ચાહું છું—ફરી પૃથ્વીમાં અવતરવા ને તમારા મિલનનું તપ આદરવા.

પણ જતાં જતાં આપણી કહાણીનો સ્ફોટ કરતી જાઉં. જે પુરુષ સાથે તમે મને ત્રણ દિવસ અગાઉ બેઠ હતી તે મારા ગુરુજી હતા. આ પુરુષે મારામાં કંકાનો પ્રાણુગ્રયાર કર્યો હતો અને મને નૃત્ય શીખવ્યું હતું. તેણે મને યશ અને ધન અપાવ્યાં હતાં. પણ

ચાલુ યુદ્ધમાં જે સંખ્યાબંધ લીયણ સાધતોતો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેમાં વધુમાં વધુ લીયણ 'જસૂસીનજ' ને ગણવામાં આવે છે. યુદ્ધની રાજઆતથી આજસુધીમાં એક દિવસ પણ એવો નથી ગયો કે જે દિવસે જસૂસીને લગતા કંઈ ને કંઈ નવીન અને રોમાંચક સમાચાર જણવાના ન હોય. જેવા એ સમાચાર રસપ્રદ હોય છે એવું રસપ્રદ ને રોમાંચક જસૂસકળાનું જીવનપ્રગટ છે.

જગત પર લોભ, ઇર્ષ્યા રાજનીતિ ને યુદ્ધના વિકાસ સાથે જસૂસકળા પશુ ધીમે ધીમે વિકાસ સાધતી આવી છે. પરસ્પર સાથેની અથડામણના પ્રસંગે બંને પક્ષ હમેશાં પોતાને જ માટે વિજય વરવાની ઉમેદ સેવે છે અને ન્યાયના માર્ગે એ ઉમેદ બે નિષ્ફળ જતી જણાય તો તે બંને યુદ્ધ કે કપટનો આશ્રય લે છે. તેમાં કપટ એ 'જસૂસતંત્ર'ના ઇતિહાસનો પાયો છે.

જસૂસ-તંત્રની અનેક શાખાઓ હોય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે: એક ગૃહશાખા-જેને પોતાના પક્ષમાં કે પોતાના દેશમાંજ શુદ્ધિ અને નિયંત્રણ જળવી રાખવાનાં હોય છે, બીજી પરદેશશાખા-જેને પરદેશમાં પોતાના દેશનાં હિતો જળવવાને અનેક પ્રકારની ફરજો બજાવવાની હોય છે.

ગૃહશાખાના અનેક વિભાગ હોય છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ ચાલુ રાજતંત્ર સામે પ્રજાને ક્યાં ક્યાં અને કેવો વિરોધ છે તેની ગુપ્ત માહિતી એકત્ર કરી સત્તાધીશોને તેનાથી વાકિફ બનાવે છે. આ વિભાગ પ્રાચીન કાળથી વિકાસ પામેલો છે. શ્રીરામે સીતાજીને દેશવંશ દીધો તે આ વિભાગે મેળવેલી એક ધોળીના અસંતોષની માહિતીના આધારે. સમ્રાટ વિક્રમ અને રાજા ભોજ જાતેજ ગુપ્ત રીતે રાત્રિચર્યાએ નીકળતા ને પ્રજાના અસંતોષથી કે તેમનાં દુઃખથી વાકિફ થઈ તે દૂર કરવા મથતા. આ વિભાગ જસૂસતંત્રનો જ એક પ્રકાર છે પણ તેમાં આશય કપટનો નહિ પણ પરાપકાર ને પ્રજાશુદ્ધિનો હોય છે.

ગૃહશાખાના બીજા વિભાગનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વદેશમાં, સ્વંપક્ષમાં, સરકારી નોકરીમાં કે લશ્કરમાં રહેલાં અધિકાર, વિરોધી, સ્વાર્થાન્ધ કે નબળાં માનવાને વીણી કાઢી તેમને નજર નીચે રાખવાનું કે આવશ્યક અંશેઓમાં એમાંના કેટલાકને ગમે તે બદલો દે દે કરવાનું કે

માદીનો આ પુરુષ માફ સૌન્દર્ય જેઠ ક્યારેક ક્યારેક જાન જુદી બેસતો, અને મારા દેહ સાથે છૂટ લેવા પ્રયત્ન કરતો. પરન્તુ, કવિ! તમને તમારી મંદાકિનીમાં બદલાં હોય તો આટલું માનજો કે તમારી મંદાકિની મૃત્યુપર્વત મમુના જેવી નિર્ભય રહી છે.

.....ને, જતાં જતાં રહેજ પૂછું પૂછું—એક પ્રશ્ન. ઉત્તર આપશો? હંથરે મને દેહનું સૌન્દર્ય તે શા માટે આપ્યું?....."

મહેશ પત્ર આમળ વાંચી શક્યો નહિ. તેના મુખ પર વિષાદની ઝાંખા પથરાઈ ગઈ. તે અવાક થઈ બેઠો રહ્યો, ને દામમાંથી પત્ર નીચે તરફી પાડ્યો.

કચરી માંખવાનું હોય છે. આશુકચ આવાં માણસોની નોંધ રખાવેતા ને તેમનાં શુભ દુષ્ણોથી માહિતગાર બની તેમને કાબૂમાં રાખેતા. કેદ કે વધનો ઉપાય તે ન છૂટે જ અજમાવેતા. પણ અર્વાચીન સમયમાં હીટલરે આ વિભાગને વધારે કડક બનાવ્યો છે. તે સીધા કે આડકતરા ગમે તે ઉપાયે દ્રોહીઓ અને વિરોધીઓનો નાશ કરી નાંખવાનો મતનો છે. રીશ્ટેગને આગ લગાડવાનું ગઢાનું બીજું કરી તેણે આગેવાન વિરોધીઓને કચરી નેખાવેલા ને બીજાને સખત હાથે દાબી દીધા કે વમસદન પહોંચાડી દીધેલા. નેપોલિયન પણ એકદમ સત્તા જળવી રાખવાને જસસ-તંત્રના આજ વિભાગની મદદ લેતો.

ગૃહશાખાની આવી અનેક કામગીરીઓ છતાં જસસીકળાનું ખરું ક્ષેત્ર પરદેશ છે. કેમકે સ્વદેશમાં રહેલા જસસોને નોખમ ઘણું ઓછું ઉઠાવવાનું હોય છે જ્યારે પરદેશમાં રહેલ જસસોને પ્રતિપણે લટકતી તલવાર નીચે કામ કરવું પડે છે. સ્વદેશમાં રહેલ જસસોને પોતાની કામગીરી જાળવવામાં સરકાર મદદકર્તા થઈ પડે છે જ્યારે પરદેશમાં રહેલ જસસો ઓળખાઈ જતાં પરદેશી સરકાર તેમનો વધ કરે છે ને ગમે તેવા સંયોગમાં પણ તેમની પોતાની સરકારથી તેમના બચાવમાં કંઈ ખોલી શકાતું નથી. નોખમની વિશીલતા ઉપરાંત આ શાખામાં કામ પણ ઘણું કઠીન હોય છે. ને એનું ક્ષેત્ર જેટલું બહોળું છે એટલા જ એના વિભાગો પણ વિપુલ છે.

પરદેશશાખાના પહેલા વિભાગનું કામ માહિતી મેળવવાનું છે. સ્વદેશને ઉપયોગી એવી અનેક લશ્કરી કે બિનલશ્કરી માહિતીઓ મેળવવાને જસસોએ દીન, અંનાથ, મજૂર, નોકર કે કારીગર તરીકે પરદેશમાં જોડાવાનું પડે છે ને ધીમે ધીમે માહિતી મેળવીને તે પોતાની સરકારને પહોંચાડવાની હોય છે. આશુકચે આ જસસીપ્રધાનો સ્વીકાર કરેલો પણ તેના ઉપયોગ પ્રાયઃ મુદ્દના સંયોગોમાં જ થતો. તેના જસસો મોટેભાગે જિખારી કે સાધુના વેશમાં રખડતા ને પોતાની જાળાવદાર કામગીરી અંગેનું એક પણ ચિહ્ન પોતાના અંગ પર રહેવા ન દેતા. અર્વાચીન જગતમાં આ કળામાં જર્મન જસસો વધારે પાવરધા ગણાય છે. જર્મનીએ પોતાનાં માણસો પ્રાયે પરદેશોની હમદર્દી કેળવવાને યુક્તિથી દેશપાર કરેલા યહૂદીઓ અને બીજા પણ જર્મન વેપારીઓ કે નોકરોનો કેટલોક ભાગ આવા જસસોનો જ બનેલો હોવા સંભવ છે. પરદેશોમાં વસતા સત્તાવાર એલમીઓ પણ પોતાના દેશના જસસોને આવી કામગીરીઓ જાળવવામાં કેટલીક વખત શુભ સહાય કરતા રહે છે.

પરદેશશાખાના બીજા વિભાગનું કામ પરરાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખાલ રીતે—નિખાલસ ભાવે લળી વંદી, લે-રાષ્ટ્રના અગ્રણીઓના મિત્ર કે પ્રેમપાત્ર બની, અથવા તે રાષ્ટ્રના કોઈકે પ્રભાવિય વર્ગના હિતેચ્છુ, ગરીબોના બેલી, ધર્મચુરુ કે મહાપુરુષ તરીકે નામના કાદી તે પક્ષની શુભમાં શુભ યોજનાઓથી માહિતગાર બનવાનું અને બની શકતા સંયોગોમાં એ પક્ષને, નિર્દોષતા અને નિખાલસતાની હાથપૂર્વક, અંબળી દોરવણી પણ આપવાનું હોય છે. આ વિભાગ જેટલો લયંકર એટલો જ કામેલ હોય છે. તેમાં કામ કરનારી વ્યક્તિઓ પોતાના મનોભાવ, હૃદયભાવ ને લાગણીઓ ગોપવી શકવાની શક્તિ સંબંધમાં સમર્થ માનસ-શાસ્ત્રીઓની કડક પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ ચૂકેલી હોય છે. જે પાક પોતે લાજવતા હોય તેમાં ધૌપૂર્ણ સ્વાભાવિકતા અને એકતાનતા આણુવાં એ તેમના વિજયની ચાવી લેખાય છે. આ વિભાગનાં માણસોની કિંમત અપાર છતાં ઘણી વખતે તો તેમને ફક્ત પોતાના દેશની સેવાને ખાતરજ આ કામ કરવું પડે છે. કેમકે તેમના કુટુંબને પૂરતું વળતર મળતું હોવા

છતાં તેમને પોતાને તો ઠેટલીક વખતે આખી જિંદગી સંત, સાધુ કે જેના મોઢા પર ધૂકવાનું પણ મન ન થાય એવા પુરુષની મધુર પ્રેમિકા કે આદર્શ શિષ્યા તરીકે વીતાવવાની હોય છે. આવાં માનવો ધણી વખતે તો તેમના મૃત્યુ પછી પણ દશકાઓ સુધી એકમતે જસસ તરીકે નથી માની શકાતાં.

જસસતંત્રના આ વિભાગની જળ જોટલી મીઠી એટલી જ મારક લેખાય છે. તેણે ધણાય પ્રસંગે બોળા ને નિખાલસ અમણીઓ ધનવનાર દેશોની પાપમાલી કરી છે. ગત મહાયુદ્ધમાં આ વિભાગના જર્મન જસસોએ મિત્રરાજ્યોને ધણી જ થાપ ખવડાવેલી. એ જ રીતે મિત્રરાજ્યોના એવા જસસોએ જર્મનીને પણ નુકશાન પહોંચાડેલું. આરખોને ઉશ્કેરવામાં, હિંદને કબ્જે જળવી રાખવામાં અને રોડેશિયાને કબ્જે કરવામાં આ વિભાગની કામગીરીને ખરેખર અદ્ભુત ગણાવી શકાય. તેમાં રોડેશિયાનો પ્રસંગ તો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આફ્રિકામાં દોઢ લાખ ચોરસ માઈલ લગભગના વિસ્તારનો દક્ષિણ રોડેશિયા નામે એક દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા તંદુરસ્ત ને આનંદી ગણાતી. તે પ્રદેશના રાજા લોબેન્ગુસાને અંગ્રેજો પર વિશ્વાસ હતો. પરિણામે તેણે આફ્રિકાની કાળી પ્રજાની સેવા માટે પોતાની હજુરમાં આવેલા એક અંગ્રેજ મિશનરી સાથે મિત્રતા બાંધી. એ મિત્રતા વર્ષો સુધી ચાલી ને રાજા ને મિશનરી એકબ્રાણુ બની ગયા. રાજાને મન મિશનરી ભગવાનનો અવતાર જ લાગ્યો. તે પછી વર્ષો જતાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ રોડેશિયામાં પગપેસારો કર્યો. ને તેમના વેપારી-હક્કો સંબંધી રાજા સાથે એક કરાર કરવામાં આવ્યો. રાજા બિચારો અંગ્રેજ જળજીતો નહોતો. તેણે કરાર વાંચવામાં મિશનરીની મદદ લીધી. ને એ મિશનરીએ એ કરારને અવળીજ રીતે વાંચી-તેને નિર્દોષ વેપારી-કરાર ગણાવી રાજા પાસે એ કરાર પર સહી કરાવી લીધી. જ્યારે ખરી રીતે તે કરારથી અંગ્રેજ વેપારીઓને રોડેશિયાની બધીજ સંપત્તિ પર કાબૂ મળી જતો હતો. રાજાએ જ્યારે આ જળી માયું ફૂટ્યું ત્યારે તેનો મિશનરી ભગવાન તો પોતાની કામગીરી બગાડવાને ચાલ્યો ગયો હતો.

ચાલુક્યે પણ જસસતંત્રના આ વિભાગનો સ્વીકાર કરેલો. એ વિભાગના તેના જસસો મોટે ભાગે શિષ્યો, મિત્રો કે પ્રેમપાત્રો તરીકે જ ગોઠવાતા. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી મંત્રી રાક્ષસને નમાવાને કબ્જે કરવો હતો ત્યારે તેણે એજ નીતિ અમલમાં મૂકેલી ને એક વખતનો મગધનો મહામંત્રી રાક્ષસ પણ તેની એ જળમાં ફસાઈ શરણે આવેલો.

પરદેશચાખાના ત્રીજા વિભાગનું કામ પરરાષ્ટ્રની પ્રજા સાથે બળી જઈ ત્યાં અપ્રતોષ ફેલાવવાનું અને એ પ્રજાને આઠકતરી રીતે વિધવિધ લાલચો આપી તેમાંના ઠેટલાક વર્ગોને પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે આકર્ષવાનું હોય છે. હીટલરના મોટા લાગના ત્વરિત વિજયો જસસતંત્રના આ વિભાગને જ આભારી છે.

ધર્મ અને વિદ્યાનો આશ્રય લઈ પરદેશમાં પથરાઈ જતા મિશનરીઓ અને વિદ્વાનોને પણ ઠેટલીક વખતે ઉક્તા તંત્રની જ એક શાખાના સભ્યો લેખવામાં આવે છે. આવાં સભ્યો વધારે પ્રમાણમાં તો પરંતંર દેશોમાં જ પથરાય છે ને પ્રજામાં વિશ્વાસ જમાવવાને તેઓ લુહાં લુહાં મિત્રરાષ્ટ્રો તરફથી ટોળાબંધ બનરી પડે છે. તેમાં મિશનરીઓ તે તે પ્રજાના મૂળ ધર્મોની હતિઓ શોધી, તેનો કુટિલ સ્વરૂપમાં અચાર કરી પ્રજાને પોતાના ધર્મ તરફ આકર્ષે છે અને એ રીતે તે દેશની પ્રજાને પોતાના દેશ સાથે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની નહારે ને લોખંડી સાંકળે બાંધી દઇ પ્રજાની મૂળ સંસ્કૃતિને નષ્ટ કરી નાંખે છે. ને વિદ્વાનો સંશોધન

અને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કંઈક એવા ખીજ રાપતા જાય છે કે જે પ્રગતે માટે કુસંપના માર્ગને મોકળો બનાવે, કેટલીક વખતે આવા વિદ્વાનો પરદેશી લશ્કરોને મૂળ પ્રદેશના નકશા પણ મેળવી આવે છે. કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખીને રજપૂત, મરાઠા ને મુસલમાનોને કુસંપનાં કારણો આપ્યાં એટલું જ નહિ પણ રજપૂતાનાની ભૌગોલિક સ્થિતિના સાચા નકશા પણ બ્રિટિશ સૈન્યને તેણે જ પૂરા પાડેલા. હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાં એવા કોઇક ને કોઇક મિશનરીએ કે વિદ્વાને કુસંપ, સંસ્કારબ્રષ્ટતા, ઇતિહાસવિકૃતિ કે ધર્મપરિવર્તનનાં ખીજ રાપી દીધાં છે ને તે તે પ્રાન્તની સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક ને પ્રમુખીય સ્થિતિથી પોતાના દેશના આધિકારીઓને વાકેફ બનાવ્યા છે. આ કાર્યકરો સીધા જાસૂસો ન હતાં તેમનાં કાર્યોનું પરિણામ કેટલીક વખતે એવું લાયકર હોય છે કે તેમનો સમાવેશ પ્રાયઃ એ વિભાગમાં જ કરવામાં આવે છે.

જાસૂસતંત્રમાં એક કુટિલ શાખા પણ હોય છે. આ શાખાનું કામ પોતે લાલચુ કે કૂટી જવાની તૈયારીમાં હોવાનો ઢોંગ કરી દુશ્મનને પોતાના દેશ કે પક્ષ વિષે તદ્દન અવળી જ માહિતી આપવાનું હોય છે. દુશ્મન એ માહિતીથી દોરવાઈને સીધો કાળના જડખામાં જ જઈ ઝડપાય છે. દક્ષિણ હિંદના ચૌલુક્યોએ આ નીતિની મદદથી જ આરબ-આફ્રિકાનુકારોને સમુદ્રનાં જોડાં જળમાં ધકેલી દીધા હતા. આ ઉપરાંત દુશ્મનપક્ષનાં સાધનોને નિરુપયોગી બનાવવાનું કે તેમના લશ્કરમાં બેદિલી ફેલાવવાનું ને સમર્થ દુશ્મનોને કે પરદેશી સરકારોના સંરક્ષણમાં રહેલા વૈરીઓને ગમે તેવા કુટિલ ઉપાયે પણ ઠેકાણે પાડવાનું કામ આ શાખાને હસ્તક રહે છે. અભિમન્યુને દુશ્મન માનતા શ્રીકૃષ્ણે ઉદરડી બનીને પણ તેની અમર રાખી કરડી ખાધેલી. હીટલરના વિરૂદ્ધ પુસ્તક લખનાર અમેરિકન લેખકને આ વિભાગના જર્મન જાસૂસોએ અમેરિકન હદમાં પણ સખત સગ કરેલી. 'નાઝી સ્પાય' નામની ફોલ્મ ત્યાંત્યાં ગઈ છે ત્યાંત્યાં એવા જાસૂસોએ કંઈકને કંઈક તોફાન મચાવ્યું જ છે.

જાસૂસીતંત્રની આ વિધવિધ શાખાઓ ઉપરાંત એક અમશાખા એવી પણ હોય છે કે જે વધુમાં વધુ વિશ્વાસપાત્ર હોય. આ શાખાના કાર્યકરો ખીજ શાખાના જાસૂસો તેમને સોંપવામાં આવેલી કામગીરી વફાદારીપૂર્વક બજાવે છે કે કેમ તે પર દેખરેખ રાખે છે ને જ જાસૂસો સિધા જળાય તેમને શિક્ષા કરવાનું ને મુશ્કેલીના પ્રસંગે પોતાનો બેદ ખોલવા તૈયાર થનારા કે દોહી નીવડે તેવાઓને યમસદન પહોંચાડવાનું કામ પણ તેમને જ હસ્તક રહે છે.

જાસૂસીકળાના ઉપરોક્ત માર્ગો સ્વયં જાસૂસીના છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે ખિનજાસૂસને જાસૂસ ઠેરવતા અવળા ઉપાયે પણ સ્વાર્થ સાધી લેવાય છે. એ વિભાગમાં જો કોઈ માનવી સ્વપક્ષને દોહી નીવડીને પરપક્ષમાં જળી ગયો હોય તો તેના વિષે પરપક્ષ ઉપર ગમે તે ઉપાયે પણ એવી છાપ પાડવાની હોય છે કે એ માણસ સ્વપક્ષનો દોહી નહિ, પણ જાસૂસ છે. ઔરંગઝેબનો પુત્ર અકબર ત્યારે પિતાને તણી રજપૂતપક્ષમાં જઈ બળેલો ત્યારે ઔરંગઝેબે તે પુત્રને શુભ સૂચનાઓ આપેતા એક પત્ર લખીને તે પત્ર યુક્તિપૂર્વક રજપૂતોના હાથમાં જવા દીધેલો ને રજપૂતો ખિચારા અકબરને ખરેખરો જાસૂસ માની બેઠેલા. આ ઉપરાંત ત્યારે જુદાજુદા દુશ્મનપક્ષો એકત્ર થઈ ગયા હોય ત્યારે તેમાંના કેટલાક પક્ષો તો પોતાની સાથે મળેલા જ છે પણ તેઓ ખીજ પક્ષોને પોતાની જાગમાં ફસાવવાને જ તેમની સાથે બળ્યા છે એવી તે ખીજ પક્ષો ઉપર છાપ પાડવાની હોય છે. અવંતીપર્તિ ચંડે ત્યારે

પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યો સાથે મગધ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે મગધના મહામંત્રી અભયકુમારે તેના પર એવી છાપ પાડેલી કે એ સામંત રાજ્યો તો ફૂટી ગયેલા છે અને ચંડને અભયકુમારના હાથમાં સોંપી દેવાના છે. એ છાપ એવી સચોટ નીવડી કે ચંડ રાતોરાત ભાગી છૂટ્યો. અનેક રાજ્યોની મદદ સાથે યુદ્ધ માટે સજ્જ બનતા મગધકેતુ પર ચાલુક્યે તેના મદદનીશ રાજ્યો પોતાના નસસ હોવા વિષે એવી સચોટ છાપ પાડેલી કે મલ્યકેતુએ તે બધાનો વધ કરાવી નાંખ્યો અને તે પોતે પણ ચાલુક્યની બળમાં ફસાઈ ગયા.

આ રીતે નસસીતંત્રના અનેક વિભાગો છે. પણ કેટલીક વખતે સગવડોને ખાતર એકજ વ્યક્તિને જે-તે વિભાગનું કામ સોંપાય છે, તો ઘણી વખતે આ વિભાગોના પણ પેટાવિભાગો પાડી જુદી જુદી વ્યક્તિઓને તે તે પેટાવિભાગની જવાબદારી સોંપાય છે.

નસસીબળ પાંચરવામાં જેમ પોતાનાં માણસોને કેળવીને ચોગ્ય કામગીરીઓ સોંપાય છે તેમ જ્યાં પોતાનાં માણસોની કુશળતા કોઈ પણ રીતે ફાવી ન શકે ત્યાં ખની શકે તો પરદેશી કે દુશ્મનપક્ષનાં માણસોને પણ લાલચથી વશ કરાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણા જૂનાં કાળથી ચાલી આવી છે. પૃથ્વીરાજ કે રાખેંગાર જેવા અનેક સમર્થ રાજવીઓનું પતન દુશ્મનોની એવી બીપણ નસસગીરીને જ આભારી છે.

હિંદમાં નસસીકળાનું મહત્ત્વ પહેલેથી જ અંકાતું આવ્યું છે. ચારૈઃપદ્યન્તિ રાજાનઃ એ હિંદી રાજનીતિનું એક મૂત્ર જ બની ગયું છે. છતાં અહીં એ કળાનો ઉપયોગ મોટે ભાગે પ્રેમના શ્રેયમાં જ થતો આવ્યો છે. જ્યારે અર્વાચીન નસસતંત્ર જગત પર નાશનાં પૂર નહોતરી રહ્યું છે. વર્તમાન યુગની શત્રો બનાવનારી પેઢીઓ ઘણી વખતે એવા નસસી પણ રોકે છે કે જે જગત પરથી યુદ્ધનો દાવાનળ કોઈ કાળે ઓસાવાવા જ ન દે.

આ તો રાજનીતિની અંદર સમાવેશ પામતા નસસવર્ગની વાત. પણ એ ઉપરાંત એકમેકના જીવન પર યુક્ત દેખરેખ રાખવી, નવા નોકરોને ચકાસી જેવા વગેરે ખાનગી વ્યવહારો પણ નસસીકળાનાં જ અંગ છે.

રાજકીય ક્ષેત્રની નસસગીરી એ કેવળ યુક્ત માદિતીશાખા નથી પણ તે એક બાવરિયત તંત્ર છે. તેમાં કામ કરી શકે તેવાં માણસોને ખાસ વીણી કાઢવામાં આવે છે અને તેમને વિધવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે. કષ્ટ રીતે માદિતી એકત્ર કરવી; ગમે તેવાં ગંભીર સંયોગોમાં પણ મૌન અને નિર્દોષભાવ શી રીતે બળવી રાખવાં; સ્વદેશ, મિત્રદેશ કે દુશ્મન દેશમાં નસસી કરતાં, ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપમાં, કેવી ઓકસાઈ ને સંભાળ રાખવાં; પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પાસેની સામગ્રીનો શી રીતે નાશ કરવો; મળેલી માહિતીને કાંઈ પણ જાતની શંકા જનમાયા વગર જ પોતાના આગેવાનો પ્રતિ શી રીતે અને ક્યાં સાંધનોથી રવાના કરવી વગેરે વિષયોનું નસસીશાસ્ત્ર હોય છે અને તૈયાર થતા નસસોને તે શીખવવામાં આવે છે.

અર્વાચીન જગતમાં જર્મન નસસીખાતું સૌથી વધારે બળવાન ગણાય છે. તે 'ગેસ્ટાપો'ના નામે ઓળખાય છે ને તેનો વડો હર હોમલર ત્રીસ વર્ષની વયનો એક મદરવાઈથી યુવાન છે. આ ખાતામાં લાખો માણસો કામ કરે છે. અને કુરસાદના સમયે કામ કરનારાઓને પણ માદિતીના પ્રમાણમાં વેતન અપાય છે. જર્મનીમાંથી વિરોધી તત્ત્વોને જેપેડો નાંખવામાં આ ખાતાએ મદદનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ ખાતાની વિધવિધ શાખાઓ જગતભરમાં પથરાઈ ચૂકેલી છે અને યુષ્તમાં યુષ્ત માદિતીઓ પણ તે સ્ખંભાત્રમાં મેળવી લે છે. કેટલીક વખતે પરદેશી વિરોધીઓને પણ આ ખાતાના કડક હાથનો સ્વાદ ચાખવો પડે છે. ચાલુ યુદ્ધમાં આ ખાતું 'પાંચમી કતાર'ના નામે નામચીન બન્યું છે.

આવા જનસૌને શિક્ષણ આપવાને બાઈટી પાસે લુબેકમાં એક બધ્ધ મધ્યસ્થ શાળા છે. તેની દેખરેખ નીચે બીજી પણ સંખ્યાબંધ શાળાઓ ચાલે છે. આ શાળાઓમાં આંગ-જાની છાત્રો ને હસ્તાક્ષર શી રીતે ઉઠેલવાં, ગુપ્ત ને નાના કેમેરાથી પળમાત્રમાં ફેટાઓ શી રીતે ઝડપી લેવા, સાંકેતિક ભાષાઓ કઈ રીતે ઉઠેલવી, ગુપ્ત માહિતીઓ રવાના કરવાને કેવા કેવા અણુધાર્યા માર્ગો લેવા, બ્લ્યુપ્રિન્ટ-પદ્ધતિથી ગમે તેવા દસ્તાવેજોની નકલ ઝડપથી શી રીતે તૈયાર કરી લેવી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન અપાય છે. આ રીતે તૈયાર થતા જનસૌને ક્રમસર જવાબદારીભર્યા કામો સોંપાય છે. જગતભરમાં પથરાયેલ વળેલા એવા જવાબદાર જનસૌને સાધન-સામગ્રી પણ એટલા જ વિપુલ પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે. એવાં સાધનોની મદદથી હજારો માઈલ દૂર બેઠેલા જનસૌને બે પળમાં જ પોતાનો સંદેશો પોતાની સરકારના વડા મથકે પહોંચાડી શકે છે.

પણ આજે સુદસામગ્રી જેમ બેદાશ બની છે, તેમ આ જનસૌતંત્ર પણ બેદાશ બન્યું છે. એને જે તરત મર્યાદિત બનાવવામાં નહિ આવે તો જગત પરથી આક્રમક ઓળા માર્ગ પણ કાળે દૂર નહિ હડી શકે.

રહસ્યમયી સુન્દરી !

“ નૌતેમ ”

[પૃષ્ઠી]

રહસ્યમયી સુન્દરી ! સુભગ સદિના સજની
સુપ્રયુ' રજની નામ આદિ મનુજે પહેલું, તથે
અબલુ લયથી-અરે લયની કદપના માત્રથી-
હશે હૃદય કેલું એનું ફફડી જીકયું પામરું ?
પરંતુ સહુ સાંધ્ય-રંગ-સુખમા મર્ધ ઓસરી
અને અનુપમા ! તું જ્યાં ગગન પ્રાંગણે જિતરી,
સર્વા નયનથી હશે પડળ સર્વ ત્યાં આકુડાં
અનંત વિલસંત કોટિ નવ જ્યોતિના દર્શને !
અરે પ્રથમ માનવે શું સુપનેય કલ્પ્યું હશે:
મહા પરમ તેજરાશિ સમ ઓપતા સૂર્યમાં
છલોછલ ભર્યા પડયા તિમિર પુજ આવા જ્યહો
અજોચર સદા રહે સુભગ સદિ આ તેજની !
છતાં મનુજ આમ શીદ ફફડી રહે મોતથી ?
ઠગારું રવિતેજ તો નવ ઠગારી શું જિન્દગી !*

૯૪

પ્રતિકાવ્યો

“નૌતમ”

પ્રકાર:—

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યના નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) શબ્દાનુકરણ. (૨) અર્થાનુકરણ (૩) બાહ્ય સ્વરૂપાનુકરણ (form) આ બેદો સ્પષ્ટ છે, અને કેવળ વિવેચનાનો સંગઠ્ય ખાતર પાડવામાં આવ્યા હશે, કેમકે આમાંના બે, ને ક્યારેક તો, ત્રણે પ્રકારોનું સુભગ મંથોજન પણ એક જ પ્રતિકાવ્યમાં મળી રહે છે.

કેટલાક કવિઓને કવિતામાં અમુક શબ્દો ખાસ પ્રિય થઈ પડ્યા હોય છે અને જ્યાં ત્યાં એમના એ લાડકા શબ્દો જાણે અજાણ્યે વાપરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે; દા. ત. શ્રી. નરસિંહરાવને ‘દિવ્ય,’ લલિતજીને ‘લગીર,’ ન્હાનાલાલને ‘રસ’ ને ‘બહા,’ રત્નેદરશિખને ‘નીરવ.’ કેટલાક કવિઓને કવિતામાં પાદપૂરણાર્થ ‘જ’ કે ‘ને’ નો હદ બહારનો ઉપયોગ કરવાનો, તો કોઈ ‘પતીલ’ જેવાને વળી ખાસ અપરિચિત શબ્દો વાપરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે. કોઈ કવિસંપ્રદાયમાં અમુક જ ‘હદ’ દા. ત. પૃથ્વી, કે અમુક જ કાવ્યપ્રકાર દા. ત. સોનેટ, જ્યાં ને ત્યાં વાપરવાની ‘ફેશન’ પડી ગઈ હોય છે. આ અને આવા અનેક સ્વભાવવિશેષો જરા અતિશયોક્તિભર્યો ઉપયોગ કરી એ તરફ પ્રતિકાવ્યકાર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કવિની કૃતિઓના ગાઢ પરિચય અને જોડા પરિશીલન વિના એના આવા શબ્દવિશેષ કે અર્થવિશેષ તરફ મહેજે આપણું ધ્યાન નથી ખેંચાતું. શ્રી. ખગરદારના અનેક પ્રતિકાવ્યોમાંથી આના દૃષ્ટાંતો ટાકી ચકાવ, પરંતુ લખાણુ ભયે આપણે અહીં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના ‘આરોહણુ’નું એમણે કરેલું ‘અવરોહણુ’^૧ જ તપાસીશું.

“બહુ શ્રમ થકી જ પૃથ્વીતલના જ ખાડા પૂર્યા.”

આ પંક્તિમાં એ વિધાન પ્રત્યક્ષપણે બતાવવા તે ‘પૃથ્વી’માંના ખાડા પૂરવા બળે વાર ખાસ ‘જ’ વાપર્યા છે. એજ રીતે મૂળમાંના ‘પ્રતિ-હ-આસ’ નો ઉપહાસ કરવા એમણે ‘ઉપ-હ-આમ’ શબ્દ વાપરી નીચે દીપ કરી: “ત્હમારે એમ નહીં સમજવું કે, પૃથ્વીમાં પ્રતિહાસ બરેબર મમાઈ ચક્રો ન હતો તેથી પૃથ્વીનો ખાડો પૂરવા મેં “પ્રતિ-હ-આસ” એમ બહુરપત્તિમય શબ્દને લખીને હાંક્યું!” વળી શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના એક કાવ્યમાં “બનો વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રોત હિર પડ આ ” આવું પૃથ્વી (?) નું એક ચરણ છે એનો જરા રમજ અને અતિશયોક્તિભર્યો પડથો: “અરે મળડ મળડ મળડ મળડતો પડથો પંડ ક્યાં?” “આ અવરોહણુમાં આલતાં મળડી જવાયું છે ને પૃથ્વી મરી ગઇ છે. એ નથી રહી અક્ષરમેળ, નથી રહી માત્રામેળ કે નથી રહી પદ્યખમેલ! એ તો હવે ભાગના ડબ્બા પસાડું રહી ગયું યડસતું ગાડું! બિચારો ગુર્જરી તે બીજું શું કરે? ન અન્યથા.” આપણને થી. બળવંતરાયની કવિતાનો રસ પૂરેપૂરો માણવા જેમ એમણે આપેલાં દીપ્પણ વાંચ્યાં

આવશ્યક છે તેમ, આ પ્રતિકાબ્ધમાં પણ એ ટીપ્પણ ન વાંચીએ તો એની પોણી ખૂબી મારી જાય! પ્રતિકાબ્ધ સમજવા અને માણવાને પણ ‘અધિકાર’ નેમ્નએ ‘અધિકાર’!

પ્રતિકાબ્ધમાં ઘણીએ વાર મૂળ કાવ્યના શબ્દો લગભગ જેમના તેમજ રહેતા હઈ, એકાદ બે ફેરફારથી મૂળ કરતાં ખૂબ જ ભિન્ન અર્થ અને ભાવ ઉપજાવવામાં આવે છે. ‘ફાઈનો લાડકવાયો’ ‘કામખાણ વાગ્યા હોય તે જાણે’ જેવાં પ્રતિકાબ્ધો તો છે જ પણ એ બધામાં ‘જે ગમે જગતચુરુદેવ જગદીશને’ એ પ્રખ્યાત લગન-પરબાતિયામાં—

“જે ગમે જગતચુરુ દેવ છંડસાંડને
તે તણા ખરખરો ફાંક કરે,
હિંદનો ચિંતયો અર્થ કઈ નવ સરે,
હરે એક દોગ ધરે!”

આમ બે શબ્દો ફેરવી સુંદર પ્રતિકાબ્ધ બનાવવાના દાખલા આપણે ત્યાં બહુ જૂજ છે.

‘Regents Park’ ની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા થઈ ત્યારે Pope ની

“Here shall the spring her earliest sweets bestow,

Here the first roses of the year blow.”

આ પંક્તિઓમાં “Sweets” ને ઠેકાણે ‘Coughs’ અને ‘Roses’ ને ઠેકાણે ‘Noses’ મૂકી Katharine Fanshaweએ ત્યાં એકાં થયેલા શ્રોતાજનોને ખૂબ હસાવ્યા હતા.

શબ્દો અને શૈલીનો આબાદ પ્રતિધોષ પાડતાં પ્રતિકાબ્ધો આપણે ત્યાં અનેક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. કવિ મોટાલાલનું ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેવેનું “કાઈ કહેશે એ કાણુ હતી?” શ્રી. જૂનાઘંઠર દોશીનું ‘દોઢિયાં વિના’ આવાં કાવ્યોનાં સુંદર ઉદાહરણો છે. શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાનું ‘દેડકાંતી પાંચશેરી’ વાંચી શ્રી. બળવંતરાય કાકારે જે જવાબ વાળ્યો હતો એનું શ્રી. વલ્લભરાયે કરેલું પ્રતિવાક્ય શૈલી, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રણેયનો આબાદ પાઘો પાડે છે:

“અગણિત કળાસો, બ્રહ્મ પ્રાસનુપ્રાસો,
કવન અતિ અરિષ્ટાચેક્ષિત, દિલ્હટ આસો;
ન દિસત કવિતામાં સ્પષ્ટ કે છંદ કાવર
હદ હદ રચના પે ફેરવે બ્રાત, કાવર.”

કેટલીક વાર એવું એ બને છે કે પ્રતિકાબ્ધ મૌલિક સર્જન જેટલું જ મનોરમ અને મનોરંજક ઊતરી આવે છે. મૂળ કાવ્ય સુપ્રસિદ્ધ ન હોય, વાચકને એ મૂળ કાવ્યનો જરા સરખો પરિચય ન હોય, છતાં આવાં પ્રતિકાબ્ધો માણવામાં વાંધો આવતો નથી; એક સ્વતંત્ર કાવ્યની જેમ એ પણ રસપૂર્વક વાંચી શકાય છે. ‘રામરાટી’ માં પ્રગટ થયેલાં શ્રી. નટવર પ્ર. જુથનાં ‘શાંત સુષ્પ શિક્ષક’ અને ‘વિકરાળ કુદ્ધ શિક્ષક’ આના અચ્છા નમૂના છે.

એક નવીન પ્રતિકાબ્ધ પ્રકાર પણ અહીં જ ગણાવી લઉં. મૂળ કાવ્યનાં ‘પરિકાસમય અનુકરણ’ માં જવાબરૂપ આવાં પ્રતિકાબ્ધો આપણે ત્યાં બહુ જૂજ છે છતાં, ‘એક જ દે બીનમારી’ અને “જુડું રે ઘડું” ના જવાબરૂપે લખાએલાં ને ‘રામરાટી’ માં પ્રગટ

ધયેલાં, બે પ્રતિકાઓ વાંચી જતાં આવાં પ્રતિકાઓની મહત્તાનો કંઈક ખ્યાલ જરૂર મળી રહેશે. અહીં એમાંનું “ મીરાંને આશ્વાસન ” આખુંય જિતાર્યું છે:

“ જૂનું છે યયું દેવળ જૂનું છે યયું,
એમાં થઇ શું અણુ ? દેવળ જૂનું.
દાતો પડીયા ને તારા
દાતના ડોકટર સારા,
શેરી-ગલીયુંમા એની ફકાનું થીયું—દેવળ
ઠાઠી ગયો હસલો ને
પાળો બીજો લેને તો,
અથવા પિંજર બીજને દઇ દે, યયું—દેવળ
પ્રેમનો ખ્યાલો ના કિન્તુ
આહનો ખ્યાલો પી ડું
નટવર નાગર કે’ તારુ ફૂંખ તો ગયું—દેવળ ”

વળી, પ્રતિકાવ્યમાં મૂળ કાવ્ય કે કવિનો પરિહાસ જ હોવો જોઈએ એવું પણ કંઈ નથી. ઘણી વાર તો અમુક વ્યક્તિ કે સમાજ આખાનો પરિહાસ કરવા માટે કાષ્ઠામણીતા કાવ્યનું ઓઠું લેવામાં આવે છે. પોતાના વિષયને ઝરોળર અનુરૂપ થઇ પડે એવા મૂળ કાવ્યની પસંદગીમાં જ પ્રતિકાવ્યકારની અડધી સફળતા સમાએલી છે. “ વાણિયા તજી દેને તકરાર ” “ જૂડો બેડો ” (ગુજરાતી મામાદિકમા) કે “ જ્યોતીન્દ્રનું અપોરિયું ” (માધુરીમાં) આમાં વ્યક્તિ પર કટાક્ષ છે; “ કામખાણુ વાઘ્યાં હોય તે જાણે ” “ અપિલ બ્રહ્માંડમાં એક ઇંગ્લેન્ડ તું ” જેવામાં સમાજનાં અમુક અંગો પર !

“ Ridicule is society's most effective means of curing inelasticity. It explodes the pompos, corrects the well meaning eccentric, cools the fanatical, and prevents the incompetent from achieving success. Truth will prevail over it, falsehood will cower under it. ” આમ જ્યારે શામ, દામ, દડ, બેદની કાંઈ કારી ન ફાવે, જ્યારે સાહિત્યના બીજા પ્રકારોના ફાય હેરા પડે, ત્યારે ઘણીવાર પ્રતિકાવ્યો ને ઉપદાસકાવ્યો આપણી કુમકે ધાઇ આવે છે.

કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલે પણ પોતાના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રમંગે મહેરમાં કબૂદયું નોંડું કે એમની “ ડોલન સૈલી ” ની સૌથી વધુ સચોટ ટીકા કવિ મોટાલાલની હતી ?

ઉપસંહાર:—

પ્રતિકાવ્ય એ “ પરિહાસમય અનુકરણ ” હોઈ એમાં હાસ્યતત્ત્વ હોવું આવશ્યક છે એ ખરું પણ મારા આ વિધાનમાંથી કોઈ ને એવો અર્થ કાઢે કે પ્રતિકાવ્યમાં કાવ્યકલા અને ચિદ્રતાના સૌ સિદ્ધાંતો નેવે મૂકી ગમે તેમ તાણી તૂટીનેય હાસ્ય (અલબત્ત, આ હાસ્ય પણ એ મહાનુભાવની હાસ્યરમની અપૂર્વ વિભાવના પ્રમાણેનું જ હોવાનું !) લાવવામાં જ પ્રતિકાવ્યની કલાનાં સૌ રહસ્યોનો સાર આવી ગય છે, તો એવાની તર્કબુદ્ધિ માટે મારે તો એની દયાજ ખાવી રહી. બીજું થાય પણ શું ?

“ હાસ્યરમનાં ભયરયાનો એ સર્વ પ્રતિકાવ્યોનાં ભયરયાન છે ” એ વાત ભણી આંખ આઠા કાન કરનાર પ્રતિકાવ્યકારો (1)ની કૃતિ ન તો ‘ પ્રતિ ’ રહે છે ન ‘ કાવ્ય ’ ! કેવળ

‘જેયગાળાગાળી’ ફટાણા બની જઈ એ એમની હીન અને વિકૃત મનોદશાનાં સૂચક અને આપણા સાહિત્યનું કલંક બની રહે છે. પોતાને શિષ્ટ સાહિત્યના રસિયા માનતા ને મનાવવા મથતા આપણા બેજવાબદાર તંત્રી મહારાજો અને લેખક મહારાજો ને આટલું સમજતા હોયને.....

છેલ્લાં બે અઢી વર્ષમાં આપણે ત્યાં ‘પ્રતિકાવ્યો’ નો સારો એવો ફાલ લીધો છે. અલબત્ત, પ્રતિકાવ્યને નામે જે કંઈ પ્રગટ થયું છે એ સઘળું જ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું પ્રતિકાવ્ય સાહિત્ય છે એમ કહેવાનો મારો દાવો નથી; એમાંનું કેટલુંક તો પ્રતિકાવ્ય નામનેય લખવે એવું છે એ પણ મારા ધ્યાન બહાર નથી. અને છતાં છેલ્લાં દોઢ બે વર્ષમાં જે કંઈ થોડાં સુંદર પ્રતિકાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયાં છે એ ભોતાં એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે મોડું મોડું આપણે ત્યાં ‘પ્રતિકાવ્ય’નું મહત્ત્વ સ્વીકારવા મંડ્યું છે ખરું.

હજી આપણે ત્યાં કેટલાક એવા લોકો પણ પડ્યા છે ખરા જેઓ ‘પ્રતિકાવ્ય’નું નામ પડતાં જ નાકતું ટીચું ચડાવી કહેશે ‘હૂં હૂં “અપરસ રચના”એ માત્ર રાચે કપાતર.”’ એમની આ સૂઝ સાવ અસ્થાને છે એમ તો આપણાથી નહિ કહી શકાય. આપણાં શિષ્ટ સાહિત્યનાં ગણ્યતાં સામયિક-પત્રોમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક ‘પ્રતિકાવ્ય’ ના ઉત્તરમણા નામ હેઠળ ‘જેય ગાળાગાળી’ અને ફટાણા કહી શકાય એવું સાહિત્ય (૧) પણ પ્રગટ ચાલે છે. ખરું, અને એવાં ‘પ્રતિકાવ્યો’ મટે એમની સૂઝ બ્યાજબી પણ છે. પણ આટલા પરથી ‘પ્રતિકાવ્ય’ નામે ‘અપરસરચના’ એમ માની બેસવું ઠીક ન કહેવાય.

અને ધણીવાર તો કહવું પણ સાચું કહેતાં પ્રતિકાવ્યોની જ એમને સૂઝ હોય છે, કેમકે એમને સત્ય નથી ગમતું. ‘બુશામત’ અને “હાજી હા” ગમે છે. એમની પોલ ઉધાડી પાડનાર, એમના દોષ બતાવનાર શુભાશયી પ્રતિકાવ્યોમાં એમને “અપરસ રચના” ની ગંધ આવે છે. આવા સુગાળવાઓને તો એકજ જવાબ આપી શકાય. જગન્નિખ્યાત નોટચકાર G. B. Shaw એ પોતાના Complete Plays (Vol. I) માં પ્રસ્તાવનારૂપે આપેલી ‘Warning.’

“If I make you laugh at yourself, remember that my buisness as a classic writer of comedies is “to chesten morals with ridicule,” and if I sometimes make you feel like a fool, remember that I have by the same action cured your folly, just as the dentist cures your tootheche by pulling out your tooth. And I never do it without giving you plenty of laughing gas.”

● આ નિબંધ તૈયાર કરવામાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો અને લેખોની મદદ લીધી છે:

- (1) Parody-by Cristopher Stone. (2) Encyclopedia Britannica. (3) Twentieth Century Literature-A. C. Ward. (4) A Century of Parody and Imitation. (૫) પેરડી-વાદમયાલીલ એક પ્રકાર-નિરંતર સી. ઇ. (૬) હાસ્ય મંદિર-મણુભાઈ ત્રિલોક. (૭) અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો-શ્રી. રા. વિ. પાઠક. (૮) પ્રતિકાવ્ય-શ્રી કાળીદાસ રોલત. (જર્મિના કાવ્યાંક બીજમાંથી).

યુદ્ધના અગ્રણીઓ

નરસિંહ

અર્ચીલ—

‘ખૂન, મજૂરી, આંસુ ને પસીના સિવાય આજે ખીજો એક માર્ગ નથી’—એવા શબ્દો સાંચે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સુકાન સંભાળી લેનાર મી. વીન્સ્ટન ચર્ચીલ આજે જગતની આંખો આકર્ષી રહેલ છે. તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્થાન ને ન્યોતિર્ધર છે; જગતના ગમે તેવા ભોગે પણ તે એક બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું જ હિત ચાહે છે છતાં તેનામાં કેટલાંક વીરોચિત લક્ષણો છે. તેણે કપરામાં કપરા મંથોગોમાં, જગતનો વધુમાં વધુ નેખમદારીભર્યો હોદ્દો સ્વીકારવાનું સાહસ કર્યું છે. તેનું એ સાહસ દુશ્મનોની પણ પ્રશંસા માગી લે છે અને તેના જીવનમાં વિશેષ ઊંડા ઊતરવાની પ્રેરણા જગવે છે.

જગતમાં સામાન્ય ને ખોકલુ માનવો તો ધણીય વસે છે. પણ વિજયની વરમાળ હમેશાં યુદ્ધપ્રેમી ને પ્રતિભાશીલ માનવોના કંકમાં પરાવાતી આવી છે. શાહીવાહન નાનપણમાં રમકડાંના લંકરથી યુદ્ધ ખેલતો ને મોટપણમાં તે દક્ષિણ-દિશનો સમ્રાટ બન્યો. નેપોલિયન નાનપણમાં ખરફના ગોળા બનાવી લડાઈ કરતો ને મોટપણે તે ફ્રાન્સનો શહેનશાહ થયો. એ જ રીતે મી. વીન્સ્ટન ચર્ચીલ નાનપણમાં રમકડાંના સૈન્યથી સંપ્રામ ખેલતો ને આજે તે જગતની મોટામાં મોટી શહેનશાહતના મહામંત્રીપદે પહોંચ્યો છે.

યુદ્ધ એ મી. ચર્ચીલનો જીવનધર્મ છે. એક હાથમાં કલમ ને બીજા હાથમાં તલવાર લઈ તેણે અનેક યુદ્ધ હીપાબ્યાં છે. કલમથી તે યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખતો, તલવારથી તે યુદ્ધ ખેલતો.

ઇંગ્લાંડ નો અદારમી સદીના નવમા દશકાનું ફ્રાન્સ હોત, વીસમી સદીના બીજા દશકાનું ઈટલી હોત કે એજ સદીના ત્રીજા-ચોથા દશકાનું જર્મની હોત તો મી. ચર્ચીલ સહેજે નેપોલિયન, મુસોલિની કે હીટલરની કાર્તિને પહોંચી શકત. પણ ઇંગ્લાંડના સુબ્ધ વચિત રાજતંત્રમાં મી. ચર્ચીલને પોતાની પ્રજાતા દાખવવાના પ્રમંગ ધણા ઓછા સાંપડ્યા છે. અને ન્યાયે એવો પ્રમંગ તેને સાંપડ્યો છે ત્યારે તે ખૂબ મોડો સાંપડ્યો છે.

તે પ્રતિભાશીલ લેખક છે, કુનેદબાજ મત્રી છે, તેજસ્વી સૈનિક છે તે સમર્થ વક્તા છે. તેણે ‘રીવર વોર’ ને ‘માર્લેગરો’ જેવા ગ્રન્થો લખ્યા છે, રાજનીતિ ને સૈનિકધર્મ પર અખ્યાનંધ લેખો લખ્યા છે; તેણે વર્ષો સુધી ઇંગ્લાંડના રાજતંત્રના વિધવિધ ખાતાંઓમાં મંત્રીપદ ભોગવ્યું છે; સંખ્યાગંધ યુદ્ધોમાં તેણે સાચા સૈનિક ને સમર્થ સરદાર તરીકે નામનાં મેળવી છે. તે પોતાના તેજસ્વી વાણીપ્રવાહથી તેણે પ્રસંગે પ્રસંગે બ્રિટિશ પાક્ષિગેન્ટને ને પ્રખતે મોહમુગ્ધ કરી છે.

સન ૧૮૭૪માં તેનો જન્મ થયેલો હશે અને સેન્ડરર્ટમાં તેણે શિક્ષણ લીધું. વિદ્યાર્થી તરીકે તો તે ‘ઠાડ નિશાળિયો’ જ નીવડ્યો. પણ શિક્ષકોને પંજવવામાં કે કુક્તિથી આગળ ખાવવામાં તેણે આજુબાજુ કુશળતા દાખવવા માંડી. એક વખતે પરીક્ષામાં ન્યુઝીલેન્ડનો નકરો!

કવાનો હતો ત્યારે તેણે ન્યુઝીલેન્ડમાં બનેલી પોતાની ટોપીમાંથી તે દેશનો નકશો શોધી લીધો, તે પરથી કાપી કરી, પ્રથમ નંબર મેળવી લીધેલો. નાનપણમાંથીજ તેની લડાયકવૃત્તિ ધી ધીવારે તેને સુંદર લશ્કરી તાલીમ અપાવી.

૧૮૯૫માં તેને ક્યુબાના બળવામાં 'ટાઈમ્સ'ના બાતમીદાર તરીકે જવાની તક સાંપડી. પછી હિંદના સરહદી પ્રાંતો પરના યુદ્ધમાં તેણે તલવારની સાથેસાથ ક્લમ પણ ચલાવી. 'ડેલી ટેલીગ્રાફ' ને 'પાયોનિયર' જેવાં પત્રોને તેણે એ યુદ્ધનો રોમાંચક અહેવાલ પૂરો કરવા માંડ્યો. આગળ ઉપર ઈંગ્લેન્ડના સંગ્રામમાં તેને પાયલન ટુકડીના સરદારની પદવી મળી હતી તેણે પોતાનો મૂળ વ્યવસાય તો સાથેસાથ ચાલુ જ રાખ્યો.

૧૮૯૯માં તેણે પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવી પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી. તે પછી તે દક્ષિણ-આફ્રિકન યુદ્ધમાં 'મેર્નીંગ પોસ્ટ'ના બાતમીદાર તરીકે ગયો ને યુદ્ધમાં જોડાઈ તે કેટલાક પકડાયો ને મરતાં મરતાં સહજમાં બચી ગયો. પણ અંતે તે દ્વંદ્વમાં અંગ્રેજોને વિજય મળ્યો ને ચર્ચોલ સમર્થ લેફ્ટેનન્ટ તરીકેની કીર્તિ વરી ગયો.

સન ૧૯૦૦ માં તે કેન્ટર્બરી પક્ષ તરફથી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો. પણ કેટલાક લશ્કરી સ્વભાવને અંગે તેને સહચારીઓ સાથે ઘણી વખત તણુખા ઊડતા ને રિજામમાં તેને પસંની ફરિયાદો પણ કરવી પડતી. ૧૯૦૬માં તે લીબરલ પક્ષ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો ને તેને સંસ્થાનોના નાયબમંત્રી તરીકે સ્થાન મળ્યું. તેની એ રાફિર્દો દરમિયાન દક્ષિણ-આફ્રિકાને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ અપાવું ને લુઈસ બોયા નામે ચીલોના એક ખોતર મિત્ર તે સંસ્થાનનો પહેલો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો.

ચર્ચોલ બ્યારથી પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ્યો ત્યારથી જ તે જર્મનીના વધતા જતા લશ્કરી ભય પ્રત્યે હંમેશાં શંકાની નજરે જોતો આવ્યો છે. તે સંબંધમાં તેણે કેટલાક અમલદારો સાથે પણ લખેલા ને પારણામમાં તેને કેટલોક પ્રસંગે પોતાના જવાબદાર હોદ્દાઓ પણ ધરી દેવા પડ્યા છે. ૧૯૧૩માં તે બ્રિટીશ નૌકાબળનો મુખ્ય અમલદાર હતો ત્યારે પણ ને જર્મનીની હીલચાલ શંકા ભરી જણાવ્યો. સમય જતાં તેની એ શંકા સાચી નીવડી ન જતી પર ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તે પ્રસંગે ચર્ચોલની અગમચેતીભરી સચનાયી નો મિત્ર લુઈસ બોયા દક્ષિણ-આફ્રિકામાં યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ બેઠેલો ને યુદ્ધ ફાટી ઊઠતાંજ તેણે દક્ષિણ-આફ્રિકાનાં જર્મન સંસ્થાનો પર હુમલો કરી તે ચૂંટવી લીધાં.

અતઃ મહાયુદ્ધમાં ચર્ચોલે નૌકાબળના અમલદાર તરીકે ને તે પછી ફ્રેન્ચ સંગ્રામ મિ પર કેટલીક ટુકડીઓના સેનાપતિ તરીકે નામના કાઢી. વડાપ્રધાન મી. હોલ્ડ જોડેની એ સક્તિઓથી આકર્ષાઈ તેને લડાયક સાગમી પૂરી પાડનાર બાતાના પ્રધાનપદે મૂક્યો. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ સુધી તેણે યુદ્ધ ને વિમાન-બાતાના સેક્રેટરી તરીકે સફળ મગીરી બજાવો. ૧૯૨૨માં, મી. બાલ્ડીનના કેન્ટર્બરી પ્રધાનમંડળમાં, તેને નાણામંત્રીનું પદ મળ્યું પણ એ પદે નિષ્ફળ જવાથી તેણે ૧૯૩૧માં પ્રધાનમંડળમાંથી પોતાનું સ્થાન ચુકાવ્યું.

જર્મનીમાં હીટલરના ઉદય સાથે જ મી. ચર્ચોલે નાઝીઓની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વિશેષ ટકાભરી નજર દોડાવી. તેણે ઇંગ્લાંડના લશ્કરી બળની કચાસ વિષે પ્રધાનમંડળને વારંવાર ચેતવણીઓ આપ્યા કરી. પણ એ બહેરા કાન પર અથડાઈને પાછી ફરી ને હીટલર-મુસોલિનીની તેડી એક પછી એક નવા વિજયો વરતી જ ગઈ. છેવટે ઇંગ્લાંડને યુદ્ધમાં જીતવું પડ્યું ને તે માથે બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળને મી. ચર્ચોલની ચેતવણીઓની ખરી કિંમત સમજાણી.

ને એ કિંમત સમજતાં જ મી. ચર્ચોલનું માન વધવા માંડ્યું. તેને પ્રધાનમંડળમાં જવાબદારીભર્યું સ્થાન સોંપાયું. ઈંગ્લાંડના યશસ્વી નૌકાદળનો તે પ્રથમ મંત્રી નીમાયો ને ધીમે ધીમે તેના હાથમાં યુદ્ધવિષયક વધુને વધુ સત્તા મૂકાતી ચાલી. ને છેવટે એ બધી સત્તાઓ ઓછી હોય તેમ તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું મહામંત્રીપદ સોંપવામાં આવ્યું.

મુસોલિની—

‘અર્વાચીન જગતમાં મારા કરતાં મહાન ખીજું કોઈ નથી’-કંગાલ સ્થિતિ અને કુમારવયમાં આવી ભાવના સેવનાર માનવી કાં તો મૂર્ખ હોય નહિતર નરવીર હોય. મુસોલિની મૂર્ખ નથી એટલું તો આજે સૌ કોઈ કબૂલી શકે એમ છે. એટલે બાલપણથી જ પોતાની મહત્તા વિષે ઉપર પ્રમાણે અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા ધરાવનાર તે સાચો નરવીર ફરે છે.

તેણે દુઃખ સહ્યાં છે ને ફરતા અનુભવી છે. તેણે ન્યાય જોયો છે ને પ્રેમ અને દયાનું અમૃત ચાખ્યું છે. તે કંગાલ માનવોની વચ્ચે ફર્યો છે ને કાળી મજૂરીથી પીસાતાં માનવોના સાથી બન્યો છે. તેણે લોહી રેડાવ્યાં છે ને આત્માનો નાદ પણ સાંભળ્યો છે. તે લુહાર બન્યો છે, કડિયો બન્યો છે ને ભાગ્ય ખીલતાં રાજ્યોને પણ ચરણમાં નમાવ્યા છે. તેણે લાખોને કેદમાં મોકલ્યા છે તેમ જતે પણ કેદખાનાં અનુભવ્યાં છે. દીન-દુઃખીઓ માટે તેના આત્મા રડે છે તેમ પ્રસંગ આવતાં તે હજારોની કતલ કરાવી શકે છે. સૈન્યોથી વિધવિધ સત્તાઓની શુદ્ધામી અનુભવતા એક નાનકડા દેશને તે બળ્ય શહેનશાહતમાં પલટાવી રહ્યો છે. તે સ્વપ્નદષ્ટા છે ને રામન સામ્રાજ્યની પુનઃસ્થાપનાની તેને ધૂન લાગી છે. પાશ્વી પ્રજાઓને રંજાડવા છતાં પોતાના દેશમાં તો તેણે નીતિ, ન્યાય, શક્તિ, ઐશ્વર્ય ને ચારિત્રનાં મૂળ વિસ્તાર્યાં છે. કંગાલ લશ્કરી ટુકડીઓમાંથી તેણે અજન્મ સેના બીડી કરી છે. ને ઈટલીનો ખેતાજી પાદશાહ ને જગન ધ્રુવવનાર વીર છતાં પોતાને વિષે તે કહે છે: “હું તો કુદરતનું રમકડું છું. કોઈ અજન્મ પ્રેરણા મને દોરે છે ને તેનો ખેચાણો હું ખેંચાઉં છું.”

તેના સ્વભાવને અનેક લક્ષણો છે. તે કોંઈ બની શકે છે, મીઠા બની શકે છે, પ્રભુત્વશીલ પણ બની શકે છે. સાચી કે ખોટી રાજનીતિથી દોરવાઈ તેણે એખીસીનિયાને બેહાલ કરી નાંખ્યું પણ પોતાની પ્રજામાં તો તે ન્યાય ને નીતિ વિકસાવે છે. ઈટલીમાંથી કિંમતી ધડિયાળ ખરીદીને ઈંગ્લાંડ પહોંચેલી એક અંગ્રેજ રમણીને ન્યારે જણાવ્યું કે ધડિયાળ તો સામાન્ય કિંમતનું છે અને તેને ઠગવામાં આવી છે, ત્યારે તેણે મુસોલિની પર ઠપકાનો પત્ર લખતાં મુસોલિનીએ તરતજ તેને તેના પૈસા પાછા મોકલાવ્યા ને અપ્રમાણિકના આચરનાર વેપારીની દુકાન બંધ કરાવી નાંખી. ન્યારે એ વેપારી ઉક્ત રમણી પાસેથી માશીપત્ર લઈ આવ્યો ત્યારે જ તેની દુકાન પરનાં તાળાં ખૂલ્યાં.

તે સ્વાશ્રય, શ્રમ ને સહનશીલતાનો પક્ષપાતી છે. ઈટલીનો મહામંત્રી બન્યા પછી પણ કેટલીએ વખત પોતાની મોટરને અકસ્માત નડતાં કે એવા જ બીજા પ્રસંગોએ તેણે લુહારની દુકાને પહોંચી જતેજ ધમણ ફૂંકી કે લયોડા ઉપાડી, પોતાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી છે. હાય ધરેલાં ડામ તેણે ગમે તેવા સયોગોમાં પણ પાર ઉતાર્યા છે. એક પ્રસંગે પોતાના એક મિત્રની સ્મશાનયાત્રામાં ધોધમાર વરમાદ તૂટી પડતાં ન્યારે લાખો માણસોં તોળા પોકારી ગયેલાં ત્યારે તે, જીવીને અસ્વીકાર કરી, રસ્તામાં સવા કલાક સુધી પલંગનો બોમો રહેલો.

સંમર્થ પુરુષોને પોતાની વિશિષ્ટ ભીતિઓ હોય છે તેમ મુસોલિનીમાં પણ કેટલીક છે. સંગ્રામભૂમિ પર એક લાખ માણસ જેટલી શક્તિ ધરાવનાર નેપોલિયન બિલાડીથી ખૂબ જ ડરતો. તેમ જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોનો મિત્ર છતાં મુસોલિની હજી વહેમનું પૂતળું છે. તે જ્યોતિષ અને સ્વપ્નશાસ્ત્રનો પોતાને અભ્યાસી માને છે. માનવી પર ગ્રહોની અસર વિષે તેને ખૂબ જ શ્રદ્ધા છે. નાનપણમાં 'ડાકણમાશી' ના નામે ઓળખાતી સ્ત્રી સાથેના સંપર્કને લીધે તેના જીવનમાં એ વિષય લગભગ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે.

જર્મનીના ફ્યુદરર હીટલર અને તેની વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં સામ્ય છે. બંને રાષ્ટ્રીય સમાજવાદના સ્થાપક, અગ્રણી અને પૂજારી છે. પોતપોતાની - પ્રજાઓને મન બંને દેવનો અવતાર છે. બંને શાકાહારી છે ને એકમેકના ગાઢ મિત્રો છે. બંને લશ્કરને રાષ્ટ્રના પ્રાણરૂપ માને છે અને પોતાની એ માન્યતાને બંનેએ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. બંનેનો પ્રાણુ લેવાને અનેકવાર ઠાવત્રાં ઘડાયાં છે અને તે નિષ્ફળ ગયાં છે. બંનેએ શ્રમ અને ક્રાંતિયુત્તર અનુભવ્યાં છે ને આજે બંને પોતપોતાના દેશના સર્વસત્તાધીશ છે. બેમાંથી એક ન્યારે યુદ્ધમાં ઊતરે છે ત્યારે બીજો પાછળ રહીને તેને શાંતિની ઢાલ નીચે મદદ કરે છે. ને જરૂરી પ્રસંગે સંગ્રામને સન્નેડે શોભાવવાને પણ બંને સજ્જ રહે છે.

બેનીટો મુસોલિનીનો જન્મ ઈટલીના એક નાના ગામ ડોગિયામાં ૧૮૮૩ના જુલાઈની ૨૯ મી તારીખે થયેલો. તેનો પિતા અલેક્ઝાંડર હુહારનો ધંધો કરતો ને તેની માતા રોઝા માર્ક્ટ એક નાની શાળા ચલાવતી. તેના પિતાનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો. ન્યારે માતા શાંત પ્રકૃતિની, શ્રદ્ધાળુ, નીતિમાન ને પ્રભાવશીલ હતી. મુસોલિનીને પિતા પાસેથી વારસામાં જનૂન મળ્યું; માતા પાસેથી ન્યાય, નીતિ, ધર્મશ્રદ્ધા ને શિસ્તપાલનનાં સૂત્રો મળ્યાં. માતાની શાળામાં થોડોક સમય વીતાવ્યા પછી વધુ અભ્યાસ માટે મુસોલિનીને પાસેના શહેરમાં એક પાદરીની શાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. પણ ત્યાં પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો અસ્વીકાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે ઝગડવા માંડ્યો ને પરિણામે તેને કેટલીક શાળાઓ બદલાવવી પડી. છેવટે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકપદ માટેની પરીક્ષા પસાર કરી તે તેર રૂપિયાના પગારે એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો.

પણ તેના તેજસ્વી આત્માને શિક્ષક તરીકે શાળામાં પુરાર્થ રહેવું ન રુચ્યું. ને તે તે પદ છોડી જગતનો અનુભવ લેવાને સ્વીકૃત્તેન્ડ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેણે ક્રિસ્ટિયા ને હુહાર તરીકે કામ કરી વિશાળ જગતનો અનુભવ લીધો. મજૂરોની સાથે વસવાધો તે સમાજવાદ તરફ દબ્યો, ને સ્વદેશમાં પાછા ફરી તેણે છટાલિયન સમાજવાદીઓમાં આગેવાની પસંદ ભાગ લેવા માંડ્યો.

આ અરસામાં તેની માતા મરણ પામી. મુસોલિનીને અતીવ દુઃખ થયું પણ સમય જતાં પોતાની વ્યાપક ફરજો વિચારી તેણે પોતાના જ વિચારની ડોનારોશીલ નામે યુવતી સાથે લગ્ન કર્યા. તે પછી તે પચીસ રૂપિયાના પગારે સમાજવાદી મજૂરસંઘના સેક્રેટરી તરીકે નીભાયો ને તેણે તે પદે રહી શાંતિ ને સંતોષપૂર્વક વિકાસ સાધવા માંડ્યો. તેની શક્તિથી આકર્ષાયેલ સમાજવાદીઓએ તેને પોતાના એક સાપ્તાહિક પત્રનો અધિપતિ બનાવ્યો. મુસોલિનીએ તે પત્રમાં તીખા-તમતમતા લેખો લખી, મૂડીવાદીઓ પર પ્રદાર કરવા માંડ્યા. ને પરિણામમાં સરકારે તેના પર કામ ચલાવી તેને કેદમાં પૂર્યો. તેમ થતાં જ તે સમાજવાદીઓના આગેવાન તરીકે પેકાઈ ચૂક્યો.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તે ઑસ્ટ્રિયન આધિપત્ય નીચેના ટ્રેન્ટ શહેરમાં ગયો. ત્યાં ઇટાલિયન વસતી વિશેષ પ્રમાણમાં હતી અને તે ઑસ્ટ્રિયાની એડી નીચે ચગદાતી હતી. મુસોલિનીએ ત્યાં 'પોપોલો' પત્રના મદદનીશ અધિપતિ તરીકે સ્થાન મેળવી લઈ ઑસ્ટ્રિયન સરકાર વિરૂદ્ધ લેખો લખવા માંડ્યા ને તેને ઑસ્ટ્રિયામાંથી દેશનિકાંલ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે મિલાન આવ્યો ને સમાજવાદી પત્રનો અધિપતિ બન્યો. તેણે તેજસ્વી લેખોથી ઇટાલિયન પ્રજાને ઉશ્કેરવા માંડી ને તે યુવકવર્ગ ને મજૂરોનો પ્રાણ બની ગયો.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇટાલિયન સરકારની ઈચ્છા તટસ્થ રહેવાની હતી પણ મુસોલિનીએ પ્રજાને ઑસ્ટ્રિયા વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી તેનામાં યુદ્ધની પ્રેરણા જગવવા માંડી. મુસોલિનીનો આ યુદ્ધપ્રેમ જાહેર થતાંજ સમાજવાદીઓએ તેને પોતાના પક્ષમાંથી દૂર કર્યો ને તરતજ મુસોલિનીએ પોતાના વિચારને મળતો નવો વર્ગ જીભો કર્યો. આ વર્ગ 'ફેસીસ્ટ'ના નામે ઓળખાયો. તે મુસોલિનીએ પોતાના એ વર્ગને વિસ્તારવા, આર્થિક સંક્રામણોને અવગણી કાઢી, 'પોપોલો ઇટાલિયા' પત્રનું અધિપતિપદ સ્વીકાર્યું ને તેજસ્વી લેખોથી ઇટાલિયન પ્રજાને પોતાની બાબતો વાળવા માંડી. તેના આ પ્રચારથી ઇટલીને છેવટે યુદ્ધમાં જોડાવું પડ્યું.

યુદ્ધ જાહેર થતાં જ મુસોલિની સંગ્રામભૂમિ પર દોડી ગયો. ત્યાં તેણે અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવી ને વીરની જેમ લડતાં લડતાં તે ધવાયો. તેને દવાખાનામાં મોકલવામાં આવ્યો. ઇટલીનો રાજ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્યારે આ દવાખાનાની મુલાકાતે આવ્યો ત્યારે તે મુસોલિનીના તેજથી અંતર્ભાવ ગયો.

શરીર સ્વસ્થ થતાં જ મુસોલિનીએ લેખો લખી પ્રજાને ફરી જાગ્રત કરવા માંડી. લડાઈનો અંત આવતાં સંધિ થઈ અને તેમાં ઇટલીને ધારેલો લાભ ન મેળવતાં દેશમાં જીલદી લડાઈની દુઃખદ અસર જણાવા માંડી. આ વિકટ ઐયોગોમાં ઇટલીમાં સમાજવાદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ ને મુસોલિનીનો ફેસીસ્ટ પક્ષ-ત્રણેએ પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા ચગવળ ચલાવવા માંડી. પણ તેમાં છેવટે મુસોલિનીને વિજય મળ્યો ને ૧૯૨૨ માં રાજ વીકટર ઇમેન્યુઅલે તેને ઇટલીના મહામંત્રીપદે સ્થાપ્યો.

તે દિવસથી આજસુધી તે ઇટાલિયન પ્રજાની સાર્વાત્રિક ઉત્પત્તિ માટે મથતો આવ્યો છે, ને તેમાં તેણે ફટલેક અંશે સિદ્ધિ પણ મેળવી છે. એખીસીનિયન યુદ્ધમાં જગતનાં મોટા સાગનાં રાજ્યો તેની વિરૂદ્ધ છતાં તેણે પોતાનો યત્ન જારી રાખ્યો ને તેમાં વિજય મેળવીને તેણે વેરનો બદલો લેવાની તૈયારી કરવા માંડી. ને તેમાં તેને હીટલરનો સહકાર મળતાં તે વધારે પ્રબળ બન્યો.

તે જાપાન અને જર્મનીનો દોસ્ત બન્યો. રૂપેનમાં તેણે પોતાના પક્ષકારનો વિજય અપાવ્યો. તે પછી જર્મનીએ રશિયા સાથે સમાધાન કરાવતાં તેણે રશિયા પ્રત્યેનું વેર ઓછું કરી નાખ્યું. ને ઇટાલિયન પ્રજાનું બધું જ જનન તેણે ઈચ્છાંક ને ફાંસ સામે વાળ્યું.

ને આજે, એ જનન અને પોતાના કારકરી બળના વિશ્વાસ પર તે, ઇટાલિયન સ્વાર્થોને સિદ્ધ કરવાને, ને વેરનો બદલો લેવાને, પોતાની પ્રજાને યુદ્ધમાં દોરી રહ્યો છે.

આર્થિક આપત્તિ

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

આપત્તિ માનવજીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. માનવજીવન સાથે સંકળાયેલાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં પણ આપત્તિઓ અવારનવાર અનુભવાય છે. આજે જગત જળરહસ્ત રાજકીય આપત્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને પરિણામે અને સામ્રાજ્યવાદના વિસ્તારથી, રાષ્ટ્રોના લગભગ બધા જ વ્યવસાય આંતરરાષ્ટ્રીય બની ગયેલા છે. અને પરિણામે એક-બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેની અથામણ કે રાજકીય આપત્તિ આખાથે જગતને અસર કરે છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનું અર્થકારણ અને રાજકારણ અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે સંકળાયેલાં હોય છે, અને રાષ્ટ્રનું આર્થિક જીવન તો લગભગ આંતરરાષ્ટ્રીય બનેલું છે. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રોનાં રાજકીય જીવન આંતરરાષ્ટ્રીય—યાય અને સમાનતાના ધોરણ ઉપર—બને ત્યાંસુધી જગતની અંદરથી રાજકીય આપત્તિઓ નિર્મૂળ કરવી અસંભવિત છે અને પરિણામે આર્થિક આપત્તિઓ પણ નાબૂદ કરવી તેટલી જ અશક્ય છે.

આર્થિક આપત્તિ એટલે ઉદ્યોગના તેમજ નાણાના ક્ષેત્રમાં હદ ઉપરાંતનું દબાણ. ઔદ્યોગિક આપત્તિ અને આર્થિક આપત્તિમાં સહજ તફાવત છે. ઔદ્યોગિક આપત્તિમાં દુનનર, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારનાં ક્ષેત્રમાં મંદી આવે છે. આ મંદીનું મોજાનું એકજ દેશમાં નહિ પણ અનેક દેશ ઉપર ફરી વળે છે. તેનું સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય હોય છે અને તે લાંબા વખત સુધી ચાલે છે. પ્રજાના આર્થિક જીવન ઉપર આની જળરહસ્ત અસર પહોંચે છે. આ અસરને પરિણામે આર્થિક આપત્તિ સાંપડે છે, પણ તે ટૂંકા સમય માટે રહે છે. એની અસર સીધી રીતે ખેડો અને વ્યાપારીઓ ઉપર થાય છે. આ આપત્તિ મુખ્યત્વે કરી નાણાના પ્રશ્ન એટલે કે બેન્ક અને શાખ (Credit) સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઔદ્યોગિક આપત્તિ અને આર્થિક આપત્તિ વચ્ચે થોડો તફાવત હોવા છતાં બંનેનો સંબંધ ગાઢ છે. વાસ્તવમાં બંને એકજ ઘટનાની બે બાજુઓ છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક આપત્તિ એ ક્ષણે પહોંચે છે કે જ્યાં સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર ગૂંજળાઈ ને અસંભવિત બની જતો હોય ત્યારે આર્થિક આપત્તિ સર થાય છે અને આખાથે પરિસ્થિતિને વધારે વિકટ અને તીવ્રતમ બનાવે છે.

એગ્રીકલ્ચર સહીત જગતના આર્થિક જીવનની સંપૂર્ણ તપાસ પછી, આર્થિક આપત્તિના સંબંધમાં સમયાન્તરનો એક સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રીઓએ ઘડી કાઢ્યો. એ સહી દરમિયાન પ્રત્યેક દેશ કે બાર વર્ષે આર્થિક આપત્તિનું મોજાનું જગતના આર્થિક જીવન ઉપર ફરી વળતું હતું. આ સિદ્ધાંતને આજે અર્થશાસ્ત્રમાં વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી; પણ તે છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે આર્થિક આપત્તિઓ નિયમબદ્ધ રીતે અમુક સમયે સંભવિત છે, એટલે આર્થિક આપત્તિ સાથે સમયના અંતરનો જરૂર સંબંધ છે.

આર્થિક આપત્તિનાં મૂળ શોધી કાઢવાં બંધુ અપરાં છે. તેને માટે અમુક તત્ત્વો સર્વ-

સાધારણ અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત બડી કાઢવો ખૂબ જ કઠીન છે. આવી આપત્તિનાં મુખ્ય બે કારણ હોય છે: (૧) આર્થિક અને (૨) માનસિક. બન્ને કારણો એકબીજાને ઓતપ્રોત છે. એકની હસ્તીમાં બીજાની હસ્તી અવશ્ય ઊભી થાય છે. કોઈ દિવસ બન્ને કારણોં જુદાં જુદાં-એકબીજાથી સ્વતંત્ર જોવામાં આવતાં નથી.

આર્થિક કારણોમાં સૌથી મહત્ત્વની બિના વધારે પડતું ઉત્પાદન—Over production—કે ઉપભોગની કમીના—under consumption—હોય છે. જીવનના આર્થિક વ્યવહારનો એવો એક અચળ સિદ્ધાંત છે, કે હમેશા ઉત્પાદન અને ઉપભોગનું સમતોલપણું રહેતું જોઈએ. ત્યાંસુધી ઉપભોગ અને ઉત્પાદનનું સમતોલપણું જળવાઈ રહે છે ત્યાંસુધી જીવનનો આર્થિક વ્યવહાર સુદર રીતે ચાલે છે પણ જ્યારે ઉત્પાદન ઉપભોગના પ્રમાણ કરતાં વધારે થઈ જાય અથવા તો ઉપભોગ ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં ઓછો થઈ જાય ત્યારે જીવનનો આર્થિક વ્યવહાર વિકટ બને છે. જ્યારે જ્યારે ઉત્પાદન અને ઉપભોગ પર-સ્પર સમતોલપણું ગુમાવી બેમે છે ત્યારે ત્યારે આર્થિક આપત્તિ અનિવાર્ય બને છે.

આર્થિક આપત્તિની ઘટનામાં માનસિક કારણ પણ તેટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમાજનો ઘણોખરો વ્યવહાર શાખથી જ થતો હોય છે અને શાખનો આધારસ્થાન વિશ્વાસનું વાતાવરણ છે. ઉત્પાદન અને ઉપભોગના અસમતોલપણાને લીધે તેમજ આર્થિક મંદીને પરિણામે સમાજની અંદર આર્થિક સોદાઓ અને આર્થિક સેવડેવડ નિયત સમય પ્રમાણે પૂરાં ન થાય ત્યારે વિશ્વાસના આર્થિક વાતાવરણમાં ક્ષતિ પહોંચે છે, અને એક વખત વિશ્વાસનું વાતાવરણ સહજ પણ નબળું પડે કે માનસિક કારણોને પરિણામે શાખની આલીશાન ઈમારત તૂટી પડે છે; વિશ્વાસનું વાતાવરણ અદૃશ્ય થતું માલુમ પડે છે અને તેની જગ્યાએ શંકા અને ભયનું વાતાવરણ મજબૂત થતું જણાય છે. જ્યાંસુધી શંકા અને ભયનું વાતાવરણ ફર નથી થતું ત્યાંસુધી આર્થિક આપત્તિને નિવારી શકાતી નથી .

સાધારણ રીતે આર્થિક આપત્તિ સમૃદ્ધિનાં અમુક વર્ષો પસાર થવા પછી આવે છે. સમૃદ્ધિના સમય દરમિયાન શાખ ખૂબ વિસ્તાર પામે છે; ઉત્પાદન કૂદકે ને બૂસકે આગળ વધે છે. પણ જ્યારે શાખનો વિસ્તાર અમર્યાદિત બને છે, તેમજ ઉત્પાદન ઉપભોગના પ્રમાણને વટાવી જાય છે ત્યારે આર્થિક આપત્તિ શરૂ થાય છે.

આર્થિક આપત્તિ એક દૃષ્ટિએ સમાજને લાભકારક છે. સમૃદ્ધિના 'મંમયમાં અમર્યાદિત રીતે વિસ્તાર પામતી શાખ અને વધારે પડતું થતું ઉત્પાદન તેમજ અનેક પ્રકારનાં સંગીન પાવા વિના ઊર્જા થયેલાં કારખાનાંઓ અને વ્યાપારીઓ આર્થિક આપત્તિના સમયમાં સાફ થઈ જાય છે. આર્થિક આપત્તિ સમાજના આર્થિક કચરાને—સડાને સાફ કરી નાખતી સાવરણી છે. પણ આ આર્થિક સડો સાફ થવાની ક્રિયા એટલી ધીમી જોરદાર હોય છે કે જેમ સૂકા સાથે લીધું બળી જાય તેમ અમુક સદર ઉદ્યોગો અને નફર વ્યાપારીઓને પણ સહન કરવું પડે છે.

આર્થિક આપત્તિને સમાજના આર્થિક દેહને નષ્ટ કરી નાખનાર અમાપ્ય રોગ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. જ્યાંસુધી દુનિયાનો આર્થિક વ્યવહાર શાખ ઉપર ચાલે છે, અને જ્યાંસુધી જગતનાં રાષ્ટ્રો ઉત્પાદનની જીવલેજી દરિદ્રાર્થમાં પડ્યાં છે ત્યાંસુધી આર્થિક આપ-ત્તિઓને ફર કરવી અશક્ય છે. સમયને અન્તરે આર્થિક આપત્તિ તો જરૂર આવવાની

પણ તેની તીવ્રતા ઓછી કરી શકાય તે માટે પહેલો ઉપાય ઉત્પાદન અને ઉપભોગનો અને તેટલો રિથર સમન્વય સાધવો; બીજો ઉપાય ત્યારે સમાજ ઉપર આર્થિક આપત્તિના આગમનની નિશાનીઓ જણાય ત્યારે એ આર્થિક આપત્તિને અટકાવવા માટે રાજ્ય-તરફથી ચાંપતા ઉપાયો લેવાવા જોઈએ. નબળું પડતું વિશ્વાસનું વાતાવરણ નાણાની અને રાખની નિશ્ચિત નીતિ સ્વીકારી વધારે મજબૂત બનાવવું જોઈએ, બેંકો જણાતા લોકોને સમાજને હિતકર્તા એવાં કામો શરૂ કરી કામગીરી આપવી જોઈએ.

આર્થિક આપત્તિની તીવ્રતા નિવારવા માટે ત્રીજો ઉપાય જનસમુદાયમાં અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞેમ અને તેમ જ્ઞાન વધારે પ્રચાર પામે, લોકો આર્થિક જ્ઞાનવાળાં થતાં જાય તે છે. આર્થિક આપત્તિનો વેગ જે માનસિક કારણોને અંગે વધારે મજબૂત અને વ્યાપક અને છે તે માનસિક કારણો ધણુંખણું લોકોની આર્થિક અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ હોય છે. લોકો આર્થિક વલણવાળા બનતા જાય, લોકોની આર્થિક સમજણ ઊંચા પ્રકારની બને તેમ આપત્તિને સમયે માફરિયા પ્રવાહની માફક બેઠકા અને ઘરાફોની પેટીઓ ઉપર પૈસા પાછા લેવાને માટે દરોડો નહિ પડે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આર્થિક આપત્તિના મૂળમાં જેટલાં આર્થિક કારણો મહત્ત્વનાં છે તેટલાં જ માનસિક કારણો પણ મહત્ત્વનાં છે. આ માનસિક કારણોને અર્થશાસ્ત્રની સમજણ વધારે વ્યાપક બનાવીને નિવારી શકાય.

આર્થિક આપત્તિને પરિણામે ઉદભવતો નાણાની કટોકટીનો પ્રસંગ, જે દેશનું નાણું સાચું અને સદ્દર રાખવામાં આવ્યું હોય તેમ જ રાષ્ટ્રની બેંકીંગનીતિ સંપૂર્ણ બંડોળ સહ રચવામાં આવતી હોય તો નાણાંની કટોકટીના પ્રસંગની તીવ્રતા ઘણી ઓછી કરી શકાય. બેંકોમાં પૂરતું બંડોળ રાખવાનો હેતુ કટોકટીના પ્રસંગને પહેંચી વળવાનો હોય છે. નાણાની માગણી માટે જનતાનો જે દરોડો પડે તે દરોડાને પહેંચી વળાય તો નાણાંની કટોકટીનો પ્રસંગ સમાજના આર્થિક દેહને ઝિજ્ઞાસ કરનારો ન નીડે. મધ્યવર્તી બેંકની પ્રથાને પરિણામે આજે આર્થિક ભય ઘણો ઓછો યદ્ય ગયો છે. મધ્યવર્તી બેંકની પ્રથા રાષ્ટ્રને ખરેખર કટોકટીના પ્રસંગમાંથી ઉગારી બેનાર છે. પણ આર્થિક આપત્તિ ત્યારે રાજકીય આપત્તિને પરિણામે અથવા તો રાજકીય ક્રાન્તિને પરિણામે ઉપસ્થિત થયેલી હોય છે ત્યારે મધ્યવર્તી બેંક પણ તેને રોકી શકતી નથી.

જાત મહાન યુદ્ધની રાજકીય આપત્તિના પ્રત્યાધાતરૂપે જગતને જે આર્થિક આપત્તિમાંથી પસાર થયું પડ્યું, તે હજી ગઈકાલની જ ઘટના છે. તેમજ આજે જગત જે રાજકીય ક્રાન્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને જેને પરિણામે, જનતાને આર્થિક આપત્તિમાંથી પસાર થવું પડે છે, તેમજ થવું પડશે, તે આવતીકાલની ઘટના છે. આર્થિક આપત્તિની ઘટનાઓ જગતના આર્થિક જીવનમાં ઘણી જ કપરી તેમજ વિષમ હોય છે. જનતાના દરેક વર્ગને એ આપત્તિના આધાતો અને પ્રત્યાધાતો સહવા પડે છે. જગતની પ્રગતિઓ, ત્યારે ત્યારે જગતવ્યાપી રાજ્યક્રાન્તિઓ થતી હોય ત્યારે, આર્થિક આપત્તિઓ માટે તૈયાર જ રહેવું જોઈએ. પ્રગતના જીવનમાં આર્થિક આપત્તિને કે ઘણી જ દુઃખદાયક ઘટના છે, છતાં તેનું મૂલ્ય નૈતિક કે ધાર્મિક આપત્તિ જેટલું તો ન જ આંધી શકાય. જગતનું સ્વરૂપ જેટલું વિશેષ આર્થિક બનતું જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં આર્થિક આપત્તિની વિષમતા પણ વધવાની જ.

વિપ્લવ

પંકજ

સિંધુ નદીની બેખડામાં એક સ્થાન પર બે માલવ યોદ્ધાઓ બેસી વાતો કરતા હતા. સમય સંધ્યાનો હતો. સિંધુનો કલકલ પ્રવાહ પાતાના સનાતન કાર્યમાં વિશેષ વગર વહી રહ્યો હતો. માલવ યોદ્ધાઓની ચાતચીત યવનસમ્રાટ મિક્કરની ચકાઈને લગતી હતી. માલવ અને ક્ષુદ્રક ગણતરો મિક્કરની વિકટ વાહિની સામે પરાસ્ત થઈ આધીનતા સ્વીકારવા બાંધ્ય થયાં હતા.

“પુરાતન, યવનસમ્રાટનું મૃત્યુ થયું છે એમ મને જાણતી ખબર મળી છે. પરંતુ એના સેનાપતિઓ એ વાતને ગુપ્ત રાખવા માગે છે.”

“કેમ? સહદેવ, એનું કારણ શું?”

“કારણ કે યવનાધિપને મંતાન નથી અને બધા સેનાપતિઓ રાજ્યને બેઠેલા માગે છે.”

“ભારતવર્ષનું શું?”

“આપણે તો વિપ્લવની તૈયારી કરવાની છે.”

“કેવી રીતે?”

“આપણા ગણતંત્રને ગામડે ગામડે આપણે પ્રચાર કરીશું અને આવતી વિજ્યાદશમીને દિવસે આપણે સ્વતંત્ર થઈશું.”

“પ્રચારકાર્ય કેમ કરશે?”

“એ માટે જ અહીં બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા છે, જે પેલા આવે છે.”

ત્રીશેક બ્રાહ્મણોનું ટાળુ આવતું દેખાતું હતું. તેઓ પાસે આવ્યા. સહદેવ બોલ્યો, “આવો ગુરુદેવો, આજે મારે તમારી જરૂર છે.”

“બોલો શું છે?”

“યવનાધિપનું મૃત્યુ થયું છે. એ બ્રાહ્મણોના આપનો બાગી થયો છે. તમને ખબર હશે કે એણે એક લાખ બ્રાહ્મણોની કતલનો આદેશ આપ્યો હતો કારણ કે તમે જનતામાં સ્વતંત્રતાનો પ્રચાર કરતા હતા. એ લાખ બ્રાહ્મણોનું રક્ત હજી સુકાયું નથી અને આપણે એ રક્તની પ્રતિહિસા લેવી છે.”

એક બ્રાહ્મણ યુવક બોલ્યો, “વારુ, હમારા કાર્યના બદલામાં જે કોઈ હમારા કુટુંબના પોપણની ખાત્રી આપતું હોય તો હમારા પૂર્વજોની પ્રતિહિસા સાધવા હમે તૈયાર છીએ.”

“કુટુંબનું પોપણ! ભાઈ સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વતંત્રતાને માટે કેંઈ સોદો થતો હશે! માલવ ક્ષુદ્રકો સ્વતંત્ર થશે તો શું તેઓના પુરોહિતોના કુટુંબોનું પોપણ થવાનું નથી! આ ભુદિ તમારામાં ક્યાંથી ઉપજી? શું સ્વતંત્ર માલવક્ષુદ્રકો તમારું પોપણ કરતા ન હતા?”

યુવક શરમાયો અને બોલ્યો, “વારુ, આપની શી ઈચ્છા છે?”

“ગામડે ગામડે જઈને પ્રચાર કરો કે યવનોના હાથ નીચે રહેવું એ સત્ય સનાતન ધર્મનો વિરુદ્ધ છે. એનાથી પૂર્વજોનું કરેલું ગ્રાહ પણ નિષ્ફળ થાય છે. એ પરતંત્રતાને

અંગે યજ્ઞ, જપ, દાન બધું નિરર્થક છે. તમે ગામડાંઓમાં ઓઓને જળને સ્વતંત્રતાનો સંદેશો પહોંચાડો અને એમ સમજાવો કે પરાધીન માણસ કદપણ અંત સુધી ઘોર નરકમાં વાસ કરે છે. તમે જળને બાલકોમાં પ્રચાર કરો કે સ્વતંત્રતા વગર ભગવાન કોઈના પર રીકતો નથી. કૃષ્ણ ભગવાનની જીવનકથાની સામે મૂકી એ વાતને સ્પષ્ટ કરશો તો માલવો અને કુદ્રકોના રક્તમાં હજુ શીતળતા આવી નથી. એની ઉષ્ણતા ઊકળી આવશે અને પછીનો કાર્યક્રમ અમે ભેઈ લઈશું.”

સર્વે બ્રાહ્મણોએ સિંધુના જળમાંથી અંજલિ લઈ પ્રતિજ્ઞા કીધી કે ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતા નહીં મળે ત્યાંસુધી ઘરમાં વાસ કરવો નહીં.

૨

‘એન્ડીઓક્સ, શું તું એમ કહેવા માગે છે કે માલવો અને કુદ્રકો આપણી સામે બળવો જગાડવાની તૈયારી કરે છે?’

‘હા, સેનાપતિજી. અને બ્રાહ્મણો ગામડે ગામડે આપણી વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે.’

‘હા, સમ્રાટ સિકંદરે જો બ્રાહ્મણોની હસ્તી જ ગીટાવી દીધી હોત તો કેવું સાફ થતે?’

‘ના સેનાપતિજી, મારી પાસે બીજો ઉપાય છે.’

‘કયો ઉપાય?’

‘હું એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને લાગ્યો છું જે એ બ્રાહ્મણોના પ્રચારકાર્યોનો વિરોધ કરશે. બ્રાહ્મણો પ્રચાર કરે છે કે પરાધીન યજ્ઞમાનની પૂજા દેવો સ્વીકારતા નથી અને તેમનાં તપ, જપ બધાં મિથ્યા થાય છે. એનો પ્રતિકાર એક બ્રાહ્મણ જ કરશે. એ એમનાં ધર્મ-પુસ્તકમાંથી એ બાબતનું ખંડન કરશે અને આપણું કાર્ય દ્વિસા વગર ચર્ચ જશે.’

‘ક્યાં છે એ બ્રાહ્મણ?’

એન્ડીઓક્સ એક બ્રાહ્મણને લાગ્યો અને બોલ્યો, ‘ભાતુચત્ત, સેનાપતિજી તારી પાસે પૂરી સેવાની આશા રાખે છે.’

‘સેનાપતિજી, હું એ મૂર્ખ બ્રાહ્મણોના તર્કોનું શાસ્ત્રીય રીતિએ ખંડન કરીશ અને શાસ્ત્રાર્થમાં તેમને પરાજિત કરીશ.’

‘વારું ભાતુચત્તજી, એમ કરજો. એમાં જે પણ કંઈ વ્યય થાય તે એન્ડીઓક્સ પાસેથી લઈ લેજો.’

૩

માલવ અને કુદ્રક યોદ્ધાઓની પાસે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, ‘ભાતુચત્તના પ્રયત્ન તર્કની સામે પ્રચારકાર્ય અસહ્ય થઈ ગયું હતું.’ પુરાતન અને સહદેવ એ બાબત પર વિચાર કરવા લાગ્યા.

‘પુરાતન, આપણે મગધરાજપુત્ર ચંદ્રગુપ્ત અને તેના અમાત્ય વિષ્ણુગુપ્તની સલાહ લઈએ તો કેમ?’

‘હા ધણું સારું. પંચનદ પ્રદેશમાં તેઓ વિપ્લવ જગાડી ચૂક્યા છે. આપણે ત્યાં જઈએ.’

૪

‘પુરાતન, તમે અહીં અમારી સલાહ લેવા આવ્યા છો એમ જાણી હું ધણો ખુશ થયો છું.’

‘દેવ, વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય મિત્રાય આવા ધર્મમંકટમાં કોણ સલાહ આપે?’

‘શું છે ધર્મમંકટ?’

‘દેવ અમારા કાર્યક્રમમાં આચાર્ય બાનુગુપ્ત અને તેમના શિષ્યો આવે આવે છે.’

કર્ષક વિચારી વિષ્ણુગુપ્ત બોલ્યો, ‘તમે બાનુગુપ્તને મળી એ બાબતમાં કંઈ વિવેચન, કાંઈ કે નહિ.’

‘વિવેચન શું કરીએ ? એમની પાસે તો યવનસૈનિકો છે.’

વિષ્ણુગુપ્ત એકાએક ઊભો થઈ ગયો અને થોડીવાર આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. એકાએક તે બોલ્યો, ‘પુરાતન, તમારે આચાર્ય બાનુગુપ્તની હત્યા કરવી પડશે.’

‘આચાર્યની હત્યા ! ખલહત્યા !’

‘હા. ખલહત્યા કરવી પડશે. જુઓ એને માટે ખરા વીરની જરૂર પડશે. મારે એમાં ધર્મભીરુ અને કાયરની જરૂર નથી. તમે કોઈ માલવવીર આપી શકશો ?’

પુરાતન અને સહદેવ ચૂપ બેઠા. થોડીવાર વિષ્ણુગુપ્ત હસીને બોલ્યો, ‘પુરાતન, સ્વતંત્રતાની દેવી તો અનેક બલિદાનો મારે છે. એને બ્રાહ્મણના શાંત અને નીરસ રક્તની પથ્થુ પિપાસા છે. ક્ષત્રિયના ઉજ્જ્વલ રક્તની પિપાસા કરતાં કોઈક વખત બ્રાહ્મણના રક્તમાં પથ્થુ એને આનંદ આવે છે.’

‘પથ્થુ દેવ ખલહત્યાના પાપથી અમે દોષિત થઈશું તેનું શું ?’

‘ખલહત્યાના પાપને માટે તો પ્રાયશ્ચિતની વ્યાખ્યા છે, પરંતુ એક વાર સ્વતંત્રતા જોયા પછી પાછી સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટેની વ્યાખ્યા પ્રત્યેક સમયે બદલતી પડે છે.’

પુરાતન અને સહદેવ ચૂપ બેઠા.

થોડી વારે વિષ્ણુગુપ્ત બોલ્યો, ‘વારુ, ત્યારે તમે જાઓ. તમને યવનોનું આધિપત્ય ખલહત્યા કરતાં વધારે ખાઈ હોય તો વિષ્ણુગુપ્ત પાસે એની દવા નથી.’

પુરાતન બોલ્યો, ‘ના દેવ, અમને યવનોનું આધિપત્ય ખાઈ નથી. પરંતુ બાનુગુપ્તને પકડી અમે કેદ કરીએ તો ?’

‘શબોમાં બોલવાની શક્તિ હોતી નથી અને કેદ પકડાવેલા બાનુગુપ્ત શખ નથી બની શકે. એના શિષ્યો તમારી સામે અનેક પ્રકારે ઉત્પાત કરી શકશે. પુરાતન, ભગવાન કૃષ્ણે દ્રોણાચાર્યની હત્યામાં કર્ષ પાપ જોયું ન હતું. લોકસેવા માટે બ્રાહ્મણનો વધ પાપ હોઈ શકે જ નહિ.’

‘દેવ વિષ્ણુગુપ્ત, હું આજે જ મઝે છું. એ પાપીનું મરતક હેદી નાખીશું.’

૫

‘બાનુગુપ્ત આચાર્ય, આજે તારા ઘરની ચારે તરફ રક્ષા કરતા યવન-સૈનિકોની દૃષ્ટિ ચૂકાવી હું આગ્યો છું. મારે તારી પાસે માલવોના રક્તનો પ્રતિશોધ લેવો છે.’

ચક્રતે માટે બાનુગુપ્ત બોલ્યો, ‘શું તું મારી હત્યા કરશે ? તું જાણે છે કે હું બ્રાહ્મણ છું. અને ખલહત્યાનું પાપ તને કુંભાપાક નરકમાં ધોતી દેશે.’

‘માલવોની સ્વતંત્રતાને ખાતર જો કહાંત સુધી પુરાતનને કુંભાપાક નરકમાં રહેવું પડે તો પથ્થુ તે સહ્ય રહેતા તૈયાર છે નરાધમ, તું વિદેશીઓની પાસે પોતાનાં ધર્મ કર્મ બધું વેચી બેઠો છે તને બ્રાહ્મણ બનવાનો શું અધિકાર છે ? તારા ક્રિટદેવનું સ્મરણ કર.’

‘પુરાતન, શું તું મારી જ હત્યા કરવાનો છે ?’

એકાએક દારૂ ખૂદ્યું અને એક બ્રાહ્મણ અંદર પ્રવેશ કરતો દેખાવો. પુરાતને ખૂબના એક જ પ્રહારથી બાનુગુપ્તનું મરતક હેદી નાખ્યું અને તીરના વેગથી ભાગ્યો. ખૂબ ધમાલ થવા લાગી. યવન-સૈનિકો દોડ્યા પરંતુ પુરાતન અંધારામાં અંદરથ થઈ ગયો.

૬

ભાનુગુપ્ત આચાર્યના મૃત્યુએ એના શિષ્યો અને યવનોમાં ગભગટ ફેલાવી દીધો. ભાનુગુપ્તની પત્ની અનુસૂયાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણીનું અંતર એક ભયાનક બપોથી કંકલવા લાગ્યું. ભાનુગુપ્તને કાણે માર્યો એ બાબતની સમસ્યાનું નિરાકરણ કાઢી શકતું નહોતું. માલવ અને કુદ્રક ગણતંત્રોના ચોદાઓએ યવનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સિંધુને કાઠે ગામડે ગામડેથી માલવ યુવકોએ યવનોને કાપવા માટે હથિયાર મજાવા માંડ્યાં. પચનદ પ્રદેશમાં મહારાજ પુરની હત્યા કરી ચંદ્રગુપ્ત અને વિશ્ણુગુપ્તે યવનોની હસ્તી ઉખાડી નાખવાની વાતે યવનોમાં વધારે ગભરાટ ફેલાયો. યવનોનાં ધાણાં એક પછી એક પડવા લાગ્યાં. આર્ચવર્તનો એ ખૂણો જોતજોતામાં સ્વતંત્ર થઈ ગયો પુરાતન અને સહદેવ લેકોમાં યશ પામ્યા.

૭

ત્રિધુના કલકવ પ્રવાદમાં કઈ પણ વિશ્લેષ પડ્યો ન હતો. ભાનુગુપ્તની ચિંતાની પાસેથી અનુસૂયા ખસતી ન હતી. સર્વે એમ ધારતા હતા કે ચિંતાની રાખમાં પણ એ ભાનુગુપ્તનો આત્મા જોતી હતી. ઘણાંય તો એને ગાંડી કહેતા હતા. પુરાતન ન્યારે યવનોને દરાવાને પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે એ વાત સાંભળી. તેનો આત્મા કંકળી ઊઠ્યો. સહદેવ અને તે અનુસૂયા પાસે ગયા. તેમને જોતાં જ અનુસૂયા બોલી, 'કાણુ ! ચોર ! શું તમે મારા સ્વામીને મારવા આવ્યા છો ? હું એની રક્ષા કરવા બેઠી છું ? નેપ્રજે કાણુ મારે છે ? ' પુરાતન અને સહદેવ મૌન રહી ચોડી વારે બોલ્યા, ' માતા, અમે તમને ગામમાં પાછાં લઈ જવાને માટે આવ્યા કરવા આવ્યા છીએ ! '

' ગામમાં પાછાં લઈ જવા ! કોને ત્યાં ? તમને ખબર નથી કે ભાનુગુપ્ત આચાર્યની શાંતિ કાંઈ ભંગ નહોતો કરે માટે હું અહીં બેઠી છું ! હા...હા...એ દુષ્ટ બ્રહ્મણીનું કાંઈ મને નામનિશાન આપતું નથી. નહોતો તો.....

' નહોતો તો શું ? ' પુરાતન બોલ્યો.

' હું તો તેના રક્તને જોએ જોએ પીવાની છું. '

' પરન્તુ એ બ્રહ્મણીને તો શાઓની બાખ્યા પ્રમાણે કુંભીપાક નરકમાં તો જવું જ પડશે. તમારી પ્રતિદ્વિસા તો ભગવાન લેશે. '

' ભગવાન લેશે ! હા.....હા.....ભગવાન ! જા, જા, ગાંડીવા. ભગવાન કાંઈ ને માટે પ્રતિદ્વિસા લેતો હશે ? મારે તે દુષ્ટને કુંભીપાકમાં નથી મોકલવો. મારે હાથે તેનું રક્ત પીવું છે '.

' તમે બ્રાહ્મણપત્ની થઈ રક્ત પીશો ? '

' કેમ નહોતો ? અરે મારા સ્વામીનું રક્ત ધરણી પર રેડાયું હતું તેમ તેનું રક્ત રેડાતું જોવા ઈચ્છું છું. '

' શું તેનાથી તમને અંતોષ થશે ? '

' અવશ્ય. '

' પરન્તુ તેનું શું ? તે તો બ્રહ્મણી જ કહેવાશે. '

કઈક વિચારી અનુસૂયા બોલી, ' ના, ના, તેનું રક્ત મારી સામે રેડાશે તો હું તેને બ્રહ્મણીના પાપથી મુક્ત કરીશ. '

‘ શં તમે તેને બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત કરશો ? ’

‘ મુક્ત કરીશ, મુક્ત કરીશ; બાનુગુમની પત્ની પાપ અને પુણ્યની સીમા બાંધી શકે છે એ અણુતો નથી ! ’

પુરાતન એક દહ અનુભવવા લાગ્યો. થોડીવારે બોલ્યો, ‘ માતા આચાર્યનું રક્ત રેડનાર પાપી તમારી સામે બિભો છે. તમારી પ્રતિદિસા પૂર્ણ કરો. ’

અનુસૂયા ચમકી. તેણે પુરાતન તરફ મીઠ મોઢી નેવા માંડ્યું અને એકાએક બોલી, ‘ તું પાપી ! ના, ના, એ બને જ નહીં ! તું તો આચાર્યની પાસે રમવા આવતો હતો ત્યારનો તને ઝોળખું છું. તું હત્યારો ચર્મ શકે જ નહીં. ’

પુરાતનની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા માંડી. ‘ માતા, તમે મારું રક્ત નહીં રેડશો તો હું એ રક્ત રેડીને તમારા મનને સંતોષ આપીશ. એકવાર તમે કહો કે તમે મને બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત કરીશો છે તો હું શાંત ચિત્તે મૃત્યુ પામીશ. ’

પુરાતને મ્યાનમાંથી ખડ્ગ કાઢ્યું. સહદેવ ચૂપચાપ બિભો હતો. દુરથી માલવ કુદ્રક યોદ્ધાઓ એ બનેને શોધતા આવતા દેખાયા. અનુસૂયા ચૂપ બેઠી હતી.

‘ માતા શીઘ્ર બોલો કે મને ક્ષમા આપી છે. નહીં તો મારો આત્મા પરલોકમાં પશુ શાંતિ પામશે નહીં. ’

અનુસૂયા ચૂપ હતી. પુરાતને ખડ્ગ ઉપાડ્યું. એકાએક અનુસૂયા ‘ બીડી અને પુરાતનનો હાથ પકડી લીધો અને બોલી, ‘ પુરાતન, જરા થોભ. ’

અનુસૂયા પુનઃ ચૂપ થઇ ગઇ. તેનું અંતઃકરણ ખીજી હત્યાને નેવા માટે તૈયાર હતું નહીં. બ્રહ્મહત્યાનું હૃદય જે પ્રતિદિસાની જવાબાથી ધબકતું હતું તે એકદમ શીતળ થઇ ગયું. તેની આંખોમાં પણ આંસુ આવ્યાં. તે બોલી, ‘ વત્સ પુરાતન, મારા પતિની હત્યાનો ખલો લેવાઈ ગયો. હું બ્રહ્મહત્યા છું, તને બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી મુક્તિ આપી શકું છું. તારે તારા રક્તને રેડવાની જરૂર નથી. એ રક્તને દુઃખીઓની રક્ષા કરવામાં રેડજે તો મારી સેવા કરેલી માનીશ. ’

પુરાતન ચૂપ હતો. એકાએક સહદેવ બોલ્યો, ‘ માતા, એ વાત કબૂલ છે. પરંતુ પોતાના પુત્રને છોડી તમે આમ રમશાનવામ કરી શકો નહીં. તમારે અમારી સાથે આવીને દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવામાં મદદ કરવી પડશે. ’

અનુસૂયા કંઈક વિચારી બોલી, ‘ ના હવે મારે મૃત્યુની રાહ નેવાની છે. ’

પુરાતન અને સહદેવ અનુસૂયાના ચરણો પકડીને બેસી ગયા અને બોલ્યા, ‘ અમે તમને લીધા વગર જવાના નથી. ’

માલવ અને કુદ્રક યોદ્ધાઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. અનુસૂયાને લાગ્યું કે પતિની હત્યાનો ખલો મળી ગયો હતો અને સમસ્ત માલવ અને કુદ્રક ગણતંત્રના યોદ્ધાઓ તેને ઘેરીને બિભા હતા. તે મહામરતને બોલી, ‘ પુરાતન, ચાલો હું આવું છું. ’

‘ માતા અનુસૂયાની જય ’ સર્વેએ જયઘોષ કરીધો. અનુસૂયાને લાગ્યું કે બાનુગુમની ચિતાની રાખ પણ એ જયઘોષથી શાંતિ અનુભવતી હતી. તે ચાલી અને તેની પાછળ સમસ્ત લોકો ચાલ્યા. બ્રહ્મહત્યાના અંતઃકરણમાં એક અદ્ભૂત શાંતિ હતી અને તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલતી હતી. એ આંસુઓ સ્વતંત્ર ભારતની માટીને સિંચન કરતાં અદૃશ્ય થતાં હતાં.

યુદ્ધમાં દુશ્મનોનો શારીરિક નાશ કરવાને જેમ અવનવાં શસ્ત્રો શોધાય છે તેમ તેમના પ્રત્યે જગતનો ધિક્કાર ઝેળવવાને અને પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ વાળવાને દુશ્મનની ક્ષતિઓ અને દુષ્ટતા દાખવતાં અને પોતાની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવતા પુસ્તકો પણ સંખ્યાબંધ પ્રગટ થાય છે. કેટલીક વખતે તો આવાં પુસ્તકોની અગર તોપો ફરતાં પણ વિશેષ હોય છે. અમેરિકન આંતરવિગ્રહ જેવા કેટલાંક યુધ્ધો અમુક પુસ્તકોના પ્રચારને જ આભારી લેખાયાં છે.

આજુ યુદ્ધ કાટી નીકળ્યા પછી એવાં મંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. તેમાં કેટલીક વખત તો રસિક, રોમાંચક, ને અદ્ભુત માહિતીઓ પણ પીરમવામાં આવે છે.

આજુ યુધ્ધમાં સાથી મહત્વની વ્યક્તિ હોટલર છે. તેના મંખમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનો પાર નથી. પણ તેમાં *The Hitler Cult*, *Hitler over Latin America*, *Who Hitler is*, *Hitler is no Fool*, *How to Couquer Hitler*, *Hitler Speaks*, *Hitler's War and Eastern Europe*, *The Nazi Dictatorship* વગેરે ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે. તેમાં જર્મનીમાં હોટલરને ઇશ્વરીકૃત ડેરવવા કેવા હાસ્યાસ્પદ ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે, હોટલરે લેટીન અમેરિકામાં પોતાની કેવી જાળ વિછાવી છે, પૂર્વયુરોપમાં તે કેવી રમતો રમી ગયો છે, જર્મનીમાં તે કેટલી ભયંકર મત્તા ધરાવે છે અને નાઝીઓને જર્મન પ્રજાથી છૂટા પાડીને હોટલરને શી રીતે દરાવી શકાય વગેરે વસ્તુઓ વર્ણવવામાં આવી છે. આ મિવાય જર્મની વિષે ખીજાં પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં *The Secrets of the German War—Office*, *Germany: the truth*, *Inside Germany*, *These Germans*, *Germany and her Spies*, *Gestapo*, *Nazi Tyranny Exposed*, *How Hitler made the War*, *Guns and Butters*, *The Challenge to Liberty*, *Men—Martyrs and Mounterbanks*, *The Nazi Myth*, *Can Germany stand the strain*, *The Nazi Conception of Law*, *The German Army*, *National Socialism and Christianity*, *Nazi Germany can't Win* વગેરે છે તેમાં જર્મનીની ભયંકર જાસૂસીજાળ, એની યુધ્ધ-કચેરીના ગુપ્ત ઇતિહાસ, યુધ્ધની તૈયારી, ખ્રિસ્તી મંસ્કૃતિ સામેના જર્મન પ્રદારો, નાઝીવાદમાં બળતી જ સર્વોપગિતા, નાઝીઓની લશ્મ માન્યતા અને અતૂટ લશ્મગંધન વગેરે પર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત ઇટલી, રશિયા, જાપાન, સ્પેન, ભૂમધ્ય, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, શીનેન્ડ, બાલ્ટીક, મેસ્યાનો, યુક્લો ઇતિહાસ વગેરે વિષયો પર પણ અગણિત ગ્રન્થો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. તેમાં *What Italy owes to Mussolini*, *what next to Duce*, *The*

અન્ય પરિચય

શ્રી કાર્નેસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ-અન્ય—(૭૫ વર્ષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ નિમિત્ત)
પ્રકાશક—અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ, શ્રી કાર્નેસ ગુજરાતી સભા, વિદ્યુલક્ષ્મી
રોડ, મુંબઈ નં. ૪. મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

અંશોધન વિષયના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર ધ્યાન ધરાવી શકે એવો આ અન્ય
ગુજરાત સમક્ષ ધરવા માટે ગુજરાતી પ્રજા કાર્નેસ-સભા અને આ અન્યના પ્રકાશક
શ્રી અંબાલાલ જાની બંનેની શ્રદ્ધા જાહેર છે.

આ અન્યમાં એકંદરે, લુદા લુદા નામાકિત લેખકોના, ૩૭ લેખો પ્રગટ થયા છે. તે
તેમાંના મોટા ભાગના લેખો તે તે વિષય પર એવો નવો પ્રકાશ ફેંકનારા છે અથવા તો
એટલી સુંદર હોય કે એવા અન્યાસપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લખાયેલા છે કે તેમાંથી અમુકનું વધારે
ચોખ્ખું તરીકે સ્પષ્ટ કરવું તે બીજાને અન્યાયકર્તા બની જવા મંભવ છે.

મુખ્યત્વે ઇતિહાસ-અંશોધનનો વિષય છતાં આ અન્ય વિવિધતાની ગણતરીએ પણ
સુંદર બન્યો છે. કવિતા, ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, મંરકાર, મંરકૃતિ, સ્થાપત્ય, કલા, ચરિત્ર,

Italy of the Italians, Japan over Asia, The Baltic, Air power, The Unfinished War, Assurance of Victory, Military strength of Powers, The Economic efforts of War, Lords of the Inland Seas, The Coast of Barbary, Hand-Book of the War, The Blockade, An Atlas of the War, The Sinews of War, Blockade and Civil Population, Finland Fights, The Government Blue Book, I was Stalin's Agent, The Defence of Britain, The British Case, Know the Enemy, The Maginot and Siegfried lines, World Warfare વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ અન્યોમાં મુસોલિનીએ ઇટલીમાં કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન આપ્યું છે, જાપાનની ભયંકર મહત્વાકાંક્ષા, ઇંગ્લાંડ કેઈ પણ સંયોગોમાં ક્યા કારણે જર્મનીને મંરકાતો પાછો ન સોંપી શકે, જાપાનની સત્તાઓની લશ્કરી શક્તિ અને ઇટલી કે જાપાનની મદદ વિના પણ પુષ્કળ જીતવાની જર્મનીની તૈયારી, બૃમખ્ય સમુદ્રનું સ્વરૂપ અને તેને ક્યા કારણે ઇટલીનો પ્રદેશિક દરિયો ન બનાવાય, ઘેરા, રશિયાની આંતરિક સ્થિતિ, મેક્સીકો અને સીગ્રીડ લાઈન વગેરેને લગતો ઇતિહાસ મળી આવે છે.

આ ઉપરાંત જગવિખ્યાત લેખક H. G. Wells નાં માનવદકો અને જગત-શાંતિની યોજના, જગતનાં બે પાત્રો The Rights of Man અને The New World Order—

ઇતિહાસ, સંશોધન, શિક્ષાલેખ, તાત્રપત્ર, નૃવચમાહિતી વગેરે વિષયની કાઈને કાઈ શાખા પર, તે તે વિષયના ઊંડા અભ્યાસી જણાતા લેખકોએ રજૂ કરેલી સુંદર સામગ્રીથી તે કિંમતી બન્યો છે.

બાલ રૂપરંગની ગણ્યતરીએ પણ અન્ય એટલો જ આકર્ષક નીવડે છે. ગુજરાતી પ્રગ્નએ આવાં પ્રકાશનોને સહર્ષ આવકારી લેવાં ઘટે.

કવિ શામળ—પ્રકાશક: વડોદરા-સાહિત્યસભા. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

‘વડોદરા-સાહિત્યસભા’ના મુખપત્ર તરીકે શરૂઆતમાં ‘સાહિત્યકાર’ નામે ત્રૈમાસિક પ્રકટ થતુ. પછું પછી સભાએ એ પ્રવૃત્તિ બંધ કરી વર્ષમાં એકાદ સુંદર પ્રકાશન આપવાની નીતિ સ્વીકારી. તે નીતિની રૂએ ૧૯૩૮ માં સભાએ ‘પ્રેમાનંદ’ અન્ય પ્રગટ કર્યો; ૧૯૪૦ માં આ ‘કવિ શામળ’ અન્ય પ્રગટ કર્યો છે.

‘પ્રેમાનંદ’ અન્યે ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં જે રીતે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી, લીધું છે તે જ રીતે આ અન્ય પણ એવા વિશિષ્ટ સ્થાનને પાત્ર કરે તેમ છે.

આ અન્યનાં પાંચ વિભાગ પડે છે. ૧ પ્રસ્તાવના—એમાં સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈએ, તેમની હમેશની નમ્રતાપૂર્વક, સભાનો, શામળનો અને આ અન્યપ્રકાશન—પ્રવૃત્તિનો ટૂંક પરિચય કરાવ્યો છે. ૨. જીવનપરિચય—આમાં કવિ શામળના જીવન પર ત્રણ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે. ૩. સાહિત્યચર્ચા—આ વિભાગમાં કવિ શામળભટ્ટની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કે તેવી પ્રવૃત્તિને સ્પર્શતા પ્રસંગોને અનુલક્ષીને સત્તર લેખ પ્રગટ થયા છે. ૪. ગુજરાતી લોકવાર્તાઓ—આ વિભાગમાં વિષયને સ્પર્શતા ત્રણ લેખ પ્રગટ થયા છે. છેલ્લા વિભાગમાં શામળનાં કેટલાંક કવિતો અને તેના પ્રગટ-અપ્રગટ અન્યોની યાદી આપવામાં આવેલી છે.

આ અન્યમાંના થોડાક લેખો ઉદ્ધૃત અને પુનર્મુદ્રિત જેવા છે. પણ મોટાભાગના તો નવેસરથીજ તૈયાર થયેલા છે. આ રીતે અને પ્રકારના લેખોનો સંગ્રહ કરી ગુજરાતના એક ચશસ્વી કવિને, વ્યક્તિ અને સાહિત્યકાર તરીકે, મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો આવો અન્ય પ્રગટ કરવા માટે ગુજરાત સાહિત્યસભાનું આભારી છે.

સુકન્ધા—લેખક:—બાલકૃષ્ણ જ્ઞેશી. પ્રકાશક ઓ-સાહિત્યમંદિર, ૧૮૦ ડેબાપીક, સુરત. કિંમત ૦-૨-૦.

નીલાદેવી—લેખિકા: કુ. વિઘાગૌરી મહેતા. પ્રકાશક-ઉપર પ્રમાણે. કિંમત. ૦-૧-૦.

ઓ-શક્તિ અન્યમાળાના ૭૨-૭૩ મા મણકારૂપે પ્રગટ થયેલાં ઉપરનાં બંને પુસ્તકો ઓ-વર્ગને શાયદ ને બોધક નીવડે એવાં છે. પહેલામાં સુકન્ધા નામે એક હિંદુ પત્ની પોતાના કુમાર્ગંગામી પતિને મીઠી મહનશીલતાથી કેવો સુખી બનાવે છે તેની હકીકતને વાર્તારૂપે ગૂંથી લેવામાં આવી છે. બીજામાં નીલાદેવી નામે રજપૂત-વીરાંગના પોતાના પતિના વધનો બટલો શી રીતે લે છે તેની શૈભાંચક કથા આપવામાં આવી છે. બંનેની ભાષા સરળ ને સાદી છે.

‘અમ કચેલી ચાને કારીને પીવા માટેના ‘ચાણે ને રકાબી’ની ઉપમા આપેલી એ સાવ ખોટી નથી બતાવી.’
 સુરતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પરિષદની ચોથી વાર્ષિક બેઠક દિ. ૬મા ૬૮ પરદેશી આવાસો પર કમ
 અ.કુરા. કરાચીની એક સ્ત્રીમરમાથી કસ્ટમ-ખાતાએ ચાર લાખ સોનાના સિકા હાથ કર્યા છે [દિ. ૬મા
 કસ્ટમખાતા હ મેશના નસીબદાર છે] યુદ્ધના પરિણામે દિ. ૬ના ખાતરો પર ચલી કરોકરીજરી અસર
 [સુકા ભેગુ લીકુ તો હ મેરાથી બળવ આગ્યું છે.] યુદ્ધ સબથી અફવાઓ ફેલાવવા સામે મુકાબલો
 પ્રતિબંધ જર્મન બ્રોડકાસ્ટ સાશળવા સામે પણ એવોજ પ્રતિબંધ હિંદ સરકારનારા હેઠળ શ્રી
 ઇન્ડિલાલ યાજ્ઞિકની અને ખીજી પણ સખ્યાબંધ ધરપકડો પડિત જવાહરલાલ સરદાર પ્રાવની મુલાકાતે
 સરદાર પ્રાવનોમા અપહરણની વ્યાજુ રહેલી બલીર પરિસ્થિતિ. લક્ષમાં પૂરની આવૃત્તિ
 મદ્રાસ નજીક રેલ્વે-અકસ્માત નાગપુરમાં બોમ્બ ફાટતા ત્રણ બવાળીઓની ધરપકડ. કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં
 કુશાળના કાંચે પ્રવર્તી રહેલી બીજી સ્થિતિ વિભાગ પુર નજીક બચકર રીતે ભૂગર્ભની એક બન [દેખ
 બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન બતા પકડે કાન] લાહોરમાં ખાકસારો પર ગોળીબાર ને બે મમ્મુ
 રફ મી મેએ દિ. ૬મા અને સામ્ર જ્યના ખીલ બાગોમાં પણ મિતરાજ્યોના વિજય માટે ચયેલી પ્રાર્થના
 [કમ સ્થિતિમાં માનવી પોતાની સ્તુતિ કરે છે એ વિષેના ઈશ્વરના જાડા અલ્લાહેજ માનવી પ્રત્યેની
 ઇશ્વરી નીતિના સૂત્રો ધડાધા જણાય છે] સર સ્ટેફર્ડ કીપ્સ કહે છે ‘યુદ્ધ પૂર થતા બાર મહિનામાં
 દિ. ૬ને સ્વરાજ્ય આપવાની જાહેરાત કરવા કુ બિટિશ સરકારને આગ્રહ કરે છુ’ [આ આગ્રહની મુદત
 ત્યાસુધી છે જ્યાસુધી સર કીપ્સ પોતે પ્રધાન નથી.] નવા દિ. ૬ વજર એમરીન, પાલમિન્ટમા,
 દિ. ૬ને ફરીથી નવાવનાર નિવેદન સર ‘માઇકલ ઓલવાયરના ખૂની ઉદમસિદને ચયેલી ફાંસીની
 સજા. રાજાઈનગેશ ધર્મેન્દ્રસિંહજી, નિઝામના માજી વડા પ્રધાન સર કીસનપ્રસાદ અને બ્રિટિશ
 પાલમિન્ટમા દિ. ૬ના મિત્ર મનાતા મી જ્યોર્જ લેન્સબરીના અવસાન.]

પરદેશ-ક્રેન્ચ ને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળોમાં ફેરફાર વડા ક્રેન્ચ સેનાપતિ ગેમલીનને ડેકાણે વેને
 નડની નિમણૂક. નવા સેનાપતિને પોતાના સરકાર એમ મકમ સદેશો પદર ક્રેન્ચ સેનાપતિઓ બરડા
 ચામ છે. ઇ. જાડની સરકારને સોપાયલ અમર્યાદિત સત્તાઓ એ સત્તાની રૂએ સખ્યાબંધ ધરપકડો,
 ખાનગી મિલકતો પણ જરૂર પડના સરકારી અ.કુરા.નીચે. ઇંગ્લાંડમાં યુદ્ધ સર ભગ તૈયાર કરતા કારખાનાઓ
 સતત ચાલુ રહેશે આપારી વાટવાટાને રસ્તે રસિયાનું મન મનાવી લેવાને ક્રિટીનો પધારા પણ એજી
 વાટાવાટો અલાવવાની રસિયાની સાફ ના ઇટલી સાથે ક્રિટીને ચાલતી આપારી વાગવાંટો પણ ઇટલીને
 અમર્યાદી અટકારી દીધી થોડાક દિવસના સ મના પછી બેલ્જિયમપતિ લિગોપોલ્ટે લધિયાર હેઠળ મુકી
 સ્વીકારેલું જર્મનીનું શરણુ તે પ્રસંગે બેલ્જિયમના પક્ષે લડતા ક્રેન્ચ અને બ્રિટિશ સરકારની મેંદી
 સ્થિતિ અવસ્થિત પીછેહઠ જર્મનીનો બચકર ધસારો ને ફોન્ડર્સનું લીજલ યુદ્ધ કહે, બુચેન, ડર્ક
 વગેરે અગત્યના બદલે જર્મનીના હાથમાં ગોળનોટ લાઈન પર જર્મનીનો બચકર હલ્લો બ્રિટિશ
 આપારીમાં જર્મનીએ અચાલેલો જન ઉત્તર કાસમાં કાજૂ જમાવી જર્મન સરકારને પાલનગર પેવિસનાર
 ધસારો મારોલ્સ, લિયોન, પેરિસ વગેરે નગરો પર બોબમારો બદલામાં ક્રેન્ચ વિમાનોએ જર્મન પ્રદેશ
 પર અવાલેલો બોબમારો ફોન્ડર્સના યુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડે યુમાલેલી વિપુલ સામગ્રી તેના ઉકપ દબાર
 સૈનિકમાં ૩૩૦ હબાર પાછા ફર્યા અમેરિકામાં જર્મન વિજયે ફેવાલેલો અમરટ. બચાવ ને ગ્રસસૈન્ય
 મની જગી તૈયારીઓ વાર્ષિક ૧૦૦૦૦ લાખ ડોલરના નવા કરવેરા નાખી પાંચ વર્ષમાં સવાચાર અગત્ય
 ડોલરના જગી રક્ષણમક કાર્યક્રમની ધડાની રૂપરેખા. ૧૪૬૦ લાખ ડોલર નૌકાસૈન્ય પા. / ૧ ખગીધી.
 નાર્વિક ૩૧૦૦૦૦ નવા વિમાનો તૈયાર કરવાની અગત્યરી પ્રેસીડેન્ટ રૂબેન્કટ શાંતિ માટે મુસોલીની કથે
 વિહાને સમયસરની ચેતે. પને મુસોલિનીનો એને કડો આવકાર અમેરિકાએ ૨૩૦૦, વિમાનો મિતરાજ્યોને
 શરફિલો ને ૨૫૦૦ સમામખાનગી માલિકીના ૬૦૦ અમેરિકન વિમાનો પણ મિતરાજ્યોને લેવાવા
 કરી શકવાની સ્થિતિમાં મુકાવો, કટલી, ટુર્પી, માલ્ટા, હાઈપ વગેરે દેશો છાંડી જગાની તેમની
 પોતાના પ્રારિશિ જળવિસ્તારમાં સ્ત્રીમર કુરોપમાં વસના અમેરિકનોને પોતાને લતન પડેવાયે છે
 ઇટાલિયન સૈન્યને કાસમાં ધસારો, ટિશ સોમાનીવેન્ડ ખાલી થાય છે માલ્ટા અને હાઈ સ્ટરમાં
 [અનુસમાન પૃ. ૬૪]

सुधासू

१ व २ अंक : ३

३ व ४ अंक : २७

आवृत्ति : १८८६

कुलार्थ : १८८४०

१ अक्षर

नवी

१. त्रिलुपनदास लहेर्यद शाह

श्रीमनलाल अमलभ संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

આપાઠ : ૧૯૮૬

પૃ. ૩

૧	જ્ઞાન	૬૭
૨	તારે પ્રભો [કાવ્ય]	નોતમ	૬૮
૩	ઝૂલો મધુરો [કાવ્ય]	મૂળજીભાઈ પી શાહ	૬૯
૪	ભ્રમણ [કાવ્ય]	રમણલાલ ભટ્ટ	૭૦
૫	મહાન પૃથ્વીરાજ	ચીમનલાલ સંઘવી	૧૦૦
૬	આખ્યાન-યુગનો સમાજ	નાગકુમાર મકાલી	૧૦૫
૭	ફથની દાઝેલી [વાર્તા]	પ્ર-	૧૧૦
૮	યુગાન્તર	પક્ષ	૧૧૪
૯	જીવન અરણ્ય...	પ્રમા	૧૧૬
૧૦	ગૂજરાતનો 'સર્વસંગ્રહ'
	કેમ તૈયાર થઈ ગયે?	કેશવલાલ દિ. કામદાર	૧૧૬
૧૧	હું ધારૂ તો [કાવ્ય]	મર્મ	૧૨૬
૧૨	આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર	નર્મદાચક્ર ૯. વ્યાસ	૧૨૭
૧૩	મૂક અલિશાપ [વાર્તા]	પક્ષ	૧૩૦
૧૪	અન્થ-પરિચય	૧૩૩
૧૫	સ્વાધ્યાય [દર્શન]	રમણલાલ વર્મતલાલ દેમાઈ	૧૩૫
૧૬	તારા-તણખા	૧૩૫
૧૭	વિહાર	ન	૧૪૦
૧૮	છૂંકાં ફૂલ	૧૪૨
૧૯	સ્વીકાર	૧૪૪

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિદ—

૩-૪-૦

ખર્ચા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

ગ્રહિત-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેજ નં ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કપર પેજ નં ૪	ખમ્મો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કનર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કનર	૨૫% વધારે

ગ્રહિત-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક - મણિલાલ પુ મિસ્ત્રી બી એ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનગ્રાહ્ય આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ. ૨૪-૭-૪૦

ગ્રાહકોને—

સુવાસ કાર્યાલય,
રાવપુરા, વડોદરા.

યાદી

ત્રણ મહિના થયા 'સુવાસ' ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું છે. એટલે જે જે ગ્રાહકોએ હજી સુધી લવાજમ મોકલાવી નથી આપ્યાં તેઓ આ અંક હાથમાં આવતાં તરત જ પોતાનું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે એવી વિનંતિ છે.

ઓગસ્ટની દશમી તારીખ સુધીમાં જે ગ્રાહકોનાં લવાજમો મનીઓર્ડરથી મળી જશે તેમને નવા વર્ષની 'સુંદર અને સુચોલિત પોકેટ-સુવાસ હાયરી' ભેટ આપવામાં આવશે.

વી. પી. ની પ્રથા અમે સદંતર બંધ કરવા માગીએ છીએ. કેમકે એમાં ગ્રાહકને અને અમને બંનેને નુકશાન છે.

ગ્રાહક જે મનીઓર્ડરથી લવાજમ મોકલી આપે તો એ આનાના ખર્ચમાં જ તે લવાજમ અમને પહોંચતું કરી શકે છે. એ રીતે ૩-૪-૦ લવાજમ + ૦-૨-૦ મનીઓર્ડર-ખર્ચ મળી તેમને કુલ ૩-૬-૦ નો ખર્ચ થાય છે. ને તેમાં તેઓ હાયરીનો લાભ પણ મેળવી શકે છે.

જ્યારે વી. પી. માં—

૩-૪-૦ લવાજમ + ૦-૫-૦ વી. પી. ખર્ચ એમ ૩-૯-૦ નો ખર્ચ. તે ઉપરાંતમાં હાયરીનો લાભ પણ જતો કરવો પડે છે.

અમને પોતાને વી. પી. ની પ્રથાથી કઠાકૂટ ઉપરાંત મુખ્ય નુકશાન એ છે કે જે ગ્રાહકોને નવા વર્ષે આજી નથી રહેવું હોતું તેઓ અમને કંઈ જણાવતા નથી ને જ્યારે વી. પી. કરીએ છીએ ત્યારે તે પાછું ધંદલી દે છે ને અમને નાહકના ખર્ચમાં ઉતારે છે. એટલે કે ગ્રાહકને અમે એક જ વિનંતિ કરીએ છીએ અને તે એ કે જે ગ્રાહક તરીકે આજી રહેવું હોય તો તેમણે મની-ઓર્ડરથી લવાજમ તરત જ મોકલાવી આપવું. તરતમાં ન મોકલાવી શકાય ને પાછળથી મોકલાવવું હોય તો તે પ્રમાણે લખી જણાવવું. અને જે ગ્રાહક તરીકે જ કાયમ ન રહેવું હોય તો એક પોસ્ટકાર્ડમાં તરત ના લખી જણાવવી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘મુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હૃદયથી માયવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે મારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરેશર પ્રસન્ન જમજાર

પ્રમુખીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘મુવાસ’ જેવા સત્પ્રધાનને આવકારે, પોષે અને મપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માનિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા યુગ’ની જેમ ખામ વાચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—એતીવાડી વિજ્ઞાન

‘મુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ ગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યમામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની જોડ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—ગાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાઈવિજય

‘મુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવ્યસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરામજી

‘મુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં, જેવાંયેલ, રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મંથોગ ટાગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુલેખો.

—બ. મ. પરીખ

‘મુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

નિયમો

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

[અનિવાર્ય સંયોગમાં આ અંક દશ દિવસ મોડો થયો છે, અને આવતા અંક તા. ૩૨ માં ઓગસ્ટે બહાર પડશે. તે પછી દરેક અંક નિયમિત બહાર પડશે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક-પત્ર લખી જથ્થાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. અવસાપૂર્ણ છતાં સર્વગ્રાહ્ય, સુવાચ્ય, સરળ ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાર્થીકના કાશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાયો. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખક ‘સુવાસ’ના લેખકમંડળમાં જોડાવું જોઈએ. મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વોગમુદત લેખ જ મોકલવાનો હોય છે. દરેક લેખકને તેમની પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો તે ‘સુવાસ’નાં માલુ અંક મોકલાય છે.

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 1000 = 1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And *recommended* by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs. 9/-, Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to:—

SHASHIKANT & Co.
ORIENTAL PUBLISHERS
Raopura, opp. Tower, Baroda

Sole Distributors:—
THE NEW BOOK Co.
Hornby Road, Fort, Bombay

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહકો વધારવાને અને ‘સુવાસ’ને માટે જાહેરખબરો મેળવવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે સુસાક્ષરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

શ શિક્ષા નાં એન્ડ કું.

રાવપુરા, વડોદરા.

આત્મસર્વસ્વ

વૈદ્ય રોકરોને ત્યાં શા માટે દોરો છો ? વૈદ્ય હરિલાલે પોતાના ‘અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ મંથન’ અને લોહ પ્રયોગ સંગ્રહ’માં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોના ઘણાખસ રોગોના સંદેશ, સસ્તા અને તરત જ અસર કરનારા પ્રયોગો આપ્યા છે.

હરિહર ઔપધ્યાસયમા સેંકરો વાર વપરાઈ સિદ્ધ થયેલા પ્રયોગો જ આમા આપ્યા છે. દરેક ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી તથા વૈદ્ય પાસે આ પુસ્તકની એક નકલ હોવી જ જોઈએ. આમાનો એક જ પ્રયોગ તેની કિંમત વસુલ કરી આપશે. પ્રયોગો સિવાય બીજા અનેક ઉપયોગી માહિતી (૧) રોગોના પ્રકાર, (૨) અત્યંતની સૂચનાઓ, (૩) રોગ મટાડવાનો કુદતી ઉપાય વગેરે ઉપયોગી હકીકત પણ છે. આજે જ લખો મૂલ્ય રૂ. ૧) ૮ અ બ્લૅન્કેટ.

તા. ૬.—સુચિપત્ર માર્ગે.

પત્રા—વૈદ્ય હરિલાલે ગોરધન પાઠક

હરિહર ઔપધ્યાસય, બાલાશિનોર.

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

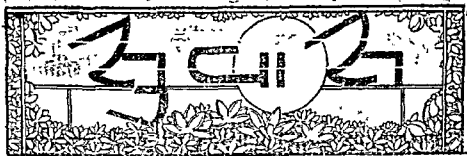
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : આપાઠ ૨૭૦

[અંક ૩

જ્ઞાન

૪.

નયન જેમ દેહનું તેજ છે, એમ જ્ઞાન એ આત્માનું તેજ છે.

નયન સ્પૃશ્ન જગતનું દર્શન કરાવે છે, જ્ઞાન સૂક્ષ્મ તત્ત્વો સમજાવે છે. નયન શરીરની રક્ષા કરે છે, જ્ઞાન આત્માની રક્ષા કરે છે. નયનથી પ્રાણી અન્ય પદાર્થો સાથે અથડાતાં બચી બચ છે, જ્ઞાનથી એ જ પ્રાણી મંસારસાગરમાં અથડાતાં અટકે છે.

પશુ જ્ઞાનો અર્થ માનવી કેટલીક વખત અધૂરો સમજે છે: કેળવણી અને લાગણી જેવાં વિકાસનાં સાધનોનો પશુ તે જ્ઞાનમાં સમાવેશ કરી નાંખે છે. અને પરિણામે, જ્ઞાનનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ તે લાગણી અને કેળવણી જેવાં સામાન્ય તત્ત્વોને ગણી દે છે.

પશુ જ્ઞાનનું સ્થાન તો જીવનમાં આત્માના—ધર્મની નયન તરીકે છે; જ્યારે કેળવણી એ બૌદ્ધિક વિકાસ અને સ્વાર્થમંરક્ષણનું બૌદ્ધિક સાધન છે, અને લાગણી એ હૃદયનો સફળ આધાર છે—જે જ્ઞાનના અભાવમાં પશુ સંભવી શકે છે.

જો કે એ સાચું છે કે કેળવણી મનને વિકસાવે છે, લાગણી એ દયાનું મૂળ છે; ને વિકસેલું મન કે દયાળુ હૃદય જ્ઞાનને—આત્માના દીપકને પ્રગટાવી શકે છે, પશુ સાથે જ એ પશુ એટલું જ સાચું છે કે સાધન એ કોઈ પશુ દિવસે સાધ્ય નથી બની શકતું. કેળવણી-લક્ષને માનવી વિદ્વાન બની શકે છે, લાગણી વિકસાવીને તે દયાળુ થઈ શકે છે, પશુ એમાંથી એક—જ્યાંસુધી તેમની વિદ્વતાએ કે દયાએ તેમના આત્માને તેજથી ઝળ-દળતો નથી બનાવ્યો, તેમની જીવિ—શક્તિને જગતના પ્રત્યેક તત્ત્વને પરિણામમાં કલ્યાણ-વાંછુ ને સમજાવતી દૃષ્ટિએ નીરખનાં નથી ચીખવ્યું ત્યાંસુધી—જ્ઞાની નથી. વિદ્વાનને જીવિમાન તરીકે સન્માની શકાય, દયાળુને મહાત્મા તરીકે પૂજી શકાય, પશુ એમાંથી એકને જગતકલ્યાણના કે જીવન-સંરક્ષણના વિષયમાં અનુસરી ન શકાય.

હાથમાં દીવાસળી લઈને અંધારામાં દાડપિંજરોના મુગ્ધિયમમાં જઈ ચડેલો માનવી, દીપક પેટાળા પહેલાં, જો તે ખીકણ હોય તો જડ મનુષ્યાકૃતિને ચોર માની ચંચર

કંપી ઊઠે છે; જો તે બહાદુર હોય તો બિચારાં હાડપિંજરો પર ધસી જઈ એમને તોડી નાંખે છે; તે ખરી વસ્તુરિયતિ તો બંનેને દીપક પ્રગટાવ્યા પછી જ મમળાય છે. તેમ માનવી જો દયાળુ હોય તો તે, જગતના પરિવર્તન-ધર્મ અને આત્માના વિકાસમાર્ગને સમજ્યા વિના, દર્દીની સહેલી આંગળી પર નરતર ચૂકાતું જોઈ નયળા હૃદયનું માનવી કંપી ઊઠે તેમ, દુઃખ, દર્દ, લોહી, સુદ્ધ, હિંસા વગેરે જોઈ કંપી ઊઠે છે; જો તે વિદ્વાન હોય તો પોતાનો સ્વાર્થ સલામત રહ્યા પછી જગતના કરોડો જીવોની શી દશા થાય છે તે વિષે તટસ્થતા દાખવી શકે છે—પણ ખરી વસ્તુરિયતિ તો બંનેને આત્માનો દીપક પ્રગટ્યા પછી જ સમજાય છે.

કાષ્ટ દુષ્ટ આવતીકાલે ધર્મ અને પ્રાણીમાનનો સંહાર કરી નાંખવાનો હોય તો પણ દયાળુ તો એ દુષ્ટનાં વણસી ગયેલાં પરમાણુઓને પૃથ્વીની સાથે એકાકાર બનતાં જોઈ શકવાની પોતાના હૃદયની અસક્તિને સંતોષવાને મૌન જાળવશે, એ મૌનને પોતાની મહત્તા ગણશે. અને જુદિમાન, એવા સંયોગોમાં, જો પોતાના શરીરને કે સ્વાર્થને જરીકે ધર્મ પહોંચાડ્યા વિના એ દુષ્ટને દાખી શકાય તો દયાવી દેશે ને એનું સ્થાન પોતે લઈ લેશે; જો ન દાખી શકાય તો એનો મિત્ર બની જઈ આવતીકાલના ગંદાર અને લૂટમાં ભાગ પડાવવા યોજના ધરશે, ને એ પણ અસંભવિત જણાશે તો એ મંદારમાંથી પોતાને બચાવી લેવાનો એ દુષ્ટ સાથે તે સંધિ કરી નાંખશે. પણ જ્ઞાની તો પોતાના સ્વાર્થ, સલામતી કે લાગણીઓને દૂર હડસેલી પ્રાણીમાનતા કલ્યાણને યોગ્ય પગલાં લેશે.

જુદિમાન પોતાના સ્વાર્થને જુએ છે, દયાળુ પોતાના હૃદયનો વિચાર કરે છે, પણ જ્ઞાની તો એ બંનેથી પર બની ધર્મના સંરક્ષણને અને જીવમાનનાં કલ્યાણને જ જુએ છે. આજની શાંતિના બદલામાં તે આવતીકાલની ધોર અશાંતિ કદી ન ખરીદે; એને પોતાનો ભોગ આપ્યાથી જીવમાનનું કલ્યાણ કે શાંતિ મેળવિત જણાય તો તે ભોગ આપતાં—માધની પત્ની પોતાના સ્વામીનું મન સંતોષવાને, પોતાની કે પતિની પાસે ખાવાને ટૂકડો ન છતાં, નરપતિ બોળે બહેલી બધી જ સંપત્તિ દાનમાં આપતાં જેમ અચકાણી નહોતી એમ—જરીકે નહિ અચકાય. પણ એને લાગશે કે એ ભોગથી ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્જાવિત છે તો તે, પોતાના શરીરને પોતાની માલિકીનું નહિ પણ ઇશ્વરની અશ્વેસ સમજી, કાષ્ટ સૈનિક પોતાના સ્વામીની તલવારનો અંત સુધી બચાવ કરે તેમ, તે તેના બચાવ કરશે. જગતના કલ્યાણને ખાતર તે ઝૂમશે, ઝૂમવાનું શીખવશે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અભ્યુત્થાને એ જ શીખવ્યું છે.

પણ આજની ગ્રભ શ્રીકૃષ્ણના એ શિક્ષણને બૂલી રહી છે. તે વિદ્વાત કે લાગણી-વશતામાં જ જ્ઞાન માનતી બની છે. તે સમજતી નથી કે જ્ઞાન એ તો, ઈશ્વરી અંશ છે, આત્મા અને જીવનનું સત્ત્વ છે, પ્રજ્ઞતાનું પ્રથમ ચરણ છે. જો કેળવણી એવું જ્ઞાન હોત તો વિદ્વાનો હિપ્તભોગના કે પૈશાની પૂજારી ન હોત, લાગણી એવું જ્ઞાન હોત તો દયાળુઓ દુઃખી ન હોત. પણ બંને રિયતિ કાયમ છે. ને માટેજ, પરમજ્ઞાનના અજવાણ વિના, લાગણી એ વાડ વિનાની વેલ છે, હૃદયનો જીગરો છે; કેળવણી એ ગવેડાની પાડ પરનો ખજનો છે, સ્વાર્થ જાળવી રાખનારી કળા છે. એ ત્રણેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ વિચારવાને માનવીએ સમજવું જોઈએ કે—

જુદિ-કેળવણી-વિદ્વાતા મગજનો દીપક હોઈ શકે છે, દયા હૃદયનો દીપક સંભવી શકે છે, પણ આત્માનો-ઈશ્વરનો કે જગતનો દીપક તો જ્ઞાન છે.

તારે, પ્રભો !

[ઉપજાતિ]

‘ નૌતમ ’

તારે, પ્રભો ! આમ ઘડીક આપ્રી
પાછું જ ભે જૂંટવી લેલું’તું તો
આપ્યું જ કહે શે અમ રંકને એ ?
એથી લલુ લાખ વસા કદી એ
દીધું જ ના હોત કશું અમોને !
મ્હોરી ન મ્હોરી અલિલાય મંજરી
ત્યાં કાળ કૂંટે સુરઝાવી કાં તે ?
અપ્રાપ્યની અંતર સુગ્ધ - ઝંખના
કે પ્રાપ્તિ-ઉલ્લાસ અપૂર્વ જીવને
એકેકે ય સંપૂર્ણ મળ્યુ ન માણવા !

જૂલો મધુરો

મૂળજ્ઞભાઈ પી. શાહ

ત્હારી લહરીનો જૂલો મધુરો !

ઓ સાગર ! ત્હારી લહરીનો જૂલો મધુરો.

હૈયે જૂલવાનો લાવ છે પરા :

ઓ સાગર ! ત્હારી લહરીનો જૂલો મધુરો.

ળાળને માતા જેવી જૂલાવે, સોહામણાં ગાતી ગીત;
મુજને એવી રીતથી રંગે, જૂલાવજે આણી પ્રીત.

ઓ સાગર !

આરોહ ને અવરોહ થાતાં, ડોલશે “ મ્હારું ” શરીર;
મોજ એ મીઠી માણીશ હું તો, મ્હોરામણ ! ધીર ગંભીર !

ઓ સાગર !

શંખ ને છીપલાં આપજે મુજને, એલવા ળાળક પેર;
આપજે ‘કોઈ’ મોતી, અનોખું, પ્રગટે જ્યોતિની સેર.

ઓ સાગર !

બ્રમણ

રમણલાલ ભટ્ટ

જન્મતાં મૃત્યુની છાયા, વિકાસે ખરલું રહ્યું;
મરે ના કદીએ આત્મા, મૃત્યુ સ્વૂળ શરીરનું.
થલું અદૃશ્ય બ્રહ્માંડે તરત કયાંક જન્મલું,
નિઃસીમ એ બ્રમણોમાં હશે જાણુ ! વિરામલું.

હિંદુ પ્રજાનો છેલ્લો જ્યોતિર્ધર-સમ્રાટ

મહાન પૃથ્વીરાજ

ચીમનલાલ સંઘવી

હિંદના ઇતિહાસમાં એક એવો યુગ આવી ગયો છે કે જ્યારે મુસ્લીમ લેખકોએ હિંદુ રાજાઓ અને ઋષિજનોને બદનામ કરવામાં બાકી નથી રાખી. હિંદ પર મુસ્લીમ શાસનનો પંજો જામતાં એ બદનામીનો પ્રચાર થવા લાગ્યો ને ટેટલાક અશીર્ણુ બારોડોએ એવી સાચી-ખોટી બદનામીઓને રામાંચક સ્વરૂપે કાવ્યોમાં ગૂંથવા માંડી. તેમણે હેમચન્દ્રાચાર્યને ને કુમારપાળને મરતાં મુસલમાન દર્શાવ્યા. ઇક્ષ્વાકુ, રઘુ ને રામના સમોવડિયા મહાન પૃથ્વીરાજને તેમણે વિલાસી ને બાયલો ચીતર્યો. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોને હિંદુઓની એ બદનામી રુચતી હોઈ તેમણે સત્તાવાર પ્રાચીન પ્રમાણો તપાસી જવાને બદલે એ રામાંચક કવિતામાંથી જ ઇતિહાસ રચી કાઢ્યો. હિંદી પ્રજા પોતાની જ બદનામીની એ ખોટી કલકગાયાઓને ઇતિહાસ ગણીને ગોળવા માંડી. ને પરિણામમાં એનું જાતિ-અભિમાન બાળે ઝોગળી રહ્યું છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય ને કુમારપાળના મુસ્લીમીકરણની વિરૂદ્ધમાં એટલાં નક્કર પ્રમાણો છે કે એ વિધાનો બાળે હાર્યારૂપદ ઠરી ચૂક્યાં છે. પણ પૃથ્વીરાજ સંબંધમાં હજી જોઈએ એટલો જિહાવોહ નથી થયો. ગુજરાતી-અને કદાચ હિંદી પણ-પ્રજાનો મોટો ભાગ હજી એવો છે કે જે સંયુક્તા-પૃથ્વીરાજના પ્રેમપ્રસંગો, જયચંદ્ર-પૃથ્વીરાજનું સગપણ, ભીમદેવ-પૃથ્વીરાજનું યુદ્ધ કે પૃથ્વીરાજની વિલાસપ્રિયતાનાં વિધાનોને ખરેખર સાચાં માનતો હોય. આ જામને દૂર કરવો એ હિંદુ સંશોધકોની પ્રથમ ફરજ છે.

પચીસ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વીરાજ સંબંધી કંઈ પણ કહેવું હોય તો ચંદ બારોટના 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ને આગળ ધરવામાં આવતો. ચંદ બારોટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન હોઈ અને તેના નામ પર ચકાવાયેલો રાસો એક લાખ શ્લોક ઉપરાંતની રસિક કૃતિ હોઈ તેને ગપગોળા કહેવાની ધજ્યાની હિમત ન ચાલતી. પણ તે પછી શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પ્રાચીન અને પ્રમાણુશ્રૂત મંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો જેમ જેમ પ્રકાશમાં આવતા ગયા અને એ-પ્રકાશમાં 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ની અનેક હકીકતો જેમ જેમ મત્વથી વેગળી અને ઢંગધડા વગરની જથ્થાંવા લાગી તેમ તેમ વિદ્વાનોને વિશ્વાસ 'પૃથ્વીરાજ રાસો' પરથી કમી થવા લાગ્યો. બાળે તો એ રાસો સત્તરમી કે અઠારમી સદીના કોઈક દલપનાવિહારી બારોટની બનાવટનું લેખાય છે. આમ છતાં, હિંદુ પ્રજાનાં એ કમમાગ્ય છે કે, તે હજી પણ પોતાના મહાનમાં મહાન શૂરપતિને કોઈ અશીર્ણુએ ચીતરેલા સ્વરૂપમાં જ નીરખે છે.

૧. 'રાસમાળા', 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ', 'Travels in Western India'-વગેરે.

૨. વિગતવાર પ્રમાણો માટે જુઓ પૃ. ૧૦૨-૧૦૩.

‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ અને તેના આધારે રચાયેલ ‘માસ્તવીરરતનમાલા’, ‘લઘુકાવ્યવર’, ‘રાસમાળા’, ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ અને તે ઉપરાંત ઓગણીસમી-વીસમી સદીના અનેક કાવ્યો, નાટકો કે વાર્તાઓમાં પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર સુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ગૂંથાયુ છે—

દિલ્હીપતિ અનગપાળને કમળા અને રૂપસુંદરી નામે બે પુત્રીઓ હતી મોટી તેણે પોતાના મિત્ર અને સહાયક અન્નમેરપતિ સોમેશ્વર વેરે પરણાવી ને નાની કોનાનપતિને આપી કમળાએ પૃથ્વીરાજને જન્મ (૧૧૧૫ ના વૈશાખ વદમા-ગુરુવારે) આપ્યો, રૂપસુંદરીએ જયચંદ્રને. પુત્રહીન અનગપાળ વૃદ્ધ થતા તેણે દિલ્હીની ગાદી પોતાના મોટા દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને આપી (૧૧૩૮ ના માગસર સુદ પાચમે). ને પોતે સંન્યસ્ત સ્વીકારી બદરિકાશ્રમ જઈ રહેતા. જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજને મળેલા આ પ્રભુત્વના કારણે છપાંથી બળવા લાગ્યો.

આ સમયે આખૂના પરમાર રાજ સલખને ઇચ્છતકુમારી નામે એક સ્વરૂપવતી પુત્રી હતી. ગૂર્જરપતિ લીમદેવ બીજે એ ઇચ્છતકુમારીને પોતાની પ્રિયતમા બનાવવા ઈચ્છતો હતો, પણ સલખ ને તેના કુમાર જૈતરાવ એ સગપણની વિરુદ્ધ હોઈ તેમણે ઇચ્છતકુમારીનો વિવાહ પૃથ્વીરાજ સાથે કરવાનો મનસ્ફોષ કર્યો ને ગૂર્જરપતિ સાથે પૃથ્વીરાજની મદદ માગી. પૃથ્વીરાજ તરત હોડી આવ્યો પણ લીમદેવની પ્રત્યક્ષ સેનાએ આખૂ સર કર્યું. તેમા સલખ મરાયો તે પછી પૃથ્વીરાજે ચંદ બારોટની અદ્ભુત મદદથી લીમદેવને પાછા પાડ્યો ને સલખના પુત્ર જૈતરાવને આખૂની ગાદી સોંપી તે દિલ્હી ગયો. ત્યાં તેણે પાછળથી ચડી અવનાર સાહબુદ્દીન ઘોરીને હરાવ્યો તેણે ઇચ્છતકુમારી વેરે લગ્ન કર્યા ને જયચંદ્ર વેરે પરણતારી દેવગિરિની કુમારી રાસપ્રતાને પણ તે પરણી બેઠો. જયચંદ્રે આથી ક્રોધે બરાઈ ગીઝનીપતિ સાહબુદ્દીનને પૃથ્વીરાજ સામે ફરી મદદ આપી પણ સાહબુદ્દીનને માર ખાઈને પાછા ફરવું પડ્યું.

પૃથ્વીરાજને દિલ્હીમા રોકાયેલ જોધ લીમદેવે અન્નમેર પર હક્કો કર્યો ને પૃથ્વીરાજનો પિતા તે યુદ્ધમા હણાઈ ગયો. પૃથ્વીરાજ તરતજ ૧૪૦૦૦ સૈનિકો સાથે ગુજરાત પર ધસી આવ્યો તેણે ચંદ બારોટને પાવડો, નીસરણી, દીવો વગેરે સર્થ લીમદેવની સલામા મોકલ્યા. લીમદેવે પૃથ્વીરાજનું આધિપત્ય ન કબ્જું ને એક લાખ સૈનિકો સાથે તે યુદ્ધ માટે સજ્જ બન્યો એ યુદ્ધમા ચંદ બારોટે અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવ્યું ને લીમદેવ તે પ્રસંગે હણાઈ ગયો.

પૂર્વના વિજયચૂર નામે રાજની પદ્માવતી નામની કન્યાએ પૃથ્વીરાજ પર વારી જઈ તેને પોપટ દ્વારા પ્રેમસંદેશ મોકલ્યો ને પૃથ્વીરાજ ત્યાં જઈ તેનું દરજી કરી લાવ્યો તે પ્રસંગે પાછા ફરતા પૃથ્વીરાજે મદોબા નગર કબ્જે કર્યું તેણે ગિરિદુર્ગ છતીને ત્યાંની રાજકુમારી હસાવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

સન્ધ્યાસી અનગપાળને આ અરસામા ફરી ભૂપતિ બનવાની લાલસા થઈ આવી તેમણે પૃથ્વીરાજને કહ્યું કે, ‘હા તો હું બદરિકાશ્રમ આવી જી નહિતર દિલ્હીની ગાદી અને રોપ’ પૃથ્વીરાજે આ કહેણ સાંભળી ન આવતા અનગપાળે સાહબુદ્દીન ઘોરીની મદદ સાથે પૃથ્વીરાજ પર ચડાઈ કરી. પણ મત્રી કૈમાસની મદદથી પૃથ્વીરાજે એ બંનેને હરાવ્યા. અનગપાળને તેણે માનથી દિલ્હીમા રાખ્યો અને સાહબુદ્દીનને દંડ લઈ જવા દીધો. અનગપાળ એકાદ વર્ષ દિલ્હીમા ગાળી પાછો બદરિકાશ્રમ સિધાવ્યો.

કોનાનપતિ જયચંદ્રને પૃથ્વીરાજ પર અનેક કારણે વેર હોઈ તેણે સાહબુદ્દીનને પૃથ્વીરાજને છતવા અનેકવાર હરકેર્યો. હવે તેણે પોતાની પુત્રી સયુક્તાનો સ્વયંવર રચ્યો ને તેમા પૃથ્વીરાજને દ્વારપાળ તરીકે કહેણ મોકલ્યું. પૃથ્વીરાજ ન આવતા બારણામા પૃથ્વીરાજનું પૂતળું ગોઠાવ્યું પણ સયુક્તાએ પોતાની માળા એ પૂતળાના ગળામા પરીણી ને ગુપ્ત રીતે ત્યાં આવી પહોંચેલ પૃથ્વીરાજ આ પ્રસંગ જોતાજ સયુક્તાને ઉપાડી ગયો (૧૧૫૧) જયચંદ્ર ચીડાઈને પાછળ પડ્યો પણ ઊંચે તે દારીને પાછો ફર્યો.

આ પછી પૃથ્વીરાજ સયુક્તા સાથે વિલાસમા પડી ગયો તેણે છપાંચુઓની ભભરાણીથી સેનાપતિ ચાણુદયાને કેદ કર્યો ને પોતાના વેરચાલિકારી મત્રી કૈમાસનો તેણે વધ કર્યો તેને પ્રેમનશ્વરમાજ વસતો જોધ ચંદ બારોટ ને સામતરજ દાહલ્લીયાય તેને પોતાની ફરજ સમજાવવા ગયા ને પૃથ્વીરાજે દાહલ્લીયાયને સખ્ત સભ કરી દાહલ્લીયાય ક્રોધે બરાહ સાહબુદ્દીનને ચાણે ગયો. તેના ને જયચંદ્રના પ્રોત્સાહનથી સાહબુદ્દીન ફરી ચડી આવ્યો. આ ઊઠા યુદ્ધમા પ્રેમપારામા વીંટળાયેલા પૃથ્વીરાજે ધણેજ મોટા ભાગ

હોયો ને તેનો બનેલી ચિત્તોડપતિ સમરસિદ્ધ એ યુદ્ધમાં હણાઈ ગયો. શાહબુદ્દીન પૃથ્વીરાજને કેદ કરી, તેને આધળો બનાવી, ગીઝની લઈ ગયો.

ચંદ ખોરોટ હવે ગીઝની પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે પૃથ્વીરાજની અદ્ભુત બાણવિદ્યા વખાણી. શાહબુદ્દીન સાત તાવડા વાંધી નાખનરો પૃથ્વીરાજનો બાણપ્રયોગ જોવા બેઠો. તેમાં પૃથ્વીરાજે ચંદના રાજસંકેતથી શાહબુદ્દીનને વાંધી નાખ્યો ને પછી બને મિત્રો પરસ્પર કપાઈ મૂચા.

ઉપરની હકીકત એકદરે રસિક છે. પણ તેને ઇતિહાસ કે સત્ય સાથે કરોળ મંબધ નથી એ સહેજે પુરવાર થઈ શકે એમ છે:

૧. ચંદ પૃથ્વીરાજને અગ્નિવંશી તરીકે ઓળખાવે છે, ત્યારે ખરી રીતે તે સૂર્યવંશી હતો.^૧

૨. ચંદ પૃથ્વીરાજની મા તરીકે દિલ્હીપતિ અનંગપાળની પુત્રી કમળાને કહે છે. ખરી રીતે તેની મા ચેદીની રાજકુમારી કર્પુરાદેવી^૨ હતી.

૩. ચંદ જણાવે છે કે, અનંગપાળે પૃથ્વીરાજને દિલ્હી આપ્યું હતું. પણ દિલ્હી તો પૃથ્વીરાજના મોટા કાકા વિગ્રહરાજે હતેલું^૩ છે ને અનંગપાળના સમયમાં પૃથ્વીરાજનો તો શું, પણ પૃથ્વીરાજના બાપનો પણ જન્મ નહોતો થયો.^૪

૪. ચંદ પૃથ્વીરાજનો જન્મ સંવત ૧૧૧૫ ને તેનો વય ૧૧૫૮ માં મૂકે છે. પણ સંવત ૧૨૧૦ થી ૧૨૩૫ સુધીના પૃથ્વીરાજના પૂર્વજોના શિલાલેખો^૫ મળે છે. ૧૨૦૭ માં કુમારપાળે જે અજમેરપતિ અર્જુનરાજને હરાવ્યો તે પૃથ્વીરાજનો દાદા ચતો. પૃથ્વીરાજના પોતાના પણ ૧૨૮૯ના ને ૧૨૪૪ના શિલાલેખ મળે છે. અનેક તામ્રપત્રો, શિલાલેખો ને 'પૃથ્વીરાજ રાસો' સિવાયના બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના આધારે પૃથ્વીરાજનો રાજકાળ ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૮ કહે છે.

૫. ચંદ સદ્રાવતી-આબૂના રાજ તરીકે સલખ અને તે પછી જૈતરાવને ઓળખાવે છે અને ગુજરાત સાથેના યુદ્ધમાં તેમણે પૃથ્વીરાજની મદદ માગી હોવાનું જણાવે છે. પણ પૃથ્વીરાજનો કાકા (વિગ્રહદેવ), પૃથ્વીરાજનો પિતા (સોમેશ્વર), પૃથ્વીરાજ પોતે ને તેના પુત્રના સમય પર્વન્ત આબૂ-સદ્રાવતીમાં તો પરમ ગજબોગી ધારાવર્ષદેવ(૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)નું શાસન ચાલતું^૬ હતું. તે ગૂર્જરપતિનો ખડિયો રાજા હતો.^૭ ગુજરાતને સપાદલક્ષ (શાકભરી-અજમેર) સાથે પણ મિષ્ટ મંબધ હતો. ગૂર્જરપતિ કુમારપાળે (૧૧૯૯થી ૧૨૩૦) કંઈક ૫૨ ચડાઈ કરેલી ત્યારે ધારાવર્ષદેવે ને પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે તેને તેમાં મદદ^૮ કરેલી. ધારાવર્ષદેવનો બાઈ પ્રહલાદન^૯ પણ ગુજરાત માથે એટલીજ મિત્રાચારીથી સંકળાયો હતો.

૧. કાફરસ્થમિક્ષાકુરધૂ પ્ચ ચદમત્ પુરામવત્ ત્રિપર રઘોઃ કુલમ્—પૃથ્વીરાજવિજય ૧ હમ્મીર મહાકાવ્ય—સર્ગ-૧.

૨. હમ્મીર મહાકાવ્ય; રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ (ગૌ. હી. બોક્ષા.)

૩. દિલ્હીનો શિવાલિક-સ્વપ. ૪. જુઓ ફ. નો. ૫-૧૬.

૫. ૧૨૧૦નો વિગ્રહરાજ (પૃથ્વીરાજનો કાકા)નો અજમેરનો શિલાલેખ; ૧૨૨૦નો વિગ્રહરાજનો દિલ્હીનો શિવાલિક-સ્વપ. ૧૨૩૪નો આલસદ (વદનપુર)નો સોમેશ્વર (પૃથ્વીરાજનો પિતા)નો શિલાલેખ

૬. ચિત્તોડનો શિલાલેખ, ૭. મદનપુરનો શિલાલેખ. ૮. વિરાલપુરનો શિલાલેખ.

૯. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.

૧૦, ૧૧. આબૂનો સંવત ૧૨૬૫ નો શિલાલેખ.

૧૨. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ. પૃથ્વીરાજવિજય મહાકાવ્ય.

૧૩. આ પ્રહલાદનદેવ મહાકવિ, યશસ્વી કલાકાર ને સમર્થ સેનાપતિ હતો. સોમેશ્વરની 'કોર્નિંગ્સમુદ્રી' માં ને હાલુવસાહીની પ્રસ્થિતિમાં તેના કીર્તિમાલ ગાવામાં આવ્યા છે. તેણે વાર્ધવરાજમંદ્યાલોગ નમિ નાટક લખેલું છે—ને વાલ્મીકીય ઓરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થયું છે. તેણે પોતાના નામ પરથી પ્રહલાદન-પુર-પાલનપુર વસાવેલું.

ગૂર્જરપતિ અજયપાળ (૧૨૩૦થી ૧૨૩૩) ને મેવાડના સામંતસિંહ સાથે યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રહલાદને ગુજરાતનો બચાવ^{૧૪} કરેલો.

૬. ચંદ પૃથ્વીરાજને પોતાના શાસનની શરૂઆતમાં જ એક કન્યા સબધમાં ગૂર્જરપતિ ભીમ સાથે યુદ્ધ થયાનું જણાવે છે ને યુદ્ધમાં ભીમદેવનો વધ વર્ણવે છે. પણ પૃથ્વીરાજનો શાસનની શરૂઆતમાં ભીમદેવની વય ત્રણ વર્ષની છે અને પૃથ્વીરાજનો વધ થયે ગયા પછી પણ તેણે ૪૦ વર્ષ (૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮)^{૧૫} પર્યંત રાજસત્તા ભોગવી છે એ જોતાં ઉપરનાં બંને વિધાનો પાયા વિનાનાં કરે છે.

૭. ચંદ પૃથ્વીરાજની જોમ કનોજપતિ જયચન્દ્રને પણ દિલ્હીપતિ અનગપાળનો દૌષ્ટિ જણાવે છે. પણ અનગપાળે સંવત ૧૧૦૫ માં દિલ્હી^{૧૬} વસાવેલું ત્યારે જયચન્દ્ર ૧૨૨૬માં -કુમારવધે કનોજની ગાદીએ બેઠેલો^{૧૭} છે.

૮. ચંદ મેવાડપતિ સમગસિંહને પૃથ્વીરાજનો બનેલી કહે છે ને શાહસુદીન સાથેના છેલ્લા યુદ્ધમાં તેનું મૃત્યુ અને તે મૃત્યુના કારણે પૃથ્વીરાજ અને પૃથા (પૃથ્વીરાજની બહેન ને સમરસિંહની પત્ની)નો હૈયાકાટ શોક વર્ણવે છે, ત્યારે મમગસિંહ તો પૃથ્વીરાજના વધ પછી સો વર્ષ પછી થયો છે તેણે ૧૩૩૦ થી ૧૩૫૮ પર્યંત મેવાડની ગાદી ભોગવી છે.^{૧૮} પૃથ્વીરાજના સમયમાં તો મેવાડમાં સામંતસિંહ^{૧૯} રાજ્ય કરતો હતો-જેને પ્રહલાદનદેવની મદદથી ગૂર્જરપતિ અજયપાળે હરાવેલો.

૯. ચંદ ઉદયાદિત્ય પરમાર (માળવપતિ ૧)ને પૃથ્વીરાજનો મિત્ર ને મદદગાર કહે છે. ત્યારે માળવા તો પૃથ્વીરાજના શાહસુદીન સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે તટસ્થ^{૨૦} રહ્યું છે ને ૧૨૪૮માં ત્યાં વિજયવર્મા (વિન્ધ્યવર્મા)^{૨૧} નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

૧૦. ગોહિલે પીરમ સીધા સંબંધી ચંદે ગુણગાન ગાયાં છે ત્યારે પીરમનો કબજો તો ગોહિલે ચંદના મરી ગયા પછી પણ સો વર્ષ સુધી નથી લઈ શક્યા.^{૨૨}

૧૧. 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં ૧૬૭૭ માં ચિત્તોડપતિએ દિલ્હીપર કરેલા આક્રમણની વિગત આપવામાં આવી છે—જે તેની અર્વાચીનતાનું એક સખળ પ્રમાણ છે.

ઉપરની દલીલો જોતાં સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે પૃથ્વીરાજના મમકાલીન બારોડ ચંદના નામ પર ચક્રાવાલો 'પૃથ્વીરાજ રાસો' એ એક અર્વાચીન કૃતિ છે ને કોઈ કલ્પના-વિકારી રમિક બારોડે બારોડોનું મહત્વ વધારવાને એની રચના કરેલી છે. ચંદે પોતે એવો કોઈ રાસો રચ્યો હોય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પણ આ આખી કૃતિ કે એનો મોટો ભાગ

૧૪. આખૂનો સવત ૧૨૬૫ નો શિલાલેખ. ૧૫. ગૂર્જરેશ્વરના મંત્રીજો (લા. ભ. ગાધી). Historical Inscriptions of Gujrat—part II.

૧૬. દિલ્હીનો લોહપાટ-લેખ. ૧૭. કનોજનું દાનપત્ર. (સી. મોજિલ ૩૬ કૃત-'Indian Chronology'.)

૧૮, ૧૯. રાજપૂતાનેકા इतिहास આખૂનો શિલાલેખ.

૨૦. ૨૧. ધવનેને આખા હિંદ પર પથરાયેલા જોષ શાંતિને ખાતર ૧૨૪૬ માં માળવામાં જઈ પહોંચેલા પંડિત આરાધનની નોંધ.

૨૨. રાસમાળા.

અંદો નથી એ તો નિર્વિવાદ છે. આ કૃતિમાં પૃથ્વીરાજ એક સમર્થ સમ્રાટને બદલે રક્ષક રમકડું બની જાય છે. જે હિંદુ વીરે સાતસાત વાર યવનરાજને પોતાના પંજમાંથી જવા દીધો તે જ વીર તે યવનરાજને કપટથી મારે; જે વીરે અતુલ પરાક્રમથી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ ને મધ્યહિંદુ સમ્રાટપદ પ્રાપ્ત કર્યું ને ખડે પગે હિંદુપ્રજાનું સંરક્ષણ કરતો રહ્યો તે વીર ગ્રેમમંદિરમાં પ્રવેશતાં પોતાનો ક્ષાત્રધર્મ પણ વીસરી જાય; રાજાઓ સાથેના વ્યવહારમાં તે પાવડો, નીસરણી કે દીપકનો ઉપયોગ કરે-એ બધું બારાટને મન રામાંચક હશે, પણ પૃથ્વીરાજને તો એનાથી કલંકજ ચોટે છે. ને મી. મુનશીએ ગુજરાતની નવલકથાઓમાં જેમ અગ્નિશીખ, બારમી ને તેરમી સદીમાં જીવી ગયેલાં જુદાં જુદાં પાત્રોને સગપણથી સાંકળી દીધાં છે તેમ આ રાસકારે પણ અગ્નિશીખ, બારમી, તેરમી ને ચૌદમી સદીમાં થઈ ગયેલાં પાત્રોને ઇચ્છા પ્રમાણે એકજ યુગમાં સાંકળી લીધાં છે.

આ સ્થિતિમાં પૃથ્વીરાજના જીવન માટે આ રાસા સામે નજર દોડાવવી એ એક ભયંકર ઐતિહાસિક ગુન્હો લેખાય. ને પૃથ્વીરાજની મહત્તા નીરખવાને રાસા સિવાય પણ આપણી પાસે, પ્રગટ થયેલાં, 'પૃથ્વીરાજ વિજય' ને 'હમીર મહાકાવ્ય' એ બે મુખ્ય ગ્રંથો છે. તે ઉપરાંત અનેક પ્રગટ-અપ્રગટ ગ્રંથોમાંથી સપાદલક્ષ ને એના રાજવંશ સંબંધી છુટક છુટક હકીકતો મળી આવે છે. એ બધા ઉપરથી પૃથ્વીરાજ ને તેના પૂર્વજોનું સ્વતંત્ર ને તેજોમય વ્યક્તિત્વ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે:

રાજપૂતાનામાં સપાદલક્ષ, શિવાલિક, શાંકેરી, સાંબર, સવાઈલક્ષ, સવાલક્ષ, અજમેર કે રણથંભોરના નામે ઓળખાતા એક સમૃદ્ધિસંપન્ન ને વિશાળ પ્રાન્ત છે. આમાંનાં કેટલાંક નામ તે પ્રાન્તમાં આવેલ શિવાલિક પર્વતને આભારી છે જ્યારે શાંકેરી, અજમેર ને રણથંભોર એ પ્રાન્તનાં બિન્ન બિન્ન સમયનાં પાટનગર હોઈ કેટલીક વખત તે નામે પણ આખો પ્રાન્ત ઓળખાતો.

બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં ત્યાં પૃથ્વીરાજ નામે સર્વવંશી રાજાનું શાસન ચાલતું. રણથંભોર તેનું પાટનગર હતું. તે રાજાએ મલધારી અભયદેવસુરિની પ્રેરણાથી પોતાના પાટનગરમાં જૈન મંદિર પર સૂર્ય કળશ સ્થાપેલો.^૧

પૃથ્વીરાજની પછી તેના પુત્ર અજયરાજ (સદ્ગુણ) સપાદલક્ષની ગાદીએ આવ્યો. (૧૧૮૬ થી ૧૧૯૬). તેણે માળવા જીત્યું ને સોયલેખા નામે રાજકન્યા વેરે લગ્ન કર્યાં. ૧૧૮૬ માંજ તેણે અજમેર^૨ વસાવી તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. તેણે દિંદિમાં પ્રગતિ સાધતા મુઘલમાનોને મખત શીકસ્ત આપેલી.^૩ તેની રાજસભામાં ધર્મધોષમુક્તિ નામકિન દિગંબર વાદી ગુણચંદ્ર સાથે વાદ કરી તેને પરાજિત બનાવેલો.^૪

[અનુબંધાન ૪. ૧૨૨

૧. 'રાસમાળા'માં જણાવ્યા પ્રમાણે સપાદલક્ષ એ નામ સવાલખ ખામ ઉપરથી પડ્યું છે, પણ તે હકીકત સત્યથી વેગળી જણાય છે.

૨. સપાદલક્ષના ચૌહાણરાજવંશમાં મદાન પૃથ્વીરાજ એ પૃથ્વીરાજ તરીકે ઓળખાય છે. તેની પૂર્વે બે પૃથ્વીરાજ થઈ ચયા છે. તેમાં આ પૃથ્વીરાજ પહેલો છે.

૩. પાટણ-ભંડાર-અન્યસૂચિ (આ. ઓ. સી. સંપાદક: લા. બ. માધી.)

૪. ૫. Indian chronology. ૬. રાજપૂતાનેશ્વર ઇતિહાસ. ૭. પાટણ-ભંડાર-અન્યસૂચિ.

આખ્યાન-યુગનો સમાજ

નાગકુમાર મકાતી

આખ્યાનો વિક્રમની સત્તરમી અને અઢારમી સદીમાં મોટી સંખ્યામાં લખાયાં છે. સારા આખ્યાનકારો આ બે સૈકાઓમાં જ મુખ્યત્વે પાક્યા છે. વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, હરિદાસ, વસ્તો, ગોપાલદાસ, વચ્છરાજ, મધુસૂદન વ્યાસ, પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રતનેશ્વર રતનજી, કાલિદાસ વગેરે જાણીતા લેખકોએ આ સમયમાં જ સુંદર આખ્યાનકાલ આપ્યો છે. તેથી આ લેખના હેતુ માટે આ બે સદીઓ વચ્ચેના ગાળાને આપણે આખ્યાન યુગ કહીશું.

કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં, પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય, તે તે દેશનું, તે તે સમાજનું અને તે તે સમયનું પ્રતિબિંબ અવશ્ય પડે છે. કવિ પોતે અમુક યુગમાં જન્મેલો હોવાથી, તેની સ્વપ્રતિભા ગમે તેવી હોય, તેના વિચારો અને ભાવનાઓ ગમે તેટલાં ઉન્નત હોય, તે યુગના સંસ્કારો તેના ઉપર પડ્યા સિવાય રહેતા નથી. જે વાતાવરણમાં તે ઊછર્યો છે અને જે સમયના આદર્શો તેની દષ્ટિ સમીપ મૂકવામાં આવ્યા છે તેનાથી તે મુક્ત રહી શકતો નથી. રેનન લખે છે કે "one belongs to one's country and race even when one reacts against one's country and race". પ્રજા સમસ્તના જીવનમાં ઉદ્ધાસ અને નૈરાશ્યના પ્રમંગો આવે છે, જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં ત્રાજવાં ઊંચાંનીચાં થાય છે; શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાના વાયગ વાય છે, આદર્શોની ભલક સતેજ અને ઝાંખી થાય છે; કદી અશ્રદ્ધાનાં તો કદી ઝંનૂનનાં પૂર ઊલટે છે. આ સર્વની જાડીપાતળી રેખાઓના દર્શન સાહિત્યમાં અને સાહિત્યકારમાં થાય છે.

આખ્યાનો પણ પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ યથાચોગ્ય રીતે પાડે છે. તે વખતના સમાજના આદર્શો, ભાવનાઓ, શોખો-ટૂંકમાં તેના સારામ માનસના સ્પષ્ટ પડ્યા. આખ્યાનમાં સંભળાય છે.

આ યુગ રાજકીય દષ્ટિએ ગુજરાત માટે અશાંતિનો હતો. મોગલાઈ, પેશ્વાઈ અને મરેઠી અંધાધૂંધીમાંથી ગુજરાત પસાર થતું હતું. ધર્માન્તર, અપહરણ, બળાતકાર, જોરજુલમ વગેરેના નાદો વારંવાર કર્ણગોચર થતા હતા. દેશની અરાજકતા અને જીવનની અસ્વસ્થતાથી સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેના જનતાનો પરિચય હ્રાસ યદા લાગ્યો હતો. તદુરસ્ત સમાજજીવનમાં જે ઝોજસૂ, રમ, વિદ્યાપ્રેમ વગેરે હોવાં જોઈએ તે ઊડી ગયાં હતાં.

સામાન્ય રીતે રાજ્યકાન્તિ અને ધર્મકાન્તિના પ્રમંગોએ ધર્મના ટકાવ અર્થે આચાર ક્રિયા પર વિશેષ ભાર મૂકાય છે. કેટલીક વખત પરિણામ એવું આવે છે કે લોકોમાં અંધ-શ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે. સામાન્ય વિચારશક્તિનું પણ જનતામાં દેવાળું ટૂંકાય છે. આખ્યાનયુગમાં કંઈક આવું જ બન્યું છે. આખ્યાનોએ અને આખ્યાનકારોએ, પોતાની ફરજ ચૂકી, સમાજની અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવાને બદલે તેને પુષ્ટિ આપી છે. વળી આખ્યાનોથી, માણસોને ઉદરનિર્વાહ

મળતો હોઈ, તેનો જેમ વધારે પ્રચાર થાય તેમ તેમને માટે ફાયદાકારક હતું. લોકો આખ્યાનો સાંભળવા રસથી કે અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાય તેવા બધા પ્રયત્નો તેઓ કરતા. તેથી આખ્યાનમાં તાવ ઉતારવાની દવાનો, જાદુનો કે દુચકાનો શુભ છે એમ પ્રતિપાદન કરી આખ્યાનકારો અભણ જનતાની અંધશ્રદ્ધાને દ્વિશુષિત કરતા; લોકો પણ આ હકીકત પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરતા.

આમ આખ્યાનયુગનું એક મુખ્ય લક્ષણ અંધશ્રદ્ધા છે. થોડાં ઉદાહરણો જેમણે 'ઉપાહરણ' જેવા પ્રેમાર્નવા ઉત્તમ આખ્યાનના અત્ત ભાગમાં લખ્યું છે:

“ઓખાહરણ જે સામળે, અત્તર આણી વહાલ,
કષ્ટ હોયે જવરતણું, મુકજે તેનો ખયાલ.”

કવિ શામળ પણ ‘શિવપુરાણ’ને દુચકારૂપ બનાવી દે છે:

“એદ અંધ જે સામળે, આણી મનમા ભાવ;
ટાઢો, ઉમેા, ચોથિયો, સ્વપ્ને ન ચઢે તાવ.
એદ અંધ જે સામળે, પુરણ થઈ પ્રસન્ન;
પુણ્ય ચાંદ્રાયણ મતનું, ને રેવાનું દર્શન.”

કેટલીક વખત આ અંધશ્રદ્ધા જનતાને અતીતિને માર્ગે લઇ જવામાં સફાવક બને છે. દાખલા તરીકે ‘અગ્નિભેલાખ્યાન’ માં દયારામ ભગવાન-માહાત્મ્ય વર્ણવતાં, અસાનમાં અસાન મનુષ્ય પણ કબૂલ કરતાં આંચકો ખાય તેવી વાતો લખી નાખે છે. ગમે તેવું પાપ કરેા પણ ભગવાન નામોચ્ચારથી સર્વ પાપનો ક્ષય થવાનો.

“એક વાર શ્રીકૃષ્ણ નામ કોઈ પ્રાણી વંદન આલાપે,
તો તેને સ્વપ્ને પણ ચમચર કદા ન દર્શન આપે;
જહાતદા નામ નારાયણ જે કોઈ કરે ઉચ્ચાર,
તો પણ સહેજે સદ્ય મેય પામે, બધ વામે નિર્ધાર.”

x

x

x

જે અક્ષરનું નામ પણ સદુ સામનનું ભૂપ,

સર્વ દ્રવ્ય જેમ રત્ન અથા ઝાઝા લધુ રત્નનું રૂપ.”

“જહા તહા નામ નારાયણ”નો કોઈ ઉચ્ચાર કરે તો તેને ફરી જન્મનું ન પડે અને મરણું યે ન પડે. કેટલો સહેલો-સટ ઉપાય! પાપ કરતા શા માટે અચકાવું? ગમે તેવો અતીતિમાન માત્ર ‘નારાયણ’ શબ્દ બોલવાથી તરી જવાનો છે.

✓ શ્રદ્ધાની આટલી હદે પહોંચેલા સમાજમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા, ગગનગામી ભાવનાઓ અને ઉચ્ચ આદર્શોની ઉણપ હોય એ સ્ત્રાભાવિક છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનયુગમાં સાહિત્ય સિવાયનાં ક્ષેત્રો તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ, નીરસતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્થાપત્યની ‘કોઈ ચિરંજીવ કલાકૃતિ’ શુજરાતે નથી અર્પી, તેમ સાહિત્યમાં યે નળજો ફાલ જિતયો છે.

ઉચ્ચ ભાવનાઓને બદલે સમાજમાં સતોષી વાતાવરણ પ્રસરેલું છે. પુત્ર-પરિવાર સારી રીતે હોય, અને સુખેથી જીવનનિર્વાહ કરી સકાય એ તેમની આસોકની મહેમ્મજા. શામળ કહે છે તેમ—

“દૂધ પુત્ર ધરસૂત્ર પુરદર પદવી પામે.”

—તો તેમને વધારેની જરૂર નથી. ‘સુદામાચરિત્ર’ આ રિયલિતે આખેહબ રજૂ કરે છે. સુદામાના ધરમાં ખાવાનું નથી. ગરીબાઇ એટલી કે સાન્ને શું ખાવું તેનું પણ નહીં

નહિ. દિવસો સુધી કડાકા પડે. આવા સુદામાને દશ બાળક થયાં. આ સંતતિનિયમનના જમાનામાં સુદામાને મૂર્ખશેખરની કક્ષામાં કોઈ મૂકી દે તો નવાઈ નહિ. ગમે તેમ પણ પ્રેમાનંદના લખવા પ્રમાણે—

“ દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયાં;
શીતળાએ અમી છાટા નાંખ્યા, થોડે અન્ને ઉઠરિયાં.”

પેટે છોકરાં પડ્યાં તોય સુદામાને કંઈ કામધંધો સૂઝતો નથી. પણ તેની સ્ત્રી એક ધરરખ્યુ ગૃહિણી છે. સાચી આર્થ સભારી છે. મૂળે મોઢે પતિની વર્તણૂક સામે એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય પોતે જાતમહેનત કરી પોષણ કરે છે. સ્ત્રી કામ કરે છે છતાં ય સુદામાને શરમ નથી આવતી કે ધંધો કરવાનું શરૂ નથી ચડતું:

“ બિજાનું કામ કામિની કરે, કાનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે;
જેમતેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજકુટુંબ પોષે સ્ત્રીજન.”

સ્ત્રી સમજે છે કે સુદામાથી કાંઈ મહેનતનું કામ થવાનું નથી, માટે કૃષ્ણ પાસે જવા દો તો કંઈ દહાડો વળે. સુદામાને તો એટલી યે ગમ નથી કે—

“આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સતકુળની કન્યા કયાંથી જડશે.”

જ્યારે પત્ની કમાણીનો રસ્તો ખતાવે છે ત્યારે બૂખડીબારશ સુદામો કર્મ અને નસીબ પર મોઢું ભાપણુ આપે છે. પણ સ્ત્રી કહે છે—“એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી.” આવા લુખખા માન્યો કાંઈ પેટ ભરાતું હશે? બૂખ ભાગતી હશે? પછી સુદામો જાય છે કૃષ્ણ પાસે. પાછા ફરતાં કૃષ્ણ સુદામાના હાથમાં એક પાંચ પણ મૂકતા નથી છતાં તેને ધેર અનંત સમૃદ્ધિ ઊભી કરે છે. આ પ્રસંગમાંથી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ધડીભર દૂર કરીએ તો એમ ઘટાવી શકાય કે પુરુષાર્થ હીણા અને કર્મવાદી નિરૂઘમી સુદામાને કંઈ પણ આપતું એ શ્રી કૃષ્ણને વ્યાજબી લાગતું નથી. તેને એક દોડડો ય ન આપતાં તેની ઉઘમી સ્ત્રીને તેની મહેનતનો ખદલો ધેર એકાં આપે છે.

‘સુદામાચરિત્ર’ વાંચી કેટલા પુરુષાર્થ કરતા થશે? કેટલા ઉઘમી અને મહત્વાકાંક્ષી બનશે? બહુ જ થોડા પ્રકિત પ્રભુ અને નસીબ ઉપર આધાર રાખી સુદામાની પેઠે આજસુ યનારા ઘણા નીકળશે.

આ છીછરી લાવનાઓ અને ઊતરતા આદર્શોમાં રમનારા જમાનામાં એાખ્યાહરણ, રૂદ્ધિમણીહરણ, દ્રૌપદીહરણ, સુભદ્રાહરણ, લક્ષ્મણાહરણ, સુરેખાહરણ આદિ આખ્યાનો જેમાં સ્ત્રીને બળાકારથી ઉઠાવી જઈ, તેની સાથે લગ્નાદિ સંબંધથી જોડાઈ, હરણુ-ક્રિયામાંથી ઉત્પ્લવતા કલંકમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે—લોકપ્રિયતામાં કેટલાક ગૂઢ હેતુઓ માલમ પડે છે. આવા વિષયની પસંદગીમાં તે વખતના સમાજના માનસ અને રિયલિટી કંઈક દર્શન થાય છે. સાધારણ રીતે જ તે જમાનાના લોકો સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જવાની વાતોમાં અને તેને અંગે ચર્ચા યુદ્ધ અને દંડોમાં રસ લેતા. ‘નળાખ્યાન’માં ધર્મ-રાજાના શબ્દો “દ્રૌપદીને મોઢું તો હરણુ કરી જાય.” આ માત્ર હાસ્યરસોત્પાદક ટાલણું નથી પણ તે વખતે સર્વ લોકોના મનમાં સતત પ્રવર્તતા બળતું પ્રતિબિંબ છે. ખંદિત રાજાઓ અને મુસલમાનો તરફથી પણ સ્ત્રીઓનાં હરણો થયાના દાખલા વારંવાર બનતા. હલકા વર્ગના હિંદુ લોકોમાં પણ એકબીજાની સ્ત્રીને ઉઠાવી જવાનો, ઇવતે ધણીયે બીજો ધણી

કરવાનો, બીજે ભાષડે બીજે ભાગી જવાનો દુરાચાર પ્રવર્તતો હતો. આ સ્થિતિ તે વખતના સમાજની શિથિલ દશાની સ્પષ્ટ છે.

આખ્યાનોમાં સમાજની હલકી રસવૃત્તિ પણ તરી આવે છે. કવિઓએ આવી વૃત્તિને સભારંજન કરવાનો હાથમાં પોથી તેને ઉત્તેજન આપ્યું છે. નારદનું રથજે રથજે ચીતરવામાં આવેલું પાત્ર એટલી હલકી કોટિનું છે કે મંસ્કારી મનુષ્યને જરૂર ધૂણા ઉત્પન્ન થાય. તેની કલહકકાસ વધારવાની ટેવ, લડાઈઓ કરાવવાની મનોવૃત્તિ, પતિપત્ની વચ્ચે કનિયો બીજો કરવાનાં કારસ્તાનો—આ બધું સમાજનું પ્રતિબિંબ નથી તો શું છે? અને આ પ્રકારનાં તેનાં પરાક્રમે સાધુવેષમાં કરાવવામાં આવ્યાં એ સાધુસમાજના અધઃપતનની કેટલી દૃષ્ટી રચી રહ્યો છે. ઋષિસ્થાનેથી આવાં કર્મો વડે અન્ય મનુષ્ય તો જરૂર બ્રષ્ટ થાય પણ નારદ માટે તે સ્થાન ટકી રહ્યું તે આશ્ચર્યની વાત છે. આમાં જ સમાજની હલકી રસવૃત્તિનું પ્રદર્શન થાય છે.

‘વીરસેન પાંચેનો બાપ’ એ સૂત્રના હાસ્યરસને માણનારા સમાજની ‘રસવૃત્તિનું માપ કાઢે’ એમ છે.

✓ કેટલીક વખત આખ્યાનકારોએ હલકી અને અવ્યવહાર વાતો રજૂ કરી છે. પોતે સમાજશિક્ષકો છે એ પણ તેઓ ભૂલી જાય છે. ‘રૂઢિમાંગદ આખ્યાન’માં બહા જેવા લોકોત્તર દેવપુરુષ પોતાની પુત્રી મોહણીને રાજ સારથે વ્યભિચાર કરી રાંભને બ્રષ્ટ કરવા મોકલે છે. બાપ સ્વપુત્રીને વ્યભિચાર કરવાની ફરજ પાડે એ કેટલી અધમતા! નીચમાં નીચ માણસ પણ પોતાની દીકરીને તેમ કરવા નહિ પ્રેરે. જે સમાજમાં સ્ત્રીના શિયળ ખાતર મોટાં મુઠ્ઠી થયાં છે તેવા સમાજમાં બહા જેવા વદનીય પુરુષને પુત્રીના સ્ત્રીવતને વિનંદ થવા દેવામાં જરા અરેકાર ન થાય એ કેટલી આદર્શ પતિતતા! અને આવી વાત રજૂ કરતા આખ્યાનકારની પણ કેટલી ધૂષ્ટતા! વળી આ જ આખ્યાનમાં મોહણી સારથે રતિકીડા કરવાની રજા આપવા માટે મંધ્યાવળીને સમજવવા રાજ પોતાના પુત્રને મોકલે છે. પુત્ર પોતાની માતાને રતિકીડા કરવાની પિતાને રજા આપવા સમજાવે એ કેટલું વિચિત્ર લાગે છે. સ્વયં પુત્ર પિતામાતા વચ્ચે દૂતકાર્ય કરે એ પણ આશ્ચર્યની બિના છે. માતા પણ કેટલી નફટાઈ બતાવે છે. તે કહે છે કે જો મને ધન આપવામાં આવે તો જ હું રજા આપું અને આ ધનલોલુપા સ્ત્રી પૈસા લઈ પોતાના પતિને અન્ય સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવવાની રજા આપે છે. તે કહે છે:

“બીજી સ્ત્રી વરતા ધન લાગે, તેથી દ્વિગુણ પ્રમાણુછ,

જે આપે તો આપું આજ્ઞા, વિલાસ રાજ સુખાણુછ.”

સંખ્યાવળીનો દાખલો તે સમયની સ્ત્રીના ધનલોભનો દાખલો તો નથી? તે સમયની સ્ત્રી પ્રેમ કરતાં ધરણી-પૈસાને વધુ ચાહતી એમ તો ન હોય!

✓ આખ્યાનયુગમાં જોમ અને વશીકરણાદિએ પણ ધર કર્યું હોય એમ લાગે છે. શુકન અપશુકનના મેળ હાલના કરતાં વધુ પ્રબળતાથી તે સમયે પ્રવર્તતા. જમતાયે મુહર્ત જુવે ને પાણી પીતાયે મુહર્ત જુવે એવા મુહર્તવેલાઓ પર ‘નળાખ્યાન’ની શરૂઆતમાં જ પ્રેમાર્તી તીર છોડ્યાં છે. ધર્મરાજ પોતાનું દુઃખ વર્ણવતાં સહદેવ વિશે કહે છે કે:

“સહદેવને જો કામ દેડ, સાધુ મન ન આણે રોષ;

પણ મંધાદને ધરમાથી નીસરે, જોતો જોતો જોષ.”

દક્ષિણ દિશાએ જોગણી જો, જઈ તો દુઃખ પામુ;
પૂર્વ દિશાએ પરવરે તો, ચઢતું ધર છે સાહાયુ.”

વળી પોતાને દમયતી પરણશે કે કેમ તે માટે રાગઓ-

“જેશીને પ્રણિપત કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મેતરી.”

આમ રાગઓ તે વખતે પણ લગ્નો કરવા, સ્વયવરો કરવા, અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓનો જરથો વધારવા, ભોગો ભોગવવા અને પ્રગ્નને પંસે દહોર મારવા તૈયાર પણ રાજકાજની અને પ્રગ્નહિતની આખત આવે ત્યારે નિર્માદ્ય ચર્ષ જતા. જુઓ ‘રૂક્મિંગદ આખ્યાન’માં-

“અહોરાત્ર રાત્ર રાણી સાથે, કરે કીડા વિવિધપ્રકાર,
રાય કામળાણે થયો વ્યાકુળ, સૌ તજ્યા ધર્મ આવ્યાર.”

આપણા ગર્દભીલ, કરણપેલા અને બીજા સેકડો રાગઓની આ તો રાગરીતિ છે ના !

✓ આખ્યાનયુગનો સમાજ શ્રદ્ધાભીનો હોઈ ચમત્કારોમાં પણ કમ્પક અંશે વિશેષ રસ લેતો. ચમત્કારના દાખલાઓ આપણને રથજે રથજે મળી આવે છે. તેવી જ રીતે આધ્યાત્મીનું રાત્ર્ય પણ અત્યારની પેઢે જ, અટકે વધુ, જોગોરપૂર્વક પ્રવર્તતું. વિરહથી સુષ્પ રહેલી દમયંતીની માતા ક્રોધની મેલી ચોખી દષ્ટિ બેઠી હોય તે નિવાગવા ચોખા ઉતારવાની વાત કરે છે. ‘રૂક્મિંગદ આખ્યાન’માં પણ ચડિકા અને નવદુર્ગાના વ્રત કરવાની અને સૂર્યને વધામણું દેવાની આખડી આવે છે.

આ ઉપરાંત સમાજના સ્વભાવ અને માનમના ઘણા ચિત્રો આપણને પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આપણે એ બધાની નોંધ આ ટૂંકા લેખમાં લઈ શકીએ તેમ નથી, છતાં બે વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર છે. તે યુગના લોકો વસ્ત્ર અને આભૂષણના ખૂબ શોખીન હોય તેમ લાગે છે. અનેક પ્રકારના ધરેણાંના નામ અને તેના હાલ રહેલા અવશેષોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી કારીગરી જોઈ સુવર્ણકારોની મારી જતી કલા અને જનતાની નષ્ટપ્રાય થતી રસિકતા બદલ આપણને દિલગીરી થાય છે જુઓ દમયંતીના શણગારો:

“શીરાકુલ રત્નરાખડી, શોભે લખરમા યુગી જડી,
ગોફણે રહ્યો અંગુશ્ઠ બડી, કટિએખમ્બા શું પડે વડી.
ગણુખંધ કંઠે નવરંગ, મુખ્તાહાર છે બે સગ;
રાકે ગિરિકરીને લગ, સ્તન મધ્યે વહે છે બગ,
વાયે ઓઢણી રહિ છે હડી, ખમકે ઠંઠણ ને ઠરચુડી;
રૂપે રતિ તો સભ્રમે જુડી, એવી કોઈ મળે નહિ રૂડી.
વાળે નેપુર કરો ઝણકો, અંગુઠે આણુવટનો ઢણકો;
અંગુલિયે વીંછવાનો રણકો, બોલે મધુર ઝાંઝરિનો ઝણકો.”

‘શહેરરચના અને મકાનો પણ અત્યંત સુંદર હોવા સાથે કલાના અપ્રતિમ નમૂનારૂપ હતાં. જુઓ કારકાનું વર્ણન:

“શોભે હાઠ ચૌઠા ને ચોક, છબ અરખા બાદી ગોખ,
અટારી બળી મેડીમાળ, જડિય કરેરા આઝમાળ.
ચળકે કામ ત્યા મીનાકારી, અમરાપુરી નાખુ આવારી.”

ઉદ્યાનોનાં વર્ણનો જોતા બગીચાની ગંપૂર્ણ ખીલાવટ તે વખતે થતી હતી એમ જણાઈ આવે છે. જુઓ ‘નળાખ્યાન’ કડતુ ૬. આ ઉપરાંત ગમ્મઓના ખાલી બપકાઓ, તેમની કૃત્રિમ રહેણીકરણી, ધરેણાનો કાંઠામાં, લાંચરસ્વત, સ્ત્રીનું સ્થાન આદિ ઘણા વિષયો પર આખ્યાનો પ્રકાશ પાડે છે.

દૂધની દાઝેલી

૩.

હું સાર્વજનિક હસ્પિતાલનો દાકતર છું. એમાં તરેહ તરેહના દર્દીઓ આવે છે—

આવે છે ને જાય છે, સ્વગૃહે અથવા જમગૃહે. એ જનારાં, જતાં વેત મારા સ્મરણપટ પરથી ભૂંસાઈ જાય છે, જેમ નિશાળમાંના કાળા પાટિયા પરથી પૂરા થયેલા દાખલા ભૂંસાઈ જાય છે તેમ.

પરંતુ ગઈ રાતે જે એક દર્દી આવ્યો હતો તેની યાદ ભૂંસી ભૂંસાતી નથી. એ પોતાના રોગથી પીડાતો ન હતો પણ પીડાતો હતો અન્યના—એકના, બેના કે ત્રણના નહિ પણ આખા સમાજના—રોગનો ભોગ બની. માતાના રોગે બાળક અથવા વડના રોગે વડવાઈ પીડાય છે તેવી એની પીડા હતી. એ રોગની નાડ પકડવા જતાં મને એની આખી જીવનકથા જાણવા મળી. એ કથાના વાક્યે વાક્યે ને શબ્દે શબ્દે દર્દ ને ફરિયાદ હતી. એ કથાનો છેલ્લો પડદો પડી ગયો છે, એ કથા કહેનારની તો અત્યારે સ્મરણને રાખ જીડે છે, છતાં તેનું સ્મરણ મને છોડી જતું નથી. એ દર્દીની ચિંતા શાંત થઈ ગઈ હશે પણ મારું મગજ તો હજીય ધમધમી રહ્યું છે. જે મેં જાણ્યું છે તે જગતને જણાવવાથી એટલે કે મનનો જીભરો ઠાલવવાથી કદાચ એ ચિંત શાંત પડે એ આશાએ આ વાર્તા લખવા બેઠો છું.

કાલે મારી રાતપાલો હતી. રાતના નવેકના સુમારે દરેક દર્દીની ખબર અંતર પૂછી હું મારા ખાનગી ઓરડામાં ગયો, અને ગયો તેવોજ આરામખુરશીમાં આડો પડ્યો. પછી રોજના નિયમ પ્રમાણે નોકર ચા લાવ્યો તે પી મેં એક છાંયું ઉઘાડ્યું. એ વખતે મારા મોઢામાંથી સીંગારનો અને ગામમાંથી હોળીનો ધૂમાડો ગૂચળે વળી વળી ઊડવા લાગ્યો.

એવામાં એક વોર્ડબોયે ખબર આપી કે એક અકસ્માતનો કેસ આવ્યો છે.

“શાનો અકસ્માત છે?” મેં પૂછ્યું.

“હોળીમાં દાઝવાનો.” વોર્ડબોયે જવાબ આપ્યો.

“કેણુ દાઝ્યું છે?”

“બાઈ માણસ.”

“કેટલીક દાઝી છે?”

“બહુ નથી.”

“તો પછી એટલા માટે હસ્પિતાલે ચા માટે દોડી આવ્યાં? ઘરમાં તેજ કે થાકી ન હતી?”

“પણ સાહેબ એને ઘર હોય તો ને! એ તો લાગે છે રસ્તાની રખડુ ભિખારણ.”

“તો જાય, એનાં કપડાં બદલાવો, હું આવું છું.”

વોર્ડબોયના જવા પછી હું ચોડીવારે આ નવા દર્દીના ઓરડામાં પહોંચ્યો. મેં જોયું કે નર્સ તેને સ્પર્શ કરવા માગતી હતી પરંતુ તે ના પાડતી હતી. દર્દીના હાથે, પગે ને

મ્હોડે લેપ હતો. એ સુખડનો ન હતો, કંકુનો કે ભસ્મનો ન હતો પણ હતો કાદવનો અને કીલનો. એ જોઈ મને નવાઈ લાગી. મેં જરા બારીકાઈથી જોવા માંડ્યું.

બાઈ હતી તો લિખારણુ અને મેલીધેલી છતાં તેનું રૂપ દરિદ્ર ન હતું. તે હતું વાદળમાંથી ડાકાં કરતી ચાંદની જેવું. સુંવાળી, રિનગધ ને સુંદર એવી કમળની દાંડી કપાઈને તળાવના પાણીમાંથી કઠિ આવે અને પડી પડી સુકાઈ જાય—તે જેવી દેખાય તેવી એ બાઈની દેહકાંઠી હતી. એ કાંઠી શબ્દ અહીં બરાબર બંધબેસતો છે કારણ તેનું શરીર સુકલકડી—કાંઠી જેવું જ હતું. મહાદેવનાં માથેનું બીલીપત્ર, રસિકરસિકાના હોઠ રંગવા સરળએહું નાગરવેલનું પાન અથવા કોઈ અભિસારિકાના અંબોડે રમતી કૂલવેણી સ્થાનબદ્ધ બને, પગે ચૂરાય, અને કચરાભેગી કચરા બની શેરીમાંની સુધરાઈની કચરાપેટીમાં જઈ પડે એ જોઈ જે દયાભાવ ઊપજે છે તેવોજ ભાવ મને એ બાઈના લાણી ઊપજ્યો.

આંખમાં રનેહ અને સહાનુભૂતિ તથા શબ્દમાં, કોઈ બાઈ તેની લાડકી બહેનને જે મીઠાશથી બોલાવે તે મીઠાશ ભરી હું દર્દીની નજીક ગયો. મેં કહ્યું:

“બહેન! ધોવા દોને એ ડાધા.”

દર્દીએ મારા તરફ જોયું. બહેન નામે સંબોધાવા છતાં એની આંખમાં આભાર કે હિમજાનો આભાસ ન આવ્યો. તે હાવરી—કાવરી હરણીની પેઠે મારા તરફ તાકી રહી ને થોડીક ક્ષણ પછી બોલી બહી:

“ના, ના, ના. એ ડાધા તો મારો જુરબો છે, મારાં વસ્ત્ર છે, એને ધોઈ કાઢી તમારે શું મને નાગી કરવી છે?”

એટલું કહી તે એ ડાધા અને કાળા કોઠ જેવા ચટાપટા તરફ, કોઈ યુવતી પોતાના હાથનાં હુંદણાં તરફ જે સંતોષ ને મમતાથી લુબે તેમ જોવા લાગી.

મને જોમ આવ્યો કે આ બાઈને દાઝવાના આધારે ચિત્તભ્રમ થયો હશે તેથી ગમે તેમ બોલે છે. મેં તેને સાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ મારો એ પ્રયત્ન અને નર્સના કાલાવાલા ફોગટ ગયા. તે વધુ વધુ ચીડાઈને બોલવા લાગી.

મેં કહ્યું, “બહેન, તારા સુંદર શરીર પર આ કાદવ અને કીલ શોભતો નથી.”

તે બોલી, “એ છે તોજ મારી શોભા રહી છે. જેતકીને કાંટા છે તેથીજ લોગી બમરાયી તે બચી છે. એ કીલ ને કાદવ તો મારું કવચ છે, બખ્તર છે. માટે રહેવા દો, મારે એ નથી ધોવા.”

માણસમા ગાંડપણનો કે ચિત્તભ્રમનો ચાલો બહાર છે ત્યારે તે અબણુ અને જડ હોવા છતાં શિક્ષિત અને સંસ્કારીની અદાઓ અને છટાઈ બોલે છે—બકે છે. દાકતરોને એના દાખલા રોજના જોવા મળે છે એટલે આ બાઈને—મેલીધેલી લિખારણુને, શિષ્ટ બાપામાં બોલતી જોઈ મને નવાઈ ન લાગી. મેં અને આવાએ એના સ્પષ્ટ નકારાત્મક અવગણના કરી અને એને નહવડાવવાનો પ્રબંધ જારી રાખ્યો.

એ જોઈ એ બાઈ શુરસે ચઈ, તેણે બાપાની શિષ્ટતા છોડી દીધી; તે ગંદી ગંદી ગાળો દેવા લાગી. તેણે મારા પર ન મૂકવા જેવાં આળ મૂક્યા માંડ્યાં. એ આળને એના પોતાનાજ શબ્દોમાં હું નથી લખી શકતો, પરંતુ તેનું બાપાંતર નીચે પ્રમાણે હોય શકે:

“ધુવો, ધુવો હઝર વાર ધુવો, ચૂસાઇ ચૂસાઇ ઉકરડે પડેલી કેરીને ધોઈ કરી હજી ચૂસવી હોય તો ચૂસો ! નરકનાં ઓઢણાં ઓઢ્યાં છતાં હે વિષયી કીડા ! તને આ બદનનો મોહ નથી જતો.” વગેરે વગેરે.

એ આરોપો મૂકતાં મૂકતાં એનું મ્હો ને આંખ લાલધૂમ થયાં. એ સ્થળે લોહી લાવવા માટે એ, કદાચ એની રંગરંગને બળજબરીથી નીચેની રહી હતી એવો મને ભાસ થયો.

એની ગલીચ બોલી ને ગંદાં આળો નર્સ શાંત ચિત્તે સાંભળી ન શકી. મારા પ્રતિ એને પૂજ્યભાવ હતો. તેથી મારા ઉપરના આરોપોથી મારા કરતાં તેજ વધારે કુદ બની. સાર્વજનિક દવાખાનાઓમાં નર્સો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે દર્દીને એકાદ યાપડની પ્રસાદી મળી જાય છે. આ નર્સે પણ એવું જ કર્યું.

‘હે ! હે !’ કરતો હું વચ્ચે પડ્યો. “નર્સ આવા રાગીની તો દવા ખાવાની હોય.”

પછી મહામહેનતે એને ધોઈધૂઈ નર્સ ખીજ દર્દીએને દવા આપવા ગઈ અને હું તે બાઈના દાઝેલા અવયવો તપાસવા મડ્યો.

અત્યારસગીના મારા શાંત સ્વભાવે અને શીળી મહાનુભૂતિએ એ બાઈ ઉપર સારી અસર કરી હતી. તેને મારી ભણાઈમાં થોડોક વિશ્વાસ ગેઠો. તે શાંત સ્વરે બોલી :

“દાકતરમાહેજ ! આ બેચાર દાઝોડિયા બાગોપર દવા લગાડશે એથી મને શાતા નહિ વળે.”

એટલું બોલી તે ચૂપ પડી રહી. બોળે કાંઈ દર્દી હોત તો તેના દાઝેલા ફ્રેક્સા પર દવાનાં પોતાં મૂકાતાં મીસેમીસ પાડત, પરંતુ આ બાઈનું તો રવાંકુય ફરકતું જ હતું. એની એ સહનશક્તિનું રહસ્ય મને પાછળથી જાણ્યું. આ બાહ્ય ધા કરતાં વધારે દર્દીઓ ને મર્મવેધી એવા બાઈઓની એના પર ઝડીઓ વરસી હતી. તેના પર દવાને બદલે મોઢું બંબેરાયું હતું. એના ચટકા સહી સહી તે હવે રોડી બની ગઈ હતો. એ હતો જેર પાંચેકી છરીના ધા, એટલે તેની દહાપની તુલનામાં આ દવાનો ચણુચણુટ તો કેવળ કીડીનો ચટકો હતો.

એની એ મર્મવેધની કથા દવા લગાવતી વખતે હું નહોતો જાણતો એટલે તેને આશ્વાસન આપતાં આપતાં એ સહાનુભૂતિદર્શક વાત ચાલુ રાખી.

“જાને, એ તો તારું નસીબ પાધરું કે લોકોએ તને હોળીમાંથી તરત જ બચાવી લીધી છે.”

ઉંઘતા માણસને સોય ભોંકાય ને તે ચમકે તેમ એ બાઈ ચમકી ને ચિત્કાર કરી બીડી :

“નસીબ પાધરું ! એ કમબખ્ત જ જો આજે પાધરું હોત તો તેનો હું ભવોભવ પાડ માનત. એ વાંકું હતું એટલે જ તો લોકોએ મારા દુસ્મનનું કામ કર્યું છે.”

એટલું કહેતાં એની આખમા આંસુ આવ્યું. આવતાં વેતજ તે બીડી ગયું, બાણે કે તમ તવાને પાણીનું ટીપું અડ્યું ન અડ્યું કે બીડી ગયું.

એના અંગમાંની પાણીની અંધાઓની કાચળી ખાલી હતી. એના પર ચુન્નરલા સીતમતા તાપે-મંતાપે ત્યાંના પાણીની કદાચ વરાળ બની ગઈ હતી. આ આંસુ એ વરાળનું ઝાકળરૂપ જાણું પોણું બિંદુ હતું. એ દુઃખગીની ધગધગતી ધરતી પર એકાદ ધણુથી વધારે ટકી શકે ?

પરંતુ આ સંવાદ વખતે મારામાં એમ સમજવાનું શાણપણ ન હતું તેથી મેં નવાઇ પામી ઉદ્દગાર કાઢ્યો :

“દુશ્મનનું કાર્ય! દયાનું તે શત્રુનું કાર્ય!”

“હા. બાઈ! હા. એ દયા ડાકણીએજ તો મને જીવતીને જીવતી ફેલી ખાધી છે. કીડાની પેઠે કારી કારીને એણે મારા કાળજીની ચાળણી રચી છે.”

“હોય નહિ! હોય નહિ! દયા તો દયાપાત્ર અને દાના બનેતે દિવ્ય કરે છે. દયા એ છે માનવતાનું ખીન્નું નામ. એ તો માનવીનો મોટામાં મોટો સદ્ગુણ તે ડાકણી અને કીડાની તોલે? ના, ના, ના. બાઈ દયાથી તો દુનિયાનું રાજ ચાલે છે. દયાળુ આત્માઓ તો આ દુનિયામાં દીનના દયાળ એવા દેવતાઓના અવતાર છે.”

મારૂં આ લાગણીભર્યું બાંધણું માંભળી ખીન્નું કોઈ દહીં હોત તો ચૂપ થઈ જત, પરંતુ આ બાઈ બોલતી બંધ ન થઈ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી તે વધુ ઉશ્કેરાઈ, ને ઉત્તેજિત ને આઘળા અવાજે બોલી બીડી:

“સારૂં થયું કે તમે એ દીનના દયાળ દેવતાને યાદ કર્યા. મારી સૌથી પહેલી ફરિયાદ તેની દયા સામેજ છે.”

“દેવની દયા વિરુદ્ધ રાવ કરતાં મેં તને જ જોઈ બાઈ!”

“સાહેબ! તમે જૂલો છો. દેવતા મામેય દાવો પેશ કરનાર હું એકલી નથી. મારા જેવા તો લાખો જીવો મધ્યસ્થને ગાળો આપે છે. પરંતુ અહાં મારા જેવાં ચોકખાબોલાં નથી તેથી દુનિયાને તેની ખબર પડતી નથી.”

એ પછી મને એ બાઈના જીવનમાં જીડે જીતરવા કુતૂહલ થયું. એનું ગાંડપણ, એની ઝેંઠી ગાળ, એનાં રીલ પરના કાળા કાઠ જેવો કીકનો ને કાદવો લેપ એ અંધા પાછળ કોઈ કરુણ કથા ને વ્યથા છુપાઈ હશે એવી મને શકા થઈ. એના જીવનનો જાણકાર બની એની મર્મવેધી વ્યથાનો મતાપ કદાચ હું થોડે વધારે અંશે ઘટાડી શકીશ એવી શુભ ભાવનાથી મેં એને પોતાની આત્મકથા કહેવા વિનવી. એ જાણ્યા પછી એને એના દુઃખોમાંથી અચાવવા મેં વચન ને આશા આપી

“એ વિનંતિ, વચન ને આશાથી એ ન રીઝી. તે બોલી, “કયા બરોસે હું તમને મારું દુઃખ કહી બતાવું? તમે તો મારા દુશ્મન છો.”

“હું દુશ્મન!”

આટલાટલી લલાછ બતાવવા છતાં હલ્લુ હું દુશ્મન છું એ સાંભળી હું ચોંક્યો. કણબર નિરાશ અને ચુરસે પણ થયો. ત્યાં તો તેણે એ દુશ્મન શબ્દ પર વધુ ખુલાસો કર્યો:

“દુશ્મન નહિ તો કોણ, મિત્ર? મારે મરવું છે, પરંતુ તમે મને અચાવવાની વાત કરો છો. મારે આ દુઃખની ભટ્ટીમાંથી છૂટવું છે છતાં તમે તો તેમાં સીકાયા કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગો છો. પછી તમે દુશ્મન નહિ તો કોણ? હોળી માતાએ પ્રસન્ન થઈ મારા હાથે પગે ઝંઝેલા અમ્ર્યા છે. વખત જતાં તે પાકત, પછી તે સડત, અંતે તેમાં કીડા પડત અને એ કીડા મારા જીવને કટકે કટકે કરડી ખાત. આમ એક દિવસ મારો મારાં દુઃખોમાંથી છુટકારો થાત. પરંતુ એ છુટકારાનું બાઈ તમારી દવાએ બંધ કરી દીધું છે. કહો હવે તમે મારા મિત્ર ક્યાંના? દુઃખે દુઃખે બેજાર બની કોઈ કૂવે પડે ને તમે તેનો ચોટલો પકડી ગાળો. તો તે માણસ તમારો આભાર નહિ માને, તે તો ગાળ જ આપે.”

“ભલે બાઈ! ગાળ તો ગાળ ને આળ તો આળ. જે આપવું હોય તે આપજે પરંતુ એકવાર તારી જીવનકથા તો કહે જ કહે.”

અને મારા પહેલે હજાર હજાર વિનવણી ને મનામણી ને તેના પહેલે તેટલી જ આનાકાની પછી નીચેની આત્મકથા મને માંભળવા મળી

[આજી]

પ્રાપ્તે તુ મૈરવી ચક્રે
સર્વે વર્ણા દ્વિજા ભવેત્ ॥

સંપાત (Equinox) ની ઉર્ધ્વગતિ જગતમા મોટા રાજકીય અને આધ્યાત્મિક ફેરફારો કરે છે અને હાલની એની ગતિ પણ મોટા ફેરફાર ઉત્પન્ન કરનારી છે.

મારા પોતાના અનુભવથી સંપાતની ભવિષ્યની ગતિથી ઉત્પન્ન થનારા ફેરફારોનું દિગ્દર્શન વાચકોને નીચે આપુ છું.

જગતના મુખ્ય ધર્મો ચાર છે: જૈન, ક્રિશ્ચિયન, હિંદુ, ઇસ્લામ.

એ ધર્મોમાંથી જૈન, ક્રિશ્ચિયન અને ઇસ્લામના પ્રચાર કરનારા તેમના પયગંબરો અનુક્રમે યુદ્ધ, ક્રાંતિ અને મહમદ હતા, હિંદુ ધર્મમા કોઈ મુખ્ય આચાર્ય કે પ્રવર્તક નથી, પરંતુ સેકડો આચાર્યોના સ્વતંત્ર વિચારોનું તે એક યુગ્મ છે જગતમા એ ચાર મુખ્ય ધર્મોમાંથી સેકડો શાખાઓ નીકળેલી છે.

સંપાતની ગતિ યુધના નવમાસમાંથી હાલ ચાલુ છે, એ યુધ વ્યાપાર, નાણાં અને વ્યવસાયિક સાધનોને લગતો ગ્રંથ છે સંપાતે એ નવમાસમા ઈ. સ ૧૮૨૦ લગભગમાં હાખત થયો અને ત્યારપછી થયેલું પરિવર્તન મનન કરવા લાયક છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજા વેપાર, વહાણવટાં અને હુમરમા આગળ પડવા લાગી અને પાદરીઓની સત્તા નિર્બળ થવા લાગી વ્યાપાર રાજનીતિ દેશપ્રેમ અને સ્વતંત્ર વિચારોની લહેરે જગતમા એક અદ્ભુત ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કીધી એક મમમના રવિવારે ઊભરાતાં દેવળમા જગતની સંખ્યા કેમશઃ ઓછી થવા લાગી રશિયામા ક્રામ્યુનીઝમના પ્રભાવથી સ્લોવેનિય ધર્મમાંથી એકા બીડી ગઈ અને આંગ્રે યુરોપમા ધર્મ એ રમતની વસ્તુ થઈ પડ્યો છે.

ઈસ્તામિક પ્રદેશોમા ક્રાંતિ મોટી થઈ મુસ્લમાનોનું પ્રાબલ્ય પ્રથમ ટર્કીમા અસ્ત થયું અલીશનું, જાગરુ અને ટર્કીમાંથી રાજધર્મ તરીકે ઇસ્લામનો અસ્વીકાર મુસ્લાઓના પતનનું પ્રથમ પ્રગથિયું હતું ઈરાનમાં ખાદાઈ ધર્મે ઇસ્લામમા નવો જ પથ ઊઠો કીધો અને ભારતમા કાદિયાની મતનો જન્મ થયો હજરત મહમદ માહેમતા અંતિમ પ્રતિનિધિત્વમા કાદિયાનીઓએ અવિશ્વાસ ઝૂક્યો અને ઇસ્લામની આધ્યાત્મિક વિચારમંજામા લેંગાણ પડ્યું, અને આંગ્રે એ મતમતાતર વર્ધતું જાય છે જૈન ધર્મનો પ્રભાવ ચીન, જાપાન અને મંગોલિયામા ઓછો થવા લાગ્યો, અને તેનું મુખ્ય કારણ રશિયાનો ક્રામ્યુનીઝમનો પ્રચાર અને જાપાનીની સ્વર્ગીય નીતિ છે ધર્મ એક રાજકીય પ્રચારનું કારણ થઈ પડ્યો છે.

હિંદુ ધર્મની જીવનશક્તિને અમુક આચાર્યોએ પોપણ આપ્યા છતાં તેરમી સદીથી દુર્બળતા પ્રાપ્ત થતી હતી. દયાનંદ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થે એમાં પુનઃ પ્રાણશક્તિનો સંચાર કર્યો અને સાબરમતીના સંતે એના સામાજિક સડાને સાફ કરવાનું સાધ્યું છે.

સંપાતના કન્યા નવમાંસમાંનાં ૨૪૦ વર્ષમાંથી ૧૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. હવેનાં ૧૨૦ વર્ષો શીઘ્ર પરિવર્તન લાવશે કારણ કે આકાશમાં અન્ય ગ્રહોનું બળ પણ એ બાળતનું પ્રેરક છે. ભારતવર્ષમાં જાતિભેદનું નિકેદન થશે અને એ બાળતમાં પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ સંકેત કર્યો હતો. મોઢી ચક્ર માં સર્વ વર્ણો બાહ્યણ થશે અર્થાત એક થશે. એકેશ્વરવાદ તથા વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાના વિચારો પ્રાધાન્ય પામશે. બાહ્ય રીતિનું સામાજિક સંગઠન થશે. હિંદુઓ એક થશે. હિંદુઓમાં ભારતને માટે પ્રેમ થશે અને નેતાઓ પણ 'રાષ્ટ્રે વયમ્ જાણામઃ' નો નાદ પોકારશે. નાના દેવતાઓની દાદાગીરી ઓછી થશે. સાધુઓ અને ફકીરોને બિડ્લા કાપી આપશે નહિ અને હાડકાંના એ હરામીઓને કામ કરી કમાવું પડશે. હિંદુઓની અન્યત્ર દાનમાં વ્યર્થ વપરાતી લક્ષ્મીની બરાબર વ્યવસ્થા થશે. સ્ત્રીઓનું પ્રાથમ્ય થશે અને ભારતીય માતા પોતાનું સુખ ઉજ્જવળ કરી ચકશે.

ઈસ્લામીઓમાં અનેક પ્રકારના મતમતાંતરો તેઓના ઉલેમાઓમાં જ થશે અને હાલનાં હિંદુઓ પ્રમાણે તેઓમાં પણ સાત જાતના વાડાઓ ધાર્મિક રીતે બંધાયેલ જશે. આપસમાં યુક્તજ લડાઈ થશે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ઈસ્લામ અને ક્રિશ્ચિયન બંને ધર્મોનો હાસ થશે. ધર્મ એક મરકરીનું કારણ થઈ જશે. અને લયંકર યુદ્ધોથી કંટાળીને સમસ્ત પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી કરશે ત્યારે એકે યુગ-પુરુષનો આ સદીનો અંતમાં અવતાર થશે અને તે યુરોપને શાંતિનો સંદેશો આપશે. એ ધર્મમાં મતિપૂજા પ્રાધાન્ય ધરાવશે અને યુગ-પુરુષની મતિ ઠેર ઠેર દેખાશે.

બૌદ્ધ ધર્મને પણ આંચકા લાગશે પરંતુ અફગાનીસ્તાન અને ટર્કીમાં એ ધર્મના ફેલાવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ દેખાશે. એનું ફાલનું રૂપ બદલાઈ જશે.

જરથોસ્તી ધર્મનો ઇરાનમાં પુનઃ ઉદય એ સંપાત સચવે છે. પેર્સિયાઈનનાં મહદીઓ પણ પોતાનું સંગઠન કરી પોતાના ધર્મમાં ફેરફાર કરશે. આધ્યાત્મિક જૂર્ણ અમેરિકાની સૌથી મોટી રહેશે અને તે યુરોપનો યુગ-પુરુષનો સંદેશો નિર્દોષી અપનાવી લેશે.

સંપાતની એ ગતિ ધર્મપરિવર્તન જોરજુલમ અને પ્રેમ એ બેઠ રીતે અંતાવે છે. નીચે લખેલા પ્રદેશોમાં ધાર્મિક ક્રાંતિ વધારે જોરમાં થશે:

ટર્કી, સ્વીઝરલેન્ડ, આસ્ટીરિયા, મેસપોટોમિયા, કોશિયા, સાઈલેશિયા, કંટ, એશીલોનિયા, મોરિયા, મોસ, કુસ્તિતોન, વેસ્ટ ઇડીઝ, વર્જિનિયો, બ્રેઝીલ.

મુખ્ય વોતે તો એ છે કે આ ગતિથી આધુનિક વિચારોનો સદન્તર નાશ છે. ૧૨૦ વર્ષમાં જે યુગપરિવર્તન દ્રષ્ટિગત થાય છે તેનું પૂણ પૂણન જે કરવામાં આવે તો આજે જાતના અસંભવ માનશે પરંતુ એ અવશ્યભાવી છે.

રોજ હર્ષુઝના મહામંત્રીએ પરદેશથી આવેલા કેટલાક વેપારીઓ પાસેથી, વીચ લાખની કિંમત આપી, તેમનો માલ ખરીદી લીધો. બીજેજ દિવસે બીજા દેશથી આવેલા વેપારીઓએ એ માલ ચાળીશ લાખમાં માગતાં મંત્રીએ રાજનો અભિપ્રાય મગાવ્યો.

ને હિતરમાં રાજએ તેને જણાવ્યું, “ તમે માલ લીધો એ જ મહા ગબીર બુદ્ધ કરી છે. તમારી ફરજ રાજ્ય સંભાળવાની છે; વેપાર કરવાની નહિ. ગભ્યકર્તાઓ ને વેપારમાં માયું મારશે તો વેપારીઓ શું કરશે ? માટે એ માલના વેચાણથી મળતો નફો આપણા નગરના વેપારીઓને વહેંચી આપો. ને તમે પોતે મહામંત્રીપદ છોડી વેપાર કરી ખાઓ.”

x

x

x

ગુજરાત પર જ્યારે એક બાબુએથી સપાદલક્ષપતિ ને બીજા બાબુએથી સેનાપતિ ખારપ ચડી આવ્યા ત્યારે ગૂર્જરપતિ મૂળરાજ, એક સાળે માલ્લી પર બેસી, સપાદલક્ષના તંત્ર સમીપ જઈ પહોંચ્યો. ને ત્યાં બેઠેલા રક્ષકને તેણે તેમની વાણીમાં કહ્યું:

“ હું મૂળરાજ. મારે તમારા રાજને મળવું છે.”

રક્ષકે ડહાંધ ગયા. તેઓ પોતાના ગળ્લીને આ સમાચાર આપવા જાય તે પહેલાં જ મૂળરાજ તેમને ડારતો સપાદલક્ષપતિના એકાંતખડમાં જઈ પહોંચ્યો. ને તેના સુવર્ણ-પલંગ પર બેસતાં બોલ્યો, “ હું ગૂર્જરપતિ મૂળરાજ. તમારે ને મારી સાથે માયુંજ યુદ્ધ ખેલવું હોય તો આજે નહિ, પણ હું ખારપને. હરાવું ત્યાસુધી થોભીને પછી સમરભૂમિ પર આવજો.” ને ચમકેલો રાજ કંઈ હિતર આપે તે પહેલાં જ મૂળરાજ આવ્યો. હતા તે પ્રમાણે પાછો ચાલ્યો ગયો.

સપાદલક્ષનો રાજ ગૂર્જરપતિની આ હિંમતથી ચકિત બન્યો, ને મૂળરાજ ખારપને હરાવીને જ્યારે તેને યુદ્ધ આપવા આવ્યો ત્યારે, તે મામનો કરવાની હિંમત પણ ન કરી શક્યો.

x

x

x

જંગીઝખાન પોતાના એક મિત્રને મળવા ગયો ત્યારે તેને દગાની કંઈકે મધ આવતાજ તે બહારના તંત્રમાં થોભી ગયો. ત્યાં તેના મિત્રે તેને મારવાને રોકેલા ત્રણ સૈનિકોને સામે ધમી આવતા જોઈ તે બાદશાહો દબે બોલ્યો, “ દૂર દોકો. મારે બહાર જવું છે.” મારાઓ કંઈ પણ સમજ્યા વગર દૂર દહી ગયા. ને જંગીઝખાન શાંતિથી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.

x

x

x

આંગણે આવેલા અતિથિને પહેરવાનું કપડું વેચીને જમાડવા પછી તેમજ બધે જ્યારે બરનિદ્રામાં પડેલા હતા ત્યારે તેમના ધને એક ઝીણી ચીસ અચડાણી. તત્કણ કોણા ધઈ તે તરવાર લઈ ચીસને મારે દોડ્યા. રસ્તામાં તેમના પગ નીચે એક સાપ દબાયો. ને હાંડેલાલ માપ તેમને કરડવા દોડ્યો. તેમજ એ સાપને થોડીક ફણ મારે થોભી જવા વિનંતી કરી ને તરતજ ચીસના સ્થળે જઈ પહોંચી તેમણે અપમાન બદમાશોથી છૂટાતી એક વિધવાને પોતાના અપૂર્વ સૌંદર્યથી બચાવી લીધી. પણ તેમ કરતાં તેમના ચરીર પર સંખ્યાબંધ ધા પડ્યા. એ રિયતમાં પણ તે સાપના દર પાસે પાછા ફર્યા ને તે સાપની

સંમીપ પોતાનું શરીર ધર્યું. જ્યારે સાપ તેમના લોહિયાળ શરીરને ક્યાંય સ્પર્શો ન શક્યો ત્યારે તેમજીએ પોતાની જીભને આગળ ધરી ને સાપે તે સ્થાન પર ડાબ દીધો.

નિઝામનો સર્વસત્તાધીશ સાલારજંગ જ્યારે ઇગ્લાડમાં હતો ત્યારે તેને લોરા બેલ નામે એક સૌન્દર્યવાન યુવતી સાથે મૈત્રી બધાણી. માલારજંગે વર્ષો સુધી એ મૈત્રીનો નશો અનુભવ્યો. પણ છેવટે તેને માટે દિંદ આવતું અનિવાર્ય બન્યું. ને એ પ્રસંગે પોતાની પ્રિયતમાને એક રત્નજડિત વીંટી આપતાં તે બોલ્યો, “કાઈ પણ પ્રસંગે મારી સેવાની જરૂર હોય તો આ વીંટીથી તું ગમે ત્યાં તે મેળવી શકીશ.”

સાલારજંગ પાછો ફર્યા પછી થોડા જ વખતમાં સત્તાવનનો બળવો ફાટી નીકળ્યો. કેટલાક રાત્રિએ બળવાખોરોના પક્ષે જોડાવા લાગ્યા. પણ, સ્થિતનતા સુવરાજની સલાહથી લોરા બેલે મોકલાવેલી પ્રેમવીંટીથી બધાયલા સાલારજંગને તો નિઝામ-રાજ્યની બધી જ શક્તિ ને સમૃદ્ધિ સ્થિટિશ મરકારને ચરણે ધરવી પડી

નામાકિત અમેરિકન રાજપુરુષ વેબ્સ્ટર બાલપણમાં એક દિવસે મેલા હાથે નિશાળમાં ગયેલો. સ્વચ્છતાપ્રેમી શિક્ષક ડોક્ટરાઓના હાથ જેવા માગ્યા. વેબ્સ્ટરે પોતાના ડાબા હાથને પીઠ પાછળ છુપાવ્યો ને જમણો હાથ પાટલુન માથે ધસીને સાફ કરી શિક્ષક આગળ ધર્યો. “આટલો મેલો હાથ!” શિક્ષક ચીકાઈ લોક્યો. પણ પછી કંઈક શાંત પડી તે બોલ્યો, “આ શાળામાંથી તું આના જેવો બીજો મેલો હાથ શોધી કાઢે તો તને તરત માફ કરી દઉં.”

“એના જેવો જ શા માટે?” વેબ્સ્ટર હસીને પીઠ પાછળ છુપાવેલો પોતાનો બીજો હાથ આગળ ધરતાં બોલ્યો, “એના કરતાં પણ વિશેષ.”

ક્રાન્સપતિ લુધએ પોતાના એક ગરીબ નોકરને મદદ કરવાને એક પુસ્તકમાં પાંચસો કાઠિનની નોટો ગોઠવી તે તેને કોટ મોકલાવ્યું. થોડાક મમય જવા દઈ લુધએ એ નોકરને પૂછ્યું, “પુસ્તક કેવુંકે હતું?”

નોકરે હસીને વિનયપૂર્વક કહ્યું, “નામદાર, એ પ્રથમ ભાગ હું વાંચી ગયો છું. ને તેનો બીજો ભાગ વાંચવાને ધણેજ આવર છું.”

રાત્રિએ તેને પાંચસોની નોટો સાથેનું એવુંજ એક બીજું પુસ્તક કોટ મોકલાવતાં નીચે નોંધ લખી, “આ પુસ્તક એ ભાગમાં પૂરું થાય છે.”

નેપોલિયનના યુગમાં ક્રાન્સની ટંકશાળમાં પાંચ ક્રાંકનો એક સિક્કો તદ્દન બેડાળ હપાછને બહાર પડી ગયો. એવા સિક્કા પાછા બેચવાનું મુશ્કેલ બન્યું કેમકે સિક્કાશોખીનો ડબલ નાણાં આપતાં પણ એ સિક્કા પાછા ન સોપે. નેપોલિયને તરત જ એક યુક્તિ લડાવી. તેણે જાહેર કર્યું કે, “પાંચ ક્રાંકના નવા સિક્કાની મધ્યમાં મારા હાથનો લખેલો પચાસ લાખ ક્રાંકનો એક ચેક છે. માટે તે જેને મળે તેણે તે તરતજ એકમાં વટાવી જવો.”

જેની જેની પાસે એ સિક્કા પહોંચેલા તે તે સર્વેએ એક મેળવવાને એ સિક્કા તોડી

નાંખ્યા: ને' એ રીતે કાઈ પણ જાતનાં નુકશાન વગર એ બેડાળ સિંકાઓ ચલણમાંથી ફર કરી દેવાં છો.

સેનાપતિ મ્યુટન એક પ્રમંચે નેપોલિયનને મળવા આવ્યો ત્યારે તેની તફન બેડાળ ગાડી બેઠ નેપોલિયનને તેને તેનું કારણ પૂછ્યું.

“નામદાર,” મ્યુટને ધીમેથી કહ્યું, “અમારા જવાને કિંમતી ગાડીઓ શી રીતે પેલાય ?” નેપોલિયનને તરતજ મ્યુટનને ત્રણ લાખ ફ્રાન્કનો એક ચેક લખી આપ્યો. થોડા દિવસ પછી મ્યુટન ફરી નેપોલિયનની મુલાકાતે આવ્યો ત્યારે એની એ જ જૂની ગાડી બેઠું નેપોલિયનને તેને એકની યાદ દેવરાવી. મ્યુટન તે સાંભળતાં જ બોલ્યો, “એ પૈસા બે વાપરી તોંખવાને જ મને આપેલા હોય તો બહેતર છે કે હું તે આપને પાછા જ સોંપી દઉં.”

ડે-માર્કમાં વિજય વરી આગળ વધતી જર્મન સેના જો જુસ્ટલેન્ડમાં પ્રવેશે તો પશ્ચિમની સત્તાઓ વિરોધ ઉઠાવશે માની, ચાન્સેલર પ્રીન્સ બીરમાર્કની સૂચનાથી, જર્મન મુલકચેરીએ સેનાપતિ રેંગલ પર થોભી જવાનો તાર કર્યો. સેનાપતિને તારનો અમલ તો કરવો જ પડ્યો. પણ તેણે હૈયાની વરાળ કાઢતાં જર્મન શહેનશાહને જણાવ્યું કે, “વિજયપરપરાને અધવચ્ચથી જ અટકાવી દેતા આ રાજનીતિજ્ઞોને તો ફ્રાંસીને માંચડે જ લટકાવી દેવા બેઠાએ.”

બીરમાર્કને આ ટીકાની ખબર પડતાં તેણે રેંગલ સાથે બોલવાનું બંધ કર્યું. રેંગલને પણ પાછળથી પોતાની ભૂલ સમજાણી. એક દિવસે બંને શહેનશાહનાં મહેલમાં ખાણના ટેબલ પર એકઠા મળ્યા. બીરમાર્કની મૂક ગંભીરતા નિહાળી રેંગલે પૂછ્યું: “શું તમે એ પ્રસંગે ભૂલી ન શકો ?”

“કાઈ કાળે નહિ.”

“તમે મને માફ પણ ન કરી શકો ?”

“લણી જ ખુશીથી”—કહી બીરમાર્કે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

જેની હોટલમાં બિતરેલા એક અમેરિકન રાજપુરુષને ખોરાકમાં કંઈક પ્રતિકૂળતા જણાતાં તે ફરિયાદ કરવાને જ પાસે દોડ્યો. રસ્તામાં તેને જેને આબેહૂબ રીતે મળતો આવતો સેનાપતિ કેસ મળી ગયો ને તેને જ જે માની લઈ તેની સમક્ષ તેણે ફરિયાદ કરવાં માંડી. ઉત્તરમાં કેસે હસીને કહ્યું:

“ભાઈ હું જે નથી. સેનાપતિ કેસ છું.”

રાજપુરુષે ભૂલ માટે સેનાપતિની માફો માગી ને કેસ હોટલની બહાર ચાલ્યો. પણ પછી કંઈક યાદ આવેનાં તે હોટલમાં પાછો ફર્યો ને પુનઃ પેલા રાજપુરુષ સાથે અચડાયો.

“ભાઈ જે” રાજપુરુષે હસીને તેની સાથે હાથ મિલાવતાં કહ્યું, “હું તને ફરિયાદ કરવા આવતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં પેસો મૂર્ખ ને ઉલ્લુ કેસ મળી ગયો. ને હું તો તેને જ જે માની બેઠો.”

“ને અત્યારે પણ તમારી સમક્ષ એ મૂર્ખ ને ઉલ્લુ કેસ જ બેસેલો છે.” કેસે કંઈક ગંભીરતાં જાળવીને ઉત્તર દીધો.

ગૂજરાતનો “ સર્વસંગ્રહ ” કેમ તૈયાર થઈ શકે ?

ગ્રા. કેશવલાલ દિ. કામદાર, એમ. એ.

વૃંડાદશરાત્ર્યના સર્વસંગ્રહ—ગેઝેટિયરના બે અથોરુ સરસ્વતી કવવાના કામમાં હું બે વર્ષ થયા પરાવાએલો હતો તે હમણા જ તેથી કારણ થયો. તેથી તે સબધી મારા ફેટલાક અનુભવો હું અહીં ગૂજરાતી શિષ્ટ સમાજ મમલ મૂકવા ઇચ્છુ છું. એવી ઇચ્છાથી કે તે સ્થાનાઓનો અમલ કોઈ સ્થળે થાય તો ગૂજરાત-કચ્છ-કાઠિયાવાડ મંડળી આપણું જ્ઞાન ધણું સુધરી જાય,

અંધા પ્રયાસોમા થયું છે તેમ વડોદરાત્ર્યના સર્વસંગ્રહના પ્રયાસમા પણ પ્રથમ સ્થાન બોગવે છે, અને તે મટિનું માન તેના મરહમ રાત્ર્યકર્તા મહાગાન સયાજીરાવ ગાયકવાડને ધટે છે. વડોદરાત્ર્યની કેટલીક હકીકત મુજબ ગેઝેટિયરમાંથી પ્રથમ મળી શકતી હતી, તેમાંથી એકત્રિત કરી તે હકીકત બે અથોમાં મૂકવા માટે કૈલાસવાસી સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ દેસાઈ તથા વડોદરા-કોલેજની પ્રિન્સિપલ કલાઈ, તેમને તે કામ સોંપેલું એમણે અને મુખ્યત્વે ગા. બ. ગોવિંદભાઈ સાહેબે એ કામ ૧૯૨૧માં પૂરું કર્યું તે કામ સુદર હતું એમાં માત્ર મુજબ ગેઝેટિયરમાંથી ઊતારાઓ લેવામા આવ્યા નહોતા તેમા તો વડોદરાત્ર્યના અંધા ન્તાલુકાઓની વિગતનાર માહિતી, વડોદરાત્ર્યનો હમણાનો સમાગ ઇતિહાસ, મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની કારકિર્દી, વગેરેની હકીકતો આપવામા આવી હતી, જે હકીકતો તદ્દત નવીન હતી, અને જેમને એકઠી કરવામા સંપાદકોએ, અને સંવિશેષ રા. બ. ગોવિંદભાઈ સાહેબે ખાસ ધ્યાન રાખેલું.

હું એ પ્રયાસની રૂપરેખા અહીં આપું તો વાચકને તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી જશે એ ઇચ્છુ અથોના ગૂજરાતી અનુવાદો કરવામા આવ્યા છે, જે અનુવાદો વડોદરા સર્વસંગ્રહને નામે ઝાળખાય છે. આ ગેઝેટિયરના ઇચ્છામાં બે અથો છે. પહેલા અથોમાં પ્રથમ વડોદરાત્ર્યની જુગોળગત હકીકતો આપવામા આવી છે અને પછી તેના ખનિજો, તેની જુદી જુદી ખેતીની પેદાશ, તેનો વેપાર-રોજગાર વગેરે આપવામા આવ્યા છે. પછી વડોદરાત્ર્યમા વસતી જુદી જુદી પ્રજાઓનાં લક્ષણો, તેમનો ઇતિહાસ તેમની સંસ્કૃતિ વગેરે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. વડોદરાત્ર્યમા તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા સંપ્રદાયોનો વિચાર તે પછી કરવામાં આવ્યો છે. રા. બ. ગોવિંદભાઈ સાહેબે વસંતિપંચકોનું કામ કરેલું એટલે તેનો અનુભવ તેમણે આ પ્રકરણમાં મૂક્યો છે અને લોકસમ્પ્રદાયો અને તેમની સંસ્કૃતિને આકડાવાર સમજાવી તેમણે આ પ્રકરણને રસિક બનાવ્યા છે.

વડોદરાત્ર્યનો ઇતિહાસ પ્રથમ અથોમાં આવી જાય છે અને તેમા મુખ્યત્વે મરાઠી વિભાગ તેમા પણ ગાયકવાડી વિભાગ, ખાસ ધ્યાન એવે છે. આ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે જૂનાં

પુસ્તકોના ઊતારાઓનો-અવતરણોનો અને સારવાળો છે. ત્યાર પછી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની કારકિર્દી છે. સ. ૧૯૧૯ સુધી ખતાવવામાં આવી છે.

બીજો અંથ 'વડોદરારાજ્યનો નિશિષ્ટ અંથ' કહી શકાય; તેમાં વડોદરારાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા ખતાવવામાં આવી છે. એ વ્યવસ્થા અને તેનો ઇતિહાસ ખરેખર રસિક અને બોધપ્રદ છે; ખાસ કરીને ઈન્તરાપદ્ધતિ, 'જમીન-મહેસૂલનો બંદોબસ્ત, શાહુકારો સાથેનો ગાયકવાડોનો સંબંધ અને પેઢીઓ-ગિરાસના કાર્યવાહનું વર્ણન એકદમ બોધક છે. ત્યાર પછી-સર્વસંપ્રદમાં તાલુકાવાર માહિતી આપવામાં આવી છે, જે માહિતી વૈશેષિક માહિતી છે. તેમાં સરહદ, જમીન, હવામાન, વમતિ, ખાતેદારો, મહેસૂલી બંદોબસ્તનો દર, પોલિસ, આખ-કારી, શિક્ષણસંસ્થાઓ, શહેરોનો તથા ગામડાંનો ઇતિહાસ, ખાસ કરીને તેમની જાણવાનું જગાઓ, એ બધું આવી જાય છે. આવી રીતે બંને અંથો પૂરા ચાલે છે. તેનાં કુલ ૧૫૦૦ પાનાં લગભગ છે.

આ અંથોને લખાયાં ૨૦ વર્ષો થઈ ગયાં તે બાદ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે તેના સંસ્કરણ માટે સમિતિ નીમી, જેના પ્રમુખ તરીકે રાજરત્ન-રા. સં. માને પાંડિતને નીમ્યા. સભાસદો તરીકે પ્રો. વિ. સં. ટિલક તથા પ્રો. કે. હિં. કામદારને નીમ્યા અને સેક્રેટરી તરીકે પ્રો. ચિ. વિ. જોશી મૂકવામાં આવ્યા.

ગયાં વીસ વરસનો વખત ખરેખર, વડોદરારાજ્યની, બલકે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અગત્યનો વખત હતો. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યનું જે સંસ્કરણ કર્યું હતું તેનાં પરિણામો આ સમયમાં દેખાયાં. એ વખતે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં અદ્ભુત ચૈતન્ય આવ્યું. તે પ્રદેશનું અર્થકરણ એ સમયમાં એકદમ ફરી ગયું. કૃષિ ઉપરાંત વાણિજ્ય અને કારખાનાંની ધમધાકાર વ્યવસ્થા એ ગૂજરાતનું મુખ્ય લક્ષણ થઈ ગયું. ગામડાં ભાગી શહેરો થયા. નાતો તૂટી સમાને થયા. બોબા જેટલા રાજ્યના મહેકમને બદલે સારા રાષ્ટ્રને જોબાવે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા આપણે ત્યાં થઈ. આ બધું અમારે આપણું જોઈએ. નવા સંસ્કરણમાં તે ખચીત આવડું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અમે કર્યું છે. છેવટે, સર્વ વિગતોના કળશરૂપે મહારાજ સયાજીરાવના અમલનો પૂરા જુતાંત અમે આપી શક્યા, જાણે કે તેમને વિધિએ કોઈ સંદેશ આપ્યો હોય તેમ, અમે એ જુતાંત તેમના જીવનના છેવટની પણ ઝુધી આપી શક્યા, જે માટે અમને અતિ જોશ થયો, કારણ કે પોતે ઇંગ્લેંડમાં હતા ત્યારે પણ અમને દર વખતે યાદ કરાવતા કે અમારે અમારું કામ ચોખ્ખું ને શુદ્ધ અને તે પણ વેળાસર પાર ઊતારવું. તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ તે માટે કરેલી છે, જે અમે ચોક્કસ પાર ઊતારીશું.

• સર્વસંપ્રદના સંસ્કરણનું કેટલુંક કામ મારા ઉપર આવેલું. મેં તે કામ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના પુત્ર તરીકે, મહારાજના અધિકારી તરીકે, અને કોલેજમાં ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના અભ્યાસી તરીકે આનંદથી શિર ઉપર લીધું અને તેને પરિપૂર્ણ ખતાવવા ચોગ્ગ જવાબદારી તથા મહેનત ઉઠાવી. મારું તે પવિત્ર કર્તવ્ય છે એમ મેં પહેલેથી જ માની લીધું છે. એ કામ પાર ઊતારવામાં મને ગત્યના અમલદારોનો, પ્રજાના અભ્યાસી વર્ગનો, અમારી મમિતિના પ્રમુખનો તથા 'સેક્રેટરીનો, તથા બીજા સમાજ પ્રો. ટિળકનો પૂરા સાથ હતો.

સર્વસંગ્રહના અમારા હાથે થએલા સંસ્કરણનાં મુખ્ય લક્ષણો હું અહીં ટૂંકામાં કહી જઈશ. ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની, એટલે કે વડોદરારાજ્યના તેટલા વિભાગની ભૂગોળ તો જોવી હતી તેવી જ રહી છે. સરદોમાં ઘણો નજીવો ફેરફાર થયો છે. તેથી તેનું સંસ્કરણ અમારે હાથે ખાસ નવીન ન થયું હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ વડોદરારાજ્યની પ્રગતિઓના વિભાગો તથા તેના ધર્મો, સપ્રદાયો વગેરેની સમગ્રવટમાં અમે યોગ્ય નવીન સંસ્કરણ કર્યું છે. આપણી પ્રગતિઓના વિભાગોની માહિતી હાલ આપણને વધારે વિગતવાર અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે મળી શકે છે. કેટલાક વિભાગોની સંસ્કૃતિઓ ઉપર તો તદ્દન નવીન સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે; ક્યાંક ક્યાંક તો તે માટે એમ. એ. ની ડિગ્રીના નિબંધો લખાયા છે. સુભાષ્યે, મને તે હકીકતો નિબંધકારોના અને પુસ્તકો વગેરેના લેખકોના સૌજન્યની મળી શકી, જેનો મેં નવા મંસ્કરણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. આપણા ધર્મો, સપ્રદાયો, વગેરેની સંસ્કૃતિના વિચારોમાં પણ અમે નવીન સંસ્કરણ કરી શક્યા છીએ. કેટલીક નવીન સંસ્થાઓને અમે આ નવીન અહેવાલમાં સમાવી દીધી છે.

વડોદરારાજ્યનો એટલે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ. તે ઇતિહાસનાં જૂનાં અને મધ્યકાલીન પડોને સંસ્કૃતિના પારિભાષિકામાં સમગ્રવટા અમે યોગ્ય પ્રવાસ કર્યો છે. મરાઠી અને ગાયકવાડી અમલની સમીક્ષાને અમે નવો આપ આપ્યો છે. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો અમલ, એટલે ગૂજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં નવીન ગૌરવની સ્થાપના અને તેનો અનોખો વિકાસ, એ સમગ્રવટા અમે વગરખુશામતે, યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ગૂજરાતના સાહિત્યની, ગૂજરાતની કલાસમૃદ્ધિની અમે ટૂંકી અને આછી રૂપરેખા આ પીઞ્ઞ સંસ્કરણમાં લીધી છે.

વડોદરારાજ્યની તાલુકાવાર નોંધોને અમે નવું ચેતન્ય આપ્યું છે. આ માટે આખા રાજ્યમાં ફરી શકું તે માટે નામદાર દોવાન સાહેબે તથા મત્રીમડળે મહેકમ નક્કી કરેલું. તેથી ક્યાંક ક્યાંક મારી ગાથે પ્રો. ટિળક તથા પ્રો. જોશી કર્યા હતા; તથા ઘણાખરો હું એકલો આખા રાજ્યમાં ફરી શક્યો છું. એ પ્રવાસ મેં વેકેશનોમાં કર્યો છે. તે દરમ્યાન મને ઘણું જાણવાનું અને નોંધવાનું મળ્યું છે. તેથી મરાઠી ઇતિહાસની મારી બાવના પૂર્વે જે હતી તેનું સંસ્કરણ થયું છે. એ વખતના ગાયકવાડી અમલદારો ખરેખર દિદ્વલ્લભ સંરક્ષકો હતા, વૈદિક અભ્યાસને આશ્રયદાતાઓ હતા, ચિત્રકળાને પોષનારા હતા, ગોષ્ઠાઠાણના પ્રતિપાળકો હતા, જંગલોમાં મંગળ ફેલાવનાર સુધારકો અને કુશળ વમાયતકારો હતા. ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નવીજૂની મંસ્કૃતિને સમગ્રવટામાં મને આ પ્રવાસ ઘણો માર્ગદર્શક થયો છે.

એ માર્ગદર્શન અમારા સંસ્કારિત સર્વસંગ્રહમાં અમે વાચકને કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વધારે પ્રયત્ન હું કોઈ વાર ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્રને તેમની ભાષામાં, અને દિદ્વસ્તાનને હિન્દી સર્વસામાન્ય ભાષામાં, એટલે ઈંગ્લેન્ડમાં કરાવવા ઈચ્છું છું. એ મારી અભિલાષા બાળ-પણથી જ છે. તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય તે માટે અનુભવની જરૂર છે એમ હું માનું છું. હજુ મારો એ દિશાનો અનુભવ થોડોક અધૂરો છે, જે અધૂરી દિશાને ટાળવા હું પ્રયત્નશીલ થવા ઈચ્છું છું. એમાં ઈશ્વર મને મિદ્ધિ આપે એટલી જ મારી અભ્યર્થના છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૪]

અજયરાજ પછી તેનો ભાઈ અર્જુનરાજ ગાદીએ આવ્યો: (૧૧૬૬ થી ૧૨૦૭):- તે આત્ર, આત્રલ, અત્રલદેવ, આત્રાક, અર્જુંગજ, પુરણપાળ, પુરણરાય વગેરે નામે ઓળખાયો છે. તેણે માળવકન્યા સુધવા સાથે લગ્ન કરેલું. તે યવનોનો ધણોજ વિગાધી હતો. અજમેર પર ચડી આવતા યવનસૈન્યનો તેણે નાશ કરી નાંખેલો ને એમના લોહીથી અપવિત્ર બનેલી ભૂમિને ખોદાવી નાંખી તેણે ત્યાં આનાસાગર મરોવર બધાવ્યું.^૮

તે પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય જિનદત્તસુરિનો પરમ ભક્ત હતો. તે સુરિની ગ્રેરણાથી તેણે જૈન મંદિરો બાંધવાને સંધને જમીન ભેટ ધરેલી.^૯

ગૂર્જરપતિ મિહરાજનો તે પ્રીતિપાત્ર હતો. પણ કુમારપળ જ્યારે ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે ગુજરાત પર ચડાઈ કરી. તેમા તે હાર્યો ને તેણે પોતાની પુત્રી જલ્હણદેવી કુમારપાળ વેરે પરણાવી.^{૧૦} ત્યારથી સપાદલક્ષ ગુજરાતનું ખડિયું બન્યું.

આ અર્જુનરાજનું તેના વડાપુત્ર જગદેવના હાથે ખૂન^{૧૧} થતાં તેનો બીજો પુત્ર વિમલરાજ (વિશલદેવ ચોથો) સપાદલક્ષની ગાદીએ આવ્યો. (૧૨૦૬ થી ૧૨૨૦). તે વીર સેનાપતિ, રસિક નાટ્યકાર ને મમર્થ વિદ્વાન હતો તેની મલામા અનેક મદાકવિઓ હતા. તેણે અજમેરમાં એક વિશાળ 'સરસ્વતીમંદિર' બધાવેલું તેણે 'હરકલિ' નામે એક નાટક લખ્યું ને ૧૨૧૦ માં તે અજમેરમાં શિલા પર ક્રોતગવેલું^{૧૨} યવનોને હિંદમાંથી બહાર હાંકી કાઢવાની તેને ઊડી ભાવના હતી. તે પોતાના વિપુલ સૈન્ય સાથે હિંદમાં આગળ વધતા યવનો સામે ધસી ગયેલો ને તેમને લગલગ હિંદ બહાર હડસેલી મૂકી તેણે હાંસી ને દિલ્હી કબજે^{૧૩} કરેલા ને તેમને સપાદલક્ષમા બેળથી દીધેલાં. ગુજરાતે તેના પિતાને દરારેલ હોઈ ગુજરાત પર તેને વેર હતું પણ ગુજરાતના મમર્થ શાસક કુમારપાળ સામે કષ્ટ પણ કરી શકવાને અશક્ત હોઈ તેણે કુમારપાળને મદદ કરનાર ઔહાણ સામંત આલ્હણ પર ચડાઈ કરી નફૂલ ખેદાનમેદાન કરેલું ને જાપાલીપુર જાણી નાંખેલું.^{૧૪}

મમર્થ સેનાપતિ છતાં તેને ધર્મ પ્રત્યે ઊંડો પ્રેમ હતો. તેણે પોતાના ગન્યમાં એકાદશીએ દિંમાને સર્વથા અટકાવી દીધેલો^{૧૫} અજમેરમાં નેણે, ધર્મધોપસુરિની ગ્રેરણાથી, 'રાજવિહાર' નામે એક લઘ્ય મંદિર બધાવેલું ને અરિસિંહ ને માલવપતિના સાથમાં તેણે એ મંદિરનો લઘ્ય ધ્વજમહોત્સવ ઊજવેલો.^{૧૬} તેના ગજશ્યામનમાં, અજમેરમાં, સવત ૧૨૧૨ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને ગુરુવારે 'ઉપદેશપદ'ની ટીકા લખાવેલી.^{૧૭} જે આજે પણ જોસલમીરના ભંડારમા જળવાઈ રહી છે.

૮. નાગરી-પ્રચારિણી પત્રિકા.

૯. ભપમ્બંશ કાવ્યગ્રંથી-ની ભૂમિકા (લાલચંદ સ. ખાધી)

૧૦. આ વિધાન સંબંધમા ગુજરાતના બધાજ ઐતિહાસિક ગ્રંથો એકમત છે.

૧૧. ૧૨. Indian chronology. રાજવૃત્તાનેકા હિતિદાસ.

૧૩. દિલ્હીના શિલાલિપિ રત્નપ પરનો લેખ.

૧૪. બીજાંદ્યામા સવત ૧૨૨૬ નો સોમિશ્વરનો શિલાલેખ. (જર્નલ ઓફ ધી બેંગાલ એશિયાટિક

સોસાયટી પુ. ૫૫.)

૧૫. ૧૬. પાટણ-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી. ૧૭. જોસલમીર-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી. (આ. આ. સી.)

તેની પછી પિતૃધાતક જગદેવનો પુત્ર પૃથ્વીભટ્ટ (પૃથ્વીરાજ ખીજો) અજમેરની ગાદીએ આવ્યો. તેના શાસનમાં ખામ નોંધપાત્ર બનાવો બનેલા જણાતા નથી. ૧૨૨૪ના હાંસીના ને ૧૨૨૬ના મેનાલગઠના શિલાલેખોથી એટલું જ જાણવા મળે છે કે એ સમય દરમિયાન સપાદલક્ષના શાસક તે હતો.

પૃથ્વીભટ્ટની પછી અર્જુંગજનો ગૌથી નાનો પુત્ર સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ આવ્યો. (૧૨૨૬થી ૧૨૩૪). તેણે કુમ રપાળને મલ્લીકાર્જુન ગાયેના યુદ્ધમાં મદદ કરી ને તે ગુજરાતનો મિત્ર બન્યો. તે મંગીતવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો.^{૧૮} એવત ૧૨૨૬નો ખીજોદ્યાનો ને ૧૨૩૪ના ભાદ્રપદ સુદ ચોથનો આવલક્ષના શિલાલેખ તેના તે સમય દરમિયાનના સપાદલક્ષના શાસકપદની ખાત્રી પૂરે છે.

સોમેશ્વર ચેલ્લિની રાજકુવરી કર્પુરાદેવી માથે લગ્ન કરેલાં. ને તે રાણીથી તેને પૃથ્વીરાજ (૧૨૦૫)^{૧૯} નામે પુત્ર થયો. ઇતિહાસમાં આ પૃથ્વીરાજને 'ચૌહાણ પૃથ્વીરાજ ત્રીજો'ના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. અને તે જ નરવીર આપણો ચરિત્રનાયક મહાન પૃથ્વીરાજ છે. સમય જતાં તે ધંદલાકુ, રથુ ને રામનો સમોવડિયો લેખાયો ને હિંદુઓના રક્ષક, જ્યોતિર્ધર ને અંતિમ સમ્રાટ તરીકેની તે કીર્તિ વરી ગયો.

સપાદલક્ષના ચૌહાણ રાજાઓના મત્રીઓ ગુજરાતના મત્રીઓની જેમ મુખ્યત્વે જૈન^{૨૦} હતા. તેમની કુનેહથી સપાદલક્ષની સત્તા બળ્ય સ્વરૂપમાં વિસ્તરી હતી. વિમલરાજના સમયથી માળવા સાથે મિત્રતા આલી આવતી હતી. સોમેશ્વરના સમયમાં ગુજરાત માથે મિત્રતા સંધાણી. દિલ્હી ને હાંસી સપાદલક્ષના પ્રાંતો લેખાતા. પૂર્વ, મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદના મુખ્ય પ્રાંતો પર સપાદલક્ષનો પ્રભાવ ધીમે ધીમે જામવા માડ્યો હતો. એટલે સોમેશ્વરે જ્યારે પૃથ્વીરાજને શાસન (૧૨૩૫) સોંપી સન્યસ્ત^{૨૧} સ્વીકાર્યું ત્યારે પૃથ્વીરાજના હાથમાં નોંધપાત્ર મહારાજ્ય મુકાયું હતું. એ મહારાજ્યને તેણે પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી માત્રાજ્ય બનાવ્યું.

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમા જ તેને નાગોર નગરની મળીપ ખટ્ટપુર ગામમાં બેઠાકામ કરાવતાં એક દ્રમ્યહાર^{૨૨} મળી આવ્યો. આ નાણાએ તેને અનેક પરાપકારી કામોમાં મદદ કરી.

તેનો મત્રી કૈમાસ (કદંમમાસ)^{૨૩} એક કુનેહખાળ રાજદારી હતો. જ્યારે સેનાપતિ ચામુંડરાય વીરશિરોમણી લેખાતો. એ બંનેની શુદ્ધિ-શક્તિ પણ તેને ખૂબ સદાયક મદદ પડી. સપાદલક્ષનું પાટનગર જેમ અજમેર હતું તેમ મદત્તનું નગર દિલ્હી હતું. પૃથ્વીરાજે પોતાના ભાઈ ગોવિન્દરાજને સામંતશિરોમણિ બનાવી તેના હાથમાં દિલ્હીનું શાસન મૂક્યું.

૧૮ મંગીતરસ્માકટ.

૧૯ મારતવીરરત્નમાલા વગેરે મનોમાં પૃથ્વીરાજનો જન્મસમય ૧૨૧૫ લેવામાં આવ્યો છે. પણ ખીલ પ્રમણે ને સયોગે જોતા 'પૃથ્વીરાજ રસો'માં વધ પ્રસંગે પૃથ્વીરાજની વય ૪૩ જણાવવામાં આવી છે તે બ્યાજબી જણાય છે. ને પૃથ્વીરાજનો વય ૧૨૪૮ના અંતમાં અથવા તો ૧૨૪૯ની રાત્રાતમાં સર્વમાર્ગ્ય. [હમ્પાળનચરિત્ર, આઘાપરચરિત્ર, Indian Chronology, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ વ] થયેલ છે. એટલે પૃથ્વીરાજનો જન્મ ૧૨૦૫ માં જ વધારે સંભવિત જણાય છે.

૨૦ યસસ્વદ્ ૬વિ ૬૫ 'મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર' પ્રકરણ (નોંધક). ૨૧ હમ્મીર .

હિન્દી વિશ્વકોશ-મારતવીરરત્નમાલા. ૨૩ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.

શાહજુદીનના કેટલાક અમીરો પૃથ્વીરાજની પૂર્વનો ઉદારતાને મંભારી તેને જતો કરવાના મતના હોષ્ટ^{૪૨} શાહજુદીનને પોતાના સૈન્યમાં જ બેદિલીનો ભય લાગ્યો હતો. એટલે તેણે પોતાને સાત સાત વાર જતો કરનાર એ મહાન હિંદુ વીરને રાતોરાત કિલ્લામાં છવતો ચણાવી દીધો. ^{૪૩} થેરો ધાલી પડેલા ઉદયરાજને આ સમાચાર મળતાં તેણે કેસરિયા કર્બી ને તે પોતાના સાથીઓ સાથે દિલ્હીની ભાંગોળે ચૂતો. ^{૪૪}

આ પછી શાહજુદીને દિલ્હી અને અજમેરની પ્રજાની કતલ ચલાવી. જમ્મુથી માંડી કન્નાણનગર^{૪૫} (દક્ષિણ હિંદ) ને આખૂથી કામરૂપ સુધીના પ્રદેશમાં ભય અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

તે પછી શાહજુદીને પૃથ્વીરાજના પુત્ર ગોવિન્દરાજને સપાદલક્ષનો અધિકાર સોંપ્યો. પણ તેણે યવનોનું આધિપત્ય કબૂલતાં કાકા હરિરાજને નેના પાસેથી ગાદી ખૂંચવી લીધી. ^{૪૬} ગોવિન્દરાજ રણુચબેર જન્મને^{૪૭} મ્હો ને હરિરાજે સ્વતંત્ર પ્રતાપ દાખવવા માંડતાં યવનોએ ફરી ભયકર આક્રમણ કર્યું ને હરિરાજ તેમાં મરાયો. ^{૪૮} તે પછી વીર હમ્મીરના સમય સુધી રણુચબેર ચૌહાણોનું પાટનગર રહ્યું.

૪૨ હમ્મીર મહાકાવ્ય ૪૩. દુર્ગાતરેડચિચયત-હમ્મીર મહાકાવ્ય ૪૪. હમ્મીર મહાકાવ્ય. ૪૫. શ્રીજિનપ્રમસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ. ૪૬-૪૭-૪૮. રાજપૂતાનેકા इतिहास.

હું ધારૂં તો—

મર્ગ

ધારૂં હું તો આભ નીચે ઉતારૂં,
અંઝાનિલોને કડું બંધ પૂરા;
સમુદ્રને કાચલીએ ઉલેચી
હારૂં તળેના વડવાનલો સૌ.

ભીડે જલુનો અહું હાથમાં હું,
તંતુથી બાંધું હું વ્યાધો સિંહોને;
રે વાચકો ! શું શ્રમમાં પડ્યાં છો ?
એ બાળતો હું નથી ધારવાનો.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એટલે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો આર્થિક વ્યવહાર અને વ્યાપાર. શ્રમની વહેંચણીનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં પરિણમે છે. પ્રત્યેક દેશમાં અમુક જાતના ઉત્પાદનની કુદરતી અનુકૂળતા હોય છે. ઉત્પાદનનો પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા તથા મૂડી અને મજૂરીની એક રાષ્ટ્રમાંથી અન્ય રાષ્ટ્રમાં સહેલાઈથી જવાની પ્રતિકૂળતાને લીધે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જન્મે છે. એક જ જાતના ઉત્પાદનમાં જે દેશની અંદર જે પ્રમાણે પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણે ઉત્પાદનખર્ચ ઓછાવતો માય છે. એક જ પ્રકારની વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જ્યારે એક દેશને ઓછા દેશ કરતાં ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછો થતો હોય ત્યારે પહેલા દેશને ઉત્પાદન-ખર્ચનો ફાયદો રહે છે, અને ઓછા દેશ કરતાં તે વસ્તુના ઉત્પાદનની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા તેને વધારે છે, તેથી તે વસ્તુનું ઉત્પાદન તે દેશ કરી શકે છે અને તે વસ્તુ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની ખની જાય છે. દુનિયા-ભરના પ્રત્યેક દેશને જુદી જુદી જાતની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ જુદી જુદી જાતનાં ઉત્પાદનો માટે કુદરતથી જ મળેલી હોય છે. પ્રત્યેક દેશ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્પાદન કરે અને પરસ્પરના વિનિમયથી સમગ્ર આર્થિક વ્યવહાર ચલાવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકે, ઉત્પાદન સારામાં સારી રીતે સંભવી શકે, પ્રત્યેક દેશને પ્રત્યેક જાતના ઉત્પાદનનો લાભ મળે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિનિમયના સંબંધને પરિણામે મિત્રાચારી સંબંધે અને અસ્ખલિત વહેતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના પ્રવાહને પરિણામે વિશ્વગ્રંથિત્વની બાવના મજબૂત અને.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો સિદ્ધાંત આટલો સુંદર હોવા છતાં જગતનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર આટલો સરસ અને સુગમ બાસતો નથી. સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની વચ્ચે જગજગત વિરોધાભાસ છે. આ વિરોધનાં મૂળ ઊંડાં છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો અવિશ્વાસ, સમગ્ર રાષ્ટ્રની નિર્બળ રાષ્ટ્રને ખાધ જવાની નીતિ, તેમજ વ્યાપી રહેલું આક્રમણનું વાતાવરણ છે. એ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતના આવિર્ભાવ આડે સામ્રાજ્યવાદની શાયબુગીલા રહેલી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો જન્મ જેમ ઉપર જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ, વાસ્તવિક રીતે માત્ર પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓનો લાભ ઉઠાવવા માટે થયેલો નથી, પણ આજનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને તેની પાછળ રહેલી ભૂમિકા, આર્થિક મદત્તવાકાંક્ષા સેવતાં સામ્રાજ્યોએ સર્જેલાં છે. શાહોવાદે શરૂ કરેલો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર, માત્ર પોતાના દેશને આરે દુનિયાની સમૃદ્ધિ ઠાલવવા માટે જ યોજવામાં આવેલો છે. સામ્રાજ્યવાદ અને આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પરસ્પર એક બીજા સાથે અનૂદ રીતે સંકળાયેલાં છે, પરસ્પર બંનેનાં પોષક છે, અને અન્યોન્યામયી છે. પરિણામે જગતભરમાં કુદરતી રીતે જ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો પ્રવાહ જે અસ્ખલિત વહેલો નોંધ્યે તેને જાહે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વ્યવહાર આડી સંરક્ષણની જગજગત દીવાલો બની ચએલી છે. રાષ્ટ્રમાં અમુક જાતનાં ઉત્પાદનની

પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ ન હોવા છતાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ સાધ્ય-self sufficient બનવા પ્રયત્ન કરે છે.

સિદ્ધાંતથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જગતને આદર્શ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં મૂકનાર સાધન છે. પણ જગતનો આર્થિક વ્યવહાર સિદ્ધાંતથી જુદા પ્રકારનો હોવાને પરિણામે આંતર-રાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી ઉપસ્થિત થતી ગંભીર રાજકીય પરિસ્થિતિને પણ વિચારવી પડે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ જન્મ્યું છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પાછળ સામ્રાજ્યવાદની શોષણગાથા ન હોત તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ પણ અનાકંમણના આદર્શ ઉપર વિકસ્યું હોત અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની પરિસ્થિતિ જુદા પ્રકારની જ છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ સામ્રાજ્યવાદ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારથી જગતને જરૂર અમુક જાતના ફાયદાઓ થયા છે, જેના કે જરૂરિયાતોની વિવિધતા; અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિના ભયમાંથી અમુક અંશે મળેલી મુક્તિ; પ્રત્યેક દેશની ઉત્પાદનશક્તિની ખીલવણી; આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોની હસ્તી; શ્રમની વહેંચણી અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદનની પ્રગતિ; ગરુદ રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક મંપર્ક વગેરે વગેરે. પણ આ ફાયદાઓની ધોળી બાજુ કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની કાળી બાજુ માનવજાતને માટે અત્યંત ધાતક નોવડેલ છે. વાસ્તવિક રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની શૃંખલાથી નોંધાયેલા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરી, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેની અયકામણોને દૂર કરી, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની આદર્શ પરાકાષ્ટા-વિશ્વબંધુત્વની જાણનાનો આવિર્ભાવ કરાવેલો નોંધ્યો. પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની પાછળ રહેલી આવી સુંદર જાણના ગત મદાયુદ્ધે ઝોટી પાડી છે અને જગતને ખતાવ્યું છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની મારફત એ આદર્શ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માનવજાતને હજી સૈકાઓની જરૂર છે. અને તો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર જગતને દર વીસ વર્ષે જગતવ્યાપી યુદ્ધની બક્ષીસ આપી રહેલ છે. આર્થિક આપત્તિઓ, બેકારી, વધારે પડતા ઉત્પાદનનો અસાધ્ય શેગ, તેજ-મંદીના સપાટાઓ, સંજળ રાષ્ટ્રોની નિર્બળ રાષ્ટ્રો પરની આક્રમણની અને શોષણની નીતિ, વિકાસના ઓડા તથા વિનાશ તરફ જોશબેર ધસાઈ રહેલી પોકળ ભૌતિક મંસ્કૃતિ એ સર્વ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનાં કાળાં ચિન્હો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની આદર્શ પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક દેશનો વ્યાપાર સમતોલ્ય અને સમાનકક્ષા ઉપર હોય છે, આવક અને જાવકનાં પદલાં સ્થિર રહેલાં હોય છે, લેવડદેવડના આંકડાઓ સરખા માત્રમ પડે છે પણ જ્યારે આંતરગાષ્ટ્રીય વ્યાપાર તાબાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે પરિણમે છે ત્યારે શુભામ રાષ્ટ્રોનો એ ગોષક-રાક્ષસ બને છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડ ઊભી થાય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયનો દર નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન મદસ્તનો બને છે. પ્રત્યેક દેશનું નાણું જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. એક દેશના નાણાને તેટલી જ કિંમતના બીજા દેશના નાણામાં ફેરવવા માટે આંતરગાષ્ટ્રીય વિનિમયનો દર પ્રત્યેક દેશની વચ્ચે નક્કી કરવામાં આવે છે. દુનિયાના ધણાખરા દેશોમાં સોનાને નાણા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક દેશના મિત્રોમાં જેટલી કિંમતનું સોનું હોય છે તે કિંમતના પ્રમાણમાં એક બીજા દેશો વચ્ચે વિનિમયનો દર નક્કી થાય છે.

પ્રત્યેક દેશની અંદર માલની આયાત કરનારાઓ તેમજ નિકાસ કરનારાઓ હોય છે. જેમકે મુંબઈનો 'અ' વ્યાપારી લંડનના 'ખ' વ્યાપારીને માલ મોકલે છે અને લંડનનો 'ક' વ્યાપારી મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારીને માલ મોકલે છે. લંડનના 'ખ' વ્યાપારીને મુંબઈના 'અ' વ્યાપારીને અમુક રકમ ભરપાઈ કરવાની હોય છે તેમજ મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારીને લંડનના 'ક' વ્યાપારીને અમુક ભરણું કરવાનું હોય છે. એટલે મુંબઈથી લંડન અને લંડનથી મુંબઈ પરસ્પર નાણાં મોકલવાને બદલે મુંબઈના 'ખ' વ્યાપારી મુંબઈના 'અ' વ્યાપારી પાસેથી 'Bills of Exchange' ખરીદી લે છે, અને તેમજ લંડનનો 'ખ' વ્યાપારી લંડનના 'ક' વ્યાપારી પાસેથી 'Bills of Exchange' ખરીદી લે છે. જ્યારે બે રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વ્યાપાર સમતોલ અને સમપ્રમાણ હોય છે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત સમતોલ-at par રહે છે. પણ જ્યારે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં આયાત વધારે થતી હોય અને નિકાસ ઓછી થતી હોય તો આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત સમતોલ-at par નહિ રહેતાં ઓછી કે વધી-at discount or at premium-રહે છે. આંતરરાષ્ટ્રિય હંડીઓ-Billsની કિંમત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ ઓછીવધી થઈ શકે છે. આ મર્યાદા એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં સોનું મોકલવાનો જે ખર્ચ થાય તેનાથી નક્કી થાય છે. આ મર્યાદાને અર્થશાસ્ત્રમાં Gold specie point કહેવામાં આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારનો પ્રવાહ જગતભરમાં ફાઈ પણ જગતના અવરોધ વિના સ્વતંત્ર રીતે વધ્યા કરે તે બિલકુલ સહજ છે, સ્વાભાવિક છે, તેમજ જગતને આદર્શ આર્થિક પરિસ્થિતિએ લઈ જનાર છે. સિદ્ધાંતથી આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર જગતનું આર્થિક કલ્યાણ કરવા માટે છે. પણ જગતનો વ્યવહાર એ આદર્શથી નિરાળો છે, પરિણામે નૈસર્ગિક વહેતા આંતર-રાષ્ટ્રિય વ્યાપારના પ્રવાહને રોકવામાં આવે છે-વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં સંરક્ષણની નીતિ અપવાદ કરવામાં આવે છે; રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જગતની દીવાલો ઊભી કરવામાં આવે છે. સંરક્ષણની નીતિ ખાસ કરીને, રાષ્ટ્રના આંતરિક વ્યાપારને આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારની દરીકાઈમાંથી મુક્ત કરવાને માટે, નવા ઊગીને ઊભા થતા ઉદ્યોગોને વિકસાવવા માટે, ખેડારી ટાળવા માટે, શ્રમનાં ક્ષેત્રો વિસ્તૃત્ત બનાવવા માટે, રાષ્ટ્રને સ્વયંસિદ્ધ બનાવવા માટે, મૂડીની ઉત્પાદકતા અને કિંમત તથા વળતર ટકાવી રાખવા માટે, તેમજ અન્ય રાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક આક્રમણમાંથી દેશને બચાવવા માટે હોવી જોઈએ. પણ ગુલામ રાષ્ટ્રોમાં એવી નીતિ તે રાષ્ટ્રના લાભને ખાતર નહિ પણ મોટે ભાગે શાસક-રાષ્ટ્રના લાભની ગણતરીએ ધરાય છે, અને પરિણામે જગતમાં અસમતોલતા જન્મે છે.

જે સંરક્ષણની નીતિ સંદાને માટે તે સ્વીકાર્ય હોઈ શકે પણ નહિ. ઉપર બતાવેલા કાર્ષ પણ કારણને અંગે થોડા સમયને માટે સંરક્ષણની નીતિ સ્વીકારવામાં આવે તે ઠીક છે. પણ સારાએ જગતને આર્થિક જીવનની સમાનતા અને એકરૂપતા તરફ લઈ જવા માટે તેમજ વિશ્વખંડત્વની ભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સ્વતંત્ર નિરાખાદિત આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર યોજાવે જોઈએ. પણ આ એક માત્ર આદર્શ છે. એ આદર્શ જગતમાં ક્યારે મૂર્તિમંત બનશે તે કહી શકાતું નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જ્યાંસુધી જગતનું આર્થિક અને રાજકીય વાતાવરણ અવિશ્વાસ અને આક્રમણના ઝેરથી ભરેલું છે ત્યાંસુધી પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર સંરક્ષણની નીતિ છોડી શકે તેમ નથી. અખાદિત આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપાર તો જગતમાં જ્યારે ચાન્તિ, વિશ્વાસ અનાક્રમણ, અને આર્થિક સમાનતા માનવજાનના જીવનમાં એકરૂપ બન્યાં હોય ત્યારે જ સંભવી શકે છે.

મૂક અભિશાપ

પંકજ

પંચાનનનું નામ મારા સ્મૃતિપટ પરથી ખસે તેમ નથી. પંચાનનની વિગત મારે માટે એક અદ્ભુત પાઠ હતો. એની હકીકતે જગતમાં મારે માટે એક બુદ્ધિ દર્શિનિદુ ઉત્પન્ન કીધું. આજે પણ જ્યારે પંચાનન યાદ આવે છે ત્યારે મારા મુખમાંથી એક નિશ્વાસ સાથે આ જ શબ્દો નીકળે છે. 'શું સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મોનું નિવારણ અસંભવિત છે?'

પંચાનન અમારા પિતાજીની ઓશીસમાં કારકૂન હતો. તે શુદ્ધ વૈષ્ણવ હતો. વૃંદાવન અને મથુરામાં પ્રત્યેક વર્ષે યાત્રા કરવાનો તેનો નિયમ હતો. સ્વભાવનો પ્રેમાળ હતો અને કોઈ પણ માંદા અને રોગી માણસની સેવા શુભ્રષા નિર્વાર્યઆવે તે કરતો. આ બધું હોવા છતાં પંચાનન લોકોમાં અપ્રિય હતો તેનું કારણ મને સમજાતું ન હતું. મેં ખાનગી રીતે તપાસ પણ ચકાવી; તેનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ અને નિર્મળ હતું. કોઈ તે તરફ ધરાયે કરવાની હિંમત પણ કરતું ન હતું. તો પછી લોકોનો અણગમો પંચાનન તરફ શું કામ હતો એ બાબત એક દૈવ લખતે ઊભી થાય છે.

એક દિવસ અમે વિનયકુમારને ત્યાં બેઠા હતા. અનુકૂળ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો, 'આજે માર્ક ધડિયાલ ચોરાઈ ગયું છે!'

'હૉ!' અમે બોલ્યા.

'અરે, આજે સવારે જ્યારે ગહાર નીકળતાંજ મેં પંચાનનનું મોઢું જોયું ત્યારથીજ મને તો ખાતરી થઈ ગયેલી ન જાને કિંમતિ' (ન જાણે શું થવાનું છે?)

'Rubbish (હી,)' હું બોલ્યો, 'અરે, પંચાનનનું મોઢું જોવાની સાથે ચોરીને શું મતલબ?'

'ઈશુ, તાર્ક હદાપણ રહેવા દે. જે એ ભગતડાનું મુખ સવારમાં બુંદે છે તેનો દિવસ સારો જતો નથી.'

'એટલે શું પંચાનને તારા ધડિયાળના ચોરને સીગલ આપ્યું હતું?'

'ભાઈ, એ અપશુકનિયો છે. હાદીએ એનું સવારમાં મોઢું જોયું હતું તો તે સાપકલ પરથી પડી ગયો. ફિરીટ જોયું હતું તો તે ફૂટબોલની મેચમાં હાથ ભાંગી આવ્યો. જીતેન્દ્રે જોયું તો તેની માના મરવાનો તાર આવ્યો. બોલ દવે શું કહેતું છે?'

હું ચૂપ રહ્યો. વિનય બોલ્યો, 'It is a matter of coincidence એ સંयोगની વાત છે.'

'જાલે, તમે એમ માનો, પણ હું કહું છું કે તમને પોતાને અનુભવ થશે ત્યારે જ એ વાતને સાચી માનશો.'

અનુકૂળના પાછલા શબ્દોએ એક અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કીધો. પરંતુ અમે તો મક્કમપણે બોલ્યા, 'We don't believe it' (અમે એ માનતા નથી.)

આ વાતને થોડા દિવસો પીટ્યા હશે અને એક દિવસ વિનય સાંજે મારે ત્યાં આવીને બોલ્યો, 'ઈશુ, ભાઈ મને ખાતરી થઈ ગઈ કે પંચાનન અપશુકનિયાળ છે.'

'તને વળી શું થયું?'

‘આજે સવારે ડેરી (ગોશાળા)માંથી દૂધ લેવા મારે જવું પડ્યું અને પાછળના કૂવા પર પંચાનન વહેલો જિડી નહાતો હતો. ‘રાધેશ્યામ’ રાધેશ્યામ’ બોલતો; તે સામેજ મળ્યો.’

‘પછી શું થયું?’

‘આજે બપોરનાં ગામથી પત્ર આવ્યો છે કે મારાં દાદી બહુ જ બિમાર છે અને આજે મારે જવું પડશે.’

હું ચૂપ રહ્યો. વિનય સામી તરફ દબ્યો હતો. પંચાનનનો અચાંવ કરવા માટે હું એકલો જ રહ્યો.

રામગોવિંદના ધરની પાસે રહેતો શુકદેવ માંદો પડ્યો. તેની સેવાચાકરી કરનાર કાઈ હતું નહીં. પંચાનનને બપોર પડી કે પરબાર્થો તે ત્યાં ગયો અને તેની માવજત કરવા માંડી. હું સાંજનાં તે તરફ ગયો. રામગોવિંદને ઓટલે બે ચાર માણસો બેઠા હતા.

‘ભાઈ, શુકદેવ હવે બચે તેમ નથી’. એક બોલ્યો.

‘શું ડોક્ટરે Hopless case કહ્યો છે?’

તેઓ હસી પડ્યા. એક જણ ધીમેથી બોલ્યો, ‘ભાઈ પંચાનનની ચાકરી હોય એટલે પછી તેને કાણ બચાવી શકે?’

મને ‘પુષ્કળ’ ગુસ્સો આવ્યો. કાઈને શુકદેવની સેવા કરવી નથી અને પંચાનનની સેવાની ટીકા કરવી હતી. ‘વાર, ત્યારે તમે જઈને શુકદેવને અચાવતા કેમ નથી?’

‘અમે શું કામ ગડમચલ કરીએ.’

એ જ શબ્દોમાં ભારતની માનવતાનો ઇતિહાસ સમાઈ ગયો. સદીઓની શુલાભીનાં કારણ એ શબ્દોમાં ગૂંથાયેલાં સ્પષ્ટ માલમ પડતાં હતાં. હું શુકદેવનાં ધરમાં ગયો. શુકદેવ શૂન્યતા તરફ દષ્ટિ ફેંકતો સૂતો હતો. મને જોઈને શુકદેવની આંખો ચમકી અને પંચાનન બિન્નો થયો.

‘નાના બાબૂ, તમે કેયાંથી?’ ક્ષીણ અવાજે શુકદેવ બોલ્યો.

‘કાઈ નહીં, ભાઈ તમારી બપોર લેવા આવ્યો હતો. સારું થઈ જશે. ગમરાશે નહીં.’

‘ડોક્ટર કહે છે કે થોડા દિવસમાં સારા થઈ જશે’ પંચાનન બોલ્યો.

‘કેઈ જરૂર પડે તો કહેવાડાવળે’ હું બોલ્યો.

પંચાનનની અંદગ સેવા અને સતકર્તા હોવા છતાં પણ શુકદેવ અચ્ચે નહોતો. હા, મને તે દિવસ યાદ આવે છે. જ્યારે શુકદેવની લાશ બહાર કાઢવામાં આવી હતી ત્યારે પંચાનન મૂકે રૂદન કરતો હતો. હું તે પવિત્ર આત્માના અંતર્દેહને ઓળખી ગયો. શુકદેવનું શબે ભરમીજીત થઈ ગયું. લોકોને ટીકા કરવાનું સાધન થયું. પંચાનનનાં પવિત્ર જીવનમાં એક કાલિમાં વધુ ટકાઈ.

બાલકૃષ્ણ સીમલાથી આવ્યા પછી તાવથી પટકાઈ પડ્યો. તેની પત્ની ઇત્યાદિ મદ્રાસ ગયાં હતાં. તે ધરમાં એકલો હતો. ડોક્ટરે ટાઈફોઇડનો તાવ પારખ્યો. તેની સારવાર કરનાર કાઈ હતું નહીં. પંચાનનને બપોર પડી. તે તરત ત્યાં ગયો. રોગીને delirium (વાવરો) થઈ ગયું હતું અને તે પંચાનનને જોતાં જ બોલી જાયો, ‘ભગતડા, શું મારો પ્રાણ લેવા આવ્યો છે?’

પંચાનન ચૂપચાપ તેની પથારી ઠીક કરવા લાગ્યો. રોગી પુનઃ જોરથી બોલી જાયો, ‘તું યંમનો દૂત છે. તું મારી સામેથી દૂર જા. તું ત્યાં જાય છે ત્યાં માણસ બચતો નથી. મને પણ તારે યમલોક મોકલવો છે?’

મેં જોયું કે પંચાનનની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. પરંતુ ડોક્ટર તે સમયે આવી પહોંચ્યાં અને બોલ્યા, 'રાગીની વાંત પર ધ્યાન આપશો નહીં, એને ઉન્માદ થઇ ગયો છે.' થોડીવારે તપાસીને ડોક્ટર ગયા. રાગીએ ક્રોધને આજીજીમાં ફેરવી વાંત શરૂ થીથી. 'પંચાનન બાપુ, તમે મારાં છોકરાં પર દયા કરી અહીંથી ચાલી જાઓ. હું જીવંતો રહી શો તમારા ઉપકારે નહિ બેઠું.'

આ શબ્દો પંચાનનના હૃદયને ચીરી નાખતા હતા. તે ચડકતે સાંદે બોલ્યો, 'ભાઈ, અહીંથી હું હમણાં જ જાઉં, પરંતુ તમારાં પત્ની અને માતાને આવવા દો. અહીં તમારી ચાકરી કરવાવાળું કાંઈ નથી. મારા નસીબમાં અપયશની કાલિમા છે તે હું જાણું છું, પણ ભાઈ તમને એકલા મૂકીને હું કેમ જાઉં?'

રાગી ચૂપ રહ્યો. ત્રણ દિવસ પછી જેવાં બાલકૃષ્ણનાં માતા અને પત્નીએ ઘરમાં પંચ મૂક્યો-બાલકૃષ્ણનો આત્મા અનંતની ગાદમાં પહોંચી ગયો હતો. સમસ્ત ઘર એક કરુણ આક્રંદથી ઝુંજી બેઠું. યુવાન પત્નીનો વિકાપ સાંભળી પંચાનન પણ માથું કૂટતો હતો. બાલકૃષ્ણનું શબ જ્યારે સ્મશાન તરફ જતું હતું ત્યારે પંચાનનની હૃદયવીણાના તારો બેસર થઈ એક વેદનામય રાગ ગાતા હતા.

હજી પણ મારો વિશ્વાસ પંચાનનના અપયશનિયાળપણામાં હતો નહીં. મારા પિતાજી પણ મારી વાતમાં માનતા હતા. જે ત્રણ મહિના પછી મારી નાની બહેન માંદી પડી. અમારે ત્યાં ડોક્ટરની દોડદોડી રાજ થવા લાગી. મારા પિતા આશીસના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હોવાથી પંચાનન કદી કદી અમારે ત્યાં આવતો હતો. નાની બહેનના માંદા હોવાની ખબર પડવાથી તે અમારે ત્યાં આવ્યો અને ઈસ્પીતાલથી દવા લાવવાની અને બીજી અન્ય જવાબદારી લઈ લીધી. નાની બહેનનો તાવ ઊતરતો ન હતો, સાંજે, બપોરમાં રામગોવિંદ મળ્યો ત્યારે બોલ્યો, 'જો પંચાનન તારે ત્યાં આવે છે, ધ્યાન રાખજો. હજી પણ એને આવતો અંધ કર.'

હું ક્રોધથી કંઈ બોલી ન શક્યો.

ઘરમાં સ્ત્રીઓ ખબર લેવા આવતી ત્યારે માતાજી પાસે એ પંચાનનનો પ્રસંગ બિતો થયો. માતાજીને સહેજ વહેમ પડ્યો પરંતુ અમે તે વાંતનું નિરાકરણ કર્યું. પરંતુ નાની બહેનનો તાવ મેંટતો ન હતો.

ચાર દિવસ પછી નાની બહેનનું શરીર નિર્જીવ થઇ ગયું. શોક અને વ્યથાથી અમે મુંઝે થઈ ગયા. પંચાનનનું મુખ પડી ગયું. તે રડતો રડતો બોલ્યો, 'રાવ સાહેબ' આજથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હવે કાંઈ પણ રાગીની સેવા કરવા જઇશ નહીં.'

'અરે, એ નિસ્વાર્થ સેવાનો ત્યાગ ન કરીશ.' પિતાજી બોલ્યા.

'નાં રાવસાહેબ, મારા આત્માને લોકોની ટીકાથી અંધાર કલેશ થાય છે. આ કલક કાલિમાને હવે વધારે હું સાચવી નથી શકતો.' પિતાજી ચૂપ હતા. સ્મશાનમાં પણ મેં પંચાનનનો મુખ પર જ્ઞાન ભ્રેષ્ઠ. મૃતક શરીરની ઉત્તરક્રિયા કરી પાછા ફરતાં જ્યારે અમે વિખેરતાં હતાં ત્યારે રામગોવિંદ દૂર જતા પંચાનનને બતાવીને કહ્યું, 'જો હું કહેતાં હતાં તે કે પંચાનન ત્યાં હોય ત્યાં યમના ફતો શીઘ્ર આવે છે.'

હું કંઈ બોલી ન શક્યો. મારી આંખે ઝળઝળિયાં આવ્યાં. અને મહાપ્રયત્ને હું દૂર જતા પંચાનનનો કમશઃ અદસ્ય થતી મૂર્તિને જોઈ રહ્યો.

ગ્રન્થ પરિચય

માર્ગ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર - (હેન્રી ફોર્ડ) - અનુવાદક : રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ.; પ્રકાશક: અં. વિ. કક્કર, લુહાણા પ્રિ. પ્રેસ, રાવપુરા, વડોદરા: ક્રિમત ૧-૧૨-૦૧ પૃ. ૩૮૮.

શ્રી સવાળ સાહિત્યમાળાના પુષ્પ રફલમા તરીકે પ્રગટ થતો આ ગ્રન્થ અનેક રીતે આવકારણીય છે. જગતના મહાનમાં મહાન વેપારીનું તેમાં આત્મચિત્ર અને ચરિત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ તે ગુજરાતના મહાન નવલકથાકારની અનુવાદ-શક્તિનો પણ પરિચય કરાવે છે. થોડા જ દિવસ પહેલાં પ્રતિદિન એક હજાર વિમાન ખનાવી શકવાની પોતાની કારખાનાની શક્તિ વિષે જાહેરાત કરી હેન્રી ફોર્ડે જગતને ચકિત કરી મૂકેલું. એવી સિદ્ધિ વરવાને ફોર્ડે શું શું કર્યું તે જાણવાને તેની આ આત્મકથા એક અમૂલ્ય સાધન છે. મોટરોના રાજ તરીકે તો ફોર્ડને કદાચ આખું જગત જાણતું હશે, પણ વ્યાપારી છતાં તત્ત્વજ્ઞાની અને એ તત્ત્વજ્ઞાનને આચારમાં મૂકનાર દૃઢાચ્છી નરપુંખજ તરીકેનું તેનું સ્વરૂપ તો આ પુસ્તક જ સમજાવી શકે છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રસંગે પ્રસંગે રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાપાર, જીવનકલ્પ અને અર્થકારણનાં મૂલ્યવાતાં કોકડાં પર શુદ્ધ પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી કેટલાંક અવતરણો તો સિદ્ધાંત સમાં નીવડી શકે છે:

‘સરકારે તો માત્ર નોકર છે અને નોકર સિવાય બીજું કંઈ પણ હોવાનો તેનો દાવો પણ હોવો જોઈએ નહિ...જે પ્રમ્લસત્તાવાદમાં શક્તિઓની એકસરખા દરજ્જાની ગણના કરવામાં આવે છે તે અર્થવિહીન છે...પૈસાનું ધ્યેય સહેલું અગર સંગવડ નથી; પરંતુ સેવાની વધારે તકો જાળી કરવી એ છે...સારા ધંધાનો પાયો માત્ર સેવાભાવના જ હોઈ શકે...મંજૂરીનાં દરોમાં કાપફૂપ કરવી એ સહેલામાં સહેલો પરંતુ અણધારમાં અણધાર રસ્તો છે, તે અમાનુષી પણ છે. ધંધાના વ્યવસ્થાપકોની નાલાયકીને બોલે શ્રમવિભાગીઓ ઉપર ઢોળી પાડવાનો એ રસ્તો છે.’

ને ખૂબી એ છે કે લેખકો, વક્તાઓ કે રાજદારીઓની જેમ હેન્રી ફોર્ડે પોતાનાં મતિબોને કેવળ શબ્દોમાં જ નથી ગૂંથી રાખ્યાં; પણ તેમને જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી લીધાં છે: મંજૂરાનું દિન તેણે હમેશાં હવે રાખ્યું છે; તેના કારખાનાનો સામાન્યમાં સામાન્ય મજૂર પણ પ્રતિદિન ઓછામાં ઓછો રૂપિયા પંદરનો પગાર તો મેળવે જ છે; અપંગોને થોડા કામે લગાડી તે તેમને પણ પૂરતો પગાર આપે છે; તેણે સ્વેચ્છાએ જ કામના કલાકોને ઓછા કરી નાખેલા છે; પ્રસંગે પ્રસંગે મજૂરોને નફો વહેંચી દેવામાં આવે છે. ને આમ છતાં પોતાના રાજકીય અને વ્યાપારિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો જાળવી રાખવાને તેણે સામ્યવાદી ધોરણે સચાવણા મજૂર-મંથોનો સ્વીકાર કરવાની અમેરિકન સરકારને ચોક્ખી ના મુણવેલી ને જ્ઞેષ્ઠમાં જ્યાં મુખી તે તત્પર બનેલો. તે પ્રસંગે જગતે ફોર્ડનું સ્વતંત્ર તે તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ નિહાળ્યું. આ પુસ્તકમાં એના એ વિરલ વ્યક્તિત્વનો વિકાસક્રમ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આલેખાયો છે.

અન્યની સરઘાતમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં એક તત્ત્વજ્ઞાની ને રાજદારીની દૃષ્ટિએ વ્યાપારવિવેચની જણાવત કરવામાં આવી છે. તે પછીનાં પાંચ પ્રકરણોમાં હેન્રી ફોર્ડનો અને તેના ધંધાનો વિકાસક્રમ દર્શાવાયો છે; ને પછીનાં પ્રકરણો મુખ્યત્વે યંત્ર, મનુષ્ય, વેતન, દ્રવ્ય, ઉદ્યોગ વગેરે વિષયોનો કલ્યાણકારી સમન્વય સાધે છે.

અનુવાદકની શૈલી એકધારી, ભાવવાહી ને રસયુક્ત છે. પણ જ્યારે 'રૂપ, ભુતી, રૂગી, જિવન, ખેડૂત, ચીંતા, ટુંક, નમુનો, ધુન, પુરુ, પૂજન, પુરતું, સ્થીર, બીજકુલ, રજુ, કારકિર્દી, કાષુ, કલુષ, મુળ, સાગિતિ, મૂરકેલ, મૂશીખત, સ્વિકાર, વર્તાવ, અસ્તિત્વ, સ્વાર્થ, હકિકત, નજિવું, સજન, હીત, પુરૂષ વગેરે શબ્દો પર નજર મળે છે ત્યારે લાગે છે કે જોડણી વધારે શુદ્ધ રહી શકી હોત તો ભાષાના અભ્યાસીવર્ગને પણ આ અન્ય ખૂબજ લાભકર્તા થઈ પડત.

શ્રીમાન અનુવાદકે પોણા પાનાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે, 'ભાષાંતરોનો મને રસ રહ્યો નથી. છતાં સોપેલી કામગીરી પૂરી કરવાની આનાકાનીમા દેખાતા ધમંડના આરોપથી બચવા આ અનુવાદ કરવાનો મેં સ્વીકાર કરેલો.' પણ અનુવાદકે જો ગુજરાત અને એનો વ્યાપારી વર્ગ આ પુસ્તકનો કંઈ રીતે વધુમાં વધુ સદુપયોગ કરી શકે તે ચર્ચાતી એક વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી હોત તો આ પુસ્તક નમ્રતાનું સંરક્ષણ કરતો 'અનુવાદ જ નહિ પણ વ્યાપારસિદ્ધિ અને એના તત્ત્વજ્ઞાનના વિવેચમાં એક અમૂલ્ય મૌલિક કૃતિરૂપની વડત. જ્યાંસુધી ગુજરાતમાં હેન્રી ફોર્ડે નથી જન્મ્યા ત્યાંસુધી બહારના હેન્રી ફોર્ડોનો જીવનસંદેશ આપણે સાંભળ્યો જ નોંધ્યો, અને એ ગંદશમાંથી આપણે જો હેન્રી ફોર્ડો જન્માવી શકીએ તો આપણને આ અનુવાદમંથી અનેક મૌલિક કૃતિઓ મળી રહેશે.

પુસ્તકની સર્વોપયોગિતા વિચારતાં કિંમત પણ કુંઘલ વિશેષ જણાય છે,

આપધર્મ—એક ઐતિહાસિક ખંડકાવ્ય-લેખક ગોવિંદ લ. પટેલ; પ્રકાશક-ગોધન-ભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ, અલકાપુરી, વડોદરા. કિંમત-દશ આના.

ખંડકાવ્યોના સિંધુહસ્ત કવિ તરીકે જાણીતા બનેલા, છતાં ગુજરાતી સાહિત્ય-આલમથી એટલા જ અરુણ રહેતા, શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલનું 'આપધર્મ' ખંડકાવ્ય છે. જાણીતા વિવેચક શ્રી. અનંતરાવ રાવળે સરઘાતમાં કવિ અને કાવ્યનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હમીરસિંહના વિજયોન્માદથી ગલરાયલો ચિત્તોડનો સુખેદાર માલદેવ તેને પુત્રી આપી સંતોષવા લલચાય છે. પણ તેને કન્યા નથી. ને હેવટે આ-આપને નિવારવા તે વિધવા બનેલી પોતાની પુત્રી કુમારીને કન્યા ડેરવી તેનાં હમીરસિંહ સાથે લગ્ન કરે છે. આ પ્રસંગને 'આપધર્મ' લેખી તેની આસપાસ આ કાવ્ય સંકળાયું છે. ને લગ્ન પછી પતિના ચરણમાં પોતાનું હૃદય ખોલી કુમારી જ્યારે તેને નિર્ભજ પ્રેમગંગામાં બહુ વીસરી જ્યાં પ્રેરે છે ત્યારે આ કાવ્ય પોતાનો સોનેરી કળશ ચમકાવે છે:

‘શાય’નો છે ક્ષમા પ્રાણુ, ક્ષમાને પ્રાણુ પ્રેમનો;

પ્રેમ બહાંડનો પ્રાણુ, જય હો ! પ્રેમધર્મનો.’

કાવ્યમાં પ્રાણુ છે, પ્રસાદ છે, પ્રવાહ છે. કાવ્યની ભાષા સંસ્કૃતપ્રચૂર છતાં કિલ્લતાયી તે દૂર રહી શકી છે. ન જેવાં રખલનોને બાદ કરીએ તો કવિનું હંદપ્રભુત્વ પણ પ્રસંસા માગી લે તેવું છે.

પ્રેક્ષકની સંગ, વિદ્વત્તા, અભ્યાસ અને સંસ્કારની ત્રિયુષી ભૂતિને દષ્ટિ આગળ ખડી કરે છે. પશ્ચિમમાં પ્રેક્ષકને સંસ્કારનેતા હોય છે, અને તેમની પ્રતિષ્ઠા રાજદારી પુરુષ કરતાં જરાય ઓછી હોતી નથી. ગંગાના અને દક્ષિણ-હિંદના પ્રેક્ષકો અને તેમની વિદ્વત્તા જાણીતાં જ છે. ગુજરાતના પ્રેક્ષકો હજી હિંદમાં ગંગાના કે દક્ષિણના પ્રેક્ષકો જેટલી રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા પામ્યા નહિ હોય, છતાં ગુજરાતનું એ મહદ્ લાગ્ય છે કે કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતના પ્રેક્ષકો-ગુજરાતી પ્રેક્ષકો-સાહિત્ય, અભ્યાસ અને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં બહુ સારી રીતે નેતૃત્વ લઈ રહ્યા છે. પ્રેક્ષકોનાં નામો ગણાવવાની જરૂર નથી. અને જો કે તેમની પ્રતિષ્ઠા ગુજરાત-મર્યાદિત હશે, છતાં, તેમની દ્વારા બહાર પડતું સાહિત્ય, ચિંતન, વિવેચન અને સર્જન એવી ઊંચી કક્ષાનું હોય છે, કે તેઓ અંગ્રેજીમાં લખતા હોત તો જરૂર તેઓ હિંદ-પ્રતિષ્ઠિત થાત પરંતુ એ મુખ્યત્વે ગુજરાતીમાં લખે છે એ જ આપણે માટે વધારે સાઈ છે.

આવા પ્રેક્ષકોના નક્ષત્ર-મંડળમાં પ્રેક્ષક કામદારનું સ્થાન અગ્રવર્તુ છે. ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના મહા અધ્યાપક તરીકે તેઓ જાણીતા છે. અને પોતાની વિદ્વત્તા તથા પોતાના અભ્યાસનાં ફળ માત્ર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંકુચિત ન રાખતાં તેમને સમગ્ર ગુજરાત પાસે મૂકી દે છે. ઇતિહાસના અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે તેઓ રાજકારણના તેમજ સહકાર્યના પણ જોડા અભ્યાસી છે અને સાથે સાથે શુદ્ધ સાહિત્યના શોખ જોડે તેમણે સુધ્ધ હાસ્યવૃત્તિને પણ કેળવી છે. વડોદરા-સાહિત્યસભાની તેમની સેવાઓ લાંબી, સંગીન અને સ્મરણીય છે. એવા એક પ્રેક્ષકના અભ્યાસલેખોનો સંગ્રહ બહાર પડે એ ખરેખર ઇન્દ્રજીવી પ્રસંગ છે. 'સ્વાધ્યાય'નો પ્રથમ ભાગ બહાર પાડી એક સરસ અભ્યાસી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે ક્યારનીય મેળવી લીધી છે. હવે તેઓ જે જે બહાર પાડશે તે તે તેમની સ્થાપી પ્રતિષ્ઠામાં વધારનારી વસ્તુઓ છે. 'સ્વાધ્યાય-ભાગ બીજો' તો ખરેખર પ્રેક્ષક કામદાર માટે મારા જેવા ગુજરાત-પ્રેમીને અભિમાન લેવરાવે એમ છે.

સામાન્યતઃ મને વખાણ કરવાની ટેવ પડી છે એવી માન્યતા છે. મારાં વખાણ અકારણ નથી હોતાં એમ મારો દાવો છે. અને ખામીઓને લંબાવી તેના ઉપર ચર્ચાઓ ઊભી કરવા કરતાં તેમનો માત્ર નિર્દેશ કરી વખાણને પાત્ર અંશે ઉપર મન વધારે સ્થિર કરવું એ મને તો ખૂબ ગમે છે. 'સ્વાધ્યાય-ખંડ બીજો' વખાણને પાત્ર કેમ છે તેનાં કારણો મને જે જણાયાં છે તે રજૂ કરીને જ આ સુંદર ગ્રંથનો પરિચય હું કરાવું છું.

૧. પ્રેક્ષક કામદારની અભ્યાસમૂલિકા બહુ જ વિશાળ અને વિસ્તૃત છે. અંધીઝ-ખાંધી માંડી લોડી કર્જન, ગાંધીજી અને સયાજીરાવ સુધીના અનેક ઐતિહાસિક પુરુષો વિષે તેમણે રસભરી ઐતિહાસિક તોંધ આપણને આપેલી છે.

૨. માત્ર વ્યક્તિનાં જ વર્ણનો નહિ, પરંતુ ઇતિહાસ અને સમાજની ફિલસુફીને ઉકેલતા અનેક વિષયોનો તેમણે આ પુસ્તકમાં સ્પર્શ કર્યો છે.

૩. જૂના રાજકારણ અને જૂના રાજપ્રકરણમાં જ તેઓ ગૂંથાઇ રહ્યા નથી. વર્તમાન યુગનાં રાજકારણ, રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજ્યપ્રણાલિકાઓનો પણ તેમણે રમણથી અભ્યાસ આપણી પાસે મૂકી દીધો છે. રશિયા વિષે તો તેઓ લખે જ-પરંતુ ગાંધીજી ઉપરાંત ફેડરેશન-સમૂહતંત્ર, રજવાડાં અને તેમના ભાવિ વિષે પણ તેમણે ટૂંકી ટૂંકી પરંતુ તલસ્પર્શી સમસ્યાઓ આ પુસ્તકમાં રચણે રચણે મૂકી છે.

• પ્રેક્ષક કામદારના હવે પછી પ્રગટ થનાર અન્ય 'સ્વાધ્યાય-ખંડ બીજો'ની પ્રસ્તાવના.

૪. તેમનાં લેખેલાં નાનકડાં જીવનચિત્રો અને સિદ્ધાંત-નિરૂપણો તેમણે એવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં વણ્યાં છે કે, આપણે આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને વિકાસ પમાડતું કાળ એ લેખોમાં મેળવી શકીએ છીએ.

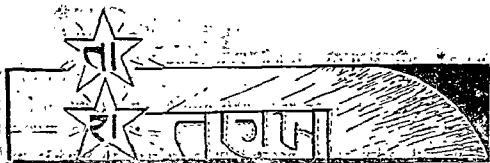
૫. ભાષા સાદી છતાં પ્રસંગે અનુકૂળ, વેગ તેમજ ગાંભીર્યવાળી, અને શૈલી આપણને વિષય સાથે બાંધી રાખે એવી રસપ્રદ છે. સમૂહનંદ અને સંસ્થાનો વચ્ચેનો નાણાંબદાર જેવો ઉપરથી અરસિક દેખાતો વિષય તેમણે કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે એ જોવાથી તેમની જ્ઞાતા અને શૈલીનો આપણને તત્કાળ ખ્યાલ આવી જાય.

૬. સર્વ લેખોની પાછળ એક અભ્યાસીની ખંતીશી અને રસભરી જીજ્ઞાસાવૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. એમાં પંડિતાધોતો ધમક, આવડતનું અહમ કે સર્વજ્ઞતાની ચીડ ઉપજાવે એવી પ્રયત્ન જરાય નથી. શિક્ષક તરીકે નહિ, પંડિત તરીકે નહિ પરંતુ સદઅભ્યાસી તરીકે જણે તેઓ આપણને તેમના લેખ વાંચવા પ્રેરતા હોય તેવું મને લાગે છે.

ગુજરાતીએ ઇતિહાસમાં કાચા હોય છે; તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હજી અંધારામાં જ છે. વર્તમાન ઇતિહાસ પણ આંધારાબદ્દ હજી લખાયો નથી. જોગ્ય પ્રાંતોએ યોગ્યતાના પ્રાંતિક ઇતિહાસ ઉકેલવાના વચસ્વી પ્રયત્નો કરેલા છે. પ્રોફેસર કામદારના 'સ્વાધ્યાય' નામક ગ્રન્થો અભ્યાસ અને ઇતિહાસ અંતેથી કંટાળતા ગુજરાતને રસમય ઇતિહાસ, આનંદસ્પર્શી અભ્યાસ અને ઇતિહાસ-અભિમુખ દર્શિ આપે છે. ઇતિહાસ પ્રત્યે અભિરુચિ વધે; રાજકારણ, સમાજ, નાણાંપ્રકરણ અને જૂત-વર્તમાનના મુંબેણી સમજાવામાં રસ પડે અને એવી માનસિક તૈયારી સાથે આપણે આપણા પ્રાચીન કાળને નિહાળવામાં પ્રવૃત્ત થઈએ એકો સ્થિતિ બીજી કરવામાં પ્રો. કામદારનું 'સ્વાધ્યાય' પુસ્તક ચારો ફાળો લેશે એમ મને લાગે છે.

સ્વાધ્યાય એ કાર્મ સર્ગગ ઇતિહાસ-ગ્રન્થ નથી; સ્વાધ્યાય એ રાજકીય દ્વિદમ્બી કે સમાજશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતો ગ્રન્થ નથી. પરંતુ એટલા કારણથી સ્વાધ્યાયની કિંમત કેંઈ ઘટતી નથી. અત્યારે એવા પાંડિત્યભર્યા ગ્રન્થોની જરૂર પણ નથી. અંગ્રેજીમાં એવા કંઈક ગ્રન્થો રચાએલા છે. આપણે અત્યારે જોઈએ છીએ ઇતિહાસ પ્રત્યેની અભિરુચિ, રાજકારણ સમજવાની તીવ્રતા, અને સમાજશાસ્ત્રનાં અનેકાનેક પાયાં આપણી દબે સમજવાની જુદી-શક્તિ. એમાંથી જ આપણે આપણી દવાને અનુકૂળ અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ખરો ઇતિહાસ રચવાની શક્તિ મેળવી શકીશું. 'સ્વાધ્યાય' એ આપણને આપે છે એ સેવા શું થોડી છે ?

જૂની-નવી ઐતિહાસિક રમૂદિઓ આપણી પાસે ખુલ્લી કરતો, આપણી અભ્યાસ-વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતો અને આટલી વિવિધતાઓનું રસપ્રદ વાંચન અર્પીતો ગુજરાતી ભાષામાં બીજો કાર્મ ગ્રન્થ છે ખરો ? હશે તો તે હું જરૂર વાંચીશ. પરંતુ આખો બીજો ગ્રન્થ જોયો નથી ત્યાંમુધી તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતીકું લેખ-સંગ્રહના દેખાવ નીચે સરસ ઇતિહાસ અને વિચારગ્રંથી રજૂ કરતો આ ગ્રન્થ રચવા મારે પ્રો. કામદારને હું તો ખરેખર આભાર માનીશ. પ્રો. કામદાર, પ્રો. મંજુલાલ અને અન્ય પ્રોફેસરો બેગા સ્થ ગુજરાતના એક સર્ગગ ઇતિહાસ-ગ્રન્થની રચના ઉપાડી લે, એ આશા આ ગ્રન્થના વાંચન પછી હું રાખું તો તે શું વધારે પડતું ગજાશે ? હું લોખી છું. પણ એ લોખને પ્રેરનાર તત્ત્વો મેં ક્યાં તે પ્રમાણે આ ગ્રન્થમાં રહ્યાં છે કે નહિ તે જોતાં અને સમજતાં હું કંઈ પણ વધારે લખું તેના કરતાં વાચકને જ પુસ્તક ઉપર આંખ ફેરવવા વિનંતિ કરીશ. સાથે સાથે પ્રો. કામદારને પણ એક લોખભરી વિનંતિ કરીશ: તે એ જ કે આપણે છે તે કરતાં હજી વધારે આપો.

દેશ—મહાત્માજીએ ઇંગ્લંડની પ્રગતિ અને સરકારને અહિંસાના અન્યથા શસ્ત્રથી હીટલરનો સામનો કરવાની સલાહ આપેલી પણ નામદાર વાઈસરોયે, બ્રિટનની સરકારની વતી, એ સલાહના અમલને અપ્રતિબંધિત જણાવતો ઉત્તર આપ્યો છે. ગાંધીજી, જર્નાલ ઝીણા અને શ્રી. સાવરકરે લીધેલી ના. વાઈસરોયની મુલાકાત. રામનગરના મહારાજાએ મહાત્માજીને ૩૦ હજાર લગભગની કિંમતનું અને વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ની આવકવાળું વિદલ્ નામે એક ગામ ભેટ ધર્યું છે. મહાત્માજીને મહાસલાની નેતાગીરીમાંથી મુક્તિ બક્ષવામાં આવી છે. મહાત્માજીને મુક્ત કર્યા પછી મહાસભાએ, માનવ નબળાઈઓને ધ્યાનમાં લઈ, અહિંસાની અમ-
 થાદિતતા પ્રત્યે બંધારી વંદણ દાખવી છે. ચુસ્ત અહિંસાના પાલનમાં મહાસલાની એ નંબી નીતિ અંગ્રેજીકર્તા હોઈ સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફુરખાને મહાસલામાંથી રાહતનામું આપ્યું છે. સરહદ પ્રતિ આર્થિક સંગવડતાના અભાવે, મહાસભાને આપેલું આમંત્રણ પાછું ખેંચી લીધું છે. પરિણામે તાંબોલ નાકુ પ્રાંતે નવું આમંત્રણ આપ્યું છે. હુદ્દમાં મદદ અંગે બ્રિટનની મીંગણીની ઉત્તરમાં મહાસભાએ હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવાની સામી શરત મૂકી છે. શ્રી. રાજ-
 ગોપાલાચારીય કહે છે કે, 'સ્વતંત્ર હિન્દ જ બ્રિટનને મદદ કરી શકે.' શ્રી સત્યમૂર્તિના કહેવા પ્રમાણે અહિંસક માર્ગે જ હુદ્દોને નિકાલ આણી શકાય. કલકત્તામાં હોદ્દવેલ-રમારકે દૂર કરાવવા માટે સત્યાગ્રહ ને તેમાં શ્રી. સુભાષ બોઝ ઉપરાંત ખીજ પણ સંખ્યાબંધ સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ. કવિવર ટાગોર શ્રી સુભાષને ને જયદાઓ વધારતા બંગાળીઓને સંપત્તી સલાહ આપે છે. હિન્દની સત્તામતી અંગે ના. વાઈસરોયનું ઝોડકાસ્ટ બાપણું. મુંબઈની હોમકોર્ટ મેલેનિષેધને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યો છે. [રાજકારણમાં 'કાયદેસર' અને 'ગેરકાયદેસર' એ બે શબ્દો એવા છે કે જેની સાપેક્ષના હમેશાં પ્રસંગ, સમય અને વિજય-પરાજયને આધીન રહે છે.] તે અંગે ઇલાકામાં જગેવેલો બિહાપોહ. મુંબઈ મરકારે પત્રવ્યવહારમાં ટેડને માટે 'માયાવંશી' શબ્દ ધીપેરવાની ઘડી બહાર પાડી છે. સુરતમાં બાનુમતી નામે એક અનાવિલ યુવતીએ વંધન્ય ફરતી સંતીકરને વિશેષ પસંદગી આપી છે. સારનાથમાં ચિનાઈ વેપારીની મદદથી ભંચ બીહન-મંદિર તૈયાર થઈ રહ્યું છે. બેધપુરરાજ્ય ને પ્રજા વચ્ચે સમોધાન થતાં કેદીઓને મેળેલો બિનશરતી છુટકારો. વડોદરામાં મીલ-હડતાલની ગંભીર પરિસ્થિતિ. રાજકોટમાં મરહૂમ કાકોરે ધર્મેન્દ્રસિંહજીના ભાઈ પ્રદ્યુમ્નસિંહજીને રાજ્યાભિષેક. મેરખારીરાજ્યે બંજવેલી એક હિન્દુ સ્ત્રીની લીલામંગીરી: [વિનાશકાળે વિપરીત છુદ્ધિ]. લખનૌના ના. કાકોરેનું અવસાન. સિદ્ધપુરમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ ને મુસ્લીમોએ હિન્દુઓ પર ચલાવેલો ગોળીબાર. રાજકોટ રાજ્યના જવેરાંત મંચધી નોધાપેલી હાથચાલાકો. ભંચ અને અંકલેશ્વરે વચ્ચે ટૂંકમાંથી શુભ થયેલાં દોઢ લાખની ગિનિઓનાં પાસેય, છેવટે લાગેલો પત્તો. લખનૌ

વિહાર

[વિહારનો અર્થ પ્રવાસ યાત્રા; મઠ કે ધર્મશાળા પણ યાત્રા. સાહિત્યમાં, સમાજમાં, સંસ્કારમાં, દેશમાં, જગતમાં વિદેશમાં જે પ્રકારે ઇલાવટને યોગ્ય લાગે તે અહીં પણ, વિચારણા કે અર્થપ્રવર્તનને કારણે આપરો. લેખકોને તે માટે આમ ત્રણ છે. ઇલાવટ દ્વંદ્વ અને મુદ્દાસર હોવી જોઈએ.]

ક્રાન્સેલું પતન—

છેવટે ક્રાન્સેલું હાલું છે. તેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતાનું જૈનધર્મ વિચ્છેદને અરજી ધરી દેવાં પડ્યાં છે. પણ હવે આ વસ્તુસ્થિતિ પર આંસુ સારવાનો કંઈ અર્થ નથી. હવે તો એ પરાજયને એક કડક પાઠ માની તેમાંથી શિક્ષણ લેવું પડે.

ક્રાન્સે એક લોકશાસિત દેશ હતો. એ સ્થિતિમાં તે હાલું છે. લોકશાસનવાંછુ દેશોએ પોતાના લાલિ સંરક્ષણને ખાતર એ હાર ને એનાં કારણોને ઝીણવટથી નિહાળવા પડે છે. એકહત્ય સત્તાની લીધણતા તો આપણે સૈક્યોથી અનુભવી ચૂક્યા છીએ. હવે જ્યારે આપણે લોકશાસનવાદને માંગે વળી રહ્યા છીએ ત્યારે એ શાસનમાં પ્રવેશતી તુટિઓ પણ આપણે સમજવી જોઈએ.

નેપોલિયનના આધિપત્ય નીચે જે ક્રાન્સે કાલ આર્થિક સ્થિતિમાં પણ ઘટલી, આસ્તિત્વા, પ્રશિયા (જર્મની), રશિયા ને ઈજીપ્તને પોતાના પગ નીચે આણી ચક્રું તે ક્રાન્સે આજે સમૃદ્ધ સ્થિતિમાં પણ પંદર દિવસમાજ ઠારી ગયું છે. આ સ્થિતિ લોકશાસનવાદ માટે ખરેખર લાયકયાન છે.

ક્રાન્સેના નવા મહામંત્રીના કથન પ્રમાણે પૈસાનું પ્રશુત્વ અને પ્રજાના વિલાસમાંથી આ પરા-

જય જન્મ્યો છે. જત મહાયુદ્ધના વિજયથી ક્રાન્સેમાં આવેલી પ્રજા મોજશોખમાં ફૂલી ગઈ હતી. ને લક્ષ્મીનંદનો દ્રવ્ય વેરી એ પ્રજાને રીઝવીને મત મેળવી લેતા ને મંત્રીઓ બની બેસતા. મોજથી પ્રવળને લોખં આપેલા નહોતો; ને લક્ષ્મીનંદનો એવા લોખંથી ચર્ચાર્પતા પણ ન સમજતા, તેમને તો પોતાની કીર્તિભૂષ સતોષવા હતી અને તે માટે પૈસો વેરીને તેમણે રાજસત્તા હાથ કરી હતી. રાજકારણના મૂળાશરે તો તેમનાથી પણ છેટે હતા.

લોકશાસનની ખરી મુશ્કેલીઓ આ છે. તેમાં જે માનવી પૈસો વેરી શકે છે, પ્રચાર કરી શકે છે ને મીઠા મીઠા શબ્દોથી લોકસમૂહને નયવી શકે છે તે જ મોટે ભાગે અગ્રણી તરીકે ચૂંટાય આવે છે. પણ રાજ ચલાવવું એ પૈસો હોવા, પ્રચાર કરી ભણવો કે મીઠા શબ્દો બોલી જવા કરતાં તદ્દન જુદીજ વસ્તુ છે. એની ખરીકા તો જ્યારે કોઈ સમર્થ દુરમન સામે સમર્થભૂમિ પર લતારવું પડે ત્યારે જ થાય છે.

અમેરિકાના પ્રમુખ વિષે કહેવાય છે કે અમેરિકાનો મહાનમાં મહાન પુરુષ કોઈ પણ વખતે અમેરિકાનો પ્રમુખ નથી હોતો. આ બધાં

સીરિયત નેતા સાહજંદરનું ખૂન. સ્વિટનમાં સંતોષજનક સામગ્રી હોવાની માન્યતા સામે વસ્તુ-મંત્રી મોરીશન સિટીશ પ્રજાને ચેતવણી આપે છે. ઇંગ્લાંડનો યુદ્ધનો દૈનિક પૂર્વે ૭૫ લાખ પાઉંડ કરતાં પણ વધારે આવે છે. યુદ્ધના આગળ સંચાલન માટે સર ડોંગ્રસી વુડે કરેલી વધારાના એક અગ્રજ પાઉંડની માગણી. સ્વિટન પર આયર્લેન્ડને રસ્તે-દુમસે સ્વાતો સંભવ, પણ ડી'વેલેરા સ્વિટન સાથે સહકાર સાધવાની ના લણે છે. જૂનમ્પમાં ઇટલી અને સ્વિટન વચ્ચે લવંકર યુદ્ધ. ઇંગ્લાંડના જર્મની પર ને જર્મનીના ઇંગ્લાંડ પર વિમાની હલ્કા. જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓ લઈ જતી સિટીશ સ્ટીમર કુઆડી દેવાય છે. યુદ્ધના અપ્રતિહત સંચાલન માટે સિટીશ પ્રધાનમંડળને સોંપાયેલી અમાપ સત્તાઓ. ઇંગ્લાંડ, ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા વગેરે લોકશાહી રાજ્યોના જોડાણની યોગના. મી. ચર્ચીલની વિજય મળતાં સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની ધોળણ. લડાઈના કારણે યુરોપમાં દારણ જૂનમ્પરીની શરૂઆત.

મ્મ કારણ એ છે કે જે પુરુષ પ્રત્ન પાસેથી ગ મારે છે, એને યુદ્ધ માટે તત્પર રહેવાની કલ કરે છે, એના મોજશોખ અને મનસ્વી- જ્ઞાને મર્યાદિત બનાવવા માગે છે તેવા પુરુષ ન પાસેથી પૂરતા મત નથી મેળવી શકેતા. ફેલ્ડમે પૈસા વેરી શકનારાઓ; શાંતિ, સલામતી ઉપભોગનાં મીઠાં વસને આપનારાઓ; ને પ્રચા- ણી પ્રભને નયવી શકનારાઓના હાથમાં રાજતંત્ર ડહું નય છે. હા, કપરા સંયોગોમાં પ્રભને પુરુષની કિમત સમજાય છે—જેમ ઇચ્છાએ વટે મી. ચર્ચિલનું આધિપત્ય કબૂલ્યું છે—પણ ધણું મોટું નીવડે છે.

લોકશાસનવાદનો વિનય વાંછતી પ્રત્યેક એ ૥ કાયદાને બૂંટી નાખવા ધટે છે. તેમણે યાદની કે પૈસાની નહિ, માનવીની કિમત માંકવી નેહીએ; તેમણે વ્યક્તિમત સુખ, સલામતી ઉપભોગનો નહિ-દેશની કીર્તિ અને એના વાતર્યનો વિચાર કર્યો ધટે. આવી ચૂંટણી- પોમાં જે આ નીતિ જળવાઈ રહે તે જ લોક- શાસન ટકી રાકે. જીજ્ઞાસે અને હિંદે પણ યુનિટીપદ અને ધારુભાઓની ચૂંટણીઓમાં મા સત્રો માફ રાખવાં ધટે છે.

પાકીસ્તાન—

‘Contemporary Review’ના છેલ્લા ખંડમાં Patrick Lacey એ ‘Two Indias’ નામે એક લેખ લખ્યો છે. એ લેખમાં મી. ઝીજ્ઞાની પાકીસ્તાનની યોજનાપર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.

મી. પેટ્રીક લેસીના મતે પાકીસ્તાનની યોજના કંઈક અગ્યવદાકે છતાં ખૂબજ ચલાવપાત્ર છે. મુસ્લીમ અને હિંદુ પ્રત્ન સંસ્કાર અને સંસ્કૃ- તિનાં વિશ્વમાં ખૂબજ જિત્ર છે. સાધમન કમી- શન અને જેઠન્ટ પાલિન્ટરી કમીટીના અદેવા- લાંએ પણ બંને પ્રત્નઓની વિમિત્રતા દોરી છે; અને પાકીસ્તાન-હિંદુસ્તાનની યોજનાનાં મૂળ નાંખી દીધાં છે. મી. પેટ્રીક લેસીના કદેવા પ્રમાણે તો મદદામાએ પણ નવ વર્ષ અગાઉ Manchester Guardian ને એવો અભિપ્રાય આપેલો છે કે, ‘પર-પ્રભના શાસન નીચે સર્વેવ કલદમાં ઇચ્છા કરવું તે કરતાં તો એ ભાગ રૂપે વહેચાઈ નહ પરસ્પર સમજુતીથી રહેવું એ વધારે સારું છે.’

હિંદુસ્તાનના નારાની આ કથકર પાકીસ્તાની યોજનાની જવાબદારી કેવળ મી. ઝીજ્ઞાને માથે ઝોઠાડીને તો આપણે એના ખરા બળની અવ- ગણના કરી રહ્યા છીએ. એની પ્રાયમિક રૂપરેખા દોરનાર સર મદમદ ઇકબાલ છે કે જેમને, હિંદી પ્રત્નના મોઢા બાગે, રાષ્ટ્રકવિ તરીકેનું બિરુદ અર્પી દીધેલું. યોડાક મદદામા- વાદી મુસ્લીમોને બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનનાં અને પરદેશનાં બધાંજ મુસ્લીમ બળોનો એ યોજનાને ટેકો છે.

સરહદી પડાણે પણ એ જ વિચારણા ધરા- વતા જણાય છે. સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફરખાને યોડાક મદદિના પહેલાં મી. પેટ્રીક લેસીને જણાવેલું કે, ‘મદદામા સાથેની યોવાની મિત્રતા એ એક એવી ઘટના હતી કે જે તરત- માજ તગવી પડે. કેમકે તે સ્વતંત્રતા વિષેના પડાણોના મંતવ્યની આંટ આવે છે. પડાણે તો એમ માને છે કે, ‘આપણને ને હિંદુસ્તાનને લાગે વળગે શું?’

મી. પેટ્રીક લેસીની વલણ પણ એ યોજનાની તરફેણમાં દગતી જણાય છે. મધ્યયુરોપનાં નાનાં નાના રાજ્યોનું પ્રમાણ સૂચવી તેઓ, હિંદુસ્તાન એ વિભાગમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રિયત્વ સકેને જળવી રાકે એવો મત દર્શાવે છે.

હિંદુઓના વિરોધને વિચારી જવાબદાર અથેજ રાજદૂરોએ આજે તો આ યોજનાનો સ્વીકાર નથી કરી લેતા પણ જે હિંદુઓ તે પ્રત્યે બેદરકાર બને તો ભાવિ ધણુંજ વિકટ છે.

ને અંતમાં તો મુસલમાનોને પણ આ યોજનાથી નુકસાનજ છે, કેમકે પાકીસ્તાનના શાસકો પરદેશી મુસ્લીમ બળોના સદસ્યમાં આવીને હિતર- પશ્ચિમ હિંદમાંજ પાકીસ્તાનની મર્યાદા નહિ જળવી રહે. પૂર્વદિંદની મુસ્લીમ બહુમતી ને દક્ષિણની રાજસતાની મદદથી તેઓ આખા હિંદુ સ્તાનને પાકીસ્તાનમાં ફેરવવા મયરો ને પરિણા- મમાં એવા શાસકોની મદદવાહાંકિા ને પરદેશી પ્રત્નઓની તરફીબનું સ્મકડું બનેલી દિંદની બને પ્રત્નઓ બંધાર ખૂનરેજમાં ફેસાઈ પડરો. બદારની હરકેરલીથી કોઈક પ્રયંત્રે કલદ થવા છતાં ભૌમોલિક દષ્ટિએ બંને પ્રત્નઓ આજે પરસ્પર સાથે દળીમળીને જીવી રહી છે. તેમને આવતીકાલે જે વિરુદ્ધ ઇાવળીઓમાં વહેંચી નાંખનાર યોજનાને કોઈ પણ હિંદુ-મુસ્લીમનો ટેકો ન દેવો બેદર્યે.

છૂટા ફૂલ

છ હજાર વર્ષ પછીની પ્રજાને આજની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવી શકે તે માટે અમેરિકાના ઓએથોપ વિશ્વ-વિદ્યાલયે એક લોખંડી ભોંયરાની રચના કરી છે. આ ભોંયરામાં વર્તમાન સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરાવતા અનેક પદાર્થો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તે પદાર્થોને તે ૭ હજાર વર્ષ સુધી સુંદર સ્વરૂપમાં જળવાઈ શકે એવી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરવામાં આવે છે. આ પદાર્થોમાં બે મહત્વનાં પુસ્તકો પણ છે. તેમાંનું એક શ્રી યોગેન્દ્ર કૃત 'Yoga Personal Hygiene' ને બીજું હેલ્થા ત્રણેક વર્ષથી જગતમાં પ્રિત બનેલી નવલકથા 'Gone With the Wind'. આ બંને પુસ્તકોને અક્ષરસઃ શીઘ્રમાં ઉતારીને તે ભોંયરામાં દાટવામાં આવ્યાં છે. ૭ હજાર વર્ષ પછી જ્યારે આ ભોંયરું ખોલવામાં આવશે ત્યારે એમાંના સંખ્યાબંધ પદાર્થો પરથી તે યુગની પ્રજા વર્તમાન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ મેળવી શકશે.

x

x

x

મોગલ-સમ્રાટ અકબરના મશહૂર પ્રધાન અબુલફઝલે લખેલ 'આઇને અકબરી' ની મૂળ નકલ પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ કાશ્મીરથી લાવ્યા છે ને તે તેમણે મહાસભાના પુસ્તકાલયને ભેટ ધરી છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં લશ્કરમાં ૧૬૦ લાખ પુસ્તકો બેચવામાં આવેલાં. આ બુદ્ધમાં ગયા મહિના સુધીમાં, લગભગ ૭૭ પેન્સની કિમતનાં, પાંચ લાખ પુસ્તકો મોકલવામાં આવ્યાં છે.

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે સર મોરીસ ગ્રાયર, સાતમી આગસ્ટ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને, એ યુનિવર્સિટી તરફથી સન્માન અને ઉત્સવપૂર્વક, 'ડોક્ટર-ઓફ લીટરેચર'ની પદવી એનાયત કરશે.

x

x

x

કંપોઝીટોની ગણતરી પ્રેસોમાં કેટલેક પ્રસંગે હારવારપદ જૂલો થવા પામે છે તે ખૂબ જાણીતું છે. પણ કોઈક પ્રસંગે તારખાતામાં પણ એવી જ જૂલો થઈ જાય છે:

એક મહારાજાએ મુસાફરીમાં એક સ્ટેશન પરથી પોતાના દિવાનને તાર કપોઈ કે, 'દરબાર (Darbar) ને સ્ટેશન પર તૈયાર રાખો.' હવે ત્યાં તારસંગ્રામાં D અને B વચ્ચે એક પોઈન્ટનું જ અંતર હોઈ Darbar ને બદલે Barbar (Barber=દબામ) થઈ ગયું. પરિણામે દિવાનસાહેબે સ્ટેશન પર કોથળી સાથે દબામને તૈયાર રાખ્યો.

બીજે પ્રસંગે વડા સરકારી મથકથી આજ્ઞા છૂટી કે, 'બધાંજ સંસ્કારી, મકાનો ઉપર વાવટા ફરકાવવા (Displayed)'. પણ ત્યાં e અને y વચ્ચે એક પોઈન્ટનું જ અંતર હોઈ Displayed ને બદલે Displaced થઈ ગયું અને વાવટા ચડાવવાને બદલે દતા તે પણ ઉતારી લેવાયા.

x

x

x

શ્રી હંસરાજ વાવરલેસે તાજેતરમાં નવા રેડિયાની શોધ કરી છે. (તે રેડિયો ગ્રામ થયો છે.) અને તે ગુજરાત સારી રીતે જાણે છે. પણ તેમણે બીજી પણ કેટલીક શોધો કરી છે અને તેમના સંબંધમાં બીજું પણ મળ્યું જાણવા જેવું છે.

તેમનું મૂળ નામ લાલા હંસરાજ છે. પણ તેમણે તાર વિના (Wireless) સંદેશ મોકલી શકવાના યંત્રની શોધ કરવાથી તેમને વાયરલેસનું ઉપનામ મળ્યું તે ત્યારથી તે હંસરાજ વાયરલેસના નામે ઓળખાય છે. તેમણે વર્ષો સુધી જેલ મેળવી છે. થોડાક મહિના પહેલાં તેમને જેલમાંથી છૂટા કરવામાં આવેલા અને અત્યારે તે સિંધમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

તેમણે કેટલીક શબ્દવેધી શોધો કરી છે. જેમકે પલંગમાં સૂતાં સૂતાં 'લાઇટ' કહેત ખત્તી થાય તે 'આંધ્ર' કહેતાં તે ઓલવાઈ જાય. નળ સંમીપ 'વોટર' બોલતાં પાણી પડવ માંડે તે 'સ્ટોપ' કહેતાં તે અટકી જાય. અલીબાબાની ગુફાની જેમ અમુક શબ્દ બોલતાંજ તાળું ખૂલી જાય તેની વિશ્વદ્રોષ બોલતાંજ તે બંધ થાય. તે ઉપરાંત, જેમાં પીન વગર જ સીસાની રેકડો વાગે એવું સરતું ગ્રામોફોન, અદ્ય ખર્ચે પૂરતી ગરમી આપતી વીજળીની અંગીકી, અળવાળું થતાં જ વાગી જાહે એવી ચોર-ધંટડી, પ્રક શમાં વિદ્યુતબળ વધારાત્મ એવ બેટ્રીઓ, એલાર્મ વાગતાં જ અળવાશ ફેંકતી પેટી, સહેજ પવનથી ચાલુ થતો ને વીજળા સંધરતો પંખો વગેરે એમની શોધો છે. આ શોધો સંબંધમાં થોડા દક્કો મળતાં-તે જનહરમાં મુકાવા સંભવ છે.

x

x

x

ડૉ. સ્ટુઅર્ટ કૉનેસે સો વર્ષ સુધી પહોંચે એવી બ્લેડની શોધ કરી છે.

જર્મનીએ તાજેતરમાં એક એવું નવું વિમાન શોધી કાઢ્યું છે કે જે ખૂબ જ ઊંચે ચાલ્યું જઈ, લગભગ અદ્યથ યુદ્ધ, ઝડપથી સ્વેચ્છાએ નીચે ધરતી આવી શકે છે.

અત્યારસુધી લાખનું સીલ મારતું હોય ત્યારે લાખને ગરમીથી ઓગાળવી પડતી, પણ હવે એક એવું સાદું યંત્ર શોધવામાં આવ્યું છે કે જેમાંથી ગરમ થઇને છૂટતી લાખને ધારેલા સ્થળે છાંટી શકાય છે.

માલિકની ગેરહાજરીમાં ટેલીફોનનો સંદેશો નોંધી લેતું યંત્ર પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે.

+

+

+

સોનાની ખાણોમાંથી દર વર્ષે સેંકડો મળુ નવું સોનું મળી આવે છે. એવું સોનું મેળવવામાં જગતમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન દક્ષિણ-આફ્રિકાનું છે.

૧૯૨૯ સુધીમાં જગતે ૧૯૫૮૬૦૦૦ આઉન્સ જેટલું નવું સોનું મેળવેલું. ને ૧૯૩૯માં તે ૩૮૧૫૦૦૦૦ ની હદે આવ્યું છે. ૧૯૩૮માં તે ૩૭૦૨૦ આઉન્સ મેળવી શકાયું ને ૧૯૩૯ માં તે વધીને ૩૯૧૫૦ આઉન્સની હદે આવ્યું છે. આમાંથી ૧૯૩૮-૩૯માં ૨૪૯૮૦ આઉન્સ જેટલું સોનું દક્ષિણ-આફ્રિકાએ જ આપ્યું છે.

પણ ગયા મુદ્દની જેમ આ મુદ્દમાં પણ સેંકડો મળુ સોનું દરિયાને તળિયે જઈ મેસવા સંભવ છે.

x

x

x

સ્વદેશી માલ ઉપરની આંતરિક જકાતમાં દિંદી સરકારને ૧૯૩૯ ના મે મહિનામાં રૂ. ૪૪૮૨૦૦૦ ની આવક થયેલી. ત્યારે ૧૯૪૦ના મે મહિનામાં તે ૬૪૧૦૦૦૦ ની હદે પહોંચી છે. ને પરદેશી માલ ઉપરની જકાતમાં ૧૯૩૯ના મે મહિનામાં ૪૪૦૭૨૦૦૦ ની આવક થયેલી. ત્યારે ૧૯૪૦ના મેમાં તે ધરીને ૩૪૮૯૫૦૦૦ ની હદે આવી છે.

ખિટમાં ૧૯૪૯નાં મે માસમાં ૧૦૫૩૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની ઓળખ થઈ જ્યારે નિકાસ ૪૫૦૦૦૦૦૦ જેટલી જ થઈ શકી.

તો. ૧ એપ્રિલથી ૨૦ જૂન સુધીમાં હિંદની રેલ્વેએ ૨૩૯૬ લાખની ઓળખ કરી છે.

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે રીઝર્વ બેંક પાસે ૭૫૮૭ લાખ રાકડ રૂપિયા હતા અને લકાઈના દેશ મહિના પીતતાં તેમાંથી ૪૩ કરોડની રકમ ઓછી થઈ છે.

જેટલી યુદ્ધમાં જોડાવાથી ને ફાન્સના પતનથી હિંદના નિકાસ-આધારને ૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી ધક્કો પહોંચશે.

* * *

જાપાનીઝ જોબમારાથી યુદ્ધોગનું વિશ્વવિદ્યાલય નાશ પામ્યું છે. કલકત્તાના દક્ષિણ વિભાગના એક ઘરમાં ૨૨૪૭ છત્રના માખેનાં માનવપર્ણના મળે પડ્યાં છે.

સૌથી પ્રથમ (૧૬૨૮માં) હાવાલક શેક્સપિયરનો નાટ્ય-સંગ્રહ (ફોલિયો) અમેરીકને પુસ્તકાલયમાં જળવાઈ રહ્યો હતો. તાજેતરમાં તે ગુમ થયો છે ને તેની શોધમાં મદદગાર થઈ પડે એવી માહિતી આપનાર માટે ૧૦૦૦ ડોલરનું પુનામ જાહેર થયું છે.

* * *

ગયા વર્ષમાં અવસાન પામેલ જાણીતા સીનેમા-સ્ટાર ડગ્લાસ ફેરબેંક્સના ચાર મરકરા મિત્રોએ પોતાના સમૃદ્ધિસંપન્ન મિત્ર પાસેથી દેખક આજી રાખેલી પૈસા વૉલમાં કંઈ નીકળ્યું. બિચારા મિત્રોનું મોં જોવા જેવું થઈ ગયું. પણ અવસાન પછી એ મહિના પીતતાં એક વધારાનું વૉલ મળી આવ્યું જેમાં એ ચાર મિત્રોને ૬૦૦૦૦ ડોલર અક્ષવામાં આવેલા હતા. ને ડગ્લાસ ફેરબેંક્સે આ રીતે જીવનની જમ મૃત્યુમાં પૈસા મેરકરી કરી જાણી.

'Confession of a Nazi Spy' નામે જગજગતીશીએ ચડેલી શ્રીદમ સામે લીટરરને ધણી જ ચીડ છે. જ્યારે તેણે પોતાં જીવન ત્યારે ત્યાંનાં જે ચિયેટરોમાં એ શીદમ ખતાવાયલી તે ચિયેટરોના માલિકોને તેણે પોતપોતાના ચિયેટરમાં જ ફાંસીને લાકડે લટકારી દીધા.

સ્વીકાર-

પુસ્તક—પડછાયા, શોભના, મંજાશૂત, અગ હૈયે સાત, રામજીનો ખજાનો, વાનું સંગીત, શ્રી વેદ સ્તુતિનો અનુવાદ, સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર-ભાગ ચોથો, 3 Men of Destiny.

[પત્રિકા દ્વિ પછી]

સામયિક—માનસી, ગાંધુરી, કુસુમ, દેશી, રાજ્ય, ફોર્મસ, ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૈન વિજ્ઞાન માસ્કર, શારદા, શુભસુંદરી, સ્ત્રીજીવન, સ્ત્રીઓ, નવ-રચના, જાતેતા, આરામ, વાતી, સર્વે ધર્મ, બાલમિત્ર, બાલક, બાલવાંદી, બાલજીવન, બાલજગત, પુસ્તકાલય, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, વિદ્યાવિહાર, રકાઉટ વીર, નૂતન શિક્ષણ, શિક્ષણ પત્રિકા, ગુજરાત શાળાપત્ર, ઈન્દિયન, આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, કચ્છી દશા ઝાઝવાલ પ્રકાશ, ગીતા, બ્યાયામ, વૈદ્ય કલ્પતરુ, વેપાર ઉદ્યોગ, કમર, કાનિય મિત્ર, અનાવિલ જગત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, વિશ્વજ્યોતિ, બાલક, કલ્યાણ, The Journal of the Indian Merchants Chamber, સંદીપ, કુન્દુભિ, પ્રજ્ઞા જૈન, પ્રજ્ઞાનંદુ, ગુજરાતી, ગુજરાતી પંચ, નવ સૌરાષ્ટ્ર, જ્ય સૌરાષ્ટ્ર, જ્ય કચ્છ, નવ પ્રકાશ, સ્ત્રીશક્તિ, જૈન, રાજવાન.

સુવાસ

કે ૧ અંક ૪
૧૨ અંક ૨૮

આવૃત્તિ : ૧૯૮૬

અધ્યક્ષ

તત્ત્વી

ત્રિભુવનનાથ લહેરચંદ્ર શાહ

ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવી

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩-

આવણ : ૧૯૮૬

અંક ૫

૧. સંપત્તિ	૧૪૫
૨ શાને ? [કાવ્ય]	૧૪૭
૩ અપૂર્ણ સાધના [વાર્તા]	૧૪૮
૪ આજ ! [કાવ્ય]	૧૪૯
૫ - યાત્રિક ખેતી	૧૫૨
૬ શુભન ઝરણ [વાર્તા]	૧૫૮
૭ અક્ષતનો ઉપયોગ	૧૬૧
૮ દૂનની દાઝલી	૧૬૨
૯ કિરાયુ	૧૭૦
૧૦ વિનિપાત [કાવ્ય]	૧૭૩
૧૧- કેહી [વાર્તા]	૧૭૪
૧૨ વીણાવેતીને-[કાવ્ય]	૧૭૬
૧૩ શુરોપીય સંસ્કૃતિ	૧૭૮
૧૪ કવિ ન્હાતાલાલ	૧૮૬
૧૫ છૂટા ફૂલ	૧૮૬
૧૬ વિચાર-દર્શન	૧૮૮
૧૭ ભાગ-તણખા	૧૮૯

લવાજમ

અ કો. અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

દિવસ--

ખર્ચા--

પરદેશ--

૩-૪ ૦

૩-૮-૦

મિલિંગ ૬

બાહેર-ખખરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ ન ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૭૧	૮	કવર પેજ ન ૪	માસો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કનર	ઉપર પ્રમણ
૩ "	૧૬	૮૧	૩	બે કવર	૨૫૬ વધારે

બાહેર-ખખર ફેવામણી દરેક વખતના ૧૦૬૬ વધારે.

‘સુવાસ’ કાર્યાલય
રાવપુરા, વડોદરા

નિવેદન

૧ લવાજમ—

આર મહિના થયાં ‘સુવાસ’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે. છતાં હજી, વારંવારની વિનંતિઓ છતાં, કેટલાંક ગ્રાહકોનાં નવાં વર્ષનાં લવાજમ નથી મળ્યાં આ ગ્રાહક-ગણોએ અમે ફરીફરીને વિનંતિ ફરીએ છીએ કે તેઓ અમને વી. પી. કે પત્ર-પત્રિકાનાં તાલુકા ખર્ચમાં ન ઉતારતા, તરતજ પોતાના લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોખ્તાબી આપે અને જેમની, નવાં વર્ષનાં લવાજમ ભગવાની ઇચ્છા જ ન હોય તેઓ, તેમણે સ્વીકારી લીધેલા આર અંકની કિંમત પેટે, અમને રૂ. ૧-૧-૦ મોકલાવી આપી તરતજ નાં જણાવે.

આ મહિનાથી ગ્રાહકોને નવાં વર્ષની ‘સુવાસ’ ડાયરી-એટ મોકલવાનું શરૂ થાય છે જેમના લવાજમ મનીઓર્ડરથી મળી જશે તેમને તરતજ તે એટ મોકલાવી આપાશે.

વી. પી. ની પ્રથમ ગ્રાહકને અને અમને બનેને નુ-શાનમર્તા-ગ્રાહકને નજી આનાનો વધારે ખર્ચ, અમને તે પાછું ફરવાનો ભય-છે. પરંતુ જે ગ્રાહકો વી. પી. થી જ નાણાં મોખ્તાબવાનું પસંદ કરતા હોય તેઓ તે લખી જણાવશે તો તેમને તરતજ વી. પી. ફરગે.

૨ વ્યવસ્થા-નિયમિતતા—

અત્યારસુધી ‘સુવાસ’ દિંદુ મહિનાઓની ગણતરીએ પ્રગટ થતું હતું પણ તેમાં પોરટખાતું, બજેટો ને લવાજમોની વાર્ષિક ગણતરી વગેરે વ્યવસ્થા બળવવાને અગ્રેજી મહિના સાથે પણ મેળ સાચવી ગળાવે. પડતો હતો આમ થવાથી ‘સુવાસ’ તાગેખોમાં કમ્પેક્ટ પાછળ પડી ગયું ત્યારે પોરટના કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ પત્રો માટે તાગેખની નિયમિતતા અનિવાર્ય છે એટલે અમારે માટે મામિકને હવે અગ્રેજી મહિનાની ગણતરી પર મૂકવું જરૂરી બન્યું છે.

હવેથી અમે અમારી મૂળ પાચમી તારીખે જ દરેક અંક નિયમિત રીતે બહાર પાડવાનું ફેરવ્યું છે. આવશ્ય મહિનાનો આ અંક મધ્યમગની શરૂઆતમાં પ્રગટ થાય છે અને હવે પછીના દરેક અંક પણ અગ્રેજી તારીખોને નિયમિત રીતે પાચમી તારીખે રાનાં યદ્યજ્ઞો.

૩ લાભ-વિશિષ્ટતા—

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’ નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવવાને વિનામૂલ્ય મોખ્તાબામાં આવે છે. દરેક વિવચના સેખને આ મામિકમાં સ્થાન અપાય છે પણ અવધાનપૂર્ણ છતાં સુચારુ સરળ અને સમિષ્ટ સેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે એટલી સમર્થમાં વિદ્યાપીઠના કે અને અનુમતિ.

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તે, પાતા દીક આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાયે. આવે પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ ના ‘લેખકમંડળ’ માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકોને બેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગમુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ તે ‘સુવાસ’ ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ ને એક વા ખીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચક મંડળ’ ના સભ્યોને બેટ તેમજ આર્થિક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ ગ્રાહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ ના ‘મિત્રમંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે. ‘સુવાસ’ ના લેખકો, ગ્રાહકો, કે મિત્રો, પ્રગટ થએલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી, ‘વાચક મંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે, ને રાકેડ ઇનામ પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘સુવાસ’ ના પ્રચારમાં મદદ કરનાર મિત્રોમાંથી જેઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુંદર સુશોભિત ‘સુવાસ’-પેકેટ ડાયરી; જે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચંરમા’ (કાચું પૂઠું) નું પુસ્તક; તથા ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પોકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી લાવનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને કિંમત ભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભો ખીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે પણ ‘સુવાસ’ માં એટલી વિશેષ સંગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે ખીજા કોઈ પ્રકારનો જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને પછી અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [૧-૮-૦ લવાજમ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = રૂ. ૧-૧૨-૦] અને તે પછી પોણા લવાજમ [રૂ. ૨-૪-૦] માં ‘સુવાસ’ મળી શકે છે.

૪. વિનંતિ—

અઢી વર્ષના ગાળામાં અમે અમારાથી બનતો બધો જ બોધ આપીને ‘સુવાસ’ દ્વારા ગુજરાતી પ્રભ અને સાહિત્યની સેવા બાળતી છે. પ્રભએ અને વિદ્વાનોએ તેને પ્રશંસાથી વધાવી પણ લીધું છે. પણ કોઈ પણ વસ્તુ કેવળ બોગ પર દંભેશ મારે દર્શી ન શકે, ને કેવળ પ્રશંસાથી તેનું પેટ ન ભરાઈ શકે. તેને પોતાના છુવનટકાંત માટે પ્રભ તરફથી આર્થિક સહકારની આશા રાખવી જ પડે. અમે ગુજરાતની સાંસ્કારિક પ્રભ અને સંસ્થાઓ પાસે આજે એવા સહકારની આશા રાખીએ છીએ. અમને તપ્પા નથી. પણ અમારે આર્થિક દષ્ટિએ સ્વતંત્ર ને સ્વયંછીની બનવું છે, પમ પર બિભા રહેવું છે, દિન-પ્રતિદિન વિકાસ પામી પ્રભ અને સાહિત્યની વધુ ને વધુ સેવા કરવી છે. તે માટે અમે

ગુજરાત સમક્ષ ૧૦૦ વધારાના ગ્રાહકની જ માગણી મૂકીએ છીએ. દરેક 'સુવાસ' -પ્રેમી અમારી આ માગણી—વિનંતિને સંતોષવામાં અમને સહાયક બને એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

૫. ચીમડી—

વિદ્વાનો કે અવિદ્વાનો—પણ લક્ષ્મીદેવીએ જેમના પર કૃપાદષ્ટિ ઠેરવી છે તેવા આપણા સગજનો, મોટે ભાગે, સરસ્વતીની કિંમત આંકવાને, મદદદેવી લક્ષ્મીને પડદામાંથી બહાર નથી કાઢતા. યુરોપીય ઉમરાવો વિશે એમ કહેવાય છે કે તેમને મળવાને સૈંદર્ય રમણીઓ આવી શકે છે, પણ તેમાંથી કાઢતે ઉમરાવપત્નીની નજરે અડવાની છૂટ નથી હોતી. તેમ આપણા લક્ષ્મીવન્તો પોતાને ત્યાં આવતી સરસ્વતીઓ [પુસ્તકો, સામયિકો વગેરે] ને ભેટ તરીકે આવે તો તેને માટે તેઓ છૂટ રાખે છે; પણ એ સરસ્વતીમાંથી કોઈ ને તેમનાં ગૃહદેવી લક્ષ્મીનું મોં જોવાની આશા રાખે તો તે સરસ્વતીને બારણાં જ અતાવાય છે. પણ હવે આ અતિથિમત્કારમાં કંઈક સુધારો થવો પડે છે.

૬. પત્રકાર-અન્ધુઓને—

'સુવાસ' માં પ્રગટ થતા લેખો કટલાંક સામયિકોમાં ફરી પ્રગટ થતા જોવાય છે. તેમાંથી પણ ઔજન્યનિર્દેશ કરે છે; પણ કેટલાંક પત્રોમાં, વારવારની સૂચનાઓ છતાં, હજી તેવો નિર્દેશ કરાતો નથી. ને થોડાકને તો પત્ર લખી જણાવવા છતાં તે પ્રત્યે ધ્યાન અપાયું નથી. તો તેવાં પત્રોને ફરી જાહેર વિનંતિ અને સૂચના કરવામાં આવે છે કે તેમણે 'સુવાસ', માંથી આખા લેખોને કે લેખોના મહત્ત્વના ભાગોને ફરી પ્રગટ કરતી વખતે નામ નિર્દેશ કરવાનું કાંઈ પણ મેષોગોમાં ચૂકી ન જવું.

બાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ તંત્ર રીતે ૧૮ વરસ થી પ્રગટ થાય છે બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવરય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલકો બાળક વાંચવા ધણાં આતુર હોય છે.

નવા વરસથી ધણો ફેરફાર થયો છે.

'બાળક' કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

સિપાઈ કે તેની વ્યવસ્થા જાળવનાર કારકુન-એ બધા જો, પોતાની તનતોડ મજૂરીના બદલામાં; ખાવાને સૂકો શેટલો; પહેરવાને ફાટ્યાં-તૂટ્યાં વસ્ત્ર, રહેવાને ખૂંપડી કે મચ્છર-માંકડ-ઉદરોથી ભરેલ ને પકું પકું ચર્ધ રહેલ સંસ્ત્રા લાડાની ખોલી ને સ્વચ્છિત્ત સંતાનમાં સંતતિનિયમનથી જ સંતોષ માનતો હોય. અને એ માનવી, કલા કે બલા ગમે તે નામે, ખીજાને અલભ્ય એવી કેટલીક વસ્તુઓનું પોતાના ઘરમાં પ્રદર્શન કરી શકતો હોય કે ધણી ખરાં પાસે ન હોય એવા એકાદ વાહનનો તે માલિક હોય—

તો, તે સંપત્તિશાળી લેખાય છે. તે બંગલો બંધાવી શકે છે; તેને આંગણે નોકર-ચાકર ફરવાના છે; તે આનંદ-ઉપભોગ ભોગવી શકે છે; તેને સલામો ભરાવાની છે; તે આજીવિતથી ખીજાને અદ્ય બનાવી શકવાનો છે.

પણ સમાજની દરેક વ્યક્તિ પાસે જો જરૂર પૂરતું નાણું હોય. માનવજીવનની જરૂરિયાતો, ઉપભોગો કે મહેન્દીઓ સંતોષતા ઉપરોક્ત વર્ગો જો સુખની આંશા ધરાવતા થાય; પોતાના રહેવાસ માટે તેઓ ગંદી ખોલી કે નાની ખૂંપડીને બદલે એક સાફ મકાન માગે; તેમનાં સંતાન માટે તેઓ જો સુંદર ઉછેર મેં સારી કેળવણી ઇચ્છે; પોતાની સ્ત્રીઓ માટે તેઓ જો વસ્ત્રાલંકાર ઇચ્છે; પહેરવાને તેઓ જો સારાં કપડાં ને ખાવાને પોષક પદાર્થ માગે; માંદગીમાં તેઓ જો સારવાર ને શાંતિ ઇચ્છે, તો—

ભલેને એક વ્યક્તિ પાસે દશ લાખની મૂડી હોય, હજારોની તેની આવક હોય; પણ નથી તેના બંગલા પૂરા ચર્ધ શકવાના; નથી તે પોતાને ત્યાં નોકરોની હારમાળા બાંધી શકવાનો; નથી તેનો વૈભવ અદ્રાટ બની શકવાનો. નોકરોના પગારનું જીયું પોરણ ને મજૂરીના ને શુધામ પ્રજાઓના જીવનદક્ષના સ્વીકાર સાંધે જ જીવનમાં જરૂરી ચીજોના બેઠક વધી ગયેલા લાંબાં તેના દ્રવ્યને ખેંચી જવાનો છે.

ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દીથી ભરેલા ગીતો લેલકારનાર કેટલાક વૈભવી માનવીને કે લેખકોને જો પૂછવામાં આવે કે, “.....એ સ્થિતિમાં તમને પોતાને આટલી સંપત્તિ કે આવા વૈભવનો શો અધિકાર છે?”—તો તે તરતજ, જમ બંનાડે શોએ એક પૂચ્છકને ઉત્તર દાઢો દેતો તેમ, ઉત્તરે દેશે કે, “હું ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી ધરાવું છું તેનો અર્થ એ નહિ કે હું તેમના જેવો ગરીબ બની જવા ઇચ્છું છું. પણ મારી લાંબો તો તે બંધાને પણ મોરાં જેટલું સુખ મળે એવી છે.”

તે તે પ્રસંગે એ લાંબાંવાંદોને ઉત્તર અર્પાવે ધરે કે, “ભલાં માણસ, તારા જીવનને આવું સુખી મેં વૈભવી બનાવવા પાછળ જો સેકડો પ્રકારનાં, હમરો-લાખો કે કરોડોની સંખ્યા ધરાવતાં મેં કેવળ રોટીને ખાતર કાળી મજૂરી કરતાં શ્રમજીવીઓ પડેલાં છે તે બધાં જો તારા જેવું સુખ માણવા માંડે તો તારા વૈભવ, તારા પાસે છે તે કરતાં હું દશ ગણી મૂંઝી ખચે તોપણ, નથી ટકી શકવાનો; તે સમયે તારા ધનની વિપ્રક્રાંતિ એ સંપત્તિ નહિ, સિક્કાનો, બોલો બનવાનો છે. હમણાં તો, તારું સુખ બીજાનાં દુઃખને આભારી છે, તારાં વૈભવ બીજાની કંગાલિયતને આભારી છે, તારી સંપત્તિ બીજાની દરિદ્રતાને આભારી છે. કંગાલ ને દુઃખીઓ પ્રત્યે તને જો સોચી જ હમદર્દી હોય તો તે બધાંની મૂંઝી વધારીને તારા વૈભવ ધટાડવા કરતાં તારો વૈભવ અપાદિત કરીને તારી વધારાની મૂંઝીને તે બધાના સુખમાં વધારાવા દે તે વધારે સુંદર છે.”

પણુ માનવી પોતાનાં ધન, સંપત્તિ, વૈભવ, કે ઐશ્વર્યને ઝોલાં કરવાને તૈયાર નથી હોતો. તે તો દરિદ્રો પ્રત્યેની હમદર્દીમાં, વાઝિયાના પુત્રની ઢબે, એટલું જ ઈચ્છે છે કે દરિદ્રો પણ પોતાના જેવા સુખી બને, ને તેના ઉપાય તરીકે વધુ ખૂંટી તે એટલું જ જણાવે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સપત્તિશાળીઓ હોય તેમનું ધન ખેંચાઈ જાય' [—પરિણામે પોતે સૌથી વધારે સપત્તિશાળી ગણાઈ શકે.] પણ તે વીસરી જાય છે કે મોટા સંપત્તિ-શાળીઓ પણ એ જ ઈચ્છતા હોય છે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સંપત્તિશાળીઓનું દ્રવ્ય છૂટાઈ જાય'—ને એ ઈચ્છાની દીપકમાળાઓ ગરીબોને માટે તો હૈયાની હોળી જ બની રહે છે.

દ્રવ્ય ઝાણું હોય કે વિપુલ—પણુ સંપત્તિ બીજાની કંગાલિયતને સામેલ છે; સાંસારિક વૈભવ બીજા અનૈકના દુઃખને આભારી છે. ને માટેજ, સાચી સપત્તિ [શુદ્ધ સામ્યભાવનાને વિકસાવે એ અર્થમાં] બીજાની ગરીબાઈ પર પોતે દ્રવ્યવાન બનવામાં નહિ, બીજાનાં દુઃખ પર પોતે સુખી બનવામાં નહિ, બીજાની અહંપતા પર પોતે મહાન બનવામાં નહિ, પોતે મિષ્ટાન્ન જમતી વખતે દરેકને એવું મિષ્ટાન્ન મળે એવી અક્ષણ શાબ્દિક ભાવના ભાવવામાં નહિ, પણ—પ્રભુના સત્તાન તરીકે, જીવમાત્રની સાથે સમાનસુખી બનવામાં, યાજ્ઞીમાં રોટલો હોય તો તેમાંથી પણ બૂખ્યા બાંધવને ટુકડો આપવામાં રહેલી છે.

શાને ?

‘હિમદ્રુ’

(સંગ્રહ—સોનેટ)

થાયે વટોળ આલે, સકળ દિશ મહીં આંધી ફેલાઈ જાયે,
ગાંડો થૈને ધસન્તો અનિલ સૂસવતો, ગર્વમાં મત્ત થાયે;
સત્વે ત્રાસે ધરાનાં, તરુવર ધૂજતાં, ચીસ પાડી ઢળન્તાં,
‘જૂઝડી આંખી છવાયે અનિલ સમ અહો ! આવી અંધાધૂંધીમાં !
આરંભે માતરિયા ઉદધિ-ઉરપરે નીચિઓ ફેરી સાથે
‘ઠારન્તું નૃત્ય બૂંડું ડમરૂપતિ સમું, ધૂધવાટો કરાવે
અમ્લોધિમાં પરાણે, જગત ધૂજવવા, રાજ્યને સ્થાપવાને
પોતા કેરું જ સ્વાર્થી, અવનિતલ પરે શક્તિ દેખાડવાને
વાજે, ને સૂસવાટા મરુત ! મહલયાં સૂસવી ખૂળ લેજે,
જંઝાવાતો બનાવી, જલધિ-પટપરે ફેડ તારો પછાડી
થાકી જાજે; તથાપિ ઉર-ઉદધિ પટે સુર ફેરા ન થાશે.
અંધાધૂંધી, પ્રયત્નો તવ અક્ષણ જશે હીણ—ઉત્પાતકારી.
શામે યત્નો નકામા અનિલ સમ હશે ‘અધઃપ્રધોથી થાતા
પીડીને નિર્બળોને બહુ, નિજ શુરુતા-દાંડીઓ પોટવાના ?

૧

‘મહારાજ’ લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘એ બિંડા તળાવમાં જે ધન છે તેથી તો આપણા મંડલગઢના સર્વે લંડાર ભરપૂર થઈ જશે.’

કંઈક મૌન સેવ્યા પછી મહારાજ દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પરન્તુ લક્ષ્મણ એક લોક-વાયકાને આધારે એ તળાવને જોદાવવા જવું એ જનતામાં હાંસીપાત્ર થશે તથા એમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું તો તે જોદવામાં કરેલો ખર્ચ બર્થ જશે.’

લક્ષ્મણ કંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને થોડીવાર બોલ્યો, ‘મહારાજ, પણ મંગળ ધીમર (માછી)ને માછલીને માટે જળ નાંખતી વખતે પોતાના પગ નીચેથી એક સુવર્ણમુદ્રા મળી હતી એ સ્પષ્ટ ખતાવે છે કે લોકવાયકામાં કંઈક સત્યનો અંશ છે.’

દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પણ, બોળમદેવ મહાદેવના પૂજારી તો એ તળાવમાં નિત્ય સ્નાન કરે છે, શું એમને મુદ્રા નથી મળી?’

‘મહારાજ, પૂજારી તો એક સાહસીની માફક દૂનકી મારી બહાર આવી રહે છે. એમને ક્યાંથી મળે?’

કંઈક થંભીને મહારાજ બોલ્યા, ‘વાર, હું જાતે ત્યાં આગળ જવા મુઝકું છું. સમરસિંહ જૂમિ-પરીક્ષામાં ઘણો કુશળ છે. તેને સાથે લઈ લેશું. છુપ્પુ ધીમર પાણીનો રાગ છે, તેને પણ લઈ લેશું. ત્યાં ગયા પછી વાત!’

૨

મહારાજ દલપતિશાહે જ્યારે બોળમદેવ તળાવના ગુપ્ત ધનની વાત રાણી દુર્ગાવતીને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ ગુપ્ત ધનની સાથે હંમેશા તે ધન મૂકનારનો આત્મા સંક-જાયલો હોય છે અને એ ધન આપને મળ્યું તો કદાચ તે આત્મા કંઈ અનિષ્ટ પણ કરી શકે છે.’

દલપતિશાહ હસીને બોલ્યા, ‘પ્રિયે, એ તારો ભય નિર્મૂળ છે. આપણને કંઈ પણ અનિષ્ટ થશે નહીં.’

મહારાજના આવાસમાં એક ભૂત્યે આવી ખબર આપી કે, તે તળાવ પર જવાની સર્વે તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. મહારાજ પ્રવાસે નીકળ્યા.

૩

મહારાજના રસાલાનો પડાવ બોળમદેવ મહાદેવના મંદિર પાસે પડ્યો. ત્યાંના વૃદ્ધ પૂજારીએ મહારાજનું સ્વાગત કર્યું. મહારાજ બોલ્યા, ‘પૂજારીજી, આ તળાવમાં અદગક લક્ષ્મી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. શું એ વાત ખરી છે?’

‘મહારાજ, મારા પૂર્વજોએ મને કહ્યું છે કે નાગરાજ રામચંદ્રના સમયમાં આ તળાવમાં પારસમણી હોવાની વાત હતી અને તે શોધવા માટે નાગવંશીય ક્ષત્રિયોએ અનેક ઉપાય કર્યા.’

‘પેરિશામ શું આયું?’

‘મહારાજ, એક હાથીને લોખંડની સાંકળો બાંધીને આ તળાવમાં ફેરવ્યા અને જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે સાંકળ સોનાની થઇ ગઇ હતી એવી શ્રુતિ છે. એ કદાચ કલ્પનામય મસ્તિષ્કનો આવિષ્કાર પણ હોય!’

‘મહારાજ, એક વાત તો હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે પ્રત્યેક રાત્રીએ અહીં કેંઈ અદ્ભુત અવાજ આવે છે અને પેલે કાંઠે કઈક ઝાંખી મનુષ્યમૂર્તિઓ ઢરતી ફરતી દેખાય છે!’

‘શું એ પ્રત્યેક રાત્રીએ દેખાય છે?’

‘હા, મહારાજ.’

‘અને તમે કંઈ જાતનો અવાજ સાંભળો છો?’

‘મહારાજ, એ સ્વર એક આર્તનાદને મળતો આવે છે.’

‘વારુ, ત્યારે આપણે એ બાબતનું નિરીક્ષણ આજે રાત્રે કરીશું.’

૪

રાત્રિની નીરવતામાં બોળમદેવનું તળાવ શાંત હતું. મહારાજના શિબિરમાં સર્વે બેઠા હતા. નાગવંશીય રાજાઓની વાત ચાલતી હતી. પૂજારી પોતાના આપદાદાઓના સમયથી કયા સાંભળતો આવેલો હતો. કેવી રીતે વિદીશાના પ્રથમ નાગરાજ શેષનાગે વિદીશાની કીર્તિ વધારી અને પછી તેના પુત્રોએ હિંદુધર્મની પુનર્રચના આચાર્યો પાસે કરાવી છત્યાદિ કથા તે રસપૂર્વક કરતો હતો. એકાએક રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરતી એક ચીસ સંભળાઈ. સર્વે ચમકીને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યા, પુનઃ એ ચીસ જોરમાં મંભળાઈ અને એ ખરેખર હૃદયભેદક હતી. પૂજારી બોલ્યો, ‘મહારાજ, શિબિરની બહાર પેલી મનુષ્યમૂર્તિઓ આપને દેખાશે.’

સર્વે બહાર આવ્યા. રાત્રિના અંધકારમાં તળાવને બીજે કાંઠે દસખાર મનુષ્યમૂર્તિઓ દેખાઈ. ચીસ બીજી બે વાર સંભળાઈ અને પછી રાત્રીની શાંતિ પુનઃ સ્થાપિત થઈ. મૂર્તિઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આ દૃશ્ય જોઈને સર્વે વિચારમાં પડી ગયા. મહારાજને નિદ્રા આવી નહીં અને સમરત રાત્રી તેમણે તળાવમાં-ધનની તપાસ કરવી કે નહીં તેની ગડમચલમાં કાઢી.

૫

પ્રાતઃકાલમાં મહારાજને ભૂત્યે ખબર આપી કે એક સાધુ તેમને મળવા માગતો હતો. મહારાજે તેને અંદર લાવવા કહ્યું. એક જટાધારી મૂર્તિ શિબિરમાં દાખલ થઈ.

‘મહારાજ, આપ એક આદર્શ નરેશ છો. માટે જ મેં મારી રીતિ છોડી આપને મળવાનું યોગ્ય ધાર્યું.’ તે બોલ્યો.

‘હે મહાત્મન, આપનો માગ પર ઘણો જ અનુગ્રહ છે.’

‘મહારાજ, આ તળાવની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની એજા છોડી દો.’

‘કેમ?’

‘મહારાજ, એ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક વિટંબણાઓ છે. તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રાપ્ત કરનાર પણ જીવી શકવાનો નથી.’

‘એનું શું કારણ?’

‘મહારાજ, નાગરાજ રામચંદ્રની પછી જ્યારે શકેતું આક્રમણ થયું ત્યારે વિદીશાનું

નાગરાજ-કુટુંબ પોતાનું દ્રવ્ય અને ઝવેરાત લઈને પલાયન કરી ગયું. મહારાજ અને બીજાઓ ચૂપચાપ સાંભળતા હતા.

‘શોકોને નાગરાજોની અદળક લક્ષ્મીની ખબર હતી અને તેઓની એક ટુકડીએ રાજકુટુંબનો પીછો પકડ્યો. શોકોના ત્રાસથી એ કુટુંબ આ સ્થાને આવ્યું. આ જગ્યાએ મારા ગુરુનો આશ્રમ હતો.’ સર્વે ઉત્સુકતાપૂર્વક સાંભળતા હતા.

‘મારા ગુરુએ રાજકુટુંબને અભયદાન આપ્યું. પરંતુ શોકોની ટુકડીએ આવી અહીં એ કુટુંબને ઘેરી લીધું.’

‘પછી શું થયું?’—મહારાજ પોતાને રોડી ન શક્યા.

‘મારા ગુરુની અનેક વિનવણી છતાં પણ શોકોએ રાજકુટુંબને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાજકુટુંબે બચવાનો કોઈપણ રસ્તો ન જોયો ત્યારે પોતાની લક્ષ્મીની સાથે પેલા ખડક પરથી તળાવમાં પડતું મૂક્યું. પડતું મૂકવા પહેલાં સર્વેએ વિષપાન કર્યું હતું.’ સર્વે થોડીવાર શાંત રહ્યા.

‘મહારાજ, મારા ગુરુએ આ બનાવથી અપાર વેદના થઈ અને તેમણે શોકોને શ્રાપ આપ્યો કે તેમનું સામ્રાજ્ય નષ્ટ થઈ જશે અને જે કોઈપણ નાગરાજકુટુંબની લક્ષ્મીને લઈ જવાની એટલા કરશે તેનું સામ્રાજ્ય પણ નષ્ટ થઈ જશે.’

આ શબ્દોએ એક અદ્ભુત શાંતિ ફેલાવી.

‘મહારાજ, શોકોને પણ તે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ નહીં. તળાવ ઘણું ઊંડુ છે.’

એકાએક લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘પછી તમારા ગુરુનું શું થયું?’

‘ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણિએ શોકોનું ઉન્મૂલન કર્યું એ સાંભળી સંતોષની સાથે એમણે શ્રમાધી લીધી.’

કંઈક વિચારીને લક્ષ્મણે દલીલ કરી, ‘વાર મહાત્માજી, પણ નાગરાજને તો ચયાંતે હજાર વર્ષની પણ ઉંપર થઈ ગયાં છે. તમે તે વખતે ક્યાંથી હોઈ શકો?’

કંઈક હસીને સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, ગુરુજીનો એક આદેશ ભારતમાં ધર્મરાજ રૂપાવતો અપૂર્ણ રહ્યો છે, જે પૂર્ણ થયે હું પણ આ દેહનો ત્યાગ કરીશ.’

‘પણ આટલા વર્ષો સુધી આપ ક્યાં રહ્યા?’

‘હું પર્યટન કરું છું અને અવારનવાર આ સ્થાન પર ગુરુજીનું ધ્યાન ધરું છું. સમય તો એક અનંત પ્રવાહ છે અને જેમ ભલાની એક રાત્રિ અને એક દિવસ સો સો વર્ષના થાય છે તેમ અમે યોગી લોકો સાધારણ સમયપ્રવાહની પર ગુરુકૃપાથી જઈ સફળ થઈએ.’

શિબિરમાં શાંતિ હતી. સાધુનો વિશ્વાસ કરવો કે ન કરવો એ બાબતમાં સર્વના મનમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. એકાએક સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, આપના મનમાં કશું પણ સંશય છે. હાથ રે હાતભાગી ભારતભૂમિ તારું શું સપ્ના ખેંડે છે!’

સાધુ તીરના વેગે અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડીવાર શાંતિનો લંગ ફરતી રાણી દુર્ગાવતી બોલી, ‘મહારાજ, એ લક્ષ્મીને મેળવવાની વાત જવા દો. માઈ મન અગાત બપથી કંપી રહ્યું છે.’

લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘મહારાજ, લક્ષ્મીના હોવાની વાત તો હવે પુરવાર થઈ ગઈ છે, માટે હવે એ કદાવવામાં વિલંબ થવો ન જોઈએ.’

‘પરંતુ લક્ષ્મણ પેલા યોગીનો શ્રાપ છે તેનું શું?’

‘મહારાજ, એ શ્રાપ તો લક્ષ્મી શોધી કાઢનારને લાગશે. હું એ શ્રાપનો ભોગ થવા તૈયાર છું.’

પૂનરીજી બોલ્યા, 'મહારાજ, ધર્મના કામમાં તર્ક સારો નથી.'

મહારાજ વિચારમાં પડી ગયા. થોડોવારે બોલ્યા, 'વારુ, લક્ષ્મણ તું તારી જવાબદારી પર તળાવને ખોદાવ.' લક્ષ્મણ ખુશ થઈ બોલ્યો, 'વારુ!'

૬

તળાવ ખોદાવા લાગ્યું પ્રથમ એક સપ્તાહમાં એક ઘડો સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલો મળ્યો. તે મંડલગઢમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. ખોદકામ જારી રહ્યું. એક દિવસે મહારાજ દલપતિશાહ મૃગયાથી પાછા ફરીને જવરથી પટકાર્ધ પડ્યા. મહારાજની સ્થિતિ બે ત્રણ દિવસમાં ગભીર થઈ ગઈ. રાણી દુર્ગાવતી એક અચાત લાયથી કપી છાડી. તેણે તરત આગ્રા કાઢી કે તળાવને ખોદાવવાનું કામ બંધ કરવું અને તળાવમાંથી મળેલો ઘડો પાછો તળાવમાં ફેંકાવી દેવો. પરંતુ મહારાજ દલપતિશાહની સ્થિતિ ખગડતી ચાલી અને ત્રણ દિવસ પછી મહારાજે માનવલીલા સંકેલી લીધી. મંડલગઢમાં હાદાકાર વર્તો રહ્યો સર્વેનો રોગ લક્ષ્મણ પર જતર્યો, પરંતુ તે તો પલાયન કરી ગયો હતો. ગજકુમાર વિરમદેવ બાળક હોવાથી રાણી દુર્ગાવતી રાજકાજ ચલાવવા લાગી.

૭

અકબરના સેનાપતિએ મંડલગઢ પર આક્રમણ કર્યું. રાણી દુર્ગાવતીએ સેના તૈયાર કરી પોતાની રક્ષાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ મહાન સેના આગળ મંડલગઢની સ્વતંત્રતા મળત થઈ ગઈ. યુદ્ધના અંતિમ દિવસે રાણી દુર્ગાવતીની દષ્ટિ ચવનસેનામાં લડતા લક્ષ્મણ પર પડી. રાણીના કામળ હાથેએ એક શરથી લક્ષ્મણનું માથું ઊઠાવી દીધું.

મંડલગઢ પડ્યું. રાણી દુર્ગાવતી અને અન્ય મહાવીરો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા.

મંડલગઢના પડ્યા પછી ત્યાં પ્રત્યેક શ્રાવણ માસની પુનમે એક સાધુ આવી પોતાનું માથું ફૂટેલો હતો અને ફૂટે છે એમ લોકવાયકા છે.

શું હજી પણ તે સાધુની સાધના અપૂર્ણ રહી ગઈ છે ?

ભોળમદેવ મહાદેવનું મંદિર અને તળાવ આજે પણ તે શુભ ધન અને શ્રાપ લઈને મધ્યપ્રાંતના હતિસગઢ પ્રદેશમાં ઊભું છે આજે પણ રાત્રે તે આતંતાદના બલુકાર કામ્રક સંમયે લોકોને સંભળાય છે.

આજ !

નૌતમ

આંગણે મારે આજ આવી તું !

આંગણે મારે આજ !

અહુ દિશે અંધાર જામ્યાં 'તાં
સૂનો પડ્યો તો' સાજ.

જ્યારે તું આંગણે આવી આજ !

તારે પગલે ફૂલડાં ફાંચાં,
મહોયો ઉર પરાગ ;

રણઝણી મૂકે જીન ઊઠ્યું આ
ઉઘડ્યાં આજ સુભાગ !

જ્યારે તે છેડ્યા અનુપ રાગ !

યાંત્રિક ખેતી

સીમનલાલ સંઘવી

એક સમય હતો, જ્યારે હિંદની પ્રજા પોતાને હાથે કંતેલા ઝીણા સૂતરમાંથી મુલાકમ વસ્ત્રો વણતી ને તે પહેરીને સંતોષ અનુભવતી. પણ વણકરોના અંગુઠા કાપી લેનારી પૌષ-કારી ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો વણકર શાહુકારના પંજ નીચે કચરાઈ રહ્યો છે; એને કાઢપણ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' ને હિંદને માટે વસ્ત્રો બનાવવાની મહેનત એણે પોતે ઉપાડી લીધી, હિંદમાં પણ વસ્ત્રયંત્રો-મીલોની સ્થાપના કરી. પરિણામે વણકરો સ્વતંત્ર બન્યા, હિંદી પ્રજાની મહેનત બચી, અવનવાં વસ્ત્રો સોંધા બાવે મળતાં લાગ્યાં. પણ ખીજી બાજુએ, લબ્ધ આકાશ નીચે, કુદરતના ખોળામાં, ગીતો લલકારતાં વસ્ત્ર વણતો વણકર ને એની સમીપમાં, સ્વચ્છ સુશોભિત આંગણમાં, સૂતર કાંતતાં એનાં સ્ત્રી-સંતાન કે વૃદ્ધજનો પોતાનો વ્યવસાય શુભાવી બેઠાં; વણકર શહેરનો ડીડો બન્યો, મીલની ધૂણી અને એની આગનો સદવાસી બન્યો, મીલ અને એના માલિકનો શુલામ બન્યો, શહેરી જીવનને મોંઘું અને રાગની અને ગંદકીની ગટર જેવું બનાવવામાં તે કારણભૂત બન્યો, પોતાનું જન્મસ્થાન તજીને તેણે રેલવે ને પોસ્ટ ખાતાની આવક વધારી, પોતાની પત્ની અને કુટુંબથી છોટે ભઈ તેણે અસાંતિ ને અનીતિના માર્ગને મોકળો બનાવ્યો; યંત્રોની ખરીદીના બદાને પ્રભુ ધન પરદેશની તિજોરીમાં પહોંચવા લાગ્યું, વણકર ને શાહુકારના વર્ગ તૂટી માલિક ને મજૂરના વર્ગ સ્થપાયા. સમય જતાં પ્રજાના અગ્રણીઓ ચમક્યા. તેમને જણાયું કે યંત્રને નહોતરવામાં પોતે ભૂલ કરી છે. ને એ ભૂલ સુધારવા માટે એમણે રેટિથો લીધો. પણ કેટલીક વખતે પ્રગકીય, સાંસ્કૃતિક કે વ્યાપક આર્થિક ભૂલો એવી નીવડે છે કે જેને સુધારતાં સૈકાઓ વીતે, ને તે સુધારવા ઇચ્છનારને પૂર્વની ભૂલે જન્માવેલ નવી વ્યવસ્થાને પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડે. યાંત્રિક વસ્ત્રોની ભૂલ પણ કંઈક એવીજ નીવડી છે. પણ એ ભૂલનો પાક જણે અધૂરો લાગતો હોય તેમ હિંદી પ્રજા આજે અનેક નવી ભૂલોને આવકારી રહી છે. એ નવી ભૂલોમાંની એક અને મુખ્ય તે યાંત્રિક ખેતી.

વણકરોની સ્વતંત્રતાનો ઉકેલ કરી નાંખ્યા પછી, હિંદની પવિત્ર ભૂમિનો કણકણ ચૂસી લેનાર ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો ખેડૂત શાહુકારના પંજ નીચે દબાઈ ગયો છે; તેને કાઢપણ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' ને તેણે યાંત્રિક ખેતી આગળ ધરી છે ને રેટિથો પૂજનારી પ્રજા પણ એવી ખેતીને મીઠા મૌનથી આવકારી રહી છે.

યાંત્રિક ખેતીના લાભ અંગણિત દર્શાવાય છે: તેની મદદથી ખેડૂત શાહુકારના પંજમાંથી છૂટી જશે; જમીનમાંથી તે અનેકમણો લાભ નીપજાવી શકશે; પેદાશ વધશે; ખરાબ જમીન પણ સોના જેવી બની જશે; ટાઢ-તડકો-વર્ષાદ-ઉત્તમગરો ને તનતોડ મજૂરીના પંજમાંથી ખેડૂત બચી જશે... વગેરે.

અલખત, ખીજી બાજુએ, એ ખેતીના પરિણામે, ગોરી પ્રજાને માટે હિંદમાં દેશરો,

બળતણુ ને તૈલી પદાર્થોનાં બજાર ખુલ્લાં થશે, જેતીના કહેવાતા વિકાસના નામે દિંદત્તુ નાણું પ્રદેશની તિલ્તેરીમાં ધમકાશે; દિંદત્તુ જેતી વિષયક ઉત્પન્ન એટલું બધું વધી પડશે કે કાં તો તે રેતીના બાવે વેચાશે અને નહિતર, અમેરિકામાં કે રશિયામાં કેટલીક વખતે બને છે તેમ, વધારાનું ઉત્પન્ન સળગાવી મૂકવું પડશે; અથવા તો પરદેશોમાં પોતાના માલ માટે બજારો મેળવવાને દિન્દને યુરોપીય રાજ્યોની જેમ કાવાદાવા ખેલવા પડશે. ખેડૂત શાહુકારનો દેણદાર મરીને રાજ્યનો કે બેન્કનો દેવાદાર બનશે; યત્ર અને યંત્ર-માલિકોનો તે મજૂર ને શુભામ બનશે. યાંત્રિક જેતી ગૌતરને અદશ્ય કરશે, ઢોરોને તે બિનજરૂરી બનાવશે અને પરિણામમાં ગાયોના અભાવે ઘી-દૂધનો અભાવ ને માંસાહાર અતિવાર્ય બનશે. દેશી દળો અદશ્ય થતાં સુધાર-લુહારને શોષવું પડશે ને રાક્ષસી યાંત્રિક દળોમાં કંઈક બગાડો થતાં સેંકડોના પમારદાર યંત્ર-વિશારદોને નહોતરવા પડશે. નાના પાયા પરની યાંત્રિક જેતી અસંભવિત હોઈ મૂડીદારો જ ખેડૂત કહેવાઈ શકશે અને સાચા ખેડૂત તો એમના મજૂર કે શુભામ બનશે. ચાલુ જેતી ખેડૂતોની જે અંખ્યાને પોષે છે તેના કુ બાગને યાંત્રિક જેતી બેકાર બનાવશે, જેતી-વિભાગોમાં બેન્કોની શાખાઓ સ્થપાશે ને બેકાર બનેલા કુ ખેડૂતો, કેટલોક બીજા શ્રમજીવી વર્ગ અને સમજા જ શાહુકાર વર્ગ રેટલો રળવાને શહેરો બાહ્ય ધમશે; તે રેલવે ને પોસ્ટખાતાની આવક વધારશે ને શહેરી જીવનને હજી પણ વધારે રોગિષ્ટ ને ગોંધું બનાવવામાં મદદકર્તા બનશે—આ બધાં યાંત્રિક વસ્ત્રોની જેમ યાંત્રિક જેતીનાં સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પણ એ જેતીને કયા ધોરણે ને કયા માર્ગે વિકસાવવામાં આવે છે, પ્રગ્ન એમાં શી રીતે ફસાય છે ને એ જેતી સિવાય, ખેડૂતની મુક્તિ અને એના વિકાસના બીજા માર્ગો છે કે કેમ એ બધા પ્રશ્નો પણ અહીં વિચારી લેવા જરૂરી છે.

પરતમાન ગોરી પ્રગ્નની રાજનીતિ, કાળી પ્રગ્નના દેગોને જીતીને, લુદી લુદી ચોજના-ઝોથી તેમને લરકરી દષ્ટિએ નિર્બળ બનાવવામાં કે તેમનું દ્રવ્ય હરી લેવામાં જ કેવળ નથી સમાઈ જતી. પણ કોઈ ખાટકી પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવામાં ઉપયોગી એવું સતત કીન મેળવવાને, અનુકૂળતાએ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે અદર્શિત માંસ મેળવવાને, અને પોતાની પાસથી વૃત્તિઓના પ્રદર્શન માટે ગળાં કાપવાને જેમ પોતાને આંગણે ઘેટાંઓની દારમાળા બાંધી રાખે તેમ કાળી પ્રગ્નએ અને આજે અનેક બંધને બાંધવામાં આવે છે. તેમને ધર્મના, લાગણીના કે માનવતાના નામ પર અને જરૂર પડે ત્યાં ગોળીઓ ચલાવીને પણ નિર્બળ બનાવી મૂકવામાં આવે છે. માર ખાવાનો જ જેમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય એવા ધર્મો કે વારોના સીધા કે આડકતરા પ્રચારથી એમને નૂરવિહોણી અને ઘેટાંના જેવી નિર્બળ, પ્રતિકારહીન અને સ્વરક્ષણમાં અચક્ત બનાવવામાં આવે છે. તેને એવાં મોજશોખનાં સાધનો અપાય છે જે પોતાના વેપારને વધારતાં હોય; તેને એવાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે જેને બનાવવામાં પોતાના લાભનો મદદરતો દિરસો જળવચો હોય; તેને એવી દવાઓ ને એવાં માદક પીણાં પાવામાં આવે છે કે જે પોતાને ત્યાં જ અનેવાં હોય; તેને એવી મેળવણી આપવામાં આવે છે કે જેથી એ બિચારી પ્રગ્ન પોતાના પૂર્વજોની નિદામાં ને પોતાના માલિકોનાં શુષ્કાનમાં મરત બની જાય; તેનામાં એ ધર્મ અને એવા મંરકાર સિચરામાં આવે છે કે જે પોતાની સાથે બંધબેમનાં હોય; તેને એવો ખોરાક આપવામાં આવે છે કે જે પોતાનાં યત્રોની મદદથી જ જમીનમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો

હોય; તે પ્રેમમાંના અમુક શ્રમજીવી વર્ગો જ્યારે પોતાની ચૂસણનીતિથી તદ્દન દ્રવ્યહીન બનીને કચરાઈ જાય ત્યારે તે વર્ગોને બીજા વર્ગો સાથે ઉચ્ચસ્તરમાં આવે છે ને પછી એ શ્રમજીવી વર્ગોને પરોપકારના બદાને એવું નાણું ધીરવામાં આવે છે કે જે તે દેશમાંથી જ હરવામાં આવ્યું હોય, એને બીજે ક્યાંય સંધરવાનું ઠેકાણું ન હોય ને અહીં ધીરતાં ને પોતાને માટે સાફ, સુરક્ષિત ને સતત વ્યાજ લાવવાનું હોય; તે પ્રજા જે કંઈ શ્રમ કરે તેના લાભમાં પોતાનો વિપુલ હિસ્સો યોજી દેવામાં આવે છે ને પરિણામમાં જ્યારે એની પ્રજાએ પૂર્ણપણે ઘેટાંને સમાતર બની જાય છે ત્યારે ખાટકી પોતાના ઘેટાની પીઠ થાખડતાં જેમ કહે કે, 'આ તો માફ મિત્ર છે,' તેમ ગોરી પ્રજાએ ઉપરોક્ત રીતે કેળવેલી કાળી પ્રજાઓની પીઠ થાખડતાં કહે છે કે, 'આ તો અમારી મિત્રપ્રજા છે.'

પ્રજા—કેળવણીના ઉપરોક્ત કાર્યક્રમમાંથી લશ્કરી બળનો નાશ, દ્રવ્ય-હરણ, પરદેશી વ્યાપારવિકાસ, ધર્મપ્રચાર વગેરે વિભાગો તો હિન્દી પ્રજાના ખ્યાલમાં જ છે. દેશી દારૂના ઉદ્યોગનો નાશ ને પરદેશી દારૂની ખીલવણીનો કાર્યક્રમ પ્રજાએ તાજેતરમાં જ અનુભવ્યો છે. પણ યાંત્રિક ખેતી અને એની સાથે સંકળાયેલા કાર્યક્રમો તરફ પ્રજાએ હજી જોષાએ તેવી નજર નથી દોડાવી. એ કાર્યક્રમ ખરેખર રોમાંચક છે.

હજી એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ને ખેતીનાં કેન્દ્રો ગામડાં જ બની શકે એટલે ગામડાં એ હિન્દી પ્રજાજીવનનો મુખ્ય આધાર છે. હિન્દુ સમાજવિધાયકાએ એ ગામડાઓમાં રહેનારી પ્રજાને એ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાંખી. એક ખેતી કરનાર વર્ગ (ખેડૂત); બીજો એ ખેતી અંગે ખેડૂતને જોષતી નાણાંની મદદ કરનાર, એને દરેક પ્રકારની વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર અને તૈયાર થતા પાકની વ્યાપારિક વ્યવસ્થા કરનાર વર્ગ (શાહુકાર). ખેડૂત ખેતી ઉપરાંત પશુપાલન કરે, ગૃહઉદ્યોગો ચલાવે; ને શાહુકાર ધીરધાર ઉપરાંત વેપાર કરે, ખનતી હદે પશુપાલન કરે ને સંભવિત ગૃહઉદ્યોગ પણ ચલાવે; આ એ વર્ગની વચ્ચે એક ત્રીજો વર્ગ વિકાસ પામે અને તે વણકર. ખેડૂત પાસેથી તે ૩ મેળવે, શાહુકાર પાસેથી જરૂરી નાણાંકીય મદદ મેળવે અને પોતાથી તૈયાર થતો માલ તે વેચાણ અર્થે શાહુકારને આપે. આ ત્રણે વર્ગો પરસ્પર સાથે હળીમળીને આનંદ અને શાંતિમાં પોતાનું જીવન વીતાવે અને કલા, ધર્મ અને સુંદરતાના વિકાસમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવે. તે ત્રણે વર્ગોને આશ્રયીને ગામડામાં સુધાર, લુહાર, ધાંચી, મોચી, સોની, સાહજી, ક્ષત્રિય અનેક વર્ગો પણ ટકાવ પામે. ગામડામાં રહેવાથી આ વર્ગોની જરૂરિયાત ઓછી અને તેમને પોતાના ધંધા ઉપરાંત પશુપાલનની સગવડતા. ગાયરોમાં ગાયો આનંદથી ચર્ચા કરે ને દૂધ—ધી આપે. ગામડાંની આ પ્રકારની બધી અશ્વટ ઉપજોની શહેરોમાં વ્યવસ્થા થાય. રાજસત્તાનો ધર્મ તો પોતાના ટકાવ માટે અને જમીન અને સંરક્ષણના બદલામાં ખેડૂત પાસેથી તેની ઉપજનો હોટો ભાગ અને બીજા વર્ગો પાસેથી સંરક્ષણના બદલામાં નજરે કર લેવાનો અને એ બધા વર્ગો સુખ, શાંતિ ને સંતોષમાં જીવી શકે એ જોવાનો. દુષ્કાળ પ્રસંગે એવા કરોમાંથી મુક્તિ અપાય ને જરૂર પડતાં મદદ પણ કરાય.

ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતાં કોઈ પણ વર્ગને દુઃખનું કંઈ કારણ ન હોઈ શકે. ને એમ છતાં સૈકાઓના ગાળે કોઈ વર્ગ પર જોળે વધારે આવી પડે કે તેનું કષણ વધી જાય તો રાજસત્તા તે કષણ ચૂકવી આપીને તેમને કષણમુક્ત બનાવે ને તેમના જીવનની

નવેસરથી ક્ષુદ્ર વ્યવસ્થા કરી આપે. વિક્રમ, શાલીવાહન ને શ્રીહર્ષે એ રીતે પ્રજ્ઞના ઋણી અનેલા વર્ગોનાં ઋણ ચૂકવી આપેલાં છે. મુસ્લીમ શાસકોએ અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા છતાં ઉપરોક્ત વ્યવસ્થામાં દખલ કરવાનું બ્યાજખી ન ધાર્યું.

પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવાને હિંદને ભોંયભેગું કરવા ઇચ્છતી ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે જો ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રહે તો મુસ્લીમ શાસકોની જેમ પોતે પણ એક નામધારી રાજસત્તા બની રહે. ને પોતાના દેશના ઉદ્યોગો માટે આ દેશને વેપારી પીઠું બનાવવું; પ્રજાને હમેશની નિર્બંધ અને ગુલામ બનાવવી; પોતાની સંસ્કૃતિનું એર પાછું તેને પ્રસંસક, પ્રતિષ્ઠાસ્પદ ને સેવક બનાવવી; પોતાની રાજસત્તાને અહીં અફર બનાવવી; અને પોતાના દેશના બેદર ઐશ્વર્યને આ દેશના લોહીમાંથી સતત પોપણ મળતું રહે એ રિથતિને કાયમ કરવી એ બધી ઇચ્છાઓ તો અણપૂરી જ રહી ગય. પરિણામે એણે એ વ્યવસ્થાને ક્રમે ક્રમે તોડી નાંખવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો.

એ કાર્યક્રમમાં તેણે સૌથી પહેલાં વણકરને પકડ્યો. ગોરા વેપારીઓએ આ વણકરોને નાણાં, દેશી શાહુકારોને બદલે, પોતાની પાસેથી લેવાની ને બદલામાં માલ પોતાને જ આપવાની ફરજ પાડી. વણકરોએ આ યોજનામાં સ્વેચ્છાએ સહકાર ન આપતાં ગોરા વેપારીઓ તેમનાં ઘરોમાં રાત્રે રૂપિયા નંખાવતા * ને તેમને ખાતેદાર લેખી તેમનો માલ પકાવી લેતા. [આ કાર્યક્રમે પોતાનો દાનવી પંખો તો જો કે મુખ્યત્વે બંગાળ અને બિહારમાં જ બતાવ્યો પણ તેની અસર ધીમે ધીમે આખા હિંદ પર થઈ.] આ અંગે વિરોધ કરે એવા સંખ્યાબંધ વણકરોના અંચુકા કાપી લેવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડાંઓના ટકાવનો વણકરરૂપી એક પાયો તૂટી પડ્યો ને ધીમે ધીમે એ વેપાર પરદેશી કે દેશી મોલોના હાથમાં આવ્યો ગયો.

વણકરોના પ્રજ્ઞના નિકાલ પછી અનેક પરદેશી બનાવટોએ ગ્રામ્ય ઉદ્યોગો સામે હરીફાઈ આહરી ને ગ્રામ્ય-ઉદ્યોગની કિંમત ધીમે ધીમે ઘટવા લાગી. સમય જતાં તે ઉદ્યોગો અદૃશ્ય થવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ટકાવનાં ઉપરોક્ત સાધનના હાસથી ખેડૂત અને શાહુકાર બંને એકમેક પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા થયા.

ગૌચરો ધોમે ધીમે ઓછાં થતાં ગયાં; કરો વધતા ગયા ને ચરખીના (વેજીટેબલ) ધીની હરીફાઈથી શુદ્ધ ધીની વપરાશ પણ ઘટતી ગઈ. પરિણામે ગોપાલન મોંઘું ને ઓછું લાભકર્તા નીવડવા લાગ્યું. યાંત્રિક ધાણીઓ ને યાંત્રિક વાહનોએ બળદ, ઘોડા, ઊંટ વગેરેના ઉછેરથી ગામડાંઓને મળતા લાભને પણ પોતાને હસ્તક કરી લીધો. ને જો ગામડાંઓ પોતાના ઉદ્યોગો, પોતાનો શ્રમ અને પોતાનાં વાહનોનો શહેરોને લાભ આપી શહેરોમાંથી નાણું મેળવતાં હતાં તે ગામડાંઓ અનેક પરદેશી વસ્તુઓ ને વાહનોથી આકર્ષાઈ પોતાનું અદ્ય નાણું પણ બહાર કાઢવા લાગ્યાં. અંતમાં, ગામડાંઓમાં, શાહુકાર પક્ષે ધીરધાર અને બિનનફાકારક આધાર અને ખેડૂતપક્ષે જેતી અને બિનનફાકારક પરુપાલન એટલા જ વ્યવસાય રહ્યા. પરિણામે શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેના ટકાવનો આધાર એકમેક પર આવી રહ્યો. બંને પરસ્પર પ્રત્યે ધૂરકવા લાગ્યા. ખેડૂત દેણું વધારતો ગયો ને તે પાછું વાળવાની નૈતિક જવાબદારીમાં શિથિલ બનવા લાગ્યો. શાહુકાર ખેડૂતને ચૂસવા લાગ્યો ને તેને કાર્ટોમાં ધસડવા લાગ્યો.

ગોરી પ્રજાને આ લાવતું હતું. વિશાળ હિંદની ખેતીમાં પોતાના વ્યાપારી લાભ સાંકળી દેવાને, અંતમાં તેને કબજે કરવાને અને પરિણામે પ્રજાને નિઃસત્ત્વ બનાવી દેવાને જ તેણે આ તક ઊભી કરી હતી. જે હિંદી પ્રજા સુખેથી જીવે એવી તેની ઇચ્છા હોત તો મૂડી ભક્તોને દબાવીને, ખેડૂતોને ઝાણમુક્તિમાં મદદ કરીને અને આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ અનેક સંભવિત વ્યવસાયો ગામડાંઓમાં ખીણવીને તે ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના નિકાલ કરી શકત. પણ તેને તો પોતાના વ્યાપારને વિકસાવવાને, અહીંથી હરણ કરેલી મૂડીને અહીં જ વાવવાને ખેતી અને ગામડાં કબજે કરવાનાં છે અને મામ્યપ્રજાને શહેરોમાં હડસેલી મૂડી તેને બેઝાર, દુઃખી, નિઃસત્ત્વ અને પરસ્પર સામે ઘૂરકતી બનાવીને કચરી નાંખવાની છે. પરિણામે ખેડૂત અને શાહુકાર બંને પરસ્પરથી છૂટા પડે એ એને રચતું છે.

આજે ગામડાંઓમાં શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેની સ્થિતિ બીપણ છે. ખેડૂત જે કામ્પે અને શાહુકારના પંજામાંથી છોડાવે તો તે દાનવનો પંજો સ્વીકારવાને પણ તૈયાર છે ને શાહુકાર જે એણે ધોરેલી મૂડીનો અર્ધો ભાગ પણ જે કામ્પે પાછો અપાવે તો ગામડાં તણ જવાને તૈયાર છે. પ્રચારના બળે ધણી વખત ધારી લેવામાં આવે છે તેમ હિંદનાં ગામડાંઓમાં ધોરધાર કરનાર વર્ગ ખૂબ પૈસાદાર નથી હોતો. તેમાનો મોટો ભાગ તો કેટલીક વખતે દેણું કરીને કે વસ્તુઓ વેચીને પોતાનો ધંધો ટકાવી રાખે છે. આજે એ બંને વર્ગ બહારની ઉસ્કેરણીયા પરસ્પર પ્રત્યે ખીજવાઇ રહ્યા છે ને એ ખીજ હિંદની ખેતી કબજે કરવા ઇચ્છનારાઓને માટે તો સિદ્ધિનું મુખ્ય પગલું છે.

એ સિદ્ધાન્તની ઝાંખી રૂપરેખા સહેજે સમજી શકાય તેવી છે:

શરૂઆતમાં ખેડૂતને રક્ષણ આપવાના બહાને ગામડાંઓમાંથી શાહુકારોનાં હિંતોને નષ્ટ કરવાં. પરિણામે બેઝાર બનતો એ વર્ગ શહેરોને માર્ગે વળે અને ત્યાં બોમ્બરૂપ બની તે હિંદી પ્રજાના સામુદાયિક અને સાર્વત્રિક નાશમાં હથિયારરૂપ થઇ પડે.

તે પછી ઓછા બાજુ નાણાં ધોરવાની લાક્ષણિકતા, ખેતી સુધારવાનો ઉપદેશ આપી, ખેડૂતને યાંત્રિક ખેતીના માર્ગે વાળવો. ને એ રીતે હિંદની ખેતીવાડીને પોતાનાં બંતો, વિલાયતો બળતણ ને તૈલી પદાર્થોના વેચાણનું ને યાંત્રિકાના ટકાવનું બગ્ગર બનાવી દેવું.

—ને સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગને અમુક વર્ષના ગાળા માટે ઓછા બાજુ નાણાં ધોરવાનું શક્ય બનાવતા માર્ગ પણ અજ્ઞાન છે. ગરીબાઈ અને ઊંચા લાભોના કારણે હિંદની ધાતુસંપત્તિ, અને સ્થાવર મિલકત વિષયક અનેક પ્રકારના કરોના કારણે હિંદની સ્થાવરસંપત્તિ—બંને, વર્ષોથી, રોકડ મૂડીના રૂપમાં ફેરવાઈ રહ્યાં છે. આ મૂડીનું નિવાસસ્થાન બેંક છે. ટૂંકાણમાં બેંકો, રેટબેંક, કપડાં, ચાલુ વપરાશની હલકી ચીજો ને મૂખ (૧) પૂર્વજોના રીતરિવાજોથી જળવાઈ રહેલ ને જેવા ધાતુના અલંકારોને બાદ કરીએ તો હિંદી પ્રજાની બધી જ સંપત્તિ ધીમે ધીમે બેંકમાં પ્રવેશી છે. પરિણામે બેંકોના બ્યાજના દર ઘટતા જ રહ્યા છે ને નજીવા બ્યાજે લીધેલી મૂડી બેંકો આજે પોતાના આડતીઆઓ દ્વારા ખેડૂતોને સામાન્ય બ્યાજ સહેલાઈથી ધીરી શકે તેમ છે. પણ ખેડૂત ત્યારે પૂરેપૂરો હાથમાં આવી જશે ત્યારે આ બોજના કંઈક ભુલુંજ સ્વરૂપ દાખવશે.

વર્ષો પૂર્વે હિંદને વધારાના પરદેશી માલથી લાદી દેવાને ને હિંદનું ધન ખેંચી લેવાને હિંદીમામણના દર ઘટાડાપણા હવે ગોરી પ્રજાઓ સમજી ગઈ છે. કે હિંદમાં ખેંચવા જેવું

ધન લગભગ આવી રહ્યું છે. પરિણામે તેમને હવે એ ખેતરો નાણું સાફ વ્યાજ મળી શકે એ સ્થિતિમાં અહીં ધીરવું છે. પણ ને હાડિયામણના દર ઘટાડવામાં આવે તો નાણું હિંદમાં પ્રવેશતાં જ સવાયું બની જાય. તે અંગે દરના ઘટાડાની માગણીને વહેતી મૂકી દેવાણી છે. જ્યારે ખેડૂત હાથમાં આવી ગયો હશે, તક અનુકૂળ બની હશે ત્યારે ઉપરોક્ત માગણીને મામ આપવાના બદલે હાડિયામણના દર ઘટાડી દેવાશે. પરિણામે પરદેશી મૂડી હિંદમાં ધસી આવી હિંદી ખેડેાનો કળજો લેશે. હિંદી પ્રજા પાસે તે વખતે ખેડેામાં મૂકવા જેટલી મૂડી હશે જ નહિ એટલે પરદેશીઓનું હિત જળવવાને ખેડેાના વ્યાજના દર ઊંચા ચડી જશે. તે પ્રસંગે ખેડૂતોને ઓછા વ્યાજે મળતાં નાણાં અટકી જશે. અને તે અને તેની જામીન બંને પરદેશી મૂડીદારોના કળજામાં ચાલ્યાં જશે, યાંત્રિક ખેતી સાર્વત્રિક બનશે.

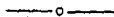
ધીમે ધીમે યાંત્રિક ખેતી ખેડૂતવર્ગના મોટા ભાગને ખેડાર બનાવશે. એ ખેડાર વર્ગ મજૂરીમાં એવી દરીદ્રાઈ કરશે કે ગોરા મૂડીદારે, જેમ આજે તેઓ બાર બાર રૂપિયે મેટ્રિક થયેલા કારકુનો મેળવે છે તેમ, રોટલાના ટુકડાના બદલામાં જ મજૂરી મેળવી શકશે. ને હિંદી પ્રજાની દશા ધીમે ધીમે ગુલામ કરતાં પણ બદતર બની જશે.

યાંત્રિક ખેતીનાં ઉપરોક્ત પરિણામ સમજનાર વર્ગ પણ કેટલીક વખતે તો જાન સેવે છે. તે એમ માને છે કે આ વિશાળ હિંદમાં એ યોજના સફળ થવાની જ નથી. ને એવા વર્ગની એ માન્યતા પણ યાંત્રિક ખેતી-પ્રચારકોને તો મદદદર્તા જ થઈ પડે છે. પણ એ વર્ગને આંકડાઓ પ્રત્યે નજર દોડાવે તો તેની આંખ તરત જ ખૂલી જશે.

હિંદમાં વધુમાં વધુ જીવદયાપ્રેમી પ્રદેશ ગુજરાત છે ને યાંત્રિક ખેતીથી ગૌચરે, બીડો અને ખેતી વિપવક પશુપાલન અસંભવિત યદ જવાનાં તે તો તેવી ખેતીના પ્રચારકો પણ કબૂલે છે. આમ છતાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ જેમાં સમાઈ જાય છે એવા ઘડોદરા-રાજ્યનો જ આંકડો જે અવલોકીએ તો જણાય છે કે ૧૯૩૭-૩૮ ના વર્ષમાં તે રાજ્યમાં ૫૬૫ વીધાં જમીન, ૧૯૩૮-૩૯ ના વર્ષમાં ૧૮૬૫-૬ વીધાં જમીન ને ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૩૦૮૫-૬ વીધાં જમીન ટ્રેક્ટરોથી ખેડવામાં આવી છે. અને છેલ્લા વર્ષમાં, યુદ્ધના કારણે, ટ્રેક્ટરો, વિશ્વાયતો-ખજાતણ ને પરદેશી તૈલી-પદાર્થો વગેરેના ભાવો જે ચડી ન ગયા હોત તો તે વર્ષેના આંકડો છે તે કરતાં પણ મોટો હોત.

ખેડૂત ને શાહુકાર વચ્ચેની તકરાર અને પશુધન પ્રત્યેના અમાનુષિક વર્તનના પ્રસંગો તો વધી જ રહ્યા છે. હિંદુ ખેડૂતો દજી પશુધનના નાશથી કંઈક કરે છે. પણ પોતાની દદનાં ગૌચરે અને બીડોને પશુઓના ઉપયોગ સામે બંધ કરવામાં અહિંદુ ખેડૂતો મંદરવનો ફાળો નોંધાવી રહ્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતના હારીજ-રાધનપુર વગેરે પ્રદેશોમાં તાજેતરમાં બની ગયેલાં ને બનતા કેટલાક બનાવો પ્રત્યે નજર દોડાવીએ તો તે હકીકતનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ સ્થિતિમાં ને આ ઝડપે વિકાસ સાધતી યાંત્રિક ખેતીના શુભદોષ પ્રજાએ ત્વરાએ વિચારી લેવા ધટે છે.

* અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં પણ ખેડેાએ ખેડૂતને કેવા ગુલામ બનાવી મૂક્યો છે, તેનું અધિકૃત ચિત્ર તાજેતરની નવવિખ્યાત નવલકથા Grapes of Wrath માં દેરવામાં આવ્યું છે. ખેડૂતને અચ્છાવશ માટે સરકારના અનેક પ્રયાસો છતાં તે સ્વતંત્ર દેશમાં આ સ્થિતિ છે તો અહીં તે ખેડૂતની, પરદેશીઓના હાથે, શી દશા સંભવી શકે તે તો કલ્પનાની પણ બદલેના વિષય ગણાય.

મગધપતિ શ્રેણીકના બીજામાંથી એક ચંડાળે એક સમયે, પોતાની અપૂર્વ વિદ્યાના બળે, કેટલીક ફરીઓ ચોરી, એ અંગે ચોરની ધરપકડ કરવામાં આવી. પણ તેને સજા કરતાં પહેલાં શ્રેણીકમાં તેના પાસેથી એ વિદ્યા શીખી લેવાનો તલસાટ જાગ્યો.

શ્રેણીક ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા શીખવા લાગ્યો, પણ કેમે કરતાં તે તેને ગળે ન જિતી. એ પ્રસંગે તેના ભુદ્ધિમાન સુવરાજ ને મહામંત્રી અભયકુમારે કહ્યું, 'રાજા, આપ સિદ્ધાસને બેસો, ને ચંડાળ બોંધ પર બેસી આપને વિદ્યા શીખવે એ વિદ્યા આપને ન સમજાઈ શકે. વિદ્યા જો ખરેખર શીખવી જ હોય તો ચંડાળને આસને બેસાડો આપે બોંધ પર બેસવું ધટે.'

શ્રેણીક એ સલાહનો અમલ કરતાં જ વિદ્યા તેને ગળે જિતી ગઈ. ને અન્તમાં અભય-કુમારે ગુરુ બનેલા ચોરને રાજા પાસે ક્ષમા અપાવી.

રાજા ઓસ્વાદ એક સમયે જન્મવાને બેઠો હતો. તેની સમક્ષ જુદી જુદી વાનીઓથી ભરેલા, ને હોરા-મોતીથી જડેલા સોનાના યાજ પડ્યા હતા. પણ તે તે વાનીઓમાંથી એકાદને પણ રૂપે તે પહેલાં તેણે રાજમહેલના બારણેથી આવતો સામુદાયિક અવાજ સાંભળ્યો. અત્યારે તેણે તે અવાજનું કારણ પૂછ્યું.

"નામદાર," અત્યારે આગળ આવી કહ્યું, "એ તો બિખારીઓનું એકે રોળું એકત્ર થઈ બીજા મામવા આવ્યું છે. ને આપણા સૈનિકા એને મારી હાલે છે."

"શું?" ઓસ્વાદ આસન પરથી ઊઠી જતાં ગજો, "મારાં પ્રજાજનોને બૂખ્યા ખીને મારે જમવાનું છે?" ને એકાદ ફણ ચોખી તેણે ઉમેર્યું, "ખીજા અનાજની નોસાય આ થાળાઓ પણ એમને હેંચી આપો."

અત્યારે રાજવીની આદાને અનુસર્યાં ને યાજમાંની અદ્ભૂત વાનીઓ બિખારીઓને હેંચી આપી તેઓ ખાલી યાજ લઈ પાછા ફર્યા.

"યાજ પાછા કેમ લાવ્યા?" રાજાએ પૂછ્યું.

ને અત્યારે એ પ્રશ્નો આશય સમજી શકે તે પહેલાં જ રાજા બોલ્યો, "જાઓ, એ થાળાઓના કક્કડ કરી મારાં ગરીબ પ્રજાજનોને હેંચી આપો. ને માંડે ભોજન પણ મારાં પ્રજાજનોના જેવા જ સાદા યાજમાં લાવજો."

એક માતાએ નાનપણથી જ પોતાના પુત્રને સત્યનો મંત્ર શીખવેલો. એ પુત્ર કંઈક મોટા થતાં તેને બહારગામ જવાનું થયું. માતાએ તેને, સંકટમાં ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની, ચાખીશ સોનામહોર આપી. પણ તે ચોરાઈ ન જાય તે માટે તેણે તે પુત્રની ખંડીના અંદરના ભાગમાં સીવી લીધી; ને પુત્રને તેણે એક સંધ સાથે રવાના કર્યો.

રસ્તે તે સંધ લૂંટાયો. મંથની દરેક દરેક વ્યક્તિની ઝડપી લઈ તેના પાસે જો કંઈ હોય તે શ્રુતી લેવાયું. તેમાં પૂર્વોક્ત કુમારની પણ ઝડપી લેવામાં આવી. પણ ચોરાની નજરે સોનામહોરો ન ચડી. ને તેમણે તેને જવા દીધો.

“પણ મારી બંડીના અંદરના ભાગમાં સોનામહોરો રહી જાય છે તો ?” કુમારે ઝડપી લેનારને કહ્યું.

ચોર આશ્ચર્ય પામ્યો. તે એ કુમારને પોતાના સરદાર સમીપ લઇ ગયો. સરદારે સોનામહોરો અવલોકતાં કહ્યું, “સામાન્ય માનવી તો આવા સંયોગમાં પોતાનો માલ છુપાવવા મથે. તેને બદલે તું છુપાવેલને પણ ખુલ્લો કરે છે !”

“મારી માતાએ મને સત્યને ન છુપાવવાનું શીખવ્યું છે.” કુમાર દૃઢતાપૂર્વક બોલ્યો, “ને હું એને વફાદાર છું.”

“શાબાશ” સરદારે કુમારને તેની સોનામહોરો સાથે જવા દીધો.

—પણ પછી તે પોતે પણ વિચારમાં પડ્યો કે, “જો એક બાળક પોતાની માતાને વફાદાર રહી શકે તો હું શું ઇશ્વરને પણ વફાદાર ન રહી શકું ?”

—ને તેણે તરતજ સંધને તેનો માલ પાછો સોંપી સહીસલામતીપૂર્વક જવા દીધો.

x

x

x

પોતાની માળામાંથી એક મોતી ગૂમ થતાં એક રમણી ઝવેરીને ત્યાં તે માળા સમરાવવાને ગઈ.

ઝવેરીએ ખૂટતું મોતી ઉમેરીને માળા ફરી બાંધી આપવાના પાંચ હગ્ગર રૂપિયા માગ્યા.

“હૈ !” રમણીએ ચમકીને પૂછ્યું, “પણ આખી માળાજ હું રૂપિયા પચાસમાં લઇ ગઈ છું તો.”

“હા બહેન,” ઝવેરીએ કંઈક ખિન્ન વદને કહ્યું, “આપે બનાવટી મોતીની માળાં માગેલી ને તેની કિંમત આપને રૂપિયા પચાસ જણાવાયેલી. પણ નોકરે ભૂલથી આપને બનાવટીને બદલે સાચાં મોતીની માળા આપી દીધી. તેની ખરી કિંમત રૂપિયા સવા લાખની છે.”

“એ નોકરનું તમે શું કર્યું ?” રમણીએ કંઈક વિરમયપૂર્વક પૂછ્યું.

“અમને એની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ હતો.” ઝવેરીએ કહ્યું, “એટલે એને કાર્ટમાં ધસડવાનું અમને ઉચિત ન જણાયું. પણ એવો ભુલકણો માણસ ફરી નુકશાન ન કરી બેસે તે ખાતર અમે તેને નોકરી પરથી દૂર કર્યો છે.”

“ઠીક.” રમણીએ હસીને કહ્યું, “હું કોઈની ગફલતનો લાભ લેવા નથી ઇચ્છતી. ને સાચાં મોતીની હું ખૂબી પણ નથી. તમે તમારી આ માળા પાછી લો. ને બદલામાં મારી એક ઇચ્છા સંતોષો.”

“શી ?” હર્ષથી બિચારાતા અંતરે ઝવેરીએ પૂછ્યું.

“મારા કારણે બરતરફ બનેલા નોકરને પાછો રાખો લો.”

ઝવેરીએ રમણીની ઇચ્છા સંતોષી, એટલું જ નહિ, એ રમણીની મહાનુભાવતાની સ્મૃતિ જળવવાને તેને તેણે સાચાં મોતીનું એક લોટીટ બેટ મોકલાવ્યું.

x

x

x

પરમાર રાજવી ઇર્તિરાજની પુત્રી કામલતાએ એક પ્રસંગે બાહરમતમાં ‘ફૂલો’ નામે એક ગોવાળિયાને ધણી કદબી લીધો. સમય જતાં તે સુવતી બની પણ પોતે પણ એક પુરુષને પતિ માની લીધો છે તે તે ન વીસરી. જ્યારે તેના પિતાએ તેને માટે

શોધવાને રાજકુમારો પર નજર દોડાવવા માંડી ત્યારે તે બોલી કે, 'હંમે રમતમાં, પણ જે પુરુષને માટે મારા મુખમાંથી 'પતિ' શબ્દ નીકળી ગયો છે તે જ મારા હાથનો અધિકારી થઈ શકે.' ને તેમ ન બને તો ગોવાળિયાને મનથી પતિ લેખી તેણે આજીવન બહુચારિણી રહેવાનું નિર્ધાર્યું.

કીર્તિરાજ પુત્રીની મહત્તાને તરત પારખી ગયો. ને લોકનીતિને બાળુએ મૂકી તેણે અણુધડ ગોવાળિયાને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

પતિ ગોવાળિયા, છતાં કામલતાના સતીત્વ પ્રભાવે એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો કે જે સમય જતાં કચ્છનો રાજા બન્યો. તેણે એકવીશ વખત ગૂર્જરપતિ મૂળરાજને ઉપરાઉપરી હાર ખવરાવી.

પણ છેલા યુદ્ધમાં મૂળરાજની અદ્વાદ સેનાએ તેને એક નાનકડા કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. લાખો તરતજ કિલ્લાની બહાર આવ્યો. ને તેને મૂળરાજ સાથે દંડયુદ્ધ થયું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધને માતા કામલતા કિલ્લામાંથી ગ્રેમભરી નજરે જોઈ રહી. છેલ્લે દિવસે મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો ને કામલતા શત્રુના એ શોષને પણ એટલી જ શાંતિથી નિહાળી રહી.

પણ મૂળરાજે ગર્વમાં આવી ન્યારે જ્વમિ પર પડેલા લાખાની દાદીને મશકરીમાં પગ આડાયો ત્યારે તે દશ્ય અવસોકી રહેલી કામલતા બોલી:

"યુદ્ધનીતિનો ભંગ કરી, જ્વમિ પર પડેલા મારા વીર પુત્રના શત્રુનું અપમાન કરનાર એ રાજા, તને અને તારા વંશને કાઢતો રાજ નહોતો."

ને તે પછી ગુજરાતનો એકેએક સોલંકી રાજા અંત સમયે એ રાગનો ભોગ બનેલ છે.

x

x

x

ધશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને એક સમયે શિક્ષણ-સંગિતિમાં એક ગોરા સાથીદાર સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે અંગે તેઓ એક વખતે તે સાથીદારને મળવાને તેને ઘેર ગયા. તે સમયે ગોરા સાહેબ ટેબલ પર પગ લંબાવી ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સીગારેટ ફૂંકતા હતા. તેમણે ડોકું નમાવી ધશ્વરચંદ્રને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી.

ધશ્વરચંદ્ર એ પ્રસંગે અપમાનને ગણી ગયા ને તેમણે ગોરા સાહેબને પોતાને ત્યાં ખધારવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું.

ખીજે દિવસે ગોરા સાહેબ ધશ્વરચંદ્રને ઘેર ગયા. ધશ્વરચંદ્ર તે વખતે માથે પાણી લગાવી, ટેબલ પર પગ લંબાવી, ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા હોકા ગડગડાવતા હતા. તેમણે હોકાની નળીને મોંમાં જ રાખી સાહેબને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી.

સાહેબ રાતાપીળા બનીને ચાલ્યા ગયા ને ઉપરી અધિકારી સમક્ષ તેમણે ફરિયાદ કરી. તે અંગે અધિકારીએ ધશ્વરચંદ્ર પાસે માનપૂર્વક ખુલાસો માગતાં, ધશ્વરચંદ્રે પૂર્વોક્ત હકીકત બતાવી હતું, "અમારે ત્યાં-આર્ય પ્રજામાં તો એવો રિવાજ છે કે ઘેર અતિથિ આવે ત્યારે ઊભા થઈ તેનું સન્માન કરવું પણ ગોરા સાહેબે ટેબલ પર પગ લંબાવી મને જે સુંદર આવકાર આપ્યો તે જોતાં મને લાગ્યું કે ગોરી સભ્યતાનો આ પગ કાઈક વિશિષ્ટ પ્રકાર હશે. એટલે મેં પણ એનું અનુકરણ કર્યું."

x

x

x

ફેસીડન્ટ રાઈસને જ્યારે ગુપ્ત સમાચાર મળ્યા કે મૂળ માણેક નામે બહારવટિયો, પોતાના કેટલાક સાથીદારો સાથે, રાધડા ગામમાં રાતવાસો રહ્યો છે ત્યારે તે પોતાના એક અંગ્રેજ સાથીદાર ને બહુઓની વિશાળ સેના સાથે તે ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે તત્કાલ ગામને સળગાવી મૂકવાનો પ્રયાસ તો કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડવાથી તેની સેનાએ ગામને ઘેરી લીધું ને સાહેબ પોતાના તંત્રમાં સિધાવ્યા.

રાત્રે બહારવટિયા દુશ્મન-સેનાને વીધીને ચાલી નીકળ્યા. પહેરેગીરિએ જ્યારે અધિકારીઓને આ સમાચાર પહોંચાડ્યા ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે “સ્વપ્ન આગ્યું હશે, આવી ટાઢમાં બહાર કોઈ નીકળી શકે.”

સવારે એ સેનાએ ગામ છૂટ્યું, ગામની અજળાઓની આબડ્ડ લૂંટી. ને એક સુંદર અહેવાલ તૈયાર કર્યો કે, “પોતે કેટલી અપૂર્વ બહાદુરીપૂર્વક બહારવટિયાઓને નસાડી મૂક્યા છે.”

x

x

x

ઈરાનના શહેનશાહ મહાન સાયરસે જ્યારે કાશ્ધર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેની અજગ્ય સેના સામે ત્યાંનો રાજા એમર્ગસ હારી ગયો, ને કેદ પકડાયો. પણ એ પ્રશ્ન એ એમર્ગસની રાણી સ્પાર્થા યુદ્ધને મોખરે આવી. તેણે ભાગતા સૈન્યને એકત્ર કર્યું ને અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક સાઈરસની સેનાને પાછી પાડી એટલું જ નહિ પણ સાઈરસના સંખ્યાબંધ અમલદારોને તેણે કેદ કર્યા. સાઈરસે જ્યારે એ અમલદારોની મુક્તિનો માર્ગ પૂછાવ્યો ત્યારે સ્પાર્થાએ કહાવ્યું, “મારા પતિની મુક્તિ ને મારા દેશનું સ્વાર્તંત્ર્ય.”

x

x

x

ચિત્તોડના રાણાએ એક પ્રશ્નને આવેશમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “શુન્દીનો ગદ તોડ્યા પહેલાં અજગ્ય હરામ છે.”

મંત્રીઓ ગભરાયા. રણકુશળ હાડા રજપૂતોના હાથમાંથી એ ગદ ખૂંટવતાં કે એને તોડતાં વર્ષો વીતી જાય ને ત્યાંસુધીમાં તો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ રાજવી જીવન ગુમાવી બેસે.

ને તેમણે એક યુક્તિ અજમાવી. ચિત્તોડની હદમાં જ તેમણે રાતોરાત શુન્દીના જોડે જ એક નકલી ગદ જનાવી દીધો. ને એ ગદ તોડવાથી પ્રતિજ્ઞા જળવાઈ શકે છે એવું તેમણે ચિત્તોડપતિના મન પર ફસાવ્યું. ને ચિત્તોડપતિ એ ગદ તોડવા ચાલ્યા.

એ સમયે ચિત્તોડમાં કુબો નામે એક હાડો રજપૂત રહેતો હતો. તેને આ નકલી ગદની રમતમાં પણ હાડાઓનું અપમાન જણાયું. ને તે ચિત્તોડપતિ ને તેની વિશાળ સેના સામે એ નકલી ગદનું સંરક્ષણ કરવાને એકસો જઈ બોલો. ચિત્તોડપતિ પોતે જાનાવરાવેલા નકલી ગદને પણ એ વીરના રક્તથી રંગ્યા પહેલાં તો ન જ તોડી શક્યા.

x

x

x

ઈંગ્લાંડના મહામંત્રી રાબર્ટ વોલપોલે બીજા મંત્રીઓ સંબંધી રાજા ત્રીજા જ્યોર્જ સમક્ષ કેટલીક ફરિયાદ કરી. ને રાજાએ તેને લમતા બધા અહેવાલ જોવાને માગ્યા.

મહામંત્રી રાજાની આ વલણથી ગભરાઈ બેઠા. પણ તેમના રાણા ભાઈએ તેમને શિખામણ આપી કે, “ગભરાવાની જરૂર નથી. રાજા માગે છે કરતાં અનેકમણા અહેવાલો તેને ખતાવવાની ગોઠવણ કરો.”

બીજા દિવસે સવારમાં, કાગળોના થોડાકાથી ભરેલી એક ગાડી રાજાના મહેલ પાસે

શોધવાને રાજકુમારો પર નંજર દોડાવવા માંડી ત્યારે તે બોલી કે, 'હાલે રમતમાં, પણ જે પુરુષને માટે મારા મુખમાંથી 'પતિ' શબ્દ નીકળ્યા ગયો છે તે જ મારા હાથનો અધિકારી થઈ શકે.' તે તેમ ન બને તો ગોવાળિયાને મનથી પતિ લેખી તેણે આજીવન બ્રહ્મચારિણી રહેવાનું નિર્ધાર્યું.

કીર્તિરાજ પુત્રીની મહત્તાને તરત પારખી ગયો. તે લોકનીતિને બાલુએ મૂકી તેણે અણુપણ ગોવાળિયાને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

પતિ ગોવાળિયો, છતાં કામલતાના સતીત્વ પ્રભાવે એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો કે જે સમય જતાં કચ્છનો રાજા બન્યો. તેણે એકવોશ વખત ગૂર્જરપતિ મૂળરાજને ઉપરાઉપરી હાર ખવરાવી.

પણ હજી સુદમાં મૂળરાજની અકાદ સેનાએ તેને એક નાનકડા કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. લાખો તરતજ કિલ્લાની બહાર આવ્યો. ને તેને મૂળરાજ સાથે દંડયુદ્ધ થયું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધને માતા કામલતા કિલ્લામાંથી પ્રેમભરી નજરે જોઈ રહી. છેલ્લે દિવસે મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો ને કામલતા શત્રુના એ શૌર્યને પણ એટલી જ શાંતિથી નિહાળી રહી.

પણ મૂળરાજે ગર્વમાં આવી જ્યારે ભૂમિ પર પડેલા લાખાની દાઢીને મરકરીમાં પગ અડાડ્યો ત્યારે તે દસ્ય અવસોડા રહેલી કામલતા બોલી:

“યુદ્ધનીતિનો ભંગ કરી, ભૂમિ પર પડેલા મારા વીર પુત્રના શબ્દો અપમાન કરનાર આ રાજા, તને અને તારા વંશને કાઢતો રાજ નહીં.”

ને તે પછી ગુજરાતનો એકેએક સોલંકી રાજા અંત સમયે એ રાગનો ભોગ બનેલ છે.

x x x

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને એક સમયે શિક્ષણ-સમિતિમાં એક ગોરા સાથીદાર સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે અંગે તેઓ એક વખતે તે સાથીદારને મળવાને તેને ઘેર ગયા. તે સમયે ગોરા સાહેબ ટેબલ પર પગ લંબાવી ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સીગારેટ ફૂંકતા હતા. તેમણે ડોકું નમાવી ઇશ્વરચંદ્રને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી. ઇશ્વરચંદ્ર એ પ્રસંગે અપમાનને ગણી ગયા ને તેમણે ગોરા સાહેબને પોતાને ત્યાં પધારવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે ગોરા સાહેબ ઇશ્વરચંદ્રને ઘેર ગયા. ઇશ્વરચંદ્ર તે વખતે માથે પાપડી લગાવી, ટેબલ પર પગ લંબાવી, ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા હોડાં ગડગડાવતા હતા. તેમણે હોડાની નળીને મોંમાં જ રાખી સાહેબને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઈશારત કરી.

સાહેબ રાતાપીળા બનીને આદ્યા ગયા ને ઉપરી અધિકારી સમક્ષ તેમણે ફરિયાદ કરી. તે અંગે અધિકારીએ ઇશ્વરચંદ્ર પાસે માનપૂર્વક ખુલાસો માગતાં, ઇશ્વરચંદ્રે પૂર્વોક્ત હકીકત જણાવી હતી, “અમારે ત્યાં-આમ પ્રગ્નમાં તો એવો રિવાજ છે કે ઘેર અનિયમિત આવે ત્યારે બેસા થઈ તેનું સન્માન કરવું પણ ગોરા સાહેબે ટેબલ પર પગ લંબાવી મને જે મુદ્દર આવકાર આપ્યો તે જોતાં મને લાગ્યું કે ગોરી સભ્યતાનો આ પણ કાઈક વિચિત્ર પ્રકાર હશે. એટલે મેં પણ એનું અનુકરણ કર્યું.”

x x

જ્ઞાનનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. કેટલોક વાર કોઈ છાકરાને 'ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા છાકરાઓ આ કોટીમાં આવે. તેમના મગજમાં પુસ્તકોથી જ્ઞાન ઠાંસીઠાંસીને ભર્યું હોય છે પરંતુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતું.

કેટલું ભણ્યા એ બહુ મહત્ત્વનું નથી પરંતુ ખરું મહત્ત્વનું તો છે ભણીને વિચાર કરવાની શક્તિ કેટલી વધી તે. શાળામાં જે કાંઈ અભ્યાસ થાય છે, જે કાંઈ નવું નવું જ્ઞાન મળે છે તે બધું જીવન કેમ સારી રીતે—સફળતાથી અને સરળતાથી—જીવી શકાય તેનો વિચાર કરવાની માત્ર સામગ્રીરૂપજ હોય છે.

માનસિક વિકાસ—બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવામાં ખાસ કરીને અવલોકનશક્તિની સહાયતા પહેલી જરૂર છે. દરેક માણસને બે આંખો હોય છે અને સદુ જોઈ શકે છે. પણ જોવાજોવામાં ફેર હોય છે. આપણે સામે પડેલી વસ્તુ ફક્ત જોઈએ જ છીએ કે અવલોકીએ પણ છીએ, એના ઉપરથી એ વસ્તુની આછી કે ઘેરી છાપ આપણા મગજમાં પડે છે.

એકાદ વૃક્ષ તરફ જોતાં તેમાં લીલા રંગની આછી ઘેરી કેટલી જાતની કાંઈ દેખાય છે, સવારે કોઈ બાગ-બગીચામાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં કેટલી જાતનાં પંખીઓનો જુદો જુદો અવાજ સંભળાય છે, એનો ખ્યાલ આવે છે ખરો? આનું નામ અવલોકન. કોઈ દરજ્જા જોઈને અગર કોઈ વિવિધ પ્રકારના અવાજો સંભળ્યા તો તેની નાની મોટી વિગતો ભરેલી સ્પષ્ટ છાપ મગજમાં જડાઈ જવી જોઈએ.

આપણે કોઈ કલારસિક મિત્રને ઘેર ગયા હોઈએ ત્યાં મેજ ઉપર સુંદર અને આકર્ષક રીતે પુસ્તકો અને અન્ય સાધનો ગોઠવ્યાં હોય તે આપણને ગમે ખરાં પરંતુ આપણે ઘેર જઈને મેજ ઉપર આપણાં પુસ્તકો અને સાધનો એવી રીતે ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ જો બરાબર અવલોકન કર્યું હોય તો તમામ ગોઠવણ મગજમાં ઠંસી જાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિચારપૂર્વક આપણે ઘેર પણ એવી જ વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ.

અવલોકનશક્તિની સાથેસાથ રસવૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. જોને જો વિષયમાં રસ હોય તે તરફ તેની દૃષ્ટિ વધુ વળે છે. માણસ કોઈ દરજ્જાનું અવલોકન કરે પરંતુ જો દરજ્જા જો વિષયને લગતું હોય તેમાં જો રસ હોય તોજ એ જ વિષયને લગતું બીજું કયાંય ફરોથી કાંઈ વાંચવામાં કે જોવામાં આવે કે તુરત પહેલાંની છાપ તાજી થાય છે. આથી માનસિક વિકાસ સાધવા માટે અવલોકનશક્તિ પછી રસવૃત્તિ-જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. અને જેમ વધુ વિષયો પ્રત્યે રસ કેળવાશે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વિશાળ અને ઉંડું બનશે, અને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પાછા પડવાપણું નહિ રહે.

કોઈ પણ વિષય ગમે તેવો શુંકે હોય તોપણ તેને વિષે વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન કરવાથી આપોઆપ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક જોતાં કદાચ વાંચવાનું મન ન થાય, એકાદ બે પ્રકરણ વાંચવાથી પણ તે પૂરી કરવાની ઇચ્છા ન થાય પરંતુ વધુ બે ત્રણ પ્રકરણ વાંચતાં-વાંચતાં વિકાસ થતાં તેમાં કાંઈક રસ પડવા લાગે છે. પછી વધુ આગળ વાંચતાં-વાંચતાં વધુ ખીલતાં તેમાં એવો તો રસ પડવા લાગે છે કે એનું વાંચન પડતું મૂકવું ગમેતું નથી. અને જ્યારે વાંચનાર અંત આવે છે ત્યારે લેખકે વાર્તા હજી વધુ લંબાવી હોત તો સાઈ હવું એમ મનમાં થાય છે.

કોઈ કાંઈ વગર વિચાર્યું કે મૂર્ખાઈભર્યું કામ કરે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, 'એની ખોપરીમાં મગજ જ ક્યાં છે, એ અક્કલનો ઈસ્કાતરો છે પરંતુ ચાવી ગીરા મૂકી છે, એનો ઉપલો માળ ખાલી છે, એ ભેખભેખ છે.'

ખરી હકીકત એ છે કે દરેક માણસના માયાના સહુથી ઉપલા ભાગમાં ખોપરી નીચે મગજ અગર તો જેને ભેળું કહેવામાં આવે છે તે હોય છે ખરું પરંતુ તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે આવડત નથી હોતી.

કોઈ બે-પાંચ મિત્રો એકઠા મળી કાંઈ ચર્ચા કરતા હોય તેમાં કોઈ મિત્ર એકાદ જૂલભરેલું વિધાન રજૂ કરે તો બીજો કોઈ ટીખળી મિત્ર કહેશે, 'ભાઈ જરા બદામનું સેવન કરો તો સારું. શીર્ષાસન કરતાં શીખો.'

જે માણસની બુદ્ધિ ખીલેલી નથી હોતી, જેનો માનસિક વિકાસ ઝોછા થયો હોય છે તેનાથી કોઈ ઉપયોગી કાર્યો થઈ શકતાં નથી. બુદ્ધિ વગરનો માણસ સદા વગરના વહાણ જેવો હોય છે. તે ગમે ત્યાં દસઝાઈ જાય છે, ક્યાંય ટકી શકતો નથી, અચડાય છે, કુટાય છે, અને ભાગીને ભૂકો થઈ જાય છે.

માણસની બુદ્ધિશક્તિનો—અક્કલનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ પણ શીખવું જોઈએ. જેમ સાધકલ ઉપર ખેસતાં કે ઘોડેરવારી કરતાં શીખવા માટે થોડી ટેવ પાડવી પડે છે અને ટેવાઈ જતાં સાધકલ કે ઘોડા ઉપર બરાબર કાબૂ આવી જાય છે, તેમ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં અક્કલનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા ટેવાઈ ગયેલો માણસ ક્યાંય ખત્તા ખાતો નથી, પરંતુ તે આગળને આગળ પ્રગતિ કરે જાય છે.

શરીરને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ તેમ મગજને પણ વ્યવસ્થિતપણે વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ ટેવ એટલે જ કસરત. જેમ શરીર-વિકાસ માટે શારિરીક વ્યાયામ હોય છે તેમ માનસિક વિકાસ માટે માનસિક વ્યાયામ હોય છે.

ફેટલાંકે માણસના મગજમાં અનેક જાતના વિચારો અને માહિતીઓ કાંસીકાંસીને બરી હોય છે પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે એનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ ન પાડેલી હોવાથી તેના

આંત્રીને થોભી. ને વોલપોલે તે ગાડીમાંથી ઊતરી રાત્ર સમક્ષ જતાં કહ્યું, "આપે મંગાવેલા અહેવાલોની એક ગાડી હું સાથે જ લેતો આવ્યો છું. ને બીજી પાંચ પાછળ આવી રહી છે."

રાત્ર વોલપોલની ગાડીમાં ખડકલા થોક જોતાં તે તપાસી જોવાની કલ્પનાથી જ ગભરાઈ ઊઠ્યો ને બોલ્યો, "હમણાં એ બધું મુલતવી રાખો."

રાત્રભાષામાં 'મુલતવી રાખો' એ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે તે વોલપોલ સારી રીતે જાણતો હતો, એટલે તેણે ગાડીઓમાં બારેલા રહી કાગળિયા મટરને રસ્તે વળાવ્યા.

જ્ઞાનનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. કેટલીક વાર કોઈ છોકરાને 'ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા છોકરાઓ આ કોટીમાં આવે, તેમના મગજમાં પુસ્તકોથી જ્ઞાન ઠાંસીઠાંસીને ભર્યું હોય છે પરંતુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતું.

કેટલું ભણ્યા એ બહુ મહત્વનું નથી પરંતુ ખરું મહત્વનું તો છે ભણીને વિચાર કરવાની શક્તિ કેટલી વધી તે. શાળામાં જે કંઈ અભ્યાસ થાય છે, જે કંઈ નવું નવું જ્ઞાન મળે છે તે બધું જીવન કેમ સારી રીતે—સફળતાથી અને સરળતાથી—જીવી શકાય તેનો વિચાર કરવાની માત્ર સામગ્રીરૂપજ હોય છે.

માનસિક વિકાસ—ઔદિક વિકાસ સાધવામાં ખાસ કરીને અવલોકનશક્તિની સહાયી પહેલી જરૂર છે. દરેક માણસને એ આંખો હોય છે અને સહુ જોઈ શકે છે. પણ જોવાંજોવામાં ફેર હોય છે. આપણે સામે પડેલી વસ્તુ ફક્ત જોઈએ જ છીએ કે અવલોકીએ પણ છીએ, એના ઉપરથી એ વસ્તુની આછી કે ઘેરી છાપ આપણા મગજમાં પડે છે.

એકાદ વૃક્ષ તરફ જોતાં તેમાં લીલા રંગની આછી ઘેરી કેટલી જાતની કાંઈ દેખાય છે, સવારે કોઈ બાગ-બગીચામાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં કેટલી જાતનાં પંખીઓનો જુદો જુદો અવાજ સંભળાય છે, એનો ખ્યાલ આવે છે ખરો? આનું નામ અવલોકન. કોઈ દ્રશ્ય જોયું અગર કોઈ વિવિધ પ્રકારના અવાજો સંભળ્યા તો તેની નાની મોટી વિગતો ભરેલી સ્પષ્ટ છાપ મગજમાં જડાઈ જવી જોઈ એ.

આપણે કોઈ કલારસિક મિત્રને ઘેર ગયા હોઈએ ત્યાં મેજ ઉપર સુંદર અને આકર્ષક રીતે પુસ્તકો અને અન્ય સાધનો ગોઠવ્યાં હોય તે આપણને ગમે ખરાં પરંતુ આપણે ઘેર જઈને મેજ ઉપર આપણાં પુસ્તકો અને સાધનો એવી રીતે ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ જે અરાખર અવલોકન કર્યું હોય તો તમામ ગોઠવણ મગજમાં ઠંસી જાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિચારપૂર્વક આપણે ઘેર પણ એવી જ વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ.

અવલોકનશક્તિની સાથોસાથ રસવૃત્તિ પણ હોવી જોઈ એ. જેને જે વિષયમાં રસ હોય તે તરફ તેની દૃષ્ટિ વધુ વળે છે. માણસ કોઈ દ્રશ્યનું અવલોકન કરે પરંતુ જે દ્રશ્ય જે વિષયને લગતું હોય તેમાં જે રસ હોય તોજ એ જ વિષયને લગતું ખીજે કયાંય ફરીથી કાંઈ વાંચવામાં કે જોવામાં આવે કે તુરત પહેલાંની છાપ તાજ થાય છે. આથી માનસિક વિકાસ સાધવા માટે અવલોકનશક્તિ પછી રસવૃત્તિ-જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવી જોઈ એ. અને જેમ વધુ વિષયો અત્યે રસ કેળવાશે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વિશાળ અને ઊંડુ બનશે, અને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પાછા પડવાપણું નહિ રહે.

કોઈ પણ વિષય ગમે તેવો શુંકે હોય તોપણ તેને વિષે વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન કરવાથી આપોઆપ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક જોતાં કદાચ વાંચવાનું મન ન થાય, એકાદ બે પ્રકરણ વાંચવાથી પણ તે પૂરી કરવાની ઇચ્છા ન થાય પરંતુ વધુ બે ત્રણ પ્રકરણ વાંચતાં-વાંચતાં વિકાસ થતાં તેમાં કાંઈક રસ પડવા લાગે છે. પછી વધુ આગળ વાંચતાં-વાંચતાં વધુ ખીલતાં તેમાં એવો તો રસ પડવા લાગે છે કે એનું વાંચન પડતું મૂકવું ગમતું નથી. અને ન્યારે વાર્તાનો અંત આવે છે ત્યારે લેખક વાર્તા હજી વધુ લંબાવી હોત તો સાઈ હટું એમ મનમાં થાય છે.

દૂધની દાઝેલી

૫૨.

[૨]

“જગતનો સરજનહાર જે કામ હશે તેને દયાળુ થવાનો અલખરો યથો ન હોત તો આજે મારી આ દશા ન હોત. એ કાણ જાણે કેરીય અપશુકનિયાળ પણ હશે કે ન્હારે તેણે મારા જીવ પર દયા કરી તેને મનખા અવતાર અને તેમાંય કુલીનોમાં કુલીન એવી બાહ્ય જાતિનું જોળિયું આપ્યું. નિર્દય બની તેણે મને ઢેડવાધરીના કૂખમાં જન્માવી હોત અથવા તેથીય વધુ નિર્દય થઈ મને દૂતરાં-બિલાડીનો જન્મ આપ્યો હોત તો હું ખૂબખૂબ રાજી થાત. દાકતર સાહેબ ! રસ્તાનું નિર્જીવ રાણું બની રાહદારીની ઠેઠે ચડવું એ ખમી શકાય પરન્તુ સજીવ મનખા અવતાર લઇ જરા સરખું પણ અપમાનિત થવું તે સહન થતું નથી.

કુલીનોના ગરીબ ઘરમાં હું જન્મી હતી. પુત્રી છતાં કહેવાય ‘પયરા’. એ ‘પયરા’ને દૂધપીતી કરતાં માનો જીવ ન આવ્યો. દવારૂપ રાક્ષસીએ તેના હૃદયમાં પેસી મારા પર વેર વાળ્યું, એટલું જ નહિ પરન્તુ પિતાજીના જીવનમાં જઈ તેણે મારા ભવિષ્યની જિન્દગી માટે એરનું ઝાડ રાખ્યું. એ ઝાડ હતું મારું ભણતર. ગરીબડી દીકરી પર દયા કરી પિતાજીએ મને ભણાવી ન હોત તો હું કુંભારના ગધેડા પેઠે ડૂકણાં ખાવા છતાં વગર વિરોધે આવરદા પૂરા કરત. પણ તો તો પછી એ ઝાકણ દયાનું વેર અધૂરું રહી જાયને ! તેણે મને ભુદ્ધિ આપી, આળું એવું મર્મસ્થાન આપ્યું, લાગણી આપી ને ખરું-ખોટું પારખવાનો વિવેક આપ્યો. તેણે મને માખણ જેવી પોચી બનાવી. એના લોંબામાં નાનકડું તણખડું પણ સોણ પેઠે પેસી જાય છે. એ મુજબ હું જિન્દગીભર નાનાં નાનાં દુઃખોથી કોરાતી રહી છું. પિતાએ નિર્દય બની નિશાળે મૂકી ન હોત, અને તેમણે મૂકી તો ભણે મૂકી પરન્તુ વિદ્યાદેવી દયા કરી પ્રસન્ન થઇ ન હોત તો કંઈ દુઃખ હતું જ નહિ. જનમતાં વેત જ ‘પયરા’ કહેવાએલી હું પયરા જેવી જ જડ રહી હોત તો ન હતું દેખવાનું કે ન હતું દાઝવાનું. સમાજમાં અનેક બાળાઓ ધોળીઘાટના પયરાની પેઠે પીટાય છે છતાં તે નથી શાતી કે નથી બાગબગતી. હુંય દયાનો ભોગ ન બની તેમના જેવી રહી હોત તો આજે મારે કિલ્લાની પેઠે તરફડવા વારો ન આવત.

એ દુષ્ટ દયાનો હલ્લો એકજ માગે ન હતો. એના કારણે મામનાં અન્ન, હવા ને જલનેય બીજું કોઈ ન જડ્યું પણ જડી હું અભાગણી. તેમણે મારામાં ઠંસીઠંસીને રૂપ અને રંવારંથ ભર્યું. કિશોર વયે તો હું ગુજાબની કાંતિ અને હનરીમોગરાની પુષ્ટિએ દીપવા લાગી. આખોહવાની દયાએ હું ફૂટડી બની અને એથી હું વિકારીઓની આંખનું આકર્ષણ અને શિકારીઓના હાથનું રમકડું બની.

એ વયે એક જણે નિર્દય બનીને માગ પર ઉપકાર કરવા ધાર્યો હતો પણ તેનો

પ્રયત્ન ફાગટ ગયો. એ અસહ્ય ઉપકારી હતી મરડી માતા. તેણે પિતાને ગળ્યા, માતાને ગળી અને છેલ્લે મને ગળવા માંડી. પણ અફસોસ ! હું અડધીપડધી ગળાઈ ન ગળાઈ ત્યાં તો મારાં મામા-મામી, દયાની પવનપાવડીએ બેસી દોડી આવ્યાં. બાણુજી ઉપર તેમને એટલું બધું હેત ઊભરાયું કે બિચારો ફાગળિયો તેમાં તણાઈ ગયો. મને મામા-મામી લઈ ગયાં. સંસારમાં તેમની વાહવાહ ગવાઈ.

પરંતુ મારી દશા શી થઈ ? મામીને મારા પર એટલું બધું હેત કે ધરનો બધો કારભાર મને સોંપી દીધો. ધરનાં બધાં જ કાર-કામો મને મળ્યાં. રસોઈ, વાસીદુનું, પાણી અને એવાં તો ઘણાં કામોનો ભાર મારે માથે આવ્યો. જોયું ને ? મામા-મામીની દયા મને ક્યાં કેટલી કારગત આવી ! નિશાળે જવા વિના જ હું સંસારનો કારભાર શીખવા પામી.

મામીની એક દયાથી તો ધરાઈ રહી હતી ત્યાં મામાને વળી બીજી દયાનો ઉમળકો આવ્યો. હું પંદર વર્ષની થઈ છતાં ડોકમાં મંગળસૂત્ર નહિ એ એનાથી જોયું ન ગયું. એ તો ખભે ખડિયો લઈને નીકળી પડ્યા. એને બાણુજીનું સ્ત્રીત્વ સાર્થક કરવું હતું, તેને પરણાવવી હતી. ગામ પરગામ દૂંઢી દૂંઢી એણે એક વર શોધી કાઢ્યો. મામાએ વર તો જોયો પણ તેનું ઘર ન જોયું, કારણ એ હતું એક પડાળિયું ઢાળિયું; તેમાં જોવાનું શું હોય ? તેણે વરનું કુળ જોયું પણ તેની ઉમ્મર ન જોઈ; કારણ એવી વરણાગી કરવા જતાં તો વાંકડો આપવો પડે. એ વાંકા હતા, વિધુર હતા કે જુદા હતા તેની તેણે ચોક્કસી ન કરી; તે મારા સૌભાગ્યદાતા થવા તૈયાર હતા એટલી જ વાત મારા મામા માટે બસ હતી. કારણ મોટી બેરી જેવડી થઈ છતાં હું કુવારો હતી, તે તેના દયાળુ દિલથી જોયું જતું ન હતું. શી એ દયા ! તરતજ મારા બૂચા ગળામાં મંગળસૂત્ર પડ્યું. એ સૂત્ર એક અલંકાર હતો કે પર ઘરે વેચાએલી ગાયના ગળેનું દોરકું હતું તેના જવાબ મારા સિવાય બીજા કોઈને ન જડ્યો.

મારો સંસાર ચાલુ થયો. જગવાનની એવી દયા હતી કે મારા ધરમાં સાસુ, સસરા કે નણદી કોઈનો ત્રાસ ન હતો. વળી ન હતું મારે કંઈ સંધરવાનું કે ન હતું કંઈ ચોરાઈ જશે એવી ધારતીથી કરવાનું. પતિરાજ દીપણું લઈ અગરમાં જતા, એકાદ ઝાડ તળે બેસતા ને આના-તેના જોશ જોઈ સાંજે આઠ-બાર આના કમાઈ લાવતા. એજ એમની મિલકત. રોજનું કમાવું ને રોજનું ખાવું. કોઈ દિવસ ન કમાય તો જૂખા સૂઈ રહેવાનું.

મારા પતિ અલ્પકમલકના જોશ જોતા પણ એમણે પોતાનો જોશ જોયો ન હતો. ફૂધની ખાંસી એની છાતીને ખાલી કરી રહી હતી તેનો પત્તો કદાચ એના દીપણાનાં ધન-મકર-કુંભમાં નહિ લખ્યો હોય.

હું એમને ન્હવડાવતી, ખવડાવતી, રાત્રે પાપચંપો ને પંખો કરતી. પતિરાજ પણ દયા કરી મને-પત્નીને એ સેવાનો દહાવો સેવા દેતા. મારા પતિદેવ તો એટલી સેવાથી રીઝતા હતા. પરંતુ સર્વના પિતા એવા ઈશ્વરે મારા ઉપર વધુ દયા કરવી ધારી. પતિસેવાનો એવો દહાવો મને તેણે આપ્યો કે જે બહુ ઓછી સ્ત્રીઓને મળે છે. પતિથી છ માસ લગી પધારીવશ રહ્યા. રાત અને દિવસ એક કરી મેં તેમની ઊડવેડ કરી. એટલી સેવા સ્ત્રીઓની આદર્શદેવતા સાવિત્રીએ પણ કદાચ નહિ કરી હોય.

પતિરાજ આખરે ઊડી ગયા. મને એકલી, અનાથ ને નિરાધાર મૂકી જતાં તેમના

મનમાં જરાય ખટકો ન લાગ્યો. તે હતા નેશીરાજ, એટલે તેમણે લખ્યા લેખ મિથ્યા થતા નથી એવો સંતોષ માની મોતની પછેડી માથે-ઝોડે ઝોડી લીધી. પણ હું એ રીતે સંતોષ વાળો ન થકી. હું છેડો વાળો રડવા લાગી. માઈ એ રુદન લૂંટાઈ ગયેલા સંસારમુખ માટે ન હતું પણ હતું કમલાગ્ય માટે. દેડો ગેડીને ઉઠાવ્યા કરે એમ દુર્દેવ મને ઉઠાવતું હતું. મારો શોક એ માટે હતો. ગળી ગળી દાડપિંજર થયેલું પતિરાજનું શરીરપિંજર પ્રાણ-પખેરે જોડી જતાં ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. આખી રાત્રી આખા ઘરમાં મડદા પાસે હું એકલી જ હતી. ન કોઈ સંકુ કે વાકું, ન કોઈ કુટુંબી કે કબીસો. મૂળે જ એ એકલાજિયું ખંડેર જેવું તો હતું જ. તે હવે સ્મશાણ જેવું જણાયું. ધડીએ ધડીએ મને બચના લખકારા વાગવા લાગ્યા. અમક પામી એ લખકારે ને ભેકારે હું રડવું ય ભૂલી ગઈ. હું ડરના મારે છળી મરવાની સ્થિતિ તરફ ધસડાવા લાગી.

ત્યારે જો હું છળી મરી હોત તો કેવું સાઈ થાત, દાકતર સાહેબ ! તો આજે તમને મારી આ રામકદાણી સાંભળવી ન પડત દુનિયાના અનેક જીવો મારા ઝોડાની ગાળ ને શ્રાપ પામ્યા ન હોત. અત્યારે તો સમાજની શેરીએ શેરીએ મારા શાપ ને નિસાસા માછ રહ્યા છે. હું તે દિવસે પતિ નેડે જ સતી ચર્ધ હોત તો સમાજ એ શાપમાંથી બચી જત.

પરંતુ તેવું થવું સર્ગયું ન હતું. સહવાર પડતાં તો મારા એકાંત એકલાજિયામાં જીવે કે જત્રા ભરાઈ. મેળામાં હોય છે તેવી મારે આંગણે ઠંડ જમી. ફિજિયાની સ્ત્રીઓ, બોડી અને અંબોડાવાળી, બધીઓ મને ઘેરી વળી. પછી તો ન સગાઈની સગાઈ નીકળી. કોઈ મામી તો કોઈ માશી, બધાં મને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. છતાં હું છાની ન રહી ત્યારે તેઓએ સાથે સાથે ડોકે વળગી રડવા લાગ્યું.

રોતાં રોતાં હું મારા મનને પૂછી રહી હતી.-આ અડોરી પડોશીઓ આજેજ આટલાં બધાં હેતાળ ક્યાંથી ચઢ ગયાં ? એમનો દયાનો દરિયો આજેજ કેમ બિભરાઈ પડ્યો ?

શી એ લોકોની દયા ? બિચારું બકડું જે વધારે જીવ્યું તે ખરું એવી દયા બતાવી કોઈ કસાઈ તેનો દાન કાપે, હાથ કાપે, પૂછકું કાપે અને એમ તેનું ગરણ લંબાવે તેવી દશા આ મામી-માસીઓએ મારી કરી. એક જણે બૂરચું મારું કંકુમ તો બીજાએ ફોડ્યાં મારાં કંકણ અને ક્રમે ક્રમે હું બોડી બની, બૂચી બની, ડાળ પાંખડાં ને પાંદડાં વિતરું જણે કે હું જાડવું બની.

સ્ત્રીઓની પેઠે જ પુરુષોની દયાનો પણ પાર ન હતો. અગ્નિક્રિયાથી માંડી ઉત્તરક્રિયા લગીની બધી વ્યવસ્થા તેમણે કરી. શ્રાદ્ધના છેલ્લા દિવસે એ બધાં નર ને નારીઓ મરાઈ ઘરાઈને જમ્યાં. તે દિવસે બ્રહ્મભોજનમાં બૂદેવો તૃપ્ત થયા. શ્રાદ્ધના પિંડે પિતૃઓ ને પતિને તર્પણ મળ્યું. પરંતુ મારું જીવનભરનું તર્પણ દરાર્ધ ગયું. કારણ કે એ દયાળુ કારભારીઓએ મારાં ઘર અને ઘરેણાંને ઘરેણે મુકાવીને જ આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. મુરબ્બીઓએ કૃપા કરી દુનિયામાં મારી વાહવાહ ગવડાવી. પરંતુ મારા દેવામાં તો ત્યારે હાથ લાગ જોડતી હતી.

બધાં આખ્યાં, બેડાં ને દયા વર્ષાવી ગયાં. તમે લગ્નો વરસાદ જોયો છે, દાકતર સાહેબ ! મેં તો જોયો છે, કારણ તે દિવસની સર્વેની દયા લૂખી હતી. ઘર ગીરોમાં ગયું ને ઘરેણું ગયું ઘરેણે. છતાં કોઈએ મને ન પૂછ્યું કે કાલે ચૂલા પર દાંડલી ચઢશે કે નહિ ! દાકતર સાહેબ ! ઘરનો ચૂલો ન ચળગતો ત્યારે મારો પેટનો ચૂલો ભડકાડ બજતો.

એમાં ઈધણુ હતો હાડકાનાં ને દાળભાત રંધાતાં લોહી-માંસનાં. આમ પોતાનાં જ હાડમાંસ ચૂસી ચૂસી શરીર કયાં સુધી નમે ? તે સૂઝવા લાગ્યું.

હું હતી જીવાન. મારા પેટની આગ પણ એટલી જ જીવાન હતી. તેથી મારાંથી બૂખતી વેદના સહન ન થઈ. અંતે મેં ધરખૂણા છોડવા મનમૂઝો કર્યો.

એનો આંખાસ પામતાં જ આડોશી પાડોશી ફરી દોડી આવ્યાં. તેમણે મારી એટલી બધી દયા ખાધી કે હું તો તેના પૂરમાં તણાઈ ગઈ. તેઓ બોલ્યાં “ઓ બાપ ! એવું તે થાય ? બ્રાહ્મણની બેટી થઈને બોડે માથે પહેલે જ મહિને બારણાં ખદાર જઈશ ? બહેન, વારેવારે આ જીવને બ્રાહ્મણનો અવતાર નહિ મળે ! માટે ખૂણાં મળ્યો છે તો ખૂણે બેસી બજન કરી આવતા બવનું લાથું બાંધ.”

આવતા બવના બાથાની વાત તો પછી પણ પ્રથમ ચાલુ બવના બાથાના વાંધા હતા; વાંખા હતા તેનું શું ? તેથી મેં કહ્યું:

“ભણે ખૂણા તો ખૂણા, પણ તો મને કોઇનું ભરવા-ગૂંથવાનું કામ લાવી આપો.”

“બહેન ! તું કાંઈ પારસીની પોરી નથી કે પારકાનું ભરત-ગૂંથણ કરે.”

“તો પછી દળવા-ખાંડવાનું કામ આપો.”

“એ કામ તો ગોલા-ધાંચીનું.”

“તો બ્રાહ્મણનું કામ શું ?” મેં ચીડાઈને પૂછ્યું.

“ઘરમાં બેસીને પતિની ને પ્રભુની માળા બજવાનું.” એક પાડોશણે ધૂંટતાંબ્યાં છતાં શાંતિસ્વરે કહ્યું.

“પણ મામી ! માળા બજતાં બજતાં પેટ ભરાતું નથી તો ?”

“ઓ હા ! ઘરમાં કાંઈ ખાવાનું નથી, તો બોલતી કેમ નથી ? આ વાસણકુસણું ને રાચરચોલાને શું ઘોઈ પીવાની છે ? કહેતી હોય તો તારા મામાને મોકલીશ. તે મણુ બે મણુનું સીધું અપાવી જશે અને આ મોટી પલંગડી છે તે લઈ જશે.”

જોઈને દાકતર સાહેબ ! એ દયા. એ દયાના કારણે જ્યારે મારા વર્ષભરનો ખૂણા પૂરો થયો ત્યારે ઘર છેક ખાલી થઈ ગયું. ના ના તે કેવળ ખાલી જ ન થયું, પરંતુ તે ગીરવી-દારનું પણ થઈ ગયું.

એ વખતે પેલાં કાકા, કાકી, મામા, માસી બધાં સંતાઈ ગયાં. માત્ર બારણામાં બિભો દેખાયો મારવાડી અને જતીનો બેલિફ.

હું રસ્તાની બિખારણુ બની કે તરતજ મેં સીમનો એકાદ ખાંડિયો ફૂવો શોધ્યો. સીમનો એટલા માટે કે વસ્તીના ફૂવાને કાણુ ગોઝારો કરવા દે ?

ત્યારે મારા આયુર્દેવતાને પાછી દયા આવી. મારી જીવનદોરી લંબાય તેમાં તેને કાણુ જાણે કયો, સિવાય કે મને ગરીબડીને વધુ વધુ રિખાવવાના ફૂર આનંદનો, લાડવો મળવાનો. હશે કે તેથી તે બોલ્યા, “અલી તારી દોરી તૂટી નથી.”

બરાબર એ જ વખતે એક દોરી એ ફૂવામાં બિતરી.

[ચાલુ]

કિરાયું

નર્મદારાંકર હ. વ્યાસ

અર્થશાસ્ત્રમાં કિરાયા-Rent-નો અર્થ સાધારણ અર્થ કરતાં નિરાળો છે. કિરાયાના સિદ્ધાંતનું સૌથી પ્રથમ Recardo નામના અર્થશાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદન કર્યું. કમલા એ સિદ્ધાંતમાં ફેરફારો યતા આવ્યા છે, છતાં Recardonો મૂળ સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રમાં ચિરંજીવ રચાત જોગવે છે.

કિરાયું એટલે ઉત્પાદકનો વધારો, અથવા જમીનની કૃણદ્રુપતાની સરસાઈને પરિણામે થતો ફાયદો. એક જ માપના જમીનના બે કે ત્રણ કટકાઓ ઉપર એક જ સરખી મૂડી અને મજૂરીનું રોકાણ કરવા છતાં ત્રણે કટકા ઉપરથી કૃણદ્રુપતાની સરસાઈ પ્રમાણે ઉત્પાદન ઓછું વધતું પ્રાપ્ત થાય છે. 'અ' ને 'ક' ત્રણ કટકા એકબીજાથી બિતરતી કેડીના છે. ત્રણે ઉપર એકસરખી મૂડી અને મજૂરી રોકવામાં આવે છે. પણ 'અ'માંથી, વધારો કે, ૧૦૦ અંશ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે, 'બ'માંથી ૮૦ અંશ અને 'ક'માંથી ૬૦ અંશ ઉત્પાદન મળે છે. 'ક' જે છેલ્લા પ્રકારની જમીન-marginal land-હોય, તો તેમાંથી કિરાયું મળતું નથી, કારણ કે જેટલા ઉત્પાદનખર્ચે એ કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન મળે છે, તેટલા ઉત્પાદનની વેચાણકિંમત લગભગ તેના ઉત્પાદનખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી જ આવે છે, સિદ્ધાંત એવો છે કે છેલ્લી કેડીના કટકા ઉપર થતા ઉત્પાદનખર્ચેથી બળરભાવ નક્કી થાય છે. પરિણામે નીચે જતાવેલા કાઠા પ્રમાણે 'અ' અને 'બ' ને કિરાયું મળે છે.

પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન + મૂડી + મજૂરી-અંશમાં	ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદન ખર્ચ રૂપિયા	વેચાણ કિંમત મણની રૂ.	કુલ પ્રાપ્તિ રૂપિયામાં	કિરાયું
અ	૧ + ૧ + ૧	૧૦૦	૬૦	૧	૧૦૦	૪૦
બ	૧ + ૧ + ૧	૮૦	૬૦	૧	૮૦	૨૦
ક	૧ + ૧ + ૧	૬૦	૬૦	૧	૬૦	૦

બળરભાવ છેલ્લી કેડીના કટકા ઉપર થતાં ઉત્પાદનખર્ચેથી થા મરે નક્કી થાય છે તે સમજાવેલા જેવું છે. છેલ્લી કેડીના કટકા ઉપરથી ઉત્પાદનના જે અંશ મળે છે,

• કાઠામાં આપેલા આંકડાઓ અંશ-Unit તરીકે સમજવાના છે.

તે અત્યંત અંશનો ઉત્પાદનખર્ચ ઉપલા પ્રકારના કટકાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અંશનો ખર્ચ કરતાં વધારે હોય છે. "Price is determined by the highest cost of production." જે એ પ્રમાણે ન થાય તો 'ક' ઉપર કરવામાં આવતું ઉત્પાદન શક્ય ન બની શકે કારણ કે તેની વેચાણ-કિંમત તેના ઉત્પાદનખર્ચને હાંકી શકે નહિ. 'ક' ઉપર થતું ઉત્પાદન બંધ થાય એટલે પૂરતિ-supplyમાં ખામી આવે, ન્યારે માંગ તેટલી ને તેટલી જ હોય. પરિણામે વેચાણકિંમત વધે અને 'ક' ઉપર ફરી પાછું ઉત્પાદન શરૂ થાય. જેમ જેમ સમાજની માંગ વધતી જાય તેમ તેમ નીચી કાટીના કટકાઓ ઉપર ઉત્પાદન થતું જાય, વેચાણ-કિંમત પ્રમાણમાં વધતી જાય અને ઊંચી કાટીના કટકાઓમાંથી કિરાયું વધારે ને વધારે મળતું રહે. રિકાર્ડો કહે છે કે નવા શોધાયેલા દેશમાં શરૂઆતમાં સારામાં સારી જમીન ઉપરથી ઉત્પાદન લેવામાં આવતું હોવાથી ઉત્પાદનમાં ફેર પડતો નથી અને કિરાયું પણ જણાતું નથી. પણ જેમ વસતી વધતી જાય છે તેમ ખેતીનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત થતું જાય છે અને ઓછા ફળદ્રુપ કટકાઓ ખેડવામાં આવે છે. પરિણામે ઉત્પાદનમાં ફેર પડે છે અને કિરાયું ઉપરિચલ થાય છે. કોઈ પણ એક સમયે અમુક પ્રકારની જમીન તો અવશ્ય છેલ્લી જમીન તરીકે-marginal land-હોવાનીજ. પ્રગતિશીલ સમાજમાં આ જમીન હંમેશાં ખદલાતી જાય છે. આજે જે જમીન છેલ્લી કાટીની-marginal-હોય તે પચાસ વર્ષ પછી કિરાયું આપનારી થાય છે.

રિકાર્ડોનાં કિરાયાનાં સિદ્ધાંત ઉપરથી એ સંબંધમાં એક મહત્વનો મુદ્દો નક્કી થાય છે. કિરાયું ઉત્પાદનના ખર્ચનું અંગ નથી. ઉત્પાદનખર્ચમાં અથવા તેના વધારા કે ઘટાડા સાથે કિરાયાને સીધેસીધો સંબંધ નથી. વાસ્તવમાં કિરાયું ઉત્પાદનખર્ચના પરિણામફરે હોય છે. જેટલો ઉત્પાદનખર્ચ વધારે તેટલું કિરાયું વિશેષ, નહોતું કે કિરાયું વિશેષ માટે ઉત્પાદનખર્ચ વધારે. છતાં આડકતરી રીતે કિરાયું ઉત્પાદનખર્ચના વધારા કે ઘટાડા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઈ પણ એક પ્રકારના ઉત્પાદનમાંથી કિરાયું બહુ સારા પ્રમાણમાં મળવા લાગે તો તેની અંસર અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનો ઉપર જરૂર થાય અને પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનનો ખર્ચ વધે.

ખેતીને વિસ્તૃત-extensive-કરવામાં આવે ત્યારે તો કિરાયું અવશ્ય દેખા દે છે. કારણ કે, કુદરતી રીતે જ ખેતી વિસ્તૃત થતાં નીચી કાટીના જમીનનાં કટકાઓ ઉત્પાદન અર્થે ઉપયોગમાં લેવાય છે; પણ ન્યારે ખેતીને એકત્રિત-intensive-કરવામાં આવે છે-એટલે કે સુંદર ફળદ્રુપતાવાળા જમીનના કટકા ઉપર મૂડી અને મજૂરી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં રોકી વધારે ઉત્પાદન મેળવવું-ત્યારે પણ કિરાયું દેખા દે છે. આ ઘટના નીચેનાં કાંડાનાં આકાંડાઓ સમજાવાથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જમીનનો પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન+મુડી+ મજૂરી	મળતું ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદનખર્ચ મુડી+મજૂરી રૂપિયામાં	વેચાણ કિંમત ૧ મણની	કુલ આમ	કિરાયું
જ	૧+૧+૧	૧૦૦	૬૦	૩. ૧	૧૦૦	૪૦.
બે ગણ	૧+૨+૨	૧૮૦	૧૨૦	૩. ૧	૧૮૦	૩૦
ત્રણ ગણ	૧+૩+૩	૨૪૦	૧૮૦	૩. ૧	૨૪૦	૨૦
ચાર ગણ	૧+૪+૪	૨૮૦	૨૪૦	૩. ૧	૨૮૦	૧૦
પાંચ ગણ	૧+૫+૫	૩૦૦	૩૦૦	૩. ૧	૩૦૦	૦

જેમ જેમ મૂડી ને મજૂરીનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે છે તેમ તેમ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. અને પાંચ ગણી મૂડી અને મજૂરી રોકવાથી, પાંચમી કક્ષાના-marginal land-જમીનના કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન આવે, જેમાંથી કિરાયું પ્રાપ્ત ન થતું હોય, તેટલું ઉત્પાદન ઉત્તમ ક્ષેત્રના કટકા ઉપરથી મળે છે. આવી ઘટના હોઈ ને ખેતી અમુક પ્રમાણમાં એકત્રિત-intensive-જતી શકે છે; જ્યારે ખેતીનું વિસ્તૃત-extensive જનવું તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ખેતીને એકત્રિત-intensive-કરવામાં ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ-Law of diminishing returns-લાય થાય છે. અને એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક extractive industries-જેવા કે ખનીજ પદાર્થોની ખાણનો ઉદ્યોગ-mining-જંગલનો ઉદ્યોગ-Foresting, મોતી કાઢવાનો-Diving વગેરેમાં આ નિયમ લાય પડે છે અને ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે જ કિરાયાની ઘટના પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખેતીના ધંધામાં જેમ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે શહેરની અંદર મકાનો બાંધવાની જમીન ઉપરથી પણ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઘટનાને રિકાર્ડોએ બંદુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. પણ આજે આ પ્રશ્ન પણ સરખી જ મહત્તાનો ગણાય છે. આ કિરાયોને Urban-site-rent-કહેવામાં આવે છે. જેમકે એક જ સરખી જમીન ઉપર સમાન મૂડી અને મજૂરી રોકી બે મકાન જુદા જુદા લત્તામાં બનાવવામાં આવ્યાં. બંને મકાનનું લોકું લત્તાની એટલે કે જગ્યાની-site-ની મહત્તા પ્રમાણે ઓછાવતું આવે છે. પરિણામે એક જ સરખી મૂડીના રોકાણમાંથી સરખું વળતર નહિ મળતાં ઓછાવધતું વળતર મળે છે. બે વળતરના તફાવતને 'કિરાયું-Economic rent-કહેવામાં આવે છે. બંનરના લત્તામાં આવેલા મકાનનું લોકું ધારો કે રૂ. ૫૦ આવે છે, જ્યારે તેટલી જ મૂડીના રોકાણથી બનાવેલા સાધારણ લત્તાના મકાનનું લોકું રૂ. ૩૫ માસિક આવે છે; ત્યારે બંનરના મકાનની જમીન કે. ૧૫ કિરાયું આપે છે. આના ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે સાધારણ અર્થમાં લોકું અને કિરાયું-Economic rent-એ બે વચ્ચે ધણી ભેદ છે.

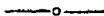
કિરાયાની શાસ્ત્રીય-technical-બાજુ જોઈ ગયા પછી, મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે આ કિરાયું જે માત્ર આકસ્મિક નહીં accidental gain-છે તે વ્યક્તિગત હોવું જોઈએ કે તેની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈએ?

ઉત્પાદનનાં મુખ્ય ચાર અંગો છે: ૧ જમીન, ૨ મૂડી, ૩ મજૂરી અને ૪ વ્યવસ્થા. મજૂરીના વળતરરૂપે રોજી આપવામાં આવે છે, મૂડીના વળતરરૂપે બ્યાજ આપવામાં આવે છે, અને વ્યવસ્થાના બદલામાં પગારો આપવામાં આવે છે એટલે કે રોજી, બ્યાજ ને પગાર-મજૂરી, મૂડી ને વ્યવસ્થાશક્તિના અર્થ પેટે અનુક્રમે આપવામાં આવે છે. પણ કિરાયું જમીનના અર્થ પેટે આપવામાં આવતું નથી. જમીનદારને જે કિરાયું મળે છે તે માત્ર આકસ્મિક અને ઉત્પન્ન કરનારના વધારા... Producer's surplus-તરીકે અથવા તો Differential gain-નો સ્વરૂપમાં મળે છે, માટે કિરાયાની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈએ એવું સમાજવાદી અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આર્થિક કિરાયું વ્યક્તિ ભોગવી શકે નહિ, રાજ્ય તેને ઉપયોગ સંમસ્ત રાજ્ય અને સમાજની ઉન્નતિ માટે કરી શકે છે. કિરાયાનો કાળો રાજ્ય લઇ લે તો પણ જમીનની પૂરતી-supply માં કોઈ જતની અસર થાય નહિ.

હવે આપણે આ વસ્તુ કેટલી દૃઢ સુધી વ્યવહારિક છે તે જોઈએ. જમીનની કિંમત વ્યક્તિની મહેનતથી ઓછીવતી થતી નથી પણ સામાજિક આદાલતો અને સામાજિક

પ્રગતિને પરિણામે જ થાય છે. વસ્તીમાં વધારો, આગગાડીની ખીલવણી, વ્યવસ્થિત રાજ્ય તંત્ર, વિજ્ઞાનની શોધખોળો એ બધાને પરિણામે જમીનની કિંમત વધે છે. કિરાયું વધારવા માટે કોઈ પણ એક વ્યક્તિનો પ્રયાસ સફળ થતો નથી. આર્થિક કિરાયું અને તેનો વધારો કેવળ સામાજિક પ્રગતિને અંગેજ હોઈને તે નફો રાજ્યને, પ્રગતિતાયે લઈ લેવાનો દરેક જાતનો અધિકાર છે. આ જાતની દલીલ સમાજવાદીઓ રજૂ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે માત્ર જમીનની જ કિંમત નહિ પણ દરેક ચીજની કિંમત સામાજિક દૃષ્ટિથી જ નક્કી થાય છે. જો જમીન ઉપરથી મળતું કિરાયું રાજ્યને લઈ લેવાનો હક્ક હોય તો જ્યારે સંજોગોના પરિવર્તનને પરિણામે તે જ જમીન ઉપરથી કિરાયું મળવાને બદલે નુકશાન જાય છે, ત્યારે રાજ્યે તે નુકશાનના બદલામાં, પણ વ્યક્તિને કંઈ આપવું જોઈએ. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે ઉત્પાદનમાંથી જે નફો મળે છે તેમાંથી કેટલા ટકા કિરાયું છે તે નક્કી કરવું કાંઈ મુશ્કેલ છે. કદાચ એવું પણ બને કે કિરાયું લઈ લેતાં મૂડીના બદલામાં મળતું વળતર પણ લઈ લેવાય. જો બધી જ જમીન રાજ્યની માલિકીની જ હોય તો કિરાયું રાજ્ય સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. પણ જમીનની માલિકી ન્યાયમુખી વ્યક્તિગત છે ત્યાંમુખી રાજ્યે માટે કિરાયાનો કબજો લેવો સહેલ નથી તેમજ ન્યાયકારક પણ નથી. છતાં રાજ્ય કર દ્વારા કિરાયાનો અમુક ભાગ લઈ શકે છે પણ કરનો બોજો વાસ્તવિક રીતે જમીનદાર ઉપર પડે છે કે ખેડૂતો તથા મજૂરો ઉપર પડે છે તે કર નાંખતાં પહેલાં રાજ્યે ખાસ જોવું જોઈએ.

કિરાયાની ઘટના જમીનમહેસૂલ અને જમીન ઉપરની રાજ્યની વિદ્યોટીથી તદ્દન ભુલ્લી છે. જમીનમહેસૂલનો વધારો કે ઘટાડો કિરાયાના પ્રમાણ ઉપર અસર પહોંચાડે છે. તેમજ મહેસૂલ નક્કી કરતી વખતે ખાસ કરીને કિરાયાનું પ્રમાણ નહિ પણ જમીનની ફળદ્રુપતા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કિરાયું માત્ર આકસ્મિક હોઈને મહેસૂલ નક્કી કરવામાં, ઉત્પાદનખર્ચ નક્કી કરવામાં કે વેચાણકિંમત નક્કી કરવામાં તેનો પ્રાથમિક વિચાર યથા રાકતો નથી. અદ્યે ઉત્પાદનખર્ચ, વેચાણકિંમત કે મહેસૂલના દરને પરિણામે કિરાયાનું પ્રમાણ માણમ પડે છે.

વિનિષાત

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[સંધ્યા]

ધીમે ધીમે ચડીને, વિકટ અપયથી, ઉત્તતિ શેલશૃંગે,
મુશ્કેલીથી પહોંચે, ચિર સમય પછી, આત્મપાપાણુ ઊંચે;
ના, ના, તેને, પડંતાં, અવનતિ ખીલુમાં, વાર લાગે જરાએ,
નીચે નાંખ્યો તળેટી પર શિખરથી, ત્યાં સહેજમાં પાત થાયે,

“હાઈ નામ ?”

“રામી.”

“રામી ! એક કામ કરોશ ?” જેલમાં સળિયા પાછળથી એક ઉત્સુકતાભર્યો અવાજ મંભળાયો.

“શુ ?”

“તુ રાજેશ્વરીને ઓળખે છે ?”

“કોણ, મહાસામતની દોકરીને ?”

“હા. તેને જઈને કહેને કે કર્ણદેવ યાદ કરે છે.”

“ના” રે ભા, મહારાજને ખબર પડે તો મને ઘાણીમાં નાખી પીસે.” રામી ઝાડુ કાઢી એકદમ ચાલી ગઈ. પાછળ નિશ્વાસનો અવાજ સંભળાયો રામીએ પાછું વાળી જોયું, તેના નારીહદ્યે કર્ણદેવના ભાવો વાગ્યા; તે કાંઈક હસી; અને પાછી પેલાના રસ્તે ઉતાવળી ચાલી ગઈ.

ખોળે દિવસે સવારે હમેશના નિયમ મુજબ ઝાડુ કાઢવા એક સ્ત્રી આવી, તેની હિલચાલ ઉપરથી કર્ણદેવ જોઈ શક્યો કે તે રામી ન હતી. બહુજ નિહાળીને જોતાં રામીના પોપાકમાં સજ્જ થયેલી રાજેશ્વરીને તેણે ઓળખ્યો.

“કોણ ? રાજેશ્વરી !”

“હા !”

“અહીં કોણે મોકલી ?”

“પેલી રામી ટેડીએ કેમ શુ કામ છે ?”

“રાજેશ્વરી તું મને ચાહે છે ?”

“તેમાં પૂછા છે શુ ?”

“તો એક કામ નહીં કરે ?” બહુજ અધીરાપથી કર્ણદેવે પૂછ્યું.

“શુ ?”

“મને કોઈ પણ રીતે અહીંથી મુક્ત કરાવ ?”

“કર્ણદેવ ! મને દેશકોલી તો નથી સમજતા ને ?”

“નહીં, મહારી પ્રિયા સમજું છું.”

“કર્ણદેવ, તમે અહીં મારા રહેલી તરિક નહીં પણ મહારા દેશના દુશ્મન તરીકે જેલમાં પડ્યા છો. તમને મુક્ત કરવાનો મને શો અધિકાર ?”

કાંઈજ જવાબ ન મળ્યો.

“કર્ણદેવ, હું જાઉં છું.” થોડી વારે રાજેશ્વરીએ કહ્યું

“ભલે.” અવાજમાં કાંઈક દ્યોરતા હતી.

બીજે દિવસે પરાક્રમે તુરંગના રક્ષકોએ જ્યસિંહ પાસે આવી. જાહેર કર્ણુ કે કર્ણુદેવ તુરંગ તોડી નાસી ગયો હતો.

એક દંતકથા છે. ઉર્જિયિનીના પરમારો અને ગુજરાતના સોલંકીઓ વચ્ચે વર્ષોનું વૈર હતું. સિદ્ધરાજ નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ ચએલ સોલંકી જ્યસિંહે ઉર્જિયિની ઉપર ઘેરા ઘાત્યો હતો. કહેવાય છે કે પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચેનું આ યુદ્ધ અદાર વર્ષો સુધી ચાલ્યું હતું.

કાર્તિસિંહ જ્યસિંહનો એક સામંત હતો, તેને રાજેશ્વરી નામની એક પુત્રી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરી તેના મોસાળ ઉર્જિયિની ગઇ હતી. કાર્તિસિંહની પુત્રસંભાવડી એ પુત્રીને ઘોડેસ્વારી, તલવારખાણ, તીરદાણ વગેરે યુદ્ધવિધ્યક કેળવણી આપવામાં આવતી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરીએ એક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા એક પક્ષી ઉપર નિશાન તાક્યું. પક્ષી ઊડી ગયું. તીર ખાલી ગયું. નિરાશ થઇ તેણે કામઠું ફેંકી દીધું. પાછળથી અદ્વારપનો અવાજ સંભળાયો. રાજેશ્વરીએ જોયું કે એક પરમાર યુવક ખુલ્લા મુખે દરો રહ્યો હતો.

“નાલાયક! તેમાં હસે છે શાને?” રાપથી રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“સુદરી! તમો નિશાન ચૂક્યાં તે ઉપર નહો, પરંતુ તમારી નિરાશા ઉપર.”

“એટલે?” રાજેશ્વરીના ગુસ્સા કાંઈક ઝાઝો થયો હતો.

“એટલે કે તમો કોઈ સોલંકીની પુત્રી લાગો છો! પરમારો કદી નિરાશ થતાજ નથી.” આ મહેલું રાજેશ્વરીને વસતું તો લાગ્યું, પણ તેને ઉડાવી દેવા તેણે કૃત્રિમ હાસ્ય કર્યું.

“પરમારો તો જાણે બધામાં નિષ્ણાત જ હોય ને!” તેણે કટાક્ષ કર્યો.

“હારતો. જુઓ...” એમ કહી તેણે એક પત્થર જમીન ઉપરથી લઈ ઝાડ ઉપર માર્યો, પલકમાં એ પક્ષીઓનાં મૃત શરીર ઝાડ પરથી જમીન પર પડ્યાં યુવક ફરીથી દરવો. રાજેશ્વરી તો મુગ્ધ બની જોઇજ રહી. થોડીવારે તે સાનમાં આવી. એકબીજાનાં નામો પૂછ્યાં. બન્ને એકબીજાથી પરિચિત થયાં. કર્ણુદેવ રાજેશ્વરીનો શસ્ત્રવિદ્યાનો ગુરુ બન્યો; થોડા દિવસો પસાર થતાં બન્ને પ્રેમી બન્યાં.

આખરે રાજેશ્વરી પાટણ આવી; અને પ્રેમીઓ જુદાં પડ્યાં. વર્ષો બે વર્ષમાં પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. કર્ણુદેવ પરમાર સૈનિકોની એક ટુકડીનો સરદાર બન્યો, અને લડતાં સોલંકી રાજાનાં હાથમાં કેદ પડ્યાં.

ચંદ્રાશિવરાત્રીને દિવસે ઉર્જિયિનીમાં લગવાન મહાકાલનો ઉત્સવ થતો. તે પ્રસંગે મોટા મેળો ભરાતો. બહારગામથી હજારો યાત્રાળુઓ લગવાન મહાકાલનાં દર્શન આવતા. વિગ્રહને અંગે ઉત્સવ બંધ ન રહે અને દર વર્ષે આવતા યાત્રાળુઓનો નિયમ લાંબ ન થાય તે માટે સોલંકીઓ અને પરમારો વચ્ચેનો વિગ્રહ ચાર દિવસ સુધી બંધ રહેતો, શહેરના દરવાજાઓ ખુલ્લા મૂકાતા; પરંતુ શરત એ કરવામાં આવતી કે યુદ્ધવિરામ, દરમિયાન ખુલ્લા દરવાજાનો લાભ લઈ કોઈપણ સોલંકીએ શહેરમાં દાખલ થવું નહીં.

સાંજનો સમય હતો. કર્ણુદેવ પોતાના તંત્ર પાસે આરામથી એકાંતમાં લાંબો યંદ સતો હતો. તેવામાં પૂરજોશથી ઘોડો દોડાવી આવતા એક સૈનિકને તેણે દરથી નિહાળ્યો. તે સૈનિક તેની તરફ જ આવી રહ્યો હતો. તે જાણે થયો. થોડીવારે સૈનિક ખિલકુલ નજીક આવી પહોંચ્યો. ઘોડા ઉપરથી નીચે જનરી નીચા નખી તેણે મુજરા કર્યો. કર્ણુદેવ ચમક્યો. પુરુષવેષમાં તેણે રાજેશ્વરીને ઓળખ્યા.

“કોણ ? રાજેશ્વરી ! અહીં !”

“હા.”

“રાજેશ્વરી ! કોઇ પણ સોલંકી શહેરમાં દાખલ ન થઇ શકે તે શરતનો તો ભંગ કર્યો છે. શરતભંગ માટે હું તને કેદ કરું છું.”

રાજેશ્વરીએ માત્ર હાથથી જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“કેમ હસે છે ?”

“કર્ણદેવ ! હું જ તમને કેદ કરવા આવી છું.”

“મને ?”

“હા. તમે તુરગ તોડી નાસી છૂટ્યા છો. મહારાજા જ્યાંમહે તમને પકડવા હુકમ બહાર પાડ્યો છે અને તે હુકમની જવાબદારી મેં સ્વીકારી છે. હું તમને કેદ કરીશ.”

“શી રીતે ?”

રાજેશ્વરીએ તલવાર ખેંચી દંડયુદ્ધનું આમંત્રણ કર્યું. કર્ણદેવે સહર્ષે તે સ્વીકાર્યું. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું. આખરે કર્ણદેવના હાથ ઉપર સખ્ત ધા પડ્યો, હાથમાંથી તલવાર છૂટી પડી કર્ણદેવ હાર્યો. રાજેશ્વરીએ તેને કેદ કરી ધોડા ઉપર બેસાડ્યો. બન્ને શહેર બહાર નીકળ્યા. કર્ણદેવના કપોલ પર બેચાર અશ્રુબિંદુઓ ચમક્યાં.

“કર્ણદેવ ! રડો છો ?” રાજેશ્વરીએ ધીમેથી પૂછ્યું.

જવાબ ન મળ્યો.

“કર્ણદેવ ! પરમાર બચ્ચાને વળી નિરાશા કેવી ?” કાંઇક મજાક અને કાંઇક કટાક્ષમાં રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“કુમારી ! મને તમારી દયા આવે છે તેથી રડું છું. નિરાશાથી નહીં.” કર્ણદેવની આંખમાં ચમકાર જણાયો.

“મહારી દયા ?”

“હા. યાદ છે તે દિવસની પ્રતિષ્ઠા ?” રાજેશ્વરીનો દેહ અર્પણ થશે કર્ણદેવને અજર તો ચમકેવને !” કર્ણદેવે યાદ આપનાં કહ્યું.

“કુમારી ! તે પ્રતિષ્ઠાનો હવે કદાચ ભગ થશે.”

“હ...”

x

x

x

“રાજેશ્વરી ! કર્ણદેવને માટે મુક્તિબિંદુ પામવા તું આવી છો ?”

“હા, મહારાજા.”

“પણ તે કેદમાંથી નાસી છૂટેલો રાજદોહી છે. રાજદોહનું ધનામ વધ જ હોય.”

“મહારાજા.....”

“રાજેશ્વરી ! હું તેને બચાવું, પરંતુ એક શરતે.....”

“શી ?” રાજેશ્વરીના સાદમાં અધીરાઇ આવી.

“એજ કે તું રણમલ સાથે પરણવા કબૂલ થા તો.”

રાજેશ્વરીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“કેમ શું વિચાર છે ?” જ્યાંસિંહે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મંજૂર છે મહારાજ. ”

“ ત્યારે તારાં લગ્ન થયા બાદ તુરતજ કર્ણુદેવ મુક્ત થશે. ” જ્યારિંહિ ન્યાય ચૂકવ્યો.

રાજેશ્વરી અને રણુમલ પરણ્યાં મહારાજ જ્યારિંહિની મુગદ પૂરી થઈ. જ્ઞાન ધર તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર થઈ. રૂપાનાં પતરાથી જડેલી વેલ વગેરેડિયાંને ઘેર લઈ જતા તૈયાર થઈ હતી. ગોત્રીજને પગે લાગીને રણુમલ અને રાજેશ્વરી ધરણદાર નીકળી વેલમાં બેસવા માટે મંજૂર થયાં. પુરુષો એકબીજા સાથે આનંદગોષ્ઠી કરી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ ગીતા ગાવામાં મશગૂલ હતી. વાર્જિત્રો વાગી રહ્યાં હતા.

એક કમાળ કેદી જેવો જણાતો માણસ હાકિતો હાકિતો ટોળામાંથી રસ્તો કરતો આગળ આવી ગ્લો સહનું ધ્યાન તેણે ખેંચ્યું

“ કાણુ ? કર્ણુદેવ ! ” રાજેશ્વરીએ ધૂંધટ બોલો કરી પૂછ્યું.

“ કાણુ ? રાજેશ્વરી ! હજી જાણે છે ? ”

“ હા, આપના છેલ્લા દર્શન માટે. ”

એકદમ કપડામાં છૂપાવી ગળેલી કટાર રાજેશ્વરીએ બહાર કાઢી પોતાના હૃદયમાં બોંકી. સહુ ચકિત થઈ બેઈ જ રહ્યાં.

“ કર્ણુદેવ... મહારી પ્રતિષ્ઠા... પૂર્ણ થાય છે ” છેલ્લો શ્વાસ લેતાં રાજેશ્વરીએ શબ્દો પૂરા કર્યા.

વીણાવતીને—

પ્રભુલાલ શુક્લ

[નૃત્ય ગીત]

કરતાલે ઠવન તાલ પૂરી,
નલ-ગંગ-અગ્ધારિણી ! આવો;
નર્તને તુપૂર ગાન અઢલી,
કલ્પન-રંગ-વિધાયિની ! આવો—કરતાલે.

(અતરો)

ભાવનાના મેઘધનુ ચીતરી;
સ્મિત મંડના ! ચિરંતના ! આવો;
ચેતનાના દિવ્ય તત્તુ વેરી,
રૂપ રૂપ વેશ ધરી આવો—કરતાલે.

(અતરો)

સુકોમલા કમુંબલા પગલે,
આતમાના રૂપંદનોએ જાગો;
ઝણકી એક તાર નવ ગાને,
અચંચલા, વીણાવતી ! આવો—કરતાલે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ

નરસિંહ

આર્યાવર્ત—જગતની પવિત્રમાં પવિત્ર ભૂમિ—આજે પરતંત્ર છે. તેની પ્રજાને તેના નવા શાસકોએ પોતાની પદ્ધતિએ ફેળી છે, ને હજી ફેળવે છે. એ ફેળાણીએ પ્રજામાં નવા સંસ્કાર પ્રગટાવ્યા છે, નવી ભાવનાઓ જગવી છે, નવા વિચાર રેલાવ્યા છે, જીવનનો નવો રાહ દર્શાવ્યો છે. આ નવીન સંસ્કાર કે ભાવના—રાહ કે વિચારના પ્રવાહની પાછળ ઉદ્દેશ શુભ છે કે અશુભ તે હૃદય જાણે. પણ પરિણામ એ આગ્યું છે કે પ્રજા આર્ય—સંસ્કૃતિથી વિમુખ બનીને યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં મુગ્ધ બની રહી છે; સત્ત્વને શુભાવીને તે જીવનની લાલસુ બની છે; શક્તિને બાળુએ મૂકીને તે જગતને તારવાની હવાઈ કંપનાઓ કરતી થઈ છે.

તેને આર્ય સતીત્વપ્રથા જંગલી લાગે છે; છૂટાછેડાની પ્રથા ન્યાયભરી જણાય છે. વિશેષ રાણીઓ પરણતા આર્ય રાજાઓ એને મૂર્ખ લાગે છે; રાણી તરીકે એકને રાણી અનેકનાં શિયળ લૂંટતા યુરોપીય રાજાઓ તેને મહાન જણાય છે. સંયમ અને બંધનના આર્ય આદર્શમાં એ ગુલામી માને છે. વિચાર અને વર્તન—જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, બીયણ જંગલમાં રચારીને શુભાવી બેઠેલું ઘેટાંનું ટાણુ સ્વેચ્છાચારમાં પરાવાય તેમ, તેને સ્વૈરવિહાર ગમે છે. ધર્મ, સમાજ, નીતિ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત, જીવમાત્ર કે આત્મા પ્રત્યેની ફરજ અને એ ફરજને અનુરૂપ બંધન એને આકરાં લાગે છે. એ એવું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઈચ્છે છે કે જે તેને કાષ્ટ પણ કાળે સાચા સ્વાતંત્ર્યમાં દર્શન નથી કરવા દેવાનું.

પતિ પોતાની વૈભવલાલસાને ન સંતોષી શકે તો પત્ની તેનાથી છૂટી થવા ઈચ્છે છે, પણ પતિ ધર્મ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ ચૂકે તો તેને મસ્તક મૂકવાનું તે નથી થીંજતી શકતી; પતિ ઉગ્ર બને તો તેમાં તે અપમાન માની સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ધૂન લગાવે છે, પણ માતા ભારતી સૈકાઓથી પારકી લાતો ખાઈ રહી છે તેની એને નથી પડી. પતિદેવને પત્ની કંઈક કહે કે સહેજ બૂલ કરે તો હાડોહાડ લાગી જાય છે, પણ એવા લાઓ પતિ-દેવોને પોતે ગુલામ છે તેમાં કશું નથી લાગતું માતપિતા કે વૃદ્ધજનો કાષ્ટક પ્રસંગે કંઈ કંપકો આપે તો યુવાનવર્ગને અપમાન લાગે છે, પણ અપમાનની લાંબામાં લાંબી ધૂંસરી ગુલામીને તો તેઓ હસીને સહન કરતાં પ્રજાવલીલાઓ એવે છે. ને એ જ રીતે બિજા બિજા ધર્મો. સર્વેને એકમેકથી સ્વતંત્ર ચર્ચ વિજેતાઓનું સંરક્ષણ સ્વીકારવાનું, પોતાની સંસ્કૃતિથી અલગ ચર્ચ યુરોપીય સંસ્કૃતિને બેઠવાનું ગમે છે. પણ આ બધી નવા શિશુ જેલાવેલી જાગ છે એ વિચારવાની કાષ્ટને નથી પડી. ભારામાંથી છૂટી પડેલી લાકડોઓની વાતાં તેમને આપડે છે પણ તે વાતાંનો પોતાના પર ચપ્પ રહેસો અમલ તેમને નથી મમળતો.

પ્રજાને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું ઘેન ચક્રાવચમાં આગ્યું છે એટલે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની કિમત

ધડી ગઈ છે; એને આર્ય સંસ્કૃતિનાં ઘેરાં ચિત્રો બતાવી યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં તારવેલાં 'મોહક પૃષ્ઠો લખાવવામાં આવ્યાં છે, એટલે તે આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ યુરોપીય સંસ્કૃતિની જગ્યામાં ફેલાય છે. પણ જો તેને એકાદ વખત યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં કાળાં પૃષ્ઠો નીરખવાની તક આપવામાં આવે તો તેની આંખનાં પડળ તરત જિંધડી જાય.

યુરોપીય સંસ્કૃતિના પોપટજીઓ કહે છે કે, 'ત્યાં ઓછો સમાનતા ભોગવે છે.' પણ ઇતિહાસ કહે છે કે, 'સિકંદરથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધીના ૨૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં યુરોપીય મંત્રજીઓએ ઓછામાં ઓછી એક લાખ શુશ્રુવતી રાણીઓને છૂટાછેડા આપ્યા છે; પણ તેમાંથી એક પણ રાણી પુનર્લગ્ન નથી કરી શકી. કેટલીકનાં ખૂન થયાં છે, કેટલીકને દેશપાર કરાયેલી છે ને ઘણીને જગમગા રખાયેલી છે. તત્કાલ દેવાયેલી ગણીઓમાંની કોઈકે જ્યારે પુનર્લગ્નનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે મોટે ભાગે તો તે રાણી અને તેની સાથે પરણવા તૈયાર થનાર પુરુષ-બંનેનાં ખૂન થયાં છે અને નહિતર બંનેને જુદા જુદા દેશવેરો અપાયો છે. રાજરાણીઓ ઉપરાંત અમીર-ઉમરાવોની પણ છૂટી કરાયેલી લાખખો મુંદરીઓની એ જ સ્થિતિ થઈ છે. ને રાજવંશોને બાદ કરીએ તો સામાન્ય પ્રજામાં પણ માતૃપિતાની અદલા-બદલીથી કે અપરિશ્રુત સ્થિતિમાં જન્મ્યાવેલાં બાળકોના ત્યાગથી નાનાં નાનાં બાળકોની ને તેમની માતાઓની જે દુર્દશા થાય છે તેનાં ચિત્રોની બીજણતા તો તે વિષયના તટસ્થ અભ્યાસ પછી જ સમજાઈ શકે. પણ આ સ્થિતિ સામે, આર્ય રાજાઓ વિશેષ રમણીઓના પતિ તરીકેની જવાબદારી ઉઠાવતા કે આર્ય વ્યવસ્થામાં સ્ત્રી-પુરુષને છૂટાં પડવાનો અધિકાર નથી અપાયો તેને બીજણ કહી, યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વખાણ તો કેવળ તે સંસ્કૃતિનાં શુભાભે જ કરી શકે.

સત્ત્વ, સંયમ ને બલિદાનની લાવનાથી દૂર રહેલી યુરોપીય સંસ્કૃતિએ ઇતિહાસને પણ પોતાનાં કાળાં પૃષ્ઠોથી કલંકિત કર્યો છે. વર્તમાન યુગની ગોરી પ્રજા આર્ય સંસ્કૃતિમાંથી કેટલાંક તત્ત્વો લઈ પોતાની એ સંસ્કૃતિને સુધારવા મથી રહી છે પણ કાળી પ્રજાઓમાં તો તે પોતાની અગાઉની બધી સંસ્કૃતિનાં જ બીજ રાખી રહી છે.

પોતાને ત્યાં તે છૂટાછેડાને ને અનીતિને મર્યાદિત કરવા મથે છે; અહીં તે તેનો પ્રચાર થવા દે છે. આજે તે પ્રજા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે તે સંસ્કારિત અને વ્યવહાર છે, પણ અહીં તે તેને એવા મૂળ સ્વરૂપમાં ફેલાવે છે કે જેમાં નિર્વૈય થઈ માર ખાવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય. ત્યાં તેણે સંતતિનિયમન મામે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે; અહીં તેનો પ્રચાર થાય છે. ત્યાં પ્રજાકીય લશ્કરી બળને પ્રાણ લેખવામાં આવે છે; અહીં તેને બિન-જરૂરી ગણાવાય છે. પોતાની અગાઉની સત્ત્વહીન સંસ્કૃતિએ કેટલી અનીતિ, કુમંપ અને પરિણામમાં કેવાં બીજણ દુઃખ ને રોગને જન્માવ્યાં છે તે તે પ્રજા સમજી ગઈ છે; પણ અહીં તો રોગ, અશક્તિ, કુસંપ વગેરે ફેલાય તે તેમને રોચક થઈ પડે તેમ છે. પરિણામે પોતાની એ સંસ્કૃતિને અહીં રોપવા માટે તેઓ તે સંસ્કૃતિનાં લયંકર પરિણામ ને કાળાં ઐતિહાસિક પૃષ્ઠોને અહીંની કેળવણીમાંથી છૂપાવી દે છે. પણ યુરોપના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષકો કે તટસ્થ ઇતિહાસકારોએ તે નથી છૂપાવ્યાં. એ સંસ્કૃતિના દિલમાં વિકાસ સાથે ઉદ્ભવતાં પરિણામ એમથી લેખ 'સુવાસ' માં અગાઉ (ચૂંચાતી માતાઓ-અંક ૨૩, ૨૪) પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. અહીં, તેમણે પોતાના ઇતિહાસમાંથી કેટલાં કાળાં પૃષ્ઠોને છૂપાવી રાખ્યાં છે

તે, સંખ્યાબંધ મૂળ ઇતિહાસોમાંથી તારવીને, રજૂ કરાયાં છે. આ રજૂઆત પાછળ કોઇ પ્રગ્ન પ્રત્યે દ્વેષનો ઉદ્દેશ નથી. પણ પ્રચાર પામતી વિનાશક સંસ્કૃતિ સામે લાલ ખતી તરીકે જ તેનો ઉપયોગ છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિની ખરી શરૂઆત સિકંદરથી થાય છે એટલે અહીં પણ તેનાથી જ શરૂ કરીશું.*

*

*

*

સિકંદર, બેબીલોનના રાજમહેલમાં, શરાબ અને મુંદરીના મોહપાશમાં ફસાઈને, યુવાન વયે જીવન ગુમાવી બેઠો તે તો બહુની વાત છે. પણ તે ઉપરાંત તેના અને તેના કુટુંબના ઇતિહાસમાં બીજાં પણ અનેક કાળાં પૃષ્ઠ છે.

ઇતિહાસમાં તેને શીક્ષીપના પુત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તો, તેની માતા ઘણી ઉંમર, સ્વચ્છંદી અને હડીલા સ્વભાવની હોઇ શીક્ષીપે તેની સાથેનો સંબંધ કમી ફંદી નાંખ્યો હતો. ને અનેક ઇતિહાસકારોએ કબૂલ્યું છે તેમ સિકંદરનો ખરા પિતા, મીસરમાંથી દેશપાર થયેલો, મેશીડોનિયામાં રહેતો ને શીક્ષીપની રાણી સાથે પ્રેમ સંબંધ ધરાવતો રાજા નેકટાનેયસ હતો.

આ હકીકતને મીસરના ઇતિહાસમાંથી પણ ટેકા મળે છે. સિકંદરે ત્યારે મીસર પર ચડાઇ કરી ત્યારે ત્યાંના સેનાપતિઓએ સામનો ન કરતાં કહેલું કે, “ભલે એ શીક્ષીપનો કુમાર કહેવરાવતો હોય. પણ ખરી રીતે તો તે અમારો જ રાજકુમાર છે. તેના વિજયમાં તો અમારે ગર્વ લેવો ઘટે.”

તેને જગતનો સમર્થ શાસક ને મહાન સેનાપતિ ગણાવવામાં આવે છે. શાસક તરીકે તો તેણે કશું કામ બજાવ્યું જ નથી. પણ સેનાપતિ તરીકે પણ તેની યોગ્યતા સંકારપદ છે. દ્વિદમાં તેણે, સન્માનપૂર્વક સંધિ કરવાને આવેલા ને તેના વિશ્વાસ નીચે સૂતેલા ૩૨૦૦૦ રજપૂતોની રાત્રે જે કતલ કરાવી અને અનેક સ્થળે બિનલશ્કરી સ્ત્રી-પુરુષોનો તેણે જે બોલ લીધો તે બોલો તેને સાચો સેનાપતિ નહિ પણ કોઇ લૂટારૂ ટોળાનો નાયક જ ગણી શકાય.

પોતાના કહેવાતા પિતા શીક્ષીપના ખૂનમાં તેનો હાથ હતો ને ખરા પિતા નેકટાનેયસને તો તેણે પોતાને હાથે જ મારી નાંખેલો.

સિકંદરની પછી યુરોપમાં ‘મહાન’નું બિરુદ પામનાર કોટો. તેની પત્ની મર્સિવાના રૂપમાં ફસાવવા તેના મિત્રે કોટો પાસે તેની પત્નીની માગણી કરી. ને કોટોએ તેને તે સેપ્તી લીધી. અલગ્યત, લક્ષ્મીસંપન્ન મિત્રના મરણ પછી કોટો પોતાની પૂર્વની પત્નીને તેના વિપુલ ધન સાથે પોતાને ઘેર પાછી તેડી લાવ્યો.

તે અરસામાં યુરોપના મહાન શાસકો ને અમણી પુરુષો તે પોમ્પી અને ક્લિયસ શીઝર. પોમ્પીને એમીલિયા નામે મુંદરી પર પ્રેમ જગતાં તે તેને ગર્ભવતી સ્થિતિમાં જ ઉઘાડી ગયો. ને એમીલિયાના પનિને તેણે તેની તે પત્ની પોતાને પરણાવવાની ફરજ પાડી.

* નીચેનાં પ્રશ્નોમાં અપાખ્યો દરેક વિષયોની નીચે, લેખનું કદ વિશેષ પ્રમાણમાં થપો જવાના કારણે, મૂળ ઇતિહાસિક પ્રમાણ ટાંક્યું નથી. પણ ‘Plutarch's Lives’, ‘Encyclopaedia Britannica’ ‘Roman Emperresses’ જેવે પ્રમાણુત ગ્રંથોમાંથી તે હકીકતો લેવામાં આવેલી હોઈ મૂળ પ્રમાણુ ઇચ્છનારે તે ગ્રંથો વપરાસી જવા,

સીઝર પોમ્પીનો સમરો થતો. તેણે સર્વમતાધીશ બનવાને જમાઈનું ખૂન કરાવ્યું. તે અનેક સુંદરીઓના મોહમાં ફસાયેલો હતો અને તેમાં મીસરની મહારાણી ક્લીયોપેટ્રા નામચીન બની છે. સીઝરની બીજી પત્ની પોમ્પીયાના પ્રેમિક ક્લોડિયસ વગેરે રાજપુરુષો સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને પોમ્પીયાની મુલાકાતે જતા તે પ્રમંથ રોમન સાહિત્યમાં ખૂબજ રોમાંચક લેખાય છે. આ ક્લોડિયસ માગે જ્યારે કેમ આવ્યો ત્યારે આગિત થયું કે તે સીઝરની પત્ની ઉપરાત પોતાની સગી બહેન સાથે પણ વ્યભિચાર ચલાવતો હતો.

સીઝરનું ખૂન થતાં તેનો મિત્ર એન્ટની અને તેનો વારસ ઓગસ્ટસ બનેએ, એક પ્રસંગે એકમેકની સાથે મળીને તો બીજા પ્રસંગે એકમેકના દુશ્મન બનીને, રોમમાં લોહીની નદીઓ વહાવી. આ લોહીમાં પણ મહત્વનો ભાગ અનીતિએ જ ભજબો છે.

એન્ટનીની પત્ની ફ્લવીયા મુક્તવિહારિણી હતી રોમના મહાન રાજનીતિજ્ઞ, યુરોપના પ્રથમ નંબરના વક્તા ને આર્ય સતિપ્રથાના પ્રશંસક સીસેરોએ ફ્લવીયાના એવા મુક્તવિહાર પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવેલી. પરિણામે ફ્લવીયાએ સીસેરોના ખૂન માટે એન્ટનીને ઉશ્કેર્યો. એન્ટનીએ સીસેરોનું ખૂન કરાવ્યું ને ફ્લવીયાએ સીસેરોના કપાયેલા મસ્તકને ઘેર મંગાવી તેમાંથી સીસેરોની જીભ કાપી લીધી.

જ્યારે એન્ટની મીસરની મહારાણી ક્લીયોપેટ્રાના પ્રેમમાં ફસાણો ત્યારે ફ્લવીયા ઉશ્કેરાણી, ને તેણે ઓગસ્ટસ ને એન્ટનીને હરાવી તેનો વધ કરે તો તેની રખાત બનવાનું કહ્યું, પણ ઓગસ્ટસે તેને છુતકારી કાઢી. તે પછી ફ્લવીયાએ એન્ટનીને ઓગસ્ટસ સામે ઉશ્કેર્યો, અને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે પ્રમંથે ક્લીયોપેટ્રાએ ઓગસ્ટસનો સિતારો ચડતો જોઈ એન્ટનીનો પણ છોડી દઈ ઓગસ્ટસને મદદ કરવા માંડી. પણ ઓગસ્ટસે તેના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કરતાં ક્લીયોપેટ્રાએ આપઘાત કર્યો.

એન્ટનીના નાશ પછી ઓગસ્ટસ રોમનો શહેનશાહ બન્યો. તે યુરોપનો એક મહાનમાં મહાન રાજવી ગણાય છે. તેના નામ પંચી ખ્રિસ્તી વર્ષના આઠમા મહિનાને ઓગસ્ટ નામ અપાયું છે. તે ઓગસ્ટસને લીવિયા નામે એક પરીણિત સ્ત્રી પર પ્રેમ જન્મતાં તેણે સુવાચકમાં રહેલી પોતાની પત્નીને દોઢ દિવસની બાળકી સાથે કાઢી મૂકી ને લીવિયાના પતિને તેની પત્ની પોતાને સોંપવાની, એટલું જ નહિ પણ, લગ્નમાં હાજર રહી, તે પત્નીના પિતા બની, પોતાની સાથે તેનો હથેલાઓ કરાવવાની પણ ફરજ પાડી.

ઓગસ્ટસની પુત્રી જુલિયા ભયંકર વ્યભિચારિણી હતી. તેણે પોતાના પ્રેમપાશમાં હજારો પુરુષો ઉર્ધ્વરાંત પોતાના પિતાને પણ ફસાવી દીધો હતો એટલે ઓગસ્ટસ તેને કઈ કહી ન શકતો. ઓગસ્ટસ જેવો રાજવી પુત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે એ માની ન શકાય તેવું છે પણ જુલિયાની પુત્રી અમીપીનાનો પુત્ર ને ભવિષ્યનો રોમનો શહેનશાહ કાલીગુલા પણ જાહેરમાં કબૂલતો કે પોતાની માતા અમીપીનાનો જન્મ ઓગસ્ટસ અને જુલિયાના સંયોગને આભારી હતા; ત્યારે શકાને માટે ધણુ ઓર્થું સ્થાન રહે છે.

જુલિયાની વ્યભિચારશીલા ઢાંકવાને ઓગસ્ટસે નેને પ્રથમ એક રાજકુમારે, વેરે પરેન્જીવી, પછી પોતાના નૌકાધીશ વેરે પરજીવી અને છેવટે, પોતાની પત્ની લીવિયાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને તેની શુભવતી પત્ની સાથે છુટાછેડા લેવડાવરાવી, તેને એ ઝોડ ધળગાડ્યું. પણ બિચારો ટીબેરિયસ તો પોતાની નવો પત્નીના સખ્યાબધ પ્રેમિકાની ધમકાથી એવો ગભરાયો કે તે રોમ છોડીને ગામડામાં ભાગી ગયો.

રામમાં માર્સિયસ દેવની એક સુંદર પ્રતિમા હતી. અને વડીલો પોતે પાછલા દિવસે જોટલા કેસ છૂતી રાક્યા હોય તેટલા ફૂલહાર તે પ્રતિમાને સવારે પહેરાવતાં. પણ જુલિયાએ હવે એક નવી રીત ઠાઠી. તેને રાત્રે વ્યભિચાર માટે જોટલા સુંદર પુરુષો મળી રાક્યા હોય તેટલા મુંગટ તે બીજી સવારે માર્સિયસના મરવકે મુકાવવા લાગી.

એક દિવસ આ જુલિયાને એક સભામાં પૂછાયું કે, “સુંદરી, તમારાં સંતાન તમને તમારા પતિથી થયાં હોય તે તો લગભગ અસંભવિત વાત છે. છતાં જ્યાં સંતાનના ચહેરાં તમારા પતિ સાથે મળતા કેમ આવે છે?”—હિતરમાં જુલિયાએ કહ્યું, “બહારના મુસાફરોને તો હું ત્યારે જ સ્થાન આપું છું જ્યારે મારું વહાણ ધરનાંથી ભરાઈ ચૂક્યું હોય.”*

જુલિયાએ પોતાના દરેક પ્રેમિકને વર્ષાસન બાંધી આપેલું ને એ નાણાંનો બોજ રામની તિબેરીને માથે પડતો. જગવિખ્યાત મહાકવિ વર્જિલ પણ આ જુલિયાના પ્રેમિકામાંનો એક હતો.

ઝોગરટસની પુત્રી જેમ વ્યભિચારિણી હતી તેમ તેની પત્ની કાબ્રાંબાજ હતી. પોતાના આગલા ધણીના પુત્રને ગાદી મળે તે માટે તેણે ઝોગરટસના દરેક અસંભવિત વારસો ને નૌકાધીશ અગ્રીપ્પાનાં પુત્રપુત્રીનાં ખૂન કરાવી નાખેલાં. ને અંતમાં તેણે પોતાના પતિને પણ એર આપ્યું. ખ્રિસ્તી લક્ષ્મણીનો વેશ લઈને અને હરનિશ જોડસંભેમના મંદિરને બેઠો મોકલાવીને તેણે પ્રભાત મોટા ભાગને વશ કરી લીધેલો. એટલે ઝોગરટસના અકાળ મૃત્યુ પછી તે પોતાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને સહેલાઈથી રામની ગાદી અપાવી શકી. પણ એ પુત્ર એવો ડાહ્યો નીકળ્યો કે આગળ ઉપર જ્યારે તેની માતા પર વ્યભિચાર અને ખૂનના આરોપ મુકાયા ત્યારે તેણે તે સામે માતાનો બચાવ કરવાને બદલે આરોપીઓનાં નિવેદનને વધુ મદત આપ્યું.

ટીબેરિયસની પછી કાલીગુલા રામની ગાદીએ આવ્યો. તે એ અગ્રીપ્પાનાનો પુત્ર હતો કે જે પિતા-પુત્રીના સંયોગથી જીતપજ ચઈ હતી. કાલીગુલાએ પોતાની કુમારવયે ટીબેરિયસનાં મંત્રી માર્કોની પત્નીને ફસાવેલી ને માર્કોએ લાખી લાખની આંશાએ તેમાં તેને સગવડતા કરી આપેલો. પણ ગાદીએ આવ્યા પછી કાલીગુલાએ તે બંનેનાં ખૂન કરાવી નાખ્યાં.

કાલીગુલાના વ્યભિચારી માનસને હદ નહોતી. તેણે પોતાની બહેનોને તેમના ધણી-ઓથી છૂટાછેડા લેવાની અને પછી પોતાની અને પોતાના સંખ્યાબંધ મિત્રોની સાથે વ્યભિચાર કરવાની ફરજ પાડી. બહેનોની સાથેના આ વ્યભિચારના પરિણામમાં એક બહેને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. તે પછી કાલીગુલાએ એ બહેનો પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકી તેમને દેશઠો દીધો. ને સમય જતાં બહેનના પેટે થયેલી પુત્રીની સાથે પણ તેણે વ્યભિચાર કર્યો ને પરિણામમાં બીવણ અત્યાચારથી તે પુત્રી મૃત્યુ પામી.

કાલીગુલાએ મિત્રોનું એક એવું મંડળ જમાવેલું કે જે તેના જેવું જ પાણી હતું. બહેનોની દુર્દશા કર્યા પછી તે જ્યાંએ નગરની સુંદરીઓ પર નજર દોઝાવી. તેઓ સ્વપ્નવતી સ્ત્રીઓંતે, દરેકાં ઉઠાવવા લાગ્યા ને તેમની સાથે વ્યભિચાર ખેલતી વખતે તેમના પતિઓને સમીપ જોડા રહી એ બીવણ હરવનું અવસોકન કરવાની ફરજ પાડવા લાગ્યા. જે પતિઓ પોતાની પત્નીઓ સાથેના એવા વ્યભિચારના નિરીક્ષક બનવાને તૈયાર નહોતા તેમનાં જનનમાં છૂટાવા લાગ્યાં.

[ચાલુ]

કવિ ન્હાનાલાલ

[એક દૃષ્ટી નોંધ]

રમણલાલ વ. દેસાઈ

વીસમી સદીને-વીસમી સદીના ગુજરાતને ધડનાર સાહિત્યકારોમાં કવિ ન્હાનાલાલનું સ્થાન અનોડ છે એમ દૃઢીએ તો આપણે એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉચ્ચારીએ છીએ. સાહિત્યમાં નજરે ચડે એવાં અનેક જાત્યાં નીચાં શિખરો તો છે જ. પરંતુ તેમાં જાત્યામાં જાત્યું શિખર તે ન્હાનાલાલ. ઝોગણીસમી અને વીસમી સદીનાં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય આદોલનો ઝીલી તૈયાર થયેલા માનસદ્વારા વિચાર, ઉચ્ચાર અને દર્શનના પડધા પાડી ગૂર્જરજીવન અને સાહિત્ય માટે નવનવા ચીલા પાડી આપનાર એક સાહિત્ય-નેતા કોણ એમ કોણ પૂછે તો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે ન્હાનાલાલનું નામ દઈએ. હવે કદાચ reservations-એષ્ટત્વ સ્વીકાર સાથે એકાંચ-હશે. કાલનું વહન સર્વને ઈતિહાસ બનાવી દે છે, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિ ખૂબીઓ સાથે ખામીઓ પણ જોવી કરે એ સંભવિત છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે, વીસમી સદીના અત્યારસુધીના સાહિત્યમાં જાત્યામાં જાત્યું શિખર તે ન્હાનાલાલ.

વર્તમાન સાહિત્યકારોના નમૂના-type-નું નિરીક્ષણ તેમનામાં કરીએ. નવીન યુગનો જે સાહિત્યકારોદ્વારા ગુજરાતમાં ઉદય થયો એમાંનાં બે પ્રતાપી નામ તે દલપત અને નર્મદ. આધુનિક ગુજરાતને ધડનાર એ બે સાહિત્યકારોમાંના એક સૌમ્ય સાહિત્યકાર દલપત-રામના પુત્ર તરીકે ન્હાનાલાલનો જન્મ. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો ભક્તિ અને નવીન વિચારો-સુધારો-નો સમન્વય આમ પ્રથમથી જ ગળધૂધીમાં.

યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ એ બીજું તત્ત્વ ન્હાનાલાલના ધડતરમાં. અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષાઓનો અભ્યાસ—છતાં સંસ્કૃત શબ્દાવલીનો ખૂબખૂબ પરિચય.

હાઈસ્કૂલ-કોલેજની રમતગમતનો શોખ એ ત્રીજું તત્ત્વ.

પશ્ચિમના સાહિત્યવાંચનમાંથી ઉદ્ભવેલી અને કોંગ્રેસદ્વારા પોપાયલી દેશાભિમાનની ભાવના એ તૈમના જીવનનું ચોથું તત્ત્વ.

આવા સંજોગોમાં સ્વશક્તિનું જાગૃતી જ્યોત જેવું જ્ઞાન-consciousness-અહં એ પાંચમું તત્ત્વ. કર્તવ્યનિષ્ઠ પિતા અને ઉગ્ર માતાના રએલા કુટુંબ-વાતાવરણમાં.

વીસમી સદીના બીજા દશકાથી નીતિભાવનાનાં બદલાઈ રહેલાં સ્વરૂપો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં નીતિની દૃઢ બંધાઈ ગએલી ભાવના એ છઠું તત્ત્વ. રસિકતા પૂરી પરંતુ તે લગ્નની મર્યાદામાં જ. શૂંગારરસ ખરો પરંતુ તે ગિભિર વારતવતને વળગતો તો નહીં જ એ માનસરપટતા.

ચોળી ચણિયો પાટલીનો ઘેર, સેંધલે સાળુની સોનલ સેર;
 છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ, લલિત લલનનો વદન જમાવ;
 અંગ આખેયે નિજ અલખેલ, સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ.
 જેવું સરસ રસિકતાથી હલકાતું મૂર્ચ્છરનારીનું વર્ણન ખીજે વાંચ્યું નથી.

પરંતુ એ વર્ણનની મર્યાદા આમ અંકાય છે:

ભાલ કુમકુમ, કર કંકણ સાર, કંથના સળ્યા તેજ શયગાર.

વળી-

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી, ઢાંકે વળી નવીન પાકવ ઉર દેશ;

સંકેરી કોર સરતી કરવેલડીએ, તેના નથી રસિક સાસ્ત્રીય બાળપ્રકારો.

જેવી અદ્ભુત વ્યંગાર્થમાં રસનિષ્પત્તિ કરતી પંક્તિઓ વર્તમાન કવિતામાં તે
 ન્દાનાલાલ સિવાય ખોજ કવિએ ઉતારી જાણ્યામાં નથી.

પરંતુ એ સર્વરસિકતાને એક સનાતન ચેતવણી એ જ કવિએ આપી છે:

એ રસતરસ્યાં જાળ, રસની રીત ન ભૂલશો!

પ્રજુએ બાંધી પાળ, રસસાગરની પુણ્યથી.

જૂની તેમજ નવી સંસ્કૃતિ અને પ્રત્યે ઉદારતા એ સાતમું તત્ત્વ. કૌટુંબિક જીવનમાં
 કવિતા નિહાળવાની રૂઝિઃ સાથે સાથે જૂનવાણી લાજ, પડદા, સ્ત્રી-પુરુષના સદગ્ગ મીલન
 પ્રત્યે ઊભી થતી સંશય અને શંકાની ભાવના એ સર્વનો વિરોધ. તેમણે કલ્પેલાં પુરુષ અને
 સ્ત્રી-પાત્રો ગામડાંનાં કે શહેરનાં હોય, સામાન્ય કોટીનાં હોય કે રજવાડી હોય. તે પછી તે
 ખડુ છૂટથી એક ખીજની સાથે ઢળી બળી શકે છે.

આમ આવાં આવાં ખોલવણી પામેલાં તત્ત્વોથી ધડાયલા માનસનો અંગત વિશિષ્ટતા
 પણ ભૂલવાની નથી. ઉપર ગણવેલાં ફેટલાંક તત્ત્વો એ યુગના ધડતરમાં મૂળભૂત દર્શા,
 પરંતુ સદુ કોઈ ન્દાનાલાલ ખતી ચક્રા નથી, ન્દાનાલાલ હજુ સુધી એક છે અને અનોડ છે.
 એ વ્યક્તિગત તત્ત્વ. એ અંગત વિશિષ્ટતાએ, એ સ્વયંભૂ અદ્ભુત પ્રચલિત તત્ત્વોને પોતાના
 જીવનમાં ધટાવી ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્જી યુગરાતને ગૌરવાન્વિત કર્યું.

વિદ્યાર્થીયુગ પછીના સંસ્કારો પણ જીવનઘડતરમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. જે કે
 બાળપણ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા એ સમગ્ર જીવનના પાયારૂપ બની જાય છે. પછીનું ચણતર એ
 પાયા ઉપર જ.

કવિ ન્દાનાલાલ રાજનીઓના શિક્ષક બન્યા: સાદરા અને રાજકોટમાં સફળ સુખી
 જીવન ધનસંચયમાં નહીં પણ સંસ્કારસંચયમાં, સંસ્કારવિનિમયમાં, સંસ્કારની લદાણી
 કરવામાં મોજ માનતું બની ગયું. ઉદારતા, મૈત્રી, ઉત્સાહ એ જીવનનાં ઊજળતાં અંગો
 બન્યાં. સાહિત્યમાં પણ ભવ્ય સફળતા મળી-જે ખડુ જ વિરલ વ્યક્તિઓને મળે છે.
 ચક્રિતાળી પુરુષો ઐશ્વર્ય હોય તોય તેમનામાં સ્વાભિમાન-સ્વમાન નથી હોતું એમ કહેવાય
 નહીં. ચક્રિત અને ચક્રિતનો સામુદાયિક સ્વીકાર એ તેના છુપા અંદરે પણ જાણ્યત અને
 તીવ્ર રાખે છે. સૌમ્યતાપૂર્વક સાહિત્યમાં પ્રવેશતા એ મદાદવિનુ અર્ધ સ્વાભાવિક રીતે જ
 પોતાનું આદ્યું. સામર્થ્યની શ્રદ્ધામાં ખડુ જ ભવ્ય અને ઉદાર સાહિત્યરચનાઓ પણ થઈ.

શિક્ષકમાંથી કેળવણીકાર તરીકે અને વહીવટી અમલદાર-administrator તરીકે પણ કવિ ન્હાનાલાલ સફળતાપૂર્વક વિકાસ પામ્યા. સદ્ભાગ્યની એ વાત હતી કે જીવનની બાહ્ય સફળતાએ તેમના સાહિત્યનું લેશ માત્ર રોધન કર્યું નહોતું. જોડાતું એ રચાતો અને અધિકારો તેમના સાહિત્યને પોષક નીવડ્યાં. આજન્મ સાહિત્યકાર ન્હાનાલાલે એ સુખમય પરિસ્થિતિને પોતાના સાહિત્યવિકાસ અર્થે ઉપયોગમાં લીધી. કાઠિયાવાડ-એજન્સીનું કેળવણીખાતું તેમને હસ્તક આવ્યું.

હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ વીસમી સદીની શરૂઆતથી ઉગ્ર બનતું જતું હતું. બંગ-ભંગનો પ્રસંગ, તિલક ઉપર ચાલેલો કેસ, ક્રાન્તિનાં દિસકે સ્વરૂપો, જર્મન યુદ્ધ, ગાંધીનો હિંદપ્રવેશ તથા જલિયાનવાલા બાગવાળી કતલ એ બધા પ્રસંગો હિંદને રાજદારી જાગૃતિ વધારે અને વધારે આગે જતા હતા. જલિયાનવાલા બાગની કતલે હિંદની પરાધિનતા સાથે ખ્રિશ્ચ સંસ્તનનના નિષ્કાર અને વાકજીભાં ગૂંચવતા સ્વાર્થભર્યા આત્માને ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કર્યો, હિંદવાસીઓની ક્રોધજ્વાળા સમગ્ર હિંદ ઉપર ફેલાઈ ગઈ અને એ ક્રોધ પણ પરાધિનતાને પાત્ર સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થયો.

કવિ ન્હાનાલાલનું માનસતંત્ર આવા પ્રચંડ પ્રવાહોનો પડો ન પાડે તો નવાઈ કહેવાય. તેમણે સારા પગારનો મોહ જતો કર્યો, અમલદારી સત્તાને બાજુએ ખસેડી અને સારા પગાર અને જમી સત્તાને બંને મળતાં સુખ-સગવડને ક્ષમાવી દઈ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું.

પરંતુ દેશસેવા માટે મુક્ત બનેલા આ મહાકવિને વર્તમાન રાષ્ટ્ર-અંશઓ અપનાવી શકી નહોતી. જાના સ્વભાવનો, જાના વર્તનનો દોષ આ રિયલિટી માટે જવાબદાર ગણાવે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે અને આપણા કાર્ય માટે બિનજરૂરી છે. માત્ર એકજ સત્ય આપણે જોઈ શક્યા: કવિ ન્હાનાલાલ અને વર્તમાન રાષ્ટ્રવલણ વચ્ચે અભેદ અકચ વિકસી શક્યું નહોતું. ન્હાનાલાલનું દેશભિમાન અને તેમનો સ્વાર્થત્યાગ ગુજરાતને ગૌરવ આપે એવાં તરવો છે. છતાં રાષ્ટ્રીય પ્રવાહ-કહે કે એ પ્રવાહને દોરતાં ન્હાનાં મોટાં માનસ અને ન્હાનાલાલના માનસનો મેળ ન મળ્યો. એકજ પક્ષમાં અનેક પ્રબળ અહં ભેગાં થયાં હતાં જ. એ અહંના ધર્મણું આ પરિણામ દર્શાવે દેશસેવા માટે દુઃખ આવકારનાર એક વિરલ વ્યક્તિ આમ એકલી અટુલી બની ગઈ.

એ એકલતા-એ ત્યાગની નિષ્ફળતાનું જાન મહાકવિના હૃદયને ફેવું ખાઈ, મહાકવિની વાણીને કેવી ઉગ્ર અને મહાકવિના વર્તનને ફેવું વિચિત્ર બનાવી દે છે એ જોવા માટે આજના કવિ ન્હાનાલાલ તરફ નજર નાખવી બસ થશે. આ સ્થળે ટીકા કરવાનો આશય નથી. આપણી સાર્વજનિક મિલકત-અને બહુ જ કિંમતી મિલકત-સરખા મહાકવિ ન્હાનાલાલની કવિતા સમજવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે તેમની વિશાળ જીવનભૂમિકા નીરખવાની જરૂર હોવાથી આ પ્રસંગનો હિલેખ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યને માટે આથી એક દુઃખદાયી પરિણામ આવ્યું. કવિ ન્હાનાલાલનાં—

‘પાર્યને કહો ચઢાવે બાણ’

જેવાં બધાં કૃતચીતોની સાથે આપણી સજાઓ અને આપણી ક્ષાપ્તો શરૂ થવાને પહેલે—

છૂટાં ફૂલ

ઓગસ્ટની એકવીશમી તારીખે મેક્સીકોમાં જેનું ખૂન થયું તે લીયો ટ્રોટસ્કી જગતનો એક વધુમાં વધુ નામાંકિત ને સાથે જ વધુમાં વધુ દુઃખી વીર પુરુષ હતો.

૧૮૭૭ માં, રશિયાના એક સામાન્ય નગર બેલીસ્ટોકમાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા એક યહૂદી ખેડૂત હતો. કેંઈક વિદ્યાપીકમાં ટ્રોટસ્કીએ પોતાનું શિક્ષણ લીધું. ને તે સમયે રશિયામાં ચાલતી ઝારવિરોધી રાજકીય પ્રવૃત્તિને નેણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું.

જગવિખ્યાત રશિયન નરગત્ન લેનીને તેને પોતાનો શિષ્ય ને સાથી બનાવ્યો. રશિયન ક્રાન્તિમાં પ્રાણ પૂરવામાં ટ્રોટસ્કીનો ફાળો અદ્વિતીય હતો. ૧૯૧૬ માં તે, મહામુદ્દના પ્રસંગે, કેનેડામાં અટવાઈ ગયેલો. પણ ૧૯૧૭ માં નેને ત્યાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો. તેણે તરતજ રશિયામાં જઈ પહોંચી સળગતી ક્રાન્તિમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. તે ક્રાન્તિએ ઝારનો નાશ કરી રશિયામાં કોમ્યુનીસ્ટ શાસનની સ્થાપના કરી.

રશિયામાં તે સમયે લેનીન કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષનો શિરતાજ હતો, સ્ટેલીન તે પક્ષનો મહામંત્રી હતો, ને ટ્રોટસ્કી લશ્કરી અધિકારી હતો. પણ લેનીન મરણ પામતાં ટ્રોટસ્કી ને સ્ટેલીન બંને હરીફ બન્યા.

ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો; તે આખા જગતમાં રશિયાના જેવી જ ક્રાન્તિ ફેલાવી પૃથ્વી પર કોમ્યુનીઝમ પાથરવા માગતો હતો. જ્યારે સ્ટેલીન યુગદ્ધ ને અવધાર વીર હતો. તેણે ક્રાન્તિને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયન પ્રજાના ઔદ્યોગિક ઉદ્ધારને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું.

આ હરીફાઈમાં ટ્રોટસ્કી હારી ગયો. તેને કોલેસસમાં દેશપાર થવું પડ્યું. ત્યાંથી તે તૂટી ગયો ને ૧૯૩૫ માં નોવેમ્બર ગયો. પણ દરેક સ્થળે તે સ્ટેલીનનો ઉગ્ર વિરોધ કરી નવા પક્ષો જમાવતો એટલે સ્ટેલીને દરેક દેશને ટ્રોટસ્કીને આશ્રય આપવા સામે આક્ષતરી

‘ત્હારાં વાગે નગારાં હવે મોતનાં રે,
હજી એતી લે ઓ સરકાર !’

અગર—

‘આંટીવાના ટાંટીયા બાગશે ક્યાં ?
ધરામણા બાઈ ધરાસણા !’

જેવા અશિષ્ટ મરમિયાઓથી શરૂ થવા લાગી.

એટલું જ નહીં, દિંદની અપૂર્વ અદિમક રાજકીય જાગૃતિને બચ મહાકાવ્ય મળતું અટકી ગયું. ‘યુજરાતના તપસ્વી’ની બચ અજોડ પ્રતિમા ચીતરનાર મહાકવિ એ તપસ્વીનો તપમાયાનાં પર્વો લખના અટકી ગયા. કવિ ન્દાનાલાલ અને યુજરાતની રાષ્ટ્રીય પ્રજાતિ વચ્ચે સુમેળ ન રહ્યો એમાં મને તો આ મહોટામાં મહોટી ખોટ ગઈ લાગે છે.

આ પાર્શ્વભૂમિ-Back-ground ના દર્શન પછી કવિ ન્દાનાલાલની કવિતાનાં તરવોની દૃષ્ટી નોંધ આપણે વિચારી લઈએ. [આધુ]

ચેતવણી આપી. યુરોપ-એશિયાનો કાઈ દેશ તેને પોતાને ત્યાં નભાવી ન શક્યો. પણ ઉપર મેક્સીકોએ એ દિશામાં દાખવી.

ટ્રોટસ્કીએ મેક્સીકોમાં પણ પોતાની સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિ આણી રાખી. રેલોને તેને ત્યાંથી દૂર કરાવવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે તેના જીવનનો બૂખ્યો બન્યો. ટ્રોટસ્કીના ખૂતના છૂટાછવાયા પ્રયાસ થવા લાગ્યા.

પણ રેલોને ત્યારે હીટલર પ્રત્યે મિત્રાચારીનો હાથ લંબાવ્યો ત્યારે ટ્રોટસ્કી તેને માટે લયરૂપ બન્યો. કોમ્યુનીઝમને નાજીઝમમાં પલટાવું જોઈ. રશિયામાં જો આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળે તો ફેનીનનો મુખ્ય શિષ્ય ને મહાન કોમ્યુનીસ્ટ ટ્રોટસ્કી સહેજે રશિયાનો શિરતાજ બની જાય. એટલે જર્મનમૈત્રી પછી ટ્રોટસ્કી પર વારંવાર હુમલા થવા લાગ્યા અને તેમાં આ ઉલ્લેખ જીવલેણ નીવડ્યો.

ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મની પાસે ૯૦ માઇલ સુધી ગોળા ફેંકતી 'બીગબર્થ' નામે એક લયંકર તોપ હતી. તેને તૈયાર કરતાં ૪૦ લાખ પૌડો ખર્ચ થયેલો. તે તોપ જ્યારે યુદ્ધમાં ઉતારવામાં આવી ત્યારે તેણે લાંબાનમાંથી ફેંકેલા ગોળાઓએ પેરીસમાં સેંકડો માણસોને હત્યા નાંખેલાં.

તે પછી વિકાસ સાધતાં જર્મનીએ ૧૫૫ માઇલ દૂર ગોળા ફેંકી શકે તેવી તોપ બનાવી. તેનું મૂળ નામ 'બીગ એમી' રખાયું. પણ જનરલ ગોરોગિનાં નવાં પત્નીનું નામ એમી હોઈ તેમના રૂસણાથી એ નામ બદલી નંખાયું છે. આજે એ દાનવી તોપ ઉત્તર ફ્રાન્સમાં ગોડવાયેલી છે.

'હિંદનું ઇતિહાસ સાહિત્ય'—એ વિષય પર બોલતાં મી. કનૈયાલાલ મુનશી કહે છે: 'લોકજીવનની સળંગ કથા એ ઇતિહાસ. પરદેશીઓના હિંદુવિકારથી આપણું ઇતિહાસ સાહિત્ય વિમુક્ત થશે ત્યારે તે માના દ્વંધ સમું જીવનદાતા થશે. ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિષેના સહાનુભૂતિપૂરણ જ્ઞાનથી આપણું આત્મજ્ઞાન વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ થશે. ત્યારે આપણા ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી તરી આવશે, સાગરકન્યા સમી ભારતમાતા—યુગેયુગે ઉજ્જવલ પ્રેરણાનાં પંથથી ભાવિને પોષતી, ધડતી ને સુવર્ણકાન્તિ કરતી.'

અનુરૂપપુરમાં ભરાયેલી બીજી ઓલ-એશિયા કોન્ફરન્સમાં, સારનાયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બૌદ્ધ-વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અંગે પ્રયાસ કરવામાં આવેલા. તે પ્રસંગે જુદા જુદા વક્તાઓ અને શુભેચ્છકો તરફથી હિંદમાં, એ મૌર્યકાલીન સુવર્ણયુગની પુનઃસ્થાપનાની ઇતેખરી દર્શાવાયેલી કે જે યુગમાં, એક પણ પુરુષ અસત્ય નહોતો બોલતો, એક પણ સ્ત્રી અપવિત્ર નહોતી.

'Current History'માં લખતાં વીન્સેન્ટ શીન નામે મહાન અમેરિકન પત્રકાર કહે છે—

"વર્તમાન યુરોપીય સ્થિતિનો શાંત ઉકેલ અશ્વભવિત છે. ઇંગ્લાંડ જો પૂર્વ યુરોપ જર્મની અને રશિયાને સૌંપી દે તો તે તેના નાશનું કારણ થઈ પડે. અને હીટલર જો તે કરતાં ઓછી શરતે સંધિ કરે તો તેને માટે તે આપઘાતજનક જ થઈ પડે."

અમેરિકન પ્રગ્નએ, પોતાના પ્રમુખપદ માટેના ફ્રેક ઉમેદવારને, તથા પુસ્તકો વાંચવાની અને તેમને પચાવવાની લાક્ષણિકતા કરી છે. તે તથા પુસ્તકો તે: 'બાઇબલ', 'ગ્રેમ્સ ઓફ રોય' નામે નવલકથા ને 'હીટલરની આત્મકથા.'

વર્તમાન યુદ્ધમાં અમેરિકાનાં મંયુક્ત રાજ્યોનું સ્થાન અપૂર્વ છે. જર્મની એને તટસ્થ રાખવા ઇચ્છે છે, ઇંગ્લાંડ તેને પોતાના પક્ષે યુદ્ધમાં ઉતારવા મથે છે. આ અંગે, અમેરિકન પ્રગ્નનાં હૈયું છતવાને બને પક્ષોએ ત્યાં અદ્ભુત પ્રચાર આદર્યો છે. તેમાં અમેરિકાની શાંતિચાહક પ્રગ્નને જર્મન પ્રચારની જાતિ નથી. કેમકે અમેરિકા જર્મનીનું મિત્ર બને તે તો તદ્દન અભવિત છે. પણ ઇંગ્લીશ પ્રચારથી તે ગભગભ છે-રખેને અંગ્રેજો અમેરિકાને યુદ્ધમાં ઉતારવાને લલચાવવામાં સફળ થાય.

આ અંગે પરદેશી પ્રચારનું બળ બોળી કાઢવાને ને તટસ્થતાની વિરુદ્ધ જતા પ્રચારને કાબૂમાં લાવવાને અમેરિકન સરકારે સાત સેનેટરોની એક સમિતિ નીમી તેમને ૨૫ હજાર ડોલરનો ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી છે.

મેક્સિકોની પ્રગ્ન દેશના કાઈ પણ લાગમાથી પોતાના પ્રમુખ પર વિના ખર્ચે તાર કરી શકે છે.

ખ્રિસ્તનાંના હિંદના મિત્ર તરીકે નામાકિત બનેલા અને થોડાક મહિના અગાઉ મૃત્યુ પામેલા મી. બ્યોર્ન લેન્સબરી મૃત્યુના થોડા જ દિવસ પહેલાં લખેલા લેખમાં જણાવે છે કે, "સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે જીવન જીવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આદિત્યની રખડાના અને સ્વભાવદોષના કારણે હું તેમાં વાગવાર નિષ્ફળ ગયો છું."

દિવસે દિવસે યુરોપીય પ્રગ્ન યુદ્ધમાં કેટલી વધુ ભયંકર બનતી જાય છે તે તો દિન-પ્રતિદિન આવતા યુદ્ધસમાચારોથી મહેજે સમજી શકાય તેમ છે. પણ એ યુદ્ધના ગભવર ખર્ચ કદપનાને પણ ચંભાવી દે તેવા છે.

ગત મહાયુદ્ધના બીપણમાં બીપણ વર્ષમાં ખ્રિસ્તે ૧૭૦ કરોડ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો તે યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૧૩૫૭ કરોડ ૮૦ લાખ પૌન્ડ જેટલો થયેલો. આ યુદ્ધના પ્રથમ વર્ષમાં જ તેનો ખર્ચ બે અબજ પૌન્ડ જેટલો થવા જાય છે. ક્રાંસે ગત યુદ્ધના બીપણમાં બીપણ વર્ષમાં એક અબજ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો ને યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૭૬૬ કરોડ ૨૦ લાખ પાઉન્ડ થયેલો. આ યુદ્ધમાં પ્રથમ વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં જ નમી જવા છતાં તેને ૧૨૦ કરોડ પૌન્ડ જેટલો ખર્ચ થઈ ગયો છે.

ચાલુ ગણતરી પ્રમાણે યુરોપ-અમેરિકાનાં લશ્કરી ખાતાઓમાં, સૈનિક દોડ, લશ્કરી મરંજનમ સાથે, મરેરાશ વાર્ષિક ૧૯૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ આવે છે. યથાસ લાખનું સૈન્ય મળાવવાને વાર્ષિક ૯૫૦ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ કરવો પડે. અને જર્મની અને રશિયાની સૈન્યમંડળો તો તે કરતાં પણ વિરૂપ છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં એક સૈનિકનો મંદાર કરવાની પાછળ મરેરાશ પાંચ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ થતો. પણ આ યુદ્ધમાં તે કરતાં પણ વધારે ખર્ચ થવાનો સંભવ છે.

વિચાર-દર્શન

દોઢ વર્ષ અગાઉ, મુંબઈની મહાસભાવાદી સરકારે જ્યારે, નવા પ્રોપર્ટી ટેક્સ સાથેનું બજેટ ધારાસભામાં રજૂ કર્યું. ત્યારે 'સુવાસ' [હાલનું પેટેન્સ] ની તંત્રીઓમાં એ બજેટ સામે ચેતવણી આપતાં જણાવાયેલું કે—

'મહાસભાએ પ્રાન્તોનું શાસન સ્થાયી સ્વરૂપે તે સ્વીકાર્યું નથી. આજે મહાસભાવાદી સરકાર છે, આવતીકાલે બીજી પણ આવે. મહાસભાવાદી સરકાર દારૂબંધીના કારણે આવતી જોડને પૂરવા જે નવા કરવેગના માર્ગ ખુલ્લા કરે છે એ કરવેગથી ગમે તેટલું નુકશાન છતાં પ્રજા તે સરકારને પોતાની માની આજે તો ચક્રાવી લે છે. પણ મહાસભાવાદી સરકાર કદાચ રાજ્યનામાં આપે અને એ પછી આવનારી બીજી સરકારે દારૂબંધીની યોજનાના અમલને શિથિલ કરીને પણ એ કરવેગને ચાલુ નહિ રાખે એની કંઈ ખાતરી? અને એવી સરકારે જે દારૂ પરના પ્રતિબંધને જ ઉઠાવી લે તો, આજે જે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પણ દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ અનેક પ્રકારે સચવાઈ રહ્યો છે, એ ઉદ્યોગથી, તેને સાચવનાર વર્ગ જુદો પડી ગયેલ હોય, તે સમયે દારૂની બીજી ગયેલી નવી જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો ઇમારે કેવળ પરદેશીઓને હસ્તક તો નહિ ચાલ્યો જાય ને?

'મહાસભાવાદી સરકારે' જ્યાંસુધી સ્થિર સ્વરૂપમાં નથી ત્યાંસુધી અમુક લાભદાયી યોજનાઓના અમલ માટે નવા કરવેગ નાંખવા એ કરતાં તે અમલ લોનોદ્વારા કરવો વધુ વ્યાજબી છે. જે મહાસભાવાદી સરકાર ને દારૂબંધીની યોજના બંને સ્થિર બનશે તો એ લોનો ગમે તે રીતે ભરપાઈ કરી શકશે; ને સ્થિર બનેલી યોજનાની જોડ નવા કરવેગથી પૂરી શકશે. પણ આજે નંખાયેલ નવા કરવેગથી પ્રજા પરિચિત થઈ જતાં ભાવિ સરકારે દારૂબંધીને શિથિલ બનાવીને એ નવા કરવેગને સહેલાઈથી ચાલુ રાખી શકશે અને એ રીતે વધેલી આવકનો ઉપયોગ તે ગમે તે માર્ગે કરી શકશે.'

પણ એ ચેતવણી નિષ્ફળ ગઈ. બજેટ મંજૂર થયું. ને આજે પ્રજા એનાં કડવાં પરિણામ ભોગવી રહી છે.—દારૂબંધી ૨૬ થઈ છે, દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ કચરાઈ ગયો છે, પરદેશી દારૂનાં અગર ખુલ્લાં થયાં છે, અને પ્રોપર્ટી ટેક્સનો બોજો તો પ્રજાની પીઠ પર કાયમ જ રહ્યો છે.

હવે ગઈશુબ્દીને યાદ કરવાથી કંઈ લાભ નથી. પણ આ તકે અમે પ્રજાને એ વસ્તુઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ:

'સુવાસ' ની રાજકીય વિચારણાઓ કેટલીક વખતે ગહન અને કોઈક પ્રસંગે ચાલુ પ્રચારથી જુદા જ માર્ગે વળતી મનાય છે. પણ તે કેવળ નવીનતા દર્શાવવાને જ નથી હોતી. તેની પાછળ સક્ષમ મંથન રહેલું હોય છે, અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ ને પ્રજાની સેવા એ જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. અને બીજી વસ્તુ એ કે રાષ્ટ્ર કે પ્રજાનું ને કોઈપણ કાળે અવનવા સિદ્ધાંતોની પ્રયોગશાળા ન માની લેવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રનીતિ કે પ્રજા સમક્ષે રૂપરેતા નવા સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકતી વખતે એનાં બધાં જ સંબંધિત શુભ-અશુભ પરિણામ વિચારી લેવાં થયે

‘ તારા-તણખા ’

કલા—વિજ્ઞાન—

કાશી-વિદ્યાપીઠના નવા કુલપતિ તરીકે આચાર્ય નરેન્દ્રદેવની નિમણૂક થઈ છે. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર સન્મુખ ચેડી અંગ્રેજોએ દિંદને અશક્ત રાખ્યું તે સામે દિલ્લગીરી વ્યક્ત કરે છે: [એ પશુ પ્રગ્નપ્રિય બનવાની એક કલા છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર અકબર હૈદરીએ દિંદની પ્રગતિ માટે મંપ પર ભાર મૂક્યો હતો: [સંપત્તી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ. બાકી વ્યાખ્યા વગરનો સંપ તો મી. ગ્રીણાને પશુ પમંદ છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠે લશ્કરી તાલીમનું ખાતું બોલવાના ઠરાવને મંજૂરી આપી છે: [નાકમાંથી ઊંટ પસાર થયા પછી તો કુલકર્ણ પશુ જીવમાંથી જાણે હતો.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી મેટ્રીકની પરીક્ષા અંગે ફરી માફસ તપાસરાવવાની શી રૂ. ૨૫ લેવાતી તે હવે રૂ. ૧૦ લેવાનું હર્ષુ છે: [લાગે છે કે વિદ્યાપીઠમાં વ્યવહારૂ અર્થશાસ્ત્રીઓ પશુ હશે.] શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને ચાલુ વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક અર્પણ કરાયો છે. ડૉ. ટાગોરને ઓક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠે ડોક્ટર ઓફ લેટર્સની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા છે. ચાલુ સાલનું વિજ્ઞાનનું નોબલ-પ્રાઈઝ ઓસ્માનિયા વિદ્યાપીઠના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. રઝિહીનને મળ્યા સંભવ છે. ૧૯૩૬ માં પોતાના રાજ્યમાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ બંદોબસ્ત કરનાર ત્રાવણકોર નરેશની પ્રતિમા ધોળપુરના મહારાજાએ ત્રિવેન્દ્રમમાં ખુદશી મૂકી છે. [પરસ્પર પ્રશંસિત...] અમદાવાદમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ‘મહત્વાકાંક્ષા’ અને ‘દિંદનુ ઇતિહાસ સાહિત્ય’ એ વિષય પર આપેલાં પ્રવચન. વડોદરામાં, સંસ્કાર-મંડળના આશ્રયે, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા, શ્રી પંકજ, ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા ને પ્રો. ઈન્દુમતી બહેન મહેતાનાં અનુક્રમે ‘દૂચીતી’, ‘અખતની ગતિ’, ‘ભારતીય લોકશાસ્ત્ર’ અને ‘કલાનું સ્વરૂપ અને મંદેશ’ એ વિષયો પર થયેલાં લાપણો. વડોદરામાં, સદવિચારિણી સલાના આશ્રયે, નામાકિત ઇતિહાસકાર, રા. બ. શ્રી. સરદેસાઈએ, ‘પેશ્વાઈ દફતર’-એ વિષય પર કરેલું પ્રવચન. વડોદરામાં જિજ્ઞાસુલું ‘વડોદરા રાજ્ય પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ’નું પ્રથમ અધિવેશન. આવતા ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરીમાં સુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંગેલન ભરવા અંગે તૈયારી કરવાને લગતો તેની કારોબારીએ પસાર કરેલો ઠરાવ. પૂનામાં ભરાયેલી રચાનિક મંદ્યાઓની પરિષદ. સાચી ખાતેના મૌર્ય-વિહારમાં ખોદકામ થતાં માટીના સિક્કાઓ, અલંકાર ઝવેરાત વગેરે મળી આવેલ છે. હરપાના ખોદકામમાં છ હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભારતીય બહોળ જલાલીના અવશેષો મળી આવ્યા છે. ના. વાયસરોય અજંતાની મુલાકાત લે છે. કલકત્તાની જાણીતાં ભૂતતત્ત્વવિદ્ ડૉ. એસ. દેવને તુર્કસ્તાનની સરકારે ભૂતતત્ત્વવિદ તરીકેની જગ્યા માટે આમંત્રણ આપ્યું છે. મહાત્માજીના એક વર્ધાનિવાસી શિષ્યે, જેની મદદથી એક દલામાં ૪૦૦ વાર સ્વતર કાંતી શકાય એવી, ‘ધનુષતકલી’ની શોધ કરી છે. તૂટે નહિ એવી મામેફોન રેકર્ડોની શોધ સફળ નોંંડી છે. બર્જોન વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ખાંડી-વિરોધી ૨૦૦૦૦ પુસ્તકોની હોળી કરી છે: [હડીમાં બીજું બળતણ નહિ મળ્યું હોય] કલકત્તાની મજાકના ન્યુચિયેટર્સ રટ્ટાડોમાં આગ લાગવાથી દશ લાખ લગભગનું નુકસાન થયું છે: [આગનું એ લોપણ ને સાથે જ સ્વાભાવિક હરપ ઉતારી લેવાયું હોત તો થોડોક પણ બચેલો મળી રહેત.] શ્રી. મુનશીના ‘પૃથ્વીવસ્તુકા’નું દિગ્દર્શન મંત્રાળી લેવાને શ્રી દેવજી બોઝ મુંબઈ પધારે છે. નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકા લગ્નવાને વિષ્ણુપંત પાગતીએ પ્રકાશ પીકચર્સ રૂ. ૨૦૦૦૦ આપ્યા છે. [પ્રગ્ન્યો હમેશાં સાચાં માનવોને નહિ પશુ નફલ કરી જાણનારને જ પૂજે છે તેની આ સચોટ સામિતી છે. બાકી ખરા નરસિંહ મહેતાને તો આખી જિંદગી

દરમિયાન પણ વીસ હજાર રૂપિયા ન મળ્યા હોત.] 'ખલાત'માંથી છૂટી થયેલ શાન્તા આપ્ટને, 'સીરકો'એ, પોતાનાં બે ચિત્રોમાં કામ કરવાને, રૂ. ૭૫૦૦૦ ને ઉપરાંતમાં દસ ટકાની રેવન્યુની શરતે રોકેલ છે. તે સીરકોના 'ભૈરવી' ચિત્રમાં દેખા દેશે: [કામ અનુકૂળ સંપાદ્ય છે.] નામાંકિત વિદ્વાનશાસ્ત્રી સર ઓલીવર લોન્ગનું અવસાન. ૨૧ મી ઓગસ્ટે, મહાન સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરની ઠેર ઠેર ઊજ્જ્વાલપૂર્ણ નવમી મૃત્યુ-તિથિ. કાઠિયાવાડમાં ઠેર ઠેર વૃક્ષારોપણ. દક્ષિણની રેલ્વેએ સ્ત્રીઓના ડબ્બાઓમાં પારણાં ગોઠવવાની યોજના ઘડી છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં એક વહુજી મહારાજે પડદાની પ્રથા તજી છે. બાઈટીક અને બ્લેક સમુદાયને જોડતી નીપર કેનાલ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે.

દેશ—દારૂબંધી રદ જવાથી પ્રોપર્ટી રેક્સ પણ રદ કરવાનો સરકારને આગ્રહ કરવાને ઇલાકામાં ઠેર ઠેર ભરાયલી સભાઓ. પંજાબની ધારાસભાની એક દિવસની ખાનગી બેઠકનો ખર્ચ રૂ. ૨૫૦૦૦ આવ્યો: [ખાનગી વસ્તુઓમાં ખર્ચ હમેશાં એવા જ આવે છે.] કાન્હીનની ધારાસભાના સભ્યોને માસિક રૂ. ૫૦ નો પગાર અપાશે. તે ધારાસભાએ પસાર કરેલો બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો. ના. વાયસરોય તરતમાં પોતાની કાઉન્સિલને વિરતૃત બનાવવાની, અને યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ પછી હિંદના સાંસ્થાનિક દરજ્જાનો વિચાર કરવાની જાહેરાત કરતું નિવેદન પ્રગટ કરે છે. હિંદની સ્વાતંત્ર્ય-માગણીના ઉત્તરમાં ના. હિંદી વઝીર કહે છે, 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યથી વધારે જાણે રાજકીય દરજ્જાને દુનિયામાં નથી': [ના. હિંદી વઝીર પોતાની માતૃભૂમિને પણ એવા અવ્યક્ત રાજકીય દરજ્જાનો સ્વાનુભવ કરાવી શકે છે.] ગાંધીજી અને મહાસભાની કારોબારી ના. વાઇસરોય અને ના. હિન્દી વઝીરનાં નિવેદનને અસ્વીકાર્ય ને અસંતોષજનક જાહેર કરે છે. હિંદુસ્તાનની તમામ બિનસરકારી સ્વયંસેવક-સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર જાહેર થાય છે. એ સ્વયંસેવકો કૂચ કરે, લશ્કરી પહેરવેશ પહેરે, વ્યવસ્થિત ક્વાયત કરે કે બચાવનાં સાધનો રાખે તે સામે સખત પ્રતિબંધ જાહેર થયો છે: [શ્વાસ લેવો, પાણી પીવું કે ખોરાક ખાવો-ત્રણે ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે: અલગત કાયદાની હદમાં રહીને] હિંદ-સંરક્ષણ-ધારા હેઠળ યુક્ત પ્રાંત મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ ગીરકૃતાર. તે જ ધારા હેઠળ ગીરકૃતાર થયેલ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાસિકને બે વર્ષની સખત સજા ને ડૉ. લોહિયાને હાથકડી: [દરેક સરકારી પગલાં કાયદેસર અને હિન્દના સંરક્ષણ માટે જ ભરવામાં આવે છે.] છલ્લદેશના માજી વડાપ્રધાનને રાજદ્રોહ માટે એક વર્ષની સજા: [સરકાર કાયદેસર બાબતમાં કોઈનીય શરમ ન રાખી શકે.] ચક્રચારભર્મા ભોવાલ સંન્યાસી કેસમાં ન્યાયાધીશોનો મતભેદ. ચક્રચારભર્મા નાગપુર આપા ખૂન કેસ, કે જેમાં ગોરધનદાસ નામે ગુજરાતી ખાંણમાલિક સામે, પુત્રવધૂ પ્રત્યેની બદ્ધાનતથી પુત્રના ખૂનનો આરોપ મૂકાયલો, તેમાં એસેસરોએ ગોરધનદાસને સર્વાનુમતે બિનગુન્હેગાર ઠરાવ્યો પણ ના. ન્યાયાધીશને તે ગુન્હેગાર જણાતાં તેને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી છે. ખીજડિયાનો દરબારને જન્મદીપ આપવામાં આવી છે. કલકત્તાનું હોલવેલ સ્મારક એક ખ્રિસ્તી સ્મશાનમાં ખસેડાશે: [રિયળ સુધોગ્ય પસંદ કરાયું છે.] મહાસભાનું આગામી અધિવેશન પંજાબમાં-કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં ભરાશે. મહાસભા ને સરકાર વચ્ચે સમાધાનનો કોઈ સંભવ નથી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ચોંદ લાંખની લોન લઈ બસસર્વિસ પોતાને દસ્તક કરવાની યોજના ઘડે છે. યુદ્ધ અંગેનાં ત્રણ ટકોનાં રીફ્રેન્સ બોર્ડમાં ૧૮ કરોડ લગભગ ને વગર બ્યાજની લોનમાં ૧૭૦ લાખ રૂપિયા સરાર્થ ચૂક્યા છે. દુષ્કાળથી પીડાતા હીસાર (લાહોર) પ્રદેશે પણ વોરફંડ અંગે પ્રાંચ લાંખની લોન લીધી છે: [આનું નામ હિંદી-રાજભક્તિ.] પરદેશનાં વિમાનો પોષ્ટકાડોનો દર ૭-ને બદલે ચાર આના

રાખવામાં આવ્યો છે. બાંટવામાં મુસ્લીમોએ ચલાવેલી ગુંડાગીરી. બોંબ બનાવી ધાડો પાડવાનો ધંધો કરતા એક કાવત્રામંડળને વરાડમાંથી પકડી પાડવામાં આવ્યું છે. કબેટામાં ધરતીકંપ. ટાકા-કલકત્તા રેલવે મેઈલ હોનારતમાં ૩૪ મૃત્યુ. જર્મીમાં પણ એટલી જ ભયંકર રેલવે-હોનારત. કોડીનારની એક હિંદુ શિક્ષિકા મુસ્લીમ શિક્ષક સાથેના પ્રેમમાં અંધ બની આપઘાત કરે છે. જેનો અને પાલોતાણના હકોર વચ્ચે ચાલતા વર્ષોજૂના ઝઘડોનો નિકાલ આવ્યો છે.

પરદેશ—જાપાનનો વિકસતો સામ્રાજ્યવાદ. કેન્થ હિંદી ચીન પર આક્રમણ કરવાની તેની તૈયારી પણ પછી ફ્રાન્સ સાથે સમાધાન. ચીનમાંથી ઇટલી અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પોતાના સૈન્ય ઉઠાવી લે છે. અમેરિકા શાંગહાઈમાં નવું સૈન્ય ગાંઠે છે. ચીનમાં ભયંકર જળપ્રલય. દક્ષિણ ચીનમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વહાણમાંથી ૧૫ હજાર પાઉન્ડનો માલ લૂંટાયો છે. યુરોપમાં નાઝી-કાવત્રો. ત્યાંના નાઝી નેતાની ધરપકડ અને પછીથી તેને મળેલો દેશવટો. તૂર્કી પર પ્રબળ સ્થાપવાને જર્મનીના દાવપેચ. આફ્રેનિયામાં બળગે ને એક આગેવાનનું ખૂન. તે અંગે ઇટલી અને ગ્રીસ વચ્ચે ચક્રમંત્ર, શાંતિ, તે પછી ખીજું ખૂન, ફરી ચક્રમંત્ર ને ઇટલીની આગેદૂત. કેન્થ સોમાલીલેન્ડ દળાવી ઇટલી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સોમાલીલેન્ડ પર વિજય મેળવે છે. કાપુઝના કિલ્લા પર તે કાપૂ મેળવે છે. યુગોસ્લેવિયા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સંઘને રૂખંદ આપે છે. રમાનિયા ને બલ્ગેરિયા વચ્ચે ચક્રમંત્ર પણ અંતમાં રમાનિયા બલ્ગેરિયાને ટોણા સોંપી દેવાનું પસંદ કરે છે. રમાનિયા ને હંગરી વચ્ચે ચક્રમંત્ર. હંગરીના વિશાળ દાવા ને રમાનિયાની નમરૂં મુકવાની અનિચ્છા. પણ અંતે ઇટલી-જર્મનીની દરમિયાનગીરીથી ટ્રાન્સિલ્વાનિયા હંગરીને સોંપવું પડે છે. સોવિયેટ પાર્લામેન્ટની સાનમી બેઠકમાં પડો પ્રધાન મોં. મોસેટાવ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, તૂર્કી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ને ધરાન સામે ખફગી ગલેર કરે છે; જર્મની, ઇટલી ને જાપાન સાથે તે સળધા સારા અને સુધરતા હોવાનું દર્શાવે છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ એલગી સર સ્ટેફાઈ કીપ્સ તેની મુલાકાતે. સોવિયેટ ને યુ. સ્ટેટ્સ વચ્ચે વ્યાપારી કરાર. યુ. સ્ટેટ્સ કેનેડા સાથે પરસ્પર-સંઘણુનો કરાર પડે છે. યુ. સ્ટેટ્સ ફરન્ચિયાલ લરકરી ભરતીને આવરક લેખે છે. શસ્ત્ર-સરંજામનાં કારખાનાંઓ રાજ્યને હસ્તક લેવાની ને પાંચ વર્ષના કાર્યક્રમથી ૩૪ લાખનું સૈન્ય તૈયાર કરવાની તેની યોજના આટલાટિકમાંના સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનાં તેને સોંપવામાં આવે છે. જૂની ડીસ્ટ્રોયરો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડે આપવાની પ્રમુખ રૂબેલ્ટની ઈચ્છા, કાંગ્રેસનો તે સામે વિરોધ પણ અંતમાં ધીમે ધીમે તેની ડીસ્ટ્રોયરો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડે મોંઘાવે છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સાથે નીકાકરાર. યુ.સ્ટેટ્સમાં તૈયાર થઈ રહેલું જાનનું મોટામાં મોટું બોમ્બર સંપૂર્ણ થવા આવ્યું છે, અંગ્રેજ સ્ત્રી-બાળકો દિલ, યુ.સ્ટેટ્સ ને કેનેડા વચ્ચે પહોંચે છે. કેનેડામાં ૮૫૦૦૦ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ - બાળકો. પ્રજામંદળની કચેરી પણ કેનેડામાં ખસેડવામાં આવે છે. કેનેડા યુદ્ધ-સરંજામ પાછળ સત્તર કરોડ ડોલર ખર્ચશે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પર યુદ્ધના આંતરરાષ્ટ્રીય કરારનો ભંગ કરવાનો આરોપ મૂકી જર્મની ઇંગ્લાંડને ઘેરા ધાડે છે. ઇટલી તેને અનુસરે છે; મી. ચર્ચીલ ઇંગ્લાંડની અપૂર્વ રક્ષણાત્મક શક્તિ વર્ધુવી જર્મનીને અને હીટલરને પડકારે છે. ઇંગ્લાંડ પર જર્મનીએ ચલાવેલો ભયંકર વિમાનો હુમલો ને બદલામાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વિમાનો જર્મની અને ઇટલી પર બોમ્બ વર્ષાવે છે. ક્રાંતિને ઉત્તર કિનારેથી જર્મનીએ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પર ચલાવેલો તોપમારો. ફ્રાંસની નવી મરકાર જર્મનીને મદદ કરવાને આફ્રિકામાંનાં પોતાનાં ૯૦૦ વિમાનોને સ્વદેશ બોલાવે છે. દેશપાર થયેલા રશિયન નેતા ટ્રોટ્સ્કી પર ખૂની હુમલો ને તેનું મરણ. ફીડ-માર્શલ એટલુડના પુત્રે કરેલો આપઘાત.

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

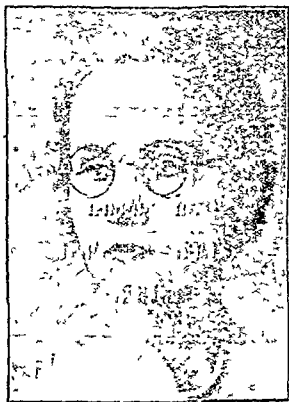
અશ્મા ખતાવતારા

રાવપુરા-ટાવર પાસે

વડોદરા

હવે મુંબઈ જવાની જરૂર નથી

કોઈ પણ નંબરના કમ્પાઉન્ડ કાચ અરજન્ટ ૪ કલાકમાં
અમારા પોતાના કારખાનામાં બનાવી આપીશું

સોનાના ચાંદ મેળવનાર
શશિકાન્ત ચરમાવાળા
રાવપુરા-ટાવર સામે, વડોદરા

અમારા કામ માટે જે અનેક સર્ટીફિકેટો મળ્યાં છે. તેમાંનાં થોડાં
બા સાથે આપ્યાં છે. તે વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

(ગુજરાતી ભાષાતર સાથે)

I have had occasion to deal with Messrs Shashikant & Co opticians, Raopura, Baroda I am glad to say that their service is prompt and satisfactory
Sir V T Krishnamachariar,
(Dewan of Baroda)

રાવપુરા વડોદરામાં આવેલ શરમાવાલા શશિકાન્ત એન્ડ કું વાળા સાથે મારે કામ પડ્યું હતું હું કહેવાને ખુશી યાજું છું કે તેઓ હડપથી અને સતોષકારક કામ આપી શકે છે

સર વી ટી ક્રિશ્નામાચારીઅર
દિવાન વડોદરા રાજ્ય

મારા ચરમા માટે ઘણીયે વાર મેં તમારી સલાહ લીધી છે અને દરેક વખતે મને સંપૂર્ણ સતોષ થયો છે, તેમજ હવે વખતે ત્વરાથી અને વિશ્વાસપૂર્વક કામ કરી આપ્યું છે

મણિલાલ જી નાણાવટી
એમ એ એલએલ જી

નાયબ દિવાન—વડોદરા

(હાલ ડેપુટી ગવર્નર રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા)

નામદાર શ્રીમતી શકુલલા રાણે ગાયકવાડને જે કમાન અને કાચ વડોદરાની શશિકાન્ત કું એ બનાવી આપ્યા છે તેથી તેઓશ્રીને પૂરેપૂરો સતોષ થયો છે

વડોદરા

એ. એમ પ્રમુખે

સેક્રેટરી કુ પ્રિન્સેસ, શકુલલા રાણે, ગાયકવાડ

ત્રણ કરતા વધારે વાર મેં શશિકાન્ત કું પાસે ચરમાનું કામ કરાવ્યું છે તેઓ તાત્કાલિક કામ કરી આપે છે એટલું જ નહીં, પણ સાથ સાથે કાળજીપૂર્વક અને ખતથી કામ કરનાર છે તેઓને દરેક પ્રકારે સફળતા મળે તેમ ઈચ્છું છું

વિસનગર

(શ્રીમત) કામાજીરાવ ગાયકવાડ

સરદાર ચણપતરાવ ખારોરાવ રાણે શિરકેને ખર્ચ લખતા આનંદ યાચ છે કે, શશિકાન્ત કું ચરમા બનાવનારાએ મને જોઈતી જ જાત અને જાતના ચરમા બહુ જ સિખ્રતાથી તથા અચ્છી રીતે બનાવી આપ્યા છે અને તેથી મને સોએ સો ટકા સતોષ થયો છે

સરદાર છ કે રાણે શિરકે

માર્ફ પોતાનું તથા જે જે ભાઈબેા અને મિત્રોને લલામણ આપી તમારે ત્યાં મોકલવા હતા તે સર્વનું કામ, ઘણું જ સતોષ હવે તેણે તમારી ફકાને કરી આપ્યું છે વળી તમે જે વસ્તુ આપી હતી તેનું દામ, ખીજ ફકાન વાળાઓ જે લ્યે છે તેની સરખામણીમાં પણ તમે એટું જ લીધું છે દરેક મુદામાં શાસ્ત્રીય રીતે જ કામ કરતું તે તમારી ખાસ ખૂબી છે અને કહેતા મને આનંદ યાચ છે કે, આ પ્રમાણે દરેક માહકનું કામ ધ્યાનપૂર્વક કરી આપવાથી તમારા માટે તેઓને ઘણું જ સારું લાગ્યું છે

છ એમ તામે

બી એ, એલએલ જી વજીલ હાઈકોર્ટ—વડોદરા

મુબદ્દયી અને અહીંથી ધણીવાર ચરમાના વેપારીઓએ મને ચરમા આપેલા તે કરતા.....અદિના નજીતા આખના ડાક્ટર શ્રી. શરિફની સલાહ પ્રમાણે તમારા ત્યાંથી લીધેલા ચરમાથી મને ધણી જ સંતોષ થયો છે અને વાપરવામાં પણ મારફત લાગી, આખને ઘણા બેસતા આવી, કોઈ પણ નવની તકલીફ નહીં પડી.

વડોદરામાં તમારી કંપની જેવી તથા નિષ્ણાત કંપનીની લોકોને ધણી જરૂર હતી, કિંમત પણ મુંબઈ કરતા કીકીયત હોય છે.

શા. માણેકલાલ ડાક્ટર (રાજકોટ)
અધિપતિ-સમાજ વિનય, વડોદરા

આનંદપૂર્વક કબૂલ કરું છું કે, શરિફાન્ત કુ. જ મારા ચરમા બનાવી આપે છે. તેમણે મને તથા મારા કુટુંબમાં કેટલાકને ચરમા બનાવી આપ્યા છે. તેમના કામથી અમને હંમેશા સંતોષ જ થયો છે
બી. કે. બાટે, એમ. એ. (કેમ્બ્રીજ)
મીનીસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન-વડોદરા સ્ટેટ

I have pleasure in certifying that the College Physics Laboratory purchased two lenses for optical instruments from Messrs Shashikant & Co Baroda and found them to be quite satisfactory.

N. K. Apte
Prof. of Physics

S. G. Burrow
B. Sc (London)
Principal

Baroda College

શાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળાના દૂરબીનો માટે બે કાચ અંગે શરિફાન્ત કુ. પાસે બનાવવાના હતા, તેમના કામથી અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે એવું પ્રમાણપત્ર લખી આપતા આનંદ થાય છે.

એન. કે. આપ્ટે
પ્રોફેસર ઓફ ફીઝિક્સ

એસ. જી. બરો
બી. એસ સી. (લંડન)
પ્રિન્સિપાલ-કોલેજ, બરોડા

વડોદરાની શરિફાન્ત એન્ડ કુ. ચરમાવાળા બી. ચા પ્રકારનું કામ કરનાર છે, તેમની કામગીરીની શીતથી તથા જે ચરમા તેમણે બનાવી આપ્યા છે તેથી, મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. જ્યારે તે કામ તેમણે ધણી ઝડપથી કરી આપ્યું હતું.

કે. એસ. વર્ધાન
પ્રિન્સિપાલ,

બી મહારાણી તારાબાઈ ટીચર્સ કોલેજ-કાલંદાપુર

શરિફાન્ત એન્ડ કુ.વાળા ચરમા સંબંધી ફરકે ફરકે વિગતમાં આખી જાણીના અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવે છે, તેમને માટે મારા મિત્રોને એ બેલામણ કરી છે તથા નહર જનતાને પણ તે જ પ્રમાણે વિના સંકોચે કામ લેવા બેલામણ કરે છે.

એ. બી. પંડયા

બી. એ, એલએલ. બી.

ડાયરેક્ટર ઓફ કોમર્સ, ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ ટેલર
(લાલ પ્રેમ કમીશનર ફોર બરોડા સ્ટેટ, લંડન)

અધિ અમને પૂરા પાડેલા ચરમા સબંધે અમને પૂરા સતોષ થયો છે

ચિમનલાલ મળનલાલ ડોક્ટર

એમ એ, એલએલ. બી

માલિક, 'નેર્વગુર્નર્સિસ'

શરિકાન્ત કુ એ બાઇકેલ (દૂરતુ અને નજીકનું, બન્ને કામ એક જ કાચથી કરી શકાય તેવા) ચરમા મને બનાવી આપ્યા છે તેમણે હત્તમ પ્રકારનું કામ કરી આપ્યું છે જેમને ચરમાનું કામ કરાવવું હોય તેમને આ કંપનીની સલામત કર છે

જે એમ પાવરી

એમ એ, એલએલ બી એડવોકેટ

મારા પોતા માટે તેમજ મિત્રો માટે શરિકાન્ત કુ પાસેથી ધણીયે વખત ચરમા ખરીદ્યા છે તેમણે જે વસ્તુ આપી છે તથા જે કામ કરી બતાવ્યું છે તે સર્વથી બહુ આનંદ અને સતોષન થયો છે

છોટાલાલ બી પટેલ

માલિક, સયાજી આયર્ન વર્ક્સ-વડોદરા

શરિકાન્ત એન્ડ કુ એ જે જે માર કામ કર્યું છે તે સર્વમા મને સપૂર્ણ સતોષ થયો છે એમ જણાવતા અનિદ થાય છે તેઓ આવાક હોશિયાર અને વાચદાસર કામ કરનારા છે એટલું જ નહીં, પણ તેમના કામમાં કાઈજ કંહેવાપણું રહેતું નથી વડોદરામાં આવી દુકાનની અતિ જરૂર હતી; સદ્ભાગ્યે આ દુકાન થવાથી તે ખોટ પૂરી પડી છે તેમને હું કૃતેદ છત્તુ છું

કે એથ કામદાર, એમ એ

ઇતિહાસના પ્રોફેસર વડોદરા કોલેજ

તેમણે માર કામ સતોષપૂર્વક કરી આપ્યું છે એટલું જ નહીં પણ આશ્ચર્ય લાગે તેવા દૂ ક સમયમાં વળી તે કામ સુદર તથા મને જોઈએ તેવું જ હવે તેમજ તેનું દામ પણ મધ્યમ અને વાળબી હતું જેમણે સાર અને સતોષપૂર્ણ કામ કરાવવું હોય તેમણે સર્વેએ આજ દુકાને જવાની હું મળખૂત સલામત કર છું

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ

બી એ, એલએલ. બી

માછ નાયબ દિવાન વડોદરા સ્ટેઈટ

અરોસાદાર ચરમાની દુકાનની વડોદરાને ખરેખર જરૂર હતી શરિકાન્ત કુ એ પોતાની દુકાન ઉધાડવાથી તે ખોટ પૂરી પડી છે કેમકે તેના માલિકાએ પરદેશમાં રહીને, તે વિષયનું ખાસ નિયમિત શિક્ષણ લીધું છે તથા ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તે બનવાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે

તેમની સલાહ લેવાને મને પ્રસન્ન પડ્યો હતો અને કહેતા ખુશ થાય છે કે તે વિષયમાં તેમણે આપેલી ધંધાદારી મોહિતીથી મને ખૂબ સતોષ ઉપજ્યો હતો સોયેકું કામ તૈયાર કરી આપવામાં, તેઓ વિશ્વાસપાત્ર આવાક તથા નિયમિત માર્ગમ પડ્યા છે

રાવળપાદુર બી એ ધાટંગે

પોલીસ કમીશનર-વડોદરા સ્ટેઈટ

વડોદરાવાળા ચરમા બનાવનાર શશિકાન્ત કુ. એ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી માટે આખું તપાસવાની ચરમાની એક પેટી બનાવી આપી છે. તે પેટીની બનાવટ તથા કામ બહુ જ જોયી કાટિનાં છે એમ આનંદથી જણાવું છું. ચરમા બનાવનાર આ હિંદી પેટીને ઉત્તેજન આપવું ધટે છે.

એમ. બી. દ્વિવેદી

ડી. ઓ., એમ. બી. બી. એસ;

એ. એમ. સીરજાઈ

ડી. પી. એચ.

દેવ્ય ચોરીસર

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

આ ચરમાવાળાના સારા કામ માટે સંતોષ.....તેઓ કામ પ્રમાણિકપણે અને ટાઈમસર કરે છે તેથી જોને જરૂર હોય તેને ચરમા આ દુકાનેથી લેવા સલામતજુ કરું છું.

સુલેમાન શુભામહુસેન બચા

સરદાર-હાકોર-આમકોટ-મહેસાણા

વડોદરાની ચરમા બનાવનારી શશિકાન્ત કુ. એ બે વખત મને ચરમા બનાવી આપ્યા છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિથી અને બહુ સંતોષ થયો છે. આદકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તથા વર્તનમાં તેઓ બહુ જ વિવેકી છે, તેમને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું એકએ.

એન. ઇ. શિંદે

જનરલ કમાન્ડીંગ-બ્રીગાડ આર્મી

During my stay at Baroda, I have dealt with Messrs Shashikant & Co. They are high class and scientific opticians-their prices are moderate and their personal service to their clients is distinguished by their clarity and attention to detail.

Weir (Lt. Col.)

British Resident at Baroda,

A. G. G. for Gujarat States

વડોદરામાં હું હતો ત્યારે શશિકાન્ત કુ. પાસેથી કામ લેવું પડ્યું હતું. તેઓ જોયી કાટિના વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ચરમા બનાવનાર છે. તેમનો કાલ માફકસર છે. આદકોનું કામ ત્વરાથી અને ધ્યાન પૂર્વક કરી આપવા માટે તેઓ બહુ વખજાણેલા જણાય છે.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વેર

બ્રિટિશ રેસીડન્ટ, વડોદરા

અને ગુજરાતનાં સંસ્થાનેના એ. ઇ. ઇ.

મને વર્ષે મારી પત્ની માટે તમે ચરમા બનાવી આપ્યા હતા. તેનાથી મને તદ્દન સંતોષ થયો છે એમ વિના સંકોચે જણાવું છું.

એ. બી. રત્નાઈ

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ-બ્રીગાડ રેસીડન્ટી

શાસ્ત્રિય નિયમ પ્રમાણે ચરમા બનાવનાર તરીકે તેમની દોશિયારીની ખાતી આપતાં મને બહુ આનંદ થાય છે. ચરમાના કામમાં સંતોષ થાય તેમ એક પ્રકારનું કામ તેઓ કરી આપે છે કેમકે તે ધ્યાનું તેમને પૂરેપૂરું અને સારું જ્ઞાન છે. તેઓ બરોસો રાખવા લાયક છે. તથા કામ કરી આપવાને હમેશાં ઉત્સુક જણાય છે.

વક્તવ્યભાઈ એમ. પટેલ

મહેન્ટ, ધી એલેમ્પ્લ કમીશન વર્કસ-વડોદરા

વડોદરાવાળા શશિકાન્ત એન્ડ કુ. પાસે થોડા વખત ઉપર રીંગ્લેસ કીપટોક (દૂર અને નજીક બંને કામમા આવે તેવા અને વળી કમાન વિનાના) ચરમા મેં બનાવરાવ્યા હતા. તે કામ બહુ જ સુંદર અને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવ્યું હતું એમ કબૂલ કરવું પડે છે.

કે. એ નાદીરશા

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

કેમીકલ એનેલાઇઝર-વડોદરા સરકાર

ચરમા બનાવનારી વડોદરાવાળી પ્રખ્યાત શશિકાન્ત કુ. સાથે મેં અનેક વખત કામ પાડ્યું છે મને જણાવતા આનંદ યાચ છે, કે તેમણે ચરમાનું કામ સરસ રીતે કરી આપી મને સંપૂર્ણ સતોષ આપ્યો છે.

રાજરત્ન આર. એસ. માનેપાટીલ

એકાઉન્ટન્ટ જનરલ વડોદરા સ્ટેટ

કળાભૂવનની ઉદ્યોગશાળામા વપરાતા શાસ્ત્રિય અને વૈજ્ઞાનિક યંત્રો માટે સાત કાચ બનાવવાની વરધી શશિકાન્ત કુ. ને આપી હતી. મને કહેતા આનંદ યાચ છે કે તેમના સર્વ કામથી મને સંપૂર્ણ સતોષ ઉપજ્યો છે

એમ. જે. લેખચુવ

કળાભૂવન વર્કસ-વડોદરા

એમ. ઇ. એ; એમ. આઇ. ઇ. ડી. (લંડન)

વડોદરા, રાવપુરાના શશિકાન્ત કુ. ચરમાવાળાએ સતોષપૂર્વક સલાહ આપીને એક ચરમા મને બનાવી આપ્યા. મારી આખને તે બહુ જ માફક આવી ગયો છે તથા તેનાથી આરામ રહે છે તે ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું.

એમ. એમ. હઠીમ, કર્નલ
વડોદરા

મારી પત્ની માટે જે કાચ અને કમાન તમે બનાવી આપ્યા હતા, તે દાક્ટરે લખી આપ્યા પ્રમાણે જ બરાબર હતાં. ચરમાના દરેક લાગ વાપરવામા બહુ ટકાવ દેખાય છે.

જી. વી. આચાર્ય, એમ. એ.

ક્યુરેટર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ, મુંબઈ

Messrs Shashikant & Co. of Baroda have for a long time supplied all my optical needs and I have no hesitation in saying that they have given me entire satisfaction Their workmanship is undoubtedly excellent. Their presence here has supplied a long felt want of the Baroda Public

Baroda

A. W. Decruz Asst. Indian Resident

ચરમાને લગતી અમારી સર્વ જરૂરિયાત ધણી લાખા સમયથી વડોદરાની શશિકાન્ત કુ. પાસેથી લેવાય છે, અને વિનાસકોચે કદુ છું કે મને સંપૂર્ણ સતોષ થયો છે. તેમનું કામ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું છે તથા અહીં આવવાથી વડોદરાની જનતાને જે લાખા વખતનો ખોટ હતો તે પૂરી પડી છે.

વડોદરા

એ. ડબલ્યુ. ડેક્રુઝ આસિ. ઇન્ડિયન રેસિડેન્ટ

I have had spectacles made by Messrs Shashikant & Co. and have been very pleased with the result, I can confidently recommend them to anyone requiring optical work.

Maharaj Kumar Bhupatsingh of Gondal.

શશિકાન્ત કું. પારે મારા ચશ્મા મેં બનાવરાવ્યા હતાં. પરિણામે હું બહુન ખુશ થયો છું. તેમને ચશ્માનું કામ કરાવવું પડે તેમને વિશ્વાસપૂર્વક હું ભલામણ કરું છું.

મહારાજ કુમાર ભુપતસિંહજી, ગોંડલ.

....Your workmanship is of a very high standard....prompt attention even for minor orders....

Lieut. N. G. Iyengar

Army Veterinary Officer, Rewa, C. I.

તમારી કામ કરવાની પદ્ધતિ ધણાજ હંથા પ્રકારની છે.....નાના ઓરડા માટે પણ તાબોતોપ ધ્યાન આપાવે છે.

સેપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨ એન. જી. આયરંગર

આર્મીવેટરીના ઓફીસર, રેવા (સિંદૂર કમિયો)

મારી બગરેલી આંખ હતાં તમારા ચશ્માઓએ મને બહુન સંતોષ આપ્યો છે.

સાહેબજાદા બખ્શિસ-અહમદ, પાલકપુર

શશિકાન્ત એન્ડ કું. માટે ડૉ. એચ. એમ. દેસાઈએ મને ભલામણ કરી હતી. તેમનું કામ સંતોષકારક અને સ્વચ્છ મને જણાયું છે.

અમદાવાદ

ચીનુભાઈ માધવજી (બેરેલો)

કામ ખરેખર ભલામણ કરવા યોગ્ય થયું છે. વળી મને ખાતરી થઈ છે કે, કિંમત પણ ઘણી જ ઓછી છે. સમૂલય છે કે બીજાઓએ મને નાહક ખીવડાવી મૂકી હશે.

જુનાગઢ બહાદુરખાનુજી હાઈસ્કૂલ

એન. એચ. વ્યાસ, બી. એ.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચશ્માવાળા,.....કહેતાં બહુ ખુશાલી હપને છે કે તેમનું કામ સ્વચ્છ અને સંતોષકારક છે.

વરોહરા

(શ્રીમંત) બદ્રીસિંહજી બાલકવાડ, કામ સચીવ

सुधासू

पृ ३ - अंक १४
मार्च १९६०

मार्च १९६०

अंक १४

१०

१. विष्णुपदास लोहचंद शाह

श्रीमन्मलाल अमृतलाल अंधर्व

આનુક્રમિકા -

પૃ. ૩	ગ્રાન્ટોબર : ૧૯૪૦					એક ૫
૧	અહુ અને સ્વાર્થ	ચ	...	૧૬૩
૨	શેકસ્પિયર	આસન્દ્ર મણિવાલ પત્રીખ	...	૧૬૫
૩	હિટલરને- [કાવ્ય]	પ્રભુચાપ ગ્રામ્ય	...	૨૦૦
૪	દિ બ મણિલાલ જસલાઈ	જંગલવનદામ ત્યાજી મોદી	...	૨૦૧
૫	અયિ કુચુમ કળી ! [કાવ્ય]	નાતમ	...	૨૧૨
૬	દૂધની દોઝેલી	પ્ર	...	૨૦૩
૭	વાંચેલા [કાવ્ય]	દેમણ ગ્રામ	...	૨૦૫
૮	ગામ-સ્વના...	ચન્દ્રિકા	...	૨૦૬
૯	દીપક [વાર્તા]	દ્રાક્ષા મોદિયે	...	૨૦૭
૧૦	યુગેપીય સંસ્કૃતિ	નગરિક	...	૨૧૪
૧૧	સંઘ્યા-પ્રતીપ [વાર્તા]	પદ્મ	...	૨૧૫
૧૨	જીવન અરણ્ય	પ્રમા	...	૨૧૬
૧૩	કેળવણીની ઉપયોગિતા	મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ	...	૨૧૭
૧૪	કેટલીક ઐતિહાસિક સ્થળનાઓ..	વિદ્યાર્થી	...	૨૩૦
૧૫	અન્ય પરિચય	૨૩૧
૧૬	મૂંઝાં દૂલ	૨૩૫
૧૭	તહને— [કાવ્ય]	અમલનાથ ભટ્ટ	...	૨૩૮
૧૮	તારા તણખા	૨૪૦

લવાજમ

આકો અને બેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—
૩-૪-૦

બર્મા—
૩-૮-૦

પરદેશ—
મિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૧ માસ	૧ માસ	કાગર પેપર નં ૩	કોડા ભાવ
૧ પાન	૪૦	૨૧	૮	કાગર પેપર નં. ૪	૫ મણા ભાવ
૨	૨૭	૧૪	૫	જો કાગર	ઉપર પ્રમાણે
૩	૧૬	૮	૦	જો કાગર	૨૫૪ ગાંધી

ગ્રાન્ટોબર-ખર્ચ કેન્દ્રમાંથી દરેક વખતના ૧૦૦૦ પાને

મુદ્રક અને હાઈ મેનિજિંગ પુ. મિસ્ટ્રી બી. જી.

૧-૧-૪૦

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ નો આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’ નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે પણ અવ્યાસપૂર્ણ છતાં સુવાચ્ય, સરળ અને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી મંથનમાં વિદ્યાર્થીના કોશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’ મા પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ ના ‘લેખકમંડળ’ માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાંથી જોડાવા લેખકો બેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક મર્વાગચુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ ના માલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા પ્રત્યક્ષતા. ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચક મંડળ’ ના મંજૂરો બેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ આદકો બનાવી મોકલનાર બક્ષિત ‘સુવાસ’ ના ‘મિત્રમંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે. ‘સુવાસ’ ના લેખકો, આદકો, કે મિત્રો, પ્રગટ થએલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી, ‘વાચક મંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે, ને રોકક ઇનામ પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘સુવાસ’ ના પ્રચારમાં મદદ કરનાર મિત્રોમાંથી જોઈએ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુંદર સુગોળિત ‘સુવાસ’-પોકેટ, ડાયરી, બે આદક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને ચરમા’ (કાચુ પૂકું) નું પુસ્તક; ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાકું પૂકું); ચાર આદક મેળવી લાવનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આદક મેળવનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને કિલ્લ વિજયપ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજા પણ દયાય મંળી શકેતા હશે પણ ‘સુવાસ’ માં એટલી વિશેષ સગવડના છે કે તેમાં તેવા મિત્ર

પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને પછી અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જોટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના આદેશને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [૧-૮-૦ લવાજમ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = રૂ. ૧-૧૨-૦] અને તે પછી પોણા લવાજમ [રૂ. ૨-૪-૦] માં ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તમો કે સંચાલકનું નામ ન લખવું કેમકે, તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

જો આદેશના લવાજમ હજી સુધી નથી મળ્યાં તેમને ફરીથી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેમણે પોતાના લવાજમ તરતજ મોકલાવી આપના—જેથી તેમને તરત જોટ રવાના કરી દેવાય.

લવાજમ કાર્યાલયના શરનામે મોકલી આપના ઉપરાંત નીચેના શરનામે ભરી સાથ છે—અને આદેશ તરીકે ત્યાં નામ પણ નોંધાવી શકાય છે—

શિષ્ટ સાહિત્યસંકાર	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	સુખંધ.
એન. એમ. ત્રિપાઠી	"	"	"
એન. એમ. ઠક્કર	"	"	"
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે	ત્રણ	દરવાજા,	અમદાવાદ.
ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય	ગાંધી રોડ,		અમદાવાદ.
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ દોશીવાડાને નાકે,			અમદાવાદ.

નોંધ એ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’ને ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાહકરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે શોધાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના શરનામે તરત જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કોં.

રાવપુરા, વડોદરા

‘પડછાયા’, ‘જૈનધ્વજ’, ‘સુવાસ’

તથા હિંદુસ્તાનના કોઈપણ પેપરોમાં જાહેર ખબર આપવા લખો:-

મોહનલાલ પાનાચંદ

વીર પદ્મત્રી સીટી કું.

ચકલા સ્ટ્રીટ, વીરખામ ડીપો, મુંબઈ નં. ૩

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (માસિક)

- જેમા સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેમવધુ, માળખગત, સ્ત્રી મમાર—વિગેરે જીવનને સગતા દરેક વિષયોની મુંદ્ર છણાવટ થાય છે
 - જાણીતા માહિત્યકાર શ્રી કુનરશી ધરમશી મપટ દર અવારનિચે મુદ્દ પગિસ્થીતિ આખેહુમ રીતે વર્ણવે છે
 - ‘જન્મમૃતિ’ અને ‘જહૂરૂપી’ શબ્દરચના દરિદ્રાઈઓના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે
 - ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ દરિદ્રાઈ વગર દાખલ શીએ મુંદ્ર ધનામો મેળવી આપે છે.
 - એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકાગિતવને સમૃદ્ધ કર્યું છે
- વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ ૩ — બહારગામ રૂ ૪ — વિદેશ રૂ ૬

• સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અબ્નેડ સાધન •

૧ નમુનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો

એનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી

“સ્નેહીનાં સોશુક્તાં દીક્ષને સતાવતાં,
ઉશ્ની તે કુજ જાણે મુની, મુની”

હૃદયની એકલતા ટાળવા, સ્નેહીઓ અને સ્નેહજીવનનાં સંરમરણો તાજાં રાખવા દરેક પ્રસંગનો એક મુંદ્ર પોઝ બસ હોય છે.

ડાયમંડ સ્ટુડીઓ એ માટે અબ્નેડ છે.

રાવપુરા-પોસ્ટ બોક્સ, વડોદરા.

બાળક કેઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ANCIENT INDIA

(B. C 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship

Price First Vol Rs 7/-, Second Rs 10/-, Third Rs 9/-,
Fourth Rs 9/- Total Rs 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-

Please send your orders to —

SHASHIKANT & Co

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp Tower, Baroda

Sole Distributors —

THE NEW BOOK Co

Hornby Road, Fort, Bombay

ફાઉન્ટન પેન ખરીદવાનું તેમજ રીપેર કરાવવાનું

૦ ઓરટીન પેન ૦

એક જ ભરોસાપાત્ર મથક

★ અનુભાઈ એન્ડ કું. ★

• ચરમાવાળા •

(પેન રીપેરિંગ જંકશન)

ઓરટીન બિલ્ડીંગ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચરમાનો નખર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેનલ ક્લીન્ટ, ક્લિન ક્રીટલ દુકાન, બુ ડ્રોક, એન્ટેકટીન, ક્લોરોફોન, ફ્યુઝન, એ.બી, પુકટાઇ, ઉરો, ઉન્ડ્રાઇ, ફુક્રાઈટ, પીટ્રેકમ, ક્યો ફાયનાકાગક ?
- (૨) આનલ, ગલિન્ડ, ટક, ડબ્લુ, ડબ્લુ પેન્ટોસ (લોગ નીચર) ફુલ્લુ, ઓક્ટોગોનલ, હેઝાગોનલમા ક્યો પર્મટ કરવા ચોખ્ખ ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસકોપીક, ટ્રાંકી, સીલીન્ડર, સ્ટેરીકલ, સ્ટેરોગીલીન્ડર, બાઇફાકલ્સ, ગ્લેટ, મુન, ક્વડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કોષ્ટાક, ફુકા, એટેચમેન્ટ ઈન્માં ક્યો મગવડવાળો ? આ બધું જાણુ હોય અને ચરમા ખરીદના છેનગરવાની બીકભાથી અચી જુલુ હોય તો

આંખ અને ચરમા

નુ પુસ્તક જે અમે ત્રીમ વર્ષના અનન્ય ઉપગ્રથી બદલ પાડ્યુ છે તે તુરંત મગાવી લ્યો. મુગર્ત મન્દાના કેળવણી ખાતાએ માન્યેરી, પ્રાયમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મગ્નુ કયું છે

પાકુ પૈ, ડબ્લુ સિ. ૧૪૦ પ્રતી જનાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

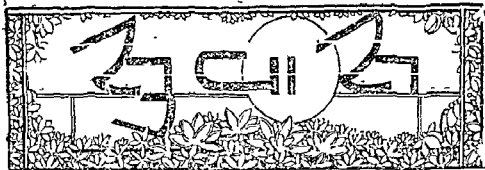
શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાચદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સેનતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેગી પતિ	૦-૩
૫ શુદ્ધવસ્ત્રધારી વાતો	૦-૬	૪૦ આગમ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ અક્ષિદાન (પ્રેમક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂઝ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભક્તી ભાળી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ ન્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વનેમર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણુંતો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારંગી મનીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાઈની ગા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને મુંઢરતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ દાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાચમનું અજાન	૦-૧
૧૯ શુનતા ભક્ષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષટ્ક (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિવેક	૦-૪
૨૧ દાસ્યકથા (રમૂઝ)	૧-૮	૫૬ મામિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોજા (કાળુ મુલાખ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (ભે ભામ)	૨-૪
૨૪ દાસ્ય કંદળા (રમૂઝ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા-ચાદ મુકને"	૧-૦	૬૧ મેડમ ઉમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ શુભનવલકથા (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ મુણીવત્ત શુદ્ધિ	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ભોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યાકથા	૦-૩
૩૦ સોયાંમીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ ગાંધી જમના	૦-૬
૩૧ રક્ષિયા ભોગમ	૦-૩	૬૭ મંગારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમા	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતનનું સાન્ન	૦-૩	૭૦ સાચાં મદોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કલ ૯૦ પુસ્તકો
બહાર પડ્યા છે. તે ૩૧ દરમાં મળે છે. પુસ્તકો છતાં પણ મળી શકે. નર પડે.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મે શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

ઓક્ટોબર : ૧૯૪૦ ૦૧/૧૧/૬ [અંક ૫

અહં અને સ્વાર્થ

૧.

અહં-અસ્મિતા-હુંપદ-ગર્વ એ માનવીનું લક્ષણ છે. સ્વાર્થ એ એનું જીવન છે. બેમાંથી એકે દુર્ગુણ નથી. પણ કેટલીકવાર માનવી હુંપદને બધા, અજ્ઞાન ને ઈર્ષ્યાથી ભ્રષ્ટ બનાવે છે, સ્વાર્થને સંકુચિત નજરે નીરખી તે એને ગૂંચળાવે છે, ને પરિણામમાં જગતનાં દુઃખદર્દમાં ઉમેરો થયા કરે છે.

અહં એ વ્યક્તિત્વમંદક્ષણનું અને પરિણામે આત્મવિકાસનું મુખ્ય અંગ છે. નગરના રક્ષણ માટે કિલ્લો હોય છે તેમ હુંપદને આત્માનો કિલ્લો ગણી શકાય. જે સમયે આત્મા જે સ્વરૂપમાં હોય તે સ્વરૂપના સંરક્ષણ ને વિકાસ માટે ને બધા કે લાલચ સામે એ સ્વરૂપમાં અધટિત પક્ષટો ન આવે તે અંગે એ કિલ્લો જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બહુ પ્રશ્નાસ્મિના મંત્રમાં તે કિલ્લાની કિંમત આંકી છે.

પણ નગરનો કિલ્લો જેમ દુશ્મનો સામે નગરના રક્ષણ માટે હોય છે, પણ નગરની શોભા સ્મયવત્તા કે વધારતાં પ્રબળનો કે મિત્રો માટે તો તેમાં ખારણાં મૂકવામાં આવે છે, તેમ હુંપદનો કિલ્લો પણ આત્માને તેના દુશ્મનોથી બચાવી લેવાને માટે છે. મિત્રો માટે તો ત્યાં પણ ખારણાં હોવાં ધટે.

પ્રત્યેક માનવીના હુંપદને આવાં ખારણાં તો હોય છે, પણ તેનો ઉપયોગ મોટે ભાગે દુશ્મનોથી થાય છે. પતિ-પત્ની, પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ, શુરુ-શિષ્ય, કુટુંબ-કુટુંબ કે સ્વરાજ્ય પ્રજા વચ્ચે અરુચિ જન્મે તો બંને પક્ષ પોતપોતાનાં હુંપદને ધવાયાં માને છે ને મોકા મળે તો હાથમાં શસ્ત્ર લે છે કે ન્યાયની દેવડીએ દોડે છે. પણ જો લોહીનું ટીપેટીપું કે આત્માનું સત્ય ચૂસી લે એવો પણ સખળ વૈરી સામે આવે તો મોટે ભાગે માનવીના હુંપદના કિલ્લાનાં ખારણાં ટપોટપ ખૂલી જાય છે ને માનવી યોગી બનીને પ્રજા સત્ય જગન્નિધ્યાં કે બહિષ્ણા પરમો ધર્મઃ જેવા પવિત્ર મંત્રોનો ઝાપ કરતો ધરતો આધ્યાત્મિક સાગરમાં સ્નાન કરવા મંડી જાય છે.

પણ સખળ સામે નમતું ને દુર્બળને દઝાડતું આ પ્રકારનું હુંપદ માનવીના પતનનું પ્રધાન દ્વાર છે. દુર્બળને દબાવવાથી તેનો આત્મા વ્યથા અનુભવે છે, સખળ સામે નમતું મૂકવાથી તે અલ્પતા પામે છે. ને ધીમે ધીમે તે ગૂંગળાઇ જાય છે.

પરિણામે, હુંપદ એ તો જ અસ્મિતા છે, તો જ તે સાચું અહં છે જે તે હાય, લાક્ષ્ય કે બળ સામે ઉગ્ર સ્વરૂપે પ્રકાશી ઊઠતું હોય ને સ્વજનો સામે પોતાનાં દ્વાર ખોલી તે હસીને મધુર સહનશીલતા દાખવી શકતું હોય.

સ્વાર્થ એ હુંપદ કરતાં પણ વધારે વ્યાપક બળ છે. તે અશુદ્ધ સ્થિતિમાં જગતમાં દુઃખ જન્માવે છે, વિશુદ્ધ બનીને તે જગતને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે.

જીવનમાં સ્વાર્થનું રચાન સાકર-પર પડતા પાણી સરખું છે. નાના બાળકના હાથમાં સાકરનો કકડો ને પાણી મુકાયાં હોય ત્યારે અધીરું બનેલું બાળક જેમ સાકર ઓગળ્યા પહેલાં જ પાણી પી જાય છે ને પછી દાંતના અલાવે સાકર તેને ફેંકી દેવી પડે છે તેમ લાલસાથી ભરેલો માનવી સ્વાર્થને, તે આત્માને સ્પર્શી પણ શકે તે પહેલાં જ પીવા મંડે છે ને પછી તે આત્માને ઓગાળતું સત્ત્વ જ શુભાવી બેસે છે.

પ્રાથમિક દશામાં માનવી કેવળ પેટ પૂરવાને ખાતર હજારો પ્રાણીઓનો મંદાર કરે છે, લાખોનાં દુઃખનો તેને વિચાર પણ નથી આવતો. પણ બદલામાં તે પોતાના આત્માને ઠોર બનાવે છે અને તેવાં હજારો અને લાખો પ્રાણીઓની પોતાના પ્રત્યેની ફરજ અને પ્રેમ પર તે કુદાડી ચલાવે છે.

કુટુંબ, સમાજ કે માતૃભૂમિ જ્યારે કચ્છરાઈ રહ્યાં હોય ત્યારે સામાન્ય દશાનો માનવી કેવળ પોતાના જ પેટ કે ઇન્દ્રિયોના સુખર્ષી કે ઉપભોગની સલામતી શોધે છે. બદલામાં તે એવું વાતાવરણ પ્રસરાવે છે કે જેમાં દરેક પોતાની જ દરકાર રાખે, કાઈ કાંઈનું ન હોય; ને પરિણામે પોતાના વ્યાપક સ્વાર્થને સમજતા કાંઈક સમુદાય આગળ તે ધાસની જેમ કપાઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિયોનો શુભામ બનીને માનવી પોતાની ઉપભોગલાલસા સંતોષવાને કેટલીક વખતે સમુદાયમાં મળી પારકી પ્રજાઓને પીડે છે. બદલામાં તે પોતાના આત્માને દૂષિત કરે છે, પારકી માનેલી પ્રજાઓનાં દુઃખ-દર્દ ઉભારાવે છે, તેવી પ્રજાઓને પ્રતિહિંમક બનવાની જવાબદારીમાં મૂકે છે અને અંતમાં તેનો એ અશુદ્ધ સ્વાર્થ પ્રતિહિંસાના બળે પોતાની જ જાવિ પ્રજાના પતનનું કારણ યર્થ પડે છે.

હૃદયને વશ બનેલાં મધ્યદશાનાં માનવી પોતાના હૃદયની લાગણી સંતોષવાને પણ ધણી વખતે સ્વાર્થની સાચી વિશુદ્ધિથી દૂર રહી જાય છે. પેટસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ પેટ લુએ છે, ઇન્દ્રિયસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ ઇન્દ્રિય લુએ છે, દેશસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ દેશ લુએ છે, માનવસ્વાર્થો માણસ જેમ કેવળ માનવજાત લુએ છે, તેમ હૃદયસ્વાર્થો માણસ કેવળ હૃદયને લુએ છે. હૃદયની આંખોથી તે, પોતાની લાગણીઓ સંતોષવા જતાં, કેટલાં પ્રાણીઓના ને પ્રજાઓના જીવનસ્વાર્થ ને આત્મસ્વાર્થ દણાઈ જાય છે તે નથી જોઈ શકતો. પરિણામે તેનો આત્મા સંતુષ્ટ ને નિર્મળ નથી બની શકતો, કૃતકૃત્યતા નથી અનુભવી શકતો, સુક્ત નથી બની શકતો. અંતમાં તે અંજપો અનુભવે છે.

સાચો સ્વાર્થ તો એ છે કે જેમાં માનવી પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલા કાંઈક મમાનધર્મો સત્ત્વને અમીઝરી નજરે નિહાળી, પોતાના આત્માના પરમ વિકાસને ખાતર એ સત્ત્વને

રોકસ્પિયર

ખાલચન્દ્ર મણિલાલ પરીખ

૧

નવયુગનો વસન્તોત્સવ

એ હોતો પુનરુત્થાનનો યશસ્વી યુગ, પાંચ પાંચ શતાબ્દિઓનું નિરાખાધ આયુષ્ય બોગવી સંસ્કૃતિનો પુરસ્કારક મધ્યયુગ અસ્તાયળ તરફ ઢળી રહ્યો હતો. ને યુરોપ અર્વાચીન યુગને ઉગરે આવી ઊભુ હતું. નવયુગની ઉપાની પ્રથમ કુમકુમ પગલીઓ પુરાતન રોમન સંસ્કૃતિના ધામ ઇટાલી દેશે અંકાર્ધ. પંદરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં કોન્સ્ટનટીનોપલના પતન પછી નિરાશ્રિત બનેલા ગ્રીક પડિતોના આગમન સાથે રોમને પુરાતન ગ્રીક સંસ્કૃતિનાં અભિનવ સ્વરૂપે દર્શન થયાં. અન્ધારયુગ-અને રોમન સામ્રાજ્યના ભગ્ન ને નવલત યુગની પશુ પૂર્વે, કોષ્ઠક અદ્ભુત જીવનસૃષ્ટિ ગ્રીસમાં વિલસીને કાલોદધિમાં વિલીન થઇ હોય તેવો રોમના વિદ્વાનો અને દ્રષ્ટાઓને સાક્ષાત્કાર થયો. એ સાક્ષાત્કાર સાથે રોમન જીવનમાં 'કો' અને 'રો' ચેતન્યનો અંશ ચાર થયો. સાર્થે રોમ ગ્રીક પાછળ મુગ્ધ અન્યુ પરંતુ એ પુરાતન ગ્રીસ હતુ અર્વાચીન ગ્રીસ તો ધૂળમાં રમદો-ળાયેલું પડ્યું હતું. છતાં પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ, ધડાલી અભિનવ રોમન સંસ્કૃતિની ધ્યેયમતિ બની, સમગ્ર યુરોપના નભોમંડળમાં વિરાજી રહી. ગ્રીસની કવિતા અને ગ્રીસનું સાહિત્ય, ગ્રીસની કલા અને ગ્રીસનું તત્ત્વજ્ઞાન, ગ્રીસનું જીવનદર્શન અને ગ્રીસની સંસ્કૃતિપ્રતિભા, ગ્રીસનું શૌર્ય અને ગ્રીસની સ્વાર્તાત્મ્યાવના, યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના જીવનમાં વિષવિષ અંગોનાં ધીમે ધીમે પ્રધાન પ્રેરણાધામ થઇ પડ્યાં. પરન્તુ અનેક રાષ્ટ્રોને રોમાંચક ગ્રીક સૃષ્ટિનું દર્શન કરાવનાર તો રોમજ. રોમ સર્જનાત નવયુગનું પુરોહિત હતું. અભિનવ જીવનની ઉપાસનાનું કેન્દ્ર-તીર્થ હતું;—અધ્યયન અને આરાધના દ્વારા ગ્રીક સંસ્કૃતિની પ્રેરણા ગ્રીસી, અખિલ યુરોપને તેની ઓજસવિની જીવનપ્રભા ગ્રીલાવનાર રોમ નવસંસ્કૃતિનું પ્રથમ પુરસ્કારક હતું.....

વિશ્વાવવાને, પોતાના સુખને ખાતર સર્વને સુખી બનાવવાને પ્રયાસ કરતો હોય. એ પ્રયાસમાં તે જગતમાં ચડી ગયેલાને નમાવીને ને હબાવવાને જાણે લાવીને બંનેને સમાન પ્રવાહે મૂકે. ને તેમ કરતાં તે પેટસ્વાર્થ, ઇન્દ્રિયસ્વાર્થ કે હૃદયસ્વાર્થથી દૂર રહી કેવળ આત્માના સ્વાર્થને નીરખે; જ્ઞાનના દીપકથી દેખે.

આત્માના સુખ વિના માનવી સુખી નથી બની શકતો, ને સર્વને સુખી બનાવવા વિના આત્મા સુખી નથી બની શકતો. માટે સાચો સ્વાર્થ આત્માને સુખી બનાવવામાં ને આત્માના સુખને ખાતર સર્વને સુખી બનાવવામાં રહેલો છે.

મધ્યયુગ અદસ્ય થતો હતો. શૌર્ય ને સાહસ યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં ક્યારનાં મ પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં. પંદરમી સદીના અંત ભાગમાં ઠાલગ્ગસ અને વાર્કો ડી ગામા સરખા નીર સાહસિકોએ આદરેલી જગતના અવનવા પ્રદેશોની શોધો દ્વારા યુરોપની આજ પર્વતની જીવનદષ્ટિને એકજ વિદ્યુત-ઝટકે રોમાંચમય ને વિશ્વરૂપશી વિશાળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરન્તુ હવે તો ગ્રીક સંસ્કૃતિ અને વાઈકિંગની પરાગ વર્ષાવતી નવમુગની અદ્ભુત વસન્ત યુરોપના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપર ઊતરતી હતી. યુરોપનો, સાચે જ, એ વસન્તોત્સવ હતો. કવિતા, નાટક અને સાહિત્યનાં; તત્ત્વજ્ઞાન, કલા અને વિજ્ઞાનનાં; સંસ્કાર, લાવના અને આદર્શોનાં સંસ્કૃતિ-કુસમોથી ભરેલા એવા રસથાળથી વસન્તે યુરોપને આજ જેવો કદી નહોતો વધાવ્યો.

આવી સુહાગી વસન્તના રસસોતથી નવપક્ષપિત શગેલું યુરોપનું માનવ-જીવન વિરમય જનક ઝડપે પલટાઈ રહ્યું હતું. સમુદ્રની સફરોએ અને અવનવા પ્રદેશોના સહવાસે માનવીમાં ઠાઈકે અનેરાં જોમ, તમજા, આત્મશ્રદ્ધા, સાહસવૃત્તિ અને રોકડપળજ સિમ્પાં હતાં. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસે તેને પ્રથમવાર ક્રાન્તદષ્ટિની ભેટ ધરી હતી. ગ્રીક પ્રજાની અધ્યાત્મ વિલોપાસના નીરખી તેનામાં ઉત્કટ જ્ઞાનપિપાસા જગી હતી; જ્ઞાનદ્વારા અતુલ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની તમજા પ્રગટી હતી; અને એ શક્તિદ્વારા અજેય લેખાતી પ્રકૃતિને વશ કરવાના ઠાડ જન્મ્યા હતા. આવા વિરાટ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે અનિવાર્ય એવાં નિતાન્ત અધ્યયન અને ઉપાસનાને તો તે ક્યારનોય વરી ચૂક્યો હતો. આંગ્રજ નાટ્યકાર માલ્સોની આ અમર પંક્તિઓ પુનરુત્થાનયુગના માનવીની જીવન-પ્રતિજ્ઞાનો પ્રતિષ્ઠાપ ગમતે છે:

અહા, આનંદ અર્નેસિદ્ધિની,

યશ, વિશ્વતિ અને વિશ્વપ્રશુત્વની,

કેવી અસીદ્ધિક શૃષ્ટિ

એકનિષ્ઠ ઉપાસક અર્થે નિર્ગોઈ છે।

પ્રશાન્ત મુવદ્વય વચ્ચે

ખલાડમાં જે કાંઈ સંચરે છે,

સકળ તે મ્હારી આરા ઉઠાવશે...

આ પુનરુત્થાનયુગનો અમર, પ્રભાવન્ત પ્રાણ. ગ્રીસના નિર્ચુકત આત્માએ એના અંતરમાં મુક્તિની જ્વાલા પ્રગટાવી હતી. દુર્ધર્ષ ને બાળ જીવન એને આકર્ષી રહ્યું હતું. અને સ્વતન્ત્ર વિકાસને સર્વકારથી રૂંધતી મધ્યયુગીય સીમાઓ વટાવી અસીમમાં વિદરવા એનું હૈયું તલસી રહ્યું હતું.

નવમુગના આત્માને ગ્રીક સંસ્કૃતિએ કેવળ સાહસ, શૌર્ય કે નિઃશયજન; જ્ઞાનપિપાસા, એકનિષ્ઠા ને ઉપાસકવૃત્તિજ નહોતાં અર્પ્યાં; તેણે માનવીને દિવ્યસૌન્દર્યગ્રસ્ત પણ અર્પ્યાં હતાં. ગ્રીક કલા અને કવિતાના અધ્યયને અર્પેલી નવદષ્ટિથી માનવીને પુષ્પ અને ફળમાં; વૃક્ષ અને લતામાં; પશુ અને પંખીમાં; વન, કુંજ, સ્રોત ને સરિતામાં; ગિરિ અને સમુદ્રમાં; પૃથ્વી, જ્યોમ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા અને નક્ષત્રોમાં-પ્રતિશબ્દ પલટાતાં પ્રકૃતિનાં અગમિન દરયોમાં આજ લગી કદી નહિ જાસેલા એવા અનન્ત સૌન્દર્યનાં દર્શન થયાં. પૂર્વે બદ્ધતા ઉપજોગનાજ વિધાયક લેખાતું નારીનું મોહક લાવણ્ય આજ કેવળ તેની ઇન્દ્રિયોને ઉત્તેજીતુ જ નહોતું; તેના હૃદયને તે નિઃસીમનો મોહક પણ પાડતું હતું. વિધાનાની પરિપૂર્ણ કળાના સ્પર્શથી સરજાયેલી સૌન્દર્યમય માનવકન્યામાં તેને અનન્તતાનો ભાસ થતો અને તેનું હૈયું દર્પ ને

ભક્તિના રસભાવે પુણ્નિત બનતું. નૂતન સૌન્દર્યદષ્ટિની પ્રાપ્તિ સાથે માનવીની પ્રેમવૃત્તિ પણ ઉત્ક્રાન્ત બનતી જતી હતી. પરંપરાનાં નિયમનોથી જડાયેલો પ્રેમ હવેથી કૃત્રિમ શ્રંધનો ફગાવી દઈ, આત્માનાં ઉપવનોમાં પ્રકુલપણે વિહરવા લાગ્યો. સાહજિકતા—નૈસર્ગિકતા તેના પ્રાણ બની ધબકી રહ્યાં; રસમતાએ તેનામાં ઊર્મિલતા પ્રેરી; સૌન્દર્યકામનાએ તેનામાં નવચેતન રેડ્યું; અને જીવનના પરમ સૌભાગ્યરૂપ લેખાતો, સમગ્ર પ્રવૃત્તિના પ્રેરણા—સ્વામી ને રમનિધિ સરખો, તે યુરોપીય જીવનસૃષ્ટિમાં ચક્રવર્તી સમો વિરાજી રહ્યો.

૨

શેકરિપયર—પુનરુત્થાનયુગનો મહાકવિ

સોળમી શતાબ્દનો પૂર્વાર્ધ ઇંગ્લાંડે પુનરુત્થાનની વિરાટ ઉત્ક્રાન્તિને નિજ દેશે ઝીલવામાં વીતાવ્યો. પરંતુ કવિવર રપેન્સર તથા નાંચકાર માર્લોના આગમન માથે તેને ત્યાં નવયુગની વસન્તનો ઉદય થયો રપેન્સર, ક્વીડની અને તેમના અનુયાયીઓએ આંગ્લ સાહિત્યમાં નવકવિતાનો સ્રોત વહાવ્યો; બ્યારે માર્લો, ક્રીડ, ગ્રીન, પીલ, અને લીલીએ અર્વાચીન નાટકનો યશસ્વી એલીઝાબેથન યુગ પ્રવર્તાવ્યો. આખરે શતાબ્દના સંખ્યાકાળે, બ્યારે આ બંને અભિનવ સાહિત્યપ્રવાહોના સધિકાર સમા, અને માત્ર અંગ્રેજી નહિ, સમગ્ર યુરોપીય સાહિત્યના આજપર્યંત એકચક્રી સમ્રાટ થવા સરખાયેલા, નાટ્યકવિ શેકરિપયરનાં વિજય-પગલાં અંગ્રેજી રંગભૂમિના તખ્તાપર ગરજી રહ્યાં, ત્યારે ઇંગ્લાંડની ક્ષિતિજે જગત-સાહિત્યના યશોજ્વલ સિંહાસને અધિષ્ઠિત થવાના પરમ સૌભાગ્યનો ઉદય થયો.

નવયુગનાં વિધિવિધ બળેને ઝીલતું શેકરિપયરનું સાહિત્યસર્જન પુનરુત્થાનયુગનું વાદ્યમયી પ્રતિબિંબ છે. માનવ-ઉત્થાનને રિયતપ્રણતી અદાથી અર્વલોકતી તેની કાન્નદષ્ટિ; અતુલ કાર્યબળને ખીલવીને જીવનસહ આતપ્રેત કરતી અને કવિતામાં અલંકારવતી તેની, અદ્ભુત નાટ્યવિભૂતિ; માનવહૃદયની સહ એકતાનતા સાધી, જલ્લધિની અપાર ત્રેગ-પરંપરાનાં અવનવાં ને જીવન્ત પાત્રોની તદ્દુપ સૃષ્ટિ સર્જતી તેની અદ્વિતીય અતિભા; જીવન અને પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક ઊર્મિ, પ્રત્યેક સ્વરૂપ, પ્રત્યેક દરવને નિર્મુક્ત લયમાં નિરૂપતી તેની નિસંગેરેરી કવિતા; પ્રણય, સ્નેહ, છબ્બા, વૈર, દુલહ, શૌર્ય, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, વિશ્વાસ, ઉપભોગ, બલિદાન, પાપ, પતન, પ્રાયશ્ચિત, ઉત્થાન,—આવાં આવા અનેક અંવેદનોથી જલતા માનવ-જીવનનાં વાસ્તવદર્શો તાદરૂપ ચિત્રો આલેખતી તેની અપ્રતિમ લેખિની,—આ સૌ શેકરિપયરનો અર્વાચીન યુગના પ્રથમ મહાકવિ, નાટ્યકાર, અને જીવનદ્રષ્ટા તરીકે ઉદ્ધીપ કરે છે.

પરંતુ શેકરિપયર કેવળ એક યુગમૂર્તિજ નથી. સાથે જ તે યુગયુગાન્તરનો સનાતન મહાકવિ પણ છે. પુનરુત્થાનયુગનો વિરાટ સ્રોત એક શતાબ્દ સુધી સારાય યુરોપના જીવનપટ પર વહી, તેને ફગદુપ બનાવી, શેકરિપયરના કવનમાં નિરોપતા પ્રસરતો, સાશ્વત જીવનસ્રોત સાથે સંગમ પામે છે. એટલેજ શતાબ્દ પર શતાબ્દ વીને છે, છતાં શેકરિપયર યુરોપીય સાહિત્યના પ્રવાહપર કાન્તદ્રષ્ટા કવીન્દ્ર સમો વિરાજી રહે છે.

શેકરિપયરનાં સંવેદનો વિશ્વનાં સનાતન સંવેદનોનાં પ્રતિબિંબ છે. શેકરિપયરની અનુભૂતિ જગતના પ્રત્યેક યુગની અનુભૂતિને અનુરૂપ છે. શેકરિપયરની જીવનદષ્ટિ સર્વયુગોના કવિઓની જીવનદષ્ટિ સાથે ગાઢ અંકુષ દાખવે છે. શેકરિપયરનાં પાત્રોમાં યુગયુગનાં માનવજાતોનાં હૃદય ધબકે છે. શેકરિપયર નિરૂપિત ભાવો, ઊર્મિઓ, કામનાઓ, વૃત્તિઓ, ભાવનાઓ કેવળ

એલીઝાબેથન યુગનીજ નથી; સાથેજ વર્તમાનયુગની પણ છે. પુરાતન કવિઓમાં જેમ તમને તેમની વિધવિધ પ્રતિભાઓ સાંપડશે, તેમ હાવિ કવિઓમાં પણ તમે તેમનો પ્રતિધોય સંભુશે.

શેકસ્પિયરની કલાકૃતિઓ સનાતન વસન્તનાં રસ, પ્રભા, ને યૌવનથી યનગને છે. જે ઓજસ્વી પ્રકુલ્લિતતા એલીઝાબેથન રંગભૂમિ પર શેકસ્પિયરનાં નાટકોની આસપાસ વીંટળાઈ વળી હતી, તે આજેય તેમના પર મોજૂદ છે. નથી તેમના પર કાળપ્રવાહની રજ યદી કે નથી તેમની સૌરભ ઝોસરી—એવો શેકસ્પિયરનો પ્રભાવ છે. યુગપરંપરાઓ આવી અને વહી ગઈ; સાહિત્યવહેણો જગ્યાં, આથમ્યાં, પલટાયાં. માનવીની અભિરુચિ પર સંક્રાન્તિઓ પર સંક્રાન્તિઓ પસાર થઈ; જીવનનાં મૂલ્યો એકાયાં અને બદલાયાં; પતન અને ઉત્થાનના કાંઈક કાંઈક કાળતરંગો વાહમનના પટ પર વહી ગયા; પણ શેકસ્પિયર આજેય એવોજ અણુનમ ને દુર્ધર્ષ જામે છે. એની નાટ્યસૃષ્ટિમાં માનવહૃદયની સ્પન્દન ગુંચે છે; એની કવિતામાંથી નિર્સર્ગનો સાદ જડે છે; એના અવાજમાં અનન્તના સૂર સંભળાય છે; એની કલ્પનાનાં જીરુપનોમાં નિઃસીમની મુક્તતા યનગને છે. આ છે શેકસ્પિયરની ચિરંજીવ મહત્તાનું રહસ્ય; અને આ છે સનાતન મહાકવિ તરીકેનો તેનો યશમુગટ.

૩

શેકસ્પિયરનાં નાટકો

શેકસ્પિયર કવિ હતો, શેકસ્પિયર નાટ્યકાર હતો, શેકસ્પિયર કલાવિધાયક અને જીવનદર્શક હતો. કવિતા અને નાટ્યકલાનો અદ્ભુત સંયોગ જોઈએ તેનાં નાટકો તેના આ પ્રત્યેક સ્વરૂપનો ઉદ્ધોષ કરે છે. શેકસ્પિયરના કવનનાં અને શેકસ્પિયરની કલાનાં, શેકસ્પિયરના દર્શનનાં અને શેકસ્પિયરના નિર્વચનનાં, વિશદ ને સુરેષ પ્રતિજિજ્ઞ તેની નાટ્યમાધ્યમાં જીસાય છે. શેકસ્પિયર તેનાં નાટકોથી જિંદગી નથી, નાટકો શેકસ્પિયરથી અલગ નથી.

નિજ હૃદયનાં જિમ્મિ, અવિશ, કે પ્રણયને વ્યક્ત કરતાં સોનેટ કે ગ્રીન્સ થોડાંક પરલક્ષી સૂઝાર—કાવ્યોને આજે કરતાં, શેકસ્પિયરના સમગ્ર કવનને સમાવતી તેની સુદર્ધ નાટ્યશ્રેણી જગતસાહિત્યના ધર્મિન્દાસમાં અજોડ એવી, વાસ્તવજગતની તદુપ પ્રતિકૃતિ સરખી માનવજીવનની એક જ્વલંત નાટ્યસૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. એવો જગતમાં એકપણ માનવી હાવ નથી, લાગણી નથી, આવેશ, જિમ્મિ, આવેશ કે કામના નથી, જે શેકસ્પિયરની નાટ્યાવલિમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે નિષ્પિત ન થયાં હોય. વાસ્તવ અને આદર્શ, અદ્ભુત અને સામાન્ય, ઉન્નત અને પતિત, જીવ્ય અને નિરુષ્ટ, આવાં તે અગણિત તત્ત્વો એકમેકમાં સન્નિભલિત થઈ શેકસ્પિયરની એ અનુપમ નાટ્યસૃષ્ટિમાં સમાયાં છે. પરંતુ એ સર્વના કેન્દ્રરૂપ છે માનવ—આત્મા અને સૃષ્ટિમાં તેની જીવનચર્ચા...

જગત આજે ત્રણ ત્રણ શતાબ્દિથી શેકસ્પિયરની નાટ્યકલાના આવા ઉત્કૃષ્ટ આભ્યન્તર સ્વરૂપથી મુગ્ધ બન્યું છે. પરંતુ આ આન્તર સ્વરૂપથી અલગ એવી એક બાહ્ય વિશિષ્ટતા પણ તેની નાટ્યમાધ્યમાં છે અને તેની મોહકતા કાંઈક અતેરી જ છે. સર્જનક્રમ અનુસાર શેકસ્પિયરનાં નાટકો સ્વતઃજ એવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે—જે માનવજીવનની ચાર અવસ્થાઓને કેવળ સમાન્તર જ નહિ કિંતુ તેમનાં સંપૂર્ણ પ્રતિજિજ્ઞ અને પ્રતીકરૂપ પણ છે. શેકસ્પિયરનાં રંગમંડપમાં પ્રવેશનાં જે નાટકો આપણી સન્મુખ ઉપરિચિત થાય છે તે આદેહના તરજુકાગનાં સૂચક છે. એમનામાં તારુણ્યની અપરિપક્વતા, યૌવનની મરતી

અને વસન્તના ચારુ વિલાસ છે. એમનાં હૃદય, અપૂર્ણ જીવનરસ, પ્રભાન્વિત સૌન્દર્ય અને નિર્મુક્ત પ્રેમથી તરખોળ લ્યાં છે. લાલિત્ય, સૌરભ ને મુકુમારતા એમનાં અંગેઅંગ પર પમરે છે. શેકસ્પિયરના નાટ્યજીવનનાં એ રસપુષ્પો છે, અને તેમાં બે મુકુટમણિ સરખાં વિરાળ છે--“એ મીઠ સમર નાઈટ્સ ડ્રીમ” અને “રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ.”

દ્વિતીયકાળ વિલીન યતા ધૌવન અને અને ઉદય પામતા પ્રૌઢત્વના સધિકાળ સમો છે. એમાં યૌવનનો તન્મનાટ શાંત થાય છે, અને પ્રાઢાવસ્થાના ગામ્ભીર્વના પ્રથમ પદ્મચાર સંભળાય છે. તારણના રવિતેજમાં ત્યારે પ્રૌઢત્વની છાયાઓ પુરાય છે. કવિની દષ્ટિ અંધારમય ભાવિના ગર્ભમાં પ્રવેશવા મથે છે; એની લેખિની સ્થિર બને છે; અને એનું ચિત્ત જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોમાં ગૂંથાવા લાગે છે; આ સમયની પ્રતિનિધિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓ--“ધ મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ,” “એઝ યુ લાઇક ઇટ,” અને ઐતિહાસિક નાટકો “હેનરી ફોર્થ” (બે ભાગ) અને “હેનરી શીક્ષ”.

તૃતીય કાળમાં શેકસ્પિયર નાટ્યકલાની શ્રેષ્ઠતમ કલા પ્રાપ્ત કરી યુરોપના સાહિત્ય મંડપમાં પ્રથમ નાટ્યકાર તરીકે વિજયની વરમાળ પહેરે છે. છતાં જીવનદષ્ટિએ તે તેના સૌથી વધુ ગંઢનકાળમાં પ્રવેશ કરે છે. કાષ્ઠિક મહા અન્ધારમય અનુભૂતિ આ સમયે સમગ્ર જીવનને આવરી રહી હોય એમ દીસે છે. શેકસ્પિયરનો આ મન્યનકાળ છે. આ સમયની સર્વ કૃતિઓના મૂળમાં પાપ, પશ્ચાત્તાપ કે કુર્મકેળના ધોર અનુભવ રહેલા છે. જે જીવન આલેખાયું છે તેમાં હૃદયનાં ગંભીરમાં ગંભીર, જોડાણ, કંઈપનાના નિર્બંધમાં નિર્બંધ વિસ્તાર, અને વાસના અને વૃત્તિઓના લયકરમાં લયકર વિહાર અદ્ભુત સમતોલતાપૂર્વક ગૂંથાયાં છે. જગતના રૂઢ સ્વરૂપથી કમ્પતા માનવઆત્માનાં તીવ્ર સંવેદનો, જીવનનાં અશુભીનાં કારુણ્ય, ઇર્ષ્યા ને મહત્વાકાંક્ષાની સળગતી અગ્નિજ્વાલાઓ, અહીં મૂર્ત-સ્વરૂપ-પાર્શ્વો છે કાલિદાસનો આ રસોત્સવ નથી; એ તો ભવભૂતિનો સતેષ જીવનચંદ્ર છે. ચંદ્રજ્યેષ્ઠ પ્રકૃતિવિહાર નથી; મિહનની તપશ્ચર્યાના હુતાશ છે.

યુગ પર યુગ વીતે છે, સાહિત્યના અવનવા પ્રવાહો જન્મે છે, વિસ્તરે છે, અને લય પામે છે પણ શેકસ્પિયરના મન્યનકાળના નવનીત સરખી આ કલાકૃતિઓ--“હેમ્લેટ” અને “મેકબેથ,” “લિયર” અને “ઓથેલો,” “જુલિયસ સીઝર” અને “એન્ટની એન્ડ ક્લિયોપેટ્રા”--જગતની કંઈપના તથા જીર્મિને આજપર્યંત વિસ્મયમુગ્ધ કરી રહી છે.

ચતુર્થ કાળમાં પ્રવેશતાં તૃતીય કાળના અન્ધાર અદશ્ય થાય છે. શેકસ્પિયર જીવનસન્ધ્યાને આરે આવી જીભો છે. આ સમયનાં નાટકો પર સન્ધ્યાનું પ્રશાન્ત, સૌમ્ય ને પરિપક્વ ઓજસ વિલસે છે. કવિનું હૃદય જીવનસાહસ્ય, ઔદાર્ય અને પરિપૂર્ણતાના મંગીતથી ભરપૂર છે. એની દષ્ટિ પૂર્વજીવનને અવલોકતી કૃતકૃત્યતાના બાનસહ ચિર શાન્તિમાં વિશ્વના અતન્ત પદ પર ઢળે છે અને એનો અન્તરાત્મા કુર્બનો પ્રત્યે ક્ષમા ક્ષમા પુકારતો સકળ જીવનના કળશરૂપ સંન્યસ્ત સ્વીકારતો હોય તેમ લાસે છે.

આ સાધ્યકાળનાં નાટકોનો પ્રધાનસૂર વિયોગમાંથી મિત્રનમાં, પાપમાંથી પ્રાપશ્ચિતમાં, ધર્ષણમાંથી અનુરાગમાં, દ્રેષ ને વૈરમાંથી ક્ષમા અને સ્નેહમાં માનવ પરિણતિનું ઉદ્દોષધન, કરે છે. આ મમયનાં બે સર્વોત્તમ નાટકો--“ટેમ્પેસ્ટ” અને “એ વિન્ટર્મ ટેલ.”

[પૃથ્વી]

અથી નિપુણ ચિત્રક !

ન મંડન ગમ્યાં તને અવનવીન કા' સર્જનો—

તણી ન મધુ કલ્પના ફલક રંગમાં સાંપડી ?

અહીં પૂલ તૂટેલ : ત્યાં વરણ છાપરા હીણ કો'

જીભાં કબર શાં મૃદો શિશિર વાપરે કપતાં.

પણે હીમ ચક્રા થીન્ત્યાં નૌરવ કાળના અસ્થિપે,

લતા, તરુ, ઉશેટતા દુત તુમુલ વટાળીયે,

પ્રચંડ સરિતા પૂરે, વિચિ ઉછાળપે અભિષેના,

લસે પ્રખર લોલિમા સકલ ચિત્ર આલેખને.

તે રુધિર રગની રચિર કલ્પના બાહ્યથી

હતી પ્રલય તત્ત્વની પ્રબલ ઝંખના લોહીમાં.

શકે જગત પૂછ શે તવ વિનાશકારી કલા ?

અનાદર ચતાં બધે નિજ પ્રસન્ન ચિત્રો તણો,

પદે ચગદો, ઢોળી, સૌ રગત-પાત્ર, કેન્વાસ તું

ઝહી ધણુ ધર્યો રણે, જગત વૈરથી નાથવા.

ડગેડગ અનુસર્પી ચંદ્ર સજીવ ચિત્રો બધાં.

રહે, ભરખતી મનુ અગનની શિખા કારમી,

જીડે જલદ ઘોણણા : પ્રલયનું મયે તાંડવ;

મુહા કરુણ કન્દનો, ગદન ધોર આદિજનો,

ચરે, બધે ગગનમાં ભીંષણ આંધીનાં વાદળો;

હસે કંપણ પ્રેતશાં તવ પદે કલા-સર્જનો.

સહસ્રે શત કંપનાજ અણુજંપ ત્યાં આંચકા

ધરિત્રી ઉરમાં ચતા : કપમ હુતાશ તારો શમે ?

નોંલામ્બર સુવેશ પત્ર કુસુમો ચક્રી રાજતી,

સુહાગો-ધરતી તણું ફલક રક્તથી રંગવા

રચું મનુજ-યુદ્ધ આ : પ્રલય સૃષ્ટિના કલ્પક ! *

* કલ્પનાઓના પરંપરિત યર વચ્ચે એસીને કવિ કાઈ લોહીના ધાબાથી ખરડાયેલું ચિત્ર અદા આલેખવા બેઠા હોય એવું લાગે છે. સંવેદનેને નમત 'કર્તી' વર્ણનછટા ઉપરાંત ભારોભાર કરેલી એ બાવાદ્રેક્ષતા આપણને એમા એથી રાખે છે. એ એનાં વિશિષ્ટગો બની રહે છે. વસ્તુમાં પણ નવીનતા છે એથી કાવ્ય અનોખું સ્થાન મારી લેયે છે. હિટલરના ચરિત્રકારોએ એને બાળપણથી જ એ ચિત્રકાર હોતો એમ કહ્યું છે. પણ એનાં ચિત્રો મંડનાત્મક કરતાં ખંડનાત્મક સાવનિરપણ વધારે અચે કરતાં, કારણ કે હિટલરના લોહીમાં એવું તત્ત્વ દળે. જ્યારે એણે એવું કે એનાં આલેખનોની નમતમાં હાસી યા રહી છે ત્યારે એણે ચિત્રોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અને એની પાછળ એ ચિત્રોને આલનાં કરવા યુદ્ધ આદ્ય અને કવિ જેમ કહે છે તેમ 'અદા પૂલ તૂટેલ, ત્યાં વરણ છાપરા ટીલુંકો' અને ત્યારપછીનાં બેલીઅર્થ અનુકંપાસર્વ, માનવતા નમાવી નય એવાં વર્ણનોએ, પ્રલયસૃષ્ટિના ચિત્રના સજીવ ચિત્રસ્વરૂપો છે એની અત્યારે કોણ ના પાડશે ?

દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈ

[એક રેખાચિત્ર]

જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈને જેણે નજરે નિહાળ્યા હશે તેના મગજમાંથી તેમના વ્યક્તિત્વની છાપ કદી ભૂંસાઈ નહિ હોય. લગ્ય ચહેરો, વિશાળ કપાળ, તેજસ્વી આંખો, પ્રલય બાહુ અને પ્રભાવશાળી દેહ તથા મદ હાસ્યમય આનંદી મુખવાળા મણિભાઈને જોઈને કામને પણ માન ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. માથે લાલચટક નડિયાદી પાઘડી, મલમલનું જમણાની પાંખ જેવું સફેદ અંગરખુ કસબની ઝીણી લીટીની કારનો ખભે જેમ, અને સફાઈથી પહેરેલું ઝીણું પોતનું જંગાળી ધોતિયું એ મણિભાઈનો એક ખાનદાન ગૃહસ્થને છાજતો નિત્યનો પોષાક. બોલવા ચાલવામાં અને પહેરવેશમાં નાગરી સુઘડતા તરી આવ્યા વગર રહે નહિ. મિત્ર લાગણુ અને મીઠી વાણી એમનું ખાસ જૂથણુ હતું. વિવેક અને સંજયતાની ભૂર્તિસભા પોતે સૌના પ્રિય ઘર્ષ પડેલા હતા. મોઢા ઉપર કદાપિ કોધની છાયા દેખાઈ નથી. અને ગુસ્સે ઘર્ષ ને નોકરનું પણ કદી અપમાન કરતા નહિ. પોતે વિદ્યા અને સાહિત્યના રસિયા હતા તેથી એમની આસપાસ હમેશાં વિદ્વાન અને ગુણીજનોનો ડાયરો ભરાયલો જ રહેતો. અચકારોને અને વિદ્વાનોને એ સારી રીતે પોષતા. એમણે જેના જેવાં દિવાનગીરી કરી છે ત્યાં ત્યાં રાજ્ય તરફથી વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપનારી તથા ઉત્તમકારિનું માહિત્ય પ્રગટ કરવાની ઉચ્ચ સંસ્થાઓ સ્થાપન કરેલી છે. કચ્છની રાજકીય પાઠશાળા તથા વડોદરાની ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળા અસ્તિત્વમાં આવી એ મણિભાઈના જ પ્રતાપે મણિભાઈ ન હોત તો ગુજરાતી પ્રાચીન કવિઓ કાળના ખપ્પરમાં ક્યારનાએ ભુમાઈ ગયા હોત

મણિભાઈ પોતે પણ મારા વિચારક, ચિંતક અને લેખક હતા. રાજ્યકાળના દુર્ઘટ વ્યવસાયમાં મુંઝાઈ રહેલા છતાં એમણે કેટલાક અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખેલા છે. તેમાં સ્ત્રી-કેળવણી ઉપરનો એમનો અન્ય અનેક દૃષ્ટિએ વાચવા જેવો અને પ્રમાણભૂત છે. એ રાજદ્વારી વ્યવસાયમાં પડ્યા ન હોત તો તે જમાનાના સારા સાહિત્યકાર નીવડ્યા હોત. રાજકાળમાંથી વખત કાઢીને પોતે સાહિત્યના અન્યે અને ધર્મશાસ્ત્રોનું હમેશાં પરિશીલન કરતા તથા વિદ્વાનોનો નિરતર સહવાસ રાખી જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરતા રહેતા. પુણ્યવ્રતર ન્યાયથી નાના મોટાનો ભેદ કે મિથ્યાભિમાન ન રાખતાં જેની જેની પાસેથી જે કંઈ પણ ગુણુ જડે તે પ્રહણુ કરી લેવામાં એ જરા પણ મંકોચ રાખતા નહિ. પોતે મૂર્ખરાધી-શ્વરના મુખ્ય પ્રધાન હતા સાધારણ માણુમને પણ એમની મુવાકાત લેવાને મુશ્કેલી નહોતી પડતી એટલા એ નિરભિમાની હતા.

મણિભાઈના જમાનાના રાજ્યનીતિનિપુણો રાજા સર. ટી. માધવરાવ, સર. સાલારજી બહાદુર, સર દિનકરરાય એ ત્રણ હિન્દુસ્તાનમાં મહાન ગણાતા હતા. તેમના જેટલા મહાન

પદે પદોંચી ગયેલા નહિ પણ તેમના જેવાજ રાજ્યનીતિનિપુણ મણિભાઈ હતા. એમની કાર્યદક્ષતાથી કચ્છ-ગુજરાતના મોટા મોટા રાજ્યઓના એ માનીતા થઈ પડ્યા હતા. દેશી રાજ્યોની દિવાનગીરી કરતાં રાજ્યપ્રબળનું—ઉભયનું દિત સાચવવા સાથે સાર્વભૌમ સત્તા -બ્રિટિશ સરકાર સાથેના મીઠા સંબંધ સાચવી રાખવામાં પણ એ કુશળ પુરુષ હતા. અને તેથી તે વખતના મોટા મોટા બ્રિટિશ અમલદારોનો મણિભાઈને માટે બહુ ઊંચો અભિપ્રાય બંધાયેલો હતો. એમના કામથી અને કામ કરવાની પદ્ધતિથી બ્રિટિશ ગવર્નરે અને પોલિ-ટીકલ અમલદારે એટલે બધા સંતોષ પામેલા હતા કે નાના મોટા જે રાજ્યમાં કંઈ અવ્યવસ્થા અને સડો માલમ પડે ત્યાં રાજ્યસુધારણાને માટે મણિભાઈને મોકલવાની તેમના તરફથી જાણામણ થતી અને મણિભાઈએ ત્યાં ત્યાં જઈને અવ્યવસ્થા દૂર કરી તે તે રાજ્યને આખાદ કરી પ્રગતે મુખી કરી છે. જેથી આજે પણ તે તે પ્રદેશની પ્રગતિ તેમને ભક્તિભાવથી સંભારે છે. સરકારી દફતરોમાં પણ તેમનાં સારાં કામોની જોડે એટલી નોંધો ભરેલી છે. આવા એક મહાપુરુષનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ જ હોય.

શ્રી. મનસુખરામ સૂર્યરામ, શ્રી. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરે તે જમાનાના મોટા મુત્સદ્દીઓ અને સમર્થ રાજદ્વારી પુરુષો મણિભાઈના મિત્રો હતા. મનસુખરામભાઈ તો ઘણાં દેશી રાજ્યોના એજન્ટ હતા અને મુંબઈમાં રહી બ્રિટિશ સરકાર અને દેશી રાજ્યઓના મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરતા. એમની મત્તા એટલી બધી હતી કે કોઈ રાજ્યનો રાજ્ય ઉપર હક્ક સાબિત કરવો કે નાબૂદ કરવો એ કામ એ કરી ચકતા હતા. મુશ્કેલીને વખતે મણિભાઈને એ મિત્રોની સલાહ અને મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી. પણ મણિભાઈની પોતાની જ બુદ્ધિમત્તા એટલી પ્રબળ હતી કે ગમેએવી આંટીધૂંટી-વાળું કામ પાર પાડવામાં એમને અધરું પડતું નહિ.

મણિભાઈ શુદ્ધ ચારિત્રવાન અને દક્ષ પુરુષ હતા. શીલ વર મૂળજ્ઞ તે પ્રમાણે સમસ્ત સદગુણો વડે એ સદા શોભી રહેતા.

અયિ કુસુમ કળી !

“નૌતમ”

અયિ કુસુમ કળી !

પ્રિય કુસુમ કળી !

મુજી જીવન સૌરભહીણ અકેલ રહું પ્રજની !

અયિ કુસુમ કળી !

તવ અંતર પાંખડીઓ ખૂલશે,

મધુકર દલ-પર્મરાટે ખૂલશે,

ઉર શૂન્ય વ્યથા નવ શું ભૂલશે ?

પ્રિય કુસુમ કળી !

મુજી જીવન સૌરભહીણ જ આમ જશે પ્રજની !

અયિ કુસુમ કળી !

દૂધની દાઝેલી

૫૨

[૩]

“કોઈ પરદેશી મુસાફર-માઘએ પાણી પીવા એ દોરી ન લેતા એ કૂવામાં મૂક્યો હતો. તેને તેમાં પાણી તો ન મળ્યું કારણ એ અવડ અને ખંડિયેર હતો પરંતુ તેમાંથી તેને હું જડી.

મને જોધને તેને દયા આવી. મારી દર્દકથા સાંભળીને તો એ દયા દર્શ ગણી વધી ગઇ. તે મને દીકરી કરીને પોતાને ઘેર લઇ ગઇ. તેણે મને ખૂબ ખવડાવ્યું, પીવડાવ્યું, પહેરાવ્યું ને ઝોઢાડ્યું. હું માફ વૈધવ્ય ને તેની ભીયણ સ્મૃતિ સુધાં વીસરી ગઇ. એ સુખશાંતિમાં પડી પડી હું કહેવા લાગી, “હાથ! આખરે આ એક દવાનો ઝરો મીઠો છે ખરો.”

પરંતુ એ મારો ભ્રમ હતો. કદાચ મારો પડખો જ એવો અકર્મો હશે તેથી એ ઝરો પણ ઠડ્યો નીકળ્યો. કાળીની પૂળરણ તેના બલિના બકરાનું કેટલા લાડથી લાલનપાલન કરે છે ? મારી આતરણરદારત પણ તેવી જ નીવડી. એક અંધારી રાતે મારો સોદો યથો, હું બચ્ચરની ઢીંગલીની પેઢે વેચાઈ. કાકીરની મત્રા જવાની હોંશમાં હું મારા ખરીદનારની કેદમાં જઈ પડી, અને પછી નિરાધાર એવી હું અજાણની શી વડે યજ્ઞ હશે તે તમે જ જાણી લો...બચ્ચરમાંથી મતવાન કેરી ભરપેટ દામ આપી ખરીદી લાવનાર તેને પંપણીને રાખી મૂકતો નથી. તે તો તેનો બિંદુએ બિંદુ રસ ચૂસી લે છે.

કેરીનો ખાનાર તેના ગોટલા ને છોડીને બીકરડે ફેંકે છે, પણ મારો માલિક એવો અદ્ય ન હતો કે મને ત્યાં ફેંકે. તેણે મને ફરી વેચવા કાઢી, અને અક્ષતના આંધળાએ હું ચૂસેલી કેરીને ફરી ખરીદી. અને પછી એ જ પૂરવિના કમ આશુ થયો.

એ દવાના ચકાવામાંથી એક દિવસ હું નાસી છૂટી. એ નાકાંને હજુ પાંચ વર્ષ પણ થયાં નથી તેટલામાં તો હું પાંચ જિંદગીનો કડવો-મીઠો તો નહિ જ, જે મીઠો દેખાએલો તે પણ કોપલણની ખાંડના પડ વાળી ગોળીએ જ હતી—અનુભવ આપી ચૂકી છું. એ દરગિયાન જ્યારે જ્યારે લોકોએ મારા પર દયા કરી છે ત્યારે ત્યારે હું દાઝી છું, અને એ દઝાડે દઝાડે મને દવાનો સાચો માવનો સમજાયો છે.

એ સમજણ આવી, ગમે એવી ઉતરપીડીથી પણ ન ‘હગાઈ’ એવી જાડી સમજણ આવી, ત્યારથી હું અર્ધગાંડી જેવી ફરૂં છું. કાકીની ભીખ હું લેતી નથી પણ ફૂતરાંફૂકમાં જોડે એકવાડમાંથી વાચી રાચી ટૂંકડા વીણી ખાઉં છું. હું કાકીની મીઠી વાણી સાંભળતી નથી. એવા મોઢાઓલાઓ સામે દાંતિયાં કરી હું તેમના મોઢામાં આંજળાં ધાલી ગાળો દેવાહું છું. હું દવાથી દાઝું છું પણ ગાળો મને ગળી લાગે છે.

આટઆટલું વીત્યું, એક ભવના અગિયાર ભવ કીધા છતાં માફ ૩૫ મને ઊડતું ન હતું. કદાચ તેને ૫ મારી દયા આવતી હશે અથવા તો મનેજ મારી દયા આવતી હશે,

અને તમે જાણો તો છો દાક્તર સાહેબ ! કે દયા એટલે મારા માટે દુઃખનો ડુંગર છે. આ કેવળ સુંદર ઉપમા માટે હું બોલતી નથી. મારા રૂપે પોતાની દયા ચાલુ રાખી તેથી મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ બેઠાં છે. એક દિવસ તો હું છરી લાઇ તૈયાર થઇ. હું મારા અવયવોને વારાફરતી પૂછવા લાગી: 'બેસો તમારામાં રૂપાણું કોણ ? તમારામાંના એકએકને આજે હું કાપી નાખવાની છું.'

તે છતાં એ છરી હાથમાં જ રહી. એક નકટી યવાનીય મારામાં દિંમત ન આવી તો પંછી બીજા અવયવો છેદવાની તો વાત જ શી કરે ? હું હતી તેવી ને તેવી રહી અને શેરીએ શેરીએ નાસઝાગ કરવા લાગી. એમ દોડાદોડ કરતાં એકવાર હું ભેંસની માણસમાં પડી. ત્યાંથી મને કાદવની કાંબળા બેટ મળી. એ કાંબળાએ મને રક્ષણ આપ્યું. છતાં હાથ મ્હોં ખાવા પીવા માટે ઉધાડાં રહેતાં. તેના પર હું કીલના ચટાપટા પાડતી. એવી કાચર-ચીતરી થતાં લોકો મને ગાંડી કહેતા.

એવી ગાંડીને છેલ્લા બે દિવસથી ગામના છોકરાં ને કૂતરાં પળવતાં હતાં. ખાવા, પીવા કે સૂવાને માટે તેમણે મને જંપવા દીધી નથી. આમ હાંકી હાંકીને, હડે હડે તથા હુરિયો હુરિયો કરી તેઓ મને ફરી માણસ બનાવવા માગતા હતા. મોટાંઓએ તેમને તેમ કરવા ઉત્તેજ્યાં હતાં. કારણ દયા કરી તેઓ મારો પશુજીવનમાંથી ઉદ્ધાર કરવા માંગતા હતા. એ દયા મને અપતી ન હતી. તેના ડહાબે ડહાબે મારી આખી કાયા ઢકાર્ધ ગઈ હતી. મારે વધારે દાઝવું ન હતું.

એથી દાડછેડ ખાઈ ખાઈને હું હોળી બળતી હતી ત્યાં આવી બીબી દુરથી જ એની લાલ લાલ જવાળાએ મને આમંત્રી: 'આવ બહેન આવ, હું તને મારી સોડમાં છૂપાવી દઉં. આવ ને મારામાં મળી જ એટલે તારી મુક્તિ થાય. ગભરા ના, હું તારા પર દયા નહિ કરું, હું ફૂર થઈને તને બાળી દર્શાવું.'

હોળી માતા તો ખૂબ નિર્દય હતાં. તે તો લાંબા લાંબા હાથે મને ભેટી પડ્યાં પણ લોકોની દયા આડે આવી. તેમણે મને બળતી બળતી ખેંચી કાઢી. હવે હું અહીં છું. ત્યાં તમારી દયા મારી દુશ્મન થઈ છે. તમે દયા ચોપડી મને માજી કરવા માગો છો. પણ હું સાજી થાઉં કયા સુખને સારૂ ? કઈ શાંતિની આશાથી ? દાક્તર સાહેબ ! તમને જો મારા પર સાચી દયા આવતી હોય તો હું કહું તેમ કરો."

"કહો બહેન ! શું કહેવું છે ?" મેં ગળગળે અવાજે કહ્યું વાઢાપ કરી કરી દોર થયેલું માંડે હૈયું આ બાઈની કરુણ કથાથી ઓગળી ગયું હતું.

"પેલા કબાટમાંથી એક ઝેરની પડીકા પાઈદો. એના જેવું દવાનું કામ બીજું એકે નથી."

"જીવતો નર બદ્દા પામે છે એ કહેવત શ્રુતી ન જતી બહેન !"

"પરંતુ જીવને હું કઈ બદ્દા પામવાની છું ? તમારે શું મને હડે હડે થવા જવાડવી છે ?"

"બહેન, હું તમને કોઇ સારા ધરમાં નોકરી અપાવીશ."

"સારા ધરમાં ! તમે કોને સારૂ ધર કહો છો ? કુલીનતા, શ્રીમંતાઈ, મોટાઈ ને વિદ્વતા એ બધાંય જેના ધરમાં છે ત્યાં હું રસોધવજી તરીકે રહી આવી છું. સાહેબ ! એ દિવસોની સ્મૃતિ તાજી ન કરાવો. રસોડામાં બળતા ચૂવાની આગ જેવા ભમૂકા મારા દેહમાં બળી રહ્યા છે. તમારા સારા ધરમાં જઈ મારે શું એની પુનરાવૃત્તિ કરવી ? તમારા સારા ધરમાં પણ પુરુષો તો હોવાના જ. અને નિરાધાર અબળા તરફ તો તેમની નજર ભ્રમરાની જ હોવાની."

એ પછી મારા તરફ તાકી રહી. કદાચ એ તપાસતી હતી કે મારી આંખમાં શું એ બમર બેઠો છે કે નહિ ? ત્યાં તેણે શું જોયું તે કહી શકતો નથી પણ એટલું તો જરૂર કહું કે એ વેષક દષ્ટિપાત પછી તેની આંખમાંથી ગુરસો અને વક્તા ઝોછાં થયાં.

પછી મેં કહ્યું: “અહેન ! તો હું તમને કોઈ વિધવાશ્રમમાં દાખલ કરી દઈશ.”

“તે તમે શું એમ માનો છો કે મેં વિધવાશ્રમો નથી જોયા ? એમાંનો એક હતો છૂંધું ફૂટણખાનું ને ખીજો હતો વિધવાઓનું બજાર. બધા આશ્રમો એવા નહિ હોય પરંતુ સારા આશ્રમો પણ અમારી કંફાડી દશા સમજતા નથી. તેઓ દયાનો અતિરેક કરી અમારું જીવન અસહ્ય બનાવી દે છે. તેઓ અમારી દુર્દશાનું પ્રદર્શન કરે છે, અમારી શરમભરી અસહાયતા પર વાર્તાઓ લખે છે અને પરિણામે લોકો અમારા તરફ આંગળી ચીંધે છે.”

“તો અહેન લલે ત્યાં ન જતી. હું તને મારી સાથે રાખીશ. મારે સગી અહેન નથી એટલે સમજીશ કે ભગવાને તને તે સ્થાન રાખવવા મોકલી છે.”

અહેન થવાનું એ આમંત્રણ તેણે ન તો નકાર્યું કે ન તો સ્વીકાર્યું. તે બોલી, “રાતભર વિચાર કરી બેઠશ.”

અને રાતભર એણે કોણ જાણે શા શા વિચાર કર્યા હશે તે જાણવા હું ભાગ્યશાળી ન થયો. કારણ જિગતી રહવારમાં જ તે દૈવલોકે પહોંચી હતી. દઝાડના ફાલ્લાઓ પર ચોપડવાની પિકરિક એસીડની આખી ખાટલી તેણે પી લીધી હતી.

નર્સને તેડાવ્યો હું દોડતો ગયો. પરંતુ મારું દોડવું વ્યર્થ હતું. પાળ તૂટી પાણી વહી ગયું હતું. પચારીમાં હજી એનું મ્હોં હસતું હતું. બિચારીને વર્ષો પછી આરામની જીંધ આવી હોયતી તેવી તે દેખાતી હતી.

એના ઓશિકેથી એક પત્ર જડ્યો. તે લખવા માટે નર્સ પાસે જ તેણે કાગળ-પેન્સિલ લીધાં હતાં પરંતુ તે જૂઠું બોલીને. એ પત્રમાં લખ્યું હતું:

‘ભાઈ ! માફ કરજો. હું જાઉં છું. દયાના દરિયાના દરબારમાં દયા સામે જ રાવ કરવા હું જાઉં છું. દૂધની દાઝેલી મેં છાશનો પણ અવિશ્વાસ કર્યો છે તો જોડું ના લગાડતા. તમે જો મારા સાચા ભાઈ થાત તો પછી એવા સાચા વીરાંના માથે મારા જેવી મેશની માટલી મેંડાય તેથી હું અહેનને આનંદ નહિ થાત. અને જો તમારી દયા પણ ખીજાઓના જેવી જ નીવડવાની હોત તો તો હું આજે જાઉં છું એ કીક જ છે, ખૂંડેને ! દાકતર સાહેબ ! સલામ.’

લી૦ દૂધની દાઝેલી.

વાંચા.

રમણ વ્યાસ

[શિખરિણી]

ન સ્પર્શો અર્ણાને કુટિલ સહુ આ શબ્દ જગના,
પડી દૂરે ગાવા ઉર ઉડત સૌ ભાવ મનના;
મનેયે એ વાંચા ઝરણ સરખું મુક્ત વહવું,
શ્વે ઘેરા ધીમા જીવનગીત મારું જ લવવું !

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના સિદ્ધાંતોને સમજવા અને જીવનમાં ઉતારવા મયી પ્રથમ ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાંતોથી અણુજાળ રહી ઉત્કર્ષની સાધના સાધે એ શક્ય નથી. સમાજની વ્યાજબી જરૂરિયાતોને અનુકૂળ નીચે એ રીતની રચના રચાય તો જ ગ્રામ-રચનાની કળાની સર્વોત્કૃષ્ટતા સધાય. વ્યક્તિની અંગત આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ ગૃહરચનાથી અંગે વિચારાતા સિદ્ધાંતો કરતાં ગ્રામ-રચનાની વિચારણા વિશાળ દષ્ટિબિંદુ માગી લે છે.

પ્રથમનાં ગ્રીસ અને રોમનાં શહેરો વિસ્તારમાં ધણાં ટૂંકાં હતાં. તેમની રચનામાં સમાનતા અને સૌન્દર્યના સિદ્ધાંતો રચીકારાયેલા. એ શહેરોમાં એકાદ જાહેર બજારનું સ્થળ અને થોડાંક ખાસ જરૂરી સ્થળોના બંધારણની વિચારણા સાથે ઇતિહાસકૃત્યતાના ઓડકાર અનુભવાયેલા જણાય છે. ઉત્તમ કોટિનાં મધ્યકાલિક શહેરોની રચના, મુખ્યત્વે, જાહેર રક્ષણને અનુલક્ષી બનેલી. હિન્દુસ્તાનનાં પેશાવર, લાહોર અને દિલ્હી જેવાં ભોગલ સમયનાં કિલ્લેમંદી શહેરોનું બંધારણ એ રચનાના દૃષ્ટાંતરૂપે મોજુદ છે.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ આગળ ધપતાં ગ્રામવિસ્તારની વૃદ્ધિ અનિવાર્ય બની. યન્ત્રપ્રવેશ, ગ્રામ-ગ્રામને સાંધતી આગગાડીની આવકારાયેલી વિશાળતા, દેશના ઉદ્યોગોની ક્રમિક વૃદ્ધિ અને વધતી જતી જનસંખ્યાના કારણે સાંકડા વિસ્તારવાળાં શહેરોનો વિસ્તાર વધારવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. પરિણામે, ઓગણીસમી સદીનાં શહેરો વિસ્તારવાળાં બનવા લાગ્યાં.

લગભગ સો વર્ષ પહેલાં બધાંત્રાં મકાનો માટે નિશ્ચિત નકશો પ્રથમ તૈયાર કરવાની જરૂર જનતાને જણાતી ન હતી. કેઈ પણ પ્રકારની નિશ્ચિતતા વિના જ કંપનાના આધારે રહેવાનાં મકાનો બાંધવામાં કશું અણુગત્ત હોય એમ કલ્પવાને કારણે નહોતું. માત્ર અંગત ઉત્તિની દૃષ્ટિ આ સમયમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતી અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની અંગત મિલકતમાં ઊમેરો કરી લેવામાં ગૌરવ લેખતી. ઝંરકૃતિની વૃદ્ધિ અને વિકસતા વિજ્ઞાનપ્રભાવે જણાતી જીજ્ઞાસા કારણે એ સિદ્ધાંતો ધીમે ધીમે બદલાતા ગયા અને છેક હમણાં હમણાં જ આજુબાજુ ખુલ્લી જમીનવાળાં તેમ પ્રકાશ અને હવાની સંપૂર્ણ આરોગ્યમય આવનવાળો મકાનોની મહત્વપૂર્ણ રચના તરફ જાહેર જનતાનું લક્ષ દોરવાયું છે.

સુરપના ઝંરકૃતિપ્રધાન દેશોને ગ્રામ-રચનાના સાચા સિદ્ધાંતો દર્શાવવાનું પ્રથમ માન સ્વીડન ધરાવે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ધકાયેલા ત્યાંના ગ્રામ-રચનાના ધારાથી મકાનો, મહોલ્લા, બજારો અને જાહેર સ્થળોની બાંધણી માટે મહત્વના નિયમો ધકાયા. એ કાનૂની નિયમાનુસાર કેઈ પણ શહેરના બંધારણમાં રમથાઓના સિદ્ધાંતાનુસાર જુદી જુદી ગોડવણી ફરજિયાત હતી. ખુલ્લી જમીની વિપુલતા, જાહેર જનતાની સુખશાંતિ અને પૂરતાં સ્થળો તેમ આરોગ્યમય જીવનને જરૂરી પ્રકાશ અને હવાની સગવડ સાથે ખાસ દેખાવની

આકર્ષકતા શહેરની રચનાના સર્જકે અચૂક લક્ષમાં રાખવી જોઈએ એમ ભારપૂર્વક દર્શાવનાર એ કાનૂન વીસ હજારથી વધુ વસતીવાળાં શહેરોને લાગુ કરવામાં આવેલો.

ગ્રામ-રચનાની કળા-સાધનામાં આવકારદાયક ઉમેરો કરનાર ક્રાંતિ મહોલ્લાઓના બંધારણમાં વિરતીર્ણતા અને પ્રભુતાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. ત્રીજા નેપોલિયનના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન ફ્રાન્સના પાટનગરની પુનર્રચના હાથ ધરવામાં આવેલી. ઈ. સ. ૧૮૫૩ ની એ યોજનાનુસાર રચાયેલું પારીસ આજે વિશ્વનાં આદર્શ શહેરોમાં ઓળખી લાત પાડે છે.

યુરોપ અને અમેરિકામાં આદર્શરૂપ મનાતાં ઔદ્યોગિક બાગબગીચાવાળાં વિશાળ રચનાકાની પ્રથમ રચના કરવાનું માન જર્મની ધરાવે છે. પણ જર્મન પ્રજાની એ યોજના અતિશય પહોળા મહોલ્લા, મકાનોની અનાવશ્યક ઉચાઈ અને ઔદ્યોગિક રથોએ રહેવાનાં મકાનો ઊભાં કરવાનો તત્પરતાના પ્રભાવે ખામીપૂર્ણ બની જવાથી જાહેર જનતાનો દાર્દિક આવકાર લાભી શકી નહિ.

નવી દુનિયા તરીકે ઓળખાયેલા અમેરિકામાં ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાન્તોની શરૂઆત સત્તરમી સદીના અંત સમયે બંધાયેલા ફીલાડેલ્ફિયાના પ્રારંભથી અમલમાં આવી. પ્રથમનાં અમેરિકન શહેરોની બાંધણી શેત્રંજનો રમતના પાટિયાના આકારની હતી. તે વખતનાં શહેરોના મહોલ્લા એકબીજાને કાટખૂણે કાપે એવી રીતની રચનાથી બાંધવામાં આવતા. આ રચનામાં આવશ્યક ફેરફાર કરી ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં તેમાં સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા. તે વખતે બંધાયેલા વોશિંગ્ટન શહેરમાં કુર્ણકૃતિ મહોલ્લાની રચનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં શહેરી જીવનને અનુલક્ષી રચાયેલાં મધ્યરથ રથોની યોજના દ્વારા અમેરિકાએ ગ્રામ-રચનાના નૂતન સિદ્ધાન્તો અપનાવ્યા. કુર્ણકૃતિ મહોલ્લા, વિશાળ મેદાનો અને મધ્યરથ રથો સાથે જાહેર જનતાની સુખશાન્તિ અર્થે યોજાયેલાં કીડાંગણોના પ્રતાપે એ યોજના અનેરા આકર્ષણના કારણબૂત બની.

આ રીતે, ગ્રામ-રચનાનાં આવશ્ય અંગોની તારવણી નીચે મુજબ થઈ શકે:—

(૧) જાહેર જનતાના જરૂરી વ્યવહાર માટેની પૂરતી જગા.

(૨) પ્રથમ નજરે જ લુહાં તરી આવતાં સાર્વજનિક મકાનો.

(૩) પુષ્કળ તાજી હવા, પૂરતો પ્રકાશ, વિશાળ મેદાનો અને કીડાંગણો જેવાં શરીર સંરક્ષણશાસ્ત્રનાં આવશ્યક અંગોની સલામતી. અને

(૪) રહેઠાણ માટેનાં લાવણ્યભર્યા મકાનોની સગવડ.

આ વર્ગીકરણની વિગતો વિચારીએ.

(૧) રથો:—કોઇ પણ શહેરની રચનામાં પ્રથમ તે શહેરની રચના જે રથ ઉપર કરવાની હોય તે રથનું બારીક અવલોકન આવશ્યક છે. પર્વત, ખીણ, મેદાન, સરિતા કે સરોવરના અસ્તિત્વને ગ્રામ-રચનાની આકૃતિ સાથે સીધો સંબંધ છે. જંગલ, ટેકરીઓની દાર કે વૃક્ષસમુદાય જેવાં તત્ત્વોને પણ પૂરી અનુકૂળતા અર્થે ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેવી રીતની રચના રચાય તો જ તે આદર્શરૂપ નીવડી શકે. જૂનાં શહેરની નવીન રચના કરતી વખતે તે શહેરની પુરાણી દિવાલો, અસહન કિલ્લા અને સ્મરણ્યિલો (પાળિમા, રાજા, કીર્તિસ્થંભો વગેરે) સંભાળી રાખવાની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.

(૨) વિભાગ:—રહેઠાણના મકાન માટે જેમ વ્યક્તિની અંગત આવશ્યકતાનુસાર લુદી લુદી બવસ્થાની રચના આવશ્યક છે તેમ ગ્રામ-રચનાને અંગે જ તે શહેરને અનુરૂપ લુદા લુદા વિભાગોની યોજના આવશ્યક છે. સરકારી ઓફીસો અને સાર્વજનિક મકાનો, શહેરના બવહારસ્થળોની મુખ્ય જગાએ હારખન્ધ ઊભી કરવાની વેપારીની દુકાનો, ઔદ્યોગિક વિભાગો અને રહેવાનાં મકાનોનો સ્થળનિર્ણય તાત્કાલિક જરૂરનો બને છે. સરકારી મકાનો અને વેપારીની દુકાનો માટે મધ્યસ્થ સ્થળનું નિર્માણ થવું જોઈએ. ઔદ્યોગિક સ્થળો માટે આગગાડીનું મથક અનુકૂળ પડે અને પાણીની સગવડ મળે તેવું સ્થાન નક્કી કરવું જોઈએ. મીલનાં બૂંગળાંમાંથી નીકળતી ધૂમાડી અને જાહેર જનતાની કાયમી અવરજવરનાં સ્થળોથી અલિપ્ત રહી સુખાકારી જળવાઈ રહે તેવા સ્થળમાં રહેણાં માટેનાં નિવાસસ્થાનની યોજના યોજાવી જોઈએ. મંત્રહસ્થાન, પુસ્તકાલય, મંદિર, વિદ્યાપીઠ અને વિશ્વવિદ્યાલય માટે એક વિભાગ અને સીનેમા-નાટકનાં થિયેટરો માટે બીજા વિભાગ-એમ લુદા લુદા વિભાગો પ્રથમથી નક્કી કર્યા પછી જ ગ્રામ-રચનાની સફળ શરૂઆત કરી શકાય.

(૩) મહોદ્ધા:—વિભાગો નક્કી થયા પછી એ વિભાગોને દરેક રીતે અનુકૂળ નીવડે તેવી રીતના રસ્તાની યોજના વિચારાવી જોઈએ. શહેરની આવશ્યકતાઓનો વિચાર કરી આગગાડીના મથક માટેનું સ્થળ નક્કી કરવું જોઈએ. તે સ્થળને સાંધતી લુદી લુદી સડકો અગત્યનાં દરેક સ્થળ સુધી લખાય તેવી રીતે બાંધવી જોઈએ. દરેક ખૂણા પડતા પહોળા અને અવરજવરની અડચણ ન પડે તેવા મહોદ્ધા હોય તો જ જનતાને અગવડ-કારક ન બને. પર્ગપાળા મુસાફરી કરનાર માટે ફૂટપાથ તેમ દ્વારમાડીઓ, ઘોડામાડીઓ, અને મોટર-અવહાર વગેરેની ઊંડી વિચારણા બાદ ગાઢ બવહાર મધ્ય સ્થળે થાય અને બાહ્ય બવહાર માટે બાહ્યબાહ્ય સવડ રહે એ રીતે રસ્તાના વિભાગોનો નિર્ણય થાય તો ગ્રામ-રચનાની સફળતા માટે સશય રહે નહીં.

(૪) આરોગ્ય :—રહેઠાણના મકાનો માટે કઈક ઊંચી અને સગવડભરી જગો નક્કી કરવી જોઈએ. એ વિભાગમાં પુષ્કળ સ્વચ્છ હવા અને સૂર્યનો જરૂરી તાપ મળે તેવું હોવું જોઈએ. શહેરના લુદા લુદા સ્થળે કીડાંમણો અને વિશ્રામસ્થાનો યોજનાં જોઈએ. તે ઉપરાંત શાળાઓ અને નિવાસસ્થાનોની નજીકમાં આવે તે રીતે જાહેર ખુદી જગાઓ તેમ વિશાળ મેદાનો હોય અને રસ્તાની બન્ને બાજુએ આરોગ્યપ્રદ વૃક્ષોનું વાવેતર હોય તો જ જનતાની આખાદાની સચવાય.

ગ્રામ-રચનાના આવશ્યક સિદ્ધાંતોની સમજણ મેળવી લીધા બાદ જ તે શહેરની જનમંખ્યા અને ધીયતા, જાહેર આરોગ્ય, ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ તેમ આકર્ષક દેખાવવાળા, આરોગ્યપૂર્ણ અને જનતાની વ્યાજબી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સમર્થ હોય તેવાં નિવાસ-સ્થાનો વગેરેની યોજના બાબી વૃદ્ધિને અપનાવી લવિબ્યની આવશ્યકતાઓને વિનાશકોએ આવકારી શકે તે રીતની હોવી જોઈએ કેળવણીની પદ્ધતિમાં ગ્રામ-રચનાના સિદ્ધાંતોને ઉમેરો થાય તો જાહેર જનતાની તે સિદ્ધાંતો પ્રત્યેની અગિરચી કેળવણી અને ભારિ નાગરિક સામાજિક ઉન્નતિની મજૂજ સાધના સાથે અનુપમ માનવતાનાં મદામૂલો તરફે પ્રાપ્ત કરવા બાગવશાળી બને એ નિર્વિવાદ નથી ?

પ્રભાતનો સમય હતો. પૂર્વમાં અરુણનો તારો, સૂર્યદેવના આગમનની નેત્રી પૂકારતો હતો. હેમન્ત ઋતુ હતી. ગોદાવરીનાં નિર્મળ અને ઠંડાં નીર ધીમે ધીમે પણ મધુર અવાજ કરતાં વહેતાં હતાં. આદ દશ ઋષિપુત્રો એમાં સ્નાન કરતા હતા.

“અલ્યા દીપક, પાણી બહુ ઠંડું છે હું !” એક શિષ્ય પાણી ઉછાળતાં બોલ્યો.

“હરો.” દીપકે ટૂંકમાં જ ઉત્તર આપ્યો.

“આજ તો એકાદશીનું પુણ્યપર્વ છે.” બીજો શિષ્ય બોલ્યો.

“અરે, ભાઈ ! ગોદાવરીનાં સ્નાન તો દેવોને પણ દુર્લભ છે.” હરિઝં, હરિઝં કરતાં એક શિષ્ય બોલ્યો.

“હાસતો. પતિતપાવન રામચંદ્રજીએ એમાં સ્નાન કરી એની પવિત્રતામાં ઉમેરો કર્યો હતો, અને સીતાજીએ એમાં સતીત્વ રેડેલું, ને ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય વધ્યું. અહીં તો છે ઋષિમુનિઓના આશ્રમ. સ્વર્ગમાં શોધ્યા જડશે ખરા, એવા પવિત્ર આશ્રમો ?” ત્રીજા શિષ્યે ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય ગાયું.

“ચાલો, ભાઈઓ. સૂર્યોદયને હવે થોડો સમય રહ્યો છે. સ્નાન કરો; અર્ધ આપો. આજ એકાદશી છે એટલે ગુરુજી પણ વહેલા ઊઠશે. પૂજનસામગ્રી હજી તૈયાર કરવાની છે. ગુરુજી રાહ જોતા હશે. વહેલા ચાલો.” એક સૌથી મોટા જણાતા શિષ્યે કહ્યું. એ બહાર આવ્યો એટલે એક પછી એક એમ બધા શિષ્યો બહાર આવ્યા; અને આશ્રમ તરફ ચાલતા થયા. દીપક સૌથી પાછળ મૂંગો મૂંગો ચાલતો હતો.

ગોદાવરીને તીરે અંગિરસ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો હતો. આશ્રમમાં વેદધર્મ મુનિની સત્તા હતી. ગુરુજના પ્રતાપે સૌ શિષ્યો ધૂળતા. ગુરુની પર્યુક્ટીની પાસે, બાજુએ આવેલી ખીણ પર્યુક્ટીમાં શિષ્યો રહેતા. રહાએ મનતી મેલી હતી. પર્યુક્ટીની આસપાસ આશ્રમમાં શિષ્યોએ સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો. આજ એકાદશી હોવાથી શિષ્યો વહેલા સ્નાને ગયા હતા.

“કેમ, માર્કંડેય આવ્યા ?” પર્યુક્ટીના દારમાં ઊભેલા ગુરુએ પ્રશ્ન કર્યો.

“જી હા.” પેલા મોટા દેખાતા શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો.

“ચાલો, પૂજન-સામગ્રી તૈયાર કરો. રાંભુ તું ગાય દોહવા જ. વહેલા ચાલો. હું હમણાં સ્નાન કરી આવું છું.” ગુરુએ કમંડલું હાથમાં લીધું અને નદી તરફ ચાલવા લાગ્યા.

શિષ્યોએ રંગમંડપ વાળીઝાડી સાફ કર્યો, એના મધ્યભાગે એક વ્યાધાસન મૂક્યું. અર્ધ-પૂર્ણદિ પ્રાતઃકર્મ પૂરું થયે, એના ઉપર ગુરુ આવી ઝિરાળ્યા. એક બાજુએ સૌ શિષ્યો બેઠા. દીપક સૌથી પાછળ બેઠો હતો. એના તરફ ગુરુએ એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેંટી-દીપકે નીચું જોયું.

“કેમ, દીપક, દષ્ટિનાં કિરણ નથી ઝીલાતાં તું ? નીચું કેમ જુએ છે ? તું તો બહુ શરમાળ લાગે છે.” હસતાં હસતાં ગુરુએ ટકોર કરી.

“ ગુરુજી, દીપક તો બહુ નમાવો ને બિંકણુ છે, અમે એને કેટલુંય કહીએ છીએ પરંતુ એ તો રહ્યો સદાયનો ડરપોક ને બિંકણુ.” માર્કેડેય દીપક તરફ જોતાં બોલ્યો. બધા શિષ્યો હસ્યા.

“ દીપક, ત્યારે નામ પ્રમાણે ગુણુ લાવવા પડશે હો. ત્રિલોકમાં પ્રકાશ પાડે તો જ તું ખરો દીપક.”

“ કાણુ ? દીપક ! અને ત્રિલોકમાં પ્રકાશ પાડશે ! એ તો અવનીમાં આલ ઉતાર્યા જેવું થાય. હા-હા-હા-હા.” માર્કેડેય મ્હોટેથી હસ્યો. બીજાં શિષ્યો પણ એની સાથે હસવામાં સામેલ થયા. દીપક માત્ર નીચું નિહાળી રહ્યો હતો. માર્કેડેયની મસ્કરીથી એને સંખ્ત આઘાત થયો; સાના હાસ્યથી એનું હૃદય કચડાયું. એણે એજ ક્ષણે સંકલ્પ કર્યો :

“ દીપક નામ હું સાર્યક કરીશ.”

કેટલોક સમય પસાર થતાં એક દિવસે ગુરુજી શિષ્યસંમુદાયને પોતાની સંમીપ બોલાવી કહ્યું :

“ સાંભળો. આજ હું તમને બધાને એક વાત કહેવા માગું છું. મનુષ્ય તપસ્વી હોય કે પછી લકત હોય પરંતુ એને એનું કર્મ ભોગવવું પડે છે. એ કોઈ દિવસ કોઈને છોડતું નથી. મારે પણ મારે જાગ્ય ભોગ્યે જ છુટકો. એ ત્યાંસુધી શિક્ષક છે ત્યાંસુધી મોક્ષ ન મળે. મારાં કર્મ ભોગવવા જતાં, મારા શરીરમાં અનેક ભયંકર વ્યાધિઓ ઉદ્ભવશે. મારી વ્યાધિમસ્ત દશામાં, મારી શુશ્રૂષા કરવા કોઈ વચન આપશો ? ”—બધા શિષ્યો વિચાર કરતાં એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યા. દીપક જો દૂર બેઠો હતો તે જાંક્યો અને ગુરુની પાસે આવી, ગુરુને નમસ્કાર કરી બોલ્યો :

“ ગુરુદેવ, હું તમારું કર્મ ભોગવીશ. બાર વરસ સુધી હું વ્યાધિમસ્ત રહીશ અને બધા દુઃખો સહન કરીશ.”

“ શાબાશ, બેટા મારો આશીર્વાદ છે તને. તું કુલદીપક થશે. પણ દીપક, તું જાણે છે કે એકનું કર્મ બીજાને ભોગવવાનો અધિકાર નથી. પિતા હોય પુત્ર હોય, ગુરુ હોય શિષ્ય હોય, પરંતુ એકનું કર્મ બીજાને ચમત્કાર છે. બીજા વાત એવી છે કે રોગી કરતાં રોગીની સારવાર કરનારાઓને વધારે દુઃખ સહન કરવું પડે છે. માટે મારું કર્મ હું જ ભોગવીશ. ત્યારે માત્ર એકનિષ્ઠાથી મ્હારી સેવા કરવી પડશે. બોલ, છે તૈયારી ? ”

“ પ્રભુ ! ગુરુદ્રોહી થવા કરતાં મૃત્યુ અને વધારે પ્રિય છે.”

“ ઠીક ત્યારે, આપણે હવે કાશીમાં જઈશું. એ પ્રવચનમાત્રમાં વસવાથી કર્મનો ભાર હલકો થશે.” ને માર્કેડેય તરફ જોઈ ગુરુએ સહેજ હસીને ઉમેર્યું, “ માર્કેડેય ! તમે બધા આશ્રમ સંભાળી બહાર જ રહેજો. બાર વર્ષ પછી અમે આવીશું.”

“ જી. ” માર્કેડેયે હાથ જોડ્યા. સૌની વિદાય લઈ ગુરુ-શિષ્ય કાશી જવા નીકળ્યા. લાંબો સમય પ્રવાસ કરી વેદધર્મ મુનિ અને દીપક કાશીમાં આવી પહોંચ્યાં. ગંગાના મધ્યિર્ધિકાના ઘાટ ઉપર એક મઢૂલી બાંધી, બંને એમાં રહેવા લાગ્યા. કુષ્ઠ, પીત્ત વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓએ ગુરુના શરીરમાં ધર ધાલ્યું. દીપક એકનિષ્ઠાથી સેવા કરતો હતો. ગુરુના માટે રોજ એ ભિક્ષા લાવતો.

“ દીપક, ભિક્ષા લઈ આવ્યો ? ”

“ જી હા.”

“શું લાવ્યો?”

“દાળ, લાત અને રોટલી.”

“સાકુ કેમ ન લાવ્યો? તને ખબર છે, રોગીઓને તો કંઈ કંઈ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.”—દીપક તરતજ શહેરમાં ગયો અને સાકુ લઈ આવ્યો. ગુરુને જમાડી દીપક જમવા બેઠો.

“અરે દીપક, ક્યાં ગયો તું?”

દીપક જમતાં જમતાં બિચો અને ગુરુની પ્રાસે આવી ફાય બેઠી બિચો રહ્યો: “શી આજી છે?—ગુરુદેવ!”

“કપાળ તહારે, મૂર્ખ, આ માખીઓ—જમ જેવી સને ત્રાસ આપે છે એ તુથી જોઈ શકતો? પૂછે છે ફરી શી આજી છે, આખો ગઈ છે કે શું?”—દીપકે માખીઓ દૂર ફરી અને ત્યાં જ માખીઓ ઉડાડતો બેઠો. ગુરુને બોધ આવી. થોડા સમય પછી એ બિચ્યા. દીપકે પાણી લાવી એમનું મોં ધોયું.

“દીપક, તું જમ્યો કે નહિ?”

“થોડું જમ્યો.”

“કેમ થોડું?”

“હું જમવા બેઠો એટલામાં તમને માખીઓ ત્રાસ આપવા લાગી એટલે માખી હાંકતો અહીં જ બેઠો.”

“બેટા, મહારા લીધે તને બહુ જ દુઃખ સહન કરવું પડે છે. પ્રભુ તને એનો બદલો આપશે.” અને થોડીવાર અખોલ રહ્યા.

“અરે! દીપક પાણી પા. તને તો જરાય અકલ નથી. તરસ લાગી ને તું પાણી કેમ પાતો નથી?”

દીપકે પાણી પાયું.

રોગી માણસ હમેશાં ચીડિયા સ્વભાવનો થાય છે. તે પ્રમાણે વેદધર્મ મુનિ પણ સ્વભાવે બહુ જ ચીડિયા થયા હતા. જરા જરા વારમાં કોઈ બંરાતા અને દીપક ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા; કોઈ વખતે લાત કે ઢોકતો પ્રસાદ પણ અપાડતા. પરંતુ દીપકે હમેશાં શાંત ચિત્ત રાખતો અને એકનિષ્ઠાથી ગુરુની સેવા કરતો. કાશીની યાત્રા કરવા દૂર દૂરથી ભોડો આવતા પણ દીપક કોઈ દિવસે કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શને ન ગયો. એની તો એકજ લાવનાં હતી. ‘ગુરુ એજ પરમ દેવતા છે. એની સેવાથી જ સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાય છે.’ અને એજ લાવનાના લીધે એ ગુરુની સેવા છોડી, દેવનાં દર્શને ન જતો.

એક દિવસ મધ્યાહનો સમય હતો. ગુરુને જમાડી દીપક જમવા ખેસવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં ‘આહલેખ’ એવો અવાજ આવ્યો. દાર આગળ કોઈ એક ભગવાં વસ્ત્રો પરિધાન કરેલો સાધુ બિચો હતો. “બેટા, મૂર્ખ લાગી છે. કંઈ ભોજન આપીશ?”

“હીક, ખેસો.” દીપકે પોતાના મારે પિરસેલું લાણું સાધુને લાવી આપ્યું. સાધુએ ભોજન કર્યું અને સ્વસ્થ થયો.

“બેટા, શું ભોઈ એ છે?—માગ. જે આગીશ તે આપીશ.”

“મહારાજ, મહારે કશું ભોઈતું નથી.”

“હું મહેને ઝોળખે છે, હું કોણ છું!”

"ના."

"જો" સાધુના વેષમાં કાશી-વિશ્વેશ્વર પોતે જ પધાર્યા હતા. એમણે પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું. દીપકે નમસ્કાર કર્યા અને હાથ જોડી બિભો રહ્યો.

"બોલ, દીપક બોલ. તને શું જોઈ એ છે?"

"બિભા રહેા દેવ! હું મહારા ગુરુજને પૂછી આવું છું. એમને જે જોઈશો એ હું માગીશ." દીપક દોડતો દોડતો ગુરુ પાસે ગયો.

"ગુરુજ! ગુરુજ!" ગુરુ એકદમ બિધમાંથી જાગી બેઠા, "કેમ, શું છે?"

"ગુરુજ! કાશીવિશ્વેશ્વર પ્રસન્ન થયા છે. તમારી આજ્ઞા હોય તો હું બાધિતો ઉપશમ એમની કને માગું. રોગો મરી જાય તો બધું દુઃખ જાય." દીપકે હરખાતાં હરખાતાં કહ્યું.

"મૂર્ખ! તને તો અક્કલ છે કે નથી? મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે જેનાં તેનાં કર્મ જેને તેને ભોગવવાનાં હોય છે. એ ભોગવી લીધા સિવાય મોક્ષ મળતું નથી. પછી તું કાશીવિશ્વેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા કેમ ગયો? મહારાં કર્મ હું ભોગવીશ. મહારા માટે કોઈ દેવને આરાધતો નહિ. ત્હારાથી સેવા થતી હોય તો રહે, નહિ તો ચાલતો થા. સમજ્યો!"

દીપકે તો સ્તબ્ધ જ થયો. મૂંગો મૂંગો એ દેવ કને આવ્યો. ને બોલ્યો, "પ્રભુ! ગુરુજની ઇચ્છા નથી. મહારે કંઈ જોઈતું નથી."

"અરે, દીપક આ શું બોલે છે? એક વર માગવા ખાતર તપસ્વીઓ હજારો વરસ સુધી તપ તપે છે; એક વર મેળવવાની ખાતર સાધકો અનેક સાધનાઓ આદરે છે; પણ એમને વર આપવાનું મન થતું નથી. અને તને પરાણે આપતાં તું મેતો નથી!"

"ગુરુદેવની આજ્ઞા નથી."

"વિચાર કર જરા. ત્હારા ગુરુ તો રોગથી પીડાય છે અને એથી જ એમની શુદ્ધિ ખરેખરે મારી ગઈ છે. એમના કહેવા ઉપર ચાલી તું ત્હાઈ બાવિ શા માટે બગાડે છે?"

"પ્રભુ, પ્રભુ! નિંદ્રો મા મહારા ગુરુદેવને. એ તો છે માઈ પરમ દેવત. ત્હાઈ ભાગ્ય બગાડતું હોય તો બલે બગાડવા દો. પણ એમની આજ્ઞા નથી એ હું શી રીતે માગી શકું? ચાલતા ચાલો. દેવ, મહારી સેવામાં અંતરાય ન મૂકો."

કાશીવિશ્વેશ્વર વિલે મ્હોડે પાછા ફર્યા. આ છોકરો એમને અજબ લાગ્યો.

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળને સમય થયો હશે. અચાનક મદ્દલીના એક ખૂણમાં પ્રકાશ પડ્યો. ધીમેધીમે એ વધવા લાગ્યો અને આખીય મદ્દલીમાં પ્રકાશ પ્રકાશ યર્ષ રહ્યો. દીપકે એ જોયું. એ પ્રકાશમાં એક આકૃતિ દેખાવા લાગી. ધીમે ધીમે એ આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. વિશ્વજગતની ચતુર્ભૂજ મૂર્તિ પ્રગટી, પાસે ચિવ અને બ્રહ્મા બિભા હતા. દીપકે ત્રણે દેવને નમસ્કાર કર્યા.

"દીપક, ત્હારી ભક્તિથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તને જે જોઈએ તે માગ લેવે." વિશ્વ જગતને જમણે હાથ જોડી કરી આશીર્વાદ આપ્યો.

"પ્રભુ! તમે પણ અન્યાયી લાગો છો."

"કેમ?"

"જે હજારો વરસ સુધી તપ તપે છે, એમને દસંન આપવાની તમને કુરસદ મળતી

મથી; જે અનેક સાધનાઓ સાધે છે એમને વર આપવા તમારું મન સંકુચિત થાય છે; જે તમને શોધવા તમારી પાછળ પાછળ, રાત ને દિવસ ભરે છે એમના તરફ દયાની એક જ દૃષ્ટિ નાંખવા તમને સમય મળતો નથી—એ બધાને તમે નિરાશ કરો છો! જ્યારે હું તો નથી તપસ્વી કે નથી ભક્ત; તમારું નામ કાઢી દિવસ લેતો નથી, છતાં તમે મને દર્શન દોહું અને વર માગવા કહો છો. જે માગે છે એને આપતા નથી અને જેને જરૂર નથી તેને બધું જ આપવા તૈયાર થયા છો. એનો શો અર્થ ? ”

“ તું સત્ય કહે છે. પરંતુ તપસ્વી અને સાચા સેવકમાં જે ભેદ છે એની તને ખબર નથી. તપસ્વી એ સેવક નથી. જ્યારે સાચો સેવક એક તપસ્વી પણ છે. તપસ્વીની પેઠે એ પણ તપ તપે છે. એનાં લક્ષિત અને તપ નિષ્કામ છે. અને એથી જ તપ કરતાં સેવાનું માહાત્મ્ય મ્હોદું છે. પછી એ પિતૃસેવા હો યા ગુરુસેવા હો; જનસેવા હો કે દેશસેવા હો; પરંતુ ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ આ સેવા જ વધારે મૂલ્યવાન છે. હું ત્હને પ્રસન્ન થયો છું તે પણ એક ત્હારી ગુરુસેવા ભોળનેજ. કાલે તને વર આપવા કાશી-વિશ્વેશ્વર આવ્યા હતા, આજ હું આવ્યો છું. માટે કંઈ પણ માગ હવે. ”

“ પ્રભુ ! મ્હારા ગુરુદેવની આજ્ઞા નથી. મારે કશું જ ભોમતું નથી. ”

“ દીપક, આમ શું કરે છે ? લોકો મને દેવાધિદેવ કહે છે. એ દેવાધિદેવ આજ ત્હને પગે પડી કહે છે કે કંઈ પણ માગ હવે. તને કંઈ પણ આપ્યા સિવાય હું અહોથી ખસવાનો નથી. ”

“ પ્રભુ ! જ્યારે તમારો એવો જ આગ્રહ છે ત્યારે એક વર આપો. ”

“ બોલ. ”

“ હું ગુરના સ્વરૂપને ઝોળખી શકું; ગુરુસેવા એકનિષ્ઠાએ કરી શકું. એજ મ્હારે ભોમતું છે. ”

“ તથાસ્તુ. ” બોલી ત્રણેય દેવો અદશ્ય થયા.

“ દીપક ! ” ગુરુનો સત્તાવાહી અવાજ આવ્યો.

“ જી, ગુરુદેવ. ”

“ એ કાંઈ હતું ? કોની સાથે તું વાતો કરતો હતો ? ”

“ દેવાધિદેવ વિષ્ણુ ભગવાન વર આપવા આવ્યા હતા. ”

“ પછી, ત્હે વર માગ્યો ? ”

“ જી હા. ”

“ શું માગ્યું ? ”

“ પ્રભુ ! આપના સ્વરૂપને હું ખરાબર ઝોળખી શકું; એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી શકું; આપના ચરણો સિવાય માફ લક્ષ્ય બીજો કયાંય ન જાય, એટલું જ મેં માગ્યું. ”

“ શાખાશ ! દીપક, શાખાશ ! તું હવે ખરો કુલદીપક થયો. ” વેદધર્મ મુનિ દીપકને બેઠી પડયા; અને તેને હૈયા સરસો આપ્યો. એકદમ એમનું રૂપ પલટાઈ ગયું, રોગોનું નામ કે નિશાન પણ ન રહ્યું. શરીરની સુવર્ણકાન્તિ ઝળહળવા લાગી. દીપક તો દિગ્મૂઢ બની બેઠો જ રહ્યો.

“ ગુરુદેવ ! આ શું ? અત્યારસુધી તો આ શરીરમાં અનેક રોગો હતા, એ કયાં ગયા ? તમારો દેહ એકદમ સુવર્ણ સરખો શાથી થયો ? ”

હતાં, એટલે અગ્રીપીનાના આગલા દુષ્ટીના પુત્રને રામની ગાદી સાથે કરી સંબંધ સંભવી જ ન શકે. પણ અગ્રીપીનાએ પતિનાં સગાં-સંબંધીઓનાં ખૂન કરાવ્યાં; ઓક્ટેવિયાને તેણે નીરો વેરે પરણવાની ફરજ પાડી. નીરોએ બિટેનીકસનું ખૂન કરાવ્યું. અગ્રીપીનાએ પોતાના રાજવી પતિને ઝેર આપ્યું ને અંતમાં પોતાના પ્રેમી અધિકારીઓની મદદથી તેણે નીરોને રામન શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરાવ્યો.

નીરોને શહેનશાહ બનાવવામાં અગ્રીપીનાની ઇચ્છા આખા રાજ્યની મહેશ્વરી બનવાની હતી, પણ નીરોની કેટલીક પ્રેમિકાઓ નીરો પર લાગવગ જમાવવા લાગી. અગ્રીપીનાને એ ન ગમ્યું. ને પ્રેમિકાઓને દૂર કરી તે પોતે જ પુત્રની રખાત બની ગઈ. પણ નીરોને એનામાં ખાસ રસ ન પડ્યો. અગ્રીપીના હંફેડાઈ. તેણે નીરોનું ખૂન કરાવી પોતાના ખીજ પ્રમિકને ગાદી આપવાની યોજના ધડવા માંડી. પણ એ યોજના સફળ થાય તે પહેલાં જ નીરોએ માતાનું બચકર રીતે ખૂન કરાવી નાખ્યું.

નીરોની કદપનાશકિત ઘણી જ અદ્ભુત હતી. તેને પાયથેગોરાસ ને સ્પોરસ નામે બે પુરુષો પર પ્રેમ બિહારાઈ આવ્યો. ને તેણે તે બંનેને સ્ત્રી બનાવી તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ બંનેનાં અંગ પર નસ્તર મુકાવી નીરોએ તેમની સાથે ધામધૂમથી લગ્ન બિજાવ્યાં. પણ કમલાએ બેમાંથી એકે સંપૂર્ણ સ્ત્રી ન બની શક્યો.

આ બંને લગ્નો નિષ્ફળ જવાથી નીરોએ ઓક્ટેવિયાને દેશનિકાલ કરી, ને પોપિયા નામે એક પરીણીત છતાં મુક્તવિદ્યારિણી મુંદરી પર નજર દોડાવી. પોપિયા તરત તૈયાર થઈ ને નીરોએ પોપિયાના પતિ ઓથોને લુસીટાનિયાનો ગવર્નર બનાવી પરદેશ દાસેલી મૂક્યો. પોપિયાએ દૂર રહેલી ઓક્ટેવિયાનું ખૂન કરાવી તેનું માથું રામમાં મંગાવ્યું ને તેની સાથે કૃતબોધની જેમ રમત ખેલી. પણ અંતમાં નીરોએ તેને લાત મારી તેનું ખૂન કરી નાંખ્યું. પણ પછી પ્રેમાવેશ જગતાં તેણે પોપિયાની પ્રતિમાઓ બનાવરાવી તેની દેવી તરીકે સ્થાપના કરી.

એક પ્રસંગે નીરોને, ટ્રોયના દહનનો પ્રસંગ સાંભળતાં, કાર્થ સજગતા બન્ધ નગરને નજરે જોવાનો આવેગ ઉભરાઈ આવ્યો. ને તેણે પોતાના જ પાટનગર રામને સજગતા મૂકી એક ઊંચા ટાવર પર બેસીને હસતાં હસતાં તે નગરદહન નિહાળ્યું.

નીરો પછીના રામન શહેનશાહો પણ ખૂન, અનાચાર ને તરગોની બાબતમાં મોટે ભાગે એકમેકથી અડિયાતા જ નીવડ્યા છે.

વીટલિયસ નામે એક અમીરને રામની ગાદી મળતાં તેણે પોતાની પૂર્વની પત્નીઓનાં ખૂન કરાવી નાંખેલાં. તેને પુત્રોને લાથે પિતાનાં ખૂન કરાવવાનો પણ શોખ હતો. આવાં ખૂનના પ્રસંગે જે સ્વજનો લાભાની બિલા માગવા આવતા તે બધાને પણ તે મરાવી નાંખતો. તેના આ અનાચારથી કંટાળેલી તેની માતા સેક્રેટીલાએ જ્યારે આપઘાત કરવાની ધમકી આપી ત્યારે વીટલિયસે પોતાને લાથે જ માતાને ઝેર પાઈ દીધું.

તે પછીના રામન શહેનશાહ દીટસે પોતાની સ્વરૂપવતી પુત્રી બુલિયાનાં લગ્ન પોતાના નાના ભાઈ ડોમીટિયન વેરે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ ડોમીટિયને બુલિયાને જોયા વિના જ તેનો તિરસ્કાર કરી નાંખ્યો. ને તેણે ડોમીટિયા નામે એક સ્વરૂપવિદ્યારિણી મુંદરી વેરે લગ્ન કર્યા. પરિણામે દીટસે બુલિયાનાં લગ્ન સેમીનસ નામે ઉભરાવ સાથે કર્યા.

સમય જતાં ડોમીટિયનને રોમની ગાદી મળી. તેમ ચતાં જ તેનો સ્વચ્છંદ બેઠક બન્યો. એક પ્રસંગે તેની નજર જુલિયાના સૌન્દર્ય પર પડી ને તેણે સેખીનસનું ખૂન કરાવી જુલિયા સાથે સંબંધ બાંધ્યો. જુલિયાને ગર્ભ રહ્યો. લોકલાજ જળજી રાખવા ડોમીટિયને જુલિયાને ગર્ભપાત કરાવવાની ફરજ પાડી. ને તેમ કરતાં જુલિયાનું મરણ નીપજ્યું.

રાણી ડોમીટિયા પોતાના રાજવી-પતિની આ બધી બલિયાર-લીલાઓથી માહિતગાર હતી. એટલે તે પણ કાઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા વિના સ્વૈરવિહાર ચલાવતી. ડોમીટિયનને આ સમાચાર મળતાં તેણે રાણીના પેરીસ વગેરે કેટલાક પ્રેમિકાને મરાવી નાંખ્યા. ને બાકીના બધા જ પ્રેમિકા સાથે બીજે દિવસે રાણીને પણ વધની સજા કરવાનો નિશ્ચય કરી તેણે એક લીસ્ટ તૈયાર કર્યું. પણ રાત્રે ગરજતથી એ લીસ્ટ રાણીના હાથમાં પહોંચ્યું ને રાણીએ રાતોરાત પોતાના પ્રેમિકા સાથે મળીને મળસ્કામાં જ ડોમીટિયનનું ખૂન કરાવી નાંખ્યું.

રોમપતિ ટ્રાજન એક યશસ્વી રાજકર્તા ગણાયો છે. છતાં અંગત ચારિત્રના વિષયમાં તો તે શરાખ ને સુંદરીઓનો કીડો મનાતો. તેનો ઉત્તરાધિકારી હેડ્રિયન કહેતો કે ટ્રાજને પોતાને રોમન સિંહાસનનો વારસ નીચો તેના મૂળમાં પોતે ટ્રાજનને તેની અનાચારલીલામાં કરેલી મદદ હતી.

હેડ્રિયનનાં લગ્ન ટ્રાજનની બત્રીજી સેખીના વેરે થયેલાં; પણ હેડ્રિયનના પ્રેમનો કળશ તો ટ્રાજનની પત્ની અને પછીથી વિધવા બનેલી પ્લોટીના પર ઢળી ચૂક્યો હતો. અકુદરતી બલિયારમાં પણ હેડ્રિયન એકો હતો. એવા અનાચારી પુરુષથી પોતાને સંતાન ન થાય તે માટે સેખીનાએ પોતાનાં અંગોને વાંઝ્યાં બનાવી મૂકેલાં.

રોમની ગાદી પર કેટલાક ચારિત્રસંપન્ન રાજાઓ પણ થયા છે. પણ તેવા પ્રસંગે તેમની રાણીઓ ગણિકાને પણ શરમાવે એટલી હદે સ્વૈરવિહારિણી નીવડી છે. એન્ટોનિયસ એક એવો પવિત્ર રાજા હતો. પણ તેની રાણી ફાસ્ટીના અનાચારના અંખાડા ચલાવતી. ફાસ્ટીનાનો ભાષ બહેનને પણ શરમાવે એવો હતો. તે બંનેએ મળીને રોમમાં અનાચારના અવનવા માર્ગો વિકસાવેલા. તેમાં સ્પાર્ટિયનના જણાવવા પ્રમાણે, કમળ અને ગુલાબથી આચ્છાદેલા નવી નવી જાતના પલંગો અપૂર્વ લેખાતા.

ફાસ્ટીનાની પુત્રી ફાસ્ટીના બીજી પોતાની માતાને પણ નીસરોવે એવી હતી. રોમમાં તે સમયે માર્ક્સ ઓરેલિયસ ને વેરસ નામે બે રાજવીઓનું સંયુક્ત શાસન ચાલતું. તેમાંના ઓરેલિયસનાં લગ્ન ફાસ્ટીના બીજી વેરે થયેલાં ને વેરસનું લગ્ન ફાસ્ટીના ને ઓરેલિયસની પુત્રી લ્યુસીલા વેરે થયેલું.

ઓરેલિયસ તત્ત્વજ્ઞાની હતો, ત્યારે તેનો સહરાજવી વેરસ અકંગ અનાચારી હતો; ફાસ્ટીના ને લ્યુસીલાના સ્વૈરવિહારને તો હદ જ નહોતી. પોતાની માતા ફાસ્ટીનાને પોતાના પતિ વેરસ સાથે જાહેર સંબંધ ચલાવતી જોઈ લ્યુસીલાએ માતાનું મોં જોવાનું પણ બંધ કરેલું.

પણ ફાસ્ટીનાને જમાઈથીજ સંતોષ નહોતો. રોમના સંખ્યાબંધ સુંદર પુરુષોને તેણે અનાચારની જળમાં લપેટી લીધેલા. આ બધા સામે ઓરેલિયસને મૌન જળવતો જોઈ રોમની સેનેટ પણ અકળાઈ ગઈ. કેટલાક સેનેટરોએ મળીને એક નાટક ગોઠવ્યું ને તેમાં એક તત્ત્વજ્ઞાની પતિની પત્ની કેટલા અને કેવા કેવા પુરુષો સાથે અનાચાર ચલાવે છે તેનું આખેદ્ય દ્રશ્ય રચાયું. આ નાટક ઓરેલિયસને ખાસ બતાવવામાં આવ્યું. નાટકમાંના જાર

અનંત આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચે જેટલું અમાપ અંતર હોય છે તેટલુંજ અંતર મુકુટના અને મારા વિચારોમાં હતું. મુકુટના ધાર્મિક વિચારો ઉપર હતા અને મારા ઉદાર હતા. મુકુટના રાજકીય સિદ્ધાંતોનો આદર્શ ધણોજ જોયો હતો, જ્યારે હું રાજનીતિમાં એકજ વસ્તુને વળગી રહેવામાં હઠાપણુ સમજતો ન હતો. એમ હોવા છતાં પણ મુકુટને મારા સિવાય ચાલતું નહોતું અને મને તેના વગર ગમતું નહોતું.

કોલેજમાં જ્યારે અમે હતા ત્યારે સાંજે ગંગાને કિનારે ફરવા જવાનો અમારો નિત્યક્રમ હતો. મુકુટને ગંગાના વક્ષસ્થળ પર એકાગ્રતાથી જોવામાં જે આનંદ આવતો હતો તે મને તેમાં ફરતી નૌકાયુગ્મેની ગતિનું અવલોકન કરવામાં આવતો હતો. એક દિવસ એકાએક મુકુટ બોલ્યો:

‘ધનુ, જો મારે તને એક વાત કહેવી છે.’

‘શું કહેવું છે?’

‘ભાઈ એ વાતે મને ધણો મૂંઝવી દીધો છે.’

‘પણ તું આટલો બધો ભાવુક કેમ થઈ જાય છે? ક્યાં ગઈ તારી materialism (ભૌતિકવાદ) ની વાતો?’

‘તને આશ્ચર્ય તો થશે પણ મારે તને તે વાત કહેવી તો પડશે. ઇ. સ. ૧૯૫૮ ના સિપાઈ-વિદ્રોહની વાત તો તને ખબર હશે?’

‘હા, પણ તેને તારી સાથે શું લાગેવળગે?’

પુરુષોનાં નામ તરીકે, ફોરસ્ટીનાના પ્રેમિકાનાં જ નામ પસંદ કરાયાં છતાં ઓરેલિયસની આંખો ન જ ખૂલી. ને ફોરસ્ટીના વધારે ખોલી.

રોમમાં પોતાના અનાચાર પ્રત્યે મુગ્ધ દર્શાવતી જોઈ તે પોતાના પતિને લઈ તેપર ગઈ. ત્યાં તે લશ્કરી નિરીક્ષણના બહાને મુંદર ને સશસ્ત્ર સૈનિકાને, કુસ્તીયાળોને ને ખલાસીઓને પોતાની નજર તલેથી નમ્ર રીયતિમાં પસાર કરાવવા લાગી. આ ક્રિયામાં એક કુસ્તીયાળ પર તે એટલી બધી મોહાંધ ખતી ગઈ કે તેને તરતજ વિરહનો તાવ ચડી આવ્યો. ઓરેલિયસને તેણે પોતાના એ તાવનું કારણ પણ કહી દીધું. ‘ઓરેલિયસે આ વિષયમાં પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સલાહ લીધી. ને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું કે કુસ્તીયાળનો વધ કરી તેનું સોદી રાણીને પીવરાવવામાં આવે ને એ રીયતિમાં ઓરેલિયસ પોતે કુસ્તી-બાજના સ્વાંગમાં રાણીની ઇચ્છા મંત્રેભે તો તેનો તાપ શાંત થઈ જશે. ઓરેલિયસે તે સલાહને અમલમાં મૂકી ને તે સંયોગના પરિણામે ફોરસ્ટીનાને થયેલો પુત્ર કોમોડસ કુસ્તીયાળ ને અખંડ અનાચારી નીવડ્યો.’

‘મારા જીલ્લામાં કુંવરસિંહ પાક્યા હતા એ પણ કદાચ તું જાણતો હશે.’

‘હા.’

‘જ્યારે કુંવરસિંહે વિદ્રોહીઓની સેનાની સરદારી લીધી ત્યારે મારા જીલ્લાના પ્રત્યેક રાજપૂતો અને અહીરોએ દેશને સ્વતંત્ર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. હમારા રક્તની અવશિષ્ટ રહેલી ઉજ્જ્વળતા ત્યારે ઝળકી ઊઠી.’

હું ચૂપચાપ સાંભળતો હતો.

‘ત્યારપછી આરાતું સરકારી થાણું અને તિન્નેરી લૂંટાઈ અને અમે આઝમગઢ અને બલિયા જિલ્લાઓ હસ્તગત કર્યા.’

‘પછી શું થયું ?’

‘અંગ્રેજોની સેના જ્યારે અમારી વિરૂદ્ધ મોટા પ્રમાણમાં આક્રમણે આવી અને નાના સાહેબ અને ઝાંસીની રાણીના તરફથી સહાયતાની કોઈ આશા રહી નહીં ત્યારે કુંવરસિંહે મરણિયા થઈ તેમનો સામનો કરવાનો નિશ્ચય લીધો.’

હું ચંત્રવત સાંભળતો હતો.

‘કુંવરસિંહની સેનામાં દિલીપસિંહ કરીને એક ધણો જ બાહોશ અને રણકુશળ યુવક હતો. અંગ્રેજો સાથેની ઝપાઝપીમાં તે મરાયો. કુંવરસિંહ તેને ઘેર દિલાસો આપવાને સ્વયં ધોડેસ્વાર થઈને ગયા.’

હું ચૂપ હતો.

‘મને જણાવતાં ધણો જ આનંદ થાય છે કે દીલીપસિંહ અમારા ગામનો હતો, અને ગામની દક્ષિણ બાજુ હતું પણ તેનું મકાન છે.”

“કુંવરસિંહે દિલાસો આપ્યો હશે ત્યારે ખરેખર ધણો જ લાગણીવશ થઈ ગયા હશે.” મેં પૂછ્યું.

‘જ્યારે કુંવરસિંહ ગામમાં પહોંચ્યા ત્યારે સંખ્યા થઈ હતી. મકાન પાસે આવી તે ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. એક દીપકની સન્મુખ બે સ્ત્રીઓ નતમસ્તક બંની કંઈ પ્રાર્થના કરતી હતી. કુંવરસિંહ તે પ્રાર્થના સાંભળવા લાગ્યા. એક સ્ત્રી જે વૃદ્ધા હતી તે બોલતી હતી, ‘બેટા દિલીપ, તારી આ ઈચ્છા તો હું અને તારી વડુ જીવશે ત્યાંસુધી સાચવીશું. એ અમર જ્યોતિ પ્રત્યેક સંખ્યાએ પ્રકટાવોને બારતના ઉદ્ધારને માટે પ્રીર્થના કરશું. ત્યારપછી જો ગામમાં કોઈ સહાય પુરુષ કે સ્ત્રી હશે તો તેને સોંપી જઈશું.’ કુંવરસિંહ એ સાંભળી ન શક્યા. તેમણે પ્રત્યક્ષ થઈ દિલીપના મૃત્યુ-સમાચાર વૃદ્ધાને આપ્યા. માતા-પત્નીનાં આંસુ સૂકાઈ ગયાં હતાં, અને એક ક્ષત્રાણીના ગૌરવથી તેઓ બોલ્યાં, ‘કુંવરસાહેબ, અમને આનંદ થાય કે દિલીપ ધીરગતિને પામ્યો છે. પરંતુ આપ બારતને સ્વતંત્ર અવસ્થા કરશો.’

‘કુંવરસિંહને આ શબ્દો ધણો જ માર્મિક લાગ્યા હશે’ હું બોલ્યો.

‘કુંવરસિંહને આ શબ્દોએ વીધી નાખ્યા અને તે બોલ્યા, ‘માતા માંડે સૈન્ય છિન્નબિન્ન થઈ ગયું છે, અને હું પણ આજે કેસરિયાં કરી પ્રાણત્યાગ કરવા માગું છું.’

માતા બોલી, ‘તો શું અમારા સંખ્યાપ્રદીપ બોલવાઈ જશે ?’

મુકૂટ ધોડું અટકીને બોલ્યો, ‘કુંવરસિંહ એ સાંભળી બોલ્યા, “નહીં મા, એ સંખ્યાપ્રદીપ બોલવાશે નહીં.” એમણે ગામના લોકોને એકત્ર કરી કહ્યું, “ભાઈઓ આ અધમ કુંવરસિંહ બારતને સ્વતંત્ર કરી શક્યો નથી માટે કેસરિયાં કરી પ્રાણ ત્યાગે છે. પરંતુ મારી એક

પ્રાર્થના છે.” ‘અમે કહો તે કરવા તૈયાર છીએ’ ગામના લોકો બોલ્યા. “આ દીલીપની માતાએ સંધ્યા સમયે દીપક પ્રકટાવી ભારતની સ્વતંત્રતાને માટે પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ લીધો છે તે તેના મૃત્યુ પછી પણ ગામના લોકોએ ચાલુ રાખ્યો. ભારત ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર નહિ થાય ત્યાંસુધી એ સંધ્યા-પ્રદીપ અવસ્ય બળવો જોઈએ.” ‘અમે કરશું’ એકે અવાજે સર્વે બોલ્યા. કુંવરસિંહ આલી નીકળ્યા અને ધાયલ અવસ્થામાં ગંગામાં ડૂબી મૃત્યુ પામ્યા.’

‘કુંવરસિંહની પ્રાર્થનાનું શું થયું?’ મેં પૂછ્યું.

‘દિલીપની માતાના મૃત્યુ પછી ગામલોકોએ તે સંધ્યાપ્રદીપ ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ...

‘પરંતુ શું?’ હું બોલ્યો.

‘ગયા વર્ષથી ગામમાં બે મત પડી ગયા અને એ તકરારના પરિણામે એ સંધ્યાપ્રદીપ જોડવાઈ ગયો.’

‘શું કહે છે?’

‘હા, ગયા વેકેશનમાં હું ગયો ત્યારે દિલીપના ઘર પર તે દીપક જ્યારે મેં જોયો નહિ ત્યારે મારી છુદ્ધિવાદની બધી ભાવનાઓ અદ્વચ્ચ થઈ ગઈ. મેં જઈ એ દીપક સળગાવ્યો પરંતુ મારા આવ્યા પછી પાછું ત્યાં અંધારું છે. હાય! ભારતની સ્વતંત્રતાની જ્યોતિ પણ જોડવાતી દેખાય છે.’

‘હા, પણ દીપક સળગાવવામાં શું વાંધો ગામલોકોનો હતો?’

‘દીપકમાં બળતા ધીતો ખર્ચ આપવામાંથી વિવાદ જાગ્યો.’

‘હા, પણ તારા જેવા છુદ્ધિવાદીઓ તો હોમ-હવન ક્રિત્યાદિમાં પડતા ધીતે waste (ગાડ) ધારે છે તે! આ ધી પણ waste થતું હતું.’

‘ઈશુ તું પણ ટકોર કરી લે. તને ખબર નથી કે નાનપણથી એ સંધ્યાપ્રદીપને જોઈને સ્વતંત્ર ભારતનાં કેટલાંયે સ્વપ્નાં જોવાં હતાં તે બધાં ખલાસ થઈ ગયાં.’

‘હવે શું કરવા ધારે છે?’

‘શું કંઈ? હું ગામમાં જઈને ભૂખની હડતાળ પર જઈશ અને ગામલોકો એ સંધ્યાપ્રદીપ ચાલુ નહિ કરે, તો મારા પ્રાણ ત્યાગ કરીશ.’

કંઈક વિચારી હું બોલ્યો, ‘હા, એ મૂર્ખોને સમજાવવાનો બીજો રસ્તો દેખાતો નથી.’

મુકુટે ગામમાં જઈને ઉપવાસ આદર્યો. ગામના લોકોએ પ્રથમ તો અવગણના કીધી પરંતુ ધીરેધીરે મુકુટનું શરીર જર્જર થવા લાગ્યું ત્યારે સર્વ એકમત થઈ સંધ્યાપ્રદીપને પુનઃ પ્રકટાવવા તૈયાર થયા. મુકુટે ઉપવાસનો લંગ કીધો અને સંધ્યાપ્રદીપ પ્રકટાવીને ઉન્મત્તની માફક નાચવા લાગ્યો. પરંતુ એકાએક તેની એટા શિથિલ થવા લાગી અને થોડી વારમાં તે નિષ્વેષ થઈને પડ્યો. આ દરમિયાન એક પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી બિરાધ જતી જનતાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એ આંસુઓ મુકુટના મૃત્યુ પર શોક દર્શાવતાં અને સંધ્યાપ્રદીપનાં ધીતો ખર્ચનો જમા-ઉધારનો દિસાજ મેળવતાં હતાં.

એ વરસે જ્યારે મારે મુકુટના ગામમાં જવાનું થયું ત્યારે સંધ્યાપ્રદીપને પુનઃ જન આપનાર મુકુટની ખોટ મને અત્યંત લાગી. એ પ્રદીપની દીપશિખાઓમાંથી હું મુકુટની જ ભૂતિ જોતો હતો. કાણે જનરૂં હતું કે એ સંધ્યાપ્રદીપ મુકુટના જીવનપ્રદીપને જોડાવાનું કારણ થશે!

પેશ્વાઈ રાજકુમાર માધવરાવ પાસે રામો નામે એક યુવાન બ્રાહ્મણ નોકર હતો. એક સમયે પેશ્વાના કાનમાં લટકતી મોતીની વાળી સામે તે મુગ્ધ નયને જોઈ જ રહ્યો.

“શું જુઓ છે ?” માધવરાવે મીઠાશથી પૂછ્યું.

“આંવી વાળી મારા પાસે પણ હોય તો કેવું ?” રામાએ શાંતિથી પોતાની મહેન્ગા બ્યક્ત કરી.

“ગાંડા,” માધવરાવ હસીને બોલ્યા, “એવી વાળી તને તે શોભે ?”

“મહારાજ, ત્યારે એ કેને શોભે ?”

“રાજવંશીને શોભે, શ્રીમંતને શોભે, વીરને શોભે, વિદ્વાનને શોભે.”

રામો રાજવંશી નહોતો; શ્રીમંત કે વીર બનવાની તેની શક્તિ નહોતી. એટલે તેણે વિદ્વાન બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. ને તરત કાશી જઈ વર્ષો સુધી અનન્ય જહેમત ઉઠાવી તે વિદ્વાન બન્યો.

એક પ્રસંગે પેશ્વાના દરબારમાં વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ ચાલવાયો હતો. તેમાં વિજેતા નીવડનારને મોતીનો એક હાર આપવાનો હતો. બધાની અગત્યથી વચ્ચે એ હાર કાશીનો એક અણુજાણુ વિદ્વાન જીતી ગયો. ને માધવરાવ પેશ્વાએ જ્યારે તે વિદ્વાનને હાર આપવાને હાથ લંબાવ્યો ત્યારે વિદ્વાન બોલ્યો:

“મહારાજ, હવે તો હું મોતીને લાયક થયો છું ને ?”

“આ...હ” માધવરાવે પોતાના જૂના નોકરને ઓળખ્યો.

“...પણ, મહારાજ” રામાએ ઉમેર્યું, “હું એવો વિદ્વાન નથી કે જેનામાં મોતીની જૂખ બાકી રહી હોય.”—ને તેણે તે હાર માનપૂર્વક પેશ્વાના હાથમાં પાછો મૂક્યો.

માધવરાવ રામાની કિંમત સમજી ગયો. તેણે તેને પૂનાનો સરન્યાયાધીશ નીમ્યો. રામો રામશાસ્ત્રીના નામે મથૂર બન્યો.

એક દિવસે એ રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની માધવરાવ પેશ્વાની રાણીને મળવાને ગયાં. પોતાના રાજ્યના ન્યાયપ્રધિકારીનાં પત્ની સાદા વેશમાં રહે એ મહારાણીને ન રૂઝું. તેમણે તેમને હીરામોતીના અલંકારોથી લાદી દીધાં. રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની સ્ત્રી-સહજ સ્વભાવથી સુવર્ણમાં અંતરજ ગયાં ને કાંઈક સાથે પાલખીમાં ઘેર પાછાં ફર્યા. તેમને દૂરથી જોતાં જ રામશાસ્ત્રી પોતાની ઝૂંપડીનું બારણું બંધ કરતાં બોલ્યા, “એ આ ગરીબ બ્રાહ્મણનાં પત્ની ન હોય. કેમકે મહારાણી હશે. ને મહારાણી આવી ઝૂંપડીમાં ન શોભે.”

રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની તરત સમજી ગયાં ને રાજમહેલે પાછાં ફરી, અલંકારો મહારાણીને પાછા સોંપી, તે સાદા વેશે ચાલતાં પોતાની ઝૂંપડીએ આવ્યાં. રામશાસ્ત્રીએ તેમને દેવીની જેમ વધાવી લીધાં.

“દવાની તમારે જરૂર નથી.” દાકતરે ધીમેથી કહ્યું, “નાઇસ નદીને કિનારે હવારે માટે જાઓ. ત્યાં તમને તરત આરામ થઇ જશે.”

“ત્યાં કેટલો ખર્ચ થાય?” માસેનાએ પોતાની પત્ની તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મારા પિતાનો ત્યાં એક બંગલો છે,” માયાળુ પત્ની વિનયપૂર્વક બોલી, “એટલે આપણને ખર્ચ બિલકુલ નહિ આવે.”

“એ ઘણો જ સુંદર માર્ગ છે.”

મારવાડપતિ અજયસિંહે અજમેરના કિલ્લેદાર તરીકે ન્યારે દુમરાજની નિમણૂક કરી ત્યારે દુમરાજે અજયસિંહને વચન આપેલું કે, “આ જીવનમાં તો શંકુને કિલ્લો નહિ સોંપું.”

પણ મરાઠાઓ અને શીરગીઓએ એકત્ર થઇ અજયસિંહને દબાવ્યો. અજયસિંહને અજમેર શંકુને સોંપવું પડ્યું. તેણે દુમરાજ પર વગરબુધે કિલ્લો દુશ્મનને સોંપી દેવાની આજ્ઞા મોકલાવી.

દુમરાજ ચમક્યો. એક બાળુએ, ‘આ જીવનમાં તો કિલ્લો શંકુને નહિ સોંપવાનું’ તેનું વચન હતું. બીજી બાળુએ સ્વામીની આજ્ઞા હતી. એ બંનેને જાળવી રાખવાને તેણે પોતાની સેનાને મુદ્દથી વારી ને શંકુની સેનાનો પ્રથમ માનવી કિલામાં પ્રવેશે તે પહેલાં જ તે કિલાને દરવાજો નિષ્પ્રાણ બની સર્પ ગયો.

ડેરિયનોએ ન્યારે એથેન્સ પર ચડાઇ કરી ત્યારે એથેન્સનાં પ્રાજ્ઞનોએ એક બલિષ્ઠવેતાને પૂછ્યું:

‘શું કરીએ તો એથેન્સની જીત થાય?’

બલિષ્ઠવેતાએ ખેદભર્યા મુખે ઉત્તર દીધો, “એથેન્સપતિ ક્રાડાસ ને મરણ પામે તો એથેન્સની ભાગ્યરેખા ઉજ્જવળ બને ને તેની જીત થાય.”

રાજવી ક્રાડાસને આ સમાચાર મળતાં જ તે ગૂપ્તરૂપે દુશ્મનોના તંત્ર સમીપ જઈ પહોંચ્યો. ને ત્યાં ઝપાઝપીમાં તેણે હસતા મુખે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા.

બીજેજ દિવસે ક્રાડાસની એ દેશપ્રીતિથી ઉત્તેજિત એથેન્સની પ્રાજ્ઞે અપૂર્વ બદાહુરી પૂર્વક જીત મેળવી.

રામનો ક્રોન્સલ પીટસ એક સમયે એક રાજદ્વારી કાવત્રામાં ઝડપાયો. તેના છૂટકારાનો ન્યારે એકે માર્ગ ન રહ્યો, ત્યારે તેની પત્ની તેની મુલાકાતે જઈ, તેની સમીપ તીક્ષ્ણ બંજર ધરતાં બોલી, “દુશ્મનના હાથે મરવું તે કરતાં સ્વદરતે મરવું તે વધુ સુંદર છે.”

પણ પોતાની છાતીમાં બંજર ભોંકતાની પીટસની દિમત ન ચાલી. તેની પત્નીએ તેની એ દશા જોતાં જ તરત પોતાની છાતીમાં બંજર દુલાવી દોધું ને લોહી નીતરવું બંજર હસીને પતિની સમીપ ધરતાં તે બોલી, “હવે તો દિમત ચાલશે ને!”

એક સમયે મુશળધાર વરસાદમાં શીખ-સૈનિક માધવસિંહને આંખે કાઈ અનિશિ આવી ચડ્યો. માધવસિંહે તેને ધરમાં નહોંતર્યો. તેની પત્નીએ તેને જરમ રસોઈ કરી જમાડી.

સવારે અતિથિએ વિદાય માગી, પણ માધવસિંહે આમદ કરી તેને રોક્યો. ને તેને જમીને જવાનું કહી તે શાક લેવાને બજારમાં ગયો.

અતિથિ સ્વભાવે એક લૂટારો હતો. રાત્રે માધવસિંહની હાજરીમાં તો તેની હિંમત ન ચાલેલી. પણ હવે ધરમાં સ્ત્રીને એકલી જોતાં જ તેની દાનત ખગડી. તેણે સ્ત્રીનું યુગ્મ રીતે ખૂન કરી નાંખ્યું ને અલંકાર લઈ તે ચાલતો ગયો.

કમભાગ્યે રસ્તામાં જ તેને માધવસિંહ મળી ગયો. લૂટારાની ચાલ્યા જવાની ધણી ઈચ્છા હતાં. માધવસિંહ તેને આગ્રહથી જોડીને ઘેર પાછો લાવ્યો. ધરમાં પ્રવેશતાં જ બીજાણુ દશ્વથી માધવસિંહ કંપી જાયો. પણ લૂટારાને તેણે એક અક્ષર ન કહ્યો.

માધવસિંહે વહાલી પત્નીના શબને બાજુએ મૂકી, જાતે રસોઈ કરી ખૂની લૂટારાને જમાડ્યો. પછી તે તેને વિદાય આપવા જાયો. પણ લૂટારો માધવસિંહના પગમાં પડતાં બોલ્યો,

“કેવું, મને ખચાવો.”

માધવસિંહે તેને શીખ સૈન્યમાં દાખલ કરાવ્યો. ને લૂટારાએ માધવસિંહની, શીખ-સંમાજની ને બારતજૂમિની સેવામાં લોહીનું ટીપેટીપું ખર્ચી પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

x

x

x

રામપતિ કલોડિયસના ખાણના ટેબલ પરથી એક પ્રસંગે એક અમીર સોનાનો પ્યાલો ખીસામાં છિદાવી ગયો. કલોડિયસને તેની ખબર પડતાં તેણે બીજા દિવસે ખાણના ટેબલ પર માટીનાં વાસણો મુકાવ્યાં. આ ફેરફારથી અમીરોને ચમકતા જોઈ કલોડિયસે ધીમેથી કહ્યું, “આખણા માનવતા અમીર મહાશયને સોનાનો શોખ વળગ્યો છે. તેનાથી ગમરાઈને રાજમહેલનાં સોનાનાં બધાં જ વાસણો ભોંયરામાં ભરાઈ ગયાં છે. જ્યારે એ શોખ બોલો થવાની સાક્ષિતી મળશે ત્યારે તે વાસણો લય તણ પાછાં ટેબલ પર આવી વિરાજશે.”

ને બિચારા અમીરે રાતોરાત સોનાનો પ્યાલો યુક્તિથી રાજમહેલમાં પાછો મોકલાવી દીધો.

x

x

x

પ્રેશિયાના રાજવી ફેડરિકે એક સમયે નોકરને બોલાવવાને ઘંટડી વગાડી પણ નોકર ને આવતાં તપાસ કરવાને તે બહાર નીકળ્યો. બારણે તેણે પોતાના યુવાન નોકરને મીઠી નિર્દોષમાં પરાવાયલ જોયો. તેના ખીસામાં એક કાગળ લટકતો હતો. ફેડરિકે જિજ્ઞાસાથી તે કાગળ ખેંચીને વાંચી જોયો તો જણાયું કે તે, નોકરે પોતાની માતાને મોકલાવેલા પૈસાના ઉત્તરમાં, માતાએ તેને લખેલો પ્રેમભર્યો પત્ર હતો. ફેડરિકે નોકરના સંસ્વર્તનથી ખુશ થઈ તેના ખીસામાં પત્રનો સાથોસાથ ફટલીક સોનામહોરો સરકાવી દીધો, ને પછી ખંડમાં જઈ ઘંટડી જોરથી વગાડવા માંડી.

નોકર સફળતા જાળીને ફેડરિકની સમીપ જઈ જો. ખીસામાં બાર જણાતાં તેણે તે તપાસી જોયું ને તેમાં સોનામહોરો જણાતાં તે ચમક્યો.

“કેમ શું છે?” ફેડરિકે હસીને પૂછ્યું.

“મારા ખીસામાં સોનામહોરો ક્યાંથી?”

“તું જાણી ગયો હતો ને?” ફેડરિકે મધુર સ્મિત ફેરકાવતાં પૂછ્યું.

નોકર તરતજ પોતાની એ બૂલ માટે પગે પડીને ફેડરિકની ક્ષમા માગવા માંડી પણ ફેડરિકે તેને છોડતાં હસીને કહ્યું:

“ગાંડા, હજી તું એ સમજતો નથી કે જાગવાનને જ્યારે કોઈ મનુષ્યને મદદ કરવી હોય ત્યારે તે તેને ઉપાડી દબને જાંઘમાં જ મદદ કરી જાય છે.”

કેળવણીની ઉપયોગિતા.

મહેન્દ્રકુમાર માતીલાલ દેસાઈ

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે મનુષ્યને કેળવણીની શી જરૂર છે ?—મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે બાહ્યદષ્ટિએ જોતાં, તે કેવળ નમ્રાવરથામાં આવે આવેલો જણાય છે. પરંતુ આંતરિક દષ્ટિએ જો આપણે જોઈશું તો જણાશે કે મનુષ્ય ઘણું ઘણું લાંબને પૃથ્વીપટ પર જીવતરે છે. જન્મ પછી, બાળકતા હાથની મૂઠીઓ બંધ હોય છે. અને જેમ “બાંધી મૂકી લાખની” કહેવાય છે તેમ આ બંધ મૂકીવાળા મનુષ્યમાં અમૂલ્ય સંસ્કારોની ખાણ ને ખજાના ભરેલા હોય છે.

પ્રત્યેક માણસ આગળ જતાં મહાન થવા સમર્થ્યલો છે. મહતાના અને મહાતુભાવતાના શુદ્ધ સંસ્કારો તેનામાં ગુપ્ત રીતે રહેલા છે. શુદ્ધ સેવા અને સ્નેહના ઉચ્ચ અંશો તેનામાં અંતર્ગત થયેલા હોય છે. માનવતાનો પ્રતીક બનતો માનવી કશાકની અપેક્ષા રાખે છે. તેનામાં રહેલી ગુપ્ત ચિનગારીઓને પ્રજાળ વેગ અને પોષણ મળે તે માટેની અપેક્ષા, અંખના તેનામાં જાગૃત હોય છે.

એક ઉદાહરણ લઈએ—સળગતી સગડીની અંદર નાના નાના તીણા તણખાઓ હોય છે. જો આપણે સમયને પસાર થવા દઈએ તો આ તીક્ષ્ણ અંગારાઓ ઓલવાઈ જઈ ભસ્મ બની જાય છે; સગડી નિશ્ચેતન બને છે. પરંતુ જો કોઈ આ ઓલવાઈ જતા અંગારાને પવન ફૂંકી ફૂંકી પ્રાણ અપે, તો રાગોડી બની જતા એ તણખાઓમાંથી તાપ અને તેજશ્યો અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય; સગડી સચેતન બને. એવી જ રીતે જીવનમાં—હૃદયની સગડીની અંદર જન્મથી ગુપ્તગુપ્ત રહેલા સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને પ્રોત્સાહન-પવન અર્પણ કરવામાં આવે તો જરૂર આ જીવન જ્વલંત જ્યોત સમું બને. એ પ્રોત્સાહન-પવન તે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી.

કેળવણીના કાળ પરત્વે ત્રણ મુદ્દા મંબંધી સૂચન કરી શકાય. દમણાં દમણાંના કેટલાક વિચારકો એમ માને છે કે જીવનની વસંતઋતુમાં એટલે યૌવનકાળમાં મનુષ્યની શક્તિઓ પરિપક્વ બને છે. ખાસ કરીને એની પ્રહણશક્તિ કાંઈ પણ નવીનતાનો સંસ્કાર કરવા સમર્થ હોય છે. તેમના મતે આ સમયે કેળવણીનો પ્રયોગ પણ સફળ નીવડે. આ મત સાથે આપણી મંજૂરી લાગ્યે જ હોઈ શકે !

પૂર્વની ગ્રામીન પ્રજાસિકાના પૂજકો, બાલમાનસના અભ્યાસીઓ અને ઘણાં ખરા પશ્ચિમના તત્ત્વવિદો એવો અભિપ્રાય આપે છે કે : ‘કુમળું કાઠ વાળું તેમ વળે—The child is the Father of Men.’ બાળકનું મન ચારસો સમું હોઈ, તેના પર જે કાંઈ પાડો તેનાથી તે અંકિત થાય; બાળકનું મન કોરી પથરપારી જેવું હોઈ, જેવો એકડો કાઠો તેવો ઘૂંટાય; મતલબ કે બાલપણની માટીમાંથી મનમાન્યા મનુષ્યત્વનું ઘડતર થી શકાય. માટે શિશુકાળ એટલે શિક્ષણની શરૂઆતનો કાળ. આ મત સાથે આપણામાંના ઘણાની સંમતિ હશે.

પરંતુ એથીયે આગળ વધતાં, આપણને એક મુંઝવે આદરે, અનુકરણીય વિચાર ઉપવચ્ચ

થાય છે. કેળવણીનો આરંભ, પાઠ્ય બુદ્ધિ પછીથી જ નહિ, પણ તે અગાઉ ગર્ભાવસ્થા-માંથી થવો જોઈએ.

સર્જનદારે ઘણું ઘણું સર્જી મહામૂલો માનવદેહ સર્જ્યો; એટલું જ નહિ પણ તેને સર્વનો અધિપતિ અને ભોક્તા બનાવ્યો. પશુ, પંખી, જલચર આદિ વિધાતાનાં વિવિધ સર્જનોથી વિશિષ્ટ પ્રકારનું એવું કંઈ તત્ત્વ માનવીમાં મુકાયું છે કે જેથી એને આ અવનવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો? જેનામાં પ્રાણ છે, ચેતન છે, જે શ્વાસ લે છે તે પ્રાણી કહેવાય છે પણ મનુષ્ય એકલું પ્રાણી નથી. આ અધિક તત્ત્વના આધારે મનુષ્ય મનોમય પ્રાણી કહેવાય છે. 'માનવ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીશું તો તે શબ્દ મૂળ 'મન્-ચિતન કરવું' ધાતુ પરથી યોગ્ય છે. આ મન વડે કરીને માનવી ઓળખાય છે. આ મન થકી તો મનુષ્ય ઉત્તમ વિચારો અને ભાવનાઓનું કલ્પન તથા અનુસરણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ માનવતા. એ માનવતાને ખીલવવાને પણ માનસિક શક્તિના વિકાસની આવશ્યકતા આલેખાઈ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય વગેરે અનેક ક્ષેત્રમાં, સર્વાંગ સુંદર પ્રગતિ સાધવા માટે આજે ચારે ખૂણેથી જોદ્ધિક પ્રાધાન્યનો સ્વીકાર વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં થતો જણાય છે. આથી કેળવણીની જરૂર છે.

કેળવણી મનુષ્યમાં રનેહનાં-નિઃસ્વાર્થ રનેહનાં-અવતરણ કરે છે. કેળવાયેલો મનુષ્ય એકલવાયો યા એકાકી રહી શકતો નથી. તે સામાજિક સહકાર શોધે છે, સહચાર શોધે છે. રનેહોપચાર અને સાહચર્ય દ્વારા, વ્યક્તિ તેના વ્યક્તિગત, સ્વાર્થી, સંકુચિત વર્તુળમાંથી બહાર આવવા પ્રયાસ કરે છે. અનેક વ્યક્તિઓ એકત્ર થતાં, એનામાં કૌટુંબિક ભાવના જાગત થાય છે. શિશુઓની અસર હેડળ અનેક કુટુંબોમાંથી, વિવિધ કેમ, ગ્રામ, મંડળ કે સમાજ રચાય છે. સંપ અને સંગઠનનું બળ અને ચણતર કેળવણી વધારે મજબૂત બનાવે છે. કાળક્રમે એકતાની એકતાનતા વધારે તીવ્ર બનતાં, દેશ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રદિપ્ત થાય છે. કેળવણીનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ વધુ અસરકારક નીવડતાં, મનુષ્યનાં મન બહુ જ બહોળાં બને છે અને વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિને સમષ્ટિમાંથી સમસ્ત સૃષ્ટિ પર એનું લક્ષ્ય દોરાય છે. આમ વિશ્વખંધુત્વના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં પણ કેળવણી સહાયજૂત બને છે.

આ દુનિયામાં દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન પ્રગતિ હોય છે; વિકાસ હોય છે. આ પ્રગતિને, આ વિકાસને પૂરતાં પોષક તત્ત્વો મળવાં જોઈએ. એ પ્રગતિને યોગ્ય સાહિત્ય અને સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ. તે માટે વ્યક્તિ અને સમાજની મતિશક્તિની સુધારણા થવી જોઈએ, તે માટે વ્યક્તિ અને સમાજની માનસિક શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં ઝળકાવવી જોઈએ. એટલે કે શુદ્ધિનો પ્રવાહ સદંતર સફળ અને સરળ રીતે અવિરત વહેતો રહેવો જોઈએ.

આપણે બધે માનવતાની, પરોપકાર તથા જનસેવાની વાતો કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી ઇચ્છાનુસાર પરોપકારનાં કાર્યો પાર પાડવામાં તથા આપણી મરજી મુજબ, સેવાના ઉચ્ચ આશયોનો અમલ કરવામાં આપણું મગજ અને હૃદય આપણને અનુકૂળ ન થઈ પડે અને તેના વ્યાપારરૂપ શુદ્ધિ અને લાગણીઓ આપણને અંતરાયરૂપ થઈ પડે તો ? માની લઈએ કે, બીજાને આનંદ અને સુખના સાધનરૂપ થઈ પડવાની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, પરંતુ સામાના હૃદયના ધબકારા જે આપણે ગણી શકતા ન હોઈએ, સામાની નાડી પારખવામાં નિષ્ણુ ન હોઈએ, બીજાને શાની હેતુપ અને અહત છે, તથા સામાને શાથી સુખ, શાંતિ,

સંતોષ અને આનંદ મળી શકે છે એ સંબંધી યથાર્થ સમજણ આપણામાં આવી ન હોય તો પછી સારું અને બહુ કરવાનો આરંભ કરવા છતાંય આપણે અશુભ અને અમંગલ પરિણામ નીપજવવાના સુંદર કેળવણી આ ઉણપને ધીમે ધીમે દૂર કરી શકે.

ન્યાય, નીતિ, ધર્મ, દયા, દાન વગેરેના આચરણ માટે આપણા ઉરમાં જન્મેલ ભાવના અને અપૂર્વ તમન્ના જન્યત થાય છે. પરંતુ આપણી ભાવના યોગ્ય રીતે કૃણમૂત થાય; આપણે રચનાત્મક કાર્ય કરી શકીએ તે માટેની પદ્ધતિ કે વ્યવહાર યોજનાથી આપણે વાકેફ છીએ ? તે માટે આપણી શુદ્ધિની-વિવેકશુદ્ધિની શુદ્ધિની જરૂર છે. એ શુદ્ધિની શુદ્ધિ કેવળ ઉપલક્ષિયા, પુરસ્ક્રિયા જ્ઞાનથી ન થાય પરંતુ તે માટે સારા શિક્ષણની જરૂર છે. તે માટે આપણા આત્માને જ્ઞાનની એવી તીક્ષ્ણ તરસ લાગવી જોઈએ કે જે છીપાળે જ છૂટકો પુરસ્ક્રાંતી જરૂર તો છેજ. વિદ્વાનોના ગ્રન્થો, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવા-વિચારવા ઉપરાંત તેઓના પ્રત્યક્ષ પરિચય પાડી, અનુભવ લઈ, સત્સંગ સાધવો એ બધું સાચું; પણ એ સર્વ ગૌણ છે અને મહત્ત્વનું તો એ છે કે ભર્યા જગતની અંદર આપણે સૌએ ઉઘાડી આંખે, ઉઘાડા કાને અને ઉઘાડી છાતીએ ફરવું જોઈએ. કેટલીક વખતે આપણે અભિમાનમાં બેસી નાંખીએ છીએ કે, “અમે આંખે પાટા બાંધી, કાનમાં અત્તરનાં પૂમડાં ધાલી ફરતા નથી અને કાંઈ પણ નવીન ઝીલવાને અમારાં હૃદય ખુલ્લાં જ રાખ્યાં છે.” આનો અર્થ એ નથી. પરંતુ જન્મથી મળેલી ધ્રુવરદ્ધ અક્રમનો સદુપયોગ કરી સદ્ભાવલોકન કરવાની પાડેલી ટેવ અને પદ્ધતિદ્વારા નિર્મલની ભવ્ય ક્ષીલાનું, પ્રકૃતિના વિધાનનું, માનવસ્વભાવની અંદર રહેલી વિચિત્રતા અને વિવિધતાનું પરિશીલન કરી તે સંબંધી જ્ઞાન આપણામાં જન્યત કરવું જોઈએ. આ બધું કેળવણીથી જ થાય છે.

વિદ્યાબ્યાસંગી મનુષ્યો જ મહાન બકતો, વૈજ્ઞાનિકો, ધર્મધુરંધરો અને વિશ્વવિધાયકો થવા નિર્માયા છે. એક કવિ કહી ગયો છે કે,

“વિદ્યાથી વડું નહિ કશું
વિદ્યા વિજ્યુ નર તે પશુ.”

ખરેખર વિદ્યા વડે જ વિનય શોભે છે. વિદ્યાથી આત્માના શુભો અલંકૃત થાય છે, અને બંને લોકમાં પ્રેય અને પ્રેય સધાય છે. કેળવણીથી આપણામાં અદ્યત્ત પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે. ભીષણ અંધકાર અને અજ્ઞાનભરી કોઈ વિકટ ખીણમાં રાત્રીએ આપણે સૂઈ રહ્યા હોઈએ અને પ્રભાતે જ્ઞાન, પ્રતિભા અને પ્રગતિ પ્રમાણિત યથેચ્છા કળકળતા પ્રદેશમાં આપણે જન્મત થતા હોઈએ એવું લાગે છે. અરે આપણે આપણી જોવાપાત્રી જનને જોળી લાગ્યા હોઈએ એવો આત્મ-અનુભવ અને તેથી ઉપજતો અસૌકિક આનંદ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે કેળવણી જરૂરની છે.

મનુષ્ય મોક્ષ માટે મંથન કરે છે. એ મોક્ષનાં સ્વતંત્રતાનાં સર્વોચ્ચ સૂંગપર પહોંચવા મનુષ્યને ચારિત્ર્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. અને ચારિત્ર્ય એટલે નીતિ-સોપાનની સ્વચ્છ સડક. આ નીતિની સીડીનાં પગથિયાંનાં ચણનર સદૃશ્યનાં હોય છે. ચારિત્ર્યનું બંધારણ નીતિ ઉપર અવલંબે છે; અને જેમ દરેક માને પાણી પાતું પડે તેમ નીતિના રૂક્ષને માટે જોડિક વિકાસના જળસિંચનની જરૂરિયાત છે. પરંતુ આ રૂક્ષનું બીજ તો બીતરમાં, આપણા અંતરના ઊંડાણમાં રહેલા એ સદૃશ્યરૂપી બીજને ચુંદકાર-સિંચન મળે તે માટે પશુ ઉતરે.

આવશ્યકતા છે.

કેળવણીની એક અગ્રેષ્ઠ અસર આપણા માનસ ઉપર થાય છે. વિકૃત માનસને તે વિશુદ્ધ બનાવે છે. લોખંડનાં હથિયાર ન વપરાતાં કાંટ ખાઈ નિરુપયોગી નીવડે છે, તેમ જન્મથી મળેલા આ માનસને પ્રવૃત્તિમય અને પ્રગતિર્મય ન રાખતાં તે મંદ અને જડ બની જાય છે. આવા મંદ બની જતા માંદલા માનસને અપૂર્વ વેગથી, ઉત્સાહ અને ઉર્મિથી ઉત્તેજિત કરનાર કાંઈ પણ ટોનીક તરવ હોય તો તે કેળવણી છે. માનવજીવનના વિકાસક્રમમાં કેળવણીનું અનિવાર્ય અંગ સડવા દેવું ન જોઈએ. માનવહૃદયમાં જન્મથી જ સ્થાન કરી રહેલી સંસ્કારિતાની અને માનવતાની ભૂખ કેળવણીથી પરિતૃપ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભૂખ વધારે તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી બને છે. જ્ઞાન, જિજ્ઞાસા, અન્વેષણ, અવલોકન, પ્રયોગ, વિવેક, તર્ક, નિર્ણય વગેરે ખીલે તેમ મનુષ્યની માનવતા વધારે ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ અને મહાન બનતી જાય છે.

કેળવણીના પ્રતાપે એક બાળુથી વ્યવહારનું જ્ઞાન મળે છે અને બીજી બાળુથી સંસ્કારનું સિયન થાય છે. આમ વ્યાવહારિક સંસ્કારિતાનું અભિસિયન થતાં, વિદ્યાર્થી બીજાના દુર્ગુણ જોતાં અટકી પડે છે. પોતાના જ દોષ, દૂષણ અને ખામીઓ તેને ખુલ્લાં થતાં જણાય છે. આ દોષોનો નાશ કરવા તે તૈયાર થાય છે, અને દોષોના સંહાર પર સદ્ગુણોનું નવીન સર્જન કરવા તે કટીબદ્ધ થાય છે. આ નવીન સર્જનથી, એનું હૃદય ઉદાર બનતાં, તેના વિચારો ઉદાત્ત બનતાં, તે બીજાઓ પ્રતિ સહાનુભૂતિ દાખવવામાં રસ લેતાં શીખે છે. તેના આત્મા પણ સદા ઉન્નત બની સદાય જિજ્ઞાસુ પ્રતિ મીટ માંડતાં ટેવાય છે. આજંસુધી પાચિવ પ્રવૃત્તિઓમાં ચૂંચાયેલું મન બ્યોમવિહારી બને છે. એનાં વાણી અને વિચારમાં પણ સારા શિક્ષણની અજબ છાપ પડે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ કે પ્રસંગને, દરેક વ્યક્તિ કે તેના વર્તનને તે ઉપરછકલી, છીછરી નજરથી ન નિહાળતાં, ઊંડી, વિશાળ, સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તપાસે છે, તે સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, પૂર્ણપણે પુખ્ત વિચાર કરી, તે નિર્ણય પર આવે છે, અને સત્ય શોધી-કાઢી તે સત્યને નીડરપણે વ્યક્ત કરે છે. વ્યવહાર નિહાળોરો કે ટીકાખોરોની માફક અથવા મીઠાખોલા માખણિયાની માફક તે ગમેતેમ વગરવિચારે મુખમાંથી તોપગોળા ફેંકતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તે સુશિક્ષિત હોઈ, બીજાના ચારિત્ર્યની કિંમત સમજે છે. કેળવાયેલાં માણસ નિપુણ બની, નિશ્ચલ મનનો બનતો જાય છે. તેનામાં એક પ્રકારની અદ્ભુત ઉકેલશક્તિ આવે છે. ગહનમાં ગહન પ્રસંગ કે પ્રશ્નને સમજવાની શક્તિ તે ધરાવતો હોય છે. ટૂંકામાં તેની વિશ્લેષણશક્તિ કેળવાતાં તે ગેરસમજણ અને ગૂંચવણભરી ભૂલભૂલામણીમાંથી પોતાને ઉગારી લેવા ઉપરાંત, બીજાઓનો પણ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. તેનામાં અપૂર્વ સમજશક્તિ અને સહનશક્તિનો સંચાર થતો હોય છે. બે પ્રસંગ, બે વસ્તુ કે બે વ્યક્તિની તુલના, સરખામણી તે પસંદગી કરવામાં સારું અને નરસું, ખોટું અને ખરું કયું—તે બાબતમાં તેના કહાપણુભર્યો નિર્ણય પ્રમાણસર અને સાચો કરે છે. પોતાનું અને પોતાને અનુસરનાર સમાજ કે સંસ્થાનું હિત કે હાનિ શેમાં સમાયેલ છે તે તેની વેધક કેળવાયેલી દષ્ટિ તુરત પારખી શકે છે.

સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની કેળવણી તો ક્યારે પ્રાપ્ત કરી કહેવાય કે ક્યારે આપણું હૃદયપદ્મની સર્વ પાંખડીઓ સંપૂર્ણપણે પ્રકુલ્લતા પામે; વાણી, વિચાર અને વર્તનની વિનિમયતા આપણા ચારિત્ર્યને વિશુદ્ધ બનાવી દે; સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં તન, મન, અને મગજ આરોગ્ય અને આનંદ અનુભવે; નિર્દોષ બાળકની પેઠે આપણાં મન નિર્મળ અને નિર્બંધ, અંતઃકરણ

કેપ : ઓક્ટ ગુરુ-હોપ, વાસ્કો-ડ્રી-ગામાએ પ્રથમ ઓળંગ્યાનું મનાય છે. પણ ખરી રીતે તેને પ્રથમ ઓળંગનાર ઇજીપ્તપતિ નીકો [ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧૫] ના ખલાસીઓ હતા.

ફિલિપોપેટ્રા ઇજીપ્તની કહેવાય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે ગ્રીક હતી. કેમકે તે ટોલેમી અધ્યારમાની પુત્રી હતી. ને ટોલેમી-રાજવંશનું ઉદ્ભવસ્થાન ગ્રીસ છે.

ઈશુ-ખ્રિસ્તને હાથે—પગે ખીલા ઠોક્યાનું એક પણ ગ્રાંચીન પ્રમાણ નથી. તેના પહેલવહેલો ઉલ્લેખ Psalms માં મળે છે.

ઈસપના નામે જગવિખ્યાત અનેલી વર્તમાન વાર્તાઓ ખરૂં જોતાં તેની કોપેલી નથી. એથેન્સમાં પૂર્વે ઇસપની વાર્તાઓ ખૂબ જ વંચાતી ને ગ્રીસ-ઇટલિમાં ઇસપના નામનું ઘણું આકર્ષક હતું. એ નામ ને તેના આકર્ષણનો લાભ ઉઠાવવાને મેમસ પ્લેન્યુડીસ નામે પાદરીએ, ચૌદમી સદીમાં, કેટલીક જૂની વાર્તાઓ ભેગી કરી ને ઘણી ખરી નવી લખીને ઇસપના નામે બહાર મૂકી, જે આજ સુધી ઇસપના નામે ચાલતી આવી છે.

ઓમર ખલીફની આગાધી ઇજીપ્તના સૂબા અમરુએ અલેક્ઝાંદ્રિયાની જે લાયસેરી-ઓર્માનાં સાત લાખ પુસ્તકોનો ખળતણ તરીકે ઉપયોગ કરી નાંખવાને તે જાહેર સ્નાનાલયોમાં મોકલાવી આપેલાં ને ત્યાં છ મહિના સુધી ખળતણ તરીકે તે વપરાયાં તેથી ઐતિહાસિક નોંધની સંપૂર્ણ સંસ્કાર્ષ શંકાસ્પદ છે.

જ્યોર્જ વોર્થિંગ્ટનનો જન્મદિવસ ૨૨મી ફેબ્રુઆરીએ પાળવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તે ૧૭૩૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મીએ જન્મ્યો હતો. પણ જૂની પદ્ધતિનાં પંચાંગને ફેરવીને નવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર થતાં ૧૧ દિવસનો ફેર પડી ગયો.

૧૮૬૦ નો અમેરિકન આંતરવિગ્રહ ગુલામીની નાજૂદી માટે ખેલવામાં આવેલો એ વાત સાવ સાચી નથી. ખરી રીતે, અમેરિકન પ્રતિનિધિસભામાં ઉત્તરનાં અને દક્ષિણનાં રાજ્યોના એ પક્ષ પડી ગયેલા ને તેમાં ઉત્તરનાં રાજ્યોની બહુમતિ દક્ષિણનાં રાજ્યો માટે બયજનક ચર્ચ પડી. દક્ષિણનાં રાજ્યોએ એક પણ મત ન આપ્યો છતાં લીકન ત્યારે ઉત્તરની બહુમતિએ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઇ આવ્યો ત્યારે દક્ષિણનાં રાજ્યોને પોતાના હાથમાંથી સત્તા સરી જતી લાગી ને તેમણે એકાદ પ્રસંગ સ્વકી ઉત્તરનાં રાજ્યોની એકદમ સત્તાનો સામનો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ રિથિતમાં ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ગુલામીને મર્યાદિત કરવાનો વિચાર કર્યો ને દક્ષિણનાં રાજ્યોએ તરતજ તે સામે વિરોધ પકડી લીધો. ઉત્તરનાં રાજ્યોએ આ પ્રશ્ન પર છૂટછાટ મૂકવા પૂરતી તૈયારી ખતાવી પણ ત્યારે તેમણે જોયું કે આ વિરોધ તો ઉત્તરની બહુમતીને દયાથી દક્ષિણની લઘુમતીની પોતાનું ધાર્યું કરાવવાની ઇચ્છાને આભારી છે ત્યારે તેમણે તરતજ પોતાના દાવાને માનવતાનો ઓપ ચડાવ્યો ને પોતાનું પ્રજુતવ જનજીવી રાખીને દક્ષિણનાં રાજ્યોને મનાવવાનો કોઈ ઉપાય ન રહેતાં લીકને ૧૮૬૨માં ગુલામોને મુક્ત જાહેર કર્યા. બાકી તો ઉત્તરપક્ષે લડેલા ધજાપ વીરો ગુલામી પ્રધાને ઇચ્છનારાઓ હતા ને દક્ષિણપક્ષે લડેલા ધજાપ વીરો ગુલામીના વિરોધી હતા.

અમ છૈયે સાત—[આવૃત્તિ ત્રીજી]—કર્તા : કુમારી કુલસુમ એ. સુરૈયા, એમ. એ.; પ્રકાશક—ડૉ. એમ. ઓ. સુરૈયા, એન્ટિક ચેમ્બર, ૨૭ એપોલો પિયર, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

અંગ્રેજ મહાકવિ વર્ડ્ઝવર્થના 'we are seven' નામે ભાવવાદી કાવ્યનો આ સમશ્લોકી અનુવાદ ભાષાંતરને બદલે મૌલિક રમણીયતા દાખવે છે. સરળતા ને માધુર્ય મૂળના જોટલાં જ જળવાઈ શક્યાં છે.

પુસ્તકનાં રૂપરંગ પહેલી-ખીજી આવૃત્તિનાં જોટલાં જ મુંદર ને આકર્ષક છે. આ કાવ્યાનુવાદને શાળાપયોગી ને સુલભ બનાવવાને સરતી આવૃત્તિ જરૂરી છે.

છુદ્ધના બોલ—લેખક : પંકજ. પ્રકાશક : મેસર્સ દેસાઈ નાયકની કું. નાણાવટ, સુરત, કિંમત ૧-૪-૦.

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં કંઈક નવું જ તેજ પાથરતો આ વાર્તાસંગ્રહ અનેક રીતે આવકારણ્ય છે. આપણી યાસે યાત્રેને કે લાગણીને વિકસાવો હૃદયને સ્પર્શતી વાર્તાઓ છે; પણ પ્રસંગેને રોમાંચક બનાવી હૃદયને ધમકાવતી વાર્તાઓ ઘણી ઓછી છે. ને સામાજિકની સાથે સરખાવતાં ઐતિહાસિક વાર્તાઓનું આપણું ભંડોળ પણ ઓછું છે. શ્રી. પંકજનો આ વાર્તાસંગ્રહ એ બંને જોડને કંઈક અંશે પણ પૂરી પાડે છે.

શ્રી પંકજના ગુજરાત બહારના લાંબા વસવાટને લીધે તેમનું ભાષાબળ ક્યાંક ક્યાંક રખલના પામી જાય છે. પણ વાર્તાના સમગ્ર ધારતર પર તેની અસર નજીવી જ હોય છે.

કદ, દળ અને રૂપરંગ જોતાં પુસ્તકની કિંમત કંઈક વિશેષ જણાય છે.

પડછાયા—લેખક : શ્રી ઈન્દ્રાશંકર દવે. પ્રકાશક : 'જય સૌરાષ્ટ્ર' કાર્યાલય, રાજકોટ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

'જય સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકની જોટ તરીકે પ્રગટ થયેલો આ વાર્તાસંગ્રહ ગ્રામપ્રદેશ અને લોકજીવનના અનેક પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે. વાર્તાઓ હૃદયને સ્પર્શતી અને વાંચનમાં એકંદરે મગી જાય તેવી છે.

મંછા ભૂત—[એકાદી પ્રહસન]—લેખક અને પ્રકાશક : મૂળજીભાઈ પી. શાહ—સાહિત્યશ્રુષ્ણ, રાવપુરા, વડોદરા. મૂલ્ય—આઠ આના.

વડોદરામાં રંગભૂમિ-પર આકર્ષક ને સફળ નીવડેલું આ સામાજિક પ્રહસન વાંચનમાં પણ સામાન્ય તેમજ મધ્યમ જનસમાજને રુચિકર અને બોધક નીવડે તેવું છે. કેટલાંક પ્રખ્યાત નાટકોની લાક્ષણિકતાઓના સફળ અનુકરણને લીધે તે રંગભૂમિને દીપાવી શકે તેમ છે.

વરતું સંગીત

રામજીનો ખજાનો

લેખક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ.

પ્રકાશક : બાલજીવન કાર્યાલય, બાજવાડા, વડોદરા.

કિંમત : પ્રત્યેકની—આઠ આના.

‘બાલજીવન ઇસપનીતિકયામાળા’નાં પુષ્પ પ્રથમ અને બીજી તરિકે પ્રગટ થયેલ આ બંને પુસ્તકો બાલપ્રજાને જોધક નીવડે તેમ છે. પંચતંત્ર કે હિતોપદેશની જેમ આ પુસ્તકોમાં પશુજીવનની આસપાસ પ્રસંગોને વણી લઈ તેને નીતિવર્ધક ને આતુર્યપ્રેરક બનાવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકનાં રૂપરંગ ને તેનો ઉકાવ આકર્ષક છે.

શ્રી વેદસ્તુતિનો અનુવાદ—અનુવાદક : પ્રભાસંકર વાલજી મહેતા, ગોંડલ.

આ પુસ્તક બે વિભાગમાં બેંચાયેલું છે. પ્રથમ ભાગમાં શ્રી વેદસ્તુતિ તો ને બીજામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિરચિત સ્તુતિગીતાકારિકા તો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે, બંને વિભાગમાં અનુવાદની સાથે મૂળ શ્લોકો પણ અપાયા છે. શ્રી વેદસ્તુતિ માં અનુવાદ ને મૂળ શ્લોકો ઉપરાંત શ્લોકોનો સાન્ન્ય પદ્ધત્તેદ, સૂક્ષ્મટીકા ને સૂક્ષ્મટીકાનું ગુજરાતી વિવરણ પણ અપાયેલ હોય પુસ્તક વાંચનમાં સરળ બન્યું છે.

સુમાપિત-પદ્ય-સ્ત્રાવ્ય [ભાગ ૪ થો]—સંપાદક અને અનુવાદક : મુનિરાજ શ્રી વિશાલવિજયજી; પ્રકાશક : શ્રી વિજયધર્મસુરિ જૈન ગ્રન્થમાળા, હોટાસરાકા, ઉત્તર કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

જુદા જુદા વિષયો પર, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તારવેલા શ્લોકોનો આ સાથે સંગ્રહ રાચક અને જોધક બન્યો છે. વિદ્યા, લક્ષ્મી, સુદ્ધિ, બાકરજીશાસ્ત્ર, ન્યોતિપથાસ્ત્ર, શુન શાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, રવિનશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ભાગ્ય, દરિદ્રતા, સ્વતંત્રતા, પરતંત્રતા, અમૃત, વિધિ, શ્રદ્ધા, શંકા, અનર્થ, વ્યસન, તમાકુ, સંયોગ, વિયોગ, મરણ, સમય, જપ, કીર્તિ, રિચરતા, પક્ષપાત, મૌન, દારૂ, નિદ્રા, વૃદ્ધિ, શ્રાદ્ધ વગેરે વિષયો પર સંપ્રદિત બનેલા પ્રાચીન નીતિશોના અભિપ્રાયો સુંદર ને પ્રેરક પણ છે.

સામયિકો

જીવન વિકાસ—સંપાદક : ધીરજલાલ ટા. શાહ, જીવન વિકાસ વિદ્યાલય, પોદાર હાઉસ, સેન્ડર્ટ રોડ, મુંબઈ. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રજાની શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તી વિકસાવવાના કાડ સેવતા આ માસિકના પ્રથમ અને બીજા, બંને અંક અઘ્યાસપૂર્ણ, લેખોથી આવકારપાત્ર બન્યા છે.

સંસ્કૃતિ, વાર્તા, આરોગ્ય, જનેતા—

પ્રકાશક : શિષ્ટ સાહિત્યલોકાર, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

જુદા જુદા વિદ્યોનોથી સંપાદિત થતાં ઉપરનાં ચારે માસિક, પોતપોતાનાં નામને અનુરૂપ, સંપ્રદિત કે નવીન લેખોથી, ગુજરાતી સામયિક સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે. પ્રત્યેકનું વા. લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦.

આમરેયા—[મેલેરિયા અંક]—તેજી : સોમાલાલ મહેતા. આમરેયા કાર્યાલય, ઉતાવા.

ગુજરાતના આમરેયાનાં કેટલાક કેટલાક સમયથી તાવનું બેર વધી અપેક્ષા છે. એ રિયલિમાં પ્રગટ થતો આ વિશેષાંક સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે. તેમાં મેલેરિયાનાં મૂળ, તેનાં લક્ષણ ને ઉપચાર સંબંધી સારી માહિતી આપતા અભ્યાસી મેજો પ્રગટ થયા છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યજગતનો એક સળગતો પ્રશ્ન તે શેકસ્પિયરનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ. એ પ્રશ્ન સમયે સમયે નવનવા રૂપે સાહિત્યજગત સમક્ષ મુકાય છે, નાટકો શેકસ્પિયરનાં પોતાનાં હોવા સંગંધી નિર્ણય થાય છે ને ફરી એ પ્રશ્ન બહુરૂપીની જોમ નવું રૂપ લઇ આવે છે.

મહારાણી ઇલીઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લાંડમાં શેકસ્પિયર નામે એક નટ ને નાટ્યકાર યર્ષ ગયો. ઝોગણીસમી સદીના મધ્યાન્હ સુધી તો, શેકસ્પિયરના નામે વિખ્યાત બનેલાં નાટકો એ શેકસ્પિયરનાં જ લખેલાં છે એ દૃષ્ટિકત લગભગ સર્વમાન્ય હતી. ત્યારસુધીમાં શેકસ્પિયર જેવો નટ આવાં અલૌકિક નાટકો લખી શકે તે સામે કોઇક કોઇક વિવેચકના મનમાં સહેજ શંકા જન્મેતી એટલે જ વિરોધ.

પણ ૧૮૫૬માં મીસ ડોલિયા એકને જણાવ્યું કે શેકસ્પિયરનાં નામે જગવિખ્યાત બનેલાં નાટકો શેકસ્પિયરે નહિ પણ તેના સમકાલિક મહાન આંગ્લ અમીર ને સાહિત્યકાર લોર્ડ એકને લખેલાં છે; પણ તે સમયે નાટકો લખવાં એ હલકી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ લેખાતી હોઇ એકને તે પોતાના નામે બહાર ન મૂકતાં શેકસ્પિયરના નામે બહાર મૂકેલાં; પરંતુ એકને તે નાટકો પોતાનાં હોવા વિષેનું કબૂલાતપત્ર લખી રાખેલું.—તે પોતાને મળી આવ્યું છે એમ જણાવી મીસ ડોલિયાએ એવું કબૂલાતપત્ર રજૂ કર્યું. પણ વિવેચકોએ લોર્ડ એકનની ખીજ કૃતિઓ અને શેકસ્પિયરનાં નાટકો વચ્ચેનું ભિન્ન કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું, ને ખતપત્ર-વિશારદોએ તે કબૂલાતપત્રને બનાવડી જાહેર કર્યું.

તે પછી, ઇંગ્લાંડના ઉમરાવવર્ગના ઉત્તેજનથી, એ નાટકો કોઇક અમીરે લખેલાં છે એમ સાબિત કરવાને તનતોડ પ્રયાસ થવા લાગ્યા. ને જુદા જુદા વિવેચકોએ એ નાટકોના કર્તા તરીકે લોર્ડ એકન, અર્લ ઓફ રેલેન્ડ, અર્લ ઓફ ડર્બી ને સર વૉલ્ટર રેલેનાં નામ આગળ ધર્યાં. પણ સમર્થ વિવેચકોએ ઝીજુવટભરી તપાસ પછી એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષેની શંકાને નાપાયાદાર ઠેરવી.

ઇલીઝાબેથના યુગમાં એવો સામાન્ય શિરસ્તો પડી ગયેલો કે કોઇ મહાન સાહિત્યકાર અવસાન પામે તો બધા કવિઓ તેની કબરમાં એકાદ હસ્તલિખિત સ્મૃતિકાવ્ય મૂકે. એવી કબરો ખોદી તે નાટકોનું કર્તૃત્વ નિર્વિવાદ સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ થયો પણ તેમાં બેઝતી સફળતા ન મળી.

તે પછી એ નાટકો શેકસ્પિયરનાં પોતાનાં હોવાની માન્યતા બહુમાન્ય બની. પણ છેલ્લા કેટલાક સમયથી ફરી એ પ્રશ્ન સરાણે ચડ્યો છે.

એ વર્ષ પર એક રમણીએ જાહેર કરેલું કે, 'લોર્ડ એકને સ્વપ્નમાં આવી પોતાને જણાવ્યું છે કે, 'એ નાટકો તેનાં બનાવેલાં છે અને તેની સાબિતી તરીકે તે નાટકોની મૂળ પ્રતો તેણે બર્મિંગહામી ગુફામાં દાટવી છે તે મેળવી લઈ જગત સમક્ષ રજૂ કરવી.' એ સ્વપ્નને સાચું માની એ રમણી બે વર્ષથી બેકનની સૂચના પ્રમાણે બર્મિંગહામી ગુફાઓ તપાસી રહી છે પણ હજી સધી તેને એક પ્રત મળી નથી.

થોડાક સમય અગાઉ, આર્સ વીન્સ્ટર બેરેલ નામે અમેરિકન સાહિત્યકાર ને વૈજ્ઞાનિક, એક્સ-રે અને ઇન્ફ્રા-રેડ ફોટોગ્રાફીથી પ્રાચીન ફોટોઓ તપાસી એવું સાબિત કરવા પ્રયાસ કરેલો કે પ્રાચીન ચિત્રોમાં નાટકોના કર્તા તરીકે જે પુરુષપરતનને દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે એક્સકર્ડનો સત્તરમો અર્થ એડર્ડ ડી વર છે. આ સંબંધમાં તેણે 'The Scientific American'ના જન્યુઆરી માસના અંકમાં એક વિગતવાર લેખ પણ લખેલો.

આ રીતે ઇંગ્લાંડ અને યુરોપ પોતાના મોટામાં મોટા કવિ અને નાટ્યકાર સંબંધમાં હજી અનિશ્ચિત દશામાં છે. છતાં પૌર્ણત્ય ઇતિહાસની ગૂંચો પર ટીકા કરવામાં તેઓ જરીકે પાછાં નથી પડતાં.

x

x

x

નવીનતા એ જગતનું આકર્ષણ-બળ છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રોના વિષયમાં પણ એવી કેટલીક નવીનતાઓ જાણવા જેવી છે.

તિબેટમાં એક જ વર્તમાનપત્ર નીકળે છે. અને તેની નકલ પણ ફક્ત ૫૦ છપાય છે. ટાકિયોમાં એક બાળકનું દૈનિકપત્ર નીકળે છે. પીળાં ચિત્રો અને મોટા અક્ષર એ તેની વિશિષ્ટતા છે.

અમેરિકામાં 'વાલ્સેઝ સ્ટાર' નામે એક દૈનિકપત્ર નીકળે છે. તેનાં તંત્રી ડોરોથિયન હોપ્સન એક અગ્રાર વર્ષની બાલિકા છે.

પેરિસનું 'ગ્રેટ દ મેન્ડીઅન્ટ્સ' નામે દૈનિકપત્ર કેવળ ભિખારીઓને માટે જ ચાલે છે. કેટલાંક અમેરિકન વર્તમાનપત્રો હવે એવી સુગંધી જાહેરખબરો છાપવા માંડ્યાં છે કે જે છાપનારાઓના શરીર પર મધમધી રહેલી સુગંધ તેમને બિચારાઓને ઘેર જતાં જ પત્ની-ઓના વાગ્યાણના શિકાર બનાવી દે.

x

x

x

પ્રજ્ઞાઓ ન્યારે અંશરૂપનાં સિંહાસને ચડે છે ત્યારે કલા અને સાહિત્યનાં મૂલ્ય મોંઘાં ઓંકાય છે.

ગુજરાત ન્યારે સમૃદ્ધિસંપન્ન હતું ત્યારે બાજુની કલા પાછળ તેના શ્રેષ્ઠોએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા; સિદ્ધરાજ ને વસ્તુપાળે સાહિત્યકારોને લક્ષ્મીની હોજારી સન્માન્યા.

માળવપતિ વિક્રમ, મુંજ ને બોજ સરસ્વતીના પ્રીતમ હતા. સારા કવિઓ પાછળ તેમણે વેરેલી લક્ષ્મીને આંક નથી. બોજે માધને તેના એક શ્લોકમાંના એક જ અક્ષર માટે સવાલાખ સોનામહોર આપેલી. વિક્રમે સિદ્ધસેન દિવાકરને ચાર અપૂર્વ શ્લોક માટે ચાર દિશાનું પોતાનું રાજ્ય સોંપી દીધેલું.

આજે દિવ ગરીબ છે તે એના સરસ્વતીપુત્રોને શેઠશાના પણ વાંખા છે. પણ ઇંગ્લાંડ-અમેરિકાની સમૃદ્ધિસંપન્ન પ્રજ્ઞાઓ પોતાના સાહિત્યકારોને, હસ્તા બે સૈકાથી, લક્ષ્મીની હોજારી જ વધાવી રહી છે.

હેનલ કેનને એના 'ઇશુ ખ્રિસ્તનું જીવનચરિત્ર' માટે ૬૦૦૦૦ પૌંડ મળેલા. સર જોર્જ બેરોને પોતાના 'ધી લીટલ મીનીસ્ટર' માંથી ૫૦૦૦૦ પૌંડ મેળવેલા. લોર્ડ મોરલીને 'ગ્રેટસ્ટનનું જીવનચરિત્ર' માટે, મેરી ફારેલીને તેની એક નવલકથા માટે ને મોસેને 'ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ' માટે વીસ વીસ હજાર પૌંડ મળેલા. વોલ્ટર સ્કોટને તેની એક નવ-

લક્ષ્મી માટે ૧૧૦૦૦ પૌંડ તે ગીબનને તેના 'સોમન શહેનશાહત' માટે ૧૦૦૦૦ પૌંડ મળેલા. લેંગ્ડેસોને તેની એક નાની કપિતા માટે ૩૦૦૦ પૌંડ અપાયલા. ઉત્તરાવસ્થામાં ચાર્લ્સ ડીકન્સની આવક ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોની આવકને પણ ટપી જતી. રૂઝવર્ડ કોર્પોરેશને શખ્તદીક સરેરાશ એ ને ઝોનોર્લડ બેનેટને સરેરાશ દશ શિલિંગ મળતા. એચ. જી. વેન્સ ને બર્નાડ શોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૫૦૦૦૦ પૌંડની અંકાય છે. બર્નાડ શોને તેનાં નાટકો પરના બોલપટ-દ્રશ્ય માટે લાખો પૌંડ ધમાયલા. રોકસ્પિયરનાં પહેલ પ્રથમ છપાયલાં નાટકોની પ્રતોની કિંમત હજારો પૌંડની અંકાય છે. અને 'મોના લીસા' નામે એકજ ચિત્રની કિંમત ગોરંગ પ્રજાઓ આજે લાખો પૌંડથી વધે છે.

પ્રજાઓની કે દેશની ચડતીપડતી સાથે, કમભાગ્ય છે કે, સરસ્વતીપુત્રોને પણ સામુદાયિક સ્વરૂપે જીવણ સ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. ને પરિણામે, સૈકાઓ સુધી વિપેક્ષિત પ્રજાઓ એકાદ પણ અમર અન્ધરતન કે કોઈ અપૂર્વ કલાકૃતિ નથી આપી શકતાં.

સાદેબરની આંકમી તારીખે મહેસુરના નવા મહારાજા જય ચામરાજ વાઘિયારનો રાજ્યાભિષેક બિજવાયો. એ પ્રસંગે તે મહારાજા જે સિંહાસન પર આરૂઢ થયા તે સિંહાસન જગતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહદરતનું ને વધુમાં વધુ કિંમતી આસન છે.

હરિતનાપુરમાં શાસન ચલાવતા પાંડવો તે સિંહાસન પર આરૂઢ બનેલા. દમ્પુરવાળ ત્યાંથી તે સિંહાસન ઉઠાવી ગયેલા ને તેને તેણે પેનુકાન્ડામાં દાટી દીધેલું. વિગ્નયનગર-સામ્રાજ્યના રથાપકોએ ઇ. સ. ૧૩૩૬ માં તે શોધી કાઢ્યું ને દોઢ સદી સુધી તે તેમની પાસે રહ્યું. રાજા શ્રીરંગરાય તેને ત્યાંથી ખસેડીને શ્રીરંગપટ્ટમ લાઇ ગયો. ૧૬૯૯ માં રાજાવાઘિયારે શ્રીરંગપટ્ટમ પર ચડાઇ કરી ને તેમાં શ્રીરંગરાયને દરબી તે મહેસુરનો અને પાંડવસિંહાસનનો સ્થાળી બન્યો. ત્યારથી રાજ્યારોહણના પ્રસંગે દરેક મહેસુરપતિ આ સિંહાસનનો ઉપયોગ કરે છે.

આ રત્નજડિત સિંહાસન સોનાના કદળીવૃક્ષસમા ચાંબલાઓ અને સોનાનાં આમ્રપર્ણોથી અલંકૃત બનેલું છે. તેના જવનાં દાંડાની ટેચ પર એક રત્નજડિત પટ્ટી શોભી રહ્યું છે. તેનાં પગથિયાંની બંને બાજુને મનોહર ગાંધર્વકન્યાઓની અનુપમ આકૃતિઓથી સુશોભિત બનાવવામાં આવેલી છે. જવની ચારે કાર-મોતી પરેવેલાં ફૂમતાં ખૂલે છે. દરેક દિશાએ રત્નજડિત વેલોથી શોભતું કાચજાતું આસન છે. તેનો પૂર્વમુખ પર હાથી, દક્ષિણમુખે ઘોડા, પશ્ચિમે પાવણ ને ઉત્તરે રથ છે. દક્ષિણે જ્વલા, ઉત્તરે શીલ ને મંચમાં વિષ્ણુની સ્થાપના કરેલી છે. ખૂણાઓ પર સિંહ, સરેખ, અથ ને હંસ શોભે છે. દિગ્પાદો ને નાગકન્યાઓથી તેને ભજ્ય ને મનમોહક બનાવ્યું છે. ઉપર સ્થિતકનું સુશોભન ને મોતીનો અંદરવો છે. સિંહાસન ચારે દિશાએ ખુલ્લું છે.

પૂર્વ દિશમાં આવેલા ચીલકા સરોવરનું પાણી ડીસેબરથી જૂન સુધી ખાઈ રહે છે ને જુલાઈથી નવેબર સુધી તાજું અને મીઠું બને છે. તે ૪૨ માર્ગલ લાંબુ ને ૧૦ માર્ગલ પહોળું છે, ને બીડમાં જોડી જગ્યાએ પણ તે છે ફૂટ કરતાં વધારે જોડું નથી.

પૂર્વ રજપૂતાનામાં આવેલા મૃત્યુ-સરોવરમાં મુસાફરો પાણી પીવા જાય છે કે તરત જ છીછરા પાણીમાં પણ કોઈ અકળ રીતે તેમનો પગ લપસી જાય છે. આ વર્ષે પણ એવી રીતે પાંચ મુસાફરો એકી સાથે ડૂબી ગયેલાં.

૧૯૩૬ના જુલાઈમાં, સ્વદેશી માલ ઉપરની આંતરિક જઠાતમાં હિંદી સરકારને ૪૧૬૭ લાખની આવક થયેલી. ૧૯૪૦ના જુલાઈમાં તે વધીને ૫૭૬૭ લાખની ગતી છે.

૧૯૩૮-૩૯માં હિંદની સરકારી રેલવેએ ૧૩૭ લાખનો નફો કરેલો; ૧૯૩૯-૪૦માં તેણે ૪૩૩ લાખનો નફો કર્યો છે

જગતની કુલ પેદાશમાં હિન્દ ૪૩ ટકા ચોખા, ૯ ટકા ધઉ ને ૩૧ ટકા રૂ ઉત્પન્ન કરે છે.

અમેરિકા (યુ. સ્ટે.)એ ૧૯૩૮માં ૩૨ કરોડ ડોલરનું ને ૧૯૩૯માં ૩૫ કરોડ ડોલરનું કાપડ પરદેશ અગ્રાધ્ય

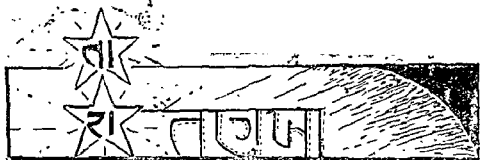
તહને—

રમણલાલ ભટ.

દીઠી પહેલી દષ્ટે, ઝરણુ વહીયાં આદ્રું હૃદયે;
તહને ભેતાં ભેઈ, જગત પરની સૌ મધુરતા;
મૃદુ તહારાં અંગો, નયન નમણું કામશર શાં,
દીઠાં ના દીઠાં ત્યાં, ત્વરિત ગતિ હૈયે ઉતરીઆં.
નિહાળ્યા છે મહોટા ઉદ્ધિ - ઉછળીને ગરજતા,
નિહાળ્યા સન્ધ્યાના પુલકિત મૃદુ રંગ નલમાં;
નિહાળી અંદ્રિકા;—અસર ન થઈ કાંઈ હૃદયે,
ખીલ્યુ હૈયા ઠેકે પ્રસૂન નિરખી જ્યારથી તહને.

અનુમધાન ૫ ૨૪૦]

બ્રહ્મદુરીપૂર્વક પીટેહક અમેરિકામાં ફરીથી શરૂ થયેલી બાળહરણ લીલા: [મીમ ગ્રેપોને મર્મર્ષણ] ૧૧૩ લાખ ડોલરના ખર્ચે બધાનાર જગતમાં વિશાળમાં વિશાળ વિમાની મથકનો ગ્રે રૂઝવેલ્ટ પૂરેલ પાયો. હુમવાખોર દેશો મામે આર્થિક સંક્રાંતિ મુકવાની ને ક્ષિત્રનંને મંપૂર્ણ લશ્કરી મદદ કરવાની રૂઝવેલ્ટની ભાવના અમેરિકાએ ચીનને ધીરેલી ભારે લોન પેસિફિક ને આટલાટિકમાં અમેલ કિલ્લેમધીએ પ્રાંધવાની અમેરિકાની યોજના મીસરમાં ઈટાલિયન સૈન્યનો ધમારો ને સોનુમનો કબજો, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના પરસ્પર બચકર વિમાની હક્કા ને તોપગાળ. ઇંગ્લાંડની અનેક ઐતિહાસિક ઇમારતોને પહોંચેયુ મળીર નુકશાન. જર્વોન પણ ખાલી થાય છે. જર્મન ટોપડિઝ બિનલશ્કરી માણસોને લઈ જતી સ્ટીમરો પર પણ હુમલા કરે છે. હોટલર-મુસોલિની મુલાકાત ઇંગ્લાંડમાં કેન્ટરબરીના આર્ક બીશપના પ્રમુખપદે મગોત્ર અને ગંમધીએ વચ્ચેના લમની છૂટ અપાય છે: [પુરુષ વચ્ચેનાં લમની છૂટ અપાવી હજી બાકી છે] કેનેડામાં વ'ટાળિયાનું મખત તોફાન મુમઈના માછ ગવર્નર લોર્ડ લેમિંગ્ટનનું અવમાન.

કલા-સાહિત્ય—અહ્યાવાદ વિદ્યાપીઠની વિદ્યાર્થીનીઓએ બી. એ. માંથી સહશિક્ષણ રદ કરવામાં આવ્યું છે. તે સામે ઉગ્ર વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. [રસમેદિરમાં રાધાની મૂર્તિ કયાંય એકલી હોઈ શકે?] રાજકોટના મવા નરેશ બારે ખોટ ખમીને પણ સેન્ટ એવિયરને સોંપાયલી રાજકોટ-કોલેજનો વહીવટ રાજ્યને હસ્તક લઈ લાખના ખર્ચે તેની પુનરુત્થાના કરનાર છે. [અભિનંદન.] અમદાવાદે સરખીસ કથાદોરિયાં નામે પૌર્વાત્ય અને હિંદી કલાના ધરાની ઉપાસકનું ચિત્ર-અદર્શન બળ્યું. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ અમદાવાદની મુલાકાતે અને ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓના આશ્રયે તેમનાં પ્રેરક પ્રવચનો. અમદાવાદ ખાતેના માધ્યમિક શિક્ષક-પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી આનંદશંકર મુવ ને ઉદ્દેપુરની રાજસ્થાન સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નામાંકિત ઇતિહાસવેત્તા શ્રી જિનવિજયજીની વરણી. સ્વ. વિષ્ણુ દિગંબરની સ્મૃતિમાં સંગીત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અંગે ઘડાયલી યોજના. ભારતીય વિદ્યાભવનનો પાયો પૂરતાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું સુંદર પ્રવચન. મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશનથી કવિ શ્રી ન્દાનાલાલ ગુજરાતી કવિતાનું જીવનસંગીત સંભળાવે છે. 'હરિજનસેવક' ના તંત્રી તરીકે શ્રી. પ્યારેલાલની નિમજ્જક કલકત્તા નજીક અદારમી સદીનાં કોષ્ટક રાજ કે અમીરે લખેલા સોએક હસ્તપત્રો મળ્યા આવ્યા છે. અધ્યાત્મીસ્તાનમાંથી પ્રાચીન હિંદીનો અપૂર્વ કારીગરી દર્શાવતો હાથીદાંત મળ્યા આવ્યો છે. 'જૈનધર્મે રાષ્ટ્રવ્યાપી ધર્મે કેમ બને?' તે સચ્ચવું સર્વોત્તમ પુસ્તક લખનાર માટે ઉત્તરેનના શ્રી કુલચંદ્ર જોષાએ એક હાજરનું ધનામ બહેર કર્યું છે. એક સુંદર નવલકથા લખનાર માટે ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાની ત્રણ પ્રકાશન-સંસ્થાઓએ છ હજાર પાઉડનું ધનામ બહેર કર્યું છે. જર્મનીમાંથી દેશપાર થયેલા જગવિખ્યાત-સાપેક્ષવાદી વૈજ્ઞાનિક આર્થ-સ્ટીનને અભાયેલું અમેરિકન નાગરિકત્વ. રૂઢિવટ રાજોરની ગંભીર માંડણી ને પાંચી દંધક મુઘારો.

દેશ—મહાત્માજી મહાસલાતું સુકાન ફરી સંભાળે છે. તેઓ ના. વાઇસરોય સમક્ષ મહાસલાતી વાણીસ્વાતંત્ર્યની માગણી રજૂ કરે છે ને ના. વાઇસરોય એ માગણીને સ્વીકાર કરી શકવાની અસંભવિતતા જણાવે છે. ['માંગણી' અને 'અસ્વીકાર' એ બંને શબ્દો હિંદી પ્રજાને ઘણાં વર્ષોથી ઘરગથ્થુ ચર્ષ પડ્યા છે.] મુસ્લીમ લીગના સરનશીન મી. મેહમંદઅલી ઝીણા ના. વાઇસરોયની મુલાકાતે અને તેમની 'મોટી' માગણીઓનો અસ્વીકાર થવાથી મુસ્લીમ લીગે પણ સરકારી નીતિ સામે દર્શાવેલો અસહકાર. મુસ્લીમ લીગની માગણીઓનો અસ્વીકાર કરવા માટે હિંદુ મહાસભાએ ના. વાઇસરોયને મોકલાવેલાં અભિનંદન. હિંદુ મહાસભા ને મુસ્લીમ લીગ ના. વાઇસરોયની કાઠિન્સીવમાં વધુ એકઠા મેળવવા માટે પડાપડી કરે છે. [નિરાશામાં બજવાતાં નાટકોમાં પણ રાજ કે પ્રધાનને પાઠ મેળવવાને માટે છોકરાંએ કંઈક એવી જ પડાપડી કરે છે.] શ્રી. એમ. એન. રાયને એક વર્ષ માટે મહાસભામાંથી બરતરદ કરવામાં આવે છે. [એ પણ વાણીસ્વાતંત્ર્ય એકાદ સ્વરૂપ. હશે.]

સર સિકંદર વાણીસ્વાતંત્ર્યની માગણીને પીક પાછળ ધા તરીકે ઓળખાવે છે: [સર સિકંદર જો થોડાક સમય માટે પ્રધાનપદ મુજતબી રાખીને, અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો આવી સર્વસામાન્ય ઉપમાને બદલે બીજી સેક્ટો મુષ્ટિત ઉપમાઓ તેઓ રજૂ કરી શક્યા હોત.] હિંદી રક્ષણધારામાં વધુ કડક સુધારા: [હિન્દમાં સુધારાની સાથેજ 'કડક' શબ્દ મંદગાઈ ચૂક્યો છે.] ના. વાઇસરોયને મળેલી વધુ સત્તાઓ. કરાચીમાં વિદ્યાર્થીઓના સરથસ પર લાદીમાર સિંધ-સફરમાં હિન્દુઓ પર ગોળીબાર ને ખૂન: [હિન્દુઓ પોતાનું લોહી વિના મૂલ્ય વેચી બાજે છે એટલે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.] સ્ત્રીઓના ડાખમાં બેસવા ન દીધાથી આણંદ નજીક એક મુસ્લીમ ગુડાએ ચઢાવેલી ખૂનરેણ. હીરા મોહન નામે એક યુવાન પુરુષ કેદમાં રહી યુવતી બની ગયો છે: [હિરો-કેદખાનાં એ પુરુષને સ્ત્રી બનાવવા માટેનાં કાર-ખાનાં છે એનો કુદરતને પણ અપૂર્ણ ખ્યાલ લાગે છે.] મદ્રાસમાં બકરી પર પંડારો વાગિક ૩. ૨ નો કગ: [દેખ બિચારી બકરીનો પણ કાઈ ન જાતાં પકડે કાન.] સીમલા નજીક અને પૂર્વ હિંદમાં કેટલાક રેલવે-અકસ્માતો: [યંત્ર અને અકસ્માત બંને શબ્દો એકમેકના પૂરક છે.] મુંબઈ અને દક્ષિણ-ગુજરાતમાં વરસાદ અને વીજળી. રાજગીરના બૌદ્ધ મંદિરના વૃદ્ધ જાપાનીઝ સાધુની ધન્યકડ: [પરદેશમાં ઉપદેશ દેતા સાધુઓ ને મીઠાનરીઓને પોત-પોતાના દેશમાં ધકેલી દેવામાં આવે તો જગતની અડધી જનસંસી નાશ પામે.] અમદાવાદની મસ્જદી માર્કેટના ધડવૈયા શ્રી હરિલાલ વાલીલાલ કાપડિયા ને લીનડીનરેશ શ્રી દોલતસિંહજીનાં અવસાન.

પરદેશ—ગ્રે. લારકી હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્ય-માગણીને ટેકા આપે છે: [જેમને કેવળ વાતો કરવાનો જ હક્ક છે એવા ધણાખરા અંગ્રેજોનો હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની જાજતમાં ટેકાજ છે.] ચીનનું પાટનગર સુકીંગ બોંબમારાથી લગભગ નાશ-પામ્યું છે: [વૈજ્ઞાનિક મંસ્કૃતિનું એ ફળ છે.] જાપાન કાસને ધમકાવી ફ્રેન્ચ-હિંદી ચીનનો કેટલોક ભાગ પડાવી લે છે; ગિયામ પણ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની સરહદ વાંછે છે; ચીનનું લશ્કર પણ ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની સરહદમાં પ્રવેશે છે: [પડેલાને પાટુ મારવી એ જગતનો સહજ ધર્મ છે.] જાપાનના વધતા બળથી અમેરિકા સાથે તેની અથડામણનો વધતો મંભવ. જાપાન અને આઝીઝ વચ્ચે સાર્વત્રિક કારા. જાપાન-જર્મની-ઇટલી વચ્ચે લશ્કરી કારા. રેપેનના સ્વદેશ-મત્રીની ધરી રાજ્યો સાથે મસલત. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે રેલવે-કારા. ગ્રિયા અને જાપાન વચ્ચે બિન-આક્રમણનો કરાર કરાવવાનો પ્રયાસ જર્મનીએ રૂમાનિયા પર જમાવેલો પંજો. રૂમાનિયાનો રાજા કેરોલનો ગાદીત્યાગ. જર્મની જાના અને સુમાત્રાને પણ ગેરવર્તનની બહાને ધમકી આપે છે: [વરુ ઘેટાને હંમેશા ધમકી આપતું જ આવ્યું છે.] નોર્વેના રાજાને કુટુંબ સાથે દેશપાર કરાવ છે [સર્ગા દોડાં મેં શાહઆલમનાં બીબ ગામેતાં શરીએ.], શ્રી-લેન્ડ જર્મનીને લશ્કરી સમ્વડતા કરી આપે છે. ફ્રાંસે જર્મનીને રપથી જૂનથી પ્રતિદિન જે કદાઝ માર્કેટ ગણી આપવાનો છે. જર્મની કાસ પાસે પેટ ટકા ખોરાક માગે છે: [લશ્કરી અને સંગ્રહણ બળતી કચાસ અને બીજાની દયા પર દેશને છોડી દેવાનાં આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.] ફ્રાંસના સખ્યાબંધ માણ પ્રધાનોની ધરપકડ. ઇંગ્લાન્ડના માણ પ્રધાનોના ફૂંધોની તપાસ માટે પણ પ્રચલિત બનેલી માગણી.મી. એમ્બ્રગ્લેનનું રાજીનામું ને ઇંગ્લાન્ડના પ્રધાન-મંડળમાં ફેરફાર. ફ્રાંસના એક બિટનનિવાસી પ્રધાન દ. ગોલેની કાકર પર ચડાઈ ને

શુભાશુ

ક્ર. ૧ : અંક ૧
૧૧ : અંક ૧ : ૬૦

નવેમ્બર : ૧૯૮૦

માસ

૧૧

ત્રિભુવનપાલ બોરોચી માસ

શ્રીમનતાલ અમુલ્ય નંધવી

આટલી વર્ષથી 'સુવાસ' શુભસતી પ્રજા અને સાહિત્યની સેવામાં ખેતાનો અચૂક ફાળો નેંધાવી રહ્યું છે. પ્રજાએ અને વિદ્વાનોએ તેની સુંદર સંપદામાં પ્રશંસા પણ કરી છે. પણ કોઈ પણ વસ્તુ કેવળ લોભ પર ટકી ન શકે, કેવળ પ્રશંસાથી તેનું પેટ ન ભરાઈ શકે. એને માટે સંસ્થાઓએ અને વ્યક્તિઓએ આર્થિક સહકાર પણ આપવો જોઈએ.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને 'સુવાસ' ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ઘણા જ ઓછા લવાજમો તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમન્ત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સમજનો એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દીઠ અઠેક રૂપિયો આપવાને તૈયાર થશે, જેટલા ગ્રાહકો પાસેથી એમ પછી લવાજમમાં અઠેક રૂપિયો ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા ચેંકટો ઉત્પુક ગ્રાહકોને સવા બે રૂપિયામાં 'સુવાસ' મળી રહેશે.

x

x

x

'સુવાસ'ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક માત્ર મેળવી આપે તેમને મુંદર-સુશીલિત પોકેટ-ડાયરી; બે માત્ર મેળવી આપે તેમને 'સ્વામ અને ચરમા' (કાચું પૂકું) નું પરતક; ત્રણ માત્ર મેળવી આપે તેમને તે જ પરતક (પાકું પૂકું) ; ચાર માત્ર મેળવી આપનારને ડાયરી ને પરતક બંને; પાંચ માત્ર મેળવી આપનારને વિના લવાજમો 'સુવાસ' મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ માત્ર મેળવી લાવનારને કિંચ કિંચ પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ 'સુવાસ'માં જેટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉપરોચ્ચલી કે જોના કેમ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ રુચ્યે અને એમ પ્રયાસ કરેલે. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો મથ અને લાભ નામ સુગવડારને ફાવે જોવાય.

'સુવાસ'નો નમુનાનો એક પત્ર લખી જવાવનારને વિના પ્રત્યેક મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે એક મોકલાયે. નમુનાના એકની તસ્વીરો વગર એવ તેમણે તબ્બ આનાની ટિકિટો બીડવી.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India'ના માત્રને પ્રથમ વર્ષે આવેલ લવાજમો [તબ્બ મથ કે. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = ૧-૧૨-૦] અને તે પછી બાકી એક વર્ષે માટે પોષ્ટા લવાજમો [૨-૮-૦]માં 'સુવાસ' મળી શકે.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં **ખાળક** અવરય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A. D. 100=1000 years)

Unparalleled and unprecedented

Because

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new garments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidences of recognized authors and government reports.
- Hence it is *sanctioned* by the Director of Public Instruction
- And *approved* by the University of Bombay
- And recommended by many personages of note and scholarship

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs. 10/-, Third Rs. 9/-, Fourth Rs 9/- Total Rs 35/-

To subscribers for the whole set Rs 30/-.

Please send your orders to—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp Tower, Baroda

Sole Distributors:—

THE NEW BOOK Co

Hornby Road, Fort, Bombay

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ ઓગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ હું]

નવેમ્બર : ૧૯૪૦ ૨૫/૨૧

[અંક ૬]

તેજ-છાયા

ચ.

તે સમયે આર્યાવર્તમાં વસત ખીલી હતી.

તપોવનોમાં ચન્દ્રની કાંતિને વીસરાવતી શકુન્તલાઓ વસતી. ગિરિ-કુંજોમાં કમળની સુવાસ ફારતી વિદ્યુદ્ધતા ઉર્વશી સમી અંધારાઓ રમખૂમતી. ઉદ્યાનોમાં, 'સિતાંશુકા મંગલમાત્ર-ભૂપણા'—સ્વરૂપમાં પણ રસરાગવીઓની આંખોમાં લલિત પ્રેમનાં અમૃત ઊભરાવતી રમણીઓ વિચરતી. ખેતરોમાં, નયનખાણુથી અણુનણુ પણ પ્રીતિસ્નિગ્ધ લોચનવડે કવિવરોને પણ મુગ્ધ કરતી મામસુંદરીઓ ફરતી. સાગરે, સરોવરે કે સરિતાએ—જલક્રીડામરત મનોહર યુવતીઓ મેષને પણ નયનખાણુથી યંભાવતી. ગૃહમંદિરોમાં, તૂટેલ મુક્તાહારનાં પ્રભાતે મોતીઓ વીણતી મુંદરીઓ, સરિતાનાં જલકણુ ને ઉદ્યાનોનાં કુસુમકણોથી મંદ ને સુવાસિત બનેલા મધુર પવનને દિલથી વધાવતી.

માતૃભૂમિને, વૈરીઓનાં લોહીથી તેને રંગીને તેજસ્વી ને ફળદ્રૂપ બનાવનાર; પ્રેમ ને ત્યાગનાં અમૃતથી ધોઈને તેને પવિત્ર કરનાર; પ્રજાનાં ઝલુ ફેડનાર; પ્રતિપક્ષે પ્રજાવિકાસનો જ મંત્ર જપનાર; 'પ્રજ્ઞઃ પ્રજ્ઞઃ સ્વા ધ્રુવ તન્નયિત્વા'ની ભાવના જળવનાર; કલા, સૌન્દર્ય, મસ્કાર ને સમૃદ્ધિનો પુજક, પ્રશંસક ને પરીક્ષક; કામદેવ કે કાર્તિકસ્વામીને પણ વીસરાવનાર સાદસશિરોમણિ તેજમૂર્તિ નરપુંગવ રાજવી વિક્રમ ભારતીના તિલક સમ શોભતો.

સ્વર્ગમાં સુખનો અતિરેક, પૃથ્વી પર દુઃખનો અતિરેક. પણ એ બંને અતિરેકોને ઓળંગી, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો, તેજ અને છાયાનો, પ્રભુતા ને નિરોપતાનો, પ્રેમ ને વિરહનો, ઉષા ને સંધ્યાનો, વૈભવ ને ત્યાગનો, જળભરી વાદળીઓની વચ્ચે ચમકતા મેઘધનુષ્ય સમે સંગમ સાધી અભિનવ રસસ્રષ્ટિઓને સર્જતો કવિ કાલિદાસ ભારતીદેવીના રંગારસનો હતો.

આખા વિનાનાં વચન પાળનાર; ધર્મ કે સમાજનાં અંધર નિયમો સામે સહેજ માનસિક રખસના થતાં પણ ખાર ખાર વર્ષના રવૈચ્છિક વનવાસ સેવનાર ન્યાયરમણ

જીવનદ્રષ્ટા દિવાકર—કષણક સમા નરરત્નોનાં વિશુદ્ધ રસદર્શન ને મંગલ તેજથી ભારતીયું હૈયું ઊભરાતું; તેનાં નયન દીપતાં.

જ્યોતિષ-વિજ્ઞાન પ્રત્યેની નૈતિક દુરજ્ઞ જાળવવા પ્રયત્ન સિદ્ધની છાતી નીચે દાઢ મૂકનાર, ને સૂર્ય ને ચન્દ્રલોકનાં દર્શન કરનાર વરાહમિહિર ભારતીની ભાગ્યરેખા જેવો હતો.

મંજીવનીનો સ્વામી, રોગનો શત્રુ ને યમનો પૈરી ધન્યવન્તરી ભારતીયું આરોગ્ય ને તેની કાન્તિ જાળવતો.

'સિદ્ધ, તારૂં મોં ઉઘાડ તો, હું તારા દાંત ગણું'—જેવી વાણી વદનાર દુધ-પીત્ત સંતાનના કાલાધેલા શબ્દોથી ભારતીની છાતી ઊછળતી.

તપોવનોમાં, ઋષિઓ નિર્સર્ગના બાલ જની આત્માનાં અને પ્રજ્ઞનાં મંગલ હિત વિચારતા. કદપદ્ધત્તે સમીપમાં છતાં તેઓ તપ કરતા, વિદુધી મુંડરીઓ નજીકમાં છતાં તેઓ પ્યાન ધરતા, સુવર્ણકમળોથી શોભતાં સરોવરોને તીરે તેઓ ધર્મક્રિયાઓ કરતા. શિષ્યો ગુરુનો વિનય જાળવી તેમનાં પૂજન કરતા; ગુરુ શિષ્યોને કરી અપેક્ષા વિના વિશુદ્ધ જ્ઞાન અર્પના.

ઉઘાનોમાં, હંસ ને સરોવર, કુસુમોથી લગ્નકતા છોડવા ને રૂપવેશથી અલંકૃત મંડપો, મરકતસિલાથી આધેરા સોપાનમાર્ગમય વાપિકા, વૃક્ષ ને વેલે ગૂંથેલા મણિદીપકા ને સુવાસિત જળભર્યા કુંડો. જીવનને તાજગી બક્ષતાં.

જલતરંગે ઊછળતી સરિતાઓ જેમને પ્રેમિકોને પોતાની પ્રિયતમાનો આલાસ થતો ને 'તરંગમ્ભ્રમંગાશ્લુભિતવિદગચેશ્ચિરસના, વિકર્ષ્યન્તી ફેનં વસનમિવ...' લલકારતાં તેઓ તેને ભેટવા દોડતા. અને કાંઠે ઊગેલાં વૃક્ષોની મનોહર દારમાળાથી તે રમણીના વક્ષસ્થળે ચમકતા દાર જેવી જણાતી. તેને કાંઠે મુગ્ધ બાલિકાઓ વેણુમાં મોતી ગોપરીને રમન કરતી ને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારતી.

પર્વને પર્વતે, પકવ ફળોની દુનિથી ચમકતાં વૃક્ષો અને રમણીય કુંડો, બંધ્ય મંદિરો ને સુંદર માર્ગો, મંગલ સ્મૃતિચિન્હો ને સુવાસિત ગુફાઓ, પૃથ્વીના વક્ષસ્થળ : સમા એ પર્વતોને શોભાવમાન કરી મૂકતાં.

વર્ષાઋતુમાં ખેતરો ખેડાતાં જમીનમાંથી ફેરતી સુવાસ ક્ષેત્રવાસીઓનાં દિલ રીઝવતી નગરનગરને, વનવનને અને વનનગરને સાંકળતા માર્ગો—'રમ્યાન્તરકમણિનીરરિતેઃ સરોભિરહાયાદુર્ભૈર્નિયમિતાર્કમયૂખતાપ'—સમા રમ્ય, મનોહર ને સુગમ દતા.

અપ્રતિમ સમૃદ્ધિથી ભરેલાં નગરો જોઈ કવિવરોને પણ 'સ્વર્ગખંડ' કે 'જ્ઞાનાવસ્થા સંલિલનિર્ધિ' વિના બીજી ઉપમા ન જડતા.

નગરજનોના મણિમય પ્રાસાદો પ્રભુનાં, કલાનાં ને પ્રેમનાં મંદિર જનતાં. ત્યાં માનવીની સાથોસાથ ગેતા, પોષટ, કપોત કે મોર કદલોલતાં. મંથ્યાએ સુશોભિત અગામીઓમાં મંચીન ને પ્રેમના તાર છેડાતા. પ્રભાતે જાળીઓમાંથી નીકળતી ધૂપની સુગંધ પવનને સુવાસિત કરતી. પ્રભુપૂજનથી વાતાવરણ ભક્તિમય જનતું; તુલસી કે ગાયનાં રમણીપૂજનથી તે પ્રેમજ જનતું; બાળકોના કીલકિલાટ કે રમતગમતથી તે પ્રમુદ્ધ જનતું.

પ્રજ્ઞને સંતાનો ખૂબ પ્રિય હતાં. તેમના પ્રત્યેનો નિર્મળ પ્રેમ 'મન્યારતદંગ-રજસા મણિની લવતિ'—જેવી ભાવનાઓમાં વ્યક્ત મનો.

ચન્દ્રિકા ચન્દ્રને કે વીજળી-મેધને અનુસરે—શરિંના મદ યાતિ કૌમુદી, ગદ્ય ગેરેલ તડિત પ્રલિયતે—એમ પતિને પત્નીઓ—પ્રમદા પતિવત્સલા—અનુસરતી.

પશુ ને પંખી સાથેજ નહિ, વન-વૃક્ષો-વેલો કે કુસુમો સાથે પણ ભારત-ગ્રંથોનો

મૈત્રી સાધી હતી. કંઈક વૃક્ષો હેમકળશમાંથી નીતરતાં પણ પીને બિછરતાં; ઢેડલાંક વૃક્ષ-વેલો પાંગરવાને માટે મુંઢરીના મુકામળ કસુંબી પગોની લાતો વાંછતાં. પતિગૃહે જતાં કન્યાઓ એમની વિદાય લેતી.

યુદ્ધમાં, તીક્ષ્ણ તીરેના પ્રહારથી ટપકતાં મસ્તકોનાં દશ્ય, વર્ષાની ધારાઓથી ટપકતાં કમળોનાં દશ્ય સમાં લેખાતાં. પણ કેવળ દિસાને ખાતર દિસાના પ્રસંગે તો—‘મૃદુનિ મૃગશરીરે યુગ્ધપરાશાવિવામિઃ’

પ્રગમાં પ્રાણુ હતા, શૌર્ય હતું, સંસ્કાર હતા, સમૃદ્ધિ હતી, જ્ઞાન હતું, સુંદરતા હતી. આર્યાવર્તના ખૂણેખૂણામાં એ સમયે તેજ પથરાયું હતું.

આજે એમાંનું કંઈ નથી. આર્યાવર્તના એ તેજજીવન પર, ભારતીની એ વસન્તશેખા પર ૧૯૯૬ વર્ષાઓ વહી ગઈ છે. તેજને સ્થળે તિમિર પથરાયું છે, યૌવનને સ્થળે વૃદ્ધતા આવી છે, વસન્તનું સ્થાન ગ્રીષ્મે ને શિશિરે લીધું છે. ભારતીનાં સંતાનમાં આજે પ્રાણુ નથી, તાજગી નથી, તેજ નથી, તનમનાટ નથી, શૌર્ય નથી, ભાવના નથી, જ્ઞાન નથી, સુંદરતા નથી, સ્વમોન નથી. ભીખ એના લલાટે લખાણી છે. કાં તો તે ટાઢથી ધ્રુજે છે, નહિતર તાપથી બળી મરે છે.

એનામાં સંતાનોને પોષવાની શક્તિ નથી, ને એણે સંતતિ-નિયમન સ્વીકાર્યું છે. એનામાં દુષ્ટોને દઝાડતી ને નિર્દોષોને સંરક્ષતી સાર્વિક ન્યાયબ્યોપતિ નથી ને એણે નિર્દોષોની કતલ સામે મૃગી રહેતી ને સખળો આગળ શીશ નમાવતી ધૃતિમ માનવતા સ્વીકારી છે. એનામાં ધન મેળવવાની તાકાત નથી, ને એણે ગરીબાઈને ગમતી કરી છે. એનામાં પિતા-પુત્ર કે પતિ-પત્ની વચ્ચે પણ સંપ-શાંતિ કેળવવાની શક્તિ નથી ને તે જન્મભૂમિના ભોગે જગતશાંતિનાં દિવાસ્વપ્ન સેવે છે. એના પુરુષોમાં માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે લોહોનું ટીપેટીપું ધરી દેવાની દિમત નથી, ને એમણે સાધુતા અપનાવી છે. એની સ્ત્રીઓમાં જીવન અને મૃત્યુમાં પતિનો સાથ જળવવાની ભાવના નથી, ને એમણે અલગ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની યોષણા જગવી છે.

પણ પ્રકૃતિનો અચળ ક્રમ છે: દિવસ પછી રાત્રિ ને રાત્રિ પછી દિવસ; સુષ્ણ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ; ભરતી પછી ઝોટ ને ઝોટ પછી ભરતી; સ્વતંત્રતા પછી પરતંત્રતા ને પરતંત્રતા પછી સ્વતંત્રતા; જીવન પછી મૃત્યુ ને મૃત્યુ પછી જીવન; તેજ પછી છાયા ને છાયા પછી તેજ.

આર્યાવર્તના તેજજીવનને યુગો વીતી ગયા છે. છેલ્લી સાંત સદીથી તો તેના પર તિમિરના ઓળા પથરાયા છે. પરતંત્રતાની લોહજંજીરોએ તેનાં અંગ પરનું લોહી ચૂસી લીધું છે, તેજ ને સ્વતંત્રતા તો એને માટે દૂરદૂરની સ્મૃતિઓ ચર્ધ પડી છે, હવે પ્રકૃતિક્રમે તેને પુનઃ સિજીવન મળવું જામ્યું; તેનું નવપ્રભાત ભિગવું જોઈએ.

પણ પ્રકૃતિ સ્વયં કંઈ નથી કરતી. શુભ કે અશુભ-એને પ્રસંગે તે માનવીને જ હથિયાર બનાવે છે. ભારતવાસીએ હવે શુભના હથિયાર બનવા તત્પર થવું જોઈએ. તે માટે પૂર્વના તેજજીવન પર દૃષ્ટિ ઠેરવી તેમાંથી તેણે પ્રેરણા લેવી જોઈએ.

નવલવર્ષના મંગળ પ્રભાતે, દીપકો પ્રગટાવીને, તે, એ પ્રેરણામંત્ર ચિંતવે, તિમિરદશાનું પૃથક્કરણ કરે ને નિશાથી કંટાળેલો ને વીતી ગયેલા પ્રભાવની સ્મૃતિથી ઝગમગવા તત્પર બનેલો સૂર્ય જેમ અરણ્ય. કસુંબી ને સોનેરી કિરણો વડે નિશાને વેરણુછેરણુ કરી નાંખે તેમ ભારતવાસી પણ ઈચ્છા, પ્રભાવ ને સામર્થ્યનાં કિરણો વડે છાયા, તિમિર, દુઃખ ને પરતંત્રતાનાં વાદળોને વીખેરી નાંખી સૂર્યની જેમ પ્રકાશવાની એ દીપક સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા લે.

૧

પ્રતિષ્ઠાનની પ્રત્યેક શેરીઓમાં આજે ગાંધારથી આવેલા ૧૭ યોદ્ધાઓની કુસજતાની વાતોએ ઘીછ વાતોને ગીચપદ આપી દીધું હતું. હરીરાનો દિવસ તો પ્રત્યેક દાનિય યોદ્ધાઓને માટે ઉત્સવનો દિવસ ગણાય છે અને આજે સમ્રાટ સાતકર્ણીની માતા ગૌતમીએ ખાસ કરીને શોકના પરાજયના ઉપલક્ષ્યમાં ગોટા ઉત્સવ ગોઠવવાથી શાટ અને પ્રતિષ્ઠાનના પ્રત્યેક યોદ્ધાઓ વિવિધ જાતના અસ્ત્ર-શસ્ત્ર પ્રયોગોની દરીદ્રાર્થ માટે અત્યંત ઉત્સાહ દર્શાવતા. અને જાતના પ્રયોગો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. પ્રત્યેક વિજેતાને માટે મુદર પુરસ્કાર પણ હતો. સિંધુતટથી માંડીને ઠેક કન્યાકુમારી સમીના ગાજુરો એ ઉત્સવને મદદર આપતા હતા. એ પ્રતિષ્ઠાનના ગૌરવનો દિવસ હતો. પરંતુ ત્યારે ઉત્સવને આગળે દિવસે ગાંધારના ૭ દાનિયોએ પ્રતિષ્ઠાનમાં પગ મૂક્યો અને દરીદ્રાર્થમાં ઊતરવાની જિજ્ઞાસા ખતાવી ત્યારે તેઓની સુદૃઢ શરીરને ક્ષેપ લાટ-પ્રતિષ્ઠાનનો પ્રત્યેક પીર વિચારમાં પડી ગયો. સમ્રાટ સાતકર્ણ પણ ગાંધાર-દાનિયોના આગમનની વાત સાંભળી પોતાની કાર્તિ પર ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યા. પ્રતિષ્ઠાનના નાગરિકો ઉત્સવમગ્ન હતા.

૨

અનાદિપુરની પાસે કાવેરી નદીની બેળડોમાં એક ગ્રામમાં એક આબીર યુવક પોતાની માતાની વિદાય લઈ રહ્યો હતો.

‘મા, વિજયદશમીનો ઉત્સવ આ વર્ષે ખરેખર ઉત્સાહ મશે અને મેં સાંભળ્યું છે કે, દર-સુદરના યોદ્ધાઓ દરીદ્રાર્થમાં લાગ લેવા આવ્યા છે.’

‘હા વત્સ, અને વાદ આવે છે કે ત્યારે તારા પિતાજી દગલત હતા ત્યારે પણ એક એવો મુદર ઉત્સવ થયો હતો. અને તારા પિતાજી અદિમાગ્રામી અશ્વને પણ, રોડવામાં દેશની પારિતોષિક પામ્યા હતા.’

‘મા હું જાઉં છું અને દરીદ્રાર્થમાં લાગ લઉં. પરંતુ હું તો યશુજ અને જાણના પ્રયોગમાં વધારે રાહ જોઈ રહ્યો છું.’

‘વાર, યુવ વિજયી થઈને આવજો.’

યુવક માતાને નમન કરીને અશ્વ પર બેસીને આસી નીકળ્યો. નદી પાસે આવતાં કેટલીક ખનિદારીઓ પાણી ભરતી હતી. યુવકનો ધોડો પાણી પીવામાં રોકાયો.

‘અરે મૂજાસ, આ તો વીરગદ પ્રતિષ્ઠાન જતો લાગે છે !’

‘એસ, એસ, ચાંપલી તેમાં મને શું કહે છે ?’

‘એમાં ઉદાત્તાનું કારણ શું છે ? તારી જા જ કહેતી હતી કે તને વીરગદ માથે પરજીવવાનો છે.’ સર્વે કુમારિકાઓ એક સામગ્રી દરમી પડી. મૂજાસ જરા અદિમાગ્રામી ત્યાંથી

ચાલી ગઇ અને પાણીનો ઘડો પણ ત્યાંજ મૂકી ગઇ. વીરભદ્ર એ દસ્ય જોઇને જરા હસ્યો અને આગળ વધ્યો.

વીરભદ્ર જરા આગળ ગયો ત્યાં માર્ગમાં જ તેને ટૂંકે રસ્તેથી ફરીને સામે આવતી મૃણાલ મળી. તે તેને જોઇને બોલી, 'તમારે અમે પાણી ભરતાં હતાં ત્યાં આવવાની શી જરૂર હતી?' કંઈક હસી વીરભદ્ર બોલ્યો, 'કેમ, હું મારે રસ્તે જાઉં તેમાં તમારે શું વાધો હોય?' 'તમે જોયું ને જ્યાં મારી ટીખળ કરતાં હતાં.'

'પણ તેમાં તમારે છેડાવાનું કંઈ કારણ ?'

મૃણાલથી ઉત્તર આપી શકાયો નહોતો. થોડીવારે વીરભદ્ર બોલ્યો, 'વાર, ત્યારે હું જાઉં છું.'

મૃણાલ બોલી, 'પ્રતિષ્ઠાનથી મારે માટે શું લાવશે?'

વીરભદ્ર બોલ્યો, 'કંઈ નહિ. વળી કંઈ વસ્તુ લાવવી અને પાછું ટીખળ જાણું થાય!'

'એટલે તમારે મારે માટે કંઈ લાવવું નથી, ખરું ને!'

'કંઈક એવું જ તો!'

'તો યાદ રાખજો કે તમારાં જ્યાં પુરસ્કાર પર મારો હક થશે. હા, પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે આ વખતે તો ગાંધારના યોદ્ધાઓ કોઇને છતવા દે એમ નથી.'

'તો શું લાટના યોદ્ધાઓએ ચૂડીઓ પહેરી છે?'

'હવે જોયું તમારું પાણી? તમારા પિતાજી તો, લોહો કહે છે કે, હરણથી પણ વધારે દોડી શકતા હતા અને તમે મારા જેટલુંયે દોડી શકતા નથી.'

વીરભદ્ર કાંઈક ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યો, 'જનપુત્ર તમારું ક્ષાપણ. સહિયરોમાં જિભાં રહેવાની તો હિંમત નથી અને મારું પાણી જીયકો છે?'

'પુરસ્કાર લાવજો તો પાણી નહોં જાયકું?'

'સહિયરોમાં હિંમતથી જિભાં રહેતાં શીખો તો પુરસ્કાર અવશ્ય લાવીશ.'

'સત્યવચન?'

'હા, સત્યવચન.'

પાસેની ઝાડીમાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો. મૃણાલની બે સહિયરો સંતાઈને આ સંવાદ સાંભળતી હતી. 'મૃણાલ, ચાલ હવે, તારું જોડું કોણ જીયકશે?'

મૃણાલે લજ્જાથી મસ્તક નમાવ્યું અને વીરભદ્રે ઘોડાને એડી મારી. દૂર અદશ્ય થતા ઘોડેસ્વારને જોતી આભીર-રમણીઓ પાછી પનઘટ પર વળી.

૩

પ્રતિષ્ઠાનના રાજમેદાનમાં માનવમેદની જીભાર્ધ પડતી હતી. એક બાજુ પ્રતિષ્ઠાન અને લાટના કુશળ યોદ્ધાઓ એકા હતા. બીજી તરફ સૌરાષ્ટ્રના વૃષ્ણ અને કુકુર મંથના શોકથી ત્રસ્ત યર્ધ પ્રતિષ્ઠાનમાં રહેતા યાદવ યોદ્ધાઓ હતા. એક તરફ આનર્ત અને સિંધુના વીરો હતા અને તેમની પાસેજ માલવ ગણતંત્રના પ્રમુખ વીરો હતા. યૌધેય ગણોના યોદ્ધાઓ તેમનાં કઢાવર શરીરોથી જ્યાંથી છૂટા પડી આવતા હતા. પ્રત્યેક વીરસમૂહમાંથી આજે હરીશ્ચંદ્રમાં જિતરવા માટે તૈયાર થએલા યુવકો વિવિધ વાતો કરતા હતા. ગાંધારના છ યોદ્ધાઓ સર્વેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચતા હતા. મહિલાઓની જગ્યા બીજી બાજુ હતી અને પુરુષત્વનું ખરું સ્વરૂપ નિહાળવા તૈયાર એટલી પ્રતિષ્ઠાનની કુમારિકાઓ માંહોમાંહિ વિનોદ કરતી હતી.

રાજવૈદ્ય ઉપચાર કરી વીરભદ્રને જાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સ્ત્રી-પ્રેક્ષકોમાંથી કૂલોની માળા સાથે નેત્રવતી આગળ વધી અને અર્ધમૂર્છિત વીરભદ્રના ગળામાં તે માળા નાંખી. વીરભદ્ર એક ક્ષણ આંખો ઉઘાડી બોલ્યો, 'કાણ મૃણાલ ?'

નેત્રવતીની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં. તેને પોતાની સુંદરતાનું અભિમાન ઓસરી જતું લાગ્યું. જે ખરા યુરુપત્વની પાછળ તે દોડી દતી તે તો બીજી નારીના શ્રેયમાં ઓતપ્રોત હતું જાણી તેને પોતાનું હૃદય ચીરાનું લાગ્યું.

વીરભદ્ર પુનઃ મૂર્છિત થયો. તેની મૂર્છા ધણો સમય સુધી રહી. પવનવેગે વાત લાટમાં પથ્થુ પહોંચી અને વીરભદ્રની માતાની સાથે મૃણાલ આચાર્યના મોકલેલા રથમાં શીઘ્ર ગતિએ પ્રતિધાન આવી પહોંચ્યાં.

વીરભદ્ર મૃણાલને જોઈને બોલ્યો, 'તારે માટે હું જીવતો પુરસ્કાર લાગ્યો છું. પણ તારે તેને જીવની જેમ સાચવવો પડશે.'

'હા, કેમ નહીં ?'

વીરભદ્રના ઈશારાથી નેત્રવતી સામી આવી. મૃણાલના મુખ પર ધૃખ્યાંની છાપ પળભર આવીને તરત ઊડી ગઈ. તે આગળ વધી અને બંનેએ એકબીજાને આલિંગન કરીધું.

વીરભદ્રને મયૂરગિરિનો કિલ્લેદાર બનાવવામાં આવ્યો. આચાર્ય મિત્રયુક્ત જ્યારે તેને સનદ આપતા હતા ત્યારે બોલ્યા, 'વીરભદ્ર, તે ખરેખર ગાંધાર ચોદાને હંકાર્યો.'

'દેવ, એ તમારા મોકલાવેલા કૂલને આભારી હતું. પિતાજીનો આત્મા એ કૂલમાં હું જોઈ શક્યો અને મારામાં મૃગના કરતાંએ અધિક રક્તિ આવી ગઈ.'

બહાર લોકોનો ઘોંઘાટ ચાલુ હતો અને વીરભદ્ર મયૂરગિરિનો શાસક નીમાયો જાણી પ્રતિધાનની શેરીએ શેરીએ મહારાજની જયધોપણ્યો ચવા લાગી.

મૃણાલ અને નેત્રવતી આ સમયે પોતાના બેમાં ખરો વિજય કાતો એ બાળતમાં અંનર્દદ અનુભવતાં હતાં.

વધ, વીરા !

કાન્તિલાલ પરીખ

(૫મી)

ગયું વરસ આ સરી અટળ કાળની ગર્જરે,
રહે સ્મરણ રોપ માત્ર શુચિ દર્શનો આખરે;
જતું ન કદી થંભશે: શીકર ના: ભ્રમે સામને
સુવર્ણ ઝરતી પ્રભા: વધ, વીરા ! તું આગળે.

માંદી બહેનને—

એક પત્ર

ચિ. બેન પ્રભા,

તારા પર હું તો આ પહેલો જ કાગળ લખુ છું, કાં ? તને નવાઈ લાગશે ? નવાઈ શા માટે લાગવી જોઈએ ? તું મારી બેન છે ને તને સલાહ દેવાનો મને અધિકાર છે.

એ ઉપરાંત કાન્તિબાઈનાં લગ્ન માટે અમુક અંશે હું જવાબદાર છું. કાન્તિબાઈએ...
...માં પોતાનું મામરું શોધું તેમાં મારી ખામ જવાબદારી નથી, પણ તેને લગ્ન કરવાને પ્રેરવામાં તો મારો હાથ છે જ.

હું એમ માનુ છું કે પુરુષ એકલો ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોવા છતાંય પાંગળો છે. એકલો એ જીવનનાં-સમાજનાં દુષણો દૂર કરી શકે, અધિકાર સામે બાથ ભીડી શકે, અન્યાયને મીટાવવા પોતાની જાતનું ય સમર્પણ કરી શકે; પણ એકલો એ પોતાની દુર્લભ નવસર્જન નહિ કરી શકે, સમાજમાં પાગરતા વેલાઓનો પોષક એ નહીં બની શકે. એ માટે એને જીવનસહચરીની જરૂર છે, જે પુરુષના હૃદયમાં રહેલ વેગને યોગ્ય વળાંક આપી તેને રચનાના માર્ગમાં વાળી શકે.

કાન્તિબાઈમાં એવાની ધગશ છે, ત્યાગની ખરી બાવના છે પણ તેને એમ લાગતું કે તેના લક્ષ્યથી તેના જીવનની આદર્શમુલ્યતાને આંચ આવશે; કેટલીક બેડોળ વાસ્તવિકતાઓ તેને એવા આવરી લેશે કે તે તેમાંથી છૂટી થઈ વિશાળ જગત સામે જોવા જ નહીં પામે. તેના એવા ખ્યાલ સામે મારો વિરોધ હતો-સતત અને સાચો. છેવટે કાન્તિબાઈએ મારી વાત સ્વીકારી અને તમે અને એક થયાં.

આમ કાન્તિબાઈને પગથાવી દીધો એટલે બધું પતી ગયું એમ માનીને મારાથી બેસી રહેવાય જ નહીં. મારી એટલી ફરજ તો ખરી જ કે મારે મારી વાત સાચી કરી કે કાન્તિબાઈની ખીક સાચી કરી તેની તપાસ કરવી. તમારા સહજીવનમાં મેં અવારનવાર ડોકિયું કરી જોયું છે અને મને મારી માન્યતા માચી પડતી જોઈ જોઈ આનંદ થયો છે. મેં જોયું છે કે કાન્તિબાઈને મારી માન્યતાની ખાત્રી થઈ છે એટલે તેમને કંઈ ફરિયાદ કરવાપણું જ ન રહ્યું.

ખેર ! આ તો બધો જૂનો ઇતિહાસ છે. પણ આજે મારે તને જે વાત લખવાની છે તેની સાથે આ ઇતિહાસને મંત્રણ હોવાથી મેં તે વાત જગ વિગતથી લખી છે.

છેલ્લા કેટલાક અઠવાડિયા થયા તારી તબિયત બરાબર નથી રહેતી તેના બગ્ગર બાળી અમે અહીં દુઃખ અનુભવ્યું છે. તને દર્દ થાય એ દુઃખ તો ખરું જ પણ તે ઉપરાંત કાન્તિબાઈની શક્તિ કુટિત થાય તે પણ દુઃખ.

કાન્તિબાઈ એવાં સન્મેશો ન રચી શકે કે જોયી તને સંપૂર્ણ શાંતિ મળે તો તેને દુઃખ જ થાય અને તેથી તેનું લક્ષ્ય બીજા કામમાંથી ઓછું થાય.

કેટલીક વખત આપણે--માણસોએ સંતોગોનાં શુભામ બનતું પડે છે. આપણી આસ-
પાસની પરિસ્થિતિ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં આપણે મીટાવી શકતાં નથી. એવે સમયે
સામાન્ય માણસોને પોતાનું જીવન બારરૂપ-ત્રાસરૂપ અને દુઃખપૂર્ણ જણાય છે. પરંતુ એવી
નિરાશા, એવી બલહીનતા સામાન્ય માનવીમાં જ ચલાવી શકાય. આપણે તો સામાન્યતાથી
પર ગયા વિના છૂટકોજ નથી.

ખાધું, પીધું ને રાજ કીધું-એટલા ખાતર જીવનારાં આપણે નથી: આપણે તો જી-
નમાં અમુક ધ્યેય રાખેલ છે અને એ ધ્યેય અનુસાર જીવવા આપણો સતત પ્રયત્ન હોય
છે. સામાન્યતાથી આપણે ઘણાં જિંઘાં હોઈએ છીએ. આપણે તો આપણા જીવન દ્વારા
ઈશ્વર આપણી મારફત કંઈ કરાવવા માગે છે એમ માન્યા વિના છૂટકોજ નથી. જીવન અને
મરણ એ તો આપણા જ્ઞાનથી પર એવી વાતો છે. પરંતુ આપણી મારફત ઈશ્વર કંઈ
કરાવવા માગે છે એટલો વાતની પ્રતીતિ તો આપણને થઈ હોવી જ જોઈએ.

હું પોતે ચાર વર્ષ સુધી માંદો રહ્યો છું. એક તબક્કે તો મને ક્ષય લાગુ પડ્યાની
બીતિ પણ મનમાં પેઠેલ. પણ એવે વખતેજ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, "મારા
દિલમાં આ કાયરતા-ભોરતા ક્યાંથી પેડી ? મરવાનું દશે તો મરશું જ. પણ ઈશ્વર આપણી
મારફત કંઈ કરાવવા ધારે છે તે પૂર્ણ કર્યા વિના તો મરવાનું કેમ જ અને ?" અને તે
દિવસથી મારો તમિયત સુધરતી ચાલી. તમિયત સુધરવાની શરૂઆત થઈ. તે વખતે તારી
બાબીને ક્ષય લાગુ પડ્યો. મને સૂચવવામાં આવ્યું કે મારે તેનાથી દૂર રહેવું. મેં તો તેવું
કાંઈ ન કર્યું અને આજે તો ઉઠાનો હતો તેથી ય સારો થઈ રહ્યો છું.

આ બધી વાત પરથી હું ખાસ તો એ દેખાડ્યા માણું છું કે જે આપણે આપણા
મન સાથે આપણાં જીવન કંઈ હેતુસર છે એ વાતની ખાતરી કરી લઈને આગળ વધીએ તો
રોગ આપણાથી દૂર નાસે છે.

બેન ! હું માંદો રહેતો ત્યારે માફ દવાનું ખર્ચ મહિને રૂ. ૪૦ હિપર જતું. છતાં હું
સુધરી ન શક્યો. પણ જો પછે મેં મનમાં જીવવાનો-જીવવાનો એટલે કે ઈશ્વરના સાધન
તરીકે જીવવાનો-નિર્ણય કરી લીધો તે જ પળથી રોગ મારી પાસેથી દૂર ગયેલ છે.

તું આ અખતરો ન અજમાવે ? તેને માટે તારી દવાઓ ચાલતી હોય તે બંધ
કરવાની જરૂર નથી. એ દવાઓ લેવી જ. પણ તેને માટે એ વાત તો જરૂરી છે જ કે તારે
તાફે મન એવી જિંઘાં ભૂમિકા પર લઈ જવું પડશે કે હોઈનાંય મેણાં, કોઈનીય ધમકી, કે
કોઈનીય અચહેલના તને અસર ન કરી શકે. આ બની શકે તેવું છે. તેમાં જ કંઈ મુશ્કેલી
જણાય તે બાબત મને અન્તિમાર્ગ મારફત જણાવતી રહીય તો જરૂર હું માર્ગમુક્ત કરીશ.

જીવનમાં નિરાશા લઈ ફરનારને બધે દુઃખજ દેખાય છે. આશાનું જોમ હૃદયમાં રાખી
વિચરનારને દુઃખમાંથીય માર્ગ કાઢવાનું બહુ સરળ બની જાય છે.

જલ્દી લાંબો લાંબો કાગળ લખી નાંખ્યો, કાં ? કંટાળતી નહિ હો ! જરા વિચારીશ
તો તને આમાંથી જીવનનું-તાજગીમયું જીવનનું ખાધું સાંપડી રહેશે.

લી. ઈ. ન. ના આશિષ.

સાચા કે ખોટા-પણ સેવેલા આદર્શની પાછળ ફીરી અપનાવનાર ને પરતું
ને પોતાનું લોહી રેલાવનાર વીર-

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ સંઘવી

રશિયન ક્રાન્તિ અને આંતરવિગ્રહના અંતે, બોલ્શેવિક પક્ષના કંઠે વિજયની વરમાળ
પરોવાતાં, લેનીને કહ્યું, “આપણા સૌમાં શ્રેષ્ઠ ટ્રોટસ્કી છે. પ્રમુખ તરીકે એની વરણી
થવી-ધટે.”

“ના, ભાઈ” ટ્રોટસ્કીએ સહેજ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું, “સત્તાનો તો મને ખ્યાલ પણ
નથી આવ્યો. હું તો લેખક ગનવા માગતો હતો અને હજી પણ માગું છું. રશિયામાં મને
રોગ જણાયેલો, ને કોઈ દાકતર દર્દીને ઓપરેશન કરે એમ એ રોગ પર મેં નસ્તર મૂક્યું
છે. પણ હવે હું હાથ ધોઈ નાંખવા માગું છું.”

આ રીતે અનાસક્ત ભાવે લોહીમાં હાથ રગનાર ટ્રોટસ્કી જગતનો એક અજબ પુરુષ,
પ્રખર આદર્શવાદી ને મદાન વીર હતો.

૧૮૭૬ના ઓક્ટોબરની ૭વીસમીએ, રશિયાના એક નાના ગામડામાં તેનો જન્મ
થયેલો. તેનો પિતા ડેવીડ લિયોન્ડીયેવિક ઓન્સ્ટેઈન એક સુખી યહૂદી ખેડૂત હતો. ટ્રોટસ્કીનું
મૂળ નામ લિયેવ ડેવીડોવિક ઓન્સ્ટેઈન હતું. રશિયન ભાષામાં લિયેવનો અર્થ સિંહ
(Lion) થાય છે. પણ, હુંચ્ચાંડ-ફાંસે લિયેવનું રૂપાંતર લિયોન કર્યું, જર્મનીમાં લિયો થયું.
ને સાર્થજ્યોરિયાથી નારી છૂટતી વખતે લિયેવે ‘ટ્રોટસ્કી’ના ગનાવટી નામે પાસપોર્ટ
કઢાવ્યો. ત્યારથી તે જાહેર જગતમાં લિયોન ટ્રોટસ્કીના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

ખીજા મહાન પુરુષોની જેમ ટ્રોટસ્કીના જીવન સાથે પણ અનેક અકસ્માતો ને
ચમત્કારો સંકળાયેલા છે. જે વર્ષમાં તે જન્મ્યો તે જ વર્ષમાં રશિયન પ્રજાએ આર સાંમેનો
લીપણ બળવાનાં મંગલાચરણ કરેલાં. ને એ જ વર્ષમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં એસ્ત્રો-જર્મન
એકતાનાં મૂળ રોપ્યાં.

ત્રણ વર્ષની વયે તે પોતાની યુવાન આયા સાથે બગીચામાં ફરવા ગયેલો. ત્યાં આયાએ
એક સ્થળે ઝાડીમાં કંઈક ચમકતું જોઈ કહ્યું, “લિયોવા, જો-સામે કંઈક ચળકે છે.”
લિયેવનાં એ ગેદ કરતાં કહ્યું, “ત્યાં કોઈકે સોનેરી ડબી સંતાડી લાગે છે.” આયાએ સમીપ
જઈ એ ડબીને લાકડીથી સ્પર્શ કર્યો, પણ ત્યાં તો ડબીને બદલે એક ભયંકર સાંપ ઊછળી
આવ્યો. આયા મૂંઝીએ વાળીને નાસવા લાગી. બાળક ટ્રોટસ્કી સાંપને સમીપથી પસાર
થતાં જોઈ રહ્યો.

પાંચેક વર્ષની વયે તે એક વખતે ગાડી પર ચડી બેઠો ને હાંકનાર આવી પહોંચે તે
પહેલાં જ હાથમાં લગામ લીધી. તેજલા ધોડા પૂરે અડપે દોડ્યા. પણ ટ્રોટસ્કી શાંતિથી
ગાડીને ચોટીજે રહ્યો. પાછળ ગાડીવાન, માતપિતા વગેરે બીજી ગાડીમાં આવી પહોંચ્યાં ને
મુરકેલીએ પહેલી ગાડી પર કાજૂ મેળવ્યો.

કેટલીક વખત આપણે—માણસોએ સંજોગોનાં શુભામ યતનું પડે છે. આપણી આસ-
પાસની પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી પ્રયત્ન કરવા છતાં આપણે મીટાવી શકતાં નથી. એવે સમયે
સામાન્ય માણસોને પોતાનું જીવન ભારરૂપ—ત્રાસરૂપ અને દુઃખપૂર્ણ જણાય છે. પરંતુ એવી
નિરાશા, એવી બલહીનતા સામાન્ય માનવીમાં જ મજાવી શકાય. આપણે તો સામાન્યતાથી
પર ગયા વિના છૂટકોજ નથી.

ખાધું, પીધું ને રાજ કીધું—એટલા ખાતર જીવનારાં આપણે નથી: આપણે તો જી-
નમાં અમુક ધ્યેય રાખેલ છે અને એ ધ્યેય અનુસાર જીવવા આપણો સતત પ્રયત્ન હોય
છે. સામાન્યતાથી આપણે ઘણાં જિંયાં હોઈએ છીએ. આપણે તો આપણા જીવન દ્વારા
ધૈર્ય આપણી મારફત કંઈ કરાવવા માગે છે એમ માન્યા વિના છૂટકોજ નથી. જીવન અને
મરણ એ તો આપણા જાનથી પર એવી વાતો છે. પરંતુ આપણી મારફત ધૈર્ય કંઈ
કરાવવા માગે છે એટલી વાતની પ્રતીતિ તો આપણને થઈ હોવી જ જોઈએ.

હું પોતે ચાર વર્ષ સુધી માઠો રહ્યો છું. એક તખ્તકે તો મને ક્ષય લાગુ પડવાની
ભીતિ પણ મનમાં પેકેલ. પણ એવે વખતેજ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “મારા
દિલમાં આ કાયરતા—ભોરતા ક્યાંથી પેડી ? મરવાનું દશે તો મરશું જ. પણ ધૈર્ય આપણી
મારફત કંઈ કરાવવા ધારે છે તે પૂર્ણ કર્યા વિના તો મરવાનું કેમ જ બને ?” અને તે
દિવસથી મારો તખ્તિયત સુધરતી ચાલી. તખ્તિયત સુધરવાની શરૂઆત થઈ તે વખતે તારી
બાબીને ક્ષય લાગુ પડ્યો. મને સૂચવવામાં આવ્યું કે મારે તેનાથી દૂર રહેવું. મેં તો તેનું
કાંઈ ન કર્યું અને આજે તો ઉઠાનો હતો તેથી ય સારો થઈ રહ્યો છું.

આ બધી વાત પરથી હું ખાસ તો એ દેખાડવા માગું છું કે જો આપણે આપણા
મન સાથે આપણાં જીવન કંઈ હેતુસર છે એ વાતની ખાતરી કરી લઈને આગળ વધીએ તો
રોગ આપણાથી દૂર નાસે છે.

બેન ! હું માઠો રહેતો ત્યારે માફ દવાનું ખર્ચ મદિને રૂ. ૪૦ ઉપર જતું. છતાં હું
સુધરી ન શક્યો. પણ જો પછે મેં મનમાં જીવવાનો—જીવવાનો એટલે કે ધૈર્યના સાધન
તરીકે જીવવાનો—નિર્ણય કરી લીધો તે જ પળથી રોગ મારી પાસેથી દૂર ગયેલ છે.

તું આ અખતરો ન અજમાવે ? તેને માટે તારી દવાઓ ચાલતી હોય તે બંધ
કરવાની જરૂર નથી. એ દવાઓ લેવી જ. પણ તેને માટે એ વાત તો જરૂરી છે જ કે તારે
તાઈ મન એવી જિંમી ભૂમિકા પર લઈ જવું પડશે કે કોઈનાંય મેળાં, કોઈનીય ધમત્રી, કે
કોઈનીય અવહેલના તને અસર ન કરી શકે. આ બની શકે તેવું છે. તેમાં જ કંઈ મુશ્કેલી
જણાય તે બાબત મને મનિતમાઈ મારફત જણાવતી રહીય તો જરૂર હું માર્ગસૂચન કરીશ.

જીવનમાં નિરાશા લઈ ફરનારને બધે દુઃખજ દેખાય છે. આશાનું જોમ હૃદયમાં રાખી
વિચરનારને દુઃખમાંથીય માર્ગ કાઢવાનું બહુ સરળ બની જાય છે.

બહુ લાંબો લાંબો કાગળ લખી નાંખ્યો, કાં ? કંટાળતી નહિ હો ! જરા વિચારીય
તો તને આમાંથી જીવનનું—તાજગીમય જીવનનું બાથું સાંપડી રહેશે.

લી. ઈ. ન. ના આશિષ.

આ અરસામાં તેણે પોતાના પિતાની નોકરી અને અમલદારીઓ પ્રત્યેની કડક વલણ નિહાળી; એટલે તેને અને મજૂરોને કનડતા, લૂટતા ને મારતા 'ઝારના' સિવાય જોયા. તેના આત્મા કક્ષી ઊઠ્યો. પ્રસંગ મળતાં તે વચ્ચે પડવા લાગ્યો કે ગરીબોને બદલે આપવા લાગ્યો. પરિણામે પિતા સાથે તેને અણબનાવ થયો ને તેને ઘર તજવું પડ્યું. આ પ્રસંગો મુંઝવણમાં તે કહે છે, "તેના પ્રત્યાઘાત મારા સમસ્ત જીવનમાં વણાઈ ગયા છે." ને એ પ્રત્યાઘાતના પરિણામે જ જગતવ્યાપી ક્રાન્તિના સિદ્ધાંતનો તેના આગ્રહ અંત સુધી અચળ રહ્યો.

ઘર છોડવાથી તે સ્વતંત્ર બન્યો. તેણે ક્રાન્તિકારીઓનું એક મંડળ જમાવ્યું ને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપીને તે જીવનનિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. ક્રાંતિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કરવાને તેણે મંડળમાં એક પગારદાર મંત્રી રોક્યો પણ મંત્રી ઝારનો જસસ નીકળ્યો ને તે બહુજ ક્રાંતિકારી સાહિત્ય ઉપાડી ગયો. ટ્રોટસ્કીએ પોતાના મિત્ર સાથે મળીને એક નાટક લખેલું તેની હસ્તપ્રત પણ ઉપડી ગઈ.

૧૮૯૬ માં રશિયામાં હડતાલો ફાટી નીકળી ને બળવાના તણખા આમનેમ છોડવા લાગ્યા. ૧૮૯૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં સેન્ટ પીટર-પોલના કિલ્લામાં વેટ્ટોવા નામે એક ક્રાન્તિકારી વિદ્યાર્થીની જીવતી સળગી મરી. આ પ્રસંગને ઝડપી લઈ ટ્રોટસ્કીએ પોતાના મંડળને વિસ્તૃત બનાવ્યું. તેણે મજૂરોનું દળ જમાવી ક્રાન્તિની ધોપણા ગજવવા માંડી. તરત જ તેની ને તેના મંડળની ધરપકડ કરવામાં આવી.

કેદખાનામાં ટ્રોટસ્કી આનંદથી જીવન પીતાવતો. સૂકા રોટલા ચાવતાં તે કવિતાઓ બનાવતો ને ગાતો. મોસ્કોની કેદમાં તેણે પોતાને ક્રાન્તિની હીક્ષ્યાલમાં મદદ કરનાર તેજસ્વી રમણી અલેક્ઝાંદ્રા લ્વોના સાથે લગ્ન કર્યા. સમય જતાં જ્યેનેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં.

લીના નદીના કાંઠાજી પ્રદેશમાં ટ્રોટસ્કીએ પોતાનું યાજું જમાવ્યું. ત્યાં તેણે વર્તમાન-પત્રોમાં 'એન્ડીઝ ઓટો' નાં તખલ્લુસથી લેખો લખવા માંડ્યા. તે લેખો કૃતિવર્ધક નીવડ્યા. ટ્રોટસ્કીને બમણો લાવ મળવા લાગ્યો. આ લોકપ્રિયતાથી ઉત્તેજાઈ ટ્રોટસ્કીએ લ્વોવ નામ ધારણ કરી મજૂરોનું એક મંડળ જમાવ્યું ને ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પણ તરત જ તેને તેની પત્ની અને તરતમાં જન્મેલી નાની પુત્રી સાથે સાઈબીરિયા મોકલી દેવામાં આવ્યો.

સાઈબીરિયામાં ટ્રોટસ્કીની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી; ઉપરાંતમાં ત્યાં તેની વાંચન પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. એ અરસામાં, રશિયાના સાર્વત્રિક વિકાસ અંગે લેનીને લખેલું- 'શું કરવું જોઈએ?'-એ પુસ્તક તેના વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં દર્શાવવામાં આવેલા તેજસ્વી ક્રાન્તિવાદી વિચારો અને તેના માર્ગદર્શને ટ્રોટસ્કીને આજ નાખ્યો. તેણે લેનીનના પક્ષમાં બળી રશિયન ક્રાન્તિને સફળ બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો.

લેનીન તે સમયની રશિયન પ્રખ્યાત ગ્રાણુ હતો. તેનું મૂળ નામ વ્લેડીમીર ઈલીય ઉસેનોવ હતું. પણ જાહેરમાં તે નીકોલે લેનીનના ઉપનામથી ઓળખાતો. તે માકર્સના આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસી અને પ્રશંસક હતો અને તે તત્ત્વજ્ઞાનના ધોરણે રશિયામાં ક્રાન્તિ કરી રશિયાને સ્વર્ગ બનાવવાનાં તે સ્વપ્નાં સેવતો હતો. તેની પત્ની નાડેજ્ઞા કોન્સ્ટેન્ટીનોના કૃષ્કયા એક વિદુષી સન્નારી હતી. તેમણે ઝારના લોખંડી શાસન સામે પોકાર ઉઠાવેલો ને પરિણામે દેશપાર ધઈ જંતે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ફરતાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં રશિયન ક્રાન્તિને સફળ બનાવવાનાં મૂળ રોપતાં હતાં. તેમણે ઇસ્કા નામે એક મંડળ

સ્થાપેલું અને તે જ નામનું તેઓ એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતાં હતાં. ટ્રોટસ્કીએ ત્યારે લેની નના પક્ષમાં ભળવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે-૧૯૦૧-૨ માં તેમનું મુખ્ય ધાણું લંડન હતું.

ટ્રોટસ્કી લેનીનને મળવાને તત્પર તો બન્યો પણ તે સાઈબીરિયામાં ફેસરે હતો, લેનીન હળરો માઈલ દૂર લંડનમાં બેઠો હતો. તેને પત્ની ને પુત્રી તો હતાં જ ને હમણાં બીજી પુત્રી જન્મી હતી. સાઈબીરિયાથી ભાગી છૂટવું જ. અસંભવિત હતું પણ તેમાં પણ પત્ની ને પુત્રીઓને પાછળ મૂકી ભાગી છૂટવું એ કંઈક અમાનુષિક પણ હતું. પણ આ સ્થિતિમાં તેની પત્ની તેને સહાયક નીવડી. તેણે પતિને તેની ફરજ સમજાવી ને પુત્રીઓની જવાબદારી તેણે પોતાને માથે ઉપાડી લીધી ટ્રોટસ્કી તરતજ યાજ ખંખેરી ઊઠો યથો.

તેણે ખનાવડી નામ નીચે પાસપોર્ટ દફાવરાવ્યો ને સાઈબીરિયાથી ભાગી છૂટી ને સમારા જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સ્થાનિક ઈસ્કાદળમાં તેણે પોતાનું નામ નોંધાવ્યું ને તેજસી લેખો ને બલંત ભાષણોથી તેણે 'પીરો' નું ઉપમાન મેળવ્યું. ત્યાંથી તે ચાલતી ટ્રેને ચડીને ભાગી છૂટ્યો ને હળરો મુશ્કેલીઓ વેડીને તે, વિયેના ને ઝ્યુરીચ થઈ, ૧૯૦૨ ના એક્ટોબરમાં લંડન જઈ પહોંચ્યો; ને લેનીનને મળવાની પોતાની ઉમેદ પાર ઉતારી. લેનીને તેને અન્માનપૂર્વક વધાવી લીધી.

લંડનમાં ટ્રોટસ્કીને વિકાસની મંપૂર્ણ તક મળી. લેનીનના જ્ઞાને ને ઈસ્કામાં પ્રકટ થતા લેખોએ તેને અફર દૃષ્ટિબિંદુઓ આપ્યાં. સૂક્ષ્મ અભ્યાસમાં લેનીનને પણ ટપી જતા માર્કસીઝને તેને સહચાર મળ્યો. લેનીનના ઉત્તેજનથી તે પોતે પણ ઈસ્કાનો એક મુખ્ય લેખક બની ગયો. ને લેનીનની સૂચનાથી તેણે પેરીસ, જીનીવા, બ્રસેલ્સ વગેરે સ્થળે પ્રેરક ભાષણો આપી આખા યુરોપમાં પોતાની કીર્તિ વિસ્તારી.

ઈસ્કાના તેનીમંડળમાં લેનીન, ફૂરકયા વગેરે છ સભ્યો હતાં. સાતમા તરીકે ટ્રોટસ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ પછી ઈસ્કાના મધ્યસ્થ તંત્રને લંડનમાંથી ફરવાને જીનીવા લઈ જવામાં આવ્યું.

આ અરસામાં તેણે નાટાલિયા કવાનોના સેડોવા નામે એક તેજસી રમણી સાથે પુનલ્લંગ કર્યું. લેનીનની અને તેની મિત્રાચારી પણ વધતી ચાલી. એક વખતે તે, લેનીન, માર્કસ, ફૂરકયા, સેડોવા વગેરે નાટક જોવાને ગયાં. તે દિવસે લેનીને જોડા તફન નવા લીધા ને તે કંઈક કંઈક હોઈ ખટકતા હતા. તેને ધીમે આસતો જોઈ ટ્રોટસ્કીએ દસીને ટોર ફરી થિયેટરમાં ટ્રોટસ્કીને ખુશ્લા પગે જોઈ લેનીને તેને પોતાના જોડા ભેટ ધરી દીધા. ટ્રોટસ્કીને તે માફક આવી ગયા. પણ વળતાં ત્યારે એ જોડાએ ટ્રોટસ્કીના પગ હોલી નાખ્યા ને તે ધીમે ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે લેનીને તેની ટોરો દસીને બ્યાજ સાથે પાછી વાળી. આ પછી એ બંને મિત્રો અને મહાપુરુષોનું જીવન પણ દસીને એકબેસની ટોર કરવામાં, રીસાવામાં અને અંતમાં મનાઈ જવામાં વીત્યું છે.

આ વર્ષમાં બ્રસેલ્સમાં ક્રાંતિકારીઓની ગુપ્ત પરિષદ ગોઠવવામાં આવી. ટ્રોટસ્કીએ લેનીનના ભાઈ સાથે એક નાના રેશનેથી બ્રસેલ્સ જતી ગાડીમાં ચડી બેસવાની યોજના ધરી. પણ તેઓ ડાખામાં ગોઠવાઈ શકે તે પહેલાં ગાડી ઉપડી ગઈ ને બંને બફર પર સટખી પડ્યા. ગાડીને અટકાવવામાં આવી ને દંડની ધમકી સાથે બંનેને ડાખામાં લેવામાં આવ્યા. બ્રસેલ્સની પોલીસને પરિષદના સમાચાર મળી ચૂક્યા હોઈ ફરેક સ્થળે જાંસનો ગોઠવાઈ ગયા હતાં. પરિણામે, ક્રાંતિકારીઓને એક જ યવામાં મણી જ મુશ્કેલી નડી, ને

પરિષદને લંડનમાં ફેરવવામાં આવી. આ પદ્ધતિમાં, લેનીનના ઉમ્મવાદ ને માર્ટોવના વિનીત-વાદ વચ્ચે વર્ષોથી ચાલ્યો આવતો ગુપ્ત વિરોધ ખુલ્લો પડી ગયો. બંને આગેવાનો છૂટા પડ્યા. ત્યારથી લેનીનનો પક્ષ બોલ્શેવિકના નામે, ને માર્ટોવનો પક્ષ મેન્શેવીકના નામે ઓળખાયો. ટ્રાટરકી માર્ટોવના પક્ષમાં લાગ્યો. પણ કંઈ સમય જતાં તેણે તે પક્ષમાંથી પણ રાજીનામું આપ્યું. અને તે સ્વતંત્ર ક્રાંતિકારી તરીકે વિદરવા લાગ્યો.

એક પ્રસંગે જીનીવામાં લાપલુ આપતાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, રશિયામાં કામદારોએ પોતાનાં દુઃખદર્દની અરજી આપવાને કારના મહેલ પ્રતિ ધસારો કર્યો છે ને કારતું. લશ્કર તેમના પર ગોળીઓ ચલાવી રહ્યું છે. તેણે તરતજ આ તકનો લાભ લેવાનો નિર્ણય કર્યો ને તે પોતાની પત્ની સાથે રશિયાને માર્ગે ચાલ્યો. રસ્તે મ્યુનીચમાં તે માર્ક્સવાદના જગ-વિખ્યાત અભ્યાસી પાર્વસ-કે જે પાછળથી પૈસાના લોભે માર્ક્સવાદને તજીને શાહીવાદી બની ગયો-નો મહેમાન બન્યો ને તેની પત્ની પાસપોર્ટ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાને આગળ વધી.

બનાવટી પાસપોર્ટની મદદથી બંને કિયેવ પહોંચ્યાં. ત્યાંના રથાનિક ક્રાંતિદળમાં તેમણે અપૂર્વ ચેતન રેડ્યું. ભોંયરામાં ગોડવેલાં પ્રેસોની મદદથી તેણે અદ્ભુત અચારપત્રિકાઓ છપાવવા માંડી ને તે રશિયામાં ઘેર ઘેર પહોંચાડી. આ અરસામાં તેણે લખેલી પત્રિકાઓમાં એવું પ્રબળ ચેતન્ય છે કે જે વાંચીને બર્નાડ શોએ પાછળથી ટ્રોટરકીને 'પ્રીન્સ ઓફ પેન્કલેટિયર્સ'નું ઉપનામ આપ્યું.

કિયેવથી તે સેન્ટપીટર્સબર્ગ પહોંચ્યો. ત્યાંનાં ક્રાંતિદળોમાં તે પીટર પેટ્રોવીચના નામે જાણીતો થયો. પણ તે દળમાં ઘુસી ગયેલ એક જનસૂસ તેને પારખી ગયો. ટ્રોટરકી તરતજ નાંસી છૂટ્યો ને શીન્લેડમાં જઈ લરાયો, પણ તેની પત્ની પોલીસના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ.

૧૯૦૫ માં રશિયામાં ભયંકર હડતાળો ફાટી નીકળી ને ટ્રોટરકી તરત જ સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણ પત્રોમાં તેજસ્વી લેખો લખવા માંડ્યા ને તે પત્રોની અપત લાખોની વધી ગઈ. ક્રાંતિકારોએ સેન્ટપીટર્સબર્ગ કબજે કર્યું ને ત્યાં સોવિયેટ રાજતંત્રની સ્થાપના કરી. ટ્રોટરકી તે તંત્રનો પ્રમુખ બન્યો. ને તેણે પોતાની રાજનીતિ જાહેર કરતો ઢઢેરો બહાર પાડ્યો.

પણ કારના સૈન્યે તે નગરને તરત જ ઘેરી લીધું ને ક્રાંતિકારીઓની ધરપકડ કરી. ટ્રોટરકીને મોસ્કોની કેદમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં વકીલો અને મુલાકાતે આવતી પત્નીની મદદથી તે પોતાના લેખો છપાવવા લાગ્યો. કેટલીક વખતે તો કેદખાનાના અમ-લદારો પણ તેને આ પ્રવૃત્તિમાં મદદગાર થઈ પડતા.

કેસ ચાલતાં પોતાની કારવિરોધી લાવનાઓ ટ્રોટરકીએ ખુલ્લા દિલે જાહેર કરી. છતાં બ્યારે તેને દેશનિકાલની જ સજા થઈ ત્યારે તે પ્રસંગને અતુલક્ષીને ટ્રોટરકી લખે છે; 'ક્રાંતિની સંકળતાનું એક મુખ્ય કારણ બળવાખોરો પ્રત્યેની કારની નરમ નીતિ પણ હતું.'

પૂરતા બપોત નીચે તેને સામ્રાજીરિયા રવાના કરવામાં આવ્યો. પણ અબજબુકિત લડાવીને તે અધવચ્ચથી જ ભાગી છૂટ્યો ને સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં રહેતાં પોતાના પુત્ર-પત્નીને લઈ તે શીન્લેડ પહોંચ્યો. તે સમયે ત્યાં વસતા લેનીન ને માર્ટોવ સાથે તેણે સહચાર સાધ્યો; ને ક્રાંતિના વિકાસને લંગતું એક પુરતક લખ્યું. તે પુરતકના બદલામાં મળેલ પૈસાથી તેણે પુત્ર-પત્નીને રશિયા મોકલાવી દીધાં ને તે પાતે યુરોપની મુસાફરીએ લાપડ્યો.

[અપૂર્ણ]

વેતન

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

વેતન માનવીના જીવનનો આધાર છે; તેના મૂળ દેહનું તે પોષક પ્રાણ છે. અર્થ-શાસ્ત્રના અન્ય કોઈ પણ પ્રશ્ન કરતાં વેતનનો પ્રશ્ન માનવીના જીવન સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારે ગૂંથાયેલો છે. વેતનના પ્રશ્નના ઉકેલમાં અર્થશાસ્ત્રની કસોટી રહેલી છે. અર્થશાસ્ત્ર એટલે માત્ર અર્થનું જ શાસ્ત્ર નહિ, પણ માનવજીવનમાં આર્થિક સપત્તિની ન્યાયપુરસ્કર વહેંચણી કરી આપતું, માનવીના આર્થિક જીવનને મરળ, સમાન અને શોષણરહિત કરતું શાસ્ત્ર. અર્થશાસ્ત્રને આવું માનવમોગ્ય મંપત્તિશાસ્ત્ર ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે વેતનનો પ્રશ્ન માનવસમુદાયના મોટા ભાગને આર્થિક શોષણમાંથી મુક્ત કરી આર્થિક સમાનતા તરફ લઇ જતો હોય. પ્રથમથી તે આજસુધી પ્રત્યેક અર્થશાસ્ત્રીનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન ઉપર ખાસ એકાગ્ર થયેલું જણાય છે, અને આજસુધીમાં એ પ્રશ્નનું જે કંઈ નિરાકરણ થઈ શક્યું છે, તેમાં ક્રમશઃ આર્થિક વિચારણાનો, માનવતાનો ભાવના તરફ વિકાસ થતો માન્ય પડે છે. માનવી મંપત્તિ માટે નથી પણ મંપત્તિ માનવી માટે છે, તેમજ માનવી ઉત્પાદન અર્થે નથી પણ ઉત્પાદન માનવીને અર્થે છે એ ભાવનાનો આવિર્ભાવ વેતનના કાલકાળા ઉકેલમાં થતો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો, હજી આજે પણ એ કાલકાળ સંપૂર્ણ તથા મતોષ ભરી રીતે તો અણઉકેલાયેલો જ છે. વેતનની આદર્શ ભાવનાનો મૂર્તિમંત આવિર્ભાવ માત્ર સ્વપ્નવત્ છે. અથવા જો એ શક્ય અને તો મંમાર ખરેખર સ્વર્ગમય બની ગય! એ ઘટનામાં ગરીબાઈ, અસમાનતા અને શોષણની ઝાંખી પણ ન હોય. કેટલી મનોરમ કલ્પના! આજની આર્થિક વાસ્તવિકતાએ અનુભવતો માનવી માત્ર તેને કલ્પના જ માની શકે, પણ માનવજીવન ખરેખર પ્રગતિશીલ અને વિકાસને પથે હોય, તો સારાથે જગતનું અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણ જ્યારે એકરૂપતા અનુભવતુ થયું હશે ત્યારે આ કલ્પના પણ મૂર્તિમંત થયેલી હશે.

રાષ્ટ્રઆતમાં વેતનનો વિચાર માત્ર આર્થિક ધોરણે જ કરવામાં આવતો. વેતને એટલે માત્ર માનવીના શ્રમની કિંમત, અને જેમ અન્ય કોઈ પદાર્થની કિંમત આર્થિક દૃષ્ટિથી નક્કી કરવામાં આવે તેમ જ માનવીના શ્રમની કિંમત આંકવામાં આવતી. તેમાં માનવતાનો જરૂર પણ વિચાર કરવામાં આવતો નહિ. વેતનના પ્રથમ સિદ્ધાન્તમાં લોહની નકરતા જ હતી, માનવતાની કુમાર વેતનના સિદ્ધાન્તમાં ત્યારે અગ્નિને ગણાતી. એ યુગ ઉત્પાદનયોગી, સંપત્તિયોગી હતો. માનવીના જીવનનું મૂલ્યાંકન ત્યારે ન થતું; માત્ર વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં માનવી જીવનની મહત્તા અનુભવતો. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શ્રમજીવીઓને તેમનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે જેટલી જરૂર હોય તેટલું જ વેતન મળતું જોઈએ—*bread*

subsistence. આ નિયમ એટલો બધો કડક, અન્યાયી અને નિષ્કૃષ્ટ હોય કે જેને પરિણામે કામદારવર્ગનો કોઈ દિવસ ઉદ્ધાર કે ઉન્નતિ સંભવી શકે જ નહિ. શ્રમજીવી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે જેટલું જરૂરનું હોય તેના કરતાં વિશેષની આશા રાખી શકતો નથી, વિશેષ મેળવી શકતો નથી. જે વિશેષ આપવામાં આવે તો મજૂરોનું જીવનધોરણ ઊંચું જાય, તેમનું કુટુંબ વિસ્તૃત અને અને પરિણામે બેકારી અને બૂખમરો અનુભવવો પડે. જે જીવન નિર્વાહ કરતાં ઓછું આપવામાં આવે તો મજૂરોની સંખ્યા ઓછી થઈ જાય, અને જીવન નિર્વાહ પૂરતી મજૂરી આપવી જ પડે. આ સિદ્ધાન્ત ઉપર કડક ટીકાઓ થયેલ છે, અને આ સિદ્ધાન્તને વ્યાવહારિક રીતે પણ સ્થાન મળી શકતું નથી. જરૂરિયાત પ્રમાણે વેતન મળવાનો અર્થ, જીવનના આર્થિક ધોરણ પ્રમાણે મજૂરી મળવી જોઈએ, તેવો કરવામાં આવે તો, એ વેતનનો લોહસમ સિદ્ધાન્ત સુવર્ણમય જાની જાય ! પણ સંસારમાં શ્રમજીવીઓને જીવનધોરણ પ્રમાણે કદી વેતન મળતું નથી, વેતન જેટલું મળે છે તેવું જીવનધોરણ ઘટતું પડે છે, નક્કી કરવું પડે છે.

જીવનની જરૂરિયાત કરતાં મજૂરોને વેતન વધારે આપવામાં આવે તો તેમનાં કુટુંબ વધારે વિસ્તૃત થઈ જાય, એ બીજી કારણિક છે; કારણકે વેતન વધારે મળવાથી જીવનનું આર્થિક ધોરણ ઊંચું જાય છે, અને એક વખત ઊંચું ગયેલું આર્થિક જીવનધોરણ ટકાવી રાખવા માટે કુટુંબ મર્યાદિત કરવાની ફરજ પડે છે.

વેતનના આ સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ મીલ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ જખરદસ્ત વિરોધ ઉઠાવ્યો. એ વિરોધ પાછળ વેતનની ભાવના વિકસાવી માનવતાના ધોરણ ઉપર લઈ જવાનો હેતુ નહોતો. એ તો માત્ર સિદ્ધાન્તબેદનો જ વિરોધ હતો. મીલનું કહેવું એમ હતું કે વેતનના દરનો આધાર મૂઝીદાર પાસે વેતન અર્થે મૂઝીનું જે ભંડોળ હોય તેના ઉપર છે. આ વિચારણા પણ લાંબો વખત ટકી શકે તેવી નહોતી. મૂઝીદાર મૂઝીના ભંડોળ પ્રમાણે વેતનનો દર નક્કી નથી કરતો, તેમજ મજૂરોની સંખ્યા પ્રમાણે પણ નહિ. એ તો માત્ર એની મૂઝીમાંથી કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થઈ શકે તેમ છે તેનો જ વિચાર કરે છે, અને શ્રમની ઉત્પાદકતાના પ્રમાણમાં વેતનનો દર નક્કી કરે છે. આ વિચારણાને વેતનના નક્કર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવી.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મહત્વનો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કઈ અને કેવા પ્રકારની ઉત્પાદક શક્તિથી વેતનનો દર નક્કી થાય છે ? કુલ ઉત્પાદક શક્તિ અથવા તો જાગ્યામાં જાગ્યા પ્રકારની ઉત્પાદક શક્તિથી મજૂરીના દર નક્કી થાય એ સંભવિત નથી. પણ સાધારણ રીતે વેતનનો દર સરેરાશ ઉત્પાદક શક્તિ ઉપરથી નક્કી થાય છે. અને પ્રત્યેક દેશમાં વેતનના દરની મર્યાદા ત્યાંના આર્થિક જીવનધોરણથી નક્કી થાય છે. એટલા માટે જ અમેરિકામાં યુરોપ કરતાં અને યુરોપમાં હિન્દ અને જાપાન કરતાં મજૂરીના દર વિશેષ છે.

વેતનના દરનો એક સર્વસાધારણ નિયમ હજી સુધી જોવામાં આવતો નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ સમાજની અંદર લોકોના જુદા જુદા ચર છે, તેમજ મજૂરીના પ્રકારની પ્રચુરતા છે. શ્રમજીવી માટે સમાજના એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જવું, તેમજ મજૂરીના એક પ્રકારમાંથી અન્ય પ્રકારમાં પ્રવેશવું એકદમ શક્ય અને સુલભ નથી. દાખલા તરીકે ધણી

હિંચા પ્રકારનો માનસિક શ્રમ કરવાવાળા વર્ગની અંદર મધ્યમ કક્ષાના માનસિક શ્રમવાળા માટે આવવું ઘણું કઠિન છે, અને તેવી જ રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાવાળા વર્ગ માટે મધ્યમ કક્ષાના માનસિક શ્રમવાળા વર્ગમાં પ્રવેશવું કઠિન છે આનું કારણ મુખ્યત્વે વર્ગભેદ અને વેતનભેદ છે. વેતન પ્રમાણે આર્થિક જીવનધોરણ નક્કી થાય છે, આર્થિક જીવનધોરણ પ્રમાણે માનવીની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીને છે તેની ઉત્પાદક શક્તિ હિંચા કે નીચા પ્રમાણની સભવે છે. શારીરિક શ્રમની કક્ષામાંથી માનસિક શ્રમની કક્ષામાં આવવા માટે ઘણા વર્ષો લાગે, કારણકે જીવનની પ્રત્યેક બાબને હિંચા ધોરણ ઉપર લઈ જવાની હોય છે. શ્રમજીવીઓ માટે આ શક્ય નહિ હોવાથી, શ્રમજીવીઓને તેમના જીવનની વિવિધ બાબો ખીવવવાની, વિકસાવવાની તક મળતી નહિ હોવાથી સમાજની અંદર વર્ગભેદની તીવ્રતા માનુષ્ય પડે છે. સમાજનું બધારણુ જ્યાસુધી વ્યક્તિગત હકુમત ઉપર રચાયેલું છે ત્યાસુધી વેતનના દરમાં તીવ્ર ભેદ રહેવાનો જ છે. જ્યાસુધી પ્રત્યેક માનવીને પોતાના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાની મપૂર્ણ મવશ્યતા, તેમ જ તક આપવામાં ન આવે ત્યાસુધી વર્ગભેદ, વેતનભેદ અને પરિણામે વર્ગવિગ્રહ ચાલુ રહેવાના જ છે.

વેતનનો દર હિંચો હોય કે નીચો હોય તે ખાસ મહત્ત્વનું નથી, પણ જે વેતન મળે છે તે વાસ્તવિક રીતે કેટલું ખર્ચ છે અને કેટલું માત્ર નામનું જ છે, * તે નક્કી કરવું ખાસ જરૂર છે. માનવીના હાથમાં શ્રમને પરિણામે જે કંઈ રોકડ નાણું આવે છે તે તેનું ખર્ચ વેતન નથી, પણ એ નાણાની જે ખરીદશક્તિ છે, જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની જે શક્તિ છે, તે ખર્ચ વેતન છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે રોકડ નાણામાં મળતું વેતન ખર્ચ વેતન નથી હોતું. પણ માત્ર વેતનનો આભાસ હોય છે. આ સમજવા માટે આપણે એક દાખલો જોઈએ. એક વ્યક્તિને માસિક રૂ. ૧૦૦/નું વેતન મળે છે અને તેમાંથી અનેક પ્રકારની કપાતો થતા થતા (જેરીકે—રમારક—ફૂડ, વોગ—ગીફ્ટ ફૂડ, ઘરભાડું, આયપતવેરાની કપાત, પાણીની કપાત, સ્વચ્છતાની કપાત વગેરે વગેરે અનેક) તેના હાથમાં માત્ર મોડેક રૂપિયા આવે છે. જ્યારે બીજી વ્યક્તિને માત્ર રૂ. ૫૦ માસિક વેતન હોવા છતાં, રહેવાનું મગન મફત મળે છે, પાણીની, સ્વચ્છતાની અને તમીબી મગવડતા મફત મળે છે, કપડાંઓ મફત મળે છે, તેમજ કોઈ જાતની કપાત તેના વેતનમાંથી થતી નથી હવે આના ઉપરથી ૨૫% થશે કે રૂ. ૧૦૦/- માસિક વેતન એ માત્ર મોટા વેતનનો આભાસ છે, જ્યારે માસિક રૂ. ૫૦) ખર્ચ વેતનની દૃષ્ટિએ રૂ. ૧૦૦) કરતા વધારે છે. એટલે મહત્ત્વની વસ્તુ વેતનનો દર નથી પણ વેતનની સાતત્યતા છે. બીજી વાત, કોઈ દેશમાં વેતનના દર વિશેષ હોય પણ આર્થિક જીવનધોરણ હિંચું હોય અને મોંઘવારી હોય, જ્યારે બીજા દેશમાં વેતનના દર જોડે નીચા હોય પણ આર્થિક જીવનધોરણ માધોરણ પ્રકારનું હોય અને મોંઘવારી હોય, તો વાસ્તવિક રીતે જે દર નીચા છે તે ખરા છે જ્યારે હિંચા દેખાતા માન નામના જ છે.

વેતન આપવાની જુદી જુદી ધણી પદ્ધતિઓ છે. પણ ખાસ કરીને સમયના ધોરણ ઉપર અને કામના ધોરણ ઉપર એમ એ રીતે વેતન આપવામાં આવે છે નિમ્ન વેતન ઉપગત પણ ઘણી જગ્યાએ વાર્ષિક પાગિતોયિ—Bonus—આપવાનો, તેમજ નફામાંથી અમુક ટકા આપવાનો અને સારા કામ બદલ અથવા પ્રમોગાપાત ઈનામો આપવાનો રિવાજ

પણ હોય છે. છતાં આ પદ્ધતિઓને લાગેજ સંતોષકારક કહી શકાય. મજૂરોને જે કંઈ મળે એ હક્કની રૂએ, માનવતાની રૂએ મળવું જોઈએ, નહિ કે મહેરબાનીને રાહે કે દાનની ખાતર. અને તેટલા માટે જગતભરમાં મજૂરસંધો સ્થપાયા છે.

મજૂરસંધોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે કરીને શ્રમજીવીઓ અને કામદારવર્ગની ઉન્નતિ કરવાની હોય છે. વેપો સુધી શોધાયેલો, રગદાળાયેલો શ્રમજીવી આજે મજૂરસંધમાં સંગઠન બળ પ્રાપ્ત કરે છે અને સંપત્તિની અન્યાયી અને અસમાન વહેંચણી સામે માથું ઊંચું કરે છે. મજૂર-સંધોની સ્થાપના પછી મજૂરોની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો છે. મજૂરને માત્ર ઉત્પાદનના સાધન તરીકે જ લેખવામાં આવતો તેને બદલે માણસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેના વેતનના દરમાં સુધારો થયો છે, તેના રહેવાનાં મકાનોમાં સુધારો થયો છે, તેનાં બાળકો માટે કેળવણીની સવલતો ફરજિયાત કરવામાં આવેલ છે, તેની સ્ત્રીઓ માટે તબીબી મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે, તેની વૃદ્ધાવસ્થા માટે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, તેને અકસ્માતને પ્રસંગે સાંચવી લેવો પડે છે, વગેરે અનેક રીતે શ્રમજીવીના જીવન માટે દરકાર સેવવી પડે છે. પણ મજૂરસંધોની પ્રવૃત્તિ માત્ર આટલેથી જ અટકતી નથી; તેઓ તો સતત, આર્થિક સમાનતા માટે લડી રહેલ છે, અને જ્યાંસુધી સંપત્તિની વહેંચણી ન્યાયના ધોરણે, સમાનતાના ધોરણે નહિ સંભવે ત્યાંસુધી આ વર્ગવિરદ કદાપિ શાન્ત થવાનો નથી. સમયનો પ્રવાહ આ જગતવ્યાપી જગતિ અને ક્રાંતિને અજાળ વેગ આપી રહેલ છે. અને તેને જગતની કાંઈ પણ મૂડીદાર સંસ્થા રોકી શકે તેમ નથી, ખાળી શકે તેમ નથી. કુહાડો એ ક્રાંતિનું પ્રતીક છે, હડતાલ એ ક્રાંતિનું હથિયાર છે.

જગતની મૂડીદાર સંસ્થાઓ હજી સમાન + વેતનનો દર સ્વીકારવા તૈયાર નથી, પણ છેલ્લી પચીસી દરમ્યાન લગભગ દરેક રાષ્ટ્રોમાં જુદા જુદા ઉદ્યોગો માટે વેતનના દરની મર્યાદા નક્કી થઈ ગયેલ છે—minimum Scale of wages. આ નક્કી થયેલ વેતનના દર કરતાં ઓછો દર આપી શકાતો નથી. આવા minimum wages act થી મજૂરસંધોને સંતોષ નથી. તેમની લડત તો Living wages માટે, just and equitable wages માટે છે.

સામ્યવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વસ્તુની કિંમત તેની પાછળ કરવા પડેલા શ્રમથી જ નક્કી થાય છે, અને તેટલા માટે ઉત્પાદનનું સમગ્ર વળતર, વેતન સ્વરૂપે જ શ્રમજીવીઓને મળવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે ચક્રવર્તી નથી કારણ કે ઉત્પાદનમાં મૂડી, જમીન અને વ્યવસ્થાનું સ્થાન નિરાંત છે, અને પરિણામે ઉત્પાદનનું વળતર ઉત્પાદનના પ્રત્યેક અંગને મળવું જ જોઈએ. અલગત તે ન્યાયપૂર્વક અને સમાન હોવું જોઈએ.

૨૬૨ :: સુવાસ : નવેમ્બર ૧૯૪૦

પ્રમુખની સમક્ષ આ કરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યા હોત તો તેણે આ કરાવોને 'અધિકારની બહાર' ગણી કાઢ્યા હોત અને જે તે કરાવ લાગ્યા હોત તેને કાનૂનબહાર ગણવામાં આવત. અને તેથી તે તેની જીવનભરની ટેવો પણ સુધારી લેત. જે તે ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહી હોત તો તે વધારે સુખી હોત.

જાનુઆરી અને મૃદસ્થો, હું તેમજ કરવા માગું છું. હું એક પણ સારો કરાવ લાગી નહિ. પણ હું મનુષ્યમતિને આગ્રહ કરવાની દરખાસ્ત કરતો નથી. આ વિશાળ પ્રેક્ષકસમૂહમાં ધણા એવા હશે કે જેઓએ તેમના ધૂત્રપાન તથા દારૂના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો હોય તેમની પાસે નકામી સીગારેટ અથવા દારૂની બાટલીઓ હોય તો બાપજીકર્તાને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આમંત્રણ આપવાનો સલાનો કરાવ હું ખુશીથી સ્વીકારીશ. x

પંખીઓ

દેવજી રા. મોહા

ગમે છે નેત્રોને નમણી તમ કાયા નીરખવી,
તમારા ટહોંકાઓ શ્રવણ ભરતા નિત્ય ગમતા;
ચહેરો પીંછાની મૃદુ કલગીનો સ્પર્શ કર આ,
અને હૈયું વાંછે નિજ મહીં સમાવા સકલને!

ગમે છે આલો તો ડગમગ ઉપાડી પંજ તમે,
અને બેસો વૃક્ષે વિટપ ગ્રહી એ ઓછું ન ગમે;
પરંતુ જે જીડો નભ મહીં જિયે તે નવ ગમે,
અસૂયાથી આધું સુજ થકી ખસાતું નવ કયમે!

“તમે તો ભે સૌ છો સમરથ જંગે, જ્યાંસુધી દયા
તમારી ત્યાંસુધી જીવિત અમ; ને ખોદે જિતયે
અમે ધારી પ્રાણો પણ ન શકીએ; તો ય અમથો
અમારા કાળે શો તમ દિલ મહીં દેશ જ વસ્યો ?
અમારા શીયે જ્યાં પલપલ જંઝૂમે ભય-ધનો,
મળ્યું એ સાટામાં ગંગન જીડવું, એ ય ન સહો ?”

મહાન વિક્રમની સભામાં, એક પ્રસંગે, સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં પારંગત ડોહ જોશી આવ્યો ને રાગના શરીર સામે જોઈ તેણે ખેદથી મસ્તક ધ્રુણાવ્યું.

“કેમ, જોશીરાજ! ચમક્યા શું જોઇને?” વિક્રમે હસીને પૂછ્યું.

“દેવ,” જોશી શાંતિથી બોલ્યો, “વિરલ સામ્રાજ્યના તમે સ્વામી છો; પ્રજાના પ્રેમના પ્રતીક છો. આવા દેવી પુરુષના અંગ પર મેં અલૌકિક સામુદ્રિક લક્ષણો જોવાની આશા રાખેલી, પણ તમારા અંગ પર એવું એકે અસામાન્ય લક્ષણ નથી જણાતું.”

“એમ!” વિક્રમે સહેજ સ્મિતપૂર્વક આશ્ચર્યભાવ દર્શાવ્યો; ને પછી પોતાની છાતી નજીક કટારી લઈ જતાં હસીને કહ્યું, “મારાં સાચાં લક્ષણ તો હવેમાનની જેમ અંતરમાં-છાતીમાં છુપાયાં છે. તમારે તે તપાસી જવાં ઘટે.”

પણ કટારી છાતીને સ્પર્શો પણ શકે તે પહેલાં જ જોશીએ તે પકડી લીધી ને સંતોષપૂર્વક તે બોલ્યો, “આ જ સાચું લક્ષણ છે.”

“શું?” વિક્રમે પૂછ્યું.

“સાહસ. સર્વ લક્ષણોનું શિરામણિ.”

x

x

x

એક વેપારી પાસે દરિદ્રનારાયણની એક લોખંડની મૂર્તિ હતી. વેપારીને વહેમ હતો કે પોતાનાં દુઃખદર્દી એ મૂર્તિને આભારી છે. પણ મૂર્તિ કેટલી દેવાની તેની હિંમત નહોતી ને એ મૂર્તિને પોતાને ત્યાં પધરાવવાને કોઈ તૈયાર નહોતું.

વેપારીએ રાજવી વિક્રમેને પોતાની આ પીડા જણાવી. ને પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરવાની હરજને સમજતા વિક્રમે એ મૂર્તિ પોતે સ્વીકારી લીધી.

તે જ રાત્રે અર્ધમીઠ્યાં નયને નિદ્રાને અનુભવતા વિક્રમે જોયું કે પોતાની સમીપ કોઈ તેજસ્વી ઝળહળતી રમણી બેસેલી છે.

“કાણુ છો?” વિક્રમે સહેજ ચમકીને પૂછ્યું.

“હું લક્ષ્મી.”

“આપારે અહીં કેમ?”

“વિદાય માગવાને.” લક્ષ્મીએ કંઈક ખેદપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

“અવકૃપાનું કંઈ કારણ?”

“તે તારા ઘરમાં દરિદ્રનારાયણને આમંત્રણ છે. મારાથી અહીં એકે પણ પુણ્ય ન રહેવાય.”

“જેવી ઇચ્છા.” વિક્રમે લક્ષ્મીને માનપૂર્વક વિદાય આપી.

ખીજ પળે રાત્રીઓ આવી. તેને પણ વિક્રમે એ જ કેમ શાંતિથી વિદાય આપી.

હેલો તેની નજર સામે એક તેજસ્વી પુરુષાકૃતિ આવી બેઠી.

ઝોટલાંમાં અંત્રેત્રેની તોપમાંથી છૂટેલો એક ગોળો સમીપમાં જ આવીને પછડાયો ને જમીનમાં ખાડો પાડી તેણે ધૂળ-દેહાં છડાડ્યાં.

“શાખાશ છે અંત્રેત્રેની આવી પરાપકારવૃત્તિને” જુનોટ હસીને બોલ્યો, “માફ જોઈએ ને રૈતીનો ખડિયો” અને કાઠ ઝોરી ગયું છે. પણ મારા આ દિલોગ્ગન મિત્રોએ દૂર દૂર રહ્યાં પણ તે જણી લીધું ને મારી મૂંઝવણ દૂર કરવાને તેમણે તરત જ તોપની મદદથી મારા અહેવાલ પર રૈતી પાચરી દીધી. મારો એક પણ તોફર આટલો સમયસૂચક નથી.”

નેપોલિયનને જ્યારે દેશનિકાલની સગ્ન થઈ ત્યારે એટલા જતાં તે રસ્તે પોતાની બહેન પોલાઇનને મળવાને ગયો. પોલાઇન તેને જોતાં જ રડી પડી ને લાઇને બેઠવાને સમીપ દોડી આવી. પણ તે જ ક્ષણે તેની નજર નેપોલિયનના ઓરિદ્યન પહેરવેશ પર પડી ને તે ચમકીને બોલી: “આમ કેમ? કેન્ચ પહેરવેશ ક્યાં ગયો?”

“બહેન,” નેપોલિયને હસીને કહ્યું, “તું મને જીવતો તો વાંછે છે ને?”

“કેમ નહિ!”

“તો પછી” નેપોલિયન બહેનને સમજવતાં બોલ્યો: “કેન્ચ પહેરવેશમાં મારા ઝોળખાઈ જવાનો ને ખૂની હુમલાનો સંભવ છે. મોટે ભેં ઓરિદ્યન પહેરવેશ પહેર્યો છે. તેમાં આટલી ચમકે છે કેમ?”

“તે તમે જાણો” પોલાઇને વ્યથાપૂર્વક કહ્યું, “પણ મારા લાઈ વિશે મારો ખ્યાલ તો એવો હતો કે તે કાઠ પણ પ્રકારની ભીતિ કે લાલચથી પોતાનો કેન્ચ પહેરવેશ ન તજે. પરદેશી પહેરવેશમાં તો હું તેને ઝોળખી પણ નથી શકતી.”

નેપોલિયન બહેનની લાવનાને તરત પારખી ગયો. ને તેણે પાછા ફરી ખાત્રું બિભેલા એક કેન્ચ અંગરક્ષકને પોતાનો પહેરવેશ આપી દઈ તેનો કેન્ચ પહેરવેશ પોતે પહેરી લીધો. ને તે બહેનની સમીપ પાછો ફર્યો.

પોલાઇન તરત આંસુઝરતાં નયને પોતાના જગવિખ્યાત લાઇને ભેટી પડી.

મી-સ બીરમાઈ એક બીજી ખૂની હુમલામાંથી બચી ગયો. તે પ્રસંગે તેને અભિનંદન આપવાને મળેલી સભામાં તેનાં પત્નીએ કહ્યું, “જો હું સ્વર્ગમાં હોઉં ને એ હુમલાખોર નરકની નીસરણી પર બિભેલા મારી નજરે ચડે તો તેને ધક્કો મારતાં હું જરા પણ આંચકો ન ખાઉં.”

“દેવી” બીરમાઈ હસીને કહ્યું, “પણ આવા વિચારો માથે તો તમે કાઠ પણ સ્પિસે સ્વર્ગમાં જઈ જ ન શકો તો.”

મીસીસ કાગલનના પ્રમુખપદે બરાબલો એક સભામાં રમાબાઈ રાનડેને માથે આમંત્રિત અંગ્રેજ મહેમાનોને ફલદાર પહેરાવવાની જવાબદારી આવી પડી. રમાબાઈ એ મીસીસ કાગલન ને તેમનાં બહેન ને માતાને ફલદાર પહેરાવ્યા પછી મી. કાગલનને પહેરાવવાનો દાર તેમણે થાળામાં જ છાંડી મૂક્યો.

તેમના પતિ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ ઘેર આવી જ્યારે એ વર્તનનો ખુલાસો માગ્યો ત્યારે તે બોલ્યાં, “હું દિંદુ બી છું.”

દીપક સંજ્ઞ છે:

એને પ્રગટાવવા, બાંધવો,

લઈ આવો તહુમારો આત્મજ્યોતિ.

અન્યાર ઝોળંગી

અરુણોદયને મંદિરે સંચરતા તારકયાત્રીઓ સહ

સંયુક્ત થવા આવાહન અર્પેતો

દૂરથી પુનઃ સ્વર આવે છે તહુમારા પ્રતિ.

એક દિન હતો,

જ્યારે તહુમારી પુલકિત તેજયાત્રાએ

તહુમે પરચાર્યા; અને આશાનો ધ્રુવતારસો,

તહુમારા ધ્વજને આલિંગતો,

આકાશમાં ટમટમી રહ્યો.

પરંતુ સન્ધ્યા જેમ જેમ ગાઢ બની,

તહુમે તેમ તેમ પાછળ પડ્યા

તહુમારી યાત્રા કુચમાં, ને બુઝાયેલા દીપકો સહ,

અંતે નિદ્રાધીન થયા-જ્યારે તહુમારો સ્વપ્ન,

નિશા પંખીઓના અમંગલ શોર શાં,

વિસંવાદી બન્યાં.

અત્યારે અગર જે અન્વકાર છે,

અને અરણ્યમાં વાયુ

પ્રેતના વિલાપશો વાય છે,

છતાં, પુરાતન કાળથી

યુગયુગને પ્રતિધોષ ઝીલાવતાં સંચરતી

આ પ્રાર્થનાનો નિઃશ્વાસ

શું નથી સ્પર્શી ચૂક્યો હજી તહુમારો લલાટે ?—

“ઊંઠા અન્ધારેથી પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા;”

મહા મૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ ! લઈ જા.”

ઊંઠા, ઓ નિદ્રાધીના !

અન્યારમય પ્રલયની તહુમારી આ મહામૂર્છામાંથી,

ને પુનઃ એક વાર જાણી લ્યો—

તહુમે પ્રકાશનાં બાલ છે.

* કવિવર સ્વોન્દ્રનાથ ઠાકુરે અથાર વિદ્યાપીઠ પર મોકલાવેલા ‘The pilgrimage of Light’ નામે સંદેશ-મગ્ધ પરથી.

જવાબ છે ને ઘરનાં જાણે કરેલી ખાંચ છે? અહીં આવે પાંચ મહિના થયા, કોઈ દિવસ ઘરની બહાર ડાઘી છે? આ ચંપાબુનનો વર તો ક્યારનાએ કહે છે પણ આમને તો ગંગતમાં ગાળે છે. મારા મનને કે સાંખ થઈ કેવું એ સુખ આપશે, અને દીલી થઈ રાધા આંખમાંથી આંસુ સારતી. ત્યારે ને ત્યારે રાધા તેનો ઉકળાટ કાઢતી અને મને પણ ક્યારેક તો તેના પર ક્રોધ ચડતો. પણ હું શું-કરું દ હોકરા સામે નજર નહોતી કરી એ પણ ખોટું કેમ કહેવાય? તે જો તે પહેલાં તો ટ્યુશન આપવા બેસતો. આવી-જમીને હાઈસ્કૂલમાં જતો. અને સાંજે છટી આવતો ત્યારે મોટે ભાગે તો તે જાંઘતો જ હોય. મેં પણ છેવટેના નિર્ણય કરી લીધો હતો કે રવિવારે તો ફરવા જવાની ના પાડી દેવી. અને સમજને કે એમાંથી ટ્યુશન તૂટી ગયું તો? એ વિચારે જ કંપારી છૂટતી. ઘેરથી બાપાના બે પત્નો આવ્યા હતા. તે વારંવાર એકની એક વાત લખતા:

‘આગળ-પાછળનો વિચાર કરી ખર્ચ કરજો. હજુ સુધી તો તારી પાસેથી પૈસાએ બાળ્યો નથી. તારી બાએ કહેવરાવ્યું છે કે જૈરાં માણસનું સાંભળી ખર્ચ ન કરવો. મને તેવી તોએ તે તો પારકા જણી કહેવાય. વાઘોટી બરવા પૈસા એમને છે તો મોકલજો.’ અને રાધાનો કકળાટ છતાં દસ રૂપિયા સાડી શેઠાણીની આસાં માથે ચડાવવી પડતી.

હું બહુવાવા જતો તે ટાઈમે તો મનુભાઈ અને કનુભાઈ ધસધસાટ નિદ્રામાં પોદધા જ હોય. તેમને ઉઠાડવાનું કામ પણ શેઠાણીએ મને સોંપ્યું હતું. કારણ કે મને તેવો તોએ હું તેમનો વિશ્વાસ માણસ તો ખરો જરૂર? અને પાએક કલાકના કાલાવાકા પછી ફૂળીધર આળસ મરડી જોયી ડોક કરે તેમ આ મારા મનુભાઈ અને કનુભાઈ ગોદામાંથી બહાર ડોકિયું કાઢે. એ બાળ-દેવોને રીઝવવા માટે પ્રભાતિયાં, ગીતો, કે આલાપો છોડવા પડતા. અને મારી આટલી કાકલૂદી પછી એ બાળદેવો પચારીમાં ધ્યાન ધરી, શીઘ્ર ધુણવાના ધુણાવતા કોઈ ઈંદ્રદેવનું સ્તવન કરતા હોય તેમ બેસી રહેતા. અને હું તેમનો પૂનરી પાઠુકા ઢંઢોળતો તેમની કૃપાદષ્ટિ માટે અનિએષ નેત્રે તેમની સામે જોઈ રહેતો. એ બાળદેવો માત્ર સ્તુતિ સ્તવનથી રીઝે તેવા ન હતા. તેમને માટે ખાસ બનાવેલી આ લઈ હું અને હાથમાં એક એક કપ લઈ જિભા પગે ઉપાસના કરતો ને તેમને આ પ્રભાતના પ્રસાદને આરોગવા ધીનવતો:

‘અરે મનુભાઈ, જુઓ આ ઠંડી થઈ ગઈ. કનુભાઈ બગીચામાં તમારો વાવેલો જોય જાયો છે હો; જુઓ કેવો મજાનો તડકો નીકળ્યો છે, પેલાં ફૂલ કેવાં હસી રહ્યાં છે, થ્યો આ પી થ્યો.’

‘જાંઘ આવે છે.’ મોટા બાળદેવ બોલ્યા.

‘તમે આ પીશે એટલે જાંઘ તો ક્યાંય જાડી જશે. જુઓ કેવો મસાલો, નાંખીને બનાવી છે. એની મુગંધ તો થ્યો.’ મારાં શેઠાણીએ મારામાં વિશ્વાસ મૂકી ચાની મુગંધ લેવાની તો મને રજા આપી હતી.

આવી ઘણી વિનંતિ પછી એ બાળદેવો મોટે ભાગે તો આંખો બંધ જ રાખી પ્રસાદ આરોગતા અને પછી તેમની આંખંડી ઉઘાડતા. તેમને બહુવા કરતાં બગીચામાં ફરવાનો, નવા છોડ વાવવાનો ધણે. શોખ હતો. હું તેમને સમજાવવી પડતીને બહુવા બેસાડું તોએ તે એસે જ નહિ.

‘મારતર, પેલો છોડ જાયો છે હો. મનુ કરતાં એ મારો મોગરા સારો છે. ચાલો દેખાંડું.’ કનુભાઈ કહેતા.

‘અરે તારા કરતાં તો મારા મોગરાને ધણાં ફૂલ આવે છે. ચાલો મારતર પાણી પાઈએ.’ મનુભાઈ કહેતા.

અને હું, આ છોકરાનો મારતર સાંળ બગીચામાં ‘મનુભાઈની આગાથી ઝારી લઈ પાણી પાતો તો કનુભાઈની આગા માથે ચડાવી નવું વાવેતર કરવા હાથમાં કાદાળી લઈ જમીન ખોદી દેતો.

મોટે ભાગે તો મારે શેડાણી સાથેજ વ્યવહાર હતો. શેડ બનતાં સુધી વચ્ચે માથું મારતા એ નહિ. એક દિવસે શેડે મને બોલાવ્યો.

‘જુઓ મારતર’ અશ્મામાંથી ધારીધારીને નોંધ એ બોલ્યા ‘મનુ કનુનો અભ્યાસ નબળો પડતો જાય છે. બરાબર ધ્યાન દઈ બહુવો સમજ્યા.’

‘હા જી.’

‘હવે પરીક્ષા નજીક આવે છે. તેના શિક્ષકનો ઠપકો છે કે બંને જણા ગણિતમાં ખૂબજ કાચા છે. ત્યારે તમે શીખવો છો શું?’

‘એ બહુવા બેસતા જ નથી. હું શું કરું?’

‘કેમ ન બેસે?’

‘વારે ઘડીએ બગીચામાં નાસી જાય છે. મારું કહ્યું માનતા જ નથી.’

‘ન શું માને! બરાબર કામ દ્યો સયજ્યા? લેસન કરાવીને જ જવું. કેટલું બેસો છો?’

‘દોઢ કલાક.’

‘તો બે કલાક બેસો. સમજ્યા?’

‘પણ સાહેબ...’

‘શું પગારનું કહો છો ને! એ તો મનુ કનુની પરીક્ષા પછી રાજી કરીશું. જાઓ તમે તમારે બહુવાવાનું ધ્યાન આપો ને?’

‘રાજી કરીશું’ મનમાં ગોખતો ગોખતો હું તે દિવસે તો ઘેર ગયો. અને બીજા દિવસથી અભ્યાસ તરફ બરાબર ધ્યાન આપવા માંડ્યું કનુભાઈ અને મનુભાઈને તો બહુવાનું કંઠવા માંડ્યું. તેમને જીવ તો અભ્યાસમાં ચોટજ નહિ ને! પણ ‘રાજી કરીશું’ વાદ આવતાં જરા કડક બની, કોઈ વાર આંખ કાઢી તેમને બેસાડી રાખતો. પાછો ઘેર જતાં જતાં—

‘જુઓ, આ પાંચ દાખલા કાલે ગણી રાખવા’. એમ કહેતો જતો.

પણ બે દિવસ પછીની સવારે તો શેડાણીએ મને પાણીયું પકડાવ્યું.

‘મારતર, કાલથી આવશો નહિ, દ્યો તમારો પગાર!’ હું તો આખો ફાડી નોંધ રહ્યો.

‘કેમ કંઈ કારણ?’

‘કારણ શું? છોકરા ના પાડે છે. કનુ તો તમારું નામ સાંભળીને ત્રાસ પામે છે. એમ બહુવાવાનું હશે?’

‘પણ મેં શું કહ્યું છે તે?’

‘એ તો એ જાણે, પણ એ હવે તમારી નોંડે બેસવાની ના પાડે છે.’

‘તમે જરા કારણ તો પૂછી જુઓ.’

‘એ તો કહે છે કે ખૂબ લેસન આપે છે ને ધમકાવે છે.’ હું ચૂપચાપ ત્યાં બેસી રહ્યો.

એમજ કહેને ત્યાં થીજ જ ગયો. મારી નજર બંગીયામાં આંટા મારતા શઃ પર પડી. હું તેમની પાસે જઈ બિભો રહ્યો.

‘કેમ મોસ્તર!’— ‘મને આ પારી.’

‘શાની?’— ‘લજાવવા આવવાની. કહે છે કે કનુભાઈ બેસવાની ના પાડે છે.’

‘કેમ ના પાડે છે?’

‘તમારા કહેવા પ્રમાણે મેં બરાબર લેસન લેવા માગ્યું. એમને તે ગમ્યું નથી અને કહે છે કે ત્રાસ થાય છે.’

‘એતો મોસ્તર લજાવવાનીએ કળા છે ને? લજાવતો તો સૌ બાંધાવે. આવને બાંધાવો ત્યારે ખરાને!’ અને શઃ હસી પડ્યા.

‘તો મારે શું કરવું?’

‘શું કરવું કેમ? હાકરા ન બેસે તો પછી શું થાય?’ અને ધીમે પગલે, નીચું મો રાખી હું ઘર બહાર વળ્યો. રાધા તેની ટેવ પ્રમાણે પીરસતાં પીરસતાં બગડે જતી હતી. ‘ગમે તેમ કહો, પણ આ રવિવારે તો ફરવા જવું જ છે. ફેટલોક સામાન પણ ખરીદવાનો છે. આ હાકરાને માટે મોર્ગને લાવવાનાં છે. ડાક ઘડો તો એને તેડીને ફેરો.’

સવારે ટેવ પ્રમાણે બિડી તો જવાયું પણ આંખો દાખી પડી રહ્યાં. થોડીવાર રહી રાધા ઉઠાડવા લાગી.

‘બોકોને, વખત યંધે ગયો. લંછાવવા જવું છે કે નહિ?’

‘નથી જવું.’ બેઠાં ચર્ષ મેં કહ્યું.

‘કારણ?’

‘તું રોજ કહ્યા કરે છે કે ખમુને રમાડતા નથી તે આજે રમાડવા રહ્યો છું.’

‘તે અત્યારમાં શું છે? લજાવીને આવીને રમાડજોને.’

‘પછી વખત મળતો નથી ને? તને ફરવા લઇ જવી છે ને?’

‘વાર આંમ કેમ બોલો છો? અત્યારમાં આ શું ગાંડાવા કરો છો!’

‘ખરું કહું છું.’

‘શું રાજ ખરું કહો છો? હ્યો જાનામાના દાંતણ કરી નાહી હ્યો. હું આ જનારી દહી.’ હું બોલ્યા વિના નાહીને તૈયાર થયો પણ દયાંય જવાતું હતું નહિ.

‘મોઠું થાય છે ને કેમ જતા નથી.’— ‘નથી જવાનું.’

‘કારણ?’— ‘કારણ શું, નથી જવું એ!’ એક ફૂનિમ હાસ્ય કરી મેં કહ્યું.

‘પણ કેમ નથી જવું?’— ‘રજા આપી દોધી.’

‘હે!’ આંખો ફાડી રાધા બેઠી રહી.— ‘હા.’

‘કારણ?’

‘શઃના કહેવા પ્રમાણે પ્યાન દઈ લજાવ્યું તેમાં.’ રાધાને દંધ સમજાયું ન હોય તેમ મૂંઝેની મોઠુંક તે મારી સામે તાંત્રી રહી. તે એટલું જ બોલી:

‘સાચું કહો છો?’

‘હા.’ ફોકોજ જવાનું આપી હું બિભો ચર્ષ ખીત્ત ઝોરકામાં ગયો. મને સમજાયું નહિ કે ટપુશન બાબતમાં જ તકેરારે કરતી રાધા ટપુશન બંધ થતી કેમ દીલી ચર્ષ મધ! રાધા આંખો દિવસ ગમગીન જ રહી.

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

-રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

જીવનનાં ત્રણે મર્મસ્થાનોએ હિંસા સ્પર્શ કરી રહી છે. હજી માનવજીવન એ સ્પર્શથી મુક્ત થયું નથી. પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે જ્યાં હિંસા પોતાના જીવરજરત પળમાં માનવ જીવનને જકડી રહી હતી, ત્યાં હાલ તેની પકડ ઘણી ટીલી થઈ ગઈ છે, અને તેમાંથી મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે છૂટે થઈ શકે એમ છે. હિંસા એ મોટે ભાગે હવે આવશ્યકતા મટી દેવ અગર શાખના યદુ રૂપમાં આજ આપણી સમક્ષ ઊભેલી દેખાય છે. આવશ્યકતામાંથી દેવ, અને દેવમાંથી શાખ એ ક્રમે ક્રમે પાતળાં પડતાં જતાં તેનાં સ્વરૂપો તેના છેવટના વિલયની આગાહી આપે છે.

આ ત્રણ મર્મસ્થાનો તે ક્યાં?—પોષણ, રક્ષણ, અને ઉત્પત્તિ. અગતિનાં બાહ્ય સ્વરૂપોની અતિશય ખીલવણીમાં આ ત્રણ મહાતત્ત્વો વીસરાઈ જવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેથી તેમનું મહત્ત્વ જરા પણ ઘટતું નથી. સર્વ સંસ્કાર અને સર્વ સુધારાના પાયારૂપે આપણે તેમને સ્વીકાર્યા શિવાય ચાલે એમ નથી, અને જીવનમાં વાણા તાણા તરીકે આ તત્ત્વો એવાં વચ્ચાઈ ગયેલાં હોય છે, કે તેમનું મૂળ સ્વરૂપ આપણે વિસારે નાખીએ છીએ.

વળી એ ત્રણે તત્ત્વો પરસ્પરનાં સહાયક બની એકબીજાને એવો આશ્રય આપે છે કે પરિણામે પોષણ એ રક્ષણ બને છે અને રક્ષણ એ ઉત્પત્તિ બની જાય છે. મનુષ્યજીવનની બાવનાઓ અને શાસનતંત્રોનાં પૃથક્કરણ કરવા બેસીએ, તો આપણે છેવટે પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિનાં તત્ત્વો આગળ ઓવાંને અટકીએ છીએ. પશુસૃષ્ટિ અને માનવજાતનું અહીં સામ્ય છે. પરંતુ એ તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરી આગળ વધવાની શક્તિમાં મનુષ્યની કાંઈક એવી વિશિષ્ટતા રહેલી છે, કે તે તેને ખીજાં પ્રાણીઓથી નિરાજો પાડી દે છે.

પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિ એ ત્રણે પરસ્પરથી છૂટાં ન પડી શકે એવાં જીવનનાં આવશ્યક તત્ત્વોને હિંસાથી ક્રમશઃ દૂર કંવામાં મનુષ્ય કેવી રીતે સફળ થયો, અને એ સફળતાનાં પ્રમાણમાં તે અન્ય પશુઓથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખર ઉપર આજે કેવી રીતે સ્થાપિત થયો એનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. અન્ય પ્રાણીઓ ન્યારે *perpetuation of species*—જાતીય આવૃત્તિની જૂમિકાથી આગળ વધતાં નથી, ત્યારે મનુષ્યે તે જૂમિકા પ્રાપ્ત કરી અગતિનો માર્ગ ઝાલ્યો છે. પશુઓની માફક જાતીય સંરક્ષણને માટે આવૃત્તિ નહીં, પરંતુ જાતીય ઉન્નતિને માટે આવૃત્તિનો સ્વીકાર મનુષ્યે માન્યો છે. આ ઉન્નતિનો માર્ગ વટાવતાં માનવજાત વિવિધ જૂમિકાઓમાંથી પસાર થઈ છે, અને વિવિધ જૂમિકાઓએ પહોંચતાં હિંસાનું મહત્ત્વ કેવી રીતે ઘટતું ગયું, તે સમજવા માટે પોષણ, રક્ષણ અને ઉત્પત્તિને છૂટાં પાડવાથી તેમનો અને હિંસાનો સંબંધ વિચારવો સહેલ થઈ પડશે.

પ્રથમ આપણે પોષણ અને હિંસાના સંબંધનો વિચાર કરીએ.

મનુષ્યજાતનો મોટો ભાગ હજી માંસાહારી છે એ જાણવાનું નથી. પોપણના તત્ત્વમ માંસાહાર એ અલગ્યત્ત દિસાનો પ્રકાર છે. પરાપૂર્વથી દિસા દ્વારા પોપણ મેળવવાની આપણે ટેવ હજી ગઈ નથી. પરંતુ મનુષ્યજાતના પ્રજાતકાળે માંસ સિવાય બીજો આહાર જેને જડી શકતો નહોતો, તે મનુષ્ય આજે માંસ વિના બીજું અનેક વસ્તુઓથી પોષણ મેળવી શકે છે.

પ્રાથમિક કાળમાં રક્ષણનું કામ એટલું મુશ્કેલ હતું, કે મનુષ્ય જે મળે તેનું બહુ જીરું લેતો. તેને ખોરાક વિષે સારાસાર વિચાર કરવાની પુરસદ મળતી નહીં. અન્ય પશુ પ્રાણીઓ સાથે લડતાં વઢતાં જેને તે મારતો તે જ તેનો ખોરાક બની જતું. પોતાનું સંરક્ષણ થવાના ઉત્સાહમાં તે મરનાર જનવરને કાચું ખાઈ જતો, અને અખંડ પરિશ્રમ ભરી જિંદગી ગાળતાં તે આવાં પ્રાણીઓને દજમ પણ કરી શકતો.

જીવનની આવી અવ્યવસ્થિત રચનામાં પણ કુદરતે દિસા ઉપર એક અંકુશ રાખેલો હતો. સ્વગતિનાં બીજાં મનુષ્યોને મારી ખાઈ જવાનાં હજી ઓરડેલિયાની ભયંકર ઝાડીઓમાં અગર મધ્ય આફ્રિકાનાં અભેદ જંગલોમાં વસતી રાક્ષસી માનવજાતિઓમાંથી મળી આવે છે. છતાં ખાસ ખોરાકને માટે મનુષ્ય લાગ્યે બીજા મનુષ્યની દિસામાં પ્રવેશ થાય છે. સ્વગતિસંરક્ષણનો એક અદ્ભુત નિયમ સમગ્ર જીવંત સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તે છે. આવી સિદ્ધ અને વડે જેવી લોહીતરસી જતો ટોળાખંધ રહી શકે છે. અલગ્યત્ત સિદ્ધ સિદ્ધને અને વડે વડેને મારતાં નહીં હોય એમ નથી. પરંતુ બહુ મારેની દિસા ઇતિઓમાંથી કુદરત સ્વગતિને અવશ્ય મુક્ત રાખે છે. મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને મારતો હશે તો તે તેનું બહુ જીરું કરવા માટે નહીં. પોપણને અંગે દિસા ઉપર આ પ્રથમ અંકુશ. આ કુદરતી અદિસાના બળથી મનુષ્ય ટોળાખંધ રહી શક્યો.

ખોરાક માટે જનવરોનો ઉપયોગ કરતાં મનુષ્યને એક બીજા મહત્વની વાત જડો આવી છે. જનવરનું માંસ જ નહીં, પરંતુ તેનું દૂધ પણ પોપણમાં ઉપયોગી કાજો આપી શકે છે. જ્યાંસુધી આમ દૂધ આપવાની જનવરની શક્તિ કાયમ રહી હોય, ત્યાંસુધી પોપણ અર્થે તેને જીવંત રાખવામાં મનુષ્યનો સ્વાર્થ રહેલો છે. જંગલી વનચરની સ્થિતિમાં જે સત્ય તેને જડ્યું નહોતું. તે સત્ય પ્રાપ્ત થતાં તેણે જનવર પાળવા માંડ્યાં, અને આમ મનુષ્યજાત Pastoral stage—ગોપજાતની ભૂમિકાએ આવી પહોંચી. ગોપજાતના પ્રભાવે સંસ્કૃતિમાં મનુષ્ય ઘણો આગળ વધ્યો. પશુઓમાં મિલકતનો ભાગ થવા માંડ્યો, ટોળાખંધ મિલકતના સંરક્ષણ માટે પ્રવર્તે શકે થયા. ટોળાની વ્યવસ્થામાંથી કુટુંબ અને રાજ્યસામંતની ઝાંખી લાવનારો ઉદ્ભવી, ધાસચારાનાં મેદાનોની શોધમાં વ્યવસ્થિત રીતે મુસાફરીઓ કરવાની પ્રથા નીચી, અને માનવજાત પોતાનો ઇતિદાસ ધડવા માટે લાયક થઈ. માનવજાતનો ખરો ઇતિદાસ ગોપ ભૂમિકામાંથી ઘડે થયો.

મનુષ્ય ઉપર સ્વગતિની દિસા માટે કુદરતે જ પ્રથમ અંકુશ મૂક્યો હતો; પશુઓની દિસા ઉપર બીજો અંકુશ મૂકતાં તે ગોપસંસ્કૃતિ પામી શક્યો. પશુઓનો નાશ કરવા કરતાં તેને સ્વાર્થ માટે પણ જીવંત રાખવામાં લાંબા માનવાં મનુષ્યજાતને કેટલું ઉત્તર થયું તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ ગોપજાતના સુદર સંસ્કારોની વપસરે હજી આપણે

સામ્યવી રાખી છે; આપણી રમતોમાં, આપણા રિવાજોમાં, આપણી કવિતાઓમાં ગોપજીવનના ભણકાનું દૃશ્ય વાગી રહ્યા છે. વાંસના ટુકડામાંથી મધુર નાદ ઉપજતી મોહ પમાડના ગોપેશ્વર કૃષ્ણનું બાલજીવન પ્રત્યેક હિન્દુને વંદનીય છે.

હિંમાનો આ પ્રમાણે કેટલોક અંશ બાંજુએ મૂકી ગોપજીવનની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય અહિંસાનો ખીન્ને વિજયધ્વજ છે.

સંસ્કૃતિને માર્ગે ચડેલો મનુષ્ય સર્વદા ઉત્તમ થતો ચાલ્યો આવે છે. ગોપજીવનમાંથી આગળ વધતાં, કુદરતનાં તત્ત્વોનો ઉપયોગ વિચારતાં તેને સ્પષ્ટ જણાયું, કે જે ભૂમિ પશુઓ માટે આહાર ઉત્પન્ન કરે છે, તે ભૂમિ મનુષ્ય માગશે તો તેને આહાર આપવાની ના પાડશે નહીં. ભૂમિની ફળદ્રુપતા તેના ધ્યાનમાં આવી, અને ધીમે ધીમે તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે માત્ર અનિયમિત જંગલો અને ઘાસનાં ખીડો ઉત્પન્ન કરી બેસી રહેવા માટે જમીન સર્જન-યક્ષી નથી. તે તો પોતાની પોષકશક્તિઓ માનવજાતને ચરણે ધરવા એક માતાના વાત્સલ્યથી તૈયાર થઈ બેઠેલી છે. મનુષ્યે પ્રયત્ન આદર્યો, અને અતિ ઉત્તમ કૃષિજીવન પ્રાપ્ત કર્યું.

કૃષિજીવનની ભૂમિકામાં એટલું સ્પષ્ટ સાબિત થયું કે પોપણ અર્થે હિંસા કરવી એ નિરર્થક છે. આવડત અને મહેનતના પ્રમાણમાં મનુષ્યજાતનો ખોરાક પૂરો પાડવા જમીન બંધાયેલી છે. માટી અને રેતી પાસે માગતાં મનમાન્યું પામનાર મનુષ્યે એટલું સિદ્ધ કરી આપેલું છે કે જનવરો સિવાય અન્ય ખોરાકનાં અગણિત સાધનો તેની મૂડીમાં સમાવતાં છે, અને એ સાધનો એટલા પૂરતા જગ્યામાં અને એટલાં પૂરતાં પે.પક તત્ત્વોવાળાં છે, કે તેને પશુ-પક્ષીઓમાં જીવ ધાલવાની જિજ્ઞાસુ જરૂર રહી નથી. કૃષિજીવને ખોરાક માટે મનુષ્યજાતને અત્યંત સુલભ અહિંમાના માર્ગમાં મૂકી છે, અને પોપણના મર્મસ્થાન માટે હિંસાને તદ્દન અનાવશ્યક બનાવી દીધી છે.

ખેતી માટે કેટલાક પ્રદેશો નિરુપયોગી છે પશુઓનો ખોરાક માટે ઉપયોગ નહીં થાય તો તેમની વરતી પધી જઈ મનુષ્યને રહેવા માટે સ્થાન નહીં મળે; વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે: આવા આવા કેટલાક પ્રશ્નો અહિંમાની સામે રજૂ કરવામાં આવે છે. કૃષિજીવન ઇતિહાસ કરી વર્તમાન ઔદ્યોગિક જીવનની સરખાત કરતી માનવજાત આ પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલી શકે એમ છે.

ખેતી માટે નિરુપયોગી ગણાતો પથરીલી, રેતાળ કે ખરકવાળી જમીન ઉપર નિવાસ કરનાર મનુષ્યો માટે કૃષિજીવન શક્ય નથી, અને માંસાહાર તેમને જરૂરનો છે એમ કહેતાં પહેલાં જગતમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજનું પ્રમાણ, મનુષ્યને જિંદગી ટકાવી રાખવા માટે જરૂરનું પોપણ પ્રમાણ, અને અનાજ લઈ જવા લાવવાની ચાલુ જમાનાની સગવડો એ સર્વનો વિચાર અવશ્ય થયો જોઈએ. મનુષ્યને જીવન ટકાવી રાખવા માટે જરૂરના ખોરાકનું પ્રમાણ એટલું મર્યાદિત છે કે જગતમાં ઉત્પન્ન થતા અનાજનો વિચાર જરૂરો તેને પૂરતો થઈ પડે એમ છે; અને જ્યાં પ્રત્યક્ષ ખેતી થઈ શકે એવી નથી એમ માનવામાં આવે છે, ત્યાં અન્ય સ્થાનોએ પાકતું અનાજ લઈ જવા માટે હાલ એટલાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે કે તેમનો પદાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જગતના કોઈ પણ ભાગને દુકાળ લાગવાનું પ્રયોજન નથી. અનાજ એક હાથે (corner) કરી જગતને ભૂખે મારવાના પ્રયત્નમાં ધનાઢય થતા જનરજસ્ત વેપારીઓની લાલચિત્તને દાઝમાં રાખવા હાલની સરકારો પ્રયત્નશીલ થાય, તો હિંસાની તરફેણમાં રજૂ કરવામાં આવતી આ દલીલ ઊભી રહેવા પામે એમ નથી. [ક્રમશઃ]

ફેરવી, ભેદતા અક્ષરો અગર ચિહ્નો રોડ ઉપર ઇચ્છિત જગ્યાએ લાવી શકાય છે. છાપવાના બીજા (Type)ને સહી લગાડવાની વ્યવસ્થા, એક ચક્ર ઉપર મુદ્દલી સહીવળી મોદીથી થાય છે. એક લાઈન પૂરી થયા પછી રોલર ફેરવીને બીજી લાઈન શરૂ કરાય છે. એકદો આ યંત્રથી કામ કરવામાં ઘણાજ વખત લાગે છે. આ યંત્રની નવીનતામાં નવા અક્ષર માટે નાની બટન-ચાંપ દાખી રોલર આગળ ખસેડી શકાય છે. એ યોજના હવે પછીનાં બધાં યંત્રોમાં થોડા ઘણા ફેરફારમાં દેખાશે.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં એ યંત્રને લગતો ફરી બીજો પ્રયત્ન થયો. તે પ્રયત્ન આંધળાઓ માટે ઉકાવદાર અક્ષરની ચોપડીઓ તૈયાર કરવાના ઉદ્દેશથી થયો હતો. પણ તે નિષ્ફળ નીવડયો.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મી. પિયારી ફોસાસ્ટ નામના અંધ ગૃહસ્થે આતું એક યંત્ર બનાવ્યું. તે ગૃહસ્થ આંધળાઓની નિશાળમાં શિક્ષક હતો. તે આ યંત્ર તેણે ખાસ કરીને આંધળાઓ માટે જ બનાવ્યું હતું. એ યંત્રથી ઘણા જ ઉકાવદાર અક્ષરો પડતા. પરિણામે એ યંત્ર આંધળાઓની નિશાળમાં ધણું જ ઉપયોગી નીવડ્યું. તે અંગે ઈ. સ. ૧૮૫૧માં લંડનના પ્રદર્શનમાં મી. ફોસાસ્ટને એક સુવર્ણચન્દ્રક અપાયો.

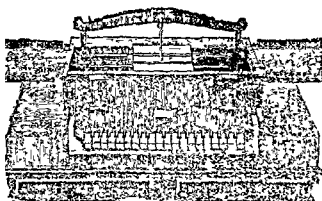
ઈ. સ. ૧૮૫૦માં આલોવર ટી. એકી નામે બ્રાહ્મીમોરના એક સંશોધકે આવા પ્રકારનું એક યંત્ર બનાવ્યું હતું. પણ તે સંશોધકનો બધો આધાર સરકારી મદદ ઉપર હતો ને એ મદદ મળી ન શકી. પરિણામે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પણ તે જ સાલમાં જ. બી. ફેરબેન્કસ નામના એક બીજા સંશોધકે ને ૧૮૫૨માં જ. એમ બેન્કસ નામે ત્રીજા યાંત્રિકે તેવાં યંત્રો સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન અગ્રદુષ્ટ મેળવ્યા.

આ પછી 'સાયન્ટીફિક અમેરિકન' નામના પ્રખ્યાત માસિકના તંત્રી મી. બીચે આવાં યંત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં તેણે તેવા એક યંત્ર અંગે અમ્મ દક્ષ પણ મેળવ્યો. પણ આ યંત્ર તેણે દુર્દેવી અને નેત્રવિહીનો માટે જ બનાવ્યું હતું. આ યંત્રની મદદથી સાધારણ અર્ધા ઇંચ પહોળા કાગળની રીખન ઉપર ઉકાવદાર અક્ષરો છાપી શકાતા.

તેમાં, ઘોઘનની રીત પ્રમાણે ટાઈપનાં બીજાં ગોળાકારમાં ગોઠવ્યાં હતાં બટન દાખતાં છાપ વર્તુળના વચ્ચેવચ્ચ પડતા. ઘણા જ સારા ઉકાવદાર અક્ષરો (Bold Type) પાડવા માટે દરેકે અક્ષર અથવા ચિહ્ન માટે એક ઉકાવદાર અને એક ઊંડું ચિર્વા બે બીજાં રખાતાં. ભેદતા અક્ષરનું બટન દાખવાથી, ચીપિયાના બે છેડા જેમ પાસે આવે છે, તેમ ઉકાવદાર અને ઊંડું બીજું પાસે આવી કાગળને એ બેની વચમાં બરાબર દાખી દેતાં અને એ રીતે ઉકાવદાર અક્ષરો મળી રહેતા.

આજનાં બધાં જ ટાઈપ-યંત્રોમાં અક્ષરોનો અને ચિન્હોનો બટન-તકતો [Key-Board] ટાઈપ-આરાના સહેજ સામે હોય છે. આ વસ્તુ પહેલાં બીચે શોધી કારી. આજે એ પદ્ધતિ વિશ્વમાન્ય થયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ડો. ફ્રાન્સીસ નામના એક શ્રીમંત વૈદને આતું યંત્ર બનાવવાની લક્ષ્મી સાગી. આ યંત્રમાં અક્ષરોનો બટન-તકતો તેણે પિયોનોના સૂરની જેમ ગોઠવેલો.

[ચિત્ર નં ૨]

ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ઇંગ્લાંડમાં પ્રાટ નામના માણસે 'ટંકે ટાઇપ' નામનું ટંક-ચક જેવું ચન્ત્ર બનાવ્યું. આનાં બીજાં પક્ષીની માફક વળાંક લઇને પડતા, એટલે એણે પોતાના ચન્ત્રને 'પંખી-ટંક' (ટંકે ટાઇપ) એવું નામ આપ્યું હતું.

આ રીતે ૧૫૨ વર્ષ પર્ષન્ત 'ટંક-ચન્ત્ર' અંગે લુદા લુદા પ્રયાસો થયા. પણ આ પ્રયાસોમાંના ઘણાખરા તો દષ્ટિવિહીન માણસો તેમજ અર્ધાગ વાયુથી પછડાયાથી જેમની આંગળીઓ કમજોર થઈ હોય તેઓ માટે હતા એમ કહી શકાય. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૬ દરમિયાન જ આ ચન્ત્ર બીજાંએને ઉપયોગી થાય એ મંથનમાં કંઇક પ્રગતિ થઇ તે વિષયમાં મી. બીચે પોતાના પત્રમાં એક લેખમાળા લખીને સારી જગૃતિ કરેલી. એ લેખમાળા, લેખક પોતે શોધક તેમજ અમદક્ષ લેવા ઇચ્છનારાઓને સલાહકાર હોવાથી, ધણી જ મહત્વનો નીવડી.

મી. બીચની આ બાબતમાં એવી કલ્પના હતી કે, 'કેટલાંક વર્ષો પછી નાનાં છોકરાં છોકરીઓને અક્ષરો ધૂંટવા નહિ પડે, ફક્ત પોતાની સહી જ ધૂંટવી પડશે.' એમણે પોતાના ચન્ત્ર માટે 'સાહિત્ય-પિયાનો' નામ સૂચવેલું. તેમના લેખો તેમજ ચન્ત્રથી 'ટંક-ચન્ત્ર'ની શોધમાં ઘણો જ ઉત્સાહ આવ્યો અને બધા શોધકોનું ધ્યાન એ તરફ આકર્ષાયું. તેમની પદ્ધતિને અનુસરી બીજાં પણ યુરોપીય-અમેરિકન છાપાઓએ પોતપોતાના શોધકોને જગૃત થવાની ઘોષણા કરી અને પરિણામે કૃતિ અને દ્રવ્ય મેળવવાને આ વિષયમાં સજ્જડ હરીફાઈ જાગી-અને પ્રગળે સારા ચન્ત્ર મેળવવાનો ફાયદો થયો. [આહુ]

કેમ માણું ?

રમણ વ્યાસ

હું માનવી જે અહીં આશુ માર્ગે,
હસું સદા,—જીવન એમ માણું;
ફદન તણી એક પળે ય તા તો,
ફહો સુખનો સ્વાદ જ કેમ બાણું ?

કુદરતની ગતિ અકુળ છે. આજે તે જેમને ફૂલની માળથી વધાવે છે તેમને જ આવતીકાલે તે પગની ટોકરે ચડાવી શકે છે; જેમના મસ્તકે આજે તે ફસીને તાજ પૂકે છે તેમની જ છાતીમાં આવતીકાલે તે શૂળો બોંકી શકે છે.

ગમ્મકાલની ક્રૈય સંસ્તનતના શિરોમણિઓ—આજે તેઓ લશ્કરી અદ્યક્ષ સમક્ષ ગુન્હેગાર તરીકે ઊભા છે. ગમ્મકાલનાં આન્દ્રે મોર્વા જેવાં સાહિત્યરત્નો કે મોર્મ પ્રિયોર્થ જેવી જગનામાંકિત વિદુષીઓ—આજે તેમને વસવાને શાંતિ કે સન્નામતિભર્યું રથ નથી. ને કુદરતની આ લીલા આજની નથી. તે સૃજનજૂની 'ને હમેશની છે.

તેના પ્રમાણુ માટે. પોતાના જ રાજભવનમાં ખૂનનો ભોગ ખનતાં મહાન સીકરથી માંડીને કુદાડીથી મસ્તક કપાવના ચાલ્સ ને લુઈ કે સેન્ટહેલીનાની કેદમાં દુઃખદ થલ પામતા નેપોલિયન સુધીના ઇતિહાસનાં હજારો પાનાં ખુલ્લાં છે. ને ઇતિહાસને દૂર રાખીએ તોય કુદરતની એવી લીલાનાં ભોગ ખનેલાંની વર્તમાન મૂંઝ્યા પથુ ઓછી નથી.

રૂપેનના સાર્વભૌમ રાજની કુદૃશા હજી દશકા પહેલાંની જ વાત છે. એજ રીતે હિન્દની બ્રિટિશ સંસ્તનત પર આક્રમણ કરવાનાં સ્વપ્ન સેવતા અફઘાન-પતિ અમાનુસ્વાદને ગાદી તણતે લાગી જતું પડ્યું-છટલીમાં આશરો શોધવો પડ્યો એ પ્રત્રેય પથુ એટલો જ તાજો છે.

૧૯૧૪ ના જગતયુદ્ધનો રથપતિ કેસર જ્યારે પોતાની સહેનસાદત તણ ચ્યો, ને હોલાંડના આમનિવાસમાં તેણે લાકડાં કાપવાનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો ત્યારે તેના કોડી ભક્તોમાંથી કાઢ તેના સાથી ન ગન્યો.

૧૯૩૨ ની જર્મન ચૂંટણીમાં જેણે કેવળ હીન્ડ-અર્થ ને હીટલરથી જ ત્રીજે નંબે ઊભી જર્મન પ્રજામાંથી ૫૦ લાખ મત મેળવ્યા તે ચક્ષુ આજે હીટલરની કેદમાં સડે છે. ને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ, ક્રૈય વકીલસમુદાય ને ખુદ સ્ટેલીને એને હોડાવવાને દ્રશ્ય પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

થોડા જ સમય પૂર્વે સિયામમાં, એખીસીનિયામાં, આફઝેનિયામાં, રૂમાનિયામાં ને તોર્કમાં જે પ્રજાની સમાન સેખાતા એવા તે તે દેશના પરદેશવાસી રાજવીઓને આજે પોતાનાં કુકુબો પથુ ભારરૂપ થઈ પડ્યાં છે. એ જ રીતે એકારસેવેકિયાનો પ્રમુખ ને બેલ્ગિયમનો સહેનસાદ-એક આજે અમેરિકામાં પંતુછપડે છે, ખીન્ને પોતાના જ ઘરમાં હીટલરનો મહેમાન બન્યો છે.

જગતની વધુમાં વધુ અશ્વર્થસંપત્ત, સુંદર ને સાદી એવી હોલેન્ડની રાણી વીલ્હેમીના આજે દેશવટો ભોગવી રહી છે. એક દિવસે પોર્ટુગલમાં જેની આઠા શિરોવંદ મનાતી એરી મહારાણી એમીલી આજે પતિને ગુમાવીને ક્રાંસના ગામડામાં વસે છે.

પૅરિમાં ૫૬૨ વર્ષ પર્વન્ત અચાધિન સત્તા ચક્રાવનાર ઓગસ્ટ લીગીયા થોડા જ

મહિના પૂર્વે કેદની બીધણુ યાતનાઓથી મરણ પામ્યો. તેનો બાલપુત્ર હજી કેદમાં જ સડે છે. એક દિવસે હંગરીનો તાજ વિનાનો સહેનશાહ લેખાતો મહામંત્રી બેલાકન સાર્વખીરિયામાં દેશવટે રખડે છે. ને પોલીસમાં એટલી જ અખાધિત મત્તા ધરાવનાર પરદેશમંત્રી કર્નલ બેક હીટલરના હાથમાં ઝડપાયો છે.

યુગારલેવિયામાં આજે પીટર રાજ્ય કરે છે. પણ ત્યાનો ખરે રાજા ને પીટરનો કાકો પ્રીન્સ જ્યોર્જ બાઈટીન્-બૂમિ પર આવેલા લોખંડી રીશ કિલ્લામાં પશુની જેમ પુરાઈને પોતાના દિવસ ગણી રહ્યો છે.

એક દિવસે ત્રેગાક્રોનો તેપોલિયન ગણાતો અખદુલ ક્રીમ આજે માડાગારકાર સમીપના બેટમાં પાંજરાના સિંહની જેમ આંદા મારે છે.

એખીસીનિયાના સહેનશાહ તરીકે હેલ સીલાસીને જગત ઓળખે છે. પણ એક દિવસે 'લુડાનો વિજયી સિંહ' લેખાતો લીજ યસુનો એ જ સિંહાસને રાજ્યાભિષેક થયેલો. દેશમાં ફાટી નીકળેલ બળવાએ તેને સિંહાસનેથી ગખડાવીને કેદમાં પૂર્યો. પંદર વર્ષનો કારાવાસ ભોગવીને તે બિચારો સ્ત્રીવંશે ૧૯૩૨ માં બપોરે કેદમાંથી નાસી છૂટ્યો ત્યારે તેને પકડવાને ૩૦૦૦૦૦૦ લશ્કર દોડાવાયલું.

અલેકઝાંડર હુમાએ જેને પોતાની મતોરમ્ય નવલકથામાં અમર કરેલ છે એવા સેવોયના વીર ડયુક ને ગેરીબાંડી પણ જેની આજ્ઞાને શિરોવદ્ય માનતો એવા ઇટલીના નરપતિ ને ઉદ્ધારક વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનો વારસ આજે પોતાના જ પ્રધાન મુસોલિનીના તાબેદાર જેવો બની ગયો છે. વિજ્ઞાનવીર આઇન્સ્ટીન કે સાહિત્યશિરોમણિ લુડીગને આજે પોતાની માતૃભૂમિ પર પગ મૂકવાનું સ્થાન પણ નથી.

સ્ટેલીનને બપોરે કોઇ પિછાનતું પણ નહોતું ત્યારે લેનીનના મિત્ર ને સાથી તરીકે યુદ્ધો જીતનાર ને રશિયાનું તંત્ર ચલાવનાર દ્રોટરકીનું વર્ષોના દેશવટા પછી રેડાયલું લોહી હજી તો ઈર્ષ્ય પણ નથી. ઓસ્ટ્રિયાના ડોલ્ફસ ને શુસ્તીગના લોહી પણ હજી એટલા જ તાજ છે.

મુસોલીનીના ઇટલીમાં, સ્ટેલીનના રશિયામાં હીટલરના જર્મનીમાં કે ફોકાના સ્પેનમાં -ઉદય પૂર્વે તે તે દેશના ભૂપણરૂપ લેખાતો સંકડો અમીરો, અગ્રણીઓ કે મંત્રીઓ આજે દેખાતાઓમાં સ્થાન છે.

કુદરતને મન તાજની કિંમત આટલી અને આવી છે. છતાં માનવીને જો એમાંની એકાદ પાંખડી પણ હાથ ચડી જાય તો તે જાન પણ યુમાવી બેસે છે. ગણિકાનાં પ્રસન્ન નયનોમાં જાન બૂલેલા ધનિકને જેમ આવતીકાલે ગરીબ બનતાં તે કેવી લાતો લગાવશે તેનું જાન નથી રહેતું, તેમ કુદરતનાં પ્રસન્ન નયનોમાં અંજનયલા ભાગ્યશાળીને આવતીકાલે ભાગ્ય પરવારી જતાં કેવી કોકરે ચડતું પડશે તેની સાન નથી રહેતી.

કોઇકે પ્રમંથે માનવી તાજની વાસ્તવિક કિંમત મમજી જાય છે ને પછી કાં તો તેને અનાસક્ત બાવે ધારણુ કરે છે ને નહિતર તજી દે છે.

આર્યાવર્તનમાં અનાસક્તબાવે તાજ ધારણુ કરનારાઓ કે તેને તજનારાઓ હજારોની મંખ્યામાં થયા છે. ને સ્થિતપતિ એડવર્ડ આઠમાએ પ્રેમને ખાતર સિંહાસન તજી દીધું એ પ્રસંગ હજી એવો ને એવો જ તાજે છે.

[૧]

એક રોજ એક માસિકના તંત્રી સાગરસ્નાન કરવા દરિયાકિનારે ગયા. દરિયાની અંદર ફૂગટી દેતાં તંત્રીરાજ ગોધાં ખાવા લાગ્યા ને ભરતી વિશેષ હોવાથી એ-ચારવાર ખાઈ પાણી પણ પી ગયા. એક શિખાઉ છોકરો કે જે 'રેશી ફેલેક્સ' કેમેરાવતી પાણીનાં મોર્નમાં ગડથોલાં ખાતા તંત્રીરાજના ફૂગતી વેળાનાં જુદા જુદા પોઝ લાઇ રહ્યો હતો તે વેળા છોકરા પ્રતિ હાંક મારી તંત્રીરાજ બોલ્યા—'ઓ છોકરા! તું આ વખતે ફેટા ન લે! તારો કેમેરા એક બાલુ મૂકીને મને બચાવ!'

ફેટામારી શીખતા પેલા છોકરાએ તંત્રીરાજને પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યા. છોકરાનો ઉપકાર માનવા તંત્રીરાજ બોલ્યા—'માગ! ઓ છોકરા માગ! તે' મને જીવતદાન આપ્યું છે, માટે તારે જે જોઈએ તે માગ!'

છોકરો—'તમે જ્યારે મારા પર બહુ જ પ્રસન્ન છો ત્યારે બસ એટલું જ માગું છું કે મારા-લીધેલા દરેકે દરેક ફેટાઓ દર મહિને આપના સુપ્રસિદ્ધ મારિકમાં પ્રગટ થતા રહે એવો પ્રબંધ કરો! તમે જાણો છો કે હું શિખાઉ ફેટામાફર છું, મને ઉત્તેજન આપવું તે આપનું કામ છે.'

તંત્રીરાજ—'અરે છોકરા! તે' બહુ જ ખરાબ માગણી કરી છે! તારો એ માંગણી કું કમ્પ્લ કરી શકનો નથી. એના બદલામાં તું મને પાછો દરિયામાં ધોલો દે!'

[૨]

એક મિત્ર—[ઘણા દિવસોની મુલાકાત પછી] ઓહો! તમે ક્યાં હતા! કેમ દેખાતા મહેતા! મઝામાં હોને!

રશિયાના અલેક્ઝાંડર પહેલાને લાગેલું કે તાજ એ સોનાનો નદિ પણ કાંટાનો મુગટ છે. પણ તે હોડવાની ઈચ્છા છતાં તેને પ્રસંગ ન માંખાયો. ને તેણે જીવતાં જ પોતાનું મૃત્યુ જાહેર કરાવી પોતાની રમ્યાતયાના કદાવી ને ઉત્તરાધિકારી માદીએ બેઠા પછી તે શાંતિ ત્રેગરવાને સાર્વજનિકરિયાના રજામાં ચાલ્યો ગયો. સ્વીડનપતિ ફીરડીના ને પ્રશિયનપતિ ચાર્લ્સ પાંચમાએ પણ એ જ ઉદ્દેશથી ગ્રમ રીતે પોતાની માદીઓ તજ દીધેલી.

શામન સેનેટર સીમીક્સ ૬૬ વર્ષની વયે પોતાનું સેનેટર પદ છોડી ગામડામાં ચાલ્યો ગયેલો. સાન વર્ષ પછી તે અવસાન પામ્યો. તેણે પોતાની કબર પર લખાવ્યું: "સીમીક્સ —જે જીવનમાં રહ્યો ૭૬ વર્ષ; પણ જીવ્યો સાન વર્ષ."

૫૦ બીજો મિત્ર—હું કાશ્મીર દેશનાં દર્શને ગયો હતો.

પહેલો મિત્ર—ત્યારે તો તમે તમારા કાશ્મીર દેશના પ્રવાસ દરમ્યાન કેમેરા સાથેજ રાખ્યો હશે?

બીજો મિત્ર—હા, દોસ્ત! મેં શ્રીનગર જોયું, દોલ સરોવર નીરખ્યું. કાશ્મીર દેશના અપ્રતિમ કુદરતી સૌંદર્યનાં દર્શન કરવાની બહુજલ લિજ્જત આવી! વાહ! શું મુંદર દશ્યોની હારમાળા!

પહેલો મિત્ર—ત્યારે તો તમે તે મુંદર દશ્યોના ફોટાઓ તમારા કેમેરામાં ઝડપી લીધા હશે?

બીજો મિત્ર—અરે યાર! કાશ્મીરમાં એટલું અધું ધુમ્મસ પડે છે કે હું કાંઈ પણ નજરે જોઈ ન શક્યો, તો ફોટાઓ તો કેમ લઈ શકું? મને લાગે છે કે કાશ્મીર દેશમાં બહુજલ ધુમ્મસ પડતુ હોવાથી કોઈ પણ માણસ ત્યાંનાં મુંદર દશ્યોના ફોટાઓ લઈ શકતું નથી.

[૩]

એક માસિકના તત્ત્વ— તમારા તમામ ફોટાઓ જોયા પછી હું સમજી શકું છું કે તમારું કામ વિશેષ તો હાસ્યરસના માસિક કે અડવાડિક માટેજ છે તમારા ફોટાઓ તો માસિકને શોભે એવા છે.

ફોટોગ્રાફર— હા. આપ કહો છો તે અરાખર છે.

તંત્રી—ત્યારે અત્યારસુધીમા કોઈ પણ પત્રમાં તમારો એક પણ હાસ્યરમિક ફોટો કેમ જોવામાં આવ્યો નથી?

ફોટોગ્રાફર—હા, પણ મારા ફોટાઓ કોઈ પણ પત્રમાં કોઈ દિવસ પ્રસિદ્ધિ પામતા જ નથી?

તંત્રી—તેનું કાગળ શું? શું તમારા ફોટાઓ ખરાબ હોય છે?

ફોટોગ્રાફર—ના મારા ફોટાઓ જ્યારે તંત્રી પાછા મોકલે છે ત્યારે જવાબમાં જણાવે છે કે—તમારા ફોટોગ્રાફથી અમે એટલા બધા હસ્યા છીએ કે હવે અમારે અમારા વાંચક વર્ગને હસાવવાની જરૂર લાગતી તથી.

તંત્રી—ત્યારે મારું માનિક તો સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચે છે, એટલે કોઈ હાસ્યરસના માસિક માટે દ્રાવ કરો!

[૪]

ટપાલી—સાહેબ! દિવાળીની સલામી!

ફોટોગ્રાફર—દિવાળીના પવિત્ર તહેવારોમાં હું તમને સલામી તરીકે આ બે ફિયા આપું છું.

ટપાલી—[સલામી સ્વીકારતા] ઉપકાર થયો સાહેબ!

ફોટોગ્રાફર—ત્યારે એમ કર! આવતીકાલે ટપાલ લઈ રુડુડિયો પર આવે, ત્યારે મારા માટે ટપાલની થોડીક ટીકટો લઈ આવજો!

ટપાલી—ત્યારે દિવાળીની ખુશાલીમાં મારા માટે એક મુંદર પોઝ પણ પાડી આપજો! સમગત્યને!

[૫]

ફોટોગ્રાફરનો નોકર—[મનુના આપને] મનુભાઈ ઘરમાં છે કે?

આપા—કેમ શું કામ છે?

નોકર—આ બીજા આપનું છે.

આપા—વળી શાનું બીજા છે? મનુભાઈ તો ખાતરખાતર નો.

નોકર—મનુભાઈએ મારા શેઠ પાસે એક ફોટો પડાવ્યો હતો. તે ફોટો, તથા તેનું બીજા દેવા આવ્યો છું. બીજા આ રહ્યું... પૈસા અત્યારે આપો છો ?

બાપા—શું મનુભાઈને આ જાણી ગઈ છે ?

નોકર—હા. પણ હજી તેના પૈસા આપવા બાકી છે.

બાપા—હું ધારું છું કે તે પણ મનુભાઈને આખાદ ગઈ ગયું છે !

[૬]

કેટલાક જીવાનિયા મ્યુઝિયમ જોવા ગયા. ટોળામાંના એક વિદ્યાર્થીને એક ચિત્ર જોતાં ૨૦ થી ૨૫ મીનીટ લાગતી હતી. જેથી બધા વિદ્યાર્થીઓ તે કલાકાર વિદ્યાર્થી પર ગુસ્સે થતાં બોલ્યા—‘અરે ! એક ચિત્ર જોવા પાછળ આટલો બધો સમય વ્યતીત કરે છે ! હજી તો ધણું જોવાનું બાકી છે, તો પછી આટલું બધું થોડા સમયમાં શી રીતે જોઈ શકીશ ?’

કલાકાર વિદ્યાર્થી—‘હા બરાબર છે. મને એક ચિત્ર જોતાં લગભગ ૨૦ થી ૨૫ મિનિટ થાય છે. તેટલાંજવાર તમને બધાંયને એક ચિત્ર પાસેથી બીજા ચિત્ર પાસે જતાં થાય છે.

[આ સાંભળી બધા ચૂપ થઈ ગયા ને પાછા ચિત્ર જોવામાં તદ્દલિન બની ગયા.]

[૭]

ફોટોગ્રાફર—[ફોટો પડાવવા આવેલી બાનુને] તમને વધારે કયો પોઝ પસંદ છે ?

બાનુ—હાથમાં જત્રી લઈને ફોટો પડાવવાનું મને બહુ ગમે છે.

ફોટોગ્રાફર—એમ કેમ વાર ! તેનું કારણ શું ?

બાનુ—હું અને મારો ધણી ધણાંજ જૂલકણાં સ્વભાવનાં માણસ છીએ. એ ન્યારે બહાર જાય છે ત્યારે ધરની જત્રી કયાંક જૂલતા આવે છે, ને ધણીવાર એ ન્યારે બહારથી આવે છે ત્યારે જૂલથી કોઈની જત્રી લેતા આવે છે. આ બાબત ઉપર હું રોજ તેમને યાદી આપતાં જૂલો જાઉં છું. એટલે મારો એક ફોટો જત્રી સાથે પાડી આપો, જેથી એ ફોટો ન્યારે જોઈએ ત્યારે અમને બંનેને જત્રી વિષે યાદ રહે !

[૮]

ફોટોગ્રાફરની સ્ત્રી—ધણો જ સરસ ફોટો પાડ્યો છે. જાણે આમેજી કુદરતી દરખતો નમૂનો ! પણ હું ધારું છું કે તમે ફોટામાં જે ઘેટાંનું જૂથ બતાવ્યું છે તે તો જોનારને આકાશ માંહેનાં વાદળો જેવું દેખાય છે !

ફોટોગ્રાફર—ઠાણું કહે છે કે તે દરખ ઘેટાંના જૂથનું છે ! અસત્ય જ દેખાય છે તે આકાશ માંહેનાં વાદળો જ છે.

લેખક-લેખિકાઓને—

અમારા ગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના મંત્રીઓ તરફથી, ‘શરતચૂડથી કોઈ ને આમંત્રણ મોકલાવાં રહી ગયાં હોય તો, તેનાં લેખક-લેખિકાઓને પણ, પોતાના નિબંધો, ૩૦ મી નવેમ્બર સુધીમાં, ‘મંત્રીઓ-ગુ. સા. પ. સં. ભારતીય વિદ્યાભવન, અંધેરી, મુંબઈ’ એ સરનામે મોકલી આપવાનું મહેર નિમંત્રણ પ્રગટ કરવા વિનંતિ થઈ છે. ગુજરાતી ભાષા-બહેનોને આ વિષયમાં પૂરેતો સહકાર આપવા આમંત્રણ મળ્યું છે. તેમાં ભાગ લેવા ઉત્સુક ભાષાબહેનો નિબંધનું મહેપ-૨૫ ને તેનું મથાણું પંદરમી નવેમ્બર પહેલાં મોકલાવી આપે એ ઇચ્છનીય છે.

શાન્તિના દૂત લેખાતા મી. જ્યોર્જ લેન્સજરીએ મૃત્યુ પછી વચાયલા તેમના વીલમાં બહેર ક્યું છે કે—

“મારા શરીરને બાળાને તેની રાખ દૂર દૂરના સાગરો ને જમિ પર ઉઠાડી દેવી.— ઇગ્નાંડને હું ખૂબ આહું છું તેને જગતનું એક નંદનવન માનું છું. છતાં હું આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી છું. મને એમ માનવું ગમે છે કે હું એની વિશ્વવ્યાપી જિંદગીનો એક અણુ છું કે જે કોઈક દિવસે જાતિનાં, ભાષાના ને અર્થના બધાનો નોડી માનવજાતને જીવન અને મૃત્યુમાં એકતાન આનાવશે.”

x

x

x

સર રાધાકૃષ્ણ અમદાવાદની તેમની બ્યાખ્યાનમાળામા જણાવે છે—‘આજે યુદ્ધ આવી રહ્યું છે અને એને આપણે અનિષ્ટ સમજીએ છીએ. પણ તે સાવ નિરુપયોગી નથી જગતને શુભતર બનાવવાની એ તો એકે શસ્ત્રક્રિયા છે આપણે જૂઠી સલામતીનાં ધેનમાં પડી રહ્યાં છીએ; પણ જીવનની યાત્રાનો પથ નિશ્ચિત નથી. આ યુદ્ધ એ શીખવાડી દીધું છે કે જે સંસ્કૃતિ આર્થિક સરક્ષણ ને ભૌતિક શ્રેષ્ઠતા બક્ષવાની સતી તે નિષ્ફળ નીવડી છે, કેમકે તે પોલી હતી. એની પોકળતાએ આ યુદ્ધ સર્ગવ્યુ છે, અને યુદ્ધને અંતે દુનિયાનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હશે. એ દુનિયાને મગલમય બનાવવાને આત્માનું ગૌરવ આંકનાં શીખવું પડશે.’

x

x

x

આગસ્ટ મહિનામા જેનું ખૂન થયું, ને આ અંકમાં જેની જીવનરેખા પ્રગટ થઈ છે, તે જગવિખ્યાત ક્રાંતિકારી દ્રોટરકીની ખોપરીમાથી મગજ કાઢી લેતાં તેનું વજન ૩૦૪૪ પાઉન્ડ થયું છે. આ જ રીતે પૂર્વે પણ નામાકિત આગ્રણીઓના મગજ કાઢી લઇ તે જળવી રખાયાં છે. તેમાં ટુર્કીનેવના મગજનું વજન ૪૦૪૩૫ પાઉન્ડ, બાવરનનું ૩૦૬૮ પાઉન્ડ, કાન્ટનું ૩૦૫ પાઉન્ડ, શીયગનું ૩૦૪૮, ડાન્ટનું ૩૦૧૪ પાઉન્ડ ને આનાતોલ ફાન્સનું ૨૦૨૪ પાઉન્ડ વજન થયું છે.

દ્રોટરકીનું હૃદય કાઢતા તેનું વજન ૧૦૧૩ પાઉન્ડ થયું છે.

*

x

x

x

તાજેતરમાં હોલીવુડની નામાકિત નટીઓનો, તેમને કેવો પતિ પસંદ છે તે સંબધમાં મત પુછાયેલો. તેમાં કુલ ૧૮ મતમાંથી દશ મત વીર પુરુષને ફાળે ગયા. ને તે પછી વધારાના ગ્રહેતા આઠ મતો અનુક્રમે મુદર, ધનિક, શુદ્ધિમાન, એમી ને હમમુખાને ફાળે આવ્યા. શાંત પુરુષને એકે પણ મત ન મળ્યો.

x

x

x

ક્રીસ્ટોફર રમીથનાં માતપિતા તેને સાત વર્ષની વયનો મૂકીને મરી ગયેલ. મરતી વખતે તેઓ અમેરિકાની અનાથ-કોટેને પુત્રના લાલન-પાલન માટે સિતેર લાખ ડોલર સોપતાં ગયેલ. તે પ્રસંગને ત્રણ વર્ષ વીત્યા છે ને તે ત્રણ વર્ષમાં તે કોર્ટે તે કુમારના ઉછેર પાછળ ૧૭૦૧૬૪૦ ડોલર ખર્ચાં નાખ્યા છે.

કલા-સાહિત્ય— :

આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી : ખગરદારની વરણી : [અભિનંદન.] ભાવનગરમાં શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઈના પ્રમુખપદે ઊજવાયલું નૂતન બાલશિક્ષણ સંમેલન. અમદાવાદમાં કે. ટી. શાહના પ્રમુખપદે મળેલી માધ્યમિક શિક્ષક-પરિષદ. કલકત્તામાં-હિન્દી મ્યુઝિયમમાં 'દક્ષિણ હિન્દનાં પંચ ધાતુનાં બાવલાં' પર શ્રી અગ્નિત ધોધનું અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવચન. અમદાવાદમાં, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આશ્રયે, શ્રી. સુનીતિકુમાર ચેટરજીનાં ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનો. મદ્રાસમાં, મૌર્યકાલીન સંસ્કૃતિ અંગે શ્રી રાધાકૃષ્ણ મુકુન્દનાં ભાષણો, ઉદેપુરમાં, રાજસ્થાન હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી, શ્રી ગિરનિગિર્યજીનું, રાજસ્થાની સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનો પરિચય કરાવતું, મનનીય ભાષણ. કવિવર ન્હાનાલાલે કુસ્થેન મહાકાવ્ય સંપૂર્ણ કર્યું તે અંગે અભિનંદન આપવાને સાન્તા-કુઝમાં ઊજવાયેલા સાહિત્યોત્સવ : માધુસોરના અખિલ હિંદ કલા પ્રદર્શનમાં, શ્રી, કનુદેસાઈ ને શ્રી. હનનસાલ ગંદવનાં ચિત્રોને અપાયલાં પારિતોષિક. મુંબઈમાં ઊજવાનાર ધનસુખલાલ મહેતાનો વનપ્રવેશોત્સવ. કલકત્તાની મંદાઓદિ સોસાયટી ૧૯૪૧માં, સંસ્થાના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે 'A Golden Book of Buddhism' પ્રગટ કરશે. ડીસેમ્બરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં વડોદરામાં ભરાનારૂં ઐતિહાસિક પ્રદર્શન. પંચગત્રી વિદ્યાર્થી-સાહિત્યસભાએ નવેમ્બરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં સમસ્ત હિંદ વિદ્યાર્થી સાહિત્યસભા બેલાવવાનું ઠરચું છે. બનારસમાં ભારતીય ઇતિહાસ-સંધર્ભ સભામાં વીશ પુસ્તકોમાં આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય થયો છે. હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાને, સર રાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપદે ને મદ્રામહોષાધ્યાય વિદ્યુશેખર શોક્ષેના મંત્રીપદે, બંગાળ-વિદ્યાપીઠના આચાર્યોની એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે. અમેરિકન નેશનલ એસોસીએશન ઓફ સાયન્સ-રાઈટર્સ'ના પ્રમુખપદે લાલા ગોવિન્દ ગિહારીલાલની વરણી થઈ છે. રૂઢેકાં હવાન ખાતે બિટને ઊજવેલી મહાકવિ શેક્સપિયરની પ્રતિમાર્પિક જયંતી. સંવત ૨૦૦૦માં વિક્રમ-જયંતી ઊજવવાને ગુજરાતમાં ચરૂ થયેલી હીતમાલ : [તે પદેલાં વિક્રમનો આદર્શ સિદ્ધ કરી લેવાય તો જ તે જયંતી સાર્થક નીવડે.] કાઠ્ઠાપુરમાં ભરાનારી મહારાષ્ટ્ર બોક્ષપટ પરિષદ. બોક્ષપટ-સંવહોના લેખકો અને પ્રચારકોમાં જાગેલા મનોરંજક આંતર-વિમલ : એક પક્ષ કહે છે, 'ચીનરવામાં આવેલા વાંદરાનું મોં અમારા ગોં સાથે મળતું આવે છે' : [ને એ રીતે બોક્ષપટો માનવપશુની એકતાનો ભવ્ય આદર્શ શિદ્ધ કરે છે.] કલકત્તાની શીર્ષ કેપેરિશન ઓફ ઇડિયાને ત્યાંના એક સદ્ગૃહસ્થે કે. ૨૦૦૦૦૦ બક્ષ્યા છે : [નાણાંનો પ્રવાહ પણ રમિક પન્થે વળતો લાગે છે.] અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓને હિન્દનાં દરયો અતાવવાને, ૨૦૦૦૦ માર્ચસનો મોટર-પ્રવાસ કરીને તૈયાર કરાયેલી, અટ્ટી લાખ શીટ લાંબી શીટો સરકરણ માટે હામીવુડ પહોંચી ગઈ છે : [વિવિધમાં અટ્ટો શાસન ગણાવવાને આવતું પડે તો એ અભ્યાસ

ખરખર ઉપયોગી નીવડે] જગવિખ્યાત સાહિત્યકાર એચ જી વેલ્સે, પોતાની તાજેતરની 'અમે-
ગિકન મુલાકાતમાં, બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞો અંધમા કરેલો પીકા સામે, અમેગિકન પ્રતિનિધિ-સભામાં
કપકાની દરખાસ્ત મુખથી છે કવિવર ટાગોરે વર્તમાન યુદ્ધલીલા પ્રત્યે દર્શાવેલો યુધ્ધપ્રક્રોધ-
પટના મુજિબમમાંથી યોગ્ય સિદ્ધાંતો પોલીસે હેવટ પત્તો મેળવ્યો છે તાજમહાવના
ધુમ્મતને નુકશાન પહોંચેલું જણાતા મમારકામની કચેરી વ્યવસ્થા 'ઈર્ષમરે હિન્દ' પત્રના
તંત્રીનું અવસાન. મીનેમાર્સ્ટાટ ટોમ મીકમ ક્લોરેન્સ ખાતે મોટર-અક્ષરમાતમાં મળ્યું
પામ્યો છે ગટર મુકાદમ મીસ મેચોનું અવસાન થયું છે [દિલગીરીની વાત છે કે યજ્ઞ
એ નિદુષી સજારીનું ચડિયાતાપણ ન કબૂલેયું] અમદાવાદમાં આવનાર નવેમ્બરમાં રમાનારી
મેચો. વડોદરા-સાહિત્યમંડળે આ વર્ષના સગ મનુલાલ ઇનામી નિમંત્રણ વિષય તરીકે
'એકૂતની કરજમરત રિથિત, તેના કારણે અને ઉપાયો' એ વિષય પરદા કર્યો છે

દેશ-ગાંધીજીની દો-નણી નીચે મહામહાએ કરેલો વ્યક્તિગત મત્યાગ્રહનો નિશ્ચય,
પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે આચાર્ય વિનોબા ભાવેની પસંદગી, તેમણે તે અંગે કરેલા ભાષણો,
હેવટે તેમની ધરપકડ ને ત્રણ માગની સાદી સજ્જ બ્રિટનની મશહૂર શતિવાદિની મોદિયા
પેન્કહર્સ્ટ ને સર શ્રીલીપ હાર્ડોંગ, મહાત્માજી પર બ્રિટનને મદદ કરવા અંગે, વિનંતિપત્ર
મોકલાવે છે [હિન્દને મદદ કરવા અંગે એનાં જ વિનંતિપત્રો તેઓ પોતાના મનીઓ પર
મોકલાવી આપતા હોય તો?] મહાદેવ દેસાઈ જેલ-નિવાસી શ્રી સુભાષ બોઝની
મુલાકાતે. શિસ્તભંગ માટે, શ્રી શરદ્દેવ બોઝને ધાગસભાગ્રી મહામહા પક્ષમાંથી બરતરફ
કરવામાં આવ્યા છે મરદાર પટેલે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ દુર્રટ ફંડમાંથી રૂ. એક લાખ મહાસભાને
બક્ષ્યા છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ અંગે નડિયાદમાં તેમનું પ્રેરણાજનક ભાષણ સગ નરેન્દ્રનાથ સગકાર,
અમરનાથ જલ્દા ને સર મીનિવાસ આયગર્ગના અધિસાવિરોધી ને યુદ્ધપ્રેરક ભાષણો.
પત્તનખના ના ગવર્નર યુદ્ધક્ષામાં મદદ અંગે દિલ્લી પ્રજાને ધર્મ સંમળવે છે શ્રી. અ.વિંદ
ધોષે યુદ્ધ-ક્ષામાં રૂ. ૫૦૦ ની મદદ મોકલાવતા લોકશાસનવાદના વિજયની વાતના દર્શાવી
છે. સર સિક્કદર પાકીરતાનની યોજના પ્રત્યે નાપમદગી દર્શાવે છે ને રૂ. ૫૦ ની ખાદી-
ટુંડોએ પણ ખરીદે છે: [રાજદારી કૃતેદતા અનેક માર્ગ છે] દિલ્હી-મુસ્લીમોમાં ભાઈચારે
ફળવવાને કરાંચીના મુસ્લીમોએ ઇદના બોજન-સમારકામાં દિલ્હીએ પણ નિમત્રણ
મોકલાવવાનું ફરિયાદ [અકમળના આમરજોએ કંટા પણ વધુ સુદર દતા] જમાણ ધાગમભામાં
અનાયાશ્રમે ને વિધવાશ્રમે પગવાના મેળવવા જોઈએ એ મતસબનું બીલ જૂલ થયું છે
વડોદરામાં સોઈકવ-વેગ માટે ઉચ્ચ ઝુમેસ. જમ્મુમાં દશ કરોડ ટન કોલસો આપી શકે
એવી ખાજોની તપામણી કાઢવાવાડી ગભોની રીએટ-પદ્ધતિ ફરીથી શરૂ કરવાની તમન્ના.
મુખ્યમાં વિવાંપતી દારૂના જૂના પીકાનાળોએ ફરીથી ઇન્દરે માગતાં, દારૂમધીના બિન
કાપદેસર અમલથી પોતાને આવેલા નુશાન અંગે ૩ દશ લાખને દાવો નોંધાવ્યો છે
રાણી છાપના રૂપિયા ને અધેની પાઠા જેમી લેવાની મગકારે જાહેર કરેલી આર્થિક નીતિ.
તાતા એન્ડ-સર્વિસ મુખર્ષ ને દિલ્લી વચ્ચે ભાડામાં ૨૫ ટકાનો ઘટાડો જાહેર કરે છે
[હિન્દની-અસબલ પરદેશી માલિકોની-રેલવેએને આ આર્થિક નીતિ નથી સ્વતંત્ર] અમદાવાદ
બમ માલિકોને ઝગડો ધીમે ધીમે વિગટ-સ્વરૂપ ધાગ્ય કરે છે અમદાવાદના નવા રૂ
બગરે પાજગપોગનો લાગો ઘટાડવા જતા જૂના રૂ બગરે તે મમૂળગો બધ કર્યો છે.
સિંધ-સક્કરમાં દિલ્હીએ પર ચાલુ ખૂની કુમના મુખર્ષ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વરસાદ ને

વાવાઝોડાનું બચકર તોડાન. મુંબઈમાં ઓસ્ટ્રેલિયન સૈનિકોએ પ્રજા પર ગુજારેલાં અતેકવિધ અત્યાચારો: [રાંકડી પ્રજાનું જંગતમાં કાઈ જ નથી હોતું.] પેશાવરના રૈયો-મથકને લાગેલી આગ. કચ્છમાં મુંગાં પ્રાણીઓની દિંસા સામે આદરેલા ઉપવાસના પરિણામે, જૈન-મુનિ કેસરીમલજી સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. મુંબઈના દાનવીર બાણી નાનકેદણએ અવસાન સમયે પેદર લાખનું ધમાદા-વીસ કર્યું છે.

પૂરેદેશ—મી: એમરીને હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંબંધમાં નવું નિવેદન કરવાનું નથી: [એનું નામ શાંતિ!] પાલામિન્ટ સમક્ષ યુદ્ધ માટે એક અબજ પાઉન્ડની નવી માગણી મૂકતાં: સર કીંગ્સલી વુડ યુદ્ધ અંગે સ્પિટનને દૈનિક ખર્ચ નેનું લાખ પાઉન્ડ જણાવે છે. ચાલુ વરસે અમેરિકાએ સંરક્ષણ ખર્ચ અંગે કુલ બાર અબજ ડોલરની જોગવાઈ કરી છે: [સંરક્ષિતનો સંરક્ષણ!] અમેરિકામાં ૧૧૦ લાખ માણસોએ સૈન્ય જરૂરીયાતો દાખલ થવાને પોતાના નામ નોંધાવી દીધાં છે. અમેરિકન કારખાનાંઓ યુદ્ધ-સામગ્રી તૈયાર કરવાને ચોવીસે કલાક કામ કરશે. જાપાન સાથે અમેરિકાને જગડતા સંબંધ. અમેરિકાને ચીન ને અંગ્રેજોને જાપાન ખાલી કરવાની સલાહ અપાય છે. સ્પિટન ઉપરાંત દક્ષિણ અમેરિકા પણ યુનાઈટેડ સ્ટેટસને પોતાના નૌકામથકો ધીરે છે. જો અમેરિકા આ યુદ્ધમાં તટસ્થ રહે તો તેને કનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે આપવાની અપાતી લાલચો; પણ અમેરિકા સ્પિટનને એકધારી મદદ કરે છે. કીરટ્ટોવેરે ઉપરાંત તે બોંબરો પણ ઇંગ્લાંડને આપે છે; જાપાનને તે દશ લાખ પીપ તેલ આપવાનું મંજૂર કરે છે ને એક લાખ ટન વજનનાં તે ૭૦ લાખ ડોલરની કિંમતનાં યાંત્રિક સાધનો. રશિયામાં નિકાસ કરવા સામે મૂકેલો પ્રતિબંધ તે પાછો ઉઠાવી લે છે. અમેરિકાના સંરક્ષણ ઉદ્યોગો ઉપર જર્મનીએ આડ-કતરી રીતે કાળુ જમાવ્યો હોવાને સેવાતો ભય. સ્પિટનમાંથી ૪૮૬૦૦૦ બાળકોને પરદેશ મોકલી અપાયાં છે. સ્પિટન આર્જેન્ટાઈના સાથે સોળ કરોડ ડોલરનો માલ ખરીદવાને લગતો કરાર કરે છે. ઈરાકનું અર્ધ જ જાપાન ખરીદી લે છે. અમેરિકા પોતાના દેશમાં રહેલાં રૂમાનિયન નાણાં ખસેડવા સામે પ્રતિબંધ મૂકે છે. ગ્રે. રૂવેલ્ટ, પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં ત્રીજી વખત પણ વિજયી નીવડવાનો પૂરતો સંભવ. મી. ચર્ચીલનું યુદ્ધ અંગે જુસ્સાદાર ભાષણ. જાપાને મિત્રતાનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં ન હોવાના કારણે સત્તરમી ઓક્ટોબરથી સ્પિટને બહારદેશનો માર્ગ (જ્યાંથી ચીનને મદદ પહોંચે છે) ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. જર્મનીએ રૂમાનિયા પર જમાવેલો-અપૂર્ણ કાળુ ને તુર્કો, ગ્રીસ, બલ્ગેરિયામાં આગળ વધવાની કોની મદદવાઈલા. રશિયાને એશિયામાં લાજ બક્ષી તેને ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં જોડવાની ને જાપાન સાથે તેને મિત્રતા સંધાવવાની ઉત્સુકતા. અંગ્રેજો રૂમાનિયા ખાલી કરી દેવા છે. ફ્રાંસમાં સ્પિટ-સરોને આશરો આપનાર માટે મૃત્યુદંડની જોગવાઈ: [એક દિવસના મિત્ર!] યહૂદીઓ અને કોમ્યુનીસ્ટો સામે પણ લેવાતાં દંડક પગલાં. ફ્રાંસની ધીમી સરકાર જોલિન્ટ્સેનના રાજ્યને 'માન્ડે કોસ' એક ધી લોન્ગિયન એક જોનર'નો ઇશ્કાજ બક્ષે છે. ફ્રાંકોનો સાજો મિત્રોર-મુનેર રખેનના પરદેશમંત્રી તરીકે. સ્પિટિય ખાડીમાં બચકર યુદ્ધ. ઇંગ્લાંડનાં દેવળો પર પણ જર્મનીનાં વિમાની દલ્લા. ઇટલીએ મુરલીમ રાત્રો સામે નવેમ્બરથી સર કરેલું આક્રમણ. મીરા અને તુર્કો વચ્ચે કરાર. જુહારેટમાં અપકારિત બનેલ સર પસો કલાકોનો ૧૨૦૦૦ પાઉન્ડના દંડ પછી થયેલ છટકારો. તે જ નગરમાં ધરતીકંપ. રખેનમાં આવેલાં બચકર પૂર.

सुवास

वर्ष ३ : अंक ८
सर्वांग अंक : ३२

जनशुद्धि १९८१

भारत

१९८१

डॉ. त्रिभुवनदास लहरेय शाह

श्रीमन्मल्ल अभिलष गंध

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૧

અંક ૮

૧ અહિંસા :			
સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન ...	રમણલાલ દસોતવાલ દેસાઈ...	...	૩૩૭
૨ આધ્યમતા સૂર્યને [કાવ્ય] ...	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...	૩૪૦
૩ અંતિમ સંગીત [વાર્તા] ...	પંકજ	૩૪૧
૪ કનોજ ...	ચીમનલાલ મંધવી	...	૩૪૫
૫ કોકિલ બે ટાડુકે [કાવ્ય] ...	કાન્તિલાલ લ. પરીખ	...	૩૫૪
૬ સેનેકાનું શ્વપ્ત અને કવન ...	ત્રિશુવન વી. હેમાણી	...	૩૫૫
૭ વ્યાજ અને નંદા ...	નર્મદાચંદ્ર લ. વ્યાસ	...	૩૬૨
૮ અધારના ઉલ્લેચનારો [કાવ્ય] ...	સુરેશ ગાંધી	...	૩૬૫
૯ શ્વપ્ત અરણ્ય ...	પ્રમા	...	૩૬૬
૧૦ નારીશ્વપ્તની મહત્ત્વાકાંક્ષા ...	'અન્દક'	...	૩૭૦
૧૧ નાવિકને [કાવ્ય] ...	પ્રણલાલ ગુહલ	...	૩૭૪
૧૨ ડોક્ટરનું દૃષ્ટર ...	કિશોરલાલ ઓલિયા જોશી	...	૩૭૫
૧૩ છૂંતું ફૂલ	૩૭૬
૧૪ માતા-પુત્રી ...	કાન્તિલાલ વિષ્ણુરામ ત્રિવેદી	...	૩૮૧
૧૫ તારા-તણખા	૩૮૨

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

વિદ્ય—

૩-૪-૦

અર્મા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	૩૫૨ પેજ નં. ૩	દોઢી ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	૩૫૨ પેજ નં. ૪	ખમણી ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક દસર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે દસર	૨૫૪ વધારે

જાહેર-ખબર દેવામણી દરેક વર્ષનાના ૧૨૩૪ વધારે.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [અનિવાર્ય કારણે આ અંક એક અડવાડિય મોડો થયો છે.]

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતી માર્ગત્રિક ઉત્તરિમાં દરેક રીતે મદદરતા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ પૂર્ણની માથાસાથ જોડણીશુદ્ધ, સંગ્રહ, મૌલિક ને ગતિક લેખોને પ્રથમ પર્ગદગી મળશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુસ્તકાલય સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુસ્તકાર અપાશે આવો પુસ્તકાર મેળવવા માટે લેખક ‘સુવાસ’ના લેખક મંડળ’માં જોડાવુ જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો, ભેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘મત્તાલકાર’ મંડળ’માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વિશ્વસુદ્ધ લેખન મોકલવાનું રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના આવુ અંક મોકલાય છે.

ફેટલીક વ્યક્તિઓ અને મંદચાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ચોછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે આ માગણીને પહોંચી વળવુ અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે આ બાબત શ્રીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા મંજૂરનો એ પ્રકારના જેટલા આદકોને માટે આદક દીઠ એક રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આદકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અડક રૂપિયા ઓછા લાઈશુ પગિણાને એવા સેકડો ઉત્તમક આદકોને મવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી ગયું છે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુંદર-સુગોભિત પોસ્ટ-કાર્ડ, જે આદક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને ચરમા’ (કાસુ પૃકુ)નું પુસ્તક, ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને ‘તેજ પુસ્તક (પાકુ પૃકુ),’ ચાર આદક મેળવી આપનારને કાર્ડ ને પુસ્તક બને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને મિત્ર મિત્ર પ્રકારે પુસ્તકાર અપાય છે સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજા પક્ષે કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ અગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો જ લવાજમ ઉત્તરવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજે ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ષ નીચે તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે સુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આદેશને પ્રથમ વર્ષે અર્ધો લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક આદેશોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, આઠ મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નૂંધી મળ્યાં.

તે આદેશોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે આ અંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૪-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યકર્તા,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,
એન. એમ. ઠક્કર,
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		..
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		..
રોઠ મોહનલાલ ડોશીભાઈ,	બુકસેલર્સ,		રાજકોટ

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રયત્નો: જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુબાઈરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેનાસર તરીકે રોકાય શકે. ધરતો અને લાપતાત સાથે નીચેના ધરનામે તરત જવાયો—

શશિમાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

છેલ્લાં પચીશ વર્ષથી હિંદી કુટુંબોને સંરક્ષણ આપનારી

વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા લીમા કંપનીની

“હાઉસીંગ સ્કીમ”ની યોજના

પેલીસી-હોલ્ડરોના હિત માટે નવું માહત્ત

એજન્સી માટે

લખો યા મળો

કેલકર એન્ડ કો.

વડોદરા રાજ્યના ચીફ એજન્ટ્સ

ન્યુ કોઠી રોડ, વડોદરા

મેસર્સ જોગલે ગ્લાસ વર્કસના, એન્ડર સીટવરના, તેમજ પ્રભાકર
કાચમાલના અને ઓધ સોપ વર્કસના સોલ એજન્ટ્સ

આ એજન્સીના જમાનામાં ઉદ્યોગ એ પારસમણિ છે

એક વખતે પદ્મિપૂર્વક શિવજીકામ (ટેલિગ્રાફ)ને કાપકામ (કટીંગ) શીખી લેા,
અને ઘેર બેઠા તમે તો એ આ એમ એ કમતા પણ યુ કમાઈ તમશેા

એ શિક્ષણ મેળવવા માટેની એકજ આદર્શ સંસ્થા—

—જ્યાં લડન ડીપ્લોમા ઓર્સ પણ શીખવાય છે ને શી પણ જ્યાં તદ્દન માર્કેટિંગ છે—

મોડર્ન ટેલર એન્ડ કટર ઈન્સ્ટીટ્યુટ

[પ્રોપ્રાયટર—એ ડી મુરતી ડી એમ (લંડન)]

કે કુમારુન મેન્શન, કોઠી જાસે, વડોદરા

સોનું-ચાંદી ગમે છે તો ફરકને, પણ હમણા જરા ભાવ નથી પોપાતો.
પરંતુ એક માર્ગ છે—

ગમે તેં ધાતુ ઉપર સોનાનું, ચાંદીનું, ત્રાબાનું કે નીકલનું હાઈકલાસ
ગીલેટ કરાવી લેવું

ઇલેક્ટ્રીકસીટીથી એવું સુંદર ગીલેટીંગ કરનાર—

મોડર્ન ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટીંગ વર્ક્સ

પ્રો. વી. એમ. તલેગાંવકર

હાડિયા બજાર, બાબાજીપુરા, વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા શ્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાંતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોસ્ટીમ લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માટી અને માવજત	૦-૪
૧ પતિની પગંગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૨ લીલીની આરમકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારંગી મતીઓ	૦-૬
૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજ્યકેવી	૦-૧૨
૬ કોને પગલું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાલિની બા	૦-૧૦
૭ મુદગતા અને મુંદગતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાપમનું અત્યાન	૦-૧
૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૧૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિપ્રેક	૦-૪
૧૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ મામિક ધર્મ	૦-૨
૧૨ દેવી યોધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માથિયા	૦-૧
૧૩ વીર રોજા (કાળુ ચુલાખ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૧૪ હાસ્ય ઝરણા (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ભોગમાનાં ગીતો	૦-૧
૧૫ "જરા ચાલ મુકને"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૧૬ ઝરણાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૧૭ છત્રનવલ્લભો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૧૮ મુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૧૯ ભરત ગૃયણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૨૦ ચોપાસીનું અકુર	૦-૫	૬૬ મતી જસમા	૦-૬
૨૧ રઝીવા ભંગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૨૨ ગૃહ વિષેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૨૩ મુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૨૪ રતનનું સાગર	૦-૩	૭૦ માર્યા મદોદર	૧-૮
૨૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧ કરમાં મળે છે પુસ્તકો પૂર્ણ પણ મળી શકશે. ૧૨ જુદાં લખાણો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, મુરત

BARODA STATE CONTRACTOR- Modern Photo Zinco

BLOCK MAKERS

Raopura, Baroda.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

૨૯
તં
૩
રીતે
૧૮
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
લાખા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

આખના દાકતર બહુ ત્યારે ચરમાનો નંબર કોલી આપશે,

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેનલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન કીરટલ કુક્સ, બુલુ, સ્મોક, એન્ટેક્ટીન, કલોરોફોલ, ફ્યુઝલ, એ'બગ,
ચુંકટાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુકમાઈટ, વીટ્રેકસ, કમો કાયદાકારક ?
- (૨) એલલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોમ (લોંગ, નીચર) કુલ્લુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં
કયો પર્મદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, ખાઈફ્રાક્સ, સ્પીટ, મુન,
કર્વેક (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, ક્રીપ્ટોક, ફુકો, એટેચમેન્ટ ઈન્માં કયો સગવડવાળો ?
આ બધું જાણવું હોય અને ચરમા ખરીદતા છેતરાવવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આં ખ અને ચ રમા

નું પુસ્તક જે અમે ત્રીમ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મળાવી લ્યો.
મુખર્ધ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાયમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે
પણ મનૂર થયું છે.

— પાકુ પકુ, ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્ષાંટિ માયવી રાખી છે તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે સારા.. અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે

—અરુદેશર દ્રશમજી ખલરદાસ

ધ્રુમછીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે

—માનમી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો મતોપ થાય છે

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રમુખનું સ્થાન માહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે

—યુવક

આ નવો ક્ષાય અન્ય મામયિકો જેમ ખાની નજર કરી ફેંટા દેતા જેવો નથી ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાચના જેવું છે લેખોની રીતી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે ખાસ મદસ્તતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેની છે

—એતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ બ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકાવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચગાની ટોપલીમાં નાખના જેવું માહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે

—ગુજરાતી

તેમાં પીઠસાચલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે

—ક્ષત્રિય મિત્ર

મામમી મંતોપપ્રદ છે

—યુન્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો વિચારણીય સાહિત્યમામમીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘માહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે

—બાળક

જીવન, મલા માહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે

—સુચાલવિનય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિન છે

—તત્ત્વી-દેશીરામય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળસાચલ ગર, તરવાન અને કવિનૃત્યક ગણેના મેયોમ દાગોગ મિરાય કચા નથી અનુભવ્યો

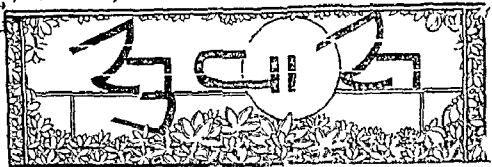
—બ મ પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો સ્વચ્છ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ માહિત્યરમિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે

—મિત્રમિત્ર

અમારું આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે અમારે ત્યાં ગુજરાતના ધણા પત્રો આવે છે, પણ તેમાં કોઈ માહિત્ય નો ‘સુવાસ’ જ આપે છે

—દિ આસિયા જોશી

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૧ મી ૧૦]

[અંક ૮]

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

રમણલાલ વ. દેસાઈ

[૩]

કૌટુંબિક ભાવનાથી આગળ પગલું ભરતા આપણે ગોત્રભાવના ઉપર આવીએ છીએ. ગોત્રનો અર્થ કૌટુંબિક ભાવનાનો વિસ્તાર એટલું જ કહીએ તો ચાલી શકે. ધીમે ધીમે ગોત્રમાં પિતામહાતાના આખા કુળ અને તેમની શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. માનવજાતની મંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતા આપણે ચોખ્ખો ક્રમ જોઈએ છીએ કે જેમ જેમ ગોત્રની સ્પષ્ટતા થતી જાય તેમ તેમ હિંસાની સીમા પણ મર્યાદિત થતી જાય જેમ કુટુંબીને હણાય નહિ તેમ સગોત્રીની હિંસા પણ ગુન્હો ગણાવા લાગ્યો જેમ કુટુંબનો વડીલ કુટુંબ ઉપર નિયંત્રણ રાખતો તેમ અનેક કુટુંબોના અનેલા એક વિશાળ કુટુંબ સરખા ગોત્રનો વડીલ સગોત્રીઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખતો બની ગયો. મર્યાદિત કુટુંબની ભાવનામાં માનવી, સ્ત્રી, પતિ અને બાળક સિવાય સર્વની હિંસા કરવા માટે સ્વતંત્ર હતો ગોત્રનો વિકાસ થતાં એ સ્વતંત્રતા મર્યાદિત થઈ પોતાના બાળકના બાળક, તેના બાળક, ભાઈના કુટુંબ અને તેમનો વિસ્તાર વગેરે એકજ 'વંશની ભુદી ભુદી શાખાઓ અહિંસાના વર્તુળમાં આવી. કૌટુંબિક લાગણીઓ આમ વિસ્તૃત મનીને આખા ગોત્ર ઉપર પથરાઈ ગઈ અને કુટુંબમર્યાદિત અહિંસા ગોત્ર સરખી મોટી મર્યાદા ઉપર ફેલાઈ ગઈ.

અહિંસાના અપવાદ કુટુંબમાં કે ગોત્રમાં નથી કે ન હતા એમ વિધાન કરવાની જરૂર નથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એજ છે કે હિંસાના પ્રમંથો કુટુંબ અને ગોત્ર માટે માત્ર અપવાદ જ નહિ પરંતુ ગુન્હા તરીકે ગણાવા લાગ્યા. હિંસાની પાત્રતા આમ ગોત્રની

બહાર જઈને બેઠી અને સ્વરક્ષણ અર્થે સામાજિક અને રાજકીય વિકાસ સાધતી માનવ-જાતે અહિંસાને ગોળ વધારી કુટુંબ અને રાષ્ટ્રને તેમાં સમાવી લીધાં. મિદકતની બ્લેન્ચી તથા બવરથા, પરસ્પર વર્તનના નિયમો અને અંગત તથા સામાજિક જવાબદારીની ભાવના જાગૃત થઈ અને એ નિયમો તથા ભાવનાના લંગનો પ્રસંગ વ્યક્તિગત નહિ, પરંતુ સામાજિક પ્રસંગ બની ગયો. માનવી જાતે પોતાનો જ ન્યાયાધીશ બનતો અટકી ગયો. આમ સમાજનો વિકાસ અહિંસાને જ વધારતો જાય છે.

હિંસા ગોત્ર બહાર તો ચાલી ગઈ. ગોત્રમાં સમાતી વ્યક્તિઓએ પોતાને માટે અહિંસા સ્વીકારી લીધી. પરંતુ એક ગોત્ર અને બીજા ગોત્ર વચ્ચેના સ્વાર્થધર્ષણ પ્રસંગે હિંસા જ પ્રથમ દર્શનીય ધડાજળ તરીકે આગળ ચાલે છે જમીન માટે, મિદકત માટે, એક ગોત્ર બીજા ગોત્રની સામે હિંસાનો ઉપયોગ માન્ય રાખે છે, અને અંતે વિવિધ ગોત્રો પરસ્પર લડી, ઝઘડી થાકે છે; લડતાં ટોળાંમાંથી મિત્ર ટોળાં બનાવે છે, અને યુદ્ધની નિરર્થકતા કે લાભની અલ્પતા સમજતાં એવી નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર આવે છે કે જ્યાં તેમને સમજાય છે કે ગોત્ર કે ગોત્રના સ્વાર્થ માટે હિંસા કામની નથી, જરૂરની પણ નથી. આ સત્ય નેમને ધીમે ધીમે સમજાય અને મૈત્રી-સંબંધ વધે તેમ તેમ જુદાં જુદાં ગોત્રો એકબીજાની સાથે લગી જાય છે અને વિવિધ ગોત્રો બેગાં થતાં આપણે માનવ-વિકાસની -Class અગર tribe-ગતિ વિશિષ્ટતાની ભૂમિકાએ પહોંચીએ છીએ. જાતોનું બંધારણ ધડાજળ અહિંસાનું વર્તુળ નાનકડા ગોત્રોથી આગળ વધે છે અને ગોત્રસમૂહના પરિણામ સરખી આખીએ જાતને તે પોતાની મર્યાદામાં સમાવી દે છે. આમ જ અહિંસા કુટુંબમાં મર્યાદિત હતી, જે અહિંસા વિસ્તૃત બની ગોત્રમાં મર્યાદિત થતી હતી તે હવે આખી જાતને પોતાને આશ્રયે લઈ લે છે. જાતમાં લગવાનો પ્રથમ નિયમ જ એ રચાય છે કે સ્વજનતાનો હિંસા દૂરિત છે. એટલું જ નહિ તે ગુ-હો પણ છે. સમગ્ર જાતિનું રક્ષણ એ સર્વનો કુરજ ખરી અને તેને માટે અન્ય દુશ્મન જાત સામે સશસ્ત્ર આક્રમણ કરી ચકાવ; પરંતુ જાતની અંદર કાંઈને પણ હણવો એ અશક્ય અપરાધ તરીકે લેખાય છે.

આમ એકલવાયો મનુષ્ય સ્વરક્ષણ અર્થે કુટુંબ રચે છે, એકલવાયું કુટુંબ સ્વરક્ષણ અર્થે ગોત્ર રચે છે, અને એકલપણામાં નિર્ભયતા અનુભવતાં ગોત્ર હિંસા છોડી અન્ય ગોત્રોમાં ભળી જઈ એક આખી જાત બની કૂરે છે. કારુણિક અહિંસા આમ ફેલાતી આખી જાત ઉપર વિસ્તાર પામી. રક્ષણની ભાવના હિંસા માગે છે કે અહિંસા એ આટલા માનવવિકાસ ઉપરથી પણ સદજ સમજાઈ જાય છે. એકલો માનવી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એના કરતાં તે કુટુંબવ્યવસ્થિત અને તો વધારે સારી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, પોતાનું જ માત્ર નહિ પરંતુ કુટુંબી ગણાતી સર્વ વ્યક્તિઓનું. એક કુટુંબ એકલું રહી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેના કરતાં તે ગોત્રમાં ગોઠવાઈ જઈને પોતાનું વ્યક્તિગત તેમ જ અન્ય કુટુંબીઓનું વધારે સારું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એક ગોત્ર બીજા ગોત્રનો સાથે હિંસાદારા જેટલું રક્ષણ મેળવી શકે તેના કરતાં અહિંસાનો સ્વીકાર કરી ગોત્રોમાંથી જાન ઉપાગવી વધારે સફળ રક્ષણ સાધી શકે છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ આ આખો ક્રમ એક જ વસ્તુ સૂચવે છે કે માનવી અહિંસાને જેમ જેમ વિસ્તારતો જાય છે તેમ તેમ તે વધારે સારું રક્ષણ મેળવતો જાય છે.

આ અહિંસાનો વિકાસક્રમ માનવજાતની માચી સમૃદ્ધિમાં શો શો વધારો કરે છે તે પણ આપણે સહજ જોઈ લઈએ કુટુંબ માણસને રસવૃત્તિ પ્રેમશૌર્ય અને વાતસલ્ય આપે છે ગોત્રભાવના પૂજ્યભાવ, વ્યવસ્થા આઝાધારપણા અને મરણ પરપગ-Tradition આપે છે સાથે સાથે કુટુંબ આપેલા ગુણ પોતે મધ્યમ ગણે છે તેટલું જ નહિ પરંતુ તેમને વિસ્તૃત કરે છે ગોત્રમાથી જાતમાં મંડળાતા માનવજાત સ્થિતિમાં પામે છે, ગાંધી કાયદા શાસન તત્ત્વ જોરે મેળવે છે, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એક બ્યારિયન મહાન માનવ સમૃદ્ધ તરીકે રહેણીપણીની ઉચ્ચતા અને ભાવના જાગ્રત કરી રક્ષણ અર્થે માત્ર બળ નહિ પરંતુ સરકાર અને સભ્યતાનો બહુ જ ઉપયોગ કરવાની પાત્રતા મેળવી લે છે એ પાત્રતા માથી જ માનવપ્રજાએ વિકાસની મહા ફાલગી ભરેલી છે જો માનવી એકલો હોત, માત્ર કુટુંબી હોત ક્રમ ગોત્રમાં જ ગોઠવાઈ ગયો હોત તો તે ન મિદ્ધ કરી શકત

જાતમાથી વિકાસ પામતો માનવી પ્રજાકક્ષાએ આવી પહોંચે છે કુટુંબ ગોત્ર એ બંનેમાં જ એક લોહીની માન્યતા હતી તે માન્યતા આખી જાતમાં ફેલાય છે ત્યારે આપણો વિશ્વસક્રમ આપણને ધીરપૂજ્ય પૂજ્યપૂજ્ય પ્રકૃતિપૂજ્ય જેવા એકતાના તરવા ભાષા અને ભૂમિ તેમ જ જાતિ-અભિમાન અર્પે છે અને આખી જાતને એક કુટુંબ તરીકે ગણવાના પાઠ આપણને શીખવે છે કુદરતનો સબધ જન્મ, મૃત્યુ પૂર્વજોના સંસ્મરણો એ સવળ એક બાપક તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગોઠવાઈ જાય છે અને એક જાતધર્મ પાળી પ્રજાના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે પ્રજાની કક્ષાએ પહોંચતા આપણને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મ આપણી જાતને આપણી ભૂમિને અને આપણા ભાતુભાવને ખૂબ વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપે છે અને બાપક રક્ષણની ભાવના આખી પ્રજા ઉપર ફરી વળે છે

એક જ જાતિમાં રહેતા પ્રત્યેક મનુષ્યને ભાલા અને તનનાગની અણીથી પોતપોતાનો ન્યાય ચૂકવવાની છૂટ મળી હોત તો સમાજનું બધારણુ રચાયું જ ન હોત હિંમતવૃત્તિને દાણી પોતાની જાતમાં ગણાતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રત્યે માનવીએ બહુભાવના વિકસાવી ન હોત તો વિવિધ જાતિઓના મગફળમાથી પ્રજાભાવના ખીનત્વી અશક્ય બનત યુગયુગથી હિંસાનો નિષ્ફળ અખતરો કરતો મનુષ્ય જાણે અજાણે અહિંસાની કિંમત સમજતો જ જાય છે, અહિંસામાં પોતાના સ્વાર્થને ઓળખતો જાય છે સ્વાર્થ ખાતર પણ હિંમતી વધારે અને વધારે માકડી મર્યાદાઓ બાધી અહિંસાને લખાનવામાં તે પોતાનું રક્ષણ સચોટ રીતે જોઈ શકે છે હિંસાને અગતી કરતાં તે અનેક માનસિક સમૃદ્ધિઓ પામતો જાય છે એ પણ તે જુલો શકે એમ નથી

આમ વ્યક્તિત્વના મધ્ય ત્રિદુધી ધીમે ધીમે ચારે પાસ ફેલાતી અહિંસાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગોત્ર, તેમાથી જાત અને તેથી આગળ વધતા પ્રજાના સમૂહોને પોતાની મર્યાદામાં સ્વરક્ષણના સિદ્ધાંત ઉપર જ લાવી મૂક્યા છે અહિંસાના વિજય સર્વદા શાન્ત ઐશ્વર્ય અને છતાં ભારે અસરકારક હોય છે હિંમતી વિજયની માફક તેમાં રૂધિરની રનાય નથી, મૃત્યુનો આર્તનાદ નથી અને નશાવાળ જેવો ઉદ્ધત અસ્થાથી આનંદ નથી ઢોલ વગડાવીને, ઢંકેરો પીટાવીને, ધમ્મઓ ફગાવીને કે જળનાદો બોનાવીને અહિંસા પોતાનો વિજય જાહેર કરતી નથી પોતાના વિજયચિહ્ન તરીકે અહિંસા વગર બોલે કુટુંબ મગળી મર્યાદા ખીનવે છે, કાર્પેટ કે શુદ્ધ સરખા માનવદેવો આપણી વચમાં ઉપજાવે છે, ગમ્ભાયણ મગળા કાવ્ય કોઈની કલ્પનામાં ઉધારે છે, પીણા મરણ વાર્નિત જગત આગળ ધરે છે, ગીતા

સરખું ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન કોઈની પાસે ગવરાવે છે અગર ધણેરા કે અગ્રન્તાની વજ્રજાટ-
માંથી અદ્ભુત માનવમૂર્તિઓ કોતરાવી આપે છે. આ બધાં વિજયચિહ્નો કીલાં કરીને પણ
અહિંસા એમ કહેતી નથી કે તેણે જ આ સધળું કર્યું.

આનો અર્થ ભાગ્યે જ કોઈ એમ કરે કે એક જાત બીજા જાત સાથે અને એક પ્રજા
બીજા પ્રજા સાથે હિંસારહિત ભાવ રાખી રહેલી છે. રાજ્યસત્તા, ધર્મસત્તા વગેરેને નામે
જગતને શરમાવનારા અનેક ખૂનખાર ઝઘડાઓ થયા છે. રાજ્યધર્મ અને પ્રજાને નામે મનુષ્યે
પોતાના પાશવ સ્વભાવનું ખૂબ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસપણે સમજી
લેખએ કે રક્ષણ અર્થે માનવીએ અહિંસાનો આશ્રય લઈ કુટુંબ મેળવ્યું, ગોત્ર મેળવ્યું, જાત
મેળવી અને પ્રજા મેળવી. જેમ કુટુંબનો એક માણસ હિંસા દ્વારા પોતાની ઉન્નતિનો અવ-
કાશ નોંધી શકતો નથી, તેમ એક પ્રજામાં ગોઠવાઈ ગયેલા માનવસમૂહ પણ પરસ્પરની
હિંસાદ્વારા પોતાની ઉન્નતિની શક્યતામાં માનતો નથી. કુટુંબી બનવું હોય તો હિંસા
છોડવે કુટુંબરક્ષણ મળે. એ જ પ્રમાણે સમગ્ર પ્રજાનું રક્ષણ જોઈતું હોય તો પ્રજાની વ્યક્તિએ
વ્યક્તિ પૂરતી હિંસા અવશ્ય વર્જ્ય કરવી જોઈએ. અંદર અંદર હિંસા કરનાર કુટુંબી કે
પ્રજાજન કુટુંબ કે પ્રજાનું રક્ષણ પામતો નથી. તેને પ્રજાનું રક્ષણ જોઈતું હોય તો એક જ
શર્ત કે તેણે પોતાના પ્રજાસમૂહ પરત્વેની હિંસા વર્જ્ય કરવી.

આથમતા સૂર્યને—

મહેન્દ્રકુમાર દેશાઈ

[ચન્દ્ર! જરા જતાં જતાં તો ખાણુ! થોભ.—એ ઢાળ]

સૂર્ય! અસ્ત થાતાં પહેલાં તો ઘડી થોભ.

ક્ષિતિજ-કેાર હું સંભવું

રંગ સોનલે મઢાવું

અસ્ત થાતાં પહેલાં તો ઘડી થોભ.

પુષ્પ પાંખડીની માળ ગૂંચી રાખી,

મીઠી હૈયાની હેતઅન્થી બાંધી;

મારી પૂલની વેળ ના વીતાવું, વધાવું હું, સૂર્યદેવ!—

રૂપરંગ મધુરો ના લસી રધાં,

રસ-ગંધનાં જિંડાણ નાં ભડે રધાં;

માત્ર યાત્રુ, પૂજનમાંહી સ્થાપું આ અર્ધ્યું હું, સૂર્યદેવ!—

સમયોગનો સમય આ વહી જશે,

મારા મનની ગુરાહ શ્રી, રહી જશે;

ખીંચું જીવન જે સ્વાર્પણને સાફ, તે વાફું હું, સૂર્યદેવ!—

‘નાવિક, આપણે ક્યા જઈએ છીએ?’

‘દેવ, આપણે પાતાવ દિપપુત્રને તમ્હ જઈ ગયા છીએ.’

‘કેમ ત્યા જવાથી શુ લાભ થશે?’

‘દેવ, લાભ કે હાનિનો વિચાર હું કરી શકતો નથી હું તો ફક્ત સમ્રાટની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું.’

‘સમ્રાટને પાનાન દિપપુત્રને તમ્હ મને મોકલવાનું શુ ગમ્યું મળ્યું?’

‘દેવ એ બધી વિગત પાતાવદિપપુત્રમા રહેતા આપણે ત્યાના સેઠી ધર્મચંદ્ર આપશે.’
તૂતક પર જિભા રહી વાતો મરતા નાવિકે એકાએક દુઃખી એક નૌકાપોત આવતું જોયું.
તે અમકીને બોલ્યો, ‘કર્ણદેવ તમે જન જિભા રહો હું મારે દુઃસ્વસ્તક યત્ર લઈ આવું.’

નાવિક નીચે ગયો અને કર્ણદેવ ચૂપચાપ તૂતક પર ફરતો લાગ્યો. કર્ણદેવ ઉઝેયિનીનો વાસી હતો અને એક સમર્થ ગાયક અને વાજિત્રકાર હતો. તેના સંગીતમા હૃદય હતું અને બધા હતા એ સંગીત સાંભળવા માટે પશુપક્ષી પણ એકતાન થતા પ્રકૃતિ પણ સાતપણે એના સંગીતને માલગતી લોકવાયકા તો એને અનેક દિવ્ય ગુણોથી વિભૂષિત કરતી હતી. કોઈ કહેતું કે એ સંગીતના ધ્વનિથી રાજપ્રામાદને જૂમિ પગ પાડી શકતો હતો ત્યારે કોઈ કહેતું કે તોફાને ચઢેલો દુર્દાત મહામાગર પણ એનું સંગીત સાંભળી શાત થઈ જતો. એણે પોતાની કળા પ્રતિબ્ધાનના દગ્ગાગમા રજૂ કરી સર્વે એની કળા પર મુગ્ધ થઈ ગયા. એકાએક એક દિવસે કર્ણદેવે સમ્રાટ તમ્હથી આજ્ઞા મળી કે ‘તેણે અરોહ નાવિકની નૌકામાં પ્રયાણ કરવું’ સમ્રાટની આજ્ઞાને માન આપી તે નૌકામાં બેઠો.

કર્ણદેવે તૂતક પર જિભા રહી તે આવતા નૌકાપોતને ધારીને જોવાની ચેષ્ટા કરી. પોલીસારે અરોહ પણ નીચેથી દુઃસ્વસ્તક યત્ર લઈને આવ્યો.

‘દેવ, આપણે ઘણા ખોટા કમાયા છીએ આ તો મૂર રાક્ષસોનું નૌકાપોત છે.’

‘શુ કહે છે?’

‘હા દેવ, એ જ મૂરો મમુદ્રમા ભગવાન કૃષ્ણના સમયથી ઉત્પાત કરે છે તે સમયે ભગવાન કૃષ્ણે એમનો ભારે સહાર કરીધો હતો, પરંતુ એ પુત્ર દુષ્ટતા કરવા લાગ્યા છે.’

‘પણ હવે શુ થશે?’

‘દેવ, અરોહ ક્ષત્રિય છે, સમામથી બહીતો નથી જુઓ હું મારા માણસોને તૂતક પર બેગા કરું છું.’

અરોહ રણશીંગડું કાઢી વગાડ્યું. મર્વે નાવિકો અને નૌકાનાત્મકો તૂતક પર એકાઠા થઈ ગયા અરોહ બોલ્યો, ‘જાણ્યો, આજે આપણા નૌકાપોત પર આક્રમણ કરવા

મૂંગે આવી રહ્યા છે. આપણે પ્રતિજ્ઞાનની કીર્તિને કંઈક લાગવા દેવું નથી. ભરત તું પ્રથમ મૂંગેને ચેતાવી દે કે આ નૌકા-પ્રતિજ્ઞાનના સમ્રાટ સાતવાહનની છે.’

ભરતે નમન કરી એક શર પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવીને માર્વું. એ શરમાં પ્રતિજ્ઞાનનું રાજચિન્હ હતું.

સામી નૌકામાંથી બીજું શર આવ્યું. અશોકે તે ઉપાડી જોયું અને બોલ્યો, ‘આ નૌકાપોત આપણી અવગણના કરી યુદ્ધ માંગે છે. ભરત, આક્રમણ શરૂ કરો અને બતાવો કે હજી પણ પ્રતિજ્ઞાનના વાસીઓ પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી શકે છે.’

સામસામાં શરો છૂટવા લાગ્યાં. પરંતુ સામી નૌકાપોતની પાછળ બીજી સદાયક નૌકાપોત આવી પહોંચતાં અશોકની ધીરજ ખૂટી. એકાએક એક આમેપાર્શ્વે પ્રતિજ્ઞાનની નૌકામાં આગ લગાડી. પુષ્કળ ધાંધલ થવા લાગી અને જોતજોતામાં સામેની નૌકાના યોદ્ધાઓએ આવી અશોક અને તેના અન્ય સાથીઓને બંદી બનાવ્યા.

૨.

‘દેવ, આજે બંદી અવસ્થામાં મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે સમ્રાટની ઈચ્છા પ્રથમ પાતાલ અને પછી પારસદેશમાં તમારી કળાનો પરિચય કરાવવાની હતી.’

‘પરંતુ મને સ્પષ્ટ કહ્યું કેમ નહોતું?’

‘ના, એમાં એક કારણ હતું. સમ્રાટની ઈચ્છા એ વાત શુભ રાખવાની હતી, અને પાતાલમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંના સમય ગાયક જ્યદ્રથની સામે તમને સ્પર્ધામાં ઉતારવાના હતા.’

‘શું જ્યદ્રથ એક મહાન સંગીતજ્ઞ છે?’

‘હા, એની કીર્તિ સર્વત્ર ગવાય છે. એ સાગરના તરંગોને પણ પોતાના સંગીતથી મોહી શકે છે, અને મહાસાગરના જળચરોને મંત્રમુગ્ધ કરી શકે છે.’

કંઈક ચૂપ રહ્યા પછી કર્ણુદેવ બોલ્યો, ‘હા, મારી પણ ઈચ્છા તેની સામે સ્પર્ધા કરવાની થાય છે; પરંતુ હવે તો આપણે બધા બંદી છીએ.’

એક પ્રહરીએ આવી બંદીમદ્દ ઉધાડ્યું અને બોલ્યો, ‘બંદીઓ જો પ્રતિજ્ઞાનથી તમારા છટકારાને માટે એક લક્ષ મુદ્રા એક માસમાં નહોં આવશે તો તમારે જળસમાધિ લેવી પડશે. તમે પ્રતિજ્ઞાન પત્ર લખી આપો તે ત્યાં પહોંચાડવામાં આવશે.’

સર્વે ચૂપ રહ્યા. અશોક કંઈક વિચાર કરી બોલ્યો, ‘વારૂ, હું પત્ર લખી આપું છું.’

૩

‘અશોક, પ્રતિજ્ઞાનથી મુદ્રા આવી લાગતી નથી અને હવે ત્રણ દિવસ શેષ રહ્યા છે.’

‘હા દેવ, આપણે શુભ મુદ્દર્તમાં નીકળ્યા ન હતા. દેવ, તમે કંઈ ન કરી શકો?’

‘હા, કરી શકું એમ છું; પરંતુ એમાં મારી એક ઈચ્છા અપૂર્ણ રહી જશે.’

‘કંઈ ઈચ્છા?’

‘જ્યદ્રથને પરાસ્ત કરવાની.’

‘કેમ?’

‘આપણી સેવનંતના મેગવવામાં કદાચ મારું મૃત્યુ થાય એમ પણ સંભવિત છે.’

અશોક એક અત્તમ ભવથી કંપી ઊઠ્યો. યોડીવારે બોલ્યો, ‘દેવ, એ બનશે નહોં. તમારા વચર એ સ્વતંત્રતા અમને પાચન થશે નહોં.’

એકાએક દાર ખૂંધુ અને પ્રહરી બોલ્યો, 'પ્રતિજ્ઞાનથી આજે પણ મુદ્રા આવી નથી અને હવે પરમ દિવસે અમારા નરમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ થશે'

૪

સમસ્ત રાત્રિમાં બહીરૂદ્ધમા ગડમથન થઈ ગઈ હતી ક્યુદેવ એક પ્રબળ દંડ અનુભવી રહ્યો હતો એકાએક તે બોલ્યો, 'અશોક !'

'દેવ, શું કહો છો ?'

'જો હું તે ઉપાય અજમાવું છું મારૂં મૃત્યુ કદાચ થશે, તો મારા મૃતદેહને પણ સાચવીને પાતાળ લઈ જાવો, અને જ્યારેયને દેખાડોને કહેજો કે ક્યુદેવનું શરીર આ છે અને આત્મા અનંતનું સંગીત સાંભળવા તન્મય બન્યો છે'

'દેવ શું મૃત્યુ અવશ્યભાવિ છે ?'

'હા કારણ કે હું આ નિશાચરોની પાસે વીણા વગાડવાની રૂઝ માગવાનો છું હું જે સંગીત સંભળાવીશ તેમા એ બધા મત થઈ જશે તમે સૌં પણ તેમ જ થશો એમની એ મૂર્છાનો લાભ લઈને મારે એમને નિશ્ચય કરવા છે જુઓ એ સંગીતના ગાવા પછી ત્રીસ ઘડિકા પછી મને મૂર્છા આવશે એ જ મૂર્છા કદાચ મૃત્યુમા પણ ફેરવાઈ જાય'

'દેવ એનો કંઈ પ્રતિકાર નથી ?'

'હા, જો એ મૂર્છિત અવસ્થા ત્રણસોને સાડ ઘડિકા રહે તો કે જે સંગીતજ્ઞ મારામા એતના પુનઃ આણી શકે છે'

સર્વે ચૂપ રહ્યા મ્યુદેવ બોલ્યો, 'અશોક, જો આ મારું અંતિમ સંગીત થાય તો બસ નિદાય લઉં છું'

બહીજનો સર્વ કાળી બિડ્યા પરતુ ઉપાય હતો નહીં સર્વ આસુભરી દષ્ટિએ ક્યુદેવને જોઈ રહ્યા

૫

'સાગરદર્યુએના અધિપતિ આજે તમે મારા કેદી છો અને હવે તમારી આકૃતિ આપવાની છે' અશોક બોલ્યો

'ભને, તમે અમને સમુદ્રમા નાખી દો, પરંતુ જે દિવ્ય સંગીત અમારા ક્યુદેવ પગ સંભળાય છે તેને માટે તો તમને મન્યવાદ આપવો ઘટે છે મ્યુદેવની મૂર્છા પણ કદાચ મૃત્યુમા ફેરવાઈ જાય એવી વાત જ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મારૂં પણ મન મૂંઝાઈ ગયું છે'

'અસ્તુ પરંતુ એનો ઉપાય અમે મગી ગયા હોએ જોઈએ મ્હાલ જ્યારેય એ કાર્યમા સફળ થાય

'શું કહો છો ? તમે પાતાળ સુધી મ્હાથી પહોંચી શકશો ?'

'હા, ત્યાં પહોંચતા એક સમાહ થઈ જશે જોઈએ કેમ થાય છે'

કંઈ વિચારી દર્યુપતિ બોલ્યો વાર ક્યુદેવને ખાતર હું તમને એક શીઘ્ર પહોંચવાનો રસ્તો બતાવું છું તમે પાતાળ પહોંચ્યા પછી અમને સમુદ્રમા પધરાવજો'

અશોકને લાગ્યું કે દર્યુપતિ મત્ય કહી ગયો હતો તે મોતનો વાર તમારી સહાયતા જો અણમોત થઈ જશે તો અમે તમને મુક્તિ આપશું'

૬

પાતાળના બંદરે પ્રતિજ્ઞાનની નૌમણો આવી એ વાતને દેનાતા કંઈ વાર લાગી નહીં અને એ નૌમાને દર્યુએએ લૂગી હતી એ વાત પણ જાહેર થઈ ગઈ એ જ નૌમામાં પ્રતિજ્ઞાનનો પ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ મૂર્છિત પડ્યો છે જાણી ધણાને આશ્ચર્ય થયું આજે તામડોત્ત જ્યારેયને યેગ આબો અને મોલ્યો, 'દેવ, ક્યુદેવનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે ?'

‘હા, શું તે આવ્યા છે ?’

‘હા આવ્યા છે, પરંતુ મૂર્છિત અવસ્થામાં.’

‘કેમ! શું થયું ?’

અશોકે સર્વ વિગત કહી અને બોલ્યો, ‘દેવ, કર્ણદેવનું જીવન ખચાવવા માટે દરમુપતિ પણ મરણિયો બની સમુદ્રના તરંગો સાથે લકડ્યો છે. અમને આશા છે કે એમની મૂર્છા તમે દૂર કરી શકશો.’

જ્યદ્રથ થોડી વાર ચૂપ રહી બોલ્યો, ‘પરંતુ એ કાર્ય પણ મહાન અને ગંભીર છે. એમાં મારા જીવને પણ જોખમ છે.’

અશોક ચૂપ બિભો રહ્યો. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને બોલ્યો, ‘ત્યારે કર્ણદેવની મૂર્છા મૃત્યુમાં ફેરવાઈ જશે ?’

જ્યદ્રથ ચૂપ હતો.

‘દેવ, સંગીતથી મંત્રમુગ્ધ થતા સર્વેને સાંભળ્યા છે, પણ મૂર્છિત પ્રાણીને સચેતન થતાં નથી સાંભળ્યાં. એ સંગીતની આશાએ અમે પાતાળ જીવના જોખમે પણ આવ્યા છીએ, અને આજે આમ નિરાશ થવું પડશે એની આશા ન હતી.’

‘શું કરું, હું લાચાર છું.’

‘શું તમે ભયથી લાચાર છો કે ઈર્ષ્યાથી લાચાર છો ?’

‘તમારા પૂછવાનો હેતુ શું છે ?’

‘જો તમે તમારા જીવને જોખમ ધારીને ભય પામો છો તો કર્ણદેવ તમારા કરતાં વધારે ચડિયાતા છે, જેમણે પોતાનો દેહ અન્ય મનુષ્યોના રક્ષણ માટે અર્પણ કરી દીધો, અને કર્ણદેવ પુનર્જીવિત થઈ તમને સ્પર્ધામાં હરાવશે એ ઈર્ષ્યાથી તમે જો એ કાર્ય નહોં કરતા હો તો પણ તેમાં કર્ણદેવ તમારા કરતાં ચડિયાતા છે એ વાત પુરવાર થઈ જાય છે.’

જ્યદ્રથના મનમાં પ્રજ્વળ વિદ્રવણાઓ ઉત્પન્ન થઈ. થોડીવારે તે બોલ્યો, ‘આહો, હું આવું છું.’

૭

જ્યદ્રથનું સંગીત ચાલુ થયું. સર્વે ચૂપ બેઠા. પ્રકૃતિ પણ તેના સંગીતને સાંભળવા જાગે એકતાન થઈ હોય તેમ ચાંત થઈ ગઈ. જ્યદ્રથની આંગળીઓ વીણાના તારની સાથે શ્રોતાઓની હૃદયતંત્રીના તારો પણ દલાવતી હતી. થોડીવારે કર્ણદેવના શરીરમાં હલન-ચલન થવા લાગ્યું અને જ્યદ્રથનું સંગીત વધારે મર્મસ્પર્શી અને ધીમું થવા લાગ્યું. એકા-એક કર્ણદેવ બેઠો થઈ ગયો પણ સંગીત બંધ પડી ગયું. સર્વેએ દોડીને જોયું તો જ્યદ્રથનું શરીર નિર્જીવ થઈ ગયું હતું અને એના મુખમાંથી કુન્દકતની ધારા વહેતી હતી.

કર્ણદેવે જીડીને જ્યદ્રથના શબ-પાસે આવી તેની ચરણરજ લીધી અને બોલ્યો, ‘મારું અંતિમ સંગીત પણ આવા સતકાવમાં થાઓ એ જ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.’

થોડીવાર તે જ્યદ્રથના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો અને પાછા વળી ‘અશોકને કહ્યું, ‘અશોક, સ્પર્ધામાં જ્યદ્રથદેવ મને હરાવો અર્નનને રસ્તે જઈ ચૂક્યા છે. હાલ, એ પરાજયને હું કેમ સહન કરી શકીશ !’

મહાન સંગીતગ્નની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી મૃત સંગીતગ્નના રક્તમાં મિશ્રિત થઈ પાનાલબ્ધિની પૃથ્વીનું સિંચન કરતાં હતી.

વિશ્વામિત્ર, શ્રી હર્ષ, ભૂવડ, યશોવર્મા, આમ, લોજ, ગોવિન્દચન્દ્ર ને જયચન્દ્ર સમા પૃથ્વીપતિઓ અને

વિશાખદત્ત, બાણ, મયૂર, દિવાકર, ભવભૂતિ, વાકપતિરાજ, સિદ્ધસારસ્વત, રાજ-શેખર ને હર્ષ સમા સાહિત્યસ્વામીઓથી અલંકૃત બનેલું—

આર્યાવર્તનું એક સમયનું પાટનગર

કનોજ

ચીમનલાલ સંઘવી

કુશના પાટવીકુમાર કુશનાભ નૃપતિએ મહોદય નામે એક ભવ્ય નગર વસાવેલું. તે નગરના મનોહર ઉદ્યાનમાં એક સમયે તે નૃપતિની સ્વરૂપવતી કન્યાઓ કીડા કરતી હતી. તે પ્રસંગે તેમના સૌન્દર્ય પર મોહી પડેલ પવનદેવે તેમના સમક્ષ લમતી માગણી મૂકી. પણ તેજસ્વી રાજકન્યાઓએ તે માગણીને તુચ્છકારી કાઢી. પવન ખીખ્યો. તેણે તરતજ પોતાની અલૌકિક શક્તિના પ્રભાવથી તે કન્યાઓને કૂબડી બનાવી દીધી. ત્યારથી તે નગર કન્યા-કુબ્જ અથવા કાન્ય-કુબ્જના નામે ઓળખાયું. સમય જતાં કાન્યકુબ્જનું ટૂંકું રૂપ કનોજ થઈ ગયું. કુશ અને કુશનાભની સ્મૃતિમાં તે નગર કુશિક, કુશસ્થલ કે કુશીનગરના નામે પણ ઓળખાય છે. કલ્યાણના પ્રતીક તરીકે તે કલ્યાણકટક કહેવાતું. મહાભારતના સમયમાં તે નગરમાં ગાંધી નામે પરમ પવિત્ર ને પ્રજાપાલક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના સંસ્મરણમાં તે નગરને ગાંધીપુર નામ આપાયું.

ગાંધી રાજા ઇંદ્રના ઉપનામથી ઓળખાતો. તેને વિશ્વામિત્ર નામે પુત્ર ને સત્યવતી નામે પુત્રી હતી. સત્યવતીના રૂપ પર મોહેલા બૃહુ ઔર્ધ્વ ઋષિના પુત્ર રીસિકાએ તેના હાથની માગણી કરતાં ગાંધી તે નકારી ન શક્યો. પરિણામે સત્યવતી ઋષિકુલમાં ચાલી ગઈ. ત્યાં તેણે જમદગ્નિ નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે જમદગ્નિના તેજસ્વી પુત્ર પરશુરામે ક્ષત્રિયોને મંદાર કરીને પ્લાહણ-ક્ષત્રિય લોહીના સંમિશ્રણનું દર્શન કરાવ્યું.

કનોજના સિંહાસને ગાંધી પછી વિશ્વામિત્ર વિરાજ્યા. તેમનામાં શક્તિ, સંસ્કાર ને તેજનું અપ્રતિમ એકીકરણ થયેલું હતું. તેમણે પૃથ્વી પર સાક્ષાત્ સ્વર્ગ ઉતાર્યું. પણ એક સમયે વસિષ્ઠ ઋષિની ગાય નન્દિનીનું હરણ કરવા જતાં ન્યારે તેમને પ્લહાતેજ આગળ પાછા પડવું પડ્યું ત્યારે સિંહાસન તેમને આકાંક્ષે થઈ પડ્યું. તેમણે પ્લહાર્ષિ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો ને અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી તેમણે તે નિશ્ચય પાર પાડ્યો.

તે પછી કનોજના ઇતિહાસ પર કંઈક તિમિરપટ પથરાય છે. ભગવાન બુદ્ધ સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરતાં કનોજમાં જીતેન્દ્રા એટલીજ પ્રાચીન સમયની નોંધ મળે છે. તેમ છતાં વ્યાકરણ, કાશ કે સાહિત્યને લગતા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં, એક યા બીજે પ્રકારે, કાન્યકુબ્જની સ્મૃતિ તો જળવાઈ જ રહી છે.

બહેનને હર્ષ હર્ષવર્ધન સૈન્યને આવી મળ્યો. સૈન્યમાં હર્ષ ફેલાયો. અર્વેએ કનોજ પર ધસારો કર્યો. પરંતુ શશાંકે તે ભારકરવર્મન પાછળથી ગૌડ પર હુમલો કરશે એવા ભયે કનોજ છોડી ચાલ્યો ગયો હતો; પરિણામે હર્ષે, કોઈ પણ પ્રકારના સામના વિના, બહેન સાથે, કનોજમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો.

આ પ્રસંગે કનોજનો કોઈ સ્વામી નહોતો. કનોજના મત્રીમંડળે હર્ષને ગાદી સ્વીકારવા વિનંતી કરી. હર્ષે પ્રથમ તે આનાકાની કરી પણ પછી બહેન અને પ્રમના આગ્રહથી તે કબૂલ થયો તેણે તે વિષયમાં તે યુગના નામાંકિત બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વરની સલાહ પૂછી. અવલોકિતેશ્વરે તેને સિંહાસન પર પગ ન મૂકવાની ને કનોજના મહારાજાને કહ્યા ન ધારણ કરવાની શિખામણ સાથે ગાદી સ્વીકારવા અનુમતિ આપી. હર્ષે તે શિખામણ માથે ચડાવી ને 'શિલાદિત્ય'ના ઉપનામ સાથે તેણે કનોજનો રાજદડ સ્વીકાર્યો. તે પછી ચાણેશ્વર અને કનોજના રાજ્યોને જોડી હર્ષ પાટનગર તરીકે તેણે કનોજને જ પસંદગી આપી.

બાલપણથી કેટલાક બૌદ્ધ બિશુકોના મસર્ગમાં ગ્રહેવાથી તેને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હતો. કાશ્મીરના એક બૌદ્ધ તીર્થમાં છુદ્ધ ભગવાનનો એક દાંત જળવાઈ રહ્યો છે તેવા સમાચાર મળતા તે કાશ્મીરની યાત્રાએ ચાલ્યો. પણ તે દાંત ઉઠાવી જશે એવા ભયે કાશ્મીરના મંદે દાંત મંતાડી દીધો અને હર્ષને જાત્રાની અનુમતિ આપવા પણ ના કહી. હર્ષે રોષે ભરાઈને લશ્કરી આક્રમણની યોજના ધડી અને કાશ્મીરપતિએ તેનાથી ગભરાઇને તે દાંત હર્ષને બેટ મૂક્યો. હર્ષે તે કનોજ હર્ષ ગયો.

તેના સમયમાં નામાંકિત ચીની યાત્રી હ્યુએનસંગે ભારતવર્ષની મુસાફરીએ આવેલો. તે આસામપતિ ભારકરવર્મનના દરબારમાં રહેતો હતો. હર્ષે તેને તેડું મોકલાવ્યું. ઉત્તરમાં, મુસાફર પર મોહી પડેલા ભારકરવર્મને કહાવ્યું કે, "કહેા તો માઈ માયુ" મોકલાવુ, પણ યાત્રિકે તો અર્થ જ નહોતો" હર્ષે ઉત્તર મોકલાવ્યો, "સાઈ, ત્યારે તમારૂં 'માયુ' મોકલાવી આપો." માયુ મોકલવાની તો ભારકરવર્મનની તૈયારી હતી જ નહિ. એટલે બદલામાં તેણે હ્યુએનસંગને જ હર્ષના દરબારમાં મોકલાવી આપ્યો.

કાશ્મીર અને આસામ પર આ રીતે આડકતરી પ્રભુતા જમાવી હર્ષે માળવા, સિંધ, વલ્લભી, ગૌડ, નેપાળ, ગ્રયાગ, અહોજ્યા, કોસાળી, આવરતી, અષોધ્યા, વારાણસી, ચંપા, કર્ણસુવર્ણ, ઓરિસા વગેરે પ્રદેશો પ્રતિ નજર દોડાવી ને એક પછી એક તે દરેક પ્રદેશને તે પોતાના સીંધા કે આડકતરા કાબૂ નીચે લાવ્યો. ને એ રીતે ઉત્તર ભારતવર્ષના સમ્રાટ (મકલોત્તરાપથપતિ) બની તેણે પોતાનો મંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો. તે સંવત્સરના પ્રમાણે નેપાળના ઇતિહાસમાં સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

મંવત ૬૮૮માં હર્ષે દક્ષિણ-ભારત પર વિજય મેળવવાને પોતાના સૈન્યને એ દિશાએ દોર્યું. પણ ચાલુક્યવંશી પુલકેશી બીજના હાથે હાર ખાઇને તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તે પછી તેણે સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની લાલસાને તણ દીધી, અને પોતાની બધી શક્તિ જમાવેલ સામ્રાજ્યને વધારે સુદૃઢ બનાવવા પાછળ વાપરવા માંડી.

કલા અને સાહિત્યના વિષયમાં હર્ષનું સ્થાન વિક્રમ અને બાજની લગોલગ છે. તેણે હ્યુએનસંગને આદર્શી માન સાથે પોતાના દરબારમાં આશ્રય આપેલો. "ત્રીનો જગ વિખ્યાત કર્તા બાણુ તેનો રાજકવિ અને મિત્ર હતો. બાણુને તેણે

સરવાળો એક અબજ સોનામહોર જેટલો થાય છે. કવિવર મયૂર* ને માતંગ કવિ દિવાકર પણ તેના આશ્રિત હતા. જ્યસેન નામના વિદ્વાનને તેણે ઓરિસ્સાનાં એ'શી ગામની ચાલુ ઉપજ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ તે વિદ્વાને સંપત્તિ કરતાં ત્યાગને વધુ પસંદગી આપતાં હર્ષ તેના શિષ્ય સમો ચર્ષ રહ્યો. નાલંદા વિદ્યાપીઠને તેણે લાખખેનું દાન આપેલું. કલાકારોનું પણ તે એટલું જ સન્માન કરતો. ને કલા-સાહિત્યનો તે કેવળ પૂજારી કે આશ્રયદાતા જ નહોતો. તે પોતે પણ મહાકવિ હતો. તેણે રચેલાં ત્રણ નાટકો-રત્નાવલી, પ્રિયદર્શિકા ને નાગાનંદ-નું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અમર સ્થાન છે.

પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ને કવિવર બાણે હર્ષનું, તેના સામ્રાજ્યનું ને તેની પ્રજાનું યથોચિત વર્ણન લખ્યું છે. તે જોતાં જણાય છે કે હર્ષ એક આદર્ સમ્રાટ હતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા કુનેહભરી ને પ્રગ્લહિતવર્ધક હતી. ચોમાસાના ચાર મહિના વર્ષને તે બાકીનો બધો સમય સામ્રાજ્યમાં ફરવામાં વિતાવતો. તે સમયે તે દુષ્ટોને દંડવામાં, નિર્દોષોને યોગ્ય સંરક્ષણ આપવામાં, પ્રજાનાં દુઃખદર્દ દૂર કરી તેમનાં સુખ-સૌભાગ્ય વધારવામાં તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા પર ઝીણી નજર રાખવામાં અહોનિશ પ્રવૃત્ત રહેતો.

સામ્રાજ્યની પ્રજા એકંદરે સુખી, સમૃદ્ધ, સશક્ત ને નીતિમાન હતી. ચોરીનો પ્રસંગ જવદેજ બનતો. ધર્મ, કલા અને સંસ્કારનાં વહેણો કદી સૂકાતાં નહિ.

હર્ષના સમયમાં કોનાજે કેવળ ઉત્તરાપચના જ નહિ, અખિલ જારતવર્ષના પાટનગર સમી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. સમૃદ્ધિ, સંસ્કાર, બળ્યતા ને મનોહરતામાં તે ઈન્દ્રપુરી સાથે સ્પર્ધા કરતું. શ્રેષ્ઠોઓ, મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ કે કવિવરોનાં વિદ્યાળ ભવનોની જેમ મંદિરોની ગણતરી પણ ત્યાં હજારોથી થતી. વિદ્યાપીઠો, વિદ્યારો ને વિદ્વાનોની ત્રિપુટી ત્રિવેણીસંગમ સમી શોભતી.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હર્ષને ઘણો જ રસ હતો. તેના નેતૃત્વ નીચે પાંચ પાંચ વર્ષના અંતરે પ્રયાગમાં એક બન્ધ ધાર્મિક ઉત્સવ ઊજવાતો. તે ઉત્સવ ૭૫ દિવસ સુધી ચાલતો. ને જારતભરના સંતો, કવિઓ, રાજવીઓ ને લાખઓ પ્રજાજનો તે ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે હર્ષ રાજતિભેરીની બધી જ બચત ને પોતાનાં વસ્ત્રાલંકાર પણ દાનમાં દઈ દેતો ને રાજ્યથી બહાર પાસેથી એકાદ ફાટયાતૂટયા વસ્ત્રની બીજા માગી લઈ તે રાજર્ષિ બનતો ને પ્રભુએ બસેલી ફરજ તરીકે ફરીથી તે રાજકાજમાં પરોવાતો.

કોનાજમાં પણ તેણે એવો જ એક બન્ધ ઉત્સવ ઊજવેલો. તે ઉત્સવ પ્રસંગે ત્રણ હજાર બૌદ્ધ મિત્રકો, ત્રણ હજાર જૈન મુનિવરો ને પ્લાહણ્ય સંન્યાસીઓ ને નાલંદા વિદ્યાપીઠના

* કહેવાય છે કે, મયૂરની પુત્રી બાણું વેરે પાણીવેલી હતી. એક સમયે રામે પ્રેમકલ્પમાં તેરીસે બરાબી અને પંડેડ થયા છતાં રીચ આતુ રાખી તે બાણુની પ્રાર્થના પ્રત્યે બેદારકાર રહી. બાણું તેને 'સુખ' કહીને પત્રે પડવા જતાં તેણે તેને લાન મારી. નીચેથી પસાર થતા મયૂરે આ કલ્પ સાંભળ્યો ને તે બાણી બંધા, "તેને સુખ નહિ. ચંદી કહેવી જોઈએ." બાણુપતની સાવધ બની ને પુત્રીની પ્રેમકરીદા અવધાનનાર પિતા પર કોપે બરાઈ તેણે તેના પર ગરબી પાનની પિચકારી છાંડી. મયૂરનાં અંગેજાંજ નર કોડ ફાડી નીકળ્યા.

બીજેજ દિવસે મયૂરે સુર્યની અદ્ભુત પ્રસંસાથી બરેકું 'સુર્યસત' રચી એ કોડ દૂર કર્યાં. તે પ્રસંગે મયૂરની કીર્તિ વધી ચંપલી જોઈ બાણું પેનાતા દાષપદ કપાની નાંખી, ચંદીરીનીની અદ્ભુત પ્રસંસાથી બરેકું 'ચંદીસત' રચી એ દાષપદ પાછા મેળવ્યા.

એક હજાર વિદ્વાનોની પરિષદ મળેલી. આ ઉત્સવના વરઘોડામાં અર્ચકૃત હાથીઓ પર ને મનોહર રથોમાં શોભતી હજારો સુવર્ણની પ્રતિમાઓ, જુદા જુદા રાજાઓના સેંકડો હાથીઓ, મંત્રીઓ ને સેનાપતિઓના ત્રણસો હાથી, હજારો અશ્વો ને લાખો નરનારીઓ પૃથ્વીના કંઠ સમા કનોજની આસપાસ મુકતાહાર જેવાં જણાતાં. એ વરઘોડામાં લવ્ય રાજહસ્તી પર બેઠેલો હર્ષ મોતી અને સોનામહોરો ઉઠાળતો.

કલા, સાહિત્ય ને ધર્મની પાછળ આટલો અનુરાગ છતાં લશ્કરી બળને હર્ષે જરા પણ કાચું ન પડવા દીધેલું. શાંતિના સમયે પણ તેના પાસે સાઠ હજાર લગલગનું હસ્તીદળ, એક લાખ ઘોડેસ્વારો ને પાંચ લાખ લગલગનું પાયદળ તૈયાર રહેતું રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ તે એટલી જ પ્રજ્ઞતા દાખવતો. મંત્રીમંડળ ને કર્મચારીઓના તેણે પાડેલા વર્ગ ને તે ધોરણે ચાલતી સુંદર વ્યવસ્થા આજની રાજસત્તાઓને પણ પ્રેરક નીવડે એવી છે.

પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં હર્ષ કંઈક વિશેષ શાન્તિપ્રિય બનવા લાગ્યો. ને રાજકર્તાની એ શાન્તિ કર્મચારીઓને ઉત્તેજક નીવડી. પરિણામે વિ. મં. ૭૦૩માં તે મૃત્યુ પામતાં દેશમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો ને અર્જુન નામે એક લશ્કરી મંત્રી સમ્રાટ બની બેઠો.

ચીનના શહેનશાહે હર્ષની સાથે મૈત્રી સાધવાને એક એલચી મોકલેલો. હર્ષના મૃત્યુ પ્રસંગે તે એલચી માર્ગમાં જ હતો. તેના પાસે કેટલુંક સૈન્ય હતું. તે સૈન્ય જો કનોજની હદમાં પ્રવેશે તો બીજા હકદારોની સાથે મળી પોતાને નુકશાન પહોંચાડશે એમ માની અર્જુને માર્ગમાં જ તે સૈન્યની કતલ કરાવી નાંખી. પણ એલચી એ કતલમાંથી બચીને ભાગી છૂટ્યો, અને એવા સ્વરૂપમાં ચીન પાછા ફરતું શરમજનક માની તે નેપાળ ને તિબેટની મદદ મેળવી કનોજ પર ચડી આવ્યો. અને અર્જુનને હરાવી, તેને કેદ કરી તે તેને ચીનના શહેનશાહની હજૂરમાં લઈ ગયો.

તે પછી હર્ષનું સામ્રાજ્ય પાનાંના મહેલની જેમ તૂટી પડ્યું. ગૌડના સામંત આદિત્યસેને પોતાને સ્વતંત્ર રાજવી તરીકે જાહેર કર્યો. આસામપતિ ભાસ્કરવર્માને કર્ણસુવર્ણ ને તેની આસપાસનો પ્રદેશ છતી લીધો. ને બીજા પ્રદેશો પણ તે તે પ્રદેશની સમીપના રાજવીઓએ ઝડપથી છતી લઈ પોતાના મુલકમાં બેળવી દીધા. દક્ષિણના ચાલુક્યોએ પણ તે ક્ષુદ્રમાં પોતાને ભાગ પડાવ્યો.

તે પછી કનોજે ચાલુક્યવંશના આગ્રયે પોતાનું મહત્ત્વ વિકસાવ્યું. આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં કનોજના સિંહાસને આવેલો જૂવડ (જૂદેવ) એક તેજસ્વી રાજવી નીવડ્યો. તેણે પંચાસર પર વિજય મેળવ્યો; ને ધીમે ધીમે કનોજને મહારાજ્ય તરીકેની કીર્તિ તેણે પાછી અપાવી. તેણે પોતાની પુત્રીને પહેરામણીમાં ગુજરાત આપેલું તે જોતાં તે વિશાળ મહારાજ્યનો સ્વામી હોવા સંભવ છે.

એક સમયે એક સ્વરૂપવતી રમણી સંબધમાં તેણે કુવિચાર સેવ્યો. પણ રમણીએ તેને યુક્તિથી સન્માર્ગે વાળ્યો. જૂવડને પશ્ચાતાપ થયો. તેણે રાજગાદી તજ દીધી ને સંન્યાસી બની તે જંગલમાં આશ્રય ગયો.

તે પછી મૈયઘ-મૌખરીઓએ કનોજનું સિંહાસન પાછું મેળવ્યું. આઠમી સદીના અંતભાગમાં મૌય યશોવર્માએ પોતાના પૂર્વજોએ શુભાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવી. કનોજના રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરી તેણે આસપાસનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને છતી લીધાં. તે પછી તેણે ગૌડ

પર આક્રમણ કર્યું ને તેમાં ગૌડપતિ મરાયો. આ ગંગામમાં ગૌડના રાજકવિ વાકપતિરાજને કેદ કરી તે તેને કનોજ લાવ્યો. વાકપતિરાજે યશોવર્માએ કહેલ ગૌડપતિના વધ-પ્રસંગને અનુદ્રશી 'ગૌડવહો' નામે એક રસપૂર્ણ કાવ્ય લખ્યું, ને યશોવર્માએ તેથી ખુશ થઈ તેને મુક્ત કરી કિંમતી બેટા બચી. 'ઉત્તમરામચરિત્ર' નામે અમર નાટક લખી યશસ્વી બનેલ મહાકવિ ભવજીતિને પણ યશોવર્માએ સન્માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખેલો. ને આ રીતે યશોવર્માએ કનોજને તેની કીર્તિ, લક્ષ્મી ને ચંદ્રકાંરસરિતાઓ પાછી અપાવી.

યશોવર્માને બે મુખ્ય રાણીઓ હતી. તેમાંની મુખ્ય નામે એક રાણીને ગર્ભ રહેતાં બીજી વાંકણીએ દ્વેષથી પ્રેરાઈ યશોવર્મા પાસે, દેહેલીની જેમ પૂર્વના કોષક વચ્ચેની યાદ દેવરાવી, સુપથાને દેશવટે મોકલવાની માગણી મૂકી. યશોવર્માને તે માગણી કબૂલવી પડી. પરિણામે ગર્ભવતી રાજરાણી મુખ્ય ગંગાવતી બિખારણુ હતી. ત્યાં તેણે આમરણની છાયામાં આમ નામે એક રાજકુમારને જન્મ આપ્યો. બપ્પભટ્ટસૂરિ નામના એક જ્ઞેનાચાર્ય સુપથાને રામસેણમાં ભગિનીભાવે આશ્રય આપતાં તે પુત્રની સાથે સુખથી રહેવા લાગી ને રાજકુમારને પણ નાનપણથી જ અભ્યાસની સગવડતા મળી.

સમય જતા દ્વેષીલી રાણી મરણ પામી. ને યશોવર્માએ તરતજ સુપથાને તેના કુમાર સાથે કનોજ તેડાવી. પણ તેજસ્વી આમને પોતાની માતા પ્રત્યેનું પિતાનું વર્તન અધૃષ્ટિ જણાયું તે અંગે પિતાપુત્ર વચ્ચે અર્ધર્થણુ મ્લમતાં આમને દેશવટે મળ્યો. આમ ફરી પોતાના મિત્ર ને શુર બપ્પભટ્ટસૂરિ પાસે ચાલ્યો ગયો. બપ્પભટ્ટસૂરિએ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું.

આ અરસામાં યશોવર્મા કારમીર સામે યુદ્ધમાં હિતરતાં તે કારમીરપતિ લક્ષિતાદિત્યને હાથે માર્યો ગયો. મંત્રીઓએ તરતજ આમને કનોજ તેડી તેને રાજતિલક કર્યું.

ગાદીએ બેસતાં જ આગે પિતાનાં અધૂરાં કામોને ઝડપથી પૂરાં કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. તેણે સૈન્યમાં ત્વરાએ વધારો કર્યો ને પોતાની સૈન્યશક્તિ દશલાખ પાયદળ, બે લાખ અશ્વ દળ, હજારો હાથી ને ચૌદસો રથ જેટલી હદે પહોંચાડી, તેણે શ્રીદર્પની લશ્કરી શક્તિને પણ ગ્રાંખી પાડી. તે પછી પિતાએ રાહલા મહારાજ્યની હદો વિસ્તારીને તેણે તેને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું.

બપ્પભટ્ટસૂરિ પ્રત્યેના ગાદ રનેહલાવના કારણે તેણે તેમને કનોજમાં જ રોકી રાખેલા, પરંતુ એક સમયે આમના રનેહમાં ક્ષતિ જણાતાં સૂરિ ત્વરિત વિદાર કરી ગૌડની રાજધાની લક્ષણાવતી તરફ ચાલ્યા ગયા. કવિવર વાકપતિરાજ પણ યશોવર્માએ તેને મુક્ત કર્યા પછી નવા ગૌડપતિ ધર્મપાલની રાજસભામાં પાછો ફરેલો. ને ધર્મપાલે તેને, યશોવર્માને ખુશ કરવાને તેણે 'ગૌડવહો' લખ્યું છે તે જાણવા છતાં વાર્ષિક એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાની આવકનો ત્રાસ ખાંધી આપેલો.

કનોજમાં બપ્પભટ્ટસૂરિના વિરહથી આમ બેચેન બન્યો. એક પ્રસંગે તેણે એક મણિધર નામ જોયો અને તે નાગના મરતકેથી તેણે દિંમતપૂર્વક મણિ ઉતારી લીધો. તે પ્રસંગને અનુદ્રશી તેણે અર્ધશ્લોક બનાવ્યો અને આક્રીનો અર્ધ બનાવનાર મારે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાનું મનામ જાહેર કર્યું. એક ચાલાક જુગારી તે અર્ધશ્લોક સાથે લક્ષણાવતી પહોંચ્યો ને ત્યાં બપ્પભટ્ટસૂરિના પ્રમંથમાં આવતાં તે તે શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ મેળવી ચક્ર્યો. તરત જ કનોજ પાછા ફરી તેણે તે અંગે ધનામ મેળવ્યું, ને આમે તેના પાસેથી બપ્પભટ્ટ-

સુરિની દક્ષીણ જાણી. ઉપરાંત પ્રમંગલે અનુલક્ષી અપ્પભટ્ટસૂરિએ 'આમને 'નાગાવલોક'નું બિરુદ આપ્યું. ત્યારથી તેનો વંશ પણ નાગાવલોકના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

આમે અપ્પભટ્ટસૂરિને તેડવાને મંત્રીઓ મોકલ્યા. પરંતુ અપ્પભટ્ટસૂરિને સત્કારની વખતે ધર્મપાલે તેમના પાસેથી એક વચન મેળવેલું કે આમ જાને તેડવા આવે તે મિત્રાચ તેઓ ક્રોધ પાછો નહિ કરે. અંતે તે વચન જાળવવાને આમ જાને જ ગુપ્તવેશે લક્ષણાવતી ગયો, ત્યાંની રાજસભામાં તેણે ગૃહાર્યમાં પોતાની ઓળખ આપી, અપ્પભટ્ટસૂરિને ક્રોધ તગ્ધથી આમંત્રણ આપ્યું. ને તે નગરમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સૂચવતાં કેટલાક સાધનો મૂકી તે ત્વરાએ પાછો ફરી ગયો. બીજે દિવસે અપ્પભટ્ટસૂરિએ વિદાય માર્ગી ને ધર્મપાલને ન છૂટકે તે આપવી પડી.

ક્રોધમાં આમે અપ્પભટ્ટસૂરિની અનેક વિષયમાં ગુપ્ત રીતે પરીક્ષાઓ કરેલી, તેમના ચારિત્રની આકર્ષી માટે તેણે તેમના આવાસમાં સ્વરૂપવતી ગણિકાઓ મોકલાવેલી. પણ દરેક પરીક્ષામાં અપ્પભટ્ટસૂરિ સુવર્ણની જેમ નિર્મળ નીવડતાં આમ તેમનો અનન્ય શિષ્ય જતી રહ્યો. કેટલેક પ્રમંગે અપ્પભટ્ટસૂરિ આમના ગૃહ પ્રશ્નોના પણ એટલી ઝડપથી ઉત્તર આપી દેતા કે આમે તેમને 'ગિદ્ધસારસ્વત'નું બિરુદ આપ્યું. તેમણે 'તારાગણ' આદિ આવન પ્રબોધ રચેલા છે.

આમના પિતાએ ઐક પર વિજય મેળવેલ હોઈ ગાંડપતિ ધર્મપાલ વેર લેવા તલપી રહ્યો હતો, પણ લશ્કરી બળમાં તો તે આમને પહોંચી શકે એ મંભારિત નહોતું, એટલે તેણે એક યુક્તિ લગાવી. તેની સભામાં મરવંચતીનું વરદાન પામેલો વર્ધનકુન્જર નામે એક વિદ્વાન હતો. તેની મદદથી આમને દરાવવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કહ્યું કે, 'લશ્કરી યુદ્ધમાં લાખોનો નાશ થવા સંભવ છે. એને અટકાવવાને હું માગ તરફથી એક વિદ્વાન રજૂ કરે છું, તમે તમારા તરફથી એક રજૂ કરો. તે જાને વાદ કરે. તેમાં જો હારે તે પક્ષે હાર કબૂલવી.' આમ આ આગ્દાનને અવગણે તો તેની અને તેની સભાની કીર્તિને કલંક લાગે. એટલે તેણે ધર્મપાલનું કહેલું તરતજ સ્વીકારી લીધું, ને પોતાના તરફથી અપ્પભટ્ટસૂરિને રજૂ કર્યા. દિવસો સુધી જાને વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ ચાલ્યો અને અંતમાં અપ્પભટ્ટસૂરિએ વર્ધનકુન્જરને સખત હાર આપી. ધર્મપાળને એ હાર કબૂલવી પડી.

એક પ્રમંગે આમે એક સ્વરૂપવતી નટી પર મોહાંધ જતી તેને રાજમંદિરમાં ન્હોતારી. રાજાને આ કુમારથી વાળવાને અપ્પભટ્ટસૂરિએ રાજધર્મની પવિત્રતા સૂચવતા કેટલાક અમરકારક શ્લોકો રચી તે રાજમંદિરની ભીતિ પર લખાવ્યા. રાજાની આજ્ઞા તરત જ ખૂલી ગઈ. તેણે મનથી પણ ચિંતવેલ પાપના પ્રાપ્તિ માટે બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમંગે અપ્પભટ્ટસૂરિએ કહ્યું, "તુ જો સરીરથી પાપ કરી ચૂક્યો હોત તો તેના પ્રાપ્તિ પેટે તારે સરીર હોમવું પડત. પણ તારું પાપ હજી મનમાં જ મર્મોદિત છે. મનને પવિત્ર જનાવી એ પાપ ધોઈ નાખ" - ને તે પછી આમ રાજર્ષિ સમાન જતી રહ્યો.

એક ચિત્રકારે આમનું એક સુંદર ચિત્ર દોરી તે તેની મમમ્મ રજૂ કર્યું. આમ તેની ખરી કિંમત આંકી ન શક્યો; પરંતુ અપ્પભટ્ટસૂરિ કલાકારની પ્રતિભાને તરત પારખી ગયા. તેમણે કલાકારને સુંદર ઈનામ અપાવ્યું. તે જ કલાકારે ભગવાન મદાવીરનાં પણ ચારે અદ્ભુત ચિત્રો દોરેલાં. તેમાંથી એક ક્રોધમાં, બીજું મથુરામાં, ત્રીજું સત્તારકપુરમાં ને ચોથું પાટણમાં મૂકવામાં આવ્યું *

એક સમયે સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ નીકળતાં આમને ગિરનારમાં ફટલાક રાજાઓ સાથે યુદ્ધના સંયોગમાં મુકાવું પડેલું. પણ તે પ્રસંગે પણ બપ્પભટ્ટસૂરિએ વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ મોહવી લશ્કરી યુદ્ધને વાર્યું, અને એ વાદમાં પોતે જીત મેળવી આમને જીત અપાવી. રાજગિરિ ફરતે જીતવામાં પણ બપ્પભટ્ટસૂરિએ આમને નૈમિત્તિક સહાય કરેલી.

આમની પછી કનોજના સિંહાસને તેનો પુત્ર દુન્દુક આવ્યો. તે કંડી નામે એક વેશ્યાના મોહપાશમાં ફસાઈ ગયો. વેશ્યાએ પોતે જ લવિષ્યમાં રાજમાતા બનવાની મહેન્ટાથી દુન્દુકના કુંવર ભોજના વધની યોજના ધડી. પણ તે યોજના અમલમાં આવે તે પહેલાં જ બપ્પભટ્ટસૂરિએ ભોજને તેની માતા સાથે તેને મોશાળ-પાટલીપુત્ર મોકલાવી આપ્યો. વેશ્યાની દોરવણીથી દુન્દુક ભોજને કનોજમાં પાછો લાવવા માટે બપ્પભટ્ટસૂરિને આગ્રહ કર્યો. બપ્પભટ્ટસૂરિએ એક બાબુએ પોતાના સમાજ પરત્વે રાજકોષ અને બીજી બાબુએ ભોજને કંડીના પંજમાં ધરવાનું અપકૃત્ય-અંતેમાંથી બચી જવાને પાટલીપુત્રની લાગોળે જ રહી ઉપવાસપૂર્વક પ્રાણ તજ્યા.

તે પછી કનોજમાં કંડીની સત્તા વિશેષ જમતાં ભોજ મોશાળપક્ષની મદદ સાથે કનોજ પર આક્રમણ કર્યું ને વેશ્યાધીન પિતાનો વધ કરી તે કનોજના સિંહાસને બેઠો. તેણે થોડાંક વર્ષ પણ કીર્તિભર્યું શાસન ચલાવ્યું. તેના મરણ પછી અનુક્રમે વળાયુદ્ધ, ઇન્દ્રાયુદ્ધ ને ચક્રાયુદ્ધ થોડો થોડો સમય કનોજનું રાજ્ય ભોગવ્યું. પણ ઉત્તરજનપતિ પ્રતિહારવંશી નાગભટ્ટ બીજાએ ચક્રાયુદ્ધના હાથમાંથી કનોજનું સિંહાસન ઝૂંટવી લીધું ને પોતાની રાજગાદી તેણે કનોજમાં ફેરવી. તે પછી ગૌડ, આંધ્ર, સિંધુ, વિદર્ભ, કલિંગ, આનર્ત, માળવા, પૂર્વરજપૂતાના, વત્સ ને નેપાળ જીતી લઈ તે ચક્રવર્તી સમ્રાટની જેમ ભારતવર્ષનું શાસન ચલાવવા લાગ્યો. તેણે તુર્કોને હરાવી આર્ય એકતા સિદ્ધ કરી. તેના સમયમાં કનોજની જહોજલાલીમાં પણ સારો ઉમેરો થયો.

નાગભટ્ટની પછી તેનો પુત્ર રામભદ્ર કનોજના સિંહાસને આવ્યો. તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અવસાન પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર પ્રભાશ ગાદીએ આવ્યો. તેને મિદિર, ભોજ કે અધિરાજના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ગૌડમાં પાલવંશના હાથે હારી ગયો. પણ તેના દક્ષિણના વિજયોએ એ દારને ઢાંકી દીધી. તેણે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવેલી.

એક સમયે તેને, ગિરનારના કુંગરોમાં, દરિણીઓના ટોળાની સાથે એક દરિણીમુખી રમણી પણ ભમે છે એવા સમાચાર મળતાં તેણે મોટી સેના મોકલી તે રમણીને કનોજ તોડાવી. તે રમણીએ તેની સમક્ષ પોતાની સ્થિતિ, તેના કારણભૂત પૂર્વજનોનાં પોતાનાં કૃત્યો વગેરે વર્ણવી તેને ધર્મપન્થે તાલ્યો. પ્રભાશ પોતાના પુત્ર મહેન્દ્રપાલને ગાદી સોંપી સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ ચાલ્યો.

મહેન્દ્રપાલ નિર્ભયરાજના નામે પણ ઓળખાતો. તે પિતાસમો જ નેજરથી નીવડ્યો. કુર્પરમંડરી, ખાલરામાયણ, ખાલભારત, કાન્થમિમાંસા, જીવનકોષ, દરવિલાસ વગેરે અમર કૃતિઓનો કર્તા રાજ્યેખર તેનો રાજકવિ દનો.

મહેન્દ્રપાલ પછી તેનો પુત્ર ભોજ ગાદીએ આવ્યો. પણ થોડા જ સમયમાં તેને ઉડાડી મૂકી તેના ભાઈ મદીપાલે રાજગાદી કબજે કરી. મદીપાલને શીતિપાલ, વિનાયકપાલ ને હરજપાલના નામે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. તેને આંતરવિમલ અને અવ્યવસ્થાના કારણે

શરૂઆતમાં કેટલીક હારો ખમવી પડી, પણ પાછળથી તેણે કીર્તિકર વિજયો મેળવ્યા. જાલિયરમાં તેણે એસુમાર નાણું ખર્ચીને લવ્ય જળાશયો બધાંવેનાં

મહીપાળની પછી અનુક્રમે મહેન્દ્રપાલ બીજો, મહીપાળ બીજો, દેવપાળ વિજયપાળ ને રાજ્યપાળ કનોજની ગાદીએ આવ્યા આ મમય દગમિયાન કનોજની જાહોજલાલી ઘટવા માંડી ઉપગઉપરી હારોથી માત્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું અજ્યાગમી મહીની મધ્યમા મુરલીમે સામેના ઉત્તરહિંદના મંચુકત દિદુ સામનામા હાર મળતા કનોજને વિશેષ ખમવું પડ્યું

સ ૧૦૭૪મા મહમૂદે કનોજ પર આક્રમણ કર્યું તે સમયે પણ કનોજ ભાગતના એક લવ્ય નગર તરીકેનું સ્થાન તો ભોગવતું જ હતું મુરલીમ લેખકોએ જણાવ્યા પ્રમાણે મહમૂદની આ સ્વારીના પ્રમગે કનોજમા દશહજાર ગમણીય મંદિરો હતા ગાજપાલ એવા લવ્ય નગરનો દુશ્મનો સામે અચાવ કરવાને બદલે લયથી નાસી ગયો મહમૂદે નગર લૂટ્યું બાબુ મંદિરો તોડી નાખ્યા, નિર્દોષ પ્રજાજનોની કતલ ચલાવી ને લૂટમાં મગેલી અદ્દાત અપત્તિ લઇ તે પોતાના સૈન્ય સાથે પાછો ગીઝની આફરો ગયો

ગાજપાલ યવન આક્રમણખર્તા સામે બતાવેલી નામદીર્ઘથી બીજા હિંદુ રાજાઓ તેના પર ક્રોધે ભરાયા ને તેમણે ગાજપાલનો સુદ્ધમા વધ કરી તેના પુત્ર ત્રિલોચનપાલને કનોજની ગાદી સોંપી આ મમાચાગ મળતા મહમૂદે દિદુ પર ચડી આવ્યો ને ત્રિલોચનપાળ તેમ જ બીજા હિંદુ રાજાઓને પણ તેણે કુટિલતાપૂર્વક હરાવ્યા

ત્રિલોચનપાળ પછી અનુક્રમે યશપાલ અને ગોપાલ કનોજની ગાદીએ આવ્યા ગોપાલના હાથમાંથી કાશીપતિ ચન્દ્રદેવ ગદાસે કનોજનો ગાદી ખૂટવી લીધી ને બને રાજ્યોને જોડી દઇ તેણે કનોજમા ફરી પ્રાણ પૂર્ણ તેના પુત્ર મદનપાલે પણ તે વિષયમાં તેનું અનુકરણ કર્યું મદનપાલના પુત્ર ગોવિન્દચન્દ્રે તુકેને સખત હાગ ખવરાવી, ગોડ અને દશાણુ પર પ્રિજ્ય મેળવ્યો ને કનોજની આસપાસનો પ્રદેશ છત્તી લઇ કનોજની જાહોજલાલીને તેણે પુનર્જીવન બદલ્યું સાગનાથના લેખમા તેની પત્ની કુમારદેવીએ તેને ધર્મચર્યા પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવેલ છે

ગોવિન્દચન્દ્ર પછી તેનો પુત્ર વિજયચન્દ્ર અથવા માવદેવ કનોજના સિંહાસને બેઠો તેને શાકેભરીપતિ વિમહરાજાને ગૂર્જરપતિ કુમારપાળના હાથે હાગ ખમવી પડેલી, છતાં તે એક વીંગ હતો યવનોનો તે કદગ વિરોધી હતો. અમીર ખુશરૂને તેણે સખત હાર આપેલી વિજયચન્દ્રનો પુત્ર જયચન્દ્ર ‘યુધીરાજ રામે’ના વાચકો તેને ભારતના કપૂત તરીકે પિછાને છે, પણ તેના જેવા ગજવીઓ જગતમા ઘણા ઓછા થયા છે

તે સ ૧૨૨૬માં કનોજની ગાદીએ આવ્યો તેણે કનોજની પ્રજાને પ્રમળ જીવન બદલ્યું કનોજની કીર્તિને તેણે ઉચ્ચત બનાવી જગવિખ્યાત ‘નૈવધ * મહાકાવ્યના કર્તા કવિવગ હર્ષને

* હવે હર્ષ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના જગવિખ્યાત કર્તા મગમદનો લયોજ્ઞ થતો તેણે જ્યારે પોતે લખેલું ‘નૈવધ’ મહાકાવ્ય મગમદને બતાવ્યું ત્યારે મગમદે કહ્યું, ‘ભાઈ, ‘કાવ્યપ્રકાશ’ તૈયાર થઇ ગયા પૂર્વેજ મને આ બતાવતુ હઇ ને તેના સાતમા સર્ગમા મે કાવ્યના દોષોનું દર્શન કરાવ્યું છે તારૂ કાવ્ય માત્ર પાસે દોષ તો દોષે ના દાખલા ટાકવાને માટે મારે બીજા કાવ્યો સોંધવા ન પરત ”

હર્ષ આ દીકાથી લજવાઇ ગયો તેણે પોતાની એ અમર કૃતિને રાત્રે નદીમા ફેંકી દીધી તેના કેટલાક શિષ્યોને જેની ખબર પડના તેમણે નદીમાંથી પણ તે કાવ્યનો ધણોખરો ભાગ બચાવી લીધો—જે આજે ‘નૈવધ મહાકાવ્ય’ના ૨૨ સર્ગ તરીકે મળી આવે છે

તેણે પોતાના રાજકવિ તરીકે સ્થાપ્યો. કનોજની લડાયકશક્તિને તેણે ૨૦૦૦૦૦ બ્રાહ્મણશીઓ ને પરશુધારીઓ; ૮૦૦૦૦ અખતરધારીઓ; ૩૦૦૦૦ ઉચ્ચકક્ષાનું ધોડેસ્વાર સૈન્ય; ૩૦૦૦૦૦ ખાવદળ ને દળોના દસ્તીદળની હદે પહોંચાડી. યવનોનો ધાણ કાઢી નાંખી તેણે નિખિલ-યવન-ક્ષયકરનું બિરુદ મેળવ્યું. ચંદેલાઓને તેણે સખત દાર ખવરાવી. કનોજને તેણે મદારાન્ય બનાવ્યું. ને હર્ષ અને આમની જેમ તે ભારતીય સામ્રાજ્ય જનમાવવાના કોડ સેવવા લાગ્યો.

પણ ભારતના કમભાગ્યે બે સૂર્ય સાથે જનમાવ્યા. જયચંદ્રને કનોજનું સામ્રાજ્ય સિદ્ધ કરવું હતું; પૃથ્વીરાજ દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય સર્જવા માગતો હતો. પૃથ્વીરાજ ન હોત તો જયચંદ્ર ભારતનો સમ્રાટ બનત, જયચંદ્ર ન હોત તો પૃથ્વીરાજનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાત. પણ કમભાગ્યે બંને એકી સમયે અને એકજ દેશમાં જન્મ્યા.

જયચંદ્રે દેવગિરિના યાદવરાજ પર વિજય મેળવવાને સૈન્ય રવાના કર્યું. પણ પૃથ્વીરાજે યાદવરાજની મદદે પોતાના મહામામંત ચામુંડરાયને મોકલતાં જયચંદ્રને પાપું કરવું પડ્યું. પરિણામે પૃથ્વીરાજ પ્રત્યે તે રોષે બરાયો. ને એ રોષમાં જ શાહજુદીનના પૃથ્વીરાજ સામેના આક્રમણ પ્રસંગે તે તટસ્થ રહ્યો. પૃથ્વીરાજ અને શાહજુદીન પરસ્પરની શક્તિને દષ્ટી નાંખે તે પછી તે બંને પર વિજય મેળવી સમ્રાટ બનવાની તે આશા સેવવા લાગ્યો. પણ શાહજુદીનની કુટીલતાએ તે આશાને નિષ્ફળ બનાવી. ને સં. ૧૨૫૦ માં દચ લાખ-માણસો સાથે શાહજુદીન સામે યુદ્ધમાં ઊતરવા છતાં તે હાર્યો અને મરાયો. ને પૃથ્વીરાજ ને તેની સાથે જ હિંદુ સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્ન પણ લગભગ ઓલવાઈ ગયાં.

જયચંદ્રને હરાવ્યા પછી શાહજુદીને અસ્તીના કિંદલા પર આક્રમણ કર્યું ને ત્યાં સૈકાઓથી મંથરાયેલી કનોજનો અફાટ સંપત્તિ તેણે કબજે કરી. તે પછી બનારસ છતી તે ગીઝની પાછો ફર્યો. આ પ્રસંગે તે ભારતમાંથી ૧૪૦૦ જાંટ બરીને કિંમતી ખજાનો લેતો ગયેલો.

કનોજની ગાદીએ જયચંદ્ર પછી તેનો બાલપુત્ર હરિશ્વર બેઠો. તે શાહજુદીનના દિલ્હીના સુબાને આધીન હતો. પોતાનો સુબો સમ્રાટ ન થઈ બેસે તે માટે શાહજુદીને હિંદુ રાજાઓને નામના ટકાવેલા પણ શાહજુદીનના ખૂન પછી કુતુબદીને દિલ્હના સમ્રાટનું પદ ધારણ કર્યું ને હિંદુ રાજાઓને ડેકાણે મુસ્લીમ સુબાઓ નીમવા માંડ્યા. તે પ્રસંગે મહારાજ્ય ને સામ્રાજ્ય અનેલા કનોજે રાજ્ય તરીકેનું પણ સ્થાન ગુમાવ્યું. તે મુસ્લીમ સુબાઓને મદાલવાનું કષ્ટસ્થાન બની રહ્યું.

કોકિલ બે ટહુકે

કાન્તિજ્ઞાન હ. પરીખ

(અંજની)

મનગમતી મમતાની વાડી
મધમધતી કૂલોની ઝાડી
નિર્મ્યુ ત્યાં રહેવાનું બહી
કોકિલ બે ટહુકે !

સેનેકાનું જીવન અને કવન

ત્રિભુવન વી. હેમાણી

મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અનેકરીતે બોધદાયી હોય છે, તેના શ્રવણ અને મનનથી આપણે પણ આપણું જીવન ઉત્તર કરી શકીએ છીએ અને ધાળની રેતી પર આપણી પાછળ શુભ પગલીઓ પાડી જઈએ છીએ '

—લોગેદ્રેલો

હ્યુસિયસ એનિયસ સેનેકા સ્પેઈનમાં આવેલા કોર્ડુબા (હાલના કોર્ડોબા) શહેરમાં, પથગમર ઇસુ ખ્રિસ્તની પહેલા ત્રણ ચાર વરસે જન્મ્યો હતો ધણાખરા મહાપુરુષોની બામતમાં બનતું આવ્યું છે તે મુજબ તેની પણ ખરેખરી જન્મતિથિ હજી સુધી અગ્રામ જ છે તેના આપતુ નામ માર્કસ એનિયમ સેનેકા હતું અને તે કોર્ડુબાની પાકશાળામાં અલકાગ્નાત્ર (Rhetorics) નો અધ્યાપક હતો તેની માતાનું નામ હેલિવિયા હતું. તદ્દન નાની વયે એ સેનેકાને તેની માસીની મલાળ નીચે રોમ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી થોડા વખતમાંજ તેના આપ પણ કુટુંબસહિત ત્યાં રહેવા ગયો હતો. રોમમાં તેનું નસીબ એવું થો ઝળકી બેસ્યું હતું કે ઈ સ ૩૭ માં તેના અવસાન મમયે, તેના કુટુંબને દરેક પ્રકારના પૂરતા સાધનોના વારસો તે આપી શક્યો હતો.

હ્યુસિયસના શરીરનો બાધો મૂળથી જ નબળો હતો છતાં પણ શરૂઆતમાં તેના આપ પાસેથી અલારનાત્ર શીખી લેત પાછળ તેને મન પડે યુ, પરંતુ પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાનો તેણે પોતાના અધ્યાસનો વિષય બનાવે અને ધણાજ ઉત્સાહપૂર્વક એ ફિલ્સુફીની પાછળ તે મડ્યો રહ્યો વળી એ જ અરમાં તેણે ' સ્ટોઈસિઝમ ' * ની દીક્ષા લીધી અને તેના સિદ્ધાંતોનું પાલન કડક રીતે તે કરવા લાગ્યો એ નવા સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા પછી તેને પુનર્જીવનના સિદ્ધાંત પર અતૂટ શ્રદ્ધા ઉપજી એટલે તેણે માસાહારને વર્જ્ય ગણ્યો, પરંતુ એ જમાનામાં નિર્મામાહારી થવામાં ધણોધે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો એ યુગમાં ફક્ત ખ્રિસ્તીઓ જ વનસ્પતિવાહારી હતા, તેથી રોમન લોકો સેનેકાને ખ્રિસ્તી માનના લાગ્યા પરિણામે તેના આખા કુટુંબને ધાર્મિક સત્તામણી થવાની ખીંકે તેના બાપે તેને તેની આ પ્રજ્ઞાસિક્ષા ફેરવી નાખવા માટે વીનયો, અને ત્યારથી ફરીવાર સેનેકાને માસનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો પડ્યો આ બધું છતાં ખાનપાનમાં સાદાઈને પ્રથમ સ્થાન

* ' સ્ટોઈસિઝમ ' (Stoicism) નો આદ્યચારક ઝીનો નામનો મહાન ફિલ્સુફ હતો અને તે સોઈસનો વતની હતો ' સ્ટોઈક સ્કૂલ ' સ્થાપી તે પહેલા, જુદા જુદા યક્તાઓના બાથણે સાબળવામાં તેણે તેના જીવનના વીસ વરસો ગાજ્યા હતા અને તે પોતે ' ઝીનો ધી સ્ટોઈક ' (Zeno the Stoic) એ નામથી ઓળખાતો હતો તેના અનુયાયીઓ ' સ્ટોઈકસ ' (Stoics) કહેવાતા એ ઝીનોના અવસાન પછી કેટલાંક વરસો બાદ નવી ' સ્ટોઈક સ્કૂલ ' નો સ્થાપનાર એપિક્ટટસ થઈ ગયો છે આ સ્ટોઈસિઝમના ધણાખરા સિદ્ધાંતો જેન, ખૈાદ તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ જ મળતા આવે છે.

ઘડપણ અને ખીજી અપકારિત્વનું મૃત્યુ. સેનેકાએ લખેલાં સઘળાં લખાણોમાંનો મોટો ભાગ આ સમય દરમ્યાન લખાયેલો હતો એમ સંશોધકોનું માનવું છે.

આ અરસામાં જ નીરોએ રોમને આગથી બાળ્યું અને તેને ફરીવાર સમરાવવા માટે દ્રવ્યની જરૂર પડી એટલે તેણે દેવળો લૂંટ્યાં. આને કારણે તરીકે આગળ ધરીને સેનેકાએ રાજનાયું આપ્યું, પણ તે સ્વીકારવામાં આવ્યું નહિ. તેથી તે નજીકના ગામડામાં જતો રહ્યો અને એ બધાંના પરિણામ રૂપ ભોગવવાની સગ્મતી રાહ જોવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં જ એવી ગપ ઊડાડવામાં આવી કે પિઝોની સરદારી હેઠળ રચાયેલાં કાવત્રાંમાં સેનેકાનો પણ હાથ હતો. નીરોને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ બાળતમાં સેનેકાનો ખુલાસો માગવાની વિધિ પૂરી થઈ ન થઈ ત્યાં તો તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી અને તે બપોર તેને પહોંચાડવા માટે દૂતોને પણ રવાના કરવામાં આવ્યા. પોતાને ધેરથી પાછો ફરતાં સેનેકા, રોમથી થોડેક દૂર આવેલા એક ગામડામાં થોડો વખત રોકાયો હતો. ત્યાં તેને આ દૂત મળ્યા. તેણે એ શિક્ષાની સઘળી વાત ચાંતિપૂર્વક માંભળી લીધી અને એ દૂતોની સાથે જ તે રોમ પાછો ફર્યો તથા પોતાનું સઘળું કામકાજ આટોપી લેવા માટે થોડા વખતની રાહત મળવા માટે માગણી કરી. તે વિનંતિનો પણ અનાદર કરવામાં આવ્યો. બાદશાહે પોતે તેને શિક્ષાનું ફરમાન માંભળાવ્યું અને જે પ્રકારનું મોત જોઈતું હોય તે પસંદ કરવાનું સેનેકા પર રાખવામાં આવ્યું. સેનેકાએ પોતાના હાથે પોતાના શરીરની દરેક નસ પર ચપ્પુ વડે કાપ મૂકી તેમાંથી લોહી વહેવરાવીને મોતનો ભેટો કરવાનું ઇચ્છ્યું. તેના મિત્રોને તે ઉદ્દેશી મુજાકાન આપી રહ્યો કે તરતજ તેણે ચપ્પુ વડે પોતાના હાથની નસ ખોલી નાંખી. એ જ વખતે તેની સ્ત્રી પોલિનાએ (કોર્સિકાથી પાછા ફર્યા પછી તરતજ સેનેકા ફરી વાર પરણ્યો હતો) પોતાને માટે પણ પતિના જેવા જ મોતની માગણી કરીને પોતાનો શુદ્ધ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. તેથી તેની નસ પણ ખોલવામાં આવી, પરન્તુ બેશુદ્ધ ચર્મ જવાથી તેની મરજી વિરુદ્ધ તેને બચાવી લેવામાં આવી. બીજી બાજુએ સેનેકાનું શરીર તો અદ્ધપાદારતા કડક પાલનથી તેમજ ઘડપણની અસરથી ઘણું જ નબળું થયું હતું તેથી લોહી પૂરેપૂરું વહ્યું નહિ. આ ઉપરથી મોતનો તુરંતજ સામનો કરવા માટે તેના પગની નસો પણ ખોલી નાંખવામાં આવી. એ અંતિમ સ્થિતિના સમયે પણ તેના મિત્રોને અપાયેલો તેનો છેવટનો સંદેશ તે વખતે તો લખી લેવામાં આવ્યો હતો, પરન્તુ અત્યારે તે પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

એ રીતે એ મદાન રોમન ઈ. સ. ૬૫માં મૃત્યુ પામ્યો.

* *

આંદો સેનેકાનું જીવનચરિત્ર પૂર્વે થાય છે. તેનાં ઉપદેશાત્મક લખાણોનો સાર તારવવા જેવો છે. સુખી જીવન ગાળવાને મનુષ્યે જેવું વર્તન ચલાવવું તે તેણે તેમાં સચોટ રીતે દર્શાવી આપ્યું છે. તેણે ઉપદેશના તરવચાનમાં અન્યવહારિક જેવું તો કશું નથી. તે કહેતો કે અપાર જ્ઞાનવાળો હોય તે નહિ પણ શુદ્ધ આચરણવાળો મનુષ્ય જ સુખી હોય છે. સદ્ગત મહિમાન નશુમાર્ગ દ્વિવેદીએ સેનેકાના ઉપદેશનો સારગર્ભ રચ્યું કર્યો છે તે પણ સમજવા જેવો છે: 'એ (સેનેકા)ના લેખમાં તત્ત્વચર્ચા કે પારમાર્થિક વિષયો સંબંધે વિવાદના શુદ્ધ વિમાસો નથી. બ્યાંવહારિક જીવન ગાળ્યા છતાં વિશુદ્ધ, સંતુષ્ટ અને સુખીજીવન કેમ ગાળી

શકાય તે જ એના લેખનો પ્રધાન આશય છે જનસ્વભાવમાં દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જે વિગ્રહ સર્વદા વિદ્યમાન છે તેનો વિચાર કરીને દૈવી પ્રકૃતિ આસુરીનો પરાજય થા પ્રકારે સાધી શકે એ સમજાવવાનો સેનેકાનો પ્રયત્ન છે આ જીવન એક શાળા છે, અનુભવ એ તે શાળાનું શિક્ષણ છે, સમત્વની અપરોક્ષ પ્રાપ્તિ એ તે શાળામાંથી પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે એ શાળામાંથી નિગ્રહિત થઈ નાસી જવામાં ત્યાગમાં, અનુભવ કે અનુભવનું ફળ સેનેકાએ સ્વીકાર્યું નથી અનુભવને અર્થે જે દ્વંદ્વની અપેક્ષા છે દષ્ટા અને દસ્ય રૂપ દ્વંદ્વ વિના જે અનુભવ અશક્ય છે, દશ્યમાં નિરોધી દ્વંદ્વ વિના—શીત—આતપ પ્રમથ—તિમિર, સુખ—દુઃખ એ દ્વંદ્વ વિના—જે અનુભવ અશક્ય છે તે પ્રાપ્ત કરવાને ત્યાગ એ માર્ગ નથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જેને સમત્વને નામે યોગ એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના પ્રિય શિષ્યને અભિપ્રયત્તિપરાયણ કરતા પણ ઉપદેશ્ય છે તે જ મેનેકાને પણ સુખના માર રૂપે પ્રિય છે અને એ મમત્તન, દ્વંદ્વના અનુભવ માનમાં ફળાભિમધિન્દિત ગહેવાથી સિદ્ધ થાય છે એવું તેનું પણ માનવું છે આવા તત્ત્વ—નિશ્ચયો મેનેકાએ પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાના લેખમાં ઘર્ષિ આપ્યા નથી તથાપિ તેણે જે નિદ્ધવત્ વ્યાનાદારિક ઉપદેશ કર્યો છે તે આવા નિશ્ચયોને આધારે કર્યો છે એમ માની શકાય છે ૫

સેનેકાના સઘળા લખાણોનો સાગ એટલોજ છે કે આત્મા એ તો દિવ્ય ચૈતન્ય એટલે શરીરની અદર વસતા દેવનો પ્રવાહ છે અને શરીર તો પશુસૃષ્ટિનો માત્ર એક ભાગ છે તાત્પર્ય એટલુંજ કે શરીરને ચૈતન્યના અકુશમાં રાખવામાં જ એ મહાન એમનની સુખ મેળવવાની પદ્ધતિ સમાયલી છે તે કહેતો કે નૈતિક જીવન એ તો દિવ્ય તેમજ પાર્થિવ એવા બે સિદ્ધાંતોનું દ્વંદ્વયુક્ત માત્ર છે વળી નિદ્ધગીના ધ્યેય તરીકે સુખને આગળ કરતી વખતે ઉપરોગમાં જ તેને રૂંધી ન રાખવાની ચેતવણી આપવાનું પણ તે ચૂંધ્યો નથી જીવનને તે લક્ષકરના પડાન જેવું—જનતા જગતા સૈનિકોના કામ જેવું ગણતો ખીજ બાલુએ જનસમાજના સુખમાં જ વ્યક્તિઓનું સુખ સમાયેલું છે એવું તેણે સગમ રીતે બતાવી આપ્યું છે અને મધળા માનવી સબોમાંથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની દોરતીની ગાંઠને તેણે જુદી તારવી કાઢી છે મનુષ્યોએ પોતાના મિત્રો માટે પોતાના માતપિતા માટે અને પોતાના દેશને માટે જીવન નિર્વહવું જોઈએ અને એ બધાને માટે જીવનના ઉત્વામને જતા કરવા જોઈએ એવો આદેશ આપતા પણ એ સેનેકા અચકાયા નથી એ મધા ઉપરાત યુનાનો તરફ તેના શેઠા માયાળુ વર્તન અનાવવા પ્રેરાય એ દૃષ્ટિબિંદુને ખ્યાલમાં ગણીને તેણે સચોટ દલીલોવાળા લખાણો લખ્યા છે તે મહેનો કે ‘ગુલામો પણ મનુષ્યો છે નમ્ર મિત્રો છે, સહજૂત્યો છે,—રે આ મંમારૂપી રણમેદાન પર લડનારા સહયોદા જેવા છે’

સેનેકાએ ઘણું લખ્યું છે તેના પુસ્તકોમાંના ઉત્તમોત્તમની યાદી આ રહી ‘૧ ‘ક્રોધ’ (On Anger), ૨ ‘આશ્વાસન’ (On consolation), ૩ ‘કૃધર’ (On Provi

• સેનેકા કૃત ‘સુખી જીવન’ (On a Happy Life)ના ૨૮ અપતરાય દશાજી બુધે કરેલા ભાષાતર્જી પ્રસ્તાવના (સને ૧૮૬૫ની આશૃતિ) પૃ ૪-૫ સદ્ગત મ ન દ્વિવેદીએ એ પ્રસ્તાવના ૮૯-૧૧-૩-૧૮૬૫ના રોજ લખી હતી એ લખાણ ‘સુદર્શન ગવાવલિ મા સમદાઉ રહી જવા પામ્યું છે—સેમા મેનેકાના કવનનો સારગર્ભ એ સદ્ગત સાક્ષરે અચ્છી રીતે રજૂ કર્યો છે

dence); ૪ 'ચિત્તશાન્તિ' (On Tranquility of Mind); ૫. 'સાર્વિજ્ઞાવ' (On Elemency); ૬. 'જીવનની ક્ષણભંગુરતા' (On the shortness of life); ૭. 'સુખી જીવન' (On a Happy Life); ૮. 'દયાલાવ' (On kindness); ૯. 'લ્યુસિલિયસને ૧૨૪ પત્રો' (Epistles of Lucilius-124 in number); ૧૦. 'સૃષ્ટિશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો' (Questions on Natural History)નાં સાત પુસ્તકો; આ ઉપરાંત કેટલાંક દરુણરસપ્રધાન નાટકો પણ તેણે રચ્યાં હતાં. એના લખાણની સૈદ્ધી જ એટલી તો જોશીલી તેમજ સચોટ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓને એ રોમન શીલમુદ્દનાં લખાણને પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે અને સાધુજીવન જીવવાને લગતા નિયમોની તારવણી એ પ્રાચીન ચિંતકનાં લખાણમાંથી હજી આજે પણ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ લખાણ તરફ જનસમાજનું આકર્ષણ પૂરતું માલમ પડ્યું છે, પરંતુ મુખ્યમિત્ર આંગ્ર-લેખક મેકાલેને આ રોમન વિચારક માટે ખાસ પ્રકારનો જોયો મત નહોતો. 'સેનેકાના જીવન પર એક ઊડતી નોંધ' રૂપે તેણે લખ્યું છે કે, 'The business of a philosopher [Seneca] was to declaim in praise of poverty with two millions sterling out at usury, to maditate epigrammatic conceits about the evils of luxury, in gardens which moved the envy of sovereigns, to rant about liberty, while fawning on the insolent and pampered freedmen of a tyrant, to celebrate the divine beauty of virtue with the same pen which had just before written a defence of the murder of a mother by a son* [વીસ વીસ લાખ પૌંડ દેરવવા છતાં પણ ગરીબાઈના ગુણ ગાવા નીકળવું, લલમલા બાદશાહોને પણ ખર્ખી આવે એવા અગીચાઓમાં બેસીને મોજશોખમાંથી નિપજતાં અનિષ્ટો પર સત્તાત્મક બાવનાઓ વિચારવી, કાઈ ભુદ્ધ-ગારના ઉદ્ધત તેમજ હુષ્ટપુષ્ટ બનેલા મુક્તગુલામો (freedmen) ને 'જી લખ્ખે' કરતાં કરતાં સાથોસાથ જડખાંતોડ ચબ્દો વાપરીને સ્વાતંત્ર્ય પર નિરર્થક બડગડાટ કરવો, એક પુત્રે તેની માતાના કરેલા ખૂનનો અચાવ લખનારી કલમ દ્વારા જ સદ્ગુણોમાં રહેલાં દિવ્ય સૌંદર્ય માટે ગમ્યવું—એ અધામાં જ એ (સેનેકા) ફિલ્સુફનાં કાર્યની સમાપ્તિ પામી] આમ હોવા છતાં પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સેનેકાનાં સવળાં લખાણમાં દર્શાવાયેલા વિચારો પોતે, મનુષ્યના રોજિંદા જીવનનાં કાર્યોમાં થોડા શકાય એવાં દૃષ્ટાંત રૂપે છે. મનુષ્યની સામાજિક તેમજ નૈતિક ફરજનો ભાગ્યે જ કાઈ એવો ભાગ દર્શો કે જે વિશે તેણે લખ્યું નહિ હોય. બાઈબલના ઉપદેશને તેનું લખાણ મળતું આવતું હોવાથી ધખાઓ પહેલાં તો એને ખ્રિસ્તી હોવાનું પણ ધારતા હતા.

* * *

સેનેકાનાં સવળાં લખાણોમાં દર્શાવાયેલું ઉચ્ચ નૈતિક જીવન અને તેના જીવન દરમિયાન તેણે આચરેલાં કેટલાંક દૃત્યોમાં તરી આવતું તેનું સંદિગ્ધ વર્તન-દ્રઢમાં તેનું જીવન અને કવન: આ બંનેએ લોહ મેકાલેની માફક કેટલાંયે મગજને તુલનાત્મક સરખામણીમાં ગરકાવ કરી દીધાં છે. એનાં જીવન અને કવનમાં અસંગતિ તો હજી: પરંતુ સુદ નૈતિક

જીવનની આલોચના કરવાની તથા વ્યાખ્યાઓ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી કંઈ તે સત્યોને આચરણમાં ઉતારી દેવાનું મામત્ત્વ મળી જતું નથી એ પણ ખરું છે. સાચી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ મનુષ્યના જીવનની કિંમત તેણે કેટલું મિદ્ધ કર્યું તે ઉપરથી નક્કી; પણ તેના મનોરથો તેમજ આશયો કેવા હતા અને પ્રતિકૂળ સંજોગોનો સામનો કરીને પણ તેણે કેટલી દૃઢ સુધીની સાધના સાધી એ ઉપરથી અંકાવી શકાય. આ દૃષ્ટિબિંદુને ધ્યાનમાં લઈએ તો સેનેકાએ શું શું કર્યું અને શું શું કરવાની તેની ખાએશ હતી એ બંનેની વધારે મારી તુલના થઈ શકે તેમ છે. પછી ભલે આપણે તેનાં લખાણોને તેના પોતીકા જીવનના નિયમોને બદલે તેના ગ્વાનુભવરૂપે સ્વીકારીએ કે નહિ એ સવાલને વણચર્ચો જ રહેવા દઈએ. હા, એટલું તો નિઃઅંદેશ રીતે સ્પષ્ટ જ છે કે સેનેકા પાસે લખાણ દ્રવ્ય હતું અને છતાં પણ તેણે ગરીબાઈની હોડોગો પ્રશસા જ કરી છે. પરંતુ ખીજ બાજુએ એ પણ ખરું છે કે એ દોહત તેણે પ્રામાણિકપણે પ્રાપ્ત કરી હતી તેની પૂરતી સામિતી એના ઇતિહાસમાંથી જ મળી આવે છે અને બાદશાહ નીરોને એ બધી દોહત વિના સફાએ સોંપી દેવાની તેની તૈયારી એ જ તેની પ્રામાણિકતાની સાચી નિશાની છે. આ સિવાય, સેનેકાના જીવનનો એક પ્રમંગ અત્યંત અટપટો તેમજ ક્રોધકારક છે અને તે જીલ્લિયા સાથેના તેના મંબંધનો છે. પરંતુ એ બાબતમાં પણ આશ્ચર્ય તો તેના દુરમનનો પાઠ ભજવનારી પેલી મેસેલિના તરફથી આવે છે ત્યારે તેના ગુન્હા જેટલી જ તેની નિર્દોષતા હોવાનો સંભવ રહે છે. અને નીરોએ ધિરતાનિકમનું ખૂન કરાવ્યું તેથી કંઈ એમ સાબિત થઈ જતું નથી કે તેમ થવા દેવામાં સેનેકાનો કંઈ હાથ હતો.

* *

હવે તેના ખાનગી જીવન તરફ વળીએ. તેના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે તે સ્વભાવે ધણો જ નમ્ર હતો અને ખીજ પણ કેટલાક સદ્ગુણોનો વાસ તેના અંતઃકરણમાં હતો. મિત્રો તરફનો મુગ્ધ કરી દે તેવો તેનો અનુરાગ, વિવેક અને વિશ્વાસપ્રિયતા તો ખરે જ પ્રશસાને પાત્ર હશે. તેનાં લખાણોમાં પોતાના બધું માટે કગાયેલો માયાભરેલો ઉદ્દેશ, પુત્ર તરીકે તેની માતાનાં પોતે કરેલાં વખાણ તેની પ્રેમાળ પત્ની પ્રત્યેનો તેનો અપ્રતીમ મોહ : એ સ્પષ્ટતાં તેના હૃદયમાં રહેલા સદ્ગુણોની સાક્ષી રૂપે છે. એવું કહેવાય છે કે સારીએ દુનિયાની દૃષ્ટિએ વ્યવહારનું રૂપ ધારણ કરી રહેલા કેટલાક વિલાસોનો વિરોધ તેણે જીવનભર કર્યો હતો. વળી જે મરદાઇથી તેમજ દિંમતથી તે મોતને બેટયો હતો તેની કિંમત તો બાગ્યેજ કોઇથી એાછી આંકી શકાશે કદાચ કેટલાકને મન તે વીંગું મૃત્યુ ન પણ હોય, પરંતુ મનુષ્યત્વને છાજતું તો તે અવસ્થ હતું જ; કદાચ અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું એ ભલે ન હોય, પરંતુ તે પૂરતી રીતે હૃદયદ્રાવક તો હતું જ. આજે મમરત પૃથ્વીના પટ ઉપર, પોતાને જ હાથે શરીરની એકએક નસ પર કાપ મૂકીને તેમાંથી લોહી વહેવરાવતાં વહેવરાવતાં મૃત્યુનો સામનો કરી શકે એવાં કેટલાં મનુષ્યો મળી આવે તેની ગણતરી તો મો કોઇ કરી શકે તેમ છે. એની રહેણી-કરણીમાં રહેલી ખામીઓ તથા અમુક સિદ્ધાંતોના આચરણમાં તેને મળેલી નિષ્ફળતા—એ બન્ને વસ્તુઓ જોવા છતાં પણ તેનો નીતિયુક્ત સદાચાર, દયા અને ક્ષમાની તેણે ચિનવેલી અનોખી ભાવનાઓ, માનુષી પ્રમાદ તરફ સહાનુભૂતિપૂર્વકનો તેનો વર્તીવ, અપ્રતિરોધના મિદ્ધાંતનું કડક પાલન, તેનું આદર્શ પરીક્ષિત જીવન, ખરી મિત્રતાની તેની ગણના, વિશ્વપ્રેમ રૂપી તેનો ભુરસો : એ બધાં પર બ્યારે આપણે દૃષ્ટિ ફેકીએ છીએ ત્યારે જગતભરના ડાહ્યા પુરુષો માંહેના એક તરીકે—રે દુરાચાર માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા યુગના નિષ્પાપ સાધુ માંહેના એક તરીકે તેને માનવાનું આપણને મન થઈ જાય છે.

વ્યાજ અને નફો

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

વ્યાજ એટલે પારકાની મૂડીના ઉપયોગ બદલ આપવું પડતું વળતર. વ્યાજને મૂડીની કિંમત પણ કહી શકાય.

પ્રાચીન કાળમાં વ્યાજ પરત્વેનું દષ્ટિબિંદુ આજના કરતાં જુદા પ્રકારનું હતું. વ્યાજને ધર્મ અને નીતિનાં બંધન સેવવાં પડતાં. વ્યાજ અને વ્યાજખોરાઓ પ્રત્યે સમાજ ધૃષ્ટાની ભાવના સેવતો. એરીરટોટલ અને પ્લેટો જેવા તત્ત્વજ્ઞો વ્યાજને ધિક્કારતા અને મુસ્લિમ તેમજ હમાઈ મંસ્કૃતિઓમાં વ્યાજને ધર્મથી તિરસ્કૃત ગણવામાં આવતું. આજે પણ સિધ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આ ધર્મોમાં વ્યાજને રચાન નથી, છતાં અર્થપ્રધાન જગતમાં જીવતા માનવીએ ધર્મ અને વ્યવહારને જીવનનાં બે જુદાં પાસાં ગણી વ્યાજને સ્વીકાર્યું છે. વ્યાજ પરત્વે ધૃષ્ટાની જે ભાવના સેવવામાં આવતી તે સદેતુક હતી. તે જમાનામાં મૂડીનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ઉપભોગને માટે જ હતો. અને ઉપભોગાર્થે આપવામાં આવતી એટલે કે ધીરવામાં આવતી મૂડી ઉપર વ્યાજરૂપી વળતર લેવું અનિચ્છનીય ગણાતું. આજે મૂડીની લેણદેણનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. મૂડીનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પાદક સ્વરૂપમાં જ કરવામાં આવે છે, અને ઉત્પાદક મૂડીના વળતરરૂપે વ્યાજને અર્થ-શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ રચાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેવી રીતે જમીનના વળતરરૂપે કિરાયું, મજૂરીના વળતરરૂપે વેતન તેવીજ રીતે મૂડીના વળતરરૂપે વ્યાજ અને વ્યવસ્થાના વળતરરૂપે નફો. એમ ઉત્પાદનનાં ચાર અંગોના વળતરરૂપે કિરાયું, વેતન, વ્યાજ અને નફો અર્થશાસ્ત્રના બેઝંચણી વિભાગનાં ચાર મુખ્ય અંગો બની રહેલ છે.

વ્યાજની ઘટનાના આવિર્ભાવ અંગે જુદા જુદા મત પ્રચલિત છે. એક મત એવો છે કે વ્યાજ, મૂડીની ખચત કરવામાં આપવા પડતા ભોગના બદલારૂપે છે. આ સિદ્ધાંત શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં માત્ર મૂડીની પૂરતીનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, મૂડીની માંગની બાબતો ઉદ્દેશ્ય તેમાં નથી. ઉપરાંત મૂડીની ખચત કરવામાં સાધારણ રીતે ભોગ આપવા જેવું બહુ ઓછું હોય છે. મૂડીની ખચત તો મૂડીદારને ત્યાં જ થાય છે, જેમને ભોગનો ખ્યાલ સરખો પણ નથી હોતો.

મૂડીની ઉત્પાદકતાને પરિણામે વ્યાજ શક્ય બને છે, અથવા તો મૂડીના ઉપયોગ બદલ કરજ સેનાર ધીરનારને વ્યાજ આપે છે. માત્ર મૂડીની ઉત્પાદકતા વ્યાજનો દર નક્કી નથી કરી શકતી. વ્યાજનો દર મૂડીની માંગ અને પૂરતીના પ્રમાણથી નક્કી થાય છે. પરિણામે વ્યાજને મૂડીની કિંમત તરીકે, જેવી રીતે જગતમાં અન્ય વસ્તુનો ભાવ માંગ અને પૂરતીના પ્રમાણથી નક્કી થાય છે, તેવી રીતે સમજી શકાય. પણ વ્યાજ અન્ય વસ્તુના જગતભાવ અથવા કિંમત કરતાં કંઈક વિશેષ છે. મૂડી માત્ર પદાર્થ નથી પણ જગતના સર્વ પદાર્થો પર કાબૂ મેળવનાર, પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરનાર જગતગ્રસ્ત શક્તિ છે. એટલે વ્યાજ માત્ર મૂડીની કિંમત કરતાં વધારે વ્યાપક છે.

ધણી વખત વ્યાજના દરમાં તકાવત માલુમ પડે છે. અન્ય પદાર્થની કિંમતમાં જે એકધારાપણું બજારમાં જણાય છે તે વ્યાજની બાબતમાં નથી જણાતું કારણ કે વ્યાજનો દર મૂડીના પ્રત્યેક રોકાણના સ્વરૂપથી નક્કી થાય છે. જે રોકાણમાં સંપૂર્ણ સંગીનતા અને સદ્ધરતા, તેવા રોકાણમાં વ્યાજનો દર બરાબર મૂડીની ખરેખરી કિંમત પ્રમાણે હશે. તેનાથી ઊંચું જે રોકાણમાં માત્ર સાદસ અને અનિશ્ચિતતા વિશેષ પ્રમાણમાં હશે, તેવા રોકાણનો વ્યાજનો દર ઘણો ઊંચો રહેશે. એટલે પદાણોના, શાહુકારોના તથા ધીરધાર કરનાર વ્યાજ-ખોરાઓના વ્યાજના દર હમેશાં ઊંચા જ રહેવાના.

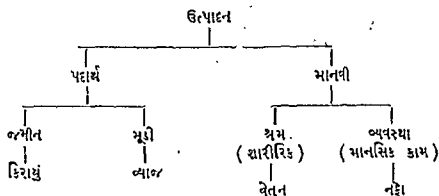
શાખની પદ્ધતિનો જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ વ્યાજ વધારે વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય બનતું ગયું. જગતમાં જેટલો આર્થિક વ્યવહાર રોકડ નાણાથી થાય છે, તેના કરતાં અનેક ઘણો શાખથી થાય છે અને તે જ પ્રમાણે જેટલું મૂડીની વ્યવસ્થાનું પ્રમાણ છે તેના કરતાં અનેકગણું વ્યાજની વ્યવસ્થાનું પ્રમાણ મોટું છે. વ્યાજ મૂડી કરતાં વધારે મહત્વનું બન્યું છે અને મૂડી કરતાં પણ અગ્રસ્થાન આર્થિક જગતમાં મોગવતું થયું છે. આપણામાં એક જૂની કહેવત પ્રચલિત છે કે “વ્યાજના ધોડાને ન પહોંચાય”, અને તેથીજ વર્તમાન સરકારે વ્યાજની ધોડદોડ ઉપર કાબૂ મૂકે છે. વ્યાજના દરને અંગે અને વ્યાજના પ્રમાણને અંગે ધણાંખરાં રાષ્ટ્રોમાં સરકારથી કાયદાઓ ધડવામાં આવ્યા છે. જેમ પ્રાચીન કાળમાં વ્યાજને ધર્મ અને નીતિનું બંધન હતું તેમ આજના જમાનામાં વ્યાજ કાયદાનું બંધન સેવતું થવા લાગ્યું છે.

સમાજવાદી વિચારણામાં તો વ્યાજને બિલકુલ સ્થાન નથી. તેમની દૃષ્ટિએ વ્યાજ એ માત્ર મૂડીદારથી થતું મજૂરીનું અને શ્રમજીવીઓનું શોષણ જ છે. વારત્તવિક રીતે પ્રત્યેક પદાર્થની કિંમત કે ઉપયોગીતા શ્રમને પરિણામે ઉદ્ભવે છે, અને જ્યારે શ્રમને વળતરરૂપે પૂરેપૂરું આપવામાં નથી આવતું પણ માત્ર થોડા દુકાડાઓ ફેંકી પતાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે મૂડીદારને સાફ એવું વ્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અમુક અંશે વ્યાજના દરની અસર લોકોની ખચત કરવાની શક્તિ ઉપર થાય છે, પણ ખચત માટે વ્યાજનો દર બહુ મહત્વનો નથી. માનવીની સંગ્રહ કરવાની ટેવ પાછળ વ્યાજના દર ઉપરાંત ધણી મહત્વની બાબતો હોય છે. પ્રથમ તો સંગ્રહ કરવો એ તેનો મૂળભૂત સ્વભાવ છે: તે શ્રદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરે છે, તે માંદગીને પહોંચી વળવાના અર્થનો વિચાર કરે છે, તે પોતાની પાછળ કુટુંબના ભરણપોષણની ચિંતા સેવે છે, તે પોતાનાં સંતાનોની કેળવણી માટે યોજનાઓ ધડતો હોય છે, આવા બધા જીવનના અનેક આવશ્યક અર્થોઓના પ્રસંગોને પહોંચી વળવા તે ખચત કરે છે. છતાં માનવીની સંગ્રહશક્તિ પાછળ મુખ્ય હેતુ તો અન્ય માનવીઓ ઉપર પોતાની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિથી સરસાઇ મોગવવાનો જ હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ માનવી ખચત કરે છે અને એ ખચત સહજ રીતે વ્યાજનો સ્વાદ ચખાડે છે. એટલે વ્યાજના દરની ખચત ઉપર જેટલી અસર છે, તેના કરતાં ખચતની અસર વ્યાજના દર ઉપર વિશેષ છે તેમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

નફો

ઉત્પાદનના ચોથા અંગ વ્યવસ્થાના વળતરરૂપે જે મળે છે તે નફો ઉત્પાદનનાં ચાર અંગો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને વ્યવસ્થા વારત્તવિક રીતે બે અંગો જ છે. તે નીચે પ્રમાણે ખરાબર સમજાસકારે:

ત્યાંસુધી જ્યાંયંધ ઉત્પાદન શરૂ નહિ થયેલ અને ઉત્પાદન અર્થે પારકી મૂડીનો ઉપયોગ ખાસ થતો નહોતો ત્યાંસુધી વ્યાજ અને નફો બે ભુદાં અંગે છે તેમ સમજવામાં નહોતું આવતું. વ્યાજ અને નફો વચ્ચે તફાવત માનવામાં ન આવતો અને ઉત્પાદનના પરિણામે જે કંઈ મળતું તે મૂડીના વ્યાજ રૂપે જ ગણી લેવામાં આવતું. પણ અદ્યારથી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઓગણીસમી સદીમાં ભાગીદારી પદ્ધતિ અને સંયુક્ત મૂડીથી ઉત્પાદનની પ્રથા વિકાસ પામવા લાગી અને જેમ જેમ પારકી મૂડીથી ઉત્પાદન થવા લાગ્યું તેમ તેમ વ્યાજ અને નફો ભુદાં થવા લાગ્યાં, અને નફાને અંગે ખાસ વિચારણા થવા લાગી.

નફો એ વ્યવસ્થાશક્તિનું વળતર છે. ઉત્પાદનની યોજના ધડનાર અને ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર વ્યક્તિ પોતાની શુદ્ધિમત્તાથી ઉત્પાદનના અંગેનું જમીન-મૂડી અને મજૂરીનું એવી રીતે સંયોજન કરે છે કે તેને પરિણામે સારામાં સારી રીતે ઉત્પાદન પરિણામે અને જમીન, મૂડી તથા મજૂરીના વળતર રૂપે કિરાયું, વ્યાજ અને વેતન આપતાં તેને માટે નફાના સ્વરૂપમાં સાફ એવું પ્રમાણ ઉત્પાદનમાંથી પ્રાપ્ત થાય.

નફાને પણ સમાજવાદી વિચારણામાં રચાન નથી. ઉત્પાદનનાં અન્ય અંગોને પ્રમાણસર પૂરેપૂરું વળતર ન આપવાને પરિણામે જ નફો ઉપરિચિત થાય છે. ઉત્પાદનનાં અંગોને, ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર પોતાનાં શક્તિ અને આતુર્યથી ઓછી કિંમતે મેળવી શકે છે અને તેના સફળ સંયોજનથી પોતાને માટે જગતરહસ્ત નફો પ્રાપ્ત કરે છે. ન્યાય અને સમાનતાના ધોરણે નફાને સમાજમાં કાયદેસર રચાન હોઈ ન શકે, કારણ કે એ માત્ર શુદ્ધિશાળી માનવીથી શ્રમજીવીઓની થતી શોષણથીલા છે છતાં વ્યવહારમાં નફાને કાયદેસર રચાન છે, અને ત્યાંસુધી જગત ઉપર સમાજવાદનો સિધ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે સિધ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી નફાનું રચાન અચળ છે.

કુદરતી રીતે જ અચૂક વ્યક્તિઓમાં એવી પ્રતિભા અને શક્તિ વિકસેલાં હોય છે કે તે જે કાંઈ વસ્તુને હાથ ઉપર લે છે તેને સફળ અને યશસ્વી બનાવે છે. આધુનિક જગતમાં આવા વિરલ ઉદ્યોગપતિઓ અને ઉત્પાદકો માલુમ પડે છે. જેમ કવિ અને સેનાનાયક ધડી સકાતા નથી પણ જન્મથી જ હોય છે તેમ ઉત્પાદનનું સાહસ ખેડનાર વ્યક્તિઓ ધડી સકાતી નથી પણ જન્મથી જ એ શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. જેવી રીતે કવિત્વશક્તિ કવિની જન્મસિદ્ધ વસ્તુ છે, નેતાગીરી નેતાની જન્મસિદ્ધ વસ્તુ છે તેમ નફો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેમની જન્મસિદ્ધ વસ્તુ છે. જો તે ઉદાર હોય, કામગ હોય તો

જગતમાં રોકફેલર અને કાર્નેગીની માફક દાનવીરનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને નહિ તો નક્કર મૂડીવાદી તો જરૂર બની જ રહે છે.

નફાનું આણું સ્વરૂપ હોઇને તેને કિરાયા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે કિરાયું જમીનની મૂળભૂત ક્ષણરૂપતાનું પરિણામ છે તેમજ નફો માનવીની અસાધારણ શક્તિનું પરિણામ છે. દરેક જમીનમાંથી કિરાયું પ્રાપ્ત નથી થતું તેમ પ્રત્યેક માનવી-વ્યાપારી કે ઉત્પાદક-નફો પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો.

કિરાયું, વ્યાજ, વેતન અને નફાના સંબંધમાં એક વસ્તુ ખાસ સમજવા જેવી અને ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, અને તે એ છે કે કિરાયું ને નફો ઉત્પાદન ખર્ચનાં અંગો નથી ન્યારે વ્યાજ અને વેતન ઉત્પાદન ખર્ચનાં અંગો છે. પરિણામે વસ્તુની કિંમતના નિર્ણયમાં કિરાયાનું અને નફાનું પ્રમાણ વિચારવામાં આવતું નથી, બલકે વિચારી શકાતું નથી. ન્યારે વ્યાજ અને વેતનનું પ્રમાણ કિંમત નક્કી કરવામાં મદદરતો ભાગ ભજવે છે. વ્યાજ અને વેતનનો દર કિંમત નક્કી કરે છે ન્યારે કિરાયું અને નફો કિંમતને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. કિરાયું અને નફો વિશેષ છે માટે કિંમત વિશેષ છે તેમ નહિ, પણ કિંમત વિશેષ છે માટે કિરાયું અને નફો વિશેષ માલુમ પડે છે, તેમ સમજવાનું. કિરાયું અને નફો બંને આકસ્મિક લાભ છે. વ્યાજ અને વેતન જેટલાં નિશ્ચિત અને સ્થિર છે તેટલાં જ કિરાયું અને નફો અનિશ્ચિત અને અસ્થિર છે.

અંધારનો ઉલ્લેખનારો

[રવિબાણુના 'તારા સ્વર્ગન તને જલ્ય છાડી' એ સજન પ્રમાણે]

તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાને રે.
પીડિત પારાવારે જાગે
દૈન્ય જો મોનવતા માગે
ધરતી એની ખુંદનારા જો
દોડતા આગે આગે
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાને રે.

દીપક એના પ્રાણુનો બૂજે
પગ નીચે ના લોમકાસૂજે
ભાંગેલ એના મનોરથો
ભુલ્લો થઈને ઉડવા લાગે
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાને રે.
એની કાયાનો થાંભલો થાને
કોડિયાનું ભાઈદીવેલ થાને
તારે ના થોભવું છાને
ઉઠને ભાઈ અંધારાં ઉલ્લેખવા કાને રે.

સુરેશ ગાંધી

જીવન ઝરણા

પ્રમા

અમદાવાદમાં સોમચંદ શેઠને ત્યાં જગીરદારો પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિ જોઈ મૂઝી જતા. પરિણામે કેટલાક વેપારીઓ ધંપાંથી બળવા લાગ્યા ને તેમણે શેઠને ફસાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક પ્રસંગે શેઠની અધીજ મૂડી વ્યાપાર અંગે પરદેશ ગયેલાં વહાણોમાં રોકાઈ ગયેલી જોઈ વેપારીઓએ એક જગીરદારને પાણી ચડાવ્યું. ને શેઠનો વૈભવ ખલાસ થઈ જવાનો તૈયારીમાં છે કહી, જગીરદારના હિતરત્વી તરીકે તેમણે તેને તેના સવા લાખ રૂપિયા તરતજ ઊંચકી લેવાની સલાહ આપી.

જગીરદારે શેઠ પાસે નાણાં માગ્યાં. શેઠ વસ્તુસ્થિતિ તરતજ પારખી ગયા. તેમણે દિંમત જળવી રાખી પૂછ્યું:

“રોકડ નાણાં જોઈએ કે હૂંડી?”

“હૂંડી જ આપોને.” જગીરદારને નાણાં જોઈતાં નહોતાં. તેને તો શેઠની પરીક્ષા જ કરવી હતી.

શેઠે રડતાં રડતાં ધોળકાના નામાંકિત વેપારી સવચંદના નામ પર હૂંડી લખી નાંખી. તેમને આશા હતી કે એકદ અકવાડિયામાં વહાણો આવી પહોંચશે અને તે ઝડપથી ધોળકા નાણાં મોકલાવી દઇ શકશે. પણ શેઠનાં વહાણોને ઢીલ થઈ. ને બીજી બાજુ જગીરદાર હૂંડી લઈને સવચંદની પેઢીએ પહોંચ્યો. શેઠે અજાણ્ય અક્ષરની હૂંડી જોઈ મુનિમો પાસે જૂના ચોપડા તપાસરાવ્યા. પણ સોમચંદ શેઠના નામે એક પાઈ પણ જમે નહોતી.

સવચંદે હૂંડીનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે કાગળ પર લખનારનાં આંસુ પારખ્યાં. ને એક દુઃખમાં બીડાયેલ વેપારીને બચાવી લેવાને તેમણે જમીનદારને તરતજ સવાલાખ રૂપિયા ચૂકવી આપ્યા.

મોડે મોડે પણ સોમચંદનાં વહાણો અખૂટ મૂડી સાથે પરદેશથી આવી પહોંચ્યાં. તે સાથે જ હૂંડી સ્વીકારાઈ ગયાના સમાચાર પણ તેમને જગીરદાર મારફત મળી ચૂક્યા. સોમચંદ સવચંદની ઉદારતાથી અંગત થયા. તે નાણાંનાં ગાડાં ભરી ધોળકા પહોંચ્યા. તેમણે સવચંદ શેઠને બમણી મૂડી આપવા માંડી. પણ સવચંદે જે વ્યાપારિક જાતનાથી પોતે તે નાણાં આપેલાં તેને હવે, તે મૂડી પાછી લઈને ધોઈ નાંખવાની ચોક્કસ ના કહી.

ને તે મૂડી ‘સવા-સોમા’ ના નામે સનુકવ્ય પર મંદિરો બંધાવવામાં વપરાયું.

x

x

x

જગદેવ પરમારની કીર્તિ પર મોઢેલા કુતલપતિ પરમહંસે તેને પોતાની રાજસભામાં આમંત્ર્ય આપ્યું. જગદેવ તે આમંત્ર્યજનું સ્વીકાર કરી પરમહંસેવને મળવાને ગયો. તે પ્રસંગે દારપાલે ભયારે કુતલપતિને તેના આગ્રહના સમાચાર આપ્યા ત્યારે રાજસભામાં એક સ્વરૂપવતી નામની નર્મ-મૂલ્ય કરી રહી હતી. જગદેવનું નામ સાંભળતાં જ તે અંગ પર વચ્ચે ઓઢી

116

એક ખૂણામાં છુપાઈ ગઈ. જગદેવ સભામાં પ્રવેશ્યો. પરમહંદેવે તેનું આદરણીય સન્માન કર્યું. સન્માનવિધિ પૂરા થતાં તે વારાંગના પ્રતિ જોઈ બોલ્યો, “હવે ત્યજ શરૂ કરો.”

“મહારાજ” વારાંગના હસીને બોલી, “અત્યારસુધી તો હું નગ્નસ્વરૂપે નાચી, કેમકે સ્ત્રી સ્ત્રીઓના ટોળામાં ગમે તેવું વર્તન ચલાવી શકે છે. પણ હવે હું એમ નહિ કરી શકું, કેમકે સભામાં એક પુરુષ આવ્યો છે.”

x

x

x

પરમહંદેવે જગદેવને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. તેની પટરાણીએ તેને પોતાનો ભાઈ લેખ્યો.

કોઈક પ્રસંગે શ્રીમાલ ને કુંતલ વચ્ચે સંગ્રામ ફાટી નીકળ્યો. શ્રીમાલપતિએ જોયું કે જગદેવને સમરક્ષેત્ર પર દરારવે બચાવવામાં આવે છે. તે તેણે એક કપટ રમ્યું જગદેવ પ્રભાતમાં દેવસેવામાં બેસતો. તે પ્રસંગે તે જગતને સાવ વીસરી જતો. તે તક સાધી તેના સૈન્યને સાફ કરી નાંખવાની તેણે યુક્તિ રચી.

ખીજી પ્રભાતે તે યોજના પ્રમાણે કુંતલના સૈન્ય પર હુમલો થતાં તે ધાસની જેમ કપાવા લાગ્યું. સમરભૂમિનો મહત્વનો ભાગ શ્રીમાલપતિના કબજામાં ચાલ્યો ગયો. પરમહંદેવને આ સમાચાર મળતાં તે બોલ્યો: “અભાસ, હવે જગદેવ દારી જશે.”

પાસે બિભેલી તેની પટરાણીએ આ શબ્દો સાંભળતાં જ પોતાનું મુખ પશ્ચિમ બાજુએ ફેરવી દીધું.

“કેમ, ત્યાં શું જુઓ છો?” પરમહંદેવે ખેદપૂર્વક પૂછ્યું.

“સૂર્યોદયનાં દર્શન કરે છું.” રાણી સહેજ રિમતપૂર્વક બોલી.

“ગાંડી ! ભાઈની દારથી ગભરાઈ ગઈ લાગે છે. પશ્ચિમમાં તે સૂર્ય કદી બિગતો હશે?”

“મારો ભાઈ દારશે એ દિવસનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં જ બિગશે. તમે કહો છો કે આજે તે દારવાનો છે; એટલે મેં માન્યું કે સૂર્યોદય પણ આજે પશ્ચિમમાં જ હશે.”

પરમહંદેવ આ વિશ્વાસથી ચકિત બન્યો. ને નમતા પહોરે તેને સમાચાર મળ્યા કે જગદેવે પ્રભાતના સંહારમાંથી બચેલા ૫૦૦ સૈનિકોની મદદથી શ્રીમાલપતિ પર વિજય મેળવ્યો છે.

x

x

x

મદિનાનો વૃદ્ધ રાજકવિ એક પ્રભાતે ઊપવનોમાં ફરવાને નીકળ્યો. રસ્તે તેને એક સ્વરૂપવતી યુવતીએ પૂછ્યું:

“મહાશય, સુંદર-ગલી ક્યાં આવી?”

કવિરાજ યુવતીના મુખ પર નજર ઠેરવી બોલ્યા, “દેવી, જ્યાં આપ જાઓ ત્યાં.”

x

x

x

કુવલ ચોરોનો સરદાર હતો. એક સમયે તેના કેટલાક સાથીદારોએ રમણીઆથી ભરેલી એક ગાડીને ઘેરી લીધી. તે પ્રસંગે એક રમણી પોતાના સંતાનને ચાંદીની ઝારીથી દૂધ પીવરાવતી હતી. ચોરોએ ગાડીમાંની ખીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓની સાથે એ ઝારી પણ ચૂંટવી લીધી. બાળક રડવા લાગ્યું. તે કોલાહલ સાંભળી દૂર બિભેલી કુવલ ગાડી સમીપ આવી પહોંચ્યો. તે પરિસ્થિતિ તરત જ સમજી જઈ, ઝારી ચૂંટવી લેનાર સામે બંદૂકની નળી તાકતાં બોલ્યો:

“તારી માએ તને દૂધ પીવરાવ્યું લાગતું નથી. એટલે જ બાળકની ઝારી પર મોહ થઈ આવ્યો હશે. પણ હવે એ તરત પાછી સોંપી દે. આજે તો જવા દઈ છું. ખીજી વખત આમ બન્યું તો તારી છાતી વીંધી નાંખીશ.”

x

x

x

નારીજીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા*

‘ચન્દ્રિકા’

પ્રગતિની સાધનામાં સ્ત્રી અને પુરુષ એકમેકના સહકારદ્વારા અમૂલ્ય ફાલો આપી શકે છે. સમાજની જનસંખ્યામાં લગભગ અર્ધ જેટલા નારીદેહનો સમાવેશ થતો હોય સામાજિક પ્રગતિની પરિપૂર્ણતા અર્થે નારીજીવનના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ આવશ્યક છે.

ભૂતકાલીન સમાજમાં પુરુષના જેટલા જ દક્ષ અને અધિકાર સ્ત્રીઓ ભોગવતી. આથી સ્ત્રી-પુરુષની ભિન્નતા સામાજિક જીવનમાં અગવડના કારણ રૂપ ન બનતી, પણ વખતના વહેણ સાથે પરિસ્થિતિ ફેરવાય અને સ્ત્રીનું રથાન પુરુષના કરતાં બિતરતું ગણાવી લાગ્યું.

નારીજીવનની મદદગારી પડતીનાં કારણો પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક કે અંગત્યનાં નહિ પણ ઐતિહાસિક અને આકસ્મિક ગણી શકાય. અસલી જાતિઓની અંદર અંદરની લડાઈઓના પ્રતાપે મોઢાઓની લડાયક શક્તિને સમાજના મુખ્ય સદ્ગુણ રૂપે આજે ધરવામાં આવતી. સ્વાભાવિક માતૃપ્રેમના અગ્રીવર્ષણને યોગ્ય ધડતર ધરાવનાર સ્ત્રી બાળકની માવજતને મુખ્ય દર્શન્ય માનતી અને પુરુષની સરખામણીમાં નબળો બાધો ધરાવતી હોય યુદ્ધકેવમાં આજળ પડતો ભાગ લઈ શકતી નહિ. પરિણામે, તે સમયમાં સ્ત્રીઓને અગત્યદોન માનવામાં આવતી. વધારામાં સમરવિજયી વર્ગ, વિરૂદ્ધ વર્ગના પુરુષોનો સહાર કરી તેમની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવામાં ગૌરવ માનતો. જીતના ઈનામ તરીકે ગણાતી એ સ્ત્રીઓનો તેઓ મનફાવતો ઉપયોગ કરતા. કાં તો તેઓને ઉપભોગ અર્થે જનાનામાં જોધતા અગર તો ગુલામ તરીકે વેચી દઈ ડ્રગ્સોપાર્જન કરતા. આ પરિસ્થિતિએ નારીજીવનને અધઃપતનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યું. યુદ્ધમાં વિજય મેળવી ઉપાડી લવાતી કે ખરીદ કરીને મેળવાતી હોવાને લીધે નારીના દેહની કિંમત પુરુષવર્ગને મન ગિલકુલ ન રહી. પરિણામે, પોતાના વર્ગની સ્ત્રીઓ તરફ પણ દલથી નજરે જોવાનું થઈ થયું. આ ધોરણે જ રચાયેલા કાનૂનો અને રીતરસમોને પ્રતાપે સ્ત્રીઓને ફેરવિયાત દલકું જીવન જીવવાની ફરજ પડી.

પુરુષજીવન સ્ત્રીજીવન કરતાં ચડિયાતું છે, એ માન્યતાને દૃઢ બનાવતી સંખ્યાબંધ દલીલો અત્યારે પણ મોજૂદ છે. મુખ્ય દલીલ એ છે, કે વધુ શારીરિક બળ ધરાવતો હોવાના કારણે પુરુષ સામાજિક જીવનમાં નબળા બાધાના સ્ત્રી-સંસ્કાર ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. અંધધારણ અને રેતપાનની જવાબદારી ધરાવતી નારીનું શારીરિક અંધારણ પુરુષના અંધારણથી નિરાશું છે. એટલે સ્ત્રી પુરુષનો જેટલો બળવાન ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જમે તેવા સંકટમય સંજોગોને ધીરજથી સહન કરવામાં અને રોગીની માવજત કરવામાં જે

* ‘મુવાય’ ના અગાઉના અંકમાં પ્રગટ થયેલ ‘પત્ની અને સંતતિ’, ‘સ્વર્ગની ચક્રે’, ‘જૂંધાતી માતાઓ’, ‘દોહર અને નાસી’ વગેરે લેખોમાં સ્ત્રીના સનાતન નૈસર્ગિક સ્વરૂપને મદદરૂપ અપાયું. આ લેખ સ્વરૂપને અવજળી અને પુરુષ-સંબોધી બનવા મથતી નારી તેલ શોષે છે.

અન્ય ચૈતન્ય વનિતા ધરાવે છે, એ નારીજીવનની કુદરતી બક્ષીસતા પ્રભાવે તે પોતાનું અનોખું ગૌરવ સાચવી શકે છે. વળી નૈતિક અને બાહ્યિક સંસ્થા તરીકે સ્થાપિત થયેલ સમાજમાં માત્ર શારીરિક બળના આધારે થયેલી સરખામણી ઉચિત ન જ મનાય એ દેખીતું છે.

બીજી રીતે, આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તના ધોરણ અનુસાર પુરુષની સરસાઇ સાબિત કરવાના પ્રયત્ન થાય છે. લઙ્કાવકૃત્તિ અને પ્રયત્ન-મહત્તા જેવા ગુણો સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસિત થતા જણાય છે. જ્યારે માતૃપ્રેમ અને આત્મસંયમ જેવા સદ્ગુણો નારીલક્ષમાં વિકસે છે. આ તફાવત જાતિભેદના કારણે હોય પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક વિભાગને અવલંબિત છે એટલે એ તફાવતના પ્રતાપે એક જાતિની બીજી જાતિ ઉપરની સરસાઇ સાબિત કરવા મથન કરવું મુનાસબ નથી. ઉપરાંત, સ્ત્રીઓમાં કાર્યારંભશક્તિ કે શોધખોળ-વિષયક શક્તિનો અભાવ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ, વનસ્પતિ તેમ પ્રાણીઉદ્ધર, વજીવનું અને કુમારકામ જેવા કાર્યની શરૂઆત કરનાર સ્ત્રીઓ હતી, એ વાદ કરીએ છીએ ત્યારે નારીજીવનની મહત્તા ગૌરવહીન માનતાં અટકવાની ફરજ પડે છે.

જૂતકાલીન ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તાનુસાર પ્રમદાની કિંમત નજીવી. હોય તે સદૈવ તાબેદારી ઉઠાવવા સરખા છે, એ માન્યતા પણ બૂલભરેલી છે. એક વખત એમ મનાતું કે સામાજિક વિવરણ અર્થે સામાન્ય ગુલામો અને ખેતી-ઉપયોગી ગુલામ નોકરાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. અત્યારે એ માન્યતા બ્રમભૂલક ઠરી ચૂકી છે એટલે માત્ર જૂતકાલીન માન્યતાને આધારે રચાયેલી ગુલામોની આવશ્યકતા જેમ બંધ થાય છે, તેમ જૂતકાલીન ગ્રંથેગો અદ્યથ્ય થતાં વનિતાની વ્યાજબી મહત્તાનાં મૂલ્યાંકન કરવામાં પાછીપાની કરવી એ સામાજિક પ્રગતિ ઉપર પ્રહાર કરવા સમાન છે.

નારીજીવનને બિનકિંમતી ઠરાવતી જૂતકાલીન રીતરસમો અત્યારે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી. સામાજિક પ્રગતિ માટે માત્ર લઙ્કાવકૃત્તિ જ મહત્ત્વ ધરાવે એ પરિસ્થિતિ નિર્મૂળ થઈ છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન અને વેદાંતની ઝડપી પ્રગતિના આ સમયમાં સામાજિક લક્ષ્યબિંદુ નવીન આદર્શ અને નવનવીન ધ્યેય ધારણ કરી આગેકૂચ કરવામાં ગૌરવ લેએ છે. નવા યુગની નારી આ નવીન આદર્શલેખના રંગથી રંગાય, પ્રવર્તક બળપ્રભાવે જગૃત સ્ત્રીશક્તિની જ્વલન્ત પ્રતિભા જગત સમક્ષ રજૂ કરવા કમર કસે છે.

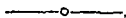
છેલ્લાં હમ્બરેક વર્ષથી નારીજીવનને ગૌરવહીન લેખતાં કાલ્પનિક અને પૌરાણિક કથાનકોના પ્રભાવે, સ્ત્રીજીવનની સાચી મહત્તાનો સામાન્ય જનતાને સહજ પણ ખ્યાલ નથી. આથી પ્રમદાની પ્રમળ શક્તિનાં સત્ત્વ દર્શન જગત સમક્ષ રજૂ કરવાની પ્રથમ નેમથી વર્તમાન સ્ત્રી-શક્તિ પ્રગતિપથે દૃષ્ટદમ કરે છે. પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક તફાવતને પ્રતાપે નીપજતા શારીરિક અને આધ્યાત્મિક તફાવતને દૂર કરી શકાય તેમ નથી, એટલે કુદરતી રીતે અપાયેલ ગુણોને કેળવી તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવા તત્પર રહેવું, એ વર્તમાન નારીનું જીવનધ્યેય બને છે.

વર્ષોગૂના કાળનો અતે તે અંગેની રીતરસમોના કારણે સ્ત્રીજીવનની સંકુચિતતા ધાર્ઘ છે. ઉપરાંત, વર્ષોથી ચાલી આવતી સામાજિક કરડી નજરના પ્રતાપે ઊંડું જડત્વ વનિતાજીવનમાં આરોપાયું છે. એ જડત્વ ને સંકુચિતતાના આવરણને ભેદી, આત્મજગૃતિ

મેળાપથી ને મધુરતમ અને પ્રૌઢ લાગણીના પ્રભાવે અન્યોન્ય પ્રેમનાં અમીવર્ષણથી સંસ્કૃતિની અનુપૂર્તિ સધાય. એ સાધનાની સફળતા અર્થે લગ્નની આવશ્યકતા આવકારદાયક મનાય છે. લગ્નસંસ્થાનું એ જીવાર્ષ ગયેલું ગૌરવ પુનઃ સ્થાપિત કરી, સ્ત્રી પોતાની સંપૂર્ણ પસંદગી અનુસાર લગ્ન કરી, કૌટુંબિક જીવનની ફરજો અને જવાબદારીઓ આપમેળે અનુભવનાર સ્વતંત્ર બને એ હેતુ સ્ત્રીજીવનવિષયક હિલચાલમાં પ્રાધાન્ય ભેગવે છે.

નારીની પ્રગતિપ્રેરક દિલચાલનો છેલ્લો છતાં અતિ અગત્યનો ઉદ્દેશ માતૃત્વને લગતો છે. સમાજના બાવિ નાગરિકો તરીકે નિર્માણુ થયેલ સન્તાનો તરફ, કુદરતી રીતે, માતૃપ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમના અમીવર્ષણના પ્રતાપે માતા પોતાના જીવનને ધન્ય માની ગૌરવવંતી બને છે. જૂના સમયની પરિસ્થિતિને અનુસરી તે સમયે માતૃત્વ ફરજિયાત હતું. એટલુંજ નહિ, માતૃત્વ ધારણ કરવાની આનાકાની કરવાનો સ્ત્રીને બિલકુલ હક્ક ન હતો. સમાજની અત્યારની પ્રગતિ, અવનવીન આદર્શો અને સર્વોત્તમ સંસ્કૃતિના સમયમાં નારીના ઉપર ફરજિયાત માતૃત્વ લાદવામાં આવે એ ઠીક નથી. એટલે વર્તમાન નારી ભરજિયાત માતૃત્વની માગણી કરે છે.

આ રીતે, પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય તફાવત દૂર કરવા ઉપરાંત નારી પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી નવીન તકોને અપનાવવા તૈયાર થાય, એ હેતુથી વર્તમાન સ્ત્રીજીવનની પ્રગતિવિષયક પ્રવૃત્તિ પોતાનું કાર્ય ધરાવે છે. એ જનલેખ જનજીતિની અનેાખી પ્રગતિનાં આવશ્યક મૂલ્યાંકન આંકવામાં આવે તો નારીજીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષાની અભિવ્યક્તિ નીપજે, આત્મવિશ્વાસ વધે અને સમાજના માનનીય તેમજ જવાબદાર સલાસદ તરીકેનું સ્થાન સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થતાં સમસ્ત સમાજની પ્રગતિપ્રેરક પ્રવૃત્તિમાં આવકારદાયક ઉમેરો થાય.

નાવિકને :

પ્રભુલાલ મુન્ડ

તારા પ્યના હોને દૂર ઢિનારે
પથિક દૂરે જા !

શ્રમિતને હોય ન દેશ-સીમાડા
દૂર સુદૂરે જા !

દીપક નાવનો જાય જો જૂઝી,
પ્રાણની તારી જ્યોત સંઠેારી;
અંજો અંજો ચેતના ભરી,
આશ ઢિનારે જા !

જાગી જાય દૂરનાં પાણી પેરાં,
દોહી તારી નાવડી ખાયે દેરાં;

ધસમસે ઢહી પૂરનાં પાણી,
પોરુપના પથે જા !

પ્રલયના જ્યારે વાયરા ફૂટે,
ઓરે ! તારી હોડલીના ચઢ તૂટે,
છેલ્લું હલેસુંયે હાયથી છૂટે,
હોડી છોડતો ના !

ઢહી તારી આશા ફૂળી જાયે,
ઓરે ! તારી સાધના અદ્વેષ યાયે,
રોકતો ના તારી નાવડી નાની,
શ્રદ્ધા ઘાટે જા !

ડોક્ટર સાહેબ દયાકરભાઈ દવાખાનામાં બેઠા છે. સંવારનો વખત છે. એક પછી એક દર્દીઓ દવા લેવા આવે છે. તેમાં એક અતિ કઠકશા સ્ત્રી ડોક્ટર પાસે જાય છે ને પોતાની 'દુખતી' જીભ વિષે ફરિયાદ કરે છે.

કઠકશા સ્ત્રી : સાહેબ ! ત્યાસ-દમ-જીભ.....

ડોક્ટર સાહેબ : હા, હા. હવે ફક્ત દમ મિવાય તમને બીજો કશો વાંધો છે જ નહીં; ફક્ત તમારે રસોડાના કામમાંથી પરવારી જીભને ખૂબ તરદી ન દેતાં સંવાર, બપોર ને સાંજે આરામની ખૂબ જરૂર છે.

કઠકશા સ્ત્રી : પણ દાકતર સાહેબ ! આ મારી જીભ.....

ડોક્ટર સાહેબ : હા બાઈ ! તમારી જીભને ખોલવાનું બંધ થઈ જાય એવી દવા હમણું આપું છું, પછી કાંઈ વાંધો છે ?

[પેલી સ્ત્રી ખોલવાનું બંધ થઈ જાય એવી દવા લઈ ગઈ કે તરતજ એક ખીજી સ્ત્રી કે જે ઠંઠ ગામડામાંથી પોતાના ઘણી માટે દવા લેવા આવી હતી, તે ડોક્ટર સાહેબ સમીપ આવી]

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ ! તમારે શું છે ?

સ્ત્રી : મારે ઘેર ખાટલામાં બિમાર પડ્યા છે. કાંઈ દવા દો તો સારું.

ડોક્ટર સાહેબ : [ટ્રિપ્લિકેશન લખી આપ્યા પછી સૂચના આપે છે]—સૂતાં પહેલાં તમારે તમારા ઘણીને આ દવાના પાંચ ચમચા ભરીને દર સાંજે આપવા. દવા હલાવીને પાવી.

સ્ત્રી : પણ, સાહેબ.....

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ કાંઈ દરકત છે ? ધૂમટી ખોલીને જે હોય તે જણાવો.

સ્ત્રી : તમે હમણું કહ્યું તે મારાથી નહીં બની શકે !

ડોક્ટર સાહેબ : એવું તે શું છે ? સાફ શબ્દોમાં જણાવો.

સ્ત્રી : હું જો મારા ઘણીને હલાવીને પછી દવા પાછી તો તેનો સ્વભાવ એવો ક્રોધી છે કે મને ડીમી નાખે. બીજું તમે હમણું દવાના પાંચ ચમચા ભરીને દવા આપવાનું કહ્યું, પણ અમે એવાં ગરીબ માણસો છીએ કે અમારી પાસે ફક્ત બેજ ચમચા છે, તેવું શું કરવું ?

[ડોક્ટર સાહેબે તે સ્ત્રીને એક ચમચામાં પાંચ વાર દવા લેવાનું તથા ઘણીને હલાવવાની નહોં પણ દવાને હલાવીને દવા દેવાનું સમજાવી વિદાય કરી. ત્યાં દવાખાનાનો કેમ્પાઉન્ડર રામપ્રસાદ રિપોર્ટ લઈને ડા. સાહેબ સમીપ હાજર થયો. રિપોર્ટ વાંચીને સાહેબને આશ્ચર્ય થયું]

ડોક્ટર સાહેબ : આજે વળી કેટલા દરદી શુઝરી ગયા ? રામપ્રસાદ !

રામપ્રસાદ : સાહેબ ! ત્રણ દરદીઓ શુઝરી ગયાનો રિપોર્ટ આજે આજ્યો છે.

ડોક્ટર સાહેબ : પણ અહીંથી તો મેં ચાર દરદીઓ માટે દવા લખી આપી હતીને !
રામપ્રસાદ : હા, સાહેબ. છેલ્લો એકજ દરદી દવા લેવાની ના પાડતો હતો તેથી તે
બચી શક્યો, અને બાકીના બીજા બધા દવાખાનાના વોર્ડમાં રામસરણ પાંચા.

[ડો. સાહેબ આ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયા, અને દવાખાનાના વોર્ડમાં વિઝિટ માટે
ઊપડી ગયા. એક દરદી કે જે બહુજ ખટપટીઓ હતો તેને ઘેર જવાની છૂટ આપવા
ડોક્ટર તેના બિછાના આગળ જઈ પહોંચ્યા.]

ડોક્ટર સાહેબ : તમને હવે ઘેર જવાની છૂટ છે. હવે તમારે ઘેર સંપૂર્ણ આરામ લેવો.
દર્દી : પણ દાકતર સાહેબ ! હું તેમ કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી.

ડોક્ટર સાહેબ : કેમ શા માટે નહિ ? શા વાંધો છે ? હવે તો તમારી તબિયત
બહુ મજાની છે.

દર્દી : મેં મારા ધરતું તમામ ફર્નિચર ગઈ કાલેજ માટે ઘેર જવાનું હોવાથી રંગારા
પાસે રંગાવી નાખ્યું છે, એટલે ફર્નિચરનો કલ્લર તાળે હોવાથી તાગ રંગેલા ફર્નિચર ઉપર
હું સંપૂર્ણ આરામ લઈ શકું નહિ, માટે રંગ સૂકાતાં સુધી તો મને અહીં રહેવાની છૂટ
મળવી જોઈએ.

[ડો. સાહેબે તે દર્દીને બે દિવસ સુધી વધુ રહેવાની છૂટ આપી, અને ઓપરેશન
રૂમ બધી પગલાં પાડ્યાં. ગળામાં દર્દી થતું હોવાથી અલારખા નામનો એક કારીગર ત્યાં
આવ્યો હતો, તેને ડોક્ટર સાહેબે ઓપરેશન રૂમમાં પ્રથમ સલાહ કર્યો.]

ડોક્ટર સાહેબ : એલા અલારખા ! તું આ ઓપરેશન રૂમમાં પહેલીજવાર આવ્યો
છે કે અગાઉ આવી ગયો છે ?

અલારખા : નહીં સાહેબ ! હું આ હોલમાં નળ-ખદારના પાંચપ તથા ઇલેક્ટ્રીક-
શીટીંગ તથા રિપેરીંગ કરવા માટે તો અવારનવાર આવી ગયો છું, પણ મારા ગળાનું ઓપરેશન
કરાવવા તો આજે પહેલીજવાર આવ્યો છું.

[બીજા એક શ્રીમંત ગળાના દર્દીનું ગળું સાફ કર્યા પછી સાહેબ શી માટે ઉપરાષ્ટી
કરવા લાગ્યા.]

ડોક્ટર સાહેબ : મહેરબાન સાહેબ ! અમારી દશ રૂપિયા ફી ઓફીસમાં ચૂકવી લો !
ગૃહસ્થ : ગળું સાફ કરવાના દશ રૂપિયા ! અધધધ ! એટલા બધા ! !

ડોક્ટર સાહેબ : સાહેબ ! મારવાડી ન બનો ! કેમ કાંઈ વધારે પડતું લાગે છે ?
ગૃહસ્થ : ચોક્કસ વળી ?

ડોક્ટર સાહેબ : કેવી રીતે ?

ગૃહસ્થ : હજી ગઈ દિવાળીના શબ્દ પ્રસંગે મેં માફ આપું કાળું પડી ગયેલું રસોડું
ફક્ત એક જ રૂપિયામાં સાફ કરાવ્યું હતું, અને તમે ગળું સાફ કરવાના દશ રૂપિયા કેમ
લ્યો છો ?

[ગળું અને રસોડું સાફ કરતું એ બંને એક નથી એ સૂત્ર મમળતી સાહેબ જવા
આરામ લેવા ગયા, ત્યાં તેમનો એક જૂનો અમલદાર મિત્ર આવ્યો. મિત્રને આવકાર આપી
ડો. સાહેબ વાતોએ વળ્યા.]

ડોક્ટરનો મિત્ર : ડો. સાહેબ મેં સાંભળ્યું છે કે- મૃત્યુ સામે કોઈ પણ દવા છે જ
નહી, ને તે શું સાચું છે ?

ડોક્ટર સાહેબ : હા, બરાબર છે. એ સૂત્રને આપના મગજમાંથી નાખી કાઢવા માટે તમારે મારે ત્યાંથી રોજ નિયમિત દવા લેવી પડશે અને મારે તમને દરરોજ દવા દેવી પડશે.

[પેલા અમલદારને પોતાના દવાખાનાના કાયમના ગ્રાહક બનાવીને પછી ડો. સાહેબ જમવા ગયા. નાનો પુત્ર મનુ હાઈસ્કૂલમાંથી જમવા ઘેર આવ્યો.]

મનુ : પપા ! હમણાં અમારા નવા માસ્તર આવ્યા છે તેણે આજે મને મારા અક્ષર બોધા પછી કહ્યું કે તું બહુ જ ખરાબ દસ્કત લખે છે. સુધારવા પ્રયત્ન ન કરે ?

ડોક્ટર સાહેબ : આ દિશાએ તારે નવો માસ્તર ધણે જ ખરાબ નીવડ્યો ! હાં.....પછી તે શું કહ્યું ?

મનુ : મેં કહ્યું કે દસ્કત સુધારવા કે બગાડવા એ વિષે તો હું બહુતો નથી. તોપણ મારા બાપા મને રોજ એક કલાક ગરબડિયા દસ્કત લખવા આપે છે. ત્યારે માસ્તરે કહ્યું, તારા બાપા શું કરે છે ? શું કોર્ટમાં અરજી લખે છે ? મેં કહ્યું, મારા બાપા સરકારી દવાખાનામાં ચીફ મેડીકલ ઓફીસર છે ને હું તેમના દવાખાનામાં કુરસદના વખતનો કંપાઉન્ડર છું.

ડોક્ટર સાહેબ : શાબાશ ! તેં એ દુતાને ઠીક બનાવ્યો !

[બપોરનાં સાહેબ જરા આડે પડખે થયા, ત્યાં કોઈ માણસ વિઝીટ માટે બોલાવવા આવતાં સાહેબ દર્દીના આવાસ તરફ મોટર હંકારી ગયા.]

ડોક્ટર સાહેબ : મૂર્ખામાં પડેલા તમારા પતિને પ્રથમ તાવ ક્યારે આવ્યો ?

દર્દીની સ્ત્રી : જ્યારે તેમણે તેમનું પૂરેપૂરું બિલ ચૂકવી આપ્યું ત્યાર પછી.

ડોક્ટર સાહેબ : અરે ! એવું કેવું મોટું બિલ હતું કે ભાઈ સાહેબને આવો ૧૦૫ ડીગ્રી સખ્ત તાવ ચડ્યો ?

દર્દીની સ્ત્રી : સાહેબ ! લગભગ ૫૦૦ રૂપિયા તેમણે એક બીબ ડોક્ટરને બિલ પેટે ચૂકવ્યા, ત્યાર પછી.

ડોક્ટર સાહેબ : એહ ! ત્યારે આંહી મારું કામ નથી.

[વિઝીટ અધૂરી મૂકીને સાહેબ દવાખાને આવ્યા. વેપારી માનસ ધરાવતો એક માણસ સાહેબ સાથે વાત કરવા લાગ્યો.]

માણસ : સાહેબ ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે તમારી ખાનગી પ્રેક્ટીસમાં તમારી પાસે ખૂબ દર્દી લાવનારને સેકડે ત્રીસ ટકા કમીશન આપો છો, તો તે વાત શું સાચી છે ?

ડોક્ટર સાહેબ : હા, વાત ઠીક છે, પણ દર્દી કયાં છે ?

માણસ : સાહેબ ! હું સખ્ત કબજિયાતનો દર્દી છું. હું મારી મેજે જ દર્દી અને એજન્ટ છું. મને રેચની દવા આપો, તથા તમારી શરત મુજબ કમીશન પણ આપો.

[સાહેબ આથી જરા ગ્રંધવાણા પડી ગયા, ત્યાં વળી એક આરામ પામેલો દર્દી આવ્યો. તેને બોધને—]

ડોક્ટર સાહેબ : હવે તમને આરામ છે. તમારે દવા લેવાની જરૂર નથી. માત્ર બિલ ચૂકવે કરી આપો તો સાંઈ.

દર્દી : વાહ ! સાહેબ ! તમે કોઈ જબરા માણસ લાગો છો ! આરામ ઇશ્વર કરે છે અને તેની બારે શી તમારે લેવી છે ? હું તો આરામ ક્યાં બદલ ઇશ્વરને જ પૈસા આપીશ.

ડોક્ટર સાહેબ : સાંઈ. આરામના પૈસા ઇશ્વરને આપજો, પણ મેં લખેલા પ્રિસ્ક્રીપ્શનના અને દવાના પૈસા તો મને જ આપજો.

થયો છે. યુરોપીય વાર્તાકારોના શિષ્ય અનેલા ગુજરાતી વાર્તાલેખકોએ પણ એ ચેતવણી ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે.

મુંબઈ ઈલાકાની કેળવણી સંબંધમાં બહાર પડેલા છેલ્લા સરકારી અહેવાલ પ્રમાણે જણાવે છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ઈલાકામાં કેળવણીની કુલ સંસ્થાઓ ૨૨૩૨૨ થી વધીને ૨૫૯૧૫ની હદે પહોંચી છે; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૭૮૨૦૭૨થી વધીને ૧૬૯૮૬૬૩ ની હદે પહોંચી છે; અને કેળવણીનો કુલ ખર્ચ ૩૮૬૧૭૨૫૧ થી વધીને ૪૩૮૦૬૯૩૪ની હદે પહોંચ્યો છે.

હિંદમાં આજે ૧૦૧૦ લગભગ સીનેમા-થિયેટરો છે. ૨૦૦ શીટ્સ ઉત્પાદક કંપનીઓ છે. આ ઉદ્યોગમાંથી મધ્યસ્થ, પ્રાંતિક ને સ્થાનિક સત્તાઓને વાર્ષિક ૧૨૧ લાખની સીધી આવક થાય છે. છેલ્લા વર્ષથી આ ઉદ્યોગે સ્ટારોને ને દિગ્દર્શકોને લાખોના પગારો આપી હોલીવુડની હરીફાઈ આદરી છે.

અમેરિકા યુદ્ધ-સામગ્રી પેટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આવતા પાંચ વર્ષની સીનાની હિલ્લ લાખાવી લેવા ઇચ્છે છે. ૧૯૩૯માં જગતની ૪૪૯૫૩ મણુ જેટલી સીનાની પેદાશમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ફાળો ૧૯૯૨૫ મણુ જેટલો હતો; અને એ પેદાશ દિનપ્રતિદિન વધી રહી છે તે જોતાં હવે પછીનાં પાંચ વર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સહેજે એક લાખ મણુ સોનું પેદા કરી શકશે.

જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓ બેંકોમાં નીચે પ્રમાણે માયાદીક જમે ધરાવે છે:			
અમેરિકા -	૧૩૧૭ શિલિંગ	જર્મની -	૨૧૨ શિલિંગ
ઇંગ્લાંડ -	૧૧૬૪ „	હિંદ -	૧૦ „
સ્વીડેન -	૨૧૭ „		

ફ્રાંસના વિજય પછી જર્મનો ત્યાંથી જે કલા-સામગ્રી લૂટી ગયા તેમાં એવી જે વસ્તુ જોનો સમાવેશ થાય છે કે જગતે જેની કિંમત કરોડોની આંકી છે. તેમાંની પહેલી વસ્તુ તે મર્ક્યુરીની અદ્ભુત પ્રતિમા, ને બીજી લિયોનાર્ડો દ. વીન્સીનું 'મોના લીસા' નામે ચિત્ર.

૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરમાં જો પોતાની પત્ની મરી ગઈ ન હોત તો રામ્સે 'મેકડોનાલ્ડ' તે વર્ષમાં કલકત્તામાં ભરાયલી હિંદી મહાસભાનો પ્રમુખ જન્યો હોત.

ન્યુયોર્કમાં જોવાઈ ગયેલાં માણસોની સોધ માટે એક ખાતું જાણવામાં આવ્યું છે. ૧૯૪૦માં જોવાઈ ગયેલા પતિઓની સોધ માટે ૭૦૦૦૦ ઓછાએ તે ખાતાની મુલાકાત લીધેલી. પણ જોવાઈ ગયેલી પત્નીઓની સોધ માટે ૧૫ પુરોએ જ ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરેલી.

બુકાપેરટની 'શાલ હંગેરિયન ફાર્ન ચાર્ટ એકેડેમી' ની એક વિદ્યાર્થિની ચિત્ર દોરવામાં તલ્લીન છે. "એકેડેમી બંધ થવાનો સમય થયો છે. તમામ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું કામ આટોપી લીધું છે. માત્ર આ એક જ વિદ્યાર્થિની બાકી રહી છે. એને નથી જાન સમયનું કે નથી આસપાસ બીબેલાં વિદ્યાર્થીઓનું.

સામે રાખેલા કેન્વાસ પર પાછી ચાલે છે. કંઈક હંગેરિયન લોકગીત ગવાતું જાય છે. એક જ પૂનમાં એ મસ્ત છે: ચિત્રાલેખનમાં જ તે તલ્લીન છે.

એકેડેમીનાં અધિષ્ઠાત્રી આવ્યાં. તે દોરાતું ચિત્ર નિહાળી રહ્યાં, મૂંઝે મોઢે કેવળ તાકી જ રહ્યાં.

જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ કેન્વાસ પર પ્રાણ પૂરાતો ગયો. જોતજોતામાં એ કલાક વીત્યા. ને ચિત્ર પૂરું થયું.

"મીસ ઈલીઝા! મીસ જુનર!" ધીમે ધીમે અધિષ્ઠાત્રી બોલ્યાં.

"ઓહ! વહાલાં દેવી!" પાછું ફરીને જોતાં જ વિદ્યાર્થિની ચમકી બેઠી.

"એકેડેમી બંધ થવાને એ કલાક થઈ ગયા. તમારા બેઠવાની રાહ મેં આ ચોરડો બંધ કરાવ્યો નથી."-અધિષ્ઠાત્રીએ મીસ ઈલીઝાએ જુનરને બેઠાં થવાનું સૂચવતાં કહ્યું. ગુરુ-શિષ્યા નીચે આજ્યાં.

"મીસ ઈલીઝા!" અધિષ્ઠાત્રીએ શરૂઆત કરી, "તારા પર ઇશ્વરના આશિર્વાદ ઊતરો. તારી કલાની પ્રશંસા જગતની ચારે દિશામાં પહોંચી વળે."

જાલપણુના આંગણેથી ઊતરતી ચિત્ર-પૂજારિણીએ અધિષ્ઠાત્રી સામે આભારનું આંધું રિમત કર્યું.

*

એ પ્રસંગ પર પાંચ વસંતો વીતી ગઈ.

હંગરીના પાટનગર બુકાપેરટમાં વસતી એક ચિત્રકારિણીએ નિશ્ચય કર્યો કે, 'જીવનને અજવાળવું, ચિત્રકલાની સેવા અર્થે જગતભરના દેશોની યાત્રા કરવી. જગત-બ્રમણુ કરી પૂર્વ-પશ્ચિમની કલાનો સંગમ સાધવો.' તે ચિત્રકારિણી તે મીસ ઈલીઝાએ જુનરની માતા મીસીસ સાસ જુનર. તેણે પોતાની ચિત્ર-પૂજારિણી પુત્રીને બોલાવીને પૂછ્યું:

"બેટી! પૃથ્વી-પર્વટનાં ચારે બે પડીયું?"

"આવતાં મહિનાની પહેલી તારીએ, માતા" પુત્રીના અવાજમાં નિશ્ચય અને આનંદનો રજુકાર હતો.

તકામાર તૈયારીઓ ચાલી. સગાંસંબંધીઓ ને જાલપણુનાં મિત્રો એ જોઈ હસીને બોલી બેઠ્યાં: "માપોમૂંડી તો મૂંડીમાં સમાય તેટલી છે, ને જગતબ્રમણુની આશા સેવે છે! ગાંડી તો નથી થઈને! તારી રિયતિનો તો ખ્યાલ કર. પૃથ્વી-પર્વટનું કંઈ રમતની વાત નથી."

મીસીસ જુનરે અધાને વિનવથી ઉત્તર દીધો: "મારો ચિત્રકલા મારો કામધેનુ છે. એ ફળશે તો પૃથ્વીની તો શું આકાશનીયે યાત્રા કરીને પાછો ફરીશ."

અમેરિકન પંચે વિદાય આપી. ૧૯૪૨ થી દિંદી સરકાર ખો. ખો. એન્ડ સી. આર્થ. અને આસામ-અંગાળા રેલવેનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લેશે. સીધોનનો રેલ્વે કાઉન્સિલમાં સીધોનનું નામ ફરવીને તે 'લંકા' રાખવાની દરખાસ્ત મુકાણી છે. મુંબઈમાં આરટીસિયન સૈનિકોએ નવેમરથી ચલાવેલી ગૂંડાગીરી. પોતાની પત્ની શણુગાર અને નેના પ્રીતમ બનેલા ઘોળી સામે અમદાવાદના એક જાન વણિકે કેસ માંડતાં શણુગાર-ઘોળી જોડીએ એ વણિકને મેથી-પાક જમાડ્યો છે: [વીમગી સદીના એ શણુગાર છે.] એક હજાર ઇટાલિયન રૂદીઓને રામગદમાં રાખવાનો પ્રબંધ થયો છે. પૂનામાં લાગેલી ભયંકર આગ. કોટાના મદાવત્રી, 'પ્રગ્નંધુ' પત્રના સ્થાપક કાકિરલાલ પ્રમોદરાય કાકિર, કૃષ્ણકાન્ત માલવિયા, વિશ્વનાથ પ્રજુગમ વગેરે ને લીંગડી-નરેશનાં શોકજનક અવસાન.

પરદેશ—દિંદી વજર કર્નલ એમરી 'ઇડિયા ફર્સ્ટ' એ વિષય પર એક મુંદર પ્રચલન રેલાવે છે; બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યોએ દિંદેને અનુલક્ષીને એક નિવેદન બહાર પાડી તેમાં દિંદેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની બ્રિટિશ પ્રજાની ઈચ્છાનાં પ્રતિજ્ઞા પાઠવી છે; બ્રિટિશ મહિલાઓએ પણ દિંદી મડાગાંડના ઉકેલ માટે ચળવળ ઉપાડી છે: [આક્ર-શમાંથી બોંબ વર્ષતા હોય તે પ્રસંગે પણ દિંદેને હૈયેથી ન વીમારવું, એ જોવીતેરી કૃપા છે?] ચીન-જાપાન વિગ્રહમાં એકદરે અદાર લાખ ચીનોઓનો નાશ થવા છતાં માર્શલ આંચ કાઈ શેક પાસે હજી ત્રીશ લાખનું સલામત સૈન્ય છે; જાપાને મધ્ય એ વિગ્રહમાં સોળ લાખ સૈનિકોનો યત્ન કર્યો છે. નવા વર્ષના મંગલાચરણમાં ના. શહેનશાહ, મી. ચર્ચીલ, પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને દર હીટલરનાં ઉત્તેજક લાખણો. ૧૯૪૦ માં જર્મનીએ ૪૮૧૦ વિમાનો, ઇંગ્લાંડે ૮૫૨ વિમાનો ને ઇટલીએ ૪૧૬ વિમાનો શુમાવ્યાં બ્રિટનનું યુદ્ધવિષયક સરેરાશ દૈનિક ખર્ચ ૧૬૦ લાખ પાઉન્ડની હદે પહોંચ્યું છે. બ્રિટન અમેરિકામાંથી ત્રણ અંબજ ડોલરની નવી શરે-સામગ્રી મેળવવાની ધારણા રાખે છે. બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી હેલીફિકમ અમેરિકામાં એલ્વિસપે ને નવા બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી તરીકે મી. એન્થની એડન. આટલાંટિકનાં નવાં નૌક મથકોમાં અમેરિકાએ આદરેલી ઝડપી સમ્પત્તિ. નવા શસ્ત્રસરમ્મન માટે અખજો ડોલરની જોગવાઈ આવડોડ પર અભળ્યાં જર્મન વિમાનોનો બોંબમારો. હોલેન્ડના પ્રાન્તોને જર્મનીએ બહેલી આક્રમી. રોપે તાંજીરના આંતરરાષ્ટ્રીય વહીવટને ફગાવી દમ તે પ્રદેશ પોતાના વહીવટ નીચે લીધો છે. ઇંગ્લાંડનો જર્મની પર ને જર્મનીનો ઇંગ્લાંડ પર ભયંકર બોંબમારો. ઇંગ્લાંડની ઐતિહાસિક ઇમારતોને ને જર્મન કારખાનાંઓને ભયંકર નુકશાન. લંડન પરના હુમલામાં જર્મનીએ વાપરવા માટેલા નવા આંગિયા બોંબ. મીસ સાથેના યુદ્ધમાં 'ઈટલીની' શરમજનક પીછેહઠ. માર્શલ બેંગ્ગોલિયોનું રાજનામું અને ઇટલીમાં વધી પડેલો આંતર-કલહ. આફ્રિકન યુદ્ધમાં પણ ઇટલીની પીછેહઠ. બોર્ડિયન મોરચા પર ઇંગ્લાંડે ઇટલી સામે મેળવેલો જલસન વિજય. હજારો ઇટાલિયન સૈનિકો કેદ થાય છે. જૂમખવા યુદ્ધમાં જર્મનીએ ઇટલીને આપવા માટેની વિમાની મદદ. ક્રાંસની વીચી સરકાર અને જર્મની વચ્ચે વધતો અમતોય. જર્મન પશ્ચિમ ફ્રેંચ પ્રધાન લાવાલ બરતરફ, કેદ અને જર્મન દરમ્યાનગીરીથી છૂટકારો. ફ્રેંચ સરમુખતવાર માર્શલ પેતાંની મક્કમ વલણ. જર્મન દયાળુ વિશેષ અને તો પોતાના પ્રધાનો માથે આફ્રિકા નાસી જવાનો તેમની તૈયારી. પેસીફીકમાં અભળ્યા જર્મન જહાજો વર્તાવેલો કેર. હાળા સમુદ્રમાં ભયંકર તોફાન. જાન્યુગ કાઠે અને પછી યુરોપઅરમાં પયરાર્થ વહેલો બરફ. લોહિયનનું અચાનક અવસાન. ડ્યુક એલ્ફ બેડફોર્ડના અવમાનથી બ્રિટિશ નિર્મેરીને મરજ-કરે પેરે ત્રીશ લાખ પાઉન્ડ મળશે.

सुवास

वर्ष ३ : अंक १

सर्गांग अंक : ३३

अंशावक

डॉ. त्रिलुवनदास लहरेय्य शाह

देसुआरी : १९४१

तंत्री

श्रीमन्लाल अभुलभ संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

દેશુઆરી : ૧૯૪૧

અંક ૯

૧	જગત	વ.	૩૮૫
૨	બધાયને? [કાવ્ય]	દિમદ્દત	૩૮૭
૩	તારી વીણા [કાવ્ય]	સુરેશ ગાંધી	૩૮૭
૪	નાગયજ્ઞ [વાર્તા]	પક્ષ	૩૮૮
૫	છાયા [નાટક]	મગનલાલ પરીખ	૩૯૩
૬	ભારતીય કાલગણના		
	અને સંવત્સરો	ચીમનલાલ મંધવી	૩૯૮
૭	એકલતાના ડામ [વાર્તા]	આનંદેશ	૪૦૨
૮	ઓરતા ના લડયાના [કાવ્ય]	દેવજી રા. મેઘા	૪૧૦
૯	સાહિત્યકારની નોંધપાથી	કિશોરલાલ ઓશિયા ભેશી	૪૧૧
૧૦	કર-પદ્ધતિ	નર્મદાસકર હ. વ્યાસ	૪૧૩
૧૧	પ્રેમનું મોન! [વાર્તા]	ચિરંતન	૪૧૭
૧૨	અજ્ઞાન [કાવ્ય]	જ્યાનદ દવે	૪૧૯
૧૩	ઋ નો ઋ [અર્થાપત્ર]	મર્ગ	૪૨૦
૧૪	અન્ધ-પરિચય	૪૨૧
૧૫	છૂટાં ફૂલ	૪૨૬
૧૬	જીવન ઝરણુ	પ્રમા	૪૨૯
૧૭	તારા-તણખા	૪૩૧

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિદ—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમખો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. ત્રિવેદી બી. એ.

મુદ્રાખ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રાલાલ, રાજપૂત, અમદાવાદ.

૧૩-૨-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [ગતીકની જેમ આ અંક પણ, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓમા, એક અકવાડિય મોડા થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’નાં ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રખ્યાત સાર્વત્રિક ઉત્તરિમાં દરેક રીતે મદદરતી બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અતુલ્ય યર્થ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમા સમાવેશપાશે. અભ્યાસ પૂર્ણની સાથેસાથ બેઝણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પત્રેથી મળશે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાયા નકલ ને ‘સુવાસ’ના ‘ચાતુ’ અંક મોકલાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને મંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત ધીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાને એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દીઠ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા ગ્રાહકો પાસેથી અને પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓછા લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાથી જેઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુરોક્ષિત પેકેટ-ડાયરી, બે ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આખ અને અશ્મા’ (કાચુ પૂકું)નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂકું), ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બને; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે, અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને વિભિન્ન વિભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમા તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉધરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી તેઓ ફક્ત નામ સચવે અને અને પ્રવાસ કરીએ. તે પ્રવાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સચવનારને ફાળે મોકલાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલારો. નમૂનાનો અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટ બોડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય પિવડે તો પાછો મેળવવાને, જરૂરી ટિપ્પિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે કુપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિપ્પિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ વાંચી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આહોકાને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક ચાલુ આહોકાનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, નવ મહિના પિતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે આહોકાને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે આ એક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૮-૦ મોકલાવી શાપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યસંકાર,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	”	”	”
એન. એમ. ઠક્કર,	”	”	”
મહાદેવ રામચન્દ્રજીગુપ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		”
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		”
ચેઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ,	બુકસેલસં,		રાજકોટ
વલ્લભદાસ નાનજી સુચદે,	૨૨૩, પ્રાચીના સમાજ રોડ,		કરાંચી

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રયત્નો: રજા પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીસન અને પત્રારના માટે ચાલુ જેવાસર તરીકે રોકાઈ શકે. ચરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના ચરનામે તરત જવાનો—

‘રાશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરોગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાવચેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાકતરના બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મંજુમુહારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિક્ક મુખપત્ર (સામાહિક)

- જેમાં માહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, ખાજખગત, ઔ સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંજરસી ધરમશી મંપટ દર અઢવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આબેહૂમ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મશ્રમિ’ અને ‘જહુરૂપી’ શબ્દરચના દરિકાષ્ટ્યોના મચોટ ઉડેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક બૃહદ્ દરિકાષ્ઠ વગર દાખલ શીએ સુંદર ઈનામો મેળવી બાપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખામ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪— વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અનોડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.
એનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

પ્રેરક, સુંદર, રસીલી, કળામય નવલકથા
-નવલિકાઓની અભિનવ ગ્રંથમાળા

કથાપરી ગ્રંથમાળા

ઘેરંગી છાપણી, ઉત્તમ કાગળો, મજબૂત બાંધણી, ને
શોભામય ઉઠાવવાળાં પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે.

- ૧ કથાપરી (નવલિકાઓ) ૨-૮-૦ તૈયાર છે
- ૨ કથામણિ „ ૨-૮-૦ „
- ૩ કથાકલગી „ ૨-૮-૦ „
- ૪ કથાકલાપ „ ૨-૮-૦ „
- ૫ કથામધુ „ ૨-૮-૦ છપાય છે

તે પછી

કથાપ્રસાદ; કથાર્કુજ; કથાવિલાસ
કથાંજલિ; કથાવલિ; કથાગાર

કથાપરી (ગ્રંથમાળા) કાર્યાલય

આમલીરાન, સુરત

આ ચોપડીઓ મળવાનાં ઠેકાણાં :—

અમદાવાદ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય; ગાંધીમાર્ગ
વડોદરા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિં, રાવપુરા
મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું, કાલ્યાદેવી
„ એન. ડી. મહેતાની કું, „

સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વખ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહબ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (સોડગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ અવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવ્યમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ જીતના ભડકો (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મૂકજો”	૧-૦	૬૧ મોડમ કેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપક્ષી (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (ખોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાર્નગ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોપાસીનું અક્ષર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રમીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંમારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિભાતા આનંદમંક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રહેવનું રાત્ર	૦-૩	૭૦ માચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧.૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. ૧૨ જુદાં લખાણો: સ્ત્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

ANCIENT INDIA

(B. C. 900 to A.D. 100=1000 years)

*Unparalleled and unprecedented
Because*

- It has a continuous chronology.
- It is full of bomb-shell-like and astounding theories, either quite newly proposed or presented with new arguments.
- All statements are based on inscriptions, coins, evidence of recognized authors and government reports.
- Hence it is sanctioned by the Director of Public Instruction.
- And approved by the University of Bombay.
- And recommended by many personages of note and scholarship.

Price: First Vol. Rs. 7/-, Second Rs 10/-, Third Rs. 9/-
Fourth Rs. 9/- Total Rs. 35/-

To subscribers for the whole set Rs. 30/-.

Please send your orders to.—

SHASHIKANT & Co.

ORIENTAL PUBLISHERS

Raopura, opp. Tower, Baroda

Sole Distributors:—

THE NEW BOOK Co.

Hornby Road, Fort, Bombay

બાળક હોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૮

વરસથી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સારી ને સીધી
સાધા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અંદરસાનની
શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાઈ

ફક્ત

એ

તમારી આજીવન ટે ધાં

પણ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુજરોથી ભરપુર

પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“ નફાકારક હુજરો ” ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, રાજ્યગાર, કારીગરી અને સ્વાશ્રયના પૈસા કમાવાની નજરે વ્યવહાર લેખો.

હુજર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદ્ય અને ધરગથ્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર પ્રયોગો.

ફળઝાડો, કિંમતી ઝાડો અને પાકોનાં વાવેતરો વિષે ઉપજી ખર્ચના આંકડાઓ સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો.

કિંમતી, ઉપયોગી અને ગુણકારી વનરિપતિઓનાં તેલ, અતર, ચર્ક, સત્વ, સરકા, સુક-વધૂ, શરબત, મુરખ્ખા, ચટણી, અથાણાં વિગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

થોડી કિંમતનાં નાનાં હાથપંત્રોથી ચાલતા ઉદ્યોગની જાણવાનું સંપૂર્ણ માહિતી.

તમોએ લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘેર ખેડાં મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો જોઈતી હશે તો પાછી કિંમતે વેચાતી મળશે. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમાં ટૂંકી જાહેરખબર છપાવવી હશે તો મફત છપાશે!

આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેરખબર છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : **શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબાર-કચ્છ)**

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નંબર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેબલ, ફ્લીન્ટ, કાઉન કોસ્ટલ કુક્સ, બ્લુ, સ્મોક, એન્ટેકટીન, કલોરોફોલ, ફર્નિચ, એ બર, પુંકટાલ, ઉરો, ઉમ્માલ, કુકાઈટ, વીટ્રેકસ, કથો કાયદાકારક ?
- (૨) આલ્બ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોસ (લોંગ, નીચર) કુલબ્લુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં કથો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફેલેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, ખાઈફોક્સ, સ્પીટ, મુન, કર્વ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કીપ્ટાક, કુફે, એટ્યમેન્ટ ઈન્માં કથો સગવડવાળો ? આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદવાં હોય તો તરત જાણવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચશ્મા

તું પુસ્તક જે અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મંગાવી લે. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મંગાવ કર્યું છે.

પાકું પૃ. ૪૦ ચિત્રો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રેટિ સાચવી રાખી છે. તેના અમલો ખરેખર ચિંતનથી અને કાવ્યતત્ત્વથી-ભરેલા હોય છે.

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે. —રમણભાઈ વસંતભાઈ દેસાઈ

મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત - ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજુભિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—ગુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામ તથા ગુણ’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને નોંધણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ બ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમા પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને મારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ફામિય મિત્ર

મામમી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યમામગ્રીધી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાણવિનય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મંયોગ ટાગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની વૃષ્ટિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અમારું આખું દુહું ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં યજ્ઞ પંડો આવે છે, પણ તેમાં ચિંત્ન સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’જ આપે છે.

—કે. આનંદલાલ નેશી

વિચાર અને સાહિત્યમૃદ્દ મુદ્દર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિષવિધ અને દરેકની મુશ્કેલી સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-મામમી પીરસાય છે.

—અનાવિષ જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલોકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભું]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૨

૫૧

[અંક ૯]

જગત

ચ.

કૌંદવના પુજમાંથી કમળ પ્રગટે, ઉપાના પાલવમાંથી સૂર્ય પ્રકાશે, નારીની કાયામાંથી સતાન જન્મે—કંઈક એવીજ પ્રકૃતિની લીલામાંથી જગત જન્મ્યું.

કમળ પ્રગટે છે—સુવાસ ફેલાવીને કરમાઈ જવાને, કરમાઈને કાઢવ બની ફરી કમળ રૂપે પ્રગટવાને; સૂર્ય પ્રકાશે છે—પૃથ્વીને તેજવતી કરી સધ્યાએ અસ્ત થવાને, અસ્ત થઇને ફરી પ્રકાશવાને; મંતાન જન્મે છે—જીવનલીલાથી જગતને સજીવ ગાખવાને, જીવનસત્ત્વથી માનવવશને કાયમ કરવાને, મરવાને અને મરીને ફરી જન્મવાને કે મુક્ત બનવાને. એમ જગત જન્મે છે—આત્માઓના વિકાસક્રમનું ક્ષેત્ર બનવાને; યુગોના ગાળે, આશ્રમતા સૂર, કરમાતા કમળ કે મરતા માનવીની જેમ નષ્ટ થવાને ને નષ્ટ થઇને ફરી પ્રગટવાને.

કાયા, કમળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જગત એ સાધનો છે, આત્મા સાધક છે. આત્મા પ્રતિપળે તિમિરમાંથી તેજમાં જવાને, અણુમાંથી વિગટ બનવાને, અવ્યપમાંથી પરમ થવાને તત્ત્વમાટ અનુભવે છે. સાધનો એને એ મિહિમાં મદદગાર થાય છે પરંતુ માગરમાંથી અમૃત કાઢવાને સાગરનાં જળ વસોવાય અને એ વસોણામાંથી અમૃત પહેલાં જેમ આકર્ષણ અને વિષ પ્રગટે એમ આત્મા મુક્ત થતા પહેલાં સુખના ઉન્માદ અનુભવે છે, દુઃખના ઉદ્દેગ અનુભવે છે. સાધનો એને ચક્કી બનીને તક્તની જેમ પોસે છે, અગ્નિ બનીને ધૂપની જેમ જલાવે છે, ગાગર બનીને છાશની જેમ વસોવે છે, તલો બનીને માખણની જેમ તાવે છે, અને એ દરેકમાંથી આત્મા બે સત્ત્વ જાળવીને, સુગંધ ફેરવીને, પસાર થાય તો તેને અમૃત મળે છે, પ્રકાશ મળે છે, તે મુક્ત બને છે, વિરાટ બને છે, પરમાત્મા બને છે. સાધનો પળે પળે, સમયે સમયે, યુગે યુગે બદલાવા છતાં અચળ અને અનંત રહે છે. અને અગણિત આત્માઓને એ રીતે મુક્ત બનવામા મદદગાર થાય છે.

આત્માઓના વિકાસમાં આ રીતે મદદગાર બનતાં સાધનોને જન્મથી મૃત્યુ પર્વતનો જીવનક્રમ હોય છે, મૃત્યુ પછીનું અગમ્ય સ્વરૂપ હોય છે; એ સ્વરૂપમાંથી પુનર્જન્મ હોય છે.

સૂર્ય પ્રભાતમાં ચાંત ને મનોહર હોય છે; ધીમે ધીમે તે મધ્યાહ્નમાં પ્રવેશે છે, તપે છે, જળે છે, આગ વર્ષાવે છે, યાકે છે, નમે છે, આથમે છે, અદશ્ય થાય છે; ફરી બીજી પ્રભાતે મનોહર રૂપ લે છે—ને એ ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. માનવી જન્મે છે, માધુર્ય દાખવે છે; તેનામાં પ્રેરણા હોય છે, નિર્દોષતા હોય છે, વૈરીઓનાં પણ દિલ રીઝવવાની શક્તિ હોય છે; ધીમે ધીમે તે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે; તેનામાં દોષો ખીસે છે, વૈરીઓનાં દિલને રીઝવવાને બદલે તે તેમની છાતીઓ વાંધી નાંખવાની શક્તિ દેખાવે છે, પોતાના ભાવાને માટે તે બીજાનાં દિલ જોખમાવે છે; તેના હારશ્યની પાછળ ઉદ્દેશ હોય છે; ઇદ્રિયોના તનમનાટથી તે પ્રકાશે છે પણ તે તનમનાટનો શુભામ બની તે યાકે છે; તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશે છે, બાલપણના ચાક્ષા કરે છે, અન્યને ઉપદેશ આપવા દોડે છે, અંતે મરે છે ને ફરી જન્મે છે. જગતને—પ્રગત્યોને પણ આવોજ જીવનક્રમ હોય છે.

નવસર્જન સમયે જગત અને એની પ્રજા બાળકના જેવાં નિર્દોષ હોય છે. એને નથી હોતાં નિયમન, નથી હોતું બંધન, નથી હોતી એનામાં બીજાનું ઝૂંટવી લેવાની ભાવના. એને બીજા કરતાં વિશેષ બોગવવાની ઇચ્છા ન હોવાથી કશાની તુટી નથી રહેતી.

ધીમે ધીમે જગત યુવાવસ્થા પ્રતિ પગલોઓ પાડે છે. અને યુવાનની જેમ પ્રજાઓમાં પણ લાલસા અને તલસાટ જાગે છે. વિશેષ બોગવવાની ભાવનામાંથી માલિખીદક જન્મે છે; ઝૂંટવી લેવાની ઇચ્છામાંથી નિયમન ધકાય છે; નિયમનના પાલન માટે મુરખીવટ ને નાપકપદ જન્મે છે; ને મુરખી અને નાપકની મર્યાદા ઓળંગતાં રાજસત્તા અને એ સત્તાના દકાવ માટે લશ્કર આવે છે.

રાજસત્તા માલિખીદકનો સ્વીકાર કરે છે અને જીવનવ્યવહાર જાળવવાને, વિનિમય પદ્ધતિ સ્થાપે છે. ભુદ્ધિ કે બળના પ્રભાવે અમુક વ્યક્તિ જે સામગ્રી કુદરત પાસેથી મેળવી શકે કે તૈયાર કરી શકે તેની બીજાને જરૂર હોય તે બોગને જરૂરના પ્રમાણમાં પોતાની ઉપજ પ્રથમને આપવી. ખેતી કરનાર દાણા આપીને વણકર પાસેથી કાપડ મેળવે, સુચાર ખેડૂતને દળ આપીને દાણા મેળવે. એ બધાના સંરક્ષણ માટે રાજસત્તા જમીન વાપરનાર પાસેથી નજરેા કરે છે.

તે પછી એ સત્તા સદ્ગુણીઓને સુખ અને પાપીઓને દંડ દેવાને કાપડ ધડે છે. પ્રજાની વધતી સંખ્યા અને ધંધાઓની વ્યવસ્થા જાળવવાને ને આત્માઓના "વિકાસક્રમ" ખુલ્લો રાખવાને પ્રજાના વર્ગો અને આશ્રમો ધકાય છે:

પ્રથમ સંસ્કારપ્રધાન બ્રાહ્મણવર્ગ—સદ્ગુણી અને મહાન માનવોને જ તે વર્ગમાં સ્થાન અપાય છે; તે વર્ગને સ્વેચ્છિક ગરીબાઇનો આદર્શ ચિખવવામાં આવે છે. જીવન દરમિયાન રાખવાને લોટની ચપટી કે રોટલાના દુકાના બદલામાં તેને પોતાની અને પ્રજાની સંસ્કાર-શુદ્ધિ જાળવવાની હોય છે. બીજા બળપ્રધાન ક્ષત્રિયવર્ગ—વીરતા ખીડવવાને ને જીવન દરમિયાન જરૂરી સાધનોના બદલામાં તે પ્રજાનું સંરક્ષણ કરે છે. ત્રીજા વ્યાપારપ્રધાન વૈશ્યવર્ગ—તે પ્રજાઓના દંકાવ માટેનાં આર્થિક સાધનો અને વ્યાપાર પર પ્રભુત્વ મેળવે છે. ચોથો શ્રમપ્રધાન શૂદ્રવર્ગ—તે સેવા કરીને જીવનનાં જરૂરી સાધનો મેળવી લે છે.

બધાંયને ?

‘હિમદ્રુત’

(ઈન્દ્રવજ્રા)

ક્રીડા કર-તાં દિન એક મારી
ઓચિતી જાયી દગ દેંકી ંહાલી
જેની વદી હાથ જાયે કરીને
ધૂમે ભરેલો, રિમતને ધરીને :
“ભાઈ! નલે જો ધતુ ઈન્દ્ર કેરું
આ સમરંગી રમણીય કેલું!
સંગાથ એની રમવું ગમે છે;
નાંખી ખલાપે ભમવું ગમે છે.
જા, દોડ, કૂદી જીડ જ્યોમ માંગે
જને રમીશું પછી એહ સંગે.”
મેં કીધું : “કેવી રીતથી જને એ
પાંખો વિના પહોંચવું જ્યોમ-અંકે ?”
ત્યાં તો વદી જાળકી એહ લોળી
કિલ્લોલતી ક્રુજત કોકિલા શી :
“ના, ના, મને તો ધતુ લાવી દે એ;
એના વિના હુ ન રહીશ કેમે.”

અદશ્ય ત્યાં તો નલની ગુહામાં
કોઈ અજાણી ધતુ એહ થાતાં;
આકંઠ એવાં ઉર ઓગળાવી
દેતાં કર્યા કે મુજ આંખમાંથી
ભીંજાવતી ઓઠ કપોલ ધારા
અદાપિ એના સ્મરણે વહે છે;
ને માનવી-અલ્પપણું મુઝાવી
કોરી સદા અંતરને રહે છે.
પાપો તણા પુજ વિષે કસાયાં
તેથી કદી તેં પ્રભુ! અલ્પતાનાં
સીંચ્યાં હથે વારિ મનુષ્ય કેરાં
આત્મા-ઉરે, અંગ વિષે ય આખા;
રે કિન્તુ નિષ્પાપ-ઉરે રહેલી
કાં કામના તું કરતો ન પૂરી ?
કે પાપી-નિષ્પાપી-બધાંયને શું
પાવાં ગમે છે પય જાંઝવાનાં ?

તારી વીણા

મુરેશ ગાંધી

: મિત્ર :

તારી વીણા જો કદી સાંભળે ના
ઉસ્તાદની અંચલ ગીત વેદના
ધીમા સૂરો આથડી આથડીને
લેદી શકે ના લધુ છીદ્ર એના
કોલાહલોનુ ચિર વિશ્વ આવીને
ઘેરી રહે દિવસ રેન તારાં

મૂર્તિ સમે બેસી રહે તું જ્યારે;
પંગુ બધાં દીન દરિદ્ર લોકના
સમૂહ વચ્ચે હજવેથી મૂકજો
તારી વીણાને, ઉર લેદી એનું
વાઈ રહેશે સ્વર એ મૃદુમૃદુ
અસીમ અનંત કેરા.

૧

‘આ લયંકર વનમાં આપ ભૂલા પડ્યા લાગે છે ?’

‘હા, મારા સાથીઓ ક્યાંક છૂટા પડી ગયા છે, અને હવે તેઓ ક્યાં હશે તે હું કહી શકતો નથી.’

‘મારી કુટિરમાં આપ વિશ્રામ કરો; હું આપના સાથીઓની શોધ કરું છું.’

‘ધન્યવાદ, પરંતુ મારે આજે સંધ્યા સમયે ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચી જવું જોઈએ.’

‘દેવ, તમે તો ઇન્દ્રપ્રસ્થથી લગભગ ત્રીસ કોસ દૂર નીકળી આવ્યા છો, સંધ્યા સમયે કેવી રીતે પહોંચી શકશો ?’

ધોડેસ્વાર ક્ષણિક મૌન સેવી બોલ્યો, ‘સમ્રાટનો આદેશ હતો કે સંધ્યા સમયે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં અવસ્ય આવી રહેવું, એટલે હું આ વનમાં રાત્રી વ્યતીત કરું એ બની શકે તેમ નથી. તપસ્વી, તમે મને ત્યાં પહોંચવાનો ટૂંકો રસ્તો બતાવી શકો છો ?’

કષ્ટક વિચાર કરીને તપસ્વી બોલ્યો, ‘દેવ, હું તમને ટૂંકો રસ્તો બતાવી શકું છું પરંતુ તે રસ્તે જતાં તમારે કદાચ નાગસેનાના શિગિરો પસાર કરવા પડે તેમ છે.’

ધોડેસ્વાર બોલ્યો, ‘મારે જવું તો પડશે જ. અને નાગસેના વટાવવી પડે તો પણ શું ? ભગવાન કૃષ્ણનો ઉપદેશ હલુ તાલ્ને જ છે. તપસ્વી કૃપા કરી તમે મને પણ શીઘ્ર બતાવો.’

તપસ્વી મુંઝે મોઢે ચાલવા લાગ્યો અને એક ઘટિકા ચાલ્યા પછી એક સ્થાને આવી ઉત્તર દિશા તરફ અંશુચિનિર્દેશ કરી બોલ્યો, ‘લુઓ, આ તરફ જાઓ. પરંતુ પેલી બાજુ નાગસેનાનો કેલાદહ પણ ધ્યાનમાં રાખશો.’

‘ધન્યવાદ’ ધોડેસ્વાર આગળ વધ્યો.

૨

મહાભારતના વિખ્યાત યુદ્ધ પછી ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયો નિર્બળ થઈ ગયા હતા. પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી અને ભગવાન કૃષ્ણની અંતિમ સમાધિ પછી ભારતમાં નાગોનું પ્રાબલ્ય વધવા લાગ્યું. નાગોની સેનાનો પ્રવાહ ભારત-સમ્રાટ પરીક્ષિત અટકાવી શક્યો નહોતો અને યુદ્ધમાં પરીક્ષિતનું મૃત્યુ થયું. પરીક્ષિતના આલકપુત્ર જનમેજયને પ્રજાજનોએ ઋષિઓની મદદથી બચાવી લીધો અને એ જનમેજયે આર્યોનું પુનઃ મંગલન કીધું અને નાગો પર આક્રમણ કરવાની ચેષ્ટા કરવા માંડી.

૩

‘સમ્રાટ, આપણા સેનાપતિ શ્રેષ્ઠન મૃગવા રમવા માટે ગયા હતા પણ અત્યારમુધી આવ્યા નથી !’

‘પરંતુ શરસેનને સંધ્યા સમયે પાછા ફરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો હતો છતાં કેમ આવ્યા નહિ ?’

‘સમ્રાટની આજ્ઞા હોય તો તપાસ કરીએ !’

‘અવશ્ય !’

૪

‘શરસેન, નાગોની સેનાને વટાવી કોઈ પણ યોદ્ધો ઈદ્રપ્રસ્થ ગય એ તો અમારે મન પરમ ગ્વાનિની વસ્તુ છે.’

‘હશે, પરંતુ નાગોના રાગ તક્ષકને પણ એક વાતની જાણ થવી જોઈએ કે ઈદ્રપ્રસ્થમાં હવે પરીક્ષિતને બદલે જનમેજય રાજ્ય કરે છે.’

‘એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?’

‘સમ્રાટ જનમેજય પિતૃધાતકોની હસ્તી જગતમાંથી દૂર કરવા માગે છે અને તે પ્રતિજ્ઞામાં સમસ્ત આર્યાવર્તનો સહકાર છે.’

‘શું તમે નાગોની અસીનો સ્વાદ આટલો શીઘ્ર ભૂલી ગયા ?’

‘સમ્રાટનું કહેવું છે કે ધાયત્ર સિંહને શૂગાત્ર કોઈક વખત ડરાવી ગય પરંતુ યુવાન સિંહને તો ડરાવવા જતાં મદોન્મત ગજરાજ પણ વિચાર કરે છે.’

‘વાર, તમે તો અમારા બંદી છો અને બંદીગૃહમાં આનંદ કરો. કુરુરાજનો સેનાપતિ નાગોને ત્યાં બંદી છે એ જ વાક્ય કુરુસેનાને ગભરાવવા માટે વ્યેષ્ટ થશે.’

‘જોજો ભૂતતા ! એક સેનાપતિની જગ્યા ખીજો લેશે પરંતુ નાગોની હસ્તી આર્યાવર્તમાંથી અવશ્ય દૂર થશે.’

૫

‘સમ્રાટ, શરસેન નાગોના બંદી થયા છે.’

‘શું કહે છે ?’

‘હા, સમ્રાટ, અને નાગોની સેના હરિતનાપુર અને ઈદ્રપ્રસ્થની વચ્ચે આવી પહોંચી છે.’

‘વાર, તું ઉપસેનાપતિ ભદ્રસેનને કહે કે આક્રમણની તૈયારી કરે; પ્રજાજનોને કહે કે સર્વે અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ રહેશે. આજે આર્યાવર્ત નરબલિ માગે છે અને નરમેધ યત્ન કર્યા વગર આપણી સ્વતંત્રતા ચિરસ્થાયી થવાની નથી.’

૬

‘પ્રદરી, શું નાગરાજે મારા શરીર પર આવા ભયંકર પ્રહારો કરવાનો આદેશ આપ્યો છે ?’

‘ચૂપ રહે, વધારે બોલશે તો એ જ પ્રહારોના મણા પર મીઠું નાંખવાનું પણ કહ્યું છે.’

‘જોહ, હું ખરેખર મૂર્ખ હતો અને સમ્રાટને દુભવવાની મૂર્ખતા પુનઃ કરીશ નહીં.’

પ્રદરી કંઈક ચમકી બોલ્યો, ‘શું કહે છે ? તું જીવતો રહેશે તો મૂર્ખતા કરશે ને !’

‘હું જીવું કે ન જીવું પરંતુ હું એ જ પ્રાર્થના સાથે મરીશ કે સમ્રાટનો નાગયત્ર અવશ્ય પૂર્ણ થાઓ.’

‘શું ? નાગયત્ર !’

‘હા, સમ્રાટે જ્યારે તમારી કૂરતાનું વર્ણન પ્રજાજનો પાસે સાંભળ્યું ત્યારે એના પ્રતિકાર રૂપે નાગયત્ર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીધી. એક, શી વેદના થાય છે ?’

પ્રહરી હંધક બોલવા જતો હતો ત્યાં તો પુષ્કળ કાલાહલ ચવા લાગ્યો. એક ખીન્ને પ્રહરી આવીને બોલ્યો, 'અરે, શુભ બચાવવો હોય તો નાસ, જનમેજયની સેના આવી રહી છે. આપણે સેનાપતિ જનમેજયની સામે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં માર્યો ગયો.'

'પણ આ પાપીનું શું ?'

'એને પૂરો જ કરતા જઈએ !'

પ્રહરીએ અગ્નિ ખેંચી શરસેન પર પ્રહાર કરવા એટા કીધી. પરંતુ એક બાણ...સ...સ... કરતું આવી પ્રહરીનાં ગળામાં પેસી ગયું. ખીન્ને પ્રહરી લાગ્યો. નાગોની સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. નાગોની સેના પાછળ રહેલી નાગરમણીઓ નાસભાગ કરી રહી હતી. એકાએક તેમાંની એકની દષ્ટિ હાથપગ બાધેલા અને મૂર્છિત શરસેન પર પડી. તેણે પાસે આવી શરસેનના હાથપગ છોડી નાંખ્યા અને બોલી, 'બંદી, જ્યારે મૃત્યુની વેદી પર સર્વેએ જવાનું છે તો તું શું કામ બંદી અવસ્થામાં મરશે ?'

શરસેન ફીણ સ્વરે બોલ્યો, 'દેવી, આ દાનવોમાંથી એક આપના જેવી દેવીએ મને પુનર્જીવન આપ્યું હતું એ વાત હું બૂલીશ નહીં.'

પુષ્કળ કાલાહલ અને નાસભાગમાં શરસેનના પાછલા શબ્દો ગૂમાઈ ગયા.

૭

'સમ્રાટ, સમસ્ત નાગસેનાને આપણે છિન્નભિન્ન કરી બંદી બનાવી છે પરંતુ નાગરાજ તક્ષક પલાયન કરી ગયો છે અને હિમાચલના પાર્વતીય પ્રદેશમાં રાજા ઇંદ્રને ત્યાં મંતાર્થ ગયો છે.'

'તો શું શરસેન, નાગવંશ અપૂર્ણ જ રહેવાનો ?'

'સમ્રાટ, નાગવંશ અપૂર્ણ રહેશે નહિ. અમે સાક્ષણો કચિન જ શસ્ત્ર મદાય કરીએ છીએ, અને જ્યારે અમે શસ્ત્ર ઉપાડીએ છીએ ત્યારે કાર્યને અપૂર્ણ રાખતા નથી. તક્ષકને ઇંદ્ર પાસેથી બંદી 'પનાવવાનું કામ અમે કરશું' સાક્ષણ સેનાનો સેનાપતિ ચંકરભટ્ટ બોલ્યો.

'મન્ય છે તમે સાક્ષણો ! આજે સમસ્ત આર્યાવર્ત એ નાગવંશની આહુતિ બેવા માટે ઉત્સુક છે. ચંકરભટ્ટ તમે તક્ષકને પકડી લાવો !'

'જેવી આજ્ઞા સમ્રાટ, આ સંહાર પછી નિરાતિ તપ કરવા જવું છે.'

૮

'નાગરાજ, હું તમને વધુ વખત સુધી આશ્રય આપી શકું એમ નથી !'

'આ સંબંધે દેવ, તમારે મુખે શોકતા નથી !'

'ના નાગરાજ, સાક્ષણોની સામે ચવાની મારી શક્તિ નથી. એઓના તપોબળ આંગળ બધા દેવો નમે છે. હું પરશુરામની પુનરાવૃત્તિ જોવા નથી માગતો.'

'તો શું મારે આ સ્થાનને છોડી જવું ?'

'અવશ્ય ! અન્યથા સમસ્ત આર્યાવર્તના અપમાનની કલંક-કાલિમા મારા મસ્તકે આવશે. નાગરાજ તમે શરણાગત તરીકે આવ્યા માટે જ અત્યારસુધી શ્રવિત છો, નહીં તો તમારાં કર્મોની ખ્યાતિ સાંભળી તમને વધધામ મોકલવાનું સત્કાર્ય હું જ કરતે !'

૯

'સમ્રાટ, કળિયુગ આવ્યો. પરંતુ હજી પણ અમે સાક્ષણોએ અમારું તેજ ગુમાવ્યું

નથી. આ રહ્યો બંદી તાગરાજ તક્ષક તમારી સામે! સમ્રાટ, પિતૃહત્યાનો બદલો લેવામાં હવે દીઘ ચાની?

‘હા, શંકરભટ્ટ તમે નાગયજ્ઞની પૂર્ણ અવસ્થા કરો.’

‘સમ્રાટ, તમારો વિજય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય રહેશે. પરંતુ કૃપા કરીને એ યજ્ઞ હવે અહીંથી જ અટકાવો તો સારું.’ એક વૃદ્ધ ઋષિ બોલ્યા.

‘દેવ, એ પાપીઓના અત્યાચારને જોતાં તો એ યજ્ઞ કંઈ પણ પ્રતિકાર ન કહેવાય.’ એક પ્રભજન બોલ્યો.

‘નાગયજ્ઞ અવશ્ય પૂર્ણ થવો જોઈએ’ની ખૂબીએ સભાને ગભવી નાંખી. વૃદ્ધ ઋષિની વાણી તેમાં સમાઈ ગઈ.

૧૦

ઈંદ્રપ્રસ્થના ભવ્ય યોગાનમાં આજે નાગરાજને દેહાંતદંડ-અગ્નિમાં દોખીને-અપાવાનો હતો. સમસ્ત આર્યવર્તને ત્રાસ આપનાર નાગોનું નિકંદન થવાથી સમ્રાટ જનમેજયની ધોધ બારતવર્ષને ખૂણેખૂણે સંભળાતી હતી. નાગરાજને માટે કોઈને લાગણી હતી નહીં. બંદી નાગરમણીઓને પણ નાગરાજનાં અંતિમ દર્શન કરવાની છૂટ મળી હતી. આર્યવર્ત આજે ઉત્સવમય હતું.

૧૧

‘નાગરાજ, વિધિની ગતિ પણ ન્યારી છે. એક સમયે હું તમારી આગળ બંદી અવસ્થામાં બિભો હતો, અને આજે તમે મારી સામે બંદી અવસ્થામાં બિભો છો.’ શૂરસેન બોલ્યો.

‘શૂરસેન, ત્યારે દૈવ રૂઠે છે ત્યારે કંઈ પણ શુદ્ધિ કામ નથી આવતી. મેં જનમેજયને બાહ્યાવસ્થામાં શુભિત રાખવાની મૂર્ખતા કીધી હતી ત્યારે આજે આ પરિણામ આવ્યું!’

‘ના નાગાધિરાજ, તમારી કૂરતાને લીધે સમ્રાટ જનમેજય તો શું પણ બારતનો એકે એક ક્ષત્રિય નાગયજ્ઞ કરવા તત્પર થઈ રહ્યો હતો. તમારે ત્યાં બંદી અવસ્થામાં ખમેલા પ્રહારોના ઘણા હજુ પણ પ્રતિદિસાની યાચનામાં પાછી પાની નથી કરતા. વાર, તમારા દર્શન માટે બંદી નાગરમણીઓ તમારી સમક્ષ આવી રહી છે. હું ગાઉ છું.’

‘શૂરસેન, શું મારા બલિદાનથી તમારો નાગયજ્ઞ પૂર્ણ થઈ જશે?’

‘પૂર્ણ થાય કે ન થાય તેની ચિંતા નાગરાજ તક્ષકને કરવાની નથી. જગતમાં જેટલાયે અપૂર્ણ યજ્ઞો, પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં વધારે ખ્યાતિ પામ્યા છે.’

૧૨

નાગરાજનો વધરયાન તરફ દોરી જતા શૂરસેનને જોઈ બંદી નાગરમણીઓમાંથી એક ચીસ સંભળાઈ અને માનવમેદનીને બેદીને એક નાગરમણી શૂરસેનની સામે આવી બિભી રહી. શૂરસેન ચમક્યો, ‘કોણ તમે?’

‘બંદી, શું તું મારો ઉપકાર જૂલી ગયો?’

‘ના, હું યુદ્ધમાં બચ્યો હતો, અને તમારી આ અવસ્થાની કલ્પના પણ કરી શક્યો નથી.’

‘શું મારા ઉપકારને બદલે નાગરાજના પ્રાણની ક્ષિત્તિ માંગી શકું?’

‘દેવી, એ અસંભવિત છે. સમ્રાટની આજ્ઞા છે કે નાગરાજની આદૃતિ અવશ્ય અપાવી જોઈએ.’

‘બંદી, જ્યારે બંદી અવસ્થામાં તું ધાયલ અને મૂર્છિત હતો ત્યારે મેં મારા સમ્રાટ નાગરાજની આગતી અવગણના કરી તને મુક્ત કીધો હતો એ તારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.’

‘દેવી, હું સમ્રાટની પાસે નાગરાજના પ્રાણની રક્ષા માટે યાચના કરી શકું છું, પરંતુ એમની રક્ષાનું વચન આપી શકતો નથી.’

‘જા, જઈને સમ્રાટને કહેજે કે આ વિજય એક નારીની દુર્બળતાથી તેમને મળ્યો છે, નહિ તો એમનો સેનાપતિ શોધવો પણ કઠિન હતો.’

શરસેન ચૂપચાપ સમ્રાટ પાસે આવી બોલ્યો, ‘સમ્રાટ, એક યાચના કરું છું?’

‘શું?’

‘સમ્રાટ, મને ધાયલ અને બંદી અવસ્થામાં પ્રાણદાન આપનાર નાગરમણી તેના બદલામાં મારી પાસે નાગરાજનું જીવનદાન આગે છે.’

‘શું કહે છે?’

‘દેવ, એના ઉપકારવશ હું આપની પાસે એ યાચના કરવા આવ્યો છું. એકસો નાગરાજ સમ્રાટ જનમેજયની શક્તિને તોડવા અસમર્થ છે. આપ એને ક્ષમા કરી દો તો આર્યોવર્તમાં ઉત્પાત થશે નહીં.’

સમ્રાટ ચૂપ હતા. એક તરફ બેઠેલું ઋષિમંડળ આ સાંભળી એક અવાજે બોલી બીડ્યું, ‘સમ્રાટ, અમે પણ કહીએ છીએ કે નાગરાજને જીવનદાન આપો. આપની કીર્તિ અમુવશ રહેશે. નાગોના નામનિશાન તરીકે નાગરાજને જીવવા દો. એને એ જ યાતના બાંધકર લાગશે અને એ શિક્ષા વધારે સારી થશે.’

સમ્રાટ કંઈક વિચારી બોલ્યા, ‘શું તો નાગયજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે?’

‘સમ્રાટ, આ અપૂર્ણ યજ્ઞનો મદ્દિમા અનેક પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં યે વધારે છે. આજે સમસ્ત ભારતવર્ષ આપના એ કૃત્યને પ્રશંસાથી જોઈ એક ઉલ્લાસમય જયજયકાર ફેલાવશે.’

કંઈક વિચારી સમ્રાટ બોલ્યા, ‘વાર, શરસેન નાગરાજને જીવનદાન આપવાની આજ્ઞા જનતાને મંજાળાવ.’

શરસેન નાગરાજ પામે આવ્યો અને જનતાને નાગરાજને સમ્રાટે આપેલી ક્ષમા કહી સંજાળાવી.

નાગરમણીઓના ઘંટમાંથી પુનઃ દોડતી તે નાગરમણી શરસેન પાસે આવી બોલી, ‘બંદી, તારો ઉપકાર હું જન્મજન્માંતર સુધી નહીં ભૂલું. તે મારા માતૃલને જીવનદાન આપ્યું છે તે વાત મારા સ્મૃતિપટ પરથી નહીં બૂંસાય.’

‘શરસેન’ નાગરાજ તણક બોલ્યો, ‘તેં કહ્યું હતું કે કેટલાયે અપૂર્ણ યજ્ઞોનું ફળ પૂર્ણ યજ્ઞો કરતાં પણ ધણું મદત્તવનું હોય છે, તે યથાર્થ છે. હું આજથી સમ્રાટ જનમેજયની સેવામાં માફ જીવન અર્પિત કરું છું.’

‘ધન્ય, નાગરાજ ધન્ય!’ શરસેન બોલ્યો. શરસેન નાગરાજનાં બંધન બોલી નાખ્યાં. જનતામાં સમ્રાટની જયનો ઘોષ ઉપરાચાપરી થતો હતો. વિખેરાતી જનતાને જોતી નાગરમણી બોલી, ‘બંદી શરસેન, તેં નાગરાજનાં બંધન બોલી નાંખ્યાં છે પરંતુ તે મને હંમેશની બંદીની ખતાવી દીધી છે.’

શરસેન કંઈક દસી બોલ્યો, ‘જગતનો કમ બંધનના ઉપર જ નિર્ભર છે.’

નાગરમણી શરમાઈ ઓઝોના હાંડમાં મુખ સંતાડવા પલાયન કરી ગઇ અને નાગરાજ અને શરસેન તેને જતી જોઈ રહ્યા.

[એકાંકી નાટક]

પાત્રો:—મગધસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, ચાણક્ય, મલ્લદેસની રાજપુત્રી છાયા.

સ્થળ:—રાજમહેલની અંદરનો એક ભાગ.

(આરસપહાણના એક મયૂરાકાર સિંહાસન પર મગધસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બેઠો છે. તેનું મુખ ચિંતા-મસ્ત બજાય છે, અને તે વારંવાર રોક ધુણાવે છે.

થોડીવાર પછી છાયા પ્રવેશ કરે છે. તેણે સામાન્ય સ્ત્રી કરતાં કંઈક વધારે જાણી ભંતનાં કપડાં પહેરેલાં છે, દ્વાર પાસે થોડીવાર જાણી રહી ચંદ્રગુપ્ત સામું જોયા કરે છે. પછી ધીમે ધીમે તેની પાછળ જઈ જાણી રહે છે, અને ધીમે રહીને ચંદ્રગુપ્તની આંખો દાખે છે. ચંદ્રગુપ્ત ચમકે છે અને હાથ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—હોડને! જાણું છું, તું છે.

છાયા—તું એટલે કોણ? ઉઠું.....કહો, પછી છોડું.

ચંદ્રગુપ્ત—ખીજું કોણ? (હસીને) છાયા.

(છાયા હાથ ઢીલા કરે છે. ચંદ્રગુપ્ત છાયાના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ જાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—(છાયા સામે જોઈ—હસતાં) આ તોફાન કોણે સિખવાડ્યું? હમેશનું ગાંભીર્ય ક્યાં ગયું?

છાયા—(નીચું જોઈ ત્રાંસી આંખે ચંદ્રગુપ્ત તરફ જોતાં) કોણે? ખીજા કોણે? તમેજ.

(થોડીવાર બંને એક-બીજાના હસ્તમિલન તરફ જોયા કરે છે. પછી જોડું જોતાં બંનેની આંખો હસી પડે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—હવે આ બાજુ અવાશે?

છાયા—(હાથ છોડાવી) જેવી આસા, મહારાજ!

ચંદ્રગુપ્ત—(આશ્ચર્યથી) આસા?

છાયા—હા.

(તે સિંહાસનની આગળ આવે છે. ચંદ્રગુપ્ત તેને હાથ પકડી સિંહાસન પર બેસાડે છે. પછી થોડે પાસે બેસે છે. કાંઈક નજર જાણી કરે છે અને બંનેની નજર એક વસ્તુ બંનેનાં મુખ પર હાસ્ય પથરાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—કેમ હસે છે? છાયા!

છાયા—તમે કેમ હસો છો?

ચંદ્રગુપ્ત—મને ખબર નથી.....તું હસે છે મારે. (આંખો મીંચી દે છે.)

છાયા—તો હું પણ એટલા મારેજ હસું છું. (સામું જોઈ ફરી હસે છે) હાં, પણ તમે શાના વિચાર કરતા હતા?

ચંદ્રગુપ્ત—(ગંભીર બની જઈ) છાયા! (અટકી જાય છે.)

છાયા—(અધીરામંથી સામું જોઈ) અટકી કેમ ગયા?

ચંદ્રગુપ્ત—(છાયાના ખભા પર હાથ મૂકીને) છાયા! હું.....મારા હૃદયમાં શોક શમતો નથી.

જાયા—(આશ્ચર્યથી) શું થયું? શોક શાનો?

ચંદ્રગુપ્ત—ચંદ્રગુપ્તની જાયાનો [લાઠી] ચંદ્રકેતુ મૃત્યુ પામે અને ચંદ્રગુપ્ત હસી શકે! જાયા!
(જાયાનો ખભો હલાવી) કેમ બોલતી નથી! જાયા!

જાયા—(મુખ પરના ભાવો ફરી જાય છે) શોક શાનો? (ચંદ્રગુપ્ત સામું જોઈ)
મૃત્યુ કેને ખાતર હતું? મહારાજ! દેશને ખાતરને? એ મોટા મંત્રીની વાત નથી!

ચંદ્રગુપ્ત—પણ મારા લીધે ને? (ડોકુ ધુણાવી) હું એમ મન મનાવી શકું એમ નથી

જાયા—(નિઃશ્વાસ મૂકી) જવા દો એ વાત. (આખો ફરી જાય છે.) પણ દેશ
ખાતર મૃત્યુ એજ જીવનની સાર્થકતા છે.

(જાયાના મુખ પર શોક અને ચિંતાની છાંટ જોઈ ચંદ્રગુપ્ત વાત ફરવે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—(જાયાના ખતે હાથ પોતાના હાથમા લઈ રમાડતાં.) જાયા! (જાયા સામું
જુએ છે) પેલું ગીત ગા તો (જાયા બોલતી નથી.)

ચંદ્રગુપ્ત—(લાગણીભર્યા સ્વરે) નહિ ગાય?

જાયા—(પરાણે હસીને) કેમ નહિ ગાઉં? ગાઈશ. (સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
પછી ધીમે રહી ગીત ઉપાડે છે.)

તુમ મૈ, મૈ તુમ, કૈસે જીવનગીત ગાડ,

પ્રત્યેક સ્પન્દે તુજ મૂર્તિ, કૈસે ગીત સ્મરક.

તુમ મૈ, મૈ તુમ, કૈસે જીવનગીત ગાડ.

(જાયાનો અવાજ ગાતા યરડાય છે. ચંદ્રગુપ્ત તેના હૃદયની વિકલતા પારખે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—જાયા! (જાયા ગાતી અટકી જાય છે અને સામું તાકી રહે છે.) જાયા!

(ત્યાં દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાળ—મહારાજ! મહામંત્રી પધારે છે.

ચંદ્રગુપ્ત—આવવા દો. (નમન કરી દ્વારપાળ જાય છે)

(જાયા એકદમ ઠીલી થઈ જાય છે, સાથે ચંદ્રગુપ્ત પણ ઠીકો થાય છે.)

જાયા—હું જાઉં છું

ચંદ્રગુપ્ત—(બીજી બાજુ નજર ફેરવી) હીક. (જાયા મામું જોઈ) પણ જાયા! આને
તુ માળા ન લાવી? (હસે છે.)

જાયા—મહારાજ! ચાણક્ય પ્રભુને આપે બોલાવ્યા છે

ચંદ્રગુપ્ત—હા. મારે કંઈક પૂછવું છે. હીક, જા, પણ તરતજ પાછી ફરજો. (નયન
સાથે નયન મેળવી) આવીશને? માળા બૂલતી નહિ

જાયા—જરૂર, હમણાં જ આવી. (હમીને જાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત—(સ્વગત) કેટલું બોળપણ! કેટલી નિર્દોષતા! નાણે...

(ચાણક્યનું આગમન તેને વધુ બોલતો અટકાવે છે. ચાણક્ય જાવો અને પ્રતિભાશાળી-વિશાલ-
મૂર્તિ સમેા બાસે છે. એની આખોમા સખ્તાર્થ અને મુત્યહીનીરી ચોક્કસી તરી આવે છે.)

ચાણક્ય—(સહેજ નમીને) મહારાજ! આપે બોલાવ્યો છે મને?

ચંદ્રગુપ્ત—નમસ્તે મહામંત્રી! (મુખ પરના ભાવ ફરી જાય છે, કહ્યું સખ્તાર્થ અને અભિ-
માનના ચિન્હો મુખ પર પથરાય છે. ચાણક્ય નિશ્ચય દક્ષિણ-બેદરકારીથી રીતે એ જોયા કરે છે)

ચંદ્રગુપ્ત—(સખ્તાર્થથી) મહામંત્રી! ભારતનો મહાદેવ!

ચાણક્ય—(ઠડે કલેજે) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત.

ચન્દ્રગુપ્ત—(કરડાકાથી) અને તેથીજ એના હુકમનું આજું સાફ પાલન થાય છે.

ચાણક્ય—(ચન્દ્રગુપ્ત સામે જોઈ) જરૂર. ક્યારે નથી થતું ? ભારત-સમ્રાટનો મનાદર કરનાર છે કોણ ?

ચન્દ્રગુપ્ત—કોણ ? (ભાર દઈ) તમે.

ચાણક્ય—(આશ્ચર્યથી) હું ?

ચન્દ્રગુપ્ત—હા, મારી આગ્રાનો લાંગ કરી નંદનો વધ કરાવનાર કોણ ? તમેજને ?

ચાણક્ય—હા. પણ એની પાછળ હેતુ હતો. ઓક લોકો દિલ પર ચડી આવ્યા છે. તે જીવતા હોત તો તેમની સાથે લાગી જઈ ક્યારનું આપનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન કરી શક્યો હોત. મહારાજ ! ચાણક્યનું ચાતુર્ય દશે દિશાને ચમકાવશે. (ચન્દ્રગુપ્ત નીચું મુખ કરી જોતો રહે છે. ચાણક્ય જુસ્સાથી બોલ્યા કરે છે.) દિલ્લી સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર હું છું, અને એ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય પણ મારું છે.

(થોડાવાર શાન્તિ પ્રસરી રહે છે. ચન્દ્રગુપ્ત નીચું મુખ કરી જોતો રહે છે. ચાણક્ય થોડાવાર પ્રેમને એમ જોયા કરે છે. પછી એક પત્ર કાઢે છે.)

ચાણક્ય—લો વાંચો. (પત્ર આપે છે. ચન્દ્રગુપ્ત વાંચે છે. ચાણક્ય ચન્દ્રગુપ્ત સામે તાકી એના મુખ પર ચતા ફેરફારોનું નિરીક્ષણ કરે છે.)

ચન્દ્રગુપ્ત—(હસીને) પરવા નહિ. એક વખતની હારથી એને સંતોષ નથી લાગતો.

ચાણક્ય—પણ સમ્રાટ ! તમે છાયાને નહિ પરણી શકો.

ચન્દ્રગુપ્ત—(ગુસ્સાથી) કોણ શેકનાર છે ?

ચાણક્ય—(ગંભીરતાથી) આપનું કર્તવ્ય. સમ્રાટ ! દેશ તમારા પ્રેમનું બલિદાન માગે છે.

ચન્દ્રગુપ્ત—બલિદાન ! (વિચારમાં હેત્ય તેમ) દેશ અમારા પ્રેમનું બલિદાન માગે છે. (ઉશ્કેરાઈ) એ નહિ જને. હું ઓક-કન્યાને નહિ પરણું.

ચાણક્ય—હું ઓક-કન્યાને પરણવાનું નથી કહેતો. સમ્રાટ !

ચન્દ્રગુપ્ત—(ડાકું ધુણાવી) હું છાયાને ત્યજી નહિ શકું. મહામંત્રી ! આપનું-ચાણક્યનું મુક્તદોષણું, છાયાની પ્રેરણા અને એના ભાઈ ચંદ્રકેતુનું શૌર્ય એટલે જ મારું સામ્રાજ્ય. મલ્લદેશના એ બે ચંદ્રકેતુનું સ્થાન મારા જીવનમાં ઓછું નથી. એકને મેં મુખાગ્રો, બીજાને નહિ મુખાવું. *

ચાણક્ય—હું જાણું છું. પણ દેશ ખાતર સર્વસ્વ ત્યજવું પડે. આ તો ફક્ત એક બીની જ વાત છે !

ચન્દ્રગુપ્ત—પણ તે સામાન્ય સ્ત્રી નથી. મલ્લદેશની રાજપુત્રી અને ભારતસમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તની પ્રેરણાદેવીની વાત છે. એ નહિ જને.

ચાણક્ય—છૂટકો નથી. રાજા ! (સામું જોઈ) અત્યારસુધી તમે મારા પર વિશ્વાસ મૂક્યો છે.

ચન્દ્રગુપ્ત—અને એટલે જ એનો દુરુપયોગ થાય છે. મહામંત્રી ! લગ્નની તૈયારી ચર્ધ પઈ છે. હું નહિ અટકાવી શકું. (તરવાર સામે જોઈ) આની સાથે હજી ખેલતાં આવડે છે, હું જાઉં છું (જવા માંડે છે.)

ચાણક્ય—સમ્રાટ ! જાવ. પણ મારી વાત જૂલતા નહિ. જાયાને તમે નહિ પરણી શકો.

ચંદ્રગુપ્ત—(જતાં જતાં) જોઈશું. (નય છે.)

ચાણક્ય—(સ્વગત) ચંદ્રગુપ્ત નહિ જ માને. આજપણથી જ એને ઓળખું છું. બહુ જાણી...ત્રીકરાગ સેત્યુકસ ગતે આજે સંબંધ બાંધવા આવ્યો છે. આવો સુંદર અવસર શા માટે ખોલો ? ત્રીકરાગ તો વિરૂદ્ધ છે અને અપમાનિત થવાથી ત્રીકરાગ વિરૂદ્ધ થાય તો ? ફરી પાછું યુદ્ધ. (થોડીવાર વિચાર કરી ડોકું ધુણાવે છે) ઠીક, હમણાં જાયા આવવાની છે, તેને સમગ્નવીશ. (અટકી) પણ નહિ સમજે તો ? (આંખો ફાટી નય છે.) તો, (થોડીવાર વિચાર કરી) એનું મૃત્યુ. એ સમજે તો પણ ચંદ્રગુપ્ત કંઈ ઓછો જ જરૂર હોવાનો છે ?

(થોડીવાર શાન્તિ. ચાણક્ય દાદી પર હાથ મૂકી વિચારમગ્ન બોલો રહે છે. ત્યાં જાયા હાથમાં માળા સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

જાયા—(ચારે તરફ જોતાં) મહારાજ ક્યાં ગયા ?

(ચાણક્યને જોઈ નમન કરી જવા માટે છે. ચાણક્ય ધીમે રહી જાયા દષ્ટિ કરે છે અને તેને જતી અટકાવે છે.)

ચાણક્ય—અહો આવ, જાયા ! (જાયા પાસે આવો નીચું મુખ કરી જોતી રહે છે.) મને બહુ દુઃખ થાય છે. ચંદ્રકેતુનું મૃત્યુ એટલે લાગતના સૌર્યનું મૃત્યુ. મારે તો એ પુત્ર સમાન હતો.

જાયા—એમાં દુઃખ શાને ? દેશ ખાતર મૃત્યુ એટલે જ જીવનનું સાક્ષ્ય.

ચાણક્ય—(દર્પે બતાવી) શાખાશ, પુત્રી ! શાખાશ...હં. પણ અહીં તું કેમ આવી છું ? (માળા સામે જોઈ) અને આ માળા શાની ?

જાયા—(લગ્નગથી હસીને) મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત માટે.

ચાણક્ય—મમજ્યો (ડોકું ધુણાવી) જાયા ! એ નહિ બને.

જાયા—(આશ્ચર્યથી ચાણક્ય સામે તાકી) શું ? કેમ ?

ચાણક્ય—દેશ તારા પ્રેમનું અલિદાન માગે છે.

(જાયાને એકદમ આચકા લાગે છે, એના હાથમાથી માળા પડી નય છે. જાયા જોવી તારી રહે છે.)

ચાણક્ય—ત્રીક લોકો દિવ પર ચડી આવ્યા છે. ત્રીક-રાગ, પોતાની કન્યાનું માર્ગ લાગ્યો છે. જાયા ! તું નહિ પરણી શકે.

જાયા—(કંઈક આશ્ચર્યથી) મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત શું કહે છે ?

ચાણક્ય—(સખ્તાઈથી) એને શું કહેવાનું છે ? એ જાણી છે, તને નહિ હોડી શકે. ત્યાંજ તેની નિર્જનતાનું પ્રતિબિંબ છે. અને તને પરણશે એટલે ? ત્રીકલોકો સાથે જીવનભરનું વેર. (વિચારમાં હોય તેમ) હું એમ નહિ થવા દઉં. (જાયા સામે જોઈ) જાયા દેશ અલિદાન માગે છે.

જાયા—(નિ આસ નાંખી) કબૂલ છે. પણ મહારાજ માનશે ? હું તો સર્વસ્વ અર્પણ તૈયાર છું. (દડનાથી) હું પણ ક્ષત્રિયકન્યા છું.

ચાણક્ય—શાખાશ. (ધીમેથી) તે બધું અર્પણ કર્યું-આર્ષ, આત્મા, દેહ અને સુખ. જાયા ! (લાગણીભર્યાં રવરે) એક વસ્તુ બાકી છે. દેશ એ માગે છે.

છાયા—કઈ ? (તાકી રહે છે.)

ચાણુક્ય—શ્રવન-તાઈ શ્રવન. (છાયા ચમકે છે. ચાણુક્ય સામું તાકી રહે છે. મુખ પર દુઃખ અને નિરાશાનાં ચિન્હો અંકિત થાય છે.) છૂટકો નથી. હિન્દ અને ગ્રીસ વચ્ચે હું સંબંધ, અધિવા માગું છું. તું હોય ત્યાંસુધી એ શક્ય નથી. (ચોક્કિવાર લેભો રહે છે. છાયા કંઈ બોલતી નથી એટલે જવા માંડે છે.)

ચાણુક્ય—(જતાં જતાં) તું ક્ષત્રિયકન્યા છું એ ન બૂલતી. (નય છે.)

(છાયાં ચોક્કિવાર વિચારમાં એમને એમ લાભી રહે છે. પછી આમતેમ આંદા મારે છે. નેપથ્યમાં એના હૃદયમાં યતાં વમળોને સમન્વયતું કર્ણ સંગીત રાગ થાય છે.)

છાયા—(બેભાં રહી) આશા ! કેટલો મધુરો રાગ ! હાય ! પણ એનું શ્રવન પણ ઝાકળી સમાન ક્ષણિકજ ? (ચોક્કિવાર લેભી રહે છે; પછી કંઈક યાદ આવતાં આંગળી પરની વીંટી સામે જોઈ રહે છે અને શીકું ઢરે છે.) ‘પરણુ’ની નિશાની રૂપ હોરા ! હવે તું ‘મરણુ’ની નિશાની રૂપ બનીશ. (સણેકવાર હોરા સામે તાકી રહે છે. પછી ધીમેધી મુખ તરફ હાય લઈ જાય છે અને લેરથી હોરા ચૂસવા માંડે છે. નેપથ્ય-સંગીત વધુ કર્ણ અને છે.)

છાયા—(આંખમાં આંસુ સાથે) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત ! હું તમને ન મળી શકી. માફ કરજો, પણ મળી હોત તો માફ કર્તવ્ય હતું ચૂકન.

(એટલામાં ચન્દ્રગુપ્ત પ્રવેશ કરે છે. છાયા પાલવ વડે આંસુ લૂછી નાખે છે અને માથા લઈ સામી જાય છે, નેપથ્ય-સંગીત બંધ થાય છે.)

છાયા—(હસીને) કેટલી રાહ એવરાળી ? (ચન્દ્રગુપ્ત હસે છે. છાયા માથા પહેરાવે છે અને ગીત ગર કરે છે.)

તુમ મેં, મેં તુમ, કેરો શ્રવનગીત ગાડ,

હરેક હૃદયકર્ણ તુમમય...મય...મેં.....

(છાયા લયરિયું ખાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત ગભરાય છે અને એકદમ તેને ઝાલી લઈ સિંહાસન પર બેસાડે છે અને પોતે બેસે છે.)

ચન્દ્રગુપ્ત—(ગભરાઈ જઈ) શું થયું ? છાયા !

છાયા—(અચકાતાં અચકાતાં) કઈ નહિ.

(છાયાની આંખો ફરી જાય છે. નેપથ્યમાં કર્ણ સંગીત ચાલુ થાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત વિચારમાં ને વિચારમાં છાયા સામે તાકી રહે છે.)

ચન્દ્રગુપ્ત—(સ્વમત) રામન્વો. ચાણુક્ય ! તારી ચાલખાશ. તને દયા પણ ન આવી ?

છાયા—(હાય લેખાવી) મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત !

(ચન્દ્રગુપ્ત તેના દેહને બાથમાં લઈ બેભો થઈ જાય છે. છાયા ચન્દ્રગુપ્તને ટકે થોડે સુધી ચાલતી આવે છે. પછી અટકી જાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત તેના મુખ સામું જુએ છે. આંખો મીચાવેલી હોય છે અને મુખ પર શાશ્વત સ્મિત પ્રસરેલું હોય છે. ચન્દ્રગુપ્ત ચોક્કિવાર એમ ને એમ તાકી રહે છે.)

(નેપથ્યમાં ચન્દ્રગુપ્તને બહુકાલ વામતા હોય તેમ)

તુમ મેં, મેં તુમ, કેરો શ્રવનગીત ગાડ.

(ગીત સંભળાવું દોય છે ને પરદો ખરે છે.) *

* આ નાટકનાં પાત્રો ઐતિહાસિક છે, પરંતુ સંકલનામાં ઇતિહાસને ગૌણ સ્થાન અપાયું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ગૌર-સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તનો સમય અલેક્ઝાંદર ને સેલ્યુકની પૂર્વેનો છે : [પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભાગ-બીજો, ત્રિ. લ. સાહ; Indian Antiquary Vol. XXXII. (P. C. Nookerji)] તં.

ભારતીય કાલગણના અને

‘સંવત્સરો’

ચીમનલાલ સંઘવી

ઈ. સ. ૧૯૯૩ ના ફેબ્રુઆરીમા મગ વીવિધમ જોન્સે મેગેસ્ટીનીસે નોંધેલા પાલી બોધાને પાટલીપુત્ર જહું અને અન્નેકઝાડના સમકાલીન મેન્ડ્રોક્રાટમને મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્ત તરીકે ઓળખાવ્યો ત્યાંથી ભારતીય ઇતિહાસની કાલગણનાએ એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ પકડી લીધેતુ મનાય છે પરંતુ એ માન્યતા સ્વતંત્ર ભારતીય ઇતિહાસની જુદી જુદી કાલગણનાઓ માથે કેટલી અમંગત છે અને જૈન બૌદ્ધ, વૈદિક તેમજ ખ્રીસ્ત માહિત્યક ગ્રન્થો અને શિવાલેખોના આધારે એકમતે ઊતરતી માત્રી ભારતીય કાલગણના શુ હોય શકે તે દર્શાવવાનો અને સાથોસાથ જા તીય મવત્સરોનો પણ પરિચય કરાવવાનો આ લેખને હેતુ છે

ભારતીય ઐતિહાસિક કાલગણનાની પ્રમાણભૂત શરૂઆત મહાભાનંતના કુદ્ધી શરૂ થાય છે એટલે તે યુગ પર આછો દષ્ટિપાત નાખી આપણે ક્રુદ્ધ-મહાવીરયુગ, મૌર્યયુગ અને વિક્રમ-શાલિવાહનના મુનર્ણયુગમા પ્રવેશીશુ

પ્રાચીન મવત્સરોમા વ્યવસ્થિત ઉલ્લેખ કલિયુગ-મવત્સરો^૧ મળે છે તે સનત્સરની શરૂઆતનો સમય ઈ સ પૂર્વે ૩૧૦૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮ મી તારીખની પ્રભાતથી^૨ લગભગ નિશ્ચિત છે તે મનત્મર તે જ વર્ષમા શરૂ થનો હોવાના મંખ્યાગધ પ્રાચીન પ્રમાણો પણ મળી આવે છે

વિક્રમમવત્સરની શરૂઆત કલિયુગના ૩૦૪૪ વર્ષ પીતતા થયેલી છે^૩ તેની અનેક નોંધો મળી આવે છે અને પર પગતુકમે તૈવાર થતા પંચાંગોમા પણ કલિયુગ-સવત્સર ને વિક્રમ સવત્સર વચ્ચે ૩૦૪૪ વર્ષનું ને કલિયુગ-સંવત ને શાલિવાહન-શક-મવત્સરની વચ્ચે ૩૧૭૮ વર્ષનું ગાતર લખવામા આવે છે જે ઈ. સ પૂર્વ ૩૧૦૨ ની મમાતર છે

આર્યભટ્ટે ઈ મ ૪૯૯ મા લખેલા પોતાના ખગોળ-વિષયક ગ્રન્થમા કલિયુગ-સવત્સર ૩૬૦૦ લખેલ છે—જે તેની શરૂઆતના સમય તરીકે ઈ મ પૂર્વે ૩૧૦૧-૨ સૂચવે છે

૧ કલિયુગ-સવત્સર ઉપરાંત પ્રાચીન હિન્દમા સપ્તર્ષિ-ચવન પણ વપરાતો તેની શરૂઆત પણ કલિયુગની લગભગમા જ થતી છે તેને કૌટિક, શાસ્ત્ર, પદાડી કે કચ્છા સવત્સર તરીકે પણ ઓળખાવવામા આવે છે પરંતુ આ સવત્સર ઐતિહાસિક મેત્રનો નહિ પણ ખગોળવિષયક છે સપ્તર્ષિ નામે સાત તારા અભિનીથી રચતી પર્યન્ત ૧૪ નક્ષત્રોમા, દરેક નક્ષત્રમા સો સો વપ હેરતા આવળ વળે છે, એ રીતે ૧૪૦૦ વર્ષનું એક કાળવલ્ક બને છે એ તારાઓ તે તે નમત્રમા પ્રવેશ્યાને જેટલા વર્ષ લીટ્યા હોય તેટલામા વળે અનુલ્કને સવત્સર નોવાય છે કારમીરના પદાગ પ્રવેશો અને ન્યોનિલ દેવમા આ સવત્સરની વપ ૧૨ વિશેષ પ્રમાણમા જલાય છે

૨ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાત્ર

૩ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાત્ર

૭. સ. ૫૨૨માં નેપાળની ગાદીએ એસનાર રાજવી વીરદેવ કલિયુગ સંવત્સરના ૩૬૨૩ મા વરસે ગાદીપતિ થયો હોવાનું લખેલ છે.^૪ જે કલિયુગ-સંવત ને ઇસ્વીસન વચ્ચે ૩૧૦૧-૨ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

ઇસ્વીસનની તેરમી સદીના ગોવાના કદંબવંશી રાજા શિવચિત્તા દાનપત્રમાં કલિયુગ સંવત્સરનો કરેલો ઉલ્લેખ^૫ ઇસ્વીસન ને કલિયુગ-સંવત્સર વચ્ચે ૩૧૦૨ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

કલિયુગ-સંવત્સર પછી મહાભારતયુદ્ધ-સંવત્સર અને યુધિષ્ઠિર-સંવત્સર આવે છે, પણ તે બંને સંબંધમાં કંઈક મતભેદ હોઈ તેનું નિરાકરણ આવશ્યક છે.

મહાભારત-યુદ્ધના સમય સંબંધમાં કેટલાક સાહિત્યિક^૬ તેમજ શિક્ષાલેખીય^૭ ઉલ્લેખો પરથી એમ તારવી શકાય છે કે મહાભારત યુદ્ધના પ્રસંગેજ દ્વાપરયુગની પૂર્ણાહુતી થઈ કલિયુગ બેઠો. પુરાણો એમ કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણના અવસાન બાદ^૮ કલિયુગ બેઠો. અને 'રાજતરંગિણી'કાર કદ્દહણનું પોતાનું એમ કહેવું છે કે કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી કૌરવ પાંડવો થયા.^૯ હવે આ ત્રણે મતનું અવલોકન કરીએ.

મહાભારત યુદ્ધના પ્રસંગે તેર દિવસનું પખવાડિયું હતું અને તે પછી છત્રીશ વર્ષે બીજી વખત તેર દિવસનું પખવાડિયું આવતાં યુધિષ્ઠિર અને શ્રી કૃષ્ણને કોઈ ભયંકર આપત્તિની શંકા થઈ.^{૧૦} તે ઉપરાંત મહાભારત-યુદ્ધ પ્રસંગે ગાંધારીએ શ્રી કૃષ્ણને, તે અને તેમનો વંશ પણ ૩૬ વર્ષમાં આંતરવિગ્રહથી નાશ પામે એવો શ્રાપ આપેલો.^{૧૧} આ બેતાં મહાભારત યુદ્ધ અને શ્રીકૃષ્ણના વૈકુંઠવાસ વચ્ચે ૩૬ વર્ષનું અંતર નિશ્ચિત થાય છે; જે

૪ નેપાળની રાજવંશાવલી.

૫ અષ્ટાત્તવારિશદધિક ત્રિશતો (ત્રિ)રેપુ ચતુઃ સહસ્રેસુ કલિયુગ રાવત્સરેપુ પરાવૃત્તેપુ સત્સુ ।

૬. કાશ્મીરના ઇતિહાસકાર અને 'રાજતરંગિણી'ના કર્તા કદ્દહણના કહેવા પ્રમાણે મહાભારત-યુદ્ધને દ્વાપરયુગની પૂર્ણાહુતિ અને કલિયુગની શરૂઆતમાં માનનાર વિદ્વાનેનો એક વિશાળ સમુદાય હતો.

૭ દક્ષિણના ચાલુક્યવંશી સમ્રાટ પુલકેશી ખીળના સમયના નૈન મંદિર પર 'મહાભારત યુદ્ધ સંવત્સર ૩૭૩૫ અને શક સંવત્સર ૫૫૬'નો લેખ છે જેનાથી મહાભારત-યુદ્ધ શકસંવત પૂર્વે ૩૧૭૯=ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧-૨=કલિયુગ-સંવત્સરની શરૂઆતમાં મુકાય છે. તે લેખ—

ત્રિશતસુ ત્રિસહસ્રેષુ ભારતાદાહવાદિતઃ । સપ્તાવ્દશત યુગેષુ શ (ગ) સેવન્દ્રપુ પચ્ચસુ ॥

પચ્ચાશતસુ કલો કાલે યદ્સુ પચ્ચશતાસુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મુખ્યજામ્ ॥

૮ ચદૈવ ભગવદ્વિષ્ણોરંશો યાતો દિવં દ્વિજ ।

વસુદેવકુલોદયુત સ્તદૈવ કલિરાગતઃ ॥ વિષ્ણુપુરાણ-૪-૨૪-૫૫

'માગવત' માં પણ આવો જ ઉલ્લેખ મળે છે.

૯ શતેપુ યદ્સુ સાષ્ટેપુ ત્રાધિકેપુ ચ મૃતલે । કલિર્ગતેપુ વર્ષાણામભૂન્ કુરુવાણ્ડવાઃ ॥

રાજતરંગિણી ૧-૧૫

૧૦ યદ્ત્રિશે ત્વથ સંપ્રાપ્તે વર્ષે કૌરવનન્દનઃ । દદર્શ વિપરીનાનિ નિમિત્તાનિ યુધિષ્ઠિર ॥

મહાભારત-મુગ્ધાલપર્વ-૧.૧.

एवं पश्यन् हृषीकेशः संप्राप्तं बरलपर्यायम् । चतुर्दशममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राबबोदिदम् ॥

चतुर्दशी पंचदशी कृतियं रहणा पुनः । प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ताचार्य क्षयाय नः ॥

મહા. મુગ્ધાલપર્વ ૨-૧૮-૧૮

૧૧ ત્વમન્યુપસ્થિતે પર્વે યદ્ત્રિશે મધુસૂદન । હતશતિર્હૃતામાન્યો હતપુત્રો વનેચરઃ ।

કુતસ્તિતનાન્યુપાયેન નિબન્નં સમવાપ્સ્યતિ ॥

મ. ભા. ૨૫-૪૪

લાંબી કાલગણનામાં બહુ મહત્ત્વનું નથી. ઉપરાંતમાં શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ વધારવાને પુરાણકારોએ તેમના મૃત્યુથીજ કલિયુગની ગણના કરી હોય, પરંતુ એક પણ પુરાણકાર કલિયુગ સ્થાપનાને મહાભારત યુદ્ધની પૂર્વે કે એ યુદ્ધની ખૂબજ મોડે નથી દર્શાવતો.

કલિયુગની સ્થાપનાને મહાભારતની પૂર્વે ઠેરવનાર કદ્દહણ એકજ છે. તે કહે છે કે, 'દ્વાપરના અંતમાં મહાભારત યુદ્ધ થયું એવી દંતકથાઓથી વિમોહિત બનીને ધણાય વિદ્વાનોએ ખોટી કાલગણનાઓ કરી છે.'^{૧૨} તે પોતે કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી ભારતયુદ્ધ માને છે તે યુધિષ્ઠિર-અંવત ને શકસંવત વચ્ચે ૨૫૨૬ વર્ષનું અંતર આંકે છે.^{૧૩} પરંતુ તેની આ માન્યતા એક ગભીર ભૂલનું પરિણામ જણાય છે.

'વૃહત્સંહિતા'ના નામાકિત કર્તા વરાહમિહિરે યુધિષ્ઠિર-સંવત ને કલિયુગસંવત્સર વચ્ચે ૨૫૨૬ વર્ષનું અંતર જણાવ્યું છે.^{૧૪} આ શકસંવત્સરને કદ્દહણે શાલિવાહન-શકસંવત્સર માની લીધો. અને મહાભારતયુદ્ધના અંતથી યુધિષ્ઠિર સંવતની શરૂઆત માની તેણે કલિયુગ અંવત્સર ને શાલિવાહન શકસંવત્સર વચ્ચેનાં ૩૧૭૯ વર્ષમાંથી ૨૫૨૬ વર્ષ ગાદ કરી કલિયુગ અંવત્સર ને મહાભારત વચ્ચે ૬૫૩ વર્ષનું અંતર લખી દીધું. પણ વરાહમિહિરે ઉલ્લેખેલો ઉપરાંત શકસંવત્સર કાષ્ઠ પણ અયોગોમાં ઇ. સ. ૭૮માં શરૂ થયેલો બીજો શકસંવત્સર નથી જ. કેમકે વરાહમિહિરનો સમય તે સંવત્સરની શરૂઆતની પણ પૂર્વેનો છે. તે માટે અનેક પ્રમાણો છે:

વરાહમિહિરે પોતાના 'વૃહત્સંહિતા' અન્યમાં તે શકસંવત્સર ૪૨૭ ના ચૈત્ર સુદમાં રચ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^{૧૫} તેમજ આમ રાગ્ધના ખંડખાણના લેખમાં વરાહમિહિર શકસંવત્સર ૫૦૯ માં સ્વર્ગવાસી થયો હોવાનું જણાવ્યું છે.^{૧૬} આ શકસંવત્સરને જો ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયેલો શાલિવાહન શકસંવત્સર માની લઈએ તો અન્ય ઇ. સ. ૫૦૫ = કલિયુગ સંવત્સર ૩૬૦૭ માં રચેલો ગણવો જોઈએ. અને વરાહમિહિરનો સ્વર્ગવાસ ઇ. સ. ૫૮૮ = કલિયુગ સંવત્સર ૩૬૯૦માં થયો મનાય. જ્યારે વરાહમિહિર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬માં થયેલા મહાન વિક્રમનો સમકાલીન હતો.^{૧૭} અને કલિયુગ-અંવત્સર ૩૦૬૮ [ઇ. મ. પૂર્વે ૩૪ = વિ. સં. ૧૨]માં^{૧૮} કાલિદાસે લખેલા 'જ્યોતિર્વિચારમણ' અન્યમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. જેન અન્યોમાં પણ તેને અતિ પ્રાચીન જ્ઞાતિયોનો મમકાલીન જણાવેલ છે.

દિન્દમાં શકસંવત્સર બે વપરાયા છે: એક ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં ધરાનપતિ શક માયસે શરૂ કર્યો તે અને બીજો વિક્રમના વારસોને દરાવી શકોએ ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ કર્યો તે.

૧૨ ભારતે દ્વાપરાન્તેડમુદ્ધાર્તયતિવિમોહિતા: । વેચિદેતાં મૃગા તેષાં વાલમંગ્લા પ્રચાકિરે ॥

રાજનર્મણી-૧-૪૬

૧૩ ભુજો ૫. નો. ૯.

૧૪ આમન્ મયામ્ મુનય: શામતિ પૃથ્વીં મુષિષ્ટિરે નૃપતૌ ।

પદ્મિક પંચ દ્વિ મુત: કાકાલસ્તસ્ય રાજથ ॥

વૃહત્સંહિતા-૧૨-૨

૧૫ સપ્તાદિવ વેદ મંચરે દાવગાલમગમ્ય ચૈત્ર શુભાદી—

૧. ૮.

૧૬ નવાધિક પયદાત સત્ત્વ દાને: વરાહમિહિરચાર્યો દિવં મત: ।

૧૭ પન્વન્તરિ લપગરોડમર્સિદ શંકુ વેનાલમદ્ધ પન્વન્તરિ વાપ્તિદાગા: ।

સ્વંતો વરાહમિહિરો નૃપતે: મંમયાં રજાનિ વં વરચિન્ત્ય વિન્નમ્ય ॥

જ્યોતિર્વિચારમણ

૧૮ વર્ષે સિન્ધુરદર્શનામ્બર મુર્ગયાંતે વટ્ટો રામ્મિતે ।

જ્યોતિર્વિચાર ૧

એ બંને શક-સંવત્સર વચ્ચે ગોટાજો પેદા થતાં ખીજ શકસંવત્સરની સાથે શાલિવાહન નામ જોડવામાં આવ્યું.^{૧૯} વરાહમિહિરે જે શકસંવત્સરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સાયરસનો શક-સંવત્સર હોવા પૂરતો સંભવ છે. તે અનુસાર તેનો 'પંચસિદ્ધાંતિકા' ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩માં રચાયો ગણાય અને તેનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧ માં કરે. જે ધોરણથી કાલિદાસ અને વિક્રમ સાથેની તેની સમકાલીનતા જળવાઈ રહે છે અને કલિયુગ-સંવત્સર ૩૦૬૮ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪) ના ગ્રંથ (જ્યોતિર્વિચારમણ)માં થયેલ તેના ઉલ્લેખનો ઉકેલ પણ મળી રહે છે.

વરાહમિહિર ઉપરાંત ખીજ પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ સાયરસના સંવત્સરનો ઉપયોગ કર્યો છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'સિદ્ધાંત શિરોમણિ'ની રચના શકસંવત્સર ૧૦૩૬માં જણાવી છે. તે શકસંવત્સરને ખીજે-ઈ. સ. ૭૮માં શરૂ થયેલો-શક-સંવત્સર માની લઈએ તો તે ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૧૧૪માં રચાયો ગણાય. પણ ઈ. સ. ૧૦૩૦માં ભારતની યાત્રાએ આવેલા આલ્બેર્ટનીએ ભાસ્કરાચાર્યનો તેમજ તેમના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે ૧૦૩૬ તે સાયરસનો સંવત્સર હોવા પૂરતો સંભવ રહે છે.

વરાહમિહિરે વાપરેલ શકસંવત્સર સાયરસનો હોવા સંબંધી ખીજ પણ એક દલીલ છે. વરાહમિહિર યુધિષ્ઠિર-સંવત્સરની હદજ ૨૫૨૬ વર્ષની આંકે છે અને પછી ખીજ એટલે શકસંવત્સરની શરૂઆત લેખે છે. જો આ શકસંવત્સર ઈ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયેલો શક-સંવત્સર હોય તો તે પહેલાં તો સાયરસ સંવત્સર, મહાવીર સંવત્સર, શુદ્ધ સંવત, સેતુકિંકિ સંવત, મૌય સંવત, કૃતસંવત, વિક્રમ સંવત વગેરે અનેક સંવત્સરો શરૂ થઈ ગયેલા છે. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે વરાહમિહિરે ઉલ્લેખેલ શકસંવત્સરને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં શરૂ થયેલો સાયરસનો શકસંવત્સર માનીએ તો તેની અને યુધિષ્ઠિર સંવતની વચ્ચે ખીજે એક પણ સંવત્સર શરૂ થયો નથી એટલે તેને યુધિષ્ઠિર-સંવત્સરની હદ ગણવી બ્યાજની લેખાય.

આ પ્રમાણે વરાહમિહિરે ઉલ્લેખેલ શકસંવત્સર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં શરૂ થયેલો સાયરસનો શકસંવત્સર છે. તે ધોરણે યુધિષ્ઠિર સંવત ૨૫૨૬+૫૫૦=ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૬ માં શરૂ થયો ગણાય. કલિયુગની શરૂઆત ને મહાભારત યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ માં છે. તે પછી પાંડવોએ પંદર વર્ષ સુધી ધૃતરાષ્ટ્રની આગ્રા પ્રમાણે શાસન ચલાવ્યું છે. પછીથી ધૃતરાષ્ટ્ર નિવૃત્ત થતાં, યુધિષ્ઠિરે સ્વતંત્ર રાજવીપદ અપ્તવાર કરી, સમય જતાં રાજસૂય યજ્ઞ કરી, પોતાનો સંવત્સર શરૂ કરેલો. એટલે મહાભારત યુદ્ધ અને યુધિષ્ઠિર સંવત વચ્ચેનું ૨૬ વર્ષનું અંતર સરથાને છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ માં મહાભારતયુદ્ધ ને કલિયુગ-સંવત્સરની રચાપના, ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૬ માં યુધિષ્ઠિર સંવત્સરની શરૂઆત અને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૬૬ માં ભગવાન કૃષ્ણનો વૈકુંઠવાસ ગણી શકાય.

૧૯ શાલિવાહન વિક્રમની પછી તરતજ પ્રકાશમાં આવેલો. તેની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાનપુર હતી. તેણે તાપીતીર પર્યન્ત પૃથ્વી છતીને અને દક્ષિણદેસની પ્રજાનાં ઋણ ફેરો [તાપીતીરપર્યન્ત ચોત્તરપથ સાધર્મિક્ત્વા-દક્ષિણાપથમનુષ વિધાય (વિવિધતીર્થવલ્ય)] મહાવીર સંવત ૪૬૬ [વીર વંશાવલી] (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦)માં, પોતાનો સંવત્સર પ્રવર્તાવેલો [સ્વકીય સંવત્સર પ્રાવીરૂત્ત (વિવિધ તીર્થવલ્ય)]. તે પછી અવંતી સામે પુનઃ વિજયી નીવડેલા શકોએ ઈ. સ. ૭૮માં શકસંવત પ્રવર્તાવતાં શાલિવાહન સંવત વપરાશમાંથી ધીમે ધીમે દૂર થયો અને નવા શકસંવતને સાયરસના શકસંવતથી નુહો પાડવાને (તે શાલિવાહનના યુગ પછી તરતમાં પ્રવર્તેલો હોય) તેની સાથે શાલિવાહન નામ જોડાયું.

નોંધ:—પ્રાચીન સિંધના વ્યાપાર-વાણિજ્યનું મુખ્ય કેન્દ્ર કેટી બંદર હતું. અત્યારે તો એ કાંઈ ગત રાહેનશાહતના પાટનગર સરખું બાંધેલું પડ્યું છે. પવનની સાથે સંલગ્નતા ખારવાઓના અવાજની વચ્ચે કાંઠે ઊભેલ માનવીને અહાંતહાં વીખરાયેલ હોડાંઓ, ધરતીના કિનારાને ધરતાં કાળના લોઢાં જેવાં ઊછળતાં મોલાંઓ, તેની પાછળ ભૂત-વૈભવનાં સ્વપ્ના જગાડતાં ખંદિયેરો અને તેની આસપાસ વફાવુંડ જેવાં ઝૂંપડાઓ દેખારો. ‘મૂપદાની’ ‘અભિષેક’ વગેરે વાર્તાસંગ્રહોના કર્તાએ આ વાર્તાની વસ્તુ કેટી બંદરના ખારવાઓના જીવનમાંથી લીધી છે.

અહુર્નિશ ખારજીને અટેહીને અનિમિષ નેત્રે કોઈની શાહ નીરખતી શિક્ષીની કલ્પનામૂર્તિ જેવી કલાંત મેઘલ, અન્યને દૃઢ સોંપીને વરેલી પરીક્ષિતને પોતાની કરવા મથામણ કરતો ભગ્ન દૃઢથી જીવલ, અને એ બંનેની વચ્ચે સુદૂર રહોયે સાન્નિધ્યમાં ભાસતી કાંઈ આકૃતિના પટછાયા જેવો શોભન આ વાર્તાનાં કરુણ પાત્રો છે.

પાંત્રોના ધડતરનું કાર્ય કઠીન બનતાં વાર્તાકારે સાષેલ વા પરાક્ષ રીતે તેમને મૃત્યુના શરણાગત રાખે છે અને એ રીતે વાચકના દિવાસાની ઓથમાં કલાક્ષતિને પોયે છે. શ્રી. આનંદેશ પણ એજ પેઢીના છેને? જીવલનું ચે એમ થયું.

પરંતુ વાર્તાક્ષેત્રે હમણાં હમણાં વાયેલા અંધ “નવતા પ્રેમ” ના શ્રી. આનંદેશ આરાક બનતા નથી, અને તેથીજ એ વાસ્તવિક ભૂમિકાની સીમાઓ લોપતા નથી કે સામાજિક બંધનોની મર્યાદાઓ હટપટા નથી. આર્થ સંસ્કૃતિના સંરક્ષક તરીકે એ સ્ત્રીલતિને ઔરવાન્વિત, સૈજસભર. નારી ધર્મ વત્સલા અને બધી ખેડખાંખેડો સદિત છે એવી વાસ્તવિક ચીતરે છે.

આશીર્વાદ, ભાવસંકલન અને સંવાદોની પ્રવાહીતામાં આ વાર્તા અનુપમ બની છે. ઉપરાંત વસ્તુને અનુરૂપ શૈલી, માનસાવગમ અને માનવતાદર્શન એ થી. આનંદેશની અન્ય લાક્ષણિકતાઓયે આ વાર્તામાં સપ્રમાણ વિકસી છે એમ કહેવું અદા હવિત લેખારો. પ્રભુલાલ શુક્લ

કેટી બંદરના કિનારા પરનાં મોંઘી-મારોનાં ઝૂંપડાંઓમાંનાં એક ઝૂંપડાને દરવાજો, ખારસાંખને હાથ ટેકવી મેઘલ ઊભી રહેતી. એનો ધનસ્થાન વાન અને એની ભલક મોઢક હતાં. એની પાસેથી પસાર થનાર માનવી એના દેહનું લાવણ્ય જોઈ આકર્ષાતો. મેઘલ કિશોરી અને મદભરી હતી. એની પાતળી શરીરવેલ સોઠા જેવી લાંબી પરંતુ મજબૂત અને ધાટીલી હતી. એ જ્યારે કમાડને અડાંગી ઊભી રહેતી ત્યારે એના ચરેરા પર કરંડાઈતરી વળતી અને જોનારને લાગે કે એના જીવનની આડયમાં દુઃખની કડવાશ છુપાયેલી દરો. એની વાંકી ભમ્મરો મોઢક હતી. એના હોઠ દટાયાથી, દાઝથી, કોષથી ખીડાયેલા રહેતા. પગથી માથા સુધી મેઘલ કડપવાલી, શુભાની અને તુંડમિલજી દેખાતી.

મેઘલના પાડોશીઓ કહેતા કે એ નાનપણથી જ ફૂટડી અને રૂવાળવાળી હતી. એના તુમાખીભણ ચહેરાનો બધાને ડર લાગતો. એની જીભ બરછટ હતી અને દોર-દમામથી એના પરિચયમાં આવનારને એ આંજી શકતી. આસપાસનાં ખેતરોમાં, નાના ટેકરાઓની ખીણમાં અને દરિયાકિનારાની રેતીમાં એ એકલી ફરતી-એ સ્વભાવે નિરર હતી.

મેઘલે જીવનમાં કોઈની પરવા કરી નહોતી. માવતર વિહોણી બની ત્યારે પોતાના ખેતરમાંથી પોતાના જેટલું આજીવિકાનું સાધન મેળવી શકતી અને કોઈનાં ઓશિયાળાં ન બનવાના ગર્વવાળી, સ્વમાની મેઘલ કોઈનું તલ જેટલુંએ પાડોશી માંથે આગવતી નહિ. એને કાંઈ કાંઈ પૂછવાની દામ જ કરવું નહિ, અને એ કોઈને દાદ કે તેડી પણ નહોતી.

કાર્ધવાર સંભોગવશાત્ કોઈના સહવાસમાં આવતી તો મેધલના ગર્વિષ્ટ સ્વભાવની દાએ એનું સ્વમાનભંગ થાય એવું અતડું વર્તન કરવા ગામના લોકો ખૂલતા નહિ, પરન્તુ એ અપમાનનો બદલો મેધલ એવી રીતે લેતી કે સામા માનવીને માનહાનિથી ભોંમાં સમાઈ જવાનું મન થતું.

ને જેમ મેધલ ગામના માણસોથી એકલવાથી અને અતડી રહેતી તેમ લોકો પણ એનાથી છેટા રહેવામાં પોતાનું માન સમજતા. જેમ જેમ એકલતા મેધલના જીવનમાં વણાતી ગઈ તેમ તેમ એ સહિષ્ણુ અને મક્કમ બનતી ગઈ. જેમ જેમ એ ઉમ્મરે વધતી ગઈ તેમ તેમ એનું દેહલાલિત્ય મારકણું બનતું ગયું. ગામના ફાંકડા, શોખીન નવયુવકો મેધલને જોવા, એની સાથે એકાદ શણ પણ વાત કરવા હમેશાં તલપાપડ રહેતા પરન્તુ મેધલ એ રૂપકડા યુવાનોની રૂપબળમાં દબાઈ જાય એવી નિર્બળ નહોતી.

ગમે તેવો વંકેલ જીવાન પણ મેધલના રૂઆળ અને વટ આગળ દબાઈ જતો અને એની છેડતી કરી શકતો નહિ. મેધલના સાનિધ્યમાં તો એ નરમ ઘેસ જેવો બની જતો.

પરન્તુ ગામના યુવકોમાંથી અનોખો તરી વળતો શોભન મેધલને ગમી ગયો. પહેલાં તો એને પણ મેધલે માનભંગ કર્યો, દુષ્ટ્યો, દુભવ્યો. પરન્તુ શોભનનું ચારિત્ર્ય, એનું કામદેવ જેવું રૂપ, એનો પુષ્પધન્યાના ટેકાર જેવો મર્દાનગીભર્યો સાદ, એની અગ્નન્યાહુ જેવી શારીરિક શક્તિ અને એનો મનવાણી પરનો કાળુ નેઈ મેધલને લાગ્યું કે શોભનના વિશ્વાસમાં, એના સહવાસમાં, એના પ્રત્યેનો પ્રીતમાં પોતે સુરક્ષિત રહેશે.

પરન્તુ થોડા વખત પછી એકાએક શોભન પરદેશ ચાલ્યો ગયો—અને એના અણુ-ચિતબ્યા આઘાતે મેધલ અધમૂર્છ જેવી બની ગઈ. દિવસો સુધી એ ધરની બહાર નહોતી નીકળી. શોભન એને મળ્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો એ વાતમાં એને ભારે વસવસો રહી ગયો.

શોભનનાં માવતરને, મેધલ જેવી નિરાધાર, ગરીબ અને ગામની આંગળીઓંધ-રક્તજી છોકરી સાથે પોતાના શોભન જેવો, ગામના નગરશેઠ અને ખાનદાન કુટુંબનો પુત્ર પરણે એ રુચતું નહોતું; અને માઆપનો લાડકવાયો, આદ્યકિત શોભન કુળની આગરને ખાતર, હૃદયને ગુંગળાવી નાંખી મેધલને મળ્યા વગરજ છીપડી ગયો. શોભન બળજીતો હતો કે મેધલની આંખ સાથે આંખ મળતાં એના માવતરની ધારણા કોઈ કાળે પણ ફળવાની નહોતી.

ને શોભનને ગયા ત્રણેક માસ વીત્યા હશે ત્યાં બધાની અગ્નયણી વચ્ચે મેધલ છેલબટાઈ મુણાતા—મુકાદમનું કામ કરતા રખડેલ યુવક જીવલને પરણી ગઈ.

—આમ તો મેધલે જીવલને કેટલીયેવાર તરછેડ્યો હતો; કેટકારીને તગડી મૂક્યો હતો.

એકવાર મેધલ રસોડામાં બેઠી હતી ત્યાં જીવલ આવ્યો, ને વાતોના તડાકા મારવા લાગ્યો. લાગ નેઈ એણે મેધલની કળાઈ પરની આંગળી પર પોતાની આંગળી ફેરવી, ને છંછેડાયેલ નાગણુ જેવી મેધલ અમક્રીને હડી ગઈ.

“કેમ ?” જીવલ ઊભીલો પડ્યો.

“મને આવી વાતો અને ચાળા નથી ગમતા.”

“ઓલો શોભન ગમે છે કાં ?”

મોચડો ખાય પણ મેણું ન ખાય એવી ખારના કેટકા જેવી મેધલનું અભિમાન તગી જઈયું. એણે ધડાક દઈ જીવલના ગાંઠ પર તમાચો ચોડી દીધો.

બંને હથેલીઓ બીંસીને મસળી નાખી. બંને લમણાંઓને હથેલીઓથી દબાવ્યાં. દાંત બીંસનાં બિઠ્યો—ને ખાધાપીધા વગર જ, વગર કપડે અસ્પષ્ટ બકબકાટ કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે મેઘલનું રાધું ધાન અણુભોટ જ રહ્યું.

મેઘલે બાલપણ માપ્યું હતું, પરંતુ એની બહુ યાદ નહોતી રહી. એ મુઘાવરયા અને કિશોરવયમાંથી કચરાતી ચાલી—એને સગાં, સંબંધી, દાઢ દુસ્મન કોઈએ હૈયારી નહોતી આપી. કોઈએ ‘મારી’ કહી જાતીએ નહોતી વળગાડી. ને શોભનમલની છવછાયા નીચે રહી સુખનાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ સાચાં ઠેરવવાની એની કલ્પનાઓ માત્ર ચિંતનમાં જ રહી. શોભનના રતેહાળ સહવાસનાં શમણાં અને એના નામની સ્મૃતિ પર જ હવે એ જીવતી હતી.

શોભનના ગયા પછી ગામના માણસોએ અનેક હલકા ઉઠાડ્યા, પરંતુ મેઘલ ગામને મોટે ગરણું બાંધવા ન નીકળી. શોભન ચાલ્યો ગયો ત્યારે એના માવતરને “તમારા શોભન વિના મેઘલ કુંવારી નહીં મરે” એમ કહેવા ન ગમ્યું પણ જીજ્ઞાસુ પ્રણી ગમ્યું. એ જીજ્ઞાસુ હતી કે જીજ્ઞાસુની સાથે એના મનનો મેળ એક ક્ષણે મળવાનો નહોતો. ત્યારે સ્વમાનને સુરક્ષિત રાખવા હૃદયને સળગાવવાનું એણે પસંદ કર્યું.

સાંજે જીજ્ઞાસુ બેઠે બેઠે આગ્યો ત્યારે મેઘલ તો એની હમેશની જગાએ બેઠી હતી.

“એમ! સાંભળ્યું?” જડથી બોલતો જીજ્ઞાસુ અંદર ગયો.

મેઘલે માત્ર આંખો જ જીજ્ઞાસુ તરફ ફેરવી.

“તારો બોલો શોભનો પરદેશથી આવ્યો છે.”

મેઘલના મોં પર, તપતી તાવડી પર છોટા પડી બીડી જાય તેમ એક હાસ્ય ફરક્યું ને અલોપ થઇ ગયું અને તે પહેલાં તો એણે મોઢું ફેરવી લીધું.

જીજ્ઞાસુને ક્રોધ તો ચડ્યો હતો ને મેઘલની બેદરકારીથી તે બેવડાયો.

“જો હું તને કહી દઉં છું, ખબરદાર બને એની સાથે વાત કરી છે તો.”

“એમ!” મેઘલે બે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પણ જીજ્ઞાસુને તો તે તોર જેવા લાગ્યા.

“હા એમ. એમ કહેતાં શરમાતો નથી? ગામ તો અટાણથી જ ફાટ્યે ગયે વાતો કરે છે.”

મેઘલ તિરસ્કારભર્યું હસી.

“ગામનેય કાંઈ ધંધો નથી લાગતો—જેની વાંસે પડે એનું કાસળ જ કાઢી નાખે. ગામ થોડુંજ ખવરાવવા આવે છે.”

“પણ હું તો ખવરાવું છું ને?” રાફેંધ જીજ્ઞાસુ બોલ્યો.

“જાણે પાંડ કરતો હોય?” દાંતની દોઢ્ય વાળતી મેઘલ એટલું બોલી, અંદર ગઇ.

મેઘલ વિચાર—તરંગે ચડી. એને શોભનનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. એને સાચું કે એની હૃદયતિતિક્ષા, તપશ્ચર્યા એજે નહોતાં ગયાં. શોભન, એનોજ શોભન, જેના વિરહે, વિયોગે, એણે સોહીપાણી એક કર્યા હતાં, એ શોભન આવ્યો હતો, પરંતુ પોતાથી એની જોડે વાનવ નહિ કરી શકાય. એ આવ્યો તે પણ હવે એ ન આવ્યા જેવો દેતો. શોભન બ્યારે જીજ્ઞાસુ કે ગામના ઉતાર જેવા જીજ્ઞાસુની પોતે સ્ત્રી જાની છે ત્યારે તે શું કહેશે? એને કંટસો આધાત લાગશે? બહેને લાગે? હા, મને મરવા વાંકે જીવવા જેવી કરી મૂકી એનું કાંઈ નહિ!

મેઘલ રહુ રહુ થઇ રહી હતી. એને પેટ ભરીને રોવાનું મન થતું હતું પણ રડાયું નહિ. મેઘલ છાત્રની સાંમે આવી બેઠી રહી.
 “અને મળું તો ?” મેઘલનો સાંદ ધીરે પડી ગયો—એનું કાળજીનું વલોવાતું હોય તેમ એનો હાથ હૈયા પર પડ્યો.

“તો ચોટલો ઝાલીને બહાર ન કાઢું ?” કહેવાનું છાત્રને મન થયું પણ સદા સર્વદા મેઘલથી એ દખાતો આવ્યો હતો—તે અંતરેય એના એક ‘તો’ થીં ડહાઇ ગયો. એને લાગ્યું કે મેઘલ ગમે તેવી છે પણ એક વાતે એ પરાયા પુરુષને પાછાગો પણ ઝીલે એવી નથી; એને ખબર હતી કે મેઘલ એરનો કટકો છે. એ જાણ્યો હતો કે મેઘલની સામે આંખ ઉલાળી શકે એવા પુરુષને તો ગામમાં એની જતેનાંયે જન્મ્યો નહોતો—પરંતુ પોતાની જ પરણેતર એના એક વખતના પ્રેમીને મળે એ એનાથી સહવાતું નહોતું.

“તો, બીજું કાંઈ હું ન સમજું એથી દીવા જેવી રાત. મારે માઈ ધંર લાંગવું નથી.”

મેઘલ મનમાં તે મનમાં દસવા જતી હતી તોય એનાથી વધારે દસી જવાયું અને એના દસવાથી છાત્રના કેપાગિનમાં ઘી હોમાયું.

“તારા વેતા તો જો ! આ તે કાંઈ ઘર દલવવાનાં લખણ છે ?”

દ્વિતી મેઘલ દસી.

“જો ઘર લાંગવું હોત તો માંડવા બોલાવત શું કામ ?” ધગતા અંગારા જેવી આંખોએ તાકી રહેલી મેઘલ બોલી.

“બોલાવ્યો ?” કહી છાત્રે દાંત કાઢ્યા, “મારા વિના બીજું કોણ હાથ ઝાલત ? સાવળીંગા છા ઈ તો ક્યાં કાંઈથી અજાયબું હતું !”

—અને મેઘલ સળાંગ બેઠી થઇ ગઇ. એની ભાગરે ખેંચાણી ને કંઈક નિર્ણય કર્યો હોય તેમ એણે હાથની મૂઠી વાળી:

“તઇ આ ઘરમાં કાં હું નહિ ને કાં તું નહિ.”

છાત્રનાં હાત્મ ગગડી ગયાં. એના શરીરમાંથી દેવત ચાલ્યું જતું હોય તેમ આખું અંગ પાણી પાણી થવા માંડ્યું. આખે શરીર પરસેવો વહ્યો—એ બિડ્યો અને દરવાજા આંડે બેઠો રહી બોલ્યો:

“માટીનું હાંડણું નથી સમજ ? બૂંડી ! કાંઈક તો વિચાર કર !”

“કરી લીધો.”

“માઈ કપાળ કરી લીધો. તારામાં માણસાઇ હોય તો તું આવી નાખી દીધા જેવી વાત ન કરે. કમને નથી જાણું. ગામમાં શું મોહું લઈ ને રહેવું ? લોક શું કહેશે ?”

“લોક પડ્યા ચૂલામાં. હું તો આ ચાલી.” કહી મેઘલે એક પગલું આગળ ભર્યું.

“ના, હું નહિ એવા દઉં.”

“જેલું તો ખરી મને કાણ રોકે છે ? બાપડી રાખી નથી રહેતી સમજ્યો !”

પરંતુ છાત્ર પહાડ જેવો ખની દરવાજામાં બેઠો રહ્યો.

“તું રહે, હું જ જાઉં છું. આ ઘર તારું છે, તારો બોલાવ્યો હું આવ્યો હતો.....” તે પહેરેલે લૂગડે બહાર ગયો. આંગણે પડેલ ભાગરનાં કૂંડામાંથી બેચાર કળીઓ તોડી શુંજામાં નાંખી ને ચેતનશૂન્ય પગે ચાલતો થયો. બીની આંખે સિંહા જેવી મેઘલ તેને જોઇ

રહી ને જ્યારે રાત્રીના કાળા ઝોળાએ જાનક બનતા વાતાવરણમાં પડેલાં શૂંપડાં પાસેથી ફૂતરાએ જસવુ ને રડવું શરૂ કર્યું ત્યારે સ્થંભી ગયેલી મેઘલને જાન આવ્યું. આજે એને દીવો પ્રગટાવવો ગમ્યો નહિ. અસ્તવ્યસ્ત પડેલા પાથરણા પર આંખો મોંઘી સૂતી.

દિગ્મુઢ બનેલો, આંધળિયું કરી ધર,-ધરખાર છોડી નીકળેલો જગલ, વદાણુ પર જયો ને તૂતક પર ઢગલો ચર્ષ જાંઘમું પડ્યો.

એને થયું કે જે કર્યું તે ફરવાનું નથી. મેઘલનું ધાર્યું ફેરવવાની ઘલામાંયે ત્રેવડ નહોતી. એને ખાત્રી હતી કે વેરઝેરને વિસારે પાડે એવી સ્ત્રી મેઘલ નહોતી. મેઘલના હૃદયમાં સ્ત્રી હૃદયની ફૂણપ અને મમતાનો અભાવ એણે અનુભવ્યો હતો. એને મેઘલ નિર્દય અને હૈયા-સૂતી લાગી. મેઘલને સુખી કરવાના એના મનોરથો તો હતા, પણ એ પૂરા ન થયા. ગમે તેવો પોતે એનો પતિ હતો, અને પતિ પર પત્ની સત્તા ચલાવે એ એનાથી સહુ જતું નહોતું. એને લાગ્યું કે એની સાથે પરણીને પણ મેઘલે એના સ્વભાવને, એના હૃદયને એક ક્ષણવાર પણ અર્પણ કર્યું નહોતું. એ વાસનાતૃપ્તિનું સાધન બની દશે, પણ મેઘલે એને આત્મા કાં સમર્પણ ન કર્યો એનો એને મોટો ઝોરતો રહી ગયો.

એકલો એકલો જગલ બબડ્યો:

“મારું મોત કાંતો દૂંડું આવ્યું લાગે છે ! આટલા વરસ ઝોરના માયાની જેમ રજબ્યો, કાષ્ટએ ચોખા ન ચોડ્યા ને સિંદણ જેવી મેઘલે મારો હાથ ઝાલ્યો. એ જેની હતી તેની-ન હોત તો વાંટો ભરત પણ ધર બંધાત નહીં.”

પડ્યા પડ્યા જગલે હાથ પાસે પડેલા રાંઠવાના છેડામાંથી તાગડાં તોડ્યા માંડ્યા.

“જોએ સાહે આટલા મહિનામાં આજ બોલી. મારી આજરૂ ને ધર ઢાંકીને બેઠી હતી. એનું ગામ હતું ને શોબન આવ્યો એમાં કોઈની પરણેતરને શું ? મારાથે સ્વભાવ છે કાંઈ ? નાદકનું હું જાણું સળગાવી બેઠો. હવે ? હવે છ વાદીલો, વટનો કટકો, હું મરી ગઈ તોયે ધરમાં ન સંધરે.”

ને વિચાર વમળે ગોથાં ખાતાં જગલને ક્યારે નિદ્રા આવી એનું એને જાન રહ્યું નહિ. સવારે મજૂરો, માણસો, કામે આવ્યા ત્યારે ય જગલ જાંઘતો જ હતો. એક મુકાદમે એને ઢંઢોળી ઉઠાડ્યો.

“કેમ જાઈ ! આજે રાત વદાણુ પર કાઢવી પડી ! જાભી સાહેબે કાઢી મુક્યા કે શું ?”

જગલ ચમક્યો, ને પેલા મુકાદમ સામે જોઈ રહ્યો-એને થયું કે ત્રિકાળદાની મુકાદમ એના હૈયાની વાત બોલે છે.

ખીગત મુકાદમો અને બંદર પર કામ કરતા મુકાસ્તાઓ જગલને, મેઘલ જેની. ચમરબંધીનો યે ચોટલી જાલો ધા કરે એવી, સ્ત્રી મેળવવા માટે જાગ્યદાળી સમજતા હતા. કાષ્ટકવાર જગલની મીઠી મશકરી પણ કરતા. અને કોઈ નજીકનો સ્તેદી ચીડવતો પણ ખરો.

“નકામી અટાણુમાં પંચાત નહિ. ચાલો, માલજર્મી વદાણુમાં, આજે અપોર પહેલાં તો દંકારવું છે.” ગંભીર મોંએ જગલે બોલનારને દાખી દીધો-ને શોરખોર-દોડાદોડી અને હાહોકારથી કામ શરૂ કર્યું.

જગલ વદાણુને છેડે જોમો જોમો પોતાના શૂંપડા સુખી નજર નાખી મેઘલના જ વિચાર કરી રહ્યો હતો-“મેઘલ શું કરતી દશે ? શિરામળી માટે મારી વાદ જોશે ખરો !”

આગલે દિવસે ચોવીસ કલાકમાં અવનો દાણોએ જમણના મોઢામાં નહોતો ગયો—એનું આખું અંગ તૂટી પડતું હતું. પગમાં ગોટલાં ચડતાં હતાં. આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. ત્યાં પડખેથી ખીચોખીચ માલ ભરેલ વહાણ નીકળ્યું—એ તરફ જમણની નજર ગઈ.

“એલા છો કાણુ ?—નાખવા ! આંધળો છો ? ભટકારો તો લાંગી પડશે.” પડખેથી ઘસાઇને વહાણ જતું હોય તેમ જમણને લાગ્યું—એ બોલ્યો ને એને આંખે તમ્મર આવ્યાં ને એનું શરીર લથડ્યું—સમતોલપણું જળવાયું નહિ અને એ બે વહાણની વચ્ચે ખાબક્યો. ખીજું વહાણ જમણના શરીરને છોલતું—ઢેકતું—ભીંસતું ચાલ્યું ગયું ને જમણ પાણીમાં પડ્યો.

બંને વહાણમાં બેઠેલાંનાં મોમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. માણસો દોડ્યાં. પહેરેલ લૂગડે બે—ચાર સમુદ્રમાં ત્રાટક્યા. ને વાંબે પાણી કાપતાં, ડૂબકીઓ ખાતાં, મહામહેનતે બેલાન અને લોહી નીકળતા શરીરવાળા જમણને તૂતક પર લઈ આવ્યા. લોહાએ તાત્કાલિક ચઢ શકે તેટલા ઉપાયો લીધા અને જમણે આંખ ખોલી.

“સાળા આંધળા ચમને હાકે છે ?” એક ખારવાએ જમણને સારું લગાડવા પેલા વહાણના નાખુદાને ગાળ દીધી.

જમણે નાક પર આંગળી મૂકી એને ચૂપ રહેવાની સંતા કરી.

પડ્યાં પડ્યાં જમણે જેમ તેમ કરી ચીમળાઈ ગયેલી મોગરાની કળીઓ કપ્પળના ખીસામાંથી કાઢી અને આંખે, હોઠે અને મોં પર ફેરવી.

“અન્વર !” જમણનો સાદ ધીમે પડતો હતો, “તું ઘેર જા, અને જલ્દી બોલાવી લાવ” કહેતાં અસલ પીડા ચતી હોય તેમ જમણે દર્દની ચીચિયારી નાખી. “મોં મેળા નથી ચાત્રા લાગતા” હજવેકથી જમણ બોલ્યો.

ઘેરા વળીને બધા ઊભા હતા. કાઈએ એને ઘેર લઈ જવાની સૂચના કરી, પણ જમણે ના પાડી.

ને જ્યારે અન્વર પાંચેક ડગલાં વહાણથી દૂર ગયો હશે ત્યાં જમણના પ્રાણે બોળિયાને તળ્યું.

અન્વર જ્યારે મેઘલ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે મેઘલ ખૂંપડી બદાર લોહીના ટશિયા ફૂટે એટલા ભેશથી હોઠ ડંચતી લાકડાની પેટી પર, પગપર પગ ચડાવી બેઠી હતી.

“કેમ ?” મેઘલે પૂછ્યું.

અન્વરને મેલકનો દર લાગ્યો.

“મા ! શેક લોહીલુહાણ ચર્ધ પડ્યા છે, તમને બોલાવવા મોકલ્યો છે.”

મેઘલ આંખો ફાડીને અન્વરને સાંભળી રહી હતી—અન્વરથી એની આંખોનો તાપ જીરવાતો ન હતો.

“સાનમાં છે ?” મેઘલે ધીમેથી પૂછ્યું.

“પહેલાં નહોતો, હવે હું.”

મેઘલને પળવાર વિચાર થયો, પરંતુ ખીજુ કણે એની લમ્મર વાંધી થઈ.

“અન્વર ! જા, એને અંદી લઈ આવો—મારાંથી નહીં ચતાવ.”

આટલું બોલી મેઘલ ઊડીને અંદર ગઈ—જતાં જતાં દરવાજો બંધ કરતી ગઈ.

મેઘલના વર્તનથી, દિગ્ગં થઈ જતાં મોંમાં આંગળી નાખી ઊભેલા અંધરથી આંગળી ફેરવાઈ ગઈ-મેઘલને ટાઢા હિમાળા જેવા સાંઢે બોલતી જોઈ ને, કે, એણે આવવાની નાં કહી એટલે, એ કળવું મુંડકેલ હતું.

મહિનાઓ પછી એક દિવસ એ જ મોગરાનાં છોડ પાસે મેઘલ-પાપાણની પ્રતિમા જવા મેઘલ બેઠી હતી. ત્યાં શોભન આવ્યો.

“મેઘલ !”

મેઘલે સાદ આંગળ્યો-ગપ્પું કે શોભન આવ્યો છે, પણ એણે ઊંચું જોવાની બેવના કરી નહો.

“મેઘલ ! હું શોભન આવ્યો છું, બોલતી કાં નથી ?”

મેઘલે બન્ને હાથ કાન આગ્રા ધર્યાં ને સામે જોયા વગર જ ઊભી થતી બોલી:

“મારે કોઇની જરૂર નથી. મારે કોઇની પાધડીનું મોળિયું બનવું નથી. મને એકથી મરવા દો. મારે તો હવે ભગવાન હેડે ઊંતરી આવે તો એનું યં કાર્મ નથી. એક મર્યો—મેઘલના નામ પર ખીજતી ગાળ ન હોય. શોભન તું જા, રાંડ્યાંને ન રંગળ.”

પાછું વાળીને જોયા વગર મેઘલ અંદર જતી રહી ને હળવેથી ખૂંપડાંનું બારણું વાસી દીધું. જમીન ફોટે તો સમાઈ જવાની વેનરણ કરતા શોભનને જમીન ફોટી નહો એટલે ઊભવું ભોં ભારે થઈ પડ્યું.

ઝોરતા ના લડયાના

દેવજી રા. મોઢા

રે ધાર્યાંથી ઊલટી નીકળી વાટ સીધી જ દોર,
ને ધાર્યાંથી રજની વીતી જહુલી, થઈ જહુલી ભોર;
ને ધીકન્તા રવિ પણ સેઢાનો રહે છે પ્રકોશી
આજે ધીમ, મુંજ લણી વાહે હંધરી મહુર-સાંશિ!
રસ્તે ભોટે મહિર પધિકો, ખૂખ દિસાંહે આંધે.
મીઠી વાતો કરી, દિલ હુરી, થાક આંખોં ઉધોપે;
ને મારે તો સરળ શુદ્ધના વાસધી ચે પ્રવાસ:
નાં કંઠી, ને વળી ને તડકોં, વિમ્મ એકે ન ખાસ!

તો ચે મારા અધીર ઉરને કાવતી આ ન વાત,
એને વહાલી વધુ મુખ થકી આંધોતોની જમાત:
પ્રાદા ચાહે પથ પર કુડા કંઠકોની પથારી,
ને આ કાયા પણ ચહી રહે મુંજ સાથે જ યારી!
હાર તેની લગીર પણ હેયુ કરે છે તમા ના.
ના રહેવાંથી પણ ઉર થકી ઝોરતા નાં લડયાના !

સાહિત્યકારની નાંધપાથી

દિશોરલાલ ઓલિયા જોશી

એક કવિએ પોતાના મિત્રને 'કાવ્યકુંજ' નામક કવિતાસંગ્રહ ભેટ મોકલ્યો. એક પ્રસંગે કવિ તેમના મિત્રને મળવા ગયા ત્યારે 'કાવ્યકુંજ'નાં વખાણ કરતાં તે બોલ્યો:

“હું ધારું છું કે 'કાવ્યકુંજ'નો પ્રથમ ખંડ તો તમે વાંચી ગયા હશે.”

મિત્ર: હા, તમારે એ પુસ્તક હું સૂક્ષ્મ મંથનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. એમાંનાં કેટલાંક કાવ્ય તો મને એટલાં બધાં ગમ્યાં છે કે મેં એ ફરીફરીને વાંચ્યાં છે. પુસ્તક એટલું દિલ્લદર છે કે આખું વાંચ્યા વિના તો તે હાથમાંથી હેઠે મૂકવાનું મન જ ન થાય. વ્રાહ્મ ! શું મુંદર પ્રયાસ ! શુભરાતને ચરણે આવાં જ કાવ્યો ધરવાની જરૂર છે.

કવિ: 'કાવ્યકુંજ'માં 'કવિનો કલશોર' નામે એક કાવ્ય આવે છે. એ મારું અમરગીત છે. તમે એ કાવ્યનો ગૂઢ અર્થ સમજ્યા હો ? ન સમજ્યા હો તો 'કાવ્યકુંજ' જરા અહો લાવોને ! હું જ તમને એ કાવ્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવું.

મિત્ર: અરરર. શું મારાં કમભાગ્ય ! કેટલાય દિવસથી એ પુસ્તક ગૂમ થઈ ગયું છે. શોધી શોધીને નાકે દમ આવ્યો, પણ, પુસ્તક હાથ જ નથી ચડતું. હવે શું કરવું ?

[મિત્રના મોં પર દિલગીરીની છાયા પથરાય છે. પિતાની એ સ્થિતિ જોઈ પાસે બેઠેલો નાનો બાળુ બોલી ઊઠ્યો—]

‘બાપા, જે દિવસે તે ચોપડી તમને ટપાલમાં મળી તે જ દિવસે તમે તે ટેબલના એક ભાગેલા પાયા નીચે ટેકણ તરીકે મૂકી છે. એટલીવારમાં ખૂલી ગયા ?’

x

x

x

પોતાના બે નાના પુત્રો સાથે એક શ્રીમન્ન લેખિકા બાળ વર્ષના એક રૂબામાં મુસાફરી કરી રહ્યાં હતાં. લેખિકા પોતાનું તાજેતરમાં બહાર પડેલું ‘બાલ હિંદુ’ નામક પુસ્તક વાંચવામાં તદ્દલોન હતાં. કંઈક કારણસર મોટો બાળુ બિચો-નીચો થવા લાગ્યો એટલે લેખિકા બોલ્યાં:

“કેમ શું થાય છે ? સરખો બેસ.”

બાળુ: બા, હમણાં જે હેલ્થુ સ્ટેશન ગયું, તેનું નામ શું હતું ?

લેખિકા: તારે તેનું શું કામ છે ? હું એવા નાના સ્ટેશનનું નામ જાણતી નથી. મારું માયું ન ખાં. તું જાણે છે કે અત્યારે હું કેવા પવિત્ર કાર્યમાં મશગૂલ છું.

બાળુ: પણ હવે ચરો શું ?

લેખિકા: ચૂપ થા ! માયું ન ખા ! તોફાન ન કર ! સરખો બેસ.

બાળુ: બા, ત્યારે મળ કર. તું તે સ્ટેશનનું નામ નથી જાણતી તેથી મને તો તારી દયા આવે છે.

લેખિકા: શું કહ્યું ? મારી દયા ! નાની છબે મોટી વાતો ! ચાલ, ચૂપ થા ! સરખો બેસ, મને આવી ખબર હોત તો તને સાથે પણ ન લેત.

ખાણુ: એ બધું હીક છે. પણ હું સાથે છઉં તો જ તને કહું છું કે નાનો ખચુ તે રોશને ડખાનું બારણું ઉઘાડીને નીચે ઊતરી ગયો છે.

x

x

x

કાશ્મીરના નંદનવનની એક વિખ્યાત આંગણ હોટેલમાં એક કવિ મહાશયે નિવાસ કર્યો. થોડાક દિવસ તે હોટેલમાં ગાળીને જન્મશ્રુતિ તરફ પ્રયાણ કરતાં કવિશ્રી ખીલ ચૂકવવાને ગયા. ત્યાં હોટેલના માલિક પાસે એક કાચકની પ્રશંસા કરતાં કવિવર ખોલ્યા, ‘ઉપાનાં સોનેરી ફિરણો પૃથ્વી પર પથરાય તે પહેલાં એક મુંદર કાચલ આમૃતક્ષની રમજૂમતી ડાળે ખેસીને આરોહ-અવરોહના તાનપલટા સાથે મધુર સંગીત લલકારતી હતી. શું એ કાચલનો મધુર રણુકાર? અને તો પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જ કવિતા બનાવવાની ઊર્મિ યથા આવી.’

હોટેલ-માલિકે ખીલમાં ‘સંગીત-અવણુ’ના પાંચ રૂપિયા ઉમેરતાં કહ્યું : ‘ખરાબર છે. આધુનિક યુગનો યંત્રવાદ અમને પસંદ નથી, એટલે ‘રેડિયો’ જેવા ધોંધાટવાળા વાગ્ગિત્રને બદલે કુદરતકૃત ‘કાચલ’ના મધુર સંગીતને ઉત્તેજન આપવાને અમે એક કાચલ પાળી છે. તે કાચલ પ્રજાતમાં લૈરવીના મધુર સરોદો સંભળાવી અમારા માનવંત ગ્રાહકોનું મનરંજન કરે છે. બદલામાં અમે ગ્રાહકો પાસેથી ફક્ત પાંચ જ રૂપિયા લઇએ છીએ.’

કવિ: નહિ, નહિ. કંઈક ભૂલ થાય છે. અને લાગે છે કે તમારા બગીચામાં એક ગધેડો જૂંકી રહ્યો હતો. તેના જૂંકારવથી હું ગગી ઊડ્યો, અને મારી મીડી નિદ્રા અને મારાં મધુરાં સ્વપ્ન અદશ્ય થઈ ગયાં. એ બદલ તમારે નુકસાનીના પાંચ રૂપિયા આપવા જોઈએ.

*

*

*

મધ્યરાત્રિના સમયે એક લેખક મહાશય નવલકથાનાં છેલ્લાં પ્રકરણો આલેખી રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે એક બદમાશ અચાનક તેમના વાંચનાલયમાં ચોરી કરવાના આશયથી ધૂસી ગયો અને લેખક સામે પીરતોલ તાકીને ખોલ્યો, “જોલો તમને શું ગમે છે? તમારી દોલત કે તમારું જીવન? જો તમારે તમારું જીવન બચાવવું હોય તો અહીં તમારી તમામ દોલત મારે ચરણે ધરી દો.”

લેખક મહાશય કાગળમાંથી માથું ઊંચું કરતાં ધીમેથી ખોલ્યા, “ઓ નરદેવ! તમારે શું ‘મારું જીવન’ જોઈએ છે? ધન્યવાદ. એ જન્મશ્રુતિ ત્યારથી આજ સુધી એનો ખરીદનાર કોઈ જ નથી નીકળ્યો. મજબૂત પૂર્ણ તથા રેશમી કપડાથી તેને સુશોભિત કરવામાં આગ્યું છે. આપ જેવા એક ચિત્રકારે તેમાં રંગના વિવિધ સાધિયા પૂર્વા છે. તમારા ધંધાની જાહેરાતનું પણ તે એક ઉત્તમ સાધન છે. વળી મારી દોલત પણ ‘મારું જીવન’ જ છે. તેની કિંમત ફક્ત રૂ. દોઢ જ છે. તે લઇ જાઓ, ખરીદી જાઓ.”

*

*

*

તંત્રો—હવેથી તમારે તમારાં કાબો “ટાઇપરાઇટર” પર ટાઇપ કરી મોકલાવવાં કે જોઈ કંપોઝીટોની મુદ્રેલોના પ્રજનો ઉકેલ આણી શકાય.

કવિ—વાત સાચી છે, પણ તમે શું એમ ધારો છો કે જો હું ટાઇપરાઇટીંગ જાણતો હોઉં તો કાબો લખવાની કડાકૂટમાં પડું? કોઈ ઓશીસમાં ટાઇપીસ્ટ તરીકે નોકરી જ ન શોધી લઉં!

પ્રત્યેક માનવીને સીધી કે આડકતરી રીતે રાજ્યને કરના સ્વરૂપમાં કંઈક આપવું પડે છે. કરની આવક ઉપર રાજ્યની દસ્તી શક્ય અને છે. પ્રગતના રક્ષણ માટે રાજ્ય અને રાજ્યશાસન; બંદામાં રાજ્ય અને રાજ્યશાસનના નિભાવ અર્થે, પ્રગતને આપવી પડતી કિંમત, તે કર. દરેક માણસ રાજ્યનો સભાસદ છે, ફરજિયાત સભાસદ છે. રાષ્ટ્રની અંદર વિચરતું પ્રત્યેક પ્રાણી રાજ્યનું અંગ છે રાજ્યસંસ્થાના સભાસદપણા માટે આપવી પડતી કિંમત, આપવું પડતું લવાજમ, તે કર. આ સભાસદપણું ફરજિયાત હોઈને એના લવાજમમાંથી કોઈ મુક્ત રહી શકતું નથી. રાજ્યશાસનનો સમગ્ર ખર્ચ રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રગતજનને કરના સ્વરૂપમાં વેઠવો પડે છે. રાજ્ય પ્રગતની પાસેથી કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં કર ઉઘરાવે છે તે ખાસ સમજવા જેવું છે. રાજ્યશાસનની કળા જેમ જેમ વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ કરનું સ્વરૂપ વધારે ચોક્કસ, નિશ્ચિત અને ન્યાયપૂર્ણ બનતું ગયું; કરને અંગે અમુક સિદ્ધાન્તો નક્કી કરવામાં આવ્યા.

સૌથી પ્રથમ એકમ સમીધે કરની બાબતમાં ચાર સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કર્યું. (૧) પ્રત્યેક માનવીએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રાજ્યની દસ્તી માટે પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ; રાજ્ય પ્રત્યેક પ્રગતજન પાસેથી જે ફાળો કરના સ્વરૂપમાં ઉઘરાવે છે તે પ્રગતજનની શક્તિના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ, નિશ્ચિત હોવો જોઈએ. (૨) કોયે વખતે, કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં પ્રગતજન રાજ્યને કરના સ્વરૂપમાં પોતાનો ફાળો આપી રહેલ છે તેનું ભાન પ્રગતજનને સંપૂર્ણ રીતે થવું જોઈએ, હોવું જોઈએ. માટે કરનું સ્વરૂપ એકદમ નિશ્ચિત અને ચોક્કસ હોવું જોઈએ. (૩) રાજ્યથી ઉઘરાવવામાં આવતો પ્રત્યેક કર, કર ભરનાર માટે સગવડતાવાળો હોવો જોઈએ. એટલે કે કર આપવાનો સમય તથા કરનું પ્રમાણ એવાં હોવાં જોઈએ કે જેનાથી આપનારને અગવડતા ઊભી ન થતી હોય. કર ભરવાનો સમય અને પ્રમાણ ભરનારની સગવડતા પ્રમાણે નક્કી થવાં જોઈએ. (૪) કર ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ વ્યવહાર અને કરકસરવાળી હોવી જોઈએ. પ્રગત પાસેથી જે કર ઉઘરાવવામાં આવે તેનો મોટો ભાગ કર ઉઘરાવવાના ખર્ચરૂપે જ ચાલ્યો જાય તો તે રાજ્ય અને પ્રગત બન્ને માટે નિર્ણય છે.

કરને અંગેના આ ચાર સિદ્ધાન્તો ઉપરાંત અત્યારની કર-પદ્ધતિમાં સમાનતાનું તત્ત્વ ખાસ ઉમેરાયું છે. જોકે એકમ સમીધના પ્રથમ સિદ્ધાન્તમાં સમાનતાના તત્ત્વનો જ્વનિ તો રહેલો જ હતો, માત્ર તેને વધારે વ્યાપક અને વ્યવહારૂ બનાવવામાં આવ્યો છે.

દુનિયાનાં લગભગ બધાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં કરની પદ્ધતિ આ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે. રાજ્યના અંદાજપત્રકની અંદર રાજ્યશાસનના ખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી કરની આવક નક્કી કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની કર-પદ્ધતિમાં કરનું પ્રમાણ નક્કી કરવું ખાસ મહત્ત્વનું ગણાય છે. રાજ્યનો ખર્ચ અને આવકના આંકડાઓ સામસામા મળી જવા જોઈએ. રાજ્યખર્ચને પહોંચી વળાય તેમ કરનું પ્રમાણ નક્કી ન થઈ શક્યું હોય તો કોઈ પણ વખતે વધારાના કર, નાખવા પડે. અથવા તો રાજ્યને કરજ કરવું પડે. લગાઈના

વેલા સીધી રીતના કરનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમકે રૂ. ૨૦૦૦)ની વાર્ષિક આવકવાળા પાસેથી ૧ $\frac{૧}{૨}$ % પ્રમાણે આયપતવેરો, રૂ. ૫૦૦૦)વાળા પાસેથી ૨ $\frac{૧}{૨}$ % પ્રમાણે, રૂ. ૧૦૦૦૦)ની આવકવાળા પાસેથી ૪ $\frac{૧}{૨}$ % પ્રમાણે અને એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતા પ્રમાણથી જ કરનું ધોરણ નક્કી થતું જાય. ઉપરાંત અમુક પ્રમાણથી વધારે આવક ઉપર આયપતવેરા સાથે અસાધારણ કર-Super-tax-લેવામાં આવે છે. મૃત્યુવેરો, લગ્નવેરો કે વારસાઈ વેરો પણ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પાંચ હજારની મિલકત વારસામાં મેળવતા માટે મિલકતના ૫% રાજ્યને આપવા પડે, દશ હજારની મિલકત માટે ૧૦%, પચાસ હજારની માટે ૨૫% અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ચડતા ધોરણે, રાજ્યને, વારસામાં મળવાની મિલકતનો દિરસો આપવો પડે છે. સીધી રીતના કરનો બોલો બીજા ઉપર નાંખી શકાતો નથી પણ કર ભરનારને જ તે ઉઠાવવો પડે છે.

આડકતરી રીતના કરનો બોલો બીજા ઉપર નાંખી શકાય છે. કર ભરનાર એ કરનો બોલો ભાગ્યે જ ઉઠાવે છે. અને વાસ્તવમાં આવા પ્રકારનો બોલો કાણ કેટલા પ્રમાણમાં ઉઠાવે છે તે નક્કી કરવું જ ઘણું મુશ્કેલ છે. જેમકે આપાત થતા માલ ઉપરની જકાતનો બોલો જકાત ભરનાર વેપારી નથી ઉઠાવતો પણ માલનો ઉપભોગ કરનાર પ્રત્યેક માનવીને ઉઠાવવો પડે છે. કારણકે જકાતનો બોલો વસ્તુના ભાવ ઉપર લાદવામાં આવે છે અને પરિણામે વસ્તુના ભાવ ઊંચા જાય છે. આ પ્રમાણે આડકતરી રીતના દરેક કરની બાબતમાં કરનો બોલો કર આપનાર નથી ઉઠાવતો પણ બીજાઓની ઉપર લાદી દે છે. આડકતરી રીતના કરનો બોલો પ્રજાના પ્રત્યેક માણસને ભોગવવો પડે છે. ગમે તેટલો ગરીબ હોય પણ એ કરમાંથી ઠાઈ મુક્ત રહી શકતું નથી, -ત્યારે કર જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપર નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે. અને ઘણું ખર્ચ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપરજ વિશેષ કર નાખવામાં આવે છે જેથી કરની આવક નિશ્ચિત અને છે, અને ભારના વધવા કે ઘટવાની અસર વસ્તુની માંગ કે પૂરતી ઉપર થતી નથી. મોજશોખની વસ્તુઓ ઉપર પણ વિશેષ રીતે કર નાખવામાં આવે છે કારણ કે તેની પણ માંગ અને પૂરતીનો આધાર ભાવના પ્રમાણ ઉપર નથી. માત્ર સગવડતાઓની વસ્તુઓ ઉપર કરનો બોલો લાદતાં વિચાર કરવો પડે છે કારણ કે આવી વસ્તુઓના ભાવ ઊંચા જતાં માંગ ઝોાઈ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની કર-પદ્ધતિમાં સીધી રીતના કર તેમજ આડકતરી રીતના કર બંનેને સ્થાન મળે છે. પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સીધી રીતના કર ઉપર વધારે ભરે લગાવવામાં આવે છે; ત્યારે પરતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં આડકતરો જતના કરો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે; અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ખૂબજ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપર-જેવો કે મીઠું, દીવાસગો વગેરે.

તે જગત ખરેખર આર્થિક સમાનતાના ધોરણ ઉપર જવાનું હશે તો ભવિષ્યમાં માત્ર સીધી રીતના કરનેજ કર-પદ્ધતિમાં સ્થાન રહેશે. અત્યારે પણ સીધી રીતના કરનોજ ખાસ વિશેષ રીતે આશ્રય લેવામાં આવે છે. રાજ્યની આર્થિક ફરજો દિનપ્રતિદિન વધારે વ્યાપક બનતી જાય છે અને તેથી સીધી રીતના કરનો ઉપયોગ, રાજ્ય, પ્રજાની અંદર સંપત્તિની સમાન વહેંચણી માટે કરી રહેલ છે.

અહીં આપણે માત્ર કર-પદ્ધતિનું જ નિરૂપણ કરેલ છે, કરના પ્રત્યેક પ્રકારને બળવો સ્થળની મર્યાદાને લીધે ચક્રવ નથી. છતાં ખૂબજૂત સિદ્ધાન્ત સમજાઈ ગયા પછી કરના લુહા લુહા પ્રકારો સમજવાનું બહુ સહેલું થઈ પડે છે.

રાત્રિના ઘોર અંધકારમાંથે કોઈ મશ્કરી કરી રહ્યું હોય તેમ શારદાને લાગ્યું.

—અને આકાશ તરફ નજર ઊંચી કરતાં જ તેને લાગ્યું કે આકાશમાં છૂટાછવાયા વેરાયેલા આ તારકના ઝુંડ—ખરેખર દાઝ્યા ઉપર ડામ દઇ રહ્યા છે !

જીવનમાં આજે પહેલી જ વાર તેણે ખરેખર નિરાશા અનુભવી ! જીવનની સમસ્ત ઉત્તેજના, ઊર્મિઓ અને આવેગો શાંત બની ગયા.

ગિરીશના પત્રે તેને ઊંડાણમાં—જીવનની અગાધ ઊંડાઈમાં હડસેલી દીધી.

જીવનનું સુખ, સુખની ઊર્મિઓને—આવેગને મોકળો વહેવા દેવામાં છે કે તેને નિયંત્રણમાં રાખવામાં ?

ગિરીશના જીવન સાથે તેને મેળ મળતો લાગ્યો નહીં. ગિરીશની અતિ સદ્વિધિતા અને મૃદાપણાએ તેને મૂંઝવી, મૂંઝવી એટલું જ નહીં પરંતુ ધીમે ધીમે તેના પ્રત્યેનું આકર્ષણ તે ગુમાવી બેઠી.

ગિરીશને માટે પોતે યોગ્ય નહોતી, એ પરણ્યા પછી તેણે અનુભવ્યું અને પોતાને કંઈક પાંખ આવતાં ગિરીશ પોતા માટે યોગ્ય નહોતો તેમ તેને લાગ્યું.

અને એ માનસિક વિશુંખલાએ, એ ઊર્મિના અતિ આવેગે એક દિવસે તેના હૃદયમાં સ્ત્રોણી સળગાવી.

અને અચાનક કોઈ અશુભ ક્ષણે દીનબંધુ તેના જીવન વચ્ચે આવી ઊભો !

દીનબંધુએ તેની વાણીને, તેના વિચારને, જીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યું !

સમાજવાદી આ નવજીવાને અગ્નિજ્વળતાં આ અંબુદ્ધ સ્ત્રીના હૃદયમાં આકર્ષણ જન્મી ગયું અને બંને પ્રેમલગ્નના, સમાનતાના, સહચારના, આત્માના અવાજના ગેબી ધ્વનિથી સમાજનાં બંધનો તોડવાને કટિબદ્ધ થયાં.

પહેલણપે શારદાએ પોતાના લાવી પગલાંની ભૂમિકા બાંધતો એક પત્ર ગિરીશને લખ્યો, અને એ પત્રનો જવાબ વાંચી શારદા સ્તબ્ધ બની ગઈ !

આજે એકએક તેને આંખો આવી. દીનબંધુને આજે લલિતા સાથે ફરવા જવા દઈ, અગાસીમાં પોતાનો ઓરડી ઉપર આવી, ટેબલ ઉપર જાંખા બળી રહેલા લેમ્પને જરા સતેજ કરી, તે કાગળ વાંચવા બેઠી.

સાફ, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છતાપૂર્વક લખેલો ગિરીશનો પત્ર નીચે મુજબ હતો :

શારદા,

તારો પત્ર બે દિવસ પહેલાં મળ્યો. તારા પત્રથી મને હસવું આગ્યું !

પતિ તરીકેનો મારો કશોયે અધિકાર તારા ઉપર ક્યારેય હતો, અથવા હોવો નોઈએ, અથવા તો આજે છે એવું હું ક્યારેય માનતો નહોતો; અને આજે પણ માનતો પણ નહીં.

માનવી-માનવીના અધિકારની વસ્તુ બની શકે ખરી ? સ્ત્રીપુરુષના જીવનની લાગી-દારી કે સમાનતાનો મને ખ્યાલ સુદાં નથી.-એવાં યંત્રવત્ સૈદ્ધાંતિક જીવન માનવી જીવી શકતો દરો કે કેમ; અથવા તો એવું જીવન સુખરૂપ દરો કે કેમ એ તો જીવનની કસોટી ઉપરથી જ કહી શકાય.

પરંતુ મારે જે પ્રામાણિક રીતે કહેવાનું છે, એ તો એટલું જ કે તારી માનસિક સ્થિતિને સંપૂર્ણ અનુરૂપ હું બની શક્યો નથી. એમ બનવું જ જોઈએ એવી મારી માન્યતા પણ નથી. છતાં તારા જીવનના વિકાસમાં મદદરૂપ થવાની મેં હમેશાં કોશિશ કરી છે.

ભિમિ—અતિ લાગણીવશતાનો પરિચય હું તને નથી આપી શક્યો, એ સાચી વસ્તુ છે. પરંતુ પ્રેમ સ્વતઃ બોલતો નથી. એને બોલવાપણું હોતું નથી. એને પ્રદર્શિત કરવા-પણું કશુંયે હોતું નથી.

ચાહ કે પ્રેમ: એ લેવાદેવાની વસ્તુ નથી; એને માટે ફરિયાદ કરવાની હોતી નથી. 'હું તને ચાહું છું' એમ વારંવાર બોલવા છતાં એ વાણીની ચાહના ખરી ચાહના હોતી નથી.

માત્ર બોલવાથી યા લાગણીના આવેશથીજ પ્રદર્શિત થતી જાતનાઓ પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ હોઈ શકે એવી મારી માન્યતા નથી.

ખેર! તને જીવનમાં સુખ અને શાંતિ મળે એવી મારી ખાચેશ છે. અને તારા ઈચ્છિત માર્ગે તું એ મેળવ એમાં મને કશીયે દરકત નથી.

તારે ન્યારે આવવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે ધર તારા માટે ખુલ્લું જ છે.

તારા જીવનના વિકાસમાં હું તને કામ રીતે ઉપયોગી નીવડી શકું તેમ હોઉં તો હું મને ખુશીથી લખજે.

માનવીને-જીવનને લગતા બધા પ્રયોગો કરી જોવાનો હક્ક છે. અને એ હક્ક આનંદ-પૂર્વક હું તને આપું છું.

આપવા જેવું જો કે મારે કશુંયે નથી. કારણ કે તું મારી માલિકીની કામ વસ્તુ નથી. છતાં તારા મનના સમાધાન માટે મારે આટલું લખવું પડે છે.

પ્રેમને બંધનો નથી. પરંતુ પ્રેમની અનુભૂતિ મેળવ્યા પછી અમુક મર્યાદા અવશ્ય સ્વીકારવી પડે છે.

મારે મન પ્રેમ એ જ્ઞાનપૂર્વકનું સ્વાર્પણ છે. એ સ્વાર્પણમાં માનવીએ જામી બ્યક્તિ પાસેથી કશી આશા રાખ્યા વિના પોતે 'ત્યાગ' ને માટે તૈયાર રહેવાનું હોય છે.

સ્ત્રી-પુરુષ એ જાવનાને સમજે તો જ લગ્નજીવન સુખરૂપ બની શકે.

પ્રેમ એ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે. જે પ્રતિજ્ઞા પળે પળે ત્યાગ માંગે છે. એ સિવાય પ્રેમ જેવી બીજી વસ્તુનું સ્થાપિત્વ હું સ્વીકારી શકતો નથી.

અને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું, પ્રેમનું સ્વાર્પણ એ સ્વપ્રેરિત વસ્તુજ હોઈ શકે. એ બંધનોથી પર હોઈ શકે.

આપણાં લગ્ન સ્વપ્રેરિત નહોં પરંતુ પરપ્રેરિત દતાં. એ લગ્ન પછી પ્રેમ જેવી વસ્તુનો તને અનુભવ ન થયો હોય તો, 'સ્વેચ્છાએ તું જોને ચાહતી હો, નેનાથી વિમુખ કરવાનો કાઈને પણ હક્ક હોય તેમ હું માનતો નથી.

તમને બંનેને સાચા પ્રેમપૂર્વક જીવન જીવતાં જોઈ હું ખુશી થઈશ. 'એટલુંજ નહીં પરંતુ માણસ તરીકેની મેં भारी ફરજ બજાવી છે એમ સમજશ. એજ વિશેષ શું લખું ?
લી. ગિરીશ.

શારદાએ બે વખત, ત્રણ વખત, ફરીફરીને પત્ર વાંચ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતે શા માટે અત્રે આવી ? દીનબંધુ સાચો પ્રેમ કરતો હતો અને ગિરીશ નહીં ? ગિરીશ સાથે માનસિક મેળ નહોતો એ સાચી વાત. તો દીનબંધુ સાથે શું સંપૂર્ણ મેળ હતો ?

અને શું માત્ર માનસિક મેળથીજ સુખી થઈ શકાય છે ? છેલ્લા દશ મહિનાના દીનબંધુ સાથેના માનસિક મેળથી-મેળબંધુ શું ? રોજના વિચાર-કલહ, નાની નાની વાતો માટે ક્લાકો સુધી પિષ્ટપેષણ અને મનોવ્યથા.

અને દીનબંધુનું લક્ષિતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ.....શારદા રોઈ પડી.

તેના હૃદયમાં શૂન્ય ભોંકાતું હતું—વૌંઘીના કંખથી જાણ્યે ત્રોફાતી હતી !

ગિરીશની મૂર્તિ તેની આંખ સામી આવી. બહુખોલો નહિ. મુંગો છતાંયે રસિક. દરેક વાતે સંમત નહિ છતાંયે ક્યારેય પોતાના જ મતનો આગ્રહી નહિ.

પણ પછે શારીરિક સંભાળ રાખવાનું સૂચવતો, સારી વસ્તુ હમેશાં તેની ખાતર ગ્રંથરતો ગિરીશઃ પ્રેમનું મૌન સ્વરૂપ !

ખરેખર, પ્રેમ જોલતો નથી. ફરજ બજાવવામાં, પોતાના સ્વાર્થનો બોગ આપવામાંજ એ પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે !

'પ્રેમનું મૌન' મને આજે સમજાય છે ! અને મેં તેને બદલામાં આપ્યું શું ? ઘરને વળગી રહેવા સિવાય મેં તેની શી સેવા કરી ? હું અંધ બની, જીવનનો માર્ગ બૂલી. બહારના દંભથી છેતરાણી !

પ્રેમનું બાહ્ય સ્વરૂપ. જે માત્ર બોલે છે-જે માત્ર ગાળે છે, તેમાં હું મોહાઈ પડી. પરમાત્મા ! મને પ્રકાશ આપ !

હવે હું શું કરું ? ગિરીશના આવા જવાબની મેં આશા નહોતી રાખી.

માણસ આટલો ઉદાર હોઈ શકે ?

અને—ફરી તે જોરથી શેવા લાગી.

અજ્ઞાન

—જયદાસ દવે

(અનુષ્ટુપ)

નિશાના ગાઠ અન્ધારે રજ્જુને દેખતાં જયમ
માનવી લયથી કંપે, માનીને સર્પ એહને;
તેમ અજ્ઞાન, માયા ને મોહથી આવયો જગે
માનવી વિશ્વસ્યદાના જોળખે ના સ્વરૂપને.

[અનુસંધાન પૃ. ૩૮૬]

આહજી પર સંસ્કાર ને પવિત્રતાની જોખમદારી છે; ક્ષત્રિય પર સંસ્કારની જવાબદારી છે, વશીક પર આર્થિક જોખમદારી છે, શૂદ્ર પર સેવાની જવાબદારી છે. તે તે વર્ગમાંથી જે વ્યક્તિ સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ અને તે સમને પાત્ર થાય છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા માનવવૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક નિયમન કરે છે: નિર્દોષ આલસ્યમાં અજ્ઞાસ, તેજભરી યુવાવસ્થામાં ઉપભોગ, આધેડવયે વાનપ્રસ્થાવસ્થા ને પદ્મવયે સંન્યાસ.

એ વ્યવસ્થાની આદિમાં રાજસત્તાનું સંચાલન વીર ક્ષત્રિયોને હસ્તક રહે છે પરંતુ તેનો સામ્યો કાળુ તો નિઃસ્વાર્થ સંન્યાસીઓ ને આહજીના હાથમાં રહે છે. આહર્ષિ સમા રાજગુરુઓની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રજાનાં હિતો વિચારે છે, તેનું પાલન કરે છે. તે યુગના પ્રતિનિધિ સમા શ્રીરામ રાજગુરુ વશિષ્ઠના રાજવી નહિ, શિષ્ય સમા ખની રહે છે. દરેક વિષયમાં આહનિષ્ઠ ઋષિવરોએ લખેલાં શાસ્ત્રનાં વચન માન્ય કરવામાં આવે છે.

આ અરસામાં સુવાળા માર્ગે ચડેલી પ્રજાઓને આર્થિક ક્ષેત્રમાં વિનિમય-પદ્ધતિ ખૂબ જ અગવડકર્તા જણાવા લાગી. પરિણામે રાજસત્તાએ નાણાની સ્થાપના કરી. વિનિમય-પદ્ધતિથી કાઢીને વિશેષ સંગ્રહ કરવાનું પરવડી ન શકતું. પણ હવે નાણાએ એ સવલત આપી. પ્રજાઓમાંના લોભી ને મહત્વાકાંક્ષી વર્ગે સંગ્રહ આદર્યો. નિર્જોળ દેખાવા લાગ્યા.

જગત યુવાનીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. ને પોતાને જગતની સૂત્રધાર માનતી રાજસત્તાએ યુવાનીના મહે ચડી. પ્રજાઓના આંતરિક કલહો તેમની સત્તાને વિસ્તૃત બનાવી. તેમનામાં વિજયની લાલસા જન્મી. લસકરો સંસ્કારીનાં સાધન મટી આક્રમણનાં સોગંદાં બન્યાં. આર્થિક ક્ષેત્રમાં દલાહપટે ચડેલું નાણું રાજસત્તાઓના ચરણે રમી તેમના મહને વિસ્તારવા લાગ્યું.

સંસ્કારનું અને ત્યાગીઓનું મહત્ત્વ ઘટ્યું. કેવલ રાજસત્તા અને તલવારનાં જ પૂજન ચાલ્યાં. ખીજવલ આહજીએ પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી સંસ્કાર-પ્રજુત્વની ફરી સ્થાપના કરી.

પરંતુ ઉન્માદે ચડેલા યુવાન જગતને કશાં બંધન ન નડ્યાં. આહજીવર્ગમાં પણ જવાબદારી પ્રત્યેની શિથિલતા પ્રવેશી. ને જગત પર બળનું પ્રજુત્વ સ્થપાયું. આહજીના હાથમાંથી સત્તા સરકવા લાગી. તે યુગના પ્રતિનિધિ સમા દ્રોણ અને પાંડવો વશિષ્ઠ-રામની જેમ ગુરુ શિષ્ય નથી, સમાન યોદ્ધાઓ છે.

એ યુગમાં જગત જે કે ઉન્માદે ચડ્યું હતું, છતાં તેનામાં યુવાનીનું સત્ત્વ હતું, જોમ હતું, પ્રતિભા હતી, કર્તવ્યનિષ્ઠા હતી, સત્યપ્રીતિ હતી. તેણે સંયોગને વશ બની વીરતા સ્થાપી હતી, શાસ્ત્રને ઉખેડી તલવાર રાખી હતી છતાં તેને સંસ્કાર, શાસ્ત્ર ને આહજી પ્રત્યે સન્માન હતું. પોતાની વૃત્તિઓ સંતોષવાને તે પ્રજા અન્યનાં માર્ગાં વધેરતી-પણ ચારિત્રને ખાતર, વચનને ખાતર પોતાનું માર્ગ આપતાં પણ પળની ચે તે દીલ ન કરતી.

યુવાનીના કાળમાં જગતે અનેક શૂલો કરી, પણ તે શૂલોની પાછળ ધમક નહોતો. પ્રજાઓ પોતે જોવી હતી તેવી દેખાવામાં સંતોષ અનુભવતી.

પરંતુ ધીમે ધીમે યુવાની ઓસરવા લાગી. જગત આધેડવયમાં પ્રવેશ્યું. ને એનામાં આધેડવયનો ધમક પેસવા લાગ્યો. સંસ્કાર ઓસરી ગયા હતા. હવે વીરતા પણ ઓસરવા લાગી. મૂડીનું પ્રજુત્વ સ્થપાયું. રાજતંત્ર વેપારીઓના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. વિદ્વાનો અને વીરો દ્રવ્યના ગુલામ બન્યા.

આજનું જગત એ આધેડવપના પશુ ઓસરતા યુગમાં પ્રવેશ્યું છે. વૃદ્ધત્વ એને બારણે ઊભું છે. વ્યક્તિઓ પોતાના વૃદ્ધત્વને બાળવા મથે છે, પણ પ્રજાઓને જગતના વૃદ્ધત્વની નથી પડી. રાજતંત્રોની સત્તા અમર્યાદિત થઈ રહી છે. નાણાની સ્થાપના પછી રાજસત્તાઓ વૈભવી બનેલી, છતાં નાણામાં સમાન કિંમતી ધાતુના બળે તેનો અંતિમ કાચુ તો કુદરતને, પ્રજાઓને, ઉત્પાદક વર્ગને અને તલવારને આધીન હતો. પરંતુ વર્તમાન સત્તાઓએ સમાન-કિંમતી ધાતુનો સિદ્ધાંત-સોનાનું ધોરણ તથા દેતાં નાણું એ રાજસત્તાનું રમકડું બન્યું છે. તેના બળે એ સત્તાઓ તાંડવનૃત્ય ખેલી રહી છે. શ્રમવાદ ને શૂદ્રપ્રભુત્વ પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે. શાસ્ત્રનું સ્થાન તલવારે લીધું, તલવારનું સ્થાન નાણાની કાયળાએ લીધું, એ કાયળાનું સ્થાન દળ અને દાતરડું લેશે. પ્રથમ ક્રાન્તિએ ક્ષત્રિયોનું લોહી રેડાયું; બીજી ક્રાન્તિમાં લાખો પ્રજાજનોએ જ્વન ખોલા; ત્રીજી ક્રાન્તિમાં કરોડો હોમાઇ રહ્યા છે; ચોથી ક્રાન્તિ-શૂદ્રવાદને ઉખેડી સંસ્કારવાદની પુનઃ સ્થાપના માટે-પ્રજામાત્રનો સંહાર માગશે. એ જગતનું મૃત્યુ નીવડશે. ને ફરીથી જગત નિર્દોષ બાળકની જેમ પુનર્જન્મ લેશે.

જગતનું આ સ્વરૂપ એટલું નિશ્ચિત છે કે પ્રલયનાં પૂરમાંથી બચવા માગતી જગતની આલાક મૂડીવાદી સત્તાઓ પણ આડકતરી રીતે તો એ જ પ્રલયને આમંત્રી રહી છે. જગતમાં આજે મૂડીવાદી યુરોપીય પ્રજા પ્રભુત્વ ભોગવે છે. એ પ્રજા દેખીતી રીતે શૂદ્રવાદ ને મજબૂતપ્રભુત્વનો વિરોધ કરે છે. પણ તે પ્રજા જ્યાં જ્યાં રાજ્ય જમાવે છે ત્યાં ત્યાં પરાજિત પ્રજાઓમાં સ્થાયી ગુલામી વિકસાવવાને, શિક્ષણના માર્ગે તે પ્રજાઓના સંસ્કારી-આદર્શ-અધિવર્ગને કચરી નાંખે છે અથવા તેને મૂડીનો ગુલામ બનાવે છે; નિર્ધારિત સિદ્ધાંતો કે નિઃસત્વ ધર્મોને આડકતરાં ઉત્તેજન આપી તે પ્રજાઓને નિઃક્ષત્રિય બનાવે છે; વ્યાપારનું તંત્ર પોતાને હસ્તક રાખી તે પ્રજાઓના વશિકરણને બલાત્ક કરે છે; પરિણામે સંસ્કાર, ચારિત્ર, વીરતા અને નાણાના અભાવે આખી પ્રજા શૂદ્ર-મજૂર સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. યુરોપીય મૂડીવાદે ગુલામ બનાવેલાં રાષ્ટ્રોમાં આજે સંસ્કારહિન, ચારિત્રહિન, પ્રતિકાર-બળહિન, સંપત્તિહિન વાતોડિયાઓ, મજૂરો કે શૂદ્રોનું જ સ્થાન છે. ગુલામ રાષ્ટ્રોમાં ખીસેલા આ શૂદ્રત્વને ભવિષ્યમાં કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના લશ્કરી બળનો આશ્રય મળતાં જ જગત પર શૂદ્ર-સામ્રાજ્ય સ્થપાશે ને આત્માઓના હિતને ખાતર એ સામ્રાજ્યને ઉખેડવાને જગતઆખી પ્રલય અનિવાર્ય બનશે.

પ્રજાઓના વિકાસક્રમ માટે આ જ કુદરતી ક્રમ છે. પરંતુ માનવી જેમ આયુષ્ય વધારવા અને સુવાની ને તંદુરસ્તી ગળવવા મથે છે એમ પ્રજાઓએ પણ જગતને સુખી, પવિત્ર અને દીર્ઘાયુષી રાખવા મથવું ઘટે છે.

નારીને મન જેમ પોતાનું જ બાળક સર્વસુંદર હોય તેમ પ્રજાઓને મન જે સંસ્કૃતિ પોતે જન્માવી હોય કે અપનાવી હોય તે જ સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે છે. આ અહં જગતના વિકાસક્રમ કે પતનમાર્ગમાં ખૂબ જ મદદગાર નીવડે છે. આજના જગતને તેના નાશમાર્ગે દોરવામાં એ અહં કેવો ભાગ ભજવી રહેલ છે તે પણ સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગો પર નજર નાંખી અવલોકી જઈએ.

જગતની આદિ પ્રજાઓએ સંસ્કાર, નિયમન ને વિકાસ માટે ધર્મની સ્થાપના કરી. પોતાને પ્રગતિસાધક માનતી પ્રજાઓએ ધીમે ધીમે એ ધર્મો જ જગતની અશાંતિનું મૂળ છે માની તે તજવા માંડ્યા. ધર્મો જતાં જ વાદ વિકસ્યા. ને રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર,

છૂટાં ફૂલ

નામાંકિત અમેરિકન લેખક આપ્ટન સૌંદરની તાજેતરમાં બહાર પડેલી 'World's End' નામક નવલકથામાં એક રથજો શાણી મેરીને કનલના વિચિત્ર પ્રકારના પોશાકમાં વર્ણવવામાં આવી છે. એ નવલકથાનું અવલોકન લખતાં એક રોકીશ પત્ર ઉપરાંત વર્ણનને કાલ્પનિક અને ખિનપાયાદાર ઠેરવી તે પર સખત ટીકા કરી. તે સંબંધમાં અવલોકનકારને પત્ર લખી સૌંદરે તે વર્ણનના પ્રમાણ તરીકે 'London-Sphere' નાં અંતરરેખા મોકલાવ્યાં અને વિશેષમાં ઉમેર્યું, " મહાશય, આપે પણ આપનાં પ્રમાણો વિષે સાવધ રહેવું જોઈએ. તમારા અવલોકનમાં તમે મને મીસ ડેરાથી થોમસન નામે નારીરત્નના પતિ તરીકે જાણખાવ્યો છે પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ નામની સ્ત્રીને મેં આ જન્મમાં તો શું, કોઈ પાછલા જન્મમાંય નજરે પણ દીડી હોવાનું ખ્યાલમાં નથી."

x

x

x

'Life and Letters To-day' માં શ્રી. દત્તા 'India To-day' અને સીદ્ધંતકરના 'The problem of India'નું અવલોકન લખતાં અવલોકનકાર કહે છે-

'પશ્ચિમ યુરોપની સ્વતંત્રતા જે સમયે લાયમાં આવી પડી છે તે સમયે પશ્ચિમ યુરોપના પંજામાં જેઓ ગુલામી વેઠે છે તેમને પણ સ્વતંત્રતા કેટલી મીડી લાગતી હશે તે સમજતાં પશ્ચિમ યુરોપે વાર ન લગાડવી જોઈએ.'

હિંદી સરકારે 'India To-day', એનો કાર્પ પણ લાગ કે એના અનુવાદને હિંદમાં લાવવાની સખત મનાઈ ફરમાવી છે.

x

x

x

જર્મન જોગ્યમારાથી લંડન વિદ્યાપીઠનાં એક લાખ પુસ્તકોનો નાશ થઈ ગયો. પણ આર્થિક નીતિ ઘટતાં એકા આવી; રાજસત્તાઓએ પોતાની ફરજ તજતાં લીમા કંપનીઓ નીકળી; મંદિરો આથમી ધિયેટરો આવ્યાં; આરાગ્ય ધટી દવાખાનાં આવ્યાં; પ્રજાને એકત્ર કરવું બળ ને તેને સુખી રાખતી સમૃદ્ધિ જઈ તેનામાં વિખવાદ જગાડતી તર્કપ્રધાન શુદ્ધિ આવી. આથમતાં બળોની સરખામણીમાં પ્રજાએ આ લીગતાં બલો રુચી મળે છે પણ એ બળોનું આથમતું સ્વરૂપ કલ્પવાની તેમને કુરસદ નથી.

આજની ઘણીખરી પ્રજાઓએ જગતનું અને માનવજીવનનું સાચું દર્શન ગુમાવ્યું છે. ધર્મ, નીતિ અને મર્યાદાઓના અભાવે કેટલોક પ્રજાઓ દાનવ બની છે; માનવબળના અભાવે કેટલોક પ્રજાઓ દેવ હોવાનો દોંગ કરે છે; એકમાં માનવજીવનનો હાસ છે, બીજામાં ધર્મ છે. બંને જગતની વૃદ્ધતાનાં ચિન્હ છે. એ વૃદ્ધત્વને ખાળી પ્રજાઓ ને જોમખર્ચ માનવજીવન નહિ કેળવી શકે તો જગતનું મૃત્યુ-પ્રલય ખૂબ ઝડપી બનશે.

વિનાશના એ ઢંગ વચ્ચેથી 'A History of German Culture' નામે અન્ય અખંડ રિચિત્રમાં મળી આવ્યો છે.

મહાસભાના આશયોને સમગ્રવતા પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂના નિબંધો અને તેમનાં પ્રવચનોના સંગ્રહરૂપે 'The Unity of India' નામક અન્ય ઈંગ્લાંડમાં પ્રગટ થયો છે.

x

x

x

રેન્ડોલ્ફ લે નામે એક નામાંકિત અમેરિકન લેખક તાજેતરમાં બહાર પડેલા પોતાના 'Conscript Europe' નામે અન્યમાં જણાવે છે કે—

'ભારતવર્ષનું ઊંડામાં ઊંડું શોષણુ તો ચત મહાયુદ્ધ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. સાચા ભારતને તે પ્રસંગે કશો અધિકાર નહિ. ને પોતે જાહી કરેલી હિંદી સરકારના નામે ઈંગ્લાંડે એ યુદ્ધમાં પચાસ અબજ ડોલરનો ફાળો નોંધાવ્યો, ચાર લાખનું દેશી સૈન્ય મોકલ્યું. એ ચાર લાખમાંથી પંચોતેર હજારે તો, ઈંગ્લાંડને માટે જર્મનીનાં આફ્રિકન સંરચાનો છતી લેવામાં અને એશિયા માધ્યતરમાં તુર્કીના તેજનો ખર્ચનો પડાવી લેવામાં પોતાના પ્રાણુ આપ્યા. છતાં એ જ ભારતવાસીઓને બ્રિટિશ વાવટા તળેના કેટલાય આફ્રિકન વિસ્તારમાં પગ મૂકવાનો પણ અધિકાર નથી.'

x

x

x

તાજમહાલ અને દેલવાડા વચ્ચેનો તફાવત આંકતાં કાકા કાલેલકર કહે છે:

'તાજમહાલની અનેક રીતે મેં કદર કરી છે. પણ એની પાછળની વેડ અને જખર-જરતીની સામ્રાજ્યસત્તા હું ભૂલી શકતો નથી. જ્યારે દેલવાડાના સાંધિક કામ પાછળ ધાર્મિક ભાવના અથવા ધર્મપ્રેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તાજમહાલમાં અમીરી સાદગી છે, જ્યારે દેલવાડામાં ધર્મપરાયણ સંધની બંધુભાવના અને સહકાર સાથે સ્વાત્માર્પણ-આત્મનિવેદનનો ઉમળકો વિશેષ છે. તાજમહાલ પાછળ કાંઈ એક સમર્થ કલાધરની અદ્ભુત સર્જનશક્તિ છે, જ્યારે દેલવાડામાં અનેક કલાધરોનો મધમાખોના જોડો એકરાગ પ્રતીત થાય છે.'

x

x

x

મીસ મેયોને અંગ્લિ આપતાં, અમેરિકન પત્રો 'Mother India' નો ઉલ્લેખ કરે છે ને તે અંગે મહાત્મા ગાંધીનો અભિપ્રાય ટાંકતાં લખે છે—

'A book...every Indian can read with...Profit. We may repudiate the charge...but...not the substance.'

—અભિપ્રાયોને...મૂકીને મનગમતી રીતે ફેરવવાની આધુનિક કળાનો આ એક નમૂનો છે.

x

x

x

પ્રેમ, મસ્તી, રોમાંચ વગેરે વિષયો પર જંગતમાં અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. પણ તેમાં રૂ. ૩૦૦ ની કિંમતે બાર ભાગમાં પ્રગટ થયેલ 'The Memoirs of Casanova' નું સ્થાન અપ્રતિમ છે. એ સ્મૃતિ-અન્યમાં વાંઠા કેસેનોવાની ૧૭૭૪ થી ૧૭૯૬ સુધીની રસિક જિંદગીનો રોમાંચક હેવાલ છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખક અન્યની અને પોતાની અનીતિ કબૂલે છે. અને નીતિપ્રેમીઓને એ પુસ્તક ન વાંચવાની સૂચના કરે છે.

x

x

x

મીસ માર્ગરેટ મીચેલની જગવિખ્યાત નવલકથા 'Gone with the Wind' મા

એક અંગ્રેજ અમીર પ્રેસીડેન્ટ કુગરને મળવાને ગયા ત્યારે પ્રેસીડેન્ટ પર પોતાની છાપ પાડવાને તેમણે પોતાના પૂર્વજો કેટલા મહાન હતાં તેનો ઇતિહાસ વર્ણવવા માંડ્યો.

“મહાશય,” પ્રેસીડેન્ટ શાંતિથી કહ્યું, “ત્યારે તો તમે કોઈ ભજતાજ સ્થાને આવી બરાબા લાગો છો. કેમકે મારા આપદાદા તો બરવાડ હતા.”

x

x

x

બ્રિટનપતિ હેન્રીએ પોતાના મંત્રી સર થોમસ મૂરને ક્રાંસના રાગ પર પોતાનો એક કડક સંદેશો લઈ જવાનું કામ સોંપ્યું.

“પણ રાગન! આ સંદેશો વાંચતાં જ તે મિગજી રાગન માફ માયું ઉતારી શેશે તો?”

“જો તે તેમ કરશે,” હેન્રીએ જુરસો દર્શાવતાં કહ્યું, “તો હું લંડનમાં વસતા બધાજ ફ્રેન્ચોનાં માથાં ઉતારી લઈશ.”

“તે તો તમે કરશોજ” સર થોમસ શાંતિથી બોલ્યો, “પણ વાંધો એ છે કે, એ બધાં ફ્રેન્ચ માથાંમાંથી એક પણ માથું મારા ધડ પર બેસતું નહિ આવે!”

x

x

x

જનરલ લીની ઓશીસમાં એક જવાબદાર હોદ્દો ખાલી પડતાં લીના મિત્રોએ તેના પુત્રને તે સ્થાન આપવા સલાહ આપી. પણ લીએ પોતાના પુત્રને બદલે એક બીજા જ લાયક ઓશીસરને તે પદ સોંપ્યું.

મિત્રોએ આ નિમણૂકનો વિરોધ કરતાં કહ્યું, “પણ તે ઓશીસર તો આપની વિરુદ્ધ બોલે છે.”

“ભાગ્યે” લીએ હસીને કહ્યું, “એ નિમણૂકનો આધાર, તે જગ્યાએ નીમાનાર મારા વિશે કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે તે પર નહિ, પરંતુ હું તેના વિશે કેવો અભિપ્રાય ધરાવું છું તે પર છે.”

x

x

x

એક સમયે હેન્રી ચોથો પોતાના રાજમંદિરમાં સંતાનો સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. તે પ્રસંગે એક પુત્રે પિતાને ઘોડો બનાવવાની હક લીધો. હેન્રી તરતજ ઘોડો બન્યો ને પુત્ર, હાથમાં ચાથુક સાથે પિતાની પીઠ પર ચડ્યો. તે જ અવસરે પરદેશનો એક એકચી અયાનક ત્યાં આવી ચડ્યો. હેન્રી તેને જોઈ પ્રથમ તો ચરમાયો પણ પછી હાથ ખંભેરી બમો થતાં બોલ્યો, “તમે બાળકના પિતા છો? જો તેમ હોય તો મારે મારા આ વર્તનનો ખુલાસો આપવાની જરૂર નહિ રહે.”

x

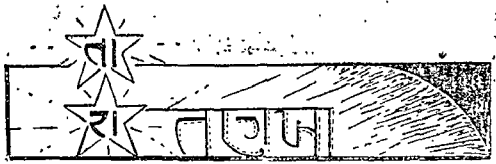
x

x

બ્રિટિશ-મંત્રી શેરિડન પાર્લામેન્ટમાં સ્પેનીશ યુદ્ધ પર ભાષણ કરતો હતો ત્યારે થોડેજ છેટેના એક મકાનને આગ લાગી અને પાર્લામેન્ટના વિચાળ ભવનની બારીઓમાંથી તેના લંડકા જણાવા લાગ્યા. વધારે ધ્યાનથી જોતાં જણાયું કે આગમાં ઝડપાયેલું મકાન શેરિડનનીજ માલિકીનું યિયેટર હતું.

પાર્લામેન્ટનાં કેટલાક સભ્યો આગ ઓગળવાને દોડ્યા, પરંતુ શેરિડને શાંતિથી કહ્યું, “અત્યારે આપણે મહદેર સલામતીનો પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છીએ. તે પ્રસંગે ખાનગી આસા-મીનાં દિનોનો વિચાર ન કરાવ.”

તે પોતાના આખા યિયેટરને તે શાંતિપૂર્વક આગથી ખાખ થતું જોઈ રહ્યો.

કલા-સાહિત્ય-સ્વ. શ્રીમન્ત સયાજીરાવના સ્મરણમાં, ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમંત પ્રતાપ-સિંહરાવે, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના વિષયમાં, એક આચાર્યપદ અને તે અંગેની પ્રવૃત્તિ અન્નાવવાને, ખનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠને, વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૦ આપવાનું ઠેરવ્યું છે. અમદાવાદમાં શ્રીમતી સરલાદેવીના પ્રમુખપદે લરાયલ પુસ્તકાલય સંમેલનમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું વિચારવામાં આવ્યું છે. 'વંદે માતરમ્'નું રાષ્ટ્રીય ગીત ગાવા અંગે પ્રીન્સીપાલ સાથે મતભેદના કારણે ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સેવેલી ઉગ્ર હડતાળ. મુંબઈની કોલેજોનાં ગુજરાતી સાહિત્યમંડળોના આશ્રયે કવિવર ન્હાનાલાલને, કુરુક્ષેત્ર મહા-કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ અંગે, અપાયલ અભિનંદન અને માનપત્રના મેળાવડામાં કવિશ્રીએ, 'ગુજરાતની સંસ્કારલક્ષ્મી' એ વિષય પર ગુજરાતી ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠોને ઉકેલતું રસઝરતું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વડોદરામાં સાહિત્યસભાના આશ્રયે જીવવાપલ કાલિદાસ-જ્યંતી અને સંસ્કાર મંડળના આશ્રયે શ્રી કૌસલસિંહ ચાવડાએ 'ત્રિમુર્તિમૂર્તિ'—એ વિષય પર આપેલું વ્યાખ્યાન. આગ્રા અને અલ્હાબાદની વિદ્યાપીઠોએ ફરજિયાત લશ્કરી તાલિમનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. દિલ્હી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓએ સર મોરીસ ગ્રાયરની હાહડી કાઢેલી તે અંગે વિદ્યાપીઠ વિદ્યાર્થીઓ સામે પગલાં લેશે. બલુચિસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે કોલેજ અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે હાઈસ્કૂલની ચનારી સ્થાપના. ના. આગાખાનના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે તેમની સુવર્ણ-તુલા કરવામાં આવેલી; હવે મથિ—મહોત્સવમાં મથિ-તુલા થવાની છે: [દુનિયા ઝૂકતી હૈ ઝૂકાનેવાલા ચૈયે—એ વાક્યના ખતાવનારને તોબેલ—પ્રાર્થઝ અપાતું જોઈએ.] હરારાજ વાયરલેસે પોતે શોધેલા નવા રેટિયાના હક્ક દિલ્હીની એક વેપારી પેઢીને રૂ. ૨૫૦૦૦માં વેચ્યા છે.

દેશ—શ્રી. સુભાષ બોઝ તેમના ગૃહમંદિરમાંથી અલોપ ચર્મ ગવા છે: [ભારતવર્ષમાં આજે ગૃહસ્થ તરીકેનું સ્વમાનભર્યું જીવન સંભવિત નથી એટલે સંન્યસ્ત, પ્રમુશરણ કે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં વિહાર—એ ત્રણ જ માર્ગ બાકી રહે છે.] દેશભરમાં જીજ્ઞાસુઓ સ્વાતંત્ર્ય દિન. ઠેર ઠેર વિસ્તરતા સત્યાગ્રહનો જીવાળ અને સંખ્યાબંધ ધરપકડો. નવા સ્વાતંત્ર્યપ્રદના પ્રથમ સેનાની શ્રી ત્રિનોખા લાવનો છૂટકારો અને ફરી ધરપકડ. સ્વ. લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકના પુત્ર રામભાઈ તિલકે પિતાના વીલ સંબંધમાં ટ્રસ્ટીઓ સાથે મતભેદના કારણે આદ-રેલ ઉપવાસ અને સરદાર પટેલની બાંહેધરીથી કરેલું પારણું: [રાત્ર એ એવું સાધન છે, જેમાં જેમાંથી એક પક્ષ ધા બાઈને મરે છે. ઉપવાસ એ એવું સાધન છે, જેમાં એક પક્ષ બૂખથી મરી જાય છે, બીજાનું જીવન મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ લયંકર ખની રહે છે.] ના. વાર્ધસરાય રાજકોટમાં સિકારની સહેલગાહે; ખાણનો મેળાવડો; તે મેળાવડામાં હાજર રહેવાની કે તેમાં ફાળો નોંધાવવાની ગોડલ—નરેશની ના. ગોડલ—નરેશ મકર—સંક્રાન્તિએ હજારો માણસોને સ્વહસ્તે દીધેલું અન્ન—વસ્ત્ર દાન. સુરતની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં ૫૦માંથી

૩૫ ખેડકા મહાસભાપક્ષે કબજો કરી છે. કલકત્તાના વડાન્યાયાધીશ કહે છે, '૧૯૪૧માં નમ્મ સ્ત્રીનાં ચિત્રો બતાવવાં એ શુન્હો નથી. યુરોપમાં નમ્મ નૃત્ય ચાલુ છે': [સામાજિક અવનતિમાં યુરોપનો દાખલો ટાંકનાર ન્યાયાધીશ રાજકીય ઉત્તતિમાં યુરોપના અનુકરણની છૂટ આપી શકશે?] પોરબંદરનાં મહારાણીનો વેશ સજીને એક ચાલાક સ્ત્રીએ દિલ્હીના એક ખેરીરટર પાસેથી હજારો રૂપિયા પડાવ્યા છે: [નારીના હાથે બની જવાને ખાતર ઉદ્દામ સ્ત્રી-સંરચાઓએ એ ખેરીરટર સાહેબને અલિનંદન આપવાં જોઇએ.] પોષ્ટખાતાએ ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૮૯૫૯૦૦૦નો નફો કર્યો છે: [દિલ્દમાં દિલ્દીઓ સિવાય સર્વ કોષ્ટ નફો કરે છે] મી. ગ્રીણ મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે: 'તમે પહેલાં મુસલમાન છો, પછી દિલ્દી છો' [તેઓ માનવી છે કે કેમ?—અને છે તો ક્યારે અને કેટલામાં નંખરે તેનો વિચાર ભવિષ્યમાં થશે] ખાંટવામાં મુસલમાનોએ દિલ્દુઓ પર ગુજરેલ અત્યાચાર, સિંધના પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર કરાંચી અને લાહોરની જલોમાં તોફાન, દિલ્દમાં ડેરડેર દેખાવણ ધૂમકેતુ: [પ્રસવ પાસે જ આવ્યો છે.] સાલેમમાં ભયંકર આગ, ૩૮૦૦૦ ઇટાલિયન કેદીઓને દિલ્દમાં રાખવાની જોગવાઈ [દિલ્દીઓ કેદખાનામાં જ શોભે.]

પરદેશ—દિલ્દી વજીર કહે છે કે, તેઓ દિલ્દ સંબંધમાં વિશેષ કંઈજ કરી શકે તેમ નથી: [દિલ્દી વજીર ભારતવાસી નથી, એ સત્ય છે, અને પરિણામે એમનું એ કથન સ્વાભાવિક છે.] જાપાનમાં એક કરોડ વિદ્યાર્થીઓની કામદાર વિભાગમાં ચનારી ફેરવવાને ભરતી, વસતી વધારવાને માટે જાપાને ખાલકગમેને ઉત્તેજન આપવાનો અને વાંદાઓ પર કર નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ચીન-સાથેના યુદ્ધમાં જાપાને કરેલો ૧૭૫૦ કરોડ યેનનો ધુમાડો, પૂર્વ એશિયાની પચાસ કરોડની પ્રજાને સ્વતંત્ર કરવાના દ્યેય સાથે જાપાનમાં સ્થપાયેલું એક મંડળ, સિયામ અને ફ્રેન્ચ દિલ્દી ચીન વચ્ચે જામેલો અંત્રામ અને જાપાનની લવાઈથી સ્થપાયેલી શાંતિ, [શાંતિ એ એવો મંત્ર છે કે જેના નામે શક્તિશાળી આધિપત્યનો ખજ રાખી શકે છે]. જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે વધતો ખટરાગ, અમેરિકાની પરદેશ સમિતિ સમક્ષ જુજાની આપતાં સ્પિટનમાંના માછ અમેરિકન એલેન્ગી કેનેડી કહે છે કે સ્પિટનના યુદ્ધહેતુઓ વિશે તેમને કશી માહિતી નથી: [સ્પિટનમાં વર્ષો બગાડવાને બદલે મી. કેનેડીએ એમ. એન. રાયની મુલાકાત લીધી હોત તો તેમને સ્પિટનના તો શું, સ્પિટન અને જર્મની બંનેના યુદ્ધહેતુઓ સમગ્રજાત જાત.] અમેરિકા દર મહિને ૧૫૦૦ વિમાન બનાવશે. પ્રમુખ ફ્રેન્ચેસ્ટના દરીફ મી. વેન્ડેલ વીલ્ફા ઇંગ્લાંડની મુલાકાતે, યુદ્ધને આગળ ધપાવવાને પાર્લામેન્ટ પાસે વિશેષ એક અખજ પાઉંડ માગવામાં આવશે. મી. ચર્ચીલ, હીટલર વગેરેનાં પ્રેતસાદક બાગજો. મી. ચર્ચીલ કહે છે 'સ્પિટનના રક્ષણ માટે ૪૦ લાખ સૈનિકો તૈયાર છે.' હીટલર વર્ગનકતુમાં નવું આક્રમણ કરવાની જાહેરાત સાથે અમેરિકાને યુદ્ધથી-અલગ રહેવાની ચેતવણી આપે છે. અદાર વર્ષના અંગ્રેજ જુવાનોને લશ્કરમાં અને અંગ્રેજ નારીઓને કારખાનામાં જોડાવું પડશે. હીટલર-મુસોલિની મુલાકાત. ઇટલીને આફ્રિકન મોરચા પર ખમ્ખો પડેના સંખન પરાજય, એખીસ્ટીનિયાના માછ રાજા હેલ સેલારસીએ અંગ્રેજ સૈન્યની સાથે એખીસ્ટીનિયન સરદારમાં કરેલો પ્રવેશ. રૂમાનિયામાં સખત અંધાધૂંધી, કતલ, લશ્કરી કાયદો અને પરિણામે શાંતિ. પોલાંડમાં જર્મનીએ કરેલી ૭૦૦ ચિરતી પાદરીઓની કતલ. જર્મની-જાપાન અને રશિયાને માર્ગે અમેરિકાનો માલ મેળવે છે. રંકાઉટ-પ્રજ્વેતા લોડ પેવેલ, મુગધના માછ ખવર્નર લોડ લોખડ, ગ્રીસના મહામંત્રી, હંગેરીના પરદેશમંત્રી અને સ્પિટનના તેજના રાજા લેખાના લોડ વેકરીદનાં અવસાન.

સુવાસ

૧૨ ૩૦ જાન્યુ ૧૨

પ્રાંત્ર ૨૫ ૦ ૩૫

એપ્રિલ ૧૯૧૨

મથાલક

૧૩

૧. ત્રિભુવનનાથ લહેરયાદ શાહ

ચીમનલાલ અમુલખ મધવી

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

એપ્રિલ : ૧૯૪૨

અંક ૧૧

૧ અહિંસા :

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન ... રમણલાલ વર્માના દેસાઈ ... ૪૮૧

૨ સર બ્યંકટ રામન ... વિદ્યાર્થી ... ૪૮૩

૩ વિમાનને- [કાવ્ય] ... પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ ... ૪૮૫

૪ પ્રજાજીવન અને રાજનીતિ ... નરસિંહ ... ૪૮૬

૫ ચંપા ... સીમનલાલ સંઘવી ... ૪૮૯

૬ જ્યોતિષ કે કર્મચોળી [વાર્તા] ... પંડિત ... ૪૯૭

૭ બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન :

મિત-ગોરૂ સામ્રાજ્ય ... પ્રાણસંકર જોશી ... ૫૦૦

૮ શૈશવ [કાવ્ય] ... ' દિમફન ' ... ૫૦૪

૯ પલ્લો દુગ્ધમ [એક રેખાચિત્ર] ... ' સૌમન્ય ' ... ૫૦૫

૧૦ સનાતન ન્યાય [કાવ્ય] ... જોશાલાલ ત્રિવેદી ... ૫૦૯

૧૧ જીવન ઝરણું ... પ્રભા ... ૫૧૦

૧૨ આપણી સંજ્ઞા ... નર્મદાસંકર દ. વ્યાસ ... ૫૧૪

૧૩ સંશોધનના ડાઘ [ચર્ચાપત્ર] ... ચ. ... ૫૧૮

૧૪ ધૂણું ફૂલ ૫૨૪

૧૫ નવાં ચિત્રો ... કલાપ્રેમી ... ૫૨૫

૧૬ તારા-તણખા ૫૨૭

લવાંજમ

અંકો અને ભેટના દપાલખર્ચ સાથે--

ફિદ--

ખર્ચ--

પરદેશ--

૩-૪-૯

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢી ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણી ભાવ
૨ ..	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજપુર, અમદાવાદ. ૧૫-૪-૪૧

જરૂરી

‘સુવાસ’નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે.

ચાલુ વર્ષે પ્રગળે અને સામયિક-નગરે ‘સુવાસ’ પ્રત્યે જે આદર દર્શાવ્યો છે તે માટે ‘સુવાસ’ તે બંનેનો આભાર માને છે. ને સહર્ષ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, પણ પ્રગળમાંથી હજી અમે આશા નથી ગુમાવી. અમારા જીવનને પ્રગળ ટકાવશે જ એવી મહેત્તજા સાથે ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશીશું.

જે આહવાનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમો બાકી છે, તેઓ હજી પણ અમને વી. પી ની મુશ્કેલીમાં ન ઉતારે. એક પખવાડિયા સુધી અમે બાકી લવાજમોની રાહ નેહીશું. છતાં જેઓ લેણ નહિ જ આપે તેમને અને અમારે બંનેને ટપાલખર્ચમાં ઊતરવું પડશે. લવાજમ આપવાનાં જ છે તો પછી દીલ શા માટે ?

તમારી નોંધ તપાસી લુઓ. ‘સુવાસ’નું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ બરાબરું છે કે નહિ ? ભરાયું હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમની જોગવાઈ કરો. ન ભરાયું હોય તો ત્રીજા-ચોથા બંને વર્ષનાં લવાજમ સાથે મોકલાવી આપો. અથવા પાછળ જણાવેલા એજન્ટમાંથી અનુકૂળ હોય ત્યાં ભરો. ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ જેણે કાળજી રાખીતે-ભરી દીધાં છે તેઓ તો ચોથા વર્ષે પણ માફક તરીકે ચાલુ રહેશે જ એવી આશા છે. પણ જેમનાં લવાજમ હજી બાકી છે તેમને જે ના જણાવવી હોય તો ત્રીજા વર્ષના લવાજમ પેટે રૂ. ૩-૪-૦ મોકલાવતાં માથે ચોથા વર્ષ માટે ના જણાવે.

x

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગળની માર્ચિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદગાર બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાર્થક સાથે જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પર્વદગી મળશે, દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

ફેટલીક બક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ઘણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત થીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા આહવાને માટે માફક દીક અંકે રૂપિયો આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આહવા પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયો ઓછો લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આહવાને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

માનવી કુટુંબમાંથી આગળ વધી ગતિમંદ થા સુધી વિદ્યાસ' પામતો જાય તેમાં જે રાજ્ય, કાયદા, સાસનતંત્ર, કાર્ય-વહેંચણીનાં સ્વરૂપ જેવાં સામાજિક ઘટકો વિકસાવતો જાય છે તેમજ આ ગતિની જુમિમર્યાદાઓ સ્થિર થાય છે; જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય આવે છે; કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો વિકાસ થાય છે; રહેણીકરણીના નિયમો-લિખિત અલિખિત-સ્વપાઠ મંત્રકાર અને શિષ્ટતાનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને અમુક જુમિમર્યાદા કે સાસનમર્યાદાની અંદર માનવહિંસા અદૃશ્ય જતી જાય છે. રક્ષણ અર્થે ભેગા થતા વિસ્તૃત અને વિશાળ માનવસમુદાયને રક્ષણે દોરેલા ગોલકમાં એકજ રાતે રક્ષણ મળી શકે. બાહ્ય આક્રમણથી એ ગોલકનું રક્ષણ કરવું અને ગોલકની અંદરના વિસ્તાર માટે હિંસાને દાણી કાઢવી. જુમિમર્યાદિત કે સાસનમર્યાદિત પ્રદેશમાં સમાયલી જનતાએ પરસ્પર કેવા વ્યવહાર રાખી મંગલન કરવું એની નિયમાવલી પ્રગટ થાય છે, અને પરસ્પરના વર્તનમાંથી મનસ્વીપણું આદ્યું જર્ઘ નિયમપ્રિયતા પ્રવેશ પામે છે. ખાનગી મિલકત અને સામાજિક દક્ષ વચ્ચેનાં ધર્ષણ પણ અદિસાપદ્ધતિથીજ સમાવાય છે.

આખો દીવાની-દોગદારી કાયદો અદિસાનું પ્રતીક છે. એક નાગરિક ખીજા નાગરિકને ગાળ દે તો તે ગુન્હેગાર અને છે. એને ગમે તે માણસ સજા કરી શકતો નથી. ગાળ ખાનારે પણ સ્થાપિત ધોરણે અદાલતમાં જર્ઘ ગુન્હેા સાબિત કરવો પડે છે. શિક્ષામાં હિંસા છે કે અદિસા એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સ્થળે ઉપયોગની નથી. પ્રશ્ન એક જ છે: ગાળ દેનારે ગાળ ખાનારથી સજા થઈ શકતી નથી. સમાજે સ્થાપેલાં ન્યાયમંદિરો અને ન્યાયાધીશો જ ગુન્દાનો નિર્ણય કરે છે. વ્યક્તિગત હિંસા તેમજ સામાજિક હિંસા ઉપર ખૂબ મર્યાદાઓ મુકાય છે. શિક્ષામાં હિંસાનો અંત રહ્યો હોય તોપણ તે અતિસૂક્ષ્મ બની જાય છે, અને હિંસામાં પણ અતેકાનેક સૂક્ષ્મ કક્ષાઓ અને પ્રમાણસરતા પ્રવેશ પામી હિંસાને નહીવત બનાવી દે છે. દીવાની-દોગદારી ન્યાયાધીશોઓનો ઉદ્દેશજ એ છે કે સમાજમાં સ્ત્રીતાવલી હિંસાને દોષી તપાસી તેને નિર્મૂળ કરવી.

મનુષ્ય પોતાની હિંસકૃતિને શોધી પોતાની જાત પ્રત્યે બંધુભાવના વિકસાવી શક્યો ન હોત તો કુટુંબ તથા ગ્રામની માફક ગતિભાવના વિકસી શકી ન જ હોત. પોતપોતાના દક્ષ સ્થાપન કરવા માટે, પોતપોતાના ન્યાય ચૂકવવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને બાકા તમાવાર વાપરવાનો છૂટ હોત તો સમાજનું આજનું બંધારણ પણ શક્ય ન હોત. પરંતુ મનુષ્યની માનવતાએ હિંસાને અજગી કરી અને તે મંત્રકાર પામ્યો. મંત્રકાર-સંસ્કૃતિના મથનિદુ તરીકે હિંસાની અદિસાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગ્રામ, અને પછી જાતને પોતાની મર્યાદામાં લાવી મૂકી.

અદિસાનો વિજય સર્વદા શાન્ત અને સૌમ્ય જતાં ગિરસ્થાથી અને બ્યાપક હોય છે. હિંસાના વિજયની માફક તેના વિજયમાં સ્થિરની રત્નાસ નથી. શત્રુનો આતંક નથી, અને નશાખાજનો ઉદ્ભવ આતંક નથી. દોષ વગરનીને કે દહેરો પીડાતીને, અદિસા પોતાનો વિજય કદી જાહેર કરતી નથી. વ્યક્તિ સમાજમાં ગોઠવાય એ જ એનો મહાવિજય. વિનાશને પણ કાબૂ, ચારજ, ધેરખા કે મંત્રકાર બનાવી તેમાંથી નવસર્જન અદિસા કરે છે. અને પ્રત્યેક મર્જને વિનાશકારી હિંસાનો નિરર્થકતા સાબિત કરે જાય છે. વિજયચિન્દ તરીકે અદિસા વગર બોલ્યે કુટુંબ સરખી મંદિરા ખીલવે છે, કાર્પેટ કે છુદ્દ મરખા મહામાનવોને સ્થાપણી વચ્ચે મૂકી દે છે, સમાયણ સરખું કાચ ગાય છે, તોજા સરખું વાદ જગતની અંગુષ્ઠીએ ચાલે છે, શીતા સરખા તત્ત્વજ્ઞાનની ધોણખા કરે છે, અજંતા કે એલોફ્રેટા સરખી પદા-ગુફાઓ કાનરી નેમાં સજીવન દલા પૂરે છે, અગર વરાળ-વિજળીની મેત્રી સાધી કુરુનનાં અવનવાં બળ સાથે એકતા બાધે છે.

જરૂરી

‘સુવાસ’નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે.

આજુ વર્ષે પ્રગત્યે અને સામયિક-જગતે ‘સુવાસ’ પ્રત્યે જે આદર દર્શાવ્યો છે તે માટે ‘સુવાસ’ તે બંનેનો આભાર માને છે. તે મહર્ષ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.

મુશ્કેલીઓ ધણી છે, પણ પ્રગતિમાંથી હજી અમે આરા નથી મુખારી. અમારા જીવનને પ્રગતિ દર્શાવે જ એવી મહેન્ટા માથે ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશીશું.

જે આદરનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમો જાણી છે, તેઓ હજી પણ અમને વી. પી ની મુશ્કેલીમાં ન ઉતારે. એક પખવાડિયા સુધી અમે બાકી લવાજમોની રાહ જોઈશું. છતાં જેઓ લજ નહિ જ આપે તેમને અને અમારે બંનેને ટપાલખતોમાં ઊતરવું પડશે. લવાજમ આપનાં જ છે તો પછી દીવ રા માટે ?

તમારી નોંધ તપાસી લુઓ. ‘સુવાસ’નું ત્રીજા વર્ષનું લવાજમ ભરાયું છે કે નહિ ? ભરાયું હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમની જોગવાઈ કરો. ન ભરાયું હોય તો ત્રીજા-ચોથા બંને વર્ષનાં લવાજમ સાથે મોકલાવી આપો. અથવા પાઠ્ય જલ્લાવલા એજન્ટમાંથી અનુકૂળ હોય ત્યાં ભરો. ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ જેણે કાળજી રાખીને ભરી દીધાં છે તેઓ તો ચોથા વર્ષે પણ માહક તરીકે આપુ રહેશે જ એની આશા છે. પણ જેમના લવાજમ હજી બાકી છે તેમને જે ના જણાવવી હોય તો ત્રીજા વર્ષના લવાજમ પેટે શ. ૩-૪-૦ મોકલાવતાં માથે ચોથા વર્ષ માટે ના જણાવે.

x

અમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના માહક બની રહ્યા છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતી માર્ગનિક ઉત્તરિમાં દરેક રીતે મદદરતી બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન આપારો. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાપ્તાસાય જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક તે ગતિક લેખોને પ્રથમ પર્મદગી મળશે, દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પત્રિક નકલ તે ‘સુવાસ’ના આજુ અંક મોકલાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચી છે. પણ આર્થિક અજવાતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત મીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના નોટલા આદરોને માટે માહક દીઠ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર રહો, એટલા માહક પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઓઠો લઈશું. પરિણામે એવા સંકેડો ઉત્તમ આદરોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને મુંદર-સુરોભિત પોકેટ-ડાયરી; જે આદક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને વ્યસ્ત્ર’ (કાચું પૂઠું)નું પુસ્તક; ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર આદક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાવ’ છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને મિત્ર મિત્ર પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. આદિવનના પ્રચારોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ ક્ષણ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સમયસતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉઘરાવવાની કે બીજા કાંઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં એટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજ ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે સેબો અચરીકાર્ય નીવડે તેા પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે કુરિયોર પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ યવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિસંજનનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના આદકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ, મુંબઈ, રાજકોટ અને કરાંચીના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યસંહાર,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	"	"	"
એન. એમ. ઠક્કર,	"	"	"
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર અન્ધરત્ત કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		"
શ્રી. નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		"
શેઠ મોહનલાલ દોશીભાઈ,	બુકસેલમ,		રાજકોટ
શ્રીવલ્લભદાસ નાનજી સચદે,	૨૨૩, પ્રાચીના સમાજ રોડ,		કરાંચી

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક મૂળ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લગાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તદુગ્ત, નિરોગી અને સદાકા કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ બહુ શક્ય છે.

આપના ધરમાં, આપની લાપચેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે ઠાકારનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજુસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મ હા ગુ જ રા ત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખ્યપત્ર (સામાહિક)

- જેમાં માહિત્ય, રાજકાંડ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુદર છણાવટ થાય છે.
- બહુની સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી મંપટ દર અકવાઈએ મુદ્દ પરિરિષિતિ આખેઈન રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ શબ્દરચના હરિદાષઓના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિખળાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક વ્યૂહ હરિદાષ વગર દાખવ શીએ સુદર ધનાઓ મેળવી આપે છે.
- એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકાગિતને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજુર થયેલું છે.

વાર્ષિક લગાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અબોડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા રચણાના ન્યુઝીપર એન્ટોએ તુસ્તક પત્રવ્યવહાર કરવો.
મેનેજર : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રભેજો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—સ્મૃત્યુક્તાલ વસંતભાલ દેસાઈ
લેખો એકંદરે સારા..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુદેશર પ્રસાદજી ખળાદાસ
મુશ્કેલીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી
ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જગન્નભૂષિ
એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક
આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘વધા નામા તથા યુષ્મા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જેતીવાડી વિજ્ઞાન
‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનવું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિને બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ... અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી
તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરે પાડે છે.

—લમિય મિત્ર
સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય
વિકલાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા ‘સાહિત્ય’ માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક
છવન, ટલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સપાટવિજય
‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

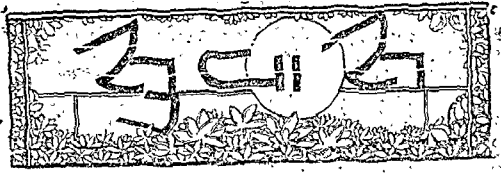
—તન્ત્રી-દશીરાજ્ય
‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રભેજોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક ગદ્યનો સંયોગ દાગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

—અ. મ. પરીખ
‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હલકામ છે, કે ગુજરાતી બાબાના મોઢપણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય
અમારે આખું કુટુંબ ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં મણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં હિટ સાહિત્ય તો ‘સુવાસ’ જ આપે છે.

—કિ. આનંદલાલ જોશી
વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ મુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની મુકમિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનામિત જગત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ ધ્યોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ નું]

એપ્રિલ : ૧૯૪૧

૬/૧

[અંક ૧૧]

અહિંસા:

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

[૪]

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

એના એ જ હિંસાવર્જનનો ક્રમ ગોત્રમાંથી clan-ગતિમાં, જાતિમાંથી tribe-ગતિસમૂહમાં અને જાતિસમૂહમાંથી race-ગતિમંડળમાં જતાં ગોઠવાય જાય છે. માનવપ્રાણીને જ્યાં માર્ગ દેખાતો નથી ત્યાં તે તલવારથી ગ્રંથી દાપવાની પશુતા વાપરે છે. વ્યક્તિ કે ટોળાને સમજ ન પડે ત્યાં તે લડી ભેડે ! બાળકોની તકરાર કે મદારાખૂનો વ્યવસ્થિત મુદ્દનો પાછળ એ જ માનસ રહેલું છે. પરંતુ વહેંચતાં ન આવડે, કે પરસ્પરને સમજવામાં બૂલ થાય એટલે તરત જઘડાથી તેનો પતાવટ કરવાનું પશુત્વ ગાંતવજાતને પોતાના પાશવ વારસામાં મળ્યું છે. પરંતુ માનવી પાશવ વારસાને ઘટાડતો ઘટાડતો જ માનવી બન્યો છે. વિવિધ ગોત્રો પરસ્પર ઝડી ઝધડી યાદી જાય છે; ગળાથી નિર્ણય ઉપર આવવાની અશક્તિ, તેમને સમજાય છે, અત્રે ગોત્ર સમસ્તતા સ્વાર્થમાં વિરાગનું નિરુપયોગી-પણું સમજતાં એક ગોત્ર બીજાની સાથે બળી, રવાય, અથથ સાધી હિંસાને પોતાના વ્યવહારમાંથી દૂર કરી, ગોત્રોમાંથી જાતિ-ઘડતર પડે છે.

ઈતિહાસ-દર્શનમાં એક મોટી બૂલ આપણે કરીએ છીએ. વ્યક્તિ સમાજનું એક કેતી રીતે બની જાય છે તેનો ક્રમ આપણને બહુજ અધૂરો સીખવવામાં આવે છે-લગભગ નહીં જેનો. સમાજની અત્યેક રચના કે ઘટનાનું પ્રગતિશીલપણું અહિંસાના વ્યાપકપણા ઉપરજ અવલંબન રાખે છે. જાતિસમૂહ કે જાતિમંડળના બંધારણમાં પણ કુટુંબ અને ગોત્ર સરખોજ અહિંસાનો સ્વીકાર સમાયલો હોય છે. એના અસાધ્યતાં કરું ત જ બંધારણ બાંધી શકાતું નથી. જેમ કુટુંબમાંથી અને ગોત્રમાંથી હિંસાને-ગાળી કાઢવી પડે છે તેમ જાતિ-સમૂહમાં પણ એ જ તરત સ્વીકારી લેવું પડે છે. ગોત્ર-વિસ્તૃત બની જાતિ થાય એનો અર્થ એટલોજ કે આખી જાતિ કે જાતમયી હિંસાની ગેરહાજરી. પરાયા આક્રમણ સામે થવું, રક્ષણાર્થે પરાયાની હિંસા કરવી એ વસ્તુસ્થિતિ આજ રહેવા છતાં સ્વજાતિનો કાંઈપણુ વ્યક્તિની હિંસા જરૂર અપરાધ બની જાય છે.

માનવી કુટુંબમાંથી આગળ વધી જાતિમંડળ સુધી વિકાસ પામતો જ્ય તેમાં તે રાજ્ય, કાયદા, શાસનનંત્ર, કાર્ય-વહેંચણીનાં સ્વરૂપ જેવાં સામાજિક ધડતરો વિકસાવતો જાય છે. દરમિયાન જાતિની ભૂમિમર્્યાદાઓ સ્થિર થાય છે; જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય આવે છે; કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો વિકાસ થાય છે; રહેણીકરણીના નિયમો-સિષ્ટિન અલિખિત-રથપાઈ મંસ્કાર અને શિષ્ટતાનો ઉદ્ભવ થાય છે; અને અમુક ભૂમિમર્્યાદા કે શાસનમર્્યાદાની અંદર માનવહિંસા અદૃશ્ય બની જાય છે. રક્ષણ અર્થે ભેગા થતા વિસ્તૃત અને વિશાળ માનવસમુદાયને રક્ષણાર્થે દોરેલા ગોલકમાં એકજ શૈલે રક્ષણ મળી શકે. બાહ્ય આક્રમણથી એ ગોલકનું રક્ષણ કરવું અને ગોલકની અંદરના વિસ્તાર માટે હિંસાને ટાળી કાઢવી. ભૂમિમર્્યાદિત કે શાસનમર્્યાદિત પ્રદેશમાં મમાયલી જનતાએ પરસ્પર કેવા વ્યવહાર રાખી મંગડન કરવું એની નિયમાવલી પ્રગટ થાય છે, અને પરસ્પરના વર્તનમાંથી મનસ્વીપણું આલ્યું જઈ નિયમપ્રિયતા પ્રવેશ પામે છે. ખાનગી મિલકત અને સામાજિક દક્ષ વસ્ત્રોનાં ધર્મણ પણ અહિંસાપદ્ધતિથીજ સમાવાય છે.

આખો દીવાની-કેજદારી કાયરો અહિંસાનું પ્રતીક છે. એક નાગરિક બીજા નાગરિકને ગાળ દે તો તે ગુન્હેગાર બને છે, એને ગમે તે માણસ સગ્ન કરી શકતો નથી. ગાળ ખાનારે પણ સ્થાપિત ધોરણે અદાલતમાં જઈ ગુન્હો સાબિત કરવો પડે છે, શિક્ષામાં દિમા છે કે અહિંસા એ પ્રશ્નની ચર્ચા આ રથે લપથોગની નથી. પ્રશ્ન એક જ છે: ગાળ દેન રને ગાળ ખાનારથી સગ્ન થઈ શકતી નથી. સમાજને સ્થાપેલાં ન્યાયમંદિરો અને ન્યાયાધીશો જ ગુન્હાનો નિર્ણય કરે છે. વ્યક્તિગત દિમા તેમજ સામાજિક હિંસા ઉપર ખૂબ મર્્યાદાઓ મુકાય છે. શિક્ષામાં હિંસાનો અંશ રહ્યો હોય તોપણ તે અતિમુદ્દમ બની જાય છે, અને દિમામાં પણ અનેકાનેક મુદ્દમ કક્ષાઓ અને પ્રમાણસરના પ્રવેશ પામી હિંસાને નદોવત ખનાવી દે છે. દીવાની-કેજદારી ન્યાયાધીશીઓનો ઉદ્દેશજ એ છે કે મમાજમાં સંતાયલી હિંસાને ક્ષાથી તપાસી તેને નિર્મૂળ કરવી.

મનુષ્ય પોતાની હિંસાકૃતિને શોધી પોતાની જાત પ્રત્યે બંધુભાવના વિકસાવી શક્યો ન હોત તો કુટુંબ તથા ગોત્રની માફક જાતિભાવના વિકસી શકી ન જ હોત. પોતપોતાના દક્ષ સ્થાપન કરવા માટે, પોતપોતાના ન્યાય ચૂકવવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યને બાહ્ય તત્ત્વવાર વાપરવાની છૂટ હોત તો મમાજનું આજનું બંધારણ પણ શક્ય ન હોત. પરંતુ મનુષ્યની માનવતાએ હિંસાને અજગી કરી અને તે મંસ્કાર પામ્યો. મંસ્કાર-મંસ્કૃતિના મધ્યજિદ્ધ તરીકે હિંસાની અહિંસાએ પ્રથમ કુટુંબ, પછી ગોત્ર, અને પછી જાતને પોતાની મર્્યાદામાં લાવી મૂકી.

અહિંસાનો વિજય સર્વદા શાન્ત અને સૌમ્ય છતાં ચિરસ્થાયી અને વ્યાપક હોય છે. હિંમાના વિજયની માફક તેના વિજયમાં રુધિરની રતાશ નથી, મૃત્યુનો આર્તનાદ નથી, અને નશાળાજનો ઉદ્ભવ આનંદ નથી. દોલ વગડાવીને કે દરેક પીડાવીને, અહિંમા પોતાનો વિજય કદી મહેર કરતી નથી. વ્યક્તિ સમાજમાં ગોડવાય એ જ એનો મદાવિજય. વિનાશને પણ કાવ્ય, શાસ્ત્ર, પ્રેરણા કે મંસ્કાર બનાવી તેમાંથી નવસર્જન અહિંસા કરે છે અને પ્રત્યેક મર્જને વિનાશકારી હિંમાનો નિરર્થકતા સાબિત કરે જાય છે. વિજયચિન્હ - તરીકે અહિંસા વગર બોલ્યે કુટુંબ મરખી મંડળા ખીલવે છે, માર્કેટ કે શુદ્ધ મરખા મદામાનવેન આપણી વચ્ચે મૂકી દે છે. ગ્રામ્ય સરખું કાવ્ય ગાય છે, લોખી મરખું વાલ જગતર્ન અંમુલીએ મમવે છે, ગીતા સરખા તત્ત્વજ્ઞાનની ઘોષણા કરે છે, અનંતા કે એલોફન્ટ મરખી પદાક-સૂકાઓ કેતરી તેમાં મજબૂત કલા પૂરે છે, અગર વરખ-વિજળીની મેન સાધી કુદરતનાં અવનવાં બળ સાથે એકાએક બળે છે.

ભારતીય વિજ્ઞાન-મંદિરનો જ્યોતિર્ધર—

સર વ્યંકટ રામન

વિદ્યાર્થી

૭૫મા મહિને સુગંધાતના પ્રવાસે આવેલા જગમગહર વૈજ્ઞાનિક શ્રી ચન્દ્રશેખર વ્યંકટ રામનનું નામ આજે તો સુગંધાતની સાંસ્કૃતિક પ્રગતને મોટે રમી રહ્યું છે. તે પ્રવાસ પછી ફોલોડિન્ગ્સ (અમેરિકા)ના ફ્રેન્કલીન ઈન્સ્ટીટ્યુટે ચાલુ વર્ષનો ફ્રેન્કલીન ચન્દ્રક તેમને આપવાનું જાહેર કરેલાં તે નામ વર્તમાનપત્રોના પાને વિશેષ પ્રકાશ્યું. અને પાશ્ચાત્ય સૂમિ અને સાગરો જ્યારે માનવલોહીની તરસ છીપાવી ગયા છે ત્યારે પણ જે વૈજ્ઞાનિક આવતા મહિને ઉપરોક્ત ચન્દ્રકનો સ્વદરેતે સ્વીકાર કરવાને અમેરિકા પહોંચવાને તત્પર બન્યો છે તેના જીવન-પ્રસંગો જાણવાની જિજ્ઞાસા વર્તમાન પ્રગતમાં મહજ ઊંઘે એવી છે.

૧૮૮૮ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે દ્રોણીનાપલીમાં એક મામાન્ય સ્થિતિના આદ્યજી-કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. આજપણુમાજ તેમની જીવિએ અઘ્રાદિક તેજસ્વિતા દાર્પવવા માંડી. દશ વર્ષની વયે તેમણે મેટ્રીકની ને બાર વર્ષની વયે ઈન્ટરની પરીક્ષાઓ પમાર કરી. એટલી નાની વયે પણ વિજ્ઞાન-દેવીએ તેમના પર કામણુ કર્યું ભાતિક-વિજ્ઞાનની શોધો સાથે તે એકતાન બની ગયા. પણ તેની સાથેસાથ એની એસટનાં ભાષણો માંલણીને તેઓ ધર્મ પ્રત્યે પણ આકર્ષાયા. તેમણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો; પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ નિહાળ્યું. મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી કોલેજની ઈનામી નિમણની હરીકાપ્દમાં 'આર્ય વીર રસ' પર નિર્મળ લખી તેમણે પ્રથમ ઇનામ મેળવ્યું.

કોલેજમાં એક પ્રસંગે તેમના સહાધ્યાયી અપ્પારાવે પ્રો. જહોન્સને શબ્દશાસ્ત્રના વિષયમાં પોતાની કેટલીક શકાઓના ખુલાસા પૂછ્યા. પણ પ્રો. જહોન્સ તેનો ઉત્તર ન આપી શક્યા. શ્રી રામને તરતજ તે શકાઓ નોંધી લીધી. થેર જઈ તે રહેલું શબ્દશાસ્ત્ર પરનું વિવેચન વાચી ગયા, ને બીજે દિવસે તેમણે રહેના સિદ્ધાંત પર અપ્પારાવની શકાઓનું સમાધાન કર્યું. આ પ્રસંગ જાહેર થતાં લોર્ડ રેલે જાતે એ સમાધાન વાંચી ગયો. ને શ્રી રામનની જીવિ પર મુગ્ધ બની તેમને અભિનંદન-પત્ર લખ્યો.

કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન શ્રી રામને પોતાની વૈજ્ઞાનિક શોધોને બક્ષત કરતો એક લેખ લખ્યો અને તે પ્રો. જહોન્સને જોવાને આપ્યો. છ મહિના પીતવા છતાં પ્રોફેસર સાહેબને એ લેખ જોઈ જવાનો અવકાશ ન મળ્યો. ઉત્સાહી શોધક શ્રી રામને યાદને તે લેખ લંડનના પ્રખ્યાત માસિક 'ફોલોસોફીકલ મેગેઝીન' પર મોકલાવી આપ્યો. એ લેખ તરત પ્રગટ થયો ને પ્રો. જહોન્સ શિખની મદત્તાને તીખી નજરે જોઈ ગયા. એ જ અરમામાં જ વિષયે તેમને પાછળથી જગમગહર બનાવ્યા તે, 'પ્રકાશ' વિષય પરનો તેમનો એક લેખ લંડનના 'નેચર' માસિકમાં પ્રગટ થયેલો.

સોળ વર્ષની વયે તેમણે મદ્રાસ-વિદ્યાપીઠની એમ. એ. ની પરીક્ષા, ભૌતિકશાસ્ત્રના

વિષય એ પ્રથમ વર્ગ અને પ્રથમ નમ્બે પસા કરી મદ્રાસ-વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમા તે તે વિષયમા એમ એ મા પ્રથમ વર્ગ હતી જનાર તે પહેલાજ વિદ્યાર્થી હતા તે પરીક્ષાની સાથોસાથ તેમણે હિંદી મગ્ગાગની દિગાળી ખાતાની ઉચ્ચ પગેશા પણ પમાર કરી ને સત્તર વર્ષની વયે-કે જે વયે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીકની ગાઇડેજ ગોખી ગયા હોય છે-તે કનકતામા ડેપુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ તરીકે નીમાયા જગતમા આટલી વયે પુરુષાર્થથી આવા નિર્ણય મેળવનાર વ્યક્તિઓ જનરલે જ પાકે છે ને હિંદના નોકરચાહી ઇતિહાસમા તે આ વયે આવા ઉચ્ચ હોદ્દે આવનાર હિંદી તરીકે તે તે પહેલા જ હતા

આ ગરમામા તેમણે ત્રિનોક્ટુઅરી નામે એક વિદુષી યુવતી સાથે સ્નેહલક્ષ્મી ર્થા

દક્ષિણમા નોકરી દિમાગી ખાતામા જનરલવાની છતા તે વિજ્ઞાનદેવીનું આરાધન ચૂક્યા નહોતા. મમય મળતા જ તે નવા નવા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરામા લીન થઇ જતા ત્યા તેઓ દક્ષિણ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ અમુનોપ મુકુન્દના મમર્શમા આવ્યા, ને વિજ્ઞાન વિદાસ મહાશયના મહામદ જાન્યા એ મહાજ તન્મયથી તેમને વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબજ ટેમ મળવા લાગ્યો

કનકતાથી તેમની જન્મી ગયુંન થઇ ત્યાની નોખરીમા પણ તેમણે મોઢી કીર્તિ મેળવી પનુ પિનાનુ અરમાન થતા તે ગ્લન લઇ મદ્રાસ ગયા પછી નાગપુર જઈથી થતા તેમણે ત્યાનુ ગૃહચાલક તન મેળાવ્યુ

નાગપુરમા એની પ્રયા પડી ગયેલી હતી કે ડેપુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલને હોદ્દે નિમ ૧) બને હિંદીની યાત્ર પણ એ હોદ્દાને અમર તો તેના દાય નીએના અગ્રેજ અમરદારો જ કરે આ પ્રધાને દયાના દર્દી શ્રી ગમને જધોજ વહીવટ વતે મલાળી લીધો તે સામે પોકાત પાતા હિંદી મગ્ગાગના વડા એકાઉન્ટન્ટ જનરલે ત્યાનુ દક્ષતર વતે તપાસી જોયુ ને વહીવટ સુધારવા માટે મતોપ દાખવી શ્રી ગમનને અભિનંદન આપ્યુ

નાગપુરથી તેમની જઈથી કાઢતે થઇ આ રામયે તેઓ પોસ્ટ અને તાગખાતાના એકાઉન્ટન્ટ જનરલને હોદ્દે પહોંચ્યા હતા અર્થ અને સત્તાની ગણતરીએ તેમની સામે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય હતું પણ તેમનું હૃદય વિજ્ઞાન-દેવીએ હરી લીધું હતુ એટલે કનકતાની વિદ્યાપીઠે તેમની કેટલીક ગામણીઓ મંતોપના તેમણે હજારના પગારની સગકારી નોકરી તણ દધને સામાન્ય પગારે વિદ્યાપીઠની મગ નસખિદારી વોપ ને મર તાગકનાથ પાતિતની ખાસાહી મદદથી વિઝમૈવી, 'કોલેજ ઓફ માયન્સ'મા ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકનું પદ સ્વીકાર્યું આ પે નીમાનાર છતાંજ જઇ આવેનજ હોવો જોઇએ એવી સગ તારમનાથના વીરમા એક રગત હતી તે રાતને સ્વતત્ર શાસ્ત્રીય શક્તિનું અપમાન ગણી શ્રી ગમને તે પે નીમાવા માટે છતાંજ જવાની ચોખ્ખી ના પાડેલી ને સગ અમુનોપે થી રામનની એ જાવનાને માન આપી છતાંજ જવાની એ સગતને બાલુએ મૃધ્યા પછીજ રામને તે પનેા મદય સ્વીકાર કરેલો

અધ્યાપકના પે નદીને ની રામને કૌલી વિજ્ઞાનની સેવાઓ અજમોય છે. તેમણે અનેક નવી ગોષ્ઠો મી, મેખ્યાનક વિદ્યાર્થીઓને જગતમાશક્તિ વૈજ્ઞાનિકો બનવાની વિદ્યા, પ્રે બા અને નમ અ પી તેમની આ પ્રવૃત્તિમા વૈજ્ઞાનિક જગતે ખૂબ ગસ દાખવવા માંજો તેમની મેદાઓની કદર તરીકે વિદ્યાપીઠે તેમને ૧૯૨૧ મા એક્ટર ઓફ માયન્સની પદવી

આપી. ૧૯૨૪ માં તે યુરોપ-અમેરિકાની મુસાફરીએ ચાલ્યા. તે ખંડોના મંસ્કારી અને વૈજ્ઞાનિક જગતમાં તેમનું નામ તો મશહૂર બની ચૂક્યું હતું. પરિણામે તેમને બધે ભાવભર્યો આવકાર મળ્યો. લંડનની રૌયલ સોસાયટીએ તેમને પોતાના ફેલો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. અમેરિકામાં તેઓ જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોના ગંડગંડામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને અપૂર્વ વિજ્ઞાન-મંદિરો અને અદ્યતન સાધનસામગ્રી નિહાળવાની તક મળી.

તે પછી ભારત પાછા ફરીને તેમણે પોતાની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓ આદરી અને તેમાં 'રામન ઇફેક્ટ'ના નામે પ્રખ્યાત બનેલી પ્રકાશ પરની તેમની શોધ તેમને જગતવ્યાપી મન્માન અપાવ્યું.

૧૯૨૯નું વર્ષ તેમને માટે ઘણું જ ભાગ્યશાળી નીવડ્યું. તે વર્ષના પહેલા મહિનામાં તેમની 'મદ્રાસ માયન્સ પરિષદ'ના પ્રમુખ તરીકે વગ્ધી થઈ. છઠ્ઠા મહિનામાં મરકાન તેમને મર બનાવ્યા. ને સાતમાં મહિનામાં ઇટલીએ તેમને વિજ્ઞાનક્ષેત્રે કીર્તિપ્રદ લેખાનો 'મેટ્યુસી સુવર્ણચન્દ્રક' અર્પણ કર્યો.

તે પછીના વર્ષે નોબેલ પ્રાપ્તિ તેમની કીર્તિ પર સુવર્ણરશ્મિ ચગમ્યો. સાહિત્યક્ષેત્રે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગુરની જેમ વિજ્ઞાનના વિષયમાં શ્રી રામને નોબેલ પ્રાપ્તિના ઈતિહાસમાં ભારતનું નામ નોંધાવ્યું.

તે પછીની તેમની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી બાણીતી છ

‘વિમાન’ને—

પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

પૃથ્વી .

કરાળ, વિકરાળ ગ્રાહ દઈ ગર્વથી ગાજતું,
ચડી ગગન-ગુંગળે જન-મનો ભયે ડારતું,
અમાપ સ્થળ-કાળનાં અકળ અંતરે આવરે;
ગિરિ, મહલ ને મિતાર ધડકી બુલે તે તને.
ધૂળે, ધમધમે ધરા, વિપદ-વાદળાં જામતાં,
સરે સતત ‘હાય’કાર તુજને જનો દેખતાં.
હજો શપિત સૌ દિશા, અગન રોમરોમે હજો,
થજો વિકળ અંગઅંગ, ધુરકાટ ભરખે જજો.
પહણે પુનિત પંખીડું અરવ ભડતું આભપે
પ્રસારી મૃદુ પાંખ, શાંતિ ભરતું કણે ને કણે;
જનો સુભગ દેહને અટલ મીટ માંડી બુલે,
બુલે ત્રિવિધ તાપન ઉડણુ એહવું ભેઈને.
હજો સૂક્ષ્ણ એહવી સફર તાહરીયે સદા,
થશે ઉડણુ ધન્ય, ધન્ય અવતાર તારો તદા !

પ્રજાજીવન અને રાજનીતિ

નરસિંહ

‘જગતની બધી જ ધાર્મિક, સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ રાજનીતિ છે, અને રાજનીતિનું મૂળ પોતાની પ્રજાનો ભૌતિક વિકાસ છે.’

કેસર

પ્રીન્સ બીરમાઈને હાથે કેળવણી, યુગોના ઇતિહાસનો અનુભવ ધરાવતા, જગતની એક શક્તિશાળી પ્રજાના પ્રતિભાશાળી શાસક તરીકે યશસ્વી નીવડેલા અને જગતમાં ચાલી ગયેલાં કે ચાલતાં અનેક રાજતંત્રોનાં શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થોના બાળકાર પુરુષના ઉપરોક્ત વચનો ખૂબ જ ન્યૂન છે. રાજા કાલિય કારણના ભારતીય મૂલ્યો તે વિશિષ્ટાર્થ સમજાવે છે, તેના પ્રકાશથી અનેક પ્રકારની ધાર્મિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનાં યોગ્ય મૂલ્ય આંધી શકાય તેમ છે.

જગતમાં અનેક ધર્મો, અવનવા મંત્રકારો ને વિવિધ સાંસ્કૃતિક ઝરણો અહોનિશ વહેતાં જ રહે છે, અને પ્રજાઓની વૃત્તિઓ પર તે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે પ્રભુત્વ બોગવે છે. જે પ્રજા જે વળતે જે ધર્મ કે મંત્રકૃતિના જળા પી રહી હોય તેને જ તે જીવનનું સર્વસ્વ અને મુક્તિ-દાયક અમૃત માની બેસે છે પણ એ અમૃતની પાછળ રાજનીતિનાં જે શુભ બળો કામ કરી રહ્યાં હોય છે ત્યાં તેની દૃષ્ટિ જલદી જ પહોંચે છે.

રાજનીતિ હમેશા એ પ્રકારે ઘડાય છે. એક પ્રજાને પોતાની માનીતે, બીજી તેને પાગલ માનીતે ગજકર્તા અને પ્રજાનાં દિતો ત્યારે એક જ પ્રદેશમાં મંડળાયેલાં હોય છે ત્યારે પ્રથમ પ્રકારની રાજનીતિ અમલમાં મુકાય છે અને બીજાનાં દિતો ત્યારે ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં મંડળાયા હોય ત્યારે રાજનીતિનો બીજો પ્રકાર રમાય છે.

પહેલા પ્રકારની રાજનીતિમાં પ્રજાની દરેક પ્રકારની શક્તિઓને ખીલવવામાં આવે છે. ઔશ્વર્ય અને ઉન્નતિ માટે સ્વનંતતા જરૂરી છે. અને સ્વતંત્રતાને ટકાવવાને કે બેળવવાને માટે યુદ્ધશક્તિ એ એક અમોઘ સાધન છે. યુદ્ધશક્તિમાં સ્વાર્પણની ભાવના ધરાવતું તંદુ-ગસ્ત મન, સામે આવનારને કચરી નાંખવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું શરીર અને બચાવપણે કિલ્લેબંધી ને આક્રમણ માટે લરગરી મરજમ વગેરે અગત્યનાં સાધનો છે. આવાં સાધનોને શુદ્ધ બનાવતાં સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક વહેણોને રાજનીતિ રીધાં કે આક્રમકરણ ઉત્તેજન આપે છે.

બીજા પ્રકારની રાજનીતિમાં પ્રજાની દરેક પ્રકારની શક્તિઓને કચડી નાંખવાની હોય છે. શુદ્ધામી તોડવાને યુદ્ધવિપયક શક્તિ નોર્ધએ. તે શક્તિને જ નો નિર્મળ કરવામાં આવે તો પ્રજા મદાની શુદ્ધામ બની રહે છે. તે શક્તિ તોડવામાં સ્વાર્થપરાયણ, સ્વચ્છંદી અને યુદ્ધ સામે મગ ધગવતું મન, નિર્મળ શરીર અને લશ્કરી સરંજામનો અભાવ એ મદસ્વતા ઉપાય છે. આ ઉપાયને માર્ગ આપનાં ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક વહેણોને આક્રમકરી ગીતે ખીલવા દેવામાં આવે છે આ નીનિમાં મરંજમને વધારવાનો તો હોય જ નહિ પણ પ્રજાપણે બચાવપણ થઈ પડે એવા દયાત કિંજાઓનો પણ નાશ કરવામાં આવે છે; પ્રજાના હાથમાંથી જ નહિ, પરંતુ તેના મનમાંથી પણ સસ્તો દૂર કરવામાં આવે છે; ચિંતા અને

બેઠારી ફેલાવી તેને મુંઝવી દેવામાં આવે છે; રચનાત્મક કાર્યક્રમોને રદ કરી તેને આજસુ, સ્વાર્થો, નિષ્ક્રિય અને નિર્બળ બનાવી દેવામાં આવે છે; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજામંતના નામે સ્વચ્છંદ અને નીતિહિનતા ફેલાવી તેને રોગીષ્ટ બનાવવામાં આવે છે; જમતનું નિયામકબળ ને શક્તિ છે તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ ફેળવી પ્રજાના મનને નિર્બળ સિદ્ધાંતો અને નિરર્થક ધેવજાઓને માર્ગે વાળી દેવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમને અનુકૂળ નીવડતાં સાંસ્કૃતિક વહે-લોને આડકતરી રીતે ઉત્તેજવામાં આવે છે. પરિણામે ગુલામી તોડવાના બધા જ માર્ગો ભાંગી પડે છે ને પ્રજા સ્થાયી પરાધીનતામાં ફસાય છે.

જ્યાં શિક્ષણને માર્ગે ગુલામીનું ઝેર ફેલાવી દેવામાં આવ્યું હોય ત્યાં આ વિચારશ્રેણી સમજવાનું ખૂબજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તે સ્થિતિમાં આપણે માટે તે સમજવાનો ઉપાય એક જ છે. ભારતવર્ષના સ્વતંત્ર યુગમાં ઘડાયેલી ને નીતિરીતિઓને, ધાર્મિક ધેવજા કે સામાજિક અન્યાયના નામે આપણે એડી તળે કચરી રહ્યા છીએ તેની પાછળ ભૌતિક ઉન્નતિના કયા અંકુરો રહેલા છે; અને નવા પ્રકાશના નામે-વાસ્તવિક રીતે તો ગુલામીના ફળરૂપે-આપણે જે નવાં રીતરસમો કે સાંસ્કૃતિક આદર્શો ધડી રહ્યા છીએ તેની પાછળ ભારતીય પ્રજાની સ્થાયી ગુલામી ને તેના ભૌતિક પતનના અને રાજકર્ત્રો પ્રજાના સદૈવ વિજયના કયા કયા અંકુરો છૂપાયા છે તેનું વિષયવાર અવલોકન કરી જવું.

આ અવલોકન પહેલાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે. આજની પ્રજા પાસે એક એ દલીલ છે કે જો પ્રાચીન રીતરસમો ન્યાયભરી અને વ્યાજબી હોય તો હિંદુ-પરાધીન કેમ થયું? પણ ચડતી-પડતીને કેમ માણસોની જેમ રાષ્ટ્રોના બાંધે પણ નિર્મયો છે. હજારો વર્ષનો સુવર્ણ-પ્રતિદાસ ધરાવતી સંસ્કૃતિ યાદ; તેનો ગેરલાલ ઉઠાવનારાઓએ ઉમેરેલી વિકૃતિથી તે ક્યારાઇ જાય; કાળ, પ્રદેશ અને પ્રસંગાનુસાર રૂપાંતરણથી તેને અઘતન સ્વરૂપ આપી શકનાર નિયામક બળોને નષ્ટ કરી દેવામાં આવે-ત્યારે કુપણની જવાબદારી કેવળ મૂળ સંસ્કૃતિને માથે ન ઝોઢાડાય. આરોગ્યના વિષયમાં આપણે તંદુરસ્ત અને દીર્ઘાયુની માણસને અનુસરીએ તેનો અર્થ એ નહિ કે તે માણસ અમર હોવો જોઈએ. દરેક વસ્તુની કિંમત તેનામાં રહેલા ગુણની સાથેસાથ તેને સમાંતર બીજી વસ્તુની કિંમત સાથે સાપેક્ષ સ્વરૂપમાં જ આંકવી જોઈએ.

ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે ધંધાઓની વહેંચણી (Distribution of Labour) અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે તે તો દરેક માણસ સમજી શકે છે. એ વહેંચણી ઓછામાં ઓછી ચાર વિભાગમાં થઈ શકે. પહેલાં સેવા અથવા શ્રમ, બીજો ધન અથવા અર્થ, ત્રીજો બળ અથવા સંરક્ષણવૃત્તિ અને છેતરેલા અથવા મુક્તિ. આર્થ સંસ્કૃતિએ આ ચારે વિભાગ યોગ્ય યોગ્ય માણસોને વહેંચી આપ્યા ને તેમાંથી બાહ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એવા ચાર વર્ગ બીટ્યા. આ વર્ગોમાં જેમ સ્થાન બીચું તેમ જવાબદારી, બોગ આપવાની ફરજ અને ફરજના ભંગમાં શિક્ષાનું પ્રમાણ પણ બીચું. ચારે વર્ગમાં બાહ્ય બીચો ખરો પણ તેણે સ્વૈચ્છિક ગરીબાઈ સેવવી જોઈએ ને નીતિનો ભંગ થતાં ચારે વર્ગમાં વધુમાં વધુ સજા તેને યાય. આ આર્થવ્યવસ્થાથી જીવન-ધોરણના ચંડ-ઊતર પ્રમાણની પણ એવી મુંઢરે વહેંચણી થઈ જાય કે આજની યુરોપીય પ્રજાઓને પોતાનું ઉત્તમ જીવનધોરણ-ટંકાવવાને જેમ કરોડોની કાળી પ્રજાને ગુલામીને કંગાલ રાખવી પડે છે તે રીતે વર્ણવ્યવસ્થા ધરાવનારને ગુલામોની કે બીજી પ્રજાઓને કંગાલ બનાવવાની જરૂર નથી પડતી.

વર્ણવ્યવસ્થાની કિંમત દરેક સમજી શકે તેવી છે. પણ તેમાં પ્રશ્ન એક રહે છે કે આ

વ્યવસ્થા મુજબ પ્રમાણે રાખવી કે વંશપરપરાગત. જો મુજબ પ્રમાણે રાખવામાં આવે તો દરેક વર્ગમાં સંખ્યાનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે; વ્યવસ્થાનો ખોલો વધી જાય. બ્રાહ્મણના છોકરાને જોટલી સહેલાઈથી બ્રાહ્મણ બનાવાય, વંશ્યના છોકરાને જોટલી સહેલાઈથી વંશ્ય બનાવાય કે ક્ષત્રિયના છોકરાને જોટલી સહેલાઈથી અને જોટલા પ્રમાણમાં વીર બનાવાય તેટલી સહેલાઈથી અને તેટલા પ્રમાણમાં એકબીજા વર્ગોની પ્રગતિ જુદા જુદા વર્ગોમાં ગોઠવવાનું અને ટકાવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે. રાગનો છોકરો રાગ અને તો બ્રાહ્મણનો છોકરો બ્રાહ્મણ કેમ ન બનો શકે? ઉપરાંત આ વ્યવસ્થામાં શિક્ષણનો જવાબદારી માનવિતાએ જાળવવાની હોય હોયતી પ્રગતિ વધુમાં વધુ દૃઢ અને કુશળ બની શકે અને દુશ્મનોનો ઝેરી પ્રચાર તેના કાન સુધી પહોંચી જ ન શકે.

આશ્રમવ્યવસ્થાનું મહત્ત્વ પણ સમજી શકાય તેવું છે જાણપણમાં વિદ્યા અને બ્રહ્મચર્ય, યુવાનોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને સાંમારિક ફરજ, અધિકારને વાનપ્રસ્થાશ્રમી સાંત હવન અને તુલ્ય વગેરે સંસ્કૃત એ માનવપ્રકૃતિને અનુકૂળ હવન-વહેંચણી છે. તેમાંથી કૌટુંબિક આનંદ, માનસિક શાંતિને અનુકૂળ પરિવ્રતાની ભાવના અને હોયતી પ્રગતિ માટેનું પ્રેરક બળ જન્મે છે.

પ્રગતિ વિકાસ સાથે સંકળાયેલી ઉપરોક્ત અને વિચારશ્રેણીમાંથી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા જન્મી.

આ વાણેવ્યવસ્થાની પાછળ કાંઈ ધાર્મિક ધેણછા નહોતી, તેમ જૂટની ભાવના નહોતી. તેને ધડનાર શુદ્ધ તકવિજ્ઞો નહોતા, તેમ સ્વાર્થો વધીસો નહોતા. મનુ, રામ અને શ્રીકૃષ્ણ સમા રાજર્ષિ પુરુષોત્તમોએ તેની રચના કરી હતી. તેનો આશય સાધુની જેમ કેવળ ઇશ્વર-ભજન કરવાનો નહોતો. ચંદ્ર ચંદ્રને જ્યારે શ્રમ કરવાનો તેનો ધર્મ વીમરી બ્રાહ્મણનો જેમ ઇશ્વરપૂજન અને તપ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે શ્રીરામ તેનો વધ કરે છે; અર્જુન ત્યારે શુદ્ધ કરવાનો ક્ષત્રિય-ધર્મ વીમરી સાધુની જેમ લાગણીવશ અને છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેને શાસન માટે વાળે છે; ને બ્રાહ્મણોએ ત્યારે મદ્ર સર્માં આચરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે તેમને સખત સખતો થઈ નહોતો, આમ વર્ણવ્યવસ્થા એ કોઈ ઇશ્વરી ધેણછા કે નિષ્ક્રિય આદર્શવાદ નથી પરંતુ પ્રગતિ માનસિક વિકાસક્રમ અને શાંતિ માટે ગાળનીનિર્માણને ધડેલાં પગથિયાં છે.

હિંદુ પ્રગતિ ધર્મધેણીનું ઉપનામ આપી દેવાનું છે. પણ રાજનીતિને ધડેલી ફરજ એ જ હિંદુ પ્રગતિનો જન્મ છે. સ્વે સ્વે કર્મજનિસ્તઃ સર્વિદિ સમયે સ્વઃ કે સ્વયં સિવને સ્વઃ સ્વયં સ્વઃ એ મૂનો ધર્મ-કર્મ-ફરજને અનુકરણી છે. એ સૂચનો ઉચ્ચારનાર ક્ષત્રિય અર્જુનને દિમક યુદ્ધનો ધર્મ મમજાવે છે, ગાળની સુધિશ્રિને તે અમત્ય બોલવાની ફરજ પાડે છે. એ કાંઈ શુદ્ધ કે ઇશ્વરી જેમ લાગણીથી જાળવના નિર્જન જુદાનો માનવી નથી. તે ઇશ્વર છે; નિર્ગુણ-ત્રિગુણનાત છે. એ માનવીનું અને જગતનું માન્યું સ્વરૂપ સમજે છે. તે જાણે છે કે રાજનીતિને કયાં બંધન ન હોય સર્વે મૂળ રાજનીતિઓની જેમ તેની ગાળનીતિ પણ નિર્ગુણ છે. પ્રગતિની અવસ્થા અને તેમનો વિકાસ એ જ તેનો આદર્શ છે. એ આદર્શને તે ધર્મની ભાવનામાં કેન્દ્રિત કરે છે.

જગતમાં ધડાયેલી જુદા જુદા રાજનીતિઓ શક્તિનેજ સર્વસ્વ માને છે. પણ હિંદી પ્રગતિની રાજનીતિમાં એક વિશિષ્ટતા છે. તેનો માન તે જો કે શક્તિનો જ છે. ઇશ્વરને પણ તે શક્તિના પુત્ર તરીકે લેખે છે. વેદોના મમથથી નાયમત્તા વલ્લભેત જગત નું સ્વ જવાણ આપ્યું છે. પણ શક્તિના માર્ગની માયોમાય હિંદુ રાજનીતિ ઉદ્દેશ તરીકે મરકારને માંકણી કે છે જગતના બીજા વિભાગોમાં કેવળ લગાવે વર્મને જ સર્વસ્વ મજુવામાં આવે છે. પરંતુ

ચંપા

ચીમનલાલ સંઘવી

એક બાબુએ જાપાન અને સિયામની લાલ આંખ, અને બીજી બાબુએ ફાંસનું આધિપત્ય—એમ બંને પક્ષથી કચરાતા ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનું નામ આજે જગમગાદર બન્યું છે. પરંતુ ભારતવર્ષે પ્રગટાવેલી જ્યોત અને ભારતપુત્રોના સતત સિંચનથી જગમગતા એ પ્રદેશના ઇતિહાસ પર હજી જોઈએ તેટલું લક્ષ નથી અપાયું. આ પ્રસંગે તે પર પ્રકાશ ફેંકવો કંઈક સમયોચિત નીવડશે.

આર્થ સંસ્કૃતિ એ જગતની આદ્ય જ્યોત છે. તે જ્યોત ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિ પર જન્મી. ભારતભૂમિએ એને રક્ષી અને પોષી. પણ તે જ્યોત ભારતમાં જ ગોંધાઈ નથી રહી. ભારતપુત્રોએ તેને જગતના ખૂણેખૂણામાં ફેલાવી છે. લંકા, મલયદ્વીપ, સિયામ, લાઓસ (સિયામ અને ચીનની વચ્ચેનો પ્રદેશ), યુનાન (બ્રહ્મદેશ ને ચીન વચ્ચેનો પ્રદેશ), તિબેટ, અનામ (ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો પૂર્વ-ઉત્તર ભાગ), ચંપા (ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનનો પૂર્વ-દક્ષિણ ભાગ), જાવા, સુમાત્રા, કમ્બોજ (કમ્બોડિયા—સિયામ અને ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનની દક્ષિણનો પ્રદેશ), બોર્નિયો, બાલી, ફોલીપાર્કન્સ, સેલીબોસ, ચીન, અફઘાનિસ્તાન, ધરાન, અરબસ્તાન, બેબીલોન, મીસર, મધ્ય આફ્રિકા, રોમ, ગ્રીસ, સ્પેન, સ્કેન્ડીનેવિયા, જર્મની, રશિયા, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે સ્થળોએ તે જ્યોતે જીવનપ્રકાશ પાથરેલો. આજે જાણે ત્યાં એ જ્યોત અને પ્રકાશ નામશેષ બની જાય, ભુલાઈ ગયા હોય—પરંતુ તેનાં સ્મૃતિચિન્હો ઇતિહાસનાં અણુમણુ પૃષ્ઠો પર અને શિથિલપત્થનાં અવશેષોમાં મોજૂદ છે. તેનું સ્વરૂપ ભારતપુત્રોને ફરી સજીવ બનીને ભારતખંડમાં જ નહિ, પણ જગતભરમાં નવી જ્યોતિ જગાવવા પ્રેરે એવું ગૌરવભર્યું છે.

લંકાને સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્ર બક્ષી તેને દેવભૂમિ બનાવનાર અને ત્યાં પ્રજાપ્રિય આર્થ રાજવંશની સ્થાપના કરનાર વિજય મગધનો રાજકુમાર હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં લંકાનાં સિંહાસને વિરાજેલો.

અશોકના એક વંશજને મગધથી લાગવું પડ્યું. તેનું વહાણ મલયદ્વીપના કાંઠે તૂટી પડ્યું. તેણે ત્યારથી મલયને જ પોતાનો દેશ લેખ્યો. ત્યાં તેણે વ્યવસ્થિત રાજવંશની સ્થાપના કરી, સંસ્કૃતિની ખીલવણી કરી. ત્યારથી છેક ઓગણીસમી સદી સુધી તે ભારત માથે મંડળાયેલો હતો તે તે દેશના પાટનગર સોંગાપોરના રેડિયો-મથકથી થોડાજ દિવસ અંદાજે જનહર થયું છે. અત્યારે તે દેશમાં હિંદુ સંસ્કૃતિના અવશેષો ઠેર ઠેર વેરાવલા પડ્યા છે.

લાઓસને ભારતવાસીઓએ માળવાનું ઉપનામ આપેલું. માળવાના પૂર્વ ભાગની જેમ લાઓસના પૂર્વભાગને પણ દશાણુ નામ અપાયું. ઈ. સ. ની બીજી સદીમાં યથેલા ટાલેમીએ પણ તેને દશાણુ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અગોક્તના ત્રીજા પુત્રને નન પૌત્રો હતા તેઓ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવાને દૂર દૂર નીકળી પડેલા ને તેમણે યુનાન, સિયામ ત્રિમેર, અનામ વગેરે દેશોમાં મુખ્યત્વે રાજ- તત્ત્વની સ્થાપના કરેલી યુનાનમાં નવમી સદીમાં થઈ ગયેલા અદ્રશ્ય નામે બૌદ્ધ ભિક્ષુકને હજી પણ ત્યાંની પ્રજા બાવપૂર્વક પૂજે છે.

ઈ ગ ૭૫ મા ગુજરાતના એક ગજકુમારે જાવા પર પ્રભુત્વ મેળવેલું, તેમજ ઈ સ ની પદ્મમી સદી સુધી ત્યાં આર્ય મંસ્તૃતિ પથગમની હતી તેના અણેષો હજી મોળા છે [જાવા-સુમાત્રાને લગતો નિગતવાર લેખ ગતામ્માં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે]

ક્રમેજ તો મહાભારતના અમલની પળ પૂર્વે બાગતર્યનું એક અંગ બની ગયેલું તેના સમયમાં ક્રમેજના સાદિત્ય તેમજ દત ધાઓમાં અને ચપાના બે શિનાતેષોમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત મળે છે

ઉદ્ગ્રસ્થના આદિત્યન થ ગાળએ પોતાના એક પુત્રને દેશપાર કર્યો તે પુત્ર પૂર્વ- પ્રદેશોમાં આશ્યો ગયો ત્યાં એક ગત્રે તે આગરમરે સૂતેને તે પ્રમગે ફરારને નીકળેલી નાગકન્યા તેના પર મોહી પડી અને એ લગ્ન મગવાનો નિશ્ચય કર્યો નાગગજ એ નિશ્ચયને વધારી લીધો તેણે સાગરના જળ ચૂમી બઈ તે પ્રદેશને દક્ષિણે ખૂન વિસ્તાર્યો અને તેને ક્રમેજનું નામ આપી પોતાના નના જમાદને ત્યાંનો નૃપતિ મનાવ્યો.

મહાભારતના સમયમાં ત્યાં મોમાં નામે નાગગણી શાસન ચલાવતી હતી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો કૌન્ડીન્ય નામે એક મિત્ર ત્યાં જઈ પળેવ્યો અને સોમા સાથે તેના લગ્ન થતા ક્રમેજમાં નવો બાગતીય રાજવંશ ચપાયો કૌન્ડીન્ય પાસે અશ્વત્થામાએ તેને આપેલો એક બાલો હતો તે ત્યાંના પાટનગરમાં મૈમઓ સુધી જળવાઈ ગયેલો.

બૈર્નિયો બાલી દીવીપાર્શ્વસ અને સેવીક્ષીસમાં હજી પણ હિંદુ મંદિરોના અવશેષો નજરે ચડે છે

ચીનમાં બાગતીય મંસ્તૃતિનો ફેલાવો દેશ કાદિયાન કે હુએનમંગ સમાં ચીની મુમાફરોનેજ આજારી નથી કાદિયાન અને હુએનમંગ તો પાચમી અને માતમી મદીમાં અહીં આખ્યા પણ તે પૂર્વે અને તે પછી પણ મખ્યાનુષ બાગપુત્રોએ ચીનની મુસાફરી ખેડી છે અગોક્ત અને મંપ્રતિના પ્રચારકો આર્યસંસ્કૃતિની માળા આથે જગતભરમાં ફરી વળેલા અને ચીનમાં તો તેમણે મદત્વની કામગીરી બજાવવી ને પછીના પ્રચારકોમાં ઈ સ ૬૪ મા માતગ અને દિવાકર, ૨૨૪ મા વિદન ૩૧૦ મા રાજકુમાર શીમિત્ર તે જ અરમાંમાં કપિવસ્તુનો નાજકુમાર છુદ્ધમદ, ૪૦૧ મા કુમારજીવ ૪૧૦ મા મર્મક્ષેમ, ૪૨૬ મા ગુણકદ, ૪૩૨ મા મશ્મીગેનો ગજકુમાર ગુણવર્મા, ૫૨૦ મા બોધિષ્ઠ, ૫૫૭ મા જિન- બદ-જિનવશ-જિનગુપ્ત, ૬૨૬ મા પ્રમાકરમિત્ર ૬૫૩ મા પુરોગપાવ, ૬૭૬ માં દિવાકર, ૬૯૨ માં બોધિગચિ વગેરે બૌદ્ધ ગ્રંથવિશે ખામ ખ્યાન બેચે ૬ આ રચવિશેએ કેવળ ચીનમાંજ નહિ, પણ પૂર્વ અને મધ્ય એશિયાના ગોટા ભાગમાં બાગતીય મંસ્તૃતિનો વિજય- દ્યજ ગેપ્યો છે નેમાંના ધણીખગ પર ચીનના સહેનશાહની કૃપા વગસેલી અને તેમાંના કેટલાક તો ગજગુરુપ પણ નામાયતા ચીનનું કેટલું મદત્વનું ધર્મિક અને માર્કૃતિક આદિત્ય તેમના મનન થમ અને અગાધ નિદ્ધાને આજારી છે

અધ્યાનિસ્તાન અને મરહડી પ્રાંતો તરીકે ઓળખાતો આજનો પ્રદેશ એક સમયે ગાંધારના નામે બારતનું અગત્યનું અંગ લેખાતો કોરોની માતા ગાંધારી તે પ્રદેશની

રાજપુત્રો હતી. ત્યાં પુષ્કલાવતી અને પુરુષપુર સમાં ઐતિહાસિક નગરો હતાં. પુરુષપુર આજે પ્રેશાવરના નામે ને પુષ્કલાવતી અસંદના નામે ઓળખાય છે.

ધરનાપતિ સાયરસે ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ સદીમાં સિંધ પર આક્રમણ કર્યું, પણ સિંધપતિ ઉદયનના હાથે તે હારી જતાં તેણે ઉદયનને પોતાનો મિત્ર બનાવ્યો. તે પછી સાયરસે એશિયા, આફ્રિકા ને યુરોપમાં મેળવેલા વિજયોમાં ઉદયનની ભારતીય સેનાએ મહત્વનો ભાગ નોંધાવેલો છે. તે સેના પોતાની સાથે સંસ્કૃતિની જ્યોત પણ લેતી ગયેલી. પ્રાચીન ધરાની ભાષા સંસ્કૃતમાંથી જન્મેલો. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલો સદીમાં કાલકસ્રિએ પ્રજા ધરનામાં ભારતીય-જૈન સંસ્કૃતિને ખીલવેલી. તે સમયે તે ગ્રેશ પારસ અથવા શકદ્રીપ તરીકે ઓળખાતો. હજી પ્રજા ત્યાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના નામ અને અસંગોને લગતા સ્મૃતિ-ચિન્હો નજરે ચડે છે.

અરબસ્તાનના એક ખૂણામાં હજી પણ હિન્દુઓનો એક ભાગ વસે છે. તે શિવ અને ગણેશની પૂજા કરે છે. ત્યાં મંદિરો છે અને નિત્યસંધ્યાએ આરતી ગીતરે છે.

જેબીલોનની શહેનશાહત જગવિખ્યાત છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં તેનું મુખ્ય બંદર અને પાટનગર ઇર્ટુ (Irte) હોવાથી પ્રાચીન હિન્દમાં તે શહેનશાહત 'આર્દ્ર' ના નામે વિખ્યાત બનેલી. ઈ. સ. પૂ. ૭૫૦ સદીમાં ત્યાં નેશુખાનેઝાર રાજા શાસન ચલાવતો હતો. મગધપતિ બિંબિસારની સાથે તેને મિત્રતા હતી અને બંને એકમેકને બેટ-સોગાદો મોકલાવતા. બિંબિસારના મંત્રી અને યુવરાજ અભયકુમારે જેબીલોનમાં આયન-જૈન સંસ્કૃતિનાં મૂળ રોપેલાં. નેશુખાનેઝારે પુત્ર આર્દ્રકુમાર જૈન દીક્ષા લઈ ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય બનેલો. નેશુખાનેઝાર પુત્રની પાછળ હિંદ આવેલો અને જુનાગઢમાં તેણે ભગવાન નેમનાથનું મંદિર સમરાવેલું તેમજ સોપારામાં મંદિર બંધાવરાવેલું.

જેબીલોનમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી મહુક નામે દેવની હિંસાભરી પૂજા થતી આવતી હતી. પણ નેશુખાનેઝારે તે બંધ કરી ભારતીય મૂર્તિપૂજા શરૂ કરેલી અને બિંદાનો આપવાં બંધ કરેલાં. જેબીલોનમાં તેણે બંધાવરાવેલા રાજમંદિરમાંની બે મુખ્ય મૂર્તિઓમાં એક ભગવાન પાર્શ્વનાથની અને બીજી ભગવાન મહાવીરની હતી.* આ ઉપરાંત તેણે બગી-લોનમાં નેવું ફૂટ ઊંચી અને નવ ફૂટ પહોળી એવી એક નગદ સુવર્ણની ભવ્ય પ્રતિમા સ્થાપન કરેલી. ભણ્ય, ખંભાત ને સોપારાને માર્ગે ભારતવર્ષ જેબીલોન સાથે ધમધોકાર વ્યાપાર પ્રજા ચલાવતું હતું.

મીસરમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો ઠેર ઠેર વેરાવલા પડ્યા છે. પ્રાચીન સમયે ત્યાં પણ ભારતની જ્યેષ્ઠ ગોપૂજન થતાં. મીસરની પ્રાચીન ચિત્રલિપિ દિંદને આભારી છે. ત્યાંનો મૂળ રાજવી ભારતનો રાજકુમાર—બાણું કરીને સગર ચક્રવર્તીનોજ પુત્ર-હતો. મધ્ય આફ્રિકામાં ઝીઆબ્બેનાં બંડિયેરા ભારતીય કલાએ ત્યાં સાધેલા વિકાસનાં દર્શન કરાવે છે. મેગેસ્થીનીસ દ્વીરેકલીસને હરિ-કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવે છે. તે ઓળખાણે જો સાચી હોય તો મહાભારતના સમયે રોમને પણ ભારતનું સંસ્થાન મળી શકાય.

ગ્રીસનો આદિ મહાપુરુષ રાનીપેલાસજો હિંદમાં જન્મેલો. અને ગ્રીસની જગવિખ્યાત પ્રાચીન-સંસ્કૃતિ પર ભારતીય સંસ્કારની અસર હતી.

* આ વિધાન ઇતિહાસકારોએ હજી સચાવાર રીતે સ્વીકાર્યું નથી, પરંતુ નેશુખાનેઝારની ધાર્મિક ધસણ અને જાને મૂર્તિઓ પરનાં અનુક્રમે સર્પ અને સિંહના લંછનો જોતાં આ અનુમાન અદ્ય રાજ્ય કરવા યોગ્ય માન્યું છે.

સ્પેનનું રાષ્ટ્રિય મહાકાવ્ય ભારતીય મહાકાવ્યોની તરીકે જાણીતું છે તે સ્પેનની વિમાના મહાકાવ્ય 'એડા' માં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં ત્યાં ગયેલા ભારતીય યાત્રીનો ઉલ્લેખ છે. એ યાત્રિકનું નામ નથી મળતું પણ તેણે ત્યાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરેલો અને તેના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ જણાવાય છે.

જર્મન ગ્રન્થ હજી પણ પોતાના પૂર્વજો તરીકે સમર્પિતના આયોગે ઓળખાવે છે અને આર્યોના માંગલિક વિજયચિન્હ સ્વસ્તિકને રાષ્ટ્રચિન્હ તરીકે સ્વીકારતાં ગૌરવ અનુભવે છે. રશિયામાં મહાભારત સમયનાં અને સંવત ૧૮૬૬ નાં શૈવમંદિરો હજી પણ જળવાઈ રહ્યાં છે.

અમેરિકા—ખેડ મૂળ ભારતવાસીઓએ શોધેલો અને મધ્ય અમેરિકામાં તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિનો શ્વજ રાખેલો, તેમજ ત્યાં હજી પણ એ સંસ્કૃતિના અવશેષો નજરે ચડે છે તે વિષે તાજેતરમાં ધર્મજી લખાઈ ગયું છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં વપરાતાં બોમરંગ હથિયાર ત્યાં આર્યોના શાસનની સાક્ષી પૂરે છે. આ રીતે પૃથ્વીના પદ પર એવો કોઈ પ્રદેશ નથી, જ્યાં ભારતવાસીઓએ સંસ્કૃતિની જ્યોત ન જગવી હોય. જ્યાં જ્યાં આર્યો વિચર્યાં ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ સંસ્કૃત ભાષા અનુમરી; ભારતીય સાહિત્ય અનુસર્ણુ; ભારતીય કલા અને શિલ્પ-રચાપત્ય અનુસર્ણુ; વૈદિક બૌદ્ધ ને જૈનની જાનેલી ભારતીય ધર્મનિપુટી અનુસરી. તે તે દેશોમાં વર્ણાશ્રમ પ્રધાન સમાજવ્યવસ્થા રચાણી; સતીપ્રથા ચાલુ થઈ; દેશ, નગર, પ્રદેશો કે વ્યક્તિઓને ઓળખ્યા, કોશંખી, શ્રીક્ષેત્ર, ચંપા, દ્વારાવતી, મયુગ, કલ્કોગ, કમોજ, ગાંધાર, રાજપુર, વીરપુર, ઇન્દ્રપુર, અમરાવતી, ચંદ્રગુપ્ત, શ્રીમિત્ર, ગંગારાજ, સગર, હરિવર્મ, ઇન્દ્રવર્મ રામાં ભારતીય નામો મળ્યાં. પરંતુ તે જ્યાં ક્ષેત્રોને વિસ્તારથી સ્પર્શવાનું અહીં શક્ય નથી. એટલે તે પર કેવળ ઊડતી જ નજર નાંખવામાં આવી છે. અને તેમ કરતાં પણ નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્ર ચંપા તો દૂર જ રહી ગયું. હવે તેને અવલોકીએ.

ક્રેન્ચ દિંદી ચીનનો પૂર્વભાગ આજે અનામના નામે ઓળખાય છે. પણ પૂર્વે તે પ્રદેશ બે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો. ઉત્તરનો ભાગ અનામ તરીકે ઓળખાતો; દક્ષિણ ચંપાના નામે જાણીતો હતો.

ચંપાનું રાજ્ય ત્રણ પ્રાન્તોમાં વહેંચાયેલું હતું. ઉત્તરે અમરાવતી, મધ્યમાં વિજય, દક્ષિણે પાંદુરંગ. અમરાવતી પ્રાન્તમાં ચંપાપુરી અને ઇન્દ્રપુર, વિજય પ્રાન્તમાં વિજયનગર અને શ્રીવિનય ખંદર અને પાંદુરંગ પ્રાન્તમાં વીરપુર અથવા રાજપુર સર્ગા મહત્ત્વનાં નગરો આવેલાં હતાં. પ્રાચીન કાળથી પાટનગર તરીકે ચંપાપુરી યાદ્યું આવતું હતું.

ચંપાપુરી સાગરકાંઠેથી સાડા ૯ માઇલ ઊંચે આવેલું હતું. તેની દક્ષિણપશ્ચિમે પર્વતોની દારમાળા હતી. અને પર્વતમાળાની લગભગ ઉત્તરે અને દક્ષિણે વહેતી બે નદીઓ નગરના પૂર્વભાગમાં સંગમ પામતી. નગરની આમપાસ ટોઢ માઇલની દીવાલ હતી.

ઉત્તર ભારતમાં પણ એ સમયે ચંપાનું મહાગત્ય હતું. ત્યાં ખારમા જેન તીર્થંકર વાસુપત્યનો જન્મ થયેલો અને મહાભારતના મમયે દુર્યોધને કૃષ્ણને એ રાજ્યની ભેટ ધરેલી. યુગો પૂર્વે આ ચંપાના વાસીઓ જ પૂર્વપ્રદેશોમાં જઈ ચડેલા અને ત્યાં તેમણે વસાવેલા સંસ્થાન અને તેના પાટનગરને પણ ચંપાનું નામ આપેલું.

ચંપાની દંતકથાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચંપાની મૂળ પ્રગ્ન અયોધ્યા અને તેની આસપાસના પ્રદેશ, [ભારતીય ચંપા વગેરે]માંથી ઊતરી આવેલી. સમય જતાં તે ચીનની પ્રગ્ન સાથે સંપર્કમાં આવી, અને પ્રગ્નઓ લોહીથી સંકળાઈ ગઈ ને તેમના મિશ્ર-જુમાંથી નવી-ચામ પ્રગ્ન જન્મી. તે અને પ્રગ્નઓએ મળીને ઈ. સ. ૧૩૭ માં ચીનની શહેનશાહતને પણ ધૂળવેલી. આમ પ્રગ્ન તરીકે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર બનવા છતાં ભારતીય મંરકારની સતત અસરથી ચંપા ભારતનું જ એક મંરચાન બની રહ્યું.

ચંપાની આબોહવા બેજલારી જણાય. ત્યાં ઊનાળો અને ચોમાસું બે જ ઋતુ. આમ છતાં ત્યાંની વિપુલ સમૃદ્ધિએ પ્રગ્નઓને આકર્ષી. ત્યાં વસતીનું સરેરાશ પ્રમાણ ૨૦ થી ૨૫ લાખનું રહ્યું છે.

ચંપાની ભૌગોલિક સ્થિતિ કદગી હતી: ઉત્તરે ચીનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય; લગભગ ઉત્તરે અનામનું મહારાજ્ય; દક્ષિણે જવા-સુમાત્રા-મલય; લગભગ દક્ષિણે કંબોજ; પૂર્વે સિયામ. આ બધાં રાજ્યો ચીનને ખંડણી ભરે, પણ તેઓ અંદરેઅંદર ન્યારે વિગ્રહ બેલે ત્યારે ચીનપતિ મોટે ભાગે દૂર રહીને જોયા જ કરે. આ સ્થિતિમાં ચંપાને હંમેશાં અચાવ અને આક્રમણ મોટે સંખ્યા રહેતું પડતું. એક નાનકડું રાજ્ય છતાં તેનું લશ્કરી બળ જમીન પર ૫૦ થી ૭૫ હજારની ખડી સેના ને સાગરમાં સો નૌકાઓ જેટલું રહેતું.

ચંપાના આદિ નૃપતિ તરીકે મહેશપુત્ર ઉરાજનનું નામ મળે છે; તે ઉરાજનની પછી ધર્મ-રાજે ત્યાં રાજ્ય કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ૬૧૫૨ યુગના ૫૮૧૧ માં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૭૬૩૫૭) વર્ષે ત્યાં વિચિત્રસગર* નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. [સંભવિત છે કે આ વિચિત્રસગર સગર ચક્રવર્તીનો જ કોઈ વારસ હોય.] પ્રાચીન યુગના આટલા શિલાલેખીય ઉલ્લેખો પછી ચંપાના ઇતિહાસ પર પડો પડે છે અને તે ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં જીવકાય છે.

પહેલી સદીમાં ત્યાં શ્રીમાર નામે વશસ્વી રાજાનું શાસન ચાલતું હતું. ઈ. સ. ૩૩૬ માં વેન નામે એક સેનાપતિએ રાજકુમારોને મારીને ચંપાનું સિંહાસન ઝૂંટવી લીધું ને ચીન સાથે તેણે વિગ્રહ આપ્યો. એ વિગ્રહે તેનો ભોગ લીધો. તેના વાર-સોએ પણ ચીન સાથેનો અંત્રામ ચાલુ રાખ્યો ને વિજય-પરાજયની ધટમાળ ચાલ્યા કરી. ચોથી સદીના અંતમાં સિંહાસને આવેલો ભદ્રવર્મન કંઈક વિશેષ પ્રકાશ્યો. તેણે ચીનને હાર બવરાવી. ચંપામાં તેણે એક અદ્ભુત મંદિર બનાવરાવી તેમાં ભદ્રેશ્વરદવામી નામે શિવલિંગની સ્થાપના કરી. તે રાજા ચારે વેદોનો નામાંકિત અભ્યાસી હતો.

ભદ્રવર્મનનો પુત્ર ગંગરાજ. તે સિંહાસન તણ સાધુ બન્યો ને ભારતવર્ષમાં ચાલ્યો આવ્યો. તેની પાછળ ચંપામાં આંતરવિગ્રહ સળગ્યો. ચીન સાથેના સંત્રામે પણ લપાનકે રૂપ લીધું. એ અંત્રામમાં ચંપાપતિએ હજારો હાથીઓનો ઉપયોગ કરી ચીનને સખત પરા-જય આપવા કમર કસી પણ ચીનાઈ સેનાપતિએ વાંસ, કાચળ અને ચીથરાના સિંહ બનાવી તેમને આગળ ધર્ષા ને એ સિંહોના લયથી લાગવા માંડેલા ચંપાપતિના હાથીઓએ ચોતાના જ સૈન્યનો ઘાણ કાઢી નાંખ્યો. ચીને આ વિગ્રહમાં ચંપાને મંપૂર્ણ પરાજય આપ્યો. ચીનાઈ સેનાપતિએ પંદર વર્ષ ઉપરાંતના મોટા ભાગના પુરુષોની કતલ કરાવીને કરોડોની લૂટ કરી.

* પદસદૃશ નવશતકાદશે વિગત કલિકલદ્ધ દ્વાપરવર્ષે શ્રી વિચિત્રસગર—

—વિકાન્તવર્મન બીજા (ઈ. સ. ૭૧૦ થી ૭૩૦) નો પો નગરનો શિલાલેખ

મંપાપુરીની બધી જ સુવર્ણમૂર્તિઓ તેણે ગળાવી નાંખી ને તેમાંથી તેને બકી હગ્ગર મથુ સોનું મળ્યું.

પાંચમી સદીના હેલ્થા દશકામાં ઇબોજપતિ જયવર્મને પોતાના એક પુત્રને દેશપાર કરેલો. તે પુત્રે ચપા પર કાબૂ જમાવ્યો. પિતાએ તેને ચપામાંથી હાંડી કાઢવા માટે ચીનના શહેનશાહ ઉપર પત્ર લખ્યો. પણ ચંપા તરફથી નિયમિત ખંડણી ચાલુ હોઇ ચીનપતિ તેમાં મંમત ન થયો. તેણે કમોજના બળાઓર રાજપુત્રને ચંપાપતિ તરીકે કબૂલી લીધો.

તે પછી ચપામાં ફરી આંતરવિગ્રહ સળગ્યો, અને વર્મનોએ ચપાનું સિંહાસન કબજે કર્યું. અનુક્રમે દેવવર્મન, વિજયવર્મન, રૂદ્રવર્મન ને રાજુવર્મને ચપાનું શાસન ચલાવ્યું. રાજુવર્મન કંઈક તેજસ્વી નીવડ્યો. તેણે રૂદ્રવર્મનના સમયમા બળી ગયેલ ભદ્રેશ્વર-મંદિર સમરાવ્યું ને તેને શંભુ-ભદ્રેશ્વર નામ આપ્યું. પણ તેણે ચીનની ધૂંસરી ફગાવી દેવાને ખંડણી બંધ કરી. પગિણાએ ચીને ફરી આક્રમણ કર્યું ને ચંપાને સખત દાર આપી લૂટ ત્વંત્રાવી. રાજુવર્મને છેવટે ચલામી કબૂલી અને તે ચીનનો ખડિયો બની રહ્યો.

તેની પછી તેનો પુત્ર કંદર્પવર્મન ચંપાના સિંહાસને આવ્યો (ઇ. સ. ૬૨૬). તે ખૂબજ ચુલ્લુવાન નીવડ્યો. પરંતુ તેના અવસાન પછી ચપામા ફરી આંતરવિગ્રહ મળ્યો ને તેનો પુત્ર પ્રભાસધર્મ તેમાં હોમાઈ ગયો. તે પછી વિક્રાન્તવર્મન, નરવાહનવર્મન, વિક્રાન્તવર્મન બીજો, રૂદ્રવર્મન, પૃથ્વી-રૂદ્રવર્મન, સત્યવર્મન, ઇન્દ્રવર્મન, દરિવર્મન, વિક્રાન્તવર્મન ત્રીજો, ઇન્દ્રવર્મન બીજો, જયસિંહવર્મન, જયશક્તિવર્મન, ભદ્રવર્મન ત્રીજો, ઇન્દ્રવર્મન ત્રીજો-ચોથો, દરિવર્મન બીજો વગેરેએ અનુક્રમે શાસન ચલાવ્યું. તેમના સમયમા અનામે પણ ચપા સાથે દુરમનાવટ ખીસવા માંડી ને જનના આગિયાઓ ચંપાનાં વહાણોને રગડવા લાગ્યા. આ બધાથી કટાણા દરિવર્મને પાટનગર તરીકે ચપાને તિલાંજલિ આપી દેશના મધ્યભાગમાં આવેલા સહીસલામતીભર્યા વિજયનગરને પસંદગી આપી.

આ અગ્નાના શિલાલેખોથી જણાય છે કે ચપામાં શંકરી સાથેસાથ બૈદ્ધ અને જૈન ધર્મો પણ પ્રચલિત હતા. ભદ્રવર્મન અને ઇન્દ્રવર્મન બીજાએ બૈદ્ધધર્મ અપનાવેલો. ઇન્દ્રવર્મ બીજાએ પોતાના ગુરુ તરીકે નાગપુષ્પ નામે બૈદ્ધ સ્થપિરને સ્વીકારેલ અને તેના ઉપરેસથી અનેક બૈદ્ધ મંદિરો અને વિહારો બનાવરાવેલા.

ઇન્દ્રવર્મન ત્રીજો રાજકર્તાને આવશ્યક યુરો ઉપગંત વ્યાકગ્ન અને વૃદ્ધસંતો પણ મંપૂર્ણ અભ્યાસીર હતો.

ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં વિક્રાન્તવર્મન ચોથો ચપાના સિંહાસને બેઠો. તેના મમયમાં આંતરવિગ્રહ અને અનામના હુમલાઓએ ચપાને નિર્બળ બનાવ્યું. ૧૦૬૮ માં રૂદ્રવર્મન ચોથો સિંહાસને આવ્યો. તેના મમયમાં અનામપતિએ ચંપાને સખત દાર આપી લૂટ અને કનલ

૧ વિહારો દેવકુલે દ્વૌ દે જિનસાધુગૌરવગૌ । રાજનાથ મનુસ્તે તામનિ પ્રગ્નાન્નગમ ॥

દુસ્તાનોવ્ સંગમિતસ્તુ પન્થુ શેપન્તુ રાધ્યાઃ વનમન્થાદે ।

પરમ્ ભૂતિચ્છિન્નિ મોગમર્ગ્ય પ્રાજાઞ્જિનાર્ગવ મનસ્સુમેન ॥

—૨૧૬ સંવત ૭૧૧ નો બાકુલનોશિલાલેખ

૦ મિત્રાવપદ્મકં જિનેન્દ્રમિમ્મસામિત્રા ચ્યારતોરૌપ ॥

બારવાન દર્શનોત્તરહસનીનઃ પાટિવ્ત્ત્વેત્તિ સત્ત્વરિનામ્ ॥

૨૧૬ સંવત ૮૪૦ નો ચો નગરનો શિલાલેખ

અંલાવી. રૂદ્રવર્મનને તેણે પોતાના રથ સાથે બાંધ્યો. આ રીતે અંપાએ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકેનું ગૌરવ ગુમાવ્યું.

પરંતુ રૂદ્રવર્મનનો વારસ હરિવર્મ ચોથો મહા તેજસ્વી વૃષ્ટિ નીવડ્યો. તેણે અનામ અને કંબોજનાં સૈન્યોને સખત હાર આપી અને આંતરવિગ્રહને સખત હાથે દબાવી દીધો. બાબી પડેલી અંપા તેણે ફરી વસોવી, અર્થે હજારો નવાં દેવમંદિરો બનાવરાવ્યાં. આ રીતે રાજવર્મનું પાલન કરી વૃદ્ધાવસ્થામાં તે સંન્યાસી બન્યો. તે મરણ પામતાં (ઇ. સ. ૧૦૮૧) તેની યૌદે રાણીએ તેની પાછળ સતી બની.

આર્ય માતૃપિતાનાં સંતાન પણ આર્ય જ નીવડે છે. હરિવર્મના મરણ પછી તેનો બાલપુત્ર જયધન્વર્મન અંપાના સિંહાસને આવ્યો. પરંતુ તેને જણાયું કે શાસન ચલાવવા માટેની પૂરતી યોગ્યતા તે હજી નથી કેળવી શક્યો. તેણે તરત જ સિંહાસન તજવાનો નિર્ણય કર્યો અને પ્રજાની સાથે મળીને તેણે પોતાના કાકા પરમ બેધિસરનો ગાદી સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. તે વિનંતિનો સ્વીકાર થતાં જયધન્વર્મને શાંતિથી વિદારા સાધ્યો અને રાજકર્તાને યોગ્ય ગુણો ખીલ્યા. તે પછી તેને સિંહાસન પાછું સંપાત્તાં તેણે લોકાત્તર વૃષ્ટિ સમું શાસન ચલાવ્યું.

તેના વંશજોએ કંબોજની સાથે મળીને અનામને હરાવવા નિર્ણય કર્યો. પરંતુ અનામે કંબોજ-અંપા બંનેને હરાવ્યાં. અંપાએ છેવટે નમતું તોળ્યું. આ વિશ્વાસપાતથી કંબોજપતિ ખીંચ્યો ને તેણે અંપા પર આક્રમણ કરી તેને હરાવ્યું ને લૂટ્યું.

પરંતુ ૧૧૪૭ માં અંપાના સિંહાસને આવેલો જયહરિવર્મન મહા તેજસ્વી વીર નીવડ્યો. તેણે અનામને અપાતી ખંડણી બંધ કરી. અનામની સેના અંપા પર ચડી આવતાં તેને તેણે સખત હાર આપી. ખીજબધા અનામરાજે અંપામાં આંતરવિગ્રહ જગવ્યો પણ હરિવર્મને તે લોખંડી હાથે દબાવી દીધો. તેણે અંપાને સુવ્યવસ્થા બક્ષી ને સૈકડો મંદિરો બંધાવરાવ્યાં. તેની પછી આવેલા જયધન્વર્મ સાતમાએ કંબોજને હરાવ્યું પરંતુ એ હારનો બદલો વાળવાને કંબોજે જયધન્વર્મન આક્રમાના સમયમાં બચેકર આક્રમણ કર્યું ને અંપાને સંપૂર્ણ હાર આપી તેને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું, ને શાસક તરીકે પોતાના સરદારો નીમ્યા. પરંતુ સરદારો સ્વતંત્ર થઈ પડતાં ફરી વિગ્રહ સળગ્યો અને કંબોજે પોતાના દોંગલા સમાધનપતિને અંપાનો રાજા બનાવ્યો, પણ અનામને કંબોજની આ રમત ન રુચેતાં અંતે મૂળ રાજવંશનો પુરમેશ્વરવર્મન નામે વારસ ૧૨૨૬ માં અંપાના સિંહાસને આવ્યો.

આ અરસામાં જંગીજખાનના મેંગોલ વારસોએ ચીનને જીતી લતાં કુખ્લાઈખાન ચીનનો શહેનશાહ બન્યો. તેણે અંપાના શાસન પર દેખરેખ રાખવા બે સૂબા નીમ્યા. અંપાપતિ જયધન્વર્મન અચ્ચારમાએ તો તે સૂબાને માન્ય રાખ્યો પણ સુવરાજ હરિગિતે તેમને સતાવીને હાંકી કાઢ્યા. કુખ્લાઈખાને સેના મોકલી પણ ઇન્દ્રવર્મન-હરિગિતે સૈન્યને તોળા પોકરાવી. ખાને આ કાર્યમાં અનામની મદદ માગી પણ તે ન મળતાં તે કંટાળ્યો. છેવટે જયધન્વર્મને તેને બેટ-સોગાદો મોકલી મનાવી લીધો.

તે પછી હરિગિત જયસિંહવર્મન ચોધાનું નામ ધારણ કરીને અંપાના સિંહાસને આવ્યો. તેણે ચીનને અપાતી ખંડણી બંધ કરી. અને જવા જતી મેંગોલ સેના ને-અંપાના કિનારો પર પગ મૂકે તો તેના સાથે વિગ્રહ બેલવા પહોંતે તૈયાર થઈ ગયો. તેણે મન્દિરો સમંરાવ્યાં

ને રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રચાવી. તે પછી તેણે અનામને અપાતી ખંડણી પણ બંધ કરી. પરંતુ અનામનો જુદા રાજવી દેવાધિદેવ ચંપાનાં દેવમંદિરોની જાત્રાએ આવતાં તેણે તેની એટલી આગતાસ્વાગતા કરી કે દેવાધિદેવે તેને પોતાની પુત્રી પરમેશ્વરી પરણાવી. આમ એશિયામાં ચંપા કરી એક વખત પ્રકાશી બિઝનેસ.

પરંતુ જયગિરિદર્શનના વારસો અનામ સાથે વધારે ઉઘડી જતાં અનામે કાયદર આક્રમણ કરી ચંપા છૂટી લીધું ને ત્યાં પોતાનો સૂર્યો નીચ્યો. તેમાંથી આનન નામે એક સૂર્યો સ્વતંત્ર બની ગયો ને તેણે ચીન અને અનામ બંનેને ખડણી આપવી બંધ કરી. ચંપાને તેણે ઉલ્લતિના આમને મૂક્યું.

ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં ચીને મોંગોલોનો હરાવ્યા ને હોંગ વુ ચીનનો સમ્રાટ બન્યો. તેણે સામ્રાજ્યને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું, ચંપા અને અનામને તેણે મંપથી ગ્રહવા શિખામણ આપી. પણ ઉઘડી ચંપાપતિએ અનામ ને કંબોજ પર આક્રમણ કરતા રહ્યા ને અંતે ૧૪૭૧ માં અનામપતિએ દોઢ લાખના બૂદળ અને એક લાખના નૌકાદળ સાથે ચંપાપર આક્રમણ કર્યું ને ચંપાને મખત શિકરત આપી. ૬૦૦૦૦ ચંપાવાસીઓની કતલ કરી તેણે ચંપાને છૂટું ને તેનો મોટો ભાગ અનામમાં ભેળવી દીધો.

આ પ્રમંગે ચંપાના કેટલાક રાજકુમારો દક્ષિણમાં નાકા અને ત્યાં તેમણે ચંપાનું નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અનામે એ ચલાવી લીધું. પણ ઉત્તરના પ્રાન્તો પાછા મેળવવાને તે રાજકુમારોએ આક્રમણ કરતાં અનામે કાયનાક આક્રમણપૂર્વક તેમનું બધું બળ તોડી નાંખ્યું. છેવટે ૧૮૮૨ માં છેલ્લો રાજા કંટાળીને કંબોજ ચાડ્યો ગયો ને ચંપા અનામમાં ભળી ગયું.

આ રીતે યુગો પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલું ભારતનું સમૃદ્ધિશાળી ગંર્યાન કેન્દ્ર દિંદી ચીનનો એક ભાગ બની ગયું.

ચંપાની સમગ્ર વ્યવસ્થા જોતાં તેને ભારતના એક અંગ તરીકે જ ઓળખાવી શકાય. ભારતીય પ્રથા પ્રમાણે ત્યાં ગત્યની આવક મુખ્યત્વે જમીન-મહેસૂલ પર આધાર રાખતો. સારા વર્ષે મહેસૂલનું પ્રમાણ ઉપજતા ૬ ને માગાન્ય વર્ષે જેઠે ભાગ જેટલું રહેતું. મનુ, બાર્ગવ ને નારદની સ્મૃતિ અને કામદૃષ્ટીય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્યાં ન્યાય ચૂકવતો. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા અને સત્રીપ્રથા પ્રચલિત હતા પણાંતર લગ્નો પર પ્રતિજ્ઞ મુદાવરો, ૧૨૭૭ કેટલાક પ્રમંગોમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય લગ્ન થઈ જતાં તેમાંથી બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય નામે નવી જાતિ સ્થાપવામાં આવી છૂટાછેડા પર પ્રતિજ્ઞા હતો, પણ શૂદ્ર વર્ગમાં તેવા પ્રમંગો ચંપાની લેવાતા. કસા, શિદ્ધ, સ્થાપત્ય પર ભારતવર્ષની મપૂર્ણ હાથા હતી માહિત્ય, કાચ, વાકરણ, કાચ, ન્યાય ને ધર્મશાસ્ત્રના અગમરૂપ પ્રાચીન ભારતીય ગ્રન્થો ત્યાં પ્રચલિત હતા. શિવપૂજન ત્યાં વિશેષ પ્રમાણમાં થતું પણ સાથોસાથ વિષ્ણુ ભક્તિ, જુદા, જિન વગેરેને પણ સ્થાન હતું. જ્યોતિષ પર રાજા-પ્રમંગને શ્રદ્ધા હતી. પૂર્વજન્મ અને કર્મનાં ફળ એ બંને ગંરૂતિનાં મૂળમૂલ તત્ત્વો હતાં. ઇન્દ્ર, વરુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કુબેર, અગ્નિ, વાસુકી, સરસ્વતી, વનાન્તેશ્વર, મંદર, પ્રણવેશ્વર વગેરે દેવો પ્રત્યે પણ ભક્તિ દર્શાવાતી. મિદ્ધ, સુર, વિદ્યાધર, મારણ, વક્ષ, ગાંધર્વ, અપ્સરા વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાની અને અસુર, દાનવ, દૈત્ય, ગણેશ, પ્રેત, પિશાચ વગેરે નીચે કોટિની દેવગતિઓ ગણાતી. સ્વર્ગનાં નામોમાં શ્વેતોક, હસ્તશ્વેતોક, જુદાવર વગેરે વપરાતાં જ્યારે નરકનાં નામોમાં રોદ્ર, મહારોદ્રવ, અતીચો વગેરે પ્રચલિત હતાં.

જ્યોતિષી કે કર્મચોગી ?

૫૬૭

‘મહારાજ, આ લગ્નમાં જન્મેલું બાળક પૂર્ણ રાજયોગ લઇને જન્મે છે અને એક ચક્રવર્તી સમ્રાટ થવાની આશા આપે છે.’ રાજ-જ્યોતિષી વિદ્વાનંદ બોલ્યા.

‘શું કહો છો વિદ્વાનંદ !’

‘હા મહારાજ, કંઈ લગ્નમાં ચંદ્ર અને ગુરુની સુંદર યુતિ અને તુલાનો ઉચ્ચનો શનિ શું બોલે પ્રબળ હોય છે ?’

કંઈક વિચારી મહારાજ બોલ્યા, ‘પરંતુ આ લગ્નમાં જન્મનાર બાળક જે દરિદ્રને ત્યાં જન્મેલું હોય તો પણ ચક્રવર્તી સમ્રાટ ભવિષ્યમાં થશે એમ કહેવાની દિમત તમે કરી શકો છો વિદ્વાનંદ ?’

‘હા મહારાજ. પરંતુ એ ચક્રવર્તી થઈ પછી રાજપદનો ત્યાગ સ્વેચ્છાએ કરે તો તે બીજી વાત છે.’

‘વાર, પ્રધાન અમારું, રાજ્યમાં સર્વે જગ્યાએ આજે પ્રાતઃકાળમાં જન્મેલું બાળક કાણ છે તેની તપાસ કરાવો.’

‘વાર, મહારાજ, પરંતુ જો એ બાળક ભવિષ્યમાં ચક્રવર્તી સમ્રાટ ને યાવ તો વિદ્વાનંદ શું ખુલાશો આપશે તેની કલ્પના અત્યારે હું કરી શકતો નથી.’

વિદ્વાનંદ કંઈક ઉત્તેજિત થઈ બોલ્યા, ‘મહારાજ, વિદ્વાનંદ જ્યોતિષી હોવા ઉપરાંત બ્રાહ્મણનો પુત્ર છે એ ધ્યાનમાં રાખજો અને અસત્ય ભાષણમાં તે વ્ધાનંદ માનતો નથી એ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી.’

સભા વિસર્જન થયા પછી નગરમાં એ બાળકની ચર્ચા ફેલાઈ ગઇ.

૨

‘મહારાજ, સમસ્ત રાજ્યમાં તપાસ કરતાં પણ, એ લગ્નમાં જન્મેલું બાળક મળ્યું નથી.’

‘એ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે.’

‘નાં મહારાજ, આશ્ચર્યની વાત નથી. તમે એ બાળકમાં બીજા રાજ્યોમાં પણ તપાસ કરાવી શકો છો.’

‘તેમાં લાભ શું થશે ?’

કંઈક થંભીને વિદ્વાનંદ બોલ્યા, ‘હા મહારાજ, ચક્રવર્તી સમ્રાટ તો જગતમાં આપો-આપ જાહેર થઈ જશે અને એમાં આપણી તપાસનો કંઈ અર્થ નથી.’

૩

પંચેનંદ પ્રદેશમાં મહારાજ પુરુનાં પિતાના દરબારમાં થયેલો આ સંવાદ કંઈક અંશે ભાવિની આગાહી આપેતો હતો. કેટલાંયે સંભાળેને એ બાળક પર પોતાની હુદ્દિ અને તર્ક ઢોઝાવ્યાં. પરંતુ કોઇ પણ એમ કલ્પી ન શક્યો કે ચક્રવર્તી સમ્રાટનો જન્મ ક્યાં અને

ક્યે રથજે થયો હતો. એ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં અને એક દિવસ સભામાં મહારાજ પુરુ (જેઓએ પિતાના મૃત્યુ પછી રાજપદ લીધું હતું) બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, તમારી કાષેલી આગાહીનાં કંઈ પણ લક્ષણો જણાતાં નથી. મહારાજ મગધરાજ કંઈ અશ્વમેધ કરે એવું લાગતું નથી.'

વિદ્યાનંદ કંઈક દસીને બોલ્યા, 'મહારાજ, હવે કેવળ ત્રણ મામની અવધિ છે. તમને પ્રત્યક્ષ થશે એ ચક્રવર્તી પુરુષ!' વિદ્યાનંદનું વાક્ય પૂરું ન થયું ત્યાં તો એક યુવચર આવીને બોલ્યો, 'મહારાજ, યવનોની વિકટવાદિનીએ પારસ દેશને પદ્ધતિ કાઢી છે અને ગાંધારરાજ પણ શરણે થયા છે.'

'શું કહે છે?'

'હા મહારાજ, પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશના મણ્ડત્રો સ્વદેશની રક્ષા માટે એક પછી એક પોતાનું અલિદાન આપતાં જાય છે, પરંતુ એ સેનાપ્રવાદને અટકાવવાનું સામર્થ્ય મણ્ડત્રોમાં ક્યાંથી હોઈ શકે?'

સમસ્ત સભામાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ. થોડી વારે મહારાજ પુરુ બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, શું આ જય ભારતવર્ષ પર પણ આવી રહ્યો છે?'

'હા મહારાજ, પરંતુ યવનસમ્રાટ ચંદ્રગાગને ઝોળાગી શકશે નહીં!'

'તો શું વિતસ્તાને ઝોળાગી આપણા રાજ્ય પર આક્રમણ કરી મરજના પામશે?'

'હા મહારાજ!'

'તો પછી એ આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવો વ્યર્થ છે?'

'શું કહો છો મહારાજ! પ્રતિકાર તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. ક્ષત્રિય રાજાના રાજ્યમાંથી યવનાધિપ વગર યુદ્ધ જાય એ તો લલ્લમજનક કહેવાશે. ભવિષ્યની પ્રજામાં એ કસંક કાલિમા મહારાજ પુરુ અને વિદ્યાનંદના લલાટે ગવારી ન જોઈએ!'

'હા મહારાજ,' ક્ષત્રિયોનો સમુદાય બોલી ઊઠ્યો, 'ધન્ય વિદ્યાનંદ!'

૪

'મહારાજ, તક્ષશિલા-નરેશ આંબિએ યવનાધિપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. અને યવન-સેના લોમવેગથી વિતસ્તાના કાંઠા તરફ જઈ રહી છે.'

'સેનાપતિ, આપણી સમસ્ત સેનાને તૈયાર રહેવાની વ્યવસ્થા કરજો. હું ચોતે પણ સેના શિબિરમાં આવું છું.'

'વાર મહારાજ, આપણા ક્ષત્રિયો યુદ્ધને માટે ધન્યા જ આતુર છે.'

મહારાજ પુરુ રથમાં બેસી સેનાની તરફ જવા નીકળ્યા. એક ધોડેસ્વાર યુદ્ધના વેદમાં સજ્જ સામો મળ્યો. મહારાજ તેને પ્રથમ ઝોળાખી ન શક્યા. જ્યારે તે પામે આવ્યો ત્યારે મહારાજ અમક્યા અને બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, શું તમે આ વેદમાં?'

'હા મહારાજ, વિદ્યાનંદ આક્રમણનો પુત્ર છે પરંતુ માતાની રક્ષા કરવા માટે પ્રત્યેક પુત્રે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરાજય ભલે થાય, પરંતુ વિદ્યાનંદના મૃત દેહ પરથી જ યવનોના અશ્વો જઈ શકશે. મારા સર્વે આત્મા મિત્રો તમને સેનામાં સન્મોડી સજ્જ મળશે.'

મહારાજ કંઈક દસી બોલ્યા, 'વિદ્યાનંદ, આ યુદ્ધમાં જાણે પરાજય થાય, પરંતુ ત્યાર પછી ભારતભૂમિનું શું?'

‘મહારાજ, ચિંતા ન કરો. એક સાક્ષણના પરાક્રમથી એ યવનસામ્રાજ્ય જોતજોતમાં ઊભભિભ થઇ જશે. મહારાજ, એક ચક્રવર્તી પછી બીજો ચક્રવર્તી થશે કે નહીં એ તો આપે પૂછવાની ચેષ્ટા કીધી ન હતી.’

વિદ્યાનંદે એક હાસ્ય કીધું અને મહારાજ પુરુ એ હાસ્યનો મર્મ ઉકેલી ન શક્યા.

૫

યુદ્ધમાં યવન-સમ્રાટની કૂટનીતિ અને યુદ્ધકુશળતાએ ભારતીય સેનાની વીરતાને ઝાંખો પોંદો અને મહારાજ પુરુ ખંદી ચર્ષ યવનાધિપનો આદર પામ્યા. યવનસેના આગળ વધવા લાગી. વિદ્યાનંદનું શું થયું તે બાબત પર મહારાજે તપાસ કરાવી. ખૂબર પછી કે એક કુટિરમાં વિદ્યાનંદ ઘાયલ અવસ્થામાં પડ્યા હતા. મહારાજ સત્વર ત્યાં ગયા. મહારાજને જોઈ વિદ્યાનંદે પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી.

‘વિદ્યાનંદ !’

‘યવનાધિપના સામેત પુરુ, હું એક યવનના હૃત્યનું મુખ જોવા નથી માંગતો !’

‘પણ સાંભળો તો ખરા !’

‘શું સાંભળે ? યવનોના હાથે રક્તરંગિત મહારાજ પુરુનો મૃતદેહ મારે માટે વધારે ચૌરવનો વિષય થતો. પરંતુ ઓહ ! આ તો સહન થતું નથી !’

‘પણ તમે આ મરાજમનું ભવિષ્ય બાખ્યું હતું પછી એમાં ઝઘાનિ શાની ?’

‘ઝઘાનિ ! પરાજિત પુરુ ! વિદ્યાનંદે પરાજય બાખ્યો હતો પરંતુ તને અકર્મણ્ય રહેવા કહ્યું ન હતું. યુદ્ધમાં જય-પરાજયની સમરયા કરતાં તારા પાછલા વર્તનથી મને ઝઘાનિ ઉત્પન્ન થઇ છે. શું યવનરાજને સહાયતા આપી વધારે નીચતા બતાવવાનો શુદ્ધિ તને વિદ્યાનંદે આપી હતી ?’

મહારાજ ચૂપ હતા. વિદ્યાનંદ આવેશમાં બેઠા થઇ જવાથી એમના વજ્રોના ટાંકા તૂટી ગયા અને રક્ત વહેવા લાગ્યું. વંદોએ ઉપચાર કરવા માંડ્યા. પરંતુ વિદ્યાનંદ જોડ્યા, ‘રહેવા દો એ ઉપચારને ! હવે આ ભૂમિ પર મારું કર્તવ્ય પૂરું થઇ ગયું છે. પર્વતેશ્વર પ્રભુ, હજી પણ પાપનું પ્રાપચિત કરવું હોય તો સત્વર મારી દિયેથી દૂર ચા.’

મહારાજ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા. યવનાધિપને આગળ વધતાં જોઈ ભારતના બીજા નૃપો ખળભળી ઊઠ્યા. પરંતુ યવનસેનામાં વિદોહનાં ચિન્હો જણાવાથી યવનસમ્રાટને ચંદલાગાને તીરેથી પાછા ફરવું પડ્યું.

વિદ્યાનંદના મૃત્યુએ સમસ્ત પંચનદ પ્રદેશમાં શોક ફેલાવી દીધો. મહારાજ પુરુ વિક્ષિપ્ત થઇ ગયા અને એ ત્રણ વખત આત્મહત્યાની ચેષ્ટા પણ કીધી. મહારાજના ઉન્નમાં દમાં એકજ વાતનો ઉપયોગ હતો, ‘શું વિદ્યાનંદે મારી શ્રી ખૂંચવી લીધી ? ના, ના, હું યવનાધિપને બતાવી આપીશ કે પુરુ કાયર નથી અને મરતાં જાણે છે !’

મહારાજે એક રાત્રિના અંધકારમાં દૂરથી અવાજ સાંભળ્યો.

‘હું આજે વિદ્યાનંદ દેવ’ જોડતા પર્વતેશ્વર પુરુ કર્યા ગયા તેનો ઉકેલ હજી પણ થયો નથી.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન

૩

બિન-ગોરૂ સામ્રાજ્ય

પ્રાણસંકર જોશી

અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય—યુદ્ધ બાદ બ્રિટિશ માનસમાં એક પડોટો થયો અને જનાબદાર ગઝલત જન્મ પામ્યું કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વગત્ય બક્ષવામાં આવ્યું તે પછી ખીન્ને પડોટો ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ બાદ આવ્યો અને તેમથી પ્રજાસંઘનું મર્જન થયું આમ છતાંયે આજે સામાન્યનો હું લાગતો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જ છે, કેવળ હું ભાગ બ્રિટિશ પ્રજાસંઘ છે

આજે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વરેલા સંસ્થાનો ખો બ્રિટિશ ગોગ સ્થાપના સમુદ્ર પાર વસતી પ્રજાઓ યુનિયન જેટ હેલ્ડ સ્વાતંત્ર્ય માંગે છે પણ ગંગોદની દીવાલે અન્ય પ્રજાઓને તો આધિનતા વચિતે જ નાખેન છે બ્રિટિશ માનસ મફદ સંસ્થાનેનો વિચાર કરતા એક દિશાએ નચરે ? ત્યારે બિન-ગોરા દેશો પ્રત્યે દષ્ટિ દળતા તે જીનગી જ દિશાએ વહે છે તો પ્રત્યેની નીતી નોખી નોખી છે એમનું અમૃત ખીન્ને માટે અનુત લેખાય છે, એકને માટે સ્વાધીનતા પ્રાણવાયુરૂપ લેખાય છે, તો ખીન્ને માટે શુભાગી આવશ્યક મજુનામાં આવે છે

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ગ્રેટબ્રિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને ભારે અગત્ય આપે છે જ્યારે હિન્દ, આફ્રિકા અને અમેરિકાની વિવિધવર્ણી પ્રજાઓને ચૂસવા-નિચોલવા છતાં, તેઓને અંગે અમૃદ થતા છતાં ગૌરુ સ્થાન આપે છે એ સંસ્કૃતિ બિન-ગોરા સામ્રાજ્યમાં થતી દલેઆમો અને નોકરશાહીના અન્યાયી રાશનો માટે જવાબદાર છે એક નદી પહેલાં શુભાગીનો કાપડો ગદ થયો છે પણ તેની ખરા લાલ ગોરાઓને જ મળ્યો છે બિન-ગોરી પરાધીન પ્રજાઓમાં—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખૂરી, કાળી, પીળી, રાતી પ્રજાઓમાં શુભાગીના નિનામ તો નથી થતા પણ સંસ્કૃતિને નામે ગઝલારી શુભાગી તો નમો નાચ કરી મ્હી છે

ગોરી પ્રભુતાએ અભિમાન, અમદિધલના અને અનીતિ વડે બિનગોરી પ્રજાઓને કાંઈ સ્થળે નક્કી કરી છે, કાંઈ સ્થળે તેઓને અગ્રગામી છે, તો કાંઈ સ્થળે નિર્જીવ અને નિસ્તેજ બનાવી છે બ્રિટિશ બિન-ગોરા સામ્રાજ્યનો આ ઇનિદાસ ગૌરવગ્રાંયો નથી એ તો ચેરી, લુચ્ચાઈ, છળકપટ, હડી ફરતા સ્વાયંભાઈ અને અમાનવતાના કુખ્યોથી પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે કુલુપિત થયેનો કાળો ઇનિદાસ છે અંગ્રેજ ઇનિદાસમરોથી પણ ત્રા નેનન મતનો અસ્વીકાર કર્ષ તકતો નથી

સોમશી સદીમાં મેક્સેયુમેટસ મે કોસોની સ્થાપના અંગ્રેજ પોલિમીસો રેક ઇન્ડિયનોની કલક હ વામાં હૃદયનો જગએ ક્ષોભ ન અનુજવના દરેક નાસ્તિકાને સહાયક કરવા પ્રજાએ તેઓને આદેશ આપ્યો છે એમ તેઓ લેખના 'મેક્સેયુમેટમ હીમટીકન સોમાયટી' તરફથી

સંશોધન કરનાર મી. અંડરહીલ લખે છે કે, “તેઓ રેડ ઇન્ડિયનોનાં યાજ્ઞાં બાળી નાખીને, છોકરાંઓનાં ખૂન કરીને અને લવંકર કાપાકાપી ચલાવીને, ‘અમેને આ કાર્ય માટે પ્રભુ-વાણીમાંથી સંપૂર્ણ પ્રકાશ મળ્યો છે,’ એમ ભક્તિભર્યા સૂરે ઉચ્ચારતા.”

ધર્મના બધી તરીકે હોમાયલ રેડ ઇન્ડિયનોની હીચકારી કલેઆમ બારે ત્રાસજનક હતી; પરંતુ પ્રભુના પનોતા અંગ્રેજો તો એ જ ઠંડી અમાનુષતાને પ્રભુકાર્ય ગણી આનંદ માણતા હતા. નામાંકિત ઇતિહાસકાર મી. લેડફર્ટ લખે છે: ‘તેઓ (રેડ ઇન્ડિયનો) આગમાં શેકાતાં, તેમના શરીરમાંથી નીકળેલા રક્તના ધોધ વડે એજ આગ જોલવાતાં તેમાંથી પ્રસરતી લયનક દુર્ગંધ-એ દૃશ્ય હૃદયને કકળાવે એવું હતું. પણ આ વિનય એક મીઠો યજ્ઞ લેખાતો અને તે માટે તેઓ (અંગ્રેજો) પ્રભુસ્તુતિ કરતા.’ કલેઆમની એ વાત સાંભળી એક મથહર ખ્રિસ્તી પ્રચારક રેવ. મંધરે “૬૦૦ જંગલી આત્માઓને તે દિને નરકમાં પહોંચાડવા માટે” પ્રભુનો આભાર માન્યો હતો.

આ ખ્રિસ્તી-અંગ્રેજ વસાહતીઓએ ઉપરોક્ત માનસ છેક અઢારમી સદીના અંત સુધી ટકાની રાખ્યું હતું. તેઓ મૂળ વસતીનું નિકંદન કાઢવાની એકે તક જવા ન દેતા. ઇંગ્લાંડના રાજ્યને ‘પ્રભુ અને સ્વામી’ તરીકે સ્વીકારનાર દેશી પ્રજાઓ પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખ્યું તે સંબંધમાં એક અમલદારને સૂચના આપતાં જનરલ જેકી આરહરસ્ટ લખેલું, “શિતળાના દરદીઓની કામજો વડે ઇન્ડિયનોને તું રોગગ્રસ્ત કરે તો ધણું સારું. આ આપરૂપ દોમનું નિકંદન કાઢવાની તું ફાવે તે રીત અજમાવજે. તેમને કૂતરાઓના શિકાર પનાવવાની તારી મોજના અમલમાં આવે તો હું ગાહુ રાહુ ચર્પશ.”

પહેલાં બેસાં વર્ષમાં બ્રિટિશ પ્રજાએ રેડ ઇન્ડિયનોનો જીવન-શિકાર કરાવ્યો હતો. બોટ્રોનાં બેસાં વર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે, બ્રિટનની વેપારી નીતિ અને અર્થશાસ્ત્રે રેડ ઇન્ડિયનો, બાન્ડુ, મેચોરી અને બીજી મૂળ પ્રજાઓનાં જીવન-લિલામ કર્યાં, કુટુંબો છિન્ન-છિન્ન કર્યાં, જંગીનો લૂંટી અને દારૂણ શોપણ કર્યું. ગુલામીયુગ પૂરો થયાંને એક સદી વીતી ગયા છતાંયે આ લોકોની દશા ગુલામ જેવી જ રહેવા દેવામાં આવી છે. ગોરાવાદે વાલી-પણાના દાર્વા હેઠળ દાવપેચ રખા છે. શોપણની ભાવનાએ રક્ષણ આપ્યું છે, અને વેપારની ઇચ્છાએ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો છે. મૂળ પ્રજાઓ આજે અસહાય-અસક્ત નિરતેજ બની છે અને તેઓ ધણે રથજે તો રક્તહિન હાડ-આગડાનું માળખું બની ગયેલ છે.

કેનેડામાં ઇન્ડિયનો અને એસ્ટ્રોઓ મળી આશરે સવા લાખની મંખ્યા છે. ત્રણસો વર્ષના ગોરા શાસન છતાં અને પોણોસો વર્ષના સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય છતાં ઇન્ડિયનો હજી રાજદારી દષ્ટિએ સગીર બાળક જ રહ્યા છે. તેઓને માટે વસવાટ-વ્યાપારનાં ગોરા લોકોથી દૂર વિવિધ ‘ગેઝર્સ’ રખાયાં છે; તેઓ પ્રતિદિન સપાટામેર ઘસાતા જાય છે. આજની પરિસ્થિતિ બેતાં તે પ્રજાઓનું કેનેડામાં લાંબું આયુષ્ય કે સમાન. નાગરિક તરીકેનું ભાવિ શંકાશીલ છે. કેનેડાની કુલ એક કરોડ ઉપરાંતની વસતીમાં તેઓ સોમા ભાગના રહ્યા છે. એસ્ટ્રોસિયાનો ઇતિહાસ તો ગોરાઓની પાસવતાનો કુટિલ ઇતિહાસ છે. દેશી પ્રજાની જમિ અને રહેઠાણ લૂંટી લેવાતાં લાખો દેશીઓ સ્વર્ગે સિધાયા છે, જેઓ બાકી રહ્યા તેઓના મોટા ભાગને ગોરાઓનાં દોંએ આ પૃથ્વી પરથી અદૃશ્ય કર્યા છે. આજે ત્રીસ લાખ ચોરસ માઇલના પ્રચંડ વિસ્તારવાળા ખંડમાં જવલેજ કાષ્ટ દેશી નગરે ચડે છે.

ટાસ્માનિયાનો છેલ્લો દેશી ખયાશ વર્ષ પૂર્વે અવસાન પામ્યો. વીટોરિયા અને ન્યુ સાઉથ વેલ્સમાં ૨૦૦૦ થીયે ઓછા દેશીઓ રહ્યા છે. બીજાં રેટોમાં નજેવી મૂળ પ્રજાઓ નિર્જન જાડીઓમાં પશુની જેમ ભટકે છે, પણ ગોરા સંસ્થાનના વિસ્તાર સાથે તેઓ પણ મરણને શરણ થશે. આ ખંડની કુલ ૬૫ લાખની વસતીમાં આજે દેશીઓ વીશ દળર કરતાં પણ ઓછા છે, અને તેમાં પણ સંપૂર્ણ દેશી રક્તવાળા લોકો તો લાભેજ નજરે ચડે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓના ઇતિહાસ સ્વભાવે ગોરાઓના સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરાવ્યો. ગોરાવાદે તે પ્રજાને નક્ષત્રી કરી. આજના સંદેહ ઑસ્ટ્રેલિયાએ શેષ રહેલા દેશીઓને પણ ગુલામ રાખ્યા છે. તેઓ પણ કેનેડાના ઇન્ડિયનોની જેમ અનામત 'રીઝર્વ્સ' માં રહે છે. આવતાં વીશ વર્ષોમાં જમીનના મૂળ માલિકોની આ અંતતિ ખંડના દૂર દૂરના ભાગમાંજ માત્ર નજેવી જેવામાં આવશે.

ન્યુઝીલેન્ડના મેઓરી લોકોનો ઇતિહાસ ઑસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓ જેટલો કઠુણ નથી. આમ છતાં તેઓની વસતી તો ઘટીજ રહી છે. દેશના કુલ એક લાખ ચોરસમાઇલના ક્ષેત્રફળમાં અને સાડા ચઊંઢ લાખની વસતીમાં મેઓરી લોકો લગભગ ૭૦૦૦૦ છે. મેઓરી લોકોએ જૂતકાળમાં ગોરા આક્રમણકારો સામે યુદ્ધો ખેલ્યાં છે. પણ પછીથી આ પ્રજા કાયદાપ્રેમી અને ખ્રિસ્તી બની ગઈ. પરિણામે આ પ્રજા ઑસ્ટ્રેલિયાના દેશીઓની જેમ હમેશાને માટે શૂંસાર્ધ તો નહિ જાય એમ મનાય છે. આ પ્રજાએ પોતાનાં-શુદ્ધિબળથી ઘણી પ્રગતિ કરી છે. તેણે પોતાની શક્તિથી રાજદારી વિકાસ પણ સાધ્યો છે. ન્યુઝીલેન્ડની પાલ્કો-નૅટમાં તેમના ચાર ચૂરેલા સભાસદો બેસે છે અને તેમાંથી પ્રધાનમંડળમાં પણ એક સભ્યને સ્થાન અપાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સ્વરાજ્ય માણુનાં ચારે સંસ્થાનોમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિસ્સો અનોખો છે. કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા કે ન્યુઝીલેન્ડની જેમ અલ્બોની સર્વે દેશી પ્રજા ઘટીને શાશ્વત અવસાનની આશ્વત્મા નથી ધેરાઈ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના કાળા પંખાએ જો કે દ. આફ્રિકાની યુથમેન અને હોટેન્ટોટ પ્રજાઓને કચરી નાંખી છે પણ બાન્ડુ પ્રજા પર એ પંખાએ એટલો નિઃશ્વનકર્તા નથી નીવડી શક્યો.

દક્ષિણ-આફ્રિકાના ૫૭૧૯૧૭ ચોરસમાઇલના ક્ષેત્રફળમાં ને કુલ ૬૬ લાખની વસતીમાં આજે એકલી દેશી (બાન્ડુ) વસતીજ ૬૬ લાખની છે. ગોરાઓનાં દરો સામે અને પાશ્ચાત્ય સુધારાના વેગ સામે એ પ્રજા ટપી ટપી છે અને વસતીના બળે વધી શકી છે. પરંતુ વસતીની એ વિપુલતાના પરિણામે, પહેલાં ત્રણ સંસ્થાનોમાં કાળા કે રાતા દેશી-ઓના ઘટાડાને અંગે રંગબેદનો પ્રશ્ન બળ્યા કરતો નથી, ત્યારે દ. આફ્રિકામાં સંદેહ સરકારે રંગબેદનો મદાન કિલ્લો અધ્યો છે.

આ રંગબેદ સુલામી યુગનો ગોરી પ્રજાએ સાચી રાખેલો વારસો છે, સુલામી પ્રજાની સુધરેલી આવૃત્તિ છે. એણે ગોરા અને કાળા વચ્ચેનો અંબધ રોડ અને સુલામ જેનોજ રચ્યો છે. તેણે કાળાનાં જીવનનાં મૂલ્ય તથા ખલાની કિંમત જેવાં નિમિત્તાં છે, તેણે કાળાઓને કેવળ કડિવારા અને પખાલોની દસામાંજ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશીઓનો ઇતિહાસ એ ગોરાઓએ કદેલ અમંજ્ય સિનઓ અને અવર્ણનીય અન્યાયોની પારાવણ છે. તે નબળા પર મજબૂત ગુજારેલા અકથ્ય અત્યાચારોનું

મહાભારત છે. દ. આફ્રિકાના દેશીઓ એટલે ન્યાતબજ-અફ્રીકા કોમ. તેઓને કરા માનુષિક હકો નથી. તેઓ શહેરમાં ગોરાઓના નોકર તરીકેજ રહી શકે. તેઓને જગલમાં 'રીઝર્વે'માં રહેવું પડે છે, અથવા તો શહેર બહાર 'હેડવાડાઓ' -લોકેશનોમાં રહેવાનું હોય છે. આગ-અગીઆ, આનંદનાં સ્થળો, અગ્નિપ્રજાનાં, પુસ્તકાલયો, મ્યુનીસીપલ વાહનો, સરકારી ઓફીસો, આગગાડીઓ દરેક સ્થળે તેમના પર રંગબેદપોષક અંકુશ મુકાયેલો છે. તેઓ રાત્રે, રવિવારે કે તહેવારના દિવસે શેકના લેખિત 'પાસ' વગર શહેરમાં જઈ શકતા નથી. તેઓ ફગાલ હોવા છતાં અસહ્ય કરવેરાની ચક્રીમાં પિસાય છે. તેઓની સાક ટકા વસતીને પેટપૂર ખાવાનું પણ મળતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ચાર પ્રાંતોમાંથી એક કેપ પ્રાંતમાં દેશીઓને મતાધિકાર હતો. તે પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ખૂટવાયો છે. એક કરોડની વસતીવાળા દેશમાં ૬૬ લાખ દેશીઓના પ્રતિનિધિઓ તરીકે ત્રણ ગોરા એમ. પી. અને ચાર ગોરા સેનેટરો દ. આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટોમાં બેસે છે, જ્યારે ૧૯ લાખ ગોરાઓના ૧૧૦ એમ પી. અને ૪૦ સેનેટરો છે. એકંદરે દક્ષિણ આફ્રિકાની ચાલુ રાજનીતિ દેશીઓને સદૈવ પરાધીન અને ગુલામ રાખવાની છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો, બ્રિટિશ સ્વાધીન સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ મૂળ પ્રજાઓ પરના અત્યાચાર, નિકંદન, ગુલામી કે રંગબેદથી કલંકિત થયેલો છે. તો બીજા કાલોનીઓ, પ્રોટેક્ટરો અને ડીપેન્ડન્સીઓમાં તે ન્યાય અને નીતિથી પુનિત થયો છે. પરંતુ એ ઇતિહાસ, પણ રંગબેદનું નફટ ગાન કરે છે. એ ઇતિહાસ બિન-ગોરી પ્રજાઓ પર થયેલા અન્યાયો અને સિતમોની કરુણ કથા સૂચવે છે.

આફ્રિકામાં યુગાડા અને ટાંગાનિકાને બાદ કરતાં, બ્રિટિશ જ્વજ હેઠળના દરેક પ્રદેશોમાં દેશી પ્રજાઓનો મોટો સમૂહ અદ્ય-હકો અને જંગી બોગ્ગવાણું, પગાર-ગુલામીનું જીવન ગુજારે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ દેશીઓના હક્કોનું રક્ષણનું કૂકે છે પણ વસ્તુતઃ તે ગોરાઓનું દ્વિત લક્ષમાં રાખે છે. આ પ્રદેશોનું બ્રિટિશ શાસન એટલે દેશી પ્રજાના દ્વિતને નામે જગતને ફગવાનો કેવળ પાપી દંભ છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની આ પશ્ચાતી નીતિને અંગે અંગ્રેજીની પ્રતિષ્ઠા, અંગ્રેજ ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા, અંગ્રેજ શબ્દની પ્રતિષ્ઠા ધરી ગઈ છે. તેની રંગબેદનીતિ સામ્રાજ્ય સંગઠનના માર્ગમાં એક મોટો કાંટો છે.

ફેટલાક લેખકો દાવો કરે છે કે સ્થાપિત બ્રિટિશ સિદ્ધાંત કોમી બેદ વગરની સંપૂર્ણ સમાનતાનો છે અને દરેક બ્રિટિશ પ્રજાજન રંગ, કોમ કે જાતના બેદ વગર સમાન અધિકારોનો હક્કાર છે એવો સિદ્ધાંત ચાલી સરકાર તરફથી અનેકવાર જાહેર થયો છે. ધણા કાયદાઓ આ સમાનતાને આંચ ન આવે એવી ચતુરાઈથી અને સાવધપણે ધડાય છે, આમ છતાં તેઓને એ તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે બ્યવહાર રીતે તો રંગબેદની નીતિજ બ્રિટિશ શાસનમાં કામ કરી રહી છે. અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યદારે પણ ગ્રેટબ્રિટન ગોરી અને બિન-ગોરી કોમોની સમાનતાનું હિમાયતી નથી એ સત્ય વસ્તુરિયતિ રાષ્ટ્રસંઘના ઇતિહાસેજ પ્રગટ કરી છે. આ પ્રસંગે બ્રિટિશ પોલ બહાર પડી ગઈ છે અને દરેક બ્રિટિશ વસતીની સમાનતાનો દાવો ફેટલો દાંબિક છે એ જાહેર થઈ ચૂક્યું છે.

૧૯૧૮ માં મહાકુદ્દની સમાપ્તિ બાદ રાષ્ટ્રસંઘનું બંધારણ પ્રેસીડન્ટ વીલ્સનના પ્રમુખ પદે ઘડાતું હતું ત્યારે જાપાની પ્રતિનિધિમંડળે આંતરરાષ્ટ્રિય સમાજમાં દરેક કોમોની સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર કરનાર એક વાક્ય બંધારણના પ્રારંભિક વિભાગમાં દાખલ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. જાપાનની આ માગણી પર મત લેવાતાં બહુમતીએ તેનો સ્વીકાર થયો. પરંતુ તેનો સળંગ સામનો કરનાર અને તેની વિરુદ્ધમાં મત નોંધાવનાર એક જ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળ હતું. પ્રમુખે કહ્યું કે આપા ફેરફારો માટે એકમતે પમાર થયેલો દરાવ જોઈએ. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળે પોતાનું રંગબેરંગી અને ગોરી સર્વોપરિનાતું ઉપાસક માનસ ન બદલ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રેસીડન્ટ વીલ્સને જાપાની દરાવને બીડી ગયેલો જાહેર કર્યો.

આ પ્રસંગ બ્રિટિશ સમાનતાની દાંભિકતાનો જ્વલંત પુરાવો છે. જગતનાં રાષ્ટ્રોમાં બ્રિટિશ શાસન જ એવું છે કે જે વ્યવહાર રીતે બિન-ગોરી પ્રજાઓને સમાન દરજ્જે, સમાન હક્ક અને સમાન નક આપવાની ના પાડે છે, એ માત્ર આ વંદનપૂર્થી સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં આવે છે.

ફેલ્લાઈ બ્રિટિશ વિચારકો સામાજ્યની છિન્નભિન્નતા અટકાવવાનો રામચાણ ઈલાજ કોમી સમાનતાનો વ્યવહાર આચાર છે એમ માનવા લાગ્યા છે, પણ રાજદારીઓ એ દિશાએ સંચરવા તૈયાર નથી. સ્વરાજ ભોગવનાં સંસ્થાનો, બ્રિટિશ કોલોનીઓ, પ્રોટેક્ટોરેટ અને ડીપેન્ડન્સીઓ—પ્રત્યેક સ્થળે રંગબેરંગું તાંડવ ચાલી રહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિએ બિન-ગોરા સામાજ્યને ડોલાવ્યું છે. દયાપત્રી પ્રજાઓ ધૂંધવાણ રહી છે; તેઓ પ્રેરણિતનું છત્ત દર કરવા મથી રહી છે.

શૈશવ

‘હિમદ્રવ’

(અંગની)

મારું શૈશવ રહે કોણ ?
નિશદિન રહે કોણ ?
વન ભર્યો, ગિરિવર ભર્યો ને
ભર્યો દેશ વિદેશ;
પાંતાળ-પેટે હુંયે ગયો ને
આશ ન જાણી લેશ.
મારું શૈશવ રહે કોણ ?
જીવન-સરિતા યંભાવીને
પાછી વાળવી સાવ;
ખારાં જળમાં બળી જઈને
કરશે મુજને શવ.
મારું શૈશવ રહે કોણ ?

શિશુતા મારી અખંડ રાખે
કરમાવે ન જરીય;
એવું કોણ હશે શ્યાંટે ?
કોઈ નહીં! કોઈ નહીં!
મારું શૈશવ રહે કોણ ?
શુચિતાની મુરબિયી બરેલું,
લોળાં હાસે રાચી રહેલું;
અધખીલ્યાં કિસલય થું રહ્યું!
કાલું થેલું તોયે નહાલું;
શૈશવ રહે કોણ ?
કોઈ નહીં! કોઈ નહીં!

પબલો હજમ

(એક રૂબાથિય)

‘સૌમ્ય’

પબલો હજમ મૂળ તો પાટણવાડનો, પણ તેના જીવનમાં એક જખરદસ્ત ધરતીકંપ થવાથી તે અમદાવાદમાં આવ્યો. તે આવ્યો તેના કરતાં તો તેનાથી અવાઈ ગયું એમ કહેવું તે વધારે સાચું છે. પહેલાં તો તે દિલ્લી દરવાજા બહાર આંબલી નીચે બેસતો હતો, પણ હાલમાં તો તે વિક્ટોરિયા બાગની સામે આવેલા લીંબડા નીચે બેસે છે. તેના ચીપીચીપીને ઓળેલા વાળ, તેલને લીધે સૂર્યના કિરણોથી અગારા મારતું માયું તેને ઓળખવામાં મદદ કરશે. કાણી સુધી ચઢાવેલી અખ્યાની ખાંચો, જમણા હાથે ખાંધેલો કાળો દોરો અને માલીશને લીધે તગતગ થઈ રહેલા હાથ પબલાની નિશિષ્ટતામાં વધારો કરે છે. તેનું શરીર એકવડું ને કહેવાય તેમ ભરાવદાર પણ ન કહેવાય છતાં પણ કસાયેલું તો લાગે જ છે. તેની મુખાકૃતિ જોઈને મોઢી પડાય તેટલી આકર્ષક તો નથી જ છતાં ચમકતી બે આંખોને લીધે અને ઘાટીલા નાકને લીધે તે જોવી ગમે તેવી તો છે જ. ચોમાસામાં સૂર્ય જેમ વાદળામાં ઘડીકમાં સંતાય ને ઘડીકમાં અગારા મારે તેમ એ મુખાકૃતિ પર ઘડીકમાં મીઠું હાસ્ય દેખાય છે તો પાછું વિધાવના વાદળમાં સંતાઈ જાય છે. પેલી બે ચમકતી આંખો પાછળ કારુણ્યની ઘેરી છાયા અને છાંયકાતી વેદના ક્યારેક દેખાઈ આવે છે.

તે એક કાથજો પાથરે છે. અડધા ભાગમાં તે બેસે છે ને અડધો ભાગ ધરાડને માટે રાખે છે. કહેવું પડશે કે ઝપ તો પબલાના આપની. તેના કાથજા પરથી તમને એક વાળ શોધ્યો જડે નહિ. જેમ તે પોતાના શરીરને તેમ વાળને કાળજીપૂર્વક સંભળીને તગતગતા રાખે છે, તેમ પોતાનાં ઓળંગરોને તગતગતાં જ રાખે છે. જમણે હાથ ઓળંગરોની પેટી મૂકે છે, એ પેટી પર હજમતનાં ઓળંગરો મૂકે છે. અગારા મારતો આવતો, સાણતી વાટકી, મેચો, કાતર અને કાંચકાને ગળી જતો હોય તેમ ધસ કાંચકાના દાંતાને મોંમાં લઈ પડેલો દેખાશે. પેટીની બાજુમાં પાણીને શીશો મૂકેલો હોય છે. આટલી વસ્તુઓ તો દરેક હજમ પાસે હોય, પણ પબલા પાસે તો એક અચરજ પમાડે તેવી જીવતી, જગતી ને પંચમહા-જૂતની બનેલી વસ્તુ છે. અને પબલાને માટે તો આ જગતની મોંઘામાં મોંઘી અને પ્રાણીયો પ્યારી વસ્તુ છે. તે વસ્તુ તે એક સોહામણું, પોંજરમાં સળવળ સળવળ થતું તેતર. તેતર ? તેતર તો ભેવા-પાળે. સુજરાતી, અને તેય વળી હજમ પાસે તેતર ? હા, ભાઈ. હા, પબલા પાસે તેતર છે; અને એની પાછળ તો પબલાના સારાણે જીવનનું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

પબલો દેશમાં રહેતો હતો ત્યારે તો ધરાકવડી કરતો હતો. મુઓ પાછો જીવતો મીઠો, એટલે પંછી-પૂતું જ શું ? ગામના મુખીનો માનીતો. રાત્રે તેમની પંચમી કરવા જાય. એના હાથમાં એવો તો જાદુ છે કે ગમે તેટલા ચાકેલા હો, પણ તેના હાથ દ્વારા એટલે જસ, ખસાસ, પ્રકાશ આવતાં જેમ અંધાર અદસ્ય થઈ જાય છે તેમ તેના હાથનો સ્પર્શ

‘ત્યારે ધરાડી ન હોય ત્યારે પલસો બેઠો-બેઠો સીનેમા અને વાટકનાં ગાયનો ગાય મુઆનો કંઈ જમરો હોં. બાળુમાં બેસતા ખીજ દળમાં પણ તેનું ગાયન સાંભળી તેના પર આકર્ષીત રહેતા. ત્યારે પલસો-’ શીઠા લાગે છે મને આજના ઉત્તમરા.....’ ગાતો ત્યારે તો રસ્તે જનાર અલેક્ષટ્રુએ ડાકી ધુણાવો દેતો. અને ‘પિયુષ પહેલી પેસે-જરમાં આવજો...’ ગાતો ત્યારે પેલા દળખો ‘માર ડાલા...’ બોલ્યા વગર રહી શકતાએ નહિ. પલસો ગાતાં ગાતાં આંખની પાંપણો નુચાવે ત્યારે તો ઓર રંગ રહે છે. થોડીકવાર થાય ને પાછો તેતર સાથે સીસોડી-ઓથી વાતો કરે. જાણે તેતર પણ બધું સમજતું હોય તેમ પાંખો કુદકાવીને કે ડાકી ધુણાવીને પલલાને જગાળ વાળતું. એમની આ રહસ્યમુક્ત વાતચીત માત્ર એ બેજ છવ સમજી શકતા. પલલાએ એ તેતરનું નામ મણિ રાખ્યું છે. ક્યારેક ઉતાવળથી તે કહે છે: “મણિ આમ બેજે, મણિ આ લેજે...મણિ આજે શું ખાતું છે?” પલલાના છવનેનો આનંદ માત્ર આ તેતર જ છે. કમાતું. ખાતું ને તેતરને ખવરાવતું અને તેની સાથે ગેલ કરવી એ પલલાનો નિત્ય ક્રમ.

દિલ્હી દરવાજા કરતાં તેને વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ ઠીક પડ્યું. જયારે ત્યારે ધરાડી ન હોય ત્યારે બે ઘડી તેની ‘મણિ’ ને લઈને બાગમાં ફરી આવે છે. દરિયાળી જમીન પર ‘મણિ’ કંઈ ગેલ કરે કંઈ ગેલ કરે. પલસો તો ‘મણિ’ ને આમ ગેલ કરતી જોઈને ગાંડોધેસો યઈ જાય છે. ‘મણિ’ ખાતર તે દિલ્હી દરવાજાની થયેલી ધરાડી તોડીને અહીં આવ્યો છે. મણિથી શું વખ્યું?

‘મણિ’ સાથે સીસોડીથી વાતચીત કરતો પલલાને જોવો તે એક સુંદર અને અદ્ભુત પ્રસંગ છે. કવિને તો તેમાં નરી કવિતાજ દેખાય. ચિત્રકારને માટે તો તે ચિત્રનો એક સુંદર વિષય છે. આંખમાંથી નીતરતો નિર્મળ પ્રેમ, આખાએ દેહમાં દેખાતો મણિ માટેનો તરવરાટ. સીસોડીમાંથી સંભળાતું પ્રેમગાન એ સર્વ એકત્ર યઈને કાષ્ઠ અજળ દરમ જગાવે છે. જાણે એ દરમ જોવા જ કરીએ. અને મનમાં એમજ યઈ જાય-આવાં દરમો અખંડિત રહેતાં હોય તો?

પલલાની છલ જેવી ફારી છે તેવોજ તેનો હાથ પણ ફેરો છે. તે દાઢી કરે ને તમને જીલ આવી જાય. એની સામે કુટપાય પર બેસતાં તમારા જેવા સિદ્ધિનો શરમાલ છે એજ દુઃખ છે ને? નહિ તો મને જરૂર ખાતો છે કે એકજ વખત, ફક્ત એકજ વખત તમે એના હાથની દળમત કરાવો તો પછી ખીજ પાસે નહિજ જાઓ. એનામું તો એવો જાદુ છે કે એક વખતે જ તેને ત્યાં જઈ ચડ્યો તે સદાનો તેનો ધરાક યઈ જવાનો.

વાતોના વહેણમાં તમને તાણતો જાય ને ગાલ કાપતો જાય. ગાલ કાપીને તેલ નાખે તે પણ કેવું? માથું ચડ્યું હોય તો તે એ જાનરી જાય. અને ઝેરી સાથે લાડ્યા પછી મગજ તપી ગયું હોય તો એ ઠંડુ દીમ યઈ જાય. અને પેસાની બાજતમાં પણ રકતક નહિ. બ્યાંબી પેસા આપો એટલે તે બોલે પણ નહિ. વિદાય આપતો હોય તેમ તમને બાંસતો જોઈ તે ‘સાહેબજી’ કહેશે.

તમે તેની પાસે જાઓ ત્યારે ‘મેરી દિલડી ખગરિયા મૂકે યે નહિ’ ગવરાવજો. તમારું દિલ ડોલાવશે. એના કંઈની હલકે આગળ તમારો પ્રિય સાવગલ પણ પાણી ભરતો દેખાશે.

એનો ધા હમણા કંઈક ડુઝાયો છે ‘મણિ’ ની સાથેની મસ્તી તેને દુ ખ ભુલાવી દે છે. એ છે તો નિખાનસ હૃદયનો એકાદ વાગ દાઢી કગવો પછી કોઈકવાર નિરાંતે બાલ કપાવવા બેસજો તમને તેના ઝિલ્કની વાત કહેશે જાણે દાવાનળમાંથી વરાળ ન નીકળતી હોય, તેમ તેના ભડભડતા હૃદયમાંથી નિશ્વાસ નીકળશે

“ભાઈ, અમારી તો કાંઈ જિન્દગી છે કીક આ તો બોળિયુ લઈને આયા એટલે કાંઈ છૂટકો છે” અહીંથી શરૂ કરી ધીમે ધીમે મુદાના મનાલ પર આવી જશે જૂનકાળમાં મન પરોવીને કહેશે

‘હવું તાણ તો મારેજ હતું હો શી તમને વાત કરુ મારુ બૈરુ એટલે બસ ખનામ. ગામમાં આડો આક આ તમારી બાલબત્તી ગેડાણીએએ તેની આગળ પાણી ભરે અને કેવો રૂપાળો એનો સ્વભાવ એરી તો લાખે એક થાય, પણ શા મમનું?’ થોડીવાર થભીને નિશ્વાસ મૂકશે અને પાછો તમારો હુમરો સાબળી શરૂ કરશે

“પણુ એવે ખરી હો ? ભગવાને લઈ લીધી તો તેતર થઈને પાછી આઈ મારા વના તે એ સ્થમ કરીને જીવે” કહેતો તે તેતરને મીસોગીથી બોલાવતો બોલાવતો, જોગથી પથરી પર અસ્તરો ઘસશે જાણે મણિની સ્મૃતિ તીક્ષ્ણ કરતો ન હોય ?

એ પચમહાભૂતનો બનેલો મનુષ્યદેહ રહેશે ત્યાસુધી તો પક્ષનો વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ બેસશે અને હજમત કર્યે જશે

ભઈલા ! આ સેવકનું માનતા હો તો એકજ વાગ, ફક્ત એકજવાર તમે પક્ષવાની મુનાકાત લઈ જીઓ તે તમને તેની મણિની વાત કહેશે અને ગાયનો ગાઈ ખુશ કરશે અને હજમતની વ્યાવતમાં કંઈ કહેવું પડે તો તેનો જમીન હું !

સનાતન ન્યાય

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

જોઆઈની આશ સાથે પતનનો પછુ ખ્યાલ
રાખે નહિ તેવા ઉચ્ચ પદથી ઠગાય,
કુસુમ ચડે છે દેવ—શિર તેને ગટરમાં
ફેંકવાનું ઘડી પછી, સનાતન ન્યાય

ધણાખરા ગધેડા છે ને ખાંડાનાં બળદિયા છે. તેમને બિચારાઓને આ રવિવારે જ હું તમારા પક્ષરૂપી ખાંડામાંથી બચાવી લેવા માગું છું.”

x

x

x

રશિયન રાજકુમાર અલેક્સીઝ નૌકાધીશના હાથ નીચે નાવિક તરીકે તાલિમ લેતો હતો એક સમયે તેમનું વહાણ ડેન્માર્કના કિનારા નજીક ખડક સાથે અથડાઇને બાગી પડ્યું. નૌકાધીશે તરતજ હોડીઓ બોલાવી ને અલેક્સીઝને પહેલી જ હોડીમાં નાવિક તરીકે કીતરવાની સૂચના કરી. પણ અલેક્સીઝે એ સૂચનાનો સવિનય અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “વહાણ ડૂબતું હોય ત્યારે સૌની પહેલાં હોડીમાં ફૂદી પડવું એ રશિયન સહેનચાહના પુત્રને ન યોગ્ય.”

“તમારા ઉપરી તરીકે હું તમને આગ્રા કરું છું.” નૌકાધીશે પ્રભાવભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું, “એ આગ્રાનો ભંગ થશે તો આ વિદ્યુત સંયોગોમાંથી પાર, કીતરનાં જ હું તમને કેદ કરીશ.”

“હું આગ્રાભંગ નથી કર્તવ્ય.” અલેક્સીઝે શાંતિથી કહ્યું, “પણ આવા બધાનક સંયોગોમાં હું રાજકુમાર છું એ મારાથી ન ત્રીસરાય.”

તે કૂચતા વહાણ પર ઊભો રહીને રાજકુમાર વહાણ પરનાં માણસોને બચાવમાં મદદ કરવા લાગ્યો. લગભગ બધાં જ માણસો હોડીઓમાં સદીસલામત પસાર થયા પછી તે નૌકાધીશની સાથે છેલ્લો હોડીમાં કીતર્યો.

ડેન્માર્કને કિનારે પહોંચતાં નૌકાધીશે રાજકુમારને કેદ કર્યો. ડેન્માર્કમાંના રશિયન મંત્રીએ સહેનચાહને તારથી એ સમાચાર પહોંચાડ્યા. તરતજ વળતા તારમાં સહેનચાહે જણાવ્યું:

“આગ્રાનો ભંગ કરનાર નાવિકને કેદ કરવામાં હું નૌકાધીશ સાથે સંપૂર્ણ મળતો થાઉં છું. ને એવી આગ્રાનો ભંગ કરવા માટે મારા પુત્રને હું સુખ ને આશિર્વાદ પાડવું છું.”

x

x

x

વકીલ માર્શલે એક સમયે ન્યાયમંદિરમાં પોતાના ખૂની અંસીલનાં બચાવ માટે પોતાની બધી જ શક્તિ વાપર્યા છતાં જ્યારે ખૂનીને ફાંસીની સજા થઈ ત્યારે માર્શલ એકાએક બેસી ઊઠ્યો, “ધનુષ્ઠિસ્તને આવા જ ગુન્હાસર દેહાંતદંડની સજા થઈ હતી.”

ન્યાયાધીશ લરકે માર્શલની આ ગેરબ્યાજખી ટીકાથી બીજવાઇને તેનો દસ ડોલર દંડ દેવો.

“પોન્ડીવેસ પાયસેટ (ધનુષ્ઠિસ્તને દેહાંતદંડની સજા કરનાર સરો)ની વિરુદ્ધ બોલવા માટે જગતમાં પહેલવહેલો હું જ દંડાઉં છું.” માર્શલે કંઈક હસીને કહ્યું.

ન્યાયાધીશે વધુ બીજવાઇને તેને બીજા વીસ ડોલરના દંડની સજા કરી.

“નામદાર,” માર્શલે ન્યાયાધીશ પ્રતિ હાથ લેગાવતાં કહ્યું, “અત્યારે મારું ખામું સાવ ખોલી છે; અને ન્યાયના આ મંદિરમાં મારે આપના જેવો બીજો કોઈ મિત્ર નથી. એટલે મહેરબાની કરીને આપ જ મને ત્રીસ ડોલર ઉછીના આપો, જેથી હું તત્કાળ દંડ બરી થઈ શકું.”

ન્યાયાધીશે કારકુનને માર્શલનો દંડ માફ કરવાની સૂચના કરતાં કહ્યું, “મારા કરનાં રાજ્યને ત્રીસ ડોલર ગુમાવવા વિશેષ પરવડે તેમ છે.”

માર્શલે ત્રીસ ડોલર ગુમાવવા વિશેષ પરવડે તેમ છે.”

ચીનનો સેનાપતિ બોન અક્ષરજ્ઞાનમાં કેવળ પોતાની સહી જ કરી બાણતો. એક પ્રસંગે તે દુશ્મનોની મોટી સંખ્યાથી એક કિલ્લામાં ઘેરાઈ ગયો. પોતાના મંત્રીને તેણે તરતજ ચીનના શહેનશાહ પર તાકીદની મદદ મોકલવા માટેનો પત્ર લખવા સૂચના કરી.

એક ઘડી વીતવા છતાં મંત્રી પત્ર ન લખી રહ્યો. સેનાપતિ ધૂંવાંફૂંવાં મર્ધ મંત્રીના ટેબલ આગળ જઈ પહોંચ્યો તો મંત્રી મહાશય વિધિપૂર્વકનો લાંબો પત્ર લખવામાં રોકાયેલા હતા.

“મૂર્ખ !” સેનાપતિ મંત્રીને ઊધડો લેતાં તાકીદો, “એક પત્ર લખતાં આટલી વાર ? જોશો આ અહીંથી. હું જાતેજ લખી નાંખીશ.”

મંત્રી અભણ સેનાપતિના આ ગુમાન પર હસી રહ્યો. પણ સેનાપતિએ તો એક મિનિટમાંજ પત્રમાં કંઈક લખી નાંખ્યું ને બીજીજ મિનિટે તે પત્ર ગ્વાના પણ કરી દેવામાં આવ્યો.

બીજે દિવસે મદદ આવી પહોંચતાં મંત્રી આવો જન્મો અભણ સેનાપતિએ લખેલા પત્રમાંની વિગત વાંચવા તે ઉત્સુક થઈ ગયો. સેનાપતિએ તેને તે વિગત મમળવતા કહ્યું કે, ‘બોન’ શબ્દ લખી તેની આસપાસ તેણે ઘેરાની રિયતિ મૂચવતાં સેંકડો ટપકાં કરી નાંખેલાં.

નૂરજહાંનું એક હીરાજડિત કિમતી દર્પણ પોતાના હાથે તૂટી જતાં દાસી રડવા લાગી. નૂરજહાં બોલી, “ગાંડી એમાં રડે છે શાની ? રૂપનું ગુમાન નિહાળવાનું એક સાધન આણું થયું.”

શહેનશાહ એકેકઝાંડે માંદગીમાં દવા લેવાની ચોકખી ના પાડી. વૈદ્ય સર જેમ્સ વીલીએ કહ્યું : “નામદાર આપ ધણીજ ગંભીર સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છો. દવા વિના તેમાંથી બચવું લગભગ અશક્ય છે.”

“દવાએ જગતમાં કોઈને બચાવ્યાનું એકે દષ્ટાંત આજસુધીના ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી.” શહેનશાહે સ્મિત ફરકાવતાં કહ્યું, “ને હવે નોંધાવાનો અંશવ પણ નથી. પ્રભુને જો માઈ મરણ જ પશંદ હોય તો બચવાની લાલસા સેવવી એ પ્રભુનો દ્રોહ છે.”

ને દવાને દૂરજ રાખીને એ શહેનશાહે શાંતિથી પ્રાણ તન્યા.

ન્યુયોર્કનો એક બાપારી મંખ્યાખંધ વહાણો બાંધવા માગતો હતો, અને તે કાર્યમાં રાજ્ય પાસેથી પૂરતી મદદ મેળવવાને તે કાવાદાવા રમી રહ્યો હતો. પોતાના એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને તેણે પાટનગર બોશિંગ્ટનમાં એક એજન્ટ નીમ્લેલો. એ એજન્ટ જુદા જુદા સેનેટરોને એક થા બીજા પ્રકારની વાલચથી પોતાના પક્ષમાં વાળી રહ્યો હતો. તેમ કરતાં એક વખતે તે સેનેટર એન્ટનની મુલાકાતે ગયો ને ઉપરોક્ત કાર્યમાં તેના ટેકાની માગણી કરી.

“હું તો એક શરતે ટેકા આપી શકું.” એન્ટન શાંતિથી બોલ્યો.

“ધણુંજ સુદર” એજન્ટે હસીને કહ્યું, “આપ શરત જણાવો. મારા શેક આપને માંગ્યું ધન આપી શકે તેમ છે.”

“મારી શરત એ છે” એન્ટને શાંતિથી કહ્યું, “કે એ વહાણો બંધાય ત્યારે સૈદ્ધી પ્રથમ તો તેમાં તમાગ જેવા બદમાશોને ખડકીને ફેસપાર મોકલાવી આપેવા.”

આપણી સંખ્યા

નર્મદારાંકર હ. બ્યાસ

હિંદુસ્તાનમાં સ્થિતિ સામાન્યના આગમન પછી, ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી પ્રત્યેક દશ વર્ષે વિન્દની વસતી-ગણતરી થાય છે. આ સાલમાં પણ એવી વસતી-ગણતરી થઇ છે અને જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસતી વધી ગયાના આંકડા બહાર પડ્યા હાયા છે. આવા સમયે આપણી સંખ્યાની સમસ્યા સમજવાની ખાસ જરૂર છે. દિંદની જનસંખ્યાનો પ્રશ્ન ધોળાજ મહત્વનો છે. એ પ્રશ્નને આપણી સમસ્યા આજસુધી એવો રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે આપણે આપણી સંખ્યાને શાપરૂપ માનતા ચલા છીએ અને સંખ્યા મર્યાદિત કરવાને નીતિનાશને માર્ગે વળેલા છીએ. આ પ્રશ્નને મૌલિક હુદ્દિથી અને તટસ્થતાથી વિચારવાની ખાસ જરૂર છે.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જવી જોઈએ, કે પરદેશી સત્તાથી યોજવામાં આવતા કાર્થ પણ આર્થિક કાર્યક્રમની પાછળ પરોક્ષ રીતે કે અપરોક્ષ રીતે શોષણની જ ભૂમિકા હોય છે. દેશની વસતી-ગણતરી એ રાષ્ટ્રના આર્થિક કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે. દિંદના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય આર્થિક કાર્યક્રમની પાછળ પરદેશી સામાન્યવાદની વ્યવસ્થિત શોષણની યોજના હોય છે. જનસંખ્યાના પ્રશ્નને અંગે પ્રત્યક્ષ રીતે આર્થિક શોષણ ખાસ કળા શકાય તેવું નથી પણ સહજ ગંભીરતાથી અને હિંદાણથી વિચાર કરતાં તેની પાછળ રહેલું આર્થિક શોષણ અને તેથી પણ વિશેષ મહત્વનું સામાજિક, નૈતિક અને જાતીય-Racial-શોષણ ને યદ્ય રહ્યું છે તે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય તેમ છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી ૧૯૪૧ સુધી દિંદની અંદર પ્રત્યેક દશ વર્ષે વસતીનો વધારો નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે:

વર્ષ	જનસંખ્યા	ટકામાં વધારો	વર્ષ	જનસંખ્યા	ટકામાં વધારો
૧૮૭૨	૨૦,૬૦,૧૬૦૦૦	૦	૧૯૧૧	૩૧,૫૦,૧૫૦૦૦	૭.૧
૧૮૮૧	૨૫,૩૦,૭૬૦૦૦	૨૩.૨	૧૯૨૧	૩૧,૮૯,૪૨૪૮૦	૧.૨
૧૮૯૧	૨૮,૭૦,૩૧૦૦૦	૧૩.૨	૧૯૩૧	૩૫,૨૮,૩૭૩૭૮	૧૦.૧
૧૯૦૧	૨૯,૪૦,૨૧૦૦૦	૨.૫	૧૯૪૧	૪૦,૦૦,૦૦૦૦	૧૪

જનસંખ્યાનો પ્રશ્ન સામાન્યવાદે એટલી કુતેદથી રજૂ કરેલો છે અને એવી મુંઝવે આંકડાઓની વચ્ચે પાછરેલો છે કે જેના ઉપરથી બહુ સહેલાઈથી દિંદની ગરીબાઈનું કારણ જનસંખ્યાના વધારા ઉપર આરોપી શકાય. ઉપર જોએલા જનસંખ્યાના વધારાના આંકડાઓમાં મંપૂરું શકા રાખી શકાય તેમ નથી. ૧૮૭૨માં દિંદની અંદર માત્ર ૨૦ કરોડની જ વસતી હતી તેવું સામાન્યવાદ સમજાવવા માગે છે અને ૨૦ કરોડમાંથી ૧૯૪૧માં સરખા ૪૦ કરોડ જનસંખ્યાનો આંકડો પતોએ; આ વધારાને સીધે જ દિંદ-ચરીત્ર છે, કાલ છે, મેકાર છે એમ એ સંતા આપણને સમજાવે છે. પણ મહત્વનો પ્રશ્ન તો એ છે કે જે આંકડો

જનસંખ્યાનો ૧૮૭૨નો આપવામાં આવ્યો છે તે કેટલે અંશે સાચો છે? ત્યારે હિંદમાં માત્ર વીસ કરોડનીજ વસતી હતી તે માનવાને પ્રમાણભૂત કારણ તો એક પણ નથી. પ્રાચીન યુગમાં મગધ અને વૈશાલી પાસે અઢેક કરોડની સેના, મોળમી મદ્રીમાં એક ખંભાત પાસેજ સવાપાંચ લાખનું સૈન્ય, ગુજરાતના એક નગર ચાંપાનેરમાં અઠાર લાખ ધરની વસતી, અનેક પરદેશી પ્રવાસીઓએ દિંદના પ્રતિપ્રાંત વસતીથી ભરચક હોવાની કરેલી નોંધો. જોતાં ૧૮૭૨માં હિંદની વસતી વીસ કરોડની હોય એ ન માની શકાય તેવું વિધાન છે.

તે વખતે વિનિમયનાં સાધનો નહોતાં, પરિણામે જે વસતી-ગણતરી થયેલી તે વસતી ગણતરીમાં હિંદના પ્રત્યેક ગામડાને સમાવેશ થયો હશે તે શકવાળું છે; આજે વસતી ગણતરીની પદ્ધતિ જેટલી રિકાસ પામેલી છે તેટલી તે મગધે વિકાસ પામેલી ન હોય. તે સ્વાભાવિક છે; તે જમાનામાં લોકોનું માનસ પણ એવા પ્રકારનું હતું કે તેઓ કુટુંબનાં અર્ધાં માણસોની નોંધ-ઓર્ડર્સ તેમજ બાળકો સર્વંધી-આપવા તૈયાર નહોતા; જેમ જેમ વખત પસાર થતો ગયો તેમ તેમ વસતી-ગણતરી વધારે પદ્ધતિસર થવા લાગી અને પ્રત્યેક દશ વર્ષે ઉપર જોવા પ્રમાણે અમુક ટકાનો વધારો માલુમ પડવા લાગ્યો. આજે પણ વસતી ગણતરી સંપૂર્ણ ચોક્કસપણે થાય છે તેમ તો નજ કહી શકાય. ૧૯૩૧ના આંકડાઓમાં પણ બહુ વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી, કારણ કે અસંહકારની ચળવળને લીધે સરકારી વસતી ગણતરીનો સહકાર ન કરવો તેવો પણ મહાસભાનો કાર્યક્રમ હતો. પરિણામે ઘણાં લોકોએ વિરોધની ખાતર સાચાં માહિતીપત્રકો ભરેલાંજ નહિ. એટલે ૧૮૭૨થી ૧૯૪૧ સુધીમાં ક્રમશઃ જે વસતીનો વધારો દેખાડવામાં આવેલો છે તે માત્ર આંકડાઓની જાળ છે. આટલા વિવેચન પછી એક મુદ્દો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે અને તે એ કે આધુનિક હિંદની વસતી પ્રાચીન હિંદ કરતાં અનેકગણી વધી ગયેલી નથી. ગરીબાઈનું કારણ જનસંખ્યાનો વધારો નથી પણ સામ્રાજ્યવાદની શાપજીલીલા છે.

જનસંખ્યાનું પ્રમાણ વધારે છે કે ઓછું છે તે નક્કી કરવા-Optimum theory of population-ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આખાં પ્રશ્નને ચર્ચવા જોઈએ, હિંદુસ્તાનની અંદર જનસંખ્યાનું પ્રમાણ હિંદુસ્તાનની ઉત્પાદકતા, હિંદની મપત્તિ, અને પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ કરતાં વધારે છે કે નહિ તે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નક્કી થવું જોઈએ. હિંદની સંપત્તિ અગાધ છે, પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા ન કંપી શકાય તેટલી છે. હિંદને પરદેશોએ કાચું સોનું કહે છે, એટલે એ તો નિર્વિવાદ છે કે આજે હિંદની ભૂમી ઉપર જેટલી જનસંખ્યા નમે છે તેના કરતાં પણ વધારે જનસંખ્યાને હિંદ નભાવી શકે એની શક્યતાઓ એ ભૂમીની અંદર રહેલી છે.

વસતીના પ્રમાણનો આધાર આમોદવા, જનમાલની સહીસલામતી, આર્થિક જીવન ધોરણ, પ્રાકૃતિક અનુકૂળતાઓ અને આર્થિક પ્રગતિ ઉપર રહે છે. જે પ્રાકૃતિક સંપત્તિ પુષ્કળ હોય અને તેની સાથે મમાજ અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા હોય તો વસતીનું પ્રમાણ મમે તેટલું હોય તોપણ રાષ્ટ્રને વાંધો આવતો નથી. પ્રગતિ જ્યાંસુધી આજસુ ન જનતા કામ કરવાને તૈયાર હોય છે ત્યાંસુધી તે રાષ્ટ્રને જરાયે ભારકર્તા નથી નીવડતી. નવાં

રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા ઉદ્યોગો નાણા-રાખવા નોંધાયે; ને એ કામ રાજસત્તાનું છે. અને પ્રજા નો આગમુ અને તો એ શૂન્ર પશુ છેવટ તો ફળવૃષ્ટીખાતાની અને રાજસત્તાનીજ છે.

જગતનાં અન્ય રાષ્ટ્રો કેટલી વસતીને યોધી રહ્યાં છે તેના પ્રમાણનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે આપણે અમુક દેશોના આંકડાઓ નોંધાયે:

દેશ	એક ચોરસ માઇલે જનસંખ્યા	દેશ	એક ચોરસ માઇલે જનસંખ્યા
૧ ઇંગ્લાંડ	૬૮૫	૭ ઓસ્ટ્રિયા	૧૯૬
૨ બેલ્જિયમ	૬૫૪	૮ દિલ્હીસ્તાન	૧૯૫
૩ નેધરલેન્ડસ	૫૪૪	૯ ફ્રાંસ	૧૮૪
૪ જર્મની	૩૩૨	૧૦ સ્પેઇન	૧૦૭
૫ જાપાન	૨૧૫	૧૧ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૪૧
૬ ચીન	૨૦૦	૧૨ હજીમ	૩૪

ઉપરના દેશોના આંકડા અને તે તે પ્રજાઓની રિયલિટી જોતાં સહેજે સમજી શકાય તેમ છે કે પ્રજાની ઉત્પત્તિનો આધાર વસતીના પ્રમાણ પર નહિ પણ રાજસત્તા પર છે. ઇંગ્લાંડમાં વસતીનું પ્રમાણ ઘંધુમાં વધુ અને અમેરિકામાં ઘણું જોધું છતાં બંને રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓ વધુમાં વધુ વૈભવી છે.

દિલ્હીસ્તાનની અંદર વસતીના પ્રમાણનો આધાર વર્ષાદ અને નદીઓના પ્રવાહ ઉપર મુખ્યત્વે ધરોને છે, કારણ કે કૃષિપ્રધાન દેશ હોઈને જ્યાં પાણીની સગવડતા છે; ત્યાંજ લોકો વસવાટ કરે. એ પ્રમાણે બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વસતીનું પ્રમાણ સૌથી વધારે જોવામાં આવે છે. દિલ્હીમાં પ્રાંતવાર વસતીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:

પ્રાંત એક ચો. મા. ૧૦૦૦ પુરુષે			પ્રાંત એક ચો. મા. ૧૦૦૦ પુરુષે		
જનસંખ્યા		સ્ત્રીઓની સંખ્યા	જનસંખ્યા		સ્ત્રીઓની સંખ્યા
૧ દિલ્હી	૧૧૧૦	૭૨૨	૧૩ મુંબઈ પ્રવાહો	૧૭૭	૬૦૧
૨ હાસીનનું રાજ્ય	૮૧૪	૧૦૪૩	૧૪ હૈદરાબાદનું રાજ્ય	૧૭૫	૬૫૬
૩ નાવજોડારનું રાજ્ય	૬૬૮	૯૮૭	૧૫ આસામ	૧૫૭	૬૦૬
૪ બંગાળ	૬૪૬	૯૨૮	૧૬ મધ્યપ્રાંતો અને બરાહ	૧૫૫	૬૯૮
૫ સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૫૬	૯૦૨	૧૭ વાલિયરનું રાજ્ય	૧૩૪	૮૮૭
૬ બિહાર અને ઓરિસ્સા	૪૫૪	૧૦૦૫	૧૮ કુર્ગ	૧૦૩	૮૦૩
૭ મદ્રાસ	૩૨૮	૧૦૨૫	૧૯ બર્મા	૬૩	૬૫૮
૮ વડોદરા રાજ્ય	૨૯૬	૯૪૨	૨૦ જમ્મુ અને કાશ્મીરનું રાજ્ય	૪૩	૮૮૧
૯ પાનડે	૨૩૬	૮૩૧			
૧૦ ગ્દમગનું રાજ્ય	૨૨૫	૯૬૫	૨૧ બહુમીસ્તાન	૬	૭૧૭
૧૧ અજમેર-મારવાડ	૨૦૭	૮૯૨	૨૨ આન્દામાન અને નીકોબાર	૬	૪૬૫
૧૨ ઉત્તર-પશ્ચિમ સર-હદના પ્રાંતો	૧૭૬	૮૪૩			

મુંબઈ ઇલાકા, બર્મા અને આસામમાં વસતીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં વર્ષોદની અયોક્ષસતા અને અનિયમિતતા; અને બર્મા અને આસામમાં જંગલો અને આબોહવાની પ્રતિકુળતાને પરિણામે વસતીનું પ્રમાણ ઓછું છે.

હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. વમતીના ૭૧ ટકા તેમાં રોકાયેલા છે. અને સાડાદશ ટકા અન્ય ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. આ સાડાદશ ટકામાંથી માત્ર ૧.૫ ટકા યાંત્રિક ઉદ્યોગો કે કારખાનાંઓમાં રોકાયેલા છે અને સવા ટકા મરકારી નોકરીમાં રોકાયેલા છે. ખાડીના ધરકાંબમાં અને અનુત્પાદક ધંધાઓમાં રોકાયેલા છે. દુનિયાનાં મુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં હિંદની અંદર ખેતી ઉપર નબનારો વર્ગ સૌથી વધારે છે અને ઉદ્યોગો ઉપર નબનારો વર્ગ બધા દેશો કરતાં ઓછો છે. ઇંગ્લાંડની અંદર ૫૮ ટકા ઉદ્યોગો ઉપર જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે અને માત્ર ૮ ટકા ખેતીમાં રોકાયેલો છે.

કુદરતી રીતે જ હિંદ ગામડાઓમાં વસેલું છે, કાગળ કે વમતીનો પોણો ભાગ ખેતી ઉપર અને બીજા ૧૦ ટકા પશુ મૃદુઉદ્યોગો પર નબનારો છે. નીચેના કાઠો જોવાથી શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં કેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધે ચાલેલી છે તેનો ખ્યાલ સુંદર રીતે આવે છે:

પ્રાંતનું પ્રમાણ	શહેર-મંખ્યા	કુલ જન મંખ્યા
૧ ૧૦૦૦૦૦ ની ઉપરાંત	૩૮	૯૬૭૪૦૩૨
૨ ૫૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦	૬૫	૪૫૭૨૧૧૩
૩ ૨૦૦૦૦ થી ૫૦૦૦૦	૨૬૮	૮૦૯૧૨૮૮
૪ ૧૦૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦	૫૪૩	૭૪૪૯૪૦૨
૫ ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦	૯૮૭	૬૯૯૨૮૩૨
૬ ૫૦૦૦ થી નીચેનાં	૬૭૪	૨૨૦૫૭૬૦
ગામડાંઓ	૬૯૬૮૩૧	૩૧૩૮૫૨૩૫૧

ઉપરની આંકડાઓ જોતાં માલુમ પડે છે કે ૨૦ થી ૫૦ હજારની અંદરનાં શહેરોનો વિકાસ વધારે પડતો થયો છે. મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરો ૧૦ હજારની વસતીનાં નાનાં શહેરોને ભોગે વધેલા છે. હિંદની અંદર વસતીના ૧૧ ટકા શહેરોનો અંદર વસેલા છે. ન્યારે ક્રાંસમાં ૪૯ ટકા; આપલેન્ડમાં ૫૦ ટકા; કેનેડામાં ૫૩ ટકા; અમેરીકાનાં મંયુક્ત રાજ્યોમાં ૫૬ ટકા અને ઈંગ્લાંડમાં ૮૦ ટકા શહેરોમાં વસેલાં છે. યુરોપમાં ૧૦મી સદીમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિને પરિણામે શહેરોનું પ્રમાણ અસાધારણ રીતે વધી ગયેલું છે. હિંદની અંદર શહેરોના વિકાસને માટે ઔદ્યોગિક પ્રગતિની આવશ્યકતા છે. પશુ હિંદને એ માર્ગે વાળતાં પહેલાં ખૂબજ વિચાર કરવાની જરૂર છે. શહેરો અને યાંત્રિક ઉત્પાદન પાછળ પ્રગતિ જીવનની જે ખુવારી રહેલી છે તે જોતાં હિંદને માટે ગ્રામ-પુનર્ગઠના અને ગ્રામોદ્ધારની યોજના વધારે ઐયરકર છે. હિંદનાં ગામડાંઓ ભાંગી શહેરો વમાવવાની યેવજા કેવળ સામ્રાજ્યવાદની માડી વ્યસરને પરિણામેજ જન્મેલી છે. વાસ્તવમાં હિંદ ગામડાંઓમાં વસેલું છે. જ્યાંમુખી હિંદનું ગ્રામજીવન સાચૂત છે ત્યાંમુખી હિંદની મંડૂનિ સુગંધિત છે. પરદેશી મતાની હિંદને નિર્જન બનાવવાની યોગતરી નીતિમાં હિંદના ગ્રામજીવનનો નાશ કરવો એ પણ એક

આધુનિક હિંદમાં સંશોધન વિષયક સાહિત્ય પ્રગટ તો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે, પણ તેમાં ભૂલો એ પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે મોટી રહી જાય છે. આવી ભૂલો મુખ્યત્વે ત્રણ કારણોને આભારી હોય છે. એક તો શોધકની અણુઆવડત અથવા તેનું અધૂરું જ્ઞાન; બીજું યુરોપીય લેખકોની હિંદ વિષયક કૃતિઓમાંથી અવતરણો કે અનુવાદો કરતાં મૂળ શબ્દો પ્રત્યે લક્ષ રાખવાની બેપરવાઈ; ત્રીજું જુદા જુદા અર્થોમાંથી તાલ્પી તરીકે પણ અમુક જ અર્થ બેંચવાની વૃત્તિ. ત્યારે ઊગતા કે સામાન્ય શોધકો આવી ભૂલો કરે છે ત્યારે તો વાચકો અને વિવેચકોનું જ્ઞાન બનતાં મુઠ્ઠી તેમના પ્રત્યે બેંચાય છે પણ ત્યારે એવી કૃતિઓ મોટા નામે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેના ઊંડાણમાં ભાગ્યેજ કોઈ કિતરે છે અને પરિણામે એ કૃતિઓ, 'રાસમાળા'ની જેમ, ભયંકર દોષોની પરંપરાનું મૂળ બની જાય છે. અહીં મોટાં નામ નીચે સંતાપ ગયેલી એવી થોડીક ભૂલોને રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

તાજેતરમાં ગાયકવાડ પુરાતત્ત્વ અન્યમાળા [Gaekwad's Archaeological Series] ના ત્રીજા મહકારૂપે 'The ruins of Dabhoi or Darbhavati' નામે વિસ્તૃત કદનો અને ૪૯ પૃષ્ઠોનો અન્ય પ્રગટ થયો છે. તેની કિંમત રૂ. ૫-૮-૦ છે. તેના સંપાદક મદારાય હિંદી સરકારના નિવૃત્ત એપ્રીગ્રાફીસ્ટ અને વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના અધિક્ષતા જ્ઞાનરત્ન હીરાનંદ શાસ્ત્રી એમ. એ., એમ. એ. એલ., ડી. લોટ. છે. અન્યમાંનાં ચિત્રો અને પ્રસ્થિતિઓ તેમજ એકંદર સંપાદન જોતાં તેની પાછળ શ્રમ ઠીક લેવાયો હશે અને ખર્ચ પણ સારા પ્રમાણમાં થયું હશે એમ લાગે. પણ તેમાં રહી જવા પામેલી ભૂલો કોઈ ઊગતા કે સામાન્ય સંશોધકની કીર્તિને તો મળમાં જ ડાંબી દે એવી છે. તે અન્યના પૃ. ૪ પર લખાયું છે કે-

'The Vastupālcharita is an interesting work written by Jina-harshagaṇi in the Vikrama year 1365 (= 1308 A. D.)'

'વસ્તુપાલચરિત્ર' જિતદર્પગણિએ રચ્યું એ વાત સાચી, પણ તેના રચનાકાળ વિષે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણ વિના રજૂ થયેલું સંપાદકથીનું મંતવ્ય દશકા જ નહિ પણ સૈકાઓ કુદાવે છે.

મુખ્ય મુદ્દો હતો. હિંદના ગ્રામજીવન પાછળ દળરો વધેલો છેતિદાસ અને પુરાણી સંસ્કૃતિ સંધારાયેલાં છે. રાજધાનીનાં મથકો ઉપર ચર્ના આક્રમણોની અસર અને રાજવંશોઓમાં તથા શહેનશાહનોમાં થતા ફેરફારની અસર ગ્રામજીવન ઉપર લગભગ નહોતી થતી. પ્રત્યેક ગામકું એક સ્વતંત્ર 'યુનીટ' તરીકે સ્વનંતરતા બોગવતું હતું. એવું સંતોષપૂર્વકનું સુખ અને શાન્તિવાણું ગ્રામજીવન હિંદનની શહેનશાહને શોખબની સોનેરી જળ પાથરી મૂંઝાવાતી નાંખ્યું છે; હિંમલિત્ર કરી નાંખ્યું છે. પરંતુ સત્તાને માટે સામ્રાજ્યનો પાયો સંગીન બનાવવાનો એજ માર્ગ કોઈ રોકે.

શ્રી જિનહર્ષગણિ પંદરમી મહીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા તપગચ્છના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી સોમમુદગચરિના શિષ્ય જયચન્દ્રસુગિના શિષ્ય હતા અને 'વસ્તુપાલચરિત્ર' તેમણે વિ. સં. ૧૪૯૭માં રચ્યું તે નીચેની પ્રશસ્તિથી જણાઈ આવશે:

વિક્રમાર્કાન્મિતે વર્ષે વિશ્વનંદવિસંહયયા ।

ચિત્રકૂટે પુરે પુણ્યે ધ્રીજિનેશ્વરસન્નિ ॥ ૧૧

જિનહર્ષગણિઃ શિષ્યઃ ધ્રીજયચન્દ્રસદ્ગુરોઃ ।

જિનેન્દ્રાસત્રોત્તમ્યહેતુ જ્ઞાતિદં ઘણાત્ ॥ ૧૨

એ જ પૃષ્ઠ પર આગળ વધતાં સંપાદકશ્રી ડોહાઈના દિલ્લા પરની સોમેશ્વરની પ્રશસ્તિને અનુલક્ષીને લખે છે કે—

“Jinharshagan could not comprehend its contents although it was only about fifty years old !”

આ રીતે જિનહર્ષગણિની ઉણપ દાખવવામાં તે સંપાદક આશ્ચર્યચિન્તને પણ ઉપયોગમાં લઈ લે છે પણ તેમણે જણવું જોઈતું હતું કે એ પ્રશસ્તિ વિ. સં. ૧૩૧૧માં કોતરવામાં આવી હતી અને જિનહર્ષગણિએ 'વસ્તુપાલચરિત્ર' તો ૧૪૯૭માં રચ્યું છે. ૧૮૬ વર્ષના એ ગાળામાં મુસ્લીમ આક્રમણકર્તાઓએ ગુજરાતને ઊભલિન્ન કરી નાખ્યું હતું અને એ સ્થિતિમાં ઉપગ્રસ્ત પ્રશસ્તિ નોંધપાત્ર દશામાં રહી હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી.

માત્રવર્ષાનિ સુખતર્વણ ડોહાઈના વૈદ્યનાથ—મંદિરના સુવર્ણકળશો લૂંટી ગયેલા તે વસ્તુપાલે પાછો મંદિર પર ચડાવ્યા તે મંથનમાં સંપાદકશ્રી નીચેના અવતરણ ટાંકે છે:

ધ્રીવૈદ્યાનાથસદનાત્વિલ માલવેશો ।

દર્માવતીમુવિ જહાર મુવર્ણકુમ્ભાન્ ॥

ધ્રીકેલિવૈદ્યસચિવસ્તુ સ મુમિપાલ ।

સ્તરિમન્ દયો દિનવતિપ્રતિમત્વિપસ્તાન્ ॥ ૧

ધ્રીવૈદ્યાનાથવૈદ્યમનિ દમવત્યાં

ચાન્ દુર્મદો મુમટર્મનુવો જહાર ।

ઉપરનાં એ અવતરણોમાં પડેલું સુદૃઢ સપ્રીતન'માંથી છે. બીજું 'વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ'માંથી, અને અવતરણોમાં બૂલો ગદી જવા પામી છે. પહેલામાં 'મુમિપાલ'ને ટેકાણે 'વસ્તુપાલ' જોઈએ; બીજામાં 'દુર્મદો' ને સ્થળે 'દુર્મદ.' અથવા 'દુર્મરી' જોઈએ. 'સ'ની પહેલાં વિસર્ગનો શો ન થાય તે તો માર્ગો દેશિકાનો વિવાદો પણ મમજી શકે એવી વસ્તુ છે.

તે સંપાદક મદાશય અવતરણમાં જ બૂલ કરીને નથી અટક્યા. નેમણે તે અવતરણોના જે અર્થ આજ્ઞા છે તેમાં પહેલા અવતરણનો અર્થ સાચા શ્લોકની મજબૂરીએ તો ખોટો છે જ પણ સાથે જ તે તેમણે અવતરણમાં જે બૂલ કરી છે તે બૂલની મજબૂરીએ પણ ખોટો છે. તે અર્થ—

“The gold pitchers were removed from the Temple of Vaidyanātha by the ruler of Mālwa, but Vastupāl “the Minister for the house of sportiveness” (sports or revels) put them there again and they had the lusture of the sun.”

આમાં ત્રીજી પંક્તિનો અર્થ શાસ્ત્રીજી, શ્રી શબ્દને ઉઘાડી મૂકી, 'કોડામંદિરના પ્રધાન વસ્તુપાળ' એવો કરે છે. પણ તેનો સાચો અર્થ તો 'લક્ષ્મીદેવીને કોડા કરવાના મંદિરપ

‘મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ’ છે. અને મૂળ સ્તોકમાં તેઓ ‘ભૂમિપાલ’ શબ્દ વાપરે છે તેનું રૂપાંતર અર્થમાં વસ્તુપાળ થી રીતે થઈ શકે તે પણ એક ગહન પ્રશ્ન છે.

અવતરણશુદ્ધિ કે અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપરની ભૂલને આજુએ રાખીએ તો પણ તેમાં વજ્રાવલી ઐતિહાસિક રખલના પણ ક્ષમ્ય નથી. મુજરાતના ઇતિહાસના પ્રશ્નપત્રમાં કોઈ વિદ્યાર્થી પણ વસ્તુપાળને જો ‘કોડામંદિરના પ્રધાન’ તરીકે ઓળખાવે તો પરીક્ષક તેને માટે એકાદ વિશેષણ વાપરી તેને એ પ્રશ્નમાં નાપાસજ બહેર કરે. અને કોડામંદિરના ઉપરી માટે સચિવનો હોદ્દો એ પણ એક નવીજ શોધ છે. કેમકે કોષ્ટ પણ રાજ્યતંત્રમાં સચિવનો ઇસ્કાળ કોડામંદિરના ઉપરીને અપાયો હોય એમ હજી સુધી જાણ્યું નથી.

અહીં અન્યનું અવલોકન લખવાનો મારો આશય નથી એટલે તેની ઉજ્જવો કે ઝીણી રખલનાઓના વિવેચનમાં ન ઊતરતાં મોટાં નામ નીચે કેવી ગંભીર હતિઓ છુપાઈ ગય છે તેનાં ચોડાંક દૃષ્ટાંત જ રજૂ કર્યા છે. આવી ભૂલો સંશોધનક્ષેત્રમાં ગ્રંથ સર્ગી નીવડે છે અને તે અનુગામી સંશોધકોને મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે અથવા તો અવળે માર્ગે દોરે છે. તે ગમે તે રીતે પણ અટકવી જોઈએ.

હવે અંગ્રેજી પરથી થતા અનુવાદોમાં કે અર્થની ખેચતાણુમાં નામાંકિત પુરુષો પણ કેવો ગોટાળો કરી નાંખે છે તેનાં ચોડાંક દૃષ્ટાંત ટાંકી વિરમીશ.

બ્રહ્મચારી શીતળપ્રસાદજી જૈન દિગંબર જૈન સમાજના એક મહાન પુરુષ છે. તેમણે “મુંબઈ પ્રાન્તકે ગ્રાચીન જૈન સ્મારક” નામે એક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. તેની રચના અંગ્રેજી રૂતિઓના આધારે જ થયેલી લાગે છે.

ગોડી પાર્શ્વનાથ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, પંચાસર પાર્શ્વનાથ વગેરે તીર્થો કે મંદિરો જૈન સમાજમાં ખૂબજ જાણીતાં છે. પણ રોમન લિપિના અનિશ્ચિત ઉચ્ચારોને અનુસરીને આ ગ્રંથકારે તેમનો પરિચય ગોરી પાર્શ્વનાથ, સંકેશ્વર પાર્શ્વનાથ, પંચાસર પાર્શ્વનાથ વગેરે નામે કરાવ્યો છે. જાણીતા ‘માતર’ તીર્થને તેમણે ‘મતાર’ના નામે ઓળખાવ્યું છે.

અર્થની ખેચતાણુમાં શ્રી. ગોરીશંકર ઓઝાએ પણ મેવાડના ઇતિહાસમાં એવી એક રખલના કરી નાંખી છે. એ રખલના જો કે કર્તાની અશક્તિનું પરિણામ નથી છતાં અર્થની ખેચતાણુ કરવાની જ્ઞાતિ પ્રાચીન યુગની સામાજિક દશાને અધિષ્ટિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે.

દશમી સદીમાં કનોજમાં થઈ ગયેલા નામાંકિત સાહ્યજી રાજકવિ રાજશેખરની પત્ની અવંતિમુદરી સાહ્યકુલની હતી. રાજશેખરે રચેલા ‘કપૂરમંજરી’ ગદ્યની એક ગાથામાં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે:

સાવિત્રીકુલમોલિમાલિઆ રાજશેખરવદ્વદનેહિની ।

મનુષો કિરીમવન્સિમુંદરી સા પટજદ્વુદેમિચ્છતિ ॥

ઉપરની ગાથામાં તો અવંતિમુદરી રાજશુર રાજશેખરની પત્ની મોઈ શુરુપત્ની તરીકે તે પણ ચોદાણુ રાજકુટુંબનાં મસ્તકોથી પૂજાતી હતી તેનું મયન છે. પણ શ્રી. ઓઝાજીએ એ સ્તોકની પહેલી પંક્તિના પૂર્વે બાગનો એવો અર્થ કર્યો કે, ‘અહિંદાણુ કુલમાં મુગદની માળાકૃપ’—એટલે કે અહિંદાણુ કુલમાં જન્મેલી અને એ કુલની શાળાકૃપ. અને એવા અવાસ્તવિક અર્થ ખેચીને તેમણે વર્ણાન્તર લગ્નપ્રથા પ્રાચીન યુગમાં પણ પ્રચલિત હતી એમ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૮૮]

અહીં લઘુક વર્ગની સાથે મંરકારી વર્ગને પણ સ્થાન છે. પશ્ચિમામે હિંદુ જળમાં મંરકારનું સિંચન થાય છે. ખીજા દેશોમાં હળરોના પગાર આપી સૈનિકોને ફરજનું વારંવાર લાન કરાવવું પડે છે છતાં એ જ સૈનિકો હળરોની સંખ્યામાં કેદ પડાય છે, ન્યારે હિન્દુ સૈનિકને માટે યુદ્ધ એ જ ધર્મ છે અને યુદ્ધમાંથી હારીને પાછા ફરેલ પતિનું તેની પત્ની મોં મુઠ્ઠાં પણ નથી જોતી. આ રીતે વર્ણવ્યવસ્થાથી રાજનીતિ વધારે સફળ બને છે.

પણ હિન્દ પર ચડી આવેલા પરદેશી આક્રમણકારોને શિક્ષણ દ્વારા પ્રજામાં ઝેર સિંચવાને તે પ્રજાને પોતાના ધોળે કેળવવાની હતી. તેને નિર્બળ, કંગાલ, ગુલામ, અશાંત અને આનંદહિન બનાવવાને તેની સામાજિક વ્યવસ્થા પર કાતર ચલાવવાની હતી. પરિણામે તેણે વર્ણવ્યવસ્થાને ઘેલછા ગણાવી તેના સામે જોગવાઈ પ્રચાર આપ્યો. આક્રમણકારોએ હમેશાં એ જ માર્ગને અનુસરતા આવ્યા છે. જે પ્રજાને છોડે તે પ્રજાના પૂર્વજો કેવા મૂર્ખ હતા તેનું તે પ્રજાને તેઓ તરત લાન ફગાવે છે અને પછી પ્રજાને પોતાને ખીલે બાંધે છે, આ પરિવર્તનમાં 'ભદ્ર'ભદ્ર' જેવાં અનેક પુસ્તકો મદદગાર થયા. પરિણામ એ આવ્યું કે આખી પ્રજા શિક્ષણના નામે અંગ્રેજોના તખ્તમાં પ્રવેશવા લાગી. એ તખ્તમાં સ્વેચ્છિક ગરીબાઈ અને પ્રજાતાનો આદર્શ ધરાવતું સાહસીત્વ, અન્યાયી માનને વીંધી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું ક્ષત્રિયત્વ, જગતની અંપત્તિને ન્યાયમર્ગે વરી લાવવાના સક્રિય કોડ સેવતું વૈશ્યત્વ તેમજ હિંદુઓની સ્વતંત્ર ભાવના અને સ્વતંત્ર રાજનીતિ પર છીણી મૂકી દેવામાં આવી. પ્રજા કેવળ શૂદ્ર ધોરણ, પર ચાલી ગઈ. ને આજે શૂદ્ર બનવા છતાં, આખો અને આરોગ્ય ગુમાવવા છતાં, અને વર્ષો સુધી કુટુંબના પૈમાનું પાણી કરવા છતાં શિક્ષણના તખ્તોમાંથી કેદીની જેમ બહાર આવતી પ્રજાને બચાવવાનું જ્ઞાન નથી હોતું; હિંદુ મંરકૃતિનાં મૂળમૂલ તરવેને સમજવાની શક્તિ નથી હોતી; મમન્યા વિના એનું પાલન કરવાની શક્તિ નથી હોતી; અને આટલા ભોગે પણ એને પેટનો ખાડો પૂરવા નેટલું નીતિમય દ્રવ્ય નથી મળતું.

જેમ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોની વહેંચણી વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા કરવામાં આવી તેમ કૌટુંબિક કાર્યોની વહેંચણી એ અરે પુરુષનાં નૈસર્ગિક લક્ષણોનો વિચાર કરી તેમના વચ્ચે કરવામાં આવી. એની પાછળ કોઈ ધાર્મિક ઘેલછા નથી, પણ લૌકિક પ્રગતિનો આશય છે. જે જન્મતી પ્રજાને પ્રજા અને ગુણવાન બનાવવી હોય તો માતૃપિતામાં ધરસપર પ્રત્યેનો અતૂટ પ્રેમ અને તાદાત્મ્યભાવ જોઈએ. પ્રજાને ઉછેરવાને માટે સ્ત્રીને મંપૂર્ણ શાંતિ મળવી જોઈએ. અને એકલા દેહપ્રેમથી જ જ્ઞાનચીની જૂખ નથી લાગતી. તેનું હૃદય અનેક પ્રકારના પ્રેમની જંખના સેવતું હોય છે દેહપ્રેમ, રમપ્રેમ, સમર્પણ પ્રેમ, હિર્મિલ પ્રેમ, લલિત પ્રેમ, પૂન્ય પ્રેમ, નિર્મળ પ્રેમ, વાતસલ્ય પ્રેમ-પ્રેમનાં આ બધાં સ્વરૂપોને સજીવ રાખવાને, રાષ્ટ્રીય શક્તિનો દુર્બલ થતો અટકાવવાને અને નિર્બળો, અપંગો કે અનાથોને માટે આશ્રયનું સ્થાન પુરું રાખવાને કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓ ધડવામાં આવી.

હિંદુ નીતિમાં, સાહજીનું અને શૂદ્રનું કાર્ય સ્ત્રીને મોંપાયું છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું કામ પુરુષને મોંપાયું છે. લગ્ન, સંતાન, કલા વગેરે સ્ત્રીને શૂદ્રપ્રધાન બનાવે છે; આક્રમણ-વૃત્તિ, કરકાઈ, બળ વગેરે પુરુષને બાહ્ય જગતને યોગ્ય બનાવે છે. એમ કહેવું કે હિંદુ સ્ત્રી આર્થિક દષ્ટિએ કંગાલ છે, એ હિન્દુ પ્રતિની બંધકર મરકરી છે. સ્ત્રીને આર્થિક વિષયમાં પિતા, ભાઈ, પતિ, કે પુત્રનું મદદ મંરકારણ મળ્યા જ કરે છે; ન્યારે પુરુષોના નેતું ટકા વર્ગને આર્થિક ચિંતા સતત કોરી રહી છે. એમ છતાં જો એમ લાગે કે સ્ત્રીને અન્યાય થયો છે

તેઓ કાર્યોની બેચેણીમાં ફેરફાર કરી તેનાં પરિણામ નિહાળી શકે છે. પણ જે અંગે એકમેકનાં પૂરક છે તેને અલગ અને સ્વાયત્ત બનાવવાથી રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઈ જાય.

‘પતિ મારો પ્રભુ છે’ કે ‘પત્ની મારી સહધર્મચારિણી છે’ એમ બોલતાં પ્રાચીન સ્ત્રી-પુરુષ કે ‘પુરુષે સ્ત્રીને ક્યારી નાંખી છે’ અને ‘સ્ત્રી એ દેહબૂખ ભાગવાનું મોહક સાધન છે’ એમ બોલતાં વર્તમાન સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે સ્વતંત્ર સ્વરૂપે તો કશો તફાવત નથી. બંને ભિન્ન ભિન્ન રાજનીતિજોનાં રમકડાં છે. પ્રથમ સ્ત્રી-પુરુષ ઋષિજનોએ શીખવેલાં વચન બોલતાં હતાં; આજનાં સ્ત્રી-પુરુષ વિજેતાવર્ગે શીખવેલાં વચનો બોલે છે. પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ રાષ્ટ્રહિતને ખાતર એકમેકની ઉજ્જવો પૂરતાં; આજે પરદેશીઓના હિતને ખાતર એ ઉજ્જવોને જગજગદ્દેર કરી આંતરિક જીવનમાં વિચાર ઊભો કરવામાં આવે છે અને જનમનાર પ્રજાના ઉત્પાદનક્ષેત્ર અને ઉત્પાદક વચ્ચેના સંઘર્ષબુધ્ધિથી પ્રગટેલી આગ આવતી કાલની પ્રજાનું હીર મૂળમાંથી ચૂસી લે છે.

સંવર્ધનની પાછળ પણ ભૌતિક ઉન્નતિને આશય છે. સ્ત્રી-પુરુષ બે સ્વેચ્છાચાર ચલાવે તો નથી પ્રજા વર્ધ્યશંકર નીવડે અને તેના સાચા પિતાની ઓળખ અસંભવિત બની જાય. પરિણામ એ આવે કે સાચી ઓળખના અભાવમાં ભાઈ-બહેન, પિતા-પુત્રી કે માતા-પુત્ર જ ભવિષ્યમાં પતિ-પત્ની બની જાય. અને એકલોહીનાં લગ્ન પ્રજાને ધાતક નીવડે છે તે તો વિચારન પશુ કબૂલે છે. એવાં લગ્નો અટકાવવાને ખાતર પિતાની સાચી ઓળખ જરૂરી છે અને એ ઓળખ, આરામ, શાંતિ, અને કાંતિને માટે સંવર્ધન જરૂરી છે. સંવર્ધન પ્રજાની પાસે ગમે તેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં બાહ્ય સાધનો મૂકવામાં આવે તો પણ તે પ્રજા વર્ધ્યશંકર બનેલી હોઈ કેન્સોની જેમ છિન્નભિન્ન થઈ જશે.

જેને ખાતર હિંદુઓને ખૂબ વગાવવામાં આવે છે એ જાતિવ્યવસ્થા, સતીપ્રથા અને જલ્દ પત્નીત્યની પાછળ પણ ભૌતિક ઉન્નતિમૂલક અને રાષ્ટ્રીય દિતોને વિચારતી રાજનીતિ રહેલી છે.

રાષ્ટ્રની સરહદ પર રક્ષણ કરનાર સૈન્ય હોવા છતાં જેમ રાષ્ટ્રના આંતરિક વિભાગમાં પણ કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવે છે, નગર નગરે કોટ બાંધવામાં આવે છે અને એવાં નગરોમાં પોણે પોણે પણ દરવાજા મૂકવામાં આવે છે એમ વચનો અને બીજા આક્રમણકર્તાઓ સામે પોતાનું સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાને સમગ્ર હિન્દુ જાતિ એક છતાં તેણે જેટલું સુધી લડવાનો નિર્ણય કરી અંસ્કૃતિનાં ચાર તરસો-લોહોનો સંબંધ, બોજન, સામાજિક નિવર્ધન અને પોળાકમાં તેણે કિલ્લેબંધીને અતૂટ રાખવાને તેની અંદરોઅંદર પણ વ્યવસ્થા કરી લીધી. ૮૦૦ વર્ષ સુધીના ભયાનક આક્રમણ સામે હજી સુધી હિન્દુ પ્રજાને મોટો ભાગ સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યો છે તે તેની ઝીજવટભરી સાંસ્કારિક કિલ્લેબંધીને આભારી છે. નદિતર તે જગનની બીજી રંગીન પ્રજાઓની જેમ સો સો વર્ષના ગાળામાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ હોત.

ભારતમાં સતીપ્રથા કાળજૂની છે. સીસેરા સમા રોમન રાજનીતિજો પણ એવું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. પતિના મરણ પછી કુવાન સ્ત્રીએ જીવન ગમાત કરવું કે નવું લગ્ન કરવું એમાંથી એકને જ પસંદગી આપવાની હોઈ શકે. વિધવાવ્રત તો કદાચ વૃદ્ધા પાળી શકે. કુવાન સ્ત્રી પણ વિધવાવ્રત પાળી શકે છે એમ તો વિદ્યાજીએ કે જેમનાં લોહી મરી કે કરી ત્યાં દોષ એવાં માણસો જ કહી શકે.

હિન્દુ સંસ્કૃતિ પુનર્જન્મમાં માનનારી અને બલિદાન-પ્રધાન છે. તે બલિદાન દિતને ખાતર સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય દિતને કે પ્રજાની જીવનશુદ્ધિના ધોરણને જરા પણ નુકસાન પહોંચાડવાને તૈયાર નથી. સંરક્ષણ અને બાક શુદ્ધિ પર આક્રમણનો સંભવ જણાતાં તે

જેમ પુરુષ પાસે લોહી માગે છે તેમ મંસ્કાર અને અંતરંગ મંસ્કણમાં ક્ષતિનો મંભવ જણાતાં સ્ત્રી પાસે લોહી માગે છે. સ્ત્રીના પુનર્જનમાંથી એવી કેટલીક ક્ષતિઓ પરિણમે તે તો સહુ કોઈ સમજી શકે છે અને પરિણામે જ હિંદુ જાતિએ મતીપ્રથા સ્વીકારી, મંસ્કૃતિ જ્યારે બ્રહ્મ યજ્ઞ ચૂકી હોય, ત્યારે એ પ્રથા ભલે બિનજરૂરી અને પણ તેનો અર્થ એ પ્રધાનું મૂળતત્ત્વ જ જગલી છે એમ ન હોઈ શકે.

બહુપત્નીત્વ એ માહસપ્રેમી, પત્નીવ્રતધારી અને સ્વતંત્ર યુગની પ્રથા છે. સ્વચ્છંદી અને શુભામ યુગમાં તેની જરૂર ન હોઈ શકે તેમ તે યુગ તેની કિંમત આંકી પણ ન શકે. સાહસપ્રધાન અને યુદ્ધપ્રેમી પ્રજામાં પુરુષમંખ્યા હમેશાં વધારે રહે છે. તે પ્રજામાં મંખ્યાગ્રંથ પુરુષો એવા પણ હોય છે જેઓ એક સ્ત્રીથી ન મતોષાતા હોય. એવા પુરુષો પાસે જે શક્તિ અને સમૃદ્ધિ હોય અને તેમની પ્રથમ પત્નીઓ અનુમતી આપી શકતી હોય તો તેવા પુરુષોને વિશેષ પત્નીઓની જવાબદારી ઉઠાવવા દેવી અને એ રીતે વધેલી સ્ત્રી મંખ્યાનો ઉકેલ આણવો તથા તેવી સ્ત્રીઓથી જન્મનાર ભાવિ પ્રજાને શક્તિશાળી પિતૃત્વ અને આર્થિક મંક્ષણનું ક્ષેત્ર બક્ષવું એ રાષ્ટ્રીય હિતમાંજ પરિણમે, જેમ જેમ આ પ્રધાનો ગેરલાભ લેવાતો ગયો તેમ તેમ તે પ્રથા બ્રષ્ટ બની. પણ તેની પાછળનો આશય બ્રહ્મતાભર્યો નહોતો. પુરુષના ધ્યાનને જ્યારે તેની પોતાની જ પત્નીમાં કેન્દ્રિત બનાવવું હોય ત્યારે એક સ્ત્રીથી ન સતોષાતો પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રીઓની વધેલી મંખ્યા એ બંનેનો સંયુક્ત ઉકેલ બહુપત્નીત્વમાં જ હોઈ શકે.

ગૃહસ્થને પુત્ર હોવો જ જોઈએ એવી ધર્મનીતિના અભાવમાં હિંદુઓની સંખ્યા આજે બાવીશ કરોડને બદલે બાવીશ લાખની પણ ન હોત.

આ રીતે હિંદુ સંસ્કૃતિના દરેક સ્વરૂપની પાછળ પ્રજાની ભૌતિક પ્રગતિ અને આત્મ-શાંતિને વાછતી ભવ્ય રાજનીતિ રહેલી છે. તે નીનિતે વધારે મક્કળ બનાવવાને તેને ધર્મ-નીતિનું નામ અપાયું એટલે તેને ધાર્મિક ધેસળા માની લેવી તે બ્વાજબી નથી.

જગતની કોઈ પણ રાજનીતિ પોતાની પ્રજાના વિકાસથી ભિન્ન અર્થમાં ધર્મ, ઈશ્વર મંસ્કાર કે મંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરતી જ નથી. કેટલીક વખતે તે તેમ કરતી દેખાય છે પરંતુ તેની પાછળનો ઉદ્દેશ ગુપ્ત રહેવાથી પ્રજાઓ તે સમજી શકતી નથી.

ગોરી રાજનીતિ આજે રંગીન પ્રજાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરે છે, એનો અર્થ એ નથી કે ને રાજનીતિને ઇશુખ્રિસ્ત કે ખ્રિસ્તી ધર્મની પડી છે ગોરી પ્રજાના જીવનમાંથી તો ઇશુખ્રિસ્તને દેશવેરા જ દેવાયો છે અને તેમના દેશમાં ઇશુખ્રિસ્ત નવેસરથી જન્મે તે શાંતિ કે યુદ્ધવિરોધનો ઉપદેશ આપવા જાય તો આજે પણ તેઓ તેને ભાંડા ભોંયરામાં જ પુરી દે; અથવા તો તેને રંગીન પ્રજાઓમાં શાંતિનો પ્રચાર કરવાને મોકલાવી આપે. તેમનો આશય તો રંગીન પ્રજાઓને સદાનો શુભામ રાખવાને તેમને શાંત, નિઃશસ્ત્ર, નિઃશત્રિય, પ્રતિકારબળહિન અને કલાગરી બનાવવાનો છે. તેમાં ઇશુખ્રિસ્ત, ખ્રિસ્તી ધર્મ કે જે કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્કૃતિ મદદગાર બનવા તૈયાર હોય તેમને તેઓ ધર્મ, નીતિ અને માનવતાના નામે આડકતરો ટેકો પ્રતિદિન આપ્યા જ કરવાના.

‘એ વર્ષ પર હિંદમાં સ્થપાયલાં હિંદી પ્રધાનમંડળોએ દારૂબંધીની નીતિ હાથ ધરી. ગોરી રાજનીતિએ તેને ધર્મ અને નીતિના નામે મદકાર આપ્યો. પણ તેની પાછળ તેનો આશય તો પોતાની પ્રજાની આર્થિક ખીણવણીને દનો. અને એક વર્ષના અને દારૂબંધીને તોડી પાડીને, દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ ખલાસ કરીને, પરદેશી દારૂનું જાનર ખોલોને અને દારૂબંધીના નામે મુકાયલ કરવેરા કાયમ રાખીને તેણે એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ પણ કર્યો છે.

પોતાની કૃતિઓની નામાંકિત પુરુષો પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવી અને નામાંકિત પુરુષોએ જિગતા લેખકોની કૃતિઓને એવી પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપવી એ પ્રવૃત્તિ યુજ્જ્વાલમાં વધી ગયેલી માનવામાં આવે છે. ને થી. રમણલાલ વ. દેસાઈ, થી. રામનારાયણ પાઠક, કાકા કલેલકર વગેરે સાથે તેઓ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખતા હોવાની, ફરિયાદ પણ દરવામાં આવે છે.

પણ પ્રસ્તાવના એ ઘણી પ્રાચીન પ્રથા છે. ચીનની સામ્રાજી યુસોટીને (ઈ. સ. ૬૮૨થી ૭૦૪) દિવાકરે કરેલા 'લક્ષિતવિસ્તર'ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના લખી અને પછી તે પ્રસ્તાવનાઓની પરંપરા ચાલી. તેની બીજી ખાસ નોંધપાત્ર પ્રસ્તાવના શિશુનંદ કૃત 'લંકાવતાર'ના ભાષાંતર પરની હતી.

x

x

x

'Indian Review'ના માર્ચના અંકમાં શ્રી જતીન્દ્રમોહન દત્તે 'Manipulation of Census' નામે એક લેખ પ્રગટ થયો છે. તેમાં લેખકે વસતી-ગણતરી એ એક રાજ્ય-રમત છે અને તેમાં બનાવટ જ થાય છે એમ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. તે લેખમાં આંકડાઓ કેટલી હદે સાચા ગણાય તે અંબંધમાં લેખકે કેટલાક દાખલાઓ રજૂ કર્યા છે. ૧૯૨૧માં બંગાળમાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની વય વચ્ચેના મુસ્લીમ યુવાનોની વસતી ૬૬૭૦૦૦ની હતી. ૧૯૨૧થી ૧૯૩૧ વચ્ચે બંગાળમાં બહારથી મુસ્લીમોની ખાસ આવાસ થઈ નથી. છતાં ૧૯૩૧ માં ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની વયના મુસ્લીમોની વસતી ૧૧૪૭૦૦૦ બતાવવામાં આવે છે. આ રીતે દર વર્ષના ગાળામાં એક પણ મુસ્લીમ યુવાનને મરેલો ન ગણીએ તો પણ તેમાં ૧૮૦૦૦૦ નો વધારો થઈ જાય છે.

x

x

x

જગતમાં સૌથી પ્રથમ છપાવાનું માન બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ 'ત્રિપિટક'ને ફાળે જાય છે. ઈ. સ. ૯૭૨માં છપાયેલો. તેનું છાપકામ કાઠ-છાપના સ્વરૂપમાં થયેલું. ૧૩૦૦૦૦ લાકડાના કકડાઓ ઉપર આખા ગ્રંથને કાતરી તે પછી તેને છાપવામાં આવેલો.

x

x

x

'Reader's Digest' નામે અમેરિકન માસિકની ૪૧૦૦૦૦૦ નકલો નીકળે છે.

x

x

x

કેટલીક કન્યાઓ જન્મથી જ ભાગ્યશાળી હોય છે. માર્સેલ્સના એક વેપારીની પુત્રી કહેરીનું સગપણ પ્રથમ જોસેફ વેરે થયેલું, તે તૂટીને નેપોલિયન વેરે થયું; તે તૂટીને કુદોટ વેરે થયું, તે તૂટીને જુનોટ વેરે થયું, તે તૂટીને માર્મોન્ટ વેરે થયું અને છેવટે તે બર્નાડોટ વેરે પરણી. કહેરી સાથે સગપણના પ્રમંગે આ બધા સાધારણ સેનિક્સ હતા. પણ એક વખતે તેની સાથે જોડાયા પછી બધાનાં જ ભાગ્ય ફરી ગયાં; જોસેફ નેપક્સ ને સ્પેનનો રાજા બન્યો; નેપોલિયન ફ્રાંસનો સમ્રાટ બન્યો; કુદોટ, જુનોટ ને માર્મોન્ટ ડ્યુક બન્યા, ને બર્નાડોટ સ્વીડનનો રાજા અને ફ્રાંસનો સેનાધિપતિ બન્યો.

પ્રભાત	ન્યુચિયેટર્સ	ખોમ્બેટોફીઝ	નેશનલ	નવયુગ
પટોશી	નેર્તકી	પુનર્મિલન	રાધિકા	લગ્ન પહાવં કરુન

‘કલાને’ શિક્ષણ આપવાનો હક્ક છે, પણ તે નવન નચવતી કે ‘હલ’ વેરતી પ્રિયતમા તરીકે, દિવેલનું પાન કરી આવેલા કે હપ્સીનિયાની મુલાકાતે જઈ આવેલા શિક્ષક તરીકે નહિ.

કલાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાને જો માન્ય ગમીએ તો ૧૯૪૦ સુધી દિલી ફીલ્મક્ષેત્રમાં પોતાનું મર્વચેષ્ટ સ્થાન જળથી ગમ્મનાર ‘પ્રભાત’ ‘પટોશી’માં સહેજ મદ અને છે.

‘પટોશી’ની પાછળ ઉદ્દેશ દિલ્હી-મુસ્લીમ ઐક્યનું દર્શન કરાવવાનો છે પણ અમુક ઉદ્દેશ હોવાના કારણે દિગ્દર્શનને ચિત્રમાથી રસ કે આર્થણના તરવોને કમી કરવાનો અધિકાર નથી મળતો. રસોમાં શિગમણિ એવા અદ્ભુત, હારમ, વીગ કે ભક્તિરસની ઓ ચિત્રમાં ઉણપ છે અને શૃંગાર પણ કંઈકે શિથિલ છે એમ મહેજે કહી શકાય નરી વાસ્તવિકતા એ કલા કહેનાઈ શકતી હશે પણ તે મનગજ નીવડી ન શકે કલાને જો વાર્તા વિન્તા ગમતી હોય તો તેણે વિષય કે ક્ષેત્ર અદ્ભુત પર્મદ કરવો જોઈએ ને શુદ્ધ વિષય કે ક્ષેત્ર પર્મદ કરવા હોય તો પછી તેમાં અદ્ભુતતા ઉમેગવી જોઈએ ‘ખોમ્બે ટોફીઝ’ની ‘દુર્ગા’ની જેમ ‘પ્રભાત’ના ‘પટોશી’માં પણ એ ચન નીસરી જનાયુ લાગે છે.

‘આપણું ત્યાં અત્યાગ અગાઉ મખ્યાબધ પ્રચારચિત્રો પણ રજૂ થયા છે ‘હસ’નું ‘બાન્ડી ચી બોટલ’, ‘ખોમ્બે ટોફીઝ’નું ‘અદ્ભુત કન્યા’, ‘ન્યુચિયેટર્સ’નું ‘દુસ્મન’ વગેરે પણ તેમાં પ્રચાર કે વાસ્તવિકતાને ખાતર રસક્ષતિ નથી પોપાણી ‘પ્રભાત’ના જ ‘દુનિયા ન માને’ કે ‘આદમી ની પાછળ’ પણ ઉદ્દેશ હતો પણ તે અને ચિત્રો રસથી છવકાતા ને સર્વગમુદર હતા, અને ‘પ્રભાત’ તેમજ શાન્તાગમને માટે કીર્તિવર્ધક હતા પણ તે અને સામાજિક ચિત્રોના તેમજ વીરશિત અમર કૃતિ ‘અમર જ્યોતિ’ના દિગ્દર્શક શ્રી શાન્તારામ અને તે ચિત્રો ઉપરાત ‘તુકાગમ’ અને ‘જાનેશ્વર’ જેવા સર્પૂર્ણ ચિત્રો આપનાર ‘પ્રભાત’ ‘પટોશી’માં, દિગ્દર્શન ગણતરીએ પ્રગતિ સાધવા છતાં, રસગણતરીએ પહેલા જેવો આનંદ નથી ખીલવી શકતા.

જેમ ‘અદ્ભુત’ની પાછળ પ્રજાને પ્રિય વિષય રહેલો હતો એટલે પ્રજાએ તે ચિત્ર વધાવી લીધું તેમ ‘પટોશી’ની પાછળ પણ એવો વિષય હોઈને, આ ચિત્ર મજા અને પ્રજાપ્રિય નીવડશે, પણ તે મજાતા ‘પ્રભાત’ માંથી રસક્ષતિની ફરિયાદને નહિ ઢાકી શકે.

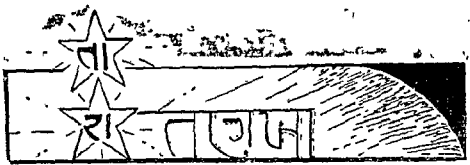
‘પ્રભાત’ને અને શાન્તાગમને ન્યાય આપવાને ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે ‘પટોશી’માંની રસક્ષતિ મોટે ભાગે તો વાર્તાસ્વરૂપને આભારી છે આ વાર્તા પર રચાયેલા ચિત્રે ખીજ કપનીને દગાવી દીધી હોત, જ્યારે ‘પ્રભાત’ અને, શાન્તાગમ તેને મજાવતા બક્ષી શકેલ છે પણ સાહિત્યમાં જેમ ઋતુમદારે ખીજ કતાંને મહાકવિની પદવી અપાવી હોત પણ ‘મેવદૂત’ના કતાંને માટે તે રિશેષ કીર્તિપ્રદ નથી તેમ આકર્ષક દ્રશ્યો અને પાત્રોના

સુષ્ટિત વર્તાવને લીધે 'પ્રકાશી' ખીજ કંપનીને માટે કાર્તિકદાયક નીવડત પણ 'અમર જ્યોતિ', 'દુનિયા ન માને' કે 'આદમી' આપનારને માટે તે તેનું નીવડવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે. 'નર્તકી' ચિત્ર પૂરતો લોકાદર નથી પામ્યું. દિગ્દર્શક દેવકી બોઝનું જોવાનાંબળ સમજવામાં પ્રગ્નનો બહોળો વર્ગ મોટે ભાગે નિષ્ફળ જ નવ છે. 'સપેરા' સમા સજીવ ચિત્રને વખોડનાર કે 'વિદ્યાપતિ' સમી રસકૃતિને દમ વિનાની કહેનારાઓ મળી આવે છે. એજ રીતે 'નર્તકી' સંબંધમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો સેવાય છે. એ સાચું છે કે 'નર્તકી'માં આકર્ષણનું બહુ તરવ એક જ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે, સૂક્ષ્મ કટાક્ષ કરનાર જગદીશ શેટ્ટી તરીકે બંધખેસતો નથી નીવડતો, હાસ્યરસ જન્માવવાને કૃત્રિમતાનો આશ્રય લેવાયો છે અને એ ચિત્રમાંથી લીલા દેસાઈને જે ખાદ કરીએ તો તેમાં કશું જ નથી રહેતું છતાં પણ ચિત્રમાં અંત સુધી જળવાતું ભાવનાનું ઓજરવી બળ અને લોકા દેસાઈનું મદભર્યું વ્યક્તિત્વ તેને એક કલાકૃતિ તરીકે સજીવ બનાવે છે. 'પુરુષ ભક્ત' કે 'વિદ્યાપતિ'ની જોડમાં ન મૂકીએ તો પણ દેવકી બોઝની કાર્તિકિતે તે જળવાી રાખે છે તેમ કહેવામાં જરીકે વાંધો નથી.

'પુનર્મિલન'માં તેની પૂર્વેના 'બંધન' ચિત્ર સમો સુસંગત મધ્યસ્થ ભાવ નથી તેમજ પછીના [દમણાં જ પડદા પર આવેલા] 'નયા સંસાર' સમું ભવ્ય અને રસભર્યું વારતવર્દ્યન નથી. દારૂ ડિયા પિતાએ કરેલા ખૂનનો આરોપ પોતાના પર ઓઢી લખતે ભાગી નીકળતો પુત્ર એક નાયનારો લિખારણના સંસર્ગમાં આવે છે અને તે લિખારણ દ્વારા તે પોતાની બહેન સાથે પુનર્મિલન પામે છે તેમજ ન્યાયાધિકારી સમક્ષ તેના પિતાએ કરી દીધેલી અંતિમ કળાતથી તે બચી જાય છે એ કથાનો સાર. પરંતુ આ વાર્તા સ્વાભાવિકતાને બદલે અમુક સુંદર દશ્યો, પ્રસંગો, સંગીત, નૃત્ય અને પાત્રોને સંકલિત કરવાને ધરી કાઢવામાં આવી હોય એવી અસર નીપજાવે છે. પ્રસંગો, સંગીત, નૃત્ય વગેરે સુંદર છે પણ વાર્તાનો વિકાસક્રમ મનહર કે સપ્રાણ નથી.

'મેશનલ'નું 'રાધિકા' ચિત્ર એક સજીવ કૃતિ છે, 'આરત' સમું સર્વાંગસુંદર ચિત્ર આપ્યા પછી 'સંસ્કાર' અને 'પૂજા'માં મેશનલ ધીમે ધીમે નીચે નમી રહ્યું હતું પણ 'રાધિકા'એ તેને બચાવી લીધેલ છે. 'રાધિકા'નું કલાદર્શન પૂરતું ઓજરવી નથી તેમજ રસોત્પાદક બળ કંઈક શિથિલ છે પણ તેની પાછળ દેવદાસીના સ્વરૂપને સમજાવવાનો ઉદ્દેશ અને એ ઉદ્દેશની સાથે જોડાયેલ કલા, નૃત્ય, ભાવદર્શન અને વાર્તાનો વિકાસક્રમ ચિત્રને જીવન્ત બનાવે છે.

'નવયુગ'નું 'લક્ષ્મ પહાડ કુરુન' એ મોઢક રસકૃતિ છે. એનાં એકેક પાત્રના મુખ પર હાસ્ય છે અને એ હાસ્યની પાછળ આશય હોવા છતાં તે હાસ્યને કૃતિ નથી પહોંચાડતો. એમાં અતિશયતા છે પણ હાસ્યરસનો વિકાસ જ અતિશયતાને આમંત્રે છે, એટલે એ અતિશયતા રોપણ નથી જણાતી. આ ચિત્રમાં કન્યાવિક્રયના વિષયમાં એક કાઠિયાવાદી પિતાપુત્રી રજૂ થવાથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડની પ્રગ્નએ તે પ્રત્યે અણગમો દર્શાવ્યો છે પણ તે અણગમો ચિત્ર તૈયાર કરનાર મહારાષ્ટ્રીઓ છે એના આધારે જ જન્મ્યો જણાય છે. નહિતર પિતા-પુત્રીનું કાઠિયાવાદી સ્વરૂપ જ હાસ્યની ખીલવણીમાં મદદગાર થાય છે તે પ્રત્યે અને પુત્રવધૂને પેસા મેળવવાનું સાધન માનનાર અને એને લાલસા ધ્રોણવાનું રમકડું સંમજનાર પાત્રો મહારાષ્ટ્રીય છે તે પ્રત્યે પણ પ્રગ્નનું ખ્યાન એમાંનું હોવા.

કુલા-સાહિત્ય—બનારસ વિદ્યાપીઠમાં હિંદુ મંસ્કારિતા ને મંસ્કૃતિના નવા બોલાયલ વિભાગનું અધ્યક્ષપદ લેવાને મર રાધાકૃષ્ણ કલકત્તા વિદ્યાપીઠમાંથી રાજનામુ આપે છે. શ્રીલાડેશીયાના ફ્રેન્કલીન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ચાલુ વર્ષનો ફ્રેન્કલીન ચન્દ્રક સર સી. વી. રમણને આપવાનું ઠેરવ્યું છે. ચાલુ મહિનામાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠ કવિવર ટાગોરની એશામી જયંતી લગ્નવરો. યાત્રિનિકેતને માણેલો ગર્જર કવિ મેધાણીનો લોકસાહિત્ય-રસોત્સવ મુખર્ષ વિદ્યાપીઠના વાર્ષિક ચાન્સેલર તરીકે શ્રી મસાણીની પુનઃ વરણી. મુખર્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સાર્વજનિક પરિષદ, દિલ્હીમાં બ્યાપારી પરિષદ, કલોલમાં વડોદરારાજ્ય માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ, અને કાંગ્રેસમાં પ્રાંતિક વૈદ્ય પરિષદ ભરાઈ ચૂકી અને હવે પછી વડોદરારાજ્ય વિદ્યાર્થી પરિષદ, મુખર્ષમાં સ્થાનકવાસી કૌન ડોન્કરન્સ, નાગપુરમાં હિંદુ મહાસભા, દિલ્હીમાં અખિલ હિંદુ યુવાની વૈદ્ય તખ્તીયો પરિષદ વ. ભગશે: [હિંદી પ્રજાના બધા દર્તવ્યો વાતો સાથે જ સંકળાયેલ છે.] રજોલી (વડોદરા રાજ્ય)માં એકી સાથે શ્રીમંત અતાપસિંહરાવ અને ના. હીવાનની પ્રતિભાની અનાવરણનિધિ અને અંગ્રેજ શાળા અને વોટગ-વર્કસની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. પેટલાદ તાલુકાના પીજ ગામે ખોદકામમાં મળી આવેલી કલામય પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ. મહેસુર રાજ્યમાંથી ખોદકામમાં મળી આવેલા બે દગ્ગર વર્ષ જૂના અવશેષો. આવતા વર્ષની મેટ્રિકની પરીક્ષા માર્ચ મહિનામાં લેવાશે. અફઘાનીસ્તાનમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પુરતુને પમંદગી અપાય છે. મુખર્ષમાં સરદાર પૃથ્વીમિહના પ્રયાસથી અખિલ હિંદ બ્યાપાર પ્રસારક સભાની સ્થાપના. શ્રી વાલચંદ હીગચંદના પ્રયાસથી મહેસુરમાં ખૂલનાર ગોટનું કારખાનું. હિંદની બાપાઓના વ્તણીતા અભ્યાસી સર જ્યોર્જ ગ્રિથર્સન અને ગુજરાતના યુવાન કવિ વિઠ્ઠલરાવ આવસેત્થીના અવસાન.

દેશ-મુખર્ષમાં બિલપક્ષી નેતાઓની પરિષદ તેમાં મર સમુ સત્યાગ્રહ અને સુદારની નીતિ-બને પ્રત્યે નાપમંદગી દર્શાવી માનભર્યો ઉકેલ માગે છે, અને અખિલ પરિષદ સગકાર પાસે સાંસ્થાનિક સ્વગત્યની વ્તહોરત માગે છે. [સાકે છે કે અંગ્રેજ મરકાર હજી માગનારાઓ પ્રત્યે શક્તિયાળા શ્રીમન્તો જેવો વર્તાવ ગમે છે તેવો વર્તાવ રાખવાને નથી દેવાણી.] હિંદુભરમાં ઠેર ઠેર વધતો સત્યાગ્રહનો જુવાળ અને ધરપકડો; હવે પછી મત્યાગ્રહ વધારે વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં પ્રવેશશે. રાષ્ટ્રિય સમાહે દેશભરમાં આજેનું ચેતન મુખર્ષ પ્રાંતના નવા અંદાજનકમાં નફો અને મિલકત-વેગમાં ધટાડો: [આકાશની જળા હમેશા ચમત્કારિક જ હોય છે.] સંગોત લક્ષ્મી છૂટ આપતું શ્રી દેશમુખનું બિલ અભિપ્રાયે બહાર મુકાયું છે: [હિંદી ધાગસલામાં જોટલું રજૂ ન થાય એટલું ઓછું.] ના. વાઈસરોય સર મખુને મુલાકાતે બોલાવે છે. સિંધના પ્રધાનો ને પ્રમુખના પગારો વધારાય છે: [સેવાધર્મ હમેશાં ગહન હોય છે.] આવકવેગમાં ગોટાળા અંગે મુખર્ષના એક શ્રીમંત ગોવિંદરાવ સેકસરિયા સામે સરકારે દાખવેલી લાલ આંખ. માદગીના કારણે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને અને તેમની સેવા

માટે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને મળેલી જોડમુક્તિ, સીલોન દિલ્હી સામે પ્રતિબંધનો કાયદો ઘડે છે, બહારેશ પોતાનો નવો ખજાનું ફરકાવે છે. [એ બંને એ બહી જગતે તેઓ એક વખતે ભારતવર્ષના અંગ હતાં તેમાં જ ગોરી રાજનીતિની સફળતા સમાવશી છે.] મી. ત્રીજીને પાકીસ્તાન જોઈ એ છે, તેમ ડૉ. આબેડકરને દક્ષીતરથાન જોઈ એ છે: [પ્રાન્તોને છૂટા પાડીને ધીમે ધીમે 'સંસ્થાન' બનાવાય. કામોની 'મંદિરાન'ની માગણીને ઉત્તમપ-ને ત્યારે જ દિલ્હી મૃત્યુ પામે.] નાયકદારનો ખજાનનો બોલવાની ઉદ્દેશ રાજ્યની તમન્ના અને બળપૂર્વક એ તમન્નાને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. આલુંદ નજીક એક મુસ્લીમ દેવદર્શનમાં મુસાફરી કરતાં બ્રાહ્મણ દેવતાના ચણ વર્ષનાં પુત્રને ઉપાડીને દેવદર્શનની બહાર ફેંકી દીધો. બંગાળમાં ઠેર ઠેર કામી હુલ્લડો. હાથમાં આગ અને ખૂનરેશ. દિલ્હીમાં પરંતુલમ. લાહોરમાં દિલ્હી સરઘસ પર મુસ્લીમોનો હલ્લો. અમદાવાદમાં એક મુસ્લીમ ગુડા ટોળીએ એક શિખ પર ગુળરેલો ફેર. અમદાવાદના સ્ટેશનમાં અને રાજકોટનાં ચિયેટરમાં લાગેલો આગ.

પરદેશ—જાપાનનો પરદેશમંત્રી મોરકો, બર્લિન ને રામની મુલાકાતે લઈ સ્વદેશ પાછો ફરે છે. અમેરિકાએ બ્રિટનને આપવા માંડેલી સક્રિય મદદ. એ મદદને ઇંગ્લાંડ પહેંચતી અટકાવવા જર્મનીએ આટલાંટિક મહાસાગરમાં આદરેલું બંધકર સાગરયુદ્ધ લોડ દેલીશાક્ષ અમેરિકામાં એક બાપલુમાં સમૃદ્ધિની ન્યાયબરી વહેંચણીને આદર્શ સમજાવે છે: [વચન-યુગમાં બંધુ વચનથી જ આવે છે.] બ્રિટનને મદદ કરવાને અમેરિકા સાત અબજ ડોલર મંજૂર કરે છે. બ્રિટને અમેરિકાને ૨૦૭ અબજ ડોલરના શસ્ત્ર-સંરક્ષામની વંદી આપી છે. બ્રિટન યુદ્ધની પાછળ પ્રતિદિન દોઢ અબજ પૌંડ ખર્ચે છે. અમેરિકન કારખાનાંઓમાં પ્રસરેલો હડતાળનો પંચમ. દક્ષિણ અમેરિકામાં ધરો રાજ્યોએ પાંચરેલો જાળ. અમેરિકાએ ધરો રાજ્યો સામે કડક પગલાં લઈ અમેરિકન બંદરોમાંનાં તેમનાં વહાણો કબજે લીધાં છે. જાપાન બ્રિટિશ વહાણોમાંના માલ કબજે કરે છે. ફ્રાંસમાં બ્રિટિશ વહાણો પર ગણ-વેલો તોપમારો. આપલેન્ડમાં આધાખોરાકની તંગી. સ્પેનમાં ૪૦૦૦૦ રાજદારી ફેડીઓનો છૂટકારો. છતેલા મુલકો પાસેથી જર્મની વાર્ષિક ૧૧૫ કરોડ પાઉંડ પડાવે છે. ફ્રાંસની જેકનું એક અબજનું સોનું વેસ્ટ ઇન્ડીઝના માર્ટીનીક ટાપુમાં જળવાવાને પહેંચી ગયું છે. ફ્રાંસમાં સાક વરસ ઉપગાંતના દરેક વૃદ્ધને સરકાર વાજબી પેન્શન આપશે. આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સૈન્યને મળતો ઉપરાઉપરી વિજય. એડીસઅબાબામાં બ્રિટિશ સૈન્યનો પ્રવેશ. જર્મન-મટાલિયન સૈન્યના સંયુક્ત આક્રમણથી બેન ગાઝી બ્રિટિશ સૈન્યને ખાસી કરવું પડે છે. તૂર્કીમાં, બલ્ગેરિયાના માથા બ્રિટિશ એલગોના નિવાસરથાને અને કેટલીક અમેરિકન ટપાલોમાં બોમ્બના ધડાકા: [યુરોપ-અમેરિકાએ બોંબનો છત્તરો રાખ્યો છે.] યુગોસ્લેવિયા ત્રિપક્ષી કરારમાં કંપલાવી ધરો રાજ્યોનું રક્ષિત બને છે; પણ આંતરિક બળવો ફાટી નીકળે છે ને નવો રાજ્ય પ્રીન્સ પોટર ધરી-ચુલામીને ફગાવી દે છે. પરિણામે જર્મની યુગોસ્લેવિયા અને માથે જ મોમ પર આક્રમણ કરે છે. રશિયા પ્રથમ તૂટી સાથે અને પછી યુગોસ્લેવિયા માથે મિત-આક્રમણનો કરાર કરે છે. મી. ક્યોર્લ યુગોસ્લેવિયાની સ્વતંત્રતાના બળવાને ટોકા આપે છે: [મિતે અર્થે એ તૂટી કે દરેક સ્થળે એવો ટોકા આપી શકાય.] દરેકની વડા પ્રધાને કરેલો આપઘાત: [યુરોપને માટે સાતિનો અને મુક્તિનો એ એક જ માર્ગ છે.] જર્મની અને ઇંગ્લાંડ પરસ્પર પર બાબાંક રીતે બોમ્બ પલાને છે.

सुवास

पृ ३ : अंक १०
 प्रांग अंक • ३४

मार्च : १९४१

अभ्यास

नवी

पं. त्रिलुपनधाम लहरेय्यद शाह

श्रीमनलाल अमुलप संघवी

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૩

માર્ચ: ૧૯૪૧

એક ૧૦

૧	ત્રેમ અને મોહ	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	...	૪૩૬
૨	મૃત્યુભય [કાવ્ય]	સુરેશ ગાંધી	...	૪૩૭
૩	મને જો આહો તોન [કાવ્ય]	દેવજી રા. મોહા	...	૪૩૭
૪	વર્મજાળ [વાર્તા]	રમણલાલ વર્મનલાલ દેસાઈ	...	૪૩૮
૫	જાવા-સુમાત્રા	કિશોરલાલ ઓલિયા ભેરી	...	૪૪૩
૬	વીકટર ઇમેન્યુઅલ	ગ્રીમનલાલ	...	૪૪૭
૭	ઉપકાર [વાર્તા]	ઈ. ન.	...	૪૪૮
૮	જ્યોતિષ અને ઋતુપરિવર્તન	પંકજ	...	૪૪૯
૯	કારકુનનું રવચું [કાવ્ય]	રમણલાલ ભટ્ટ	...	૪૫૩
૧૦	આયુર્વેદ	નરસિંહ	...	૪૫૪
૧૧	તંમૂ [કાવ્ય]	જ્ઞાનાન્ન ત્રિવેદી	...	૪૫૬
૧૨	છવન ઝરણુ	પ્રભા	...	૪૭૦
૧૩	ગોરા સંસાર	નિઘારી	...	૪૭૩
૧૪	પૂટાં ફૂલ	૪૭૫
૧૫	અન્ધ પરિચય	૪૭૬
૧૬	તારા-તણખા	૪૭૬

લવાજમ

અંકો અને બેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

ફિર--

ખર્ચા--

પદ્ધતિ--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	શીટ ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખખરો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક ટકર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે ટકર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પ્ર. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાણપુર, અમદાવાદ.

૧૫-૩-૪૧

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થાય છે. [ગતાંકની જેમ આ અંક પણ, અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓમાં, એક અડવાડિયું મોડા થયો છે.]

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’નાં આદક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગ્નની સાર્વત્રિક ઉત્પત્તિમાં દરેક રીતે મદદરતા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ-પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સંગ્રહ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાયાનક્ષેત્ર ને ‘સુવાસ’ના આધુ અંક મોકલાય છે.

જેટલીક વ્યક્તિઓ અને મંસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઓછા લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત ક્ષીમત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જેવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા આદકોને માટે આદક દીઠ અંકે રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા આદકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં અંકે રૂપિયા ઝાઝા લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક આદકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાથી જેઓ એક આદક મેળવી આપે તેમને સુદર-સુશોભિત પેકેટ-ડાયરી, એ આદક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચશ્મા’ (કાચુ પૂઠું)નું પુસ્તક, ત્રણ આદક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાંકું પૂઠું), ચાર આદક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બને; પાંચ આદક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે, અને તે ઉપરાંત વિશેષ આદકો મેળવી લાવનારને ‘ભિલ ભિલ પ્રકાગે પુરસ્કાર’ અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉત્પાદકતાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મુલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમા જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો બીડવી.

જેમાં ઉત્તર-જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીચડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો બીડવી જોઈએ અને પોતાના પત્ર પર કે છુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચવાધી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક મુદ્દ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યારપછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦] ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

સુવાસના કેટલાક ચાલુ ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, નવ મહિના વીતવા છતાં, હજી મુધી નથી મળ્યાં.

તે ગ્રાહકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ ઝંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૨-૮-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર, ટ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી, ” ” ”

એન. એમ. ઠક્કર, ” ” ”

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, ”

શ્રી. નાગરદાસ આગળભાઈ, દોશીવાડાની પોળને નાકે, ”

રોઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ, - છુકસેલસ, રાજકોટ

વલ્લભદાસ નાનજી સચ્દે, ૨૨૩, પ્રાર્થના સમાજ રોડ, કરાંચી

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ,’ ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેશવો વધારવાને પ્રયત્નોઃ જ્યો પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીસન અને પગારના પોરણે ચાલુ કે-વાસર તરીકે શોધ શકે. યરતો અને લાખણત સાથે નીચેના સરનામે તરત જ લખાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બહું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાળી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરનાં બીજા માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મજીસુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસના ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, બાળજગત, સ્ત્રી મંત્રાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર જણાવટ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી મંપટ દર અઢવાડિયે સુદ પરિચિતિ આગેહજ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મશ્રુતિ’ અને ‘બહુરૂપી’ સંપ્રદાયના દરિદ્રાધ્યોના મર્મોટ હૃદયો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિષ્ક્રિય પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ બુદ્ધિવર્ધક વ્યૂદ દરિદ્રાર્થ વગર દાખલ શીએ સુંદર ધનામો મેળવી આપે છે.
- એના દીપાતસી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યનાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મજૂર થયેલું છે.

વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ રૂ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખખર માટે અન્નેડ સાધન •

નમૂનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજે જ લખો:

એન્ટો ન દોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ દુરત જ પત્રવ્યવહાર કરે.

મેનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમિટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

અંગ-અભિનય ને એવી અનેક એટાઓ, જે મોહમાં દૃઢિત થાય છે, તે પ્રેમસૂચિમાં—
એની એજ હોવા છતાં—પવિત્ર, દેવી અને વાતસલ્યયુક્ત ગણાય છે. માતાબાળક કે ગુરુશિષ્ય
પ્રેમદર્શનની પેઠે, સાચાં પ્રેમીઓની એટા પવિત્ર લાવથી પ્રેરિત હોય છે. તેથી જ નિર્લેપ
આનંદ કે અરસપરસ ઓતપ્રોત થવાની લાવ-તલ્લીનતા કે પરસ્પર સંમીલન-માધુર્ય સિત્તા
કોઈ ખાસ છત્તા કે કામના પ્રેમમાં હોતી જ નથી; તેથી પ્રેમ નિષ્કામ છે, નિષ્પાપ છે. મોહમાં
સ્વભાવસિદ્ધતા ન હોવાથી, પ્રવત્નશીલતા પ્રકટ હોય છે. વિવિધ સાધનોદ્વારા મોહસિદ્ધિ
હસ્તગત કરવાની હોઈ, મોહ સકામ છે, સહેતુક છે. મોહમાં અંત હોય છે, ફળની અપેક્ષા
હોય છે. તે પ્રયોજન પાર પડતાં, મોહની દદ પૂરી થાય છે. આથી જ મોહ મર્યાદિત છે,
પ્રેમ અસીમ છે. પદાર્થ કે વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ, આશ્વેષ, હિપ્તભોગ, મૈથુન (જે શરીરવિષય
મોહ હોય તો), સુખ-તૃપ્તિ એ મોહનાં દંદનિશાન છે. પ્રેમમાં નિરાસક્તિ હોય છે,
મોહમાં આસક્તિ હોય છે.

છાપર કહ્યું તે જ કારણને લઈને, પ્રેમ નિર્જન્ય છે, સ્વાધીન છે; મોહ પરાધીન છે.
પ્રેમમાં આલંબન કે વિકૃતિ નથી. પ્રેમ અન્યોન્ય છે, અનન્ય છે. પ્રેમ પરાવલંબી નથી
તેથી અન્ય સાધન, અવાન્તર છત્યાદિ પ્રેમીઓના માર્ગમાં સદાયજૂત હોવાં અનિવાર્ય નથી.
પ્રેમી પોતાના પ્રેમી જોડે-પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ ધરાવે છે. તે સર્વદા તેને પ્રકટ અને
નિકટ અનુભવે છે. મોહ અન્યોન્ય કે અનન્ય નથી; બાહ્ય રૂપરંગ, આકાર-અંશાદિ એટાવલંબી છે.
મોહનો સંબંધ સાપેક્ષ-પરોક્ષ છે. છદ્વિશે મોહમાર્ગમાં મધ્ય હોય છે; તેથી તેમાં પ્રેમની
પવિત્રતા, દિવ્યતા, નિકટતા, કે સાતત્ય હોતાં નથી. અને મોહમાં અન્યોન્ય પ્રેમી હોય છે
તેથી અણ-મહત્વ કે લઘુ-ગુરુનો પરિમાણભાવ મોહમાં જોવા મળે છે. —જો મોહ
મર્યાદા નથી તેમ પરિમાણ પણ નથી; તેમ જો મોહ
સમતાપ્રધાન છે; મોહ સવિકારી —પુરુષોત્તમના આ
-પ્રમોદ પ્રેમમાં પ્રવૃત્તિથી સારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક પડોદરાના બંધ, એટલે કે
પ્રમોદને બદલે પ્રવૃત્તિમાં પૂરેથી એવી આશા બંધાય છે. —જો મોહ
ઉદ્ભાસને લેવા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી બરપૂર છે.

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક મનને
સંયોગ ટાંગાર સિવાય કંઈય નથી અનુભવ્યો.

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની બાબા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુન્દરાતી બાબાના
દાષપિણ્ય સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેનાં વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

અમારું આખું દુનું ‘સુવાસ’ ખૂબ વાંચે છે. અમોરે ત્યાં ગુન્દરાતનાં પંખાં પંખો
આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય નો ‘સુવાસ’ જ આવે છે.

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને
દરેકની સુરચિ સંતોષામ એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

વહેતો રાખે છે. પ્રેમ પ્રેમરમ્યતા, કર્તવ્ય-રમ્યતા, સ્વધર્મ-રમ્યતા સમર્પે છે. પ્રેમ આવશ્યક તત્ત્વોના (સ્વાર્થ સિવાય) વિરમ્યતા નથી અર્પેતો. પ્રેમ માનવીને દૈર્ઘ્ય કે આત્મધાત પ્રતિ નથી પ્રેરતો. એમ હોય તો તે પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી, તે પ્રેમમાં પ્રપૂર્ણતા નથી પણ ન્યૂનતા છે. પ્રેમ કોઈને ધર્મ કે ફરજથી વિમુખ નથી બનાવતો, બલકે દુર્બળને સખળ, નિષ્પ્રાણને સંજીવ, જડને ચેતન અને નિષ્ક્રિયને કર્તવ્યપરાયણ બનાવે છે. પ્રેમમાં વિનાશ સંભવે જ નહિ. હા ! ભોગ-સમર્પણ સંભવે, પણ તે વિચારપૂર્ણ અને પ્રેમ જે પળે પ્રેરણા કરે ત્યારે જ. કાંઈ નિષ્કળતા કે નિરાશાના કારણે જીવન જતું કરવું એટલે કે કર્તવ્યના યત્નમાં જરૂર પડે જીવનનું સ્વાર્પણ કરવાને બદલે કર્તવ્યનો, યત્નો જ ધ્વંસ કરવો-એ ભોગ ન કહેવાય, એ સમર્પણ કે સ્વાર્પણ ન કહેવાય. એ પ્રેમનો-પૂર્ણાણ પ્રેમનો પરિણામ ન હોય. એ પ્રેમનું પુરપાતન નહિ પરંતુ પ્રકૃતિવશ માનવીની નિર્બળતા, હૃદયદૈર્ઘ્ય કે ક્ષણિક પ્રેમાવેશનો આભામ કહેવાય અને પ્રેમ પ્રકટ અને નિરંતર હોય ત્યાં નિષ્કળતા-સકળતા જેવા ભેદ જ પ્રતીત ક્યાંથી થાય ?

પ્રેમ પૂજ્ય છે, પ્રેરક છે; પ્રેમ પ્રેમને પૂજે છે, પ્રેમ પ્રેમને પ્રેરે છે. પ્રેમનું પરિણામ પ્રેમ-પ્રેમનો આનંદ-જ હોઈ શકે. તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈશું તો પ્રેમ ધ્વજનો પારિભાષિક (શબ્દ) લાગશે. મોહ વ્યામોહ (અધિક મોહ) માટે મધે છે, ત્યાં આધળે ગહેરું કુટાય છે. વાસના, કામના, તૃપ્તિ, તરંગ, લંપટતા, લાલચ, લાલચા વગેરે વિકારો મોહમંથનનાં પરિણામ છે. આત્મ-સુખ પ્રેમની પરિણતિ છે તેથી તે ઇન્દ્રિયોને ઉત્થાનતા માર્ગે વધાવે છે. ઇન્દ્રિયસુખ, વાસના તૃપ્તિ, મન સનાવવું એ મોહનું કર્તવ્ય હોઈ, તે વાસનાની વિકારખીણમાંથી માનવીને બહિઃ-ચાર-દુરાચાર અને અધઃપતનની ઊંડી ખાડીમાં હડસેલી દે છે. મોહ માણસને બધન આપે છે, પ્રેમ મુક્તિ આપે છે; મોહ તેને નીચે પાડે છે, પ્રેમ ઊંચે ચડાવે છે.

પ્રેમ-પયોગધિમાં પકળની સુકુમાર રસિકતા હોય, મોહવારિએ બદબદતા છીછરા ખાઓચિયામાં પકથરની શુષ્કતા હોય. પ્રેમમાં વિરાગની વિમલ ભાવના હોય; મોહમાં વિજ્ઞાન અને વિહારની ઉત્કટ મંભાવના હોય. પ્રેમપથે પગનારની પૂર્વ નેપારી અંપૂર્ણ ત્યાગ એટલે કે પરાય-પરમાય અને મર્વોદય-સહકાર માટેની હોય છે; મોહમાં વિહરનારની કટિબદ્ધતા પોતાના સુખ-આનંદનાં યોગદોષ અને કેવલ સ્વાર્થ કે સહચાર માટેની હોય છે.

પ્રેમી પંખીડાનાં ઉડવનો ઉર્ધ્વગામી હોય છે. વિકાસ અને પ્રગતિની પગથીએ ચડી, આત્મોન્નતિના સર્વોચ્ચ શૃંગે સ્થિર થઈ તેમનાં મંથનો હોય છે. મોહના રંગે રંગાએલા જીવત્ત્વજ્ઞાનાં પ્રસ્થાન અને ઉન્નતિ દૂષણો ઊભરા સખી ક્ષણિક પ્રાપ્તિઓ હોય છે, અથવા તો અશક્તિઓ છે.

પ્રેમમાં પ્રજ્ઞાની આંખ હોય છે, જ્ઞાન અને ડહાપણ વસે છે, જિજ્ઞાસા અને આનંદ-વૃત્તિ હોય છે. મોહમાં અજ્ઞાન અને ભોગ-ઉપભોગ, મૂર્ખતા અને રસસોલુપતા હોય છે. પ્રેમમાં અખૂટ ધૈર્ય, અડગ શ્રદ્ધા, અને વિચારપૂર્ણ સાદમવૃત્તિ રહેલાં છે. મોહમાં અધીરાઈ, ઉતાવળ, તનમનાટ, શ્રદ્ધાનો અભાવ કે અંધશ્રદ્ધા, અને વિવેકહિન માહસ રહેલાં છે. 'પ્રેમનો પંથ-ભક્તિનો માર્ગ છે શરાનો, નહિ કાચરનું કામ જોને' એ સત્ય ન્યાયે પ્રેમમાં શરવીરતા, ક્ષમા અને ઔદાર્ય રહેલાં છે; તેથી પ્રેમી પ્રતિજ્ઞાનામાં નિરાધ-ચિત્તનિરાધ, વૃત્તિનિરાધ-કરે છે. મોહધેસો મનુષ્ય પ્રતિ પળે વિરોધ કરવા પ્રેરાય છે-પ્રવત્ન પણ કરે છે. પ્રેમમાં મન નિર્મલ અને મતિ પરિપક્વ બનનાં-પ્રેમી નિશ્ચયાત્મા હોય છે; મોહમાં મન ચંચલ તથા નિર્બળ, અને બુદ્ધિ અસ્થિર બનતાં, મોહમુક્ત માનવી મંશયાત્મા હોય છે. સંજયાત્મા વિનયવૃત્તિ

એ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય સુવિદિત છે. પ્રેમી સઘળું પ્રેમનજરથી નિહાળે છે, એટલે પ્રેમપાત્રનાં (તે પ્રેમપાત્ર પછી પ્રભુ હોય, ધ્યેય, પ્રેય, પૂજ્ય ગમે તે પ્રેમનું પ્રતીક હોય) વિરોધી વચન, વક્તવ્ય કે અસંમતિ યા અસહકારને પણ તે તેના ઉપર મહાન અનુગ્રહ થયો માને છે. વિરોધને મોહયુક્ત મનુષ્ય મહાન નિગ્રહ માની તેનો પ્રતિરોધ કરવા પ્રેરાય છે. આથી પ્રેમીમાં અપૂર્વ સહનશીલતા-તિતિશાનું તપોજળ હોય છે; સંયમનું તેજ હોય છે. મોહવશ માનવીમાં અસંયમનો અધિકાર અને દોષસ્થનો તાંપ હોય છે.

પ્રેમમાં સારિત્વક સર્જન હોય છે, મોહમાં તામરી સર્જન અથવા તો સર્જનનું વિસર્જન હોય છે. પ્રેમની પાવક જ્વાળાઓ પ્રેમીઓને દિલે દાહ દેતી નથી, પરંતુ પ્રેમજ્વાલ પ્રકાશ વડે જીવનપટને શાશ્વત રેખાઓથી અંકિત કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અન્યમાં હ્રસ્ત રહેલાં પ્રેમના પાવક અંશને પ્રોત્સાહન-પવન અર્પી નવજ્યોતિનાં સર્જન કરે છે. મોહમુગ્ધ જ્વા-ત્માઓ ઉરનાં અંધારાં ઉલેચી પ્રકાશ પામવાને બદલે, અવનત અધિક અંધારથી ધરાએકા પ્રદેશોમાં પટકાઈ, ફ્રસાઈ પડી અટવાય છે-કે જે વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી પછી મુક્ત થવું મહામુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ મોહમાં નથી સ્થાન કે પ્રેમસ પ્રોત્સાહન. ખીજ-અંકુરનું પરિપાલન કરી, વૃક્ષઉછેર કરવાની પ્રેમની પ્રગળ શક્તિ મોહ-આંધીમાં નથી. ઔદ્યમનના શૂન્યવાદમાં અને વેદાન્તના બ્રહ્મવાદમાં જેવો અને જેટલો બેદ પ્રવર્તે છે તેવો-તેટલો બેદ મોહ અને પ્રેમ વચ્ચે રહેલો છે. આર્દ્ર હૃદયન સમ મોહસૃષ્ટિમાં ન કાષ્ટ, ન જ્યોતિ. પ્રેમના જ્યોતિર્જનક બળને મોહ ઝાળખી શકતો નથી. મોહાનન ધૂંધવાતા કાષ્ટ સરખો છે, પ્રેમ પ્રદીપ વિશુદ્ધ જ્યોત જેવો છે. તેથી જ મોહ મલિન ધૂમને પ્રેરે છે, નયન સોંસરો નર્થ આંખમાં ખૂંચે છે; એ વાસનાનાં વિષ આંખોમાં આંજી સર્વત્ર વિકારદષ્ટિ પ્રેરે છે. વખત વહેતાં હૃદયમાં પણ એ જ હલાહલ રેલાય છે.

પ્રેમ એ પ્રભુનું ખીજું નામ છે અને પ્રેમથી જ પ્રભુને મેળવી શકાય છે. પ્રેમમાં પ્રભુતા છે અને પ્રેમ-સંપૂર્ણપ્રેમ-પ્રભુતાને પ્રકટ કરી શકે છે. યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભરી મધુ-ગંડરીએ પ્રભુતા પ્રકટાવી અને ગોપગોપીનાં વૃંદ ગેશાં બન્યાં; પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને વસ થઈ પ્રભુએ અનેક પ્રેમી ભક્તોનાં અર્થ સાર્યા, દુઃખ વિહાર્યા. અને દાસત્વ પણ સ્વીકાર્યા. એ સઘળા કપોલકલિપત ચમત્કાર નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રેમની પ્રભુતાનાં ઉદાહરણો છે. મનુષ્યમાં આત્મા છે અને એ આત્મા પરમાત્માથી-ગિન્ન નથી. એ આત્માનો આવિષ્કાર કરવો એ મનુષ્યનો આત્મધર્મ છે. આનો અર્થ એ જ કે મનુષ્યે પોતાનામાં રહેલાં પ્રભુનાં લક્ષણોને પ્રકટ કરવાં; સમિચનાનંદ પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુના સત્, ચિત્ત આનંદ અને પ્રેમધર્મમાં રહેલી પ્રભુતાને પ્રકટ કરવી એ મનુષ્ય ધર્મ છે, એ જ કલાકારનો ધર્મ છે, એજ જીવનસેવના શાયા સૈનિકનો ધર્મ છે, એ જ આત્માનો ધર્મ છે. અને સર્વધર્મના સિદ્ધાન્તને વિરાજનાર અલૌકિક તત્ત્વ પ્રેમ જ છે.

પ્રેમમાં વિકાસ ન હોય છતાં સમજૂતી સારુ પ્રેમનાં સ્વરૂપો હોઈ શકે, તે માત્ર દુનિયાની દષ્ટિમાં. તેમાંનું એક સ્વરૂપ તો અખિલ વિશ્વનો આધાર થઈ બેઠું છે. તે અન્યથે પ્રેમ અનાદિ અને અનંત છે, મોહ સાદિ અને આન્ત છે. પ્રેમથી જગતની ઉત્પત્તિ, રિપતિ હોઈ પ્રેમતત્ત્વમાં જ અન્તે વિશ્વનો પ્રલય થનાર છે. પ્રેમ સનાતન છે.

ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં વિજય છે. ત્યાં પ્રેમનો આભાસ છે-મોહ છે ત્યાં પરાજય છે. ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં પ્રજ્ઞા પ્રકટે છે, પ્રજ્ઞા પ્રેરાય છે અને પ્રજ્ઞમય થવાય છે.

: મિત્ર :

મને નથી મૃત્યુ તણો કદી ભયઃ
બલે પછે વૃક્ષની દીર્ઘછાંયમાં
ધુખાવીને ધૂણ કંઈક ખાવા
વૈરાગીઓ સાધુ સુમુક્ષુલોકની
જમાવીને મંડળીઓ પ્રતિષ્ઠતા
'રે આખરે વાગતી મૃત્યુકિંકિણી
સૌની; અરે ભાઈ અહીં જ છોડીને
ધનધાન્ય કોઠાર ભયાંભયાં, અને
ભૂલોકનાં આશ્રણમાં સુભવનો
આલ્યાજલું; કાર્ય કરોજ પુણ્યનાં':
લગીર ના મૃત્યુતણો મને ભય
સંસારની સૌ રમણીયતામા

જે શૂન્યની કદ્રૂપતા ભરી છે
સમેટીને મોહક વેશલીલા
હસી રહે કૂર અતીતરૂપે;
મને રહ્યો એ ભય એટલો કે
હું ઓથ લે જીવનદીપ તેજનો
જ્યારે કરૂં પૂરણ કાર્ય મારાં
ધીમેપદે કો'ક અશાંત રાત્રિએ
એ આવીને હોલવશે પ્રહોષ:
અને મને લોળવીને લઈ જશે
અધારના કો'ક અગમ્ય મારગે
ત્યારે મને ડળ હશે ઉરેઉરે
મારાં બધા કાર્ય અપૂર્ણ કેરા.

મને જો ચાહો તો—

દેવજી રા. મોહા

મને જો ચાહો તો દિલથી ચહી રહો, આમ અમથા
કરો ના દેખાવો, ગભરુ શિશુ હું છેક નથી કે
તમારા શબ્દો ને અભિનય તણી જાળ મહીંથી
તમારું છપેલું અસલ રૂપ ન્યાણી નવ શકું !
મને જો ચાહો તો તવ કપટ, દંભો સહુ પરાં
મૂકી ઘો, ને હુંથો વિમળ મણિ શા નિર્મળ જનો;
તમારી વાણીમાં હૃદય સહ ઓછો જહીં લગી
મળેલા દેખું ના તહીં લગી તમે વર્જ્ય જ મને !
મને જો ચાહો તો ઉર ઉર વચે જે જવનિકા
રહી છે તેને તો પ્રથમ ઝટકે ભોંયભર ઘો
કરી, સમજાવો સૌ પછીથી રચીએ, ને અટકીએ
વળી પેલા આત્મા-સહ ઠગ તણા દાવ રમતા !

હસ્તીસંનની બીજ સદીનો સમય છે.

ભારતવર્ષની એકતા તરી ગઈ છે. પાંચાલ, માળવા ને આંધ્ર સમા યશસ્વી પ્રદેશોના નૃપતિઓ અંબન દ્વિતેને જ મહદાય આપે છે. આ સ્થિતિમાં, હરિતખંડ પર પોતાનો અરૂંડવજ ફરકાવવા હચ્છતા રૌમક રાહેનરાહના મનોરથ વધારે સક્રિય બને છે. તે, કામાધ માળવપતિ યુવનાથ પર રૌમક સુંદરીઓની બેઠ મોકલાવી તેને જાળમાં ખેંચે છે, આંધ્ર અને પાંચાલના લોકોને વ્યાપારી લાભથી સંતોષે છે, અને અંતિમ વિજયની ભૂમિકા સંજ્ઞાને ને આક્રમણ માટેનો ઝળમણ શોધવાને તે, કલા અને વ્યાપારના નામે, કામા નામની એક સ્વપ્ન ને મહત્વાકાંક્ષી સુંદરીની આગેવાની નીચે એક નૌકાપૂષ રવાના કરે છે.

પણ એ ભારતવર્ષી રૌમપતિની આ મહત્વાકાંક્ષાની આડે આવે છે: સુબાહુ અને સુકેટ. બંને ભાઈ—સુબાહુ રાજયોગી સમો અનાસક્ત કર્મવીર, સુકેટ પ્રજા સેનાપતિઓનાં પણ માન મુદ્દાવતો તેજસ્વી નાયક. બંનેએ પરબુમિના પાણી માખ્યાં છે; સદ્ગુણનાં ચરણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, મદ્દેશાઓ ફેળવી છે. ભારતને બચાવવાના, ભારતનો વિજયપ્ચજ ક્ષિતિજ પર સોંપવાના તેમને કોડ છે. ભારતને વીંટળાઈ વગતા સાગરનાં જળ પર તેમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. તેમની અનુમતિ વિના એક પણ વડાણ ભારતમાં પ્રવેશી ન શકે, ન ભારતનું જરૂર છોડી શકે. સુબાહુના કાવના નીતરતા કૌશલ્યે વર્ષાપાટવીની નાગપ્રભ સાથે મૈત્રી મેળવી છે એટલું જ નહિ, એ નાગપ્રભની સંધપતિ ઉલ્લૂપીએ સુબાહુને ચાણે પોતાનું હૃદય ધરી દીધું છે. એ નાગેની મદદથી બંને સાહસોએ, રૌમપતિની સૂચનાથી તેમના પર ધસી આવતા પાંચાલ, માળવા અને આગ્રાનાં નૌકાસૈન્યોને શિક્ષત આપેલી. ને હવે, રૌમક નૌકાપૂષ સાથે ભારતવિજયે નોકબેઠી કામાને તેઓ હાથે છે, કેદ કરે છે. કામા નારી છૂટવા ફાંફાં ખાંદે છે, નાગે છે, સુબાહુ તેની પાછળ પડે છે ને બંને નાગપ્રદેશમાં પહોંચે છે.

નાગપ્રભની અલૌકિક શક્તિઓ કામાને મૂઝવી નાંખે છે. અંતે તે ઉલ્લૂપીના હાથમાં જઈ પડે છે. ઉલ્લૂપી તેને પોતાના સેનાપતિ ઉત્તુજના હાથમાં સોંપે છે. ઉત્તુજ ને સુબાહુ બાલપણના મિત્રો છે. સુબાહુ નાગોને આર્થોમાં ભેળવવા મથે છે; ઉલ્લૂપીને આદતો ઉત્તુજ સ્વાર્થને વિચારી નાગોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હચ્છે છે. બંને વચ્ચે ચક્રમક કરે છે. એટલામાં કામા ઉત્તુજની કેદમાંથી નાસી છૂટે છે. ઉત્તુજને તેની શોધમાં જવું પડે છે. પાછળથી સુબાહુ પણ બંનેની શોધમાં નીકળે છે. ને ત્રણે સુવર્ણ-ગદ નામના પર્વત-દુર્ગમાં ફસાય છે.

માળવપતિ યુવનાથને સુંદરીઓનો સમાગ્રમ ગમતો; વિષકન્યાઓ તૈવાર કરી તેમનાં મોઢાં ઝરથી દુશ્મનોને મારવાનું ગમતું. એક બૌદ્ધતાનિષ્ઠ તેને આ કાર્યમાં મદદનાર થયો. તે તાંત્રિક પોતાના હેરી પ્રયોગો માટે યુવનાથ પાસેથી સુવર્ણગદ મેળવી લીધો છે. તે તાંત્રિક દેવી ત્રિપુરેસુંદરીનો ઉપાસક છે ને શક્તિ સાધી બમે તે ઉપાયે આખા જગતને બૌદ્ધ બનાવવાના તેને કોડ છે. કોઈ જાનને ફસાવવાની અજ્ઞતાથી તે કામાને વિષકન્યા બનાવવા ધારે છે, પણ યુવનાથ કામાને પોતાના ઉપયોગ માટે હચ્છે છે. તે દુર્ગમાં ફસાયેલ સુબાહુ વિષકન્યાના પંતમાંથી તો છૂટે છે પણ યુવનાથ ને તાંત્રિક તેને બેદોશ બનાવો અવંતી લઈ ન્યે છે. ત્યાં તેને મોદલજમાં કપેટી તેણે તેને પોતાનો મિત્ર બનાવવા

● 'ભારતો અગ્નિ' પછી આપણા લોકપ્રિય વાંચકોનો બીજો ઐતિહાસિક નવકથા 'ક્ષિતિજ' તેનો પરદોઢો બાજ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે; બીજો પ્રગટ થવાની તૈવારીમાં છે. આ પ્રકરણ પ્રગટ થનાર બીજા બાજમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. રામચંદ્રમાં તે પ્રકરણ પૂર્વેના કથાસાર આપવામાં આવ્યો છે. તેનો

ક્યો છે, પણ સુખાહુ ફસાતો નથી એટલામા સુખાહુ ગૂમ થવાના સમાચારથી, 'યુવનાશ્વ' પર વહેમ જતા, સુકેતુ અને હલુપી અવતીને ઘેરી લે છે, સૈન્યને કેદ કરે છે અને અન્તે માળવપતિને હરાવી તેઓ સુખાહુ ક્ષમા ને ઉત્તુગને મુખ કરે છે

ક્ષમાને નાજવનમા લઈ જઈ તેની સાથે લગ્ન કરી નાખવાની સૂચના સાથે હલુપી ઉત્તુગને રવાના કરે છે તે પછી સુખાહુ છટે તે આરાએ માનેલી માનનાને પૂરી કરવાને તે મહાકાવેશ્વરના મંદિરમા ન્વય છે પાછળથી યુવનાશ્વ પણ ત્યાં આવે છે ને હલુપી પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગતા તિરસ્કાર પામી, પરાજયથી કટાણી તે આપઘાત કરે છે ખૌદ્દ તાત્રિક નાસીને હાંગળાજ તરફ ચાલ્યો ન્વય છે સુખાહુ પરાજિત માળવાની મૈત્રી માગી યુવનાશ્વના પુત્રને પ્રભાપ્રિય રાત્ત બનવાની શિખામણ આપે છે ને યુવરાજ, પ્રભને હાથે પોતાની ચૂટણી યાચ તો જ રાત્ત બનવાનો નિર્ણય કરી, ભૂમાર્ગે ધસ્યા આવતા રામક સૈન્ય સામે પાતરીકેને મદદ આપવા જતા સુકેતુની સાથે જોડાય છે

ક્ષમા ઉત્તુગને બોળવી રામક વેપારીઓને મળે છે ને તેમની મદદથી તે ઉત્તુગને કેદ કરી તેને લઈ, વહાલમા નાસી છટે છે પ્રથમ તો તે પોતાની યોજનાઓમા ઉત્તુગને હથેરાગ કરવા મારે છે પણ પછી તેને કુખ દે છે, શુભામ તરીકે આકરા દાર્ધ સાંપે છે ઉત્તુગ ચનામેમા બળનો જગાવી રામક પુરોની કતલ કરે છે રમણીઓના શિયળ લૂટે-લૂટાવે છે એટલામા તેની શોધમા નીકળે ન સુખાહુ-હલુપી ત્યાં આવી પહોંચે છે ઉત્તુગ તેમના પ્રત્યે ખીજવાઈ દરિયામા પડત મૂકે છે સુખાહુ ક્ષમાને કેદ કરી તેને હલુપીને સોંપે છે ને હલુપીને આશો સામે જવાનુ કહી તે ઉત્તરે સુકેતુની મદદે ન્વય છે

સુકેતુને ફસાવવાને પૂર્વપરિચિત ખૌદ્દ તાત્રિકે નદીઓના જગમા ઝેર ભેળવ્યું છે હાંગળા પ્રદેશમા તે તાત્રિક વિશ્વેષાય જગતપ્રીતિના નામે લયાતક શક્તિધારી થઈ પડ્યો છે સુકેતુને પજારે પજારે તે તાત્રિક પાયરેલી બળનો સામનો કરવો પડે છે—

યુનગનતા છે અશ્વી આવ્યા સુકેતુ, યુવગજ અને ખીજનાર અગરક્ષકોએ અશ્વા રોહણ કર્યું, અને તેમણે ધીમે ધીમે ઘોડાની ચાલ વધારી સિંધુના પાણીમાથી પમાર ચતા ઘોડાના મુખ લગામથી તળ રાખ્યા, અને આધુ પણ પાણી તેમના મુખમા ન જાય એવી કાળજી તેમણે લીધી મિધુ પસાર કરી ટેપે ચડી સહુએ ઘોડાને ઊભા રાખ્યા

ઘોડા બહુ આસાધારી ' યુવરાજે કહ્યું

“ આર્યાવર્તના માનવીઓ પણ નેટલી પણ આસા પાગતા હોત તો આર્યાતાનો જગતભરમા વિજય થાત ” સુકેતુએ કહ્યું

હજી સુધી તો આપણો વિજય છે જ સિંધુગજ આપણી વિરૂદ્ધ નથી ”

“ એના પ્રદેશમાથી જ આપણે ઝેર નેતા બન્યા હાંગળાજથી એ ઝેર ફેલાયુ પેલી પાસ કેટકેટલે દૂર એ પહોંચ્યુ હશે ”

ઘોડાને સુકેતુએ એડી મારી, અને તેણે વીજળીનો વેગ ધારણ કર્યો ઝેરની અસર ઘોડાના દેહ ઉપર દેખાઈ નહિ એની જ જોડે ખીજ પાચે ઘોડાઓએ શર્ત માડી રેતીના મેદાન અને સપાટ પ્રદેશ પૂરા થયો અને ટેકગઓ શરૂ થયા સૂર્ય ઊંચે આવી ગયો હતો ટેકરા પાસે એક ગામ હતું દોડતે ઘોડે આવેતા સ્વારોને જોવા ઘોડા બાળકો અને સ્ત્રી-પુરુષો ઘર બહાર ડોકિયા કરતા હતા મધ્ય પ્રદેશથી ઊપડેલુ એમ મોટું સૈન્ય ગાન્ધાર પ્રદેશમાથી પસાર થાય છે એવી વાત લોકોમા ક્યારનીય ફેલાઈ હતી પરંતુ મે ત્રણ દિવસથી તો સિંધુ પ્રદેશમા એ સૈન્ય આવવાના લણકારા પણ વાગી રહ્યા હતા ધાડપાડુ કે લૂટા રાઓ સામે થવા માટે ગ્રામજનતા તૈયાર હતી, પરંતુ મૈન્યની સામે થવા માટે તો રાજસૈન્ય જ જોઈએ

આવનાર સૈન્ય દુશ્મનોનું ન હતું એવી પણ ખબર લોકોમાં થઈ ગઈ હતી. છતાં સૈન્યની જવરઅવર એ બહુ ગમતો પ્રસંગ તો પ્રગટે ન જ લાગે. ખેતરોનાં બેલાણુ, વેડ, આછી લૂંટ એ સર્વ અગર એવા પ્રકારના એકાદ જુલમનો પ્રકાર તો ગામડાંમાં લશ્કર આવ્યે બનવાનો જ, એટલે દોડતાં આવી અટકેલા ધોડેસ્વારો પ્રત્યે અણગમતા કુતૂહલથી લોકોએ નજર કરવા માંડી.

“ગામનો મુખી કાણ છે ?” સુકેતુએ એકાદ ઘર પાસે આવી પૂછ્યું. માટીનાં અને પથ્થરનાં આ પ્રદેશનાં મકાનો રૌનકનાં નહિ પણ ગરીબીનાં સૂચક હતાં. લશ્કરને માટે કોઈ પણ સરંજામ પૂરો પાડવાની આવા ગામની શક્તિ ન જ હોય.

કોઈએ જવાબ ન આપ્યો.

“હોગળાજ માતા તરફનો રસ્તો બતાવશો ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“આથમણે સીધા જ આઘ્યા જાઓ.” એક મોટા વાળવાળા યુવાન ગામડિયાએ જવાબ આપ્યો.

“ગામમાં મઠ, મંદિર કે ધર્મશાળા ખરાં કે નહિ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“હા, છે. જરા આગળ જાઓ. પેલી ટેકરી ઉપર એક શ્રેણીનો મંદિર આવે છે.”

“અમને જિતરવા દેશો ?”—“એ માટે તો બીજાંબુને ત્યાં રોક્યો છે.”

ધોડેસ્વારો આગળ આઘ્યા. એક નાનકડા ટેકરા ઉપર છટથી બાંધેલું એક નાનકડું મકાન હતું ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. પીળા વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા એક યુવાન સાધુ એક તાડ-પત્રનું પુસ્તક લેઈ બેઠો હતો. તેણે ધોડેસ્વારો આવીને જિતવાં છતાં તેમના તરફ નજર સરખી પણ કરી નહિ.

“તંત્ર શરણં ગच्छामિ” સુકેતુએ કહ્યું.

“ધર્મ શરણં ગच्छामિ” સાધુએ સાગો જવાબ આપ્યો અને પોતાની પાસે આવવાની નિશાની કરી.

નાનાં ઝાડ બેડે ધોડા બાંધી હયે જણ મકાની ઓસરીમાં આવી સાધુને તમરકાર કરી સામે બેઠા.

“જપોરનો વાસ જોઈએ.” સુકેતુએ કહ્યું.

“મુખે રહેા. બોજન અને આરામ બંને મળી શકશે.”

સુકેતુ અને તેની બેડેના સૈનિકો કોણ છે, ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં જાય છે, દા માટે જાય છે એની કશી જ દકીકત સાધુએ પૂછી નહિ. પાસે બેસાડી તેણે પાણું પોતાનું અખ્યપન શરૂ કર્યું.

“શાનું પકન આવે છે ?”

“સદજ. એક ચર્ચા મળી છે. જુદા જગવાનની મૂર્તિ હોય કે નહિ એ વિષે અમારા સાધુઓમાં વાદ આવે છે. મારા ગુરુનું એ ચર્ચા સંબંધી પુસ્તક હું વાંચું છું.”

“આપના ગુરુ કાણ ?”—“વિશ્વધોષ જગતપ્રતિ.”

“પેલો તાંત્રિક ?”—“જુદાના પરમ ભક્ત અને તંત્રને આપ તિરસ્કારો છો !”

“હા. તંત્ર એ વામ માર્ગ છે. પાપમયો માર્ગ છે. માટે તાંત્રિકો પણ મને અમતા નથી.”

“હા.” કહી સાધુએ ખાંડી પુસ્તક તરફ દષ્ટિ કરી અને ધીમેથી ઉચ્ચાર કર્યો: “તુદ શરણં ગच्छामિ.”

થોડીવાર સહુ કોઇ શાન્ત રહ્યા. સાદુ' ભોજન અંદરથી એક બે ગ્રામ્ય બિશુ સરખા સાધુઓએ લાવીને સહુને આપ્યું. પરંતુ છ જે સૈનિકામાંથી કોઇ તેને આપ્યું નહિ. બીજાઓએ એમ કરવાનું કારણ પણ ન પૂછ્યું.

બપોર થવા આવ્યા અને હુંગરો તપવા લાગ્યા. છ જે સૈનિકો સંજ્ઞા થઈ ગયા અને બીજાઓને નમન કરી જવા લાગ્યા. ઘોડા પાસે જઈ સહુએ સવારી કરી. પરંતુ 'સુકેતુ' નીચે ઊતર્યો અને એકલો માધુ પાસે ગયો.

“ બીજાઓ, આપનું નામ ? ” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“ વિશ્વધોષનો હું વિદ્યાર્થી. નામ હજી હવે પડશે.”

“ આપે અમને કંઈ જ પૂછ્યું નહિ. અમે કોણ છીએ એ જાણીશો ? ”

“ હું જાણું છું સુકેતુ હો કે સુકેતુના માનીતા સૈનિક હો.”

“ આપના ગુરુને મારે મળતું છે.”—“આપ ત્યાં જ જાઓ છો.”

“ આર્યાવર્તને બધ છે રામનોતો. એ રામનોતે અટકાવતા જતા આર્યોને આપ સહુ શા માટે અટકાવો છો ? ”

“ છુદ્ધને આર્યાવર્તની મર્યાદા હોય ? મેં મારૂં નાનકડું શક રાજ્ય છોડ્યું અને હું વિશ્વવ્યાપી બની ગયો છુ. બૌદ્ધ બનો, અને જગતને તમારું બનાવો.”

“ જગતને આર્ય બનાવીએ તો ? છુદ્ધ ભગવાન પણ આર્ય જ હતા ને ? ”

“ ગુરુને મળો.”—“ ગુરુ તો અમને ઝેર પાપ છે.”

“ જરૂર હોય તો ઝેર પણ પીવું-પાવું પડે.”

“ ભગવાનની બોધેલી અહિંસા વિરૂદ્ધ ? ”—“ એની જ સ્થાપના અર્થે.”

“ બહુ નવાઈ જેવું ”

“ તંત્ર ત્યારે જ સમજાય. એક વિષયોગ યુદ્ધ કરતાં હમ્મર ગણો અહિંસક.”

“ મને નથી સમજતું.”—“ બૌદ્ધ દીક્ષા લો. તત્કાળ સમજાશે.”

“ રસ્તામાં ક્યાં ક્યાં ઝેર પાથર્યાં છે ? ”

“ બૌદ્ધ વિરોધીઓ માટે સ્થળે સ્થળે ઝેર પથરાયલું છે.”

“ અમારા ખોરાકમાં પણ ? ”

સાધુએ કસો જવાબ ન આપ્યો અને તેણે પુસ્તક વાંચવું શરૂ કરી દીધું.

સુકેતુ પણ નીચે ઊતર્યો અને ઘોડા ઉપર બેસી ગયો. ઘોડા આગળ વધ્યા. સાધુએ તેમના બાણી નજર પણ ન કરી. સુકેતુને આ સાધુ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને કોઈ પણ ચડ્યો. તેની નિરપેક્ષ દૃઢતા અને ગુરુશ્રદ્ધા સુકેતુને પરાજિત બનાવતાં હોય એમ લાગ્યું.

થોડો હુંગરો ચડ્યા ન ચડ્યા અને તેમણે દૂર જતા એ મઠમાંથી ઘંટનાદ થતો સાંભળ્યો. આખો દિવસ તેમણે મુસાફરી કરી. વનસ્પતિને આળી દેતી ઉખા ભરેલા પહાડ-માંથી નીચે ઊતરતાં મંથ્યા વીતી ગઈ.

પહાડના એક નાના શિખર માંજે સૈનિકો નીચે ઊતરતા હતા, અને તેમણે પર્વતમાંજ પચાસેક બૌદ્ધ સાધુઓનું ટાળું બેઠેલું નિહાળ્યું.

સુકેતુએ તે પાસ જવા માંડ્યું. ફેટલાક સાધુઓ બેસી રહ્યા અને ફેટલાકે ઊડી પર્વતમાં કારેલી શુદ્ધાઓમાં જવા માંડ્યું.

શુદ્ધસમૂહ એક સૈન્યને આશ્રય આપે એવડો વિશાળ હતો.

સુકેતુએ રાતવાસો ત્યાં જ કરવાની, પરવાનગી સંઘચેડી પાસેથી લઈ લીધી. એક ગુફામાં તેમને સ્થાન મળ્યું. એ ગુફામાં એક વિશાળ શુદ્ધમૂર્તિ પર્વતમાંથી જ કાતરી કાઢેલી હતી. એની આસપાસ અધૂરી સ્ત્રી-પુરુષની મૂર્તિઓ પણ રચના પામતી હોય એમ દેખાતું હતું. સુકેતુને અને સુવરાજને નિદ્રા ન હતી. તેમણે ગુફામાં ફરવા માંડ્યું.

“આ તે મંદિર કે શસ્ત્રાગાર ?” સુવરાજ એકાએક બોલી બેઠો.

“કેમ ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“અહીં ગ્રુમ દાર જણાય છે.” આજા અજવાળાને આધારે સુવરાજે તાકીને કહ્યું.

ખરે, ત્યાં એક નાનકડું ગ્રુમ દાર પણ હતું. અધૂરી બે મૂર્તિઓની વચમાં આવેલા એક ગોખમાં એક માણસ પ્રવેશ પામે એટલો માર્ગ દેખાયો. સુકેતુએ તત્કાળ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. સુવરાજ તેની પાછળ ગયો. એક અંધારી ખીણ ગુફાના ઊંડાણમાં અને જણા બિનયાં. ગુફામાં દીપક ન હતો, છતાં અંદર માણસો હતા એવો ભાસ થતો હતો.

“પારદને ટાંકામાં ભરી રાખો.” એક અવાજ સંભળાયો.

“પ્રયોગ આ વખતે સફળ થવો જ જોઈએ” બીજો અવાજ સંભળાયો.

“સફળ થાય તો ત્રિપુરમુંદરી આપોઆપ દર્શન આપે.”

“આ વખતે હજાર મસ્તક માગ્યાં છે.”

“દેવીએ મનુષ્ય-આકાર ધારણ કર્યો કહે છે.”—“મને પણ જાંખી થઈ હતી.”

“મંદિરમાં ?”—“ના. વિશ્વધોષના આશ્રમમાં.”

“કાણે કહ્યું કે એ આકાર દેવીનો છે ?”—“એણે જ. પણ મને શંકા છે.”

“શા ઉપરથી ?”

“શક રાજવીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રી બંનેને દીક્ષિત બનાવ્યાં છે. એ પુત્રી દેવીસ્વરૂપ કેમ ન હોય ? મને એક સમયે એનો મોહ હતો.”

“માનવ આકૃતિમાં દેવી એમ જ બિનરે.”

“પેલા સૈનિકોને ક્યાં રોકવાના છે ?”—“અહીં નહિ. આગળ ગમે ત્યાં રોકાઈ જશે.”

સુકેતુ અને સુવરાજ પાછા પોતાની ગુફામાં આવી ગયા. મંથરાને જ તેમણે એ સ્થળ છોડ્યું. ઘોડા હણુદણ્યા. છતાં સાધુઓમાંથી કોઈ જાગ્યું નહિ. એક બે સાધુઓ જાગતા ફરતા હતા તેમણે પૂછ્યું પણ નહિ કે એ સૈનિકો ક્યાં શા માટે મધરાતે ચાલ્યા જાય છે.

વિશ્વધોષની જ સર્વ યોજના ! રાજનીતિજો કરતાં ધર્મનીતિજોની યોજના ઓછી આંદીધૂંટીવાળી હોતી નથી. સુકેતુને વિચાર આવ્યો.

પણ શા માટે આવી ઊડી અને રિથર યોજના ?

ધર્મમાં પણ મમત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે, ધર્મમાં પણ વ્યક્તિગત મહત્ત્વ પ્રવેશ કરે ત્યારે ધર્મ પણ મુક્તિનો માર્ગ મટી જઈ અંધન બને છે !

મુક્તિ કે નિર્વાણ શોધતા ધર્મમાં પણ ગુલામી !

ઘોડાના ડાબા રાતની ચાન્તિમાં ઉમેરા કરતા હતા.

ક્યાં ધર્મજગમાં એ સૈનિકો ફસાતા હતા ?

જાવા-સુમાત્રા

દ્વિશીરવાસ ઓસિયા જોશી

અમેરિકા ખડ કિટોર કાલમસ નહીં પણ પ્રાચીન આર્યલોકોએ શોધી કાઢી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું એ સમજાવવાના પ્રયામે આજે ગતિમાન બન્યા છે, પણ એક વખત એવો હતો કે દુનિયાના સર્વ દેશોપર આર્ય મસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ફરકતો હતો એમાં હવે કાંઈ શકા ગઈ નથી હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સંસ્થાન જવા અને સુમાત્રા પણ એમાંથી મુક્ત નથી જ હાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે તેજનાના દ્વિપો કે જે મધ્ય-દ્વિપદ્વિપની દક્ષિણે આવેલા છે તેમાં જવા સુમાત્રા મોર્નિયો અને સેનીગીસ મુખ્ય છે ઈ સ ના મોયા સૈકામાં યુરોપનાસીઓની જાણમાં એ ફગદુપ દ્વિપો હતા એમ પેરીપ્લમ પોતાના એક લેખમાં જણાવી ગયો છે પણ એ મમયના યુરોપનાસીઓ હિંદી વહાણવટા આગળ ભિતરતી પકિનના હોવાથી એ દ્વિપોમાં પ્રવેશી શકતા ન હતા 'ટોલેમી' [Ptolemy] સુમાત્રાને સસ્કૃત શબ્દ 'મલયુ' તરીકે જાણખાવે છે આગળ ખગોળશાસ્ત્રી 'એરિસ્ટો' તેના લખાણમાં લખી ગયો છે કે—'ઈ મ ૧૧૫૦માં અરબસ્તાન અને મલયદ્વિપો વચ્ચે તેજનાનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો એ વેપાર માં મુખ્ય હાથ હિંદુસ્તાનના હિંદુલોકોનો હતો આફ્રિકાના મૂર કે અરબસ્તાનના આગળ વ્યાપારીઓ જાના-સુમાત્રામાં આવી તેજના મસાલાની પુખ્ત ખરીદી કરી ઈરાન ઇજિપ્ત અને ઠેક ઓસમાં વચ્ચે હતા ગ્રીક માગફતે એ માલ આખા યુરોપમાં પ્રસરી જતો હતો' પ્રગિદ્ધ ચીની બૌદ્ધ યાત્રાગુ ફાહિયાન પોતાના એક પ્રથમાં લખી ગયો છે કે—હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિનું પર્યટન પૂરું કરીને હિંદુ-બ્રાહ્મણોથી ભરેલા એક વહાણમાં બેઠીને સીલોન [મિંદલદ્વીપ]થી સ્વદેશ જતા ઈ મ ૪૧૨-૧૩માં જવા-સુમાત્રાના બૌદ્ધ મંદિરો નીરખ્યા થોડા દિવસો ત્યાં ગયો હતો એ વખતે જવા-સુમાત્રામાં હિંદુ તથા બૌદ્ધ ધર્મની સસ્કૃતિના પાયા ઊંડા નખાયા હતા હિંદુ-રાજા સુખસપથી રાજ્ય કરતા હતા બૌદ્ધ તથા હિંદુ બન્ન ધર્મ પર જવાના ગભરવ કર્તાઓની અપાર મમતા હતી બન્ને ધર્મો સુખસપથી ચાનતા હતા હિંદુ રાજાઓએ બૌદ્ધ મંદિરો બંધાવીને જે માયા દાખરી હતી તે બૌદ્ધધર્મના વડાધર્મગુરુઓથી ભૂખી શકાય એવું નહોતું અસખ્ય પ્રમાણમાં હિંદુલોકો હિંન્દમાંથી આહી વસીને વાપાર કરતા હતા'

આજે જવા-સુમાત્રામાંના બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ દેવજોમાંના ધણાક ખડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે, તોપણ પ્રાચીન અવશેષો પરથી જવા-સુમાત્રાનો જૂનો ઇતિહાસ શોધી કાઢવામાં તે કંઈ તથા અન્ય યુરોપીય લેખકોને ગદુજ ઉપયોગી થયા છે જવા દેશની ભૂગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસને લગતા સખ્યાબધ પુસ્તકો કંઈ તેમજ અગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયા છે એ પુસ્તકો આજે આપણને તે દેશનો ઇતિહાસ, દત્તમ્થા લોખંડાદિત્ય ધર્મસાહિત્ય, તથા જોશ ગમમય હકીમ્તો પૂરી પાડે છે

જવા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન મળમાં મંદિર કે દેવજોને ચંદી' મહેતા હતા એ ચંદીમાં રામાયણ તથા મહાભારતમળના ચિત્રો દોરેલા હતા જે આજે પણ જોનારની નજરે પડ્યા

વગર રહેતાં નથી. ચંદીશિવ, ચંદીવિષ્ણુ, ચંદીશુદ્ધ, ચંદીજલયુક્ત, ચંદીપુત્રીયવ, ચંદીભોરાજદર, ચંદીસીંગસરી, ચંદીપવન, ચંદીસરી[સૂર્ય] વગેરે નામનાં બૌદ્ધ તથા હિંદુધર્મના મંદિરો આજે ખંડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે. 'ભોરાજદર'ના મંદિરનું શિસ્ત તથા નકશીકામ અગ્રગ્રંથ તથા ઇલોરાની ગુફાઓ સાથે મળતું આવે છે. દક્ષિણહિંદના દ્રાવિડિયન કારીગરોથી બંધાયેલા એ 'ભોરાજદર'ના મંદિરે જાવા-સુમાત્રામાં પ્રાચીન ભારતીય કલાનું ગૌરવ જળગળ્યું છે. શાકે ૮૬૬ એને ૯૯૬ની વચ્ચે એ ગુફાને મળતાં આવતાં મંદિરો બંધાયાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. એ વખતે ત્યાં શૈવધર્મનું બહુ જ જોર હતું. ચાલુક્ય કારીગરોથી બંધાયેલાં મંદિરો પણ આજે જોવામાં આવે છે. જાવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન શિલાલેખો પરથી પણ એ સમયના લોકોની પરિસ્થિતિ તથા કલા-હુન્નર પર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. શાકે ૩૯૬ના જેઠ માસના શુક્રવારે આલેખાયેલો એક લેખ થોડા વખત પહેલાં અંગ્રેજ પ્રવાસીઓને પ્રાપ્ત થયો હતો. એ શિલાલેખપરથી એ સમયના રાજ-પ્રગ્નના ધર્મો પર ઠીક પ્રકાશ પડે છે. દ્રૌપદી, ચિત્રાવતી, તથા ચિતાદેવીનો એ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શાકે ૬૭૪નો ચૈત્રપદનો એક લેખ જાવા-સુમાત્રામાં થઇ ગયેલી મહારાણી સીમાની હકીકત પૂરી પાડે છે. શાકે ૬૫૪માં શૈવરાજ્યે બંધાયેલાં મંદિરો વિષે પણ એક લેખ છે. શાકે ૭૭૦માં એક બૌદ્ધમંદિર બંધાવાનું એક બીજો લેખ જણાવે છે. આકામ સૈકાનો એક લેખ ત્યાંના વિષ્ણુ ધર્મની વાત કહે છે. તે વખતે ત્યાં સંજય રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. શાકે ૮૫૦નો એક વંચી શિલાલેખ એ સમયની રિથતિનું વર્ણન કરે છે. શાકે ૧૩૫૧ના 'સિનાગસરી' શહેરના એક તળાવપરના લેખ પરથી જણાય છે કે મહારાણી જયશ્રી વિષ્ણુધર્મિનીના મુખ્ય પ્રધાન ગજમહે બૌદ્ધો અને શૈવો મારે ત્યાં સ્મશાન બંધારી આપ્યું હતું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭ની સાલમાં 'કલિંગ' દેશમાંથી કેટલાક હિંદુઓ પ્રથમ વહાણમાં ખેસીને જાવા-સુમાત્રાને કિનારે ઉતર્યા હતા, એવો જાવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ના પ્રથમ સદીમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આદ્રિ રાજ્ય પૂર્ણ કીર્તિના શિખરે બિરાજતું હતું. એ વખતના આદ્રિરાજ્યો પોતાના પ્રદેશો ઉપરાંત ઠેક મગધદેશ પર પણ અમલ ચલાવતા હતા. મલયદ્વિપોની ફળદ્રુપ અને મૂલ્યવાન તેજનનાની ભૂમિ તરફ આદ્રિદેશના હિંદુરાજ્યોનું મન આકર્ષાતાં, તેમણે જાવા-સુમાત્રાથી પાછા ફરેલા કલિંગ દેશના હિંદુઓ પાસેથી તે દેશની વિશેષ હકીકત જોળી, અને કેટલાક હિંદુવ્યાપારીઓથી જાણેલું એક વહાણ તે દેશ તરફ મોકલાવ્યું. આદ્રિદેશના 'કુશળ વ્યાપારીઓ' જાવા-સુમાત્રાની મૂલ્યવાન ભૂમિ ખૂંદી વળ્યા, અને ત્યાંના જંગલી અવસ્થા બોગવતના મૂળવતનીઓપર વિજય મેળવી પાછા સ્વદેશ આવ્યા. આદ્રિરાજ્યને મલયદ્વિપોમાં મળેલી કીર્તિ તથા વિજય તરફ આકર્ષાઈને ગુર્જરપ્રાંત તથા સિંધુનદીના કાંઠાપર રહેતા બૌદ્ધ લોકોએ પણ ધર્મપ્રચારાર્થે એક ટાળી તે પ્રદેશ તરફ મોકલી. તેને પણ ત્યાં સારો આવકાર તથા આશ્રય મળ્યાં. બીજી પ્રગ્નઓનો જાવા-સુમાત્રામાં વિજય નિહાળીને કૃષ્ણા નદીના મુખપાસેથી તથા તૈલંગખુરમાંથી પાલળેલો

૧. કલિંગ—કલિંગ દેશ એ તૈલંગખુરનો ઉત્તર ભાગ છે. પ્રાચીન ગ્રીકલેખમ કૃષ્ણાનદીના મુખ આજળ જાંદર હતું. તે આદ્રિદેશના તાબામાં હતું, અને તે જાંદરથી હિંદુઓ જાવા-સુમાત્રા જઈ વસ્યા હતા. જૂની જવાનીય ભાષામાં એકાંતો કલિંગ (Calinga) રાજ્ડ 'કલિંગ' રાજ્ડ ઉપરથી બન્યો છે. અને તે રાજ્ડને કલિંગમાંથી ગયેલા લોકોએ વપરાશમાં આવ્યા હતા.

૨. રાંદૃત ત્રિકલિંગ રાજ્ડ ઉપરથી તૈલંગખુર રાજ્ડ બન્યો છે. હિંદુઓનાં નમ્મ શિવલિંગ (મદેય મંદિર) જે દેશના ત્રણ ખૂણાપર આવેલાં છે, તે દેશનું નામ તૈલંગખુર.

પણ જાવા-સુમાત્રા ગયા હતા તેમણે ત્યાના મૂળવતનીઓને હરાવીને પ્રથમ સત્તા જમાવી હતી આદિત્ય^૧ સવતની પહેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો 'સુમિત્ર' નામનો એક હિંદુ રાજા 'સુમાત્રા' ગયો હતો તેણે ત્યાના મૂળવતનીઓને હરાવીને ત્યા પોતાનું ગાંધ્ય સ્થાપ્યું 'સુમિત્ર' રાજાના નામપરથી એ દ્વિપતું નામ 'સુમાત્રા' પડ્યું સુમિત્ર રાજાનો વિજય નીરખીને આદિત્યધર્મ ગાંધી આગેવાની હેઠળ એમ હિંદુ ટોળા જાવાના એકપર બીતરી પડી એ રીતે ઈ સ ૭૫મા સુમાત્રામાં સુમિત્ર ગાંધી અને ઈ મ ૭૮માં જાવામાં આદિત્યધર્મ ગાંધી રાજ્યની સ્થાપના થઈ આ પ્રમાણે ધીમેધીમે જાવા-સુમાત્રા હિંદુસ્તાનનું એક મંડ્યાન બની ગયું જાવા-સુમાત્રામાં થઈ ગયેલા તમામ ગાંધ્યવર્તીઓ. ઈતિહાસ મળતો નથી પણ શિવાલેખો તથા મંદિરો પરથી ત્યા કયા કયા ગાંધ્યીઓ ક્યારે ક્યારે થઈ ગયા તે પર પ્રકાશ પડે છે

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે ઈ સ ૭૮મા જાવામાં આદિત્યધર્મ નામે ગાંધી ગાંધ્ય કરતો હતો તે આજણુ ધર્મ પાળતો હતો પૂર્ણવર્મા નામક એક વિષ્ણુમક્ત ગાંધી ઈ સ ના પાંચમાં સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો ઈ સ ૬૭૪મા સીમાવી નામની મહાગણીએ પણ જાવામાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું ઈ સ ૭૦૨મા ઔદ્ધર્મી ગાંધી વિજયધર્મ શિવગાંધી ગાંધીને હરાવીને થોડો વખત સુધી પોતાની સત્તા જમાવી હતી રાજગાંધી ઈ સ ૭૩૨મા ગાંધ્યવર્તી થઈ ગયો તેના વખતમાં કલા-માહિત્ય-મગીત તથા વ્યાપાર હુન્નની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી ઈ મ ૮૨૫મા મિથુક નામે એક ગાંધી થઈ ગયો તેણે 'ચદીધર્મ' નામે એક મંદિર બંધાવ્યું હતું ઈ સ ૧૦૨૦મા પૂર્ણપ્રભુ નામે ગાંધી થઈ ગયો સુમાત્રાની પ્રજા એને મહારાજા રતીદેવતા તરીકે પણ ઓળખતી હતી સુમાત્રાના દાણ પ્રાતમાં ઈ સ ૧૦૩૦થી ૧૦૬૦ની વચ્ચે જયભર નામે રાજવી થઈ ગયો તે મસ્તૂતબાપાનો પ્રખર પડિત હતો તેના વખતમાં જાવા-સુમાત્રામાં ફેળવણી તથા હુન્ન ઉત્તરના શિખરે પહોંચ્યા હતા ઈ મ ૧૧૮૨મા મોગરતરીમાં અગરક્ષગાંધી થયો, પણ તેનું મૃત્યુ તેના પુત્ર અનસ્પતિથી થતા અનસ્પતિ ગાદીએ આ થો ઈ સ ૧૨૬૨મા કીર્તિનગર નામે ગાંધી થઈ ગયો ગાંધી કીર્તિનગરને ગદનવિજય નામે એક સેનાપતિ હતો તે હુપેલની ગણીને પગળ્યો હતો એ ગણી ચીનના મહારાજા સાથે પરણવાને વચનથી બંધાયેલી હતી છતાં ગદનવિજય એ ગણીને પગલે પરણી બેઠો પરિણામે ગદનવિજય તથા ચીનના મહારાજા વચ્ચે મહાયુદ્ધ થતા છેવટે ગદનવિજયને જીત મળતા, તેણે કીર્તિગાંધેશ નામ ધારણ કરી ગાંધ્યમિહાસન પચાવી પાડ્યું હતું કીર્તિ ગાંધેશ કેટલાક સૈન્ય તથા ઔદ્ધર્મના મંદિરો બંધાવ્યા હતા ત્યાં પછી ગણી જયશ્રી વિષ્ણુવર્ધિનીનું નામ બહાર આવ્યું જયશ્રીનું લોકપ્રિય નામ મુકુન્ધકા હતું જયશ્રીએ પોતાના આયુષ્યનો બધો ભાગ કુમારાવસ્થામાં ગાળ્યો હતો, ગણી જયશ્રી એ જાવાની ખીજ મહારાણી હતી ઈ સ ૧૩૫૮થી ૧૩૮૬ સુધીમાં હયરધન નામક રાજાએ ગાંધ્ય ભોગવ્યું હતું તેણે બોર્નિયો [ભગણી] અને મયવા [મઅવ] છત્રી લઇને પોતાના ગાંધ્ય માથે બેઠી દીધા હતા આ સિવાય અન્નવિજય, ઉદાયન, ગજમદ અને અંકવિજય વગેરે હિંદુગાંધી થઈ ગયા હતા જેના મે ગાંધ્યઓના પુત્રોએ ઈસ્તિનામ ધર્મનો ચીકાક કરવાથી તેમણે અનુક્રમે સુન્તાન સંપુ અને સુન્તાન અનામ નામ ધારણ કરીને ગાંધી કર્યું હતું ઈ સ ના ૧૩મા મંકામાં હિન્દુસ્તાનમાં મુમનમાનોએ પોતાના ગાંધ્યના પાયા ઉઠા નાખ્યા હતા પરિણામે કેટલાક મુસનમાનો નામસંતાના બળે હિંદુલોકોના વહાણોમાં મેસીને ઢેક જાવા-

૧ આદિત્ય અથવા અન્ન મવત જાવામાં હાવપણુ પ્રચલિત છે ઈ સ ૭૮મા જાવામાં આદિત્યધર્મ નામે રાજા ગાંધ્ય કરતો હતો, તેના નામ ઉપરથી તે સવત સ્થપાયો છે.

સુમાત્રામાં પહોંચી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૦૦ની સરખાતમાં આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મ જનતા-સુમાત્રાને કિનારે ઊતરવાથી તરત જ હિંદુ ધર્મની પડતી થઈ ગઈ. જનતા-સુમાત્રામાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર થતાં હિંદુ રાજ્યસત્તા જડમૂળથી ઊપડી ગઈ. મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં કેટલાક આરબ તથા મુસલમાન વ્યાપારીઓ મલખારથી સીસોન રસ્તે યજ્ઞને જનતા ગયેલા. તેઓએ પાછળથી-ઇ. સ. ૧૫૦૦ પછી તેજનનો વ્યાપાર હાથ કરીને મલયદ્વિપતા એક હિંદુરાજને મુસલમાની ધર્મમાં આણી તેનું નામ 'મહમદશાહ' પાડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૬માં ડચલોકોએ જનતા-સુમાત્રાને કિનારે પાવન કર્યો. હિંદુ તથા ખ્રિસ્તી રાજ્યોને બળના જોરે નમાવીને ડચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૬૪૬માં પોતાનું રાજ્ય જનતામાં સ્થાપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૨થી ૧૮૧૬ સુધી અંગ્રેજોએ પણ ત્યાં રાજ્ય કર્યું હતું. પરંતુ ૧૮૧૪ના લડનના તહનામા મુજબ એ મુલક ડચલોકોને પાછો સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો.

સંસ્કૃત શબ્દ યવ ઉપરથી અપભ્રંશ થઇને 'જવા' નામ બન્યું છે. સુમાત્રા, સેલીશીસ, અને બોર્નિયોની સરખામણીમાં જવાદ્વિપ જોકે છેક નાનો છે, તોપણ સંપત્તિમાં તે સૌથી વડિલાતો છે. હિંદુ, ચીના, મુસ્લીમ, ડચ, અંગ્રેજ અને સમગ્ર યુરોપની પ્રજાઓને આકર્ષનાર જવાદાણુ ૬૨૨ માર્શલ લાંબો અને ૧૨૧ માર્શલ પહોળો છે. 'મધુરાદ્વિપ' સહિત તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૫૫૪ ચોરસ માર્શલ એટલે કે મદ્રાસ પ્રજાકાના ત્રીજા ભાગ જેટલું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં જવાની વસતી ૧૬૦૬૭૮૨૯ માણસોની હતી. સને ૧૯૦૧ની વસતી-ગણતરી પ્રમાણે તે વધીને ૨૯૦૦૦૦૦૦ માણસોની થઈ. જવાનો કુળદ્રુપ પ્રદેશ સહેલાઈથી મુજરાન ચલાવી શકાય તેવો હોવાથી આજે તેની વસતી ઘણી વધી ગઈ છે. જવામાં પર્વતોની લાંબી હારો આવેલી છે. તેમાંના કેટલાક જાલામુખી પણ છે. અર્જુન, રાવણ, સુમેર, ગંતુર વગેરે નામો ધરાવતારા પર્વતો લાંબી હારોમાં પથરાયેલા છે. ઇ. સ. ૧૮૪૩માં જાલામુખી 'ગંતુર' શટ્તાં ભારે નુકસાન થયું હતું. સુરકર્તા, ભગવંતા, સરયુ, વંતા, તેજુર વગેરે નદીઓની નહેરો જવાની ભૂમિને રસાળ તથા ફળદ્રુપ બનાવે છે. જવામાં 'રસમાલા' નામનું એક ગ્રામ ૧૦૦ શીટ જિયું હોય છે. હાલમાં જવામાં ક્રોમ વર્ગની ભાષા 'ક્રોમો' [Crome] છે, જ્યારે હાલકાવર્ગની ભાષા 'ગોકો' [Ngoko] છે. સંસ્કૃતભાષા તથા હાલની જવાનીસ ભાષાના શબ્દોનું બંધારણ લગભગ સરખું છે. જવા-સુમાત્રાના પ્રાચીન કવિરાજોએ આર્યાવર્તની ગંગા અને જગના નદીઓના સુંદર પ્રદેશોનું રસમય વર્ણન કરીને સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો વધારે પ્રચલિત કર્યા હતા. 'લતપુર' [ભારતપુર], રામાવણ, ઘેટાતર-જામપ, પંચનંદ, કરસનવાન વગેરે શબ્દોની ખૂબશાખા સંસ્કૃત જણાય છે. શેરીજીમ [શ્રીજીમ], પેકલિંગમ [પદ્મલિંગમ], સુરગય [સુરગય], પસુરનમ [પશુરવં], પ્રોલોલિંગો [પ્રભુલિંગમ], જોગનેકર્ત [યોગીકર્તા], મેદાન [મેદિમિ], કેદીરી [કેદારિ], મદુરા વગેરે પ્રાંતોનાં નામો મૂળ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રચલિત થયાં હતાં, જ્યારે આજે જવાનીસ ભાષામાં લય પામી ગયાં છે.

જવા-સુમાત્રાના મલયદ્વિપોમાં આજથી એ દગ્ગર વર્ષો પહેલાં દક્ષિણદિશા રાજ્ય-કર્તાઓએ પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને, લગભગ દોઢદગ્ગર વર્ષો સુધી એકબાંકે રાજ્ય બોગતીને જવા-સુમાત્રાને પોતાની જ-મજૂમિ ગનાવી હતી. જવા-સુમાત્રા સાથેના આપણા પ્રાચીન ગાદમંથ આપણે જેમ વીસરી ગયા છીએ તેમ એ દગ્ગર વર્ષો પહેલાં દિગુરુવાનમાંથી જવા-સુમાત્રા ગયેલા આપણા દેશગાંધવો રવદેશને સાવ ભૂલો ગયા છે.*

* "The Commonwealth" માં "The Ancient Hindu Colonies" નામક અંગ્રેજ સાહિત્ય પત્રો.

વીકટર ઇમેન્યુઅલ

શ્રીમનસાલ

‘સેવોય રાજવંશનો મુગટ ત્યાંલગી મારા મસ્તકે મુકાય છે, ત્યાંલગી ઇટલી ફ્રાંસ સાથે શસ્ત્રો ધારણ નહિ કરે’-૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇટલીના તાજધારી વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાના મુખ્યમંત્રી સરેલા આ શબ્દો યુરોપીય ઇતિહાસ, ઇટાલિયન પરિસ્થિતિ અને આલુ મહાયુદ્ધનાં અનેક સ્વરૂપો પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

સમ્રાટ રૂડોલ્ફની સેનામાં હર્મ્યર્ટ નામે એક યરદાર હતો. તેની સેવાથી ખુશ થઈ સમ્રાટ તેને સેવોય પરગણાનો જગીરદાર (કાઉન્ટ) બનાવ્યો. (ઈ. સ. ૧૮૨૭). તે પ્રસંગે સેવોય-રાજવંશનાં મૂળ નેખાયાં.

હર્મ્યર્ટના વારસાએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધવા માડી. સમરભૂમિ પર તેજસ્વિતા દાખવી તેઓ આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરવા લાગ્યા, ૧૪૧૬માં પીડમોન્ટ પરગણાને સેવોયમાં ભેળવી ઈર્ષ તેમણે એક નાનકડું રાજ્ય બનાવ્યું. પાટનગર તરોકે તેમણે ટ્યુરીન (પીડમોન્ટ)ને પસંદગી આપી. તેઓ હવે જગીરદારને બદલે હાકોર (ડ્યુક) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

પણ સેવોયનું કૌશલિક સ્વરૂપ ધણું જ કઠ્યું હતું. સ્પેન, ફ્રાંસ ને ઓસ્ટ્રિયન શહેન-શાહતોના વચગાળે આવેલું હોઈ તેની રિયતિ સિદ્ધ, વાધ ને વરૂ વચ્ચે ધેગમલા ઘેટા જેવી થઈ પડતી. એકની સાથે મીઠાશ જળવે તો બીજાને વીકરે, ને બીજાને પંખાળે તો ત્રીજાની આંખોમાં લાલાશ ઊભરાય. ત્રણે શહેનશાહનો સાથે સેવોયના હાકોરો સગપણથી જોડાયા પણ પરિસ્થિતિમાં તલપૂર પણ સુધારો ન થયો. હાકોર ચાર્લ્સ ત્રીજાએ ઓસ્ટ્રિયા સાથે મીઠતા કેળવવાનો પ્રયાસ કરતાં જ તે ફ્રાંસની હમદર્દી સુમાવી બેઠો. ને ઈ. સ. ૧૫૩૬માં ફ્રાંસે પાટનગર ટ્યુરીન સાથે સેવોયનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ન્યાયી તરીકે યશસ્વી બનેલ ચાર્લ્સ ત્રીજાને પોતાની જગીર પણ તજવી પડી.

પરંતુ ચાર્લ્સનો પુત્ર ઇમેન્યુઅલ શ્રીદર્મ^૧ એક તેજસ્વી સેનાપતિ અને કુશળ રાજ-નીતિસ નીવડ્યો. તેણે સ્પેનની હમદર્દી ભેળવી એટલું જ નહિ, સ્પેનના સમ્રાટનો તે માનીતો બન્યો. સેન્ટ કવેન્ટીનના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચો પરના વિજયે તેને સમસ્ત યુરોપના મહાનમાં મહાન સેનાપતિ તરીકેની કીર્તિ અપાવી. ફ્રેન્ચ સમ્રાટે તેને પોતાના પુત્ર સમાન લેખ્યો; મલ્હારી ફ્રેન્ચ રાજકુમારી માર્ગરેટનો તે પ્રિયતમ બન્યો.

તેનો પુત્ર ચાર્લ્સ ઇમેન્યુઅલ પણ તેના જેટલો જ પરાક્રમી નીવડ્યો. પોતાની યુદ્ધ નિપુણતાથી તેણે ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજવીઓને ધુમગ્યા. ત્યારથી, અસ્તવ્યસ્ત યર્ષ ગયેલી ઇટાલિયન પ્રજાએ સેવોયના રાજવંશ પર આશાની મીટ માંડી.

૧ આ નરવીરની રૌમાચક જીવનકથાને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર હુમાંએ પોતાની ‘Page of the Duke of Savoy’ નામે રસિક નવલકથામાં અમર બનાવી છે.

પણ સેવોયના કમનસીબે ફ્રાંસના મહામંત્રી તરીકે કાર્ડીનલ રીશ્યુ^૧ નીમાયો. તેણે પોતાની અગ્રજ કુનેહ અને અન્ય લક્ષરી પ્રતિભાથી સેવોયને ફરી છૂતી લીધું. એ આધાતથી આદર્સ ઇમેન્યુઅલ મૃત્યુ પામ્યો (૧૬૩૦). પરંતુ રીશ્યુના હિતરાધિકારી મેઝરીને^૨ પોતાની ભત્રીજાને સેવોયના રાજવંશમાં પરણાવવાને ટ્યુરીનમાંથી ફ્રેન્ચ સેનાને પાછી ખેંચાવી લીધી (૧૬૫૭). ને સેવોયનો સિતારો ફરી ચમકવા લાગ્યો.

અદોરમી સદીના અંતભાગમાં ઇટલીની સમરભૂમિ પર ઓરિટ્રવા અને ક્રાંસ વચ્ચે લયંકર યુદ્ધો ખેલાયાં. ને અંતમાં સમસ્ત ઇટલી નેપોલિયનની છત્રછાયા નીચે આજીવ ગયું. નેપોલિયનના શાસને ઇટાલિયન પ્રજામાં એકતા અને સ્વતંત્રતાની તમન્ના જગવી. તે પ્રજા સજીવ પ્રજા તરીકે પ્રકાશવા લાગી. પણ નેપોલિયનનું પતન થતાં જ ઇટલી પુનઃ વિભક્ત થઈ ગયું. તેનો ધણોખરો ભાગ ઓરિટ્રવાન શહેનશાહના કાબૂ નીચે આજીવ ગયો. બાકીનું ઇટલી પોપ, નાના નાના કાકારો અને અમોર-હિગરાવો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આ સંયોગોમાં તરુણ ઇટાલિયન પ્રજા હિંમત માર્ગે ચાલી ગઇ. તે હવે પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથીજ નહિ, સ્વદેશી રાજાઓના પ્રભુત્વમાંથી પણ આઝાદી જાંખવા લાગી. ઇટલીના લુદા લુદા પ્રાંતોમાં બળવા થયા. પરંતુ એમાંના ધણોખરો બળવાઓને ઓરિટ્રવાન શહેનશાહની મદદથી દાબી દેવામાં આવ્યા.

સેવોય-પીડમોન્ટની પ્રજાએ પણ પ્રજાતંત્ર મેળવવાને એવો બળવો જગવો ને બળવાખોરોએ પાટનગર ટ્યુરીન પર ધસારો કર્યો. સેવોયમાં એ પ્રસંગે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાનું શાસન ચાલતું હતું. તે કાકાર મટીને રાજા બન્યો હતો. તેના હાથમાં સેવોય, પીડમોન્ટ, સાર્ડીનિયા, જીનોઆ અને નાઇસ જેવા ઇટલીના મહત્વના પ્રાંતો હતા. એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે તેના પાસે સુસજ્જ સેના હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો ઓરિટ્રવાન શહેનશાહની મદદ વિના કેવળ પોતાનીજ સેનાથી તે બળવાખોરોને કચરી નાંખી શકત; પણ લક્ષ્મણનાં એવા આગ્રહ છતાં તેણે પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાની ના કહી. તેમજ બળવાખોરો આગ્રહ નમતું મૂકવાનું પણ તેના રાજવંશી સ્વભાવને ન રુચ્યું. ને એ બંને મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જવાને તેણે રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેના ગાદીત્યાગ પછી તેનો નાનો ભાઈ આદર્સ ફેલિક્સ સેવોયની ગાદીએ આવ્યો. તેણે બળવાખોરો સામે કડક લક્ષરી પગલાં લઈ તેમને કચરવા માંડ્યા. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે તેને પ્રજાના દરેક વર્ગ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની ભલામણ કરતાં તેણે કહ્યું, “ભાઈ, ભેઈજે તો આપને આપની ગાદી પાછો સોંપવાને તૈયાર છું. પણ ત્યાંસુધી હું રાજા છું ત્યાંસુધી રાંજકોહીઓને નહિ નમાતી લઉં.”

ફેલિક્સના મરણ પછી તેનો પિત્રાઈ આદર્સ આલ્બર્ટ સેવોયની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૨૧). તે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનો પૂજક, પ્રશંસક ને સત્તાવાર વારસ હતો. તેમજ પ્રજાની લાગણીઓ પ્રત્યે માન પ્રસાવતો હોઈ તે પ્રજાપ્રિય પણ હતો. તે ગાદીએ આવતાં પ્રજામાં તરો આશા જન્મી. ઇટલીના રાષ્ટ્રવીર મેઝીનીએ તેને એક ખુસ્તો પત્ર લખી સમસ્ત ઇટાલિયન પ્રજાના સરદાર બનવાની અને ઇટલીને સુસ્ત અને સજીવ બનાવવાની વિનંતિ કરી.

૧. ૨. આ બંને મહામંત્રીઓની વિશ્વ પ્રતિષ્ઠા, તેમનું રાજાંચર જીવન અને તેમનાં કૃતિ માસ્ટાનોએ વાર્તાકાર કુમારે, *Three Musketeers. Twenty years after* અને *Vicomte de Bragelonne* જેવી અમર નવલકથાઓ લખવાની પ્રેરણા બણેલી.

પરંતુ આર્લ્સ આદર્શ તો ગાદીએ આવતાં પહેલાંજ ઓરિટ્રયન સહેનશાહને ઇટાલિયન પ્રજાની આઝાદીની તમજાને માથી દેવાનું વચન આપી ચૂક્યો હતો. એ વચન આપ્યા વિના તેને માટે ગાદીપતિ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. પશ્ચિમામે તેની રિયલિટી કદગી બની ગઈ. અંતરની ઇચ્છા ન હતા, ગાદીને ખાતર તેને પ્રજાતંત્રવાદીઓ સામે ઉઠા બનવું પડ્યું. મેઝીનીને તેણે દેશનિકાલની અને પછી તે પોતાની હદમાં પ્રવેશે તો દેહાંતની સજા ફરમાવી.

આ અરસામાં ઓરિટ્રયામાં બળવા થયા અને લોખંડી ઓરિટ્રયન સહેનશાહ ફર્ડીનાન્ડને ગાદી તજવી પડી. આ તકનો લાભ લઈ ઓરિટ્રયન આધિપત્ય નીચેની ઇટાલિયન પ્રજાએ આઝાદીની ઘોષણા જમાવી અને પોતાના એ પવિત્ર કાર્યમાં તેમણે ઇટલીના લુદા લુદા રાજાઓની મદદ માગી. આર્લ્સ આદર્શ પોતાના અંતગતમાં અનુસરી તરતજ તે પ્રજાની મદદ આપ્યો. તેણે ઇટાલિયન પ્રજાની લાવવાને ઝીલી લીધી; ક્રાન્તિકારીઓના ત્રિગ્ગી (લાલ, લોલો, સફેદ) ધ્વજને પોતાના બનાવ્યો. પણ ઓરિટ્રયા મામેના આ યુદ્ધમાં તે બંને વખત હારી ગયો અને છેવટે તેણે યુદ્ધભૂમિ પરજ, પોતાના પુત્ર અને પ્રજાના હિતને ખાતર, લામ હાથે, રાજકર્તા તરીકે રાજનામું આપ્યું.

તેની પછી તેના પુત્ર વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ બીજાને માથે સેવાયનો મુગટ મુકાયો (૧૮૪૯). એ તે પ્રજાપક્ષ અને ત્રિગ્ગી ધ્વજને તણ દે તો તેને અનેક રીતે લાલ કરી આપવાની ઓરિટ્રયન સેનાપતિએ તત્પરતા બતાવી. પણ તેણે પિતાના પવિત્ર કાર્યને તજવાની ચોકખી ના સુધાવી, અને પરાજયની કડક અને કડવી શરતો સ્વીકારી લીધી. તે જ દિવસે ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદય-સિંહાસને મેલોયના રાજવંશે અમર રચાવ મેળવ્યું.

આ સમયે ઇટલીના લુદા લુદા પ્રાન્તોમાં બળવા ચાલુજ હતા, અને રામની પ્રજા પોષને નમાડી મૂકી પ્રજાતંત્ર સ્થાપનામાં મદદ પણ નીવડેલી. મેઝીની રામના શાસકપદે આવેલો ને ગેરીઆદ્ડી સંગ્રામે તેજસ્વી વીર તે પ્રદેશનું ગ્લણ કરતો હતો. પણ પોષે ફ્રાન્સ, ઓરિટ્રયા, એન ને ઇટલીના લુદા લુદા રાજાઓની મદદ સાથે રામ પર બચકર આક્રમણ કર્યું ને શત્રુપક્ષના પીઠ રાજનીતિજ્ઞોના કાવાદાવાદી રામન પ્રજામત્તાક તૂટી પડ્યું. ફ્રેન્ચ સેનાના ગ્લણ નીચે પોષને ફરી રામના નુપતિ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. મેઝીની અને ગેરીઆદ્ડીને નાસ્તી જવું પડ્યું. આ જ રીતે ઇટલીના બીજા પ્રાન્તોમાં પણ બળવા લાલકે ગિજથી નીવડી અંતમાં નિષ્ફળ ગયા.

પણ સેન્ગાયમાં ઇટલીનું લાગત ખીલી નહુ હતું. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે પોતાના મહામત્રી તરીકે ચૂંટલો કાવુ પ્રજાપ્રિય પુરપર, કુશળ ગવર્નીતિજ્ઞ અને અડઝ વીર હતો. તેણે કોમિયન વિચરદમ્પ ગણિયા મામે તૂર્કી-ઇગ્યાડ-ક્રાંસને મદદ કરીને અને ઇગ્યાડ-ક્રાંસના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વર્ગમાં ઇટલીના દાવાનો અચાર કરીને તે ગાંડોમાં પોતાનો પણ જમાવ્યો.

આ પછી વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ અને કાવુ મમરત ઇટલીને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની મહેન્ટા જાહેર કરી. ઇટલીદારા ઓરિટ્રયાને દબાવવા માગતા ફ્રેન્ચ મખાટ નેપોલિયન ત્રીજાએ આ કાર્યમાં તેને શરૂઆતમાં તો પૂરતી મદદ આપી, પરંતુ અસ્થિર મનના એ મખાટે અધવચમાંજ ઓરિટ્રયા મામે સંધિ કરી લીધી અને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને કેટલાક પ્રાન્તો અપાવ્યાના બદલામાં તેણે તેના પાસેથી સેન્ગાય ને નાઈસ લઈ લીધા.

આમ છતાં વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે ઇટલીને શંકુસ્થ અને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની

પણ સેવાયતા કમનસીબે ફ્રાંસના મહામંત્રી તરીકે કાર્ડોનલ રીશ્લ્યુ^૧ નીમાયો. તેણે પોતાની અગ્રજ કુનેહ અને અભ્ય લશ્કરી પ્રતિભાથી સેવાયને ફરી છૂતી લીધું. એ આધાતથી આર્સ ધમેન્યુઅલ મૃત્યુ પામ્યો (૧૬૩૦). પરંતુ રીશ્લ્યુના ઉત્તરાર્ધિકારી મેઝેરીને^૨ પોતાની ભત્રીજાને સેવાયના રાજવંશમાં પરણાવવાને ટ્યુરીનમાંથી કેન્સ સેનાને પાછી ખેંચાવી લીધી (૧૬૫૭). ને સેવાયનો સિતારો ફરી અમકવા લાગ્યો.

અઢીરમી રાદીના અંતભાગમાં ઇટલીની સમરભૂમિ પર ઑરિટ્ટ્યો અને ફ્રાંસ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધો ખેલાયાં. ને અંતમાં સમરત ઇટલી નેપોલિયનની છત્રછાવા નીચે આશુ ગયું. નેપોલિયનના શાસને ઇટાલિયન પ્રજામાં એકતા અને સ્વતંત્રતાની તમત્તા જગવી. તે પ્રજા સજીવ પ્રજા તરીકે પ્રકાશવા લાગી. પણ નેપોલિયનનું પતન થતાં જ ઇટલી પુનઃ વિભાજિત થઈ ગયું. તેનો ધણોખરો ભાગ ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહના કાબૂ નીચે આવ્યો ગયો. બાકીનું ઇટલી પોપ, નાના નાના કાકારો અને અમોર-ઉગરાવો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આ સંયોગમાં તરુણ ઇટાલિયન પ્રજા ઉદ્દામ માર્ગે આલી ગઇ. તે હવે પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથીજ નાહ, સ્વદેશી રાજાઓના પ્રભુત્વમાંથી પણ આઝાદી જંગવા લાગી. ઇટલીના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં બળવા થયા. પરંતુ એમાંના ધણોખરો બળવાઓને ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહની મદદથી દાખી દેવામાં આવ્યા.

સેવાય-પીડમોન્ટની પ્રજાએ પણ પ્રજાતંત્ર બેળવવાને એવો બળવો જમવો ને બળવાખોરોએ પાટનગર ટ્યુરીન પર ધસારો કર્યો. સેવાયમાં એ પ્રસંગે વીક્ટર ધમેન્યુઅલ પહેલાનું શાસન ચાલતું હતું. તે કાકાર મટીને રાજા બન્યો હતો. તેના હાથમાં સેવાય, પીડમોન્ટ, સાર્ડોનિયા, જીનોઆ અને નાઈસ જેવા ઇટલીના મહત્વના પ્રાન્તો હતા. એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે તેના પાસે સુસજ્જ સેના હતી. તેણે ધાર્યું હોત, તો ઑરિટ્ટ્યન શહેનશાહની મદદ વિના કેવળ પોતાનીજ સેનાથી તે બળવાખોરોને કચરી નાંખી શકત; પણ લશ્કરનાં એવા આગ્રહ છતાં તેણે પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાની ના કહી. તેમજ બળવાખોરો આગળ નમતું મૂકવાનું પણ તેના રાજવંશી સ્વભાવને ન રુચ્યું. ને, એ બંને મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જવાને તેણે રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેના ગાદીત્યાગ પછી તેનો નાનો ભાઈ આર્સ ફેલોક્સ સેવાયની ગાદીએ આવ્યો. તેણે બળવાખોરો સામે કડક લશ્કરી પગલાં લઈ તેમને કચરવા માંડ્યા. વીક્ટર ધમેન્યુઅલે તેને પ્રજાના દરેક વર્ગ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની લઘામણ કરતાં તેણે કહ્યું, “ભાઈ, ભેઈ એ તો આવને આપની ગાદી પાછી સોંપવાને તૈયાર છું. પણ ન્યામુધી હું રાજા છું ત્યામુધી રાજપ્રોહીઓને નહિ નમાવી લઉં.”

ફેલોક્સના મરણ પછી તેનો પિત્રાઈ આર્સ આશ્વર્થ સેવાયની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૨૧). તે વીક્ટર ધમેન્યુઅલનો પૂજક, પ્રશંસક ને સત્તાવાર વારસ હતો. તેમજ પ્રજાની લાગણીઓ પ્રત્યે માન ધરાવતો હોઈ તે પ્રજાપ્રિય પણ હતો. તે ગાદીએ આવતાં પ્રજામાં નવો આશા જન્મી. ઇટલીના રાષ્ટ્રવીર મેઝીનીએ તેને એક ખુશ્દો યત્ર લખી સમરત ઇટાલિયન પ્રજાના સરદાર બનવાની અને ઇટલીને મુક્ત અને સજીવ બનાવવાની વિનંતિ કરી.

૧. ૨. આ બંને મહામંત્રીઓની વિશ્વ પ્રતિષ્ઠા, તેમનું રાજાવત્ત્વ અને તેમનાં કૃતિદાતાસ્તાનોએ વર્તીકાર કુમારે, *Three Musketeers: Twenty years after* અને *Vicomte de Bragelonne* જેવી અમર નવલકથાઓ લખવાની પ્રેરણા બનેલી.

પરંતુ ચાર્લ્સ આદર્શ તો ગાદીએ આવતાં પહેલાંજ ઑરિટ્રયન શહેનશાહને ઇટાલિયન પ્રજાની આઝાદીની તમજાને દાખી દેવાનું કમન આપી ચૂક્યો હતો. એ વચન આપ્યા વિના તેને માટે ગાદીપતિ બનવું સંભવિત પણ નહોતું. પરિણામે તેની સ્થિતિ રહગી બની ગઈ. અંતરની ઇચ્છા ન છતાં, ગાદીને 'ખાતર તેને' પ્રજાતંત્રવાદીઓ સામે ઉઠા બનવું પડ્યું. મેઝીનીને તેણે દેશનિકાલની અને પછી તે પોતાની હદમાં પ્રવેશે તો દેહાંતની સમ્મ કરમાવી.

આ અરસામાં ઑરિટ્રયામાં બળવા ચલા અને લોખંડી ઑરિટ્રયન શહેનશાહ ફ્રાંન્કોન્સને ગાદી તજવી પડી. આ તકનો લાલ લઈ ઑરિટ્રયન આધિપત્ય નીચેની ઇટાલિયન પ્રજાએ આઝાદીની ઘોષણા જાગવી અને પોતાના એ પવિત્ર કાર્યમાં તેમણે ઇટલીના જુદા જુદા રાજ્યોની મદદ માગી. ચાર્લ્સ આદર્શ પોતાના અંતરાત્માને અનુસરી તરતજ તે પ્રજાની મદદે આવ્યો. તેણે ઇટાલિયન પ્રજાની ભાવનાને ઝીલી લીધી; ક્રાન્તિકારીઓના ત્રિરંગી (લાલ, લોખંડી, સફેદ) ધ્વજને પોતાનો બનાવ્યો. પણ ઑરિટ્રયા સામેના આ યુદ્ધમાં તે બંને વખત હારી ગયો અને છેવટે તેણે યુદ્ધભૂમિ પરજ, પોતાના પુત્ર અને પ્રજાના હિતને ખાતર, ભ્રમ હદયે, રાજકર્તા તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

તેની પછી તેના પુત્ર વીકેટર ઇમેન્યુઅલ બીજાને માથે સેવાયતો મુગટ મુકાયો (૧૮૪૬). એ તે પ્રજાપક્ષ અને ત્રિરંગી ધ્વજને તણ દે તો તેને અનેક રીતે લાલ કરી આપવાની ઑરિટ્રયન સેનાપતિએ તત્પરતા બતાવી. પણ તેણે પિતાના પવિત્ર કાર્યને તજવાની ચોક્કસ ના સુણાવી, અને પરાજયની કડક અને કડવી શરતો સ્વીકારી લીધી. તે જ દિવસે ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદય-સિંહાસને સેવાયના રાજવંશે અમર રચાત મેળગ્યું.

આ સમયે ઇટલીના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં બળવા ચાલુજ હતા, અને રોમની પ્રજા પોપને નસાડી મૂકી પ્રજાતંત્ર સ્થાપવામાં સફળ પણ નીવડેલી. મેઝીની રોમના શાસકપદે આવેલો ને ગેરીબાદી સમ્રાજ્યે તેજસ્વી વીર તે પ્રદેશનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ પોપે ક્રાન્સ, ઑરિટ્રયા, રૂપેન ને ઇટલીના જુદા જુદા રાજ્યોની મદદ સાથે રોમ પર ભંડકર આક્રમણ કર્યું ને યુગપક્ષના પીઠ ગજનીતિજોના કાલાવાધી રોમન પ્રજામતાક તૂટી પડ્યું. ફ્રેન્ચ સેનાના રક્ષણ નીચે પોપને ફરી રોમના નૃપતિ તરીકે બહાર કરવામાં આવ્યો. મેઝીની અને ગેરીબાદીને નાસ્તી જવું પડ્યું. આ જ રીતે ઇટલીના બીજા પ્રાન્તોમાં પણ બળવા ક્ષણિક વિજયી નીવડી અંતમાં નિષ્ફળ ગયા.

પણ સેમોયમાં ઇટલીનું ભાગ્ય બીલો ગયું હતું. વીકેટર ઇમેન્યુઅલે પોતાના મહામંત્રી તરીકે ચૂટેલો કાવુર પ્રજાપ્રિય પુરુષવર, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને અગ્ર વીર હતો. તેણે કોમિયન વિગ્રહમ્મ રશિયા મામે તૂર્કી-ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસને મદદ કરીને અને ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વર્ગમાં ઇટલીના દાવાનો પ્રચાર કરીને તે ગઢોમાં પોતાનો પક્ષ જમાવ્યો.

આ પછી વીકેટર ઇમેન્યુઅલ અને કાવુરે અમરત ઇટલીને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની મહેન્ટ બહાર કરી. ઇટલીદારા ઑરિટ્રયાને દબાવવા માર્ગતા ફ્રેન્ચ સમ્રાટ નેપોલિયન ત્રીજાએ આ કાર્યમાં તેને દારૂઆતમાં તો પૂરતી મદદ આપી, પરંતુ અસ્થિર મનના એ સમ્રાટે અધવચ્ચમાં ઑરિટ્રયા માથે શંકિ કરી લીધી અને વીકેટર ઇમેન્યુઅલને કેટલાક પ્રાન્તો અપાવ્યાના બદલામાં તેણે તેના પાસેથી સેવાય ને નાર્થસ લઈ લીધાં.

આમ છતાં વીકેટર ઇમેન્યુઅલે ઇટલીને એકાગ્ર અને સ્વતંત્ર બનાવવાની પોતાની

મહારાજાદેવ જારી રાખી. ઇટલીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની પ્રજામાં તેણે ક્રાન્તિની ભાવનાને ઉત્તેજ, અને ઑરિટ્ટયા સાથેના વિગ્રહ આડકતરી રીતે ચાલુ રાખ્યો. દરેક સ્થળે બળવાખોર પ્રજાને મદદ આપવાને દોડી જતા ગેરીબાદીને તેણે અંદરખાતેથી ચોતાનો મિત્ર લેખ્યો. ગેરીબાદી જુદા જુદા પ્રાન્તો જતવો ગયો અને ત્યાંની પ્રજાના મત લઈ તે તે પ્રાન્તોને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલના સુશાસન નીચે મૂકવા લાગ્યો. દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું આધિપત્ય હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લીધું. ફ્રેન્ચ સમ્રાટ ઇટલીમાં ચાલી રહેલી આ ક્રાન્તિ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કર્યા. પરિણામે જુદા જુદા આધિપત્ય નીચેનાં અને ઑરિટ્ટયન શહેનશાહની ઝોડીથી કચરાતો ઇટલીનો મોટો ભાગ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલના કાબૂમાં આવ્યો અને ટ્યુરોનમાં મળેલી ઇટાલીયન પાર્લામેન્ટે ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને સંયુક્ત ઇટલીના મહારાજા તરીકે જાહેર કર્યો. ૧૮૬૫માં પાટનગર તરીકે ફ્લોરેન્સને પસંદગી આપવામાં આવી.

ઇટાલિયન મહારાજાને અખંડ બનાવવામાં હવે જેજ પ્રદેશો બાકી રહ્યા. એક રોમ, બીજું વેનીસ. વેનીસ હજી ઑરિટ્ટયાના કબજામાં હતું; અને રોમમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી વડા ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ પોપનું શાસન ચાલતું હતું. સમય જતાં વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે, ઑરિટ્ટયા અને પ્રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધનો પ્રયોગ સાધી, ગેરીબાદીની મદદથી વેનીસ પર હુમલો કર્યો ને ૧૮૬૬માં તેણે તે નગરનો કબજો લીધો. થોડાક સમય પછી ફ્રેન્ચ શહેનશાહને ગાદી તજવી પડી અને ફ્રાંસમાં નવેસરથી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ. તે પ્રયોગે ફ્રેન્ચ લશ્કરે રોમ છોડી આશ્ચર્ય ગમ્યું. ઇટાલિયન પ્રજાએ આ તકનો લાભ લેવાને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને આમ્રહ કર્યો ને રાજાએ પ્રજાના આમ્રહને વશ બની રોમ પર આક્રમણ કર્યું. પોપ તેની સામે ટકી ન શક્યો ને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલે ૧૮૭૧માં રોમ જીતી લઈ તેને સંયુક્ત ઇટલીનું પાટનગર બનાવ્યું. તે દિવસથી પોપની રાજકીય સત્તાનો અંત આવ્યો.

વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ખીન્ને દેખાવે કેષિકે કદરૂપો છતાં રસિક પુરુષ અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો. તેણે ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસની મુશ્કાત લીધેલી ને લુઈ નેપોલિયન તેમજ મહારાણી વિક્ટોરિયાનો તે મહેમાન બનેલો. ઇટલીને ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે કરેલી સીધી કે આડકતરી મદદ તે કદી વીસરેલો નહિ. બળવાખોરોના મિત્ર અને પ્રજાની ભાવનાને ઝીલી લેનાર નૃપતિ તરીકે જગતભરના ઇતિહાસમાં તે અત્યંત રહે છે. ગેરીબાદીને તેના પિતાએ કરેલી સન્ન તેણે માફ કરેલી. ટ્યુરોની પ્રતિભાની તેણે સાચી કિંમત આકેલી. ગેરીબાદીને તે પોતાના ભાઈ જેટલું માન આપતો.

વીક્ટર ઇમેન્યુઅલની પછી તેના પુત્ર હંબર્ટ ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (૧૮૭૬). પોતાની ખાનગી આવકનો મોટો ભાગ પણ તે પ્રજાનાં દિનની પાછળ ખર્ચી નાંખતો. પિતાએ બક્ષેલા રાજ્યને તેણે સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં એક ક્રાન્તિકારીએ તેનું ખૂન કરતાં યુવરાજ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજો ઇટલીની ગાદીએ આવ્યો (ઓગસ્ટ-૧૯૦૦). ઇટલીનો તાજ આજે તેના મરતકે મુકાય છે.

તેના જન્મ નેપલ્સમાં ૧૮૬૯ના નવેમ્બરની અગાસ્ટીએ થયેલો. તેના જન્મ સમયે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ખીન્ને વેનીસ જીતી લીધું હતું અને રોમ જીતાવાનો તૈયારીમાં હતો.

આ સંયોગોમાં તે અતિ લાઝ્યશાળી લેખાયો. અને તેને ઇટાલિયન પ્રજના હૃદયે જડાઈ ચૂકેલું વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ઉત્ત્ત્વળ નામ આપવામાં આવ્યું.

નાનપણથી જ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવેલી. તેનો શિક્ષક કર્નલ એશિયો ધણા જ કડક સ્વભાવનો હતો. એક સમયે રાજકુમારે ખીજવાઇને તેને કહ્યું, “મને રાજા બનવા દે. તારું માથું જ ઉતારી લઈશ.” ને બદલામાં કર્નલે તેને ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકમાં સૂકા રોટલો ને મીઠાનું પાણી આપ્યું.

તેણે આખા યુરોપની મુસાફરી કરેલી છે. ઇટલીના વિષયમાં તેનું ભૌગોલિક જ્ઞાન જગતભરમાં અગ્રેડ મનાય છે. લશ્કરી વિદ્યામાં પણ તે એટલી જ નિપુણતા ધરાવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેને યુરોપભરના પ્રખરમાં પ્રખર શુદ્ધિમાન રાજકુમાર તરીકે ઓળખાવેલો.

૧૮૯૪માં ઝાર નિકોલસ ખીજના રાજ્યાલિપેક પ્રસંગે તે રશિયા ગયેલો. ત્યાં તે તેજસ્વી રશિયન રાજકુમારી એલેનાના પ્રેમમાં પડ્યો. સમય જતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. આજે તેમની યુરોપના રાજકુટુંબોમાં વધુમાં વધુ સુખી યુગલ તરીકે ગણતા થાય છે. રાજાની ઊંચાઈ સવા પાંચ ફીટ છે; ને રાણીની ઊંચાઈ ૭ ફીટ છે. એ અંતરને ટાળવા રાજા ઊંચી ટોપી પહેરે છે; રાણી બેઠા ધાટની ટોપી પહેરે છે. મોટરમાં રાજાની બેઠક પણ રાણી કરતાં ઊંચી ગોઠવાય છે.

તેના પૂર્વજોની જેમ તે પણ ઓસ્ટ્રિયા પ્રત્યે સૂઝ ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પ્રત્યે તેને કંઈક મમતા છે. ક્રિસ્ટીના અને માર્ગરેટ સરખી મથહર ફ્રેન્ચ રાજકુમારીઓનું લોહી તેની નસોમાં વહે છે.

જત મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે જ્યારે ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે તે આંતરપૂર્વક ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસની સાથે જોડાયો. જતે યુદ્ધમાં જિતરી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને વિજયી દોરવણી આપી. પણ યુદ્ધને અંતે ઇટલીને વિજયના ફળમાં પૂરતો હિસ્સો ન મળ્યો. ત્યારે તે કંઈક નિરાશ બન્યો.

આ અરસામાં ઇટલીમાં નવો ફ્રેસીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો અને તેણે સામ્યવાદીઓના વિરોધી તરીકે પ્રગતિ સાધવા માંડી. ધીમે ધીમે તે પક્ષમાં લાખજો ઇટાલિયનો જોડાયા અને મુસોલિનીની આગેવાની નીચે તેમણે ઇટલીને જગતનું એક અગ્રેડ રાજ્ય બનાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા. તેમણે પોતાનું વ્યવસ્થિત સૈન્ય ઊભું કર્યું. ને ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં અનુકૂળ તક બોધ મુસોલિનીએ રાજતંત્રમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાને ૫૦૦૦૦ માણસો સાથે રોમ પ્રતિ ફૂચ આદરી.

આ સમયે ઇટલીના મહામંત્રી તરીકે સીનોર ફાગ્લા હતો અને સેનાપતિ તરીકે જનરલ બેડોલ્ફો હતો. મહામંત્રીએ ફ્રેસીસ્ટ ચળવળને દાખી દેવાને સમસ્ત ઇટલીમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતો ઢંઢેરા તૈયાર કર્યો અને સેનાપતિએ રોમ પર ચડી આવતા ફ્રેસીસ્ટોને કચરી નાંખવા રાજા પાસે અનુમતિ માગી. પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાને પણ પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાનું દુચતું નહોતું. તેણે મહામંત્રીના ઢંઢેરા પર પોતાની સહી મૂકવાની ચોકખી ના કહી; સેનાપતિને પણ ફ્રેસીસ્ટ દળનો સામનો કરવાની અનુમતિ ન આપી. મહામંત્રીએ તરત જ રાજીનામું આપ્યું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે અગાઉ એક-બે પ્રસંગે

આ સંયોગોમાં તે અતિ લાગ્યશાળી લેખાયો. અને તેને ઇટાલિયન પ્રજાના હૃદયે જોડાઈ ચૂકેલું. વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ઉજ્જવળ નામ આપવામાં આવ્યું.

નાનપણથી જ તેને રાજકર્તાને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવેલી. તેનો શિક્ષક કર્નલ ઓશિયો ધળા જ કડક સ્વભાવનો હતો. એક સમયે રાજકુમારે ખીજવાઇને તેને કહ્યું, “મને રાજા બનવા દે. તારું માથું જ ઉતારી લઈશ.” ને બદલામાં કર્નલે તેને ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકમાં સફા રોટલો ને મીઠાનું પાણી આપ્યું.

તેણે આખા યુરોપની મુસાફરી કરેલી છે. ઇટલીના વિષયમાં તેનું ભૌગોલિક જ્ઞાન જગતભરમાં અન્નેડ મનાય છે. લશ્કરી વિદ્યામાં પણ તે એટલી જ નિપુણતા ધરાવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેને યુરોપભરના પ્રખરમાં પ્રખર શુદ્ધિમાન રાજકુમાર તરીકે ઓળખાવેલો.

૧૮૯૪માં ઝાર નિકોલસ ખીમના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે તે રશિયા ગયેલો. ત્યાં તે તેજસ્વી રશિયન રાજકુમારી એલેનાના પ્રેમમાં પડ્યો. સમય જતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. આજે તેમની યુરોપના રાજકુટુંબોમાં વધુમાં વધુ સુખી યુગલ તરીકે ગણતા થાય છે. રાજની ઊંચાઈ સવા પાંચ ફીટ છે; ને રાણીની ઊંચાઈ છ ફીટ છે. એ અંતરને ટાળવા રાજા ઊંચી ટોપી પહેરે છે; રાણી બેઠા ઘાટની ટોપી પહેરે છે. મોટરમાં રાજની બેઠક પણ રાણી કરતાં ઊંચી ગોઠવાય છે.

તેના પૂર્વજોની જેમ તે પણ ઓસ્ટ્રિયા પ્રત્યે સૂઝ ધરાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પ્રત્યે તેને કંઈક મમતા છે. ક્રિસ્ટીના અને માર્ગરેટ સરખી મચ્છર ફેન્ય રાજકુમારીઓનું લોહી તેની નસોમાં વહે છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે જ્યારે ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે તે આનંદપૂર્વક ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસની સાથે જોડાયો. જનતા યુદ્ધમાં ઊતરી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને વિજયી દોરવણી આપી. પણ યુદ્ધને અંતે ઇટલીને વિજયના ફળમાં પૂરતો હિસ્સો ન મળ્યો. ત્યારે તે કંઈક નિરાશ બન્યો.

આ અરસામાં ઇટલીમાં નવો ફેસીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો અને તેણે સામ્યવાદીઓના વિરોધી તરીકે પ્રગતિ ગ્રાધવા માંડી. ધીમે ધીમે તે પક્ષમાં લાખજો ઇટાલિયનો જોડાયા અને મુસોલિનીની આજેવાની નીચે તેમણે ઇટલીને જગતનું એક અન્નેડ રાજ્ય બનાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા. તેમણે પોતાનું વ્યવસ્થિત સૈન્ય ઊભું કર્યું. ને ૧૯૨૨ના ઓક્ટોબરમાં અનુકૂળ તક જોઈ મુસોલિનીએ રાજતંત્રમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાને ૫૦૦૦૦ માણસો સાથે રોમ પ્રતિ ફેરવ્યા આદરી.

આ સમયે ઇટલીના મહામંત્રી તરીકે સીનોર ફાગ્લા હતો અને સેનાપતિ તરીકે જનરલ બેડોગ્લીઓ હતો. મહામંત્રીએ ફેસીસ્ટ ચળવળને દાખી દેવાને સમસ્ત ઇટલીમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતો ઢંઢેરા તૈયાર કર્યો અને સેનાપતિએ રોમ પર ચડી આવતા ફેસીસ્ટોને કચરી નાંખવા રાજા પાસે અનુમતિ માગી. પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાને પણ પ્રજા પર ગોળી ચલાવવાનું દુચતું નહોતું. તેણે મહામંત્રીના ઢંઢેરા પર પોતાની સહી મૂકવાની ઓકળી નાં ફેલી; સેનાપતિને પણ ફેસીસ્ટ દળનો સામનો કરવાની અનુમતિ ન આપી. મહામંત્રીએ તરત જ રાજીનામું આપ્યું. વીકટર ઇમેન્યુઅલે અગાઉ એક-બે પ્રસંગે

મુસોલિનીને જોયો હતો અને તેની શુદ્ધિ-શક્તિ માટે તે માન ધરાવતો હતો. તેણે તરતજ મુસોલિનીને બોલાવ્યો અને તેને ઈટલીનો મદામંત્રી બનાવ્યો ત્યારથી ઈટલીમાં મુસોલિનીનું અને ફેસીસ્ટ પક્ષનું જોર ગામ્યું અને રાજ્ય પડઝાયા જેવો જ બની રહ્યો.

જતાં જગત ધારે છે એટલી દહે વીકટર ઇમેન્યુઅલ રમકડું નથી. ઈટલીના વિશ્વમ માટે તેણે મુસોલિનીને સરમુખત્યાર બનવા દીધો છે પણ ઇટાલિયન પ્રગતના હલમાં તેનું સ્થાન એવું અમર છે કે તે ધારે તો મુસોલિનીને ઉધણી શકે તેમ છે. મુસોલિની પણ આ રિયનિ બરાબર પિછાને છે. ૧૯૨૬માં ફેસીસ્ટ દળે જ્યારે વીકટર ઇમેન્યુઅલનું ખૂન કરી મુસોલિનીને રાજ્ય બનાવવાનું કાવતું ધડ્યું ત્યારે કાવત્રાખોરોને સખનમાં સખન રાજ્ય કરી મુસોલિનીએ રાજ્યની ક્ષમા માગેલી.

રાજ્ય પણ મુસોલિનીની કિંમત આંધ્રી શકે છે. જેટલા બે દશકામાં મુસોલિનીએ ઈટલી માટે જે ક્યું છે તે તે વીસરી શકે તેમ નથી. તેણે મુસોલિનીને અનેક પ્રશ્નો અણીના વખતે મદદ પણ કરી છે. સુરરાજ ઉમરો અને સેનાપતિ બેડોઝીએ મુસોલિનીને પિછારતા પણ રાજ્યએ તે ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાને પોતાની બધી જ લાગવગ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરેલો. એબીસિનિયાના યુદ્ધ પ્રશ્નો ઈટલીને મળતો તેલનો પુરવઠો અટકાવવાની સ્થિતિની યોજના જ્યારે સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે પોતાના પાટવીકુંવરના સાથે એલિયમખનિ સિયોપોલ્ટને પોતાના પક્ષમાં રાખી તેણે સ્થિતિના અર્થિક ઘેરાને નિષ્ફળ બનાવેલો.

ઇટાલિયન પ્રગત મુસોલિનીને સન્માને છે, પણ વીકટર ઇમેન્યુઅલને તે પૂરે છે. મુસોલિની સાથેનો તેનો સંબંધ રાજદ્વારી છે; ઇમેન્યુઅલ સાથેનો સંબંધ ઇતિહાસિક અને હાર્દિક છે. દિદો પ્રગતને માટે જેમ વિશ્વ તેમ ઈટાલિયન પ્રગતને માટે ઇમેન્યુઅલ એ નામ બકિનમંત્ર સરખું બન્યું છે. ઇમેન્યુઅલ શીડગટ પ્રગતનો આદર્શ વીર નીવડ્યો; વીકટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાંએ પ્રગતને ખાનગર માદી તણ; વીકટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ ઈટલીને સંયુક્ત, સ્વતંત્ર ને સુખી બનાવ્યું. ને વીકટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાએ મુસોલિની સમા રાષ્ટ્રવીરને માર્ગ આપ્યો, જન મદાયુદ્ધમાં ઈટલીને વિજયમાર્ગે દોર્યું, જગતનાં મદારાજ્યોમાં તેને પ્રથમ દરજ્જે અપાવ્યો.

મુસોલિનીની ઓરિટ્ટવા-જર્મની સાથેની મિત્રતા પ્રત્યે ઇમેન્યુઅલને પૂરતો આદર નથી, પણ એક રાજદ્વારી સાંયોગિક પરિણામ તરીકે તે તેને અલગી લે છે. ક્રાંતિ સાથેના વિમલ તેને કોઈ પણ રીતે પસંદ નહોતો. મદિનાઓ સુધી તેણે મુસોલિનીને રાહી રાખ્યો. પણ એક બાબતે ક્રાંતિ કેટલાક ઈટાલિયન દાવાઓ અંતરવામાં નિષ્ફળ ગયું અને બીજી બાબતે ફેસેન્ડર્સ ને ડંડેના વિજયોએ જર્મન શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે પોતાના દેશના દિનને ખાતર તેણે ક્રાંતિ સામે રહે નહિ ઉપાડવાના ૧૯૩૮ના પોતાના નિર્ણયને ફેસી તોળ્યો ને ઈટલીએ વિમલમાં જ પડ્યાં.

પરંતુ વિમલમાં ઈટલીની રિયનિ જર્મની જેવી પ્રજાગ નથી, તેમજ તે તેવી બનાવતો મંજર પણ નથી. જર્મન પ્રગતનું અધુજ ધાર્મિક, માનસિક ને શારીરિક જગ એક દીકરમાંજ રેન્ડિત થયું છે, જ્યારે ઈટલી જુદા જુદા પક્ષોમાં બેંદગાહ ગયું છે. વીકટર ઇમેન્યુઅલ મુસોલિનીને રીઠા આપતો દોષા જતાં રાજસત્તાવાદીઓ માને છે કે મુસોલિની રાજ્યના તેજને હાંકી રહ્યો છે ને પરિણામે તેમને મુસોલિની પ્રત્યે પૂરતો આદર નથી. સુરરાજ ઉમરો અને જનરલ બેડોઝીએને મુસોલિનીએ ડાયામાં ડાયા ઘરકરી દરજ્જા

ઉપકાર

ધ્યાન.

મુકુન્દનું સગપણ તે ધણી નાનો હતો ત્યારથી ચર્ચ ગયું હતું, કારણ કે મુકુન્દ મોટા ધરનો લાડકો હોય છે. માઆપો નાનાં છોકરાને પહેરવા માટે સારાં સારાં કપડાં કરાવી આપે, ખાવા માટે ઉમદા મીઠાઈ મગાવી આપે, એ જ લાવધી લાડકા દ્વારાને માટે નાનીશી દોગલી જેવી વધુ પણ શોધી આપે છે.

આખો દિવસ આખાગાડીમાં ફરતા અને એક કાખમાંથી બીજી કાખમાં જતા બાળકને બારે મીઠાઈ એ પચસે કે નહીં એ બાબત વિચાર કરવાની જરૂર હોતાજ માઆપને નથી લાગતી. તેજ મોભાં અને બકાઈ મરાય તેટલાં ગરમ કપડાં લાદવાથી બાળકનો વિકાસ ઈધારી કે નેહી તે બાબત વિચારવા પણ માઆપો નથી જ રોકાતાં. તેવી જ રીતે માઆપે શોધી આપેલી દોગલી દીકરાને ઉમરલાયક થયે પસંદ પડશે કે નહિ એ બાબત લવલેશ શંકા કરવાની જ જરૂર મુકુન્દનાં માઆપને નહોતી લાગી.

મુકુન્દ તો ભાગ્યશાળી મનાતો. શરીરમાં તેની સાથેનાં બાળકો ક્યારેક રમતરમતમાં તેને પૂછતાં, “હે મુકુન્દ! તારી વહુનું નામ શું?”

મુકુન્દ થોડી આનાકાની કરી કહેતો, “મણી”.

બધાં બાળકો હસી પડતાં. મુકુન્દ પણ બધાંની સાથે હસવામાં લગતો.

બીબ્બાઓની પાસે ન હોય તેવી ચીજ આપણી પાસે હોય તો આપણને એ વાતનો ગર્વ થાય છે. તેવોજ ગર્વ મુકુન્દને પોતાની વહુની વાત કરતાં થતો.

એક વખત મુકુન્દ છોકરાંઓ સાથે મણીની વાતો કરી રહ્યો હતો, એ તેના કોઇ વડીલ સાંભળી ગયા. તે પછી તેને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, “વહુનું નામ લેતાંય શરમાવું બેઠાં.” તેના દર્શાવે આપા બાનું નામ ન લેતા એ હકીકત રજૂ થઇ.

મુકુન્દ સંમત છોકરો હતો. એક વાર તેની જૂલ તેને બરાબર સમજાવવામાં આવે તો પછી તે એવી જૂલ કરી ન કરતો. ત્યારથી મુકુન્દે મણી નામ લેવાનું બંધ કર્યું અને બ્યારે કોઈ છોકરો એ નામ લેતા ત્યારે એ શરમાઈ જતો.

બધા છતાં તેઓ પોતાનો જુદોજ પંક્ષ જળવી રાખે છે. દરેક વિષયમાં ફેસીસ્ટોનું જ આધિપત્ય તેમને નથી રુચે. ગ્રીસમાં ફેસીસ્ટ દળોની નાલેશી ચંતાં બેંગ્લોડીઓને ત્યાં મોકલેલાં આબોધેણું તેણે ફેસીસ્ટ દળ સામે એનાં કડક પગલાં લીધાં કે ફેસીસ્ટ પક્ષમાં અસાંતિના લાય મુસોલિનીને તેને પાછો બોલાવી લેવાની ફરજ પડી.

તે આ રીતે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને હૃદયદૈવ તરીકે પૂજેલું અને મુસોલિનીને રાજદ્વારી આગેવાન તરીકે સન્માનવું ઇટલી ગોળ સેનાપતિઓ, સંપૂર્ણ લશ્કરી શિક્ષણ, ઝનૂની આંકિમણ-શક્તિ, શાંત અચાવશક્તિ, જરૂરી સંપત્તિ અને પ્રજા સમસ્તના પૂરતા હાદિક ટેકાનાં અભાવે માર આપ આજે હીટલરની મદદ પર આધાર રાખી બેઠું છે.

મુસોલિનીને જોયો હતો અને તેની બુદ્ધિ-શક્તિ માટે તે માન ધરાવતો હતો. તેણે તરતજ મુસોલિનીને બોલાવ્યો અને તેને ઇટલીનો મહામંત્રી બનાવ્યો ત્યારથી ઇટલીમાં મુસોલિનીનું અને ફાસિસ્ટ પક્ષનું જોર જામ્યું અને રાજ્ય પડઝાયા જેવો જ બની રહ્યો.

છતાં જગત ધારે છે એટલી દહે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ રમકડું નથી. ઇટલીના વિદ્વાસ માટે તેણે મુસોલિનીને સરખાવત્યારે બનવા દીધો છે પણ ઇટાલિયન પ્રગતના હૃદયમાં તેનું સ્થાન એવું અમર છે કે તે ધારે તો મુસોલિનીને ઉઘાટી શકે તેમ છે. મુસોલિની પણ આ રીતિ બરાબર પિછાને છે. ૧૯૨૬માં ફાસિસ્ટ દળે ત્યારે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું ખૂન કરી મુસોલિનીને રાજ્ય બનાવવાનું કાવત્રું ધડયું ત્યારે કાવત્રાખોરોને સખતમાં સખત સજા કરી મુસોલિનીએ રાજ્યની ક્ષમા માગેલી.

રાજ્ય પણ મુસોલિનીની કિમત આંધી શકે છે. હેટલા બે દશકામાં મુસોલિનીએ ઇટલી માટે જે કંઈ છે તે તે વીસરી શકે તેમ નથી. તેણે મુસોલિનીને અનેક પ્રસંગે અણીના વખતે મદદ પણ કરી છે. યુવરાજ ઉગરો અને સેનાપતિ બેડોગ્લીઓ મુસોલિનીને ધિક્કારતા. પણ રાજ્યએ તે ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાને પોતાની બધી જ લાગવગ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરેલો. એખીસિનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગે ઇટલીને મળતો તેલનો પુરવઠો અટકાવવાની સ્થિતિની યોજના ત્યારે સફળ નીવડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે પોતાના પાટવીકુંવરના સાળા બેલિન્ગમપતિ લિયોપોલ્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખી તેણે સ્થિતિના આર્થિક ઘેરાને નિષ્ફળ બનાવેલો.

ઇટાલિયન પ્રજા મુસોલિનીને સન્માને છે, પણ વીક્ટર ઇમેન્યુઅલને તે પૂજે છે. મુસોલિની સાથેનો તેનો સંબંધ રાજદ્વારી છે; ઇમેન્યુઅલ સાથેનો સંબંધ ઐતિહાસિક અને હાર્દિક છે. હિંદી પ્રગતને માટે જેમ વિક્રમ તેમ ઇટાલિયન પ્રગતને માટે ઇમેન્યુઅલ એ નામ લક્ષિતમંત્ર સરખું બન્યું છે. ઇમેન્યુઅલ શીદ્યટ પ્રગતનો આદર્શ વીર નીવડ્યો; વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ પહેલાંએ પ્રગતને ખાતર ગાદી તણ; વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ બીજાએ ઇટલીને સંયુક્ત, સ્વતંત્ર ને સુખી બનાવ્યું. ને વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ત્રીજાએ મુસોલિની સમા રાષ્ટ્રવીરને માર્ગ આપ્યો, ગત મદાયુદ્ધમાં ઇટલીને વિજયમાર્ગે દોર્યું, જગતના મહારાજાઓમાં તેને પ્રથમ દરજ્જે અપાવ્યો.

મુસોલિનીની ઓસ્ટ્રિયા-જર્મની સાથેની મિત્રતા પ્રત્યે ઇમેન્યુઅલને પૂરતો આદર નથી, પણ એક રાજદ્વારી સાંયોગિક પરિણામ તરીકે તે તેને ચલાવી લે છે. ફ્રાંસ સાથેનો વિગ્રહ તેને કાઈ પણ રીતે પમંદ નહોતો. મહિનાઓ સુધી તેણે મુસોલિનીને રાક્ષી રાખ્યો. પણ એક બાજુએ ફ્રાંસ કેટલાક ઇટાલિયન દાવાઓ સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગયું અને બીજી બાજુએ ફ્રાંસે ને ડંકડના વિજયોએ જર્મન શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે પોતાના દેશના હિતને ખાતર તેણે ફ્રાંસ સામે સશ્ત્ર નદિ ઉપાડવાના ૧૯૩૮ના પોતાના નિર્ણયને ફેરવી તોળ્યો તે ઇટલીએ વિગ્રહમાં અંપલાવ્યું.

પરંતુ વિગ્રહમાં ઇટલીની સ્થિતિ જર્મની જેવી પ્રગળ નથી, તેમજ તે તેવી બનવાનો અંભવ પણ નથી. જર્મન પ્રગતનું બધુંજ ધાર્મિક, માનસિક ને શારીરિક બળ એક હીટલરમાંજ કેન્દ્રિત થયું છે, ત્યારે ઇટલી જુદા જુદા પક્ષોમાં વહેંચાઇ ગયું છે. વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ મુસોલિનીને ટેકા આપતો હોવા છતાં રાજસત્તાવાદીઓ માને છે કે મુસોલિની રાજ્યના તેજને હાંકી રહ્યો છે, ને પરિણામે તેમને મુસોલિની પ્રત્યે પૂરતો આદર નથી. યુવરાજ ઉગરો અને જનરલ બેડોગ્લીઓને મુસોલિનીએ ઊંચામાં-ઊંચા લસકરી દરજ્જા

મુકુન્દનું સમપણ તે ધણો નાનો હતો ત્યારથી ચર્ચ ગયું હતું, કારણ કે મુકુન્દ મોટા ઘરનો લાડકો છોકરો હતો. માઆપો નાનાં છોકરાને પહેરવા માટે સારાં સારાં કપડાં કરાવી આપે, ખાવા માટે ઉમદા મીઠાઈ મગાવી આપે, એ જ બાવધી લાડકા ડુંગરને માટે નાનીશી ઢીંગલી જેવી વહુ પણ શોધી આપે છે.

આખો દિવસ બાબાગાડીમાં ફરતા અને એક કાખમાંથી બીજી કાખમાં જતા બાળકને કારે મીઠાઈ એા પચશે કે નહીં એ બાબત વિચાર કરવાની જરૂર હોતાંજ માઆપને નથી લાગતી. તંગ મોજાં અને બદાઈ મરાય તેટલાં ગરમ કપડાં લાદવાથી બાળકનો વિકાસ રૂંધારો કે નહીં તે બાબત વિચારવા પણ માઆપો નથી જ રોકાતાં. તેવી જ રીતે માઆપે શોધી આપેલી ઢીંગલી દીકરાને હંમરલાયક થયે પસંદ પડશે કે નહિ એ બાબત લવલેશ શંકા કરવાની જ જરૂર મુકુન્દનાં માઆપને નહોતી લાગી.

મુકુન્દ તો લાઝચાળી મનાતો. શરીરમાં તેની સાથેનાં બાળકો ક્યારેક રમતરમતમાં તેને પૂછતાં, “હે મુકુન્દ! તારી વહુનું નામ શું?”

મુકુન્દ થોડી આનાકાની કરી કહેતો, “મણી”.

બધાં બાળકો હસી પડતાં. મુકુન્દ પણ બધાંની સાથે હસવામાં લગતો.

ખીજાઓની પાસે ન હોય તેવી ચીજ આપણી પાસે હોય તો આપણને એ વાતનો ગર્વ થાય છે. તેવોજ ગર્વ મુકુન્દને પોતાની વહુની વાત કરતાં થતો.

એક વખત મુકુન્દ છોકરાંઓ સાથે મણીની વાતો કરી રહ્યો હતો, એ તેના કોઇ વડીલ સાંભળી ગયા. તે પછી તેને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, “વહુનું નામ લેતાંય શરમાવું જોઇએ.” તેના દહાંતરે આપા બાનું નામ ન લેતા એ હકીકત રજૂ થઇ.

મુકુન્દ સમજી છોકરો હતો. એક વાર તેની જૂલ તેને બરાબર સમજાવવામાં આવે તો પછી તે એવી જૂલ ફરી ન કરતો. ત્યારથી મુકુન્દે મણી નામ લેવાનું બંધ કર્યું અને બ્યારે કાઈ છોકરો એ નામ લેતા ત્યારે એ શરમાઈ જતો.

બદલા છતાં તેઓ પોતાનો જુદોજ પંક્ત જળવી રાખે છે. દરેક વિષયમાં ફેસીસ્ટોનું જ આધિપત્ય તેમને નથી રુચતું. ક્રીસમાં ફેસીસ્ટ દેખોની નાલેશી થતાં બેડોગલીઓને ત્યાં મોકલવામાં આવેલાં પણ તેણે ફેસીસ્ટ દળ સામે એવાં કડક પગલાં લીધાં કે ફેસીસ્ટ પક્ષમાં અશાંતિના બાથે મુસોલિનીને તેને પાછો બોલાવી લેવાની ફરજ પડી.

ને આ રીતે વીક્ટર ઈમેન્યુઅલને હૃદયદેવ તરીકે પૂજતું અને મુસોલિનીને રાજદારી આગેવાન તરીકે સન્માનતું ઘટલી યોગ્ય સેનાપતિઓ, સંપૂર્ણ લશ્કરી શિસ્ત, ઝનૂની આક્રમણ-શક્તિ, શાંત અચાંચશક્તિ, જરૂરી સંપત્તિ અને પ્રજા સમસ્તના પૂરતા હાર્દિક ટેકાનાં અભાવે મારે ખામ આજે હીટલરની મદદ પર આધાર રાખી એકું છે.

“બેટા તારે ગામ જવાનું છે.” એક દિવસ મુકુંદના બાપાએ તેને બોલાવીને કહ્યું.

“તમારી સાથે ને?” મુકુંદે પૂછ્યું.—“ના.” બાપાએ કહ્યું.

“ત્યારે? મારાં બા સાથે?”—“ના, તેની સાથે પણ નહીં.” બાપાએ કહ્યું.

મુકુંદ જોઈ રહ્યો. બાપા કે બાપા બેમાંથી કોણ સાથે ન હોય તો તેનાથી ગામ જવાય જ કેમ?

“ચીમનભાઈની જોડે તારે સાસરે જવાનું છે.”

“ત્યાં શું કામ?” મુકુંદે-દશ વર્ષના મુકુંદે શરમાતાં પૂછ્યું.

“મણીની મોટી બેનનાં લગ્ન છે. તારી સાસુએ તને આગ્રહ કરીને તેડાવ્યો છે.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો.

ક્રાટ-પેન્ટ-હેટ પહેરી મુકુંદ સાસરે પહોંચ્યો ત્યારે સૌ તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં. તેના જવડાંએ તેની સાથે દોરતી બાંધવાની ધમ્મણ દર્શાવી. તેનાથી નાનાંએ તેની પાસેથી પોઈ પૈસો મેળવવાની આશા રાખી. તેનાથી મોટાંઓએ તેનાં ખીસાં પૈસાથી ભરી દીધાં.

આ બધો વખત એક શામળાશી નાની છોકરી બધાંથી દૂર રહી મુકુંદને જોવા કરતી.

“મુકુંદ,” ચીમનભાઈએ મણી તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું, “જાળખી એને? એ મણી.”

મુકુંદ શરમાઈ ગયો. મણી હસીને જતી રહી.

ચીમનભાઈ મણીના વધારે નજીકના અને મુકુંદના જરા દૂરના એમ બંનેના સગા હતા.

પછી તો બધાં લગ્નની ધમાલમાં પડ્યાં.

શરમાળ મુકુંદ જ્યાં જ્યાં મણીને દેખતો ત્યાંથી દૂર નાસતો. પણ મણી જગ્ગરી તોફાની હતી. તે મુકુંદની પાછળ પડી હતી. ક્યાંય પણ મુકુંદ પાંચ મીનીટ બેઠો હોય ત્યાં મણી આવી પહોંચતી અને મુકુંદને ઊભા થઈ જવું પડતું.

એક વખત એવી રીતે છટકવા જતાં મુકુંદનો પગ કશાકમાં અટવાયો અને તે પડી ગયો. તેનાં કપડાં ધૂળધૂળ લારાઈ ગયાં. પોતે ઊભો થઈ પોતાનાં કપડાં પરથી ધૂળ ઝાપડે. એ પહેલાં તો મણીએ રાડારાડ કરી મૂકી, “દોડો, દોડો, એ પડી ગયા!”

મણીથી મુકુંદનું નામ ન લેવાય, તેમ જ તેને બેઠો ન કરાય, પણ મુકુંદ પડી જાય તો ખૂબો પાડી બધાંને મદદ કરવા તો બોલાવાય ને? વડીલો બેઠાં થઈ ગયાં. બધાં હસ્યાં અને મુકુંદ વધારે છાબીલો પડ્યો.

મુકુંદ અને મણીનો આ પ્રથમ પરિચય.

પછી તો વર્ષો વીત્યાં. સત્તરમે વર્ષે મુકુંદ મેટ્રિક પાસ થયો.

મણી પંદર વર્ષની થઈ હતી. મણીના પિતાએ લગ્ન બાબત ઉતાવળ કરવા માંડી. મુકુંદ હવે બાળક ન હતો. પોતાની મેળે તે વિચારી શકતો. લગ્ન અને પરીણીત જીવન બાબત પણ તેણે ચોક્કસ ખ્યાલો બાંધી લીધા હતા.

“હજી એ વર્ષ સુધી મારે લગ્ન નથી કરવાં.” મુકુંદે કહેવડાવી દીધું.

અને વેવાઈઓએ મુકુંદને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તે કાપ્યા નહીં.

છોકરીના બાપને ઉતાવળ થતી હતી, પણ મુકુંદ બાળલગ્નના દંદામાં ફસાઈ પોતાનું જીવન વેડી દેવા તૈયાર ન હતો.

છોકરીના બાપને ઉતાવળ થવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મણી મોટી થયે

વધારે શામળી યજ્ઞ હતી. મુકુંદનો વાન ખીલ્યો હતો. કોલેજના ભણતરથી તેનું રૂપરંગનું આકર્ષણ વધુ હતું. ઘણી રૂપાળી છોકરીઓ સાથે મુકુંદ ભળતો. આવા બધા સંબંધોમાં મુકુંદ કોઈની સાથે પ્રેમ કરી બેસી મણીને પરણવાની ના જ પાડી દે તો, છોકરીનો ભંગ બગડી જાયને! આ ખ્યાલથી મણીના પિતા અકળાતા અને અવારનવાર લગ્ન પતાવી દેવા માટે દાવ અજમાવ્યા કરતા. લગ્ન પતાવવા માટે હિન્દુ સમાજમાં અનેક દાવપેચ ખેલવા પડે છે.

“હવે તો તમે મુકુંદને સમજાવો તો સાડું.” મણીના પિતાએ એક વખત ચીમનભાઈને કહ્યું.

“શી બાબત?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.—“લગ્ન બાબત.”

“એ ના પાડે છે!”

“ના, સાફ ના તો નથી કીધી, પણ આણું ઠેકા કરે છે. મઠ વસંતધંચમીએ લગ્ન નક્કી કરવા વિચાર હતો તો કહે કે, હું વીશ વર્ષનો થઈ તે પહેલાં મારે નથી પરણવું.”

“તેમાં શું ખોટું છે?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“આજકાલના છોકરાઓનો ભરોસો નહિને! ક્યાંક છટકી જ બેસે તો? તો પછી આપણી સ્થિતિ કેવી કંદોડી?”

“એ બાબત હું મારાથી બનતું કરીશ.” કહી ચીમનભાઈ ગયા.

મુકુંદની દ્વિધાવૃત્તિ પણ મૂંઝવનારી હતી. એક તરફથી તેના મનમાંથી અચપણમાં જોયેલ મણી માટેનું આકર્ષણ શમ્યું ન હતું. પોતાનાં માગાપને નાખુશ કરવાનું પણ તેને ગમતું નહતું. બીજી તરફથી તેને જુદી જુદી દિશાએથી મણીની કાળી ચામડીની વાત અવારનવાર કહેવામાં આવતી. મુકુંદ કંઈ નિર્ણય કરી જ શક્યો ન હતો. તેને જોઈતી હતી શકુન્તલા, અને એ પામવા માટે મણીને તરછોડવી પડે તે એને ગમતું ન હતું.

હમણાં હમણાં તે તેના એક સંબંધીને ત્યાં જતો. તેમને રૂપાળી છોકરી હતી. મુકુંદને તે વેવિશાળનાં જૂનાં ભાઈ તોડી નાખવાનું સમજવત્તા.

મુકુંદ વીશ વર્ષનો થયો. વળી લમતી વાત નીકળી. મુકુંદે બી. એ. ચર્ચ ગયા પછી પરણવાનું કહ્યું.

હવે તો તેના સસરાને જબ્બર બધ લાગ્યો. તેમણે ચીમનભાઈને સાધ્યા અને ચીમનભાઈ બિપાયા મુકુંદ પાસે.

“તમે” ચીમનભાઈએ શિષ્ટાચારની વાતો પતાવી મૂળ મુદ્દા પર આવતાં કહ્યું, “જૂનો સંબંધ મૂકી દેવાનો વિચાર તો નહીં જ કરતા હો.”

“મેં એવું કંઈ નક્કી નથી કર્યું.” મુકુંદે કહ્યું. “પણ એ સંબંધના ભાગમાં હું ગોઠવાઈ જવાય નથી માગતો.”

“એ સંબંધ તમારા વિકાસમાં અગત્યરૂપ બને એમ તમને લાગે છે?” ચીમનભાઈએ પૂછ્યું.

“એ તો કેમ કહી શકું? પણ જેને પૂરી જોઈ નથી, મણી નથી તેની દ્વારા પ્રેરણા તો કેમ જ પામીશ?” મુકુંદે કહ્યું.

“તમારી દૃષ્ટિ મૂકી સામાની દૃષ્ટિને જોવાની તમને કંઈ જરૂર લાગે છે ખંરી?”

“હું કોઈનેય અન્યાય કરવા નથી માગતો.”

“પણ તમે જો આ સંબંધ છોડી દો તો મણીને અન્યાય થાય જ. મણી જરા સામળી છે, ખરી વાત. પણ એટલા જ કારણસર કોઈ એ ખુરપને છોડી દઈ શકશે ખરી ? તમને માદ તો છે ને આપણે મણીને ઘેર ગયેલા તે પ્રસંગ ? ત્યારથી જ એ છોકરી તમને પતિ માનતાં શીખી છે. આજે હવે આટલાં વર્ષે એ સંબંધ તૂટે તો તેના મનને કેટલો ભયકર આઘાત લાગે ?”

“ખરૂં !” મુકુદે કહ્યું.

“તો પછી” થોડી આડી વાતો કરી પાછા મૂળ મુદ્દા પર આવતાં ચીમનભાઈએ કહ્યું, “લગ્ન ક્યારે નક્કી કરીશું ?”

“ખરૂં કહ્યું, ચીમનભાઈ ! લગ્ન બાબત હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. તમારા નિર્ણયો મારે શું કામના ?” કહી મુકુદે વાત કરવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

ચતુર ચીમનભાઈ મુકુદને સમજી ગયા.

સાંજે મુકુદ પેલા સંબંધીને ત્યાં ગયો. ચીમનભાઈ સાથે થયેલ વાત બાબત નેમને કહ્યું.

“પછી તમે શું કહ્યું ?” સમઘીએ પૂછ્યું.

“મેં એ જગામાં ગોઠવાઈ જવાતી અનિચ્છા દર્શાવી.”

“ધણું સરસ કર્યું !”

“તેમના નિર્ણયો મારે શું કામના ?” મુકુદે ઉત્સાહમાં આવી જઈ કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તમારે માટે સારી કન્યાઓનો ક્યા તુટો છે ? તમારો વિચાર હોય તો આપણી જ...” કહી એ અટક્યા..

મુકુદ વિચારમાં પડી ગયો. એ સંબંધીની દીકરી રૂપાળી હતી તે ખરૂં, પણ તેની આછકલાઈ મુકુદને ન ગમતી, અને મુકુદ તો તેને બેન ગણતો. તેની સાથે પરણવાનો તો તેને વિચાર જ નહોતો આવ્યો. અને એ વિચાર નહોતો આવ્યો એટલે જ તો તે એ સંબંધી સાથે લગ્ન વિષયક વાતો કરી શકે ને !

જેમ તેમ ગોરો વાળા તે બેઠ્યો મંબંધી પક્ષા હતા. એક ઝપાટે બધું કરી લેવા કરતા ધીમે ધીમે કામ પાર પાડવામાં એ માનતા.

ચીમનભાઈ ઘણા અજરાક માણસ હતા, મન પર લીધેલું કામ કયે રહે તેવા એ હતા.

“એમાં તમારી જીનવાણી વાતો નહોં ચાલે.” મુકુદને મળ્યા આવ્યા પછી ચીમનભાઈ મણીના પિતાને સમજાવતી રહ્યા હતા કે તેમણે મણીને અને મુકુદને ચીમનભાઈને ત્યાં મળવાની તક આપવી, અને એ પ્રસંગે મણી ચીમનભાઈના કલા મુજબ વર્તે તો પછી વેવિશાળના સંબંધને કઈ આચ નહોં ચાલે. મણીના પિતાના જીનવાણી માનસને એવી છટ ગમતી ન હતી

“પણ મણીને જોવા પછીય તે ના કહી દે તો ? તો તો કેવું ખરાબ દેખાય ?”

“તમારા કરતા હું મુકુદને વધારે સમજ્યો છું. મણીને જોવા પછી, સાંભળ્યા પછી તે લગ્ન બાબત આનાકાની નહોં જ કરે.”

“એના કગતાં બેય કાગળ લખે તો શું બોલું છે ?”

“તમારે મારી પામેથી કામ લેવું, હશે તો મારી રીતે, મને કામ કરવા દેવું પડશે,” ચીમનભાઈએ કહ્યું.

હેવટે મણી અને મુકુંદ બંનેને ચીમનભાઈને ત્યાં જમવાનું નોતરે મળ્યું.
ભારે જમણ જમ્યા પછી મુકુંદ આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો. પડ્યો તાજું છાતું વાંચી રહ્યો હતો ત્યાં ધીમે પંગલે મણી આવી. મુકુંદ છાતું ફર કરી તેને જોઈ રહ્યો.

મણી કાળી તો હતી જ, પણ તેના મોઢા પરનું તેજ મુકુંદને ગમ્યું.

“ઓળખો તો છો ને ?” મણીએ પૂછ્યું.

મુકુંદે માથું હલાવી હા કહી. પાછી શાંતિ વ્યાપી રહી.

“કેમ છો ?” મણીવારે મણી બોલી.

“સાફ !” મુકુંદ કંઈ બીજાજ વિચારમાં હોય તેમ બોલ્યો.

“તમારી સાથે થું હું નહીં જ રહી શકું ?” મણીએ શરમાતાં પૂછ્યું.

“કેમ એમ પૂછે છે ?” — “લોકો એવી વાતો કરે છે.”

“તું માને છે ?” મુકુંદે મણી સામે જોઈ રહેતાં પૂછ્યું.

“માનતી તો નથી. આવડીક હતી ત્યારથી તમને પૂજતાં શીખી છું. પણ એવી વાતો સાંભળી ગભરાઈ તો બહુ જ જઉં છું.” મણી એટલું બોલતાં તો હાંસી રહી. તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. તે બોલતી હતી ચીમનભાઈનું શીખવ્યું; પણ આ અભિનય નહોતો, અહીં તો હૃદય હલવાનું હતું. થોડી વારે મણીએ ચક્કર આવતાં હોય તેમ માથે હાથ દીધા. મુકુંદે તેને ઝાલી લેતાં કહ્યું, “મણી, તું ભારી છે, ને ભારી જ રહેશે.”

આ એવી વિરલ પળ હતી કે બ્યારે લાંબા વિચારો કરવા ન બેસાય; એક ઊર્મિનો ઉછાળો જ આવે વખતે તો બહુ નક્કી કરી દે છે. ચીમનભાઈના ધાર્યા મુજબ એવો ઉછાળો આવ્યો, અને તેમનું કામ પાર પડી ગયું.

મુકુંદ મણીનાં લગ્ન થયાં. મુકુંદના પેલા સંબંધીએ તે દિવસે પોતાના મનમાં કહ્યું, “આ ભણેલાઓમાં ય કાંતિનો જુરસો નથી. એય તદ્દન જીનવાણી જેવા જ ! હવે એ ગામ-ડિયણ સાથે ભવ આજો કૂચે મળ્યા કરશે.”

પરંપરા પછી થોડો વખત તો મુકુંદનું સદજીવન સરળતાપૂર્વક ચાલ્યું. મણીમાં જે રૂપની જોઈ હતી તે મણીને વિદ્વાન બનાવીને મીટાવી દેવાના મંતોરથો મુકુંદે ધડી રાખ્યા હતા. મણીને પંડિતા બનાવવાના તેના કોડ હતા. પોતે લલેને પંડિત નહોતો !

પરંપરા પહેલાં ધડી રાખેલા મંતોરથો પરંપરા પછી બહુ ઓછા લોકો પાર પાડી શક્યા છે. મુકુંદનું પણ એવું જ થયું.

પહેલાં તો વરઘોડિયાંને જમાડવાનું ચાલ્યું. એ જ્યાં પત્યું ત્યાં આજ્ઞા-પરિચાણની શરૂઆત થઈ. અને એ બધાંથી પરવારી મણી સાસરે આવી ત્યાં તેને જે ખામ તેની બિલકી થઈ જતા લાગી.

થોડા વખતમાં તો મણીના સીમંતનો પ્રગંગ આવ્યો. સુવાવડ આવી. મુકુંદ દીકરાનો ખાપ થયો. મુકુંદ તો જળી જ બિડ્યો. મણીને બાણાવીને બાહોશ કરવાની આમાં શક્યતાજ ક્યાં રહી !

મણી પોતાના બાળકમાં પડી અને મુકુંદે પોતાનું મન બીજે વાળ્યું.

મણીને પરણી મુકુંદે તેના પર ઉપકાર કર્યો, તો એ સ્ત્રીએ તેને બાળકનો પિતા બનાવી દીધો. શી કમબખ્તીની વાત ! આવી સ્ત્રી સાથે કેમ જ રહી શકાય ? તેનામાં રૂપ તો નહોતું જ, પણ હવે સંસ્કાર પણ કેમ રોપી શકશે ? આવા આવા વિચાર કરતો મુકુંદ મણીમાં નહતું તે રૂપ જોયા અનેક સ્થળે ઝાવાં નાખ્યા કરતો. કુરાચારી તો તે થાય જ નહીં. એવા યતાં તો તેને તેના સંસ્કાર જ રાકે તેમ હતા. પણ સીનેમા ? એમાં તો કંઈ

હોય, બાવના હોય, રૂપ હોય, એટલે તે જોવામાં મુકુદને કંઈ અડચણ ન હોઈ શકે. ધીમે ધીમે તેના આ સોળે ધૂનનું સ્વરૂપ લેના માણુ કોઈ પણ ચિત્ર મુકુદ ન જુએ એ બંને જ નહીં બીજો શોષ કેળવ્યો તેણે ચિત્રોનું આદ્યમ બનાવવાનો જ્યાંત્યાથી રમ્ય ચિત્રો એકઠા કરી તે આ આદ્યમમા ચોટાડનો આદ્યમમા નવાણુ ટકા ચિત્રો તો સ્ત્રીઓના જ હતા.

મુકુદનો આવો સૌંદર્યશોષ દહાડે દિવસે વધતો ગયો જે મિનતી મૈરી રૂપાળી હોય તેની સાથે મુકુદને બહુ બનતુ મણીને તો સીનેમા જોવા સાથે ન લઈ જઈ શકાય, પણ મિત્ર દંપતીને તો તે અવશ્ય સાથે લઈ જતો આવતે ચિત્રે ચર્ચા કરવાની લહેજત ઓર ગમતી ગાડીમા મુસાફરી કરવાનું થતુ ત્યારે ય મુકુદ દર એકને નીચે બિતરી, કોઈ ઓળખીતું છે કે નહીં એ જોવાને બાને બેગબેગને જોઈ વળતો.

સીનેમા જોતા મુકુદની આખને નુ શાન થતુ હતું નિસમર લખવા વાચવાનુ કામ કર્યા પછી રાત્રેય આખને આગમ ન મળવાથી બાબો બગડતી હતી ડોક્ટરે ઝાઝા અવચિત્રો જોવા સામે સાવચેતીના સૂર સુજાવ્યા હતા ય મુકુદ પોતાનો વિસામો ત્યજ દેવા તૈયાર ન હતો.

એક વખત મણીએ ય કહ્યું, ‘ હમણા મીનેમા જોવાનુ બધ કરો તો ? ’

‘ કેમ ? ’ મુકુદે પૂછ્યું — ‘ તમને આરામની જરૂર છે. ’ મણીએ કહ્યું

‘ ક્યાતમક ચિત્રો જોતા મારા ચિત્તને આરામ મળે છે ’

‘ પણ આખને આગમ દેવા થોડા દિવસ ઘેર જ રહો તો ? ’

‘ અને તાગ મોઢા સામે જોવા કર ? ’

મુકુદના એ ભયકર કટાક્ષે મણીને ચૂપ કરી દીધી આ પ્રશ્ન પછી દંપતીના દિલ વધારે અળગા થયા

માસુ-સગરા પાસે મણીનું ખૂબ જ માન હતું એ મણીને આહતાં પણ દીકરો પુત્રવધૂ સાથે જે અગાપણુ દાખવતો તેથી તેમને બહુ દુઃખ થતુ

એક વખત મુકુદ કોઈ ગામથી પાછો ફરી રહ્યો હતો તેની ટેવ મુજબ સ્ટેશન આવતા તે ગાડી જોવા બિતર્યો, પણ તેનો ડ્રો એટલેકેમની બહાર બિલેલ હોઈ મુકુદનો પગ લથડી ગયો અને તે નીચે પડતા તેનો પગ ભાંગ્યો

મુકુદને ડોળીમા ઘેર લાવ્યા હાડકાં હાડકુ બાગ્યાનું કહો ચાર મહિના સુધી પાટા બધારનાની જરૂર જણાવી

પાટા બધારી પથારીમા પડી ગયા મિનાય મુકુદ માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો શરૂઆતમા થોડા દિવસ તો બધા મુકુદની પાસે ને પાસે જ ધૂમતા, અને તેને કોઈ બતની અગર ન થાય તેની ખૂબ જ કાળજી રાખતા પણ મુકુદનો પાટો તો ઝાઝા દિવસ આવ્યો, જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ ધરના લોકોને મુકુદનો પાટો રનાભાવિક લાગવા માડ્યો સૌ પોતપોતાના કામમા લાગી ગયા મુકુદ પાસે બારે પોર ને બનીસે ઘડી બિલા ગહેવાની જરૂર હતે તેમને ન જણાઈ.

મુકુદ પાસેથી ખમી નહીં એક માત્ર મણી ધરનું કામ તે કરતી હોવા છતાં સદાય તે મુકુદનો માણુમા જ રહેતી મુકુદનો હોઠ ફફડે તે પહેલા તો મણીનું શરીર વળતું રાત્રે મણી સ્ત્રી હશે કે નહીં તે ય કહી શકાતુ નહીં. મુકુદનો જરા હાથ હાલે ત્યાં તો તે ખાટલા પાસે બિલી જ હોય મુકુદ આખો ખોલે કે તરત જ મણી એની સેવામા લાગી ગઈ હોય.

દિવસ રાતના આવા શ્રમથી મણીનું શરીર સુકાઈ ગયું હતું. પણ પોતાની વ્યાધિમાં પડેલ મુકુંદને મણી સામે જોવાની કુરસદ ક્યાં હતી! મણીને એમ આશા હતી કે તેની શુશ્રૂષાથી રીઝાઈ મુકુંદ તેના દિલને ઓળખવા મથશે અને તેમની વચ્ચે જે અંતર રહ્યા કરે છે તે દૂર થઈ જશે. પણ મુકુંદ તો માનતો કે, મેં આ સ્ત્રીને પરણીને જે મહદ ઉપકાર કર્યો છે તેનો થોડાધણો-માત્ર થોડો ધણો જ-ખડેલો તે આ રીતની સેવા કરીને વાળે છે.

એક દિવસ મુકુંદનો કોઈ મિત્ર તેની પત્ની સાથે મુકુંદની તબિયત જોવા આવ્યો. “કેમ છે ભાઈ?” મિત્રપત્નીએ પૂછ્યું. “જુઓને, પડ્યો છું.” મુકુંદે હસતાં કહ્યું.

જે સ્ત્રી સાથે હસતાં મુકુંદના મોઢા પર જે ભાવ તરવરી લીધો તેવો ભાવ મણીએ કદી જોયો કે અનુભવ્યો જ નહોતો. ‘જુઓને’ કહેતાં જે હાસ્ય પલકારથી મુકુંદનું મુખ ભરાઈ ગયું, તેની ઝાંખી ય મણીને કદી ચર્ષ ન હતી. પોતાની સાથે કદી ય આવો ભાવ ન અનુભવી શકતા પતિને અત્યારે આટલી મીઠાશથી હસતો જોઈ મણીને દુઃખ થયું. “આવી ભીમિ શું હું તેમના અંતરમાં ક્યારે ય નહીં જગાડી શકું?” મણી વિચારી રહી.

મિત્ર-દંપતી ગયાં અને મુકુંદના મુખ પર પાછું પેલું ચિરપરિચિત કંટાળાનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું.

મણી એ ફેરફાર જોઈ શકી. ખીછ બધી રીતે ધરમાં સુખી મણી પતિમાં જ પ્રેમ ન જગાવી શકે એ વાતનું તેને ભયંકર દુઃખ થતું હતું. દાંપત્ય તેને જોગ્યરૂપ લાગતું હતું.

ખીજે દિવસે ચીમનભાઈ મુકુંદની તબિયત જોવા આવ્યા. થોડીવાર મુકુંદ પાસે બેઠા પછી તેમણે મુકુંદના પિતા પાસે જઈ કહ્યું, “મારી દીકરી મુકુંદના દીકરા વેરે દેવાનો મારો વિચાર છે.”

“તેમાં મને શું અડચણ હોય! મણીને પૂછી જુઓ.” સાસુ-સસરા દરેક વાતમાં મણીની સલાહ લેતાં.

“ઓહો, મણીની તો હા જ હોય ને!” ચીમનભાઈએ કહ્યું. “તો મારી ય હા છે.”

“મણી.” ચીમનભાઈએ જતાં જતાં મણીને મુકુંદ પાસેથી બોલાવી કહ્યું, “એક ખુશખબર આપવાના છે.”

“શું?” “મારી દીકરી તારા દીકરા વેરે...”

“ખાપુજને પૂછ્યું?” મણી વચ્ચે જ બોલી લીધી. “હા.”

“શું કહ્યું એમણે?” “તારી હા હોય તો એમની હા છે.”

“મારી ચોકખી ના છે.” પોતાને થેન કેન પ્રકારેણ મુકુંદની કોટે વળગાડી દેનાર આ સંબંધી પ્રત્યે અત્યારે મણીને ઘૂણા થઈ આવી. આવાં પરાણે થતાં લગ્નના બોગ્ગ તેને અસહ્ય લાગ્યા.

ચીમનભાઈ ડહાઈ ગયા. કંઈવારે તે બોલ્યા, “મારો તારા પરનો ઉપકાર વીસરી તો નથી ગઈ ને?”

“એ ખરાબર યાદ છે. અને તેથી જ ના કહું છું. કૃપા કરી હવે એવા ઉપકાર કરવાનું છોડી દો તો સાહે. એમણે મને પરણીને ઉપકાર કર્યો, તમે મને પરણાવીને ઉપકાર કર્યો. આ ઉપકારના બોગ્ગ તમે કચડાઈ ન જઈ તો સાહે!” મણીના શબ્દોમાં કડવાશ હતી. પ્રયત્ન કરવા છતાં ય ઈચ્છ્યું ન પામ્યાના અસંતોષનો એમાં દંકાર હતો.

ચીમનભાઈ ચીડાતા જતા રહ્યા.

મણી મુકુંદ માટે સૂકાતી રહી. મુકુંદ પોતે ઉપકાર કરી પરણેલ ઓરતની આકરી પામતો આશ્વમનાં ચિત્રો જોતો રહ્યો.

રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ	રાશિ	સ્વામી	સ્વભાવ
મેષ	મગળ	અમિતરત્ન	તુલા	શુક્ર	વાયુતત્ત્વ
વૃષભ	શુક્ર	બાકીતરત્ન	વૃશ્ચિક	મગળ	જળતત્ત્વ
મિથુન	બુધ	વાયુતરત્ન	ધન	ગુરુ	અમિતરત્ત્વ
કર્ક	મંદ્ર	જળતત્ત્વ	મકર	શનિ	બાકીતત્ત્વ
સિંહ	સૂર્ય	અમિતરત્ન	કુમ્ભ	,,	વાયુતત્ત્વ
કંચા	બુધ	બાકીતરત્ન	મીન	ગુરુ	જળતત્ત્વ

અહોમા મગળ અને સૂર્ય ઉગ્ર છે અને શુક્ર ચંદ્ર મૃદુ છે ગુરુ શુભ પણ ઉચ્ચતાનો ગોખીન છે જ્યારે શનિ મંદ્ર અને ગીતનો પ્રિય છે

સૂર્યનું સંક્રમણ બાર્ગતીય રીતે જ્યારે મેષ ગણિમા થાય છે ત્યારે એપ્રિલનો મહિનો આપણે ત્યાં હોય છે અને ગરમીની શરૂઆત થયેલી દેખાય છે અમિતરત્ત્વની એ રાશિની માફક સિંહ અને ધન ગણિ પણ અમિતરત્ત્વની છે હવે પ્રશ્ન એ બોલો થાય છે કે જ્યારે સૂર્ય એ ત્રણે ગણિમાંથી મક્રમણ કરી રહ્યો હોય ત્યારે ગરમી પડવી જોઈએ પરંતુ ખાન દઈને નત્તન-મગળ તપાસતા માનમ પડશે કે મેષ ગણિના નક્ષત્રો અશ્વિની ભગ્ણી અને કૃતિકામાંથી ભગ્ણી અને કૃતિમ કૂર તેમજ અશુભ છે માટે સૂર્યની કૂરતા એ રાશિમાં વધારે સ્પષ્ટરૂપે જાગવાની આગાહી આપી શકે સિંહ ગણિના નક્ષત્રોમાં મરા, પૂર્વાશ્વિની અને ઉત્તરાશ્વિનીનું પહેલું ચરણ છે એમાં પણ પહેલાં બે નક્ષત્રો અશુભ અને કૂર છે તેથી તે સમયમાં વાદળો તાપ ધણે જ અપ્રિય થઈ પડે છે ધન રાશિમાં મૂળ પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢાનું પહેલું ચરણ છે અને એમાં એક મધ્યમ અને એ કૂરતાભરેલું છતાં શુભ છે એટલે નક્ષત્રમગળ સૂર્યની ઉપમાને પોષણ આપતું નથી તે ઉપરાંત ધન ગણિનો સ્વામી ગુરુ એક શુભ ગ્રહ છે અને મેષ અને સિંહ બે ઉગ્ર ગ્રહો પી રાશિઓ છે

એ સૂચના ઉપરાંત જ્યારે મેઠ અને સિંહ ગણિમાંથી ઉગ્ર ગ્રહો પસાર થતા હોય ત્યારે ગરમીનું પ્રમાણ વધારે અનુચિત થાય છે દાખલા તરીકે સૂર્ય જ્યારે મેષમાં હોય ત્યારે મગળ અને ગુરુ પણ ત્યાં હોય તો તે વર્ષ બીજા ગરમીની કલ્પના કરી શકાય તેમ ન થતા બે મૃદુ ગ્રહો મૃદુ રાશિમાં હોય તો સૂર્યની ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે છ સ ૧૯૩૪ની સાલમાં ઉત્તર ભારતમાં ગરમીની ત્વરે એટલી બધી મૃદુ હતી કે ચૈનિતાલ અને મસૂરીની શીતળ ટેન્ડરીઓ ઝડી ઝડી હતી તેવું કારણ એ હતું કે ગુરુ તે સમયે તુલા રાશિમાં હતો અને શુભ ગ્રહ શુક્રની રાશીમાં હતો શનિ મંદ્ર ગણિમાં હતો અને મગળ પણ ગરમીની શરૂઆતમાં મીન રાશીમાં હતો જે જળતરત્ત્વની હોઈ ગુરુ શુભ ગ્રહની રાશિ હતી ગરમીમાં તે સમયે ઉપરાસાપરી વર્ષો થતી હતી અને ગરમી કાઢીને બારે પડી નહોતી તેનાથી વિપરિત ૧૯૩૫ની સાલની ગરમી અત્યંત ભય ઝ હતી મગળ તે સમયે કન્યા રાશિમાં હતો અને ગુરુ પણ ઉગ્ર ગ્રહની ગણિ (વૃશ્ચિક)માં હતો અને એ રાશિ જળતરત્ત્વની હોવા છતાં ગુરુની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પ્રમાણે પાછની તર્કાસતુમાં ટૂંટી આવી હતી

ત્વરે-પરિવર્તનને માટે ત્રિજગમી ગ્રહો ખાસ કરીને મગળ સૂર્ય બુધ શુક્ર વધારે ભાગ લેજે છે મગળ કે પ્રત્યેક રાશિમાં એમનો સમય દ્રુકે હોય છે એટલે અસર વધારે જલ્દી કરે છે ધણે સમય રહેનાર ગ્રહો ગુરુ, શનિ, રાહુને આખા વર્ષમાં પોતાની

મુખ્ય કાર્ય કરવાનો પુષ્કળ સમય મળે છે પરંતુ શીઘ્ર ગ્રહોને તેમ નથી ચતું. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર નાનાં મોટાં તોફાનો ઊભાં કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને કોઈ અશુભ રાશિમાં અશુભ ગ્રહ સાથે યુતિ કરતો હોય ત્યારે અનેક પરિવર્તન ઊભાં કરે છે.

વર્ષાને માટે તે જ પ્રમાણે જે વર્ષ સૂર્ય અને મંગળ બેઉ સાથે કર્ક રાશિમાં હોય અથવા મંગળ, વૃશ્ચિક કે મીનમાં સૂર્યના કર્કના સમયે હોય તો પુષ્કળ વૃષ્ટિનો યોગ કરે છે. ૧૯૩૬ની સાલમાં કર્કના સૂર્ય મંગળે ઉત્તર ભારતમાં ભીષણ વૃષ્ટિ દેખાડી હતી અને ભાંકર પૂરો. લખનૌની ગોમતી નદીમાં જીલ્લા મહિનામાં આવ્યાં હતાં એજ જગ્યાએ મોનસુનનું પ્રબળ જોર ઓગસ્ટ મહિનામાં સાધારણ રીતે ગણાય છે. તેનાથી વિપરિત કારણો હોય અથવા બીજા ગ્રહો જળતત્ત્વની રાશિથી ઉલટા અક્ષિતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો અનાવૃષ્ટિનો યોગ કરે છે.

એજ પ્રમાણે દંડીનું પણ કારણ છે. યદુ ગ્રહોની રાશિમાં કે દંડીની ઋતુ વખતે કોઈ ગ્રહ જળતત્ત્વની રાશિમાં હોય તો હીમ અને વૃદ્ધી દંડીનું મેળું ફેરવી વાળે છે. આ વર્ષે દંડીનું મેળું વૃશ્ચિકના મંગળને આભારી હતું અને ધન રાશિમાં મંગળ વહેલો આવે છે માટે ગરમીની શરૂઆત વહેલી થઈ જશે. પછી મીનમાં જ મહિના રહેશે, એટલે વૃષ્ટિ પણ વધારે થશે.

કારકુનનું સ્વરૂપ—

રમણલાલ ભટ્ટ

ઉન્હાળે એક વાગેલો,	ઝાકતો કારકુન કો;
હતો હું મમ્મ તુમારે,	અક્ષરે ને ઉકેલતો
ઝીણા ને માખીઓ જેવા,	લખાયા રાય સાખથી.
કચેરી ના પટાવાળો,	ખુદાર બેઠો ઊંઘી રહ્યો,
જાગતો ઊંઘતો'તો એ,	સાંબની રાહ ચિતતો.
પ્રસરી'તી પૂરી શાન્તિ:	—ત્યાં કોસાહલ કેં થયો;
“હોડ, હોડ” અવાજે હું,	સંકળો ઝમકી ગયો.
થયાં'તાં માણસો ભેગાં,	આવ્યાં જે કામને લીધે;
ગયો ત્યાં; માણસો કાઢ્યાં,	પૂછ્યું મેં કારકુનને.
બગાસાં નાંખતો, આંખો	ચાળતો તે વધો હસી:—
“જમ્યો'તો હું જરા દાખી,	તેથી આંખ મળી ગઈ;
અને લાધ્યું મને સ્વરૂપ,	જાણે કે 'હોલ'ની મહી
ભરાયાં બે બકરાં ને	ગધેડું એ હતું વળી.
ગધેડું, બકરીઓ એ	લીધા મહોમાં તુમાર જે
હતા 'અર્જન્ટ' નોંધેલા,	પડેલા સાત વર્ષથી.
અને હું મારવા દોડ્યો,	ઝૂંઝાવ્યા એ તુમાર સૌ;
પટાવાળો હતો ત્યાં ના	સાંબને ત્યાં ગયો હતો.
‘હોડ, હોડ’, અવાજે હું,	ગધેડું હાંકતો હતો.”

આયુર્વેદ

નરસિંહ

આત્મા, મન, શરીર અને સંસાર એ ચાર જીવનનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. પવિત્ર આત્મા; જ્ઞાન અને પ્રભાવથી ઓપતું વિશુદ્ધ મન; સશક્ત, તદુરસ્ત અને સુંદર શરીર; અને એ ત્રણેને વિકસતાં ગણવતી જરૂરનાં એવાં મદિરા, વિદ્યાપીઠો, કલા, મંદિર, સાહિત્ય, ઉપભોગ-મામગ્રી, સમૃદ્ધિ, વસ્ત્રાલંકાર, બોજન, ભૂમિ, ગૃહમંદિરો, ઉપવનો, કુટુંબ, નગર, રાષ્ટ્ર, વ્યવસ્થા વગેરેનો બનેલો મંસાર. જીવનનાં આ ચારે અંગો ત્યારે ખીલેલાં રહે ત્યારે જીવન અહોભાગ્ય બને છે.

આ ચારેમાં વિશેષ મહત્ત્વ જો કે આત્માનું છે પણ આત્માને ઉન્નત રાખવાને મનની પ્રકૃલ્લેતા અને જ્ઞાન-વિશુદ્ધિ જરૂરી છે; અને મનની પ્રકૃલ્લતા માટે શરીરની તંદુરસ્તીને અનિવાર્ય ન લેખીએ તો પણ શરીરની શક્તિ અને તંદુરસ્તી સંસારની શોભા જળવી શકે છે અને એજ શરીરની તંદુરસ્તી મંસારને સુંદર અને મનને પ્રકૃલ્લ રાખવામાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવે છે એ હકીકતનો ઇન્કાર થઇ શકે તેમ નથી. આમ જીવનમાં શરીરનું સ્થાન પણ આત્મા, મન અને મંસાર જેટલું જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા, મન અને સંસારની ઉન્નતિમા શરીર અગત્યનો ફાળો નોંધાવી શકે છે. આ ગણતરીએ જ આર્થપ્રભએ શરીરને મહત્ત્વ આપ્યું છે અને શારીરિક તંદુરસ્તીની વિદ્યાને આયુર્વેદના પવિત્ર નામે ઓળખાવી છે.

આયુર્વેદનો અર્થ વિદ્યાળ છે. શરીર ખગડે ત્યારે, અજમાવાતા ઉપચયના સૂક્ષ્મ પ્રત્યાધાતો કેવા નીવડશે તેની ગણતરી વિના, અસુક ઉપાયો નરત અજમાવી દેતા વર્તમાન વૈદકશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ વચ્ચે ઊંડો તફાવત છે. આયુર્વેદ પ્રથમ આત્મા અને મંસારની ઉન્નતિમા શરીર બાધક ન થઈ પડે એ રીતે તેને તંદુરસ્ત રહેવાની આજ્ઞા અને ઉપાય આપે છે; એમ છતાં સ્ખલનાથી તંદુરસ્તી જોખમાય તો ક્રમિક ધોરણે મૂળ રિથિતિએ પહોંચવાના તે માર્ગ દર્શાવે છે અને તાત્કાલિક દવાજને જરૂરી બનાવતી દ્વિપમ રિથિતિ માટે તે ઓછામાં ઓછા પ્રત્યાધાત જન્માવતી દવાઓ કે શસ્ત્રક્રિયા સૂચવે છે આધુનિક વૈદક હોજરીમાં દવાઓ નાખીને ચાકી ગયું હોય તેમ તે, ઇન્જેક્શન માર્ગે, લોહીનો સીધો સપર્ક સાધવા માંડ્યું છે ત્યારે આયુર્વેદ પ્રથમ ઇન્દ્રિય માર્ગે [મન-શાંતિ, ઈર્ષ્ય-સંગીત, નાસિકા-સુગંધત્વચા-વિલેપન], અને તે ઉપાય અસરકારક ન સંભવે તો પછી હોજરીમાં રોગને એવી રીતે શાંત અને નિર્મૂળ બનાવવા મથે છે કે જેથી મનની શાંતિ, શરીરની તંદુરસ્તી ને શક્તિ અને સંસારની સુંદરતા સાધી શકાય.

અવતિપતિ ભોજને રોગે ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો ત્યારે તેને દૂર કરવાની જગ્યાએથી વાગબદ્ધ વૈદ્યને માથે આવી. વાગબદ્ધે અતિ શ્રમપૂર્વક રાસાયણિક ઔષધ તૈયાર કર્યું. તે ઔષધ પીવા માટે પ્રભાતનો સમય નિશ્ચિત કર્યો. રાત્રિ જેવો તે ઔષધ પીવાને તત્પર બન્યો કે વાગબદ્ધે પોતાના હાથમાં રહેલી ઔષધની શીશી જમીન પર પટકી દીધી. રાત્રિ અમકીને જોઈ જ રહ્યો. વાગબદ્ધે કહ્યું, “વ્યાધિ વિના ઔષધ પીવું એ ધાતુને ક્ષીણ કરનારું છે; વ્યાધિ હોય ત્યારે તે લાલના પ્રમાણમાં ઝોઝી દાનિ કરે છે; પણ ઔષધને પીધા વિના જ વ્યાધિ દૂર કરાય તે પૂર્ણ લાભકર્તા છે.” ઔષધની અચાનક સુગંધથી જ વાગબદ્ધને ભોજનો ક્ષય દૂર કરવો હતો અને તેમાં તે સફળ પણ નીવડ્યો.

મનુ કહે છે: ‘બ્રાતિ, આજસ ને ઊંધ એ ત્રણના કારણે મોત આવે છે. તેમના અભાવમાં મૃત્યુને પણ અટકાવી શકાય. તે ત્રણેનું જળ એણું કરી મોતને દૂર ધકેલવું એ આયુર્વેદની પ્રજ્ઞાલિકા છે.’

સુશ્રુત કહે છે: “જેનાથી આયુષ્ય જાણ્યું અને વધે તે આયુર્વેદ.”

ચરકે કહે છે: “આયુર્વેદ એ દિત, અદિત, સુખ, દુઃખ, આયુષ્ય ને એનું પ્રમાણ અને દિતાદિત દર્શાવનારું શાસ્ત્ર છે.”

ભાવમિશ્ર કહે છે: “રોગી નિરોગી અને અને નિરોગી, મદા તંદુરસ્ત રહે તેવો માર્ગ સૂચવનારું શાસ્ત્ર તે આયુર્વેદ.”

દંતકથા કહે છે કે-‘જહ્નુએ આયુર્વેદની પ્રથમ રચના કરી. જહ્નુ પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિષ્યવ્યું. અશ્વિનીકુમાર પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. ઋષિઓની વિનંતિથી ભારદ્વાજ મુનિ ઇન્દ્ર પાસે ગયા. અને તે જ્ઞાન લઈ આવ્યા. તેના આધારે ઋષિઓએ આયુર્વેદનાં સૂત્રો ઘડ્યાં અને એ સૂત્રોના આધારે અને અનુભવથી તે પછી તે વિષય પર સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખાયા.’

વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્ર અને જગતભરના પ્રથમ સત્ત્વવૈદ્ય સુશ્રુત પોતાના વિદ્યાર્થી ગુરુઓની પરંપરાનો પરિચય કરાવતાં કહે છે-‘જહ્નુએ આઠ [શર્ય, શાસ્ત્રકથ, કામન્યિકિત્સા, જૂતપિદ્યા, કૌમારકૃત્ય, અમંદ, રસાયણ, વાહકદરણ] વિભાગમાં, એક દંતર અંખ્યાલને એક જાખ સ્પેક પ્રમાણનું આયુર્વેદ રચ્યું. જહ્નુ પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રજ્ઞપતિને મળ્યું. પ્રજ્ઞપતિએ તે અશ્વિનીકુમારને શિષ્યવ્યું. અશ્વિનીકુમાર પાસેથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રે મેળવ્યું. એક સમયે ઇન્દ્રે જોયું કે જગતમાં રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યા છે. તે રોગ મટાડવાને તેણે ધન્વન્તરીને જગતમાં જન્મ લેવાની ભલામણ કરી તે તેને સમસ્ત આયુર્વેદ શિષ્યવ્યું. તે પછી ધન્વન્તરીએ કાશીમાં એક ક્ષત્રિયને ઘેર જન્મ લીધો. સમય જતાં તે કાશીપતિ બન્યો અને રાત્રિ દિવોદાસ તરીકે જાણીતો થયો. તેણે જગતને રોગમુક્ત બનાવ્યું. વૈદકશાસ્ત્રમાં તે ધન્વન્તરીના નામે જાણખાશે. તેણે ‘ધન્વન્તરી સંહિતા’ લખી છે. પિતા વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સુશ્રુત એ ધન્વન્તરીના શિષ્ય બન્યાં અને તેના પાસેથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદ શીખી તેમણે ‘સુશ્રુત સંહિતા’ લખી.’

પુરાણોના કથન પ્રમાણે સમુદ્ર-મન્થનમાં અમૃત અને લક્ષ્મીની સાથેસાથ ધન્વન્તરી પણ મળી આવેલાં. મદાન વિક્રમની સત્સર્માં નવ રત્નોમાં વૈદકવિદ્યાના રત્નનું નામ પણ

ધન્વન્તરી હતું. આમ એકંદરે જોતાં આર્ય જીવનશાસ્ત્રના આદ્યગુરુ ધન્વન્તરી કહે છે અને એ વિદ્યાના સમર્થ આચાર્યોને કેટલેક પ્રશ્નો ધન્વન્તરીનું ઉપનામ અપાયું છે.

ચારે વેદમાં આયુર્વેદનાં કેટલાંક સૂત્રો મળી આવે છે. પણ અર્ચવેદમાં આયુર્વેદ એક ઉપાંગ બની રહે છે, જ્યારે ઋગ્વેદમાં તેને એક ઉપવેદ તરીકે સ્થાન અપાયું છે.

આયુર્વેદની રચના પછી આજસુધીમાં એ વિષયમાં અસંખ્ય સમર્થ આચાર્યો થઈ ગયા છે. પણ તેમાં ધન્વન્તરી, સુશ્રુત, કૌશિક, આત્રેય, અમ્બિકેશ, ચરક, ભાવમિશ્ર, વાગ્બટ વગેરે ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે. શસ્ત્રવિદ્યા અને એનાં સાધનોના વિષયમાં સુશ્રુતનું ક્રીણવટ-ભર્યું જ્ઞાન આજના જગતને પણ અવ્યંખામાં ગરકાવ કરી દે છે. જેમાંથી આધુનિક એલોપથીનું ધડતર થયું તે યુનાની વિદ્યાનો મોટો ભાગ ચરકને આભારી છે. ભાવમિશ્રનો 'માત્રક્રાદા' ગ્રન્થ એ આયુર્વેદનાં સમસ્ત અંગોને પોતામાં સમાવી દેતો એક સંપૂર્ણ ગ્રન્થ છે. વાગ્બટ રચેલ 'અષ્ટાંગહૃદય સંહિતા' અને 'નિષંદુ' એ આયુર્વેદના અમર ગ્રન્થો છે.

રોગોના મૂળ તરીકે આયુર્વેદ શરીરમાં ત્રણ (વાત, પિત્ત, કફ) તત્ત્વોની વંધધટને જોળખાવે છે. એ ત્રણે તત્ત્વો સમપ્રમાણમાં હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં રોગ પ્રવેશી શકતા જ નથી. પરિણામે આયુર્વેદ એ ત્રણે તત્ત્વો સમપ્રમાણમાં જળવાઈ રહે એવા જીવન-નિયમો ધડે છે.

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જોતું પૃથક્કરણ ન થઈ શકે એવાં તત્ત્વોને પણ આયુર્વેદ કેટલેક પ્રશ્નો પોતાનામાં સમાવી દે છે. કૌશિક ઋષિ કહે છે કે, 'પતિ તપી ગયો હોય ત્યારે પત્નીએ કંડા જળમાં ગરમ કુદાડી બોળી તે પાણી "જે પાણીએ આ ગરમ લોખંડને ધાર્યું તે તારા જળતા જગરને પણ કારો" એવા મંત્ર સાથે પતિને પાઈ દેવું.'

આર્ય સમાજ-રચનામાં જણાઈ આવતા શરીરના અને મનના કેટલાક નીતિ-નિયમો પણ આયુર્વેદને જ આભારી છે. ચરક કહે છે—

'ખોરાક જીવનને ટકાવે છે, દૂધ શરીરને સુદૃઢ બનાવી જીવનને લંબાવે છે, આસવ થાક ઉતારે છે, પાતિત્રય દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે છે, ભેંસતું દૂધ નિદ્રા પ્રેરે છે, ચિંતા શરીરને સૂકવે છે, અથાગ શ્રમ શરીરને થકવી જીવનને ટૂંકાવે છે, સૂકો પ્રદેશ તંદુરસ્તીને રક્ષે છે, ભેજવાળો પ્રદેશ આરોગ્યનો ભક્ષક છે, આમળાં વૃદ્ધત્વને ખાળે છે; માનવીએ અન્યના દોષો ન જોવા જોઈએ, અન્યનાં રહસ્યો જાણવા મથવું ન જોઈએ, નાસ્તિકનો સંસર્ગ ન કરવો જોઈએ, સુરુ કે મુરબ્બીનો વિનય જાળવવો જોઈએ, મોટેથી હસવું ન જોઈએ, મોઝેર તોડવા ન કરવું જોઈએ, નારીની શિખામણ અવગણવી ન જોઈએ તેમ તેનાથી જુલેવળ દોરાવું ન જોઈએ, અનુજીવોનું ચોખ્ખું રક્ષણ કરવું જોઈએ.'

આમ આયુર્વેદ એ કેવળ વૈદ્યવિદ્યા નહિ, પરંતુ જીવનશાસ્ત્ર બની રહે છે.

આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે જીવનના કોઈ પણ અંગનો સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્વીકાર ન કરતાં દરેક અંગને એકમેક સાથે સાંકળી દે છે. આત્મા, મન, શરીર, ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ, રાજનીતિ, ઈલાહ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરેના સુમેળ દ્વારા જીવનની સંપૂર્ણ ખીલવણી કરવામાં આવે છે. ધર્મનો આદેશ જુદો, આગેવાનોની સલાહ જુદી, સમાજની રચના જુદી, મન અને શરીરની ગતિ જુદી, વિજ્ઞાનનું કથન જુદું એમ જીવનની બિન્ન-બિન્ન શાખાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધતાથી અનાર્ય પ્રજાઓ શક્તિનો જે નિર્ણય ક્ષય કરી નાંખે

છે તે આર્ય પ્રજાને માન્ય નથી, અને પરિણામે અનાર્ય પ્રજાઓથી દેવાઈ ગયેલી પ્રજાઓ ઘણી વખત આર્ય વિશિષ્ટતાને સમજવામાં નિષ્ફળ ગય છે. આયુર્વેદની ખાખતમાં પણ કંઈક તેવું બન્યું છે.

પૂર્વજન્મ, કર્મનાં ફળ, કાળની અસર, વંશપરંપરાગત ગુણાવગુણ જેવાં ધર્મ, ન્યોતિપ, કે માનવવંશસાસ્ત્રનાં અંગોને પણ આયુર્વેદ મૂળગત તરતો તરીકે સ્વીકારી લે છે. પરિણામે તંદુરસ્તીના વિષયને તે રાગના પ્રવેશથી કે બાળકના જન્મથી જ નથી અર્થતું પરંતુ ગર્ભ ધારણ કરવાની ક્રિયાથી સ્પર્શે છે.

કન્યા પકવયગે જ ઋતુકાળમાં પ્રવેશે તે માટે તેણે કેવું શાંત હવન વીતાવવું; ઋતુ-કાળમાં પ્રવેશી ચૂકેલી કન્યા અવિવાહિત રહેતાં મનક્ષતિ અને અંગવિકારનો સંભવ હોઈ તેવા સમયે લગ્ન કરી નાંખવાનો આદેશ; લગ્ન પ્રસંગે પુષ્ટ ખોરાક અને અંગવિક્ષેપન દ્વારા શરીરને સુરૂપ, સશક્ત અને તંદુરસ્ત રાખવાની ક્રિયાઓ; અમુક તિથિઓમાં જ સ્ત્રી-સંગતું નિયમન વગેરે, જન્મનાર સંતાનના હિતની અને માતૃપિતાના માનસિક, શારીરિક ને ઉપ-ભૌગિક સુખની ગણતરીએ વિચારાયલાં, આયુર્વેદનાં જ અંગો છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારો લઈ આવેલો આત્મા ગર્ભાશયમાં શરીરરૂપ પામતાં જ પોતાના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે. ગર્ભના પોષણ માટે સ્ત્રીના અંગમાંથી ગર્ભાશયમાં વહેતું લોહી ગર્ભાશયમાંથી હૃદયમાર્ગે વહે છે. ૨ એટલે ગર્ભધારણ કર્યા પછી સ્ત્રીને જે અવનવી ઇચ્છાઓ ચાલુ છે તે સ્ત્રીની નહિ, પણ ગર્ભની ઇચ્છાઓ છે. અને ગર્ભના વિશુદ્ધ માનસિક ધડતર માટે એ ઇચ્છાઓ પુરાવી જ નેહિએ એવી આયુર્વેદ આજ્ઞા કરે છે. આર્ય સંસારમાં આ ઇચ્છાને દોહડનાં નામે ઓળખવામાં આવે છે.

અગતશત્રુ ગર્ભમાં હતો ત્યારે પતિની સદૈવ પૂજા કરતી ચેલણાને એ જ પતિનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થયેલી; અભયકુમાર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની ગરીબ માતાને ઐશ્વર્યસંપન્ન ધર્મ પ્રવર્તાવવાની ઇચ્છા થયેલી; હમીર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની કોમળ માતાને સદૈવ વિધર્મીઓના લોહીમાં રનાન કરવાનું ગમતું. આ બધા ગર્ભના સંસ્કાર હતા. તેમની ઇચ્છાઓ એક યા બીજે રસ્તે પૂરવામાં આવી. ને પકવ વયે પણ એ ગર્ભોએ એ જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. અગતશત્રુએ પિતાનું સિદ્ધાસન ઝૂંટવી લઇ તેને કેદ કર્યો ને આપઘાતની સ્થિતિમાં મૂક્યો; અભયકુમારે ઐશ્વર્ય વધાર્યું, ધર્મ વિકસાવ્યો; હમીરે હમ્મરો વિધર્મીઓની કતલ કરી તેમના લોહીમાં રનાન કર્યું.

૧ આ સ્થિતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જગતની ઘણી પ્રજાઓને મૂઝી રાખ્ય તેમ છે. તેમાંથી પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજાનું જ દૃષ્ટાંત લઈએ. તેમનો ખ્રિસ્તીધર્મ તેમને એક ગાથ પર તમાચો પડતાં બીજે ગાથ આગળ ધરવાની જાણામણ કરે છે, તેમના રાજનીતિજ્ઞો તેમને લોહી વહેવડાવવાની ફરજ સમજાવે છે, તેમનું વિજ્ઞાન તેમના હાથમાં જગતને સળગાવવાનાં શસ્ત્રો મૂકે છે, તેમનું વૈદક તેમને શરીરનું જ મંદસ્થ સમજાવે છે, તેમના મુક્તવિહારીઓ તેમને ચારિત્રજ્ઞ બનાવે છે; પરિણામે તે પ્રજાઓ માન-સિક વિશુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી છે, તેમનો આત્મા ચૂંથાઈ રહ્યો છે. વિધવિધ ક્ષેત્રમાંથી જુદી જુદી આજ્ઞા મળવાથી સ્વતંત્ર અને પ્રબળ સ્થિતિમાં પણ તેમની શક્તિ ઊન્નતિનિન્ન થઈ ગઈ છે.

૨ આ સિદ્ધાન્ત ચરકનો છે. દૂર રહેલા સંતાનને પણ સહેજ ઇન્ન થતાં માતાનું હૃદય કંપી જાય છે તે સ્થિતિનો ઉકલ તે સિદ્ધાન્તમાંથી મળી રહે છે. યુરોપીય વિજ્ઞાને મોટે-મોટે પણ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યો છે.

આ જ રીતે ગર્ભાશયમાં મંતાનને શિક્ષણ પણ આપી શકાય છે. લવન્કુશો ગર્ભમાં જ જુલકાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવેલું, અભિમન્યુએ ગર્ભમાં જ ચક્રવ્યૂહ બેઠવાની કળા સાધી.

આ મંયોગોમાં આયુર્વેદ ગર્ભાવસ્થાથી જ જિદગીની શરૂઆત ગણે છે. અને આર્થ જીવનના સોળ મંસ્કારોમાં ગર્ભાધાનને તે પ્રથમ મંસ્કાર તરીકે ઓળખાવે છે અને તે અનુસાર તે ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે નિયમો ધડે છે. આ નિયમોને આર્થ સમાજશાસ્ત્ર અપનાવી લે છે. સ્ત્રી કાં તો કન્યાવયમાં હોય, કાં તો ગર્ભાવસ્થામાં હોય તે નહિતર તે મંતાનની માતા હોય છે. એ ત્રણે સ્વરૂપમાં તેને માટે શાંતિ, મૃદનિવામ વગેરે જરૂરી છે. પરિણામે સ્ત્રી-પુરુષનાં કાર્યોની એવી રીતે બહેચણી કરાય છે કે જેથી સ્ત્રીને જીવનવિકાસ માટેનું તેનું અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી રહે.

એક જ પિતાનાં મંતાન જે લક્ષ્યથી જોડાય તો તે મંયોગ ભાવિ પ્રજાના નાશમાં પરિણમે છે. આયુર્વેદ અને માનવવશશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત પણ આર્થ સમાજ-વ્યવસ્થાપકોએ પોતાના ખ્યાલમાં રાખ્યો. પરિણામે આર્થ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની પવિત્રતા પર વિશેષ ભાર મુકાયો. સમાજમાં રહેલી સ્ત્રી જે એક કરનાં વિશેષ પુરુષોના સંસર્ગમાં આવતી રહે તો એક જ પુરુષના સમર્ગમાં આવેલી એવી જો સ્ત્રીઓના મતાનો લવિષ્યમાં જોડાવાનો સંભવ રહે આ સભર અટકાવવાને પતિવ્રતાધર્મ અનિવાર્ય લેખાયો. એક પુરુષથી ન સતોપાતી સ્ત્રી સનાતને જન્મ આપવાનો અધિકાર મૂકી દઈ ગણિકા મને; એક સ્ત્રીથી ન સતોપાતી પુરુષ, સમાનભાવે, પ્રથમ પત્નીની રજા પછી જ, વિશેષ સ્ત્રીઓ પાછો અથવા વિશુદ્ધિ બાળવતી મર્પાદાએ ગણિકામેવન કરે. પણ સમાજમાં રહેલી સ્ત્રી-પુરુષ તો અનાયાર ન જ ચલાવી શકે.

આ રીતે આયુર્વેદે જેમ ધર્મ, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા તેમ ધર્મ, સમાજ વગેરેએ પણ આયુર્વેદના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી આર્થ જીવનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ ધડ્યું છે.

આર્થ પ્રજા કેટલીક વિદ્યાઓને ખૂબ જ પવિત્ર લેખે છે. આયુર્વેદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આ પવિત્ર વિદ્યાઓનો અધિકાર તેમને જ આપવામાં આવે છે જેઓ દ્રવ્યથી દૂર રહેતા હોય તે સૈદ્ધિક ગરીબાઈનો આદર્શ ધરાવતા હોય. આધુનિક વૈદકની જેમ આયુર્વેદ વેચી શકાતું નથી. તેનો પવિત્ર ઉપયોગ જ કરાય છે. દુઃખી ને, રાગી પ્રજાઓના હૃદયના સંસર્ગમાં રહેતા અને તલભાર પણ આસારિક સ્વાર્થ ન ધરાવતા સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, ગોરજીઓ અને બ્રાહ્મણોને જ તે વિદ્યા અપાતી. ચરક કહે છે, ‘આયુર્વેદનું જ્ઞાન ધનપ્રાપ્તિ માટે નથી, તેમ આસારિક કામનાઓ મતોલવાને નથી. તે તો પ્રાણીમાત્ર પર નિર્ભર દયા વર્ધાવવા માટે છે.’ આ પવિત્ર પ્રધાનો ભંગ કરનાર વિદ્યાદ્રોહીઓએ જ આયુર્વેદની પ્રતી આણી છે.

આયુર્વેદ કેટલી મહાન સિદ્ધિઓ મેળવી છે અને તેણે કેવા ચમત્કારિક ‘ઈલાનો અજમાવ્યા છે તેનાં સરમરણો આલેખતાં ગ્રન્થો લગભગ નાહી જોઈને માનવીનો સ્વભાવ, એની શરીર-સ્થિતિ અને ધોગકનું ચોક્કસ સ્વરૂપ બાળકનું; મળ-મૂત્ર કે અંગ-કાંતિ જોઈને જ એનું આયુષ્ય કહેવું; મગજનાં ભવકર નસતર મહાજતાપૂર્વક પાર ઉતારવા; ક્ષય, કફમાળ કે જલોદર જેવા દુઃસાધ્ય રોગોને પણ નિર્મૂળ કરવા વગેરે આયુર્વેદથી જ બની શકે. અહીં તો એમને એકદમ દષ્ટાંતનેજ આલેખી વિરમીશું:

સિત્તે ને પગ કઢીમાં એક ગોળી મઈ ગયા. તેમને ગુરુ તરફથી આયુર્વેદનું જ્ઞાન મળેલું એક સમયે ઉનાળામાં લયકર રોગથી પીડાતો એક દર્દી તેમની સમક્ષ આવ્યો. ગોરજીએ તેમને કહ્યું ‘ભાઈ આયુષ્ય જો કે બળવાન છે, પણ તારો રોગ લગભગ અમાધ્ય છે, લગવાનું સ્મરણ કર’

ખીજવાયલ રોગી પાગલ જેવો મનીષે આપઘાત કરવાને જગલમાં ચાલ્યો ગયો ત્યાં રાત્રે વગ્નાદ પડેલો ઝાડ પગથી નીચે પડેલી કાચલીમાં એ વરસાદનું પાણી ટપકતું હતું એક લયકર કાળો સાપ તે કાચલીમાંનું પાણી પીતો હતો સાપ દૂર જતાં જ રોગી આપનાત કરવાને એ કાચલીમાંનું અછાં પાણી પી ગયો.

પણ તેને મૃત્યુને બદલે નિદ્રા આવી ગઈ ને ત્રીજે દિવસે નિદ્રામાંથી જાગી તે રીધો ગોરજી પાસે પહોંચ્યો.

ગોરજીએ તેને આશિર્વાદપૂર્વક આવાજરતા કહ્યું ‘ખરેખર, આયુષ્યની દોરી અમતકારિક છે તેણે અસભવિત સયોગને પણ એકજ કર્યા લાગે છે”

“એ શી રીતે ?”

‘ભાઈ’ ગોરજીએ કહ્યું, ‘તારા રોગનું ચોક્કસ સ્વરૂપ મેં પારખેલું પણ તે માટે જોઈતી આપધી તૈયાર કરવાનું સભવિત નહોતું વરસાદનું પાણી વૃક્ષ પર ચઈ ને બોય પર પડેલી નાળિયેરની કાચલીમાં ટપકતું હોય, કાળો ઝેરી નાગ તે પાણી પીને તેના કેટલોક ભાગ વમી નાખે, એવું ઝેરયુક્ત પાણીજ તારા રોગની એકમાત્ર આપધિ બની શકે તને લાગે છે કે ભગ ઉનાળે એ આપધિ સાક્ષાત્ કુદરત સિનાય ખીજી કાઢ તૈયાર કરી શકે ?”

નિરોગી બનેલા રોગીએ ગોરજીના અરજીમાં માયુ મૂક્યું

તંબૂ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

અનંત પથનો સુસાદર, વિરામ માટે ઘડી
વસુ અધવચે ગ્રી છવનરૂપ તબૂ શીળો,
પ્રમાદ પ્રગટે દિલે “રહુ પડી સદાયે અહીં”.
અરે ! પવન મોતનો પણ ઉરાડી તબૂ જતો

પૈઠણમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વસતો. તેની કવિત્વશક્તિ અલૌકિક હતી. પરંતુ ધન રળવામાં તે શક્તિનો ઉપયોગ ન કરતાં તે શિક્ષા માગીને કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો.

મમય જતા તે મોતને ઝિજાને પડ્યો. ઝિજાનાની આસપાસ બેઠેલાં પોતાનાં દરિદ્ર સ્ત્રી-સતાનને જોઈ તેની આંખો સજળ બની. તેના ચરણ ચાંપતી સાંધી સ્ત્રી પ્રત્યે જોઈ તે બોલ્યો, “તમે ગુજરાન શી રીતે ચલાવશો ?”

સ્ત્રી ઉત્તર ન આપી શકી. નિરાધાર સંતાનો તરફ નજર જતાંજ તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યા.

“ગભગ નહિ,” બ્રાહ્મણે સ્ત્રી પર મીઠી નજર ઠેરવતાં કહ્યું, “આખી જિન્દગીનું સર્વ વસોવીને મેં ચાર શ્લોક બતાવ્યા છે. પણ મને મારી કવિતાનો મોહ છે. એ જોને તેને હાય ન ચડવી જોઈએ. એ શ્લોકો તુ એને વેચજો જે એમાંના અંકેકની કિંમત એકેક લાખ સોનામહોર આંકી શકે. આ પવિત્ર જમિ પર એવો પરીક્ષક નીકળી જ આવશે.”

પત્નીને ચાર શ્લોકો સોપી બ્રાહ્મણ પંચત્વ પામ્યો. તેની ઉત્તરક્રિયા માટે કંઈ સાધન નહોતું. ને તરતનો વિધવા હોઈ સ્ત્રીથી બહાર નીકળાય તેમ નહોતું. એટલે શ્લોકો વેચવાને તે રોજે બહાર નીકળી. એક સ્ત્રીને રોજે આમ શુભ રીતે બહાર ફરતી જોઈ રસ્તે ઊભેલો એક પુરુષ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

સ્ત્રીએ સખ્યાબધ શ્રીમતોને એ શ્લોક બતાવ્યા. પણ તેઓ તો તેની યોગ્ય કિંમત આંકવાને બદલે હસવા લાગ્યા. સ્ત્રી નિરાશ વદને પાછી ફરી. નિરાધાર સ્ત્રીની આ દશા જોઈ પાછળ આવતો પુરુષ ખીજ્યો. ને તરત તે સ્ત્રીની સામે આવી બોલ્યો, “બહેન મને એ શ્લોક બતાવશો ?” સ્ત્રીએ એ પુરુષના હાથમાં શ્લોક મૂક્યા.

શ્લોક વાંચતાંજ પુરુષની આંખો પ્રશંસાથી ચમકી રહી. ઊંડી પ્રસન્નતા અનુભવતાં તે બોલ્યો:

“બહેન, હું શાલિવાહન. સવારે રાજમંદિરમાં આવી. આ શ્લોક રત્ન કંઠને, તે માગણી મુજબ દ્રવ્ય લઈ જજો. શ્લોકના ગુણ જોતાં એની જે કિંમત આંકાય તે આછી જ છે.”

આ રીતે અમૂલ્ય ગણીને શાલિવાહનને જુદે જુદે પ્રમણે ખરીદેલા, સન્માનપૂર્વક મેળવેલા કે કોઈક ધન્ય ક્ષણે પોતે લખેલા શ્લોકોનો સંગ્રહ તે ‘ગાથા સમશતી.’ આજે મળી આવતી એ ગ્રંથની પ્રતોમા પણ એવા સખ્યાબધ શ્લોકો નજરે ચડે છે.

×

×

×

ઔરંગઝેબ કવિ જૂથજીને એક લાખ દિનાર આપતાં કહ્યું, “કવિ, આવી ભેટ આપનાર ખીજે રાજ નહિ મળે.”

ઔરંગઝેબના ગર્વથી ખીન્નવલા કવિએ ભેટનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, "લાખ દિનાર આપનાર રાજા તો અનેક હશે. પણ તે ન સ્વીકારનાર કવિ ખીન્ન નહિ, મળે."

X

X

X

સંત શંકરે આસામના કોચ રાજ્યમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપેલો. તેમનો નિર્લેપલાવ ભોષ કોચનો રાજા તેમનો પૂજક થઈ રહ્યો. તેણે શંકરને રાજમંદિરમાં પધારવા ને રાજ-ગુરુનું પદ સ્વીકારવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી શકર એ વિનંતિ સ્વીકારી ન શક્યા. છતાં રાજા હમેશ આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ને છેવટે એક દિવસે શંકરે સાડ ધડીમાં પોતાનો અંતિમ નિર્ણય જણાવવાનું રાજાને વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે શકર આવશે જ માની રાજાએ પાલખી ગોકલાવી પરંતુ પાલખીની સાથે આવનાર મંત્રીએ તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે શકરે સમાધિ ચણવી પ્રાણ છોડ્યા હતા. શંકરનાં છેલ્લાં વચનો હતાં:

"રાજાને મારા પ્રત્યે સ્નેહ છે. ને હું પોતે તો રાજમંદિરમાં જઈ, રાજગુરુ બની, નિર્લેપ રહી શકું, રાજાને સન્માર્ગ દાખવી પણ શકું. પરંતુ એ પ્રયા હાનિકર્તા છે. સાધુ પુરુષો સારો ચોસો પાડી શકે છે. પણ એ ચોસાની આસપાસ જો સાંસારિક વૈભવ રહેલો હશે તો એ ચોસામાં અનેક ધમડીઓ ઘૂસી જવાના અને એ ચોસાના જ આશ્રયે આખા પ્રદેશને લૂટી ખાવાના. પ્રજાઓને આ સમજવવાને મારા દેહનો ભોગ વધારે નથી."

X

X

X

હજરત ગોસની નજીકમાં એક વિચિત્ર પડોશી રહેતો. જ્યારે જ્યારે હજરતના ઘરમાં નમાઝ પઢાતી હોય ત્યારે ત્યારે તે વાજા અને ઢોલ વગાડતો. એક દિવસે જ્યારે નમાઝના પ્રસંગે એનો કોલાહલ વધી પડ્યો ત્યારે હજરતના શિષ્યો બોલ્યા, "સાહેબ, આપ આ કોલાહલ શા માટે ચલાવી લેા છો?"

"તમે કોલાહલ સાંભળ્યો?"

"હા."

"ત્યારે તો તમારું ચિત્ત નમાઝની બહાર હોવું ભોષએ."

X

X

X

સોક્રેટીસને ખૂબ ખૂબ ગાળો આપીને પણ એની પત્ની યાદી નહિ ત્યારે ઘરમાંથી બહાર નીકળતા એ સાધુ પુરુષ પર તેણે બારીમાંથી ગંદુ ધાણી રેડ્યું.

સોક્રેટીસે હમીને કહ્યું, "ગર્જના પછી વરસાદ આવે એ સ્વાભાવિક છે."

X

X

X

ખલીફ ઝિઅરનો પુત્ર ગુજરી જતાં આખી રાજસભા જ્યારે શોકમગ્ન બની ગઈ ત્યારે ખલીફ એટલુંજ બોલ્યો, "ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ આપણે બધા સમાન છીએ તેનું એ તો એક નક્કર ઉદાહરણ છે."

X

X

X

કોમવેલની કુંવરી વાઈટ નામે એક સ્વરૂપવાન નોકરના પ્રેમમાં પડી. આખા યુરોપમાં જાસૂસોની જળી પાથરી દેનાર કોમવેલને પુત્રીના આ પરાક્રમની ખબર પડતાં વાર ન લાગી. તેણે તેને એ સમાચાર આપનાર જાસૂસને કહ્યું, "તું પૂરતો દેખરેખ રાખ. વાઈટને જોડકો સજા થશે એ જ પ્રમાણમાં તને ધનામ મળશે."

એક પ્રસંગે કુવરીને વાઈટને એક એકાન્ત ખડમાં બેઠેલા જોઈ જાણસે તરતજ કોમવેલને એ સમાચાર પહોંચાડ્યા કોમવેલ બીજી જ પળે એ ખડમાં દોડી ગયાં ને કુવરીને ઘૂંટણે પડેલા વાઈટ પર આગ વર્ષાવતી આખો ઠંઠવી તેણે પૂછ્યું: “વાઈટ, કુમારીને શી વિનંતિ કરી ગઈ છે?”

ચિંતનના રાજનીને પણ દેહાન્તની સગ કરનાર કોમવેલના તેજસ્વી સ્વભાવનો વાઈટને પૂરતો પરિચય હતો. તેની શુદ્ધિને ગમ્યાવનો ક્રમ એક જ ઉપાય સૂઝ્યો તે અજમાવતા, દૂર જોઈ કુમારીની નોકરડી પ્રતિ આગળા ચોંધી તે બોલ્યો, ‘દેવ, હું તેને ચાહું છું, પણ તે માનતી નથી તેને લાગ્યામણુ કરવા હું કુમારીને વિનંતિ કરતો હતો.”

“ઘણું જ સુદૃઢ” કોમવેલ ક્રોધને રિમતમાં ફેરવી નાખતા નોકરડીને સગોડી બોલ્યો, “હું અતડી ગયે એ ડીક ન કહેવાય. વાઈટ મારો મિત્ર છે. તારે તેના પ્રત્યે પૂરતો આદર દાખવવો જોઈએ.”

“આપનો આજ્ઞા હાથે તો” નોકરડીએ પ્રસંગ પારખી જઈ વિનયપૂર્વક મસ્તક નમાવતા કહ્યું, “હું તેમની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું.”

કોમવેલે તક ઝડપી લીધી તે જનસમને ઉદ્દેશી બોલ્યો, “જન પાત્રીને બોલાવી લાવ લગ્નની પણ જવા ન દેવાય.”

તે કુમારીનો પ્રેમ છતવા નીકળેલા વાઈટ મહાશય એ જ કુમારીની નોકરડીના ચિંતન-મશ્વર પતિ બન્યા.

x

x

11

x

5

ગજકુમારી મેરી ને ડ્યુક આફ ગ્રાઉસેસ્ટરના લગ્નમાં ન્યાયાધીશ એલનમરો વ્યવસ્થા જાળવી ગયા હતા લગ્ન-પ્રસંગે જાણુના ખડમાંથી કોલાહલ મંડળાવા લાગ્યો. તરતજ ન્યાયાધીશ તે ખડમાં ધસી જઈ, ત્યાં એકદમ મળેલા સ્ત્રી-પુરુષોને સબોધી બોલ્યા, “અરાજ ન કરો હવે પછી જે દાદા અવાજ કરશે તેના લગ્ન પણ અત્યારે જ બીજી દેવામાં આવશે.”

x

x

x

એક સાક્ષીની ઢગધડા વગરની જુખાનીથી કટાળેલા ન્યાયાધીશ એલનમરોએ સાક્ષીને પૂછ્યું: “તમે શું ધધો કરો છો?”

“હું દાકતર છું.”
“સબવિત છે,” ન્યાયાધીશ શાંતિથી બોલ્યા, “પરંતુ વિદ્યાપીઠની ડીગ્રી મિલાય બીજું કોઈ તમને દાકતર તરીકે કબૂલે છે અર?”

x

x

x

નામાકિત લેખક હોવેલ્સ શરીરે રચ્યુલ હતો વેનીસમાં તેની જાડાઈની મશ્કરી કરતા એક પાતળા અને બીચા અમેરિકને કહ્યું, “જો હું તમારા જેટલો જાડો હોઉં તો આપ ખાત કરીને મરી જાઉં.”

“ને” હોવેલ્સ શાંતિથી બોલ્યો, “હું જો આપવાત કરવાનો નિર્ણય કરીશ તો દોરડા તરીકે આપનો જ ઉપયોગ કરીશ.”

ખ્રિસ્તીધર્મ, ભૌતિક વિચારશ્રેણી અને નિર્દોષ પ્રજાઓની હુંટમાંથી જન્મેલો વૈભવ-આ ત્રણ પાયા પર ચણાયેલી પાશ્વર્ય-ગોરી સંસ્કૃતિએ જનનની શી દશા કરી તેનો નિર્ણય લાવિ ધર્મિહાસકારો પર હોડીએ. પરંતુ એ મંડૂતિએ ગોરી પ્રજાના નૈતિક અને સાંસારિક જીવન પર જે અસર કરી છે તે કઈક રસભરી અને જાણુવા જેવી છે. અને આર્થ સંસ્કૃતિ તજીને ગોરી સંસ્કૃતિ પર મોહી પડેલી પ્રજાએને તે કઈક ઉપયોગી નીવડવા પણું સંભવ છે.

નીતિ અને સદાચાર પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને લગ્નની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવે ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલેંડમાં પ્રતિવર્ષે છ લાખ ઉપરાંત ગર્ભદત્તાઓ થાય છે. આ દત્તાઓ અટકાવવાને ૧૯૨૬માં, ગ્રામ રીતે જન્મેલાં સંતાનોને સંરક્ષણ નીચે લેવાનો કાયદો (Adoption of Children Act) પસાર કરવામાં આવેલો. એ કાયદાથી જે કન્યાઓ કે વિધવાઓને દુરાચારના કારણે સંતાન જન્મ્યાં હોય તેઓ ન્યાયમંદિરને ગ્રામ અરજીઓ કરે અને બીજી બાબુઓથી ન્યાયમંદિર એવાં બાળકોને સંરક્ષણ આપવા ઇચ્છતાં સંતાનહિન યુગલો પાસેથી પણ અરજીઓ માગે અને એતમાં એવા યોગ્ય યુગલોને તે સંતાનો સોંપાય. આ રીતે વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ લગભગ ગેરકાયદેસર સંતાનોને સંરક્ષણ આપવા છતાં ગર્ભદત્તાઓ અટકી નથી. અને આવાં ગેરકાયદેસર સંતાનોનાં સામાં માતાપિતાનાં નામ બદલ ન આવતા હોઈ એક જ પિતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓ પણ લગ્નથી બેઝાદ જાય છે અને પ્રજાને અધઃપતનને માર્ગે દોરે છે. આ પ્રેકારના નૈતિક સંયોગોમાં ઇંગ્લાંડ-સ્કોટલેંડમાં દર વર્ષે આઠ લાખ વ્યક્તિઓ ગ્રામ રોગોમાં સપડાય છે અને તેમાં કેટલાક પ્રેરેશો તો એવા પણ છે કે જ્યાં કલ્પી ૭૫ 'ટકા જેટલી પ્રજા ગ્રામ રોગોમાં સપડાયલી હોય.

આ રિથતિને અટકાવવાને સરકાર યુવાન કન્યાઓને બહુ જ સંભાળીને રહેવાની ને કામની જાળમાં ન ફસાવાની, ચેતવણીઓ આપે છે છતાં સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોમાં ખામીના કારણે તેમાં જરા પણ સુધારો નથી જણાતો.

જનનુર્મા, પ્રથમ, નંદરનું પ્રજાળ, ચૈત્ય ધર્યાપલું રેપેલિસપલું કૃત્ય એક જ અધિકારમાં હીટલરના હાથે હારી ગયું તેનું કારણ નૈતિક અને માંસારિક અધઃપતન છે તે તો કાંસના સરમુખત્યાર માર્શલ પેટાએ પણ કબૂલ્યું છે.

અમેરિકામાં દર વર્ષે બીસ લાખ ગર્ભદત્તાઓ થાય છે અને ગર્ભપાત કરાવનારી સીન્ડીકેટો વાર્ષિક દશ લાખ ડોલરની આવક કરે છે. તે દેશના કેટલાય વિભાગોમાં ૭૫થી ૮૦ ટકા જેટલી પ્રજા ગ્રામ રોગોમાં ફસાયલી છે.

આધુનિક ગોરી સંસ્કૃતિને અપનાવતી પ્રજાઓમાં કન્યાઓ માતાપિતાની સતત દેખરેખ કે સામાજિક બંધનમાંથી નાની વયે જ મુક્ત બની જાય છે. પરિણામે લપટ પુરુષો માટે એમને જાળમાં સપડાવવાનો માર્ગ મોકળો બને છે. અત્યાર જગતમાં એવી હજારો કન્યાશાળાઓ હોવા સત્ય છે કે જેના પર સંપત્તિવાન દુરાચારીઓએ પોતાનો સીધો કે આડકતરો કાબૂ જમાવી દીધો હોય. કન્યાશાળાઓમાં આવતી બાર વર્ષ ઉપરાંતની

કન્યાઓમાંનો નેતું ટકા જેટલો વર્ગ ગર્ભ ધારણ કરી ચૂક્યો છે એવો લાહોરની આગેખ-
ખાતાની અધિકારીનો અહેવાલ હજી હમણાં જ પ્રગટ થયેલો.

આ ઉપરાંત, સાર્વિક મર્યાદાના અંભાવે, ગોરા સંસારમાં લગ્નજીવન પશુ ભાગ્યે જ
સુખી નીવડે છે. દરમિદિને છૂટાછેડા લેનારાં નરનારીઓનો એ સંસારમાં તોટો નથી. ને
જેણે એક વખત પશુ છૂટાછેડા ન લીધા હોય એવાં યુગલ શોધવાને તો ત્યાં દિવસે પશુ દીપક
જ્વેળાં. છૂટાછેડા ધણી વખતે હારવારૂપદ કારણોમાંથી જ પરિણમે છે. મોટેભાગે તો સ્ત્રી
હલકટ શોખને ખાતર જ પુરુષને પજવે છે [આ માટે અમેરિકામાં તો 'હાઉ ટુ ટાઈર હસબંડ
ક્લબ' પશુ ચાલે છે.] અને પુરુષ પશુ ધણી વખતે ક્ષણિક મોજને ખાતર સ્ત્રીને પજવે છે,
અને પછી બંને છૂટાછેડા લેવાને ન્યાયમંદિરમાં દોડે છે. આ પજવણીઓના કિરસા કેટલીક
વખતે રસિક અને ઝાણવાળેગ હોય છે:

એક પત્નીએ પોતાનો પતિ માદો હતો ત્યારે તે મરી જાય તો તેને દફનાવતી વખતે
પહેરાવવા માટેનાં કિંમતી વસ્ત્રો તૈયાર કરાવ્યાં, ને તે પતિને હોંશથી બતાવ્યાં. પરંતુ કમબખત
પતિ મરવાને બદલે સાળે ઘઈ ગયો. અને સાળ થયા પછી પહેલવહેલું કાર્ય તેણે તે સ્ત્રીને
છૂટાછેડા આપવાનું કર્યું.

એક પત્નીને પતિનાં વસ્ત્રોમાં માંદગ-આચ્છા બરવાની, તેના જૂટમાં અને બેગમાં
ઉદરડા અને દેડડાં ગોઠવવાની અને તેની ચલમની પાછપમાં રાખ બરવાની ટેવ હતી. પતિએ
તેને એ ટેવ સુધારવા છૂટાછેડા આપ્યા.

એક પતિ પત્ની તો લઈ આવ્યા પશુ ગા માંદી હોમ હંમેશાં તેની નજીક સવા લાગ્યા.
પત્નીએ છૂટાછેડા લીધા.

એક લશ્કરી અમલદારને નિત્ય પ્રભાતે ઘરમાં ફૂલ કરવાની ને ખુશી વગાડવાની
ટેવ પડેલી. પત્નીએ નિદ્રા બગડે છે કહી છૂટાછેડા લીધા.

પત્નીના સ્વભાવથી કંટાળી એક પતિદેવ વારંવાર આપઘાત કરવા તૈયાર થતા, ને
પત્નીને એના ગળામાંથી દોરકું જેવું લેવું પડતું. પરિણામે પત્નીએ ન્યાયમંદિરમાં છૂટાછેડા
માગતાં કહ્યું, “હું હંઈ એના ગળામાંથી હમેશાં દોરકું દૂર કરવાની નોકરી બજાવવાને
નથી પરણી.”

મંખાબંધ નામાકિત લેખકો, કલાકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજનીતિજ્ઞોની પત્ની-
ઓએ પોતાના ધણી ધૂની છે અને પોતાની સાંસારિક રસિકતાઓ સંતોષતા નથી એમ
જણાવી છૂટાછેડા મેળવેલા છે.

એ ગોરા સંસારનાં નરનારીઓ અરસપરસને પજવવાને અવનવા ઉપાયો પશુ હમેશાં
વિચારતાં જ રહે છે: સ્નાનખંડના નળમાં શાલી બરીને નહાવા માટે આમંત્રણ આપવું, મુગંધીદાર
સાણુઓમાં એવા પાકા રંગ બેળવવા કે જેથી તે વાપરતાં જ મોં જોવા જેવું બની જાય,
સૂવાના પલંગો પર માંકડોની દારો દોડાવવી વગેરે ક્રિયાઓ પશુ વ્યવસિયત રીતે
ખીલી રહી છે.

સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનાં આ સંઘર્ષો મરનાં મરતાં પશુ નથી ઓલવાતાં. એક પત્નીએ
પોતાની ખાનગી મિલકતનું વીલ કરતાં તેમાં એક ડોલર પોતાના પતિને આપવાનું લખ્યું
ને નીચે નોંધ કરી કે, “આ ડોલરનું દોરકું ખરીદી તેની મદદથી ફ્રાંસો ખાઈને રામશરણ
થવાને માટે.”

ધૂટાંફૂલ

આવતા આગરની બીજી તારીખે શ્રી પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયની ૮૧મી જન્મજયંતી ઉજવવાની તકમાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. તે માટે ફાળો ઉધરાવવાના વિનંતિપત્રમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવાએ સહી કરી છે અને મહાત્માજીએ પોતાનું ગૌરવવંનુ નામ એજે ન જાય એ સરને સહી કરવાની હા બાણી છે.

શ્રી પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે જગવિખ્યાત છે. નાનપણથી જ તેમને રસાયણશાસ્ત્રનો શોખ. એડીનબરો વિદ્યાપીઠમાં તેમણે ખંતથી અભ્યાસ કર્યો, તે ૧૮૮૮માં ડી. એસસી. ની પદવી મેળવી. તે પછી તેઓ કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં મદદનીશ પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા, તે ત્યાં તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો.

૧૮૯૧માં તેમણે 'મર્ક્યુરસ નાઇટ્રેટ' નામની શોધ કરી જગતને ચકિત કહ્યું, અને ધોમે ધોમે એવી બીજી પણ અંખ્યાઅંધ શોધોથી તેઓ પ્રખર રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે જગવિખ્યાત બન્યા.

૧૯૧૧માં સરકારે તેમને સર બનાવ્યા. તે પછી કલકત્તા વિદ્યાપીઠે તેમને પીએચ. ડી. ની માનદ પદવી આપી તે લંડનની કેમીકલ સોસાયટીએ તેમને માનદ ફેલોશીપ બક્ષી.

તેમણે રસાયણશાસ્ત્ર પર એક મોટો ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. અને 'ધી બંગાળ કેમીકલ એન્ડ ડ્રામોસ્ફીકલ કંપની'ની સ્થાપના કરીને તેમણે પરદેશી દવાઓના ધોધને પાછો દડાબો છે. એક માયાળુ સજ્જન અને હાનવીર તરીકે પણ તેઓ યશસ્વી છે.

નવા બજેટમાં પરદેશથી આવતા રેશમના દોરા ને તેની આંટીઓ પર જકાત વધારવામાં આવી છે. હિંદમાં એવા દોરા બનતાજ નથી. એ દોરા અને બનાવટી રેશમો કાપડનો મોટો ભાગ પરદેશથીજ આવે છે. દોરા મંગાવી કાપડનો ઉદ્યોગ ખીલવવાની હિંદને તક હતી ત્યારેજ વખેસો આ કર-એ ઉદ્યોગને મૂળમાં જ ડાંબી દે છે. ૧૯૩૮-૩૯માં દોરા અને કાપડ બંનેનો આવક ૨૨૩ લાખની હતી; તે ૧૯૩૯-૪૦માં તે ૪૫૮ લાખની થઈ.

હિંદી ઉદ્યોગોની પાછળ કુલ મૂડી રૂ. વીસ અબજ લગભગની રોકાવલી છે.

હમણાં જ નહેરૂ થયું છે કે 'China Trader' અને 'Three Sisters' જેવી પ્રખ્યાત નવલકથાઓની લેખિકા કાર્નેલિયા ર્પેન્સર નોબેલ-પ્રાઇઝ હુતંતાર મેક્લબ્રીની બહેન થાય છે. પણ પોતાની નામના મોટી બહેનના વ્યક્તિત્વને આભારી ન ગણાયું, તે ખાતર તેણે આ સંબંધ અત્યારમુધી ગોપની રાખેલો.

મજાનમાં કુલ ૭૧૮૦ પત્રોમાંથી ૧૨૨૨ દિનિકા, ૫૦૬ અઢવાડિકા, અને ૫૪૫૨ માસિકા વગેરે છે.

આપવીતી—મરાઠીમાં મૂળ લેખકઃ અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસળી. અનુવાદક—વેણીલાલ હગનલાલ ખૂચ. પ્રકાશક—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ પીછા—નવેમ્બર ૧૯૪૦. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

એક પછાત ગામડામાં જન્મ; ન સપત્તિ, ન લાગવગ. છતાં જ્ઞાનની સાચી તરમ કેવી જીવનસિદ્ધિ અપાવે છે તે દર્શાવતી આ આત્મકથા આર્થિક અગવડતાથી મૂંઝાઈ જતા દરેક વિદ્યાર્થીએ વાંચવા જેવી છે.

માદા, સીધા, માયા માનવીની આ આપવીતી છે. તેમાં મહત્ત્વાકાંક્ષી નાયકનો નવલંત પુરુષાર્થ નથી, કવિનું રાષ્ટ્રમાધુર્ય નથી, તત્ત્વવેત્તાનું સૂક્ષ્મ ચિંતન નથી. પરંતુ લાવનાને સિદ્ધ કરવા મયતા સામાન્ય છતાં મહાન પુરુષનું, આપત્તિના ખડકોમાધી માર્ગ કરતું જીવન ઝરણું છે.

અનુવાદ સુગમ અને લાવલગ્યો બન્યો છે. તેના અંતમાં અનુવાદકે ઉપગંધાર રૂપે, મૂળ કૃતિ લખાયા પછીની કર્તાની ટૂંકી જીવનનોંધ ઉમેરી છે તે આ આપવીતીને અણતન સ્થિતિમાં મૂકવામાં મહત્ત્વનો ફાળો નોંધાવે છે.

સૂતું ગામડું—અનુવાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. ઓ. સુરૈયા, ધોડ બંદર રોડ, જોગેશ્વરી, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

કેટલાક અતિ લોકપ્રિય કાવ્યોએ કવિ ગોદડરમીથને આંગ્રસાહિત્યમાં માનવન્ત સ્થાન અપાવ્યું છે. તેમાંનું એક અગ્રમણ્ય કાવ્ય તે 'The Deserted Village'. તે કાવ્યનું ડૉ. સુરૈયાએ કરેલું આ ગુજરાતી લાખાતર મૂળના લાવ, લય અને ઝળકને સંપૂર્ણતઃ નજીવી રાખે છે અને સહજ રૂપાંતરથી તે મૌલિક કૃતિ સમું મીષ્ટ અને મનોહર બની રહે છે.

નવન તણાં, શરમાળ કુમારી ફેંકે તિરછાં પ્રેમલ બાણ

૩—

કાંઈ મનોરમ, શોભન સ્થામા, અંગ કરે નિજ, સાદો સાજ,
તોય બધા મોહે એના પર, બ્યાર 'લગી યૌવનનાં રાંજ'.

જગતના કુલ ૬૯ કરોડ દોરમાંથી માડા એકવીસ કરોડ દિંદમાં છે, સાત કરોડ રશિયા પાસે છે તે સાત કરોડ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાસે છે. દિંદી દોરો દિંદને વાર્ષિક રૂ. ૬૪ અબજની પેદાશ કરી આપે છે.

૧૯૪૦માં દિંદમાં કુલ ૧૬૨ અલચિત્રો તૈયાર થયાં. તેમાંથી ૮૨ મુંબઈ ઇલાકાને ફાળે આવે છે. તેમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રોમાં અનુક્રમે અંત જ્ઞાનેશ્વર, ઔરત, નિંદગી, નરસી-લગત, બંધન, ભરોસા ને અધાંગી લેખવામાં આવે છે.

-સમી પક્તિઓ મૂળ પક્તિઓને પણ ધડીભર વીસરાતી દે છે.

માદા-સરણ કાન્તને માટે થોડા જ પદ ગયો છે એટલું જ નહિ, એ જ પદો અનુવાદકો તરફ પણ પ્રશ્નસાપાત છે લાવાશુદ્ધિ પણ નોંધપાત્ર છે

પુસ્તકના બાહ્ય રૂપને ગ્રહણી કરતા સગળા સુદ્ધ ને મનોહર છે. પરંતુ મુદ્રણની પ્રગતિ જનધોરણ લેતા કિંમત કદક વિશેષ પડતી જણાય છે

ચન્દ્રગુપ્ત મૈથિ—[શ્રી મયાજી બાનગાનમાળા-પુષ્પ ૧૬૨ મુ]-લેખક ગિરિવત શકર વત્સજી આચાર્ય પ્રકાશક-ચીમનલાલ કન્દ્રાકટર, લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસ, વડોદરા કિંમત ૮-૫-૦

એક જાણીતા ઇતિહાસકારને હાથે આ રીતે ઐતિહાસિક મહાપુરુષોના ચરિત્ર લખાય એ આવશ્યક છે, પરંતુ જે બાલકાનમાળાનો જ વિચાર કરીએ તો પુસ્તકની ગયના કદ-કિંમત લાગે છે

પુસ્તકમાં મુખ્ય વ્યક્તિના ચરિત્ર હરતા તેના સમયની રિયલિટી પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપનામાં આવે ન હોય બાલકાનમાળામાં તે પૂરતો કાળો નોંધાવી શકે એ વિષે શંકા રહે છે

નવમા પૃષ્ઠ ઉપર જણાનાયું છે કે ' ઇતિહાસિક મહાન બાલકાનમાળા વચ્ચે પદ-ક્રીડાની મદદથી ચરિત્રોને મગધ ઉપર ચડાઈ કરી ' જ્યારે ઇતિહાસમાં બાલકાનમાળા સમય ચરિત્રોની પછી દર્શાવવામાં આવે છે આ રિપર પર લેખક વિશેષ પ્રકાશ ફેકે એવી આશા રાખીએ છીએ

પચાસમા પૃષ્ઠ પર જણાનાયું છે કે, ' ઈ સ પૂર્વે ૩૦૬ લગભગ શ્રુતકેવલિન ભદ્ર-બાહુ માથે તે (ચરિત્ર) દક્ષિણ દિશા ગયો ' જ્યારે શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુવામી ઇ સ. પૂર્વે ૩૫૭ માં ચરિત્રારાથી થયા તે વિષે કોઈ પણ કાનગણનામાં ૬૭ મુદ્દી તો મતભેદ માન્ય નથી પડ્યો

પ્રાચીન પાટલીપુત્રનું બોદમમ કરાવનાર શ્રી પી સી મુકરજીએ ચરિત્ર અને પાટલીપુત્ર વિષે ઇતિહાસકારોએ બાલકાનમાળામાં અભિપ્રાય પરત્વે જે મતભેદ દર્શાવ્યા છે તે પણ લક્ષમાં લેવાશે જોઈએ હશે

*

*

*

અનુભૂત સિદ્ધ પ્રયોગ સમહ અને લોહ-પ્રયોગ સંધાહ-લેખક અને પ્રકાશક. વૈદ્ય હરિલાલ ગોરધન પાઠક, હરિદ્વાર આપધાન, બાલાસિનો કિંમત રૂ ૧-૮-૦

સેવાની બાલકાનમાળામાં બાલકાનમાળામાં દર્શી દવાબાહુ ચલાવતા વૈદ્યારાને આ પુસ્તકમાં લોહના પ્રયોગો ઉપરાંત રોગોની ઓળખ, ઉપચાર અને અનેક આપધિઓ બનાવવાની રીત અને પ્રમાણ દર્શાવ્યા છે

વિમાની ગીતાબાઈ—[સ્ત્રી શક્તિ ગ્રંથમાળા-૭૬] લેખક અને પ્રકાશક-ઇન્દુલાલ શીમાલાળા કેળા ધોર મુદ્રત કિંમત ૦-૨-૦

૧૯૨૦ માં જન્મનારી બાળાની ૧૯૪૧ માં જનનકયા પ્રગટ થાય એ પ્રમગને અદ્ભુત તરીકે ઓળખાવી શકાય

ગીતાબાઈનું જનનકહેણ પણ એવું જ અદ્ભુત છે બાલકાનમાળામાં જ વિમાનનો શોખ, ૧૯૩૫ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી પછી પતિ તરીકે વિમાની ગાડગીયને શોખ,

લગ્ન પછી પણ અભ્યાસ જારી રાખ્યો. ને ૧૯૩૯ માં ખી. એ. નો અભ્યાસ મુલતવી રાખી વિમાની અભ્યાસમાં ઝંપલાવ્યું ને વિમાન ચલાવવા માટેનું 'એ' લાયસન્સ મેળવ્યું. મહત્વાકાંક્ષી બાળાઓને ગીતાબાઈની આ ટૂંકી જીવનકથા પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

જેલના કાચદા	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રયોજક અને પ્રકાશક- લવણપ્રભાદ શાહ ૩૬, ભાંગવાડી, મુંબઈ નં. ૨
ગુમાસ્તા ધારા	,, ૦-૨-૦	
રેલ્વેના મુસાફરો માટે ઉપયોગી ધારાધોરણ	,, ૦-૨-૦	

નામ પ્રમાણે ગુણુ ધરાવતાં આ પુસ્તકો તે તે વિષયમાં રસ લેનારાઓ, અથવા તે તે ક્ષેત્રમાં વિદ્વન્નારાઓ કે વિચરવા ઇચ્છનારાઓ માટે મહત્ત્વની માહિતીભર્યા નીવડે તેમ છે.

શિક્ષારિકા—[ભાગ ત્રીજો—ગાંડીવ કુમારમાળા: ૧૬]—મૂળ લેખક—વિલિયમ આર્લ્સ બાલ્ડવીન; અનુવાદક બાલકૃષ્ણ ચૂનીલાલ જોશી; પ્રકાશક—ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચકલો, સુરત. કિંમત ૦-૧૨-૦.

મૂળ લેખક આફ્રિકામાં ખેલેલા જીવ સ્ટોસ્ટના શિકાર-પ્રસંગોની નોંધરૂપે અંગ્રેજીમાં પુસ્તક પ્રગટ કરેલું તે પરથી ચથેલો આ અનુવાદ સરળ ને પ્રસંગોચિત બન્યો છે. ચિત્રો પ્રસંગોને તાદરશ બતાવવામાં મદદગાર થાય છે.

બકોર પટેલ ગુચ્છ ૧ ભાગ ૧૫	કિંમત ૦-૪-૦	} પ્રકાશક— ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર, હવાડિયો ચકલો, સુરત
,, ,, ,, ૨ ,, ૧	,, ૦-૫-૦	
,, ,, ,, ,, ૨	,, ,,	

'પટેલ' શબ્દ સાથે જ આપણા મન પર એક ભહુ, ભોળું, સરળ અજ્ઞાનતાથી રમૂજ કે વિચક્ષણ પ્રસંગો જન્માવતું, દોઢાઢાઓથી બની જતું કે કારસ્તાનીઓના પંચમાં ફસાઈ જતું ને અંતે હારથ પ્રેરતું એક પાત્ર તરી આવે છે. એવા પાત્રને પ્રધાનપદે રાખી લખાતી આ મચિત-રમૂજ વાર્તામાળા બાળકોને, શિક્ષણ-મંદિરનાં નવાં પ્રવાસીઓને ને હજારા વાંચન તરીકે મોટરાઓને પણ રુચી જાય તેમ છે.

સ્વીકાર—

ભારતીય વિદ્યાભવન [અંધેરી, મુંબઈ] નો ૧૯૪૦ નો અહેવાલ જોતાં જણાય છે કે શિક્ષણ અને સાહિત્યના વિષયમાં બંધને સ્વીકારેલા આદર્શોને અનુરૂપ પ્રગતિ દરેક ક્ષેત્રમાં થઈ શકી છે.

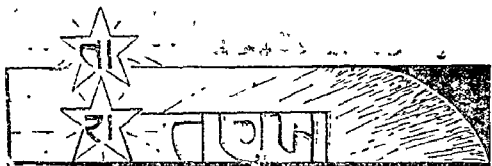
વડોદરા પ્રાંત હરિજન સેવકસંઘ—આઠમા વર્ષનો અહેવાલ [૧૯૩૯-૪૦]
શ્રી કિશોર મિત્ર મંડળ [માડવી]—વાર્ષિક નિવેદન.

અહિંસા : સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

માતૃશ્રીની માંદગી અને તાત્કાલિક અગત્યનાં ખેતન વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ હોઈ શ્રી. રમણલાલ વ. કેમાઈ આ લેખમાળાનો આગળનો ભાગ લખી શકેલ નથી પણ આવતા મહિને તે લખવાની યોક્તિ ગણતરી છે.

કલા-સાહિત્ય—કવિવર ન્હાનાલાલ 'દારિકા પ્રલય' નામે શૈક્ષણિક પ્રધાન મહાકાવ્ય તૈયાર કરી રહ્યા છે તેમનું 'ગોપિકા' નાટક બજવવા માટે મુખર્ષીમાં તૈયારીઓ. મુખ્ય વિદ્યાપીઠના આશ્રયે અપાનારા શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં એક વ્યાખ્યાન. કવિ ન્હાનાલાલ વિષે રહેશે—તે વ્યાખ્યાનો જુલાઈ-ઓક્ટોબર ૫૦ મુવની ગહેવ છે મુખર્ષીમાં કવિવર ન્હાનાલાલે 'ગૃહસ્થ મન્યામ' વિષય પર આપેલું વ્યાખ્યાન નામાદિત હિંદી વૈજ્ઞાનિક સર સી. વી. રમણ ગુજરાતની મુલાકાતે અને વડોદરા તેમજ અમદાવાદમાં તેમણે આપેલા પ્રવચનો વડોદરામાં મસ્કા-મડળના આશ્રયે શ્રી મનુભાઈ વૈદે 'વર્ધા યોજના' પર આપેલું વ્યાખ્યાન. મેકમ સોફિયા વાડિયા વડોદરા આવી ગયા પછી થિયોસોફીસ્ટોના ગુજરાતમાંના પ્રચાર-કેન્દ્ર તરીકે વડોદરાને અપાયેલ પસંદગી. મહાત્માજીના હસ્તે અલ્હાબાદમાં કમલા નહેરૂ સ્મારક ઋણાલયની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા; તે પ્રસંગે મહાત્માજીએ સમજાવેલો સેવાનો આદર્શ. કોલ્હાપુરમાં જોનોનો બન્ધ અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ-મહોત્સવ. વડોદરામાં પ્રમિદ્ધ રાસકવિ અને જીવનાચાર્ય શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની મૂર્તિનું દર્શનબાજ્ય અનાવરણ. વડોદરા કોલેજમાં કવિ શ્રી સ્નેહરશ્મીએ 'મારી કવિતા' એ વિષય પર આપેલું રસજરતુ વ્યાખ્યાન; સાહિત્યસભાના આશ્રયે આધુનિક કવિતા પર તેમનું સુંદર પ્રવચન. કોલ્હાપુર-કોલેજના મકાનને લાગેલી આગ. પ્રસિદ્ધ હિંદી સાહિત્યકાર શ્રી. ગમચન્દ્ર શુક્લનું અવસાન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઈન્જેક્શનના શોધક ને નોબેલ-પ્રાઈઝ વિજેતા મર કેડરિક બેટીંગનું અવસાન.

દેશ-હિંદમાં ઠેરઠેર સત્યાગ્રહ, દડ ને ધરપકડોનો વધતો જુવાળ અત્યારસુધીમાં પોણપાચ હજાર લગભગની ધરપકડ ને ૩ એ લાખ ઉપરાતનો દંડ. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના એક લેખના જવાબમાં મહાત્માજીએ કરેલી સત્યાગ્રહની ચોખ્ખટ. શ્રી. સુભાષ બોએ અદૃશ્ય થતાં પહેલાં મહાત્માજીને ચરણે પોતાની સેવાઓ ધરવાની તત્પરતા દાખવેલી પણ સિદ્ધાંતભેદના કારણે તેનો અસ્વીકાર થયેલો. હિંદના ગૃહમત્રી હિંદના રાજદારી કેદીઓને ચારિત્રહિનની ઉપમા આપી જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવે છે: [જર્મન-ઈટાલિયન કેદીઓની ચામડી ગોરી છે.] શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય અને એમના બે અહિંસક સાથીઓએ જેલમાં એક માપને મારવાનું પરાક્રમ કર્યું છે. પંજાબના આરોગ્યખાતાના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે ૧૯૩૯માં એ પ્રાંતમાં દશ લાખ ઉદરો માગવામાં આવેલા: [હિંદની આધુનિક અંત્રામભૂમિ પર દુરમતો તરીકે ઉદ્ધ, સાપ, ચાંચડ, વાઘરાં, કૂતરાં અને ખિલાડીની પસંદગી કરવામાં આવી છે.] હિંદી સરકારનું કરોડોની ખોટ દર્શાવતું નવું અંદાજપત્રક. નવા કરવેરા. નવા વર્ષે ૧૦૬૩૯ લાખની આવક, ૧૨૬૮૫ લાખનું ખર્ચ-તેમાં ૮૪૧૩ લાખનું લશ્કરી ખર્ચ. હિંદી

રેલવેઓએ કરેલો કરોડોનો ગળવર નફો. સેનાની આયાત-નિકાસ મામે મુકાયેલો પ્રતિબંધ. મુંબઈ સરકારે તેલના લંડારો, પોટરવર્ક્સ ને પાવરસ્ટેશનોને રક્ષિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરેલ છે. કલકત્તામાં રૂ૧ લાખના ખર્ચે ત્રણ હજાર નવા ફૂવાઓ ખોદાશે; ને હમેશના છ લાખ સિક્કા પાડવાની શક્તિ ધરાવતી નવી ટંકશાળ ગોઠવાશે. મુંબઈ અને પરાઓમા ખૂલનારી ૨૨૫૦ ચરખા-કલઓ. દિલ્હીમાં ભરાયેલી મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સિલ પાકીસ્તાનનો આગ્રહ દર્શાવે છે અને મો. ઝીણા એ ઉદ્દેશને અનુસરી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્યોને લાભો પરિપત્ર મોકલાવે છે પ્રોળ-હાકારે પોતાના રાજ્યમા દારૂ અને પશુવધની બંધી ફરમાવી છે; મુસ્લીમોએ પ્રોળ મામે પોકાર ઉઠાવતાં 'તપાસનો' પ્રબંધ. કલકત્તા અને મદુરામાં કેટલાક મુસ્લીમ ગુંડાઓએ ચલાવેલું તોફાન. બંગાળના શિક્ષણમાં મુસ્લીમ સંસ્કૃતિએ આદરેલો ઝડપી પ્રવેશ. સિંધમાં ચારાગતતા, પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું. મજીલગાહ આખરે મુસ્લીમોને સોંપાય છે 'ગક્કર-મેરેઝના' પ્રદેશમાં ત્રણ લાખ એકરના વિસ્તારમાં રૂનું વાવેતર થતું તે ચાલુ માસે વધારીને દર લાખ એકરનું કરવામાં આવ્યું છે ઈન્ડોરના મહારાજાએ રાજ્યાલિપેકન્દિને ૨૫ લાખની ચડેલી વસવાત માફ કરી છે. રીસોન હિંદીઓ માગે સગ દાખવે છે, લક્ષદેશ પોતાનાં જ વ્યાપારી હિત વિચારે છે. બેરીન્ટર માવરકર કહે છે, 'કોર્મિસ ગાજરની તત્તૂડી છે; વાગશે ત્યાં સુધી વગાડીશું, નહિ વાગે ત્યારે કરડી ખાઈશું'. [હિંદમાં કાણુ ગાજરની તત્તૂડી નથી એજ એક મહા પ્રશ્ન છે.] ગુજરાતમાં માવડાએ ખેલેલી તોડવલીલા.

પરદેશ—મી એમરીનું હિંદી મહાસભા પર પ્રદારો વર્ષોવતું આખ્યાન. સિયામ ઉપર જામતું જાપાનનું પ્રભુત્વ અંગ્રેજો અને અમેરિકનો સિયામમાંથી વિદાય લે છે. સિયામ અને ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનના ઝગડામાં મંધ્યસ્થ અનેલા જાપાનની મક્કમ વલણુ; 'રોજનીતિમા પચાવી પાડવાની વૃત્તિનો અમલ હમેશા એજ પ્રકારે થતો આવ્યો છે' જાપાનમાં સમ્યાબધ અમેલદારોની ફેગદલી. યુદ્ધ વિસ્તારવાને જાપાન એશી કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે. સોંગાપોર, ભૂમધ્ય ને ઝાંડનસ વિસ્તારમાં પથરાયેલી. સુરગો. સોંગાપોરના અચાવનું બીકુ ઓસ્ટ્રેલિયા ઝડપે છે. અમેરિકા ૨૦૦ વિમાનો સોંગાપોર મોકલાવે છે. અમેરિકન પ્રતિનિધિ સભાએ સરક્ષણ અંગે દોઢ અગજ ડોલરનું બીલ પગાર કર્યું છે. અમેરિકામાં સ્વિટ્ઝરને મદદ કરવા અંગેના 'ધીરાણુ અને પટ્ટાબીલ'ને સેનેટની મજૂરી ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર. તૂર્કી સાથે બિન-આક્રમણના કરાર કરી અલ્ગેરિયા જર્મની-ઇટલી-જાપાનના નિપટ્ટો લશ્કરી કરારમાં લાગે છે, ને જર્મની અલ્ગેરિયાનો કમળે લઇ ગ્રીસ મામે આગળ વધે છે. બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી એન્થની ઇડન ને સેનાપતિ મર જહોન ડીલે મીસર અને તૂર્કીની મુલાકાતે. હોટલર, મુમોલિની અને ચર્ચીલનાં સ્વસ્વંપક્ષને ઉત્તેજક બાપણો. હોટલર નવા વખત-યુદ્ધની ધમકી આપે છે. ઇટલી અમેરિકાને ઇટલીમાના એલચીખાતા હકાવી લેવાની સૂચના કરે છે ને સ્વિટ્ઝર પહોંચવા મથતી કોર્ષ પશુ નૌકાને ફૂગાડવાની ધમકી આપે છે. આફ્રિકામાં પરાજિત જાનનાર ઇટાલિયન સેનાપતિ માર્ચલ ગ્રેગીયાનો રોમમાં નજરકેદ આફ્રિકામાં અંગ્રેજોને ટુંટું મળેલો વિજય. બેન ગાગી અને મોગાડીયુ મમા મહરજાનાં ઇટાલિયન કેન્દ્રોનું પતન જર્મન લશ્કર આફ્રિકામાં કીતરે છે. મુસોલિની-ક્રાંતિ મુલાકાત ને સ્પેનીશ આતંગવિષયક પ્રસંગે કરેલો મદદનું છ કરોડ પાઉંડનું બીલ મુસોલિની ક્રાંતિ સમક્ષ ધરે છે. સ્પેનમાં બાચર, આગ, ગ્રીમમાં ધરતીકંપ, ડાન્યુશમાં પૂર ને ઇન્ડોનિયામાં બરફનો ભંબાનક વરસાદ. સ્પેનના આજી રાજાં ઓલ્ફેન્ડ્રોનું અવસાન.

सुधासु

३० अं. ३

१ अं. ३१

श्रीमन्मन् १८८०

लाया

निबुधनदाश चहुरयद शाह

तत्री

श्रीमन्मन् अमुलण संधवी

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો, એક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે એક મોકલાશે. નમૂનાના એકની તરતમાં જરૂર હોય તેમજ નજી આનાની ટિકિટો ખોડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખોડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે છુપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ ચલાવી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધી લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યાર પછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦]માં ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

જેમનાં લવાજમ ડીસેંજરના અંત સુધીમાં મળી જશે એવા જૂના-નવા રજીસ્ટર્ડ ગ્રાહકોને, લવાજમ પહોંચતી મુદત સુધી, સચિદાન્ત કું. ને ત્યાંથી ખરીદાતાં તેમનાં ચરમા પર પાંચ ટકાનું વળતર આપવામાં આવશે.

સુવાસના કેટલાક ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, સાત મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે ગ્રાહકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ એક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેલું હોય તો હજી પણ રૂ. ૧-૧૫-૦ મોકલાવી આપી ના લેજો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ કરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈના એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર, મીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી, ” ” ”

એન. એમ. ઠક્કર, ” ” ”

મહાદેવ રામચન્દ્ર જોગુટે, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

ગુર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, ”

શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ, દોશીવાડાની પોળને નાકે, ”

રોઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ, બુકસેલર્સ, રાજકોટ

છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી હિંદી કુટુંબોને સંરક્ષણ આપનારી

વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા લીમા કંપનીની

“હાઉસીંગ સ્કીમ”ની યોજના

પોલીસી-હોલરોના હિત માટે નવું સાહસ

એજન્સી માટે

લખો યા મળો

કેલકર એન્ડ કો.

વડોદરા રાજ્યના ચીફ એજન્ટસ

ન્યુ કોડી રોડ, વડોદરા.

મેસર્સ આર્થે ગ્લાસ વર્કસના, એન્ડર સીલ્વરના, તેમજ પ્રભાકર કાચમાલના અને ઓધ સોપ વર્કસના સોલ એજન્ટસ.

આ એજન્સીના જમાનામાં ઉદ્યોગ એ ચારસમણિ છે.

એક વર્ષે પદ્ધતિપૂર્વક શિષ્યક્રમ (ટેલરીંગ)ને કાપકામ (કટીંગ) શીખી લો; અને ઘેર ખેડાં તમે બો. એ. અને એમ. એ. કરતાં પણ વધુ કમાઈ શકશો.

એ શિક્ષણ મેળવવા માટેની એકજ આદર્શ સંસ્થા—

ન્યાં લગન ડીપ્લોમા ફોર્સ પણ શીખવાય છે. ને શી પણ ન્યાં તદ્દન માફકસર છે.

મોડર્ન ટેલર એન્ડ કટર ઈન્સ્ટીટ્યુટ

[પ્રોપ્રાયટર—એ. ડી. સુરતી ડી. એમ. (લગન)]

ડે. હુમાયુન મેન્શન, કોડી પાસે, વડોદરા.

સોનું-ચાંદી ગમે છે તો ફરકને, પણ હમણાં જરા ભાવ નથી પોષાતો. પરંતુ એક ભાગ છે—

ગમે તેં ધાતુ ઉપર સોનાનું, ચાંદીનું, ત્રાંબાનું કે નીકલનું હાઈકલાસ ગીલેટ કરાવી લેવું.

ઇલેક્ટ્રીકસીટીથી એવું સુંદર ગીલેટીંગ કરનાર—

મોડર્ન ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટીંગ વર્ક્સ

પ્રો. વી. એમ. તલેગાંવકર

આરોગ્ય, વ્યાયામ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક
વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પરદેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાંગી અને સશક્ત કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને ખોલાવો; તે આપને યોગ્ય અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના ખર્ચામાં, વર્ષ આખરે દાકતરનાં ખર્ચ મળે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે ખચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેનાં ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,

મુળમુદ્રારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા.

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, ખાજખાત, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતાં દરેક વિષયોની સુદર છબીઓ આપે છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુમરશી ધરમશી સંપત્તિ દર અઠવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આબેહુલ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ સંપદરચના હરિદ્રાજીઓના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ જુદાવર્ષક વ્યૂહ હરિદ્રાઈ વગર દાખલ થીએ સુદર ઈનામો મેળવી આપે છે.
- એના દોષોત્સવી અને ખોળા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલું છે.

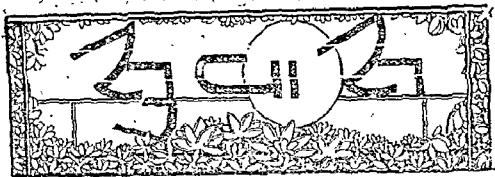
વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિલિંગ ૬

સિંધમાં જાહેર ખાખર માટે અન્નેડ સાધન

નમુનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો:

જેનેટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર્સ એજન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.

મેનેજર: સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમીટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ—કરાંચી.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનોજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ ભૂ ૧

દીસેમ્બર : ૧૯૪૦

૩૧૧૩ [અંક ૭]

અહિંસા:

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

[ગતાંક ૫. ૨૭૫ થી ચાલુ]

બુદ્ધી જમીન આપે એટલું આપણે લેઈ શકીએ છીએ ? ભૂમિના વાત્સલ્યની મર્યાદા શું આપણે જોઈ છે ? વિજ્ઞાનવિદો ના પાડે છે. આપણે કદી ન શકીએ એટલો ખોરાક આપવા જમીન તૈયાર છે, માત્ર આપણને તે લેતાં હજી પૂરેપૂરું આવડ્યું નથી.

જનનવરોનો લક્ષ કરવામાં નહીં આવે તો તે વધી જશે એ ડરથી માંસહાર ચાલુ રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી. ખોરાક અદ્યે જ કેટલાં પ્રાણીઓ ઉછેરવામાં આવે છે ? ખર્ચ જોતાં જનનવરોની સંખ્યા વધી જાય એવી જગતની રીતિત મનુષ્યે રહેવા દીધી નથી, અને મનુષ્યને હરકત ન કરે એટલું પ્રમાણ સાચવી રાખવા જનનવરો ખાસ કાળજી રાખે છે એ નિઃસંશય વાત છે.

કૃષિજન એ અહિંસાનો ત્રીજો અને પોષણના અંગનો આખરનો વિનયધ્વજ છે. સંસ્કૃતિ જેમજેમ પોતાની ભૂમિકાઓ બદલતી જાય છે, તેમતેમ તેને હિંસા કરવાનાં કારણો ઓછાં થતાં જાય છે. જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્ય ઉપર સ્વર્ગતીય અહિંસાનો અંકુશ હતો; માણસનો ખોરાક માણસ ન હતો. આથી આગળ વધી ગોપ-ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતાં જનનવરોની કેટલીક જાતો ખોરાકના સ્વરૂપમાંથી મુક્ત થઈ, અને છેવટે આ અહિંસાએ ધીમેધીમે મનુષ્યજાતને કૃષિજનનાં દ્વાર ખોલી બતાવી આપ્યું, કે ખોરાક માટે કતલખાનાંની દલે ગિરકુલ જરૂર રહી નથી.

મનુષ્યજાતના પોષણ માટે કૃષિજનમાં આટલી બધી શક્તિઓ હોવા છતાં જગત

હજી માંસાહારી મટયું નથી એ વાત અત્રે જૂલવી ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગ શિવાય આખી દુનિયામાં હજી માંસાહાર પ્રચલિત છે. પરંતુ આપણે એ પરિણામ ઓગળાવી જોવા છીએ કે જ્યારે માંસાહાર એ જગતનો એક જ અને મુખ્ય આદાર મટી ગયો છે. વનસ્પતિઆદારે તેનું મુખ્યસ્થાન નષ્ટ કર્યું છે એટલું જ નહીં, પરંતુ આદાર તરીકે સ્વીકાર પામવા માટે માંસને વનસ્પતિની સંપૂર્ણ સહાય લેવી પડે છે: વનસ્પતિ-આદારના સ્વરૂપમાં સંતાવું પડે છે. વનસ્પતિ અને તેજનનાની મદદ વગર માંસથી કોઈની યાળીમાં આવી શકતું નથી. આનો અર્થ એ જ કે માંસની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. તેની જરૂરિયાત રહી નથી, અને માત્ર ટેવ કે શોખ તરીકે તે અસ્તિત્વ ભોગવે છે. અહિંસાનો આ વિજય નાનોસૂનો નથી.

વનસ્પતિમાં જીવ અને લાગણી હોવા બદલની જગદીશ બોઝની સંભાવના અહિંસાના સિદ્ધાંતને નિર્બળ કરે છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. જીવંતાં પ્રાણીઓનાં જન્મ, ઉછેર અને મરણની ક્રિયા કરતાં વનસ્પતિનાં જન્મ, મરણ અને ઉછેર-ક્રિયા જુદી રીતે ચાલે છે; છતાં બોઝની સંભાવના સિદ્ધ થઈ વનસ્પતિમાં પણ જીવંત પ્રાણીઓ સરખી લાગણી હોવાની માન્યતા દૃઢ થશે, તો સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવા ઈચ્છતા જનસમાજને પોતાનાં પોષણ માટે અલગત બીજા અહિંસાના માર્ગ બોળવા જ પડશે. એમાં અહિંસાએ ગલરાવાની જરૂર નથી. આ માર્ગમાં આ જ પણ પ્રયોગો નહીં થના હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. *

એક એવી મહાદલીલ કરવામાં આવે છે કે માંસાહાર વગર માનવી અશક્ત અને બીરુ બની જાય એમ છે. અને માંસાહાર અને અહિંસા વચ્ચેનો વિરોધ દેખીતો જ છે. પોષણનાં તરવે માંસમાં વધારે છે કે વનસ્પતિમાં એ વિષે નિષ્ણાતોમાં મતભેદ છે. વનસ્પતિ વગર માંસ એટલું આદાર તરીકે લાગે જ આવી શકે છે એ જગતભરના પાક-શાસ્ત્રજ્ઞો પુરાવો તો આપણી પાસે છે જ. ઉપરાંત માંસાહાર વગર અશક્ત અને બીરુપણું વધી ગયાનો પુરાવો તો મળે એમ છે જ નહીં. હિંદુસ્તાનના ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ગો સિવાય માંસાહાર કોઈ સ્થળે નિષિદ્ધ ગણાયો નથી. આપણા રજપૂતો માંસાહારી હતા છતાં મુસ્લીમોથી દારી ગયા. માંસાહારી મુસ્લીમ શહેનશાહતને મરાઠાઓએ દબાવવાની નાખી. બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓ તો માંસાહારી નહીં જ હોય, છતાં તેમણે હિંદનાં ભારેમાં ભારે યુદ્ધ એલાં. મુસ્લીમ અને મરાઠા એ બન્ને માંસાહારી પ્રજા પાસેથી ઇંગ્લેન્ડે હિંદનું રાજ્ય ખૂંચવી લીધું, એટલું જ નહીં, પશ્ચિમની માંસાહારી ડચ, પ્રોચીંગીઝ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાને દરાવી ઇંગ્લેન્ડે હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું. વિમળશાહ સંજ્ઞન, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, હેમુ, સમરાશાહ, જાવહર ને ઘેલાશા સમા જૈન મંત્રીઓ કે લીલા અને અમરસિંહ સમા નાગરમંત્રીઓ માંસાહારી ન છતાં તેમણે માંસાહારી દુશ્મનો સામે બેલેલાં વિજયી યુદ્ધોથી ઇતિહાસ સુપરિચિત છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડે ભારે યદ્ધ પડેલાં, ન્હાના સાહેબ, તાત્કાલિકે અને લક્ષ્મીબાઈ એ ત્રણે બ્રાહ્મણો દતાં, અને સુસ્ત બ્રાહ્મણ તરીકે માંસાહાર નહીં જ કરતાં હોય એમ આપણે માની લેઈશું. માંસાહારી પ્રજાઓના ઇતિહાસ કાંઈ સતત જ્વલંત કારકિર્દીના દ્યોતક નથી જ. માંસાહારી ચીનાઓને જાપાનીઓ પૂરતી રાદ પડાવે છે. એજ પ્રમાણે રાન્સ જેવી પ્રજાને જર્મનીએ ઉચકાવી પાડી એમાં વધારે ઓછા માંસાહારનું કારણ કોઈએ હજી આપ્યું નથી.

* જોનોના ઉદ્દૃષ્ટ જીવનનિયમોમાં સજીવ (લીલા) વનસ્પતિના આદાર. સામે જોલામાં જોલાં ચૂદી. હજાર વર્ષથી પ્રતિબંધ, મૂકાયેલો, છે.

માંસાહાર અને વનસ્પતિના આહાર એ બે વચ્ચે એવી કંઠી શાસ્ત્રીય તુલના કરવામાં આવી નથી કે જેથી એક ઉપર બીજો આહાર સરસાઈ ભોગવવા પાત્ર બની ગય. વ્યક્તિગત કે પ્રબળકાય ઇતિહાસમાં ખોરાકના તત્વ ઉપર ભાર મૂકી ધાર્મિક એવી શોધ કરી નથી કે માંસાહારી પ્રભુ એ આહારને જ કારણે વધારે શ્રેષ્ઠ કે સાંદ્રસિક બની હોય. માંસાહારની પાછળ રહેલી લાવના માંસાહારીને જોરદાર, મૃત્યુને ન ગણુકારે એવો અને ભયરેહિત બનાવી દે છે એમ પણ કંટલાકની માન્યતા છે. ખોરાકમાં આવતાં પશુપક્ષીને મારવામાં કરી બહાદુરી વિકાસ પામતી હોય એમ લાગતું નથી. સરળતાથી પકડાતાં-બંધાતાં છાંડ ફાડવામાં, બતક મરંદી ચૂંચવામાં કે ઘેટાં-બકરાં કે મરેલાં માછલાં ખાવામાં સાંદ્રસ કે શોષના પાંક ખાસ આવડી જતા હોય એમ માનવું એ વધારે પડતું લાગે છે. વળી એ કાર્ય માસાહારીઓ કરતા નથી; ખાટકીઓ, કસાઈઓ તથા બજારમાંથી ધંધા તેરીકે બહાદુરીના તંલપૂર પણ લાંબ વગર એ કાર્ય કરે છે. અને બહાદુરી હોય તોપણ તે મારનારમાં હોય; માત્ર જમનારમાં તે નજ આવે. મારે કાંઈ અને બહાદુરી બીજામાં આવે એમ બન્યું કદી બાપું નથી.

માંસાહારમાં જ એવો ગુણ છે કે તેથી માણસ આપોઆપ બહાદુર બની ગય એમ પણ કાંઈ કાંઈની જમણા હોય છે. ખોરાકના વિવિધ ગુણ હોય છે એમાં શક નહો. પરંતુ મૃત્યુપ્રદાર ખેમતી પશુના દેહમાં લાગતો ઝટકો તેના આખા દેહમાં લયનું એક વિષ ફેલાવે છે એમ કહેતા વિરૂદ્ધ પક્ષની વાત પુરવાર ન થઈ હોય તોપણ ઉમ્ર અને તામસ માનસ વિકસાવતો માંસાહાર કયા ગુણથી શોધ વધારે છે એ પણ સમજમાં આવતું નથી. ઉમ્રતા અને તમિસ સ્વભાવ એ બહાદુરીના વિરોધી અંશો છે. રાગોષ્ટ દેહ, બળિયેલ સ્વભાવ; અને ઇર્ષાભરી વૃત્તિમાંથી એ ઉમ્રતા અને તામસ મન વિકસી રહે છે. જંગમને માનવતા તરફ વળવું હોય તો એવા માનસને ફરેલી વધારે ઉદાર, કુમંજું, સંસ્કારભર્યું અને શાંત બનાવવું પડશે. માંસાહાર તામસ વિકસાવતો હોય તો તેને છોડવો જ જોઈએ. એ આહારમાં કરી જ બહાદુરી નથી એ તો આપણે સહજ વિચાર કરતાં સમજી શકીએ એમ છે.

ખનાઈ થો જોવો બહાદુર સાંસ્કૃતિક બળવાખોર બીજો જડવો મુસ્કલ છે. એ વનસ્પતિ આહારી છે. હીટલર કે મુસોલિનીની યુદ્ધશક્તિ વિષે લાગ્યેજ એ મત હોય. એ માંસાહાર કરતા જ નથી. આખી ધિટીશ સસ્તનતની રહામે એકલે હાથે ઝૂઝવાની સતત તૈયારી બતાવી રહેલા ગાંધીજીનું શોધ કાર્મપણ મહારથીને શરમાવે એવું છે. એ ગાંધીજી માંસાહારી નથી એ તો આખું જંગમ ગણે છે. આમ એટલું તો જોઈ શકાય કે માંસાહાર બહાદુરી માટે આવશ્યક છે એ કથનને ઇતિહાસ, સાસ્ત્ર અને નિત્ય બ્યવહારનો જરાય ટેકો નથી.

આમ ખોરાક માટે હિંસાની જરૂર નથી એ એક વાત, અને હિંસામય ખોરાક વગર શોધ ઘટતું ચાલે એ માન્યતા જમણા જ માત્ર છે એ બીજી વાત. પોપણની બાબતમાં હિંસા હવે અનાવશ્યક બની ગઈ છે. આપણી જૂની જંગલો અદ્યતન અવસ્થાની ટેવનો એ માત્ર એક બહુકાર છે.

પોપણના કમમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે, તે આપણે જોયું. પ્રગતિનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે જેમ સંસ્કૃતિમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ હિંસાની જરૂરિયાત ઓછી થતી ગય છે. અલ્લારે ખોરાક ઓછો છે, એ ખૂમ નથી. પરંતુ ખોરાક સર્વને મળતો નથી એ ખૂમ છે. હિંસાનો માર્ગ તો આપણે વટાવી બાણુ ઉપર મૂક્યો છે.

વસ્તુઓની કિંમત અન્ય વસ્તુઓથી અંકાતી (Barter System) બ્યારથી બંધ પડી, અને ચલણી નાણું (legal tender) એ બ્યારથી બ્યવહાર અને વેપારનાં મધ્યસ્થિ

તરીકે મનાયું, ત્યારથી લંડોનવાદ (capitalism) શરૂ થઈ ચૂક્યો. વર્તમાન જગત કૃષિ ભૂમિકામાંથી ઔદ્યોગિક ભૂમિકા (Industrialism) ઉપર આવતાં આ લંડોનવાદે દૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખોરાક માટે નહીં પરંતુ ખોરાકનાં સાધનો મેળવવા માટે આજ આપણે પ્રયત્નશીલ થવું પડે છે. ખોરાક પૂરતો છે. કામની વહેંચણીને અંગે તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્પન્ન કંઈ જ નય છે, પરંતુ તે સર્વને મળતો નથી. ગરીબો અંગમહેનતથી ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તે ખોરાક તેમને માટે પણ રહી શકતો નથી. ધનવાન વેપારીઓનું ધન એ ખોરાકને લોહચુંબકની માફક આકર્ષે લે છે. ગરીબો ભૂખે મરે છે, અને ધનવાનો વગર જરૂરનો વ્યય કરે છે. પોપણ માટેના આપણા પ્રયત્નોએ આ સદીમાં જુદું સ્વરૂપ લીધું છે. ખોરાક માટે હવે હિંસાની જરૂર રહી નથી; આપણા અઘડા હવે ખોરાકની વહેંચણી વધારે ન્યાયસર થાય એ માટે ચાલે છે. આ પ્રશ્ન હિંસાથી નિરાળો છે.

[૨]

પોપણના મહત્કાર્યમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે તે આપણે જોયું. હવે રક્ષણની દૃષ્ટિથી આપણે અહિંસાના ક્રમને નિહાળીએ.

રક્ષણમાં પણ પોપણના સરખો જ ક્રમશઃ હિંસાનો ત્યાગ અને અહિંસાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સ્થાપના નજરે પડે છે એટલું જ નહિ, વિકાસક્રમની જાણે એક ચોખ્ખી શત, ચોખ્ખો ચીલો દેખાઈ આવે છે: માનવજાત જેમ આગળ વધે તેમ હિંસાને છોડે. શાસનતંત્રો અને રાજસત્તાના ઊંડા ઇતિહાસમાં ન જિતરતાં આપણે એટલું જ સ્વીકારીને ચાલીશું કે વ્યક્તિ અને સમાજની રક્ષણભાવનામાંથી વિવિધ શાસનતંત્રો ઉદ્ભવે છે. માનવીએ સામાજિક જીવન ગાળવું હોય તો નિયમગ્રહતા સ્વીકારવી જ પડે. નિયમ ધડવા, નિયમનો અપહ્રસ કરવો અને નિયમનો લંગ કરનારને નિયમમાં લાવવો આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર સમાજ અને રાજશાસનની રચના થાય છે—પછી એ રાજશાસનનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનું હોય. માનવીનું રક્ષણ આ શાસનદ્વારા થાય છે એવી ભાવના શાસનને બાંધે છે અને જીવંત રાખે છે. જે શાસનમાં રક્ષણ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધટે તે શાસનને ખદ્દમે જ છૂટકો. શાસનક્રમના વિકાસને આપણે ઉપરછલી દૃષ્ટિથી નિહાળીશું તો તત્કાળ આપણને દેખાશે કે એ વિકાસ હિંસાના ક્રમશઃ વર્જન ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યો છે.

વિકાસક્રમની એક એવી કલ્પના છે કે મનુષ્ય પ્રથમ એકલો ભટકતો. એકલો ભટકતો પુરુષ અને એકલી ભટકતી સ્ત્રી—બંનેને કુદરતે ભેગા કર્યા ને કૌટુંબિક જીવનની શરૂઆત થઈ. એકાકી જીવનમાંથી કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રવેશ પામતા બંનેમાં માનવીએ પોતાની હિંસક વૃત્તિ મર્યાદિત કરી, કુટુંબ પૂરતા નિયમો તેણે સ્વીકાર્યા અને તે પ્રમાણમાં માનવી સંસ્કાર પામ્યો. પોતાના રક્ષણ માટે, પોતાના લાભ માટે અને પોતાના સ્વાર્થ માટે હિંસા કરવી જ પડે એ ખ્યાલ તેણે કુટુંબના સ્વીકાર સાથે જ દૂર કર્યો; પોતાની સ્ત્રી માટે, પોતાના બાલકો માટે તેણે બહુ ઝીણી અને કુમળી લાગણીઓ અનુભવવા માંડી, અને એ લાગણીઓને પ્રભાવે સ્વરક્ષણ સિવાય બીજું કંઈ ન સમજતો માનવી પત્નીના રક્ષણની, બાલકના રક્ષણની, કુટુંબના રક્ષણની જવાબદારી સ્વપ્રત્યક્ષીકૃત ઉઠાવતો થયો. તેનું સ્વત્વ વિસ્તાર પામ્યું અને પોતાના અંગથી—પોતાની જાતથી આગળ વધી આખા કુટુંબ ઉપર છવાયું. હિંસાને કુટુંબમાંથી દેશવેરો મળ્યા. રસવૃત્તિ, પ્રેમશૌર્ય અને વાતસંદ્યની અમૂલ્ય લાગણીઓ આપણને આ કુટુંબ ભૂમિકામાંથી પ્રાપ્ત થઈ. હિંસાને માનવીએ પ્રાથમિક જીવનમાં મર્યાદિત

કરી એટલે એને કુટુંબ મળ્યું. કુટુંબે વિકસાવેલી લાગણીઓ માનવસંસ્કૃતિનું મહોટામાં મહોટું ધન છે. આજ કુટુંબને ન ઇચ્છતી-કુટુંબમાં ફેરફાર સૂચવતી વૃત્તિઓ પણ એ ધનને ખોવા માટે જરાય તૈયાર નથી. રસવૃત્તિ, પ્રેમસૌર્ય (Chivalry) અને વાતસલ્ય તો જીવંત રહેવાં જ જોઈએ, અને એ જીવંત રહેતાં નથી એવી દલીલ સૂચવાતા ફેરફારો પાછળ રહેલી હોય છે એ બતાવી આપે છે કે એકલ જીવનમાં સ્વીકારાતી હિંસામાંથી ક્રોધાગ્નિક જીવનની મર્યાદામાં જતાં હિંસાની પણ ઘણી મહોટી રૂઢવટ થઈ ચૂકી છે.

એ હિંસા ચાલુ રહી હોત, પુરુષ અને સ્ત્રી એકબીજાને દુશ્મન લેખતાં હોત-પરસ્પર હિંસાને પાત્ર ગણ્યાં હોત અને બાલકોને ભાવિ શત્રુ માન્યાં હોત-બાલકોનો સંભવ આવી દુશ્મન ભાવનામાં પણ સ્વીકારીએ-તો આજ જનસમાજનું અસ્તિત્વ જ હોત કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે.

આ ચીસો આગળ વધતો જાય છે એટલું જ નહીં, એ વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે વિસ્તૃત બનતો જાય છે. કુટુંબના સ્વીકારમાં જ આખા ગોત્રનો સ્વીકાર બીજરૂપે રહેલો છે જ. કુટુંબમાંથી ગોત્રની ભાવના વિકાસ પામી સ્પષ્ટ બને એ અરસામાં હિંસાનું બીજું વર્જન માનવજાતે સાધવું પડે છે.

રૂપની આંધી

(પૃથ્વી-સોનેટ)

‘હિમદૂત’

સદા ક્ષિતિજપે ઝીણી દગ હું ફેંકી વિચારતો,
ન નર્તન નિહાળીને ચ રવિ-પત્નીનું રાચતો.
ઉધા મલકતી સદા પ્રીતમ—વાટ જોતી રહી;
તમિસ્ર અવમાનતી વિજય-દૃષ્ટિ ફેંકી રહી.
તદા કવિજનો તણી હૃદય-ઊર્મિ નાચત, ને
વિશાળ જગ ભગતું, પીતું નવીન સૌન્દર્યને;
છતાં નવ હસું હું કાં ? નયન અશ્રુપૂર્ણ રહે !
મને જગત માનીને અણુધ, આણુ ત્યારે હસે !
અરે ! નવ નિહાળતો મનુજ ભાન ભૂલ્યો ઉરે:
ત્યહાં પૃથિવી—કાંઠે કુદન રાત્રિનું ગાજતું !
પરાજિત નિશા રહે પણ ન ચર્મચક્ષુ જુએ !
શું મુઘ્ધ થઈ પેળાણું રૂપ ગમે અતિ કૂર આ !
હશે રૂપની આંધી શેં પ્રગળાં આટલી ઓ પ્રલો ?
થતાં વિલીન જે મહીં દુઃખલયી મહા કેન્દ્રનો,

હીટલર અને નારી

શ્રીમંતલાલ સંઘવી

મંતાન, પાકગૃહ, ધર્મ, કલા સ્ત્રીકારી,
પામીસ તું પુરુષદેવ—સુભાગ્ય નારી;
ધંધો, બદિર્જમણુ, નોકરી છોડ, તારું
કર્તવ્યધામ ગૃહમંદિર બહેન ! ચાડ.*

હીટલર

‘જંગલ પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે, અને તેમાં સ્ત્રી પુરુષ-સમોવડી બની રહી છે !’—
એવા વાણીવિહાર દિદમાં આજે સદગ થઇ પડ્યા છે. તે પ્રસંગે વિજયની પરંપરાઓથી
આધુનિક જગતને ચમકાવી મૂકનાર એક રાષ્ટ્રે ને તેના સ્વામીએ નારીવર્ગને કયા માંગે
દેરીને એ સિદ્ધિ મેળવી છે તે જાણવું યોગ્ય થર્મ પડશે.

પ્રકૃતિથી હીટલર શરમાળ છે તેનામાં પુરુષનરવનાં મુખ્ય લક્ષણો—કઠોરતા કે સ્ત્રી-
આકર્ષણ નથી; સ્ત્રીતરવની સુકુમારતા નથી. અનેક પ્રસંગે તેને દાનવ બનવું પડ્યું છે પણ
કહેવાય છે કે તેવા સમયે તેની આંખોમાંથી પુરુષને અણુજાજતાં આંસુ જ નહીં વહ્યાં છે;
નાનપણથી માંડી તેના સરનશીનપદ સુધીમાં અનેક સ્ત્રીઓએ તેને મોહમાં આંછ નાંખવા
પ્રયાસો કર્યા છે, છતાં તે તેમનાથી દૂર જ ભાગ્યો છે; માંસ, મદિરા, મત્સ્ય ને મૈથુન
એ ચાર મકારે તેના જીવનને સ્પર્શ પણ નથી કર્યો. પરિણામે જર્મનીમાં તેને સ્ત્રી-પુરુષ
બંને તરવોથી પર અને અર્ધદેવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંબંધમાં તે જે
કંઈ કહે છે તેને પુરુષના વચન તરીકે નહિ પણ, દિદમાં અગાઉ ઝગપિવરોનાં વચન સ્વીકારી
લેવાતાં તેમ, ઈશ્વરી આદેશ તરીકે સ્વીકારી લેવાય છે. આધુનિક સંસ્કૃતિની જાળમાં ફસાયેલી
સ્ત્રીને તે તેના પવિત્રમાર્ગે ઝડપથી પાછા વળવાનો આદેશ આપી શકે છે, અને વધુમાં વધુ
શિક્ષિત એવી વીસમી સદીની જર્મન વનિતાઓ તેના એ આદેશને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી લે
છે તે તેના એ કહેવાતા દૈવતને આભારી છે.

ન્યુરેમ્બર્ગમાં હીટલરનો સંદેશો સાંભળવાને સમરત જર્મનીમાંથી સ્ત્રી-પ્રતિનિધિઓ
તરીકે આવેલી લાખખો વિદુષી સનારીઓ સમક્ષ બોલતાં તેણે કહેલું કે, ‘હું તમને વિદ્યાપીઠોમાં

* હીટલરે નારીની ફરજો અને તેનાં કર્તવ્યક્ષેત્ર તરીકે, આધુનિક જર્મનીના ત્રણ કકાર
[Kinder-Kirche-Kuche; સંતાન, મંદિર, ચૂલો] ને અનુસરી, ચૂલો, વાસીદું, મંદિર,
ને બાલકકર જણાવેલ છે. તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે થયો છે—

‘Take hold of kettle, broom and pan
Than you’ll surely get a man !’
and ‘Shop and office leave alone,
Your true life-work lies at home.’

* We can always get Adolf to weep. Goering

કે બાસપીક પર જોવા નથી હજીતો. મારે તમને નિપુણ રસાયણો, કાળજીભરી માતાઓ ને પતિને સંતોષતી સુંદરીઓ બનાવવી છે.”

શ્રીઓ જન્મતીતી ઉત્પત્તિમાં શો ભોગ આપી શકે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે કહેલું, ‘શ્રી સંતાનને જન્મ આપતી વખતે માતૃભૂમિ માટે એવો ભોગ આપે છે, જેવો પુરુષ સમરક્ષેત્ર પર માર્યા મૂકતાં આપે છે.’

‘એક પ્રગતિશીલ શ્રીએ તેને પૂછ્યું, ‘જન્મન શ્રીઓને માટે તમે શું કહ્યું છે ?’ તે તે શાંતિથી બોલ્યો, “મારા નવા સૈન્યમાંથી તમને એવા લાખો નરવીરો મળશે, જે તમારાં બાંધિ સંતાનોનું જંગલભરમાં અપ્રતિમ એવું પિતૃપદ સંભાળશે.”

શ્રીઓને રાજકારણમાંથી દૂર કરવાને માટે શ્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદી દેશોમાં તેનાં પર ટીકાઓ થતાં તેણે કહેલું, ‘રાજકારણ અને જાહેરજીવન !—એ ખરું છે કે એમાંથી શ્રીઓને મેં દૂર રાખી છે. પણ કઠોર પુરુષને માટે પણ એ બંને આકરી કસોટીનાં રચણ છે. ત્યાં સુકુમાર શ્રીઓને પ્રવેશવાની શી જરૂર છે ?’

શ્રી-સ્વભાવનો તે અચ્છો પરીક્ષક મનાય છે. તે કહે છે કે, “બળતી અપેક્ષા રાખતી ભાવનાવશ શ્રી નમળા પુરુષ ઉપર સરજેરી કરવા કરતાં બળવાન પુરુષને તાંબે રહેલું વધારે પસંદ કરે છે.”—ઇતિહાસ આ માન્યતાને ટેકા આપી શકે એમ છે એટલું જ નહિ, પણ તાજેતરમાં હોલોવુડની નટીઓના, તેમને કેવો પતિ પસંદ છે તે સંબંધમાં મત લેવામાં આવતાં, મોટાભાગનાં મત ‘વીર પુરુષ’ને જ ફાળે ગયેલાં.

શ્રી અને પુરુષને તે, મોતી અને દોરાની જેમ, હાથો અને ફળાની જેમ, તેલ અને દીવેટની જેમ પરસ્પરનાં પૂરક માને છે. શ્રીના પુરુષ સમાન બનવાના પ્રયાસને તે કુસમતા કોટા બનવાના પ્રયાસ સમાન લેખે છે. અને તેમાં તે શ્રીત્વનું, પુરુષત્વનું ને, કુદરતનું અપમાન મૂલે છે, તે માને છે કે પુરુષને પોતાની ફરજોથી વ્યુત બનતો અટકાવવાને અસમર્થ નીવડેલી સત્તાઓ જ શ્રીને પુરુષના બુવાનક માર્ગે જવા દઈ શકે, જન્મનીમાં એમ ન બને તે માટે તેણે કેટલાક શ્રી-સંરક્ષક ધારાઓ ધડ્યા છે ને એ ધારાઓના ત્વરિત અમલ માટે તેને તેણે ‘કુટુંબસંરક્ષણના ફાળદારી કાપદા’નું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

એ કાપદાની રચે-લક્ષમિચ્છેદ પર નૈતિક પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે ને તે કાર્યને અગોચર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પુરુષને પોતાની મિલકત પોતાનાં શ્રી-સંતાન સિવાય ખીમને આપવાનો અધિકાર નથી. ગર્ભિણી શ્રીઓ પાસે કામ કરાવે એવાં કારખાતાંઓના માલિકોને સખત સખ કરવામાં આવે છે. લક્ષમ્બેગે કે સંતાનસંખ્યા ‘કુટુંબોને ભારરૂપ ન થઇ પડે તે માટે રાજ્ય તરફથી આર્થિક રાહત આપવામાં આવે છે. ગર્ભિણી શ્રી કે શ્રીના માતૃપદ સંબંધમાં શબ્દથી કે સંકેતથી પણ મશકરી કે અપમાન કરનારને, સખ કરવામાં આવે છે. સંતાનનિયમનની વાત ઉચ્ચારનાર પણ સખત સખને પાત્ર થાય છે.

મુગ્ધના આરોગ્યને માટે તે શ્રીની પવિત્રતા પર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે. શ્રી-સંસ્થાઓ કે શ્રીઓનું શ્રમજીવન—બંનેને તેણે એકદમ કમી કરી નાંખ્યાં છે. છતાં, અનિવાર્ય કારણે એમાંથી જે કંઈ બાકી રહ્યું હોય, અને કમે કમે અદશ્ય બનતું હોય, ત્યાં પણ શ્રીઓની દેખરેખ શ્રીઓને, દરતક રાખવાનો તેણે આદેશ કરેલો છે. ખેતરોમાં કામ કરતી શ્રીઓ ખુલ્લી બરાકામાં નહિ પણ ખેડોના કુટુંબોમાં ગોઠવાઈ તેમની ગૃહિણીઓની સાથે રહે. એ માટે તેણે પ્રયત્ન કરેલ છે. ને તેવી શ્રીઓને શાંતિ મળે ને તેમનામાં સ્વાસ્થ્ય, કલા અને કૌવત વિશે તે માટે પણ તેણે સુંદર યોજનાઓ અને કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકેલ છે.

જાહેરજીવન, રાજકારણ ને કચેરીઓમાં અટવાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને તેણે પાછી ગૃહ-મંદિરોમાં મોકલાવી દીધી છે. જર્મનીના સરકારી દફતરે આજે એક જ કાર્યકર્તાનું નામ નગરે ચડે છે અને તે સ્ત્રી તે અગાઉની શીશ્મસ્ટાર લેની રીફ્રેસ્ટાલ. જર્મન શીશ્મ-ઉદ્યોગમાં નીતિના આદર્શ જળવાઈ રહે તે જોવાને તેને એક અપવાદ તરીકે ગૃહિણીપદેથી સુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને ખીજી સુક્તિ તેવી યુવતીઓને આપવામાં આવે છે કે જેમની સેવાઓ જાસૂસી ખાતાને જરૂરી હોય.

નારી મંથનમાં પોતાનું આ આર્ષદર્શન હીટલરે સરમુખત્યાર બનીને નથી કેળવ્યું. બાલવયથી જ તે નારીને એ દષ્ટિએ જોતો આવ્યો છે. કુમારવયે તેનાં પ્રવચનોમાં તે વારંવાર કહેતો કે, “સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું, પણ તેમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપગયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.” તેના સદ્ભાગ્યે નારી સંથંધમાં તેના આ દષ્ટિબિન્દુને ઝીલી લેનાર જ નહિ પણ પોતે પણ એવાં જ દષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવનાર તેજસ્વી સાથીઓ પણ તેને મળી ગયા છે. રાઇનલેન્ડ નારી સંથંધમાં, મનુની જેમ, ‘સંરક્ષણ, પવિત્રતા ને પૂજન’નો આદર્શ ધરાવે છે. આરોગ્યખાતાનો પ્રધાન ડૉ. ફ્રીક સ્ત્રીની પવિત્રતાને રાખીને પ્રથમ ધર્મ લેખે છે. ને ડેપ્યુટી ચાન્સેલર હર હેસના શબ્દોમાં ‘ધરખખુ, પ્રેમાળ ને સંતાનની માતા’ એ જર્મન સ્ત્રીનો આદર્શ છે.

આરોગ્ય ગણતરીએ સ્ત્રીની પવિત્રતા જોટલી જરૂરી છે એટલી જ હદે પ્રગટાદિ, કુટુંબોની સુખાકારી ને ભાવિ પ્રજાના વિકાસની ગણતરીએ સ્ત્રીઓ, કુટુંબતાથી ભરેલાં રાજકારણ, નોકરી કે જાહેર જીવનમાંથી શાંતિ મેળવી, ગૃહિણીધર્મ સાચવે, સુન્દરતાને ખીલવે અને સંસ્કાર વિકસાવે એ પણ જરૂરી છે. ને પરિણામે, પોતાની પ્રજાને એક સૈકામાં સાત કરોડમાંથી પચીસ કરોડની સખ્યાએ પહોંચાડવા ઝંખતો ને ભાવિ પ્રજાને સંસ્કારી, શિસ્તબદ્ધ, સચકત ને પ્રેમાળ બનાવવાની ભાવના સેવતા હીટલર જર્મન નારીને આજે પવિત્ર, પ્રેમાળ, ધરખખુ, સંતાનશીલ ને સુન્દર બનાવનાર આદેશ આપી રહ્યો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના મધુર શબ્દ નીચે નારીને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માગતા પુરુષો ઘણી વખતે સ્ત્રી મંથનમાં ઉપરોક્ત આદર્શો સેવનારને સ્વાર્થો પુરુષો કે સ્ત્રી-સુખના વિરોધીઓ તરીકે ઓળખાવી મળ્યાં. ‘યદ્ય નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા’ વાક્યને આમળ ધરે છે. પણ તેઓ બૂલી ગય છે કે પૂજનનો અર્થ નારીને પુરુષના જેવી બનાવી તેને જગતની ઠાકરે ચડાવવાનો નથી.

મંદિરમાં મૂર્તિના આપણે પૂજન કરીએ છીએ, પણ તે મૂર્તિ સુવર્ણની હોઈ તેના ચોરાઈ જવાની બીકે, તેને આપણે જેમ જાહેર માર્ગ પર નથી મૂકી શકતા તેમ કુદરતના એક પવિત્ર સત્ત્વ તરીકે આપણે નારીપૂજન કરી શકીએ પણ તેના સૌન્દર્યને, તેની સુકુમારતાને ને તેની પવિત્રતાને જગતની ભૂટના વિષય બનાવવાનો આપણને કાર્મ અધિકાર નથી. પ્રજાનાં આરોગ્ય, શક્તિ, સુદરતા, ને સંસ્કાર સ્ત્રીની પવિત્રતા અને મંતાન-ઉછેરની ફરજ પ્રત્યેની તેની એકતાનતાને આભારી છે તેની આડે આવનાર કે સતાનો પાસેથી તેમની માતાના મતલ સહવાસનું સુખ ચૂટવી લેનાર પુરુષો પ્રજાના ને પ્રજાના દ્રોહી છે સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અભ્યવસામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પુરુષ જ સ્ત્રીને પુરુષના કઠોર માર્ગે વાળી શકે, એવા પુરુષો સ્ત્રીની એક પણ કુદરતી ફરજ પોતાને માથે ઓઢવા સિવાય પોતાની ફરજો સ્ત્રીને માથે લાદી રહ્યા છે.

‘પ્રહરી!’

‘શું છે?’

‘કેટલા વાગ્યા છે?’

‘ત્રીસ ઘટિકા થઇ છે!’

‘શું સૂચિત્ત થઈ ગયો?’

‘હા.’

‘હાય ભગવન, કેવા ભયંકર અંધકારમાં હું પડ્યો છું. દિવસનાં દર્શન નથી થતાં અને પ્રાતાઃકાળની સૂચના પણ નથી મળતી. પ્રહરી, શું આનો અંત નથી?’

એક કર્કશ હાસ્ય કરીને પ્રહરી બોલ્યો, ‘અંત! કેમ નહીં! મૃત્યુ એનો અંત અવશ્ય આણશે!’

પ્રહરીએ પુનઃ કર્કશ હાસ્ય કીધું. બંદીએ ઘૂણાથી મુખ ફેરવી લીધું. કાળકોટડીના ગહન અંધકારમાં એક દુર દીપક એક ખૂણામાં અંધકારની સાથે બાથ બીડતો નજરે પડતો હતો. એક તરફ એક કામળ અને પાણીનું એક બેડું હતું. કાંસાની એક થાળી પ્રહરીના મોજન માટે પડેલી દષ્ટિગત થતી હતી. ચોરડીને એકજ દાર હતું અને તે લોખંડનાં મળખૂત બારણાંઓ વડે બંધ હતું. તે બારણાંમાં એક છિદ્ર હતું જેમાંથી બંદી પ્રહરી સાથે વાત કરતો હતો.

બંદી પોતાની કામળ પર પડ્યો અને નિદ્રાવશ થયો.

૨

શોકનાં ટોળાંએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને લાટમાં આવેલા તામ્રગિરિ અને મધુરગિરિના દૂરો પર કળને મેળવી લીધો હતો. પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહન વંશની સાથે હવે તેમની લડાઈ ચાલતી હતી. મધુરગિરિના શાસક રૂદ્રતા આભીરને શોકોએ કાળકોટડીમાં પૂર્યો હતો. રૂદ્રતા પ્રખર વીર અને સાતવાહનોનો જન્મણો હાથ ગણાતો હતો. તેના કારાવાસથી પ્રતિજ્ઞાનની રાજમાતા ગૌતમી પણ દુઃખી હતી પરંતુ ઉપાય હતો નહીં. શોકોનો એક સરદાર તે જ પ્રમાણે સાતવાહનોના હાથમાં કેદ હતો. પરંતુ શોકો રૂદ્રતાને છોડવાની ઈર્ષા પણ બોગે ના પાડતા હતા. પોતાના સરદારને મૃત્યુદંડ મળશે તો રૂદ્રતા પણ મૃત્યુ પામશે એમ ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી.

૩

પ્રતિજ્ઞાનના મંત્રી મિત્રગુપ્ત બોલ્યા, ‘ઇદસેન, એક સુપ્તચર તુરકની તારી બધી ક્ષતિ આ કાર્યના સાધનમાં વિશેષ પડવાથી ધોવાઈ જશે.’

૨

જાહેરજીવન, રાજકારણ ને કચેરીઓમાં અટવાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને તેણે પાછી ગૃહ-મંદિરોમાં મોકલાવી દીધી છે. જર્મનીના મરકારી દફતરે આજે એક જ કાર્યકર્તાનું નામ નજરે ચડે છે અને તે સ્ત્રી તે અગાઉની શ્રીફમસ્ટાર લેની રીફેન્સ્ટાલ. જર્મન શ્રીફમ-ઉદ્યોગમાં નીતિના આદર્શ જળવાઈ રહે તે જોવાને તેને એક અપવાદ તરીકે ગૃહિણીપદેથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને બીજી મુક્તિ તેવી યુવતીઓને આપવામાં આવે છે કે જેમની સેવાઓ જનસંસી ખાતાને જરૂરી હોય.

નારી મંત્રધર્મમાં પોતાનું આ આર્ષદર્શન દોટલરે સમુખત્યાર બનીને નથી કેળવ્યું બાલકવયથી જ તે નારીને એ દષ્ટિએ જોતો આવ્યો છે. કુમારવયે તેનાં પ્રવચનોમાં તે વારંવાર કહેતો કે, “સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું, પણ તેમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપગયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.” તેના મદલાગ્યે નારી સંજ્ઞામાં તેના આ દષ્ટિબિન્દુને ઝીલી લેનાર જ નહિ પણ પોતે પણ એવા જ દષ્ટિબિન્દુઓ ધરણનાર તેજસવી સાથીઓ પણ તેને મળી ગયા છે. રોઝેનબર્ગ નારી સંજ્ઞામાં, મનુની જેમ, ‘સંસ્કૃત્ય, પવિત્રતા ને પૂજન’નો આદર્શ ધરાવે છે. આરોગ્યખાતાનો પ્રધાન ડૉ. ફ્રીક સ્ત્રીની પવિત્રતાને મજબૂતો પ્રથમ ધર્મ લેખે છે ને ડૉ. પ્યુટી ચાન્સેલર હજુ હેસના શબ્દોમાં ‘ધરરખ્યુ, પ્રેમાળ ને સતાનની માતા’ એ જર્મન સ્ત્રીનો આદર્શ છે.

આરોગ્ય ગણતરીએ સ્ત્રીની પવિત્રતા જોટલી જરૂરી છે એટલો જ દહે પ્રગટવું, કુટુંબોની સુખાકારી ને ભાવિ પ્રજાના વિકાસની ગણતરીએ સ્ત્રીઓ, કુટિલતાથી ભરેલાં રાજકારણ, નોકરી કે જાહેર જીવનમાંથી શાંતિ મેળવી, ગૃહિણીધર્મ સાચવે, સુન્દરતાને ખીલવે અને સસ્કાર વિકાસે એ પણ જરૂરી છે. ને પરિણામે, પોતાની પ્રજાને એક સૈકામાં સાત કરોડમાંથી પચીસ કરોડની સખ્યાએ પહોંચાડવા ઝંખતો ને ભાવિ પ્રજાને સંસ્કારી, શિસ્તબદ્ધ, સશક્ત ને પ્રેમાળ બનાવવાની ભાવના સેવતો દોટલર જર્મન નારીને આજે પવિત્ર, પ્રેમાળ, ધરરખ્યુ, સતાનશીલ ને સુન્દર બનાવતો આદેશ આપી રહ્યો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના મધુર શબ્દ નીચે નારીને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માગતા પુરુષો ધણી વખતે સ્ત્રી સંજ્ઞામાં ઉપરોક્ત આદર્શો સેવનારને સ્વાર્થો પુરુષો કે સ્ત્રી-સુખના વિરોધીઓ તરીકે ઓળખાવી મનુના ‘યન્ન નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન દેવતા’ વાક્યને આગળ ધરે છે પણ તેઓ બૂલી ગય છે કે પૂજનનો અર્થ નારીને પુરુષના જેવી બનાવી તેને જગતની ઠોકરે ચડાવવાનો નથી.

મંદિરમાં મૂર્તિના આપણે પૂજન કરીએ છીએ, પણ તે મૂર્તિ સુવર્ણની હોઈ તેના ચોરાઈ જવાની બીક, તેને આપણે જેમ જાહેર માર્ગ પર નથી મૂકી શકતા તેમ કુદરતના એક પવિત્ર સત્ત્વ તરીકે આપણે નારીપૂજન કરી શકીએ પણ તેના જૈનધર્મને, તેની સુકુમારતાને ને તેની પવિત્રતાને જગતની લુટના ત્રિપથ બનાવવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી પ્રજાના આરોગ્ય, શક્તિ, સુદરતા, ને સમ્રાટ સ્ત્રીની પવિત્રતા અને સતાન-ઉછેરની ફરજ પ્રત્યેની તેની એકતાનતાને આભારી છે તેની આડે આવનાર કે સતાનો પાસેથી તેમની માતાના સતત સહવાસનું સુખ ખૂટવી લેનાર પુરુષો પ્રભુતા ને પ્રજાના દ્રોહી છે સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અભવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પુરુષ જ સ્ત્રીને પુરુષના કઠોર માર્ગે વાળી શકે. એવા પુરુષો સ્ત્રીની એક પણ કુદરતી ફરજ પોતાને માથે ઓઢવા સિવાય પોતાની ફરજો સ્ત્રીને માથે લાદી રહ્યા છે.

૧

‘પ્રહરી !’

‘શું છે ?’

‘કેટલા વાગ્યા છે ?’

‘ત્રીસ ઘટિકા થઇ છે !’

‘શું સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ?’

‘હા.’

‘હાય ભગવન, કેવા ભયંકર અંધકારમાં હું પડ્યો છું. દિવસનાં દર્શન નથી થતાં અને પ્રાતઃકાળની સૂચના પણ નથી મળતી. પ્રહરી, શું આનો અંત નથી ?’

એક કર્કશ હાસ્ય કરીને પ્રહરી બોલ્યો, ‘અંત ! કેમ નહીં ! મૃત્યુ એનો અંત અવશ્ય આણશે !’

પ્રહરીએ પુનઃ કર્કશ હાસ્ય કરીયું. બંદીએ ઘૂણાથી મુખ ફેરવી લીધું. કાળકોટડીના મહન અંધકારમાં એક ક્ષુદ્ર દીપક એક ખૂણામાં અંધકારની સાથે બાથ ભીડતો નજરે પડતો હતો. એક તરફ એક કામળ અને પાણીનું એક બેડું હતું. કાંસાની એક થાળી પ્રહરીના બોજન માટે પડેલી દૃષ્ટિગત થતી હતી. આરડીને એકજ દાર હતું અને તે લોખંડનાં મજબૂત બારણાંઓ વડે બંધ હતું. તે બારણામાં એક છિદ્ર હતું જેમાંથી બંદી પ્રહરી સાથે વાત કરતો હતો.

બંદી પોતાની કામળ પર પડ્યો અને નિદ્રાવશ થયો.

૨

શકોનાં રાજાએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને લાટમાં આવેલા તામ્રગિરિ અને મધુરગિરિના દુર્ગો પર કળંગે મેળવી લીધો હતો. પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહન વંશની સાથે હવે તેમની લડાઈ ચાલતી હતી. મધુરગિરિના શાસક રૂદ્રદત્ત આબીરને શકોએ કાળકોટડીમાં પૂર્યો હતો. રૂદ્રદત્ત પ્રખર વીર અને સાતવાહનોનો જન્મણો હાથ ગણાતો હતો. તેના કારાવાસથી પ્રતિજ્ઞાનની રાજમાતા ગૌતમી પણ દુઃખી હતી પરંતુ ઉપાય હતો નહીં. શકોનો એક સરદાર તે જ પ્રમાણે સાતવાહનોના હાથમાં કેદ હતો. પરંતુ શકો રૂદ્રદત્તને છોડવાની કાંઈ પણ બોએ ના પાડતા હતા. પોતાના સરદારને મૃત્યુદંડ મળશે તો રૂદ્રદત્ત પણ મૃત્યુ પામશે એમ ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી.

૩

પ્રતિજ્ઞાનના મંત્રી મિત્રગુપ્ત બોલ્યા, ‘ઇદ્રસેન, એક ગુપ્તચર તરીકેની તારી બધી કળિત આ કાર્યના સાધનમાં વિશેષ પડવાથી ધોવાઈ જશે.’

૩

‘દેવ, પણ એનો ઉપાય અસંભવિત દેખાય છે.’

‘અસંભવિત શબ્દનું ઉચ્ચારણ ઇદ્રસેનના મુખમાંથી આજે પ્રથમવાર સાંભળ્યું છું.’

‘દેવ, હું લાચાર છું. રૂદ્રદત્ત તો મારા સ્વજનોમાંના મુખ્ય છે. શું હું તેમની મુક્તિની ચેષ્ટામાં કંઈ પણ બાકી રાખું?’

મિત્રગુપ્ત થોડી વાર ચૂપ રહી બોલ્યા, ‘જો ઇદ્રસેન, આપણે રૂદ્રદત્ત વગર કંઈ પણ કરી શકીએ તો નથી, મારે એની મુક્તિની ચેષ્ટા તો કરવી જ પડશે.’

ઇદ્રસેન બોલ્યો, ‘હવે તો તમે ઉપાય બતાવો તો કંઈ થાય!’

‘વાર! ઇદ્રસેન, કાલે તારે મધુરગિરિની તળેટીમાં એક આશ્રમ માંડીને એક ઋષિના રૂપમાં રહેવાનું છે.’

‘એ માન્ય છે દેવ.’

‘તારે એક પ્રખર કર્મકાંડી તરીકે જાણે ચવાની ધીમી ચેષ્ટા કરવાની છે. બાકીના આદેશો તને એક ગોવાળની મારફતે મળ્યા કરશે.’

‘જેવી આગા.’

૪

પ્રતિજ્ઞાનની શેરીશેરીએ રાજમંત્રીના પદ્મપાગની વાત વીજળીવેગે પ્રસરી ગઈ. જનતામાં ગુપચુપ વાત થવા લાગી.

‘ભાઈ, શું રાજમાતા ગૌતમી પણ કંઈ ન બોલ્યાં?’

‘અરે મને તો લાગે છે કે શકેનાં ટાળાં પ્રતિજ્ઞાન પર ચડી આવશે. શિવ, શિવ, એઓની કઠોરતાનો અનુભવ હું મૌર્યાબ્દમાં કરી ચૂક્યો છું.’

‘મિત્રગુપ્ત આચાર્યને તો પ્રતિજ્ઞાન ઘણું પ્રિય હતું એને મૂકીને કેમ ચાલ્યા ગયા?’

‘મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. આવા સારા મંત્રી હવે શકેને ત્યાં જરૂર જશે. ન જાણે કિં મનિષ્ઠતિ!’

પ્રતિજ્ઞાનમાં નાગરિકોની મૂંઝવણનો અંત દેખાતો ન હતો.

૫

‘પ્રહરી!’

‘શું છે?’

‘આ અવાજ જ્ઞાનો યાવ છે?’

‘એ તો બંદીગૃહની દીવાલ એક બાજુ પડી ગઈ છે અને તેમાં થઈને બહાર પડતા વરમાદનો અવાજ આવે છે.’

‘શું વર્ધાનકવુ ચર ચંદ્ર ગઈ?’

‘હા, પણ તેથી શું?’

‘શું! કંઈ નહીં! ફક્ત રિધાતાની વિચિત્રતાની કલ્પના કરતો હતો.’

‘શું વિચિત્રતા હમણાં દેખાઈ?’

‘એજ કે એક વખત હું મધુરગિરિનો શામક હતો અને આજે બંદી છું.’

પ્રહરી ચૂપ રહ્યો. તેની આંખો મામે ઉત્થાન અને પતનનો ઈતિહાસ તરી આવ્યો. થોડી વારે પ્રહરી બોલ્યો, ‘જુઓ ભાઈ હું તમને એક ખાનગી સમાચાર કહું છું.’

‘શું?’

‘પ્રતિષ્ઠાનના રાજ્યમંત્રી મિત્રશુભદેવ પ્રતિજ્ઞાન છોડી શકેલી તરફ ચાલી આવ્યા છે.’

‘શું કહે છે?’

‘હા ખરી વાત છે.’

‘અશંભવિત છે એ વાત. એની કલ્પના પણ હું કરી શકું તેમ નથી.’

‘પ્રત્યક્ષ થશે એ કલ્પના! પણ યાદ રાખજો કે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશનું બળ હવે ઘટી ગયું છે અને પોતાના વિજયના ઉપશ્લષ્ટમાં અમે સર્વત્ર દેવાલય અને અતિથિશાળાઓ બંધાવીએ છીએ.’

‘જોહા! આ શું સાંભળું છું! લાટ! માફે પાડે લાટ! આજે તારી સ્વતંત્રતા ચિરકાળને માટે નષ્ટ થતી લાગે છે.’

બંદી એક નિસાસો નાંખી કામળ પર પડ્યો.

૬

‘મહારાજ શકાધિપ નહપાણુ! હું ઘણો પ્રસન્ન છું, કે તમે મારી કુટિરને પાવન કીર્તી છે.’ સ્પષ્ટ બોલ્યા.

‘ભગવાન, આ મિત્રશુભ આચાર્યને લીધે મને આપના અહીં હોવાની ખબર પડી. દર્શનથી અત્યંત આનંદ થયો.’

‘એ આપનો અનુગ્રહ છે. તમારા જેવા રાજવીઓનું રાજ્ય ચિરકાળ હોવું ઘટે છે.’

‘ભગવાન, મેં સાંભળ્યું છે કે આપે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશને એક યત્ન કરવા કહ્યું હતું જેથી તેમનું રાજ્ય ચિરકાળ સુધી રહે!’

‘મૂર્ખ છે એ ગૌતમીપુત્ર! મહારાજ, યત્ન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ તથા એને માટે ત્યાગની પણ ભાવના જોઈએ.’

‘હા એ વાત સત્ય છે!’

‘મહારાજ, એક વણિકની માફક દિસાગ શખવાથી યત્ન થતો નથી; એને માટે તો રાજભંડાર ખુલ્લા હોવા જોઈએ તથા પોતાનું રક્ત રેડનાર બાહોશ વીરો હોવા જોઈએ.’

‘દેવ, પ્રભુકૃપાથી બધું છે. આપ કૃપા કરી મારે માટે એ યત્ન કરવાની શીઘ્રતા કરો.’

‘મહારાજ, એ યત્નમાં મુખ્ય વસ્તુ એક બત્રીસ-લક્ષણા નરના બલિનું છે!’

‘તે કેમ થશે!’

‘મારી બાલુમાં તો બત્રીસ-લક્ષણા બેજ છે; પ્રતિષ્ઠાનનો ગૌતમીપુત્ર અને મંયુરગિરિનો રૂદ્રદત્ત. પરંતુ ગૌતમીપુત્રને જેવી લક્ષ્મી વ્હાલી છે તેવોજ પ્રાણુ પણ વ્હાલો છે. રૂદ્રદત્તે પોતાના પ્રાણુ સાતવાહન માટે પાયરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી છે.’

‘વાર દેવ, રૂદ્રદત્તને નહપાણુને માટે પ્રાણુ પરાણુ પાયરવા પડશે.’

‘અરવું! મૂર્ખ સાતવાહન હવે તું જોઈ લેજો!’

૭

‘આજે મેં એક બંધકર સ્વપ્ન જોયું છે!’

‘જોયું હશે, હવે તમારું લોહી બપોરે યત્નમાં રેડાશે ત્યારે એ સ્વપ્ન બૂલાર્થ જશે.’

‘શું! માફે લોહી યત્નમાં રેડાશે!’

એક બંધકર કરી પ્રદરી બોલ્યો, ‘સાતવાહનના યત્નમાં લોહી તમારાથી ન રેડાયું પણ નહપાણુના યત્નમાં તો પરાણુ રેડ્યું પડશે.’

‘ પ્રહરી, મને કાંઈ સંમજણ પડતી નથી. ’

‘ સમજણ ક્યાંથી પડે ! એ તમારા મિત્રશુભદેવનાં કારસ્થાન છે. નરમેધ-પદ્મ શકોની ચિરસ્થાયી કીર્તિને માટે કરવામાં આવશે અને તેમાં રક્ત રેડાશે બત્રીશ-લક્ષણા રૂદ્રદત્ત આભીરનું ! ’

‘ શું શકોની કીર્તિ મારા રક્ત રેડાવાથી અક્ષુણ્ણ રહેશે ? ’

‘ હા. અને હવે તો એક પંખવાડિયા સુધી તમારો સારો આદરસત્કાર પણ થશે. જુઓ પેલા મુખ્ય રક્ષક આવ્યા ! ’

મુખ્ય રક્ષકે આવીને દ્વાર ખોલ્યું અને બોલ્યો, ‘ રૂદ્રદત્તદેવ, આપ મારી સાથે ચાલો. ’

૮

રાકાધીશ નહપાણુ ધણા જ ઉત્તેજિત હતા. તેઓ એક દૂતની સાથે વાતો કરતા હતા. ‘ મહારાજ, યજ્ઞમાંથી સર્વેની દષ્ટિ સમક્ષ રૂદ્રદત્ત પડાવવાનું કરી ગયો. અને તેની પૂંક પકડતા જઈએ તે પહેલાં દરીક રૂપે આવેલા આભીરોએ ખૂબ ધાંધલ કરી મૂકી અને સૈનિકો જેમ બીડને વિખેરવા ઇચ્છતા તેમ તેમ તે વધતી જતી હતી. ’

‘ ખરેખર એ ઘણો જ ચાલાક છે અને મિત્રશુભની ખામી પ્રતિજ્ઞાનમાં એ પૂરી પાડશે. ’ એકાએક એક શુભચર આવીને બોલ્યો, ‘ મહારાજ, અમારું મિત્રશુભદેવનો પત્તો નથી અને યજ્ઞના આચાર્ય પણ બીડમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. ’

‘ શું કહે છે ? ’

બીજા શુભચરે આવી કહ્યું, ‘ મહારાજ, પ્રતિજ્ઞાનની સેના પચવટીની પાસે આવી પહોંચી છે. નહપાણુ એક લાણુ ચૂપ બેઠો. એકાએક તે બોલી ઊઠ્યો, ‘ બસ, હવે યુદ્ધ વગર બીજો ઈલાજ નથી, સેનાપતિને બોલાવો. ’

સેનાપતિ આવીને મહારાજને નમ્યો અને બોલ્યો, ‘ દેવ, તમારા કૌષાધ્યક્ષ કહે છે કે રાજાહારની લક્ષ્મી દેવાલયો અંધાવવામાં વપરાઈ ગઈ છે અને હવે સેનાને આપવાને યોગ્ય ધન નથી. ’

પોતાની કીર્તિની અક્ષુણ્ણતાને માટે રૂદ્રદત્તનું રક્ત રેડવાની આશા સેવતાર શકાધિપને પોતાનું રક્ત રેડવાથી પણ શકોની શ્રીની રક્ષા થતી લાગી નહીં.

૯

‘ ઇદ્રસેન, તે ખરેખર સાતત્રાહનોત્તી કીર્તિ અક્ષુણ્ણ રાખી છે. મિત્રશુભદેવ, આજે સમસ્ત આચાર્યવર્ત ઉત્સવમગ્ન છે અને શકોના પરાજયના ઉપસક્ષયમાં જે નવો સંવત ચાલુ થાય છે તેમા તમારું કાર્ય ઉત્તમ ગણાશે. ’ સમ્રાટ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણી બોલ્યા.

રૂદ્રદત્ત બોલ્યો, ‘ સમ્રાટ, આજે મારા તામ્રગિરિ અને મયૂરગિરિની પુર્નઃ સ્વતંત્રતા બેવાનું ભાગ્ય જો મને મળ્યું હોય તો તેને માટે હું ઇદ્રસેન અને આચાર્ય મિત્રશુભદેવનો આભારી છું. ’

‘ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યની જય ’ના જયઘોષો ચાલુ હતા અને ભરૂંકચના કોટની પરકોટા પર અમંખ્ય દીપમાલિકાઓ એ વિજયની સૂચના સર્વેને આપતી હતી.

નર્મદાનાં તીર પણ સ્વતંત્ર ભારતના ઉલ્લાસમાં ભાગ પડાવવાની એટલા કરતાં ભરૂંકચના દૂર નીચે કલ્લોલ કરતા હતાં.

પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરૂ'

અને વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું'

(એક તુલના)

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

આપણા સાહિત્યમાં જેમ સામળતા તેમ પ્રેમાનંદના અનેક પુરોગામીઓ થઈ ગયા છે અને એ બંને કવિઓ પૂર્વકાલના વાર્તાકારો તેમજ આખ્યાનકારોના અનેક રીતે નકલ્પી છે, એ તો હવે પુરવાર થઈ ગયેલી હકીકત છે. સામળ કે પ્રેમાનંદની ગર્યાદાઓ કે વિશેષતાઓ સમજવા માટે તેમની પોતાની કૃતિઓના અભ્યાસની જોટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય તેમના પુરોગામીઓના અભ્યાસની પણ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદના 'મામેરૂ' માથે તેના એક પુરોગામી વિષ્ણુદાસના એ જ વિષય પરના કાવ્યની સંદેશમાં તુલના કરવી ધારી છે.

વિષ્ણુદાસ ઉપરાંત બીજાઓએ પણ આ જ વિષય પર આખ્યાનો લખ્યાં છે. 'મામેરૂ'ના કથાનાયક મંમસિંહ મહેતાએ પોતે જ લખેલું 'કુવરબાઇનું મામેરૂ,' ભક્ત કવિની મીરાંબાઇનું 'નરસિંહજી કા માયરા' તથા પાટણનિવાસી કવિ વિશ્વનાથ જાનીનું 'મોસાળા ચરિત્ર' એ ત્રણેની ચોક્કસ અસરો પ્રેમાનંદ ઉપર પડેલી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ અને તુલસીદાસ એ પોતાના પુરોગામીઓનાં મામેરૂ પરનાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે જોયાં હશે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન હરિદાસે પણ મામેરૂ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત મોતીરામ, વિષ્ણુ (નાગર વિષ્ણુ-દાસથી ભિન્ન) તથા છેક છેલ્લે કવિ દયાંગમ પણ આ જ વિષય ઉપર કક્ષમ ચક્ષાવી છે; પરંતુ એ બધી કૃતિઓનું સમગ્ર અવલોકન ભવિષ્યની કોઇ અનુકૂળતા ઉપર મુક્તતરી રાખી અત્યારે તો વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું' અને પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરૂ' એ બે કાવ્યો પૂરતો જ પ્રસ્તુત વિષયને મર્યાદિત કર્યો છે.

વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો નાગર હતો. તેનું 'મોસાળું' ક્યારે રચાયું એની સાલ મળતી નથી, પણ એનાં બીજાં કાવ્યોનો રચ્યાસાલ સં ૧૬૨૪થી માંડી ૧૬૮૧ સુધીની મળે છે, એ જોતાં 'મોસાળું' પણ એ વર્ષો દરમ્યાન રચાયું હશે. આમ વિષ્ણુદાસની આ કૃતિ પ્રેમાનંદના 'મામેરૂ'થી સહેજે અર્ધી-પોણી સદી પૂર્વે લખાઇ હશે.

પ્રેમાનંદ અને વિષ્ણુદાસની કૃતિઓના સ્વરૂપમાં એક મૂળભૂત તફાવત છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્ય પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કહી શકાય તેવું—લગભગ ૬૫૦ પંક્તિઓનું છે, જ્યારે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં પૂરી દોઢસો પંક્તિઓ પણ નથી. આ એક કારણ તો ખરું જ, પણ તે સિવાય, પ્રેમાનંદની ગદ્યદૃષ્ટિ કે કવિત્વની વાત જવા દઇએ તો પણ સામાન્ય કવનશક્તિનોયે વિષ્ણુદાસમાં અભાવ દેખાય છે, એટલે ક્યારમ તેમજ કાવ્યતત્ત્વ એ બેમાંથી એકે રીતે આ કૃતિઓની તુલના કરવી એ રાગ સાથે લિખારીની તુલના કરવા બરાબર છે.

દોઢસો પંક્તિની નાનકડી કૃતિમાં વિષ્ણુદાસને માત્ર કથાનક જ કહી દેવાની ઉતાવળ હોય એવું લાગે છે. લુદા લુદા પ્રમંગો કે વર્ણનો ખિલવવાની અથવા પાત્રોના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ કરવાની તેને કુસ્તદ નથી—કહો કે સકિત પણ નથી. આમ છતાં વિષ્ણુદાસમાં વિચારો, પ્રમંગો અને વર્ણનોનાં એવાં કેટલાંક રસખીજ છે, જેને પ્રેમાનંદ ખિલવ્યાં છે.

ઉભય કૃતિઓમાં લગભગ સમાન રૂપે જ દેખાતા આવા ફકરાઓનું અવલોકન જરૂરી છે. મામેરાની કઠોતરી સર્થ કુવરબાઇને પિયર જતા ખોખલા પંડ્યા સાથે કુવરબાઇ સંદેશ કહેવરાવે છે, તે વિષ્ણુદાસે નીચે મુજબ એ પંક્તિઓમાં મૂક્યો છે:—

જે કહું તે પડ્યા કહેજે સાચ, જઈ કહેજે મારા તાતને વાત;
જે તમારે હોય મોસાજાની પેર, તો તમ આવજો મારે ઘર.

સરખાવે આ સાથે પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ—

ત્યા જે દહાડા પડ્યા રહેજે, મહેતાને સમજવી કહેજે;
કઈ મોસાજું સારે લાવજે, સંપત હોય તો હાં આવજો.

ત્યાર પછી,

મેતેજીએ કરી મોસાજાની ચાલ, કંટે બાધી સવારોની તાલ;
પીઆરા બળદ પીઆરી જોતરી, માગી તાગો મહેતે વેદેલ જોતરી.

એમાં નરસિંહની સુપ્રસિદ્ધ ખડખડપાંચમ વહેલના વર્ણનનું રસબીજ દેખાય છે ખરું. પણ વિષ્ણુદાસને એમાં રહેલી શક્યતાઓનો ખ્યાલ નથી. એની કઈક ખિલવણી વિશ્વનાથ જાનીએ કરી છે, પણ એક અત્યુત્તમ સ્વભાવોક્ત વર્ણનના રૂપમાં તો તે પ્રેમાનંદમાં જ જોવા મળે છે.

જાગ માકણ, ઝાઝા જુઆ, ત્યાહા મેતાના ઉતારા હુઆ.

એ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિ તો પ્રેમાનંદ લગભગ એમને એમ વિષ્ણુદાસમાંથી જ ઉપાડી લીધી છે.

સાસરિયાના મહેણાંથી પીડાતી કુવરબાઇ મોસાજું કરવા આવેલા પોતાના અવ્યવહારે હરિલકન પિતાના વર્તનથી ખેદ પામી પોતાની માતાને મેલારે છે, એ પ્રસંગમાં પણ વિષ્ણુદાસની કૃતિની પ્રેમાનંદ ઉપર સારી અસર થયેલી છે—

મા વિના આણુ પીઆણુ કાણુ કરે, મા પહેલુ હોરે શે ન મરે.

જલ વછોઈ જેમ માહલી, મા વિના કુવરબાઈ નેમ એકલી.

ઘોડો ભાગે જેમ લીકરી, મા પેલી મળે દીકરી.

દીપક તેલ વિના આખા તેજ, માન વિના તેમ જાપના હેજ;

પૂત વિના જેમ હુખા અત, માન વિના તેમ જાપના મન

મા મોઈ તારે બાપ ઝોરીએ ગયા, મા વિના સ સાર સુનો ગયા.

આમ કહી કુવરબાઈ પાછી વળે છે ત્યાં—

એયું કહી કુવરબાઈ પાછી વળી, વાટે નણુદુલી સામી મળી;

ભાણી તમારા બાપ લલે આવીઆ, અમને મોસાજું શું લાવીઆ.

હાયમા તાલ ને આતો કરે, તે મોસાજું અમને શું કરે?

કારે નણુદુલી એવા મેણા મે, જેવો તેવો મોસા બાપ જવતો રહો.

એ અવતરણુમાના કેટલાક વાક્યખંડો પણ પ્રેમાનંદમાં જેમના તેમ મળે છે.

પછી કુવરબાઇ મહેતાજીના કહેવાથી ઘરડાં સાસુ પાસે જોઈતી વસ્તુઓની ટીપ કરાવે છે ત્યારે—

આગળ પાહળના વરડા બે, કાગળમા લખાવો તેહ;

લાવનારા દના તે કાવા શુ આવીયા દાદાજી લખોર માહે બે પાણીઆ.

એમ સોનાના બે પત્થરવાળા પ્રમંગનું મૂળ પણ વિષ્ણુદાસમાં મળે છે.

ઉના પાણીના સમોવણનો તથા મહેતાજીએ કરેલી પ્રાર્થનાનો પ્રસંગ વિષ્ણુદાસમાં છે, વિશ્વનાથમાં પણ છે. પ્રેમાનંદમાં પણ નરસિંહ મહેતાની એ પ્રમંગની તેમજ મામેરા વખતની પ્રાર્થના ધણી મળતી આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ દામોદર દોશીના વેષે આવી મામેરૂ કરે છે, કોઇએ સ્વપ્ને પણ નહીં કલ્પી હોય એટલી સમૃદ્ધિ નાગરની નાતમાં વહેંચાય છે. નાગર સ્ત્રીઓને રચની ભેટ અપાય છે, તે પ્રસંગનું વિષ્ણુદાસે જે વર્ણન કર્યું છે, તેની ગાઢ છાયા પ્રેમાનંદ ઉપર પડી હોય એમ જણાય છે:

કાણું કરમાદેને આપીઈ ઘણું ધનાદેને આપીઈ;
નીકું નીલાદેને આપીઈ પીળું પ્રેમજદેને આપીઈ.

કામ કરનારી દાસીઓને પણ—

તેજુકેને સેથે સોનાની સેર, મચકા કરતી આવે ઘેર;
ગોમલીને ગોફેણે ધુપરી, જોવા મળી છે સર્વ સુંદરી.

પછી—

કુંવરબાઈને કલ્પેરતું પાટ, અપાર ચુંદડી રંગ અપાર.

હેવટે, પોતાની બાળકપુત્રી નાનબાઈને કાપડું ન મળ્યું તે માટે કુંવરબાઈની નણુંદ રિસાય છે, તથા શ્રીકૃષ્ણ કાપડું આપે છે, એ પ્રસંગ પણ વિષ્ણુદાસમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે—

નણુંદની નાનકડી નાનબાઈ નામ, તેને કાપડું આપવાનો - કામ;
પૂરનારો તે પૂરી મથા, નરસહી એતો બસીયા.

X

X

X

કીડરિતું મંદિર ઉઘાડકું, બાણીનું કાપડું ઉપરથી પડ્યું;
લઈ નાનબાઈ આગળ ધર્ણ.

'મામેરૂ' વિષેની આ અર્થો તો માત્ર નમૂનારૂપ છે. પ્રેમાનંદનાં ખીજાં લગભગ બધાં આખ્યાનકાવ્યો બાબતમાં પણ આ જ રિચતિ છે. પરંતુ એથી કંઈ પ્રેમાનંદ ઉપર સાહિત્યચેરની-તકડુઓનો આરોપ ન મૂકાય. એમ તો શેક્સપિયર, કાલિદાસ અને ભવમૂર્તિ જેવાંને પણ સાહિત્યચેરની પંક્તિમાં મૂકવા પડે: 'દર્શનિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી ખખરદારે કહ્યું છે તેમ, 'સર્જક તો સદા લૂંટતો જ આવ્યો છે.' પરંતુ એ લૂંટકી-આગન્ટુક અને વિપ્રકારી સામગ્રીને તે આત્મસાત કરે છે, અને પોતાની પ્રતિભાના રસાવનથી રસી તેનું નવનિર્માણ કરે છે, એજ એના સર્જનની વિશિષ્ટતા. અહીં પણ પ્રેમાનંદ તેના પુરાગામીઓમાંથી ધણું લીધું છે, પરંતુ તેમ છતાંએ, કૃષ્ણલકિતમાં વિવશ લકિતરાજ નરસિંહ, અદારમી સદીના ધનાઢય ગુજરાતી વાણિયાનું પ્રતીક દામોદર દોશી, ધડીમાં સાસુરિયાનાં મેળાંથી ટુંપાતી ને બળતી તેમ ધડીમાં પિતાની લકિતમાં શ્રદ્ધા રાખતી દીન કુંવરબાઈ, વઢકણી નણુંદ કે ભારખમ સાસુ એમાંનું કોઈ પણ પાત્ર પૂર્વકાળની કોઈ રચનામાં નથી, એજ પ્રમાણે નાગરની મશ્કરીની કલા કે લકિતની સિદ્ધિનું આવું ઉબાલ્યું વર્ણન કરવાનું ખીજા કોઈને સ્પર્ધુ નથી. આખ્યાયે કાવ્યમાં સંગ્રામ સૂત્રની માફક પરાવાતો ભાવેના અને વ્યવહારના વિસંવાદનો દોરો, અને લાક્ષણિક ગુજરાતી વાતાવરણ એ પણ અન્ય કોઈમાં નથી. પ્રેમાનંદની રસિક લોકાનુરંજક શૈલી, રસસિદ્ધિ તથા પ્રમાણવિવેક એ તો આપણા આખ્યાનકારોમાં અદિતીય છે. આમ હોવાને લીધેજ પ્રેમાનંદ સતત એ સૈકાએ સુધી લોકહૃદયનો અધિકારી રહ્યો, અને હજીયે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનું રચાન ચિરંજીવ છે જ, જ્યારે વિષ્ણુદાસ જેવા તેના કુડીબંધ પુરાગામીઓ હવે તો માત્ર યોડાંક ધૂળ-ધોવાઓનાં જ અભ્યાસનો વિષય બની ગયાં છે.

સાચા કે ખોટા—પણ સેવેલા આદર્શ પાછળ ફેકીરી અપનાવનાર ને પરતું ને પોતાનું લોહી રેલાવનાર વીર—

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ

[ગતાંક ૫ ૨૫૫ થી ચાલુ]

૧૯૦૭માં ટ્રોટસ્કી લંડનમાં મળેલી ક્રાન્તિકારીઓની પરિપદમાં ભાગ લેવાને ગયો. ત્યાં તેને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ગોર્કી ને તેની સહચારિણી વિદુષી નટી સાથે મૈત્રી બધાણી. એ પ્રસંગે, રાજસત્તાઓ કબજે કરવાનાં સ્વમાં સેવતા આ ક્રાન્તિકારીઓની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કઠાણ હતી કે નેમાંના કાઈની પાસે પોતપોતાને દેશ પાછા ફરવા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. આ પ્રસંગે એક અંગ્રેજ ક્રાંતિપ્રેમીએ તેમને ત્રણ-દબાર પાઉન્ડ ધીર્યા અને બધા ક્રાન્તિકારીઓની સહી સાથે પહોંચ લખાવી લીધી. જ્યારે ક્રાન્તિ સફળ નીવડી ને રશિયામાં બોલ્શેવિક શામન સ્થપાયું ત્યારે પૂરતાં નાણાં આપીને આ પહોંચ પાછી મેળવી લેવામાં આવેલી.

લંડન છોડ્યા પછી ટ્રોટસ્કી જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક વગેરે સ્થળે ફર્યો. ડેન્માર્કમાં તેને લેનીનનો બેટો ચઢ્યો તે તે પ્રમંચે બને વચ્ચેનો વિખવાદ વધારે ઉઘાડ્યો. આ પછી ટ્રોટસ્કીએ આવા વિખવાદોથી દૂર રહેવાને સ્થાયી જીવન સ્વીકાર્યું ને પોતાની પત્ની સાથે તેણે વિયેનામાં થાણુ નાખ્યું ત્યાં વસ્યા પછી તરત જ તેણે જોકે નામે શ્રીમંતની મદદથી પ્રવદાન (સત્ય) નામે એક પાક્ષિક-પત્ર શરૂ કર્યું. તેમાં તેણે દર્શાવેલી સ્વતંત્ર વિચાર-શ્રેણીને પ્રો. મીલ્યુકોફે 'ટ્રોટસ્કીઝમ' નામથી નવાજી.

૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધનાં મંગલાચરણ થતાં તે કુટુંબ સાથે વિયેનાથી ભાગીને સ્વીઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે મહાયુદ્ધ સંબંધમાં એક પુસ્તિકા બહાર પાડી. અમેરિકામાં આ પુસ્તિકાએ એટલું આકર્ષણ જમાવેલું કે પ્રેસીડેન્ટ વીડસને તેનો ત્વરિત અભ્યાસ કરવાને પ્રકાશક પાસેથી એના મુદ્ર મગાવેલાં. પણ પાછળથી એ પુસ્તિકા પર જગતભરમાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં ટ્રોટસ્કીએ કહેલું કે, 'પુસ્તકોને પણ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ભાગ્ય હોય છે.'

૧૯૧૫માં તે એક પત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રાંસ પહોંચ્યો પણ ફ્રાંસ આ યુદ્ધમાં ઝાર સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું અને ટ્રોટસ્કી ઝારનિરોધી લેખો લખતાં જરીકે આંચકા ન પાતો. પરિણામે ફ્રાંસે તેને દેશપાર કર્યો. ઇંગ્લાંડ, ઇટલી ને સ્વીઝર્લેન્ડ મળી તેના સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો. છેવટે તે સ્પેન પહોંચ્યો, પણ ત્યાં પણ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને તરતજ તેને, કુટુંબ સાથે, ન્યુયોર્ક-અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યો.

● પાછળથી તે પત્ર દૈનિક બન્યું; ને વર્તમાન જગત તેને ગણિત સરકારના સત્તાવાર વાંચન તરીકે ધિાને છે.

ન્યુયોર્કમાં તેણે માસિક પચાસ રૂપિયાના ભાડે એક ઘર રાખ્યું. ધરમાલિકના નોકરને તેણે પોતાનો કેટલોક સામાન સોંપ્યો ને ત્રણ મહિનાનું ભાડું અમાલિયા ચૂકવી આપ્યું. એજ રાત્રે તે નોકર ધરભાડાંની રકમ ને હાથ લાગેલ ખીજ માલમતા લઈ નાસી ગયો. પણ આ હિઠાહિઠીરીમાં તે એવી મિલકત લઈ ગયો-જે ધરમાલિકની હતી, ને એવાં ભોડાં લઈ ગયો-જેની પહોંચ ધરમાલિકની વતી આપી દેવાણી હતી. દ્રોટસ્કીને પહોંચ ન આપેલ હોઈ તેનો સામાન ને ભાડું તે એક પેટીમાં મૂકતો ગયેલ. આ પ્રસંગે દ્રોટસ્કીને અમેરિકન કાવતરાંગાનેના હુદયનો ખ્યાલ કરાવ્યો.

ન્યુયોર્કમાં દ્રોટસ્કીએ અલ્પ સમયમાંજ તેજસ્વી લેખો ને પ્રેરક ભાષણોથી નામના મેળવી. ને 'નોવી મીર' નામે એક સમાજવાદી પત્રના તંત્રીમંડળમાં તેને સ્થાન મળ્યું.

આ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર બળવો ફાટી નીકળ્યો ને ગારનું ખૂન કરીને સમાજવાદીઓએ રાજતંત્ર કબજે કર્યું. દ્રોટસ્કીએ તરતજ રશિયા પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, ને મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં કુટુંબ સાથે તે યુરોપ જતી સ્ટીમર પર ચડ્યો. રસ્તે હેલ્સિંકિસ બંદરે પિટનના દરિયાઈ સત્તાધીશોએ સ્ટીમર પરના ઉતાડ્યોની કડક તપાસ આદરી. આ વખતે ખીજ ઉતાડ્યોએ ઈંગ્લાંડના મંત્રીઓ પર વિરોધના તાર મોકલાવ્યા. પણ દ્રોટસ્કીએ કહ્યું, 'ચુલે પાસે કાકણની ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.'

બંદરના ખલાસીઓએ તેને ચોરની જેમ બળજબરીથી પકડી રાખ્યો. ને તેના કુટુંબને ત્યાંજ રાખી, તેને એમ્બરસ્ટમાંના જર્મન કઠીઓના કેમ્પમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની 'ભયંકર' તપાસ ચલાવીને તેને કઠીઓના કેમ્પમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તેનાં સ્ત્રી-સંતાને પણ કેદમાં ધકેલાયાં. આ પ્રસંગે ન હુટકે તેણે પિટનના મહામંત્રીને ને રશિયન સત્તાધીશોને તાર કર્યા પણ એક તાર પહોંચાડવામાં ન આવ્યો. અંતે ચોડાક દિવસ પછી તેને કુટુંબ સાથે અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ ઉપરોક્ત વર્તેને તેના પિટન પ્રત્યેના રોષમાં ઉમેરો તો કર્યોજ.

આ પ્રકારની રામાયક મુસાફરીને અંતે તે પેટ્રોગ્રેડ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પ્રજાએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પણ રશિયા આ વખતે બોલ્શેવિક, મેન્શેવિક, શોસ્ચાલિસ્ટ, કેમેકેટીક વગેરે અનેક પક્ષોમાં વહેચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષે તેને પેટ્રોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ નીમ્યો તો ખીજ પક્ષે તેને કેદમાં ધકેલી દીધો. એ સમયે સમાજવાદી તંત્રના અગ્રણી માર્કસે તેની મદદ આવી નેને છોડાવ્યો ને તેને રશિયાના પરદેશમંત્રીનું પદ સોંપ્યું. પણ મંત્રીપદની ચાવીઓ તેને ન સોંપાણી. આ સંયોગમાં દ્રોટસ્કીએ વિવિધ પક્ષોમાં ફેલાયલી અંધાધૂંધી બેધ પ્રજાપ્રિય લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષમાં મૂકાવ્યું.

આ અરસામાં દરેક પક્ષ એકબીજાને તોડવા મથતો હતો. સત્તાધીશ પક્ષે બોલ્શેવિક અગ્રણીઓને 'જર્મન-મલસો' નો ઇલકાંબ આપ્યો. આ સાંભળી પ્રજાના ઇલકાંબ વર્ગો ઉસ્કેરાઈ ગયા ને તેમાં માર્કસેનું ખૂન થયું. જેતીવાફી ખાતાનો પ્રધાન ચર્નોવ પણ દ્રોટસ્કીના વચ્ચે પડવાથી પ્રજાના લોહી-ભૂખ્યા પંજમાંથી મુશ્કેલીએ બચ્યો. દ્રોટસ્કીના ધરમાં આવેલા એક અમલદારે ઉપરોક્ત ઇલકાંબનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ દ્રોટસ્કીનાં છોકરાંઓએ તેને છરી-ટેળલથી ફૂટી માર્યો. ખીજે સ્થળે પણ એવા અમલદારોને માર ખાવો પડ્યો. બોલ્શેવિકપક્ષે આ રીતે પ્રજાબળની વિશીષતા જણાતાં ખીજ પક્ષે ઉગ્ર ને 'એકંત્ર

સાચા કે ખોટા—પણ સેવેલા આદર્શ પાછળ ફેકીરી અપનાવનાર ને પરતું ને પોતાનું લોહી ફેલાવનાર વીર—

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ

[અંક ૫, ૨૫૫ થી આણ]

૧૯૦૭માં ટ્રોટસ્કી લંડનમાં મળેલી ક્રાન્તિકારીઓની પરિષદમાં ભાગ લેવાને ગયો. ત્યાં તેને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ગોર્કી ને તેની સહચારિણી વિદુષી નટી સાથે મૈત્રી બંધાણી. એ પ્રસંગે, રાજસત્તાઓ કળજે કરવાનાં સ્વર્માં સેવતા આ ક્રાન્તિકારીઓની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કંગાળ હતી કે નેમાંના કોઈની પાસે પોતપોતાને દેશ પાછા ફરવા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. આ પ્રસંગે એક અંગ્રેજ ક્રાંતિપ્રેમીએ તેમને તથ્ય-હજાર પાઉન્ડ ધીર્યા અને બધા ક્રાન્તિકારીઓનો સહી સાથે પહોંચ લખાવી લીધી. ત્યારે ક્રાન્તિ સફળ નીવડી ને રશિયામાં બોલ્શેવિક શામન સ્થપાયું ત્યારે પૂરતાં નાણાં આપીને આ પહોંચ પાછી મેળવી લેવામાં આવેલી.

લંડન છોડ્યા પછી ટ્રોટસ્કી જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક વગેરે સ્થળે ફર્યો. ડેન્માર્કમાં તેને લેનીનનો બેટા મળ્યો ને તે પ્રમંડે બંને વચ્ચેનો વિખવાદ વધારે ઉગ્ર બન્યો. આ પછી ટ્રોટસ્કીએ આવા વિખવાદોથી દૂર રહેવાને સ્થાયી જીવન સ્વીકાર્યું ને પોતાની પત્ની સાથે તેણે વિયેનામાં ચાણું નાંખ્યું. ત્યાં વસ્યા પછી તરત જ તેણે જોઈ નામે થીમંતરી મદદથી પ્રવદા* (સત્ય) નામે એક પાશ્વિક-પત્ર શરૂ કર્યું. તેમાં તેણે ફર્શવેલી સ્વતંત્ર વિચાર-શ્રેણીને પ્રે. મીલ્યુકોફે 'ટ્રોટસ્કીઝમ' નામથી નવાજી.

૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધનાં મંગલાચરણ થતાં તે કુટુંબ સાથે વિયેનાથી લાગીને સ્વીઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે મહાયુદ્ધ સંબંધમાં એક પુસ્તિકા 'બહાર' ખાડી. અમેરિકામાં આ પુસ્તિકાએ એટલું આકર્ષણ જમાવેલું કે પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને તેના ત્વરિત અભ્યાસ કરવાને પ્રકાશક પાસેથી એના પ્રુક મંગાવેલાં. પણ પાછળથી એ પુસ્તિકા પર જગતભરમાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં ટ્રોટસ્કીએ કહેયું કે, 'પુસ્તકાને પણ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ભાગ્ય હોય છે.'

૧૯૧૫માં તે એક પત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રાંસ પહોંચ્યો. પણ ફ્રાંસ આ યુદ્ધમાં ઝાર સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું અને ટ્રોટસ્કી ઝારવિરોધી લેખો લખતાં જરીકે આંચકો ન પાતો. પરિણામે ફ્રાંસે તેને દેશપાર કર્યો. ઇંગ્લાંડ, ઇટલી ને સ્વીઝર્લેન્ડે પણ તેના સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો. છેવટે તે સ્પેન પહોંચ્યો, પણ ત્યાં પણ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને તરતજે તેને, કુટુંબ સાથે, ન્યુયોર્ક-અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યો.

• પાછળથી તે પત્ર દૈનિક બન્યું; ને વર્તમાન જનત તેને રશિયન સરકારના સત્તાવાર વાર્તાત્તર તરીકે પિછાને છે.

ન્યુયોર્કમાં તેણે માસિક પચાસ રૂપિયાના ભાડે એક ઘર રાખ્યું. ધરમાલિકના નોકરને તેણે પોતાનો કેટલોક સામાન સોંપ્યો ને ત્રણ મહિનાનું ભાડું અગાઉથી ચૂકવી આપ્યું. એજ રાત્રે તે નોકર ઘરભાડાંની રકમ ને હાથ લાગેલ ખીજી માલમતા લઈ નાસી ગયો. પણ આ ઉઠાઉઠીરીમાં તે એવી મિલકત લઈ ગયો—જે ધરમાલિકની હતી, ને એવાં ભાડાં લઈ ગયો—જેની પહોંચ ધરમાલિકની વતી આપી દેવાણી હતી. ટ્રોટસ્કીને પહોંચ ન આપેલ હોઈ તેનો સામાન ને ભાડું તે એક પેટીમાં મૂકતો ગયેલ. આ પ્રસંગે ટ્રોટસ્કીને અમેરિકન કાવત્રાંખાંજોના હુકમોના ખ્યાલ કરાવ્યો.

ન્યુયોર્કમાં ટ્રોટસ્કીએ અદ્ય સમયમાંજ તેજરવી લેખો ને પ્રેરક લાખણોથી નામના મેળવી. ને 'નોવા મીર' નામે એક સમાજવાદી પત્રના તંત્રીમંડળમાં તેને સ્થાન મળ્યું.

આ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર બળવો ફાટી નીકળ્યો ને ઝારનું ખૂન કરીને સમાજવાદીઓએ રાજતંત્ર કળજે ફેંચ્યું. ટ્રોટસ્કીએ તરતજ રશિયા પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, ને મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં કુટુંબ સાથે તે યુરોપ જતી સ્ટીમર પર ચડ્યો. રસ્તે હેલીફોક્સ બંદરે છિટનના દરિયાઈ સત્તાધીશોએ સ્ટીમર પરના ઉતાડ્યોની કડક તપાસ આદરી. આ વખતે ખીજી ઉતાડ્યોએ ઈંગ્લાંડના મંત્રીઓ પર વિરોધના તાર મોકલાવ્યા. પણ ટ્રોટસ્કીએ કહ્યું. 'ચૂરેલ પાસે ડાકણની ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.'

બંદરના ખલાસીઓએ તેને ચોરની જેમ બળજબરીથી પકડી રાખ્યો. ને તેના કુટુંબને ત્યાંજ રાખી, તેને એમ્હર્સ્ટમાંના જર્મન કેદીઓના કેમ્પમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની 'ભયંકર' તપાસ ચલાવીને તેને કેદીઓના કેમ્પમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તેનાં સ્ત્રી-સંતાન પણ કેદમાં ધકેલાયાં. આ પ્રસંગે ન હૂટકે તેણે છિટનના મહામંત્રીને ને રશિયન સત્તાધીશોને તાર કર્યા પણ એક તાર પહોંચાડવામાં ન આવ્યો. અંતે થોડાક દિવસ પછી તેને કુટુંબ સાથે અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ ઉપરોક્ત વર્તને તેના છિટન પ્રત્યેના રોષમાં ઉમેરો તો કર્યોજ.

આ પ્રકારની રામાંચક મુસાફરીને અંતે તે પેટ્રોગ્રેડ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પ્રજાએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પણ રશિયા આ વખતે બોલ્શેવિક, મેન્શેવિક, શોસ્તાલિસ્ટ, ઉમેરેટીક વગેરે અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષે તેને પેટ્રોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ નીમ્યો તો ખીજા પક્ષે તેને કેદમાં ધકેલી દીધો. એ સમયે સમાજવાદી તંત્રના અમલુ માર્કોને તેની મદદે આવી નેતે. છોડાવ્યો ને તેને રશિયાના પરદેશમંત્રીનું પદ સોંપ્યું. પણ મંત્રીપદની આવીઓ તેને ન સોંપાણી. આ સંયોગોમાં ટ્રોટસ્કીએ વિવિધ પક્ષોમાં ફેલાયેલી અંધાધૂંધી જોઈ પ્રજાપ્રિય લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષમાં જૂકાવ્યું.

આ અરસામાં દરેક પક્ષ એકબીજાને તોડવા મથતો હતો. સત્તાધીશ પક્ષે બોલ્શેવિક અમલુઓને 'જર્મન-ગસસો' નો ઇલકાળ આપ્યો. આ સાંભળી પ્રજાના કેટલાક વર્ગો ઉત્કેષાર્થ ગયા ને તેમાં માર્કોનનું ખૂન થયું. જેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન ચર્નોવ પણ ટ્રોટસ્કીના વચ્ચે પડવાથી પ્રજાના લોહી-ભૂખ્યા પંજમાંથી મુક્તિનીએ બચ્યો. ટ્રોટસ્કીના ધરમાં આવેલા એક અમલદારે ઉપરોક્ત ઇલકાળનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ ટ્રોટસ્કીનાં છોકરાંઓએ તેને છરી-ટેબલથી ફૂટી માર્યો. ખીજે સ્થળે પણ એવા અમલદારોને માર ખાવો પડ્યો.

બોલ્શેવિકપક્ષે આ રીતે પ્રજાબળની વિશેષતા જણાતાં ખીજા પક્ષે ઉગ્ર ને એકત્ર

બનવા લાગ્યા. લેનીન અને ટ્રોટ્સ્કીને જીવ ખચાવવાને ગંતાઈ જવું પડ્યું. સત્તાધીશોએ જાહેર રીતે બોલ્શેવિકોને જર્મન-અસૂમ તરીકે ઓળખાવી હજારોની ધરપકડ કરી, ને તેમને લોખંડી કેદમાં ધકેલી મૂકી તેમની કતલ કરવાને લશ્કરી દુકડીઓ બોલાવી. પણ કેદખાનાના પહેરગીરો જ બોલ્શેવિક નીકળ્યા. ને સરકારને ગભરાઈને કેદીઓને છોડી દેવા પડ્યા.

આ પછી ઘરેલુ પક્ષની અધિકૃત સરકાર રચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તે અંગે બોલ્શેવિકોને કેટલીક છૂટછાટ મળી. ને તરતજ તે પક્ષે ગ્રેસ પરનો પ્રતિબદ્ધ દૂર કરી પાટનગરને પોતાના પ્રચારથી ગળવી મૂક્યું. તેમણે કેટલીક લશ્કરી દુકડીઓ પર કાજૂ મેળવી રાતોરાત રાજકચેરી પર પહેરા ગોડવી દીધો. વિરૂદ્ધપક્ષના કેટલાક મંત્રીઓ પકડાયા, કેટલાક નારી છૂટ્યા. ને બીજાજ મવારે ચેટ્ટોગ્રેડમાં બોલ્શેવિક શાસનની સ્થાપના કરવામાં આવી. ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાને માટેની પ્રમુખપદની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરવાથી લેનીન તે પક્ષનો ને રશિયાનો પ્રમુખ બન્યો. ટ્રોટ્સ્કીએ તો મંત્રીમંડળમાં પણ રહેવાની ના બાણી પણ પરાણે તેને પરદેશમંત્રીનો હોદ્દો સોંપવામાં આવ્યો. તેની સૂચના પ્રમાણે બોલ્શેવિકપક્ષે રાજબંધારણમાંનાં જૂનાં નામોને રદ કરી હવે મંત્રીને માટે 'પીપલ્સ કામીસરી' ને મંત્રીમંડળને માટે 'સોવિયેટ ઑફ પીપલ્સ કામીસરીઝ' નામ પર્ગદ કર્યા.

આ રીતે બોલ્શેવિકપક્ષને પોતાના પાટનગરમાં તો સફળતા મળી, પણ રશિયાના બીજા પ્રાંતો હજી બાકી હતા. ફ્રેન્ચ સરકાર ને જગતની બીજી સત્તાઓ પણ લેનીનને રોંછ ને રાક્ષસ તરીકે ઓળખાવી બોલ્શેવિક તંત્રની વિરૂદ્ધમાં પ્રચાર કરી રહી હતી. રશિયા પર આંતરવિગ્રહ ને પરદેશી હુમલાનો સતત બળ ઝમૂમતો હતો. આ સંયોગો ધ્યાનમાં લઈ પાટનગરને, અગાઉની જેમ, રશિયાની મધ્યમાં-મોસ્કોમાં ફેરવવામાં આવ્યું. ત્યાંનું અગ્રેષ્ઠ રથજ કેમલીન રાજકચેરી બન્યું; ને મુદ્દમંત્રી તરીકે ટ્રોટ્સ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી.

ટ્રોટ્સ્કીની પત્ની સેડોવાને 'સંપ્રહરચાન ને અવશેષ-સંરક્ષણ' વિભાગની અધિક્ષત્રી તરીકે નીમવામાં આવેલી. કેટલીક વખતે એ ખાતાની ગણતરીએ અગત્યનાં કેટલાંય સ્થળોને લશ્કરી દુકડીઓ બેઠાણ કરી મૂકતી. આ સંબંધમાં અધિક્ષત્રી તરફથી મુદ્દમંત્રી ટ્રોટ્સ્કી સમક્ષ કડક ફરિયાદો નોંધાવવામાં આવતી. ને ટ્રોટ્સ્કી પત્નીને લખી મોકલાવતો: 'જૂતકાળ કરતાં વર્તમાનની-મરેલાંઓ કરતાં જીવતાંઓની કિંમત વિશેષ છે.'

યુરોપનું મહાયુદ્ધ આ સમયે તેના મધ્યાક્ષમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. ગારે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરેલી પણ રાજ્યકાન્તિ પછી રશિયા પોતાના જ પ્રશ્નોમાં ગૂચવાઈ ગયું હતું. હવે ત્યાં બોલ્શેવિકપક્ષને સ્થિર બનેલો જેઈ એક બાજુએ ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાંસ ને બીજી બાજુએ જર્મનીએ એની સાથે સલાહની પેરવી કરવા માંડી. પ્રજા અને લશ્કર બંને શાંતિ ઇચ્છતાં હતાં. ને મિત્રરાજ્યોને તો જર્મની સામે રશિયાની મદદ જોઈતી હતી. પરિણામે જર્મની સાથે સમાધાનની વિચારણા ચલાવવાને ટ્રોટ્સ્કીના પ્રમુખપદે એક પ્રતિનિધિમંડળની નિમણૂક કરવામાં આવી. જર્મની તરફથી હોફમેનના પ્રમુખપદે એવું જ પ્રતિનિધિમંડળ નિમાયું તે બને મંડળો જર્મન-રશિયન સરહદ પરના બ્રેસ્ટ લિટાસ્કમાં એકત્ર થયાં.

આ સમયે રશિયાના સંયોગો જોતાં હોફમેને રજૂ કરેલી શરતો બ્યાજબી હતી. લેનીનને અને રશિયાના મંત્રીમંડળને પણ તે શરતો સ્વીકારી લેવા યોગ્ય લાગી. પણ ટ્રોટ્સ્કીએ એવો આગ્રહ કર્યો કે બોલ્શેવિકપક્ષ પર જર્મનીના નાસૂસ હોવાનો આરાપ

છે એટલે જર્મનીને મહેજ પણ છૂટછાટ આપતું સમાધાન શાંતિપૂર્વક ન કરી લેવું પણ જર્મનીએ રશિયા પર આક્રમણ કર્યા પછી જ કરવું. લેનીન ને બોલ્શેવિકપક્ષને ટ્રોટસ્કીના એ આગ્રહને તાબે થવું પડ્યું. ટ્રોટસ્કી જર્મન શરતોનો અસ્વીકાર કરી પાટનગર પાછો ફર્યો.

ને ચોથે જ દિવસે રશિયન સરકારને જર્મનીએ રશિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યો તાર મળ્યો. યુદ્ધ માટે રશિયાની જરાય તૈયારી નહોતી. પરિણામે તેણે મૂળ શરતે સમાધાનની માગણી કરી. પણ હવે જર્મનીએ વધુ ઠગ શરતો રજૂ કરી. ને 'ટ્રોટસ્કીની એકજ શૂલતા કાગળે રશિયાને ફોલ્ડેન્ડ, પોલેન્ડ, લિથુઆનિયા, લેટવિયા, યુક્રેન વગેરે વિસ્તારે ગુમાવવા પડ્યા. ટ્રોટસ્કીએ યુદ્ધમનોપદેથી રાજીનામું આપ્યું.

મિત્રરાજ્યો બોલ્શેવિકોની જર્મની સાથે લડવાની અનિચ્છાને પારખી ગયાં હતાં. એટલે તેમણે પોતાને મદદ કરે એવા પક્ષને આગળ લાવવાને રશિયામાં નવા આંતરવિગ્રહનાં મૂળ પાથરવા માંડ્યાં ને તેમને સફેદ રશિયાને, સેવીન્કોવની મરદારી નીચે, બોલ્શેવિક રશિયા સામે ઉશ્કેરવામાં સફળતા પણ મળી. જર્મનીને આ રમત ભારે ચઇ પડી. તેણે બોલ્શેવિક સરકારને કહાવ્યું કે, "મિત્રરાજ્યોના મદદગારને દૂર રાખો. નહિતર અમે મોસ્કો સુધી ધસી આવીશું."

આ સમયે બોલ્શેવિકો લયકર સ્થિતિમાં મૂકાઇ ગયા. પ્રભુ લેનીનને એ પ્રમંગે ટ્રોટસ્કીની અપૂર્વ લસકરી પ્રતિભા સાંભરી આવી. તેણે તરત જ તેને મરસેનાપતિ બનાવી કઝાનનો કબજો લઈ બેઠેલા સફેદ રશિયનોની સામે મોકલ્યો. ટ્રોટસ્કી નેપોલિયનની જેમ દુરમનના બળની પરવા વગર સીધો જ તેમના પર ધસી ગયો. ને તેણે કઝાનને સફેદ દુરમનોના પંખામાંથી પાછું ખૂંટી લીધું.

આ સમયના બોલ્શેવિક સૈન્યમાં શિસ્ત તદ્દન કાચી પડી ગઈ હતી. ટ્રોટસ્કીના કેટલાક અમલદારોજ તેના ખૂનને માટે તલ્લી રહ્યા હતા. આ પ્રમંગે ટ્રોટસ્કીએ પોતાના અદ્ભૂત વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો. તેણે લોખંડી હાથે કામ લઇ સૈન્યમાં શિસ્ત ને શાંતિ જાળવી રાખ્યાં. ને દુરમનો પરતું આક્રમણ ચાલુ જ રાખ્યું. મોસ્કોથી નીકળતી વખતે તે જે ટ્રેઇનમાં બેઠો હતો તે જ ટ્રેઇનને તેણે અઢી વર્ષ સુધી પોતાનું ઘર બનાવી દીધું. ને ફોલ્ડેન્ડ ને ઈરોનિયાની મદદ સાથે પેટ્રોગ્રેડની નજીક ધસી આવેલા સફેદ સેનાપતિ યુક્રેનીયને તેણે લયકર સંગોગોમાં પણ પાછો ફોકાવ્યો.

રેલીન આ સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવી રહ્યો હતો, ને બોલ્શેવિકપક્ષમાં ટ્રોટસ્કીના વિરોધીઓના અગ્રણી તરીકે રચપાઈ ચૂક્યો હતો. 'પ્રવદા' ખતનું તંત્ર તેના ને કેમેનેવના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું ને શાંત કાર્યકર્તા તરીકે કેટલાક તેનું મહત્ત્વ પણ આંકતા. લેનીનને તેના પર ખાસ વિશ્વાસ નહોતો. પણ પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા તે તેનું માન જાળવતો. પેટ્રોગ્રેડના અપૂર્વ બચાવ માટે ટ્રોટસ્કીને જ્યારે 'રેડ ફ્લેગ'નું માન અપાયું ત્યારે રેલીનને પણ એવું જ માન આપવામાં આવ્યું. કેટલાકે આ સામે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે લેનીને કહ્યું, 'લાઇ, જે બીજા પાસે હોય તે પોતાની પાસે ન હોય તે રેલીન * સહી શકતોજ નથી.'

* આ એક વાક્યમાં જ, જગતમાં કોયડાડપ થઈ પડેલા વર્તમાન રશિયન સરખાવવારનો દૃઢ પરિચય કરાવી શકાય તેમ છે.

પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા લેનીને રેલીનને ને તેના મુખ્ય સાથીદાર વોરશિલોવને સારીસીન વિભાગની લશ્કરી ટુકડીઓના સેનાપતિ તરીકે મોકલાવી દીધા. રેલીને ત્યાં પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવ્યો ને ફેટલીક વખતે તે સરસેનાપતિ ટ્રોટસ્કીની આજ્ઞાઓ વણુ ઉઠાવવા લાગ્યો. ટ્રોટસ્કી તેને સખત સભ કરવાને સારીસીન જવાને તૈયાર થયો પણ લેનીને રેલીનને સમજાવતીને પાછો પાટનગર બોલાવી લીધો. સારીસીનને રેલીને પોતાનું એવું મજબૂત થાણું બનાવેલું કે લેનીન માદિ પડતાં જ તેણે તે નગરને રેલીનકે નામ આપી દીધેલું.

સારીસીન છોડ્યા પછી રેલીન-વોરશિલોવ-ક્રેમેનવ ત્રિયુદીએ યુક્રેનને પોતાનું થાણું બનાવ્યું ને પેટોગ્રાડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ બીનોવેવ પણ એ મંડળમાં ભળ્યો. તે પછી પક્ષના એક મુખ્ય કાર્યકર્તા મોલોટોવે પણ રેલીન-દળમાં ઝૂકાવ્યું ને એ રીતે રેલીન પ્રજા બનવા લાગ્યો.

આ અરસામાં પોલાડ અને રશિયા વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું. એ યુદ્ધમાં ટ્રોટસ્કી ફરી ઝળઝળી નીકળ્યો ને તેણે પોલીસ-સેન્યને અપૂર્વ બહાદુરીપૂર્વક મારી હઠાવ્યું. લેનીને તેને એ વિજયી તકનો લાભ લઈ પોલાડના પાટનગર રુધી ધસી જવાની આજ્ઞા મોકલાવી પણ ટ્રોટસ્કીએ તેની અવગણના કરી પોલાડ સાથે સંધિ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પોલાડના લેખંડી સરમુખત્યાર માર્શલ પીલ્સુટસ્કીએ ટ્રોટસ્કીની આ આદર્શવાદી ભ્રમણાનો તરત જ લાભ ઉઠાવ્યો. તેણે નવેસ્કીથી યુદ્ધ સળગાવ્યું અને તેમાં રશિયાને હાર આપીને ફેટલાક વિસ્તાર પોલાડને સોંપી દેવા પડ્યા. આ જ રીતે ટ્રોટસ્કીના નિમિત્ર આદર્શવાદથી રશિયાને પૂર્વમાં પણ માર ખાવો પડ્યો.

ટ્રોટસ્કી અને રેલીન વચ્ચેના વિરોધનાં ફેટલાંક મૂળ અહીં જ છપાયાં છે. ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો, રેલીન સમયવર્તી અને વ્યવહારુ હતો, અને છે. ટ્રોટસ્કી આખા જગતમાં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ ફેલાવવા માગતો હતો, રેલીન તેને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયાની આર્થિક સ્થિતિને સુધારવાના મતનો હતો. લેનીનને પ્રતિભાશીલ વ્યક્તિ તરીકે ટ્રોટસ્કી પ્રત્યે માન હતું પણ વિચારોમાં તે રેલીનને વધુ મળતો થતો. પરિણામે રેલીન ધીમે ધીમે આગળ વધતાં બોલ્શેવિકપક્ષનો મહામંત્રી બન્યો.

આ અરસામાં સમાજવાદીઓએ લેનીન અને બીજા ફેટલાક બોલ્શેવિક "અગ્રણીઓ" પર ખૂની હુમલા કર્યા. તેમાં લેનીન ધવાયો ને મરણપથારીએ પડ્યો. એ સમયે "બોલ્શેવિક" પક્ષની આરમી વાર્ષિક પરિષદનો પ્રસંગ આવ્યો. તેમાં રેલીને ટ્રોટસ્કીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવા કૃત્રિમ વિનંતિ કરી ને ટ્રોટસ્કીએ લેનીનની માંદગીમાં પ્રમુખ વિના જ ચલાવી લેવાનું સચવતાં રેલીને પોતાના પક્ષકાર બીનોવેવને કામચલાઉ પ્રમુખ બનાવી દીધો. આ રીતે રેલીન ટ્રોટસ્કીનું મહત્વ ઘટાડવાની દરેક તકનો લાભ ઉઠાવવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે લેનીનનું દર્દ વધતું ચાલ્યું. ભાગ્યજ્ઞેએ ટ્રોટસ્કી પણ એ જ અરસામાં માદિ પડ્યો ને હવાફેર માટે તેને બહાર જવું પડ્યું. તે તકનો લાભ લઈ રેલીને પોતાનાં ચક્રો દશે દિશાએ ગોઠવી દીધાં. દાકિણેએ જ્યારે લેનીનના જીવનની આશા છોડી દીધી ત્યારે રેલીને તે સમાચાર ગોપની રાખ્યા. ટ્રોટસ્કીની તરફેણમાં લેનીને કરેલા બીજાને પણ તેણે

દેખાવી દીધું. લેનીનના મૃત્યુના સમાચાર દ્રોટસ્કીને મોડા મળે તે માટે પણ તે પોતાથી બનતું બધું કરી ચૂક્યો. લેનીનની સ્મશાનયાત્રાના પ્રસંગે દ્રોટસ્કી આવી પહોંચી શકે એવા સંભવ છતાં દ્રોટસ્કીને જોઈ સમય આપી તેણે તેને પાટનગરથી દૂર જ રાખ્યો.

રશિયામાં દ્રોટસ્કીની પ્રખ્યાતિ એટલી હતી કે સ્ટેલીન તેને પોતાના પક્ષની મદદથી દેખાવી શકે તે સંભવિત જ નહોતું. એટલે હવે તેણે ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં મસાલો મેળવી દ્રોટસ્કીને લેનીનના વિરોધી અને દુશ્મન તરીકે પ્રખ્યાત સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેનાં પક્ષકાર ને લાંચ આપીને ફોડેલાં બીજાં પણ સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રોએ તેમાં તેને સાદ પુરાવ્યો. પરિણામે તેનો પક્ષ વધતો ચાલ્યો. તે તક જોઈ તેણે તરત જ પોતાને લેનીનના વારસ તરીકે જાહેર કર્યો. તેની આ સ્વાર્થ વલણથી કંટાળીને તેના મુખ્ય સાથીઓ ક્રીનોવેવ-ક્રેમેનવ વગેરે દ્રોટસ્કીના પક્ષમાં આવ્યા; પણ હવે તે માટે ધણું મોડું થઈ ગયું હતું.

આ અરસામાં દ્રોટસ્કીના અનુયાયીઓએ ઇંગ્લાંડ, જર્મની ને પોલાંડમાં હડતાળો પડાવી ક્રાન્તિ જમવવા માટે પ્રયાસો કર્યા પણ દરેક સ્થળે તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ચીનમાં એવો પ્રયાસ થતાં માર્શલ ચાંગ કાઇ શેકે હજારો મજૂરો ને ક્રાન્તિવાદીઓની કતલ કરી તેમનાં મઠમાં નદીમાં ફેંકાવી દીધાં. દ્રોટસ્કી જર્મનીમાં ગુપ્ત નામે રહેવા છતાં તેના ખૂનના પ્રયાસો થયા. રશિયા સામે જગતની રાજસત્તાઓનો શેષ વધતો ચાલ્યો. સ્ટેલીને આ બધા પ્રસંગો રજૂ કરી દ્રોટસ્કીની જગતક્રાન્તિની ભાવના ફેટલી અવાસ્તવિક છે તે રશિયન પ્રગ્નના મનમાં ઠંસાવવા માંડ્યું. પરિણામે રશિયન પ્રગ્નપ્રતિનિધિસભામાં પણ દ્રોટસ્કીનો પક્ષ ધીમે ધીમે ઘટતો ચાલ્યો.

જર્મનીથી આવ્યા પછી દ્રોટસ્કીએ જોયું કે સ્ટેલીન સર્વોપરી થઈ બેઠો છે. ને તેણે પ્રતિનિધિસભામાં ચાલુ સરકારના વિરોધી પક્ષમાં નામ નોંધાવ્યું. સ્ટેલીને તરત જ તેને મંત્રીમંડળ ને સોવિયેટ કાઉન્સિલમાંથી ખરતરફ કર્યો. ને પંદરમી ઓક્ટોબરિક પરિષદે વિરોધ પક્ષના દરેક સભ્યને દેશપાર કરવાનો નિર્ણય કરતાં દ્રોટસ્કીનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો. એ સમાચાર મળતાં જ દ્રોટસ્કીના સાથી અને શિષ્ય બોદીએ આપઘાત કર્યો. એના એક બીજા સાથી છુટાવે એની સામેના આરોપોમાં સાક્ષી બનવા કરતાં ઉપવાસ કરીને મરી જવું પસંદ કર્યું.

દ્રોટસ્કીએ હવે શાંતિથી રશિયા તજી જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ સ્ટેલીને તેને કેદ કરીને આદમ-અદા મોડલાવી દીધો. તેની ઇચ્છા જર્મનીમાં રહેવાની છતાં જર્મની તેને રાખવાની ના પાડે છે. કહી સ્ટેલીને તેને તુર્કસ્તાનના ગરમ વિભાગમાં ધકેલ્યો. ત્યાંથી નીકળીને તેણે નોર્વેમાં વસવાની ઇચ્છા દર્શાવી પણ નોર્વેની સરકારે તેનું રક્ષણ કરવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તેને ના કહી. તે પછી તેણે ફ્રાંસ-ઇંગ્લાંડને અરજી કરી પણ તે બંનેએ પણ તેને એક વા બીજા બહાને ના જ સંભળાવી. દ્રોટસ્કીએ ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસના જે રાજનીતિજ્ઞો ને નામકિત પુરુષો રશિયામાં તેની બાદશાહી મહેમાનગત માણી ગયા હતા તેવા લે-સળરી, સ્નોડન, બ્રાંડ રસેલ, સીડની વેગ વગેરેને તાર કર્યા પણ કાંઈએ તેને આવકાર ન આપ્યો. દ્રોટસ્કીને માનવજીવનની આ દશા પ્રત્યે કંપારી વફૂદી.

યુરોપ-એશિયાને સાંકળતા એક વિરાટ દેશને એક સમયનો તાજલીન પતિ-આજ

તેને ઊભવાને યુરોપભરમાં ક્યાંય સ્થાન ન મળ્યું. છેવટે દૂર રહેલા મેક્સિકોએ તેની વિનંતી સ્વીકારી, તેને વસવાને સ્થાન આપ્યું, પણ અતિથિનું સરક્ષણ તો તેનાથી પણ ન જ થઈ શક્યું. ને ગયા આગસ્ટમાં ખૂતી હુમલાનો ભોગ બનીને એ અતિથિ એ જ જમિ પર મર્યો.

તેના પ્રત્યે મૂડીવાદી ને સાહીવાદી સંસ્થાઓને ને વ્યક્તિઓને ઢેરહું એર હવું તેના ખ્યાલ, જો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મંત્રી ઓરટીન એન્થરલેનના નામ પર નોંધાયલાં શબ્દો સાચા હોય તો, એક વાક્યમાથી જ મળી રહે છે. તેમણે જીનીવામાં રશિયાનો તુરંતજાર કરતાં એમ કહેલું કહેવાય છે કે, “જે રશિયાએ ટ્રાટસ્કીને હજી મારી નથી નાંખ્યો તેની સાથે હું વાત પણ કરવા નથી માગતો.”

હિંદી પ્રશ્નોમાં એને ખૂબ જ રસ હતો. રશિયાથી દેશનિકાલ થતી વખતે અભ્યાસ ને વાચન માટે તે હિંદને લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો સાથે લઈ ગયેલો, પણ અધવચથી જ તે ચોરાઈ ગયાં. હિંદુ પ્રગતે તે જગતની સર્વોત્તમ પ્રગત તરીકે સન્માનતો. તેની આત્મકથા અને મૃત્યુના થોડા જ મહિના અગાઉ તેણે નામાકિત હિંદી પત્રકાર ચમનલાલને આપેલી મુલાકાતના અહેવાલથી જણાય છે કે તેને હિંદી રાખ્યો, મહાત્માજી તથા હિંદની સવિનય ચળવળ પ્રત્યે યોગ્ય આદર નહોતો.

પરાજિત

દેવજી રા. મોહા

દીવો થયો, જ્યોત તણી સરાગ
લીલા મંહી નિશ્ચય મે' નિહાળ્યો:
અંધાર ફેડી વિજયી બનીને
પ્રકાશનું શાસન થાપવાનો.
મૂઝે અકેલો નિજ નેક હાથે
અંધારના સૈન્ય સહે, તથાપિ
જીતી ગયો દીપક જુદા માંહે
અંધારને સળંગ ધાપ આપી.
એ હારેનો ધા નીવડયો અસહ્ય,
અંધાર ખૂણે જઈને છૂપાયો;
ધૂળે મળ્યા ભેઈ બધા, ઉપાયો
શોચી રહ્યો અંતરમાં અતિશય !
એને હવે દીપક ઠારી નાંખતી
ભેલી રહી રાહ સમીર-ફૂંકની.

સુખર્ષના એક આલિશાન મકાનના પાંચમા માળે એક લંબ ચિટોઆશી-રુડિયોના દ્વાર પર ઘેટડી વાગી.

રુડિયોનો માલિક—અરે! યુસુફ, જરા જુઓ તો બહાર કાણુ છે?

યુસુફે બહાર જોયું પણ કોઈ નજરે ન પડ્યું, જેથી ઠેક હેઠલે માળે ગયો. ત્યાં પણ કોઈ ન દેખાયું. તેથી સંરિયામ રસ્તા પર ગયો. ત્યાં એક ગૃહસ્થ યુસુફ પ્રતિ તાકી જીભા હતા. તેને મળી યુસુફ પાછો ઉપર આવ્યો અને માલિકને કહ્યું: 'સાહેબ! ગઈ કાલે અહીંથી જે ગૃહસ્થ ફોટા પકાવી લઈ ગયો છે, તે ગૃહસ્થ પાછો આવ્યો છે, અને કહે છે કે મારે શેઠનું જલ્દી કામ છે માટે શેઠને નીચે બોલાવ.'

માલિક—શું તે તેને ઉપર આવવા ન કહ્યું?

યુસુફ—મેં તેને અહીં આવવા ઘણા જ સમગ્રવ્યા હતા, પણ તે તમને જરૂરી કામ હોઈ જોવાની હક પકડી નીચે બેઠા છે.

માલિક પાંચમા માળેથી ઠેક નીચે જ્યાં પેલા ગૃહસ્થ જીભા હતા ત્યાં રસ્તા પર ગયા, અને હાથમાં હાથ મીલાવી બોલ્યા—'કેમ શું કામ છે? ઉપર પધારોને.'

ગૃહસ્થ—નહિ. તમે પાડેલા ફોટાઓ ઘણા જ ખરાબ છે, જેથી આપને પાછા આપવા, અને તેના પૈસા પાછા લેવા આવ્યો છું.

માલિક—ઘણું જ સરસ! મને લાગે છે કે મારા કોઈ બેવકૂફ માણસે જુલથી તમને ખરાબ પ્રીન્ટસ આપી દીધા છે, માટે તમે મહેરબાની કરી ઉપર આવો અને તમારા સારા, સ્વચ્છ અને સાફ ફોટાઓ લઈ જાઓ.

લીફ્ટ હોવા છતાંયે માલિક 'જેવા સાથે તેવા ચર્ચ' પેલા ગૃહસ્થને પૂગથિયાં દ્વારા ઠેક પાંચમે માળે લઈ ગયા પછી બોલ્યા—'માફ કરજો! હું તમને જુલથી ઉપર લાવ્યો છું. તપાસ કરતાં તમારા સારા ફોટાઓ કોઈ બેવકૂફે ખરાબ કરી નાંખ્યા છે, જેથી જે ફોટાઓ તમને આપ્યા છે તે ખરાબર છે માટે મૂંગા હેઠા ઊતરી જાઓ.'

[પેલા ગૃહસ્થ વાલે મોઢે પાંચમે માળેથી હેઠળ ઊતરી રસ્તે પડી ગયા.]

x

x

x

ગામડિયો—[પાડેલી છબી જોવા પછી] છબી તો ઠીક પાડી છે, પણ મેં જે લુગડાં પર અત્તરની આપી બાટલી ચોપડી હતી તેની ગંધ આ ફોટામાં ક્યાં ન આવે?

ફોટોગ્રાફર—[વિચાર કર્યા પછી] સાહે, એવો સુગંધી ફોટો જોઈતા હશે તો બે રૂપિયા વધુ પડશે.

ગામડિયો—શું તમે ધૂતવાની દુકાન માંડો છે? બાટલીની કિંમત દોઢ રૂપિયો છે ને તમે છબીના બે રૂપિયા માંગો છો? શરમાતા નથી?

ફોટોગ્રાફર—હશે! ભાઈ સા'બ! ત્યારે દોઢ રૂપિયાની અત્તરની બાટલી બખ્તરમાંથી લઈ આવો. હું તમને દોઢ રૂપિયામાં સુગંધી ફોટાઓ આપીશ.

[ગામડિયો બખ્તરમાં અત્તરની બાટલી ખરીદવા ગયો. ત્યાં...]

ગામડિયો—આ બાટલીનું શું લેવું છે ?

દુકાનદાર—એ બાટલીના તમને ચાર રૂપિયા પડશે.

ગામડિયો—પેલો છત્રી તો દોઢ રૂપિયામાં પાડો આપે છે ને તારે આ બાટલીના ચાર રૂપિયા લેવા છે ? તુ તો બહુ મોઘો બાપ !

દુકાનદાર—[રિમત-હાર્ય કર્યા પછી] ઠીક, લાવો બાપ દોઢ રૂપિયા.

[સુગંધીવાળી અત્તરની બાટલી ખરીદી ગામડિયો છત્રી પાડનારને ત્યાં ગયો.]

ગામડિયો—હ્યો આ બાટલી ! ને લાવો સુગંધીવાળા ફોટા !

ફોટોગ્રાફર—[ફોટોઝ ઉપર તેજ રેડ્યા પછી] હ્યો, આ સુગંધીવાળા ફોટા ને લાવો પોતે દોઢ રૂપિયા વધુ !

ગામડિયો—અરે ! પણ ! આ છત્રી તો ખગડી ગઈ ! મારો ચેરો પણ કળાતો નથી !

ફોટોગ્રાફર—તમારે તો સુગંધીવાળા ફોટાઓ જોઈ એ છીએ કે મોઢક ચહેરો !

[અરાખ ફોટાઓ લઈ ગામડિયો રસ્તે પડ્યો.]

શોકલડી*

જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

[રચામ રંગ સમીપે ન જાવું—એ રાગ]

શોક્ય તણું મુખ હશે સાફ, મેં તો જાણ્યું સખી,	શોક્ય તણું ટેક
શોક્ય તણું સાલ એમ, પહેલાં કહેવાતું હશે;	
પણ આજ તો છે એ જ અતિ ધ્યાડું—	મેં તો જાણ્યું ૧
ખોટું કહેતી હોઈ તો તું, પૂછી જો ભણેલીઓને;	
કોઈ નહિ કહે છે નહાડું—	મેં તો જાણ્યું ૨
પૂછી જો વિનાદિનીને ને, પૂછી જો તું બકાને;	
ખીજીઓએ એજ હશે ધાર્યું—	મેં તો જાણ્યું ૩
રોજ રોજ શોક્ય શોધી, વરવા ન જાય નાહી;	
લાગતું જો હોય એ અકાડું—	મેં તો જાણ્યું ૪
શોક્ય તણા સાહ્યબાને, ઝૂંટવીને લેવો એ તો;	
બહાદુરીનું કામ છે કંઈ ન્યાડું—	મેં તો જાણ્યું ૫
મોટીબેન કહેતાં કેવું, મોડું મલકાઈ જાય;	
મંદ જેવું એ ગળ્યું લાગનાડું—	મેં તો જાણ્યું ૬
સિદ્ધિ—શુદ્ધિની પેઠે, એ બાળુ બેસવાનું;	
ગણપતિના જેવું શોભનાડું—	મેં તો જાણ્યું ૭

* આ કાવ્યને, ભણેલ કે અભણ—નારીમાન પ્રત્યેના સંપૂર્ણ સન્માન સાથે, એક 'કદાચ કાવ્ય' તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે, તંત્રી

જૈન-સાહિત્યમાં

મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો

[લે. પે. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા]

સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્યા-વ્યામંગી સદૃશ્યજાતુરાગી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્ય-પરિશીલન કરતાં સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર સમર્થ મહાકવિ કાલિદાસની ઉચ્ચ કવિત્વભરી સં. પ્રા. ગદ્ય-પદ્યમય મનોહર સરસ કૃતિઓનું ઊંડું અવગાહન કર્યું જણાય છે, હજાર વર્ષો કરતાં વધારે સમયથી કૃતિશાલી એ મહાકવિનાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રૌઢ કાવ્યો અને નાટકોએ વિદ્યા-વિલાસી વિદ્વાનોનું આકર્ષણ કર્યું છે. સૈકડો વિદ્વાનોએ પ્રશંસા-પુષ્પો વેરતાં એનાં પદ્ય-પાદનો કરી-કરાવી વિનોદ સાથે વિવિધ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. ભારતવર્ષના અને પરદેશોના કેટલાય મર્મજુ વિદ્વાનોએ એના પર ટીકા-ટિપ્પણીઓ કરીને તુલનાત્મક દષ્ટિએ તથા ખીજી રીતે તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. કેટલાય અભ્યાસીઓએ પોતાની કવિત્વશક્તિ ખીલવવા એમાંથી પ્રેરણા મેળવી હશે. મહાકવિ, કવિ-રાજ, કવિકુલકિરીટ જેવાં મહત્ત્વભર્યાં પદો જ્યાં ત્યાં જોને તેને માટે વાપરનારાઓને કવિ-કુલગુરુ મહાકવિ કેવા હોય ?-એનાં ખ્યાલ કરાવ્યો હશે; કેટલાય કવિઓએ એ મહાકવિની ચાતુરી મેળવવા ઊંડાં ચિંતનો અને વિશિષ્ટ પ્રયત્નો કર્યાં હશે, કેટલાય કવિઓએ એની સ્પર્ધા કરી કવિ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાં પ્રયાસો સેવ્યા હશે. કેટલાય નાટ્યકારોએ નાટકોની વિશિષ્ટ શૈલી શીખવા એ નાટકકારનાં નાટકો પર ગંભીર લક્ષ્ય આપ્યું હશે. સંગીત આદિ રસોના પ્રયોગો કેવા હોય શકે ? વ્યુત્પત્તિ, પ્રતિભા, પદ-સાહિત્ય, અર્થ-જોરવ કેવાં હોય ? ઉપમાદિ અલંકારો કેવી રીતે વપરાય ? મહાકવિ છટાથી માધુર્યથી વિવિધ વિષયોનું વિશાલ સરસ જ્ઞાન કેવી રીતે આપી શકે ? એ અર્થ શીખવા-સમજવા માટે અસ્તુત મહાકવિની કૃતિયો કેટલાય અભ્યાસી વિદ્વાનોને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હશે. તેમના રસમય મેધદૂતે તો વિવિધ રવકૃપમાં ૩૬-૪૦ જેટલા અભિનવ દૂતો રચાવવા પ્રેરણા આપી જણાય છે, જેમાં જૈન કવિઓનો પણ બહોળો ફાળો છે. જૈન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં વિવિધ સંસ્મરણો હજાર-આરસો વર્ષો જેટલાં જૂનાં છે. સમય, સ્થળ અને સાધનોની અનુકૂલતા પ્રમાણે તેમાંનાં થોડાં-ધણાં ક્રમશઃ સૂચવવા અદિ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વિક્રમની ૭ મી સદીમાં

કવિ રવિકીર્તિ

સત્યાધ્રય (પુલકેશી ચાતુકચ મહારાજ) ના પશ્ચિમ પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનાર શકાબ્દ ૫૫૬= વિ. સં. ૧૯૧ માં મનોહર જિનેન્દ્રભવન રચાવનાર વિદ્વાન રવિકીર્તિએ કવિતાદ્વારા કાલિદાસ અને ભારવિ જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી.—એવો ઉલ્લેખ દક્ષિણ મીઠાપુર નિવાસી આયહોલી ગામના મેઘૂલી નામના જિનમંદિરના શિલાલેખમાં જણાય છે—

“યસ્યામ્બુપિત્રચનિવારિતજાસનસ્ય સત્યાધ્રયસ્ય પરમાત્મવતા પ્રદાદમ્ ।

છેલ્લે જિનેન્દ્રમુક્ત મવનં મહિમ્નાં નિર્માપિતં મવિમતા રવિકીર્તિનેદમ્ ॥

થેનાથોજિ ન વેશ્મ સ્થિરમર્થવિધો વિવેચિના જિનવેશ્મ ।

સ વિજયતાં રવિકીર્તિઃ કવિતાઽઽથિતકાલિદાસ-ભારવિકીર્તિઃ ॥

પચાશત્સુ કલો કાલે પટ્સુ પચશતેષુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મુમુજામ્ ॥”

(એ. ઇ. ૬)

વિક્રમની ૯ મી સદીમાં

કવિ જિનસેન, પાર્શ્વબ્યુદય

મહારાજ અમોઘવર્ષ(શક સંવત્ ૭૩૬ થી ૭૫૦ = વિ. મં. ૮૭૧ થી ૮૮૫)થી સન્માનિત થયેલા, આદિપુરાણ વગેરે રચનાર દિગંબર જૈન કવિ જિનસેને કવિ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનાં પદોનાં સર્વ ચરણોને ગગરચાર્ણે લઈ, પાર્શ્વનાથ-ચરિત્રરૂપ અબીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી ૭૬૪ મહાકાન્તા પદોથી પાર્શ્વબ્યુદય નામનું સગ્ગ કાવ્ય રચ્યું હતું, જે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. તેના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—

“ઈતિ વિરચિતમેતત્ કાવ્યમાવેદ્ય મેઘં યદુગુણમવદોષ કાલિદાસસ્ય કાવ્યમ્ ।

મલિનિતપરકાવ્ય તિષ્ઠતાદાશશાદ્ધ મુવનમવતુ દેવઃ સર્વેદાઽમોઘવર્ષઃ ॥”

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં

સોમદેવસૂરિ

નીતિવાક્યમૃત જેવા રાજનીતિના પ્રાઠ ગ્રંથ ગચનાર દિ જૈન વિદ્વાન્ સોમદેવસૂરિના યશસ્વી યશસ્તિલક ચપૂ (શક મં. ૮૮૧ = વિ. મં. ૧૦૧૬)માં કવિ કાલિદાસનું નામ અને તેની કૃતિમાંના ‘ પ્રતિવષ્ણતિ દિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાધ્યતિક્રમ. । ’ જેવા અંશ ઉદ્ધૃત કરેલ જણાય છે (આ. ૪, ૫; નિ. સા. ૫ ૧૧૩, ૨૬૧)

મહાકવિ ધનપાલ

જેમના રાજ્યમાં વિ. સં ૧૦૫૫માં દિ કવિ અમિતગતિએ ‘ સુભાષિતરત્નસંદોહ ’ વગેરે રચના કરી, તે પ્રખ્યાત વિદ્યાપ્રેમી માનવાના પરમાર મહારાજ મુંજ અપરનામ વાક્યપતિરાજે રાજસભામાં ‘ સરસ્વતી ’ બિરૂદ આપી જેનો સત્કાર કર્યો હતો અને એ જ મહારાજદ્વારા ગાંધ્ય પર અભિષિક્ત થયેલા વાઠમય-વિશારદ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્વત્સય મહારાજ ભોજે જિનાગમોમાં કહેલી કથાઓ સાંભળવા ઇચ્છા દર્શાવતાં તેમના વિનોદ મારે જેણે અદ્ભુત રસવાળી તિલકમંજરી નામની ગદ્ય કથા રચી હતી, તે શ્વ જૈન મહાકવિ ધનપાલે (અધ્યદેશના દેવર્ષિ દિગ્જના પૌત્રે અને શાસ્ત્રના સર્વદેવના પુત્રે) કવિ આણંદદત્તની કાદંબરી કથા સાથે સ્પર્ધા કરતી ઉપર્યુક્ત કથાના પ્રારંભ (શ્લો. ૨૫)માં પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓનાં કવિત્વની પ્રશંસા કરતા મહાકવિ કાલિદાસનું પણ રમરણ કર્યું છે—

“મ્લાયન્તિ સકલા કાલિદાસેનાસન્નવર્તિના । ગિરઃ કવીના લીપેન માલતીકલિકા ‘ દર્શિ ॥”

ભાવાર્થ.—દીવે પાસે રહેતા જેમ કળાવાળી-ખીસેલી પણ માલતી(પુષ્પ)ની કળોએ મ્લાન થઈ જાય છે—કરમાઈ જાય છે; તેમ [કવિ] કાલિદાસ સમીપ રહેતા [ખીન] કવિઓની કલાયુક્ત વાણી પણ આખી પડી જાય છે.

વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં

કવિ જિનવલ્લભસૂરિ

જેમણે વિ. સં ૧૧૨૫ માં શેષેલાં અને ૧૧૩૮ માં લખાવેલાં પુસ્તક (તા. ૫૩૫) ઉપલબ્ધ થાય છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૬૭ માં થયો હતો, તે વિધિ-પથ-પ્રવર્તક

પ્રખ્યાત જિનવલ્લભસૂરિએ વિવિધ કાવ્યો, નાટકો અને અલંકાર ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમાં મેઘદૂતનો નામ-નિર્દેશ મળે છે. સુમતિગણિએ વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ગણધરસાર્થ-સતત-બૃહદ્વૃત્તિમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [વિશેષ માટે જુઓ ગા. જો. સિ. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની અમ્હારી ભૂમિકા પૃ. ૨૦]

વિ. સં. ૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ સુધી વિદ્યમાન-વિ. સં. ૧૧૬૯ માં પદ્મર યથેલા જિનદત્તસૂરિએ ઉપર્યુક્ત જિનવલ્લભ કવિની પ્રશંસા કરતાં અપભ્રંશ પદ્યમાં લોક-વર્ણિત કવિ કાલિદાસનું સ્મરણ કર્યું છે—

“કાલિયાસુ કદ ઘાસિ જુ લોહિં જનિદ્ધ તાવ જાવ જિણવલ્લહુ કદે નાભનિયદ્ ॥”

[ચર્ચરી ગા. ૫ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પૃ. ૪]

ભાવાર્થ:—શ્રીભાગમાં યદ્ય અથેલા કવિ કાલિદાસ, જ્ને લોકો વડે વર્ણવવામાં આવે છે; તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી જિનવલ્લભ કવિ (વિદ્યમાન) સાંભળવામાં આવ્યા નથી.

આચાર્ય હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસનમાં—

સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રંગપદ્ય કાવ્યાનુશાસનના અલંકાર ચુકામણિવ્યાખ્યામાં કાવ્યનાં અનેક પ્રયોજનો-ફલોમાં પદ્યપદ્ય સ્વયવતાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“ચણ્ણ(સ્મ) કવેરેવ યત્ત ઇયતિ સંસારે વિરાતીતા

ભવ્યય યાવત્ કાલિદાસાદયઃ સદ્દયૈઃ સ્તુયન્તે કવયઃ ॥”

ભાવાર્થ:—યશ સુકવિનોજ યાવ છે; કેમકે આટલા મોટા સંસારમાં લાંબા વખત પૂર્વે યદ્ય અથેલા હોવા છતાં પણ હજી સુધી કાલિદાસ વગેરે કવિઓ સદ્દયો(વિદ્વાનો) દ્વારા સ્તવાય છે.

ઉપર્યુક્ત અલંકારચુકામણિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિયો(રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત; અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમેર્વશીય)માંથી ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

જેમ કવિ કાલિદાસે મહાકાવ્યથી રઘુવંશને, તેમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે ત્રં. પ્રા. દ્વાત્રય મહાકાવ્યથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં ગુજરાતના રાજવંશ ચૌલુક્ય-વંશને કાર્તિથી અમર કર્યો છે.

વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

મહાકવિ રામચંદ્ર, નાટ્યદર્પણ-વિવરણમાં—

જેમણે બાર રૂપકો (નાટક, પ્રરણ, પ્રદસન વગેરે)નું સ્વરૂપ જણાવનાર નાટ્યદર્પણ જેવાં ગ્રંથોની રચના કરી એ વિષયની ન્યૂનતા જ દૂર કરી નથી; માળવાના મહારાજ સુજની વિદ્વત-પરિપક્વના વિદ્વાન ધનિક ધનંજયની કૃતિ દશરૂપક સાથે તેને સ્પર્ધામાં ચૂકી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે, તે સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના પદ્મર-રામચંદ્રસૂરિએ અને ગુણચંદ્રે નાટ્ય-દર્પણના વિવરણમાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ અપાયેલ ૬૪ જેટલા નાટકોમાં ગ્રંથોનાં ઉદાહરણોમાં કવિ કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમેર્વશી નાટકોમાંથી અને રઘુવંશ, કુમારસંભવ મહાકાવ્યોમાંથી પણ અનેક ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. (વિશેષ માટે જુઓ ગા. જો. સિ.)

કવિ આસડ, મેઘદૂત-ટીકા

ભિલ્લમાલ(શ્રીમાલ) વણિકવંશના કંટુકરાજના પુત્ર થેહ કવિ યદ્ય ગવા, જ્નેનાં સુભાષિતોથી પ્રસન્ન થઈ રાજ-સભ્યોએ જ્ને ‘કવિ-સભા-સંગાર’ બિરૂદ આપ્યું હતું; તથા વિ. સં. ૧૨૪૮ માં જેણે રચેલા ઉપદેશકદંડી, વિવેકમંજરી જેવાં ગ્રંથો પર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય બાલચંદ્રે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાઓ રચી હતી; તે કવિ “આસડે મેઘદૂત મહાકાવ્ય

પર દીકારૂંપી સ્નેહના સિંચનથી કવિ કાલિદાસના યશસ્વી દીપને દીપાળ્યો હતો^૧” પરંતુ દુર્ભાગ્યે હજી તે દીકારૂં દર્શન થયાં નથી.

શિવનિધાનગણિના શિષ્ય મદિમસિંહગણિએ પોતાના શિષ્ય હર્ષવિજય માટે વિ. સ. ૧૬૯૩ માં રચેલી બીજી દીકા હ. લિ. જણાવ્યું છે.

નરેન્દ્રપ્રભસરિ, અલકાર-મહોદધિમાં—

ગૂર્જરેશ્વરના મહામાત્ય સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની અભ્યર્થનાથી નરચંદ્રસૂરિના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસરિએ વિ સં. ૧૨૮૨ માં રચેલા સાડાચારહજાર શ્લોકપ્રમાણવાળા અલકાર-મહોદધિ (ગા. ઓ. સિ) ગ્રંથની વૃત્તિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિયોમાંથી રઘુવંશ, કુમારસંભવ કાવ્યો અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય નાટકોમાંથી ઉદાહરણો આપેલાં છે.

રવિપ્રભગણીશ્વરના શિષ્ય કવિ વિનયચંદ્રે રચેલી કાવ્યશિક્ષામાં, સદગ્રંથ-નિર્માણ કરનાર કવિઓના નામોમા કાલિદાસ તથા પ્રૌઢોક્તિમાત્રથી નિષ્પન્ન ઉપમાવાળામાં ‘દીપિકા’ કાલિદાસ એવો નિર્દેશ છે (જૂઓ પત્તનસ્થ જૈન ભા. ગ્રંથ સૂચી ૧, ૪૬)

કવિ અમરચંદ્ર—

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચૌદમી સદીના પ્રારંભમાં રાજ-માન્ય કવિ અગ્નિસિંહે રચેલા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના મુકૂતસકીર્તન કાવ્યના અંતમાં એ કવિ અમરચંદ્રે (કાવ્યકલ્પલતા, આલભારત, પદ્યાર્નવ મહાકાવ્યાદિ રચનાર, ‘વેણીકૃપાણુ’ ખિન્ન મેળવનાર, બીસલદેવની રાજ-સભામાં સમસ્યા-પૂર્તિથી સન્માન મેળવનાર રમરચે) રમરણ કર્યું છે કે—

“તાત ! હયાતગિરઃ સુતા મમ હતા હી ! કાલિદાસાદયો

નન્વેક્ષ્તુ પિતાયુરસ્તુ જગતિ શ્રીવસ્તુપાલોઽણુના ।

માર્કણ્ડઃ સ્ફુટમાશિષા શમવતામલ્પાસુરપ્ચેય યત્

કલ્પાયુર્જયતીતિ વાગ્-નિગદને ઘાતાઽસ્તુ જાતાદરઃ ॥”

ભાવાર્થઃ—[સરસ્વતી (બ્રહ્માણી-બ્રહ્મપુત્રી) બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરતા કહે છે કે—] ‘હે પિતાજી ! ધણા ખેદની વાત છે-કે પ્રખ્યાત વાણીવાળા, કાલિદાસ વગેરે મહારા પુત્રો હણ્યા મૃત્યુ પામ્યા; હાલમા એજ વસ્તુપાલ પુત્ર છે, તો તે જન્મતમા ચિર આયુષ્યવાળો થાયો; જેમ આ સૂર્ય, અસ્થ આયુષ્યવાળો હોવા છતાં પણ ત્રપિઓની આશિષ વડે કલ્પ-પર્યંત આયુષ્યવાળો જયવત વર્તે છે.” એવી રીતે વાણી (સરસ્વતી દેવી)ના કથન પર વિધાતા આદરવાળા થાયો.

વિ. સ. ૧૨૯૫ માં ચર્યરો (અપભ્રંશ કાવ્ય)ની વ્યાખ્યામાં ઉપાધ્યાય જિનપાલે પ્રાચીન પદ્યને ઉદ્ધૃત કર્યું છે કે—

“કવય. કાલિદાસાયાઃ કવયો વયમપ્યમી । પર્વતે પરમાળૌ ચ વસ્તુત્વમુમયોરરિ ॥”

કવિ આશાધર

વ્યાઘ્રેરવાલ(વધેરવાલ) વશમાં યર્ષ ગયેલા સસ્ત્રક્ષણના પુત્ર (દિ) કવિ આશાધર, જેમણે સાગાર, અનંગાર ધર્માશ્રિત જેવા અનેક ગ્રંથો, ધારા, નલકન્થ (નાલજી) પુર વગેરેમાં વાસ કરીને માલવાના અનેક મહારાજાઓનાં રાજ્ય—સમયમા રમ્યા હતા; તેને કંવિમિત્ર ઉદયસેન મુનિએ ‘કલિકાલિદાસ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે—

“વ્યાઘ્રેરવાલવરવશસરોજહસઃ કાવ્યામૃતૌષ્ઠીધરરસપાનસુતૃત્તગાત્રઃ ।

સલક્ષણસ્ય તનયો નયવિદ્વચ્ચક્ષુઃ ‘આશાધરો વિજયતાં કલિકાલિદાસઃ ॥”

૧ “ઝાસઠઃ કાલિદાસસ્ય યશોવીપમવીવયત્ । મેષદૂતમહાકાવ્યે ટીકાસ્નેહનિષેચનાત્ ॥”

—વિક્રમ જરી-વૃત્તિ-પ્રશસ્તિ

૨. આ કવિના વિશેષ પરિચય માટે સ્વાદિશબ્દ-સમુચ્ચયની લેખકની પ્રસ્તાવના જોવી.

વિક્રમની ૧૪ મી સદીમાં

વિ. સં. ૧૪૬૧ માં મેરુતુંગસુરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિના પ્રારંભમાં વિક્રમાદિત્યની પ્રબંધ સાથે મહાકવિ કાલિદાસની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કિવદન્તીરૂપ ગણેલો આશ્ચર્યકારી પ્રબંધ દર્શાવે છે.

વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં

મુનિભદ્રસુરિ, શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્યમાં—

પરિગ્ધ પાતશાહ(ફીરુઝ તુગલક)ની રાજસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર, વિ. સં. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્ય રચનાર, બૃહદ્ગવ્યમાં મુનિભદ્રસુરિએ તેના અંતમાં સૂચન કર્યું છે કે—

“જે મુખ્યક્રિમાંન વિદ્વાનો કાલિદાસની હક્તિથી (રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરે)માં, તથા બીજાં અને માધ્યમિકતાં અને કાવ્યો (કિશોરજનીય અને શિશુપાલવધ)માં અને શ્રીહર્ષની અમૃતમય સુક્રિષ્ણ નૈપથ મહાકાવ્યમાં પણ નિરંતર દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે; તે જ વિદ્વાનો ભગવાન શાંતિનાથ ચરિતમાં સ્થાયેલાં વૃત્તોનું વિવર્ણન કરીને માત્ર શુભાનું પ્રતિપાદન કરે છે.”

“સુરિઓ જેવી રીતે પ્રાયઃમકલ્પક (નવા શીર્ષનોર) અભ્યાસીને નિરંતર વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ થવા માટે ઉપયુક્ત મિથ્યાત્વયુક્ત પ કાવ્યોનાં વ્યાખ્યાન કરે છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ વાસિત વાસનાવાળા તેઓ આ શાંતિનાથ-જનને ચરિતને સમજાવે, તો શું વાંછિત ન થાય?”

નેમિ-ચરિત કાવ્ય

સાંગણનાં પુત્ર વિક્રમ નામના એક જૈન કવિ વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં અથવા તે પૂર્વે થયા જણાય છે. જેણે વિદ્વજ્જનોના મનની ઓતિ માટે કવિ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યમાંથી અંતિમ પાદો લઈ રાજમતીના દુઃખથી આર્દ્ર (કરુણરસમય) નેમિજનના ચરિતથી પવિત્ર ૧૨૬ પદોવાળું કાવ્ય રચ્યું હતું, જે પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. ૧૭મી સદીના ગુજરાતી કવિ ઋષભદાસના પિતાનું નામ પણ સાંગણ હોવાથી કેટલાક સાક્ષરો આ કવિને તેમના ભાઈ સમજતા હતા, પરંતુ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરામાં રહેલી વિ. સં. ૧૪૫૦ માં લખાયેલી આ કાવ્યની દ. વિ. પ્રતિ જોતી આ બ્રાન્તિ દૂર થઈ છે.

જૈનમેઘદૂત

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં અયંલગંજના ગરુડનાયકપદને પ્રાપ્ત કરનાર અને વિ. સં. ૧૪૭૧માં સ્વર્ગવાસી થયેલા, અનેક કાવ્યો રચનાર અને અનેક પ્રતિમાં-પ્રતિષ્ઠા-પ્રેરણાવંતી કરનાર મેરુતુંગસુરિએ નેમિજન ચરિતરૂપે નવીન જૈન મેઘદૂતની રચના કરી તેને કવિ કાલિદાસના મેઘદૂત સાથે સ્પર્ધામાં મુક્યો છે, જેના પર તેમના શિષ્ય આચાર્ય શીશરતે વિ. સં. ૧૪૯૧ માં અંબુહિલપાટક પાટણમાં વૃત્તિ રચી હતી; જે વૃત્તિનું સંશોધન પૃથ્વીચંદચરિત્ર (વાળ-વિલાસ)ના કર્તા માણિકચંદસુરસુરિએ કર્યું હતું. તે ભાવનંદનની જૈન આ. સભાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે.

૧ “યે દોષાન્ પ્રતિપાદયન્તિ સુધિયંઃ ધ્રીકાલિદાસોક્તિયુ

ધીમદ્ભારવિ-માધ્યમિકમહાકાવ્યંદ્વયેડપ્યન્વહમ્ ।

ધીહર્ષામૃતસુક્તિનૈપથમહાકાવ્યેડપિ તે કેવલં

વાવદ્વૃતવિવર્ણનેન મગવચ્છાન્તેશ્વરિત્રે ગુણાન્ ॥”

(વ. વિ. સં.)

૨ “તદ્વુઃસારં પ્રથમકવિતુઃ કાલિદાસસ્યે કાવ્યાંદસ્ત્યે પાદં સુપદ્મચિંતામણિપદ્માદ ગૃહીત્વા ।

ધીમદ્મેશ્વરિત્રિવિશદં સાત્ત્વજ્ઞ્યાન્નજન્મા વંકે કાવ્યે બુધજનસતઃપ્રીતયે ચિકેન્માશ્વઃ ॥”

(નિ. સા. કાવ્યમાલા ગ્ર. ૨)

વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં

ઇંદુદત

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના છેલ્લા ચરણમાં અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિવિધ વિષયોમાં, વિવિધ ભાષામાં એ ભાષા શ્લોકપ્રમાણુ વિશિષ્ટ રચના કરનાર બહુશ્રુત મહે પાખ્યાય પવિત્રવિજયે તપા-ગણપતિ (ગચ્છનાયક વિજયદેવસુરિ? વિ. સ. ૧૭૦૧ (?) માં તરફ ભેધપુર(મારવાડ)થી સૂરત ઇંદુને દત્ત તરીકે મોકલ્યો હતો. કવિ કાલિદાસ-મેધદૂતની પદ્ધતિએ રચેલા ૧૩૧ પદ્યોવાળા એ ઇંદુદત કાવ્યમાં ભેધપુર, સુવર્ણગિ (સોનગિર), જલોર, શિરોહી, આજી, અચલગઢ, રિદ્ધપુર, સાબરમતી, રાજદ્રંગ (અદમ દાવાદ), વટપદ્ર (વડોદરા), ભુગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વગેરે સ્થળોનું પ્રાસંગિક સુંદર વર્ણન કર્યું છે. નિ. મા. કાવ્યમાલા ગુ. ૧૪માં એ કાવ્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે.

ચેતોદત્ત

પોતાનું નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું ન હોવા છતાં 'પરમાનન્દ' નામવાળા જ્યોત્સના એક જો કવિએ મેધદૂતના અંતિમ પાદોદ્ધાર ચિત્તને દત્ત બનાવી પોતાના પૂજ્ય ગુરુ તરફ મોકલવાનું સંદેશરૂપ અભીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી ગુરુના ગુણોના પરિચય કરાવતું 'ચેતોદત્ત' નામ નવું કાવ્ય રચ્યું છે, જે ભાવનગરની જૈન આત્માનન્દ સભાદ્વારા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

"સન્તિ શ્રીમત્પરમગુરવઃ સર્વદાડપિ પ્રસન્નાસ્તેવાં સિધ્ધઃ પુનરુપમાત્યન્તમકિપ્રણુનઃ ।

તન્માહ્વાત્યાદપિ જન્મતિર્મેઘદૂતાન્ત્યાપદ્મચ્ચેતોદૂતામિષમમિત્તવ કાવ્યમેતદ્ શ્યમત્ત ॥"

મેધદૂત-સમસ્યાલેખ

તપાગચ્છમાં સમર્થ વિદ્વાન્ ઉપાખ્યાય મેધવિજય થઈ ગયા, જેમણે માધકાવ્ય, અં નૈયમકાવ્યની પાદપૂર્તિરૂપ તથા સમસંધાન જેવાં કાવ્યો રચ્યા છે; અને મેધમહોદય (વર્ષ-પ્રભોધ), હસ્તમંજુવન જેના ન્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવા વિષયો પર વિદ્વજ્ઞાભરી પ્રોઢ રચના કરી છે; તેમણે કવિ કાલિદાસના મેધદૂત કાવ્યનાં મર્વ (૧૩૧) પદ્યોનાં અંતિમ ચરણો સમસ્યારૂપ સ્વીકારી પોતાના અભીષ્ટ વિષયમાં પાદપૂર્તિ કરી છે. ઐતરંગ્યાદ્દક્ષિણેમ પોતાની આતુર્ભાસ-રિચરતા થતાં ત્યાથી દેવપતન(પ્રભાસ પાટણ, કાઠિયાવાડ)માં મહેલ પોતાના ગચ્છનાયક વિજયપ્રભસુરિ (ગચ્છનાયકપદ વિ. સં. ૧૭૧૬માં વૈ. શુ. ૧૦) ઉદ્દેશી કાવ્યરૂપે રચેલ વિરૂપિ ગદેશ-લેખને મેધવિજયે મેધ-દૂત દ્વારા પાઠવ્યો છે, તેમાં ગુરુન પરિચય સાથે તે તે સ્થળોનાં પણ પરિચય કરાવ્યો છે. એ 'મેધદૂત-સમસ્યાલેખ' ભાવનગરનું જૈન આત્માનન્દ સભાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તેના અંતમાં મંત્રેપમાં સૂચન છે કે-

"માધકાવ્ય દેવગુરોર્મેઘદૂતં પ્રમપ્રભોઃ । સમસ્યાર્થ સમસ્યાર્થ નિર્મમે મેઘપન્થિતઃ ॥"

એવી રીતે દિગંબર કવિ વાદિયદ્રે રચેલ વાયુ (પવન)દૂત (નિ. સા. કાવ્યમાલ ગુચ્છક ૧૩, શ્લો. ૧૦૧) જેવાં પીઠન અનેક કાવ્યો રચાયેલાં મળી આવે છે. મહાર્ક કાલિદાસનાં મેધદૂત વગેરે કાવ્યોનું અને નાટકાદિ સાહિત્યનું એ રીતે મહારવ, વિશિષ્ટ દર્શાવતા જે જે વિદ્વાન્ કવિઓએ એ મહાકવિ પ્રત્યે ઉચ્ચ આદર દર્શાવ્યો છે; મહાકવિ માર્ગને અનુસરનારાં તે તે કવિઓનાં સુમંસ્કારી પ્રતિભાભર્યા જિજ્ઞાસુ સંભાવના અભિનવ કાવ્યો તરફ પણ માક્ષરે સમુચિત આદર દર્શાવે, તેમની કવિત્વશક્તિને એ તેમની નિર્દોષ પવિત્ર ભાવોને સમજવા ઔદાર્યભર્યું સૌન્દર્ય દર્શાવે-એમ ઇચ્છીએ.

અવશેષ

૨૫.

✓ પૌર્વાત્ય—એ શબ્દની સ્મરણ સાથે જ મારા અંગિર્ગમમાં એક મધુર ઋણઋણી પ્રસરી જાય છે. મને થાય છે કે હું એ ભૂમિમાં જન્મ્યો હોત તો કેવું સારું. સાત સાત હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ જે સ્વર્ગની સ્પર્ધા કરતી, જેને આંગણે સંસ્કારની નિર્મળ સરિતાઓ વહતી, જેની ગાદી જગતની એક એક ધર્મપ્રવર્તકને મીઠી લાગી છે; વિજ્ઞાન તેના વિશુદ્ધ રૂપમાં જ્યાં આજ કરતાં પણ અધિકતર ખીલ્યું હતું—તે ભૂમિ ને તે યુગનો હું વારસ હોત તો મારું હૃદય પ્રતિદિન પ્રલંબિત રહેત.

હું એક ધુરંધરાસી છું. અમારાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રોએ મારાં નેત્રની રોશની વર્ષો થયાં હરી લીધી છે. આ ભૂમિના ધર્મકથા મારું હૃદય ઊઠાણી રહ્યું છે. પૌર્વાત્ય ભૂમિની કાષ્ટક દિલ્લેર શાંત ગિરિમાળામાં પૂર્વના ઋષિવરોની જેમ ઇવનનાં બાકી દિવસો વીતાવવાનાં હું સ્વપ્ન સેવું છું.

ને એક સંવારે મને સમીચાર મળે છે કે તિબેટની ગિરિકુંજોમાં હજી એવા ઋષિવરો વસે છે કે જેમની પાસે એમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો જળવાઈ રહ્યા છે, જેમનું વૈદ્યકીય જ્ઞાન અદ્ભુત છે. નેત્રની આલવાયલ રોશનીને એતાવવાનું તો શું પણ કાઢ, કંઈરાગ કે ક્ષય જેવાં ઇવલેણ હૃદયે મીટાવવાનું પણ એમને માટે સહેજ છે.

મારું મન રામાંચ અનુભવે છે. તિબેટ: આધુનિક સંસ્કૃતિની ઉદ્ગમગ્રંથી એળગે રહેલો જગતભરનો એક માત્ર દેશ—જ્યાં સાર નથી, ટેલીફોન નથી, આગમોડી નથી, છાંપાઓ નથી, કન્યાશાળાઓ નથી—તેનાં દર્શન માટે હું ઉત્સુક બનું છું. પૌર્વાત્ય પ્રેમના કારણે મને એ ભૂમિનો કેટલોક પરિચય તો છે. તે પરિચયનો ઉપયોગ કરી મારી આંખોનું નર પાંખું મેળવવાની અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિના અવશેષોને નજરે નિહાળવાની મારામાં તીક્ષ્ણવેલી જન્મી છે.

મિત્રોની મુદ્દતથી હું તિબેટની સરહદ—સોમુ ખાંજી પર પહોંચું છું. તિબેટની પ્રજા અસુસોને કે કુટિલ સ્વાર્થીઓને તરત આગળની જાય છે ને તેવાં પુરુષો એ ભૂમિમાંથી પાછા પણ નથી ફરતા. પણ જેમનામાં ગિદ્ગાંસાં, શાંતિ ને સહુભાવ હોય છે તેમને તેઓ સંતકારે છે, તેઓએ ત્યાં મિત્ર પણ મળી રહે છે. મને પણ એવાં બે તિબેટિયન મિત્રો મળ્યાં ગયાં. તેમણે મને આંખોની રોશની ફરી બક્ષી શંકનારે સંન્યાસી ઝંઘોનું નામ ને તેનાં નિવાસ-સ્થળો પત્તો આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેઓ મારા સાથી બન્યાં.

અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને અને પર્વતમાળાઓથી વીંટળાયેલ ગાંધોનો મંડમાં પહોંચ્યા. ત્યાંનાં મહાધિપ ચંદુએ અમને દૂર રહેલા સંન્યાસીનાં નિવાસસ્થળો નિગતવારે પરિચય આપતાં રહ્યું, “બે મહિના સુધી તેમને તેમની મુલાકાત મળવાનો સંભવ નથી.”

મેં એક દર્દીભરી આહ નાંખી. ને તે આહના ઉત્તરમાં હોય તેમ ચંદુના એક યુવાન શિષ્યે પોતાનાં મુખ-મસ્તક વાદળા રંગના એક રેશમી રૂમાલથી ઢાંકી દીધાં; ચંદુએ અમને મૂક શાન્તિ રાખવા કહ્યું; યુવાન સાધુએ મસ્તક પૂછાવ્યું ને થોડી પળ પછી સંન્યાસી 'ઝર્મો' પોતે જ બોલતો હોય તેમ તેણે ચંદુને કંઈક કહ્યું. ચંદુએ અમને કહ્યું કે 'ઝર્મો'એ મને તરતમાં મુલાકાત આપવાનું કબજુ' છે. આંખોમાં નૂર ન હોવાથી આ બધી ક્રિયાની કેટલીક વિગતો તો પાછળથી મેં મિત્રો પાસેથીજ જાણેલી.

ઝર્મોને મળવાને અમે ગાર્યેથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમને સહીસલામત પહોંચાડવાને ચંદુ અને યુવાન સાધુ પણ અમારી સાથે જોડાયા. ચારેક કલાકની પાર્વતીય મુસાફરી પછી અમે સંધ્યાએ રેંકું લાઘા નાગે રથળે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના મકામાં અમને ખોરાક-પાણી અપાયાં અને મંદિરમાં ભુક્તની ભવ્ય મૂર્તિની સમીપમાં જ અમારે માટે સૂવાની બવરચા થઈ. આ રથળે પણ યુવાન સાધુએ પ્રથમની જેમ ઝર્મોની સાથે દરથી વાતચીત કરી ને ઝર્મોએ અમને મધ્યરાત્રે પોતાની શુદ્ધમાં આવવાનું આમત્રણ આપતાં અમે તે સમયે ત્યાં પહોંચ્યા.

ઝર્મોએ અમારી સાથે મીઠાશથી વાતચીત કરી. તે વાતચીત પરથી મને એમજ લાગ્યું કે આ ઋષિ અહીં બેઠાં બેઠાં આખા જગતને ને તેમાં ચાલતી ક્રિયાઓને જોઈ શકે છે; દૂર દૂર રહેલા તેના શિષ્યોની સાથે વાતચીત કરી શકે છે. તેણે મારી આંખો પર, પવિત્ર અક્ષરોથી ને કેઈ અગમ્ય તેજક્રિયાથી મંત્રેણું પાણી છાંટ્યું. ને એ રીતે ત્રણ દિવસ પાણી છંટાતાં મારી આંખોની રોશની પુનઃ ઝગમગી ઊઠી; હું અંધ મટીને દેખતો બન્યો.

ઝર્મોના સહવાસ મને ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મને પ્રાચીન તિબેટ અને હિંદની વિજ્ઞાનસિદ્ધિની અદ્ભુત વાતો મંભળાવી. તેને લગતા કેટલાક અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થો હજી પણ તિબેટના ભુદ્ધમંદિરોમાં જળવાઈ રહેલા છે. રેશમ જેવાં ઘેરાં-પીળાં પાનાંઓ પર સોનેરી અક્ષરે લખેલા એ ગ્રન્થો ભૂતકાલીન તિબેટની મનોહર કલાનું દર્શન કરાવે છે. તે ગ્રન્થોના ઉકલની લાખા અધિકારી લામાઓને જ શીખવવામાં આવે છે. ઝર્મો પાસે પણ એવી ત્રણેક પ્રતો હતી. મારામાં તેને તે અંગે પવિત્ર જિજ્ઞાસા જણાતાં તેણે મને તે પ્રતોમાંથી, અતિ શુભ નહિ એવા, કેટલાક વિભાગો વચાવવા માંડ્યા.

તે વાંચનમાં એક રથળે વજનને ઓછું કે વધતું કરવાનો પ્રયોગ આંખો, મને એના પર પૂરતી શ્રદ્ધા ન બેઠી. ઝર્મોએ એ પ્રયોગ મને નજરે બતાવવાનું વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં ઝર્મો મને સમીપમાં જ પડેલા એક વજનદાર પથર નજીક લઈ ગયો. તેણે મને તે પથર ઊંચકી આશરે તેનું વજન જણાવવાનું કહ્યું. મેં નોંધપૂર્વક એ પથરને અદ્ધર કરી તેનું વજન મવાએક મણ જેટલું હોવાનું જણાવ્યું. તેણે તરતજ પોતાના ઝબ્બામાંથી ધાતુની એક નાની શીશી કાઢી. ને તે શીશીમાંના તેલ જેવા પ્રવાહીમાં ત્રાંખાતો તાર બોળી તેને પથર પર ફેરવ્યો. થોડીક પળ જરા દષ્ટ તેણે મને તે પથર ફરી ઊંચકવા કહ્યું. મેં તે પથરને રમકડાની જેમ ઊંચકી લીધો ને તેનું વજન મને બીશેર કરતાં પણ કંઈક ઓછું લાગ્યું. હું આ કરામતથી આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ ઝર્મોએ કહ્યું:

"એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી. જે આકર્ષણશક્તિ પદાર્થોને વજનશીલ બનાવે છે તે આ ક્રિયાથી થોડાક સમયને માટે સુષુપ્ત બની જાય છે."—તે થોડાક સમય જવા દઈ હું એ પથરને ફરી ઊંચકવા ગયો તો તે મને અગાઉની જેમ સવા મણ જેટલો જ જણાયો.

ફેટલાક મહિના ઝમોની સાથે ગાળો હું મોરમે લાધા પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધીશ પેજુ લામા સાથે પણ મારે મીષ્ટ સંબંધ બંધાયો. એક સમયે તે મને એક અદ્ભુત ગ્રન્થ બતાવતો હતો. તે વખતે અચાનક કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે પોતાના ઝબ્બામાંથી બે ઈચ્છના વ્યાસની ને આટકે ઈચ્છની લંબાઈની એક બૂંચળી કાઢી. તેની એક બાજુના ઢાંકણને ખોલી નાંખી તેણે તે બૂંચળીને પોતાના કાન પર ધરી. તે પછી બીજું ઢાંકણ ખોલી તે તે બૂંચળીમાં કંઈક બોલ્યો. પછીથી તેણે શું કર્યું તે સંબંધી મેં ખુલાસો પૂછતાં તે બોલ્યો કે ૨૦૦ માર્ષલ દૂર રહેલા ઝગન એવા પર્વત પરના મહાધિપતિ એવા પોતાના નાના ભાઈએ તેને અખાત્મ—વિષય પર કંઈક શ્રદ્ધ પૂછેલો ને તેણે તેનો ઉત્તર આપ્યો. પાછળથી મેં ઝમોને ત્યારે આની કરામત પૂછી ત્યારે તે બોલ્યા:

“એ તો એક સામાન્ય યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે. તેને અમે ‘સંદેશવાહક યંત્ર’ ના નામે ઓળખીએ છીએ. એવા યુગલ-યંત્રો સહેજે તૈયાર થઈ શકે કે જેમાં એકમાંથી નીકળેલો ધીમો પણ અવાજ જગતના કોઈ પણ ભાગમાં રહેલા તેના બીજા ભેડીદાર દ્વારા સાંભળી શકાય.”

[તેજેના જુદા જુદા ભાગો જોઈ લેવાની ઇચ્છાથી હું એક પ્રસંગે ગોચે લાધામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધિકારી લામા સાથે પૌર્વાત્ય વિજ્ઞાનશક્તિની વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું કે, “દુરમતોના સામના વચ્ચે પણ અમારા પૂર્વજો થોડાજ દિવસોમાં સાગરો પર સેતુ બાંધી શકતા.”

આ વાત પર શ્રદ્ધા ન બેસતાં તેણે મને વેલનું એક નાનું મૂળ બતાવી તેને રાસાયણિક દ્રવ્યોથી ભરેલા માટીના એક કુંડમાં મૂકી દીધું. બીજે દિવસે એ મૂળ લઈ તેણે તે બે ખડકોની વચ્ચે આવેલ ત્રીશ ફૂટ પહોળા એક ઝરણુને કાંઠે ઊંડું રોપ્યું. બીજા વાગ્યાને અડધો કલાક માંડ થયો હશે એટલામાં તો તે ત્યાં વાલેલું ત્યાંથી ઝડપથી ઊગી નીકળતી વંદો આસપાસ પથરાઈને નવાં મૂળ નાંખવા લાગી. લામાએ મને તે વેલોને એકબીજામાં પરાવવાની સૂચના કરી. તે પ્રમાણે કરીને અમે પાછા ફર્યા. તે પછી પાંચેક દિવસ સુધી હું તે વેલોને બેઠક સંખ્યામાં આસપાસ પથરાઈને સામા ખડક સામે ધસતી જોઈ રહ્યો. તે એક અડવાડિયામાં તો એક મુંદર પૂલ થઈ ગયો. એ પૂલ પર લામાએ પાસેના ગામડાનાં સાત-આઠ માણસોને નાચકૂદ કરવાનું સૂચવી મને તેની અભેદતા બતાવી. આ સમયે રામાયણમાંનો સેતુબંધનો, પ્રસંગ મારા મનમાં તરી આવ્યો. હું આ પૂલ સામે આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જોઈ જ રહ્યો.

“એમાં અપૂર્વ કંઈજ નથી” લામાએ મારા સામે જોઈ હસીને કહ્યું, “અમારા પાસે એવી તો અગણિત વિદ્યાઓ છે. પણ અમે સ્વાર્થમાં એનો ઉપયોગ નથી કરતા, કુપાત્રનો એને સ્પર્શ નથી થવા દેતા. તમારી મર્યાદાહીન વિજ્ઞાનશક્તિ તમારા પર સંદારની આગ વર્ષાવશે, અમારે મન અમારી આ શક્તિ માતા છે. અમે ધારીએ તો આ કરતાં પણ વધારે અભેદ ને ભવ્ય સેતુઓ બાંધી શકીએ તેમ છીએ. પણ તમારી જેમ અમે કુદરતને કૃત્રિમતાથી લાદી દેવા નથી માગતા. જરૂરી સંયોગોમાં અમે આવો સેતુ બનાવીએ છીએ. પણ પછી બીજા રસાયણમાં બોળેલું એક તીર સેતુમાંની મૂળ વેલમાં ખોસતાં જ બધી વેલો ખવાવા માંડે છે ને એક-બે દિવસમાં તો પૂલનાં પાદમાં હવામાં ઊડી જાય છે.” ને લામાએ ચોથેજ દિવસે મને આ પૂલની પણ એજ દશા બતાવી.

૧૮૦૦૦ શીટ જિંચી ખોખુન પર્વતમાળામાં ટોચુગ નામે એક મઠ આવેલો છે. તે મઠને ખર્ચ અંગે તે પર્વતમાળામાં આવેલી ગંધકની ખાણો બેટ ધરવામાં આવેલી છે. તે મઠમાં પહોંચતાં મેં મહાધિપ લામા એશીને એ ગંધકની ખાણો મને જોવા દેવાની વિનંતિ કરી. લામાએ મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ, ખાણો ખતાવવાને તે પોતે પણ મારી સાથે આવ્યો.

રસ્તે અમારે અંધકારથી જીભરાતી લાંબી લાંબી સંખ્યાગંધ ગુફાઓમાંથી પસાર થવાનું હતું. હું તો પહેલી ગુફામાં પ્રવેશતાં જ ગભરાઈ જઈયો. પણ લામાએ કહ્યું, “ડરો નહિ. પ્રકાશ થશે.”

તે લામાએ જમીન પરથી કંઈક જિંચકી અવાજ કર્યો ને આખી ગુફા તેજથી ઝળ-હળી બિહી. તેના પ્રકાશમાં મેં જોયું તો જણાયું કે લામાના હાથમાં એક લાકડાની મોગરી હતી અને તે વતી તેણે ચાંદીના તારથી ગૂંથેલા ને પાસે લટકતા પિત્તળના એક ચક્રચક્રતા ઘંટ પર પ્રહાર કર્યો હતો; પ્રહાર થતાં જ તે ગુફામાં વીશ વીશ ફૂટના અંતરે છ સાત દીપકો પ્રગટી નીકળ્યા ને થોડીક પળોમાં જ દરેક દીપકમાંથી ૫૦૦ કેન્ડલ પાવર જેટલું તેજ છૂટવા લાગ્યું. દીપકોની સમક્ષ જઈ મેં તપાસ કરવા માંડી તો જણાયું કે લાકડાની માંચ ફૂટ જિંચી ચાંબલીના કાટખૂણે પિત્તળનો તાર જોડેલો હતો, તે તારને એક ફૂટ વ્યાસની ને અડધા ઇંચની જડાઈની ઝીલી ધાતુની એક યાળી વળગેલી હતી. તે યાળી પર ચાર ઇંચ વ્યાસનો એક ખિલોરી પત્થર ઝગમગતો હતો. આસપાસ સોનાના તાર ગૂંથેલા હતા. આ સંબંધી લામાને પ્રશ્નતાં એટલું જ જણાવવા મળ્યું કે આ ગોઠવણ સૈકાઓ પૂર્વે થયેલી છે. ઘંટ પર પ્રહાર થતાં ધ્વનિનાં મોગા લીલી યાળીને સ્પર્શ કરી તેને ગતિ આપે છે ને પરિણામે પત્થર ઝગમગી જાય છે. જો ઘંટ પર લાકડાને બદલે ધાતુની મોગરીથી પ્રહાર કરવામાં આવે તો પ્રકાશ એટલો તીવ્ર અને કે માનવ-આંખો તે સહી પણ ન શકે. પ્રકાશની ગમે તેટલી વિપુલતા છતાં ઉજળતાનું નામ પણ નહિ. આ રીતે જુદી જુદી ગુફાઓમાં દીવા પ્રકટાવતા અમે છેવટે ગંધકના તળાવની નજીક જઈ પહોંચ્યા. તેનો ઘેરાવો લગભગ ૧૦૦x૬૦ ફૂટનો હતો. તેની વ્યવસ્થા પણ અદ્ભુત રીતે જળવાતી હતી.

તિબેટની અલૌકિક ભૂમિમાં આવા આવા તો મને અગણિત પ્રસંગો સાંપડ્યા છે. પ્રાણીઓ રૂપે ફેરવાઈ જવાની માનવશક્તિ, પ્રેતાત્માઓનો ઉપયોગ, ઉડુપન શક્તિ, યૌગિક ચમત્કારો, અદ્ભુત બળ ધરાવતાં હીમમાનવો, જંગલોમાં યમદૂતના અનુભવો-પણ એ બધું વર્ણવવાની મારી હિંમત નથી ચાલતી. છતાં તિબેટના દીર્ઘાયુષ ને આરોગ્ય સંબંધમાં તો મારે કંઈક કહેવું જ જોઈએ.

અમેોની ઉંમર ૨૦૦ વર્ષની ગણાય છે. તે ઉપરાંત હું જે જે લામાઓને મળ્યો છું તેમાંથી એકની ઉંમર ૧૬૦ ની તો બીજાની ૧૪૭-એ આંકડા મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયા છે. મને મળેલ લામાઓમાં સૌથી નાનામાં નાનાની ઉંમર ૧૨૦ ની હતી.

પ્રજનનું આરોગ્ય પણ એવું જ છે. ત્યાં નથી દાકતરો; નથી દવાખાનાં, છતાં કોઈ પણ રથજે રોગથી પીડાતાં માનવો નથી જણાતાં. કવચિત કયાંક રોગ દેખા દે છે તો લામાઓ પોતાની અદ્ભુત ને પ્રેમભરી સારવારથી તેને તરત જ દૂર કરી દે છે.

આ રીતે એ ચમત્કારભૂમિનાં દર્શન કરી હું નવચંદ્રકૃતિનાં બહુમાં ફૂંકતી યુરોપીય ભૂમિ પર પાછો ફર્યો. મેં મારા અનુભવો જગતને જણાવવા કમર કસી પણ ધણાં મને

ભારતીય સૈન્યો અને યુદ્ધ

નરસિંહ

આધુનિક યુદ્ધમાં યુરોપનો એકેક દેશ લાખો સૈનિકોને યુદ્ધમાં ઉતારી શકે છે એ જોઈ ભારતીય પ્રજા આશ્ચર્ય અનુભવે છે; રશિયાની એક કરોડ દશલાખની કે જર્મનીની સિત્તેર લાખની સૈનિક-સંખ્યા સાંભળી તે અવાચક બની જાય છે. યુદ્ધવિરોધીઓ એ સ્થિતિથી સંહારના ભયે દુઃખ અનુભવે છે, યુદ્ધપ્રેમીઓ વર્તમાન ભારતની કંગાલ સૈન્યશક્તિ માટે આંશુ સારે છે; કેટલાક ભારતની આવી અરક્ષિત સ્થિતિ માટે પૂર્વજો પર જવાબદારી ટાળે છે. પણ ભારતની સૈન્યશક્તિમાં આવેલો ઓટ એ છેલ્લાં ૮૫ વર્ષની જ વાત છે. તે પહેલાં ભારતમાં જે અગણિત સૈન્યો હતાં તે ભારતીય પ્રજાએ જે ભવ્ય યુદ્ધો ખેડ્યાં છે તેના ઇતિહાસ આધુનિક યુરોપની સૈન્યશક્તિને પણ જાંખી પાડે એવા છે.

ઇતિહાસકાળની પણ પૂર્વેનાં યુદ્ધો કે જેમાં ચક્રવર્તી ભરત, સગર કે મુબુમ જેવાએ આખા જગતને એક-ચક્ર તળે આણવાને કરોડો સૈનિકોના બળ સાથે સેંકડો યુદ્ધો ખેડ્યાં; રામ અને રાવણ, પરશુરામ ને ક્ષત્રિયો, મુદાસ અને દશભુજિઓ, કૃષ્ણ અને જરાસંધ ને પાંડવો ને કૌરવો વચ્ચે, અધર્મને ઉખેડવાને કે સાત્રાજ્યો સ્થાપવાને, ખેલાયલાં મહાયુદ્ધોમાં જે અગણિત સેનાઓ હોમાઈ ગઈ તે સર્વે બાળ્યે રાખીને ભારતીય ઇતિહાસકાળ-યુદ્ધ મહાવીરનાં સમયથી ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધીની ભારતીય શક્તિ પર ઝડપી નજર નાંખીએ તો તે પણ આર્ય પ્રજાજન માટે ગર્વનો ત્રિપથ બની શકે તેમ છે.

પ્રાચીન શક સંવતની સ્થાપના કરનાર ને ખેજીલોનની ભવ્ય શહેનશાહતને ઉખેડી નાખનાર જગતવિજેતા ઇરાનપતિ મહાન સાયરસે ઈ. સ. પૂ. ૫૪૦ લગભગમાં હિંદ પર જ્યારે લાખો સૈનિકોના બળ સાથે આક્રમણ કર્યું ત્યારે મહાવીરના રાજ-શિષ્ય સિંધુપતિ ગાંડો ગણી કાઢ્યો. હું અંધ દેખતો બન્યો હતો, તે સિવાયની વાતો માનવાને કોઈ તૈયાર નહોતું. આ સ્થિતિમાં ચારેક વર્ષ વીતાવી આખરે હું ઝમોનાં ને એ શાંત ભૂમિનાં દર્શન કરવાને ફરી તિબેટ પહોંચ્યો.

પણ ગાંધેના મઠમાં પહોંચતાં જ ચંદ્ર લામાએ મને સમાચાર આપ્યા કે મારા ગયા પછી ઝમો તરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. મેં તેનાં અવશેષનાં દર્શન કરવાની તત્પરતા બતાવી. પણ ચંદ્રએ કહ્યું કે એમનો દેહ એમની ગુફામાં જ પડેલો હશે ને કોઈ પણ તિબેટવાસી તે પવિત્ર ભૂમિમાં જવાની ધૃષ્ટતા કે હિંમત કરી શકે તેમ નથી.

ને હું એકલો ઝમોના દેહનાં દર્શને ચાલ્યો. રોડુ લાદામાં રાત રોકાઈ બીજા દિવસે બપોરે હું ગુફા સમીપ પહોંચ્યો. પણ ગુફાના પ્રવેશદારપર પાંચથી છ હજાર મણ વજનની વિરાટ શિલા પડી હતી. મારે માટે સદેહે ત્યાં પેસવાનું કોઈ પણ રીતે શક્ય નહોતું. ને તે શિલાને નમન કરી હું તરત પાછો ફરી ગયો. *

* કેપ્ટન ઓલને, ડૉ. કેનન અને બીજા કેટલાક તિબેટ-પ્રવાસીઓની નોંધના આધારે.

ઉદ્યમે તેને એનું મુંઢર મુદ્દ બાપેનું જે ન્યારે એ સામરસ દારીને ધરિન પાછો ફર્યો ત્યારે, રૂઢેગોના જળાવવા પ્રમાણે, તેના એ લાભ સેન્યમાંથી સાત માણસો બાકી રવા દતા

લાગવાન મદાવીરના સમયમાં મગમપતિ પ્રિયજી, અંતિપતિ મદારેન, સિમ-સોપીર સમસાટ ઉદ્યન, ક્રસસપતિ પ્રસેનજી, વતસપતિ સનાનિક, વિદેદપતિ એટક, તિલ્લિંગપતિ કરકે, દસાર્જપતિ દસાર્જબદ, કેકેવાર્ડપતિ પ્રદેશી અને કાશીપતિ જિતસનુનાં સેન્યોનો સરવાળો દસ કરેકની પણ દદ વટાવી ન્ય છે. તેમાંના સિમપતિ ઉદ્યને સામરસના લાખ્ખોના સેન્યને માફ કરી નાખ્યું એટલું જ નહિ, પણ વતસ ને મગમને પણ કરાવનાર અંતિપતિ મદારેનને તેણે સખત દાર બાપેલી એ જોતાં વધુમાં વધુ મળ્યા સેન્ય તેનું લેવાનું જોઈએ

પ્રિયજીની પાછી મગમની આદીએ બાપેલા ક્રાન્નિક-અનાતસનુ અને મદાવીરના મામા-વિદેદપતિ એટક વચ્ચે જોલાયેલા લાંબકર મુદ્દમાં, લાગવાન મદાવીરના જળાવવા પ્રમાણે, ફક્ત એક કરક એ'શા લાખ સૈનિકોનો સેદાર થયેલો. આ મુદ્દમાં 'મદાસિસાકટક' ને 'રમમસલ' એવા બે બુદ, રવાનામાં બાપેલા, પહેલા બુદમાં ગોરાશી લાખનો નાશ થયો, બીજામાં ૪૦૦ લાખ મરતુ પાગ્યા, બીજા બુદનું રચણ આધુનિક ટેકમુદને લાહસ મળતું બાપે છે.

અનાતસનુ અને એટક વચ્ચેના એ લાખ સમય પછી વારલીય સેન્યશક્તિને અને મુદ્દનાં સાધનોને મર્યાદિત કરી દેવામાં બાપેલા અને લાંબકર રમમુદો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવેલો. એવી મર્યાદિત રિયલિમાં પણ ઈ. સ. ૫૦ની ગોમ્પી સદીમાં મગમપતિ નેદ પારો એકલા પાટલીપુત્રમાં જ બે લાખ પાવદળ ને આક દગર મોડેરવારેનું સેન્ય હતું.

તે પછી સિંહકર ગોરેના આક્રમણે થતાં દિંદની સેન્યશક્તિમાં સહેજ વધારો થયેલો એગેરથીનીશ પાટલીપુત્રમાં એલગી તરીકે નીમાયો ત્યારે તેના જળાવવા પ્રમાણે દિંદનાં મુખ્ય રાજ્યો પારો નીચે પ્રમાણે સેન્ય હતું:

	પાવદળ	દમદળ	દરિતદળ
મગમ (Prasii)	૬૦૦૦૦૦	૩૦૦૦૦	૬૦૦૦
વતસબી (Automela)	૧૫૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૬૦૦
પાંડા (Pandao)	૧૫૦૦૦૦	૫૦૦
આંધ્ર (Andarao)	૧૦૦૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦૦
કલિંગ (Calingae)	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦

પ્રિયદર્શિને કલિંગ પર કરેલા આક્રમણમાં કલિંગના એક લાખ સૈનિકો મરાવવા ને ફોદ લાખ ફેદ થયેલા એ જોતાં એગેરથીનોમના સમય પછી પણ દિંદનું સેન્યવાળ મીગે મીગે વધી રહ્યું હતું એમ જળાવ છે.

ઈ. સ. ૫૦૧ી પીજી સદીમાં સેનાપતિ મુખ્યમિત્રે કરેકોની મેખ્યાએ પહોંચેલી શાંતિસદી શ્રમણ પ્રગ્ત સાગે, ગોર્ષ રાજ્યેશ સાગે અને ડોગેદ્વિયસ સેરખા પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ સાગે એક સાથે ને જોદાદ આદરી ને તેના બલવપ્રાપ્ત વસમિંદે લાભ મળનરોનાની ને સેદાર કરી નાખ્યો એ જોતાં યુગોની સેન્યશક્તિની કલપના કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

૧ મદાસિસાકટક લેવાયે જલસારીકે જળ સમસાદરલીઓ મદિયાઓ । ૧૭-૬-૩૧૧

૨ મદાકર્તિ જળ મમસાદરલીઓ મદિયાઓ રદમુલકે લેવાયે । ૧૭-૬-૩૨૧

૩ રજો મુકલેન મુખ્ત: પરિધાવત મદાજનશય કલવાનુ ઠારો રમમસલ: । ૧૭-૬-૩૨૨

ઈ. સ. ૫. ૫હેલી સદીમાં વિક્રમાદિત્યે પશ્ચિમ હિંદમાં ચાણુ જમાવી પડેલા શકોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા, ને અભિનવ ભારતીય સંવત્સરની સ્થાપના કરી તેણે મૌર્યોની કીર્તિને પણ ઝાંખી કરી.

તે પછી ભારતીય ઇતિહાસમાં 'સુવર્ણયુગ' તરીકે નામાંકિત અનેલા યુગને સર્જનાર ગુપ્તવંશી મહારથીઓ: સમુદ્રગુપ્તની વિજયી સેનાઓએ ભારતવર્ષને એકચક્રી રાજ્ય બદલ્યું ને એજ સેનાના બળે તે પોતાના પિતાને તેનું ઝૂંટવાઈ ગએલું સિંહાસન પાછું અપાવી શક્યો. એ યુગમાં હિંદનું સંન્યબળ આખા જગતમાં અનોઢ હતું.

કનોજપતિ હર્ષ પાસે કેવળ હાથીઓનું જ સૈન્ય ૬૦૦૦૦ લગભગનું હતું.

અગ્ધારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર, માળવા ને તૈલંગણ, સપાદલક્ષ ને કાશી, કનોજ ને કાશિમર, બંગ ને લંગાહથ-હિંદના એ એકેક પ્રાંત પાસે એવાં સૈન્ય, એવી સમૃદ્ધિ ને એટલાં વિપુલ સાધનો હતાં કે જેની આગળ મદારાજ્યો પણ ઝાંખાં પડી ગયા. એજ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યવનો સામે ઉત્તર-ભારતના બચાવ માટે હિંદુઓએ એલેલા યુદ્ધમાં ૩૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૩૦૦૦ હાથીઓ હતા. સ્વયસૈનિકોની બેઠદ ભરતીથી પાયદળ તો તે સમયે અગણિત બની ગયું હતું.

સુલતાન મહમદ તખલકનું કેવળ હથથળ જ ૯૦૦૦૦૦ની હદે પહોંચતું હતું. ખાલાઘાટ પરના આક્રમણ વખતે તે પોતાની સાથે ૮૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર લઈ ગયેલો.

પંદરમી સદીમાં વિજયનગર રાજ્ય પાસે ૧૧૦૦૦૦૦ પાયદળ, ૧૯૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૧૦૦૦ હાથીનું સૈન્ય હતું. ૧૫૧૯માં કૃષ્ણદેવે જ્યારે રાયચુર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે પોતાની સાથે ૭૦૩૦૦૦ ખડા સૈનિકો, ૩૨૬૦૦ ધોડેસ્વાર, ૫૫૧ હાથી ને અગણિત સ્વયંસેવકો ને નોકર-ચાકરો લઈ ગયેલો. પરદેશી પ્રવાસીઓની નોંધપોથીઓ પણ એ આંકડાઓની સમ્યાપ્તિ સાક્ષી પૂરે છે.

સુઝાના જણાવવા પ્રમાણે ૧૫૩૪ માં એક ખંભાતના રાજા પાસે જ ૪૧૫૦૦૦ નું પાયદળ, ૧૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૬૦૦ હાથી હતા.

તે પછી તો મોગલો અને રજપૂતો, મોગલો અને મરાઠાઓ અને છેવટે હિંદીઓ અને પરદેશીઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોમાં લાખખોનાં સૈન્ય સતત લડતાં જ રહ્યાં છે. તેમાં થયેલા સંદારને હદજ નહોતી. પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધમાં એક જ દિવસમાં ૨૦૦૦૦૦ મરાઠાઓનો નાશ થઈ ગયેલો...ને એ રીતે ધીમે ધીમે હિંદનું સૈન્યબળ નષ્ટ કરાયું.

હિંદુ વચન

એવો એક પણ પ્રભંગ નથી મળતો કે જ્યારે હિંદુ રાજાઓએ વણ-હોંતવા મહેમાનો સરખા પોર્ચુગીઝો સાથેના સંબંધમાં વચનબંગ કર્યો હોય. પણ એથી ઊંઘટું, કહેનાં શરમ આવે છે છતાં ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે, પોર્ચુગીઝો તેવી મદત્તા દાખવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. યુરોપિયનો હંમેશાં એમજ માનતા આવ્યા છે કે તેમને ચોરી, લૂટફાટ ને હિંદી પ્રજાજનોની કતલ માટે દૈવી હક્ક મળેલો છે.

એશિય

[પોટ્ટુ અવનો સર્વશ્રેષ્ઠ જનવિખ્યાત ઇતિહાસકાર]

વૃત્સદેશમાં, અવંતીપતિની દુહિતા વાસવદત્તાનું દરજી કરી જનાર વીર ઉદયનનું શાસન ચાલતું હતું. એક સમયે કમલાગ્નના પંજમાં સપડાયેલી અંગતી રાજકુમારી પ્રિયદર્શિકા ગુપ્તવેશે એ ઉદયનની મદારાણી વાસવદત્તાને શરણે આવી. ત્યાં કોઈક પ્રસંગે ઉદયનની નજર પ્રિયદર્શિકાની મનોહર દેહલતા પર પડતાં તે પ્રેમવિર્જળ બન્યો. પણ વાસવદત્તાને ખોટું લાગશે માની તેણે મન પર કાળુ જમાવ્યો.

એક સમયે વાસવદત્તાએ તેની એક વિદુષી સખીએ લખેલા 'વાસવદત્તા દરજી' નાંટકને; કુલોન સન્નારીઓને માટે, રાજમહેલની રંગભૂમિ પર બજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં વાસવદત્તાનો પોંક પ્રિયદર્શિકા બજાવવાનો હતો, ઉદયનનો પાક તેની સખી મનોરમાં લેવાનો હતો. પણ ઉદયન ને પ્રિયદર્શિકાના પરસ્પરપ્રેમને પારખી ગયેલો મનોરમાંએ ઉદયનને આ તક જતી ન કરવા લલચાવ્યો. મનોરમાને બદલે ઉદયન પોતેજ રંગભૂમિ પર આવે તો તેની સ્નેહભૂખ સંતોષાય, વાસવદત્તાની પણ લાગણીમાં ન દૂભાય.

ઉદયનને એ સલાહ સુચી ગઈ ને તેણે પ્રિયદર્શિકાનો સાર્થે અંદરું કામ કરી બતાવ્યું. પણ અંતમાં એક મૂર્ખની ગફલતથી વાસવદત્તા વસ્તુસ્થિતિ પારખી ગઈ. ને ન્યાયમંદિરમાં ફરિયાદે જવાને બદલે તે રંગભૂમિ પર ચડીને ઉદયનના પગ પર માથું મૂકતાં બોલી:

“દેવ, મનોરમા ધારીને અત્યારસુધી તમારા ચંરણ પર માથું ન મૂકી શકી, તે માટે પથારાપ થાય છે. ક્ષમા બક્ષી શકો તો જ મને શાંતિ વંચશે.”

ઉદયન લગભગ લેવાઈ ગયો. પણ ઉદયન-પ્રિયદર્શિકાના સ્નેહને ઓળખી ગયેલી વાસવદત્તાએ અંતમાં જતેજ પ્રિયદર્શિકાનો હાથ ઉદયનનો હાથમાં મૂક્યો.

x

x

x

અકબરે એક સમયે મહાકવિ પૃથ્વીરાજને કહ્યું, “કવિ, તમે દિંદુઓ જાનની વાંતો તો ખૂબ મોટી મોટી કરો છો. કહો જોઈએ તમારા રેવર્ગવાસે ક્યારે અને ક્યાં થશે?”

કવિ આ પ્રશ્નથી ચમક્યો. પણ ખીછ જ પછે દિંદુ વીર પ્રતાપને અંધાવી લેનાર એ કવિની દષ્ટિમાં તેજ બિહારાયું. ને તે શાંતિથી બોલ્યા, “રાજન્ આજથી છ મહિના પીતતાં મથુરાના વિશ્રામ-ઘાટ પર પ્રાણ છોડીશ.”

અકબરનું હૈયું હર્ષથી બિહારવા લાગ્યું. દિંદુ કવિની વાણીને ખોટી પાડવાનો તેને આ સુદર મોકા મળી ગયો હતો. તેણે ખીજેજ દિવસે કવિને રાજકીય કામના બહાને અટકતી પાંદ મોકલાવી દીધા ને કવિ એ બાસ બાંદશાહી ફરમાન સિવાય સંરહદ ઓળંગવા જાય તો તેમને કેદ કરવાની તેણે અમલદારોને સૂચના મોકલાવી.

કેન્દ્રક સમય પીતતાં એક વાધરી ચકવાકનું એક યુગલ પકડી લાવ્યો. એ યુગલ મનુષ્યવાચા બોલતું હોય અકબરે તેને જતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ને જ્યારે એ યુગલે મનુષ્યવાચામાં અકબરની પ્રશંસા કરી ત્યારે કવિ ખાનખાનાનને આનંદની બિર્મિ બિછળી સ્ખાપતાં તેણે એ યુગલનું સન્માન કરતાં કહ્યું—

સજ્જન વાડે કોટિયા છે દુર્જનની ભેટ

અકબરને આ પંક્તિ ખૂબ જ ગમી ગઇ. પણ તેનો ઉત્તરાર્ધ ખાનખાનાન કે બીજો કોઇજ કવિ બનાવી ન શક્યો. અકબરને પૃથ્વીરાજની ખોટ સાધી. ને તેણે, અગાઉનો પ્રસંગ વીસરી જઈ, પૃથ્વીરાજને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તરતજ આગ્રા આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

બાદશાહી ફરમાન જોઈ અમલદારોએ પૃથ્વીરાજને આગ્રા બાબુની મુસાફરી માટે સગવડતા કરી આપી. ને પોતે ભાવિ ભાખ્યાને બરાબર છ મહિના વીતતાંજ કવિ મથુરા આવી પહોંચ્યા.

મથુરાના વિશ્રામઘાટ પર તેમણે ઉપરોક્ત પંક્તિનો ઉત્તરભાગ લખ્યો—

રજનીનાં મિલન કર્યાં વિધિના અક્ષર મેટ.

ને ખીજજ પળે તેમણે ગ્રાણુ છોડી દીધા.

x

x

x

ખલીફા એમર સમક્ષ એક શ્રીમંતે કેટલાંક સફરજન ભેટ ધર્યાં. ખલીફાએ એવી ભેટ લેવાની ના પાડતાં મંત્રીએ અને શ્રીમંતે કહ્યું, “નામદાર, સફરજનની ભેટ તો પેગંબર સાહેબ પણ સ્વીકારતા હતા.”

“હું એ જાણું છું.” ખલીફાએ શાંતિથી કહ્યું, “પણ સાથે એ પણ જાણું છું કે પેગંબર સાહેબના વિષયમાં એ ભેટ હતાં. મારા વિષયમાં એ લાંચ છે.”

x

x

x

મહારાણા સરપસિંહે એક રખારીની હોંશિયારી જોઈ તેને જમાદારની પદવી આપી. સમય જતાં એક દોહીએ આવી ફરિયાદ કરી કે તે રખારીની સ્ત્રી પોતાની પરણેતર છે ને રખારી તેને ભગાડી ગયો છે.

મહારાણાએ તરતજ રખારીને તેની સ્ત્રીને અંતઃપુરમાં દાસી તરીકે મોકલવાની સૂચના આપી. રખારીએ હર્ષથી ઉત્તરાર્ધ જઈ પત્નીને સારી રીતે ચણગારી અંતઃપુરમાં મોકલાવી.

સાંજે મહારાજાએ એક ભવ્ય જલસો મોકલ્યો. તેમાં બધી જ દાસીઓને ઢોલ વગાડવાની તેમણે સૂચના કરી ને જે દાસી સારામાં સારું ઢોલ વગાડે તેને સુંદર ઈનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

રખારીની પત્ની ઢોલ વગાડવામાં બધી જ દાસીઓને ટપી ગઈ. મહારાણાએ તરતજ ફરિયાદી દોહીને આગળ ધરતાં કહ્યું, “આ ભેટ તારે માટે વધારે ચોખ્ખું થઈ પડશે.”

ઢોલણે પોતાની જૂલ કબૂલી બધા દોષ રખારી પર ઢોલ્યો. ને રખારી, મહારાણાએ તેની પત્નીને આપેલી ભેટને નકારી ન શક્યો.

x

x

x

પોતાના ઘરમાં ભરાયલા એક ચોરને એક ધર્મશુરુએ કહ્યું: “ઓ માનવી, તું જાણે છે કે તું ચોરી કરોને જે ચીજ ઉપાડી જમશ તે જ ચીજ કપામતને દિવસે ખુદ તારા ગળામાં લટકાવશે.”

“ધણીજ સુંદર વાન,” ચોર ખીશામાં ભરેલી કસ્તુરી ખતાવતાં દસીને કહ્યું, “આ ચીજ વજનમાં ધણી દહકી છે એટલે ગળામાં મને ભાર જણાશે નહિ. ને વધારામાં તે મને તો સુવાસ આપશે જ પણ સાથે જ ખુદાના દરબારને પણ તે સુવાસિત કરી મૂકશે.”

‘અતિશય મેઘાવી અંગિરાઓ સાથે સખિત્વને ઈચ્છનાર ઇન્દ્રદેવ, પર્વત પ્રતિ અવરૂપ પ્રાપ્ત થયો. તે પર્વતે, સખિત્વની ઈચ્છા કરતાં સુષુપ્રકારે સુદ્ધકરનાર ઇન્દ્રાર્થે ગવાત્મક ગર્ભને નિર્ગમિત કર્યો. નિત્યતરૂણ મરૂદેવો સહ અંગિરાઓના ગોધનને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરતા અસુરોના મારયિતા ઇન્દ્રે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી. અનન્તર, અંગિરા મધ્યે વરિષ્ઠ અંગિરા ઋષિએ, ઇન્દ્ર પાસેથી તે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી જ તે ઇન્દ્રદેવને પૂજનારો થયો.’

ઘંટાકર્ણ એ જૈન દેવ જણાતા નથી—લેખક: પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જૈન સમાજમાં ‘ઘંટાકર્ણ’ નામે એક દેવની પૂજા-પ્રભાવના દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ સાધી રહી છે. તે સામે ચેતવણી તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલી આ પત્રિકા, એ દેવ જૈન ન હોવા સંબંધી, સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય પ્રમાણો રજૂ કરે છે.

ખાસ અંકો

શારદા—[ઓક્ટો: દીપોત્સવી અંક નવે: પ્રવાસ અંક]—‘દીપોત્સવી અંક’ જીવનનાં વિધિવિધ અંગોને સ્પર્શતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો ને સુંદર નવલિકાઓથી, આકર્ષક બન્યો છે. ‘પ્રવાસ અંક’ માંના ઘણાખરા લેખો મનોરંજક ને માહિતીપૂર્ણ છે. એકંદરે સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

ગુણસુંદરી—[ઓક્ટો: નવરાત્ર અંક. નવે: દીપોત્સવી અંક]—‘નવરાત્ર અંક’માં સંખ્યાબંધ રાસ પ્રગટ થયા છે ને તેમાંના કેટલાક ખરેખર આવકારપાત્ર છે. ‘દીપોત્સવી અંક’માં વાર્તાઓ અને નારીવિષયક અન્ય લેખો સારી સંખ્યામાં ને સુશોભિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલ છે.

વ્યાયામ—[શૈથ્ય મહોત્સવ અંક]—ગુજરાતને પચીસ વર્ષથી વ્યાયામ, આરોગ્ય અને શક્તિનો આદર્શ સમગ્રવી રહેલા માસિકના આ વિશેષાંકમાં તે જ વિષયને વિવિધ દૃષ્ટિએ સ્પર્શતા સંખ્યાબંધ પ્રેરક લેખો પ્રગટ થયા છે. તેમાં જનરલ નાનાસાહેબ શિંદેનો ‘વ્યાયામ અને લશ્કરી શિક્ષણ’ એ લેખ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. પૂઠા પરનું સુઘટિત ચિત્ર અને અંદરનાં સુશોભનો અંકને ઉદાવદાર બનાવે છે.

બાલજીવન—[દીપોત્સવી અંક]—મનોરંજક વાર્તાઓ, કેટલાંક સારાં કાવ્યો, માહિતીપૂર્ણ લેખો, સુંદર ચિત્રો ને રોગ્ય સુશોભનથી આ અંક બાલકોનાં મન આકર્ષી લે એમ છે.

બાલમિત્ર—[દીપોત્સવી અંક]—સોમાલાલ શાહનું ‘લાડકવાયો’ ચિત્ર નયનહર ને ભાવભર્યું છે. પૂઠાપરનું ચિત્ર દીપોત્સવી માટે સુઘટિત ને ભક્તિપ્રેરક છે. વાર્તાઓમાં ખાસ નવીનતા નથી, પણ સંપાદન એકંદરે સારું છે. ‘તાજમહાલ’ લેખ બાળકોને સારી માહિતી પૂરી પાડે છે.

બાલજગત—[દીપોત્સવી અંક]—સુશોભન કે ચિત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં નથી, પણ સુઘડતાની છાપ સારી પડે છે. વાર્તાઓ એકંદરે રસભરી છે ને વાર્તા દ્વારા માહિતી આપવાનો પ્રયોગ આવકારપાત્ર છે.

બાલક—[દીપોત્સવી અંક]—પૂઠા પરનું ચિત્ર નવલ વર્ષના મંગલપ્રભાતને અનુરૂપ છે. સળવટ અને ચિત્રો પણ સારા પ્રમાણમાં છે. રસ અને માહિતીની ગણતરીએ અંક એકંદરે આકર્ષક બન્યા છે.

રકાઉટ વીર—[દીપોત્સવી અંક]—વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતા માહિતીપૂર્ણ લેખોથી આવકારપાત્ર નીવડે છે.

મુંબઈમાં જાગવાયલી, કવિકુલગુરુ કાલિદાસની ૧૯૯૭મી જયંતીના પ્રમુખપદેથી, લાય અને ભક્તિથી ભરેલું રસઝરતું વ્યાખ્યાન આપતાં ગૂર્જર કવિવર ન્હાનાલાલ કહે છે:

“શકુન્તલા એટલે જગતનાટકોની મહારાણી... મેઘદૂત એટલે જગતસાહિત્યનું મયૂરાસન.

“અધમ શિલ્પીને હાથે કોકનું નાક કપાય ને કોકની આંખમાં ફૂલ પડે. એમ અધમ કલાકારને હાથે સત્યરિતશાળી મીનલદેવી બલિયારિણી ચીતરાય, કલિકાલસર્વસ હેમચન્દ્રાચાર્ય મનોવિકારી આલેખાય, મુંજ જેવો જગતનકૂટ પૃથ્વીવલ્લભ પોકારાય. કલાકલામાં ફેર છે. અધમ કલા અધમતામાં રમે છે, ઉત્તમ કલા ઉત્તમતામાં આનંદે છે. કાલિદાસ ઉત્તમ કલાસ્વામી છે. ‘મહાકવિઓની કલા ઉર્ધ્વગામિનીજ હોય.’...”

“માંધની ઉપમાઓ ગગનવિહારિણી છે; બાણની ઉપમાઓ ગડગડતા-ગાજતા મેઘા-કંબરમાં ઝગઝગતી વીજળીઓ જેવી છે; ભવભૂતિની ઉપમાઓ ફૂલની ફારમ જેવી છે; કાલિદાસની ઉપમાઓ પૂર્ણિમાની ચંદનીના જેવી છે. કાલિદાસ એટલે લાલિત્યનો સ્વામી; કાલિદાસ એટલે કાન્ત કમનીયતા; કાલિદાસ એટલે પૃથ્વી ઉપરથી ગગનમંડળમાં જડતો ઇન્દ્રધનુષ્યનો પેલો ફવારો—

રત્નચ્છાયા ગૂંથી શું ગગને ? સન્મુખે રમ્ય એવો

આ વદમીકના તટથી પ્રકટે ઇન્દ્રનો આપખંડ.

“‘હિંદુ ધર્મ નારા પામો’, કહેનારા ને, ‘ધર્મશાસ્ત્રો બાળા નાંખો’ બોલનારા કંઈ કંઈની બળાને રાખોયે જીડી ગઈ, તોયે હિંદુ ધર્મ ને ધર્મશાસ્ત્રો મહારાં અખ્યાતાં છે ને અખ્યાતાં રહેશે. ધર્મ, સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્રો, પર્વો, ઐતહાસ અને ઐતહાસિક અવિચળ કાળતુચ્છકારતા પાયાઓ ઉપર ભારતીય એકતા જીભેલી છે, હજારો વર્ષોથી જ્યષ્ઠજ ફરકાવતી જીભેલી છે... ભારતીય એકતાના કાલિદાસ એક મહારત્ન છે.”

ને કાલિદાસને પૂજનઅંજલિ અર્પતાં તેઓ કુસુમ સમા શબ્દોની માળ ગૂંથે છે:

‘છે મધ્યદેશે વર દેવતાત્મા એ કાલિદાસાત્મ રસાધિનાથ;

પ્રાચીપ્રતિચી રસસ્વામીઓમાં જાણે જિભે પૃથ્વિનો માનદંડ.’

ને ‘છેલ્લે પ્રણામાંજલિ:

‘સૌન્દર્યને સોહવતા મુહાગી ! લાલિત્યની વીજળીઓ વહન્તા,

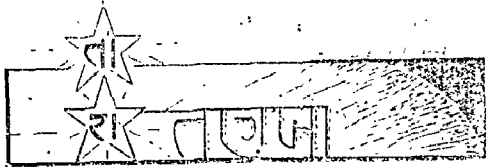
આ પૃથ્વિના ચોમુખ કાવ્યદેશે, કવીન્દ્ર ! છા સાત્ત્વિક કાવ્યદંડ.’

x x x

તાજેતરમાં લુઈ ગ્રોમ્મીટ્ઝ નામે ચલચિત્ર-કથાલેખકની ‘Night in Bombay’ નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ છે. આ નવલકથામાં કાલ્પનિક પાત્રોના આશ્રયે હિંદની અને રંગીન પ્રંજાઓની બદનામી કરવામાં લેખકે હદ નથી રાખી.

નજરે દેખે એમાંથી એક કન્યાને ન છોડતો હિંદી મહારાજ, એવોજ એનો ભાઈ ને એ બંનેને ટપી નાથ એવો એક પારસી થીમન્ત-જેવા બલિયારી પુરુષોમાં તે હિંદનું પાત્રદર્શન કરાવે છે. ને જો કોઈ ગોરો કાળાની સાથે રેસના મેદાન સુધી જવાની મહેરબાની બતાવે તો ગોરાના પગમાં અંખરોટ જેવાં રત્નો ધરાતાં હોવાનો તે અનુભવ ચીતરે છે.

એક વિવેચકે મો. ગ્રોમ્મીટ્ઝે કરાવેલા મુંબઈના દર્શન પરથી એવો સાર તારવ્યો છે કે— ‘વિના શ્રમે રૂપનાંજ મૂલ્ય-વાંછતી કોઈ પણ દેખાવડી છોડરીને માટે મુંબઈ એ સ્વર્ગ છે.’

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-

પેરીસ અને લીડનની વિદ્યાપીઠો બંધ કરવામાં આવી છે: [એ વિદ્યાપીઠોએ વિકસાવેલ વિજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી અભિનવ સહારક સંસ્કૃતિનાં એ પૂજન-પુષ્પ છે.] દિલ્હી વિદ્યાપીઠના વાઇસ ચેન્સેલર સર મેરીસ ગાયરે રાજકીય અથવાળમાં ભાગ લેનાર એ વિદ્યાર્થીઓની બી. એ. અને એમ. એ ની ડીગ્રીઓ પાછી ખેંચી લીધી છે: [ડીગ્રીઓ જ્ઞાનને નહિ પણ મંત્રોને આધીન છે એવી શોધને અમલમાં મૂકવાનું માન લેવાની દિશત તો હીટલરથી પણ ન સ્પષ્ટ શકે એવી છે.] કાલ્કાપુરની ગંગરામ કોસેજના પ્રો. ડૉ. આલકૃષ્ણનું અવસાન થતાં તે પહે ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. સુખલાલ છ. શાહની નિમગ્નક યર્ષા છે: [અભિનંદન.] જનપાને પોતાના કેળવણી-પર્યંમાં ત્રણગણો વધારો કર્યો છે: [યુદ્ધની આક્રમના સોનેરી બહાનાનો અનાદર કરનાર જનપાનીક રાજનીતિજ્ઞોને દિલ્હી રાજનીતિજ્ઞોએ શિખામણ આપી ઘટે છે.] 'સત્યાગ્રહ અને અગ્રહયોગ' પુસ્તક જપ્ત કરાયું છે: [સહયોગ ને નિયોગનાં પુસ્તકોની ખપત દિલ્હમાં એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગતિ સાધી રહી છે કે અસહયોગને ક્યાંય પસંદગી મળવાનો સક્ષમ જ નથી-એટલે જપ્તી તદ્દન બાળગી ગણાવી જોઈ જો.] કવિ કાલિદાસ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શુરુ નાનક ને સર શ્રીરાજશાહ મહેતાની જિજ્ઞાસુલી જ્યંતીઓ. લાહોરમાં જોશીઓની અને દિલ્હીમાં પત્રકારોની પરિપદ જિજ્ઞાસુ. વર્તમાનપત્રોના મુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય સામેનો અભિનવ પ્રતિબંધ ના. સરકારે પાછો ખેંચી લીધો છે. નૃત્યકલા-વિશારદ શ્રીમતી શ્કિમણીદેવી અમદાવાદમાં કહે છે કે, 'બે ભારત પોતાના આત્માને ઝોળખે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરવું માંડી વાળે તો એનું ભાવિ જીજ્ઞું છે: [જગતની આદિમાં શબ્દ હતો, અને એનો અન્ત પણ તો શબ્દથી જ આવવાનો છે.] સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ માટે કવિવર ટાગોર, સેનાપતિ યાંગ કાર્પ શેક ને મહાત્મા ગાંધી વચ્ચે સંદેશાઓની આપ-લે. ડીસેમ્બર મહિનામાં મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંમેલન, વડોદરામાં ઐતિહાસિક ગદ્યસૈન, સુરતમાં પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રભાષા સંમેલન, અમદાવાદમાં ભાકુઆત પરિષદ ને પત્રકાર-સંમેલન, -વોલ્ટરમાં દિલ્હી વિજ્ઞાન પરિષદ ને નીંગાળામાં જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન જિજ્ઞાસુ: [ધંશુએ એ મહિનાને ભાગ્યશાળી બનાવ્યો છે.] અમદાવાદમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે નવા ગાંધી પૂજની અને ઢૂણનગરમાં ડૉ. મુંડેએ સ્વામી વિવેકાનંદના આવવાની કરેલી હૃદયહાટનકિયા. આનાતોલ ફાન્સની થેષ પરથી દિલ્હમાં એકી સાથે 'નર્તકી' 'રાજનર્તકી' ને 'ચિત્રલેખા' ત્રણ અલગિનો જોતરી રહ્યાં છે: [કાણુ કહેશે કે દિલ્હ ગરીબ છે!] 'તુકારામ' ની ભૂમિકામાં સફળ નીવડેલા ને એ કીર્તિથી 'તુલસીદાસ' ને

‘નરસિંહ’ને પાઠ ભજવી ગયેલા શ્રી વિષ્ણુપત્ર પાગનીસ હવે ‘વિદુ’ ને ઉપગતમાં કદાચ ‘શકરાચાર્ય’ને પણ વેશ ભજવશે [હિંદમાં મન્ત એકજ જણાય છે] મુનષ્ઠના રેડિયો-સ્ટેશને અગ્રગણ્ય ગુજરાતી માહિત્યકારે સામેના સાહિત્યિક તહેામતનામાને કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે હજરતઅલીની કબર માટે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાને દાઉદી વહોગ કોમેન્ડર લાખના ખર્ચે ૨૮૧ મણુ ચાદી ને મવા ત્રણ મણુ મોનાનું ‘ઝરી’ બનાવરાવ્યુ છે: [હિંદમાં સોનુ-ચાદી નથી રહ્યા એમ કહેતા હવેથી વિચાર કરવો જોઈએ] માદુગામાં હિંદુ દીનદયા મથના મકાન અગ્રે ૫૦૦૦૦ ની ને મીંગ્લ હોસ્પીટલને એકમ રે માટે ૨૫૦૦૦ ની બેટ મળી છે અણુ-પગખાણુઓને ફેરવીને ધાતુમાં રૂપાતર કરી નાખે એવા સરા લાખની નિમતના સાર્ફકલોટ્રોન મશીનને તૈયાર કરવાને તાતા એરીડીઝ ફેડે બગાળ નિષ્ઠાપીને અધી રમ્મની- ૬૦૦૦૦ ની બેટ આપી છે તાતાની પેટી હિંદમાં હવેથી નરા પ્રકાગ્ન જ પોલાદ તૈયાર કરના છે પ્લાઝીનમાંની સૌથી ઊંડી મોનાની ખાણોમાંથી સોનુ કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો ૬ લોહાનીપુરમાં માર્ચકાલીન ગ્રાપત્તના ખોદકામમાં પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી ૪ કમનગરમાં ૨૦૦ અહિન્સકર્મજનેરોને તૈયાર કરવાની યોજના સાથેનો વિમાનો શાળાની શરૂઆત થઈ છે હિંદના ખૂણેખૂણામાં કીકેટનો પવન ફૂંકાર્ય રહ્યા છે કેન્સર રોગના નિષ્ણાત ડા૦ વીલિયમ મેન્એમ મોલીનનુ અનમાન થયુ છે

દેશ—

ના વાર્ષસરોમની મુદતમાં થયેલો એક વર્ષનો વધારો હિંદના નવા મેનાધિપતિ તરીકે લેફ જન સી જે. ઈ ઓચીનલેકનો નિમણૂ મુદ્દ બંગેના વધારાના નાણા ખીતમાં ઈન્કમેટેક્સ ને પોષ્ટના દરોમાં વધારો સૂચવાય છે નર્ધમાં મહાગમાની માર્ગચારીની બેકક, ને મહાસભાવાદી સભ્યોએ ધારાસભામાં હાજરી આપી નાણાખીતનો વિરોધ કરવાની યથેલી ગોઠવણુ એ વિરાધથી ધારાસભામાં ઊડી ગયેલુ ખીત, પણ ના વાર્ષમરોમની ખાસ સત્તાથી તે પામ થાય છે યુરોપમાં ખેવાતા મુદ્દને માટે હિંદ પ્રતિદિન રૂ. વીમ લાખનો ખર્ચ જોમવે છે હિંદમાં પાંચ લાખ માણુસોને મુદ્દની તાનીમ અપાર્ક રહી છે મુનષ્ઠની જેમ ગિદારની હાઈકોર્ટ પણ દારૂગંધીને ગેરકાયદેગ ફેરવ છે [દેશી દારૂના ઉદ્યોગોને અત આખુરા પૂરતી જ દારૂગંધી કાયદેસર હતી] અમદાવાદની વીસ વર્ષની એન્ડ્રોગ્રાફીએ પચાસ વર્ષના એક સફૂદગ્રથ પગ વારી જઈ તેની સથે, તે ગૃહસ્થની પત્નીની ગેરહાજરીમાં જ, નરા લમ જીજવી નાખ્યા છે [અદ્ભુત-રોમાંસક] પગમી નવંમ્મરથી અમદાવાદ-મુનષ્ઠમાં શરૂ થયેલો ગુમાસ્તાધાનનો અમલ મધ્યસ્થ ધારાસભાની ખાલી પડેલી જગ્યાએ જોનનિવાસી શ્રી સુભાષભોજનો ખિનદરીફ ચૂટણી [અખિતદન] સુભાષભોજ સમેત બગાળના કદીઓએ ઉપરામ આદર્શ છે હિંદના રેલવાઈ પાટાઓની પરદર્શી માગને પાટાઓ ઉખેડવા છતા, પૂરતા પ્રમાણમાં પહોંચી શકાતું નથી વડોદરામાં નવા બધારણુ પ્રમાણુની ધારામભાની ઉદ્ધાટન ક્રિા ને શ્રી મોતીનાન દેમાઈની પ્રગજીય પ્રધાન તરીકે થયેલી નિમણૂક વડોદરાના સંન્યાસ-ડીક્ષા પ્રતિનધ સામે ઊજવાયલ વિરોધ-દિન મિધ-મક્કમાં હિંદુઓ પર ચાનુ ખૂની હુમલા એ પ્રેશના જળતા પ્રશ્નના નિગકગણુ માટે રાષ્ટ્રપતિ મોનાના આજ્ઞાદ મિથની મુનાકાતે, ને દરેક પક્ષનુ મંચુક્ત પ્રધાનમંડળ રચાપનામાં તેમને મળેલી સફળતા અજિગત મત્યાપ્રહો લીધેયુ વિરાટ સ્વરૂપ ને પકિત જવાહરલાલ નહેરૂ, સરદાર પટેલ,

બાલાસાહેબ ખેર, ગોવિંદ વલ્લભ પંત, મોરારજી દેસાઈ, ડૉ. રાજન, પંડિત રવિશંકર શુક્લ, પાટીલ, દરબાર ગોપાળદાસ, ભક્તિબા, મણિબહેન, વિજયાગૌરી કાનુગા, પ્રમીલાબાઈ ઓઝ, પ્રેમા કંટક, વામન મુકાદમ, ચંદુલાલ દેસાઈ, કનૈયાલાલ દેસાઈ, માવલંકર, જિયાણી, શ્રી કૃષ્ણ સિંઘા, ડૉ. કૈલાસનાથ, છાટાલાલ પુરાણી, જી. એસ. ગુપ્તા, દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર, ગોપીચંદ ભાર્ગવ, બેરીસ્ટર અસફઅલી વગેરેની ધરપકડ. શ્રી મન્દુલાલ યાત્રિક પણ કેદને પન્થે. જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં ચોરી. સુરતના મુસ્લીમ લતામાં આગ. ગુજરાતમાં અકાળ-વૃષ્ટિએ કરેલું ભયંકર નુકસાન. યરપાકરમાં ધરતીકંપ. કામવનંદાળા ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યજી મહારાજ, ડાહ્યાપુરનરેશ જયપતિ રામનરામ, ખંભાતના શ્રેષ્ઠી કરતુરચંદ અમરચંદ ને મુંબઈના જાણીતા વ્યાપારી ચંદુલાલ નાણાવટીનાં શોકજનક અવસાન.

પરદેશ—યુદ્ધમાં દિંદે કરેલી મદદ માટે ના. દિંદે વજીર આભાર માને છે. જંગતશાંતિ માટે ના. પોપ એક અડવાડિયાના ઉપવાસ કરે છે. અમેરિકામાંથી આર દત્તર નવાં વિમાનો ખરીદવાની ક્ષિત્તે કરેલી જોગવાઈ: [ધન્યવાદ.] ઇંગ્લાંડના ખેડૂતોએ કરેલાં ઇશુખિસ્તનાં દર્શન: [ભાગ્યશાળી.] ડી. વેલેરા પોતાનાં બંદેરા ક્ષિત્તને સોંપવાની ના ભણે છે: સિંચામ અને કેન્ય દિંદે ચીન વચ્ચે અથડામણ. જપાનના આડતિવાઓથી ભરેલી ટ્રેઈનને ચીનાઓ ઉડાવી દે છે: [એનું નામ પણ યુદ્ધ !] ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ જપાનને તેલ પૂરું પાડશે: [ઊગતાને સૌ નમે.] અમેરિકન પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં રૂઝવેટ ત્રીજવાર મેળવેલા વિજય: [ધન્ય લોકશાસન-વાદને.] અમેરિકા વિમાનો માટે પચાસ કરોડ પાઉંડ ને નવાં નૌકામથકો પાછળ એક કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે: [અભિનવ સંસ્કૃતિનાં આશિષ-કુસુમો] અમેરિકામાં, ૭ મહિના પૂર્વે જ, ૬૦ લાખ ડોલરના ખર્ચે બંધાયેલા, જંગતના ત્રીજા નંબરનો ટોકામાં પૂલ વાવાઝોડાથી તૂટી પડ્યો છે. સંખ્યાબંધ લશ્કરી કારખાનાંઓમાં અચાનક ધડાકા થયા છે; ને યુદ્ધખાતાની ઈમારતને પણ આગ લાગી છે. ઉત્તર આયર્લેન્ડના મહામંત્રી, ને મિસરના મહામંત્રી ને સંરક્ષકમંત્રીનાં અકસ્માત અવસાન. ક્ષિત્તનના માછ મહામંત્રી ચેમ્બરલેઈનનું અવસાન. રૂમાનિયા ને બુલોમાં ધરતીકંપ. રૂમાનિયામાં પથરાયેલી ભયંકર અંધાધૂંધી: માછ મંત્રીઓ ને સેંકડો રાજકેદીઓ ગાળીથી દાર થાય છે; ક્ષિત્રીશરો પર લુપ્ત ગુજરે છે; તખ્તલીન રાજા પણ ભાગી જનાર છે. અમેરિકા ક્ષિત્તને સંખ્યાબંધ ડિસ્ટ્રોયરો આપીને મદદ કરે છે. ૨૭ કરોડ પાઉંડના નવા વર્ષના બજેટમાંથી ૧૮૬૦ લાખ પાઉંડ યુદ્ધ પાછળ ખર્ચવાની ઓસ્ટ્રેલિયાની તૈયારી: [એનું નામ રાજભક્તિ.] ઓસ્ટ્રેલિયન જળવિસ્તારમાં જર્મનીએ પાથરેલી મુરંગો. મેક્સીકોમાં બળવો જગવવાની ને અમેરિકામાં આર્થિક જળ પાથરવાની જર્મન ચોજના ખુલ્લી પડી ગઈ છે. રશિયન મહામંત્રી મોલોટોવ ખર્લોનની સુલાકાતે. હંગરી, સ્લોવેકિયા ને રૂમાનિયા ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં ભળે છે. જર્મની અને ફ્રાંસની વીચી સરકાર વચ્ચે કરાર થાય છે. તાઈલેન્ડ-મોરાક્કોમાંની સ્પેનીશ લશ્કરી દુકડીઓનો સેનાપતિ આંતર-રાષ્ટ્રિય સરકારને લીબેરી નાંખી શાસન પોતાના કાજમાં લે છે. સોવિયેટ સમક્ષની ક્ષિત્રીશ દરખાસ્તો અનુત્તર રહી છે. સોવિયેટ અને અમેરિકા વચ્ચે સુધરતો સંબંધ. જર્મનીની ક્ષીમેન અને ક્ષિત્તનની જર્વોસ બે વગેરે કુઝરો મહાસાગરને તળિયે પહોંચે છે. ના. શહેનશાહ, ચર્ચીલ, હીટલર, મુસોલિની, લુકેસ્તાનના પ્રમુખ ને ઈજીપ્તપતિનાં સ્વ સ્વ પક્ષને પ્રેરક ભાષણો. ગ્રીસપરનું ઇટલીનું આક્રમણ, ક્ષિત્તને ગ્રીસને કરેલી તાત્કાલિક મદદથી, નિષ્ફળ ગયું છે; ને ગ્રીક સૈન્ય ઇટાલિયન મથક ફોર્જાનો-ડબ્બો લઈ આગળ ધપી રહ્યું છે.

BARODA STATE CONTRACTOR-

Modern Photo Zinco

BLOCK MAKERS

Raopura, Baroda.

દરેક સ્થળે સારા લાગવગવાળા એજન્ટો અને સ્પેશિયલ એજન્ટો જોઈએ છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે • સ્ત્રીઓના વીમાની અંગે વિશિષ્ટતા

—: 'સુવાવક પ્રસંગે રોકક મદદ આપવાનું' ધોરણ :—

સ્વદેશી અને
સંસ્કર

લાઈ ગ્રા-લાઈ ઈ ફ

વિમા કંપની
લી

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે ભવ્ય ઈમારત બાંધે છે : લક્ષ્મી રોડ, પુષ્પવાર. પુતા, ૨
ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસર્સ શેવહે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ

ચીફ એજન્ટસ —ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેવનિ વધારવાને પ્રયત્નકો:
જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુમાફરીમાં તે કામ કરી શકે, અથવા કમીસન અને પમારના
ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. થરતો અને લાવકાત સાથે નીચેના થરનામે તરત
જણાવો— શશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા, વડોદરા.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૮
વરસથી
પ્રગટ
થાય
છે

ખાળક મહાસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીધી
ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
અરજાત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા ૫ એ
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોવું જોઈએ,
કેમકે નિર્દોષ બાલકો ખાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે:
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી હગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગ્નિ (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંધણી (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ અલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમજી વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ બલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માંવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરેણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોઈ	૦-૪	૪૮ પારસી મતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાતીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિષ્યામણી	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અગ્નિ	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષટ્ક (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (ગળી ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય અળા (રમજી)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુઢ્ઢો"	૧-૦	૬૧ ગોડમ ઉગીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યકાળ	૦-૩
૩૦ ચોર્યામોનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ મતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો
ખુલાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. વર જુદાં.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

‘સુવાગ’નું મલાલકાર-મડળ

- ૨૧ બ ગોવિંદભાઈ પાથીભાઈ દશાઈ બી એ. એલએન બી.
નાથ નાયક દિવન વડોદરા તામ્ય
- ૨૨ રા અતિયુષ્કંઠકર ક વિવેદી અમ એ અવચવ બી
પ્રોફેસર એ ફીરો પોથી વાલંગ કોલેજ
- ૨૩ રા રમણલાલ વનતલાલ દેશાઈ એમ એ બી એચ અસ
કેક મનખાનના પ્રાધિકારી-વડોદરા રામ્ય
- ૨૪ રા રશિવલાલ હિમતલાલ કામદાર અમ એ
પ્રોફેસર એ હિસ્ટરી વગેરે કોલેજ
- ૨૫ રા ગોવિંદલાલ એચ ભટ્ટ અમ એ
પ્રોફેસર એ રાજ્ય સ્કૂલ વગેરે કોલેજ
- ૨૬ રા મણુલાલ રાહોળાલ મજમુદાર અમ એ એલએલ બી
પ્રોફેસર એ ગુરુમતી વગેરે કોલેજ
- ૨૭ રા અતુલભાઈ ચકરભાઈ પટેલ અમ એ એલએલ બી
પ્રોફેસર એ ગુરુમતી વડો રા પાણી
- ૨૮ રા જગદવનદાસ દયાળજી મોદી,
માલ અધ્યાપક રૂપ આયપનમરિ વડોદરા
- ૨૯ રા નર્મદાશંકર પરિશકર વાના બી એ

પચન્યવદાર આ મરનામે કરવો —

સુવાસ કાર્યાલય : ગવપુરા : વડોદરા

ભાગતવર્ષની પ્રાચીન ગૌરવતા તથા મહત્વતા બાણુવી હોય—
અનુભવવી હોય તો

શ્રી ત્રિભુવનદાસ લહેગર શાહ
એમ એમ એન એમ કૃત
ઈ સ પૂર્વે ૮૦૦ થી ઈ સ ૧૦૦ સુધીના
૧૦૦૦ વર્ષનો

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરોદો
તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો તમે ભાગતવર્ષનો ઇતિહાસ બાણુતા જ હોવા જોઈએ
તે તાજામાં હો તો

રૂપવા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

આ દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથના આદક મનનાને ‘સુવાગ’ અર્ધા લનાગમે
—૩ શા મા મળી શકશે

આ ભાગ મહાન પરી ગુન્યા ૭

પાચમો ભાગ ૧૮૪૦ ના અતમા મહાન પડશે
તે પહેલા આદક મનનાને પાચ ભાગના આખા નેટના રૂ ૨૨૫
ત પછી રૂ ૨૪ છુટક રૂ ૬

ચરમાનું

કારખાનું

- ૬ આખાણે દિનમા પહેલવહેલું છે અને એક જ છે /
- ૬ મુખ્ય મુખ્ય મર્મ મલીનરી પણ અત્ર દિનમા જ બનાવીને દોબી મી છે એટલે માગખાનાને નાન મરગી બનાવટનું જ કહી શકાય તેમ છે
- ૬ અમે જર્મનીમા આઃ આઃ વર્ષ ઉપરાંત ૭૬૬ને તાલીમ લીધી છે
- ૬ વગી આખના વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની હમેશા પદ્ધતિ પ્રમાણે કેવળી વર્ષ વિરુદ્ધ મેળવ્યું છે એટલે ચરમાના નર્મરો પણ બગાડર માફ આવના કાઠી આપીએ છીએ.
- ૬ ઉપરાંત ચરમાનો વેષાઃ પચીમ પચીમ વય કરી વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તેમા પાતી કીણી કીણી જરૂરિયાતોનો પચિય પણ માધી લીધો છે
- ૬ આ પ્રમાણે ચરમાના કાચ તૈયાર કરવામા તમા તેના પહેગનાગને અપૂર્ણ મતોપ આપી શકાય ત્યામુધાની પરંપરી જેલે સુધોની, દરેક દરેક નાની મોની કિયા-પ્રક્રિયાનો પદ્ધતિપૂર્વક અમ અપ્પામ કરો છે, પચિય લીધો છે, અનુભવ માથે પચિસીસન વધુ છે એટલુ જ નહિ પણ તે માટે મોનાનો આદ પણ મેળવો છે
- ૬ વગી અમાર જ કારખાનું હોર્મને, તેમજ અમારી અનત દેખરેખ નીમે કાચ બનારાવ દોર્મને ગમે તેવુ કપડું, નટપનીયુ કે કીણી વિગતનાં કી-કોપરન હોય ના પણ જૂજ સમયમા જ તેના કાચ બનાવી આપીએ છીએ
- ૬ કેમેગના મય દુ-ખીન કાચ, માઇક્રોસ્કોપ ઇલ્યુમિના પેન્સિનિક રીતે નનૈમાતા કાચની આગવૂર થન હોય તે તે ગમા મી અપાય છે અથવા નેનુ પણ નાખી અપાય છે
- ૬ તેની જ રીતે ચરમ ન પચ દરેક પ્રમાણનું રીપેરિંગ કામ કી આપનામા આવે છે
- એટલે ચરમાના કાચની કોર્પિઃ પ્રમારની જરૂરિયાત માટે ક્યાંય જવાના કે મોઢા ખાવાની જરૂર રહેતી નથી
- ૬ વગી કામ પણ અનની અ-ખામાલીમા માન નામે તેના જ નાખ્યા છે
- ૬ પોતાના વાતવ્ય પોતાના જોએ મગવા તે કોર્પિઃ રીતે અનનીય નથી જ એટલે વિશેષ
૧. એના નેવરુ બાજુના મેજ નયા દેલી નાનો તથા મોનો અમ કાચોએ તેમજ
૨. મદાનોગાજી મન અમને આરોના મર્દિદિદો મચાલીને નાચી જોના રિતિ કે

રાવપુરા, દાવર નામે,
વડોદરા

સંપર્ક યા મેલો —
શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચરમા બનાવનાર